

ANALELE BANATULUI

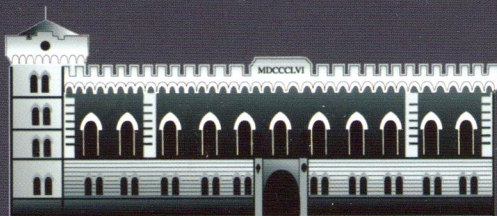
Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XXIV

2016

*Volum dedicat memoriei
Profesorului Nicolae Bocșan
(1947–2016)*

MUZEUL NAȚIONAL AL BANATULUI

M U Z E U L N A Ţ I O N A L A L B A N A T U L U I

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ISTORIE

XXIV

2016

*Volum dedicat memoriei
Profesorului Nicolae Bocşan
(1947–2016)*

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2016

Colegiul de redacție:

Claudiu ILAȘ, *director al Muzeului Național al Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Prof. dr. Radu ARDEVAN (Cluj-Napoca), Lector dr. Ligia BOLDEA (Reșița), dr. Nicoleta DEMIAN (Timișoara), dr. Dragoș DIACONESCU (Timișoara), Prof. dr. Joseph MARAN (Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Germania), Zoran MARCOV (Timișoara), Conf. dr. Vasile RĂMNEANȚU (Timișoara), Prof. dr. John Michael O'SHEA (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram SCHIER (Freie Universität Berlin, Germania), Lector dr. Cosmin SUCIU (Timișoara), *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Anuarul *Analele Banatului* este indexat în următoarele baze de date:

Scopus	http://www.elsevier.com/online-tools/scopus/content-overview http://www.info.sciverse.com/scopus/scopus-in-detail/facts
World Cat	http://www.worldcat.org/title/analele-banatului/oclc/649630402
Copernicus	http://www.journals.indexcopernicus.com/passport.php?id=4875
ERIH PLUS	https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=485417

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ■ SOMMAIRE ■ INHALT ■ CONTENTS

Nicolae Bocșan – un Om între oameni (Acad. Ioan-Aurel Pop)	11
--	----

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

AURELIAN RUSU

Hidden in the mists of Danube's Mesolithic: Stubica, a 'Lepenski Vir – Schela Cladovei culture' type site in Serbia.....	17
--	----

MIHAI GLIGOR

Practici funerare la comunitățile culturii Vinča din Transilvania ↔ <i>Funerary Practices in Vinča Culture from Transylvania</i>	29
--	----

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

Cultura Precucuteni în Transilvania ↔ <i>Precucuteni Culture in Transylvania</i>	37
--	----

MICHAEL D. GLASCOCK, ALEX W. BARKER, SANDA BĂCUEȚ CRIȘAN, FLORIN DRAȘOVEAN, MIHAI GLIGOR, DIMITRIE NEGREI

Sourcing Obsidian Artifacts from Archaeological Sites in Central and Western Romania by X-ray Fluorescence.....	75
---	----

MIHAI DUNCA

Clasificarea uneltelor din piatră șlefuită din situl de la Porț-„Corău” ↔ <i>The Typological Clasification of the Polished Stone Tools from Porț-„Corău”</i>	87
--	----

DRAGOȘ DIACONESCU, SORIN TINCU

Considerații arheologice privind necropola tumulară de la Silvașu de Jos-„Dealul Țapului” (oraș Hațeg, jud. Hunedoara) ↔ <i>Archaeological Considerations Regarding the Tumular Necropolis from Silvașu de Jos-Dealul Țapului (Hațeg Town, Hunedoara County)</i>	107
--	-----

FLORIN GOGĂLTAN

Chihlimbarul preistoric de la frontiera estică a Bazinului Carpatic ↔ <i>Prehistoric Amber Artifacts at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin</i>	143
--	-----

IOAN BEJINARIU, DANIEL V. SANA

The Bronze Axes Hoard of Fântânele-Rus (Rus Commune, Sălaj County, Romania)	171
---	-----

DANA STANCOVICI, DRAGOȘ DIACONESCU

AMS Dating of an Artifact from Banat Museum's Egyptian Collection and Remarks Regarding the Preservation Status	183
---	-----

GELU A. FLOREA

Despre temple, hambare și arheologia ritualului ↔ <i>About Temples, Granaries and the Archaeology of Ritual</i>	221
---	-----

CORIOLAN H. OPREANU

Profan vs. sacru la Sarmizegetusa Regia ↔ <i>Profane vs. Sacred at Sarmizegetusa Regia</i>	233
--	-----

ALIN HENȚ	
The Fortifications in Orăștie Mountains as Enclosures	255
DINU IOAN BERETEU	
Arcobadara dacică ∞ Dacian <i>Arcobadara</i>	273
CĂLIN TIMOC	
Câteva sarcofage din piatră de la <i>Dierna</i> (Orșova) din lapidariul Muzeului Național al Banatului ∞	
<i>Some Stone Coffins Discovered in Dierna (Orșova) from Lapidary National Museum of Banat</i>	283
DANIELA TĂNASE, ALEXANDRU FLUTUR	
Cercei de aur de epocă romană din colecția Pongrácz ∞ <i>Gold Earrings Belonging to the Pongrácz Collection Stemming from the Roman Era</i>	291

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

VLAD-ANDREI LĂZĂRESCU, CLAUDIA RADU, ADRIAN URSUȚIU	
Preliminary Data Regarding the Newly Discovered 6 th Century Necropolis at Nadlac, Arad County..	301
CĂLIN COSMA	
Repere arheologice privind statutul politic al Crișanei și Banatului românesc în Kaganatul avar ∞	
<i>Archäologische Hinweise für den politische Status des Kreischgebietes und des rumänischen Banats im Rahmen des awarischen Khaganats</i>	325
ADRIAN ANDREI RUSU	
Jetoanele medievale din ceramică: utilități cu multiple dubii de interpretare ∞ <i>Medieval Ceramic Jetons: A Use with Multiple Doubts of Interpretation</i>	337
IUSZTIN ZOLTAN	
Stăpânitorii cetății Severin în secolul al XIV-lea ∞ <i>Lords of the Fortress of Severin in the 14th Century</i>	379
ZSUZSANNA KOPECZNY	
Cuțite medievale târzii și pre-moderne din colecția Muzeului Național al Banatului ∞ <i>Late Medieval and Early Modern Knives from the Collection of the National Museum of Banat</i>	393

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

SAȘA IAȘIN	
Arhimandritul Pavle Kenghelaș (1766–1834) – cu ocazia împlinirii a 250 de ani de la nașterea sa ∞	
<i>The Archimandrite Pavle Kenghelaș (1766–1834)</i>	415
MIKLÓSIK ELENA	
Botezuri, cununii și înmormântări. Artiști consemnați în registrele parohiale din cetatea Timișoarei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ∞ <i>Christenings, Marriage Ceremonies and Burials. Artists Recorded in the Parochial Registers in the Timisoara Fortress in the Second Half of the XVIIIth century</i>	431
COSTIN FENEȘAN	
Lupta românilor din Banat și Câmpia Aradului pentru biserică și școală națională (1814-1816). Câteva documente ∞ <i>The Struggle of the Romanians from the Banat and the Plane of Arad for National Church and School (1814–1816) – Some Documents</i>	449
LAJOS KAKUCS	
Contribuții la istoria francmasoneriei din Banat ∞ <i>Contributions to the History of Freemasonry from Banat</i>	467

OVIDIU EMIL IUDEAN

Political Options and Electoral Behaviour in the Case of the Arad Romanian Elite at the End of the Nineteenth Century 495

MARIA ALEXANDRA PANTEA

Situația parohiilor ortodoxe române din Eparhia Aradului rămase în Banatul Sârbesc și poziția Episcopiei arădene (1919–1923) ↔ *The Case of Romanian Orthodoxes Parishes from Diocese of Arad Left in Serbian Banat and the Orthodox Diocese of Arad's Points of View (1919–1923)* 505

BABEU ANA-CARINA

Aspecte privind circulația rutieră de persoane în Reșița, în perioada interbelică ↔ *Aspects on Road Traffic People in Reșița in the Interwar Period* 513

ZORAN MARCOV, NICOLETA DEMIAN

Delicatese, politică și design de vitrine în Timișoara interbelică: Francisc Branislav Mircsetics (1897–1983) ↔ *Dainties, Politics and Glass Case Design in Interwar Timișoara: Francisc Branislav Mircsetics (1897–1983)* 517

EUSEBIU NARAI

Instituții de credit mai importante din mediul rural al județului Severin (1944–1948) ↔ *Credit Institutions Most Important in Rural Areas of the Severin County (1944–1948)* 539

MARIAN-ALIN DUDOI

The Issue of Regency during King Mihai's Royal Strike (1945) 549

MIODRAG MILIN, ANDREI MILIN

Iugoslavii și Bărăganul (1955) ↔ *The Yugoslaves and the Baragan Question (1955)* 553

VASILE RĂMNEANȚU

Reflectarea în județul Timiș a hotărârii Plenarei Comitetului Central al Partidului Comunist Român din aprilie 1968 privind reabilitarea unor activiști de partid ↔ *The Reflexion of the Plenary Sitting of the Central Committee of Romanian Communist Party from April 1968 Decisions in Timiș County Concerning the Rehabilitation of Some Party Activists* 587

VARIA

ALEXANDRA ZBUCHEA, SILVIU ANGHEL

Tracks Into the Past 603

FLORIN DRAȘOVEAN

Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica la ceas aniversar 619

OBITUARIA

George Pascu Hurezan (1949–2016) 623

Ion Morzoi Chicideanu (1943–2016) 627

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ↔ ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES 633

*MEMORIAE AETERNAE
NICOLAO BOCSAN,
ILLVSTRISSIMO RERVM GESTARVM SCRIPTORI,
LAVDABILI MAGISTRO, AMATISSIMO HOMINI,
CVI SEMPER INTER HOMINES VIVERE PLACVIT.*

NICOLAE BOCȘAN – UN OM ÎNTRE OAMENI

S-a stins de curând, la 19 iunie 2016, la nici 69 de ani, un mare iubitor de istorie și de oameni, Nicolae Bocșan. Acest Om merită tot elogiul nostru, al celor rămași, mai ales al celor pe care ne-a format și ne-a condus în anevoioasa carieră de istoric. De regulă, marii profesori creează școli în specialitatea lor, nu neapărat în sens de instituții, ci de direcții demne de urmat. Nicolae Bocșan a creat școli în ambele sensuri, dar și într-un sens mai subtil, mai rar și mai profund, adică o școală de omenie, cu toate componentele sale, de la căldură sufletească la deschidere deplină, de la generozitate la simplitatea comunicării, de la suflet apropiat la încrederea în toți colegii și studenții săi.

Până de curând, decanii de vârstă și de prestigiu ai Departamentului de istorie modernă de la Universitatea din Cluj – vechea *Alma Mater* de la 1581, reînviată mereu, periodic, tot mai viguroasă, ultima dintre renașterile profunde fiind cea de la 1919, ca „Universitatea Națională a Daciei Superioare” – erau profesorii Camil Mureșanu (pentru istoria universală) și Nicolae Bocșan (pentru istoria României). S-au stins amândoi, la scurtă vreme unul de altul, lăsându-ne mai săraci, mai pustii și mai triști. Dacă academicianul Camil Mureșanu ajunsese aproape de vârsta patriarhilor (1927–2015), profesorul Nicolae Bocșan (1947–2016) s-a dus prea repede și prea grăbit, ca să-și afle odihnă după mult zbcium și multă suferință.

Școlile istorice bune se fac prin oameni de excepție, prin specialiști de înaltă clasă și prin dascăli dăruți cu har. Nicolae Bocșan a preluat lecția marilor săi profesori, de la unii indirect, precum Ioan Lupaș, Silviu Dragomir, David Prodan, iar de la alții direct, prin audierea cursurilor lor, prin participare la seminarii, prin coordonare de lucrări. Între aceștia din urmă, s-au aflat Pompiliu Teodor, Ștefan Pascu, Camil Mureșanu, Bujor Surdu, Liviu Maior, Vasile Vesa și alții. De la ei a învățat Nicolae Bocșan cum să facă școală istorică pentru epoca modernă la Cluj, de la ei a înțeles că are o misiune de împlinit, o ștafetă de predat mai departe, pe șoseaua cea mare și fără de sfârșit a vieții, cum ar fi zis Liviu Rebreanu.

Se născuse la Bocșa, în Banat, la 24 septembrie 1947, într-o Românie care mai purta rănile războiului și care-și vedea deschise noi răni, în urma prezenței trupelor străine de ocupație și a impunerii regimului comunist de tip sovietic. Deși și-a petrecut copilăria primă în „obsedantul deceniu” și sub semnul „internaționalismului proletar”, când „lumina venea de la Răsărit” și când trecutul românilor era aproape complet obturat și falsificat, a avut șansa să urmeze facultatea de istorie la Cluj între anii 1965–1970, adică în plină deschidere ideologică spre valorile naționale și, în parte, europene. Atunci era încă vie în memorie „Declarația din aprilie” 1964, prin care România își manifesta personalitatea între „țările socialiste”, atunci s-au menținut relațiile diplomatice cu Israelul și, în același timp, dialogul cu statele arabe, atunci s-au stabilit relații diplomatice cu Republica Federală Germania, atunci, după „Primăvara de la Praga”, România a refuzat să participe la invazia Cehoslovaciei de către „țările frățesti” din Tratatul de Varșovia, conduse de URSS, atunci se manifesta în interior un început (oprit, însă, repede) de concurență economică și de lărgire a proprietății private, precum și o tendință de restaurare a istoriei naționale românești și de legare a societății de tradiția interbelică. Vechi autori prohibiți și cărți puse la index (la fondul „Secret”, de la biblioteci) erau iarăși „la liber”, subiecte altădată „tabu” începeau să fie tratate din nou, se făceau și se publicau traduceri din Kafka, Faulkner, Hemingway, Ionesco etc. Cozile de la librării și goana după cărți bune erau semne ale unei efervescente intelectuale fără precedent în regimul comunist. Natural, unele dintre aceste deschideri erau chestiuni planificate și permise tacit de „marele vecin de la Răsărit”, dar oamenii de rând nu aveau de unde să știe despre aceste jocuri din umbră.

Studentul Nicolae Bocșan a avut doi rectori mari, în acei ani, ambii istorici și academicieni. Cel dintâi era o figură legendară a Clujului și a țării, se numea Constantin Daicoviciu (1898–1973) și a fost rector din 1957 până în 1968, ultimul rector care mai ținea, la ocazii festive, discursuri în limba latină. Al doilea a fost Ștefan Pascu (1914–1998),

rector din 1968 până în 1976. Cel dintâi era bănăţean de loc, adică de la baştina studentului Nicolae Bocşan, iar al doilea era născut lângă Cluj. Amândoi i-au marcat existenţa pentru vecie, amândoi i-au fost modele de erudiţie, de tenacitate, de dăruire pentru comunitate. Facultatea de istorie a avut în acei ani profesori de mare valoare şi prestigiu, formaţi în epoca interbelică, inclusiv la universităţi occidentale, profesori care, dincolo de ideologia comunistă, au făcut cu studenţii erudiţie, acribie, i-au învăţat metodă istorică sănătoasă, sădind cultul pentru adevărul istoric. Concepţia materialist-istorică, documentele de partid, sloganurile comuniste erau adesea un pretext trecător, pentru ca să se ajungă la realitatea trecută „aşa cum a fost” (Leopold von Ranke), la istoria ideilor, la marile şcoli istoriografice occidentale, la valorile perene ale societăţii româneşti. Din şcoala de istorie de la Cluj, i-au rămas drept constante de viaţă şi de profesiune nu doar cultivarea epocii moderne româneşti, adică a timpului când s-a construit şi afirmat naţiunea modernă şi când s-a făurit România, dar şi cercetarea trecutului pe baza surselor (de unde nevoia cunoaşterii filologiei clasice şi moderne, a limbilor străine) şi a metodelor consacrate de acces la aceste surse (de unde nevoia aprofundării ştiinţelor/disciplinelor auxiliare ale istoriei, de la paleografia româno-chirilică la genealogie şi de la arhivistică la bibliologie).

După absolvire, tânărul Nicolae Bocşan a avut marea şansă să fie vreme de şapte ani (1970–1977) bibliotecar la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj, un adevărat templu al operei scrise şi tipărite, cu peste cinci milioane de volume. Aici a dobândit cultul cărţii, aici a învăţat tot ce se putea despre viaţa cărţilor, despre istoria lor, despre scrierea lor, despre aparatul critic al cărţilor, despre alcătuirea bibliografiilor, despre corectura textelor şi semnele convenţionale necesare acestei operaţiuni etc.

Din 1978, Nicolae Bocşan şi-a început cariera de dascăl la Universitatea din Cluj-Napoca şi profesor universitar a rămas până la sfârşitul zilelor sale pământeşti, arzându-şi flacăra vieţii pe altarul educării şi instruirii tinerilor. A stat tot timpul împreună cu studenţii şi, ca să-i poată face buni istorici, s-a dus mereu, împreună cu ei, în arhive şi biblioteci, în muzee şi locuri ale memoriei, învăţându-i cum se face „ancheta” sau „cercetarea” lumilor apuse. S-a specializat în Secolul Luminilor, dar apoi a trecut şi în Secolul Naţionalităţilor, celebrând prin scris modernitatea românilor, coagularea naţiunii moderne şi făurirea statului naţional. A început studiul acesta laborios cu Banatul său drag, de unde şi-a tras seva prin moşi şi părinţi. A

studiat iluminismul bănăţean în toate articulaţiile sale, i-a văzut ca nimeni altul interferenţele europene, dar şi participarea plenară a acestui curent regional la trunchiul naţional al iluminismului românesc în ansamblu. I-a studiat pe corifei, pe ilustratorii curentului, a trecut apoi la preromantici, închinând, de exemplu, un volum reînviatelor opere a lui Damaschin Bojincă. A adâncit cu râvnă 1848-ul bănăţean, de la mase până la figuri emblematice, precum Eftimie Murgu. A trecut apoi la cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, relevând aglutinările naţionale trecute prin cele regionale, mişcarea de emancipare politică naţională, tendinţele de autonomie a Banatului, înaintea de aderarea sa la Marea Unire etc. Toate acestea s-au reunit sub o idee-forţă, care poate fi denumită identitatea regională a Banatului românesc, ca ţară între ţările Ţării. Stăpânind la nivel de maestru istoria modernă a provinciei sale de baştină şi de inimă, Nicolae Bocşan s-a îndreptat treptat spre studiul general românesc al naţiunii noastre, de la 1700 până la 1918. Au predominat în acest laborios studiu aspectele politice şi culturale, pe de o parte, şi cele bisericeşti, pe de alta. În ambele direcţii a lăsat elevi, ajunşi acum, la rândul lor, dascăli şi cercetători, capabili să ducă mesajul mai departe. În istoria bisericească, s-a aplecat, fireşte, asupra Bisericii Ortodoxe, a sa şi a neamului său, dar, cu o capacitate superioară de înţelegere, a aprofundat şi trecutul involburat al Bisericii Române Unite cu Roma (Greco-Catolice), luminând unghiuri absolute necunoscute sau obturate în mod intenţionat. Nu a făcut distincţie – aşa cum se cuvine să procedeze orice istoric autentic – între cele două biserici naţionale româneşti din Transilvania, considerându-le piloni de susţinere ai naţiunii române în epoca modernă. De la mişcarea Supplex-ului – când intelectualitatea şi plebea au dus lupta separat şi în paralel – până la Revoluţia de la 1848–1849 – când cele două planuri, adică liderii învăţaţi şi poporul, s-au întâlnit în acelaşi şuvoi – conducătorii naţiunii au fost în cea mai mare parte clerici de excepţie ai celor două biserici. Istoriografia română a constatat existenţa acestei tradiţii a preoţilor drept conducători social-politici ai românilor transilvani încă de la finele Evului Mediu (secolele al XV-lea şi al XVI-lea), când elita românească laică a fost anihilată, oprită a mai participa la conducerea ţării în numele poporului român. Prin urmare, clericii au rămas şi lideri spirituali şi politici, ghidând turma pe valorile zbuciumate ale vieţii. Profesorul Nicolae Bocşan a înţeles clar prin studiul său aplicat – şi a insuflat această înţelegere şi emulilor săi – că, fără cunoaşterea rolului preoţilor, ierarhilor

și al bisericilor, istoria națiunii române moderne rămâne trunchiată, rămâne fără unul din fundamente. Regimul comunist a încercat să facă tocmai acest lucru, adică să pună între paranteze istoria bisericii și rolul credinței în ridicarea edificiului național, ignorând mai ales contribuția Bisericii greco-catolice. În acest sens, Nicolae Bocșan a urmat o direcție consacrată, pe care a adâncit-o ca nimeni altul și care este ilustrată cel mai bine de titlul unei cărți a lui Nicolae Iorga, anume „Sate și preoți în Ardeal”, dar a deschis și drumuri noi, după fundăturile promovate în deceniile comuniste, umplând golurile create în cercetare prin oprirea vreme de circa patru decenii a studiilor privitoare la credința și la Biserica unită.

Nicolae Bocșan nu a fost un revoluționar, dar a fost un luptător pentru bine, un suflet mare, apropiat de celelalte suflete, un om care nu a putut trăi decât între oameni. De aceea, semenii i-au simțit căldura de la început, s-au încrezut în el și l-au ales lider. A fost dăruit în tinerețe cu un titlu mai valoros decât orice privilegiu de nobilitate: „Cel mai student dintre profesori”. Și așa a rămas, profesorul-student, profesorul-studios, profesorul înconjurat mereu și căutat în fiecare clipă de studenți, de masteranzi de doctoranzi, de tinerii cercetători. Și-a revărsat mereu preaplinul către studenți, pe care i-a pregătit pentru școală, dar mai ales pentru viață. De aceea, a devenit lin și normal prodecan, decan al Facultății de Istorie și Filosofie, prorector, rector al Universității „Babeș-Bolyai” ... A primit în viață onoruri, titluri și premii mai multe decât își putea dori și aminti, a fost înconjurat de dragoste și respect, de recunoștință și prețuire sinceră. Nu putea ieși din casă fără să fie salutat cu respect la fiecare pas. Aceasta i-a fost una dintre marile mulțumiri în viață – iubirea semenilor.

Cum se întâmplă îndeobște, au fost și oameni care au profitat de bunătatea lui, care l-au exploatat și care și-au însușit munca lui fără preget, clădindu-și pedestale proprii. Nicolae Bocșan a fost un om de onoare, care și-a respectat angajamentele și care, dacă a făcut echipă cu cineva, și-a dus misiunea până la capăt, în ciuda nerecunoștinței, a ingratitudinii și a moșiciei. În aceeași cuprindere, dacă a ajutat pe cineva – și i-a ajutat pe mulți, pe prea mulți chiar – nu a făcut reproșuri și nu a cerut niciodată nimic în schimb. Unii au luat această calitate rară a altruismului drept slăbiciune, așa cum alții i-au considerat bunătatea și supunerea față de autoritatea constituită drept naivitate. Nerecunoșcătorii săi au fost cel puțin de două feluri, unii mari în funcții și onoruri, dar mărunți la suflet, iar alții mărunți în toate. A trecut cu suveranitate și seninătate peste

toți, iertându-i în final și neașteptând de la ei nicio alinare. A avut în suflet atâta forță de comunicare, de comuniune și de dăruire, încât ar fi vrut să-i aline el pe toți, să le dea liniște și pace și mai ales calitatea de a fi buni.

Acești critici excentrici pălesc însă în fața suteilor de emuli în ale istoriei moderne și a miilor de foști studenți care l-au admirat și adorat și care îi păstrează veșnică amintirea. S-a stins într-o zi de vară, ducând cu sine toată durerea și suferința ultimelor luni, cu discreție, fără lamentări, fără reproșuri și cu gânduri numai de bine. Nu a vorbit niciodată de boală, ci numai de planuri, de istorie și de oameni, ca și cum viața ar fi fost eternă, iar persoana sa doar o fărâmbă neînsemnată din această curgere fără sfârșit. A fost cuminte cu toți, respectuos cu rânduielile și cu instituțiile, dar mai ales cu oamenii din lumea prin care a trecut și s-a petrecut. S-a dus într-o lume mai bună – și nu „umbră și vis”, ca aceasta – lăsând în urmă o moștenire pământească substanțială, o lecție de viață și de profesie impresionantă, un legat așezat pe dragoste, bunătate și bună cuviință.

Sit tibi terra levis!

11 august 2016

Ioan-Aurel Pop

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE VECHĂ

HIDDEN IN THE MISTS OF DANUBE'S MESOLITHIC: STUBICA, A 'LEPENSKI VIR – SCHELA CLADOVEI CULTURE' TYPE SITE IN SERBIA

Aurelian Rusu*

Keywords: dry-stone walls, 'trapezoidal house', 'Lepenski Vir – Schela Cladovei culture', Mesolithic, Neolithic.

(Abstract)

This paper discusses the recorded and published finds from Stubica, a site of the 'Lepenski Vir – Schela Cladovei culture', emphasizing the presence of trapezoidal stone structures which are characteristic of this culture. The importance of the site and its architectural features within its broader archaeological context of the Iron Gates Mesolithic and Neolithic is also addressed.

Introduction

The site of Stubica has been used by its discoverer Borislav Jovanović¹ as a tool in enforcing his interpretation of Mesolithic and Early Neolithic of the Iron Gates area. However, the site's features were somewhat overlooked by the researcher himself in his arguments, and thus got lost in the 'mists' of the Danube's Iron Gates archaeological record. The aforementioned author has attributed the site to the 'Neolithic Lepenski Vir culture' (Jovanović 1971, 36), while other researchers² who followed his work also pursued his interpretation of the Stubica site. They accepted its attribution to the Neolithic. That is until now. While I cannot produce any unpublished record for this site³, by analysing the provided one in contrast with the rest of the published archaeological record for the aforementioned archaeological periods and region, I can bring a different perspective on Stubica and its relationships to the 'Lepenski Vir – Schela Cladovei (LV – SC) culture'⁴. This 'culture', which spanned for several millennia c.9500–6000 cal BC,

roots deeply into the European Mesolithic. In its final stage it was contemporaneous with the South-East European Early Neolithic (Rusu 2011).

History of research

Research on the Mesolithic and Early Neolithic settlement of the Iron Gates region, rarely mention Stubica⁵. The site is located in the Upper Gorge of that area, on the right (Serbian) bank of Danube River, across the river from *Buffalo's Rock*⁶, between Padina and Lepenski Vir sites. The excavations were carried out by B. Jovanović in the autumn of 1970. They were rescue excavations conducted as a part of the project for construction of the Iron Gates Dam I. At present the parts of the site researched then are submerged.

The site⁷ was mentioned by the excavator in his 1971 paper: »*Stubica, located between the dissected*

* Independent Researcher, e-mail: aurelian.rusu@gmail.

¹ Borislav Jovanović, the man, has recently deceased; Borislav Jovanović, the archaeologist, will continue to influence future generations of researchers.

² They will be mentioned throughout the present paper.

³ It is this author's intention to prompt fellow researchers from former Yugoslavia that can reach/find the documentation and material excavated at Stubica, to do so and publish it.

⁴ For the use of the terminology 'Lepenski Vir – Schela Cladovei (LV – SC) culture' and how the present author understands it see Rusu 2011, 2016.

⁵ See all the papers and authors mentioned in Rusu 2010 and complete that with Borić 2011 and Boroneanț 2012.

⁶ Stâncă Bivolului (Buffalo's Rock) is a rock (class T – Hypsographic) in Județul Mehedinți (county), Romania (Europe) with the region font code of Eastern Europe. It is located at an elevation of 166 meters above sea level. Stâncă Bivolului is also known in Serbian as Bivolja Stena. Its coordinates are 44°34'60" N and 22°1'60" E in DMS (Degrees Minutes Seconds) or 44.5833 and 22.0333 (in decimal degrees). Its UTM position is EQ83 and its Joint Operation Graphics reference is NL34–12 (http://www.getamap.net/maps/romania/mehedinti/_bivol_stinca/); at 8:37h on 09.06.2016.

⁷ In respect to B. Jovanović's own approach of publication of the site, I will not include a map within this paper. However,

ridges of Bivolja Stena, breaking through the flow of the Danube at this place, represents a settlement of larger dimensions. It was situated within a deep valley surrounded by steep mountains, with the base of massive layers of loess. Sounding works of that locality, of very limited size, have discovered along the riverbank area (110 m of length) a cultural layer of 1,50 to 1,80 m, with at least two dwelling horizons. Ceramics found here in a great number, corresponds according to its basic, typological quantities to Padina B–2 phase, although some earlier elements are also possible. The position of Stubica in relation to the Upper Gorge is also not without any significance – it is situated nearly at the half-way distance between Lepenski Vir and Padina (Pl.I.1) « (Jovanović 1971, 35). The author also noted the similarities between these horizons and those from Padina B–1 and B–2, and Lepenski Vir I–II, which he interpreted as a “phase of settlement’s development for the fishing-agricultural – cattle-breeding period of the Iron Gates group of the Early Neolithic” (Jovanović 1971, 36). The same relative periodization between the sites, including Stubica, was reported again in more recent papers (Jovanović 1973, 293; 1974, 21).

The first and last paper on Stubica written by its discoverer was published in 1984. In this paper the author reported that the size of Stubica was similar to that of Padina B III⁸. There are descriptions of remains of habitation structures similar to those from Padina. They are partly interred, with trapezoidal foundations. Their front, back and sides are delimited by stone walls, with thresholds and hearths (Jovanović 1984, 177–178). No plans, drawings, or photographs of the excavations, or material cultural remains of the site have ever been published. The researcher focused the short publication on the Starčevo type pottery and the similar finds from Padina and Hajdučka Vodenica, excavated by the same author (Jovanović 1966; 1968; 1971; 1974), and also on the ones from Lepenski Vir. It was mentioned that the large quantity of pottery could not be studied in its totality, because of technical problems⁹. Another topic of the paper was on the fact that climatic and anthropological

factors at the time did not allow a more detailed research. The anthropological factor was the construction of the first hydroelectric dam of the joint Yugoslav – Romanian project that was opened in 1971.

The best report on the site was later published in 1996 by Ivana Radovanović. This author attributed the site to the Early Neolithic according to the ideas of its discoverer. A distinction was made for the stone constructions that are identical to those from Padina B3, and the pottery was comparable to that from Padina B2, Lepenski Vir III and Donja Branjevina, that is Starčevo type pottery (Radovanović 1996, 345).

Since then the researchers working on the Mesolithic and Neolithic of the Iron Gates, indiscriminately refer to an Early Neolithic site when referring to Stubica. It is worth noting that the reference is just in the maps of some papers (Bonsall 2008; Bonsall *et al.* 1996; 1997; Borić 2001; Borić *et al.* 2008) as well as in a catalogue of the discoveries made in the Iron Gates (Radojičić and Vasić 2003, 40–41). Apart from the publication of Adina Boroneanț that follows Jovanović’s interpretation (Boroneanț 2012, 218–219), no other researcher¹⁰ gave it a second thought.

Analysing the site’s discoveries

Two elements are attributed to this site. They are first, ‘Starčevo culture’ pottery, second, habitation ‘stone structures’. Out of the two, the one that can and will be worked through is the latter, because the other is *self explanatory* (the pottery being of Starčevo type, as it is reported to be)¹¹.

If one follows the arguments of B. Jovanović, we can see that the reason why he attributed the site exclusively to the Early Neolithic was based on the presence of the characteristic pottery of

is the process of dealing with the discoveries made within the whole Iron Gates Dams I and II Project.

¹⁰ Except for the present author, for whom this site proved challenging. At first it seemed, following the description of the habitation structures, to represent a type site for ‘LV – SC culture’. Later on I retracted (see the note 5 from p. 7 of my 2011 publication), although the excavator himself attributed it to the ‘Lepenski Vir culture’. That happened because of the terminology employed by B. Jovanović who understood it as a local type of Early Neolithic culture, while through my understanding it is a culture of Mesolithic tradition. After I had done a more detailed analysis upon the Mesolithic and Neolithic of the Iron Gates region, I found it necessary to address the information given for the Stubica site.

¹¹ The pottery might be of different periods and that is not the concern of the present author. As it clearly indicates a specific behavior the author is interested only in its connection with the ‘trapezoidal structures’.

maps with the location of the site have been published in Jovanović 1971, Radovanović 1996, Bonsall *et al.* 1997, Borić 1999 and in most papers on the Iron Gates archaeology that followed those already mentioned (for an extensive bibliography see Rusu 2010).

⁸ Padina – the site; B – part of the two periodization phases of the site; where B is divided in B–1, B–2, B–3; III – one of the four sectors of the site as they were proposed and annotated by B. Jovanović.

⁹ The material was retrieved more than ten years prior, and the implication stands as another example of how hard was/

'Starčevo-Criş culture'¹² type. According to the excavator the pottery was associated with the 'trapezoidal structures', as he had already noted at Padina¹³. Thus for him, the proximity with Padina, and the similarities with the finds was the key element to attribute Stubica to the Early Neolithic (Jovanović 1971, 35; Jovanović 1984, 177–178).

'Trapezoidal structures' and their constitutive elements

Now let us focus on the 'stone structures' from Stubica. These habitations have a trapezoidal foundation. Their front, sides and back are bordered by dry-stone (technique type) walls. Inside, they have a sunken rectangular hearth with a typical threshold.

'Trapezoidal structures' were recorded at Alibeg, Padina, Stubica, Lepenski Vir, Vlasac, Icoana, Ostrovul Mare km 875, Kula (Radovanović 1996, 316–351) and Schela Cladovei (Bonsall 2008, 256). In the next paragraphs I will discuss their characteristics, the shape, floors, hearths and dry-stone walls.

Trapezoidal foundations

Rectangular, irregular rectangular and oval foundations were also recorded. Considering the complex stratigraphical sequence recorded by all the researchers who excavated sites in the Iron Gates (Srejić 1972, Jovanović 2008, Sladić 1986, Păunescu 1996, Boroneanţ 2000, Borić *et al.* 2008, Boroneanţ and Bonsall 2013), and the fact that the foundations consist of different types of floors, those which are directly on the ground surface, and those which are represented by a line of stones that rendered the trapezoidal shape of the foundation, it seems likely that some of the 'rectangular, irregular rectangular and oval shaped foundations' could in fact have been 'trapezoidal shaped foundations'. Evidently this is mere speculation and the ones that we are strictly interested in are the ones declared as having 'trapezoidal shaped foundations'. Nevertheless the 'rectangular,

irregular rectangular and oval shaped foundations' were recorded at Alibeg, Padina, Lepenski Vir, Vlasac, Hajdučka Vodenica, Răzvrata, Icoana, Ostrovul Banului, Schela Cladovei, Ostrovul Mare and Kula (Radovanović 1996, 124–125). The sites with 'trapezoidal shaped foundations' were already named on the previous paragraph.

Floors

Regarding floor surfaces which were 'reported' to be 'directly on the ground'¹⁴, we have to be somewhat cautious. In my opinion there were cases when what our fellow researchers considered to be a sterile deposition was in fact a floor. As an example I shall discuss a dwelling recorded at Vlasac by Dušan Borić and his collaborators in 2006: The dwelling had a levelled floor area with several large blocks of construction stones at the floor level. The thin flooring was red-burned throughout and it possibly contained some limestone inclusions, which the micromorphological analyses should determine in more detail. There were no artefacts on the floor level and it seems that, upon abandonment, the floor was intentionally covered with a 10cm layer of hard-packed and largely sterile soil. *The layer above this deposit contained a concentration of burden wooden poles and charcoal, possibly from the upper construction of the dwelling. A broken projectile point found in this association is dated in the range 6654 to 6484 cal BC 95 per cent probability (OxA-16540) and likely represents the terminus ante quem for the occupation of the dwelling*» (Borić 2006, 12). As one can notice within the quoted paragraph, it is not that a floor was not recognized. From the fact that 'there were no artefacts on' what the researchers thought to be 'the thin red-burned floor', and that one artefact was found over the 'largely sterile soil' that covered the floor area uniformly (10cm layer), along with the 'concentration of burden wooden poles and charcoal' that was resting on the 'largely sterile layer'; I argue¹⁵ that the actual floor surface was in fact the '10cm layer of hard-packed and largely sterile soil' that was applied over the 'thin red-burned'¹⁶ ground.

¹² Aside for the reasonings expressed already, no other explanation for using this terminology was given by B. Jovanović in any of his works known to the present author. Most likely it was used as such as a communication device with the Romanian colleagues, as *Criş* was the translated form of the Hungarian *Körös* which stands for the same archaeological culture (Lazarovici 1979, 15) i.e. the Serbian *Starčevo*.

¹³ Padina was first excavated in 1968, then in 1969, and in two more campaigns in 1970, (Jovanović 1968, 1969, 1970); out of which the ones from 1970 *overpassed the other two in extent and results, which were dedicated mainly to preparatory works* (Jovanović 1971, 23).

¹⁴ Actually they were not even mentioned as such, they were not mentioned at all. This implies they 'were set directly on the ground'.

¹⁵ The arguments are based on the knowledge that similar 'hard-packed' floors were recorded at Padina (Jovanović 2008), Vlasac (Srejić and Letica 1978), and Kula (Sladić 1984; 1986).

¹⁶ From my perspective it was made so for technological and thermic reasons, thus creating a stable layer on which the floor was to be made, and also creating the isolation it needed.

We should also consider that perhaps such was the formation and the utilization of the habitation that a distinct floor could not have been archaeologically recorded. Nevertheless, it must have been there considering the fact that in some situations it was marked by a row of stones, or that hearths or traces of fire within a habitation were recorded. Even without evidence of special preparation from an archaeological perspective, we have to consider that people, when constructing a habitation, did in fact prepare the ground beneath their feet, the ground on which they sat and slept most of the time.

In its most elaborate form (Lepenski Vir I, Vlasac), the floor¹⁷ of the structure was made out of a concrete-like substance (limestone as base material) which incorporated a central rectangular hearth (Srejović 1972; Srejović and Letica 1978). An alternative form was a floor made of clay [Padina (Jovanović 2008), Vlasac (Srejović and Letica 1978), and Kula (Sladić 1984; 1986)], which also incorporated a rectangular hearth. The incorporated rectangular hearths were made of stone blocks (rectangular prism-like) or stone plaques. Both types of floor had thresholds made of stone slabs that linked the entrance with the hearths.

A floor of burned clay was recorded at Schela Cladovei (Păunescu 2000, 443)¹⁸ with no hearth in relation to it; while one in relation to a rectangular hearth was mentioned for Hajdučka Vodenica (Radovanović 1996, 322). As for Icoana, a floor of pounded clay with large stone slabs was mentioned. The stones were considered not to belong to the platform; close to, but outside of the structure was a rectangular hearth (Boroneanț 2012, 124, 126).

Hearths

Stone bordered hearths (rectangular, oval, round and trapeze) linked by a concrete like substance or clay were reported at Alibeg, Icoana, Ostrovul Banului, Ostrovul Mare km 875, Kula (Radovanović 1996, 137–138) and Schela Cladovei (Boroneanț 2012, 173). They were associated with oval or trapeze shaped structures. At

Alibeg the two rectangular hearths were inside the trapezoidal shaped structures (Boroneanț 2000, 108–110). If we consider their binding material, these hearths were either part of floors made from the same material (floors that were destroyed prior to the archaeological discovery), or models of a specific kind of hearths, where the constructors were focused only on the durability of the hearths and gave little attention to the floors. Either way, the two binding materials are similar to the ones used for the two types of floors mentioned above.

Rectangular hearths made of stone slabs, some of them with a specific threshold, others without, but all associated with the trapezoidal dwellings were recorded at Alibeg (Boroneanț 2012), Padina (Jovanović 2008), Lepenski Vir (Srejović 1972), Vlasac (Srejović and Letica 1978), Hajdučka Vodenica (Jovanović 2008), Icoana (Boroneanț 2012), Ostrovul Mare (Boroneanț 2012) and Kula (Sladić 1984; 1986).

Rectangular shallow ditches intended for the stone slabs were recorded at Hajdučka Vodenica (Jovanović 2008, p. 321, fig. 42–43).

Dry-stone walls

Remains of dry-stone walls were recorded at the back, front and sides of the trapezoidal structures at Padina (Jovanović 1987, 1–16; 2004, 55–61; 2008, 289–324), Stubica (Jovanović 1984, 177–178), Lepenski Vir II (Srejović 1966, 13–17; 1969, 13–21; 1972) and Vlasac (Srejović and Letica 1978, p. 25, fig. 12; Borić 2006, 12).

The documentation of the stone walls, and their relationship with the 'trapezoidal structures', is rather *insufficient*, even where *ample* documentation was possible, as the following paragraphs will show.

At Padina, the dry-stone walls are recorded as follows: «...*House 13, for instance, was the only building at Padina with its rear zone limited by blocks of rock placed vertically, similar to a massive stone wall. Bringing such large rocks (1,50–0,80 m),...*» (Jovanović 2008, 301). However, the lack of documented photographs and drawings is compensated by artistic reconstructions (Jovanović 2004, fig. 1, 2).

At Lepenski Vir, there is only one documented representation of the stone walls, a photograph (Srejović 1972, 87, fig. 28), although they were described in detail as: «...*arched supporting walls of stone blocks and slabs were set up to a height of about one metre. These constructions, executed in a dry-stone technique, are solidly built and in some layers have been preserved complete*» (Srejović 1972, 74).

¹⁷ Approx. 20 cm thick nearby the hearth, decreasing towards the edges of the floor to a thickness of c.5 cm (Srejović 1972, 54).

¹⁸ Even though Al. Păunescu claimed he was quoting V. Boroneanț – the principal investigator of Schela Cladovei, the information offered could not be verified with the one published by V. Boroneanț himself. Thereby, for the time being, with caution Al. Păunescu is used as the only source of reference.

At Vlasac, one could argue that the 'stone structures' recorded there, made of stone slabs, could have been parts of fallen walls (see Srejšović and Letica 1978, plates XIV, XXV, XXXI, XXXII), especially where they were in the proximity of the hearths (see Srejšović and Letica 1978, plates XVI, XX, XXI, XXV).

The information given for the remains of the dry-stone walls at Stubica has already been presented above.

There are some observations to be made concerning the types of floors (limestone or clay) related to the dry-stone walls. It is to be noted that these walls were only recorded at the second settlement LV II at Lepenski Vir. However, the researcher failed to mention what specific material the floors were made of, aside from that '*they were no longer floored with limestone mortar*' (Srejšović 1972, 75). This omission seems a bit reckless, since the author gives a thorough description and reasoning for the appearance of the walls at LV II; it was a consequence of the previous LV I settlement that modified the slope of the site, creating anthropic terraces that needed reinforcement with walls to protect the backs and the fronts of the new structures, in order to prevent earth slides (Srejšović 1972, 73–77). The impression that one could get is that the floors were made of naturally levelled soil¹⁹ that covered the previous structures of LV I, and apart from levelling, nothing else was needed to be done by the inhabitants of LV II. Perhaps the quality of the soil was sufficient for the inhabitants of LV II, who according to D. Srejšović²⁰ lacked the technical knowledge of their predecessors to produce limestone floors.

At Padina the floors of the structures with dry-stone walls were made of pounded clay, as was reported by B. Jovanović (1971; 1972). This site lacks structures with a floor made of limestone plaster.

At Stubica there is no mention of a floor in association with the remains of the stone walls. Most likely that is an archaeological omission²¹.

From the data presented above, it is understandable that the elements of the trapezoidal structures were documented throughout the sites of 'LV – SC culture'. Where only partial data has been recorded there are several factors to explain it. Namely, the condition of preservation, or more accurately put

– the state of degradation of the uncovered structures. Secondly, the archaeological method that was used, some of which was erroneous in execution and thus in recording the data. However, it is clear that the stone structures discovered at Stubica belong to a 'LV – SC culture' type site.

Discussion on the cultural nexus of the 'trapezoidal structures'

Some of the 'trapezoidal structures' at Padina and Lepenski Vir were reported as being archaeological contexts for 'Early Neolithic' type pottery²². As such they were the key note for the '*debate phase*' of research on the archaeological findings within the Iron Gates area (Rusu, 2016). The debate focussed on whether these structures were Mesolithic or Neolithic²³, and as such on the 'LV – SC culture' itself.

One researcher, D. Srejšović, who excavated Lepenski Vir (and Vlasac) considered the presence of Neolithic pottery to be intrusive²⁴ from the upper levels which were recorded as belonging to Neolithic settlements (Srejšović 1966, 15; 1968, 85–87; 1972, 134–135). The other, B. Jovanović, who excavated Padina (Hajdučka Vodenica and Stubica) considered that the Neolithic pottery found at this site was in direct context with 'trapezoidal structures' (Jovanović 1971, 1972, 1973).

The fact that the Early Neolithic²⁵ settlements recorded in South-Central Europe did not display this type of architecture for habitations²⁶, did little for the debated upon the cultural nexus of the sites from the Iron Gates region. Those were seen

²² See Garašanin and Radovanović 2001 and Jovanović 2008 on the specifics of the pottery.

²³ For the present author 'Mesolithic' and 'Neolithic' are seen as archaeological constructs that incorporate each on their own a certain type of human behaviour. While others will focus on the time frame of each of these archaeological devices, I focus on their material evidence recovered through archaeological excavations, and all that follows after such an endeavour i.e. archaeological interpretation, debate and reinterpretation of the findings. And that is why I opted for 'LV-SC culture' (where I keep 'culture' just for its archaeological historicity) as this 'construct' is the best device when dealing with 'Mesolithic' and 'Neolithic' of the 'Iron Gates' region.

²⁴ Even though that was the intention, the paper of M. Garašanin and I. Radovanović (2001) does not make a strong case in proving that the pottery found in Lepenski Vir I structures was not intrusive from the overlying Neolithic levels (Lepenski Vir III), which according to the aforementioned authors did in fact contain the same type of pottery.

²⁵ And all Neolithic for that matter.

²⁶ See E. Banffy's analysis on house structures of the Mesolithic and Early Neolithic in South-East and Central Europe, with references made also to the Near East (Banffy 2004, 49–71).

¹⁹ By colluvium, alluvium and aeolian processes.

²⁰ See the same quoted author's work.

²¹ I see this as a possibility considering the relationship between the stone walls, hearths and thresholds, and the floors on the other sites mentioned in this paper.

as a local type of Early Neolithic manifestation by B. Jovanović and D. Borić²⁷. These researchers were in fact the most vocal of such interpretation. However, when the evidence from their research is considered in the context of other available data on this subject, the interpretation annuls itself²⁸.

The fact that the settlements in question did not display pottery²⁹ of Early Neolithic type throughout their habitations – 15 out of c.85 at Lepenski Vir I (Srejšović 1972, 49, 134); 8 out of 15 at Padina B III (Radovanović 1996, 280–281) were reported with pottery – did not produce at least some restraint in considering them as Early Neolithic. To prove they belong to Early Neolithic they should expose those defining traits³⁰ throughout all or most of the habitations and their respective sites.

B. Jovanović asserted in his last paper on the subject that »*The stratigraphic position of concentrations of pottery within the cultural layer is uncertain, due to the formation of large middens upslope*« (Jovanović 2008, 303) and also the assemblage found in house 18 at Padina III³¹ »...it is more similar to an unexpected (sic!) phenomenon of the "Proto-Vinča pottery"« (Jovanović 2008, 309).

These facts do not support the 'in situ debate side' i.e. the ones that claimed that 'LV-SC' is a 'Neolithic culture'.

The »*Settlements of the Lepenski Vir culture in Upper gorge of the Iron Gates (Padina, Stubica, Lepenski Vir, Vlasac) are situated in the closed microgeographical area which complete mileage is only 15km. It means that all these settlements were at the walking distance from each other*« (Jovanović 2004, 55). Out of the four only Vlasac reported no pottery within its 'trapezoidal structures' (Srejšović and Letica 1978; Borić *et al* 2014, 26–27) even though Vlasac is the farthestmost downstream, a fact that should had been relevant to B. Jovanović considering that he saw Padina

as »*the settlement at the western most periphery of Lepenski Vir culture to which interactive contacts with Starčevo culture settlements downstream from the Iron Gates (Ključ region) arrived most lately*« (Jovanović 2004, 58), and that the »*only accessible communication was running along the narrow littoral zone or by the Danube whose rapids and whirlpools were significant obstacle for navigation*« (Jovanović 2004, 55). However, not only did this not create a problem in the reasoning of the respective researcher, but also he had not acknowledged the fact that Vlasac had trapezoidal structures, or the fact that Stubica³² also had these types of structures, as he stated that »*Padina and Lepenski Vir are (the) only settlements from both Danube banks in the Iron Gates gorge that have architecture declared justly as the symbol of this culture*« (Jovanović 2004, 55).

Furthermore, one should notice that at Vlasac and Lepenski Vir, settlements of Early Neolithic type³³ were recognized, overlaying on those of LV – SC culture's settlements (Srejšović 1968, 1972; Srejšović and Letica 1978). On the majority of the sites attributed to this 'culture' this situation was recognized (Radovanović 1996, 316–351), with the exception of the sites excavated by B. Jovanović, namely Hajdučka Vodenica, Padina and Stubica, a situation that is rather questionable (to say the least), considering that those were the basis³⁴ on which he constructed his interpretations of the 'Iron Gate group of the Early Neolithic' as a whole. It becomes strikingly clear that B. Jovanović simply did not recognize³⁵ whilst excavating, the presence of any Early Neolithic structure that could have over imposed upon the trapezoidal structures. Thereby, he considered the 'trapezoidal' ones, based on the presence of portable Early Neolithic material, to be an Early Neolithic architecture.

²⁷ One of the most ardent followers of B. Jovanović's line of thoughts regarding the Iron Gates archaeological manifestation of Mesolithic and Early Neolithic periods (see both authors' works on this subject).

²⁸ Although if only their own research is to be considered, it also gives way to a series of loose ends that cannot be tied up to sustain their interpretation.

²⁹ The most potent item used by some researchers that want to understand some cultural manifestations as Neolithic.

³⁰ Those defining traits are: habitations' architecture, burial rituals, subsistence strategies – tools and related food resources and artistic manifestations.

³¹ That assemblage was so often and 'potently' used to prove the presence of Early Neolithic i.e. 'Starčevo culture' type pottery in context with the 'trapezoidal structures' (Jovanović 1971, Borić 1999).

³² This is the omission made by B. Jovanović towards Stubica that I mentioned in the introduction, and this is somehow baffling considering that he was the one who considered Stubica I–II, Padina B I–II and Lepenski Vir I–II as part of the same cultural phase on the ground of the structures that he discovered at Stubica.

³³ That had specific habitations, hearths and ovens.

³⁴ The basis was the presence of Early Neolithic pottery in association with trapezoidal structures found at Padina and Lepenski Vir.

³⁵ One should carefully read (see Jovanović 2008, 289–290) the presentation of the geographical/stratigraphical formation of Padina site, to understand the difficulty to which the researcher was exposed in excavating and interpreting the discoveries. A similar situation existed for most of the sites from that region (for an example see Borić *et al.* 2014 7–9 discussion of Vlasac).

The fact that most of the archaeological material³⁶ and the burials associated with these structures were of Mesolithic timeframe and tradition³⁷ (Srejšović 1966, 1972; Jovanović 1971; 2004; 2008; Kozłowski and Kozłowski 1982; 1984; Radovanović 1996; 2000; 2006; 2006a; Roksandić 1999; 2000; 2006; 2008; Borić 1999; 2011; Bonsall *et al.* 1997; 2000; 2002; 2004; 2008; Borić and Miracle 2004; Borić and Dimitrijević 2009; Borić *et al.* 2004; 2008; 2009; 2014; Boroneanţ 2000; Bonsall 2008; Lazarović 1979; 1979a; 1983; 2006; Mihailović 2004) was *somehow* overlooked by B. Jovanović and D. Borić. They took that to be evidence of a local type of Early Neolithic – one that used Starčevo culture's pottery and some types of stone tools³⁸ and other portable artefacts specific to the Early Neolithic, together with the use of predominant Mesolithic artefacts and Mesolithic burial manifestation. In this sense, the first researcher considered it a 'kind' of Neolithic culture (Jovanović 2008), while the last researcher considered it to be evidence for a 'transformational phase' (Borić and Dimitrijević 2009) of the Iron Gates Mesolithic to Neolithic. As I have already stated (2011) a 'culture' or a 'transformational phase' will expose its archaeological features on a site throughout the majority of its habitations, not only on (roughly) half of them as it was reported at Padina for example. Furthermore, more than one material needs to be considered (pottery in this case) when identifying cultural trait. Moreover, if we are to consider a cultural manifestation, we are to see its traits, if not in all archaeological contexts³⁹, then at least in the majority of them. Therefore, the archaeological

traits for what they understand to be a '*Lepenski Vir culture*' of Mesolithic tradition that incorporated some Neolithic traits should be altogether and undoubtedly in close relation to one another. That is not the case for 'LV – SC culture'. It is (only) of Mesolithic tradition.

For the trapezoidal structures the chronological dates prove that this type of architecture was in use a 'millennia' prior to the Early Neolithic phenomenon reaching Iron Gates⁴⁰. Not only were they in use then, as it was previously stated, but also the materials and burials associated with them were of Mesolithic tradition, thus demonstrating that this architecture was a local innovation, a reaction to a specific environment⁴¹. Even though the plaster technology has a wider context and was related to the Neolithic in Near East region, for the same time frame as the one used for LV-SC structures, it is a fact that the European Neolithic on the other hand, lacks this technology (Nandris 1988). These facts should annul previous⁴² claims that these types of architecture were of Early Neolithic tradition.

If one follows the discourse of D. Borić over time, one can notice that if one supposition fails to sustain itself on the data, then another is being proposed for the same idea i.e. that the 'trapezoidal structures' from the Iron Gates were influenced by those from 'Neolithic Anatolia'. The argument has not been modified despite D. Borić's⁴³ over 15 years of research on the subject, coupled with more than 50 years since the discovery and the subsequent research of these structures in the Iron

³⁶ Lithic: quartz – which is predominant with a stable percentage throughout the sites of 'LV-SC'; flint – present (also as source) more on the Upper Gorges; and silicate rocks – present (also as source) more on the Lower Gorges; Bone – used for spears, arrowheads, hooks and also probably as flutes; Antler – a dominant item for 'LV-SC'; Boar tusks – apparently specific to 'LV-SC' (Srejšović 1969; 1972; Boroneanţ 1980; Srejšović and Babović 1981, 1983; Boroneanţ 2000).

³⁷ The use of bipolar technique for chipped stone tools; Microlithic industries; Body position of the dead for burials, where the dominant one is extended supine and with a specific one for 'LV-SC' which is the 'sitting position' – the dead were placed as if they were sitting in à la turque position; Food resources and dietary consumption, with a strong reliance on the aquatic resources of the Danube river and also on terrestrial ones, specifically red deer (in correlation with antler) and with a special one represented by dog consumption (Srejšović and Babović 1981, 1983; Radovanović 1996, 1999; Boroneanţ 2000; Bonsall 2008; Radovanović 2006).

³⁸ Present in even lesser quantity than the pottery (see Antonović 2006, 128–129; Mihailović 2004, 62–67).

³⁹ Archaeologically, we have been dealing with damaged past human records.

⁴⁰ See D. Borić discussion of the trapezoidal structures at Vlasac dated cca.7000 cal BC, versus the earliest structures at Lepenski Vir that were dated cca.6300/6200 cal BC (Borić 2011, 170), and consider that only around 6000 cal BC complete Early Neolithic life style traits were recorded for Iron Gates region (Bonsall 2008, 267-and next pages).

⁴¹ Bonsall *et al.* 2002, suggested that the appearance of limestone plastered floors was a result of the '8200 BP event' (c. 200 cal BC). However, considering that the first plastered floors appeared millennia prior, then we have to understand that this type of floor was created as a reaction to the specific local conditions of the Iron Gates region.

⁴² Relying on the first chronological data related to these structures, the respective authors made a case in trying to prove that since Early Neolithic was close to Iron Gates by 6200 cal BC, it meant that the technique was brought from the Near East. Afterwards the discourse focused on the possibility that perhaps the Vlasac structures, dated c.7000 cal. BC. might had been influenced from the same region even earlier (Borić 2002; 2005; 2008; 2011; Borić and Dimitrijević 2007).

⁴³ His research contributed greatly in providing necessary data for understanding the archaeological phenomena of Iron Gates area. See all his works on this subject.

Gates area; the consequential data produced no evidence that the floor technology was imported. Nor do the arguments proposed by this researcher sustain this hypothesis. It was suggested first that the floor technology reached the region as part of the 'Neolithic package' (Borić 1999; 2002); then, it was correlated with burials underneath the floors at Lepenski Vir (Borić 2004; 2008); now a third correlation is being proposed, with *Cyclopeneritea* (Borić 2008; 2011). The problem with all these scenarios is that they do not correlate with each other, nor do they sustain the hypothesis on their own. The first scenario fails as the 'Neolithic package' was later in the Iron Gates region than the technology for the floors. The correlation with burials underneath the floors at Lepenski Vir also fails as the practice was documented at other sites – Vlasac, Schela Cladovei – as being earlier than the 'arrival' of the Neolithic in the region. And, if one follows the researchers own arguments (2011, 170), the scenario with the *Cyclopeneritea* just does not stand, because »*The habitat of these marine gastropods is deltas of big rivers to the sea, and those found in the Danube Gorges might have come from the Black Sea and the Danube delta.*«; meaning they are not part of a network related to 'Neolithic Anatolia' but rather of a network constructed on the Danube river. A network that 'LV-SC' was part of.

It is worth noting that Hajdučka Vodenica was considered by B. Jovanović an Iron Age site (Jovanović 1966; 1966a; 1968) and that D. Srejšović (excavator of Lepenski Vir and Vlasac sites) was the one who observed that at least for the first level of habitation there were elements that belonged to the Late Epipaleolithic manifestations (Srejšović 1969, 16–17). A fact that B. Jovanović was reluctant to accept (Jovanović 1971, p. 37 note 28) until 2004 when he conceded that it belonged to the 'Lepenski Vir culture', with the distinction that he considered it »*a kind of 'fishing Neolithic'*« (Jovanović 2004). The elements in question were rectangular hearths, two stone decorated boulders, at least one floor made of pounded clay, tools made of bone, antler and boar tusks, stone tools (anvils, hammers, axes and fishing weights) and burials.

However, what is more intriguing about Hajdučka Vodenica is that even though Early Neolithic pottery was associated with some of the elements in question, following the finding of Iron Age material, the author of the excavations considered the structures an Iron Age phenomenon. Perhaps because that was the first site out of all three (Hajdučka Vodenica, Padina, Stubica) that

B. Jovanović excavated or because his specialisation was Bronze/Iron Age. Whatever the case may be, one cannot help noticing that this researcher initially considered the first site (that he excavated for the Iron Gates dam project) Hajdučka Vodenica as belonging to the Iron Age period on the grounds of finding material from that period on the lower most level of the excavation; and that the same researcher considered his second site as belonging to Early Neolithic on the ground of finding pottery from that period in what he believed to be closed archaeological complexes – which now, according to his own last publication on the subject, are far from it (see Jovanović 2008, 303); and that the same researcher, on basis of the findings from his second site (Padina) and noticing the similarities, attributed his third site – Stubica – to what he believed was a local type of Early Neolithic.

It is worth noting that Iron Age archaeological remains were recorded at the majority of the sites that also exhibited 'LV – SC culture' manifestation. As, previously stated, they also had Early Neolithic remains. More precisely the sites presented occupational layers and features dated to the Epipaleolithic/Mesolithic (i.e. 'LV-SC culture'), Neolithic, Iron Age, Roman and Medieval times.

The novelties of 'LV-SC' archaeological manifestations proved challenging to most of the archaeologists involved in the excavations at the time. After some consideration the majority of them acknowledged that it was a local Mesolithic phenomenon⁴⁴. B. Jovanović was the only researcher involved in the excavations of the remains of 'LV – SC culture' that considered it from the start (1968) as being a Neolithic phenomenon, and who maintained his interpretation all the way to his last publication on the subject (2008). However, the fact that the majority of the researchers involved with the excavations agreed on what 'LV-SC culture' was, in itself is not conclusive, as it happens more does not mean better. Nevertheless, in this case, B. Jovanović got his interpretations wrong⁴⁵. And, as much as his follower D. Borić tried in the recent years to build the evidence to support B. Jovanović interpretation for this 'archaeological culture', the data⁴⁶ just does not support it. Both of them, in

⁴⁴ Discussions on the debates over these intriguing discoveries can be read in Radovanović 1996, Rusu 2010, Boroneanț 2012.

⁴⁵ I am aware of the colloquial term, but since it is a human error, using academic terminology would not make up for it, and as such it is the most accurate word to describe it.

⁴⁶ To build up an understanding start with the synthesis works of Radovanović 1996, Boroneanț 2000, Bonsall 2008

trying to understand the phenomenon, focused mainly on the sites from the gorges of the Iron Gates region, and only on the ones from the right bank of the Danube, namely Padina, Lepenski Vir, Vlasac and Hajdučka Vodenica. It is clear that the sites chosen for debate were the ones excavated by B. Jovanović (Padina, Hajdučka Vodenica), versus the ones excavated by D. Srejšović (Lepenski Vir, Vlasac). However, the phenomenon was present on at least 17 sites (Rusu 2010, 12) so far, a fact recognized by many other researchers, including the two in question, though in a sense it eluded them. For if they would have always considered the archaeological phenomenon in its wider context, perhaps their interpretations could have been more accurate. Or perhaps not, considering that, unfortunately, perception⁴⁷ is what governs us in understanding the past human experience, more than any other cognitive function.

This 'LV-SC' is a complex phenomenon in all its forms of subsistence strategies, architecture, burial ritual, art and tools. And as such it is more diverse in its architecture than just this form of trapezoidal ground plan structures. The one in question is a distinct trait, which was discussed here because its remains were discovered at Stubica.

Through all its diversity of manifestation this 'culture' blends its forms in a way that makes it a whole. It seems it is more correct to understand this particular phenomenon, or more precisely to work with it from the perspective of its cultural manifestations as a whole, rather than fragmenting it in to local units – its sites. Sites that were discussed on the principle of their degree of resemblance (Padina vs. Lepenski Vir), rather than their traits that can be found in a lesser quantity in others, and that make them part of the same phenomenon. Therefore, it is appropriate to approach those traits from a wider archaeological construct⁴⁸.

Conclusion

From the data that has been collected and published so far and discussed in this paper, one can understand that the 'trapezoidal structures' within the Iron Gates region was a 'LV – SC' cultural

and Borić 2011, and afterwards follow each way they may lead you.

⁴⁷ Perception that is, for the most part, a mixture of 'the first impression' over the discoveries with past experience of one researcher. Or some sort of personal impression that one researcher made to another that could be called 'teaching' and 'learning', regarding the same discoveries.

⁴⁸ A 'culture' in this case part of a wider framework – Mesolithic – that finds its last stages of evolution contemporaneous with the Neolithic beginnings in Europe.

phenomenon seen as a local Mesolithic manifestation and therefore the remains that were recorded at Stubica belong to that phenomenon.

The Stubica site preserved two cultural levels of habitation. One was that of 'LV – SC culture', which consisted of parts of the 'trapezoidal structures' such as its stone walls, rectangular hearths and stone slab thresholds. The other was that of 'Starčevo culture', which was represented by the ceramic pottery.

The fact remains that B. Jovanović considered Stubica as part of the 'LV – SC culture' manifestation. That has never been an issue, but rather what *type* of culture he considered it to be. Thus the object of this paper is to highlight that at Stubica two cultural levels of different distinctive type were recorded. Perhaps this paper will encourage the publication of the presumed field documentation of the site and of the entire material⁴⁹ retrieved from it.

If all we have has already been published, then this paper will stand alone as a demonstration that the remains of the stone structure which were discovered at Stubica belong to a 'Mesolithic community'.

Acknowledgements

I am grateful for their contributions on this paper to Lorena Vog (providing a translation of B. Jovanović's 1984 paper), Cristina Kiru (reader), Raluca Pușcău (text correction), Ivana Radovanović (critical comments and suggestions), Lorraine Houseago (text correction), Paolo Biagi (active reviewer), Dragoș Diaconescu and Florin Drașovean (editorial input) and Adina Boroneanț (editorial reviewer).

BIBLIOGRAPHY

Antonović 2006

D. Antonović, Stone tools from Lepenski Vir. In *Cahiers des Portes de Fer*, Monographies 5, Belgrade (2006).

Banffy 2004

E. Banffy, *The 6th millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic Transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb Settlement)*, Varia Archaeologica Hungaria 15. Budapest (2004).

⁴⁹ It can be expected that not only Neolithic pottery was discovered, and that there could very well be tools from stone, antler, bones and tusks. Considering the discussions of this paper, one should be sceptical in considering that only Neolithic pottery was recovered or could have been recovered as portable material.

- Bonsall 2008
C. Bonsall, *The Mesolithic of the Iron Gates*. In *Mesolithic Europe*, Cambridge University Press (2008), 238–280.
- Bonsall *et al.* 1996
C. Bonsall, V. Boroneanț and D. Srejšović, 1996, AMS Radiocarbon Determinations on Human Bone from Lepenski Vir, Vlasac and Schela Cladovei. *Mesolithic Miscellany* 17(2) (1996), 6–11.
- Bonsall *et al.* 1997
C. Bonsall, R. Lennon, K. Mcsweeney, C. Stewart, D. Harkness, V. Boroneanț, L. Bartosiewicz, R. Payton and J. Chapman, Mesolithic and early Neolithic in the Iron Gates: a palaeodietary perspective. *Journal of European Archaeology* 5(1) (1997), 50–92.
- Bonsall *et al.* 2002
C. Bonsall, M.G. Macklin, R.W. Payton & A. Boroneanț, 2002, Climate, foods and river gods: environmental change and the Meso-Neolithic transition in southeast Europe. *Before Farming* 3_4(2) (2002), 1–12.
- Borić 2001
D. Borić, Mesolithic and Early Neolithic hunters and fishers in the Danube gorges: an analysis of archaeozoological data. In R. Kertész J. Makkay (eds.), *From Mesolithic to Neolithic. (Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, September 22–27, Budapest, 1996)* (2001), 101–124.
- Borić 2002
D. Borić, The Lepenski Vir conundrum: reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube Gorges. *Antiquity* 76 (2002), 1026–1039.
- Borić 2005
D. Borić, Deconstructing Essentialism: Unsettling Frontiers of the Mesolithic – Neolithic Balkans. In D. Bailey, A. Whittle and W. Cummings (eds.) *(Un)settling the Neolithic* (2005), 16–31.
- Borić 2006
D. Borić, New discoveries at the Mesolithic-Early Neolithic site of Vlasac: Preliminary notes. *Mesolithic Miscellany* 18.1 (2006), 7–14.
- Borić 2008
D. Borić, *First Households and 'House Societies' in European Prehistory* (2008), 109–142.
- Borić *et al.* 2008
D. Borić, C. French and V. Dimitrijević, Vlasac revisited: formation process, stratigraphy and dating. *DP* 35 2008, 261–287.
- Borić 2011
D. Borić, Adaptation and transformations of the Danube Gorges Foragers (c.13000–5500 BC): An overview. In: R. Krauß (ed.), *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin; Papers of the International Workshop 8th–9th April 2009, Istanbul* (Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2011), 158–203.
- Borić and Dimitrijević 2007
D. Borić and V. Dimitrijević, When was the Neolithic transition in the Iron Gates? Radiometric and faunal evidence. *DP* 34 (2007), 53–72.
- Borić and Dimitrijević 2009
D. Borić and V. Dimitrijević, Absolute chronology and stratigraphy of Lepenski Vir. *Starinar* LVII/2007 (2009), 9–55.
- Boroneanț 2000
V. Boroneanț, *Paleolithique superieur final at Epipaleolithique dans la zone des Portes de Fer*, Ed. Silex, București (2000).
- Boroneanț 1980
V. Boroneanț, Probleme ale culturii Schela Cladovei – Lepénski Vir în lumina noilor descoperiri. *Drobeta* 4, 1980, 27–42.
- Boroneanț 2012
A. Boroneanț, *Aspecte ale tranziției de la mesolitic la neoliticul timpuriu în zona Porțile de Fier*, Ed. Mega, Cluj-Napoca (2012).
- Garašanin and Radovanović 2001
M. Garašanin and I. Radovanović, A pot in house 54 at Lepenski Vir I. *Antiquity* 75 (2001), 118–25.
- Jovanović 1966
B. Jovanović, Sculptures de la nécropole de l'âge du fer ancien à Hajdučka Vodenica. *Archaeologia Iugoslavica* VII (1966), 31–34.
- Jovanović 1966a
B. Jovanović, Hajdučka Vodenica – praistorijsko nalazište. *Arheološki Pregled* 8 (1966), 89–93.
- Jovanović 1968
B. Jovanović, Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gate Gorge and their Function. *Archaeologia Iugoslavica* IX (1968), 1–10.
- Jovanović 1968
B. Jovanović, Le Necropole de L'âge du Fer ancien de Hajdučka Vodenica. *Starinar* XVIII (1968), 92–93.
- Jovanović 1971
B. Jovanović, Chronological frames of the Iron Gate group of early Neolithic period. *Archaeologia Iugoslavica* X (1971), 1–9.
- Jovanović 1972
B. Jovanović, The autochthonous and the migrational components of the Early Neolithic in the Iron Gates. *Balkanica* III (1972), 49–58.

- Jovanović 1973
B. Jovanović, The early Neolithic architecture of Đerdap (Iron Gate) Gorge. In *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Belgrade 9–15 Septembre 1971*, vol. II (1973), 290–293.
- Jovanović 1974
B. Jovanović, Le préhistoire du Djerdap Supérieur. *Starinar* 22, 1971, Belgrad (1974), 1–22.
- Jovanović 2004
B. Jovanović, Padina and Hajučka Vodenica sites of Lepenski Vir Culture in the Upper and Lower Gorges of the Iron Gates. In *Actes of the XIVth UISPP Congress, University of Liège, Belgium 2001, BAR International Series* 1302 (2004), 55–60.
- Jovanović 2008
B. Jovanović, Micro-regions of the Lepenski Vir culture: Padina in the Upper Gorge and Hajdučka Vodenica in the Lower Gorge of the Danube. *DP* 35 (2008), 289–324.
- Kozłowski and Kozłowski 1982
J.K. Kozłowski and S.K. Kozłowski, Lithic industries from the multi-layer Mesolithic site Vlasac in Yugoslavia. In *Origin of the Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Balkans*, ed. J.K. Kozłowski (1982), 11–109.
- Kozłowski and Kozłowski 1984
J.K. Kozłowski and S.K. Kozłowski, Chipped stone industries from Lepenski Vir, Yugoslavia. *Preistoria Alpina* 19 (1984), 259–293.
- Lazarovici 1979
Gh. Lazarovici, *Neolithic Banatului*. In *Bibliotheca Musei Napocensis* IV. Cluj-Napoca (1979).
- Lazarovici 1979a
Gh. Lazarovici, Die Starčevo-Criș Kultur (Allegmeine Fargen). *Studii și comunicări de istorie*, Caransebeș (1979), 27–31.
- Lazarovici 1983
Gh. Lazarovici, Neolithic timpuriu din zona Porților de Fier (Clisură). *Banatica* 7 (1983), 9–34.
- Lazarovici 2006
Gh. Lazarovici, The Anzabegovo – Gura Baciului Axis and the first stage of neolithization process in the Southern-Central Europe and the Balkans. In Nikola Tasić and Cvetan Grozdanov (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade (2006), 111–158.
- Mihailović 2004
D. Mihailović, Chipped Stone Industry from Horizon A and B at the Site Padina from Iron Gates. In *Actes of the XIVth UISPP Congress, University of Liège, Belgium 2001, BAR International Series* 1302 (2004), 61–69.
- Nandris 1988
J. G. Nandris, The earliest European plaster pyrotechnology. The red floors of Lepenski Vir. *Rivista di Archeologia* XII (1988), 14–15.
- Păunescu 2000
Al. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre*, București (2000).
- Radojičić and Vasić 2003
Radojičić Nenad and Vasić Vasoje, *Archaeological Journey in the Iron Gates I* (2003), second edition, Belgrade.
- Radovanović 1996
I. Radovanović, The Iron Gates Mesolithic. In Ann Arbor (MI): *International Monographs in Prehistory, Archaeological Series* 11 (1996).
- Radovanović 1999
I. Radovanović, “Neither person nor beast” – dogs in the burials practice of the Iron Gates Mesolithic. *DP* XXVI (1999), 71–87.
- Radovanović 2006
I. Radovanović, Not just a good place for fishing: Meso-Neolithic contact at the site of Lepenski Vir in view of the new AMS and stable isotope evidence. In Nikola Tasić and Cvetan Grozdanov (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade (2006), 69–78.
- Rusu 2010
A. Rusu, Istoriografia culturii Lepenski Vir – Schela Cladovei. *Acta Musei Brukenthal* V.1 (2010), 11–28.
- Rusu 2011
A. Rusu, Lepenski Vir – Schela Cladovei culture’s chronology and its interpretation. *Acta Musei Brukenthal* VI.1 (2011), 7–22.
- Rusu 2016
A. Rusu, Lepenski Vir – Schela Cladovei, a Paradigm Paralysis? in: Raiko Krauss and Harald Floss (eds.) *South-east Europe before Neolithisation, Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centers SFB 1070 „RessourcenKulturen” 9th of May 2014, SchloßHohentübingen*, Tübingen 2016, 185–192.
- Sladić 1984
M. Sladić, Mihajlovac – Kula. In *Cahiers des Portes de Fer* II (1984), 202.
- Sladić 1986
M. Sladić, Kula près Mihajlovac – un site préhistorique. In *Cahiers des Portes de Fer* III (1986), 432–442.
- Srejović 1966
D. Srejović, Lepenski Vir – a new prehistoric culture in the Danube region. *Archaeologia Iugoslavica* VII (1966), 13–17.

Srejović 1971

D. Srejović, The roots of Lepenski Vir Culture. *Archaeologia Iugoslavica* X (1971), 13–21.

Srejović 1972

D. Srejović, *Europe's first monumental sculpture: Lepenski Vir*. London: Thames & Hudson (1972).

Srejović and Babović 1981

D. Srejović and L. Babović, *Lepenski Vir, Menschenbilder einer frühen europäischen kultur*. Narodni Muzej Beograd (1981).

Srejović and Babović 1983

D. Srejović and L. Babović, *Umetnost Lepenskog Vira*. Narodni Muzej Beograd (1983).

Srejović and Letica 1978

D. Srejović and Z. Letica, *Vlasac. A Mesolithic Settlement in the Iron Gates, Vlasac* vol. I Archaeology, (eds.) Srejović D. and Z. Letica, Beograd (1978).

PRACTICI FUNERARE LA COMUNITĂȚILE CULTURII VINÇA DIN TRANSILVANIA

Mihai Gligor

Cuvinte cheie: Neolitic, Transilvania, cultura Vinča, practici funerare, C14 AMS

Keywords: Neolithic, Transylvania, Vinča culture, funerary practices, 14C AMS data

Funerary Practices in Vinča Culture from Transylvania

(Abstract)

The current study aims to present the funerary discoveries belonging to Vinča culture in Transylvania. We intent to introduce 2 new AMS data, taken from Limba-Vărâria, which we have modelled using OxCal v4.2.4 Bronk Ramsey (2013). The final goal of the present study is to obtain a complete image of mortuary practices in Transylvanian area.

Introducere

Descoperirile cu caracter funerar din aria culturii Vinča de pe teritoriul Transilvaniei sunt extrem de reduse numeric¹, fără însă a constitui o situație excepțională, dacă ne referim la întreaga arie de dezvoltare a civilizației vinčiene². În stadiul actual al cercetărilor, atribuim cu certitudine purtătorilor culturii Vinča doar câteva morminte de inhumație în interiorul așezării, fără a putea aduce în discuție vreo necropolă. Studiul de față are drept scop discutarea contextului arheologic și datarea mormintelor arundate acestei culturi a neoliticului dezvoltat din spațiul intracarpatic.

Principalele descoperiri

1. Tărtăria-Gura Luncii (jud. Alba)

Cunoscutul complex cercetat în anul 1961 și atribuit de N. Vlassa manifestărilor de natură magico-religioasă³, include și o descoperire funerară, constând – în opinia autorului săpăturilor – din resturi scheletice umane dezarticulate, cu urme de arsură și sparte, aparținând unei persoane cu sex neidentificat și vârsta de aproximativ 35–40 ani⁴. N. Vlassa sugera la acel moment că ne aflăm

în fața unor practici sacrificiale, de canibalism ritual⁵.

Problema mormântului de inhumație de la Tărtăria a revenit în atenția cercetătorilor la mai bine de 40 de ani de la descoperirea sa, prilej cu care au fost efectuate analize antropologice asupra pieselor scheletice și au fost prelevate probe pentru datarea C14⁶. Chiar dacă din schelet nu s-au mai păstrat oasele craniului și ale pelvisului⁷, s-a identificat faptul că persoana decedată este de sex feminin, în vârstă de aprox. 50–55 ani, cu înălțimea estimată la 147 cm⁸, ce a primit numele de Milady Tărtăria/ Tărtăria Lady⁹. Cercetările antropologice au evidențiat de asemenea prezența osteoporozei¹⁰, o boală dureroasă a oaselor cu efecte asupra stării generale de sănătate a persoanei respective, fără însă a cauza decesul; același set de analize pe oase a permis identificarea și a altor afecțiuni precum *gummatous osteoperiostitis* sau osteomielita¹¹.

Gh. Lazarovici și M. Merlini argumentează că forma și dimensiunile gropii mormântului nu ar fi permis inhumarea decedatului, astfel că este

⁵ Vlassa 1976, 31.

⁶ Merlini, Lazarovici 2008, 153, Image 32, 43.

⁷ Lazarovici, Merlini 2005, 208;

⁸ Lazarovici, Merlini 2005, 208; Lazarovici *et al.* 2011, 131.

⁹ Lazarovici, Merlini 2005, 214; Merlini, Lazarovici 2008, 166, 168; Lazarovici *et alii* 2011, 50, nota 90.

¹⁰ Merlini, Lazarovici 2008, 167, Image 44; Lazarovici *et alii* 2011, 131, 211, Fig. VIIA.4.

¹¹ Merlini, Lazarovici 2008, 168.

* Universitatea "1 Decembrie 1918" din Alba Iulia, str. G. Bethlen nr. 5, e-mail: mihai.gligor@uab.ro

¹ RepAlba 1995; Lazăr 2012, 53–60; Gligor, Bacueț Crișan 2014, 39–40.

² Suciu 2009, 196–199.

³ Vlassa 1963, 485–494; 1976, 31, fig. 3/4.

⁴ Vlassa 1976, 31.

avansată ipoteza unei înmormântări secundare, după procesul de descărnare¹².

Sunt disponibile 3 date C14 de la Tărtăria, pe care le prezentăm mai jos: R-1630 – 6310±65 BP: 5480–5030 cal BC¹³ (99.7%) – proba a fost prelevată din os uman aparținând Milady Tărtăria¹⁴; R-1655 – 6215±65 BP: 5320–4990 cal BC¹⁵ (95.4%) – proba a fost prelevată din os de animal din bordei; R-1631¹⁶ – 6200±65 BP¹⁷ – probă prelevată din curățarea profilului din cercetarea veche efectuată de K. Horedt, fără alte detalii privind natura probei sau date stratigrafice mai exacte. În literatura de specialitate, scheletul de la Tărtăria este încadrat cultural-cronologic ca aparținând atât fazelor A2–A3¹⁸, cât și A3–B1¹⁹ ale culturii Vinča.

Nu este scopul acestui studiu de a discuta controversele din literatura de specialitate privind complexul cercetat de N. Vlassa în 1961 și impactul descoperirilor realizate cu acest prilej. Privitor la problematica articolului de față, ne-a atras totuși atenția faptul că Gh. și M. Lazarovici precizează că nu se cunoaște exact din ce bordei provin oasele date prin C14, la fel nici căruia din bordeie îi aparțineau groapa sau mormântul²⁰. Sunt disponi-

bile în prezent un set de informații grafice (fotografii, desenele prelucrate ale unor profile), cu scopul de a poziționa în teren cât mai precis complexele în discuție²¹.

Ultimele studii²² care abordează problematica complexului ritualic de la Tărtăria precizează faptul că acesta conține/include atât „groapa rituală cu tăblițele”, cât și „mormântul Tărtăria Lady”. Prin interpretarea artefactelor arheologice descoperite în asociere²³, se poate bănuia un rol dedicat al femeii în viața spirituală a comunității (preot, șaman etc.), iar după moarte, depunerea în groapa ritualică ca înmormântare secundară poate semnifica consacrarea intenționată ca mormânt a locuinței din timpul vieții, prin voința comunității²⁴.

2. Limba-Vărăria (jud. Alba)

În anul 2001 au fost descoperite în sectorul Vărăria două morminte de inhumație, atribuite purtătorilor culturii Vinča. Raportul de cercetare publicat în *Cronica Cercetărilor Arheologice*²⁵ menționează principalele date privind contextul arheologic și încadrarea cultural-cronologică a acestora.

Astfel, M1 a fost descoperit la adâncimea de -0,8 m, în S XIV/2001, sub resturile locuinței de suprafață L1/1998, datată în etapa B₁-B₂ a culturii Vinča²⁶. Decedatul a fost depus în poziție chircită, culcat pe partea stângă, orientat sud-vest – nord-est, într-o groapă de formă ovală²⁷; în legătură cu scheletul este menționată o aglomerare de râșnițe și lespezi de piatră, precum și o vatră făcuită cu faze de refacere, aceasta din urmă evidențiată prin practicarea unei casete numerotate C I/2001, cu dimensiunile de 2,5 × 1,5 m. Inventarul funerar constă dintr-un vas ceramic de factură grosieră, așezat pe tibia decedatului, cu gura în jos și cochilii de scoici și melci²⁸.

Analizele antropologice au evidențiat faptul că scheletul notat cu M1 aparține unui copil cu vârsta

complexe, fapt sugerat și de umplerea sa; trebuie să precizăm că tehnica de săpare de la acea vreme nu era atât de riguroasă ca în zilele noastre”.

²¹ Lazarovici, Merlini 2005, Fig. 8–9, 11; Lazarovici, Lazarovici 2006, Fig. IIIa.32 (a-b); Merlini, Lazarovici 2008, Image 38–42, 47; Lazarovici *et al.* 2011, Fig. III.6-III.7.

²² Lazarovici, Lazarovici 2006, 149; Merlini, Lazarovici 2008, 153; Lazarovici *et al.* 2011, 112.

²³ Merlini, Lazarovici 2008, 136–153; Lazarovici *et alii* 2011, 125–208.

²⁴ Merlini, Lazarovici 2008, 170–175; Lazarovici *et alii* 2011, 224–237.

²⁵ Paul *et alii* 2002, 517–518.

²⁶ Paul *et alii* 2002, 517–518.

²⁷ Paul *et alii* 2002, 517–518.

²⁸ Paul *et alii* 2002, 517–518.

¹² Lazarovici, Merlini 2005, 207; Merlini, Lazarovici 2008, 172; Lazarovici *et alii* 2011, 215.

¹³ Merlini, Lazarovici 2008, 153–154, Image 33–34; Lazarovici, Lazarovici 2014, Fig. 7, 9–10.

¹⁴ Proba cu sigla R-1630, cu datele radiometrice 6310±65 BP apare publicată diferit: R-1631 la Lazarovici, Merlini 2005, 208, 213; Merlini, Lazarovici 2008, 156; Suciu 2009, Fig. 26; Lazarovici *et alii* 2011, 210; Borić 2015, 215. Inadvertența legată de atribuirea celor 2 probe a fost semnalată recent și de Fl. Drașovean (vezi: Drașovean 2014, 40, nota 17).

¹⁵ Merlini, Lazarovici 2008, 156, Image 35, 38.

¹⁶ În alte studii, proba cu datele radiometrice 6200±65 BP are sigla R-1630 (Cf. Lazarovici, Merlini 2005, 208; Merlini, Lazarovici 2008, 156; Suciu 2009, Fig. 29).

¹⁷ Merlini, Lazarovici 2008, 156

¹⁸ Lazarovici, Merlini 2005, 207–214, Fig. 17a; Merlini, Lazarovici 2008, 143–144, 155–156, 160–175, Image 20–21, 32–33; Lazarovici *et alii* 2011, 210–211.

¹⁹ Lazarovici, Lazarovici 2014, Fig. 10; Lazarovici 2014, Fig. 8.

²⁰ Lazarovici, Lazarovici 2006, 149. Astfel: „La Tărtăria, prin săpăturile lui K. Horedt și mai apoi ale lui N. Vlassa, au fost descoperite mai multe bordeie, din care doar unul a fost cercetat în întregime, B1. Materialele ceramice din B1 și B2 au fost grupate și publicate împreună de N. Vlassa. După cum se observă din Fig. IIIa.32a, între aceste complexe se situează groapa rituală cu tăblițele sau mormântul Tărtăria Lady. Din aceste motive, oasele date prin metoda C¹⁴, nu știm din care bordei provin; de asemenea, în acest moment, nu putem preciza cu exactitate nici căruia din bordeie îi aparține groapa sau mormântul menționat. B1 avea o suprafață de 16,5 m² (5,5 × 3 m), iar B2 era lung de aproape 3 m, cu gârliciul spre vest. În ceea ce privește bordeiul cercetat de K. Horedt în 1942–1943, acesta pare să fie o intersecție de mai multe

de 7–8 ani (*infans* I–II), fără a se putea preciza sexul acestuia²⁹.

În 2 studii recente – ce oferă informații suplimentare privind mormintele vinčiene de la Limba – se precizează în mod corect faptul că în cazul M1, decedatul a fost așezat pe partea dreaptă³⁰, aspect vizibil și din fotografiile³¹ publicate ca parte a ilustrației ce însoțesc articolele citate.

M2 a fost descoperit tot în S XIV/2001, în caseta C II – cu dimensiuni de 3 × 2,5 m -unde la adâncimea de -0,50 m, s-a conturat o aglomerare compactă de chirpici; cercetarea acestei structuri a condus la identificarea unui schelet uman în poziție chircită, așezat pe partea dreaptă³²; s-a constatat faptul că decedatul a fost depus pe o platformă compusă din resturi de pereți, bucăți de chirpici – posibil o amenajare intenționată – iar inventarul funerar se compune dintr-un vas întregibil așezat la cap și din artefacte de os recuperate din zona scheletului³³.

Analizele antropologice au relevat faptul că pieșele scheletice ce compun M2 provin de la scheletul unui preadult (*juveniles*), cu vârsta cuprinsă între 18–20 ani, de sex masculin³⁴.

Articolele publicate recent de M. și B. Ciută aduc și pentru M2 completări față de informațiile cunoscute din raportul de cercetare. Astfel, autorii precizează că scheletul este orientat cu craniul spre

sud și că decedatul, un individ adult, este depus într-o amenajare de tipul unei ciste, formată din fragmente masive de chirpici făcute, unele prezentând amprente de degete și frunze³⁵. Tot în articolele citate, locuința de suprafață L1 este încadrată în faza Vinča A₃-B₁³⁶.

Însumând datele privind contextul descoperirii funerare de la Limba-Vărăria, se poate afirma că au fost cercetate două morminte de inhumatie, în poziție chircită pe partea dreaptă, cu un inventar funerar tipic perioadei neolitice. De interes pentru datarea mormintelor rămâne relația stratigrafică cu resturile locuinței de suprafață L1. Referințele bibliografice, așa cum am văzut mai sus, indică pentru L1/1998 o datare cuprinsă între Vinča A₃-B₁ și Vinča B₁-B₂, astfel că, cel puțin pentru M1-M2, partea inferioară a acestui palier cronologic ar trebui să furnizeze un *terminus post quem*, în vreme ce partea superioară ar trebui să constituie un *terminus ante quem*.

O cale de acțiune în rezolvarea acestei chestiuni este apelarea la metoda radiocarbon, astfel că, în cadrul proiectului de cercetare pe care îl coordonăm³⁷, am prelevat probe și de la scheletele de la Limba. Rezultatele analizelor 14C AMS efectuate în cadrul laboratorului de la Poznań (Polonia) sunt prezentate în Tab. 1.

Mormânt	Cod Laborator	Vârsta 14C BP	Context arh.	Obs.
M1	Poz-59129	6160 ± 40	S XIV/2001, C I, -0,80 m	4.3%N, 10.7%C
M2	Poz-59130	6000 ± 40	S XIV/2001, C II, -,50 m	0.9%N, 3.9%C

Tab. 1 Contextul arheologic și rezultatele analizelor 14C AMS discutate în studiul de față

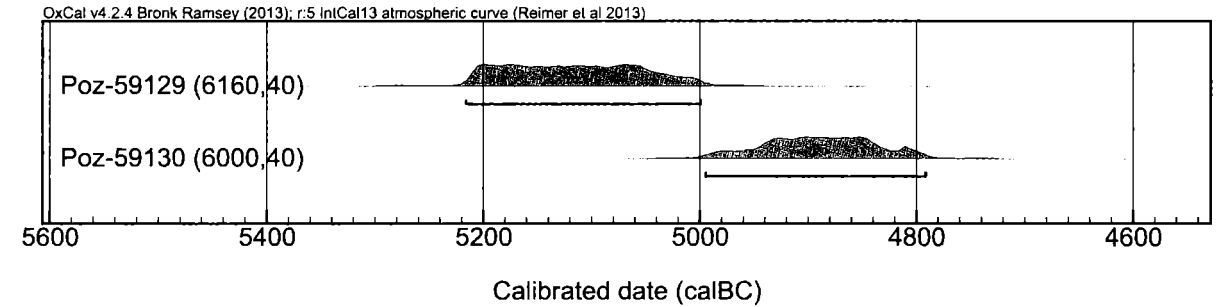

Fig. 1 Datele calibrate (M1-M2) ale analizelor 14C AMS de la Limba-Vărăria

²⁹ Roșu, Gligor 2011, 346–347.

³⁰ Ciută 2015, 57, nota 56; Ciută, Ciută 2015, 73, nota 14.

³¹ Ciută 2015, Fig. 35/a-b; Ciută, Ciută 2015, Fig. 35/a-b.

³² Paul et alii 2002, 517–518.

³³ Paul et alii 2002, 517–518.

³⁴ Roșu, Gligor 2011, 347–348.

³⁵ Ciută 2015, 57, Fig. 36/a-c; Ciută, Ciută 2015, 74, Fig. 36/a-c.

³⁶ Ciută 2015, 56; Ciută, Ciută 2015, 73.

³⁷ “From Inhumation to Cremation in Romanian Neolithic and Eneolithic. New Archaeological Evidence, Burial Practices, and Osteological Approach”, nr. 53/30.04.2013 (PNII-RU-TE-2012-3-0461).

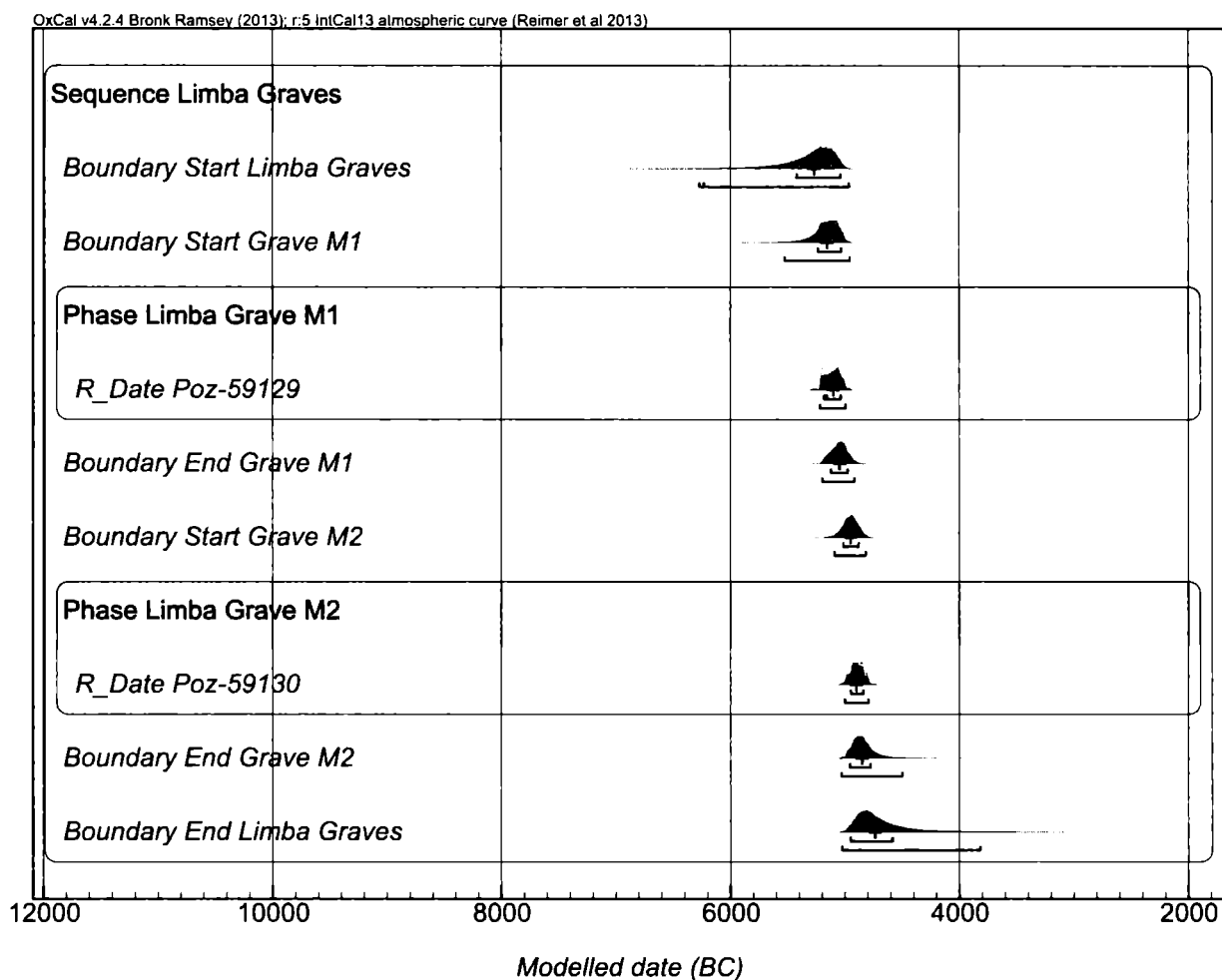

Fig. 2. Distribuția probabilă a datelor de la Limba-Vărăria, modelate în cadrul secvenței M1-M2.

Modelarea³⁸ datelor 14C AMS este prezentată în Fig. 2. Distribuția probabilă a valorilor datelor de la Limba-Vărăria indică pentru mormintele M1-M2: Start 6228–4962 cal BC (*median* 5268 cal BC) și End 5027–3819 cal BC (*median* 4739 cal BC) (Fig. 3a–3b).

M1: Start 5525–4957 cal BC (*median* 5154 cal BC) și End 5197–4919 cal BC (*median* 5048 cal BC) (Fig. 4a–4b). M2: Start 5092–4819 cal BC (*median* 4951 cal BC) și End 5031–4502 cal BC (*median* 4852 cal BC) (Fig. 5a–5b).

3. Miercurea Sibiului-Petriș (jud. Sibiu)

În campania anului 2010 a fost cercetat în suprafața S V nivelul de dărâmare al unor structuri de suprafață aparținând fazei B a culturii Vinča³⁹. Raportul de săpătură menționează cercetarea mai multor complexe adâncite, între care

de interes pentru subiectul studiului nostru este G 73. Astfel, în umplutura acestei gropi a fost identificat un schelet de copil⁴⁰, poziționat pe partea dreaptă cu genunchii ușor flexați, direcție NE-SV și capul la N-E⁴¹. Autorii cercetării atribuie cu certitudine descoperirea funerară fazei timpurii a culturii Vinča și includ acest tip de depunere în cadrul practicilor rituale din apropierea structurilor de habitat⁴².

4. Alba Iulia-Lumea Nouă (jud. Alba)

Referindu-se la campania de săpături din 1962, I. Berciu menționează un mormânt de înhumare în poziție chircită, posibil o înmormântare rituală⁴³, fără însă să fie publicate niciun fel de date privind contextul arheologic, inventarul funerar sau analize antropologice. D. Berciu amintește la

³⁸ Mulțumesc prof. Fl. Drașovean pentru sprijinul oferit în alegerea algoritmului corect pentru efectuarea modelării datelor 14C AMS.

³⁹ Luca *et alii* 2011, 87.

⁴⁰ Mulțumesc lui D. Diaconescu pentru semnalarea descoperirii funerare de la Miercurea Sibiului.

⁴¹ Luca *et alii* 2011, 88.

⁴² Luca *et alii* 2011, 88.

⁴³ Berciu 1968, 58.

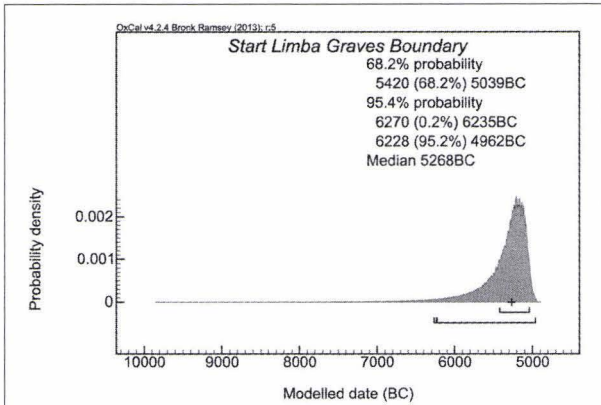

Fig. 3a. Distribuția probabilă a valorilor începutului secvenței M1-M2 obținută din modelarea datelor din Fig. 2

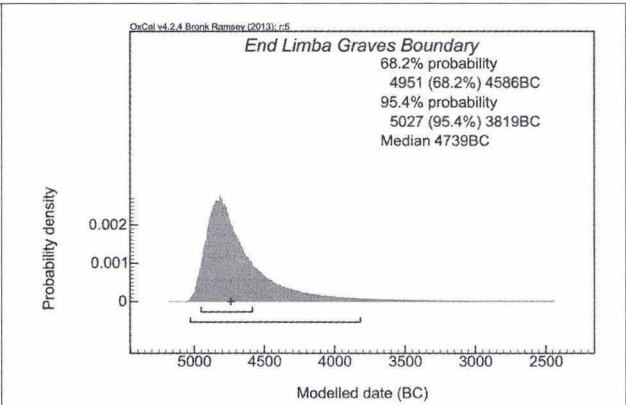

Fig. 3b. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului secvenței M1-M2 obținută din modelarea datelor din Fig. 2

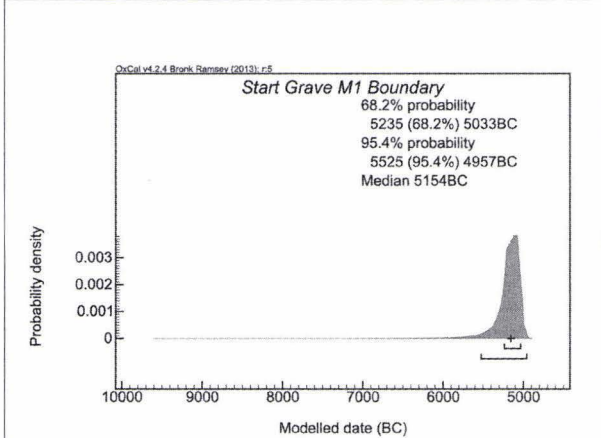

Fig. 4a. Distribuția probabilă a valorilor începutului fazei M1 obținută din modelarea datelor din Fig. 2

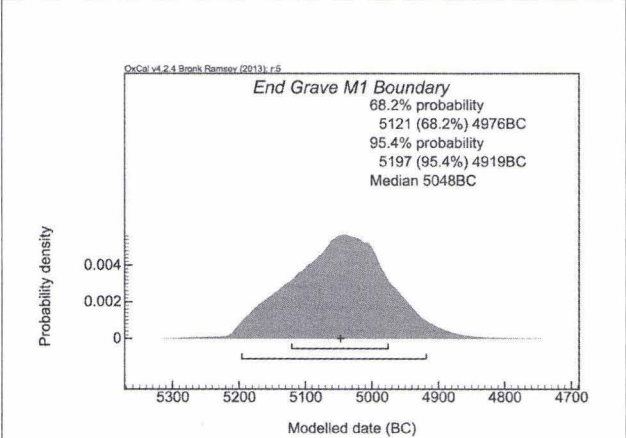

Fig. 4b. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei M1 obținută din modelarea datelor din Fig. 2

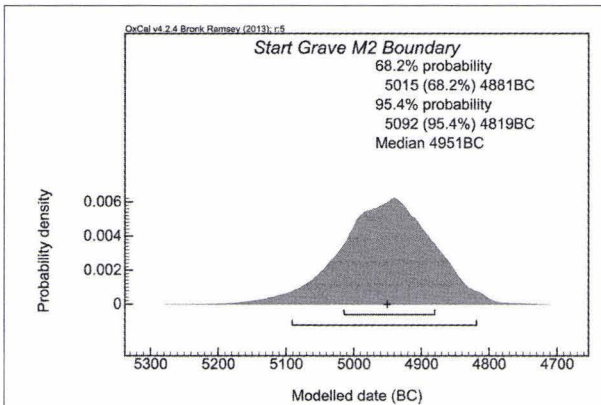

Fig. 5a. Distribuția probabilă a valorilor începutului fazei M2 obținută din modelarea datelor din Fig. 2

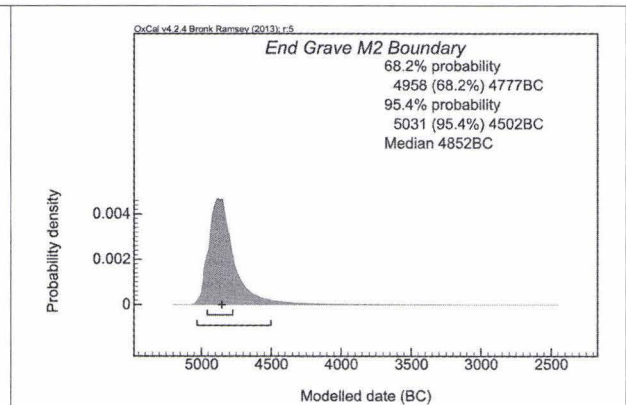

Fig. 5b. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei M2 obținută din modelarea datelor din Fig. 2

rândul său de un mormânt cu nișă de la Alba Iulia, având în vedere probabil aceeași descoperire⁴⁴.

Discutată în contextul încercării definirii complexului cultural „Lumea Nouă”, aparținând neoliticului mijlociu și care include o puternică componentă vinčiană⁴⁵, putem avansa ca posibilă

apartenența mormântului la cultura Vinča⁴⁶, sub rezerva celor menționate mai sus.

5. Zau de Câmpie-La Gradiniță (jud. Mureș)

Chiar dacă se încadrează cultural în ceea ce Gh. Lazarovici a definit ca fiind cultura Zau⁴⁷, desco-

⁴⁴ Berciu 1966, 124; nota 2.

⁴⁵ Berciu 1968, 55–58.

⁴⁶ Gligor 2009, 23–24.

⁴⁷ Lazarovici 2009; 2014.

peririle funerare din acest sit se pot paraleliza în linii generale cu faza B⁴⁸ a culturii Vinča și prezintă o serie de similitudini cu mormintele din arealul vinčian analizate în prezentul studiu.

Este vorba de 7 morminte de inhumăție, aparținând unor copii cu vârsta cuprinsă între 1–3,5 ani, identificate în podeaua locuințelor de suprafață cercetate, după cum urmează⁴⁹: M1 (locuința 1), M2 (locuința 3), M3 (locuința 10), M4 (locuința 9), M5 (locuința 8a), M6 (locuința 11), M7 (G6/P54). În cazul M2 s-a putut preciza poziția scheletului⁵⁰ (NS, întins pe spate, picioarele ușor chirchite), precum și faptul că inventarul funerar consta din 2 piese ceramice (un picior de cupă și un bol poziționate în zona umărului stâng). M5 avea ca inventar funerar un șirag de mărgelă⁵¹. S-a mai constatat proximitatea unor morminte de vetrele locuințelor, a pereților sau a gropilor de stâlp⁵².

Nu au fost publicate până în prezent analize antropologice detaliate sau date 14C obținute din probe prelevate din resturi scheletice umane. Avem însă de la Zau de Câmpie 4 date 14C, din tot atâtea complexe închise⁵³: Ly-8934 (Gr. 57) – 6230 ± 55 BP; Ly-8932 (Gr. 32) – 6185 ± 55 BP; Ly-8933 (Gr. 8a) – 6104 ± 55 BP; Ly-8931 (Gr. 8) 6050 ± 55 BP.

Discuții și concluzii

Cultural-cronologic, numai pentru mormintele de la Tărtăria-Gura Luncii și Limba-Vărăria sunt întrunite toate datele pentru a le atribui purtătorilor culturii Vinča și pentru care în prezent există și analize radiocarbon.

Pe baza modelării datelor radiocarbon de la Miercurea Sibiului-Petriș și Tărtăria-Gura Luncii, faza Vinča A în Transilvania are următoarele valori: Start 5644–5320 cal BC (*mean* 5457 cal BC) și End 5305–4915 cal BC (*mean* 5137 cal BC)⁵⁴. În situl eponim, faza A are distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei în intervalul 5287–5124 cal BC (*mean* 5210 cal BC), iar faza B în intervalul 5204–4824 cal BC (*mean* 5013 cal BC)⁵⁵.

În situl de la Zau de Câmpie, faza I are distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei în

intervalul 5245–4992 cal BC (*mean* 5107 cal BC), iar faza III în intervalul 5129–4749 cal BC (*mean* 4949 cal BC)⁵⁶.

De la Limba au fost publicate date radiocarbon pentru depunerile Starčevo-Criș⁵⁷ din punctul Bordan (GrN-28112: 6290 ± 50 BP), însă lipseau până în prezent date radiocarbon pentru locuirea vinčiană. Noile date 14C de la Limba-Vărăria ne oferă așadar pentru M1 distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei în intervalul 5197–4919 cal BC (*median* 5048 cal BC), iar pentru M2 în intervalul 5031–4502 cal BC (*median* 4852 cal BC).

O primă constatare ce rezultă din modelarea datelor se referă la faptul că valorile cronologice obținute fac improbabilă o contemporaneitate între cele două morminte. Comparând apoi aceste date radiometrice cu valorile fazelor A și B din Transilvania și situl eponim, M1 se poate include cel mai timpuriu în faza B, în vreme ce pentru M2 palierul cronologic se deplasează spre fazele C1-C2 ale culturii Vinča⁵⁸. Dacă ne raportăm la contextul arheologic al celor două descoperiri funerare, cel mai probabil datarea prin C14 a M1 poate să furnizeze un *terminus post quem* pentru L1/1998, în timp ce amenajarea mormântului M2 se leagă de o etapă ulterioară defazetării locuinței de suprafață în discuție.

Constructiv, mormântul de inhumăție M2, realizat sub forma unei ciste, formată din fragmente masive de chirpici făcute, are analogii la Petrești-Groapa Galbenă, unde au fost cercetate recent două morminte de inhumăție eneolitice (faza Petrești A-B), amenajate în cistă de chirpici⁵⁹.

Inhumarea în interiorul așezării, în imediata apropiere a unor locuințe sau chiar în perimetrul acestora, reprezintă așadar o practică funerară întâlnită la Tărtăria, Miercurea Sibiului, Limba sau Zau de Câmpie. Cu toate că operarea cu un set restrâns de date și descoperiri face ca, în stadiul actual al cercetărilor, identificarea unui anumit comportament funerar să nu fie un proces facil, semnalăm totuși repetativitatea inhumării de copii (*Infans* I–II) și preadulți *intra muros* pentru comunitățile culturii Vinča din Transilvania, fenomen documentat și pentru neoliticul și eneoliticul din spațiul extracarpatic⁶⁰. Problematika existenței necropolelor în arealul civilizației vinčiene rămâne o chestiune deschisă în cercetarea neoliticului din spațiul transilvan.

⁴⁸ Drașovean 2014, 54, Tabel 1.

⁴⁹ Bodea 1997, 737–738, Fig. 2; Lazarovici, Lazarovici 2006, 434.

⁵⁰ Bodea 1997, 737, Fig. 1.

⁵¹ Bodea 1997, 737–738.

⁵² Bodea 1997, 738.

⁵³ C.M. Lazarovici 2006, Fig. 5; Gh. Lazarovici 2009, Fig. 1, 8; Lazarovici, Lazarovici 2006, 431, Fig. IIIc.26; Lazarovici, Lazarovici 2014, Fig. 9.

⁵⁴ Drașovean 2014, 40, Fig. 9, 9b–9c.

⁵⁵ Drașovean 2014, Fig. 5, 5b–5c.

⁵⁶ Drașovean 2014, Fig. 8, 8d, 8f.

⁵⁷ Biagi *et alii* 2007, Fig. 6.

⁵⁸ Drașovean 2014, 54, Tabel 1.

⁵⁹ Gligor *et alii* 2013, 68–69, Pl. VII/2, VIII/1, XI/1–2, XI/1.

⁶⁰ Kogălniceanu 2008, 102–110.

Acknowledgments

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2012-3-0461.

BIBLIOGRAFIE

- Berciu 1966
D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București (1966).
- Berciu 1968
I. Berciu, Importanța complexului neolitic „Lumea Nouă” în lumina noilor săpături (1961–1963). *Apulum* VII, 1 (1968), 53–58.
- Biagi et alii 2007
P. Biagi, B. Gratuze, S. Boucetta, New data on the archaeological obsidians from the Banat and Transylvania (Romania). În: M. Spataro and P. Biagi (eds.), *A Short Walk through the Balkans: the First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions*, Società Preistoria Protostoria Friuli-V.G., Trieste, Quaderno 12 (2007), 129–148.
- Bodea 1997
M. Bodea, Actul de a înmormânta copii în vatră și lângă vatra locuinței. *ActaMN* 34, I (1997), 735–741.
- Borić 2015
D. Borić, The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Copper Age Transition and the Notion of Archaeological Culture. În: S. Hansen, P. Raczky, A. Anders, A. Reingruber (eds.), *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from 6th to 4th Millennium BC*, Verlag Marie Leidorf, Bonn, Archäologie in Eurasien 31 (2015), 157–217.
- Ciută 2015
M. Ciută, Noi precizări cu privire la succesiunea depunerilor neolitice de la Limba-Oarda de Jos (Jud. Alba). *Apulum* LII (2015), 47–83.
- Ciută, Ciută 2015
M. Ciută, B. Ciută, New Considerations About Neolithic Development Habitation in the Archaeological Site Limba – Oarda de Jos (Alba County). *Acta Terrae Septemcastrensis* XIV (2015), 49–83.
- Drașovean 2014
Fl. Drașovean, Despre cronologia relativă și absolută a neoliticului și eneoliticului timpuriu din răsăritul Bazinului Carpatic. O abordare Bayesiană. *Analele Banatului* XXII (2014), 33–67.
- Gligor 2009,
M. Gligor *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*. Ed. Mega, Cluj-Napoca (2009).
- Gligor, Băcuet Crișan 2014
M. Gligor, S. Băcuet Crișan, Inhumation versus cremation in Transylvanian Neolithic and Eneolithic. *Studia Antiqua et Archaeologica*, XX (2014), 37–67.
- Gligor et alii 2013
M. Gligor, M. Roșu, C. Șuteu, New Evidence on Burial Practices in Petrești Culture. *MCA* (serie nouă), IX (2013), 67–81.
- Kogălniceanu 2008
R. Kogălniceanu, Child burials in intramural and extramural contexts from the Neolithic and Chalcolithic of Romania: the problem of “inside” and “outside”. În: K. Bacvarov (ed.), *Babies Reborn: Infant/Child Burial in Pre- and Protohistory*, BAR International Series 1832, Archaeopress, Oxford (2008), 101–111.
- Lazăr 2012
C. Lazăr, *The catalogue of the Neolithic and Eneolithic funerary findings from Romania*. Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște (2012).
- Lazarovici 2006
C. M. Lazarovici, Absolute Chronology of the late Vinča culture in Romania and its role in the development of the Early Copper Age. În: *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrad (2006), 277–293.
- Lazarovici 2009
Gh. Lazarovici, The Zau Culture. În: Fl. Drașovean, D. Ciobotaru, M. Maddison (eds.), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans. As Uncovered by the Last Decade of Research*, BHAB, XLIX, Ed. Marineasca, Timișoara (2009), 179–217.
- Lazarovici 2014
Gh. Lazarovici, Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau. În: S. Colesniuc, *Cultura Zau*, Ex Ponto, Constanța (2014), 15–32.
- Lazarovici, Merlini 2005
Gh. Lazarovici, M. Merlini, New archaeological data referring to Tărtăria tablets. *Documenta Praehistorica* XXXII (2005), 205–219.
- Lazarovici, Lazarovici 2006
C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. (I) Neoliticul*. Ed. Trinitas, Iași (2006).
- Lazarovici, Lazarovici 2014
Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, Correlations and new observations regarding absolute and relative chronology based on Banat and Transylvania researches. În: W. Schier, Fl. Drașovean (eds.), *The Neolithic and Eneolithic in South-east Europe. New Approaches to dating and cultural Dynamics in the 6th to 4th Millenium BC*, Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf., Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 28 (2014), 113–127.

- Lazarovici *et alii* 2011
 Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*, Ed. Mega, Cluj-Napoca (2011).
- Luca *et alii* 2011
 S. A. Luca, C. Beldiman, D. Diaconescu, Fl. Dumitrescu-Chioar, Gh. Natea, Fl. M. Nișu, A. Tudorie,
 G. El Susi, A. Rusu, C. Suci, „Miercurea Sibiului, Jud. Sibiu. Punct: Petriș. Campania 2010”. *CCA* (2011), 87–89.
- Merlini, Lazarovici 2008
 M. Merlini, Gh. Lazarovici, Settling discovery circumstances, dating and utilization of the Tărtăria tablets. *Acta Terrae Septemcastrensis* VII (2008), 111–195.
- Paul *et alii* 2002
 I. Paul, M. Ciută, C. Florescu, P. Mazăre, M. Gligor, B. Daisa, M. Breazu, C. Șuteu, „Limba, Jud. Alba. Punct: Vărbăria. Campania 2001”. *CCA* (2002), 517–518.
- RepAlba 1995
Repertoriul arheologic al județului Alba, BMA, II (1995).
- Roșu, Gligor 2011
 M. Roșu, M. Gligor, Contribuții la studiul antropologic al comunităților neolitice din bazinul Mureșului mijlociu. *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica 15, 1 (2011), 345–350.
- Suci 2009
 C. Suci, *Cultura Vinča în Transilvania*, Bibliotheca Brukenthal, XLIV, Ed. Altip, Alba Iulia (2009)
- Vlassa 1963
 Vlassa 1963
 N. Vlassa, Chronology of the Neolithic in Transylvania in the Light of the Tartaria settlements stratigraphy. *Dacia* VII (1963), 485–494.
- Vlassa 1976
 N. Vlassa, Probleme ale cronologiei neoliticului mijlociu în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria. În: *Neoliticul Transilvaniei*, BMN, III, Cluj-Napoca (1976), 28–43.

CULTURA PRECUCUTENI ÎN TRANSILVANIA

Gheorghe Lazarovici*, Cornelia-Magda Lazarovici**

Precucuteni Culture in Transylvania

(Abstract)

In this paper we have syntactical and analytical investigated one part of the published Precucuteni materials discovered in Transylvania. Our aim was to establish if they represent local material or imports. We have made a database for data and information named Precucuteni, where we have introduced all the published data. We have established codes especially for decoration, not for the shapes of pots, while most of the material is very much fragmentary. We developed our code system starting with the one made by Z. Maxim in 1999, but we have enlarge it. We have also analyzed materials from Moldova, ascribed to early Precucuteni phase (Traian – *Dealul Viei*, Izvoare) as well as the new discoveries from Baia (Precucuteni IB).

Today in Transylvania there are about 38–40 sites with Precucuteni materials (some not very sure). Our analyze underlined once again that SE of Transylvania was involved in the formation area of this culture. Based on our analyze (motives used for decoration; not shapes of pottery) we have divided Precucuteni discoveries in Precucuteni IA, IB, IC. In the first stage Precucuteni IA (table 1C, red mark) there are several south influences, Boian Bolintineanu and Giulești (green, fig. 1A), that have an important role for the born of Precucuteni culture. Even in stage Precucuteni IB there are still southern influences, Bolintineanu, Vădastra and Giulești (table 2.1, light green mark). For some cases there some doubts related with small sounds.

We also analyzed some materials ascribed to linear pottery culture, associated with Precucuteni materials (Olteni B; and in other sites in Transylvania). Some specialists believed that this civilization has a role in the born of Precucuteni culture too; but based on our analyze we consider that linear pottery culture materials represent only imports, suggesting contacts between different communities and they do not play a role in the genesis of Precucuteni culture. Precucuteni discoveries from western Transylvania can be ascribed to Precucuteni I (Mintia, Lumea Nouă; other discoveries namely those of Turdaș from Z. Torma collection do not have any archaeological context); only one fragment discovered at Lumea Nouă can be ascribed to Precucuteni II. The cup fragment discovered at Țaga, between the remains of the banquet found in pit Gr. 28 (Zau culture, phase III), is characteristic for late Precucuteni I phase (Precucuteni IC).

Based on our analyses we consider that in Transylvania, as well as in Moldova, during Precucuteni II there are new southern impulses. It is possible that these impulses mark a new Boian migration in Transylvania, at a post Giulești level, as is suggest by discoveries from Cașolț, Feldioara, Leț, Turia a.s.o.

There are few objects related with plastic art that can be ascribed to Precucuteni culture (idols from Olteni – *Cariera de Nisip*). A small altar discovered at Iclod has analogies at Traian – *Dealul Viei*.

As a conclusion, based on the analyzed materials, we consider that in Transylvania it is a local evolution of Precucuteni I phase, with several southern elements. Precucuteni imports in Turdaș II–III and Foeni milieu in Transylvania suggest a possible parallelism between Precucuteni IB and Precucuteni II of Moldova (those named by D. Monah in relation with Poduri house L36 with the 2 cult complexes). In Transylvania there are not typical discoveries related with Precucuteni II, except 2 sherds that indicate imports.

Based on the new radiocarbon data and reinterpretation of some older ones, we believe that the beginning of Precucuteni I in Transylvania is related with 4700 BC, at the same chronological level with Turdaș II and the end of Vinča C3.

Noțiuni generale

Denumirea

De-a lungul timpului descoperirile culturii Precucuteni din Transilvania, ca și unele din Moldova, au fost atribuite culturii Boian, fazei Giulești de unii cercetători (Nestor 1960, 60;

Comșa 1957; 1965a), comentate sau combătute de către Silvia Marinescu-Bîlcu (Marinescu-Bîlcu 1974, 14, n. 42). Există totuși unele situații, la Leț de exemplu, unde în sondajele noastre am găsit fragmente de la o casetă dreptunghiulară de lut cu decor excizat Boian, sigur post Giulești (fig. 6.4–5), dar și o serie de fragmente cu pastă și decor

* Profesor emerit. E-mail: ghlazarovici@yahoo.com

** Institutul de Arheologie Iași. E-mail: magdamanutu@yahoo.com

mai de grabă Giulești decât Precucuteni (fig. 7). Situațiile stratigrafice neclare nu ne permit alte precizări. La muzeul din Sfântu Gheorghe este un vas cu decor din excizii largi, ca cele de la Leț, similare celor găsite de noi și altele spre est în Vrancea (materialele Boian de la Căndești-Dumbrăveni, jud. Buzău cu excizii late: Bobi 1978, fig. 9). Pe de altă parte Marin Nica ne-a trimis pe vremuri mostre Boian de la Drăgănești Olt, în care factura ceramicii este asemănătoare cu ceea ce avem în Transilvania la materialele din Precucuteni I, similare ca pastă celor nou cercetate de la Orlat de factură Precucuteni I. Asupra descoperirilor din Transilvaniei au fost extinse concluziile din Moldova și din SE Transilvaniei, de aceea este necesar un studiu analitic pentru cele din vestul și centrul Transilvaniei.

Metoda de lucru

Lipsa unor date stratigrafice clare, a unor săpături restrânse, superficial publicate, cel puțin în momentul de față¹, ne determină să analizăm sintetic și analitic, mare parte din ceea ce s-a publicat, cu rostul de a preciza dacă descoperirile din Transilvania sunt materiale locale (în sensul de a fi imitarea unor motive decorative de către comunitățile locale)² sau importuri etno-culturale. Din aceste motive am realizat o bază de date și informații numită Precucuteni, în care am introdus datele pe care le-am avut la îndemână. Majoritatea datelor sunt din literatură, dar lipsesc descrieri detaliate despre obiecte, din care cauză am analizat doar motivele decorative. Tipologia noastră a plecat de la cea a Zoiei Maxim din 1999 (Maxim 1999, 98–100 și fig. 112–113), pe care am dezvoltat-o pe baza materialelor din cercetările noastre și ceea ce au publicat colegii în ultima perioadă.

Din capul locului precizăm că așa cum am procedat și cu alte culturi, întâi am ordonat și clasificat datele după care, după caz am expus unele opinii, dar las asocierile să „vorbească”.

Mai precizăm că am codificat după codurile noastre materialele din două stațiuni din Moldova, de la Traian – *Dealul Viei* și Izvoare (Vulpe R. 1957, fig. 19–70: am luat doar 63 de situații identice cu ale noastre ca elemente caracteristice civilizației, vezi tabelele; Székely 1988); am avut în vedere doar materialele timurii pentru a vedea ce se păstrează

din elementele vechi și care este poziția lor în seriile culturale și cronologice. Desigur ne-am bazat și pe cercetările recente de la Baia, unde este vorba de un complex cu totul special prin bogăția de materiale și mai ales vasele întregibile care depășesc cu totul ceea ce s-a descoperit până în prezent la un loc (Ursu, Aparaschivei 2014; 2014a).

Ne abținem de a face comentarii pro și contra asupra unei ipoteze, lăsăm materialele să „vorbească în tabele”, cu toate neajunsurile din cauza materialului redus pentru serii culturale sau cronologice. Am considerat necesar să marcăm cu culori etapele sau legăturile tipologico-stilistice, uneori cu detalii care ne permit să observăm care motive rămân de la o etapă la alta. Uneori am combinat unele motive, fără a face obstinație de aceasta, deoarece materialele noastre nu ne permitau mai mult.

Originea și evoluția

Pe teritoriul României sunt semnalate 75-80 de stațiuni în care au apărut materiale din cele trei etape ale culturii Precucuteni, din care astăzi în Transilvania sunt în jur de 38-40 de stațiuni (unele nesigure). Principala lucrare monografică a Silviei Marinescu-Bilcu a sintetizat peste 67 de stațiuni din cele trei faze cu precizări pe faze, faze neprecizate și importuri în mediul altor culturi (Marinescu-Bilcu 1976, fig. 1) și rămâne una din lucrările de bază pentru această civilizație.

Privind originea acestei civilizații în Transilvania sunt câteva opinii:

– una în care nașterea acestei civilizații se petrece din fondul local anterior, respectiv cultura ceramicii cu note muzicale (Notenkopf: Marinescu-Bilcu 1985, 420; Comșa 1987, 45) și o serie de elemente sudice (Hamangia, Vinča și Turdaș la Marinescu-Bilcu 1985, 420; neprecizate la Székely 1988);

– altă opinie considera o expansiune spre Transilvania și Moldova a culturii Boian (Șerbănescu 2002, 8; este vorba de vasul cu picior decorat cu excizii), faza Giulești, fiind astfel numite descoperirile Precucuteni de către E. Comșa (Comșa 1957, 30, pl. 1; 1974; 1987, 46 ș.a.; 1991a și fig. 1–5), idee preluată și de alții cu sau fără observații critice pentru Transilvania (Comșa 1954; 1957; 1965a; 1987, 45 ș.a.; 1991; 1994; Macrea 1959; Székely 1970; Costea 1970; Maxim 1999, fig. 1 și 2. *** Județul Olt, WEB; pentru legături sudice opinii pro și contra: Comșa 1965; Garașanin M. 1961a, 278; 1961b, 146; Makkay 1993, ș.a.).

Analizăm mai jos posibilele influențe și legături ale materialelor din Transilvania (tabel 1).

¹ În acest moment este în curs de finalizare a cercetării o săpătură de mare amploare la Orlat. Profesorul S. A. Luca ne-a oferit cu amabilitate unele informații și și-a dat acordul de a studia unele complexe. Îi mulțumim și pe această cale.

² Opinii exprimate mai ales verbal cu diferite prilejuri de către Profesorul Nicolae Ursulescu.

Tabel 14.																								
	Tângăru bordei 1;Boian I	Teleor 003AD5;Giulești	Let Precucuteni I	P. Cauce Prec ucuteniI	Turdas, Precucuteni I	Giulești;Precucuteni I	Olteni B Cariera ;Prec I	Tărtăria	Piscu Crasani;Bolintineanu	Taga, Precucuteni I	Petrești Școala Precucuteni I	Casolt oiana in Pesci;Prec I	Pianu de Jos, Precucuteni I	Eresteghin Precucuteni I	Alexandria;Giulești	Lunca - La Draghici;Bolintin.	Izvoare I;Precucuteni I	Idolod Precucuteni I	Lunca Noua;Precucuteni I	Traian - Dealul Viei;Prec I	Eresteghini;Precucuteni I	Bancu; Precucuteni I	Pauca; Precucuteni I	
T1		1																						
CA4	2	1	2																					
L6			1																					
FB2			2																					
FA			1																					
CB			2																					
L11			1																					
L2a			2				1																	
L2		1	1			1			2															
DA0				1																				
I9					1																			
BG1					1	1																		
C6a			1	2	3		3			3	2	1	1											
FB							1																	
DA5			1	2			1						1				1							
C6a												2												
FE1								1				1												
CA							1	1			2		1	1										
O1							1							1										
L11			1																					
FK							1						1		1									
DA1			1															1						
BC			1		1		1			2	2		2					1	2					
E10														1										
E3														2										
BG									1								1							
DA						1	1						1							1				
EE1												1		1			2							
C7									1							1		1						
FE2															1		1							
BD												1					2							
C9												1				1	5	1						
AE																	2							
HF2																	4							
I11																	2							
EA1																	7							
C5																	3	1						
I4														1				1	1					
Ha1																		1						
I5																		1	1					
I2																		1	1					
DG																			1					
LN11																			2					
LN3																			1					
LN2																			1					
I1																	1	1	1	2		2		
I9																	1		1			2		
I7																		1	1	1	2	1		
I9 I3																				1				
Ba6 Baia																			1	3		4		
Ba7 Baia																						1	1	
Elemente sudice	Elemente liniare		Dăinuire, element caracteristic culturii						Precuc IA		Prec. IB		Au fost eliminate: AG AF C6 ED2 EE2 de la Pian (câte un fr.) fiind corelate prin FK și BC, F4, FN Can de Eresteghin (câte un fr.) corelate prin E10 și DA											

Tabel 1B.

	Alexandria;Giulești	Vadastra;Vadastra II	Lunca - La Draghici;	Izvoare I;Prec I	Iclod Prec. I	Lunca Noua;Prec I	Traian - Dealul Viei;	Eresteghin;Prec. I	Bancu;Prec I	Pauca;Prec. I?
DA 		1		1						
DA 							1			
				2						
C7 		1			1					
FE2 	1			1						
BO 				2						
C9 			1	5	1					
AE 				2						
HF2 				4						
FA1 				2						
FA1 				7						
Elemente sudice				Precucuteni IB						

Analiza era necesară deoarece din lipsa unor date stratigrafice în Transilvania trebuie să ne bazăm doar pe importurile din complexe. Ca elemente de origine lineară, Silvia Marinescu – Bîlcu menționa însă o serie de elemente generale, unele caracteristice ceramicii liniare, altele mai multor civilizații:

– Pentru cultura ceramicii liniare sigure ar fi doar punctele pe „portativ” (Marinescu-Bîlcu 1974, 229, fig. 34.11), la care am adăuga și unele linii scurte pe portativ sau pe linii curbe (fig. 6.6; Marinescu-Bîlcu 1974, 230, fig. 35.10);

– Celelalte atribute „genetice”, posibil de crezut la acea vreme, astăzi nu mai pot fi susținute, ca de exemplu:

§ Elemente Vinča *apud* Marinescu-Bîlcu

CB 				3	1					
I4 					1	1				
HA 1 					1					
TF3 					1					
I5 					1					
I5 					1	2				
RE 						1				
RE 						1				
LN7 						2				
LN 11 						2				
LN3 						1				
I1 						1				
I1 				1	1	1	2		2	
I1 					1	1	1	2	1	
I9 							1			
I3 						1	3		4	
I1 									1	1
Elemente sudice				Precucuteni IB						

(Marinescu-Bîlcu 1985, 420) sunt posibile, dar trebuie demonstrate care sunt și de ce natură;

§ Elemente Turdaș *apud* Marinescu-Bîlcu (Marinescu-Bîlcu 1985, 420) sunt observate în mai multe stațiuni din Transilvania, deși datele

stratigrafice sunt puține sau nu au fost încă publicate. Ele apar asociate cu materiale Tăulaș la Tăulaș după H. Dumitrescu (H. Dumitrescu 1966, 442; Marinescu-Bîlcu 1974, 131–132: noi însă nu le-am găsit în documentația doamnei Dumitrescu: H. Dumitrescu, Gh. Lazarovici 1984; 1985–1986, suspect este cel din fig. 18.1, dar el merge și cu materialele Zselis de la Turdaș). La Turdaș sunt nesigure cele din colecția Szofiei Torma, dar apar în săpăturile lui Sabin Luca, în nivelurile *Turdaș II* (Locuința 1 din 1992, Luca 2001, fig. 8.5; *Turdaș II B3.1993*, în cas. 3, Luca 2001, fig. 36.5, 8; vezi analogiile în tabele la codurile C6a în tabel 1A, faza Precucuteni IA; iar C9 dăinuie și în faza IB).

Tot în mediu Turdaș, la Mintia în nivelul inferior (*Mintia II*) cu materiale Turdaș târzii, sub un nivel Foeni (*Mintia I*), sunt importuri Precucuteni I și Tisa (Drașovean, Luca 1990, fig. 3).

§ La Zau avem un import (cod CA vezi tab. IC) în faza Zau IIIB cu materiale Turdaș II (Lazarovici 2009; 2010; 2012, nivel datat între 5030–4840 cal BC la Drașovean 2014, 4949 BC; Diaconescu 2014; Diaconescu *et alii* 2013; vezi și mai jos la cronologia absolută), dar înainte de nivelurile Foeni și Petrești. Un alt import este la Tărtăria în *nivel IIA* (precizarea noastră: H. Dumitrescu, Gh. Lazarovici 1985–1986; Lazarovici *et alii* 2011, 84, fig. IV.37).

§ Pentru alte situații cu date stratigrafice vezi fig. IA: cele marcate cu roșu în special Peștera Cauce.

Elementele liniare sau cu posibile legături sunt marcate cu brun; elementele sudice sunt marcate cu verde. Etapa Precucuteni I timpurie am zice IA, după corelații, este marcată cu roșu; mai există elemente cu dăinuire lungă ce au fost marcate cu mov, iar cele târzii cu vernil prin legăturile cu Baia și unele materiale de la Izvoare.

În cazul ambelor opinii privind geneza culturii Precucuteni, Transilvania de SE a fost inclusă în aria de formare. Din analiza tabelului din fig. IA de mai sus (seriat prin analiza de clusteri) elementele sudice din cultura Boian sunt din fazele Bolintineanu și Giulești (marcaj cu verde), care contribuie la formarea culturii Precucuteni, atât în sudul Transilvaniei (marcaj cu roșu Leț, Eresteghin, Petrești, Pianul de Jos, Turdaș, Peștera Cauce), cât și în Câmpia Transilvaniei la Țaga.

Cu privire la opinia potrivit căreia la geneza culturii Boian – Bolintineanu au contribuit elemente liniare venite din nord (aspectul Sudiți: Teodorescu 1964, 42–51, fig. 1–2; Dumitrescu Vl. 1972), se pune întrebarea de ce nu găsim în centrul Moldovei elemente Sudiți. Unele din acestea au jucat rol și pentru cultura Precucuteni direct sau indirect. Această etapă pentru Transilvania o numim etapa IA (tabel 1C, marcaj roșu). Clusterul este destul de împrăștiat. La Turdaș și la Peștera Cauce sunt importuri în fazele Turdaș I (Ib Tăulaș) – II.

Tabel 1C.																
	Zau III	Petrești - Gr. Galbenă	Olteni Cariera cu nisip	Lumea Nouă	Eresteghin	Turdaș - Tăulaș	Bancu Ciucângiorgiu	Iclod	Traian - Dealul Viei	Mintia II	Tărtăria	Turdaș CXV	Turdaș	Baia final Ib	Izvoare I	Cașolt - Poiana în Pisc
	1	2	1								1					
		1	1	2						1						
				2												
			1							1		1				
				1			1	1								

 C1				1		1	2	1	1						
 BA			1						1	1					
 I7				2		1	1	1							
 C8						2	1	2							
 C8			2		1		1				3				
 Bc2						1		3						3	
 Bc7						1									
DA5														1	
 Cba											4	3	1		2
 EB											2			1	
 EE											1		2		
 EE									1	2			1	2	
 EE									1	1			1	2	
C9. PrecI/II											2			5	
 BG														1	
 HF2														4	
 FA1														7	
 FA1														7	
 FE1														2	1
Precucuteni IA			Precucuteni IB												

În a doua parte a tabelului seriat (tabel 2.1, marcaj vernil), datele sunt mai grupate și cuprind stațiuni din Transilvania din etapa Precucuteni IB, în care mai sunt influențe sudice Bolintineanu,

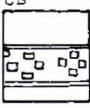
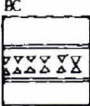
Vădastra și Giulești. Avem și unele rezerve deoa-
rece descoperirile din Transilvania au fost sumar
cercetate, nu sunt săpături de amploare, cu excepția
noilor cercetări de la Orlat³. Cele mai multe desco-
periri sunt cu puține observații stratigrafice, multe
sunt considerate importuri. Din aceste motive
suntem nevoiți a compara și analiza descoperirile
pe baza unor cataloage doar după motive, formele

³ Săpături Sabin Adrian Luca; prin bunăvoința colegului
am văzut numeroase materiale din complexe cercetate.

sunt puține, fragmentare, greu de reconstituit. Din
acest motiv nu este cazul să analizăm în parte fie-
care din acestea.

Analizând doar descoperirile din Transilvania în
corelație cu cele din Moldova, lăsând la o parte cele
cu puține attribute care sunt la cap de serie și nu joacă
rol în corelație (marcaj cu coloare), observăm că cele
din vestul Transilvaniei, de la Lumea Nouă, sunt
între cele timpurii, dar cu corelații slabe, cinci nefi-
ind corelate (nu au culoare) cu Traian – *Dealul Viei*.

Tabel 2. Cluster 1a.		Turdaș-Tăulas	Olteni B - Cariera de nisip	Eresteghin	Păuca	Traian - Dealul Viei	Ciucșângiorgiu - Bancu	Giulești	Iclod	Lumea Nouă	Teleor 003AD5 Giu.	Vădastra Bulgaria	Țaga	Cașolț	Piscu Crăsani Bol.	Vădastra	Lunca - La Drăghici	Izvoare I	Lișcoteanca Giul.	Tangăru Bogata Giul.
DA1			1																	
BG1																				
I3		1				1		1	2	2										
Iclod			1			1		1												
Ba7					1		1													
Ba6						3	4													
Iclod 1						2	2		1									1		
I9							1	1	1	1		1					1	5		
LN 7										2										
LG7											2									
CA			1								1									

Tabel 2 continuare.		Turdaș-Tăulaș	Olteni B - Cariera de nisip	Eresteghin	Păuca	Traian - Dealul Viei	Ciucsângiorgiu - Bancu	Giulești	Iclod	Lumea Nouă	Teleor 003AD5 Giu.	Vădastra Bulgaria	Olteni B Cariera de nisip	Țaga	Cașolț	Piscu Crăsani Bol.	Vădastra	Lunca - La Drăghici	Izvoare I	Lișcoteanca Giul.	Tangăru Bogata Giul.
CB													1								
								1			1					1				1	
1												1	1		1						
FK																					
HF3															2						
BC										2		1							1		1
C3 C8												1			1			1			
C7 Cașolț															1	1		1			
BG												1		1	1	1	2		1		
LN3, DA5												1							1		
C9																		1	5		
BD																			2		
FA1															1				3		
C5 Cașolț																					
EA1																			7		
Precucuteni. IA																					
Precucuteni IB																					
Elemente sudice																					

Materialele de la Iclod se leagă de Ciucsângiorgiu (Bancu) și Traian – *Dealul Viei*, fiind în prima parte a clusterului, deci ar fi în etapa Precucuteni IA. Unele materiale de la Turdaș sunt din etapa IA, altele din IB, având corelații cu Baia și Izvoare. Cele de la Izvoare ar ține de acest cluster, dar sunt altele

mai târzii. La Baia apar câteva motive cu rotița. Acestea ridică o problemă, sunt elemente sudice influențate, determinate de mișcarea din Marica III sau stațiunea de la Baia dăinuie cu trăsăturile etapei I, neavând alte elemente ale etapei II?

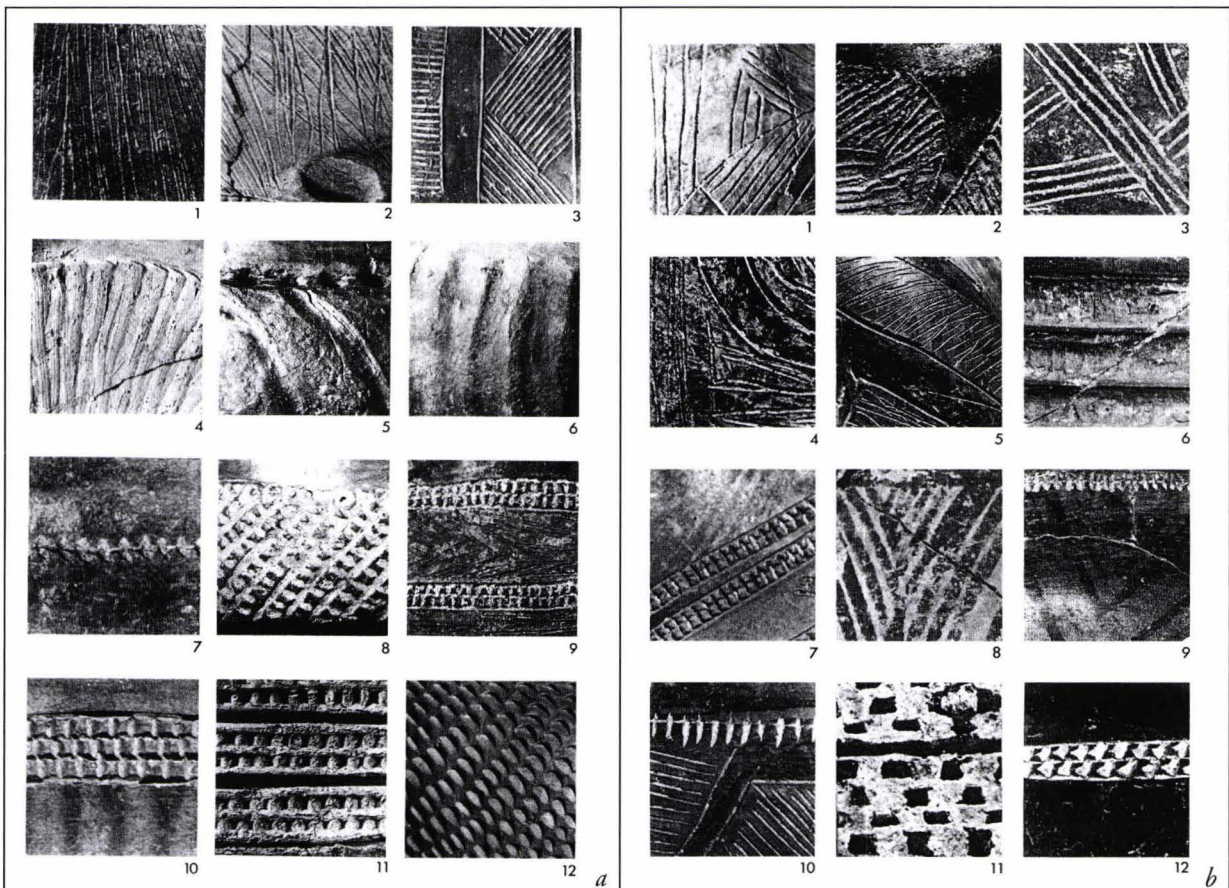
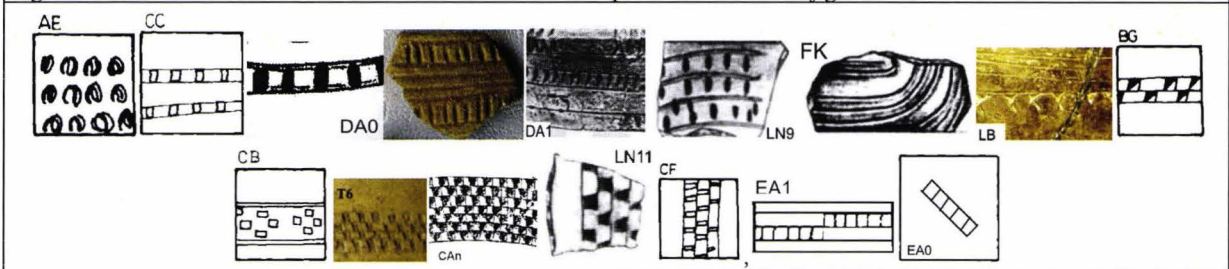

Fig. 2a-b. Drama, elemente sudice (Marica, Karanovo V), după Fol et alii 1989, fig. 34-35.

Este și o altă problemă ce a determinat apariția decorului cu roțița. Este o evoluție locală sau este rezultatul unei mișcări sudice? J. Makkay într-un studiu a precizat legături între cultura Precucuteni II (Târpești, Izvoare) și descoperiri din Capadochia de la Güzelyur, dar și cu descoperiri din vremea culturii Boian din fazele Giulești – Greacă (Makkay 1993, 120, 127–128, fig. 2–3). De altfel și noi precizăm pentru motivul FK din tabel 2 legături sudice (și tabel 1–3 culorile cu verde), ne referim la cele din Vinča C, de la Rast, dar și la altele din cultura Marica spre est la Golyamo-Delčevo (Todorova 1986, fig. 12–21; Todorova, Vaisov 1993, 145, fig. 4; Stefanovich, Bankoff 1988, 310, fig. 37; Georgieva 1998, 155–157), Kobleškovo (la nord de Burgas: Georgieva 1998, 155–157), în Karnovo V și mai departe în sud la Drama (Fol et alii 1989, Taf. 7, 33–34), Sitagroi (Renfrew et

alii 1986, Sitagroi faza III, decor incizat spiralic, meandric, fig. 12/3.1, 12/11.1, 3, 5; pl.102–104, asociate cu pictură tip Galepsos și pictură cu grafit).

Sunt și unele ornamente cu dăinuire lungă (marcate cu culoarea mov) care țin de serii culturale, nu de serii cronologice. Numărul mic de date nu ne permite să insistăm mai mult. Elementele sudice sunt mai ales în etapa corelată cu Izvoare, acestea arată o nouă influență sudică la nivelul etapi Precucuteni II, care aduce decorul cu roțița, un element director și anumite stiluri de incizii. Acestea sunt foarte puține în Transilvania, în mediu Petrești (Bernadea), dar nu ne-am mai ocupat de ele.

Opiniile exprimate de unii colegi că descoperirile din Transilvania sunt mai ales un stil decorativ nu se confirmă, cele mai multe au corelații directe sau indirecte. Desigur o analiză pe pastă și forme

ar fi dat mai multe atribute. La Orlat importuri Precucuteni I apar în complexe în care în mediu Petrești mai sunt elemente turdășene, dar și în altele, ce marchează o trecere spre Petrești, poate și cu elemente Foeni-Mintia.

Seriile noastre sunt cronologice și culturale. Analizând în funcție de atribute Traian – *Dealul Viei* acesta este elementul coordonator cu celelalte, dar la corelații slabe, doar 53%, de la 0 – 49 sunt corelații negative. Din punct de vedere al ornamentelor, elementul comun este C6a urmat de Ba6 și I1. Din punct de vedere al analizei factoriale, factorul 1 este determinat de Bancu (0,75) și Traian – *Dealul Viei* (0,72), adică corelația este de 75% și 72%. Turdaș și Cașolț au corelații negative, adică se exclud.

Olteni B (*Cariera de nisip*). Așezarea este situată pe terasa a doua a Oltului superior (fig. 3). În săpăturile lui Valer Kavruk și Dan Buzea într-o groapă au fost găsite împreună materiale din ceramica liniară (*Notenkopf*, fig. 3/C3, poate și C1) și Precucuteni I (fig. 3/C2, 4), (Buzea 2002, 183–226; Cavruc, Buzea 2005, 121–154; Garvăn *et alii* 2009, cat. 39, 45, 48; Buzea fișe de obiect cu plastica, informații amabile¹). Descoperirile cu note muzicale de la Olteni B sunt asociate într-o groapă cu un orizont Precucuteni I (fig. 3), cu o pastă similară celor de la Baia. Acolo sunt motive vechi (cod C6a, L2a, Fb), dar și motive cu dăinuire lungă (cod BC, Da5) și cele liniare (cod O1 L6, L10, L11, E10), cu analogii la Leț și Ereteghin.

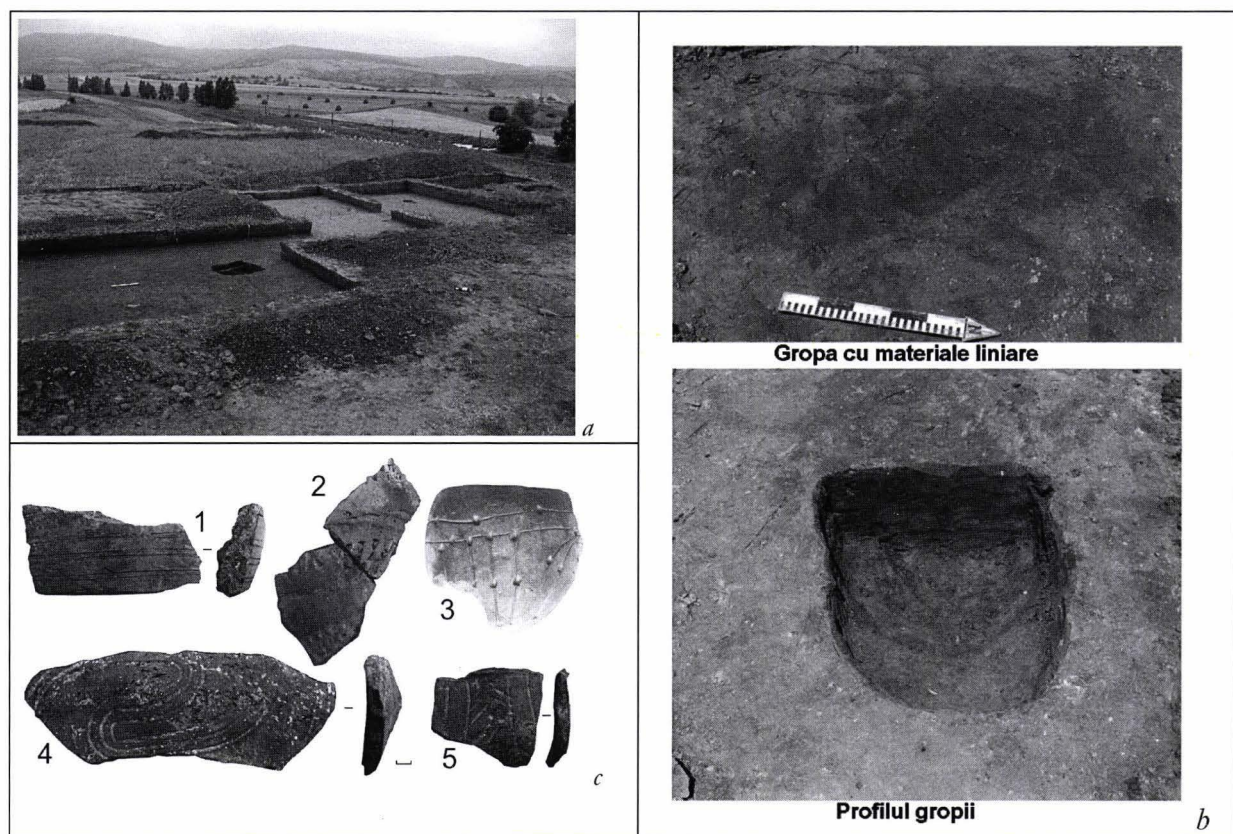

Fig. 2c. Olteni, groapa cu ceramică liniară și Precucuteni I (foto D. L. Buzea).

Aceste observații ne ridică primul semn de întrebare. Deci la Olteni B cele două civilizații par a fi contemporane, deși noi avem unele rezerve; din planul și profilul gropii, pare să fie vorba de fapt de două gropi (mai sus fig. 3b) care s-au intersectat, iar materialele s-au amestecat, altfel nu se explică prezența lor împreună. Ar trebui ca cultura Precucuteni să fi fost formată (sic!). Concluzia care s-ar desprinde din seriarea doar a materialelor precucuteniene timpurii este că Olteni este la mijlocul clusterului, iar asta presupune o etapă mai târzie.

Fiind puține atribute nu e cazul să insistăm. Nu comentăm pe larg aceste probleme până la o publicare a materialelor atât de la Olteni B, cât și de la Orlat, care să permită observații mai clare.

Din Transilvania, de la Tărtăria, din nivel IIb (definirea noastră; la Vlassa, Petrești – Turdaș), N. Vlassa publica niște importuri, unele definite Cucuteni A₂ și mai jos alte patru, din care două aparțin culturii Bükk (la Vlassa 1976 = 1962, fig. 11 sunt patru fragmente considerate importuri „*finds from other cultures*”; la noi Lazarovici *et alii*

2011, 83–84, fig. IV.35). Referitor la cele definite Cucuteni A₂ trebuie să menționăm că după noi ele sunt de fapt Zau IIB (fost CCTLNI sau Lumea Nouă la alții), cum sunt și celelalte fragmente citate de Vlassa 1976=1962 fig. 4; iar piesa din fig. 4.1, descrisă ca o „pictură primitivă” se datorează și amestecului cu pleavă și a fondului cu alb, elemente caracteristice pentru cultura Zau; etapa Zau IIB am datat-o între IIB 5050–5000 cal BC (C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2006, 430 ff.; Gh. Lazarovici 2010; 2012), iar Drașovean 2014a, 139 ff., pe baza analizei bayesiene datează începutul fazei Zau III la 5036 cal BC; la noi etapa Zau III era după 5000 cal BC; începutul culturii Precucuteni era datat anterior după 5050 BC (Mantu 1998, 180), iar sfârșitul Zau înainte de Precucuteni II–III datat după 4900 cal BC (noi date radiocarbon la Burdo 2001, 6; 2005, 80 ș.a., ceea ce confirmă orizontul cronologic al importurilor Precucuteni I de la Tărtăria). În unul din pachetele de la Tărtăria, din păcate fără date stratigrafice, erau două fragmente din care unul cu decor liniar, dar cu o pastă de bună calitate, diferit de alte descoperiri liniare din Transilvania (fig. 3.3.1), altul de factură Turdaș (fig. 3.3.2). Cel de factură Turdaș indică orizontul cronologic în care a fost descoperit, chiar fără detaliile despre carou și adâncime.

Prezența unor importuri ale ceramicii liniare este sesizată și în Banat la același orizont cronologic Vinča B2-C (la Parța, în niv. 5a, fig. 3.1–2: materialele au apărut peste dărămăturile nivelului 6, deci în nivel 5 la noi, între 5100–5000 cal BC: C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2006, 212–213; Drașovean 2014a, 139, pe baza analizei bayesiene începutul fazei 5 este după 5041 cal BC; motivul apare și în Moldova, tip 10a, 10c, 10d, pl. I, la Ursulescu 1990, 31, dar pe o altă pastă; la noi era și încrustată cu galben), în Serbia (la Vinča: import la -6,2 m: Vasić 1936 (IV), 42, fig. 54; Milojević 1949, 79; 1960, 82; Comșa 1969, 237 ș.a.), în sud-estul Ungariei la Tápé Lebő (Milojević 1960, 82; Bognár-Kutzián 1966, 258; Korek 1960, 52) și Szakálhát (Bognár-Kutzián 1966, 256; Ursulescu 1982, 485), în vestul Transilvaniei pe Valea Mureșului (Tărtăria, fig. 3.3a: Vlassa 1976, 43 ff.; Lazarovici *et alii* 2011, 83, fig. IV.1b; IV.1a (apud Paul); IV.37 1–3), Turdaș (fig. 3.5: faza Șarka după noi la Roska 1941, pl. CXIII.17), Cipău (fig. 3.4: Vlassa 1976, 11, fig. 2, *apud* Vlassa 1959, 239–246) și altele. Acestea fiind importuri nu pot influența direct geneza, dar arată posibile contacte.

Materialele de la Orlat nefiind publicate ne referim indirect, dar după aspect seamănă cu cele de la Olteni B. Acest gen de descoperiri, similar ca

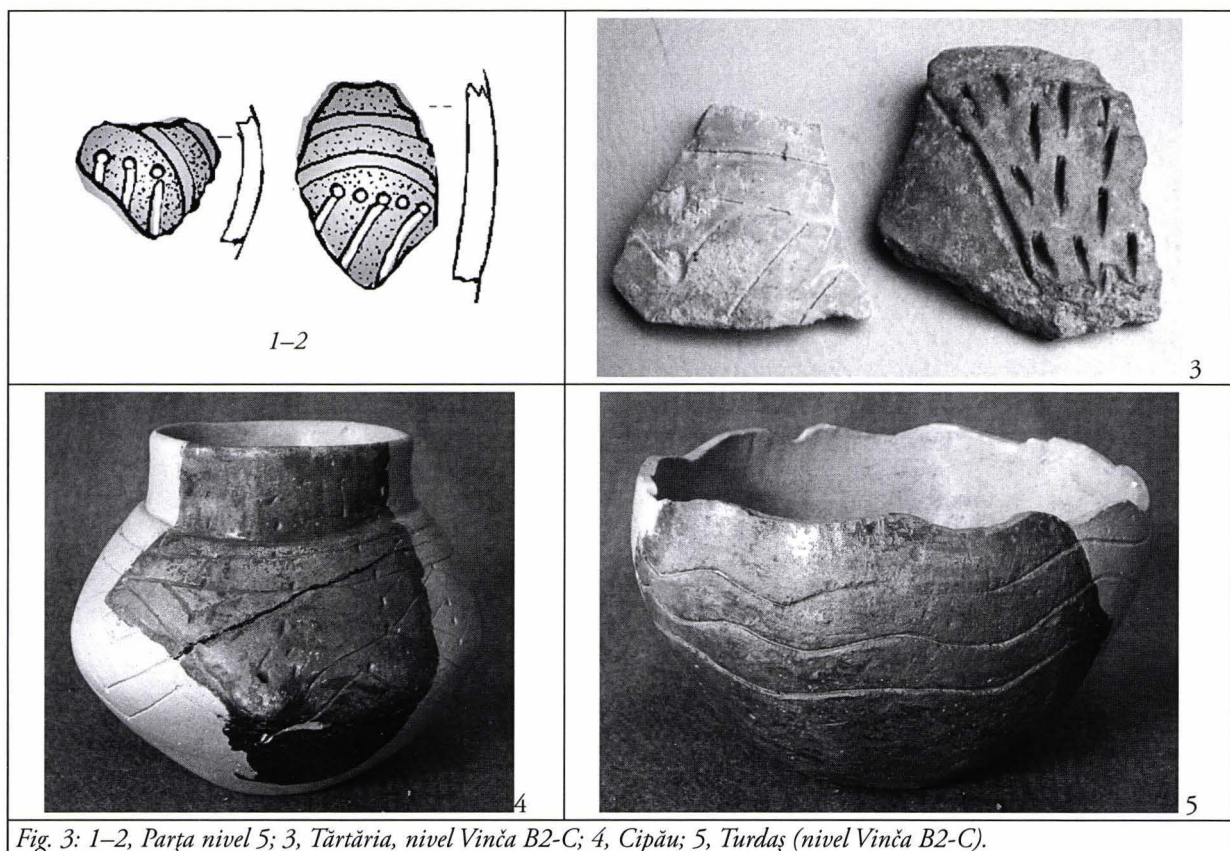

Fig. 3: 1–2, Parța nivel 5; 3, Tărtăria, nivel Vinča B2-C; 4, Cipău; 5, Turdaș (nivel Vinča B2-C).

pastă celor de la Baia, se apreciază că ar aparține etapei Precucuteni I, ca cele de la Baia (Precucuteni I final: Ursu, Aparaschivei 2014, 27–32, materiale cu tipurile noastre AA, varianta AA1 și tipurile ED, EC, ED1 în tabele; 2014a, 47–49) sau Ib), mai ales că acolo nu am văzut decor dințat; după publicare putem relua analizele noastre.

Descoperirile din vestul Transilvaniei au fost considerate importuri, iar în zona de sud a Transilvaniei erau luate în considerare doar importurile din aria culturii Petrești, atribuite etapei Precucuteni II (Paul 1969, 48; Marinescu-Bîlcu 1974, 133–134), deși o bună parte, cum am observat mai sus merg în etapa Precucuteni IB (mai sus tabelele 1a–2). Descoperirile din etapa II, din vremea culturii Precucuteni au de cele mai multe ori decor și cu roțița dințată, element esențial pentru încadrări sigure, alături de tipurile de decor la care tehnologia și pasta joacă un rol important.

Există însă și materiale ale liniei din note muzicale din pastă bună, nisipoasă la Gligorești asociate cu materiale Bükk (săpături I. Paul, Fl. Gogâltan, comunicare la Cluj-Napoca). Fiind puține materiale nu putem decât specula că acestea

ar fi putut influența materialele de la Turdaș, iar în această situație ar fi mai timpurii decât cele de la Olteni B. Fiind în vecinătatea celor de la Cipău credem că reprezintă comunități mici în căutare de sare sau minerale de cupru.

Trebuie să remarcăm că zonele de pe cursul mijlociu al Mureșului au legături cu descoperirile sudice și pot fi mijlocitorul acelor elemente sudice și nu numai Vinča pe care le acceptă mulți cercetătorii (M. Garașanin 1961b, 146 sincroniza descoperirile din Boian Petru Rareș cu cele din Gradac, Vinča – Plocnik ș.a., dar sincroniza Giulești cu Vinča – Tordoș evoluat, de fapt un Vinča B2/C; M. Garașanin, Dehm 1963, 6; M. Garașanin 1968, XXXVIII; Dimitrijević 1968 sincroniza Boian final cu Precucuteni III; astăzi cei mai mulți cercetători sincronizează Precucuteni III cu Gumelnița A). Căile pot fi prin Banat, dar mai ales din Oltenia, pe valea Jiului (descoperirile de la Turdaș și Tărtăria) și Oltului (stațiunea de la Orlat) spre cursurile inferioare ale acestor râuri. Ori în zonele menționate avem civilizații care au ceramică excizată și încrustată cu alb și roșu. În Oltenia primele civilizații ale neoliticului târziu

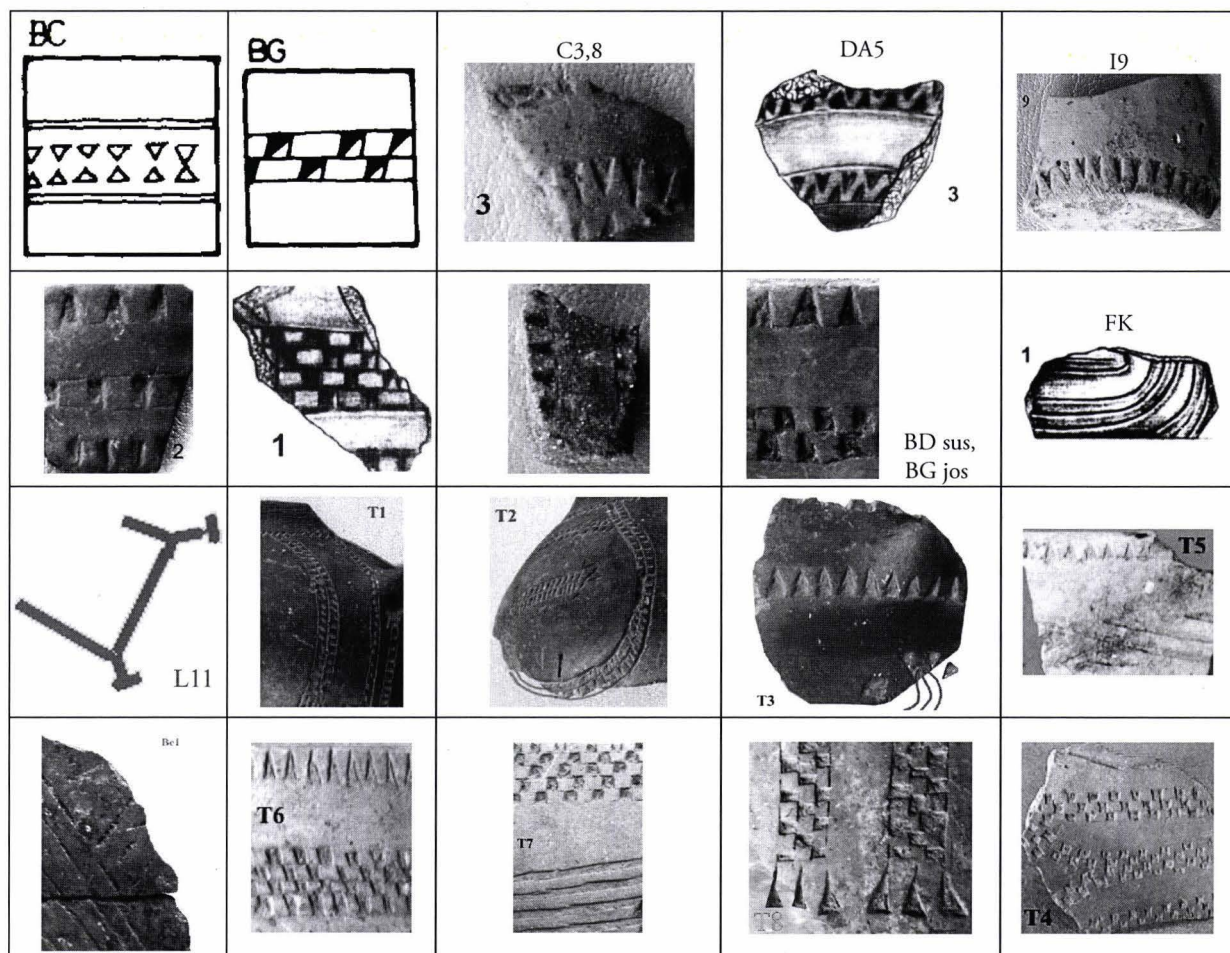

Fig. 4. Tabel cu cele mai frecvente decoruri Precucuteni din Transilvania.

care folosesc excizia: motive excizate în formă de *tablă de șah*, spirale largi din 2–3 linii mărginite de motive în tablă de șah, tablă de șah, spirale din 2–3 linii înguste sunt în culturile Dudești și Vădastra (la Crușovu (Mateescu 1957, 106–110 pentru tipurile Bd, BG, poate FK), unde sunt și elemente Giulești (Mateescu 1957, 110, fig. 9; și altele); sunt unele și la sud de Dunăre, tot în cultura Dudești (Thissen 2013, 123, pl. AD1; Naidenova 2005). De fapt toate acestea sunt elemente ale culturilor neolitice târzii de la Dunărea de Jos.

În tabele nu am dat și bibliografia pentru motivele cu codurile noastre și ale Zoiei Maxim CA, CA5 cu analogii la Dudești (Șerbănescu 1997, fig. 6.8, fig. 2.12). Motivele BC, BG, C3, C8, DA5, FK, I9 și LG7 apar în descoperiri ale culturii Vădastra de la sud și nord de Dunăre (Naidenova 2005, 127, **BC** fig. 7.1; **BG** 7.14; 7.2; **DA5** 6.4, 7.6, 10.2; **FK** 13.5, 7; **I9** 6.1, 6, 7.10; **LG7** Thissen 2013, 123, pl. AD1). Dintre aceste **I9** apare în Precucuteni I la Silvia Marinescu-Bîlcu (Marinescu-Bîlcu 1974, 229, fig. 30.2, 31.5, 33.2).

Motivele DA5 (DA5: în *Precucuteni I* la Vulpe R. 1957, fig. 41.2; în Precucuteni II la Sorokin 1997, 51 ff., fig. 10.1; în Precucuteni III la Târpești, Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 55.4–5, la

același nivel în Gumelnița A2, Pandrea, Vernescu 2005, fig. 6.5) și CA5 au o dăinuire lungă, din Precucuteni I până în Precucuteni III. Motivele C3 și C8 apar în Vădastra și Boian – Bolintineanu (Naidenova 2005, fig. 7.2; Neagu 2003, 31 ff., pl. XXC.1). Motivul BC apare în descoperirile de la Lumea Nouă încadrate în Precucuteni I. Se pot observa legături cu zonele sudice (Gligor 2009, 91, CXLVIII.3), Dudești și Vădastra prin exciziile late. Este vorba în special de motivele în formă de tablă de șah, element caracteristic și pentru cultura Boian. A fost exprimată mai ales verbal opinia că descoperirile din vestul Transilvaniei ar fi doar imitații. Acestea nu se confirmă. Cei care cunoaștem marfa Turdaș sau Zau târziu după tehnologia ceramicii, pentru noi este clară deosebirea de pasta Precucuteni. Astfel la motivele din tabelele de mai sus T1 – T2 spiralele terminate cu capete sau limbi de șarpe sunt pe o pastă diferită de cea a culturii Turdaș, iar la T4–T8 pasta este identică cu cea de la Traian – *Dealul Viei*, la fel și decorurile. Dar de asemenea sunt și elemente sudice din Giulești, Vădastra ș.a.

Dar sunt numeroase elementele sudice (vezi în tabele culorile cu verde), care merg până în nordul Greciei cum am arătat și mai sus.

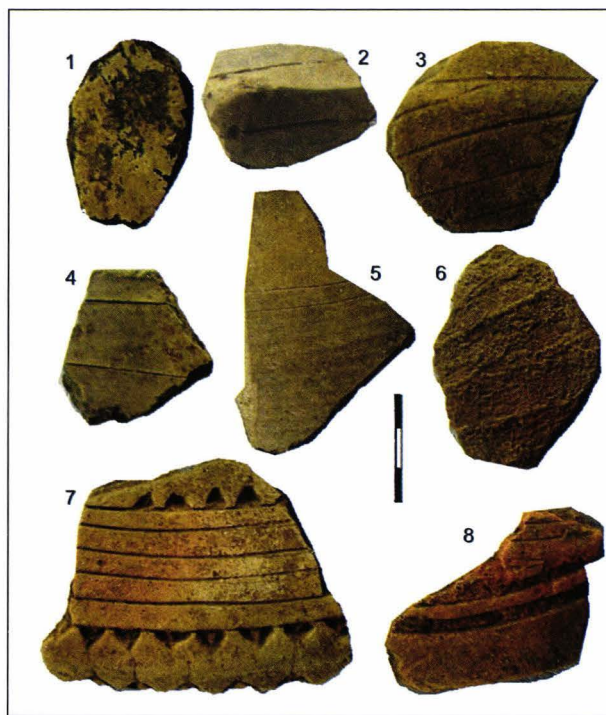

Fig. 5. Leț, secțiunea 2.

Leț. Descoperirile de la Leț provenind din sondajele noastre prin ceramica excizată (fig. 5.8, L2.5) asociate cu linii subțiri paralele (fig. 5.2–4, 7, fig. 6.3), canelurile paralele pe pahare sau cupe

Fig. 6. Leț, secțiunea 2.

(fig. 5.5, fig. 6.1–2), barbotina (fig. 5.6) sau incizii fine terminate cu „T” pe cap de linii (fig. 6.6) au analogii la Lișcoteanca, datate de I. T. Dragomir în faza Giulești, a culturii Boian (Dragomir 1957,

296, pentru codurile noastre HA, HA1, HA2, sunt în fig. 1–5, 9; la noi C6a cu codurile AA, C6a; pentru 2.10, 11, 14, 18 cu codul L2; pentru 2.10 este codul L11).

În exteriorul fortificației medievale, provenind din săparea șanțurilor medievale, un fragment de casetă decorat cu dinți de lup, excizii și incizii paralele (ca și L2.5 de mai sus) poate proveni sau este de la este un vas patrulater al cărui decor (fig. 6.5

și 7) ne amintește de fazele post Giulești ale culturii Boian (Morintz, Preda 1959, 166, fig. 2.1; vezi și formele patrulatere de la Giulești: Garvăn *et alii* 2009, cat. 27–28, pentru decorul meandric excizat vezi și cat. 32, 44), deși marfa precucuteniană merge cu Giulești, dar asta nu exclude importuri Boian mai târziu în sud-estul Transilvaniei. La Feldioara (Székely 1970, 309; Maxim 1999, nr. 417–418) unii aminteau descoperiri Boian – Vidra.

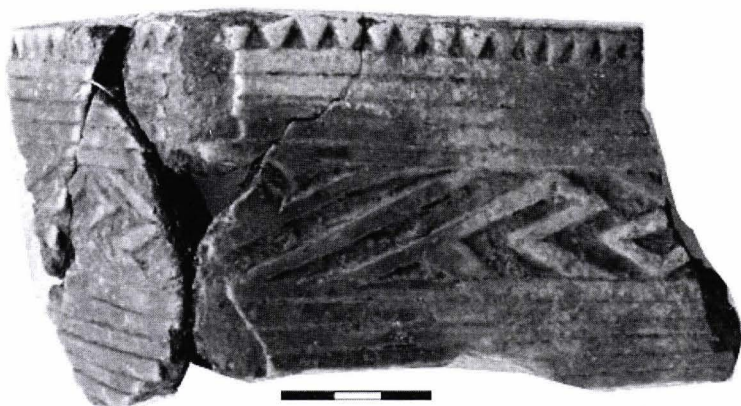
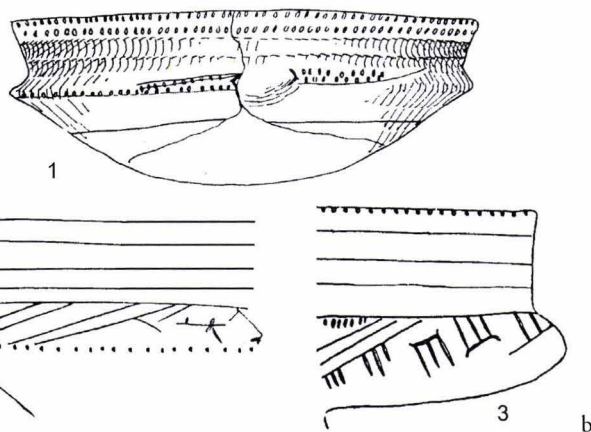

Fig. 7. Leț, caseta 1, sondaj Lazarovici Gh., Meșter (foto Lazarovici Gh.).

a

b

Fig. 8: a, Sfântu Gheorghe (foto Lazarovici Gh.); b, după Marinescu-Bîlcu 1974.

Sfântu Gheorghe. Tot unei etape Boian îi aparține și vasul de la Sfântu Gheorghe (fig. 8) pe care regăsim din cataloagele noastre motivele FB5, LA, FB6, LB, B9. De altfel E. Comșa la o vreme și mai apoi M. Neagu, atribuiau fazei Boian – Giulești toate descoperirile considerate Precucuteni de Silvia Marinescu-Bîlcu (Neagu 2003, 129 în lista descoperirilor Boian – Giulești, nr. 99–102 Sfântu Gheorghe și 104 Brăduț).

La Muzeul din Brașov sunt materiale de la Brăduț (fig. 9) și de la Sfântu Gheorghe (fig. 10).

Pentru acestea sunt analogii în cultura Boian – Bolintineanu și Boian – Giulești din cele publicate de M. Neagu (Neagu 2003, 246, pl. XXXII.5 la Piscu Crăsani, la noi fig. 10.4 cod. HF3; la Neagu 2003, 227, pl. XLVI.3, Boian – Giulești la Grădiștea Ulmilor; Unirea Rău, pl. XLVIII.5 și Gălăuși – Movila Berzei, pl. XLIX.1). La Brăduț motivele pl. 10.7 au la noi codul HH-IH, respectiv pl. 10.8 cod L3; pl. 10.6, 9 cod LA, pl. 10.5 cod. DC0, pl. 10.3, 9 cod B11; pl. 10.9 cod ~ LA.

Fig. 9. Brăduț, Covasna, Muzeul din Brașov (foto Lazarovici Gh.).

Cașolț-Poiana în Pisc. Din săpăturile lui M. Macrea sunt amintite o serie de materiale și situații atribuite culturii Giulești și materiale precucuteniene (Macrea 1959, 423, 427, 429, fig. 24–25).

Prezența canelurilor (fig. 10.4), a decorului din fig. 11.2 și altor elemente leagă descoperirea de cele de la Izvoare în etapa finală Precucuteni IB, deși are puține elemente comune. Legături directe cu Giulești nu are, dar nu cunoaștem alte detalii ale materialelor (pasta, culoarea ș.a.).

Doarece din tabelele de sus (tabel 1) am exclus atributele ce apar o singură dată, de astă dată le-am

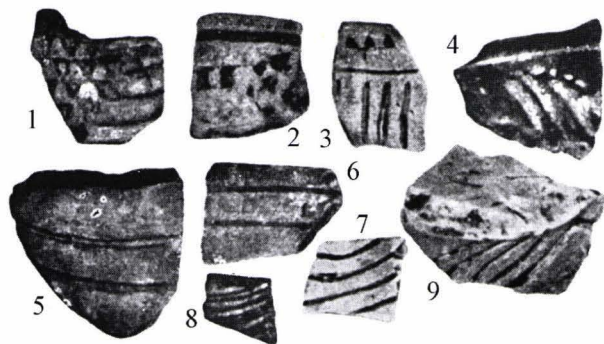

Fig. 10. Cașolț – Poiana în Pisc, după Macrea 1959.

pus pentru a vedea mai clar vecinătățile. Observăm că legăturile sunt slabe (doar C6a și EF2). Fiind puține materiale nu este cazul să insistăm.

Din **Peștera Cauce** provine un capac de vas, un import în mediu Turdaș-Tăulaș (Luca 2003). Piesa are cele mai bune analogii la Traian-Dealul Viei în faza I a culturii Precucuteni, dar și la Olteni (Marinescu-Bîlcu 1974, 228, 231, fig. 33.3=36.8; Garvăn *et alii* 2009, cat. 39). Capacul este un import ce pare a fi făcut după același „canon” sau de aceeași mână⁴.

⁴ Unii consideră că descoperirile din Transilvania ar fi *imitații*..., ar trebui ca olarii să aibă în față un exemplar ca să îl imite. Aceste analogii care merg până la identitate la sute de km distanță, presupun existența unor „canoane” la realizarea unor piese de cult. Simbolismul lor este elementul, cheia la realizarea decorului.

Așezare	DA	L2	DA5	BG	C6a	C8	C9	EB	ED	EC	EE	HA2	HA1	EA1	HF2	C5	II1	FE2	EE1	EC1	HF3	Fg1	AF	AE	LL3	HH
P. Cauce	2		2		2																					
Giulești	1	1		1			1																			
Turdaș II					3																					
B3.1993 în cas. 3;																										
Turdaș CXV					4	3	2	2	1	2	1															
Baia; I final Ib					1				2	1	1															
Izvoare I			1	1			5	1		2	2	2	7	7	4	3	2	1	2							
Cașolț - Poiana în Pesc					2															1	2	1	1	1	1	1
Precucuteni IB																										
Precucuteni. IA					Precucuteni IB																					

Fig. 11. Seriarea așezărilor în funcție de ornamente.

Un studiu analitic recent pe diferite părți ale corpului unui vas sau a unor simboluri de pe vase, din etapele timpurii ale culturii Precucuteni, arată

existența unor legături la distanțe mari de câteva sute de kilometri spre sud (Ursu, Aparaschivei 2014, ș. a.).

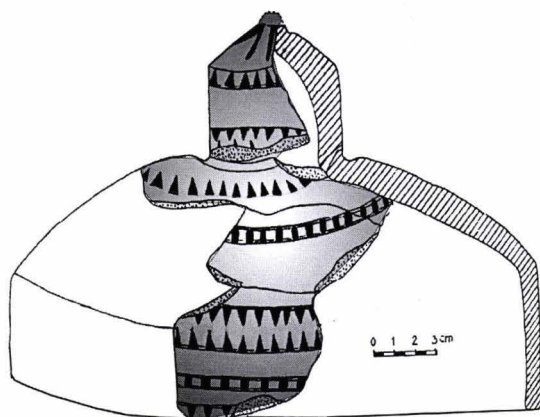

Fig. 12. Peștera Cauce.

Fig. 13. Traian – Dealul Viei.

Fig. 14. Iclod: ▲ a. Iclod B 2010 M 206.8; b ▲ importuri Precucuteni din diferite secțiuni; B10, fragment Iclod-Petrești.

Iclod. Din săpături au rezultat unele materiale de import (Lazarovici, Kalmar 1982, pl. IV.9, 20–24; 1987, fig. 10/ 16 17.18, 19, 20, 21; 1993, fig. 26.6; Lazarovici 1983, fig. 5.3; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2011, 35).

O altă situație interesantă o avem la Iclod. În urma prospectărilor colegilor de la Kiel a fost efectuat un sondaj de verificare a prospectărilor. În vecinătatea craniului au fost depuse două vase: o cupă Iclod I și un vas Precucuteni I (fig. 14). Factura vasului Precucuteni diferă de cele Iclod I, decorul este specific culturii Precucuteni, cum apar fragmente în diferite zone ale așezării (fig. 15, mai

puțin nr. 15.10 care pare a fi altceva, iar fig. 15.9 care are pasta similară cu unele categorii de la Iclod-Petrești).

Noi am interpretat vasul ca fiind depus de mamă, foarte probabil provenind dintr-o zonă locuită de comunități Precucuteni din Podișul și Câmpia Transilvaniei, ca urmare a unor căsătorii exogame. Fragmentele de la Iclod se grupează lângă cele de la Izoare (vezi tab. 1). Un picior de la o măsuță de cult (fig. 15.6) are analogii în măsuța de cult de la Traian – Dealul Viei (Marinescu-Bîlcu 1974, 268, fig. 91.4). Alte fragmente de la Iclod (fig. 15.7) ar putea fi mai târzii.

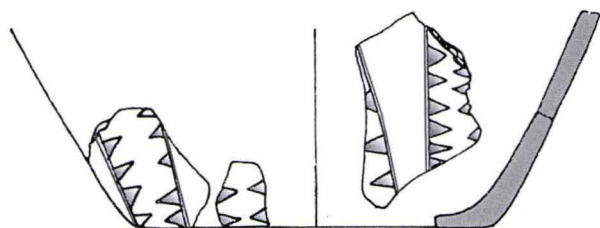

Fig. 15. Mintia II, import Precucuteni I, după Drașovean, Luca 1990.

Mintia. În urma săpăturilor din 1987–1988 în nivelul II (cel de jos) au fost descoperite trei fragmente ceramice dintr-un vas de import Precucuteni I, din pastă semifină, având o netezire și ardere bună, amestec organic, decorat cu dinți de lup (Drașovean, Luca 1990, fig. 3.4). Tot în nivelul II sunt și materiale Tisa I. Nivelul II este suprapus de orizonturi și tăiat de bordeie Turdaș târziu și Foeni sau Foeni – Mintia (nedefinite la acea vreme ca Foeni).

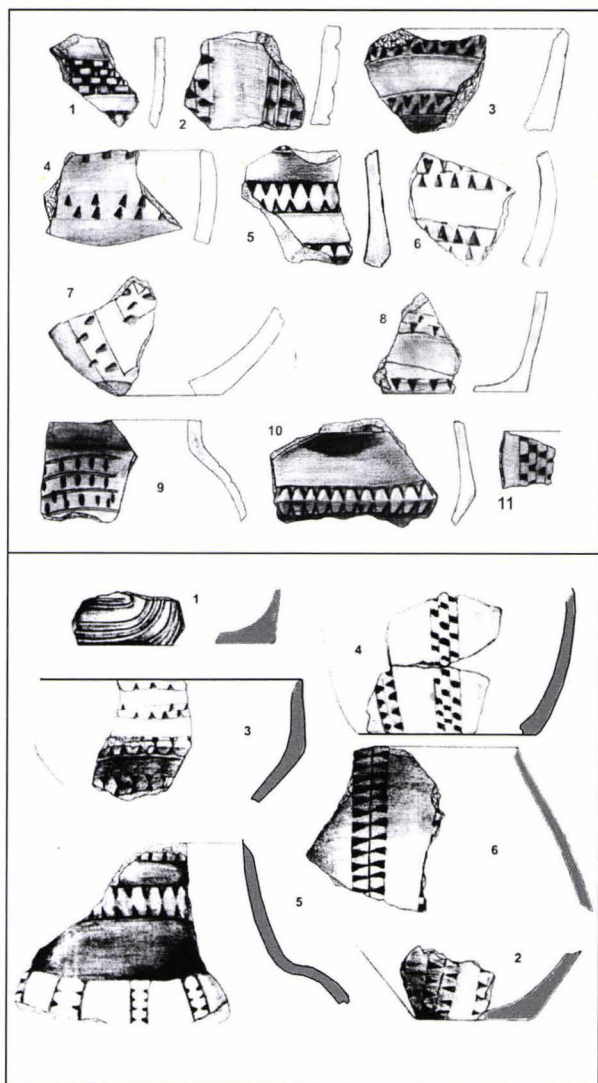

Fig. 16a-b. Alba Iulia – Lumea Nouă, după Gligor M. 2009.

Lumea Nouă. Materialele de la Lumea Nouă publicate pe larg de Mihai Gligor, deși numeroase, se plasează la mijlocul etapei timpurii a culturii Precucuteni. Un singur fragment fig. 16a.9 ar putea fi mai târziu, la nivel Precucuteni II (Marinescu-Bîlcu 1974, pl. 39.10, 40.13, 41.5, 15 analogii la Ghigoești, dar lipsesc alte elemente caracteristice etapei II), dar depinde de culoarea și tehnologia pastei. Starea fragmentară a materialelor nu ne permite reconstituirea formelor și nici modul cum sunt organizate pe vas, în ce parte a lui (buză, gât, umăr). Cele mai multe sunt grupate (tabel IC) în clusterul de mijloc al etapei Precucuteni I, dar are și elemente comune cu stațiunea de la Traian – Dealul Viei. Mai observăm că au elemente comune cu Turdaș, Iclod, dar au și legături cu Giulești (cod I2, I, I9, BC: Cod BC în Bulgaria la Neidenova 2005, 127, fig. 7.1; Tangâru la Berciu 1959, 140, fig. 2.3), Teleorman (cod Ca, LG7, I2) și altele (tab. 2).

Turdaș. Din colecția Zsofiei Torma sunt o serie de fragmente ceramice care aparțin culturii Precucuteni în stațiunea de la Turdaș, dar nu se știe dacă sunt din niveluri Turdaș, Foeni sau Petrești (Roska 1941, pl. CXIV.2–3, 8; CXV; CXVI, 12, 15). La majoritatea pasta este de bună factură.

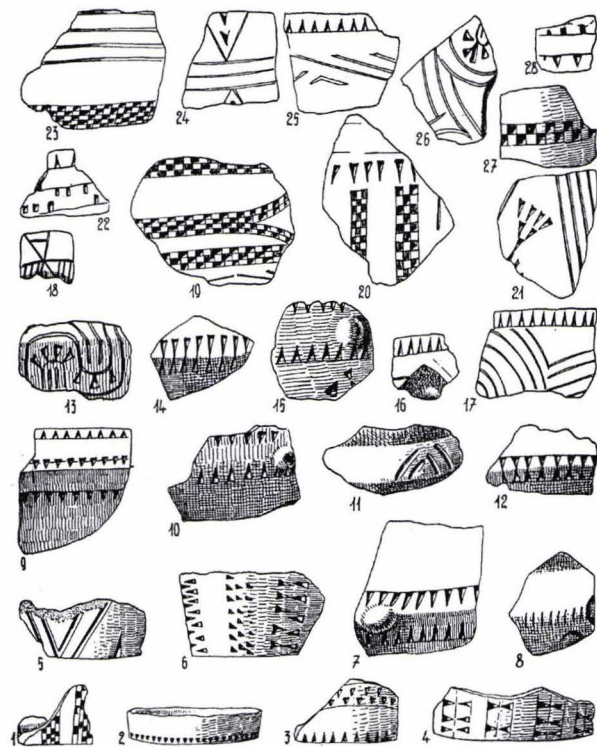

Fig. 16c. Turdaș, materiale Precucuteni, după Roska 1941.

Pianu de Jos. De la Pianu de Jos Iuliu Paul a publicat o serie de materiale pe care le localizează între/sau cu cele Turdaș și descoperirile Petrești A (Paul 1969, pl. III.9–10, 16–18; 1981, 224, 225; Marinescu-Bîlcu 1974, 133; Gligor 2009, 91, n. 252).

Între acestea observăm decorul cu roțița dințată (fig. 18a.1), arcade cu triunghiuri în cap (fig. 18a.2.6 cod EE), benzi din triunghiuri dispuse oblic sau în unghi (DA3 și variante).

Acestea ne determină a le încadra în etapa Precucuteni IB și II. Cronologia seriei este din dreapta jos spre stânga sus..., deci de la Izvoare spre Zau. Observăm că nu mai au contingențe cu elementele Giulești (marcaj galben).

Concluzia care se desprinde din analizele de mai sus (tabel 17) este că cele mai târzii sunt în partea de sus a tabelului și provin din nivelurile Petrești, după cum rezultă din publicația din *Prehistorische Zeitschrift* (Paul 1981). Cele din fig. 17b.1–8 aparțin culturii Turdaș, iar cele din fig. 17.9–10, I. Paul le marca pe biletul din pachet ca Boian II, adică Giulești. Ulterior le-a definit ca Precucuteni I, după lucrarea Silviei Marinescu-Bîlcu din 1976. Trebuie observat că ceramica Precucuteni de aici nu cunoaște decorul din caneluri sau incizii adânci cum apar la Ghigoești, Izvoare.

În aceeași secțiune la adâncimile de 0,30–0,60 cm în nivel cu materiale Petrești A-B apare un import Precucuteni II, de fapt în Transilvania

Tabel 17.	Ciorani	Zau III	Pianul de Jos	Giulești	Cașolt - Poiana în Pisc	Turdaș CXV	Turdaș II	Baia final Ib	Izvoare I
CA-a9	1	1	2						
DA-b9			1	1					
C5-c7			1						
BE-a17			1						
AB-a11			1						
LN9-a9			1						
O1-a1			1						
CE						1			
HH			2		1				
AE-a15			1		1				
L2				1					
C8-a18			2			3			
DA5									1
C6a					2	4	3	1	
EC1					2				
HF3					1				
FG1					1				
AF					1				
LL3					1				
EE-a2			1			1		1	2
BG				1					1
C9-a13			1	1		2			5
ED						1		2	
EB						2			1
EC						2		1	2
EE1					1				2
HA2									2
HA1									7
EA1									7
Precucuteni. IA		Precucuteni IB		Elemente sudice					

În cap de linie după coduri literele: -a sunt de la fig. 17a, cu -b cele din 17b, iar cu -c fig. 17c.

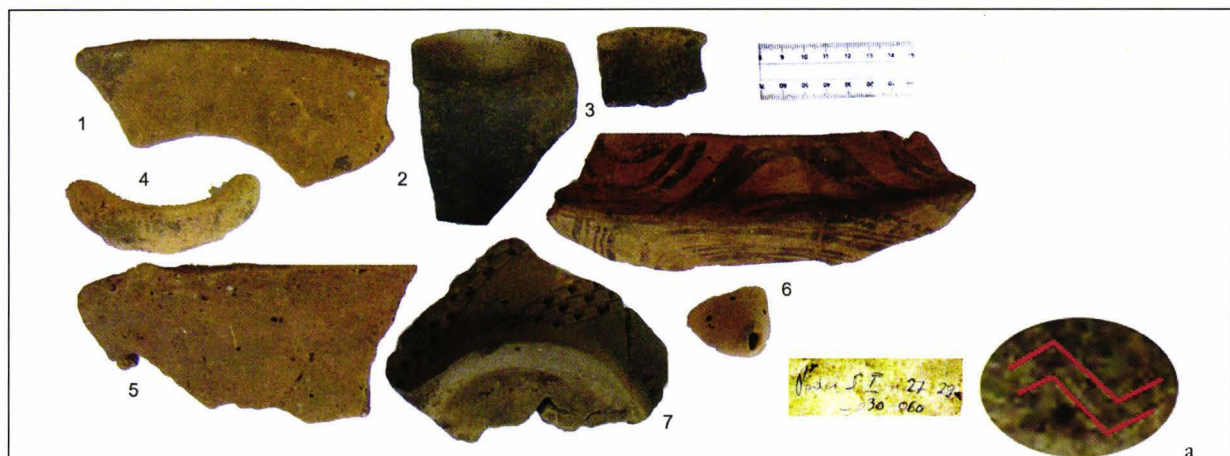

Fig. 17a. Pianu de Jos; Secțiunea 1, carou 21: a, S1 m. 27-19, 0,3-0,6 m; b-c, adâncime 0,90-1,1 m; c, ceramică Petrești și Precucuteni III/II și Precucuteni II b1.

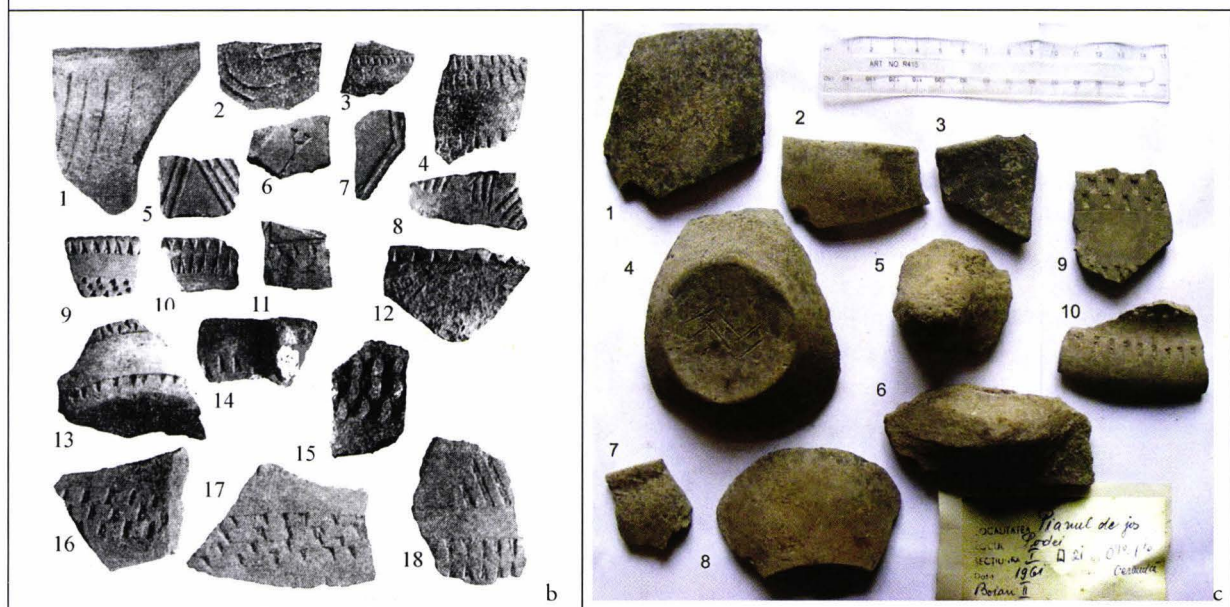

Fig. 17b. Pianu de Jos – Podei, Precucuteni III/II (apud Paul), 1 decor cu roțița; Secțiunea 1 carou 21, adâncime 0,90-1,1 m; c, S1, m. 27-19, 0,3-0,6 m.

nu avem stațiuni Precucuteni II, ci doar importuri Precucuteni II. În această vreme în Transilvania sub influența etapei Foeni se naște cultura Petrești A (Drașovean 2014; 2014a). Rezultă că datele stratigrafice ale lui I. Paul coincid cu situațiile culturale.

Mai este necesară o precizare cu privire la fundul de vas din fig. 17b.4, unde sunt două linii frânte în formă de „Z”. Este semnul cu cod SD 229 m (cu variante 1v1, 229i, 229j, 229k, 213) din scrierea dunăreană – *danubian script* (DS: Merlini 2009, 457, cu 8 variante la DS.015).

Semnul apare doar în Turdaș și la Cluj în cultura Zău (Maxim *et alii* 2009, 149, cat. 52, 80, 81; Lazarovici Gh. 2009a și

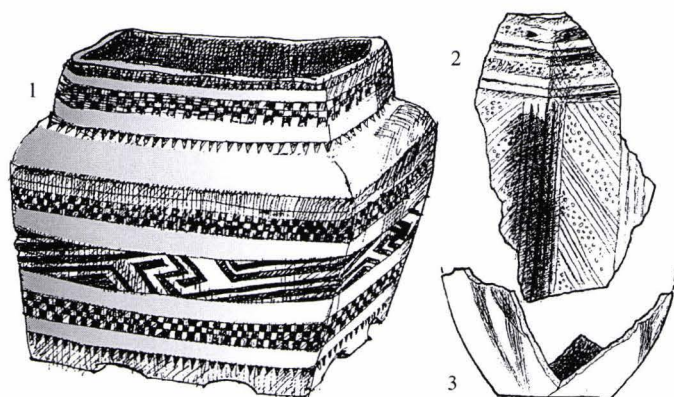

Fig. 18. Turia.

alte variante: 1v1, 151h, 211, 211a, 211b, 211d). Semnul nu apare pe fundurile de vase din culturile Boian sau Gumelnița (Sîrbu, Pandrea 2003, 193 ff., compară cu fig. 1–8) cu care este contemporană cultura Precucuteni.

De la **Turia – Templom** au fost publicate puține materiale și acelea selective. Unii autori o consideră Giulești (repertoriu Transilvania, Maxim 1999, nr. 1053; Comșa 1974, 35; Lazarovici Gh., Székely 1995, 5–11; Ciută M. 1997, 12), alții Precucuteni I (Marinescu-Bîlcu 1974, 229, fig. 30.2, 31.5, 33.2).

Două vase patrulate cu decor specific din dinți de lup, benzi cu motiv în tablă de șah, meandre excizate cu decor excizat și cu puncte între benzi de linii au fost atribuite culturii Boian – Giulești de Z. Székely (Székely 1988). În afară de formă găsim la ele toate elementele culturii Precucuteni.

Feldioara. Materialele de la Feldioara, deși provin din mai multe puncte, săpăturile nu oferă date de stratigrafie. Prin motivele DA și L2 se leagă de materialele Giulești, restul sunt motive mai târzii tot din faza Giulești (DA și L2), dar sunt și o serie de motive ce nu mai apar în Giulești, dar care pot să țină ca vreme de etapa Vidra, cum de altfel preciza Eugen Comșa (Comșa 1965, 643 ff.).

Vasele patrulate cu decor excizat, vasul de la Sfântu Gheorghe (fig. 8), *caseta* de la Leț (fig. 7) sunt Boian Vidra (Garvăn 2008, pl. I.2/3, IV.2, un altar Precucuteni III), problematic de încadrat este și fig. 6.5 de la Leț. Motivele LA și FB au analogii în materialele Vidra de la Radovanu – *La Moscalu* (Ștefan 2014, pl. III.1–3, la noi *cod LN9*, și pl. III.5, la noi *cod FB*). Nu am extins analizele noastre pe alte categorii de materiale nefind legate de obiectul nostru de studiu. Am marcat cu verde elementele sudice.

Concluzia care se despreinde este că legăturile dintre sudul Transilvaniei și Câmpia Română și Oltenia sunt mai numeroase, cum am arătat și mai sus. Unele din materialele de import din Transilvania pot fi Giulești sau un Precucuteni deja format. O nouă pătrundere la nivel Boian – Vidra este posibilă.

Se mai poate observa că la Baia și Izvoare sunt mai puține elemente sudice, dar nici noi nu am analizat mai extins materialele din Moldova. Ceea ce se poate observa din studiul a doi colegi, Alin Frînculeasa și Daniel Garvăn, este că importuri Precucuteni I nu sunt în Muntenia, chiar dacă uneori s-a sugerat acest lucru (Frînculeasa, Garvăn 2007).

Goreni – La Hrean (Tormaș). În stațiunea săpată de Al. Zriny și apoi de Valeriu Lazăr

și Mihai Grozav au fost descoperite fără diferențieri stratigrafice, materiale din Neolitic și din Epoca Cuprului atribuite culturilor Tisa, Petrești, Ariușd. Din ceea ce s-a publicat de către A. Zriny și V. Lazăr lucrurile sunt neclare (Zriny 1981–1982), de aceea câteva observații se impun: 1) după analizele noastre descoperiri Tisa nu există în centrul Transilvaniei; 2) idolii descoperiți la Goreni au analogii în mișcările Foeni sau Foeni-Mintia, Turdaș II, care duc la formarea culturii Petrești, dar și un fenomen mai larg observabil la Turdaș, în Petrești, la Suplac și altele alături de un Turdaș târziu cu elemente Foeni, la nivel Zau faza III; această mișcare determină în zonele în care mai existau comunități Zau la un fenomen de sinteză **Iclod – Petrești** numit astfel anterior, pe care acum îl definim ca *Zau faza IV*, cu care își încheie evoluția cultura Zau (Lazarovici 2009, tabel 12, fig. 16b; 2010, tabel 12, fig. 16b).

Un cetățean din Sântioana (com. Țaga) care lucrează la Goreni ne-a adus unele fragmente ceramice și unelte din cornean (mai de mult termenul era de șist menilitic). Ceramica aparține etapei IV a culturii Zau, anterior **sinteza Iclod – Petrești** (acum predomină uneltele cioplite din cornean). Regăsim aici motivele din codurile: AA, AG, CB, C8, C6a, C2, poate DG (fig. 20.2) cum apar și mai sus la Păuca fig. 17b/7, în nivel Petrești A. Desigur mai există și alte asemenea materiale în Transilvania, dar ele apar sub termenii de „Tisa”, „Turdaș” sau neolitic. Dar trebuiesc făcute „săpături” în depozitele muzeelor, desigur de cunoscători ai materialelor neolitice, altfel rămân informații cu termeni vechi care astăzi țin de istoricul cercetărilor.

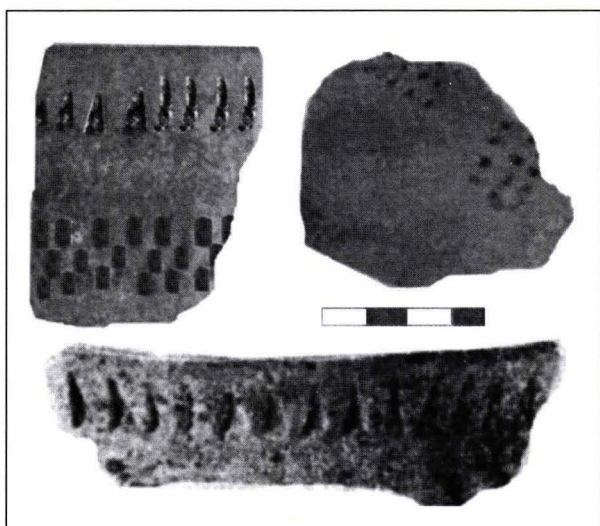
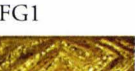
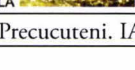

Fig. 20. Goreni. materiale Precucuteni import în niveluri Zau IV (Iclod-Petrești), (prelucrare după Zriny 1981–1982).

<i>Tabel 19.</i>	Baia; Ib	Izvoare I;	Iclod	Turdaş CXV	Caşolt – Poiana P.	Turdaş II	cultura Giuleşti	Petreşti - Gr. Galbenă	P. Cauce	Giuleşti	Feldioara
	2			1							
	1	4		1	1						
	1	2		2							
		1		2							
EC1					2						
BG1 			1	3			2				
BG1 		5	1	2			3			1	
CA 	1			4	2	3			2		1
BG1 		1					4			1	
CE 		1		1			1		2		
DA 							1	2			
BC 							1	1	2	1	3
										1	3
FB2 											2
FB2 											4
FG1 											2
LA 											2
Precucuteni. IA	Precucuteni IB	Elemente sudice									

Nu am avut acces direct la materialele Precucuteni II din Transilvania.

Decorul cu roțița apare doar în nivelele Petrești, la Bernadea, pentru celelalte stațiuni informațiile sunt lapidare. Colegii noștri care au studiat materiale Petrești nu au semnalat asemenea importuri.

Nici în săpăturile din stațiunea Orlat, cu complexe Petrești A, unde au fost descoperite cele mai numeroase complexe cu materiale Boian sau Precucuteni I, nu apare decorul cu roțița. Cele mai timpurii elemente legate de decorul cu roțița apar în descoperirile de la Baia, deși puține la număr în raport de alte bogate elemente ale etapei Precucuteni I (informații amabile E. Ursu, dintre cele câteva mii de fragmente doar 3–4 sunt decorate cu roțița și atunci sunt pe pastă semifină).

Orlat și problema importurilor Precucuteni din Transilvania

În stațiunea Orlat, de pe râul Cibin, situată la cca. 10 km de Sibiu, într-o carieră de exploatarea balastului au fost efectuate săpături de salvare. Locuirea aparține unei etape timpurii a culturii Petrești cu elemente Foeni-Mintia, dar și cu unele importuri Turdaș târzii, în care au fost descoperite un număr mare de complexe și materiale cu decor caracteristic pentru culturile Boian-Precucuteni I. Pasta ceramicii, în proporție de peste 60% este amestecată cu nisip cu conținut de mică; același procedeu tehnologic apare la nivel Vinča B2/C, dar și în alte civilizații, în descoperiri Foeni din Transilvania, dar și în etapa timpurie a unor descoperiri turdășene din Banat. Materialele fiind în curs de prelucrare am beneficiat de amabilitatea colegului Sabin Adrian Luca, conducătorul cercetărilor, de a vedea și studia unele complexe cu materiale Precucuteni pentru acest studiu.

Legăturile complexelor de la Orlat cu descoperiri din Transilvania⁵

Descoperirile de la Orlat analizate împreună nu formează o serie culturală (tabel 21) fiind puține și apărând atribute noi pentru decor (X4-X6). Acestea arată că nu e vorba de o cultură Precucuteni, ci de importuri. Natura acestor importuri trebuie definită: căsătorii exogame, târguri, schimburi de

produse în vase specifice (ca exemplu într-un vas Bükk de import era obsidian).

Din extrageri și serieri (tabel 21) se observă prezența a patru clusteri.

Primul cluster (Orlat 073 F7) este necorelat cu celelalte. Materialele din acest complex sunt de factură Petrești A – Foeni (marcaj galben), la care sunt și unele coduri Precucuteni; cu X am marcat cele Turdaș târzii sau Petrești timpurii. Observăm că motivele de la Cașolț sunt corelate cu Orlat și nu cu Feldioara, ar trebui să fie mai timpurii.

În clusterul al doilea (fig. 22) intră descoperirile de la: Cașolț sunt corelate cu Orlat 071 prin codul FE1 care nu este un decor specific doar culturii Precucuteni, dar are pastă Precucuteni; Feldioara care nu sunt corelate direct, ci prin intermediul materialului (prin codul HH și AB motive specifice mai multor culturi) din secțiunea 15 și din complexul Orlat 033.

Motivele FE2 au analogii la Târpești, Izvoare și Alexandria (faza Giulești, probabil târzie): primele două aparțin fazei Precucuteni II (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 55.1–2), iar Alexandria fazei Giulești (Mitrea, Preda 1959, 176, fig. 3.11).

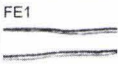
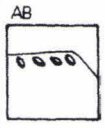
Acestea confirmă, atât pentru Transilvania cât și pentru Moldova, că în vremea fazei Precucuteni II avem noi impulsuri sudice (cât de departe merg ele este treaba colegilor din Câmpia Română și din Moldova). S-ar putea ca acestea să marcheze o nouă migrație Boian în Transilvania, la nivel post Giulești, cum sugerează și descoperirile de la Cașolț, Feldioara, Leț, Turia ș.a.

Ținând cont de analizele de mai sus seria cronologică este din stânga jos spre dreapta sus la tabelul 23a-b. Datele din tabelul 23 sunt cuprinse între Feldioara și Olteni, deci pe durata etapei Precucuteni I, început de Precucuteni II. Împrăștierea datelor arată că nu avem serie culturală, cu excepția celor de la Lumea Nouă. Partea a doua a tabelului 23b arată că există la Orlat și materiale mai timpurii (Orlat 008) asociate cu descoperirile de la Turdaș și cu cele de la Baia. Ar fi vorba de etapa Precucuteni IB.

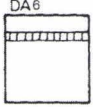
La Feldioara sunt unele materiale considerate de E. Comșa ca Boian (fig. 24a), între care observăm unele cu decor de note muzicale (fig. 24.3), dar și

<i>Tabel 21.</i>	C6b	X6	X5	X4	C5	BA	X13	X12	EB	Ba8
Orlat 073 F7	1	1	1	1						
Orlat S13 F9					1	1				
Orlat 058 F16							1	1		
Orlat 052 F3						1	1	1	1	1

⁵ Pentru a nu lungi tabelele le-am ilustrat doar pe cele corelate.

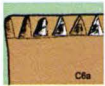
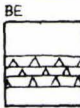
<i>Tabel 22.</i>	Cașolț- Poiana în Pisc	Feldioara EC 1965	Orlat 071 F5	Orlat 086 F8	Orlat 072 F6	Orlat 033 F11_F15	Orlat S15 F10
EE1	1						
C6a EC1	2						
EC1	1						
L2		1					
FK*		1					
AA		2					
CC		1					
AB CD		1					
AD		1					
AD1		2					
AG		1					
BB1 LG9		1					
B9b		1					
B10		1					
B11		1					
CD		1					
DA6		1					
DA7		1					
FB		1					
FB2		1					
FB4		1					
FG		1					
FH		1					
HH1		1					
LA		1					
LA FB4		1					
LG8		1					
EA0		1					
FK		1					
FE1 	1		1			1	
AB 		1				1	

unele liniare târzii sau Precucuteni cu note muzicale (fig. 24.a), cum sunt cele de la Leț din sondele noastre (fig. 24b), (pentru Feldioara, vezi analogiile de la Teodorescu 1964, 50, fig. 1.1–5, 2.8); un alt grup sunt Boian – Vidra după E. Comșa, opinie pe care o împărtășim (vezi fig. 24c), (nu am văzut materialele, dar din studiul seriei și materialele de la Leț, Sfântu Gheorghe, credem în opinia lui E. Comșa; la Leț avem unele fragmente similare

<i>Tabel 22.</i>	Cașolț- Poiana în Pisc	Feldioara EC 1965	Orlat 071 F5	Orlat 086 F8	Orlat 072 F6	Orlat 033 F11_F15	Orlat S15 F10
DA6 				1		2	
			1			1	
HH 	1						1
T6 				1		2	
 FE2					1	1	
BG						1	
C8						1	
HA1						2	
Barbotină						1	
BB						1	
DA0						2	
DA1						1	
DB						1	
DB1						1	
DC						1	
FA						1	
HA3						1	
X11						1	
X10						1	
X9						1	
X8						1	
C6a GG						1	1

celor de la Sudiți: Teodorescu 1964, fig. 1–2, mai ales 1, 3, 6), dar cu trăsături de Precucuteni II; după Silvia Marinescu, *Feldioara I* = Precucuteni I, *Feldioara II* = Giulești, etapa Aldeni (Marinescu-Bîlcu 1974, 132, 139 se referea la sapăturile din 1964), dar acolo nu apare decorul cu roțița, nelipsit în stațiunile fazei Precucuteni II. Dacă nu este amestec arheologic din strat, atunci sunt două faze, una veche (elemente comune cu Sudiți) în

<i>Tabel 23a.</i>	Orlat 052 F3	Feldioara EC 1965	Orlat 033 F11_F15	Orlat S15 F10	Orlat 006 F1	Bancu	Lumea Nouă	Zau	Zau III	Orlat 040 F2	Petrești Gr. Galb.	Olteni CN
HA 	1		1							1		
LN3 			1				1					
3 			1				2					
X0					1							
LN2 					1		1					
2 						1	1					
Ba6 C							1					
CF							1					
DG 							1					
LN 11							1					
DG 							2					
LN 9							1					
LN11							1					
LN7							1					
CA 		1	1					1	1		1	1
AE 			1							1		
X2				1						1		
BC 							2				1	1
BD										1		
C9										1		
X1										1		

<i>Tabel 23b</i> continuare.										
	Orlat 040 F2	Petrești – Gr. Galbena	Olteni CN	Turdaș II; Turdaș II	Turdaș II B3.1993	Baia; Precuc. Ib	Orlat 008 F1B	Lumea Nouă	Bancu - Ciucsângiorgiu	Păuca
C6a CE CA		2								
	2			1	1	1	1			
 C6a					1					
CA C6a										
C6a CE		1					1			
EC						1				
AA1						1				
EC ED						1				
ED						2				
ED1						1				
EE						1				
 CE			1				2			
 BE							3	1		
Bc I8								1		
								1	2	
Ba6									4	
I1									2	
 Ba7									1	1
I7									1	

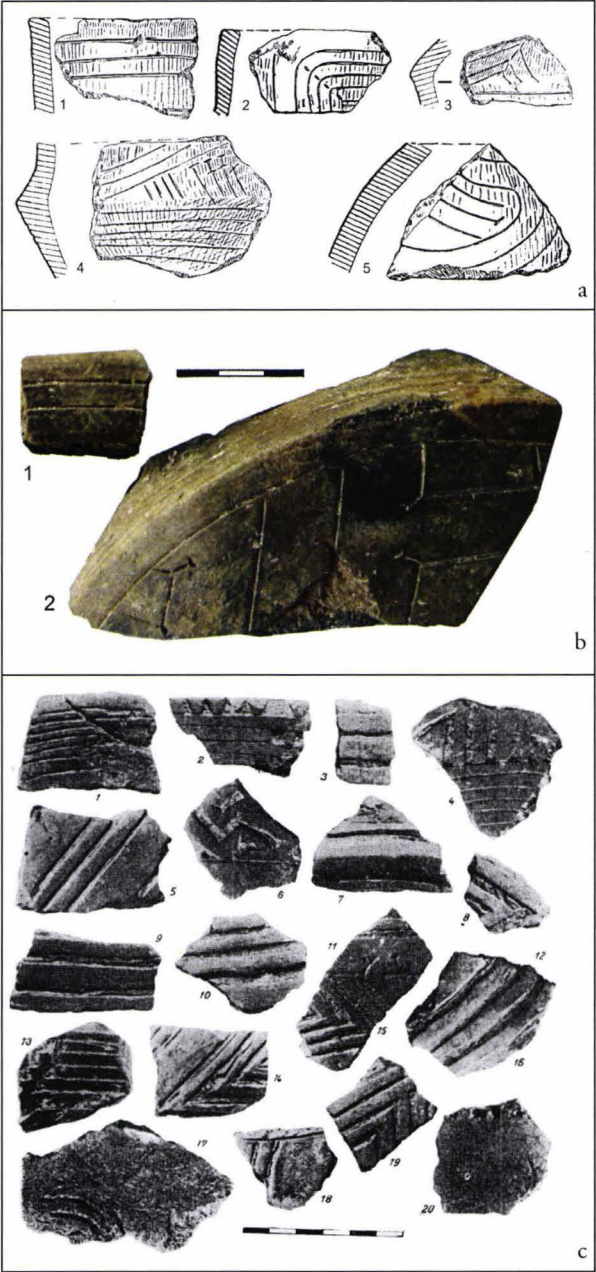

Fig. 24: a, Feldioara, ceramică cu Notenkopf și Boian; b, Leț, Notenkopf; c, Feldioara II (Boian – Vidra).

care se naște Precucuteni I și o nouă migrație din sud, la nivel Boian-Vidra, pe Olt, din nord-vestul Munteniei. Aceleași două etape apar și în zona Sfântu George – Covasna. Rămâne problema amestecului.

Apariția decorului cu roțița aparține finalului etapei Precucuteni I sau etapei Precucuteni IIA după N. Ursulescu. Este o evoluție locală (la Baia) sau o nouă migrație sudică care dă naștere Precucuteniului II (asocierea cu caneluri, incizii spiraliere, pictură crusted etc.) foarte dinamică în

Balcani, în descoperirile Marica și mai departe în sud la Drama (Fol *et alii* 1989, Taf. 7), dar nesemnălată în Oltenia și Muntenia.

Legăturile cu Moldova și lumea sudică (tabel 25)

Din seriile efectuate în tabelul 25 (seria cronologică este din stânga jos spre dreapta sus), observăm că materialele merg cu finalul etapei Precucuteni I (marcaj cu roșu) fiind cuprinse între Baia (marcaj vernil) și Izvoare, Precucuteni II

<i>Tabel 25.</i>	Izvoare I	Orlat S13 F9	Orlat 072 F6	Târpești	Orlat 052 F3	Orlat 033 F11_F15	Orlat 058 F16	Orlat 071 F5	Orlat 086 F8	Orlat 040 F2	Orlat S15 F10	Olteni CN	Baia; Prec. Ib	Orlat 008 F1B
BD	2									1				
HA1	7					2								
C9	5									1				
EB	1				1									
BG	1					1								
FE2	1		1	1		1								
BA		1			1									
AE	2					1				1				
Ba8					1									
DA0						2								
X13					1		1							
X12					1		1							
FE1						1		1						
X3						1		1						
HA					1	1				1				
T6						2			1					
BC	1											1		
C6a						1					1			
GG														
X7									1					
X1										1				
EC	1												1	
X2														
HH											1			
CA						1						1		
C6a										2			1	1
ED													2	
ED1													1	
EE													1	
CE												1		2
BE														2
Precucuteni. IA		Precucuteni IB			Elemente sudice									

(marcaj galben). Cele de la Olteni sunt comune. Pentru codurile cu X (culoare verde închis) nu am codificat analogii, multe fiind legate de cultura Turdaș, Foeni – Mintia, Vinča târzie și alte grupe vinčiene.

Legăturile cu sudul (tabelul 26)

Privind legăturile cu zonele sudice (marcaj galben) avem doi clusteri. În primul cluster intră

Orlat 033, complexul cel mai bogat cu materiale de tip Petrești A – Foeni cu importuri. Concluzia care se desprinde este că elementele sudice încep de la nivel Bolintineanu și merg până în nivel Giulești.

Serierile și analizele de mai sus erau necesare din lipsa unor cercetări recente pe suprafețe mari. Cele mai noi și extinse cercetări sunt cele de la Orlat, dar fiind în curs de publicare, nu credem că este cazul să mai insistăm. Ele sunt importante deoarece ne

<i>Tabel 26.</i>	C6a CA4	CA4	Can	L2	BG	BC	HA1	DA0	CA	FE1	X3	T6	C6a	C6a GG	CE	FE2
Tangâru bordei 1; Boian I	1	1														
Tangâru III; Boian Ib		1														
Teleor 003AD5; Boian Giulești		1	1	1												
Giulești;				1												
Greaca; Boian - Greaca				1												
Piscu Crăsani, 1-4 B9; Bolintineanu				1												
Piscu Crăsani; Bolintineanu				1	1											
Boian Grădiștea Ul- milor; Boian					1											
Vădastra; Vădastra					1											
Vădastra; Vădastra II					1											
Bulgaria; Vădastra					1	1										
Lișcoteanca; Giulești				1			1						1			
Tangâru Bogata; Boian I						1							1			
Olteni CN						1			1						1	
Orlat 033 F11_F15					1		2	2	1	1	1	2		1		1
Tangâru Bogata; Boian II							1		1					1		
Căscioarele; Dudești									1							
Orlat 071 F5										1	1					
Orlat 086 F8												1				
Orlat 072 F6																1
Orlat 008 F1B													1		2	

permit să observăm legăturile cronologice și culturale ale comunităților. Nu trebuie să uităm că Orlat face legătura în sudul Transilvaniei spre vest cu Valea Mureșului, spre est pe Valea Oltului până spre izvoarele lui și spre sud până la Dunăre.

Legăturile cu Vinča
În aria culturii Vinča nu avem semnalate importuri Precucuteni, nici ceramică excizată, cu excepția unui fragment de vas cu protomă de la Vinča, din jurnalul de inventar ale lui M. M. Vasić realizat în 1933; tot atunci desenează un vas cu benzi din tăieturi scurte (Nenad Tasić marcaje și scanări color după jurnal-inventarul lui

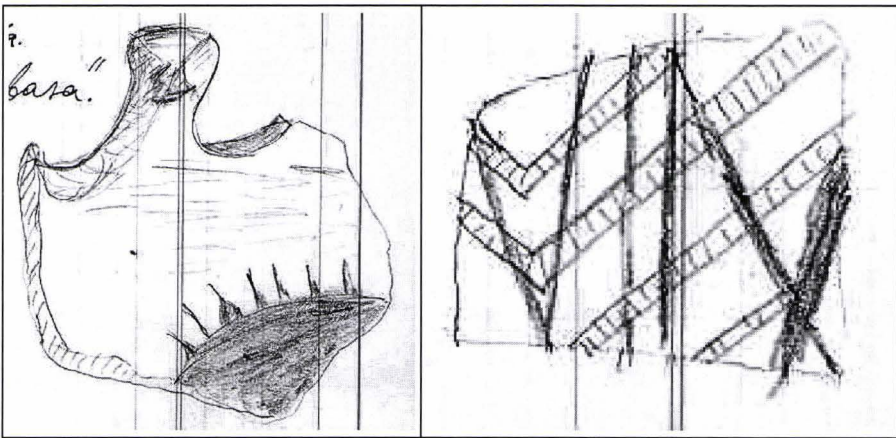

Fig. 27. Vinča apud Vasić inventar: a, jurnal 08 25 strat 6–7 1933; b, 08 26 strat 7–8.

Vasić), comune orizontului Sitagroi II, Marica, Precucuteni și altele.

Viața spirituală
Morminte. Nu avem informații despre morminte Precucuteni în Transilvania, doar situația de

la Iclod. Pentru mormântul de copil de la Iclod, considerat deranjat (din cauza datelor C14 ce se plasează la nivel de Starčevo-Criș, colegii de la Kiel pun eroarea pe seama collagenului; de altfel nici alte analize pe mormintele din cimitirul A de la Iclod nu au avut suficient collagen: Diaconescu *et alii* 2013, 47 ff., 50), ne-am pus problema dacă a fost într-adevăr „deranjat”. Deoarece lipseau o serie de oase ne-am întrebat dacă nu cumva a fost descarnat și apoi reîngropat în podeaua locuinței. Desigur, unii ar pune acestea pe seama unor sacrificii umane, dar este greu să aduci argumente pentru asemenea ritualuri, mai ales când e vorba de copii. După unele credințe, copii neinițiați (botez în termen recent) țin încă de familie, nu aparțin comunității, deci locul lor este în jurul casei. Obiceiuri de descarnare am constatat în Neolitic și Epoca Cuprului (C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2006, 58) chiar la Iclod, unde în centrul stațiunii a fost depus un schelet parțial păstrat la care la reinhumare, prin încercarea de a se reda poziția întinsă pe spate a fost schimbată poziția unor oase de la membrele din stânga cu cele din dreapta (în cercetările din Munții Petrindului am demonstrat acest lucru: Lazarovici Gh., Kalmar/Maxim 1987; 1988; Lazarovici Gh. *et alii* 1995). O altă posibilitate este ca la construirea locuinței să fi dat peste un mormânt mai vechi și să fi fost reîngropat mai ales că groapa nu era prea mare, iar diferența dintre adâncimea la care era craniul și unul din femure era de peste 15 cm. Vasul Precucuteni era spart, celălalt era doar crăpat. Totuși, asocierea

celor două vase Iclod și Precucuteni credem că trebuie pusă pe seama exogamiei⁶.

Plastica

Pentru Transilvania informațiile privind plastica sunt lacunare. Din cercetările lui Dan Buzea de la Olteni – *Cariera de Nisip* avem mai multe piese publicate, multe în stare fragmentară. Remarcăm la acestea o deformare disproporționată a feselor, unele dintre ele ne amintesc de unele din cultura Vinča de la Zorlențu Mare (Lazarovici Gh. 1979, pl. XX.C8, 10, G5, H7, 10), fără o legătură directă însă. Unele dintre ele (fig. 27.3–4) seamănă ca poziție și înclinație cu cele din tezaurele de la Isaiia (Ursulescu, Tencariu 2006) și Poduri (Monah D. 2012, coperta 1), fiind posibil să fi fost în poziție așezată pe tron.

Nefiind descoperite și tronuri trebuie să avem unele rezerve. Despărțirea picioarelor printr-o linie care urcă spre partea de sus a coapselor (fig. 28.1, 3–4) amintenște tot de idolii de la Isaiia și Poduri, Ghigoești-Trudești, Târpești (Marinescu-Bîlcu 1974, fig. 87.3, 4, 88.2–3, 7–8, 80.2, 5, 10 ș.a.). Mai deosebit este cel cu gâtul lung, în formă de coloană (fig. 28.2), cu analogii la Traian – *Dealul Fântânilor* (Marinescu-Bîlcu 1974, fig. 1.9), cu brațe scurte și cu sânii mari, cu corp plat, ce

⁶ După Larousse: Mariage entre sujets n'appartenant pas au même groupe de parenté (famille, lignage, clan, etc.); pentru noi noțiunea de clan, de grup cultural..., dar după viitoare analize de ADN se pot face precizări mai largi.

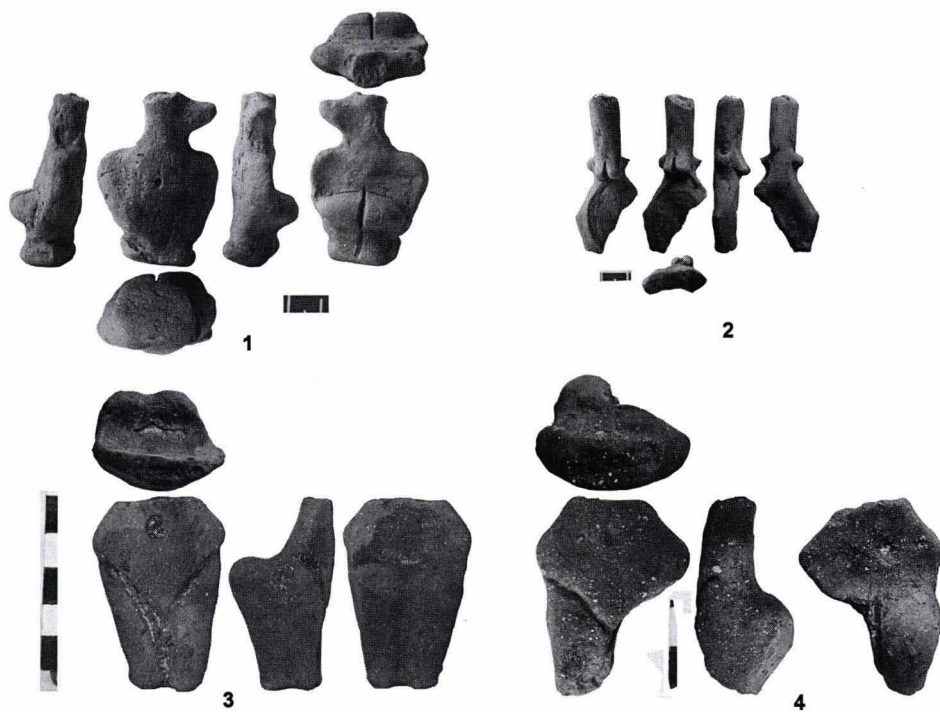

Fig. 28. Plastica de la Olteni, cultura Precucuteni.

amintește de asemenea de unii de la Poduri și Isaiia, doar că la aceia sâni sunt mai mici. Unele tipuri se mențin până în Precucuteni III, dar apar și în cultura Cucuteni în poziția șezândă (Monah 2012, Trușești, fig. 34.8 ș.a.) sau cu gâtul înalt (Monah 2012, 303, Berești fig. 29.9, Scânteia fig. 30.2–3 ș.a.; Marinescu-Bîlcu 1974, fig. 71.4, 7, 10).

Altărașele

Piciorul de altar de la Iclod decorat cu impresiuni triunghiulare are cele mai bune analogii la Traian – Dealul Viei (Marinescu-Bîlcu 1974, fig. 91.4), unde mai toate altarele au formă dreptunghiulară sau sunt cu patru picioare, dar au decor meandric asociat cu triunghiuri (Marinescu-Bîlcu 1974, fig. 91). Prin decorul meandric se încadrează în seria altărașelor din neoliticul târziu dunărean.

Semne și simboluri

O problemă interesantă o reprezintă unele semne care redau figuri umane, elemente de vegetație, bucranii sau alte tipuri de rozete. Unele din ele redau semne și simboluri din „scrierea dunăreană / danubiană” (DS), cele mai multe din Moldova (fig. 30b). Este vorba de redarea omului (fig. 30.2, 5), a pomului vieții (fig. 30.7), șarpele (fig. 30.9–10), rar a unor simboluri care reprezintă însemne divine (cod 130b, fig. 30.11).

În alte stațiuni din vestul Transilvaniei astfel de reprezentări lipsesc, cu excepția unui vas de la Iclod, deosebit ca pastă de cele de acolo, nefind nici Turdaș, nici Petrești.

„Importurile” (determinate de exogamie și schimburi cultural-economice) nu aduc și simboluri de viață spirituală, ci doar unele practici familiare (cum am văzut mai sus la mormântul de la Iclod), deși originea multor elemente din cultura Turdaș este evidentă, mai ales la Orlat, dar și în alte stațiuni.

Țaga. Banchet de împăcare.

Studiu de caz

După distrugerea complexelor din nivelul IIa (= Zau III) de la Țaga, în zona

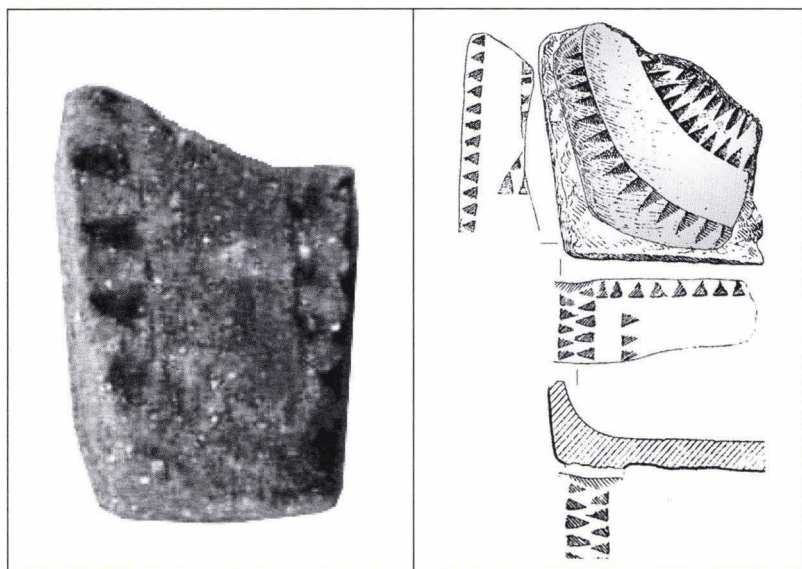

Fig. 29. Altărașe: a, Iclod (foto Lazarovici); b, Traian – Dealul Viei, prelucrare după Marinescu-Bîlcu 1974.

centrală a sitului, după un nivel de distrugere a stațiunii prin foc și incendiarea complexelor din suprafața investigată, a fost cercetată o groapă cu niște depuneri deosebite (Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh. 2006, 646–647, fig. IVh.33a-b). În afară de numeroase oase, unele din ele arse, au fost găsite

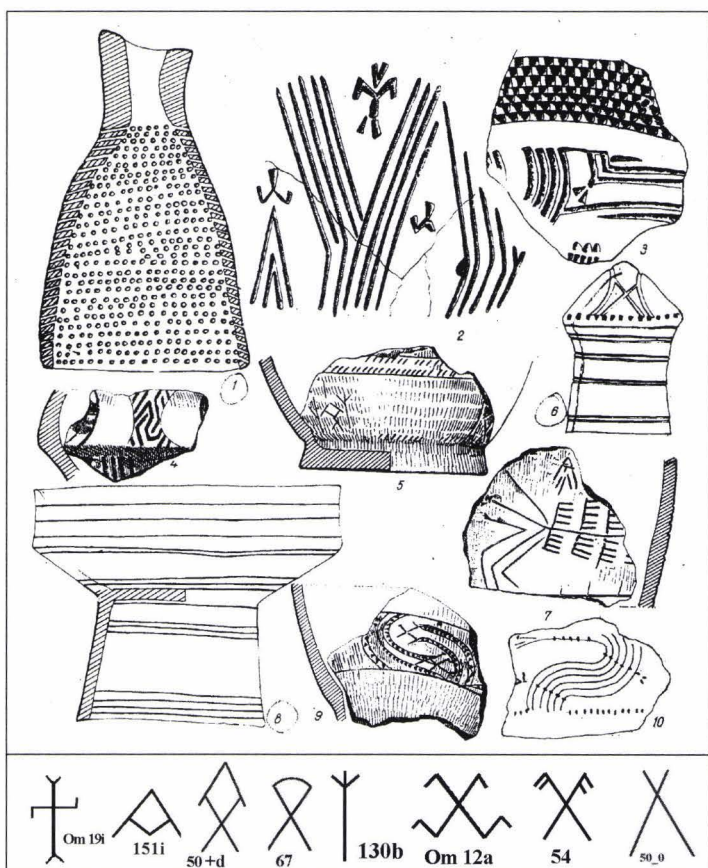
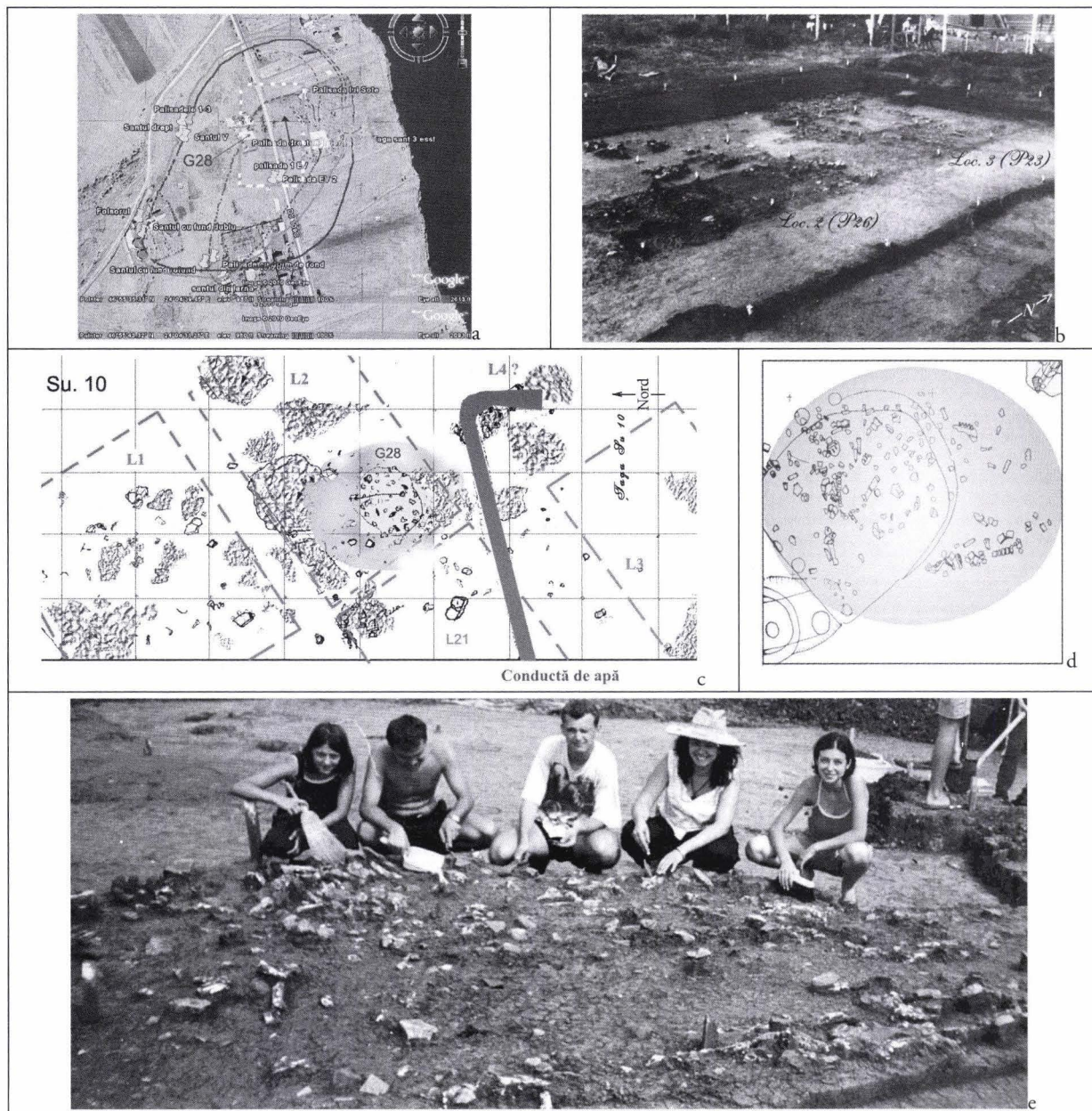

Fig. 30. 1–10, Ereteghin – Traian – Dealul Viei, (după Marinescu-Bîlcu 1974); 11, Coduri SD▼.

și un număr de fragmente de vase, din care unul a putut fi restaurat grafic. Este o cupă mai largă, bitronconică, decorată cu șiruri de tringhiuri sub buză (cod DS C6, C6a, C8) măginite de incizii, pe o pastă brun-cenușie cu cioburi în pastă, ardere mai slabă (unele fragmente aveau urme de pleavă în pastă), diferită de categoriile culturii Zau, caracteristică pentru cultura Precucuteni, deosebită ca pastă de cele de la Turdaș, dar apropiată de cea de la Iclod (campania din 1985: Lazarovici, Kalmar 1987, fig. 10/10, 16 17.18, 19, 20, 21; campania din 1988: Lazarovici Gh., Kalmar/Maxim 1993, fig. 26.6; referiri Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2011, 35, fig. 13.2) și Fundătura (aceasta era din pastă gălbuie cu pleavă în pastă, lustruită, diferită

de cele din cultura Zau de aici: Lazarovici *et alii* 1996).

În groapă au fost depuse maxilare de vită și cerb, fragmente din coloana vertebrală zona cervicală, multe cu urme de ardere pe ele (fig. 31d-e), alături de fragmente de cenușă și cărbune. Depunerea este rezultatul unui ospăț, a unui banchet. Este vorba de distrugerea unui nivel din locuințe, de depunerea resturilor peste dărâmăturile unei locuințe (L22, fig. 31), groapa având o parte mai adâncită (fig. 31c-d).

Complexul era aproape în centrul stațiunii (fig. 31a); credem că este vorba de o comunitate Precucuteni care a provocat distrugerea sitului și organizarea unui ospăț. Asemenea ospete/banchete

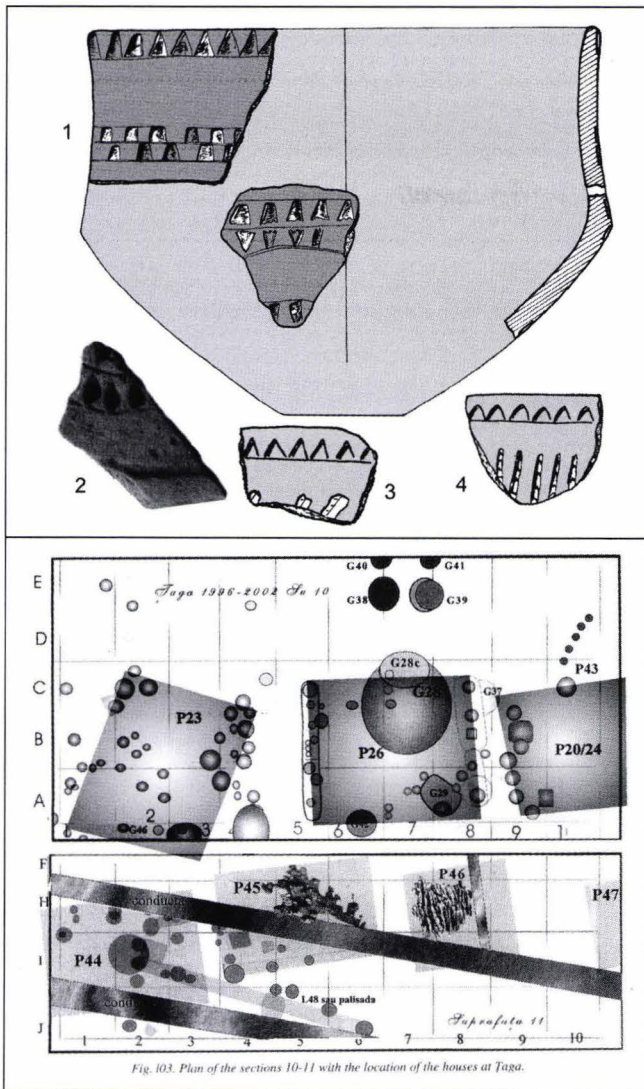

Fig. 32. Fragmente ceramice Precucuteni I: 1, din groapa Gr. 28; 2, din suprafața 10; 3-4, ceramică cu dinți de lup și excizii.

sunt cunoscute încă din PPN la Hallan Çemi (Rosenberg 2007, 55-56), neoliticul timpuriu de la Cârcea (Nica 1984, 24), la Cașolț (G1) în stațiune Petrești, tot un *banchet* al unor comunități Precucuteni (Paul 1992, 104, fig. 4-7), la Iclod (G92), ospăț de fundare (Lazarovici Gh. 2009, fig. 7) și tot ospăț de fundarea necropolei de la Cheile Aiudului la tumulul din centrul necropolei (Vlassa *et alii* 1985-1986, fig 6-7; 1987, 6-7).

Din stațiune mai provin și alte fragmente ceramice din diferite campanii de săpături: unele provin din zona unei alte locuințe distruse (fig. 32.2-4 tabel 2 Precucuteni 1b). În nivelul următor de locuire Țaga III avem un import Petrești A cu analogii la Daia Română (Paul 1977, pl. I.9-10 tip A II a2), vreme de la care apar unele importuri Precucuteni II (Marinescu-Bîlcu 1974, 133; Paul 1981, 224, 225).

Cronologia absolută

De-a lungul vremii s-au exprimat diferite opinii determinate mai ales de apariția unor noi date C14, care la acea vreme lipseau în Transilvania și Banat și erau importante pentru sincronizări. O etapă importantă în precizarea relațiilor dintre cultura Precucuteni și Transilvania în noile situații au fost precizate de Magda Lazarovici și de noi în lucrarea de sinteză despre Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului (C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2006, 544 ff.), prilej cu care am analizat și datele C14, dar și stratigrafia comparată, dar fără date analitice. Noile studii și analize bayesiene făcute de Florin Drașovean (Drașovean 2014; 2014a) și mai apoi de către Dragoș Diaconescu (Diaconescu 2014; Diaconescu *et alii* 2013) sunt în măsură să aducă noi precizări, mai ales pentru unele situri din Transilvania în care au apărut în special materiale Precucuteni I. Din capul locului trebuie să precizăm că în centrul și vestul Transilvaniei nu este vorba de complexe (locuințe sau gropi) în care să fie doar materiale Precucuteni, cu excepția unei gropi de cult de la Țaga, rezultat al unui „banchet” în care au apărut materiale Precucuteni I, cu factură specifică, care prezintă în opinia noastră o etapă târzie Precucuteni IC (groapa taie un complex distrus în nivelurile Zau IIIC: C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2006, 647, fig. IV.h.33).

Din ceea ce am văzut noi publicat până acum sau materiale prin muzee și colecții nu avem elementele caracteristice fazei Precucuteni II, doar două elemente, acea roțiță de la Bernadea și un fragment cu decor spiralic cu triunghiuri pe coama spiralei de la Turdaș (colecția Zs. Torma 1897), dar lipsesc inciziile specifice (hașuri între arcuri, capacele specifice). Totuși sunt elemente ale fazei IB Baia și Precucuteni II în multe stațiuni din Moldova.

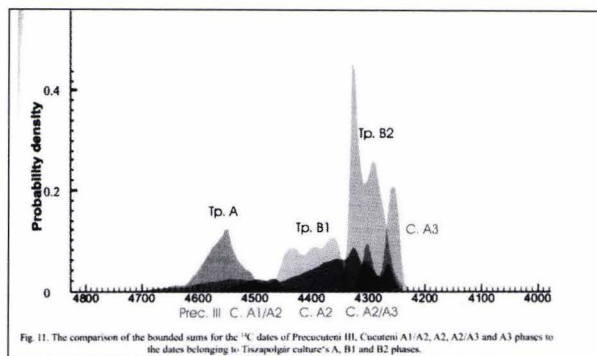

Fig. 33. Cronologia Tiszapolgár – Cucuteni – Tripolie, apud Diaconescu 2014.

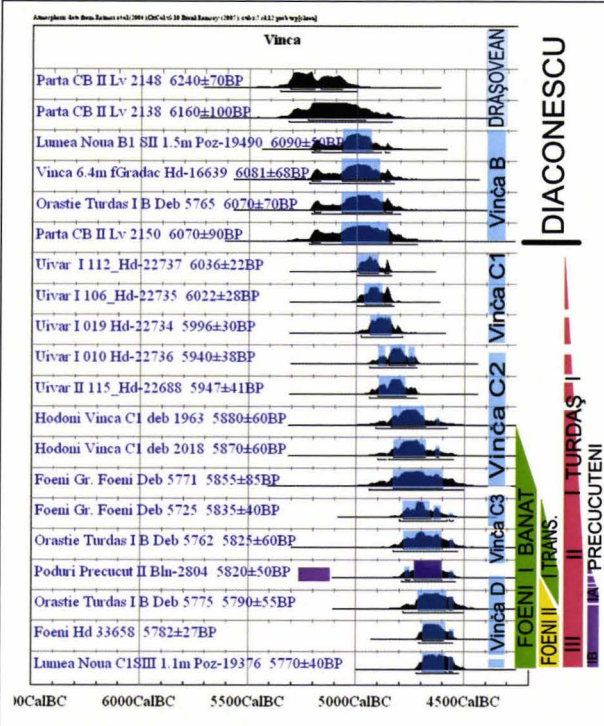

Fig. 34. Datele C14.

Vinča Sequence	Date calBC	Mean BC	Culture	Phase	Settlement	Level
A	5343-5217	5291	Vinča	A start	Vinča	
	5357-5077	5239	Cultura Banatului	IIIb start	Parja	7c-6
	5287-5124	5210	Vinča	A end/B start	Vinča	
	5392-5031	5194	Zau	IB start	Zau	
B	5285-5055	5176	Cultura Banatului	IIIb end	Parja	7c-6
	5245-4992	5107	Zau	IC end	Zau	
	5483-4857	5085	Cultura Banatului	IIc start	Săndrei	5d
	5211-4857	5041	Cultura Banatului	IIb-IIc end	Parja	6a
C1	5162-4918	5036	Zau	IIIA start	Zau	
	5204-4824	5013	Vinča	B end/C1 start	Vinča	
	5129-4749	4949	Zau	IIIB end	Zau	
	5002-4877	4943	Vinča	C1 end/C2 start		
C2	5638-4525	4912	Petreti	A start	Dais Română	
	4997-4777	4866	Iclod	Ib start	Iclod	
	4795-4691	4736	Iclod	I end/II start	Iclod	
	4801-4655	4736	Vinča	C2 end		
C3	4921-4557	4721	Turdaș	II start	Orăștie	
	4823-4614	4720	Foeni	I start	Foeni	I
	4717-4594	4667	Iclod	II end/III start	Iclod	
	4736-4545	4645	Turdaș	II end/III start	Orăștie	
D	4697-4431	4581	Iclod	III end	Iclod	
	4626-4518	4566	Foeni	I	Foeni	VII
	4632-4499	4557	Foeni	II? start	Lumea Nouă	
	4708-4266	4522	Turdaș	III end	Caricor-Cincea	
	4356-4474	4520	Foeni	I	Foeni	II/III
	4543-4441	4495	Foeni	II? end	Lumea Nouă	
	4546-4274	4457	Foeni	I end	Foeni	III
	4809-3751	4435	Petreti	A end	Dais Română	

Fig. 35. Datele C14.

Credem deci că este vorba de o evoluție locală a fazei I cu mai multe elemente sudice, cum rezultă din tabele de mai sus. De altfel importurile în

mediu Turdaș II–III și Foeni din Transilvania ne determină să considerăm posibil un paralelism între Precucuteni IB și Precucuteni II din Moldova,

Anexa tabel 1.	Tangăru bordei 1;Boian I	Teleor 003AD5;Giulești	Let Precucuteni I	P. Cauce Precucuteni I	Turdaș, Precucuteni I	Giulești;Precucuteni I	Olteni B Cariera de nisip;Prec I	Piscu Crasani;Bolintineanu	Taga, Precucuteni I	Petresti Scoala Precucuteni I	Casolt oiana in Pesci;Prec I	Planu de Jos, Prec I	Eresteghin Prec I	Alexandria;Giulești	Vadastra;Vadastra II	Lunca - La Draghici;Bolintin.	Izvoare I;Precucuteni I	Iclod Precucuteni I	Lumea Noua;Precucuteni I	Traian - Dealul Viei;Prec I	Eresteghin;Precucuteni I	Bancu;Precucuteni I	Pauca;Precucuteni I
T1		1																					
CA4	2	1	2																				
L6			1																				
FB2			2																				
FA			1																				
CB			2																				
L11			1																				
L2a			2				1																
L2		1	1			1		2															
DA0				1																			
I9					1																		
BG1					1	1																	
C6a			1	2	3		3		3	2	1	1											
FB							1																
DA5			1	2			1					1					1						
C6a											2												
FE1											1												

Anexa tabel 1.	Tangâru bordei I;Boian I	Teleor 003AD5;Giulesti	Let Precucuteni I	P. Cauce Prec ucuteniI	Turdas, Precucuteni I	Giulesti;Precucuteni I	Olteni B Cariera de nisip;Prec I	Piscu Crasani;Bolintineanu	Taga, Precucuteni I	Petresti Scoala Precucuteni I	Casolt oiana in Pesc;Prec I	Pianu de Jos, Prec I	Eresteghin Prec I	Alexandria;Giulesti	Vadastra;Vadastra II	Lunca - La Draghici;Bolintin.	Izvoare I;Precucuteni I	Iclod Precucuteni I	Lumea Noua;Precucuteni I	Traian - Dealul Viei;Prec I	Eresteghin;Precucuteni I	Bancu;Precucuteni I	Pauca;Precucuteni I
CA							1			2		1	1										
O1							1						1										
L11			1																				
FK							1					1		1									
DA1			1															1					
AG												1											
AF												1											
C6												1											
ED1												1											
EE2												1											
BC			1		1		1		2	2		2						1	2				
E10													1										
E4													1										
FN													1										
E3													2										
CAn													1										
BG								1							1		1						
DA						1	1					1								1			
EE1											1		1				2						
C7								1								1		1					
FE2														1			1						
BD												1					2						
C9												1				1	5	1					
AE																	2						
HF2																	4						
I11																	2						
EA1																	7						
C5																	3	1					
I4													1					1	1				
Ha1																		1					
FE3																		1					
C8																		1					
I5																		1	1				
I2																		1	1				
DG																			1				
BE																			1				
LN7																			2				
LN11																			2				
LN3																			1				
LN2																			1				
I1																	1	1	1	2		2	
I9																	1		1			2	
I7																		1	1	1	2	1	
I9 I3																				1			
Ba6 Baia																			1	3		4	
Ba7 Baia																						1	1
Elemente sudice	Elemente liniare		Elemente caracteristice culturii, dănuire						Precucuteni IA		Precucuteni IB												

dar ne referim la acel Precucuteni II de la Poduri, atribuit de Dan Monah complexului de cult cu „Conclavul Zeițelor” (Monah 1987, 70).

Din tabelele lui Fl. Drașovean și Dragoș Diaconescu cu analizele bayesiene (fig. 34, 35) se poate aprecia foarte bine începutul culturii Precucuteni în Transilvania.

BIBLIOGRAFIA

- ActaMN: Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.
ActaMP: Acta Musei Porolisensis, Zalău.
AnB: Analele Banatului, I–IV 1928–1931; S.N. I 1981, Muzeul Banatului, Timișoara.
Apulum: Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArhMold: Arheologia Moldovei, Iași.
Atti VI CISPP: Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche, Roma, vol. II, 1965.
BAI: Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Institutul de Arheologie Iași.
BHAB: Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica.
BMA: Biblioteca Musei Apulensis.
BMantiq: Bibliotheca Memoriae Antiquitatis.
BMN: Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.
BulMJT: Buletinul Muzeului Județean Teleorman
Cucuteni 120 ans des recherches: Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni 120 ans des recherches. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to sum up*, *BMantiq*, 16, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2005.
CultCivDunJos: CultCivDunJos: Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași.
EAIVR: Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, București, I, A–C, 1994; II, D–L, 1996; III, M–Q, 2000.
JahrbRGZM: Jahrbuch der Römisch -Germanischen Zentral Museums, Mainz.
La Civilisation de Cucuteni: La civilisation de Cucuteni: La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iași – Piatra Neamț 24–28 septembre 1984), ed. M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica, *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis* I, Iași, 1987.
Materiale: Materiale și cercetări arheologice, București.
MemAntiquitatis: Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț.
MFMEvk: Mora Ferencz Museum Évkönyve.
PZ: Prähistorische Zeitschrift, Berlin.
Sings of Civilization, 2009.
StComSibiu: Studii și Comunicări Sibiu. Muzeul Brukenthal, Sibiu.

- Berciu 1959
D. Berciu, Săpăturile de la Tangâru și Petru Rareș. *Materiale*, VI, 1959, 137–145.

- Bobi 1978
V. Bobi, Un atelier de prelucrare a silexului și a pietrei aparținând culturii Boian, descoperit la Cindești – Vrancea. *Studii și comunicări, Vrancea*, I, Focșani, 1978, 7–18.

- Bognár-Kutzián 1966
I. Bognár-Kutzián, Das Neolithikum in Ungarn. *Archeologia Austriaca*, 40, 1966, 249–280.

- Burdo 2001
N. Burdo, The influence of western and central Carpathian region cultures in the materials of the final pahase of Tripolje A in the Middle Dniester Territory. *Acta Archaeologica Carpathica*, tom XXXVI, 2001, 5–37.

- Burdo 2005
N. Burdo, Tripolje A and Precucuteni Problems of Periodization and the Absolute Chronology. In: *Cucuteni 120 ans des recherches*, 2005, 75–84.

- Buzea 2002
D. L. Buzea, Săpăturile arheologice de salvare de la Olteni „Căminul de nisip”. *Angustia*, 7, 183–226.

- Cavruc, Buzea 2005
V. Cavruc, D. L. Buzea, Vestigiile dacice timpurii de la Olteni. Raport preliminar. *Angustia*, 9, Arheologie, 121–154.

- Ciută M. 1997
M. Ciută, Noi descoperiri aparținând neoliticului târziu în Șeușa – „La cărarea morii” (com. Ciugud, jud. Alba). *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane*, IV, Sibiu, 1997, 7–34.

- Comșa 1954
E. Comșa, Considerații asupra evoluției culturii Boian. *SCIV*, 5, 1954, 3–4, 361–392.

- Comșa 1957
E. Comșa, Stadiul cercetărilor cu privire la faza Giulești a culturii Boian. *SCIV*, 8, 1957, 1–4, 27–47.

- Comșa 1965a
E. Comșa, Cultura Boian în Transilvania. *SCIV*, 16, 1965, 4, 629–647.

- Comșa 1965b
E. Comșa, Quelques données sur la chronologie relative et le développement des cultures néolithique du sud-est de la R. P. R. et de l’est de la R. P. Bulgarie. In: *Atti VI CISPP*, Roma, 1965, 242–245.

- Comșa 1969
E. Comșa, Contribuții cu privire la cultura cu ceramica lineară de pe teritoriul RPR și din regiunile vecine. *SCIV*, XI.2, 1969, 217–242.

- Comșa 1974
E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974.

- Comşa 1987
E. Comşa, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, Ed. Acad. RSR, București, 1987.
- Comşa 1991
E. Comşa, La culture de Boian. In: V. Chirica, D. Monah (eds.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV, Iași, 1991, 188–224.
- Comşa 1994
E. Comşa, Boian. *EAIVR*, București, 1994, 191–192.
- Costea 1970
Fl. Costea, Sondajul stratigrafic de la Feldioara, jud. Brașov. *Cumidava*, V, 1970, 28–44.
- Diaconescu 2014
D. Diaconescu, Considerations concerning the chronology of the early Copper Age Tiszapolgár culture. *PZ*, 89(2), 2014, 219–241.
- Diaconescu et alii 2013
D. Diaconescu, Gh. Lazarovici, S. Tincu, Considerații privind poziția cronologică absolută a cimitirelor preistorice de la Iclod. *ActaMP*, XXXV, 2013, 47–63.
- Dimitrijević 1968
S. Dimitrijević, *Sopot Lendelska Kultura*, Zagreb, 1968.
- Dragomir 1957
I. T. Dragomir, Cercetări arheologice pe Valea Călmățuiului. *Materiale*, III, 1957, 293–300.
- Drașovean 2014
Fl. Drașovean, Despre cronologia relativă și absolută a neoliticului și eneoliticului timpuriu din răsăritul bazinului carpatic. O abordare Bayesiană. *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, XXII, 2014, 33–68.
- Drașovean 2014a
Fl. Drașovean, On the Late Neolithic and Early Eneolithic Relative and Absolute Chronology of the Eastern Carpathian Basin. A Bayesian approach. In: *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe*, 2014, 129–171.
- Drașovean, Luca 1990
Fl. Drașovean, S. A. Luca, Considerații preliminare asupra materialelor neo-eneolitice din așezarea de la Mintia-Gerhat (com. Vețel, jud. Hunedoara). *SCIVA*, 41, 1990, 1, 71–76.
- H. Dumitrescu 1966
H. Dumitrescu, Câteva probleme legate de cultura Petrești. *SCIV*, 17, 3, 1966, 433–444.
- Vi. Dumitrescu 1972
Vi. Dumitrescu, Quelques aspects des synchronismes entre les culture néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge de bronze de l'Europe sud-orientale, d'une part et le monde égéo-anatolien, d'autre part. In: *II Congrès International*, II, Athènes, 1972, 25–51.
- H. Dumitrescu, Gh. Lazarovici 1984
H. Dumitrescu, Gh. Lazarovici, Cercetările arheologice de la Tăușăș-Deva (partea I). *ActaMN*, XXI, 1984, 3–44.
- H. Dumitrescu, Gh. Lazarovici 1985–1986
H. Dumitrescu, Gh. Lazarovici, Cercetările arheologice de la Tăușăș-Deva (partea a II-a). *ActaMN*, XXII–XXIII, 1985–1986, 3–40.
- Frînculeasa, Garvăn 2007
A. Frînculeasa, D. Garvăn, Câteva considerații asupra unor descoperiri precucuteni din Muntenia. *MemAntiq*, XXIII, 2007, 213–220.
- Fol et alii 1989
A. Fol, R. Katincarov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. K. Iliev, Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983–1988). *Neolithikum – Kupferzeit – Bronzezeit*, BerRGK, 70, 1989, 5–128.
- M. Garašanin 1961a
M. Garašanin, The Neolithic in Anatolia and the Balkan. *Antiquity*, 35, 1961, 276–280.
- Garašanin M. 1961b
M. Garašanin, Zur Chronologie und Detung einiger frühneolithischen kulturen. *Germania*, 39, 1961, 142–146.
- Garašanin M. 1968
M. Garašanin, Polakoi Centralnog Balkana y hronologiji neolita Yugostocne Europe. In: *Neolit Centralnog Balkana*, Narodni Muzej Beograd, 1968, XXXVII–XXXVIII.
- M. Garašanin, Dehm 1963
M. Garašanin, W. Dehm, Trakisch-makedonische Wohnhügelfunde in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminar zu Mehrburg/Lahn. *JahrbRGZM*, 10, 1965.
- Garvăn 2008
D. Garvăn, Locuiri sezoniere precucuteniene. Cucuiești-Slatina Veche, județul Bacău. *Carpica*, XXXVII, 2008, 110–122.
- Garvăn et alii 2009
D. Garvăn, D. L. Buzea, A. Frînculeasa, *Precucuteni, originea unei mari civilizații – Catalog de expoziție*, Ed. Constantin Matasă, Gh. Dumitroaia (ed.), Piatra Neamț, 2009.
- Gligor 2009
M. Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2009.

- Georgieva 1998
P. Georgieva, Early Eneolithic Pottery from Burnt Dwelling – Kozareva Mogila, a Tell near Kabaleškovo. In: M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.), *James Harvey Gaul. In: memoriam*, 1998, 153–159.
- Korek 1960
J. Korek, Verbreitung der Bükk Kultur in Ungarn. *MFMEvk*, 1960, 48–52.
- C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2006
C.-M., Lazarovici Gh., *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. II. Epoca Cuprului, BAM*, IV, Ed. Trinitas, Iași, 2007.
- Lazarovici 1979
Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului, BMN*, III, Cluj, 1979.
- Lazarovici 1983
Gh. Lazarovici, Șantierul arheologic Iclod (1977–1981). *Materiale*, 15, 1983, 50–61.
- Lazarovici 2009
Gh. Lazarovici, The Zau Culture. In: Fl. Drașovean, D. L. Ciobotaru and M. Maddison (eds.), *Ten years after The Neolithic of south-east of Balkans, as uncovered by the last decade of Research. Proceedings of the Conference held at the Museum of Banat on November 9th–10th*, Ed. Marineasa, Timișoara, 2009, 179–217.
- Lazarovici 2009a
Gh. Lazarovici, Database for Signs and Symbols of Spiritual life. In: *Sings of Civilization*, 2009, 63–86.
- Lazarovici 2010
Gh. Lazarovici, Evolution, absolute und relative chronology of the Zau culture. In: in P. Kalábková, B. Kovár, P. Pavúk, J. Suteková (eds.), *PANTA REI. Studies in chronology and cultural development of the SE and Central Europe in Earlier Prehistory presented to Juraĵ Pavúk on the occasion of his 75. birthday. Studia Archaeologica et Mediaevalia*, XI, Bratislava, 2010, 115–128.
- Lazarovici 2012
Gh. Lazarovici, Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau. *ActaMP*, XXXIV, 2012, 55–71.
- Lazarovici Gh., Kalmar 1982
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale dintre grupul Iclod și cultura Tisa. *ActaMN*, 18, 1982, 221–245.
- Lazarovici, Kalmar 1987
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985. *Apulum*, 24, 1987, 9–39.
- Lazarovici, Kalmar 1988
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania din 1986. *Apulum*, 25, 1987, 9–47.
- Lazarovici, Kalmar/Maxim 1993
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar/Maxim, Săpăturile arheologice de la Iclod (Campania 1988). *Apulum*, XXVII–XXX, 1993, 23–57.
- Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2011
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, Despre fazele A1 ale grupelor Ariușd și Cucuteni. *Angustia*, XIV, Sfântu Gheorghe, 2011, 27–108. (studiul despre Ariușd), 35.
- Lazarovici, Székely 1995
Gh. Lazarovici, Z. Székely, Sfârșitul neoliticului timpuriu în sud-estul Transilvaniei. *Cumidava*, 15–19, (1990–1994), 1995, 5–21.
- Lazarovici et alii 1995
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, C. Lazo, M. Meșter, Șantierul arheologic Iclod. Campania 1994. *ActaMN*, 32, I, 507–535.
- Lazarovici et alii 1996
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, M. Meșter, A. Bulbuc, S. Radu, V. Crișan, Șantierul arheologic Fundătura-Poderei. *ActaMN*, 33.1, 1996, 301–321.
- Lazarovici et alii 2011
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*, eds. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, J. Marler, M. Merlini, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011.
- Luca 2001
S. A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*, BMA, XVII, Ed. Economică, București, 2001.
- Luca et alii 2004
S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în Pestera Cauce*, vol. I, *Bibliotheca Septemcastrensis*, IV, Sibiu, 2004.
- Macrea 1959
M. Macrea, Șantierul arheologic Cașolț – Boița. *Materiale*, VI, 1959, 407–444.
- Makkay 1993
J. Makkay, Pottery links between late neolithic cultures of the NW Pontic and Anatolia, and the origin of Hittites. *Anatolica*, XIX, 1993, 117–128.
- Mantu 1998
C.-M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, relații culturale*, BMA, V, Piatra Neamț, 1998.
- Marinescu-Bilcu 1974
S. Marinescu-Bilcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1974.
- Marinescu-Bilcu 1976
S. Marinescu-Bilcu, Relații între culturile Precucuteni și Boian Gumelnița. *SCIV*, 27, 1976, 3, 347–354.

- Marinescu-Bilcu 1981
S. Marinescu-Bilcu, *Tirpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series, 107, Oxford, 1981.
- Marinescu-Bilcu 1985
S. Marinescu-Bilcu, Inceputurile și etapele culturii Precucuteni și relațiile sale cu cultura Tripolie. *MemAntiq*, IX–XI, (1977–1979), 1985, 419–428.
- Mateescu 1957
C. N. Mateescu, Săpături arheologice la Crușovu. *Materiale*, III, 1957, 103–113.
- Maxim 1999
Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania*, BMN, XIX, Cluj-Napoca, 1999.
- Merlini 2009
M. Merlini, *An Inquiry into the Danube Script, Bibliotheca Brukenthal*, XXXIII, Sibiu, 2009.
- Milojčić 1949
Vl. Milojčić, *Chronologie der jungeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949.
- Milojčić 1960
Vl. Milojčić, *Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953–1958*, Rudolf Habelt, Bonn, 1960.
- Monah 1987
D. Monah, La datation par C14 du complexe culturel Cucuteni – Tripolie. In: *La Civilisation de Cucuteni*, 1987, 67–79.
- Monah 2012
D. Monah, Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni – Tripolie, *BMAntiq*, XXVII, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2012.
- Morintz, Preda 1959
S. Morintz, C. Preda, Săpăturile de la Spanțov. *Materiale*, V, 1959, 163–166.
- Mitrea, Preda 1959
B. Mitrea, C. Preda, Săpăturile de salvare de la Alexandria. *Materiale*, V, 1959, 175–176.
- Naidenova 2005
E. Naidenova, Characteristics and analogies in Vădăstra pottery found in South of the Danube. *CultCivDunJos*, XXII, 2005, 127–140.
- Neagu 2003
M. Neagu, *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos, Călărași*, 2003.
- Nestor 1960
I. Nestor, Zur Periodisierung der späteren Zeitstufen des Neolithikums in der Rumänischen Volksrepublik. *Dacia*, N.S., IV, 1960, 53–68.
- Nica 1984
M. Nica, Noi descoperiri arheologice în așezarea neolitică de la Cârcea, jud. Dolj. *Arhivele Olteniei*, 3, 1984.
- Pandrea, Vernescu 2005
S. Pandrea, M. Vernescu, Câteva observații referitoare la raporturile dintre cultura Gumelnița și cultura Precucuteni. În: *In honorem Silvia Marinescu-Bilcu, CultCivDunJos*, XXII, 2005, 263–278.
- Paul 1969
I. Paul, Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei), jud. Alba. *StComSibiu*, 14, 1969, 33–89.
- Paul 1977
I. Paul, Periodizarea internă a culturii Petrești în lumina evoluției ceramicii pictate. *StComSibiu*, 20, 1977, 15–26.
- Paul 1981
I. Paul, I. Paul, Die gegenwärtige Forschungsstand zur Petrești-Kultur. *PZ*, 56, 1981, heft 2, 197–234.
- Paul 1992
I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992.
- Renfrew et alii 1986
C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster, *Excavations at Sitagroi, a prehistoric village in Northeast Greece*, Vol. 1. Monumenta Archaeologica 13. Los Angeles UCLA Institute of Archaeology, 1986.
- Rosenberg 2007
M. Rosenberg, Hallan Çemi. In: *Vor 12.000 Jahren in Anatolien, Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben Badischen Landesmuseum Karlsruhe, Konrad Theiss Verlag GmbH, Karlsruhe, 2007, 54–56.
- Roska 1941
M. Roska, *Die Sammlung Zsofia von Torma*, Cluj, 1941.
- Sîrbu, Pandrea 2003
V. Sîrbu, S. Pandrea, Signs on Vessel Bottom from the Developed Neolithic in the Carpathian – Balkan Region. In: L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, I, BAR IS, 1139, 2003, 193–202.
- Sorokin 1997
V. Sorokin, Considerații referitoare la așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1 din Ucraina și Republica Moldova. *MemAntiq*, XXI, 1997, 7–83.
- Stefanovich, Bankoff 1998
M. Stefanovich, A. H. Bankoff, Kamenska Chuka 1993–1995. In: M. Stefanovich, H. Todorova, and H. Hauptmann (eds.), *James Harvey Gaul – In Memoriam*, 1998, 255–338.

- Székely 1970a
Z. Székely, Contribuții la cunoașterea culturii Boian în sud-estul Transilvaniei. *MemAntiq*, II, 1970, p. 19–23.
- Székely 1988
Z. Székely, comunicare la, *A XXII-a sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1987*, Pitești, martie, 1988.
- Șerbănescu 1997
D. Șerbănescu, Contribuții la răspândirea civilizației Dudești. *CultCivDunjos*, XV, 1997, 81–96.
- Șerbănescu 2002
D. Șerbănescu, *Oltenița. Muzeul civilizației Gumelnița*, Ed. S.C. Eurogama Invest S.R.L., București, 2002.
- Ștefan 2014
C. E. Ștefan 2014, Câteva date despre locuirea de tip Boian-Vidra de la Radovanu-La Muscalu, jud. Călărași. *AnB*, XXII, 2014, 155–164.
- Teodorescu 1964
V. Teodorescu, Contribuții la cunoașterea răspândirii culturii cu ceramică lineară de pe teritoriul RSR. In: *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie din decembrie 1964*, vol. I, București, 1971, 42–51.
- Thissen 2013
L. C. Thissen, Middle Neolithic ceramics from TELEOR 003, Southern Romania /Ceramica neoliticului mijlociu din TELEOR 003 (Măgura 'Buduiasca', jud. Teleorman), sudul României. *BulMJT*, 5, 2013, 25–124.
- Todorova 1986
H. Todorova, *Kammenno- medhnato epoha v Bulgarija*, Sofia, 1986. În bulgară
- Todorova, Vaisov 1993
H. Todorova, I. Vaisov, *Novo-kamennata epoha v Bulgaria*, Sofia, 1993. În bulgară
- Ursu, Aparaschivei 2014
C.-E. Ursu, C. Aparaschivei, A Few consideration on some of the ceramic vessels decorated with stylized anthropomorphic representations, from Precucuteni-Tripolye A area. *Brukenenthal. Acta Musei*, IX.1, Sibiu/Hermannstadt, 2014, 19–56.
- Ursu, Aparaschivei 2014a
C.-E. Ursu, C. Aparaschivei, Sosudi so stiliyovan-nămi antropomorphnîmi izobraženijami iy areala Precucuteni-Tripolye A. Nekotorie soobraženija. *Stratum Plus*, 2, 2014, 309–330.
- Ursulescu 1982
N. Ursulescu, Aspect sau fenomen de tip Suditi?. *Suceava*, IX, 1982, 479–486
- Ursulescu 1990
N. Ursulescu, Contribuții privind evoluția culturii liniare pe teritoriul Moldonei. *ArhMold*, XIII, 1990, 13–47.
- Ursulescu, Tencariu 2006
N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Ed. Demiurg, Iași, 2006.
- Vasić 1936
M. M. Vasić, *Praistorijska Vinča*, IV, Beograd, 1936. În sârbă
- Vlassa 1959
N. Vlassa, Cultura ceramicii liniare în Transilvania. *SCIV*, X, 1959, 2, 239–245.
- Vlassa 1962
N. Vlassa, Probleme ale cronologiei neoliticului Transilvaniei în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria. In: *StudiaUBB*, SH, 2, 1962, 23–30.
- Vlassa 1976
N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, BMN, III, Cluj-Napoca, 1976.
- Vlassa et alii 1985–1986
N. Vlassa, M. Takacs, Gh. Lazarovici, Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie. *ActaMN*, XXI–XXIII, 1985–1986, 59–78.
- Vlassa et alii 1987
N. Vlassa, M. Takacs, Gh. Lazarovici. In: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone, Während der Äneolithischen Periode*, Beograd, 1987, 107–119.
- Vulpe 1957
R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948*, București, 1957.
- Zriny 1981–1982
A. Zriny, Contribuții la cunoașterea neoliticului din Valea superioară a Mureșului: Săpăturile de la Gorenii. *Marisia*, XI, 1981–1982, 17–29.

SOURCING OBSIDIAN ARTIFACTS FROM ARCHAEOLOGICAL SITES IN CENTRAL AND WESTERN ROMANIA BY X-RAY FLUORESCENCE

*Michael D. Glascock**, *Alex W. Barker***, *Sanda Băcuț Crișan****,
*Florin Drașovean*****, *Mihai Gligor******, *Dimitrie Negreî******

Keywords: *sourcing obsidian artifacts by X-ray fluorescence, central western Romania, neolithic and early eneolithic*

(Abstract)

Compositional analysis conducted using the latest equipment, provided new data and clarifications regarding the exploitation of sources of obsidian and the distribution of material from different sources used by Neolithic and Eneolithic communities in central and western Romania. Our current results suggest a more complicated and evolving set of trade relationships, with obsidian from at least three sources (Mad-Kakaseghy, Tolcsva and Vinicky-Cejkov) represented, which come from the sites at Foeni (*Sălaș* and *the Orthodox Cemetery*), Uivar-*Gomilă*, Caransebeș-*Balta Sărată*, from Banat, Alba Iulia-*Lumea Nouă* from central Transylvania and Zăuan, Suplacu de Bărcău/*Porț-Corău* and Pericei-*Keller Tag* from north-western Romania.

The analysis proved that at the beginning of the early Neolithic in Banat (the Foeni-*Sălaș* site), the raw materials from which the tools were made of came from Mad-Kakaseghy, and at the end of this period, in phase IVA of the Starcevo-Criș culture of Transylvania (in the Zăuan and *Porț-Corău* sites) the obsidian came only from Vinicky-Cejkov sources. During the Middle Neolithic in Banat (Vinca B site of Caransebeș-*Balta Sărată*) and Transylvania (Vinca B site of Alba Iulia-*Lumea Nouă* and Pișcolt II site of *Porț-Corău*) all of the raw material came from Vinicky-Cejkov. This source will be exclusively exploited by all the late Neolithic communities (site Pișcolt II of *Porț-Corău* and Suplac III of *Porț-Corău* and Pericei-*Keller tag*) and early Eneolithic (Foeni II/Foeni-Petrești cultural group II of Alba Iulia-*Lumea Nouă*) from Transylvania. During the late Neolithic in Banat, Vinca C culture, the majority of the raw material came from Vinicky-Cejkov, but at the Vinca C site of Uivar-*Gomilă*, Tolcsva obsidian was found as well. This situation is also maintained during the early Eneolithic, as two samples analyzed from the Foeni – Cimitirul Ortodox site came from Tolcsva, and another sample, published in the previous year (Glascock *et al* 2015, 47–49), came from Vinicky-Cejkov.

1. Introduction

As part of an ongoing project analyzing the sources of raw lithic materials from the

Neolithic, Eneolithic and Bronze Age, developed as a collaboration between the Museum of Art and Archaeology and the Archaeometry Laboratory of the University of Missouri (USA), and the Museum of Banat Timisoara (Romania), artifacts from a series of Neolithic and Eneolithic sites in Banat were analyzed using non-destructive archaeometric techniques. These analyses (Glascock *et al.* 2015) complement previous studies (e.g., Biagi *et al.* 2007a) which addressed the same domain and which, through compositional analysis conducted using the latest equipment, provided new data and clarifications regarding the exploitation of sources of obsidian and the distribution of material from different sources used by Neolithic and Eneolithic communities in central and western Romania. Encouraged by these results, we continued the

* Archaeometry Laboratory Research Reactor Center, 1513 Research Park Drive, University of Missouri, Columbia, MO 65211, USA. E-mail: glascockm@missouri.edu

** Museum of Art & Archaeology, University of Missouri, 115 W Business Loop 70 W, Mizzou North, Columbia, MO 65211, USA. E-mail: barkerw@missouri.edu

*** Muzeul Județean de Istorie și Artă, str. Unirii nr. 9, 450042 – Zalău, Romania. E-mail: sandabacuet2001@yahoo.ro

**** Muzeul Național al Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300002 Timișoara, Romania. E-mail: fdrasovean2000@yahoo.com

***** Universitatea “1 Decembrie 1918” Alba Iulia, str. Gabriel Bethlen nr. 5, Romania. E-mail: m_gligor@yahoo.com

***** Muzeul Județean de Etnografie și a Regimentului de Graniță, Dragalina Square, Caransebeș, Romania. E-mail: tienegrei@yahoo.com

project by analyzing a set of 37 additional samples, which come from the sites at Foeni (*Sălaș* and the *Orthodox Cemetery*), Uivar-Gomilă, Caransebeș-Balta Sărată, from Banat, Alba Iulia-Lumea Nouă from central Transylvania and Zăuan, Suplacu de Bărcău/Port-Corău and Pericei-Keller Tag from north-western Romania (Fig. 1). These sites belong to the Early Neolithic (Foeni-Sălaș, Zăuan and Port-Corău), Middle Neolithic (Caransebeș-Balta Sărată and Alba Iulia-Lumea Nouă), Late Neolithic (Uivar-Gomilă, Suplacu de Bărcău/Port-Corău and Pericei-Keller Tag) and Early Eneolithic (Foeni-Orthodox Cemetery and Alba Iulia-Lumea Nouă) periods.

II. Sample origin, their stratigraphic position and cultural background.

II.1. Early Neolithic. Starčevo-Criș culture.

II.1.1. Foeni-Sălaș (Timiș County, Banat), the earliest Neolithic settlement in southwestern Romania, set in Starčevo-Criș phase IC, is located in southern Banat (Greenfield, Drașovean 1994; Drașovean 2007). Research conducted from 1992–1994 led to the discovery of an interesting lithic toolset, including some obsidian tools (Kuijt 1994; Drașovean 2007, 72). The first sample (MBT-6) comes from Locus 23, excavation level 8, and the second (MBT-7) from the same complex, but excavation level 9. Both pieces of obsidian are black and petrographically distinct from all the other pieces in this sample. From a cultural standpoint, Locus 23 belongs to the earliest cultural events of the Starčevo-Criș from Banat, radiocarbon dated to 7080 ± 50 BP (GRN-28454), (Biagi et al. 2007a; Drașovean 2007)).

II.1.2. The Zăuan settlement (Sălaj County, Crișana) is located in northwestern Romania on a hill called *Dâmbul Cimitirului*, flanking the right bank of the Bărcăului valley. This Early Neolithic settlement dates to Starčevo-Criș culture phase IIIB and IVA (Lakó 1978, 11–16; Lazarovici, Lakó 1981, 16–26; Lazarovici 1988, 23–70; 1990–1991, 11–35; 1992, 25–59; Băcșeț Crișan 2005, p. 225–228.; Băcșeț Crișan 2006, 99–123; Băcșeț Crișan 2008, 13–17, 31–38).

Research conducted at this site led to the discovery of a total of 120 finished artifacts or processing debris. Obsidian was the most common lithic material, 77.3%, followed by 9.8% chalcedony, 5% Opal 3.2% hydrophane, 2.5% jasper and 0.8% quartzite. Out of these, quartzite and jasper are the only ones represented by finished pieces, as there are no available sources nearby (Maxim et al. 1993, p. 49). So far there have been a total of 108

pieces of obsidian submitted to interdisciplinary handling (Maxim et al. 1995, 11). The pieces were cataloged and sorted based on function or origin. The presence of cores and a large quantity of processing waste was noticed, suggesting that obsidian processing took place in the settlement.

The types of parts are identified in descending order: blades representing 56.5% of all finished pieces, scrapers 23%, tips and graters 19.6%. The small percentage of this last category was attributed to the obsidian structure which does not lend itself particularly well to retouch. Under the blade category, we can distinguish two groups, one made up of fragments that could act as sickle blade teeth, and another group of actual blades, of lower quantities.

Previous analyses were conducted in order to identify Zăuan obsidian sources: of the 6 types of obsidian sources, only 2 sources could be determined. 7.41% of the pieces are of type Tokaj obsidian and one piece of type Melos obsidian (Maxim et al. 1995, 12).

In 2015 two pieces of obsidian were submitted for analysis, both taken from the upper level, located at a depth between 0.20–0.40 m. One of the pieces was discovered in box 3/1976 (MBT-25); Eva Lakó's excavation journal suggests this comes from a depth of -0.30–0.45 m, in a housing area, later renamed as L5 (Băcșeț Crișan 2008, 15) and assigned to a very late Starčevo-Criș IVA manifestation, or even IVB (Băcșeț Crișan 2008, 37). The second item (MBT-24) comes from 6/1980 (S6), possibly from housing area L1, which was partially investigated in the campaign of 1975 and attributed to Starčevo-Criș culture IVA (Lazarovici, Lakó, 1981, 20; Băcșeț Crișan 2008, 16–17).

II.1.3. Suplacu de Bărcău/Port-Corău (Crișana). Starčevo Criș settlement

About 10 km from the Zăuan settlement, research conducted at Suplacu de Bărcău/Port-Corău between 2002–2003 led to the identification of a new Starčevo Criș settlement, documented by several surface or recessed houses (Băcșeț Crișan 2008, 20–26). Known since the 1970s, the site of Suplacu de Bărcău/Port-Corău is set on a wide terrace at the exit of the Bărcău gorge. The first systematic research, coordinated by Doina Ignat, began in 1973 and was continued until 1990 (Ignat 1998, 18–20). The dynamic economic development of the area, especially the construction of the dam reservoir from Suplac which affected almost the entirety of the Corău site, necessitated preventive investigations in both

Bihor and Salaj county. The research was resumed in 2002 (Matei *et al.* 2003, 246–248; Lazarovici *et al.* 2003, 305–309), continued in 2003 (Bejinariu *et al.* 2004, 245–246) and later in 2010–2012 (Băcueș Crișan *et al.* 2011, 220–223; Băcueș Crișan *et al.* 2012, 245–246; Băcueș Crișan *et al.* 2013, 173–174). The six research campaigns carried out at Porț *Corău* revealed habitation assigned to the Starčevo Criș culture, the Pișcolt group, the Suplac group (Zau culture), the Coțofeni culture, Bronze Age, Iron Age, Latene, Roman times and the early Middle Ages. Intense research led to a diverse collection of archaeological material, in which items from the stone industry stood out, with the Neolithic and Eneolithic levels providing plenty of evidence of stone-working, carving or polishing. In this context, six pieces of obsidian from the site were analyzed in 2015; two were discovered in sunken homes assigned to the Starčevo-Criș culture. Among them one piece (MBT–27) comes from the outline level of L14 (Băcueș Crișan 2008, 26) and the second (MBT–26) from fill level I of house L15, both assigned to stage IVA of the culture (Băcueș Crișan 2008, 67).

II.2. Middle Neolithic.

II.2.1. Caransebeș-Balta Sărată (Caraș-Severin County, Banat). Vinča culture Phase B.

The Vinča culture habitation at Caransebeș, the Balta Sărată district from *Câmpul lui Poșta*, has been known in specialty literature since the 1960s. Here, in several campaigns, the Neolithic habitation areas were investigated and assigned to phases A3 and B (Lazarovici 1979, 78–79, 81, 83–84, 185; C.M. Lazarovici, G. Lazarovici, 2006, 126–127, 150, 161–179).

All samples for this study come from surface S1/2013 as follows: MBT–20 and 23 were discovered in house L2/2013 and the other belonging to the culture level; MBT–18 and 19 were discovered at a depth of 0.7 m., and the last two, MBT–21 and 22 at a depth of 0.65–0.85 and 0.8 m.

II.2.2. Alba Iulia-Lumea Nouă (Alba County, Transylvania). Vinča culture Phase B.

Systematic and preventive archaeological research made in this area in the past 15 years have highlighted dwellings from the Middle Neolithic (Vinča B and Lumea Nouă), Early Eneolithic (Foeni group) and Middle Eneolithic (Petrești culture A-B) (Gligor 2007; 2009; 2012; 2014). The pieces of obsidian were discovered in archaeological complexes researched in the past 10 years belonging to the Vinča culture layer, Phase B. Thus, sample MBT–35 comes from hut B1,

depth of 1,70–1,80 m, investigated in Sp. I/2011 in square D, sample MBT–36 was discovered in Sp. I / 2014 Cx pit 006, located in square D, at a depth of 1,55 m, sample MBT–37 was discovered at a depth of 1,35 m in pit Cx. 007, in square C of area Sp. I / 2014, sample MBT–38 comes from hut Cx 013, depth of 1.70–1.85 m., investigated in square D, of area Sp.I / 2014 and finally MBT–40 was discovered in pit G1, square A, at a depth of 0.95 m., from area Sp. III / 2005. Note that in hut Cx. 13, which produced both sample MBT–38 and Vincian ceramics of good quality along with anthropomorphic covers and female anthropomorphic statuettes, fragments of Lumea Nouă-type painted pottery were also discovered.

II.2.3. Suplacu de Barcău/Porț-Corău (Crișana). Pișcolt II habitation.

One specimen (MBT–28) from the Pișcolt group, stage IIA from the C 162 complex has been analyzed. In specialty literature, phase II of the Pișcolt group was parallelized with the classic groups of Esztár, Szakálhát and Tiszadob cultures (except the first part of the evolution of the group), Bükk A, A-B, B, Vinca B1-B2 (Lazarovici, Nemeti 1983, 31–33; Virag 2005 (2008), p. 21, Băcueș Crișan 2008a, p. 20; Suciu 2009, 169.)

II.3. Late Neolithic.

II.3.1. Suplacu de Barcău/Porț-Corău (Crișana). Suplac habitation type.

The most famous habitation type of this site is the Suplac type; one of these complexes, C13, from which a sample was analyzed (MBT–29), belonged to this stage. Ceramic materials taken from early complexes indicate a mix of styles specific for Pișcolt / Esztár or Lumea Nouă-Zau-Cheile Turzii processed in a manner specific to that community. Absolute and relative chronology data indicate an interval parallel to Tisza I–I/II – Herpály I–II–Vinča C1 – Vinča C2 (Băcueș Crișan 2013, 17). The next samples (MBT–30 MBT–31) come from the level, section 18 (S18 / 2011), assigned to the same early horizon of habitation as that of C13.

II.3.2. Pericei-Keller tag. Suplac habitation type.

Another site that has benefited from extensive archaeological research is Pericei-Keller tag, located on the terrace on the left side of the Crasna river (Băcueș Crișan 2008a, 27–38). Note that the two river basins, Crasna (where Pericei is located) and Barcău (where the Zăuan and Suplacu de Barcău/ Porț sites are located) define a unified geographical unit called Depresiunea Șimleului. In these contexts similar Neo-Eneolithic settlements were found. Archaeological research at Pericei-Keller

tag showed slight chronological discrepancies and the early Suplac-type habitation from Porț remains unidentified to this day. The three samples from Pericei MBT-32 MBT-33 MBT-34, were collected from levels corresponding to the Suplac type II horizon, identified both at Pericei and Suplacu de Barcău/Porț. In the Neo-Eneolithic Transylvanian ensemble, stage II of Suplacu de Barcău, as defined by Doina Ignat, develops in parallel with stage II of the Iclod group (Ignat 1998, 46, 76). According to recent research, for Iclod II the following Turdaș II–Iclod II synchronisms were established; Turdaș II – the beginning of the Foeni group in Banat, in absolute chronology between 4780–4630 BC (Diaconescu *et al.* 2013, p. 52–53). The only datum of absolute chronology referring to the Suplac-type discoveries comes from Șimleu Silvaniei, a horizon similar to the Suplac III and which dates to the 4528BC (95.4%) 4365BC interval (Băcuet Crișan, Pop 2014, 47).

II. 3.3. Uivar-*Gomilă* (Timiș County, Banat). Vinča culture phase C.

Systematic research, begun in 1998 under the Romanian-German project (Schier-Drașovean 2004; Drașovean-Schier 2010), led to important clarifications of tell stratigraphy, cultural and chronological evolution, and the relationship between this community and ones in adjacent areas. One fragment of obsidian (PSM09 = MBT-4) was analyzed in a recent study (Glascock *et al.* 2015) and determined to be from Slovak sources in Cejkov.

For the current project eight samples of obsidian were analyzed, originating from the upper levels of the tell. Sample MBT-8 was discovered in surface area T II, under the rubble from the burnt house Feat. 216, which belongs to level 2. Samples MBT-9 and MBT-10 come from surface area T I, level 3.2, the first of which was discovered in Feat. 533, and the second in Feat. 468; sample MBT-11 was discovered in area T IV in pit Feat. 1229. The other four samples, MBT-14–17 were discovered in area T XI: two of these come from level 3.2. MBT-14 in complex Feat. 3219 and MBT-16 in the yellow clay level adjacent to the hearth from Feat 3204, respectively; MBT-15 was discovered in level 2.1.5, in the burnt ruins area Feat. 3172/3173 – Feat. 3148/3149, and MBT-17 in level 4.1 adjacent to feat. 3208. We specify that there is no stratigraphic correlation between level 3.2 from T I and level 3.2 of T XI, as the layer and level numbering of the two surfaces were made based on layering in local sequences of anthropogenic deposits. However, as the available

C14 data shows, level 2.1.5, 3.2 and 4.1 of T XI, are between 4770–4600 cal BC (Drașovean *et al.* 2016), and later than level 2 of T I, dated between 4870–4725 cal BC.

II.3. Early Eneolithic

II.3.1. Foeni-*Cimitirul Ortodox* (Timiș County, Banat). Foeni-Petrești cultural complex, Phase I.

Early Eneolithic habitation in this location has been systematically researched between 1991–2013. Research has revealed three living levels (I–III) belonging to the Foeni-Petrești cultural complex, Banat phase (I) (Drașovean 2013; 2014). Recently, from the second level of this site, an obsidian sample (PSM-006 = MBT-001) was analyzed whose geological deposit source is Cejkov, Slovakia (Glascock *et al.* 2015, 46–48).

As part of the current project two more samples were analyzed, one of which (MBT-12) derived from the lower level (I) investigated in area S4 and the second (MBT-13), hut Gr. 38 from area S16, which stratigraphically belongs to level II of this site (Drașovean 2014, 145, 170).

II.3.2. Alba Iulia-Lumea Nouă (Alba County, Transylvania). Foeni cultural group.

In this multilayered site, along with stratigraphic units belonging to the Vinča B and C cultures, complexes belonging to the Foeni cultural group, Phase II (Foeni-Petrești cultural group II) were also investigated, fitting into the Early Eneolithic in Transylvania (Drașovean 1996, 94, 99; 2014; 2015; Gligor 2007; 2009; 2012; 2014). Three samples of obsidian were analyzed from this site. The first of these (MBT-39) was discovered in the filling of a trench (Cx. 004) which was researched in area Sp. I / 2014, square D at a depth of 1,95 m. On the bottom of the trench between two graves (M7 and M8), another was identified (M9) that belongs to a male individual, approx. 16 to 24 years. The obsidian piece was identified after lifting the skeleton and may be connected to the funerary event.

The other two samples, MBT-41 and MBT-42 were found in hut B1 from area Sp. II / 2005 B1 at a depth of 1,35 m and 1,60 m respectively. The pit of the hut has an oval shape with a dimension of 4.00 m (E-W) × 3.40 m (N-S) and a maximum depth of 2.60 m. Two circular holes were found on the northeast outline of the hut. Emptying the hut resulted in a large amount of high-quality ceramics, typical of the Foeni group. 18 vessels were reconstructed, mostly of the black-topped and black pottery category (Gligor 2007, 1–26).

III. Nondestructive analysis of the obsidian pieces found in Neolithic and Eneolithic sites in Banat and Transylvania, through X-ray fluorescence.

Analytical procedure

The obsidian pieces were analyzed at the University of Missouri MURR Archaeometry Laboratory by X-ray fluorescence (XRF) using a ThermoScientific ARL Quantx energy-dispersive XRF spectrometer. The instrument has a rhodium-based X-ray tube and thermoelectrically-cooled silicon-drift detector (SDD). The tube was operated at 35kV and current was automatically adjusted to a fixed 30% deadtime. The samples were counted for two minutes each allowing for measurement of Mn, Fe, Zn, Rb, Sr, Y, Zr, Nb, and Th. Normalization to the Compton scattering peak was used to account for differences in sample size and thickness. However, this method has limitations when the artifacts are very small or thin and sometimes necessitates the use of ratios.

The instrument was calibrated by measuring a set of 40 very well-characterized obsidian source samples previously analyzed by neutron activation analysis (NAA), inductively coupled plasma-mass spectrometry (ICP-MS), and XRF. More information about the calibration method is available in a report by Glascock and Ferguson (2012).

Results

The concentration data for individual artifacts are presented in Table II. Due to the normalization procedure used to estimate the amount of sample exposed to X-rays, many of the absolute concentrations for the smallest/thinnest samples have depressed values. To reduce the effect of this problem, the artifact concentration data were converted to ratios of the elements divided by Zr before comparing to source data.

The process of assigning sources involves eliminating the sources that clearly do not match the artifacts and then selecting the best matching source from the remainder. A scatterplot of Rb/Zr versus Y/Zr is shown in Figure 1 which best explains how the artifacts in this investigation were assigned to sources. The Vinicky and Cejkov sources are combined because they could not be resolved by ED-XRF. All sources groups are surrounded by 90% confidence ellipses and the artifacts are shown projected against the sources.

The results indicate the artifacts MBT006 and MBT007 are from Mad-Kakashegy, artifacts MBT009, MBT012, and MBT013 are from

Tolcsva, and the remaining artifacts are from the Vinicky-Cejkov source. The results are summarized in Table III.

IV. Conclusions

Some previous studies (e.g., Biagi *et al.* 2007b) found that all of the obsidians tested dating from the middle to late Neolithic and Chalcolithic were from the Slovakian "Carpathian 1" source; our earlier study (Glascock *et al.* 2015) came to similar conclusions. Our current results suggest a more complicated and evolving set of trade relationships, with obsidian from at least three sources (Mad-Kakashegy, Tolcsva and Vinicky-Cejkov) represented.

The earliest samples in the sequence, from Foeni-Sălaș, are made of obsidian from the Mad-Kakashegy source in the Tokaj Mountains. No other sites in the current project produced obsidian from this source. From a cultural point of view, this community belongs to the first wave of the Banat neolithisation, situated at the turn of the 7th and 6th centuries, BC (Draşovean 2007).

Subsequent to this only the Vinicky-Cejkov source is represented in our sample until the Late Neolithic and Eneolithic periods.

At Uivar-Gomilă two sources are represented. Seven of the samples are from the Vinicky-Cejkov source, but one (MBT009) is from the Tolcsva source in the Tokaj Mountains, and Level 3.2 produced a mix of five samples, four from Vinicky-Cejkov, and one from the Tolcsva. From a cultural point of view, level 2 of Trench II and 2.1.5, 3.2 of Trench XI belong to the Vinca culture, phase C and are dated between 4870–4800 cal BC and 4790–4725 cal BC (level 2 of T II) and 4770–4600 cal BC (level 4.1 of T XI, Feat 3208).

At Foeni-Cimitirul ortodox both sources are also represented; MBT001, from Level 2, is made from Vinicky-Cejkov obsidian, while two additional samples (MBT012 and MBT013) from Level 1 and Level 2, respectively, are from obsidian from Tolcsva. Level I is dated between 4823–4614 cal BC (mean 4720 cal BC) and 4626–4518 cal BC (mean 4566 cal BC), and the second ends between 4556–4474 cal BC (mean 4520 cal BC) (Draşovean 2014, Fig. 7–7d, 139–145, 162; 2015, Fig. 4–4b).

At the beginning of the Eneolithic phase in Transylvania, marked by the presence of the Foeni-Petreşti cultural complex, phase II (Draşovean 2015, 137–138 and Table I), and at the Alba Iulia-Lumea Nouă site, dated between 4632–4499 cal BC (mean 4557 cal BC) and 4543–4441

cal BC (mean 4495 cal BC), (Draşovean 2014, Fig. 12–12b, 160, 163), all of the analyzed pieces come from the Vinicky-Cejkov source.

In conclusion, at the beginning of the early Neolithic in Banat (the Foeni-Sălaş site), the raw materials from which the tools were made came from Mad-Kakaseghy, and at the end of this period, in phase IVA of the Starcevo-Criş culture of Transylvania (in the Zăuan and Porţ-Corău sites) the obsidian came only from Vinicky-Cejkov sources. During the Middle Neolithic in Banat (Vinca B site of Caransebeş-Balta Sărată) and Transylvania (Vinca B site of Alba Iulia-Lumea Nouă and Pişcolt II site of Porţ-Corău) all of the raw material came from Vinicky-Cejkov. This source was exclusively exploited by all the late Neolithic communities (site Pişcolt II of Porţ-Corău and Suplac III of Porţ-Corău and Pericei-Keller tag) and early Eneolithic (Foeni II/Foeni-Petreşti cultural group II of Alba Iulia-Lumea Nouă) from Transylvania. During the late Neolithic in Banat, Vinca C culture, the majority of the raw material came from Vinicky-Cejkov, but at the Vinca C site of Uivar-Gomilă, Tolcsva obsidian was found as well. This situation is maintained during the early Eneolithic as well, as two samples analyzed from the Foeni-Cimitirul Ortodox site came from Tolcsva, and another sample, published in the previous year (Glascock *et al.* 2015, 47–49), came from Vinicky-Cejkov.

These results contradict and correct earlier indications (Biagi *et al.* 2007a; Glascock *et al.* 2015), based on the predominance of the Vinicky-Cejkov source in smaller samples, that Neolithic and early Eneolithic communities relied exclusively on Slovakian obsidians. These results further underscore the need for continued systematic, archaeometric research on the source and distribution networks for obsidian during these periods of profound social transformation and change.

BIBLIOGRAPHY

- Băcuet Crişan 2005,
S. Băcuet Crişan, Consideraţii asupra complexelor de locuit de la Zăuan "Dâmbul Cimitirului" (jud. Sălaj). In: C. I. Popa, G. T. Rustoiu: *Omăgiu profesorului Ioan Andrişoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii şi cercetări arheologice*, Editura Altip, Alba Iulia-Sibiu 2005, 225–228.
- Băcuet Crişan 2006
S. Băcuet Crişan, The Starcevo-Criş settlement from Zăuan „Dâmbul Cimitirului”, Old and new viewpoints. *Studii de preistorie*, III, 2006, 99–123.
- Băcuet Crişan 2008a
S. Băcuet Crişan, *Cultura Starcevo- Criş în Depresiunea Şimleului*, Editura Mega, Cluj-Napoca 2008.
- Băcuet Crişan 2008b
S. Băcuet Crişan, *Neoliticul şi eneoliticul timpuriu în Depresiunea Şimleului*, Bibliotheca Bruckenthal XIII, Editura Altip, Alba Iulia-Sibiu, 2008.
- Băcuet Crişan 2013
S. Băcuet Crişan, Suplac, Zau, Pişcolt, Herpaly..... realitate sau probleme de interpretare?. *ActaMP*, XXXV, 2013, 11–46.
- Băcuet Crişan *et al.* 2011
S. Băcuet Crişan, I. Bejinariu, D. Băcuet Crişan, D. Culic, H. Pop, Şantierul arheologic Porţ „Corău”, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2010*, Sibiu 2011, 220–223.
- Băcuet Crişan *et al.* 2012
S. Băcuet Crişan, I. Bejinariu, D. Băcuet Crişan, D. Culic and H. Pop, Şantierul arheologic Porţ „Corău”, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2011*, Târgu Mureş 2012, 245–246.
- Băcuet Crişan *et al.* 2013
S. Băcuet Crişan, I. Bejinariu, D. Băcuet Crişan, D. Culic, H. Pop, M. Dunca, M. 2013. Şantierul arheologic Porţ „Corău”, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2012. Craiova, 2013*, 173–174.
- Băcuet Crişan and Pop 2014
S. Băcuet Crişan and H. Pop, Aşezarea neolitică de la Şimleu Silvaniei “Tudor Vladimirescu” II. In *Arheovest: Interdisciplinaritate în arheologie II*. In *honorem Gheorghe Lazarovici*, Editura JATEPress Kiadó, Szeged, 2014, 33–50.
- Bejinariu *et al.* 2004
I. Bejinariu, S. Băcuet Crişan, H. Pop, D. Băcuet Crişan, Al. V. Matei and M. Andraş, Şantierul arheologic Porţ „Corău”, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2003*, Cluj-Napoca, 2004, 245–247.
- Biagi and Voytek 2006
P. Biagi and B. Voytek, Excavations at Peştera Ungurească (Caprelor) (Cheile Turzii, Petreştii de Jos, Transylvania) 2003–2004: A preliminary report on the chipped stone assemblages from the chalcolithic toarte pastilate (Bodrogkeresztur) layers. *AnB XIV* (2006), 177–202.
- Biagi *et al.* 2007a
P. Biagi, S. Shennan and M. Spataro, Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan Peninsula. În: L. Nikolova, J. Fritz, J. Higgings (eds.), *Prehistoric Archaeology & Anthropology Theory and Education. Report of Prehistoric Research Projects 6–7*, 2005, 41–52.

- Biagi *et al.* 2007b
Biagi, Paolo, Anna Maria De Francesco, and Maria Bocci, New Data on the Archaeological Obsidian from the Middle-Late Neolithic and Chalcolithic sites of the Banat and Transylvania (Romania). In: J. K. Kozłowski and P. Raczky, (eds.) *The Lengyel, Polgar and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, 309–326. Krakow: The Polish Academy of Arts and Sciences, and Eötvös Loránd University.
- Diaconescu *et al.* 2013
D. Diaconescu, Gh. Lazarovici and S. Tincu, Considerații privind poziția cronologică absolută a cimitirelor preistorice de la Iclod. *ActaMP* XXXV, 2013, 47–63.
- Drașovean 1996
F. Drașovean, *Cultura Vinča Târzie (Faza C) în Banat. Relațiile cu vecinii*. Ed. Mirton, Timișoara, 1996.
- Drașovean 2007
F. Drașovean, Regional Aspects in the Process of Neolithisation of the Banat (South-Western Romania): The settlement of Foeni-Sălaș. In: M. Spataro and P. Biagi (Eds.), *A Short Walk through Balkans: the First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions*. Quaderno 12 (2007), 67–76.
- Drașovean 2013
F. Drașovean, In regards to certain Late Neolithic-Early Eneolithic synchronism from Banat and Transylvania. A Bayesian approach to published absolute dates. *Studii de Preistorie* 10 (2013), 13–48.
- Drașovean 2014
F. Drașovean, On the Late Neolithic and Early Eneolithic Relative and Absolute Chronology of the Eastern Carpathian Basin. A Bayesian approach. In: W. Schier, F. Drașovean (Eds.), *The Neolithic and Eneolithic in South-east Europe*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., (2014), 129–171.
- Drașovean 2015
F. Drașovean, The Transition from the Neolithic to the Copper Age in Banat. Tradition and Innovation. In: S. Cociș, V-A Lăzărescu, M. Gui, D-A Deac (eds), *Ad Finem Imperii Romani. Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*, Editura Mega, Cluj-Napoca (2015), 129–143.
- Drașovean and Schier 2010
F. Drașovean and W. Schier, The Neolithic tell sites of Parța and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space in: Svend Hansen (Ed), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis, Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 165–188.
- Glascok *et al.* 2015,
M. D. Glascok, A. W. Barker and F. Drașovean, Sourcing Obsidian Artifacts from Archaeological Sites in Banat (Southwest Romania) by X-ray Fluorescence. *Analele Banatului* XXIII (2015), 45–50.
- Glascok, Ferguson 2012
M. D. Glascok, J. R. Ferguson, *Report on the Analysis of Obsidian Source Samples by Multiple Analytical Methods*. Report written for Bruce Kaiser of Bruker, Inc. Report is on file at MURR.
- Greenfield and Drașovean 1994
H. Greenfield and F. Drașovean, Preliminary Report on the 1992 Excavations at Foeni-Sălaș: An Early Neolithic Starčevo-Criș Settlement in the Romanian Banat. *Analele Banatului* III (2014), 45–85
- Gligor 2007
M. Gligor, Cercetări arheologice preventive la Alba Iulia-Lumea Nouă. O descoperire aparținând grupului Foeni. *Apulum*, XLIV, 1–28
- Gligor 2009
M. Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Ed. Mega, Cluj-Napoca
- Gligor 2012
M. Gligor, Contribuții la cronologia absolută a complexului funerar de la Alba Iulia-Lumea Nouă. Noi date 14C AMS. *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 16/I, 283–292
- Gligor 2014
M. Gligor, Începuturile eneoliticului timpuriu în Transilvania: o abordare Bayesiană. *Analele Banatului*, SN, XXII, 91–105
- Ignat 1998
D. Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, XVI, Editura Mirton, Timișoara, 1998.
- Kuijt 1994,
I. Kuijt, Foeni, Romania, 1992 Preliminary Report: Analysis of Chipped Stone Tools. *Analele Banatului* III (1994), 86–93.
- Lakó 1978
E. Lakó, Raport de cercetare arheologică efectuată la așezarea neolitică de la Zăuan (jud. Sălaj) în 1977. *ActaMP*, II, 1978, 11–15.
- C. M. Lazarovici and Gh. Lazarovici 2006
C. M. Lazarovici and Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului în România. I Neoliticul*, Ed. Trinitas, Iași, 2006.
- Lazarovici 1979,
Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca 1979.

Lazarovici 1988

Gh. Lazarovici, Venus din Zăuan. Despre credințele și practicile religioase, Partea I. *ActaMP*, XII, 1988, 23–70

Lazarovici 1990–1991

Gh. Lazarovici, Venus de Zăuan. Despre credințele și practicile religioase-magice. *ActaMP*, XIV–XV, 1990–1991, 13–35.

Lazarovici 1992

Gh. Lazarovici, Așezarea neolitică timpurie de la Zăuan și câteva probleme privind neoliticul timpuriu din Balcani. *ActaMP*, XVI, 1992, 25–59.

Lazarovici and Lakó 1981

Gh. Lazarovici and E. Lakó, Săpăturile de la Zăuan-campania 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord-vestul României. *Acta MN*, XVIII, 1981, 13–44.

Lazarovici and Nemeti 1983

Gh. Lazarovici and I. Nemeti, Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României (Sălajul, Sătmăru și Clujul). *ActaMP*, 1983, 17–36.

Lazarovici *et al.* 2003

Gh. Lazarovici, Z. Maxim, M. Rotea, D. Ignat, P. Vrâncean and A. Tatar, Șantierul arheologic Suplacu de Barcău „Corău”. *Cronica cercetărilor arheologice, campania 2002*, Covasna 2003, 305–309

Maxim *et al.* 1993

Z. Maxim, F. Oltean and E. Lakó, Despre industria litică din Sălaj. Un model de litotecă. *ActaMP*, XVII, 1993, 9–56.

Maxim *et al.* 1995

Z. Maxim, L. Mogos and E. Lakó, Prelucrarea arheomagnetică a obsidianului de la Zăuan. *ActaMP*, XIX, 1995, 11–16.

Matei *et al.* 2003

Al. V Matei, I. Bejinariu, S. Băcuc Crișan, D. Tamba, D. Băcuc Crișan and D. Sana, Șantierul arheologic Porț „Corău”. *Cronica cercetărilor arheologice, campania 2002*, Covasna 2003, 246–248.

Schier and Drașovean 2004

W. Schier and F. Drașovean, Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998–2002). *Prähistorische Zeitschrift* 79, (2004), 145–230.

Suciu 2009.

C. Suciu, *Cultura Vinča in Transilvania*, Bibliotheca Brvkenenthal XLIV, Editura Altip, Alba Iulia-Sibiu, 2009.

Virag 2005 (2008)

C. Virag, Problematici ale neoliticului din nord-vestul României și zonele învecinate. *Studii și Comunicări Satu Mare. Seria Arheologie*, XXII/I, 2005 (2008), 13–25.

Table I. List of obsidian artifacts from Banat and Transylvania submitted for analysis by XRF

MURRANID	Site Name	Site State	Comments
MBT006	Foeni-Sălaș	Banat	
MBT007	Foeni-Sălaș	Banat	
MBT008	Uivar-Gomilă	Banat	
MBT009	Uivar-Gomilă	Banat	very small
MBT010	Uivar-Gomilă	Banat	
MBT011	Uivar-Gomilă	Banat	
MBT012	Foeni-Cimitir	Banat	very small
MBT013	Foeni-Cimitir	Banat	very small
MBT014	Uivar-Gomilă	Banat	
MBT015	Uivar-Gomilă	Banat	very small
MBT016	Uivar-Gomilă	Banat	
MBT017	Uivar-Gomilă	Banat	very small
MBT018	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	very small
MBT019	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	very small
MBT020	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	
MBT021	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	
MBT022	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	
MBT023	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	very small
MBT024	Zăuan	Transylvania	
MBT025	Zăuan	Transylvania	
MBT026	Porț-Corău	Transylvania	
MBT027	Porț-Corău	Transylvania	
MBT028	Porț-Corău	Transylvania	
MBT029	Porț-Corău	Transylvania	
MBT030	Porț-Corău	Transylvania	
MBT031	Porț-Corău	Transylvania	
MBT032	Pericei	Transylvania	
MBT033	Pericei	Transylvania	
MBT034	Pericei	Transylvania	
MBT035	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	
MBT036	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	
MBT037	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	
MBT038	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	
MBT039	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	
MBT040	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	
MBT041	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	
MBT042	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	

Table II. Concentrations in parts per million measured in artifacts from Banat and Transylvania.

ANID	Mn	Fe	Zn	Rb	Sr	Y	Zr	Nb	Th
MBT006	324.6	12547.7	29.0	194.1	71.5	29.1	152.5	10.9	24.2
MBT007	305.0	9640.1	25.1	134.5	53.9	20.8	113.0	8.1	13.2
MBT008	459.4	7426.2	22.1	180.2	65.1	27.6	73.6	10.1	15.1
MBT009	333.7	3767.0	11.0	75.8	21.4	9.8	39.3	5.0	6.6
MBT010	444.8	6351.4	19.1	167.9	44.1	25.8	63.2	9.3	13.2
MBT011	509.1	7803.1	21.6	152.9	54.6	23.0	67.1	8.5	13.0
MBT012	351.1	3841.4	7.8	77.5	24.1	11.7	41.7	5.5	7.1
MBT013	310.8	3030.7	11.4	51.3	14.5	6.6	30.8	3.8	5.2
MBT014	472.8	6932.1	23.3	158.4	49.2	22.0	61.8	7.9	11.6

ANID	Mn	Fe	Zn	Rb	Sr	Y	Zr	Nb	Th
MBT015	372.7	4954.2	16.8	100.9	33.4	14.6	45.3	6.7	9.7
MBT016	494.3	8634.0	29.5	194.4	62.7	28.5	73.6	9.0	14.7
MBT017	383.6	5212.5	20.0	100.5	28.6	13.3	42.0	4.1	8.4
MBT018	413.8	7000.8	20.5	141.3	41.2	21.4	58.6	7.6	10.8
MBT019	401.4	5779.8	19.2	133.9	38.3	19.9	56.6	7.9	11.8
MBT020	411.4	7447.9	22.3	154.6	55.4	23.2	66.0	8.1	13.2
MBT021	451.7	7501.6	20.2	168.5	54.3	24.8	67.7	7.5	14.6
MBT022	482.9	7550.9	21.8	193.3	55.8	29.1	70.1	10.2	16.7
MBT023	402.8	7252.3	19.7	144.6	46.3	22.0	61.3	9.1	12.7
MBT024	472.7	7453.1	18.9	161.3	49.1	22.8	63.7	7.5	12.6
MBT025	442.0	6825.5	20.1	172.5	50.7	26.1	65.5	10.2	13.3
MBT026	477.0	9088.0	25.1	174.6	60.6	25.4	73.1	9.9	17.6
MBT027	455.2	7171.4	21.6	184.7	54.8	29.0	70.6	9.8	14.7
MBT028	453.7	7790.2	21.4	181.3	59.4	28.5	73.3	9.4	15.3
MBT029	448.8	7130.1	18.9	178.6	60.6	27.5	70.9	9.3	15.1
MBT030	483.9	7582.5	23.0	198.1	55.8	29.5	70.1	10.5	16.6
MBT031	498.8	7939.9	25.0	209.4	60.5	31.8	77.9	11.5	15.4
MBT032	449.3	7069.4	22.0	173.8	52.4	27.0	69.7	9.2	13.5
MBT033	425.7	6534.5	18.0	169.1	47.6	25.5	65.5	8.7	13.0
MBT034	488.7	7626.7	23.7	201.7	58.0	30.5	72.6	11.5	16.5
MBT035	434.2	6642.3	18.5	158.3	50.4	24.4	67.6	8.4	11.9
MBT036	478.3	7008.9	19.6	203.7	52.1	31.0	73.1	10.2	14.6
MBT037	489.5	7703.7	21.8	203.5	59.4	30.1	72.7	9.9	15.5
MBT038	461.7	6827.5	16.9	192.5	56.1	29.6	72.1	10.0	17.0
MBT039	459.9	7664.1	24.4	193.1	59.0	28.7	72.2	10.3	16.1
MBT040	550.8	8514.8	27.4	204.0	56.0	28.0	66.7	10.2	15.0
MBT041	471.5	7710.0	18.0	190.9	68.8	29.4	75.4	9.6	16.9
MBT042	465.0	8176.4	21.2	192.1	67.6	28.3	74.1	10.4	16.0

Table III. Source assignments for artifacts from Banat and Transylvania.

ANID	Site Name	Site State	Source Name	Source State
MBT006	Foeni-Sălaș	Banat	Mad-Kakashegy	Tokaj Mountains
MBT007	Foeni-Sălaș	Banat	Mad-Kakashegy	Tokaj Mountains
MBT008	Uivar-Gomilă	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT009	Uivar-Gomilă	Banat	Tolcsva	Tokaj Mountains
MBT010	Uivar-Gomilă	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT011	Uivar-Gomilă	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT012	Foeni-Cimitir	Banat	Tolcsva	Tokaj Mountains
MBT013	Foeni-Cimitir	Banat	Tolcsva	Tokaj Mountains
MBT014	Uivar-Gomilă	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT015	Uivar-Gomilă	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT016	Uivar-Gomilă	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT017	Uivar-Gomilă	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT018	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT019	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT020	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT021	Caransebeș-Balta Sarata	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region

ANID	Site Name	Site State	Source Name	Source State
MBT022	Caransebeș-Balta Sarata	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT023	Caransebeș-Balta Sărată	Banat	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT024	Zăuan	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT025	Zăuan	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT026	Porț-Corău	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT027	Porț-Corău	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT028	Porț-Corău	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT029	Porț-Corău	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT030	Porț-Corău	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT031	Porț-Corău	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT032	Pericei	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT033	Pericei	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT034	Pericei	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT035	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT036	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT037	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT038	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT039	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT040	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT041	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region
MBT042	Alba Iulia-Lumea Nouă	Transylvania	Vinicky/Cejkov	Kosice Region

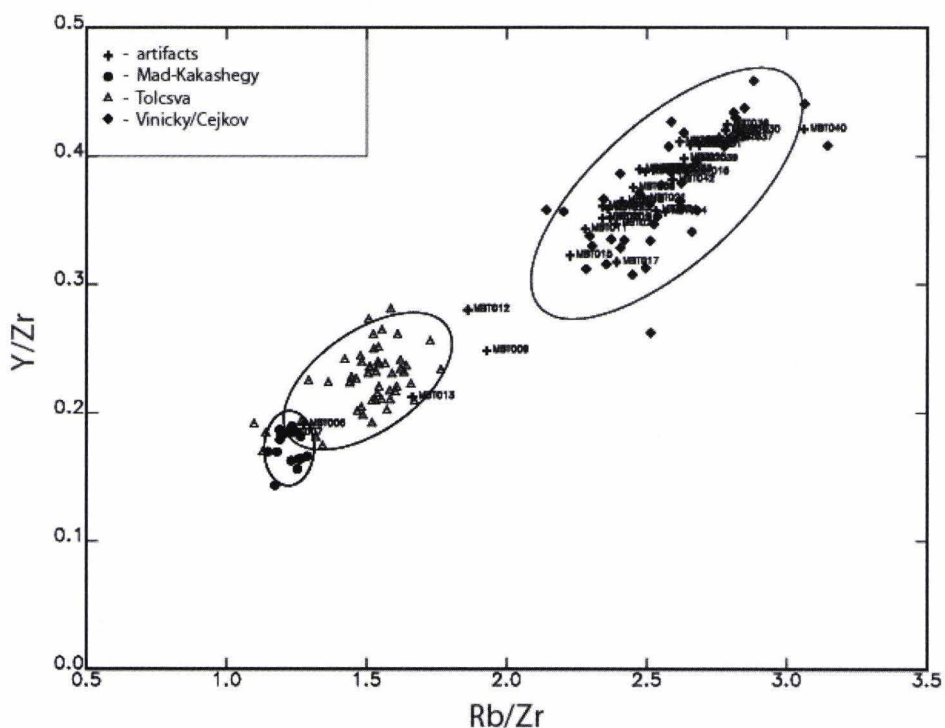

Figure 1. Scatterplot of Rb/Zr versus Y/Zr for obsidian artifacts from Banat and Transylvania. Source ellipses are shown at the 90% confidence interval.

CLASIFICAREA UNELTELOR DIN PIATRĂ ȘLEFUITĂ DIN SITUL DE LA PORȚ-„CORĂU”

Mihai Dunca*

Keywords: type, subtype, polished stone tools, chiesel, axe, functionality

Cuvinte cheie: tip, subtip, unelte din piatră șlefuită, daltă, topor, funcționalitate

The Typological Classification of the Polished Stone Tools from Porț-„Corău”

(Abstract)

The site of Porț-„Corău” (Sălaj County) represents the same neolithic settlement as Suplacu de Barcău-„Corău” site (Bihor County), belonging and defining the Suplac cultural group, included in the Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Zau-Iclod-Suplac complex, redefined also as Zau culture. In both areas, but especially at Porț, a large number of polished stone tools (about 1700), showing different working stages, were discovered along with raw material showing traces of manufacture. The sistematic investigations, conducted by Doina Ignat at Suplacu de Barcău, lead to the discovery of more then 500 polished stone tools, making the site of „Corău” the richest one in this type of artifacts in the hole country. She had created a typology for chiesels, axes, adzes and smashing stones, each category being divided into types and subtypes.

The preventive diggings from Porț gave us not only more polished stone artifacts, but also the possibility to reconsider their typology. First we must add some categories to those defined by D. Ignat: strikers, axe-chiesels, and tools used only for manufacturing the stone tools: sandstone slabs for polishing and stone slabs used for cutting/splitting the preforms. Second, and more important, we must redefine the types and subtypes of each category, based on common and general criterias. We have chosen usually the shape to define the type and the long profile to define the subtype, adding here the presence of perforation. The main forms found for chiesels, axes and adzes are: rectangular, elongated, trapezoidal, oval, quadrilateral. The long profiles can be: rectangular, plain-rounded, plain-convex, rounded, oblique. Different combination between shapes and profiles appear. No chronological value can be given to the typology, the lithic material can be dated only by its context. The typology remains open for other types and subtypes based on the same criteria.

Situl de la Corău se întinde atât în județul Sălaj (satul Porț, comuna Marca) cât și în Bihor (comuna Suplacu de Barcău), aici fiind investigat mai întâi prin săpături sistematice de către Doina Ignat începând cu anul 1973 și până la sfârșitul anilor 1990. În 2002 au început săpături preventive în ambele județe, datorate construirii unui baraj care urma să acopere cea mai mare parte a sitului, întrerupte în 2003 și reluate în 2010 în zona sălăjeană. Deja cele peste 500 de piese finite și în curs de prelucrare descoperite în campaniile de săpătură sistematică au condus-o pe Doina Ignat la concluzia că acea comunitate era specializată în producerea de unelte șlefuite peste nevoile interne, deci pentru schimb.¹ Cele încă aproximativ 1700 de unelte și materie

primă descoperite în partea sălăjeană a sitului² dintre care majoritatea în curs de prelucrare confirmă interpretarea. Din punct de vedere al cronologiei relative³, majoritatea descoperirilor neolitice aparțin grupului Suplac (orizontul Vinča C), încadrat în Complexul Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Zau-Iclod-Suplac, faza târzie⁴, redefinit ca și cultura Zau⁵ de către unii specialiști. Pe baza ceramicii, au fost stabilite trei etape cronologice (Suplac I, II, III) corespunzându-le trei niveluri de locuire.

O tipologie pentru uneltele șlefuite de la „Corău” (din partea bihoreană a sitului) a fost elaborată

* Universitatea Babeș-Bolyai, Strada Mihail Kogălniceanu nr. 1, Cluj-Napoca, România; E-mail: mihai_dunca@yahoo.com

¹ Ignat 1998, 22, 23 *passim*

² Băcuț Crișan 2008, 24; Băcuț Crișan *et alii* 2011, 223; Băcuț Crișan *et alii* 2012, 247, Băcuț Crișan *et alii* 2013, 174

³ Băcuț Crișan 2008, 43–53

⁴ Maxim 1999, 69

⁵ G. Lazarovici, C-M. Lazarovici 2006, 404–406; Lazarovici 2010, 60–64

de către Doina Ignat.⁶ Pornind de la aceasta, am alcătuit una nouă. În primul rând am definit noi categorii. Din cea a zdrobitoarelor am separat percutoarele. Piese perforate cu vârf rotunjit le-am considerat tot percutoare. Am mai inclus râșnițele, pietrele de gresie pentru șlefuit și plăcile din piatră pentru tăiat piatră. În privința clasificării principalelor categorii (dălți, topoare, tesle) am observat lipsa criteriilor unitare și clare. Topoarele, de exemplu, sunt împărțite de către autoare după raportul între dimensiuni, rezultând: tipul A cu variantele: A1 – topoare înalte, alungite cu secțiunea plan-conveză, A2 – înalte, alungite cu secțiunea plan-plan, A3 – înalte alungite, scurte și bombate. Nu se dă un reper clar pentru ceea ce înseamnă topor înalt, alungit. Tipul IB – include topoarele plate, care după forma și dimensiunile profilului longitudinal par a fi mai degrabă dălți⁷. Tipul IC cuprinde topoare alungite, iar ID topoare masive. Pentru dălți, tipologia include și forma, tipul A1 cuprinzându-le pe cele dreptunghiulare, iar A2 pe cele trapezoidale, fiecare divizate după secțiunea longitudinală. Tipul B include în schimb dălți înalte (tot fără a defini clar această caracteristică).

Noua tipologie (Planșa I), bazată pe studierea materialului inedit de la Porț rezultat din campaniile 2002–2003 și 2010–2012 împarte principalele categorii de piese în tipuri, definite pe baza formei, eventual și a raportului dintre dimensiuni, și variante, pe baza profilului longitudinal (considerat de la baza vârfului spre talon pentru piesele cu vârf diferențiat), sau invers dacă profilul este mai relevant. Tipologia pornește de la categorii de unelte, fiecare divizată în tipuri și variante. Doar piesele finite au fost folosite ca și etalon în clasificare.

Rocile folosite la prelucrare provin din albia râului Barcău, aflată în apropierea sitului. Au fost prelucrate roci foarte dure: amfibolit, porfir, cuarțit, dacit, riolit; dure: paragnais, șist cloritos, șist amfibolito-cloritos, gresie feldspastică; moi: marnă calcaroasă, argilit, gresie argiloasă.⁸ Nu există o asociere strictă între unealtă și tipul de rocă din care a fost prelucrată, dar pe categorii se observă anumite preferințe în funcție de duritatea rocilor. Pentru dălți și tesle s-au folosit în primul rând rocile dure, apoi cele foarte dure și moi; pentru topoare, zdrobitoare și percutoare s-au folosit mai ales rocile foarte dure, urmate de cele dure și moi.⁹ Prin urmare s-au folosit roci mai dure pentru uneltele destinate unor sarcini mai dificile.

Dălțile reprezintă cea mai des întâlnită categorie de unelte litice șlefuite de la Porț. Au fost definite de către E. Comșa¹⁰ ca unelte de dimensiuni mai mici decât topoarele și teslele, înmănușate prin atașarea unui mâner. Analizând piesele de la Porț, putem adăuga și alte caracteristici: lungimea medie este de 5–7 cm, grosimea de obicei mai mică decât lățimea (1–2 cm). Sunt piese nu neapărat mici cât relativ subțiri și plate, cu vârful scurt și bine delimitat. Pot fi împărțite în următoarele tipuri:

D1 – tip dreptunghiular, având variantele: D1a – cu profil dreptunghiular; (Pl. II,1) D1b – cu profil plan-convex; (Pl. II,2) D1c – cu profil oblic (Pl.II,3). Analogii provin din partea bihoreană a sitului, și au fost încadrate fie ca atare¹¹, fie ca topoare plate¹². Pentru formă putem indica piese de la Ocna Sibiului (jud. Sibiu), așezarea de tip Petrești și de la Iclod¹³ (jud. Cluj). Analogii pentru varianta D1a¹⁴ am identificat la Tășad-Dealul Cetățaua (jud. Bihor).

D2 – tipul alungit are ca și principală caracteristică lățimea redusă în raport cu lungimea, cam o treime din valoarea ei, crescând ușor spre tăiș. Ca și formă se apropie de tipul dreptunghiular, diferențiindu-se prin conturul mai rotunjit, mai ales talonul. Are variantele: D2a – cu profil dreptunghiular; (Pl. II,4) D2b – cu profil plan-rotunjit (Pl.II,5); D2c – cu profil plan-convex (Pl. II,6); D2d cu profil oblic (Pl. III,1) D2e – cu profil convex-oblic (Pl. III,2).

Analogii:

D2a: la Suplacu de Barcău¹⁵, la Tășad¹⁶, un exemplar de la Doh (com. Măieriște, jud. Sălaj), descoperire izolată¹⁷;

D2b: la Suplacu de Barcău¹⁸ și Tășad¹⁹

D2c: la Suplacu de Barcău²⁰ și Buciumi (jud. Sălaj), descoperire izolată²¹,

D2d: la Tășad²², Buciumi²³, Răstoilțu Mare²⁴ (jud. Sălaj), descoperire izolată

D3 – tipul trapezoidal are variantele: D3a – cu profil dreptunghiular (Pl. III,3); D3b – cu profil

¹⁰ Comșa 1972, 256

¹¹ Ignat 1998, fig. 19,b,2–5

¹² Ignat 1998, fig. 21,b,3,4

¹³ Lazarovici, Maxim 1987, fig. 7,9, fig. 9,5

¹⁴ Ignat 1987, pl. II, 1,2,7

¹⁵ Ignat 1998, fig. 19,a,6

¹⁶ Ignat 1987, pl. II,3

¹⁷ Lako 1981, pl. IX,1

¹⁸ Ignat 1998, fig. 19,a,4

¹⁹ Ignat 1987, pl. I,2

²⁰ Ignat 1998, fig. 19,a,5; fig. 24,b,6

²¹ Lako 1981, pl. VI,1

²² Ignat 1987, pl. I, 1

²³ Lako 1981, pl. VI,7

²⁴ Lako 1981, pl. XVII, 7

⁶ Ignat 1998, 35–36

⁷ Ignat 1998, fig. 20,a,1,2; fig. 21,b,3,4

⁸ Ignat 1998, 33

⁹ Ignat 1981–1982, 13–15

plan-rotunjit (pl. III,4); D3c – cu profil plan-convex (pl. III,5); D3d – cu profil oblic; (Pl.III,6).

Analogii

D3a: la Suplacu de Barcău²⁵, la Tășad²⁶; la Buciumi²⁷-*Râțul Mare* (jud. Sălaj), cultura Starcevo-Criș;

D3c: la Hodoni-*Pociroane* (com. Satchinez, jud. Timiș), locuirea Tisa²⁸

D3d: la Suplacu de Barcău²⁹, la Fetindia,³⁰ (com. Meseșeni de Jos, jud. Sălaj), descoperire izolată.

Ținând cont doar de formă, mai pot fi menționate analogii pentru acest tip la Hodoni³¹, nivelul Tisa, Păuca-*Homm* (jud. Sibiu)³², același sit, din nivel³³, Ocna Sibiului³⁴, ultimele două aparținând culturii Petrești.

D4 – tipul oval, este asemănător celui trapezoidal, deosebindu-se prin talonul perfect rotunjit și lateralele mai degrabă curbe decât oblice. Are variantele: D3a – cu profil dreptunghiular (pl. III,7); D3b – cu profil plan-rotunjit (pl. IV,1); D3c – cu profil rotunjit (Pl. IV,2); D3d – cu profil oblic (Pl. IV,3). Acest tip se regăsește și la Suplac-*Corău* cu varianta D4c³⁵.

În general, dălțile sunt considerate unelte pentru prelucrarea mai fină a lemnului³⁶. În funcție de forme, O. Cotoi le atribuie roluri diferite: cele alungite, prismatice ar fi pentru cioplit, scobit, cele plate pentru tăierea și șlefuirea lemnului, poate și a pieilor.³⁷ Credem că forma ar putea fi adaptată la tipul de suprafață pe care acționează: cele dreptunghiulare, trapezoidale și ovale pentru suprafețe mai late, cele alungite pentru porțiuni mai înguste. Profilul dreptunghiular poate favoriza o răzuire egală, netedă, cel plan-convex, scobirea folosind fața convexă a dălții, iar cel oblic, prin proeminența vârfului ar putea fi mai eficient la tăiere, cioplire.

Topoarele sunt unelte necesare defrișării, având în general dimensiuni mai mari decât dălțile. E. Comșa constată evoluția de la cele de dimensiuni mai mari (35 cm lungime în neoliticul

timpuriu) la cele de dimensiuni mai mici în neoliticul târziu (8–12 cm. lungime cu 4–6 lățime) și de la arcuirea puternică a tăișului spre cea moderată. Urmele oblice de pe tăiș ar indica direcția de lovire, ce presupunea înmănușarea astfel încât linia tăișului era paralelă cozii,³⁸ ipoteză confirmată prin descoperiri din situri lacustre ca de exemplu Chalais (Jura, Franța) unde s-a găsit un topor cu manșon din corn fixat în coada de lemn.³⁹ Ca și caracteristici generale putem lua în considerare: dimensiuni mai mari decât dălțile (cele indicate de Comșa sunt corespunzătoare), vârful mai proeminent sau absența lui pentru unele tipuri (tăișul fiind realizat prin înclinarea treptată a fețelor), grosimea este aproximativ egală sau mai mare decât lățimea, prezența perforației transversale în unele cazuri. Pot fi împărțite în:

T1 – tip calapod se caracterizează prin lățimea aproximativ egală cu grosimea, ambele relativ constante. Forma este dreptunghiulară, iar profilul longitudinal tot dreptunghiular, cu vârful marcat. Există două variante: T1a – neperforat (Pl. IV,4) și T1b – perforat (Pl. V,1).

Analogii se pot da numai pentru piesele neperforate: la Suplacu de Barcău⁴⁰, Iclod⁴¹, Pianu de Jos⁴² (jud. Alba), cultura Petrești, Buciumi (jud. Sălaj), descoperire izolată⁴³, la Beșenova (jud. Timiș), cultura Starcevo-Criș⁴⁴.

T2 – tip alungit este similar dălților alungite ca și raport între dimensiuni, de obicei și ca formă, lățimea maximă atingându-se la tăiș, sau din contră, se îngustează ușor spre tăiș. Are variantele: T2a – cu profil dreptunghiular, neperforat (Pl. V,2); T2b – cu profil dreptunghiular, perforat (Pl. V,3); T2c – cu profil plan-convex (Pl. V,4); T2d – cu profil oblic (Pl. VI,1);

Analogii:

T2a: la Suplacu de Barcău⁴⁵, Iclod⁴⁶; T2c – la Iclod⁴⁷, T2d – la Suplacu de Barcău⁴⁸, Iclod⁴⁹

T3 – tip trapezoidal, cu lățimea maximă la tăiș. Profilul longitudinal este oblic, vârful diferențiat. (Pl. VI,2). *Analogii* pentru formă: la Suplacu de

²⁵ Ignat 1998, fig. 19,b,9–11

²⁶ Ignat 1987, pl. II,5,7

²⁷ Láko 1981, pl. III,11

²⁸ Drașovean *et alii* 1996, pl. VI,3

²⁹ Ignat 1998, fig. 20,a,2; fig. 24, b,5

³⁰ Láko 1981, pl. IX,6

³¹ Drașovean *et alii* 1996, pl. VII,1, 4

³² Paul 1992, pl. XIV, 2, 14–16;

³³ Paul 1992, pl. XVI,15

³⁴ Paul 1992, pl. XVI,11

³⁵ Ignat 1998, fig. 19,b,1

³⁶ Barkai 2011, 43

³⁷ Cotoi 2003, 114

³⁸ Comșa 1972, 254

³⁹ P. Pétrequin, A.-M. Bontemps 2007, 52

⁴⁰ Ignat 1998, fig. 20,b,1

⁴¹ Lazarovici, Maxim 1987, fig. 9/2; Lazarovici, Maxim 1989, fig. 15/2

⁴² Paul 1992, pl. XVI, 1

⁴³ Láko 1981, pl. V, 2

⁴⁴ Lazarovici 1979, pl. IV C,21–34

⁴⁵ Ignat 1998, fig. 20,b, 2–3

⁴⁶ Lazarovici, Maxim 1993, fig. 16/2

⁴⁷ Lazarovici, Maxim 1993, fig. 15/10

⁴⁸ Ignat 1998, fig. 21, a,4

⁴⁹ Lazarovici, Maxim 1993, fig. 11/1

Barcău⁵⁰, Iclod⁵¹; Păuca și Răhău⁵² din cultura Petrești, la Beșenova⁵³ cultura Starcevo-Criș, la Buciumi, descoperire izolată.⁵⁴

T4-tip cu profil oblic, uniform. Tăișul a fost obținut prin șlefuirea oblică a fețelor, nu doar a unui capăt al piesei. Forma este trapezoidală, cu o diferență mai puțin pronunțată între lățimea maximă și cea minimă ca și în cazul tipului trapezoidal. În funcție de formă și modalitatea de înmănușare se deosebesc variantele: T4a – perforat, cu lățimea maximă la tăiș (Pl. VI,3), T4b – perforat, cu lățimea minimă la tăiș; (Pl. VII,1), T4c – neperforat, cu lățimea minimă la tăiș. (Pl. VII,2)

Analogii:

T4a: la Hodoni, locuirea Tisa;⁵⁵

T4b: la Suplacu de Barcău⁵⁶, Hodoni, locuirea Tisa⁵⁷ și Vinča⁵⁸.

Se consideră în general că topoarele au fost folosite la prelucrarea lemnului⁵⁹, mai rar la cioplirea osului, cornului, iar uneori chiar ca arme de vânătoare sau luptă.⁶⁰ Observațiile etnoarheologice din Noua Guinee asupra defrișării folosind topoarele din piatră arată că aceasta presupunea cioplirea oblică și treptată a trunchiului de copac, desprinzând chiar cu mâna scoarța și așchiile mai mari, până când arborele ceda.⁶¹ Credem că exemplarele mai masive, mai ales topoarele de tip calapod și de tip oblic erau folosite la defrișare. Celelalte puteau servi la tăierea arbuștilor, crengilor.

Topoarele-dălți prezintă caracteristici comune cu ambele categorii mai sus menționate. Au aspectul și proporțiile unor dălți, dar prin dimensiunile mari capătă masivitatea specifică majorității topoarelor. Profilul longitudinal este totdeauna plan-convex. Am identificat două tipuri:

TD1 – tip dreptunghiular (Pl. VII,3);

TD2 – tip trapezoidal (Pl. VIII,1);

Analogii nu am găsit deocamdată nici la Suplac- "Corău" nici în alte situri neolitice din România. Totuși, trei piese de acest gen au fost semnalate în Belgia, provincia Hainaut.⁶² Putem presupune că aceste unelte aveau un rol multifuncțional, servind

atât ca și topoare cât și ca dălți, dar ținând cont de masivitate, mai ales ca și topoare.

Teslele au fost definite ca piese asimetrice în profil, având o latură arcuită, aceasta întâmpinând principala rezistență a lemnului, ceea ce duce la apariția urmelor verticale spre tăiș mai ales dinspre această parte.⁶³ Principala caracteristică a lor este vârful înclinat, cu sau fără o parte din corpul piesei. Ca și dimensiuni, sunt mai apropiate dălților. Pot fi împărțite în următoarele tipuri:

Te1 – tip trapezoidal: cu variantele: Te1a – cu profil plan-rotunjit (Pl. VIII,2), Te1b – cu profil rotunjit (Pl. VIII,3)), Te1c – profil plan-oblic (Pl. VIII,4)

Te2 – tip alungit, cu variantele: Te2a – cu profil dreptunghiular (Pl. VIII,5), Te2b – cu profil oblic (Pl. IX,1), Te2c – cu profil convex-concav (Pl. IX,2);

Te3 – tip oval, cu profil plan-convex. (Pl. IX,3)

Te4 – tip dreptunghiular, cu variantele: Te4a – cu profil dreptunghiular (Pl. IX,4); Te4b – cu profil plan-rotunjit (Pl. IX,5).

Analogii

Te1: la Suplacu de Barcău⁶⁴, Iclod⁶⁵, la Mihalț, cultura Petrești⁶⁶

Te2: la Iclod⁶⁷, Suplacu de Barcău⁶⁸, Buciumi, descoperire izolată⁶⁹

Te4: la Suplacu de Barcău⁷⁰, Păuca⁷¹.

În privința funcționalității, teslele sunt considerate unelte versatile⁷² putând îndeplini atât sarcini specifice topoarelor, dar mai ușoare, cât și unele specifice dălților. S-a luat în calcul și folosirea lor ca săpăligi.⁷³ Populațiile din Noua Guinee le folosesc tot la defrișare dar pentru arbuștii subțiri, cu trunchiul sub 10 cm. diametru, caz în care sunt mai eficiente decât topoarele prin viteza mai mare.⁷⁴ La Porț au fost descoperite mai puține tesle decât topoare sau dălți deci nu erau atât de necesare în prelucrarea lemnului.

Percutoarele se deosebesc de zdrobitoare prin conturul mai regulat, o șlefuire mai bună a suprafețelor. Se împart în următoarele tipuri:

⁵⁰ Ignat 1998, fig. 20,a,4

⁵¹ Lazarovici, Maxim 1989, fig. 15/23

⁵² Paul 1992, pl. XVI/2, 7

⁵³ Lazarovici 1979, pl. IVC, 45, 46, 63

⁵⁴ Lako 1981, pl. VI,2

⁵⁵ Drașovean et alii 1996, pl. VI,1

⁵⁶ Ignat 1998, fig. 24,a,1–4

⁵⁷ Drașovean et alii 1996, pl. VI,2

⁵⁸ Drașovean et alii 1996, pl. V,8

⁵⁹ Cotoi 2003, 114

⁶⁰ Comșa 1972, 253

⁶¹ P. Pétrequin, A.-M. Pétrequin 2000, 36

⁶² Lieffering 2013, 1–4

⁶³ Comșa 1972, 255

⁶⁴ Ignat 1998, fig. 24, b,3

⁶⁵ Lazarovici, Maxim 1989, fig. 16/6

⁶⁶ Paul 1992, pl. XVI, 14

⁶⁷ Lazarovici, Maxim 1989, fig. 15/7; Lazarovici, Maxim 1993, fig. 15/5

⁶⁸ Ignat 1998, fig. 24,b,7

⁶⁹ Lako 1981, pl. VI,6

⁷⁰ Ignat 1998, fig. 21,b,2

⁷¹ Paul 1992, pl. XIV,13

⁷² Barkai 2011, 43

⁷³ Cotoi, Grasu 2000, 29; Comșa 1972, 256

⁷⁴ P. Pétrequin, A.-M. Pétrequin 2000, 41–42

P1 – tip sferic – un exemplar (Pl. IX,6). Diametrul mare (10 cm.) și absența vreunei fețe aplatizate ne face să-l considerăm percutor și nu zdrobitor.

P2 – tip patrulator – rotunjit. (Pl. IX,7) Analogii pot fi identificate la Suplacu de Barcău-”Corău” printre piesele incluse de D.Ignat în categoria zdrobitoarelor.⁷⁵

P3 – tip înalt, perforat, (Pl. X,1) este asemănător topoarelor, doar că nu are tăiș. Forma acestor piese este aproximativ patrulateră, grosimea totdeauna mai mare decât lățimea (dacă le orientăm în funcție de perforație ca pe topoare) fiind o caracteristică a lor. Doina Ignat le-a considerat topoare perforate.⁷⁶

Percutoarele erau implicate mai ales în procesul de obținere a uneltelor din piatră șlefuită, percuția alternând șlefuirea în primele stadii de prelucrare. Tot pentru prelucrarea uneltelor din piatră mai erau folosite:

Plăci din gresie (Pl. X,2) de dimensiuni variabile, pentru șlefuire – **P.șlef**

Plăci din piatră pentru tăiere – P. tăiat (Pl. X,3)

După cum indică numeroase nuclee din piatră dură, tăierea se folosea pentru desprinderea preformelor care urmau să fie transformate în unelte. Tăierea se putea pregăti cu o lamă de silex sau obsidian, dar trebuia continuată cu o unealtă mai rezistentă. În siturile din zona nord-alpină au fost găsite mici plăci din piatră dură⁷⁷, prezentând striuri paralele la un capăt, interpretate ca și plăci pentru tăiere.

Cu rol în măcinarea cerealelor și ilustrând o prelucrare mai puțin elaborată, avem încă două categorii de piese:

Râșnițele-R (Pl. XI,1) au câte o singură parte activă (utilă), uneori plană, alteori ușor concavă. Această diferență poate fi urmarea folosirii mai îndelungate a unora sau conformației naturale a rocii. Prelucrarea lor era sumară.

Zdrobitoarele se împart în tipurile:

Z1 – tip sferic aplatizat, (Pl. XI,3) de obicei cu două fețe aplatizate (active), dar și doar câte una.

Z2 – tip alungit, (Pl. XI,2) este mai îngust, cu urme de folosire la capete.

Ambele își găsesc analogii și la Suplacu de Barcău.⁷⁸

Răspândirea tipurilor și variantelor pe faze de locuire (Tabel 1)

După cum am precizat în introducere, așezarea de la „Corău” are trei etape de evoluție distincte. Se observă lipsa unor tipuri dar mai ales variante de unelte dintr-o fază sau alta însă este vorba despre cele reprezentate printr-un număr redus de exemplare. Doar în cazul tipului de topoare T4 se poate presupune o schimbare, acestea dispar în faza Suplac III, atât exemplarele finite cât și cele în curs de prelucrare. Ar putea fi vorba despre renunțarea la prelucrarea acestei forme deși totalul de 15 exemplare (în tabel apar doar cele finite) nu permite o concluzie sigură. În același sens, putem observa prezența variantei D4a doar în fazele Suplac I și Suplac III. Nici un tip de teslă nu apare în toate fazele, iar variantele aferente constau în câte un singur exemplar, exceptând T1a. Piesele nu au o valoare cronologică prin caracteristicile lor, datarea fiecăreia este dată doar de contextul descoperirii.

Apare totuși per ansamblu o evidentă disproporție numerică în distribuirea tipurilor pe faze de locuire. Cele mai multe provin din faza Suplac II, de unde nu lipsește aproape nici un tip sau variantă, iar cele mai puține din faza Suplac I, în care doar variantele frecvente apar. Explicația constă în extinderea și durata fiecărei faze de locuire, altfel frecvența descoperirilor este aceeași.

Această clasificare se dorește a fi una flexibilă, în care pot fi încadrate noi piese, fie de la „Corău”, fie din alte situri. Folosind aceleași criterii, se pot adăuga alte tipuri și variante. Cele mai bune analogii, mai ales pentru dălți, le-am găsit în situri parțial contemporane, aparținând neoliticului târziu sau eneoliticului timpuriu, nelipsind în unele mai timpurii. Se poate observa specializarea comunității de la „Corău” în producerea de dălți, nu doar datorită preponderenței numerice a acestora dar și prin varietatea tipologică mai mare decât a topoarelor. În același timp, dălțile sunt prototipuri pentru tesle, acestea din urmă diferențiindu-se de obicei de primele numai prin vârful înclinat, asimetric. Posibilitatea ca fiecare variantă să aibă o funcționalitate diferită este mică. Pe lângă numărul redus de exemplare atribuit unei variante, diferențele dintre ele nu sunt mereu foarte mari (de exemplu: între profilul dreptunghiular și plan-rotunjit sau rotunjit), de aceea varietatea tipologică trebuie pusă și pe seama îndemânării, preferințelor fiecărui individ, limitărilor impuse în prelucrarea fiecărei roci.

⁷⁵ Ignat 1998, fig. 25,b,1

⁷⁶ Ignat 1998, fig. 22,a, 1–4

⁷⁷ Croutsch 2012, 110–113

⁷⁸ Ignat 1998, fig 25, a, 1–4; fig. 25, b, 2

BIBLIOGRAFIE

- Barkai 2011
R. Barkai, The evolution of Neolithic and Chalcolithic woodworking tools and the intensification of human production: axes, adzes and chisels from the Southern Levant. (V. Davis, M. Edmonds), *Stone Axe Studies III*, Oxbow Books, (2011), 39–54.
- Băcueț Crișan 2008
S. Băcueț Crișan, *Neoliticul și eneoliticul timpuriu în Depresiunea Șimleului*, Editura Altip, Alba-Iulia, (2008).
- Băcueț Crișan et alii 2011
S. Băcueț Crișan, I. Bejinariu, D. Băcueț Crișan, D. Culic, H. Pop, Porț-”Corău”. *Cronica Cercetărilor arheologice din România-campania 2010. A XLV-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Sibiu, 26–29 mai 2011*. Sibiu, (2011), 220–223.
- Băcueț Crișan et alii 2012
S. Băcueț Crișan, I. Bejinariu, D. Băcueț Crișan, D. Culic, H. Pop, Porț-”Corău”. *Cronica Cercetărilor arheologice din România-campania 2011. A XLVI-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Târgu-Mureș, 23–26 mai 2012*. Târgu-Mureș (2012), 245–246.
- Băcueț Crișan et alii 2013
S. Băcueț Crișan, I. Bejinariu, D. Băcueț Crișan, D. Culic, H. Pop, M. Dunca, Porț-”Corău”. *Cronica Cercetărilor arheologice din România-campania 2012, A XLVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, 27–30 mai 2013*. Craiova (2013), 173–174.
- Comșa 1972
E. Comșa, Date despre uneltele de piatră șlefuită din epoca neolitică și din epoca bronzului de pe teritoriul României (Istoricul problemei, tipuri-funcționalitate). *SCIV*, 23, 2, (1972), 245–262.
- Cotoi 2003
O. Cotoi, Observations on the calcolithic polished stone tools in the Subcarpatian area of Moldavia. *Studia Antiqua et Archaeologica IX*, (2003), 101–118.
- Cotoi, Grasu 2000
O. Cotoi, C. Grasu, *Uneltele din piatră șlefuită din eneoliticul Subcarpașilor Moldovei*, Editura Corson, Iași, (2000).
- Croutsch 2012
C. Croutsch, Les plaquettes de sciage en pierre dans le Néolithique nord-alpin. (P.-A. De Labriffe, É. Thirault), *Produire des haches au néolithique. De la matière première à l’abandon*, Société préhistorique française, (2012), 107–120.
- Drașovean et alii 1996
F. Drașovean, D. Țicu, M. Muntean, *Hodoni. Locurile neolitice și necropola medievală timpurie*, Reșița, (1996).
- Ignat 1981–1982
D. Ignat, Tipologia uneltelor din piatră șlefuită din așezarea neolitică de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor). *Satu Mare. Studii și comunicări*, V–VI, (1981–1982), 11–31.
- Ignat 1987
D. Ignat, Așezarea neolitică de la Tășad (jud. Bihor) aparținând grupului Suplacu de Barcău. *Crisia*, XVII, (1987), 9–17.
- Ignat 1998
D. Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Editura Mirton, Timișoara, (1998).
- Láko 1981
E. Láko, Repertoriul epocii pietrei în județul Sălaj. *ActaMP V*, (1981), 37–119.
- Lazarovici 1979
Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Editura Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca, (1979).
- Lazarovici 2010
Gh. Lazarovici, Cronologia absolută, realtivă și evoluția culturii Zau. (H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcueț Crișan, D. Băcueț Crișan), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*, Editura Mega, Cluj-Napoca, (2010), 55–71.
- G. Lazarovici, C-M. Lazarovici 2006
Gh. Lazarovici, C-M. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România, I, Neoliticul*, Editura Trinitas, Iași, (2006).
- Lazarovici, Maxim 1987
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985. *Apulum XXIV*, (1987), 9–39.
- Lazarovici, Maxim 1989
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania 1986. *Apulum XXV*, (1989), 9–47.
- Lazarovici, Maxim 1993
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Săpăturile arheologice de la Iclod (Campania 1988). *Apulum XXVII–XXX*, (1993), 23–57.
- Liefferinge 2013
N. V. Liefferinge, Chisel-like axe or axe-like chisel? Three polished flint tools from ‘Le Pays des Collines’ (Belgium). *Quadrige* 18, (2013), 1–4.
- Maxim 1999
Z. Maxim, *Neo- Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico- statistice*, Bibliotheca Musei Napocensis XIX, Cluj-Napoca, (1999).

Paul 1992

I. Paul, *Cultura Petrești*, Editura Museion, București, (1992).

Pétrequin, Bontemps 2007

P. Pétrequin, C. Bontemps, Chalain et Clairvaux (Jura). Du lac à la forêt, vie quotidienne dans un village néolithique. (H. B. Maugiron, Ph. Coeuré, M. Clermont-Joly,

J. Duchêne, P. Vaudaine, P. Veyssière), *Sauvé des eaux. Le patrimoine archéologique en bois. Histoires de fouilles et de restaurations*, (2007), 49–52.

P. Pétrequin, A.-M. Pétrequin 2000

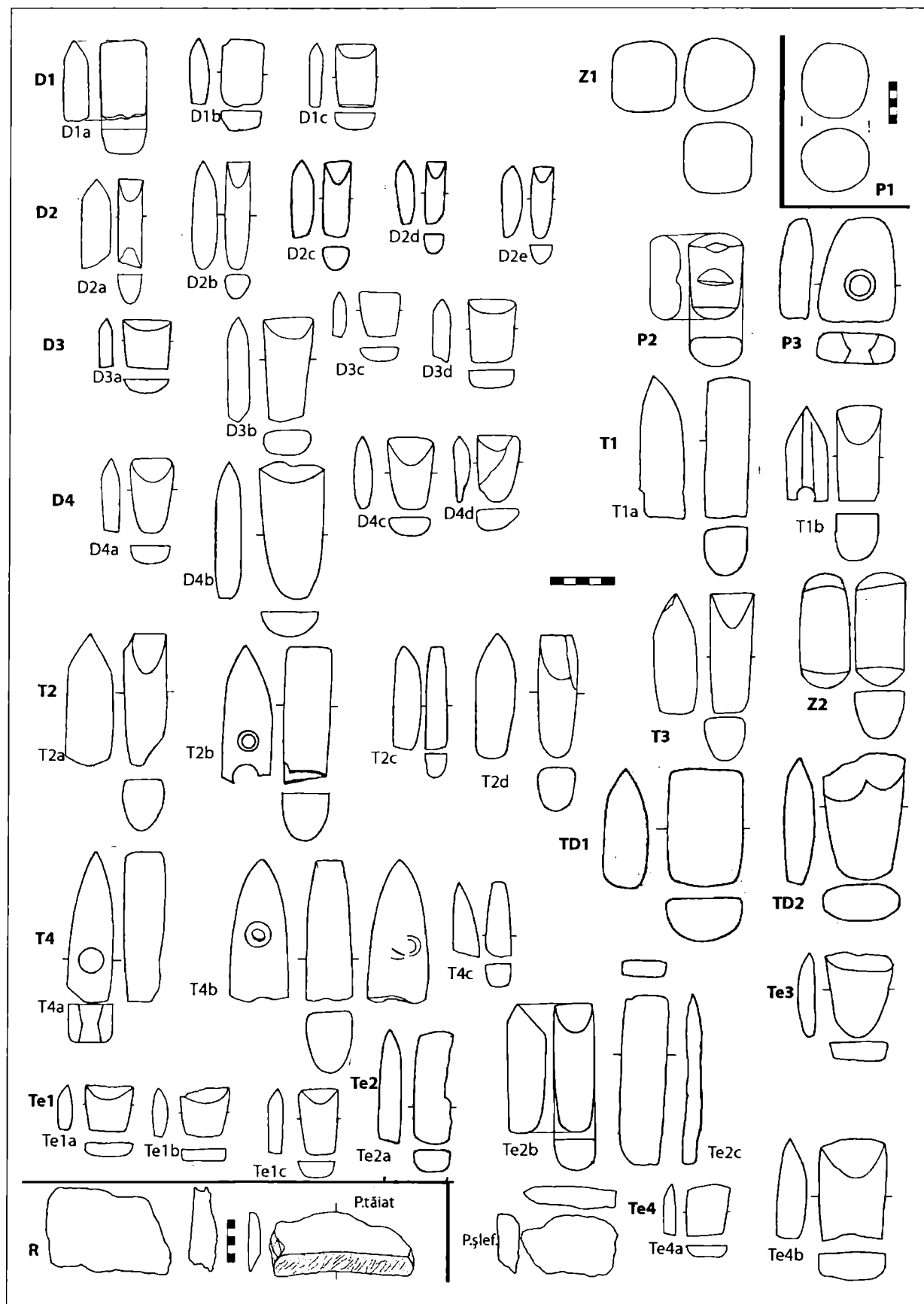
P. Pétrequin, A.-M. Pétrequin, *Ecologie d'un outil: la hache de pierre en Irian-Jaya (Indonésie)*, C.N.R.S., Paris, (2000).

Tabel 1. Răspândirea tipurilor și variantelor pe faze de locuire.⁷⁹

Table 1. The spreading of the types and subtypes according to the chronological fases.

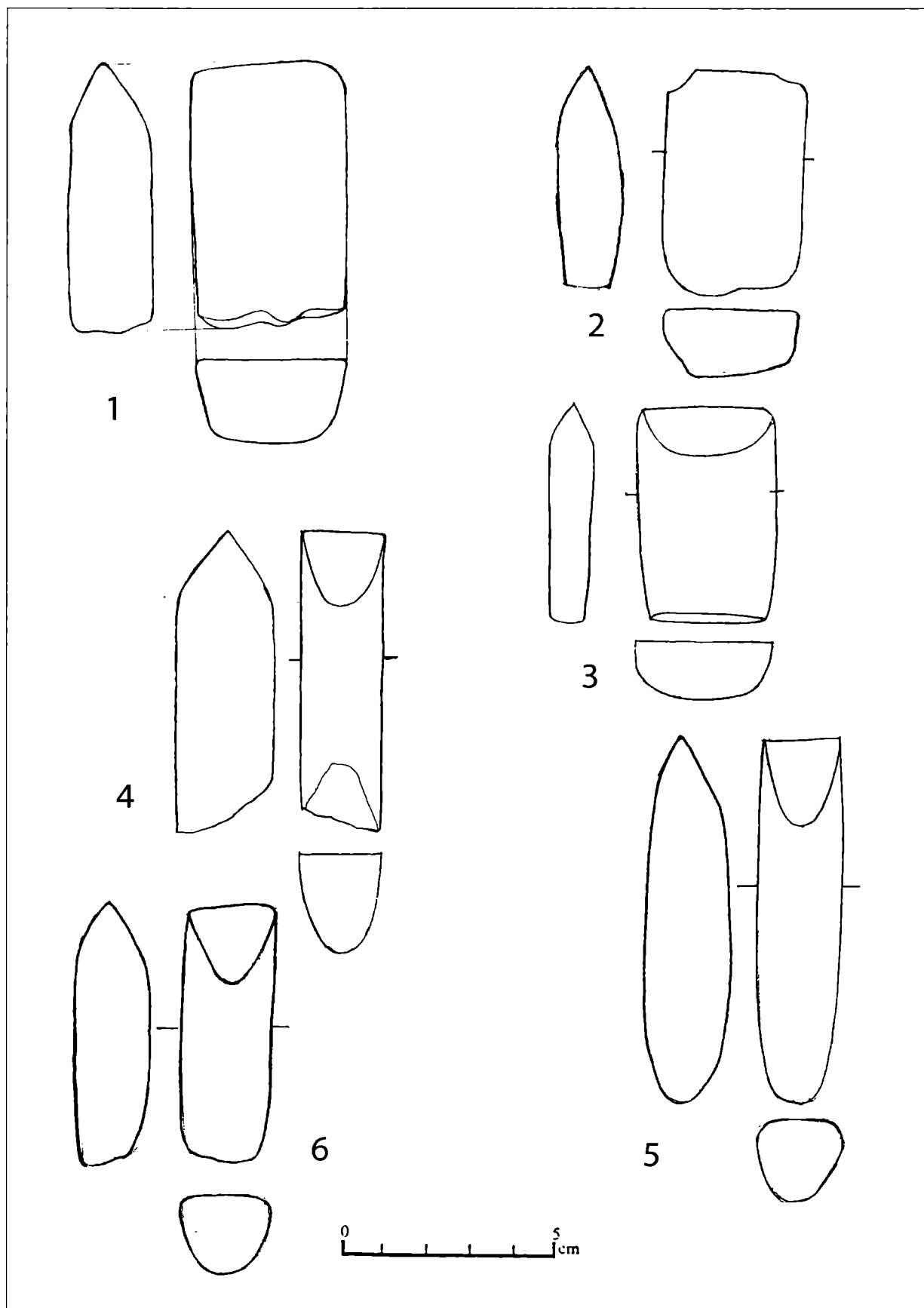
		<i>Suplac I</i>	<i>Suplac II</i>	<i>Suplac III</i>	<i>Nedatabil</i>
D1	D1a	3	7	2	
	D1b		1		
	D1c	1	1		
D2	D2a	1	4	2	
	D2b	1	1		
	D2c	1	1		
	D2d		3		1
	D2e		1	1	
D3	D3a		3	2	
	D3b		1	1	
	D3c			1	
	D3d	3	4	1	
D4	D4a	1		1	
	D4b		1		
	D4c		1		
	D4d		1		
T1	T1a	1	5		
	T1b	1	4	1	
T2	T2a		3	1	1
	T2b		1		
	T2c			1	
	T2d	1	1	2	1
T3		1	3		
T4	T4a		1		
	T4b	1	1		
	T4c		2		
TD1			1		
TD2				1	
Te1	Te1a			2	
	Te1b		1		
	Te1c		1		
Te2	Te2a		1		
	Te2b	1			
	Te2c		1		
Te3				1	
Te4	Te4a			1	
	Te4b		1		
P1				1	
P2			9	3	
P3		2	7	4	
Pșlef.		1	6	2	
Ptăiat			1	1	
R		5	11	9	1
Z1		4	21	6	3
Z2		7	14	7	1

⁷⁹ Tabelul prezintă doar piesele finite.

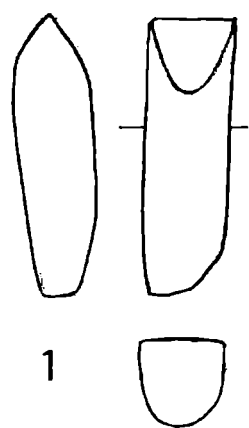

Planșa I. Imagine de ansamblu a tipologiei uneltelor din piatră șlefuită de la Porț-„Corău”.

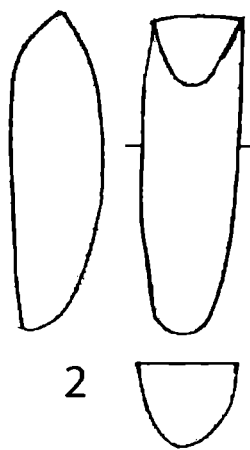
Platel. Overview of the typology of the polished stone tools from Porț-„Corău”.

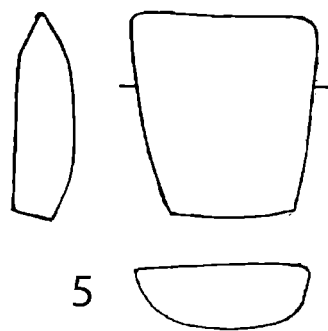
Planșa II. Dălți dreptunghiulare (1–3). Dălți alungite (4–6).
 Plate II. Rectangular chisels (1–3). Elongated chisels (4–6).

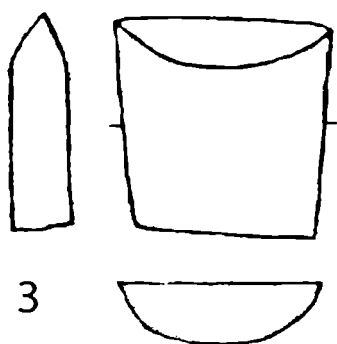
1

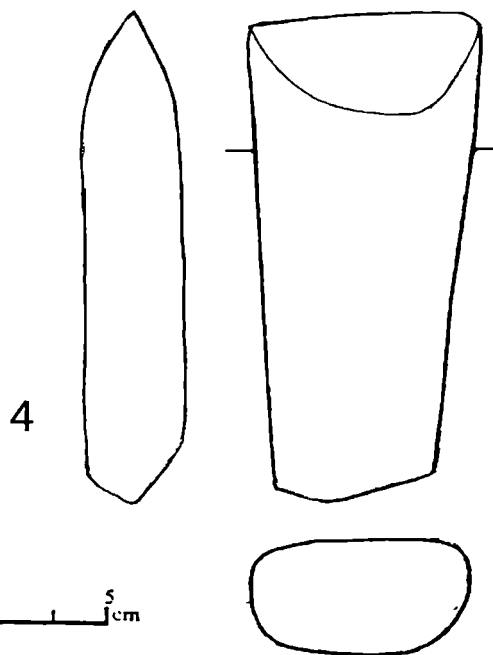
2

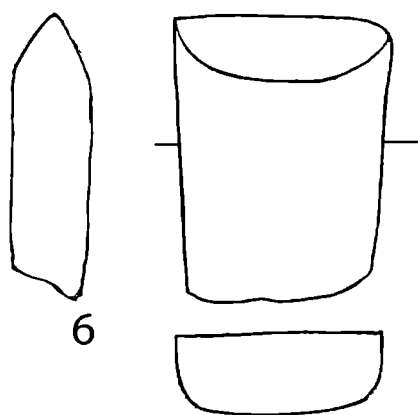
5

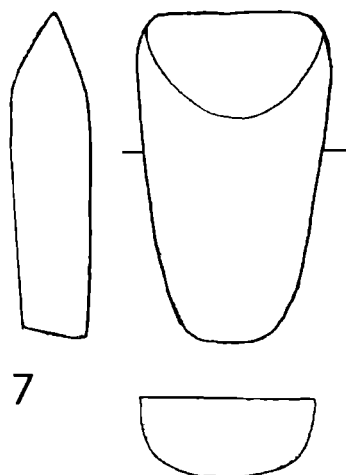
3

4

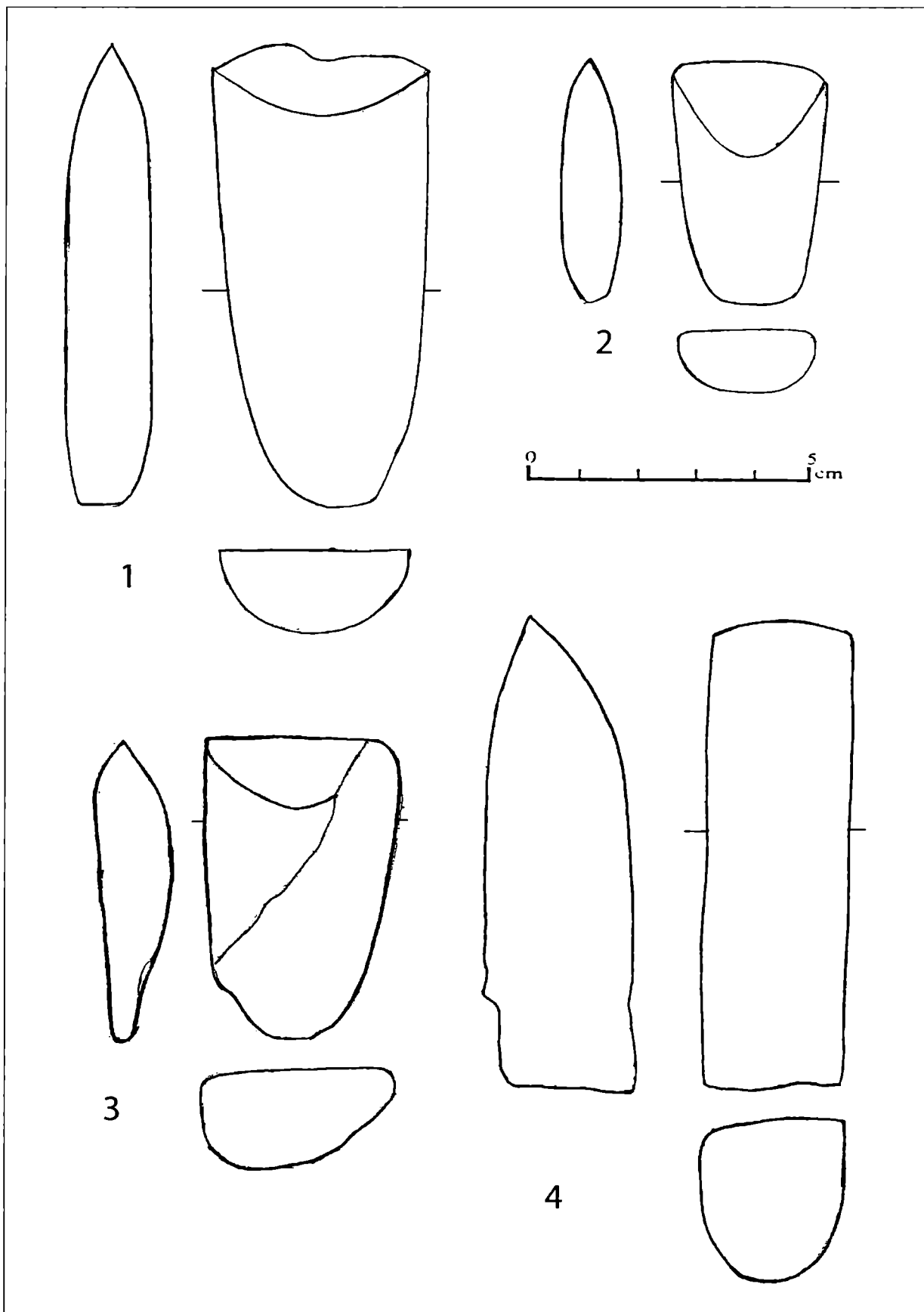

6

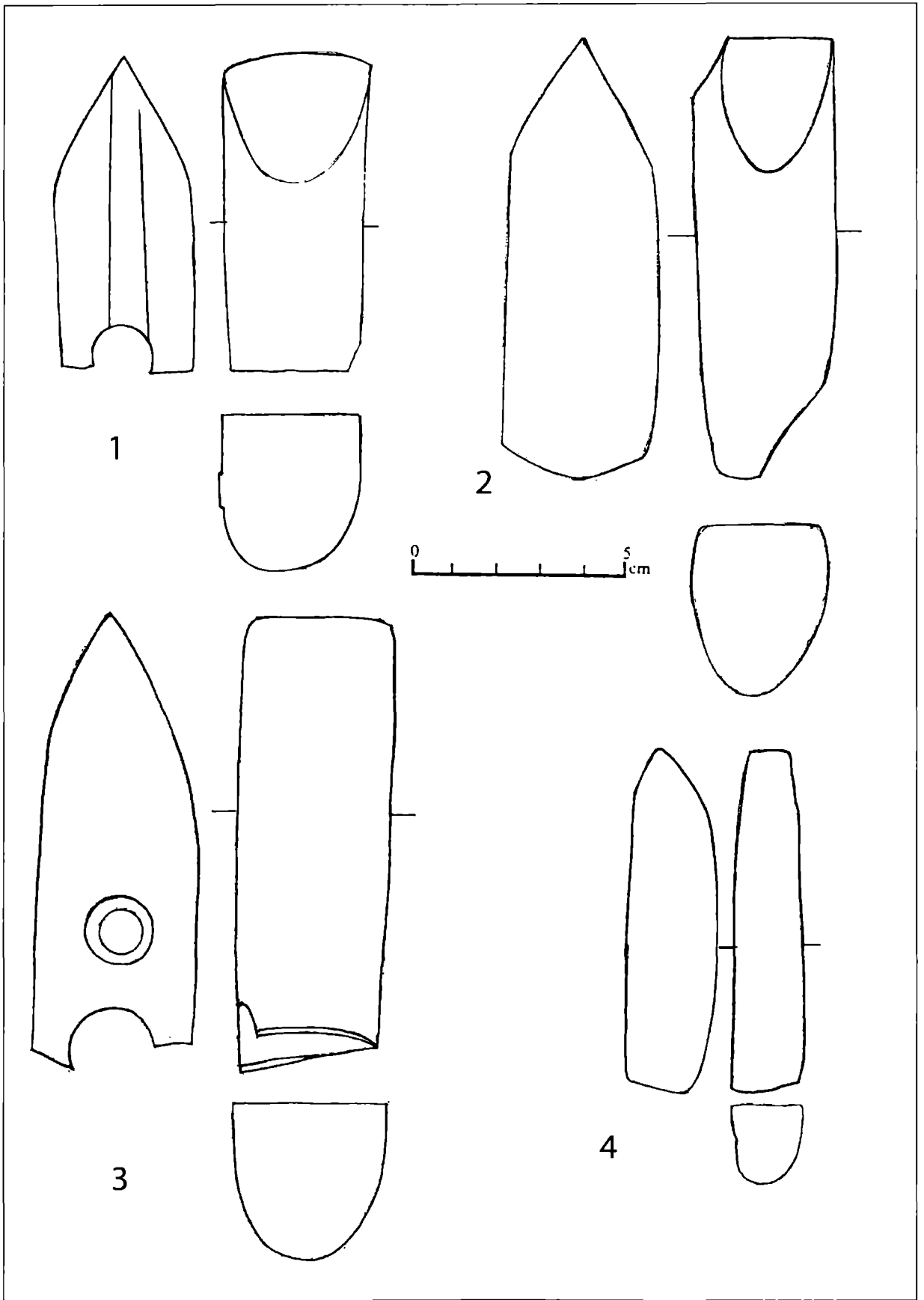
7

Planşa III. Dălţi alungite (1–2). Dălţi trapezoidale (3–6). Daltă ovală (7).
 Plate III. Elongated chisels (1–2). Trapezoidal chisels (3–6). Oval chisel (7).

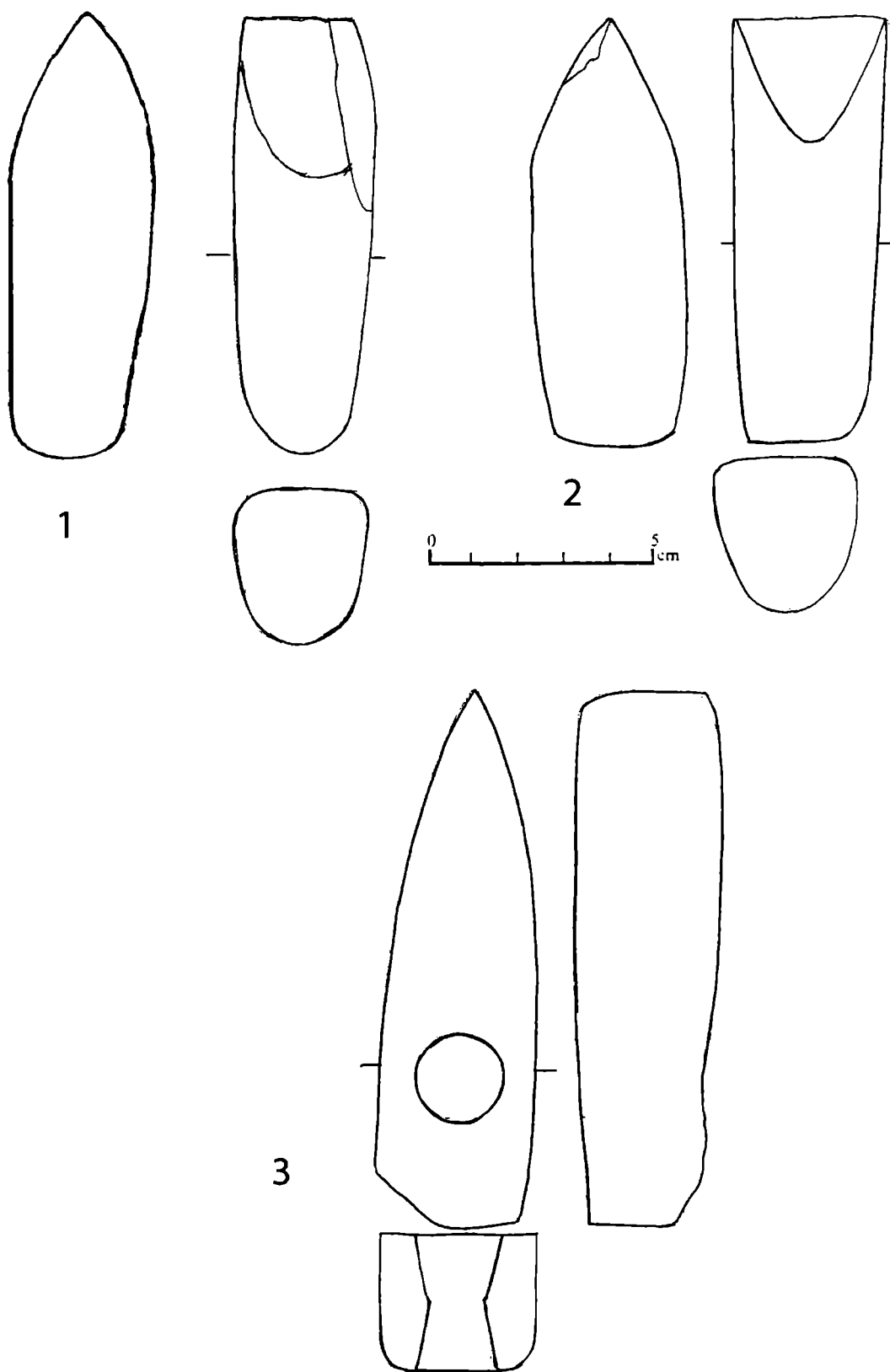

Planșa IV. Dălți ovale (1–3). Topor calapod (4).

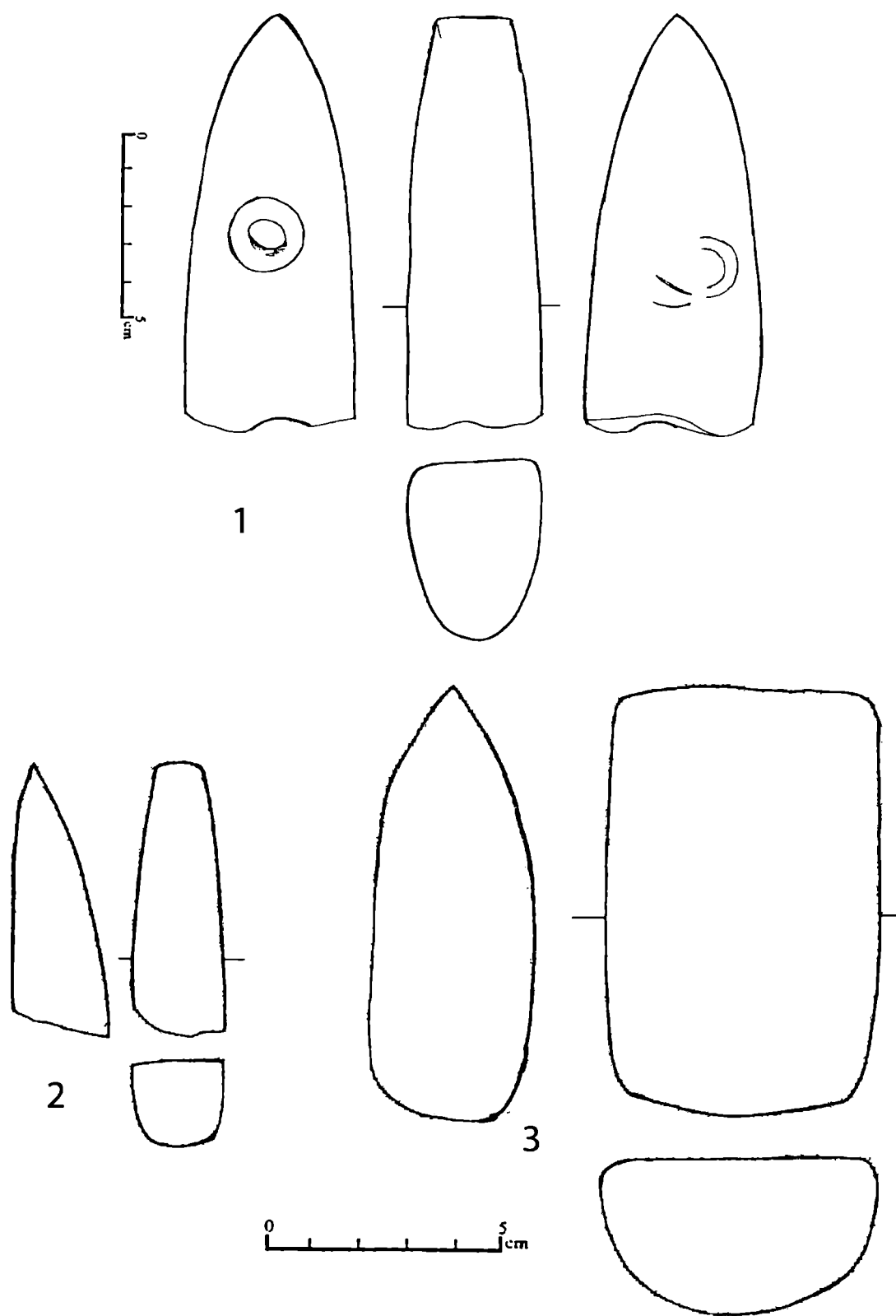
Plate IV. Oval chisels (1–3). Block axe (4).

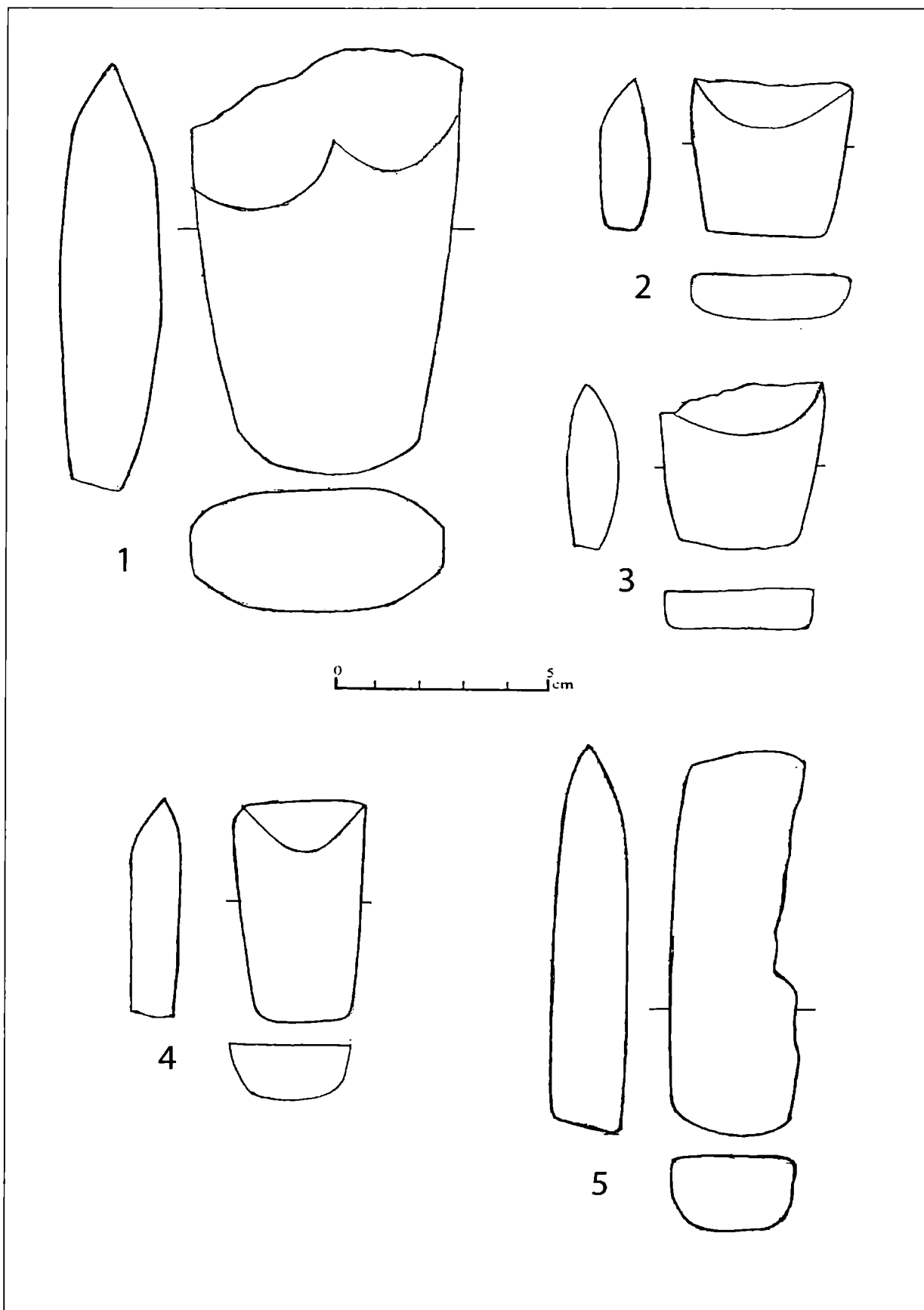
Planșa V. Topor calapod (1). Topoare alungite (2–4).
 Plate V. Block axe (1). Elongated axes (2–4).

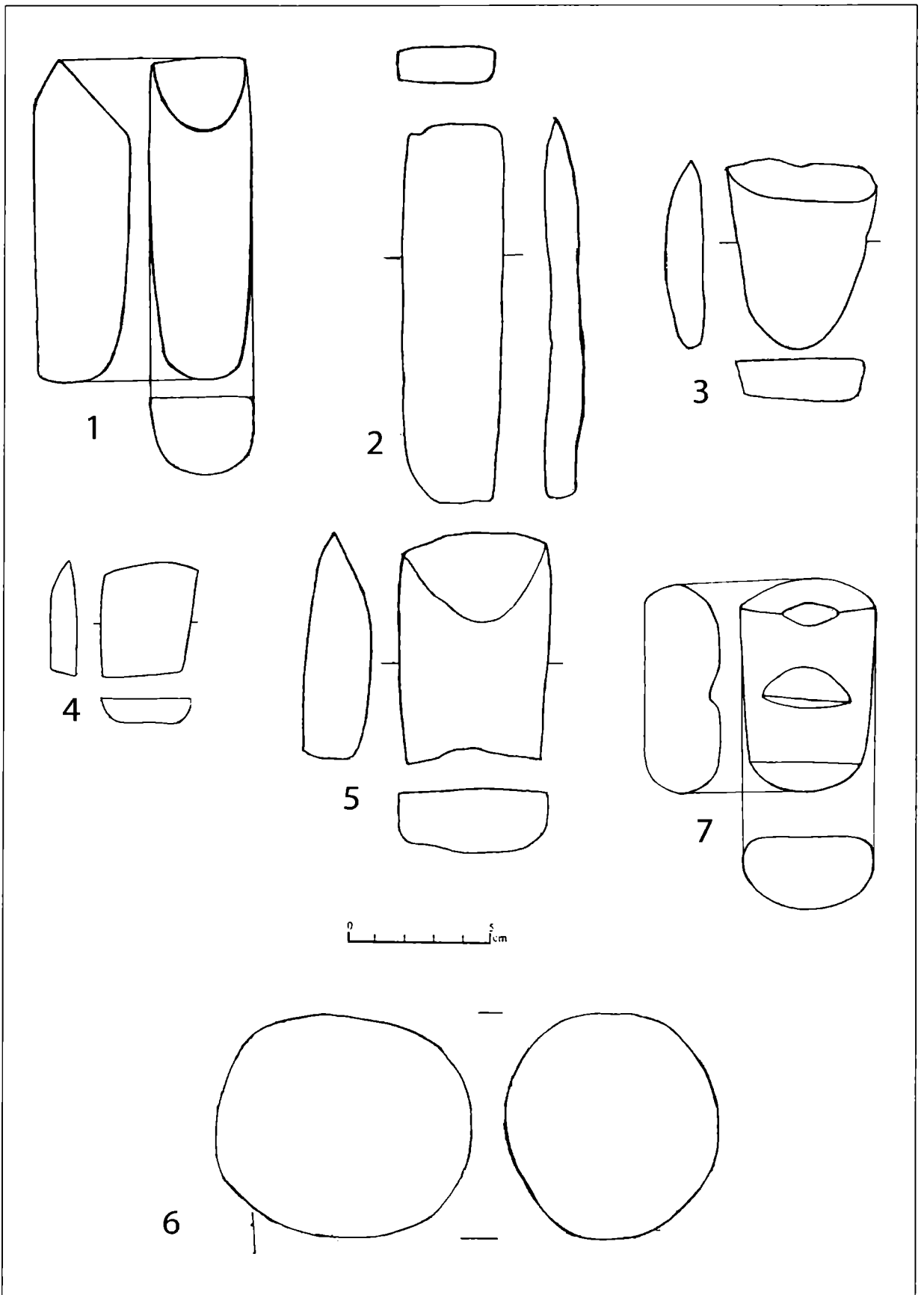
Planșa VI. Topor alungit (1). Topor trapezoidal (2). Topor cu profil oblic (3).
 Plate VI. Elongated axe (1). Trapezoidal axe (2). Axe with oblique profile (3).

Planșa VII. Topoare cu profil oblic (1-2). Topor- daltă dreptunghiular (3).
 Plate VII. Axes with oblique profile (1-2). Rectangular axe- chiesel (3).

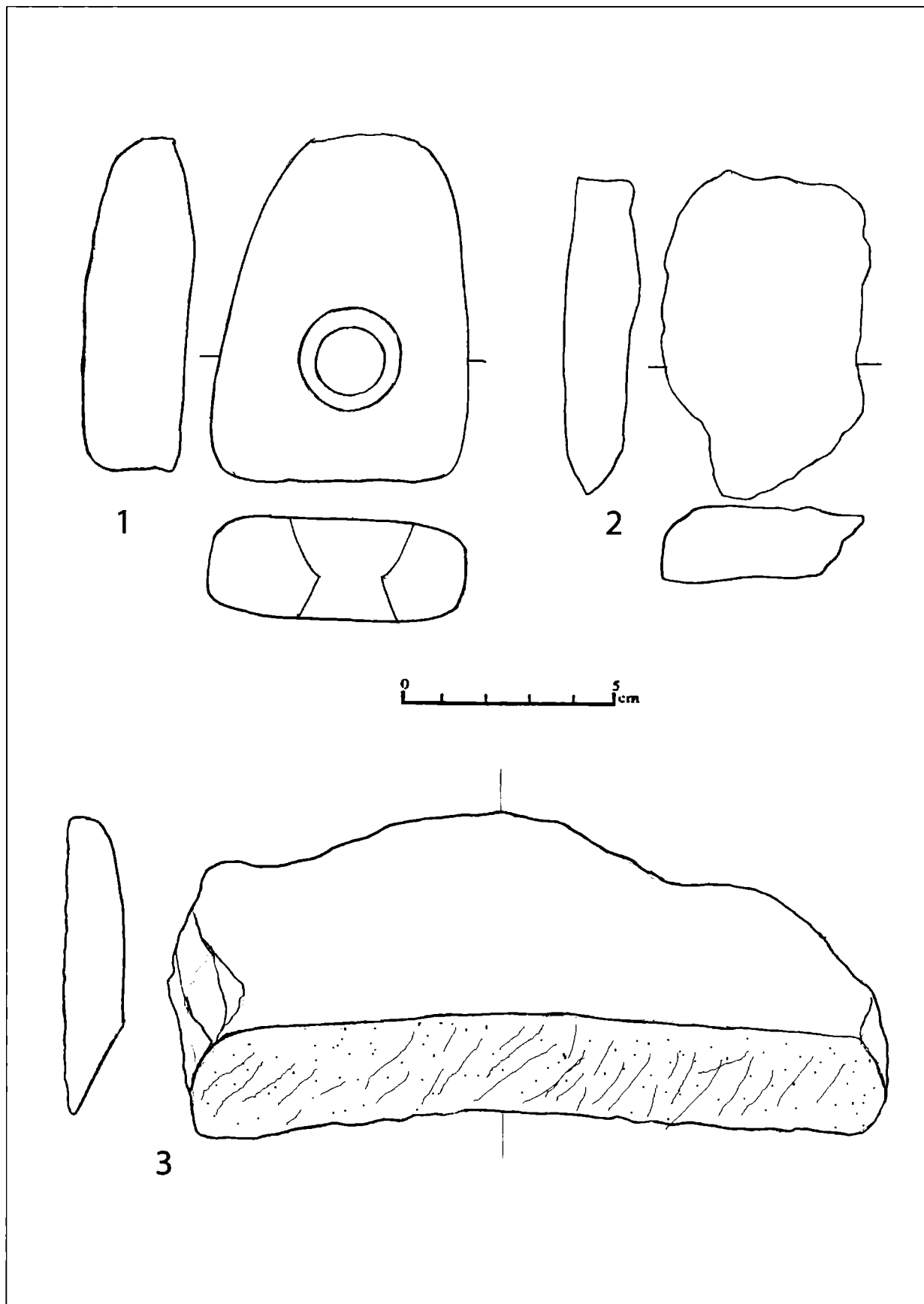

Planşa VIII. Topor-daltă trapezoidal (1). Tesle trapezoidale (2–4). Teslă alungită (5).
 Plate VIII. Trapezoidal axe- chiesel (1). Trapezoidal adzes (2–4). Elongated adze (5).

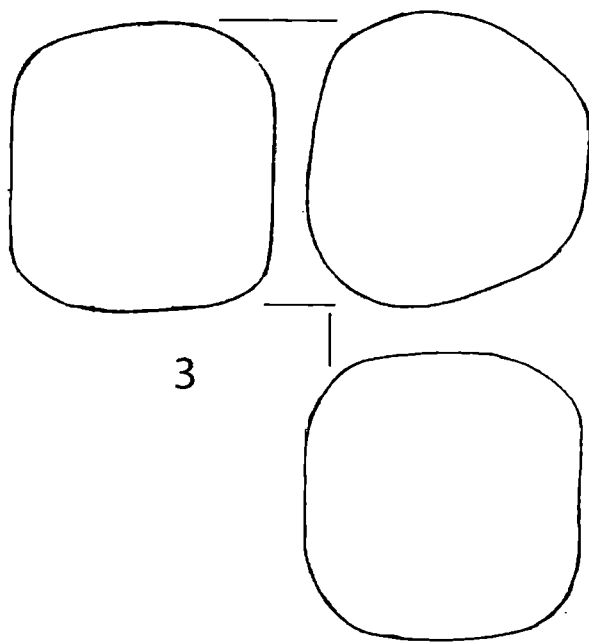
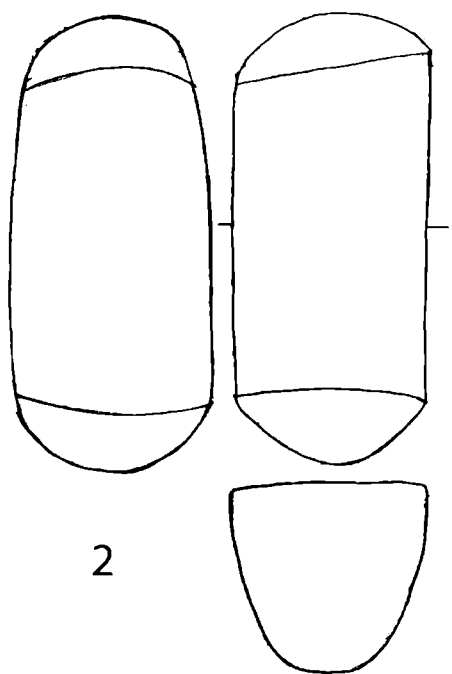
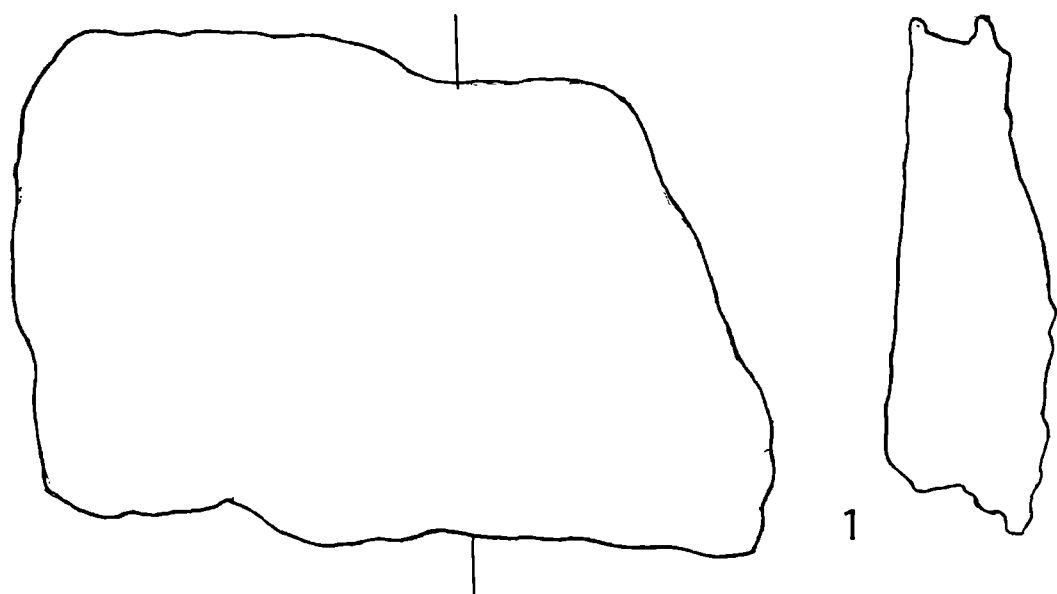

Planșa IX. Tesle alungite (1–2). Teslă ovală (3). Tesle dreptunghiulare (4–5). Percutor sferic (6). Percutor patrulater rotunjit (7).

Plate IX. Elongated adzes (1–2). Oval adze (3). Rectangular adzes (4–5). Spherical striker (6). Rounded quadrilateral striker (7).

Planșa X. Percutor înalt, perforat (1). Placă din gresie pentru șlefuit (2). Placă din piatră pentru tăiat (3).
 Plate X. Tall, perforated striker (1). Sandstone slab for polishing (2). Stone slab for cutting (3).

Planșa XI. Râșniță (1). Zdrobitor alungit (2). Zdrobitor sferic (3).

Plate XI. Grinder (1). Elongated smashing stone (2). Spherical smashing stone (3).

CONSIDERAȚII ARHEOLOGICE PRIVIND NECROPOLA TUMULARĂ DE LA SILVAȘU DE JOS-„DEALU ȚAPULUI” (ORAȘ HAȚEG, JUD. HUNEDOARA)

Dragoș Diaconescu, Sorin Tincu

Keywords: Late Copper Age, Coșofeni culture, Early Bronze Age, Tumular necropolis, Yamnaya influences

Cuvinte cheie: Epoca târzie a cuprului, cultura Coșofeni, Epoca timpurie a Bronzului, necropolă tumulară, influențe Yamnaya

Archaeological Considerations Regarding the Tumular Necropolis from Silvașu de Jos-Dealul Țapului (Hațeg Town, Hunedoara County)

(Summary)

The archaeological site from Silvașu de Jos-Dealul Țapului was considered as being a tumular cemetery belonging to the latest phase (III) of the Coșofeni culture. New data obtained during the research campaign from 2015 proved that from the stratigraphical point of view the inhumation grave from mounds M3 is younger than the features belonging to Coșofeni III stage, from the same barrow. The AMS dates obtained from this site (4 belonging to the inhumations graves and 4 to the Coșofeni III features) supports very well these stratigraphical observations. Consequently the Coșofeni III features should be framed between 3322–3062 cal BC and the inhumations graves stage between 2810–2642 cal BC. Thus, based also on the rite and rituals elements, the inhumations graves from Silvașu de Jos barrows can be considered part of the later stage of the Ochre Graves.

Scurtă descriere a sitului și a istoricului cercetării

Situl arheologic de la Silvașu de Jos-Dealul Țapului este situat pe un interfluviu, format din intersecția a trei culmi de deal, la 6,7 km NV de centrul actualului municipiu Hațeg¹ și este format din 10 movile² (vezi Harta 1) dintre care trei se remarcă printr-o elevație mai mare. O vedere tri-dimensională a aspectului general al sitului și totodată o imagine clară a amplasamentului movilelor de la Silvașu de Jos a fost realizată cu ajutorul Google Earth și este prezentată în Harta 2 (corelarea cu Harta 1 duce la identificarea facilă a fiecărei movile de aici).

Demarata în anul 2006 ca și cercetări arheologice preventive, vizând movila M1³, cercetările

arheologice de la Silvașu de Jos au devenit sistematice o dată cu campania 2007, ținta principală fiind aceeași movilă M1⁴. Aici au fost identificate complexele C₄, C₅, C₆ și C₈⁵. Complexul C₄ este situat în partea centrală a movilei având o funcționalitate necunoscută, dar fiind stratigrafic mai târziu decât C₅⁶. Unitățile stratigrafice C₅, C₆ și C₈ sunt contemporane și conțin vase/fragmente de vase aparținând etapei culturale Coșofeni IIb⁷.

¹ Muzeul Național al Banatului, Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: goshu_d@yahoo.com.

² Muzeul de Arheologie, Istorie și Etnografie, Hunedoara, str. Curtea Corvinilor nr. 1–3, e-mail: sorin_tincu@yahoo.com

³ Pentru o descriere mai detaliată a poziției geografice și a situației geologice a zonei vezi Luca *et alii* 2011, 7–8 și Luca *et alii* 2012, 43–48.

⁴ Vezi Diaconescu *et alii* 2012, 130, precum și Harta 1 și 2 din prezentul studiu pentru numărul real de movile și dispunerea lor.

⁵ Această campanie de cercetare preventivă a fost coordonată în teren de Cristian Roman, Sorin Tincu și Dragoș Diaconescu, angajați ai Muzeului Castelul Corvinilor Hunedoara.

⁴ Responsabil științific de cercetare, în mod oficial, a fost prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca. Campania 2007 a presupus finalizarea sfertului A al Movilei 1, coordonatorii din teren ai cercetării fiind dr. Sorin Tincu și dr. Cristian Constantin Roman. Campania 2008 a cuprins doar sondaje geologice și cercetări de suprafață. În campaniile din anii 2009–2010 cercetarea din teren a fost coordonată de dr. Dragoș Diaconescu. Publicarea rezultatelor acestor cercetări (cinci rapoarte de cercetare și două studii) s-a făcut cu prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca ca și prim autor (în virtutea clamatei calități de responsabil științific de cercetare a domniei sale). Din anul 2011, responsabil științific de cercetare, pe hârtie și în teren, a devenit dr. Dragoș Diaconescu.

⁵ Le numim aici pe cele mai importante.

⁶ Luca *et alii* 2011, 12

⁷ Luca *et alii* 2011, 29.

Sub movila M1, în cadrul nivelului 3b, a fost identificat un nivel considerat ca fiind o zonă de debitaj aparținând Paleoliticului Mijlociu⁸.

În anul 2010 au debutat cercetările și în movila M4, care a prezentat o stratigrafie generală asemănătoare cu cea din movila M1, însă în complexul central identificat aici a fost descoperit un schelet uman. "Movila" M7, cercetată în același an s-a dovedit a fi o acumulare coluvială⁹. Descrierea detaliată a acestor cercetări și a rezultatelor obținute urmează a fi făcută în rândurile ce urmează.

Cercetările din movila M4

Elemente de stratigrafie generală

Unitatea de cercetare S3/2010, cu axa lungă dispusă pe direcție NEE-SVV (pentru amplasamentul general al acestei unități de cercetare vezi planul topografic deja publicat¹⁰), cu dimensiunile de 16 × 2 metri, a dus la identificarea în zona centrală a movilei, lângă profilul longitudinal sudic, imediat sub stratul vegetal, a unei albieri de mici dimensiuni, ce conținea fragmente osteologice sparte și parțial calcinate, numită complexul C₄ (vezi Foto 1 și Plan 1). A fost prelevată toată umplutura acestei alveolări, flotarea acesteia ducând la identificarea, pe lângă fragmentele osteologice și a unor fragmente mici de cărbune de lemn. Imediat sub vegetal (nivelul 1a) a fost identificat un nivel gălbui-cenușiu cu aspect relativ afănat (nivelul 1b) ce era tăiat de complexul arheologic menționat mai sus. Nivelul 1b era anterior și unei alte unități arheologice, C₅, a cărei umplutură era afănată, de aceeași culoare cu nivelul 1b, complex ce a fost interpretat ca urma rădăcinilor unui arbust.

Sub acest nivel (1b) apărea un altul, brun-roșcat cu aspect relativ dens (nivelul 2) cu mult nisip în compoziție, ce conținea și fragmente ceramice (vezi Foto 2) și piese litice (așchii, galeți de silex sau cuarțit). Excavarea acestui nivel a oferit posibilitatea observării, în centrul movilei, a unui complex de formă ovală cu axa lungă orientată pe direcția E-V (vezi Foto 5), situat în zona centrală a tumulului.

În cadrul nivelului 3, nivel dens de culoare brună cu intruziuni negre-cenușii, au fost identificate fragmente ceramice (unele cu ornamente de tip Coțofeni III), material litic (așchii, galeți, piese finite, fragment de posibil tipar pentru turnat obiecte din metal „vopsit” cu ocră – vezi Foto 3, fragmente de râșnițe), bucăți de ocră (vezi Foto 4, 4a). Sub nivelul 3, care are forma unei movile

preexistente celei actuale (vezi Plan 1), a fost identificat un nivel de culoare brun închis, dens, lutos cu cracheluri albe, steril din punct de vedere arheologic (nivelul 6). A fost constatată macroscopic și afirmată o similaritate între stratigrafia internă a movilei M4 și cea din movila M1¹¹, cu mențiunea necesară că nivelul 2 era mai subțire în M4 comparativ cu M1.

Cercetările din campaniile anilor 2011 și 2015 au vizat jumătatea nordică a acestei movile. Nu au fost observate complexe secundare, structura stratigrafică fiind neschimbată față de datele din 2010¹². Totodată piese paleolitice *in situ* au fost identificate doar în extremitatea vestică a sfertului de NV al M4¹³, ușor în afara limitei acesteia, la partea superioară a nivelului 6, suprapus în cadrul movilei de nivelul 3 (vezi Planul 2a).

Descrierea complexului central

Complexul central avea o umplură brun-roșcată relativ asemănătoare cu nivelul 2, dar ușor mai afănată, cu pete cenușii închise, conținând mai puțin nisip și „tăia” nivelul imediat următor (nivelul 3) de culoare brună cu intruziuni negre, relativ dens (vezi Foto 5, 6 și Plan 1). Cercetarea acestei unități arheologice (numită M₁/2010) s-a făcut și prin practicarea Casetei 1 cu dimensiunile de 4 × 1 metri (vezi Plan 2 și Foto 6), fapt ce a înlesnit descoperirea unui schelet uman, cu siguranță adult, depus pe spate, pe direcție E-V, cu genunchii flexați, mâinile fiind întinse pe lângă corp; capul defunctului era orientat spre V, „culcat” pe partea dreaptă, cu bărbia în piept (vezi Foto 7 și Plan 3). Scheletul a fost cercetat la adâncimea de 1,02 m față de nivelul părții superioare a movilei actuale. Starea de conservare a scheletului a fost una extrem de precară, cercetarea sa directă fiind extrem de anevoioasă. Analizele antropologice efectuate pe acest schelet au oferit estimarea unei staturi de 1,70–1,75 m și o vârstă estimată de cca. 35–45 ani¹⁴.

¹¹ Luca *et alii* 2011a, 128; Luca *et alii* 2011, 14. Afirmția respectivă a fost folosită, la acel moment, ca un argument conjunctural în vederea susținerii ipotezei unei contemporaneități între complexele centrale din cele două movile.

¹² Diaconescu *et alii* 2012, 130–131.

¹³ Diaconescu *et alii* 2012, 130.

¹⁴ Analizele antropologice au fost efectuate de dr. Beatrice Kelemen (Institutul de cercetări interdisciplinare în Bio-Nano Științe, Centrul de biologie Moleculară, Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca), estimarea staturii fiind făcută pe baza ecuației de regresie Trotter-Gleser 1952, iar estimarea vârstei pe baza studierii dentiției, fiind observată erupția totală a molarului 3 mandibular. Starea proastă de conservare a scheletului nu a permis determinarea sexului defunctului. Toate datele prezente în această notă provin din

⁸ Luca *et alii* 2011, 29; Luca *et alii* 2012, 54.

⁹ Luca *et alii* 2012, 56.

¹⁰ Luca *et alii* 2012, Plan 1.

Singura piesă de inventar identificată este un obiect de mici dimensiuni, posibil un cercel¹⁵, descoperit în stânga capului defunctului, lângă marginea inferioară a ramurii mandibulei¹⁶ (vezi Plan 3 și Imaginea 1). Acest obiect a fost analizat în cadrul Laboratorului de Restaurare al Muzeului Brukenthal. Analiza a fost făcută prin prelevarea de probe de pe suprafața respectivului artefact. Depozitele au fost analizate chimic prin folosirea reactivilor chimici și s-a constatat prezența oxidului de fier la suprafața obiectului, astfel acesta fiind considerat la acel moment ca fiind din fier. Prezența oxidului de fier la nivelul suprafeței acestui artefact nu este o surpriză având în vedere prezența ocrului în bulgări sau praf în cadrul movilei ce adăpostește Mormântul 1 (vezi de exemplu Foto 4, 4a) și chiar în umplutura mormântului. Obiectul în cauză a fost considerat ca fiind confecționat și din cupru¹⁷, fapt contrazis de analizele de tip EDAX efectuate în cadrul laboratorului Institutului de Bio-Nano Științe din Cluj-Napoca. Conform acestor rezultate se poate remarca cantitatea mare de carbon (C) și oxigen (O), urmate de fosfor (P) (vezi Imaginele 2, 3).

Datele respective au o foarte bună similaritate cu valorile obținute prin aceeași metodă de analiză a oaselor de pește¹⁸, fapt ce ne face să considerăm acest obiect ca fiind manufacturat dintr-o verte-

comunicarea susținută de dr. Beatrice Kelemen și Delia Maria Roman la simpozionul *Permanență și continuitate în spațiul cultural hunedorean ediția a XV-a*, din 16 octombrie 2010, Hunedoara.

¹⁵ Luca *et alii* 2011a, 128.

¹⁶ Gogâltan 2013, 40–41, n. 113 când discută sumar problematica sitului de la Silivașu (sic!) de Jos sesizează lipsa menționării acestui obiect în articolul Luca *et alii* 2011, precum și lipsa unui plan de situație a complexului central din movila 4. Articolul citat de Gogâltan 2013 se baza pe nivelul de prelucrare a informației corespunzător debutului anului 2011. În prezentul studiu revenim cu o descriere mult mai completă a întregii situații arheologice din movilele cercetate în campania 2010.

¹⁷ Ciugudean 2011, 29, n. 14. Autorul consideră, pe baza unei informații de nivel personal oferite de dr. Sabin Adrian Luca, acest obiect ca fiind confecționat din cupru. Informație prezentă și la Gogâltan 2013, 40, citând sursa de mai sus. Această citată informație personală este cel puțin ciudată, câtă vreme piesa în cauză, în momentul descoperirii, nu prezenta producții de coroziune de culoare verde caracteristici cuprului sau unui posibil aliaj al acestui metal.

¹⁸ Campbell 2010, 65, fig. 21. Autorul analizează un fragment din coloana vertebrală a unui rechin. Este departe de noi gândul de a considera obiectul de la Silivașu de Jos ca fiind confecționat din os de rechin, dar forma sa și datele obținute prin analiza de tip EDAX ne determină să considerăm această piesă ca fiind confecționată sumar dintr-o vertebră de pește (această variantă ne-a fost sugerată și de dr. Georgeta El Susi la o analiză macroscopică a piesei în cauză).

bră de pește, funcționalitatea sa de cercel fiind cea mai probabilă prin dimensiuni, formă și poziția descoperirii.

Din păcate pe suprafața acestui obiect, cu intenția pozitivă de a-l conserva, considerat fiind la acel moment, ca fiind confecționat din fier (?), așa cum precizam mai sus, a fost aplicată o peliculă de rășină de tip Paraloid B72, conferindu-i astfel un aspect mult prea lucios.

Cercetările din „movila” M7

Ideea prezenței în acest sit a unor movile preexistente care puteau să aparțină Paleoliticului Mijlociu (concluzie temporară afirmată la finalul campaniei din 2009) ne-a determinat să abordăm și această prezumtivă movilă numită de noi M7¹⁹. Această ridicătură de pământ a fost numită *movilă prezumtivă* datorită dimensiunilor reduse atât ca suprafață cât și ca elevație. Este situată la est față de zona mai înaltă a interfluviului unde sunt amplasate movilele M1, M2, M3, M4.

Elemente de stratigrafie generală

Secțiunea S4, dispusă pe aceeași direcție ca și S3/2010²⁰, a relevat existența aici a patru niveluri numerotate consecutiv plecând de la nivelul de sus (vezi Plan 4).

Nivelul 1 de culoare cenușie, afânat, corespunde aspectului general al așa-numitului nivel vegetal.

Nivelul 2 are culoare gălbui-cenușie, fiind nisipos. În conținutul acestuia au fost identificate piese litice (așchii, galeți) și fragmente ceramice. Fragmentele ceramice aparțin, luând în considerare caracteristicile tehnologice, culturii Coșofeni. Prezența lor în acest nivel, destul de consistent ca și grosime, ne indică originea coluvială a acestui strat, fenomen petrecut la un orizont cronologic post-Coșofeni.

Nivelul 3 este de culoare brună, conține mult nisip aspectul general fiind unul foarte dens. În conținutul acestui nivel au apărut piese litice prelucrate din silex și cuarțit care aparțin, tehnologic, Paleoliticului Mijlociu.

La baza acestui nivel, suprapunând partea superioară a nivelului 4 (culoare gălbuie, foarte dens, cu intruziuni de argilă, steril arheologic) a fost identificată o aglomerare/disponere de material litic (vezi Foto 8 și Plan 5, 5a), similară cu cea identificată

¹⁹ Această movilă a fost numită greșit în raportul de cercetare Luca *et alii* 2011a, 127 ca fiind movila M5. Situația a fost corectată în Luca *et alii* 2011, 14, n. 41 și Luca *et alii* 2012, 56, n. 38.

²⁰ Pentru amplasarea acestei unități de cercetare vezi Luca *et alii* 2012, Plan 1.

sub movila M1. Stratigrafia identificată în secțiunea S4/2010 a demonstrat faptul că aici nu este vorba de o movilă, mica ridicătură de pământ fiind de fapt creată de factori naturali (eroziune pentru zona mai înaltă a interfluviului și coluviu pentru zona prezumtivei movile).

Cercetările campaniei 2015.

Scurtă prezentare a cercetărilor din movila M3

În campania 2015, pe lângă cercetările din jumătatea nordică a movilei M4 au fost efectuate săpături arheologice și în movila M3, prin practicarea secțiunii S1/2015 cu dimensiunile de 17,5 × 2 m și o orientare SV-NE.

După îndepărtarea stratului vegetal (numerat cu 1) și a mantalei movilei, nivel numit 2, brun-roșcat cu aspect relativ dens, cu mult nisip în compoziție (corespunzător nivelurilor numerotate cu 2 din movilele M1 și M4, nivel ce conținea sporadic fragmente ceramice), la adâncimea de 0,60 m a fost surprins un complex central, numit C₁, cu o umplutură nu foarte diferită (culoare mai deschisă și ușor mai afânătă) de aspectul nivelului în care se dezvoltă (numit nivelul 3). Fundul acestui complex era indicat de un nivel de arsură, nivel produs de o ardere la roșu a lutului²¹, inegal însă distribuit pe fundul acestui complex arheologic. Lipsa cărbunelui de lemn din acest nivel poate să indice utilizarea unui lemn cu putere de combustie limitată.

Cercetarea complexului C₁ a dus la conturarea și apoi la cercetarea complexului numit C₃ (M₁/2015), complex de formă ovală la conturare și aflat în relație stratigrafică directă cu C₁. La golire această unitate arheologică s-a dovedit a adăposti o groapă de formă rectangulară cu laturile scurte ușor convexe, cu axa lungă pe direcție E-V. În interiorul acesteia la adâncimea de 0,38 cm de la conturare a fost identificat un schelet uman orientat cu capul spre vest, depus pe spate, cu piciorul stâng puternic flexat și căzut spre dreapta corpului. În jurul scheletului a fost observat un contur perfect rectangular (dimensiuni 1,6 × 0,6 m), contur creat de o bandă îngustă de 2 cm de sol galben. Acest aspect ne face să considerăm că respectivul schelet a fost adăpostit de o „cutie” de lemn, construită din scânduri/dulapi așezați în cant, lângă care a fost introdus pământ, structură ce avea și un capac. Distrugerea acestui capac a dus la crearea unui șoc de presiune cauzat de masa de pământ dispusă

deasupra, șoc ce a provocat fracturile post-mortem ale unor oase și strivirea craniului²².

Astfel, putem considera complexul C₁ ca și groapa de implementare a C₃ (M₁/2015) în cadrul movilei M3. Nivelul de arsură de pe fundul C₁ este tăiat de amenajarea gropii C₃ (M₁/2015), fapt ce poate indica o scurtă perioadă de timp (ore sau zile) între săparea și amenajarea C₁ și amenajarea C₃ (M₁/2015), ultim moment ce coincide cu înhumarea propriu-zisă.

Din punct de vedere stratigrafic complexul C₃ (M₁/2015) taie nivelul 3, suprapune și „taie” și complexul C₂ și taie nivelul 4. Complexul C₂ ce s-a relevat după cercetarea și a zonei dispuse la vest de C₁, avea formă rectangulară cu axa lungă pe direcție E-V și era compus din trei niveluri succesive distincte de bârne de lemn paralele, suprapuse direcțional alternativ, nivelul inferior dispus pe direcție N-S, cel median pe direcție E-V, iar cel superior din nou pe direcție N-S. Nivelul 3 din această movilă, cu un aspect dens, de culoare brună cu intruziuni negre-cenușii, suprapunea complexul C₂.

Dacă latura de est a C₂ era clar săpată într-un nivel mai timpuriu (de culoare brună, dens, lutos, numit nivelul 4), marginea de vest a fost dată doar de bârnele din nivelul inferior, terenul premergător amenajării sale prezentând o scădere a altitudinii către vest. Complexul C₂ este practic cel mai timpuriu complex din această movilă, la acest moment al cercetării, fiind suprapus de nivelul 3 și „tăiat” de C₃ (M₁/2015).

În directă corelație cu această structură incendiată (C₂) au fost descoperite un număr de nouă vase ceramice. O parte dintre ele, șase la număr (vasele nr. 1–6) au fost dispuse pe structura de lemn ars înainte de ardere în extremitatea sa vestică și s-au prăbușit odată cu distrugerea acestuia, iar altele, trei la număr (vasele nr. 7–9) au fost depuse pe nivelul de arsură după prăbușire, în zona median-estică, imediat anterior momentului de acoperire a acestuia cu un nivel de pământ, destinat cel mai probabil înăbușirii focului. Partea inferioară a acestui strat de sol a suferit o ardere extrem de puternică, mult mai clar vizibilă în partea centrală a zonei de combustie.

Cercetările din campania 2016 au relevat faptul că în directă relație stratigrafică de suprapunere cu structura de bârne numită C₂ a fost cercetată, într-o alveolă dezvoltată în nivelul 4, o aglomerare de oase incinerate dintre care majoritatea sunt umane²³.

²¹ Acest nivel de arsură a fost descris în Diaconescu *et alii* 2016, 85. Informațiile obținute în campania 2016 au confirmat faptul că acest nivel de arsură era legat de amenajarea complexului C₁.

²² Pentru o descriere mai detaliată a situației arheologice din movila M3 vezi Diaconescu *et alii* 2016, 85–86.

²³ O prezentare detaliată a acestor aspecte va fi făcută în raportul arheologic ce va fi predat către publicare în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, campania 2016.

Considerații privind stratigrafia comparată din movilele M1, M4 și M3

Crearea unor modele matriciale de tip Harris pentru movilele discutate (cea propusă pentru movila M3 prezintă situația observată la finalul campaniei 2016, campanie ce a dus la documentarea integrală a profilului de N al unității de cercetare S1/2015–2016) ne oferă posibilitatea să comparăm situațiile stratigrafice din cele trei movile (vezi Imaginile 17, 18, 19). Din analiza acestora rezultă foarte clar că, în ciuda considerațiilor bazate pe observații macroscopice generale, fiecare dintre aceste movile reprezintă o entitate stratigrafică aparte.

Datele oferite de metoda comparativă a inventarului ceramic din complexe C₅, C₆, C₈ cercetate în movila M1 și cel descoperit în complexul C₂ din movila M3, ne oferă posibilitatea să le considerăm contemporane. Mormântul M₁/2010 din movila M4 prezintă suficiente elemente de rit și ritual pentru a putea fi considerat contemporan cu C₃ (M₁/2015) din movila M3. Aici ne referim în principal la orientare (V-E) și la poziția scheletului, supină, cu brațele pe lângă corp, cu genunchii ușor flexați²⁴, cu fața în direcția opusă direcției flexării genunchilor (M₁/2010 are fața către sud și genunchii flexați către nord, iar C₃-M₁/2015 are fața spre nord și genunchii flexați către sud). Ce trebuie subliniat aici este că toate datele obținute până acum ne fac să considerăm movila M4 ca fiind construită special pentru mormântul M₁/2010, fapt ce ar putea explica dimensiunile mai mici ale acestui monument funerar, în comparație cu movilele M1, M3 și probabil M2.

Relația stratigrafică directă, de suprapunere, dintre C₃-M₁/2015 și C₂ din movila M3 ne oferă posibilitate să afirmăm că momentul de amenajare al mormintelor este ulterior complexelor cu inventar ceramic de tip Coșofeni IIIb.

Aceste considerente pot completa următoarele observații de ordin stratigrafic: nivelul 3 din movila M1 este tăiat de complexe C₅, C₆ și C₈, nivelul 3 din movila M4 este tăiat de complexul M1/2010, iar nivelul 3 din movila M3 este tăiat de C₁ și C₃ (M₁/2015) și suprapune complexul C₂ din aceeași movilă. Astfel, nivelul 3 din movila M1 este cel mai timpuriu, urmat fiind de nivelurile 3 din movilele M3 și M4, care pot fi contemporane.

Modelele matriciale propuse oferă și alte perspective. Nivelurile 2 din cele trei movile pot fi

privite ca fiind contemporane, aspect subliniat și de similaritatea structurii morfologice ale celor trei unități arheologice. Nivelul 2 din movila M1 suprapune direct complexe C₅, C₆ și C₈ de tip Coșofeni IIIb și nivelul 3 de aici (cel mai timpuriu dintre nivelurile de tip 3). Nivelurile 2 din movilele M4 și M3 suprapun direct gropile de implementare a celor două morminte cercetate, morminte ce, pe considerente stratigrafice, sunt mai târzii decât complexe de tip Coșofeni.

Complexele C₁, C₂, C₃ și C₄²⁵ din movila M1, taie nivelul 2 din această movilă. Complexul C₄ este situat în zona centrală a movilei și are o funcționalitate incertă²⁶. Plecând de la o prezumtivă contemporaneitate a nivelurilor de tip 2 din cele trei movile și folosind poziția centrală a complexului C₄ în cadrul planimetriei movilei M1, putem presupune că acest complex poate fi rezultatul unei deranjări/vandalizări de epocă modernă a unui prezumtiv mormânt central din această movilă, mormânt contemporan cu celelalte două inhumări cercetate în cadrul sitului de la Silvașu de Jos. Trebuie să subliniem însă fragilitatea reală a acestui tablou, în lipsa unor date arheologice concrete din cadrul movilei M1²⁷, care să susțină afirmațiile de mai sus.

Elemente de cronologie relativă

Analizarea materialului ceramic descoperit în movila M1 (în complexe C₅, C₆, C₈, mai exact 19 vase ceramice întregi, întregibile sau fragmentare)²⁸ a dus la concluzia, pe baza analogiilor identificate, că ceramica găsită aici este caracteristică etapei IIIb din evoluția culturii Coșofeni²⁹.

²⁵ Dacă în Luca *et alii* 2011, 12 apare supoziția unei contemporaneități între C₄ și C₁₁, acest aspect este pe deplin clarificat prin modelul matricial propus pentru movila M1, conform căruia C₄ taie nivelul 2, iar acesta suprapune complexul C₁₁.

²⁶ Vezi Luca *et alii* 2011, 12.

²⁷ Ideea unui mormânt succesiv stratigrafic al complexelor de tip Coșofeni pleacă de la situația stratigrafică din movila M3, însă așa cum precizăm mai sus fiecare movilă de tip tumul este o entitate stratigrafică aparte.

²⁸ Nu putem încadra cu precizie în etapa Coșofeni IIIb fragmentele ceramice de mici dimensiuni din nivelul 3 al movilei M4, așa cum sugerează Gogâltan 2013, 41. Putem doar să precizăm că unele dintre ele prezintă elemente decorative de tip *Furchenstich*, fapt ce le face încadrabile în etapa III a acestei culturi așa cum a fost definită până acum. Încadrarea mai fină, în etapa IIIb, a fost propusă doar pentru vasele din complexe aparținând movilei M1.

²⁹ Luca *et alii* 2011, 14–26, 29; Luca *et alii* 2012, 56–71, 74. Curios, la Teodorescu 2011, 127 care citează parțial sursele menționate de noi, încadrarea ceramicii din movila M1 este făcută în etapa Coșofeni IIIc (?).

²⁴ Poziție încadrabilă în tipul II, conform tipologiei oferite de Frânculeasa *et alii* 2015, 63, fig. 6.

Pe lângă cele afirmate deja ne vedem nevoiți să revenim cu completări în ceea ce privește unul din obiectele ceramice din complexul arheologic C₅ (Movila 1), obiect ce prezintă o formă rară în cadrul morfologiei ceramicii de tip Coțofeni. Astfel, analogiile cele mai bune pentru obiectul ceramic nr. 5 descoperit în complexul C₅ din movila M1, pe lângă cea deja oferită, din mediu Baden târziu³⁰, le găsim la Budakalász în necropola aparținând tot mediului Baden³¹, în mormintele cu nr. 70³², 330³³ și eventual 138³⁴. Criteriile de stabilire a analogiilor au fost partea emisferică a pieselor discutate, forma generală a piciorului/mânerului precum și forma secțiunii transversale a piciorului/mânerului. Trebuie remarcat că cele trei cupe menționate au partea emisferică decorată cu linii paralele în zigzag incizate (câte trei linii pentru piesele din mormintele nr. 70 și 138 și două pentru piesa din mormântul nr. 330). Obiectul ceramic de la Silvaș prezintă tot pe latura emisferică un decor realizat prin tăieturi scurte dispuse vertical ce formează trei șiruri paralele, în zigzag. Practic motivul ornamental este același, dar tehnica sa de realizare este diferită. Piciorul/mânerul celor trei piese dar și al obiectului de la Silvașu de Jos prezintă ornamente: incizie pentru cupele de la Budakalász și tăieturi scurte pentru piesa de la Silvaș. Necropola de la Budakalász este încadrată în faza clasică a culturii Baden³⁵, etapa IIb-III³⁶, iar din punctul de vedere al cronologiei absolute între 3160/3040–3020/2900 cal BC³⁷.

O altă analogie, pentru partea de tip mâner/picior a obiectului ceramic nr. 5, aparținând de această dată spațiului intra-carpatic, o găsim în

situl de la Rotbav-*La părauf*³⁸, în mediu Coțofeni, caracterul descoperirii de aici neoferind suficiente argumente pentru o încadrare cronologică mai fină.

Toate vasele ceramice descoperite în complexul C₂ din movila M3 au elementele morfologice caracteristice ceramicii de tip Coțofeni III, existând similitudini de formă între acestea și cele descoperite în movila M1³⁹.

În aceeași movilă M3, mormântul C₃-M₁/2015 s-a dovedit, din considerente stratigrafice, mai târziu decât complexul C₂, demonstrând pentru această entitate stratigrafică o anterioritate a depunerilor de vase Coțofeni comparativ cu momentul înmormântării defunctului uman.

Existența unei cutii/camere de lemn utilizată pentru dispunerea scheletului din M₁/2015 din movila M3 are foarte bune analogii în descoperirea de la Bucova Pusta IV⁴⁰, descoperire ce oferă analogii foarte bune și vis-à-vis de poziția scheletului.

Analogii pentru M₁/2010 din movila M4 au fost deja oferite, dar considerăm că e necesar să le reiterăm aici. Astfel, trebuie menționate situațiile de la Rast și Suharu⁴¹ precum și cea de la Bodo⁴².

Poziția celor două schelete cercetate la Silvașu de Jos și descrisă deja mai sus este văzută ca fiind caracteristică mormintelor de tip *Pit-Graves* din zona Dunării de Jos după momentul 3000/2900 cal BC⁴³.

Elemente de cronologie absolută

Până la acest moment situl de la Silvașu de Jos beneficiază de 8 date AMS (trei din movila M1, complexul C₅, trei din movila M4, complexul M₁/2010 și două din movila M3, complexul C₃-M₁/2015 și C₂)⁴⁴. Valorile datelor sunt prezente în Tabelul 1, prezent mai jos.

Probele prelevate au fost considerate reprezentative pentru două dintre momentele esențiale în

³⁰ Vezi Luca *et alii* 2011, 18, n. 135; Luca *et alii* 2012, 59, n. 132.

³¹ Popa 2012, 163–164, n. 489 oferă o pleiadă întreagă de obiecte ceramice (cupe) din această necropolă, singurul criteriu de analogie cu piesa de la Silvașu (sic!) de Jos fiind existența sau nu a perforației în piciorul vasului, forma generală a părții inferioare, a secțiunii transversale prin picior, precum și a formei superioare, a recipientului, nefiind luate în calcul.

³² Bondár 2009, fig. 30 – 70/1. Vasul are, morfologic, excelente bune analogii cu obiectul (vasul nr. 5) de la Silvașu de Jos, singura observație fiind lipsa perforației piciorului pentru vasul de la Budakalász.

³³ Bondár 2009, fig. 31 – 330/3. În acest caz perforația piciorului este efectuată spre extremitatea piciorului.

³⁴ Bondár 2009, fig. 33–138/1. Extremitatea piciorului lipsește. Se poate observa perforația din picior, dar nu se poate aprecia dacă piciorul prezenta o lățire a bazei (ca și în cazul mormintelor nr. 118, 391).

³⁵ Siklósi 2009, 465–466.

³⁶ Horváth, Svingor 2015, 36.

³⁷ Raczky 2009, 479.

³⁸ Dietrich *et alii* 2014, 358–359, pl. 4/10.

³⁹ Vezi vasele din movila M1 publicate la Luca *et alii* 2011, pl. 4/1, pl. 5/2, pl. 9/1.

⁴⁰ Krauss *et alii* 2016, 306 și Abb. 6.

⁴¹ Luca *et alii* 2011, 14, n. 40.

⁴² Stratan 1974, 72–73. Autorul consideră mormântul ca fiind orientat vest-est, fapt confirmat și de desenul publicat în Fig. 14 (chiar dacă aici există o mică încurcătură între est și vest). Mormântul este încadrat în grupa mormintelor tumulare cu ocră și considerat „provizoriu” contemporan cu cultura Coțofeni. De remarcat sunt fragmentele ceramice Coțofeni descoperite în mantaua tumulului.

⁴³ Frânculeasa *et alii* 2015, 83, fig. 17, burial scheme 2.

⁴⁴ Cinci dintre probe au fost analizate la Poznan (Poznan Radiocarbon Laboratory), iar trei la București (Laborator Datate C–14 IFIN-HH).

Cod complex	Tip de probă	Cod Laborator	Valoare ¹⁴ C (BP)	Valoare calibrată (BC) 2σ
M1/2010 (Movila 4)	Os uman (incisiv lateral superior stâng)	Poz-53778	4115±30	2776–2577 cal BC (70.8%) 2866–2804 cal BC (24.6%)
Umplutura M1/2010 (Movila 4)	Cărbune lemn	Poz-56765	4135±30	2872–2620 cal BC (95.4%)
Umplutura M1/2010 (Movila 4)	Cărbune lemn	RoAMS-5E	4147±31	2876–2624 cal BC (95.4%)
C3-M1/2015 (Movila 3)	Os uman (incisiv lateral superior stâng)	Poz-78170	4130±35	2872–2617 cal BC (89.7%) 2611–2582 cal BC (5.7%)
C5 (Movila 1)	Cărbune lemn	Poz-56674	4430±50	3137–2919 cal BC (60.9%) 3335–3211 cal BC (28.1%) 3192–3152 cal BC (6.4%)
C5 (Movila 1)	Cărbune lemn	RoAMS-5A	4494±33	3351–3089 cal BC (94.5%) 3046–3037 cal BC (0.9%)
C5 (Movila 1)	Cărbune lemn	RoAMS-5B	4510±33	3354–3097 cal BC (94.5%)
C2 (Movila 3), bârna nr. 4	Cărbune lemn	Poz-78169	4495±35	3352–3089 cal BC (94.3%) 3047–3037 cal BC (1.1%)

Tabel 1

cadrul „arhitecturii” movilelor investigate în cadrul sitului de la Silvașu de Jos, mai exact vârsta complexelor cu ceramică de tip Coțofeni IIIb precum și cea a mormintelor de înhumatie.

Probele de cărbune de lemn din cadrul complexului C₅, cercetat în movila M1 au fost prelevate aleatoriu, la momentul extragerii lor neluându-se în calcul zonele optime de prelevare din cadrul bârnei pentru a evita așa-numitul *old-wood effect*. În cazul complexului C₂, cercetat în movila M3, proba prelevată a făcut parte din inelele exterioare observabile pe bârna arsă, rezultatul obținut datând momentul tăierii copacului din care a fost confecționată bârna în cauză. Cele patru date din complexe de tip Coțofeni IIIb arată însă o bună corelație valorică.

Pentru mormântul M₁/2010 au fost prelevate și probe de tip *short-lived* (os uman), precum și probe de tip *long-lived* din umplutura mormântului (cărbune de lemn), datele obținute oferind valori congruente. Mormântul M1/2015 din movila M3 beneficiază doar de o dată de tip *short-lived* (os uman).

Însăși valorile numerice ale datelor obținute ne oferă posibilitatea observării a cel puțin două grupuri distincte, unul corespunzător complexelor cu ceramică Coțofeni IIIb și altul corespunzător mormintelor de înhumatie.

Relația stratigrafică directă dintre complexe de tip mormânt și complexe cu ceramică de tip Coțofeni IIIb observată în movila M3, ne permite elaborarea unui model stratigrafic folosind programul OxCal v. 4.2⁴⁵, unde sunt create două faze,

prima corespunzând complexelor de tip Coțofeni IIIb, cea de-a doua definind etapa înhumatiilor. Modelul obținut prezintă un factor de coeziune sau *agreement* de 99%, oferind astfel garanții solide pentru observațiile stratigrafice efectuate (vezi Imaginea 4), și totodată o imagine clară asupra existenței celor două etape distincte (vezi Imaginea 5).

Crearea sumelor mărginite pentru fiecare etapă în parte ne permite estimarea unui palier cronologic cuprins între cca. 3370–3000 cal BC pentru complexe cu ceramică de tip Coțofeni IIIb (vezi Imaginea 6), estimarea debutului și finalului acestei faze, construită individual, (vezi Imaginile 6a și 6b) oferind următoarele valori: Start – 3607–3099 cal BC (*mean* 3322 cal BC) și End – 3325–2742 cal BC (*mean* 3062 cal BC). Etapa mormintelor de înhumatie este încadrabilă, conform valorilor oferite de suma mărginită a datelor existente, între cca. 2860–2600 cal BC (Imaginea 7). Începutul acestei faze, construită de asemenea individual, este estimat în palierul 3041–2634 cal BC (*mean* 2810 cal BC), iar finalul ei situat la momentul 2858–2418 cal BC (*mean* 2642 cal BC) (vezi Imaginile 7a și 7b).

Aici trebuie să atragem atenția asupra valorilor lungi obținute prin calibrarea 2σ a datelor, fapt cauzat de platourile existente pe curba de calibrare în intervalele 3320–3100 cal BC și 2800–2600 cal BC. Aceste valori lungi pot crea o imagine ușor neclară asupra relațiilor cronologice absolute dintre cele două etape. De aceea, în încercarea de a clarifica cât mai mult cu puțință situația descrisă

⁴⁵ Toate modelările datelor ¹⁴C din acest studiu au fost făcute folosind programul OxCal v. 4.2 (Bronk Ramsey

2009) și curba de calibrare IntCal 13 (Reimer *et alii* 2013), calibrarea fiind 2σ.

și folosind valorile de tip *mean* precizate mai sus, putem avansa următoarele intervale cronologice: etapa complexelor de tip Coțofeni IIb este cuprinsă între 3322–3062 cal BC, iar cea a morimintelor de înhumare între 2810–2642 cal BC.

Scurte considerații privind paralelismele cronologice și culturale pentru descoperirile de la Silvașu de Jos

Palierul cronologic absolut obținut pentru orizontul complexelor definite de prezența ceramicii de tip Coțofeni III din situl discutat de noi în aceste rânduri duce la o paralelizare a acestuia cu etapa timpurie (IIa/b) a fazei clasice a culturii Baden, etapă integrată între 3350–3100/3000 cal BC⁴⁶. Etapa imediat următoare din dezvoltarea culturii Baden, faza clasică (IIb-III) este încadrată între 3100/3000–2900/2800 cal BC, poate fi văzută ca și un eventual moment de final pentru cel mai timpuriu palier cronologic absolut de la Silvașu de Jos definit aici.

Dacă integrarea ceramicii descoperite la Silvașu de Jos în cadrul etapei IIIb a culturii Coțofeni a fost făcută doar pe baza metodei comparative, apartenența ei la faza III a culturii Coțofeni este dincolo de orice dubiu. Valoarea corectă a datelor este oferită de faptul că proba care stă la baza datei Poz 78169 a fost prelevată cu atenție din inețele exterioare de creștere ale uneia din bârnele descoperite în asocieră cu vasele ceramice de tip Coțofeni. Faptul că această dată este într-o foarte bună corelare cu cele din Movila 1, unde metoda de prelevare ar fi putut duce la un *old-wood effect*, ne demonstrează validitatea celorlalte trei valori publicate aici și ne face să considerăm palierul propus ca pe unul veridic. Urmărind datele ¹⁴C publicate de Siklósi 2009 putem observa că datele AMS de la Silvașu de Jos corespunzătoare acestui palier sunt în bună

corelație valorică cu cele mai timpurii date de la Budakalasz.

Datele ¹⁴C existente pentru cultura Coțofeni la acest moment sunt date convenționale și au fost publicate ca un lot întreg (11 date) de mai multe ori până acum⁴⁷. Cu o singură excepție aceste date aparțin unor așezări ce aparțin fazei a III-a a culturii Coțofeni⁴⁸. Probele de la Băile Herculane și Ostrovu Corbului sunt obținute din cărbune de lemn⁴⁹, cele de la Poiana Ampoiului neavând precizată materia primă a probelor.

Includerea a 10 dintre ele⁵⁰ într-o fază Coțofeni III în cadrul programului OxCal ne arată lipsa de congruență pentru datele LJ–3797 de la Ostrovu Corbului și data UZ–2870 de la Poiana Ampoiului (vezi Imaginea 8). Eliminarea acestor două date din modelul propus (prima putând fi afectată de *old-wood effect* iar a doua putând fi intruzivă) se obține un nou model, în care se observă că și data UZ–2869 prezintă inconsistențe cu restul grupului de date (vezi Imaginea 9), astfel două dintre datele de la Zurich, cele mai târzii, trebuie privite cu precauție atunci când este vorba de datarea nivelurilor din așezarea de la Poiana Ampoiului și implicit a culturii Coțofeni⁵¹. Acest aspect este subliniat și de faptul că modelul obținut după eliminarea celor două date discutate are un grad de coeziune foarte bun (*agreement model* 174%) (vezi Imaginea 10). Suma mărginită a acestui ultim model ne oferă pentru etapa Coțofeni III palierul cronologic cca. 3000–2850 cal BC (vezi Imaginea 11) sau, mai precis, pentru start 3076–2896 cal BC (*mean* 2962 cal BC), iar pentru final 2919–2825 cal BC (*mean* 2881 cal BC).

Introducerea celor patru date de la Silvașu de Jos ce corespund complexelor cu ceramică de tip Coțofeni III într-un model împreună cu celelalte 10 date discutate deja, se observă că data UZ–2870 oferă inconsistențe cu restul datelor (Imaginea 12). Eliminarea sa duce la obținerea unui model cu un *agreement* de 115%, unde data UZ–2869 are un *agreement* de 79% (vezi Imaginea 13). Suma mărginită a acestui model (Imaginea 14) ne permite

⁴⁶ Horváth, Svingor 2015, 33. Autoarele văd însă ca și etapă paralelă din cadrul dezvoltării culturii Coțofeni fazele I și eventual II (vezi Horváth, Svingor 2015, 35, 39). Interesant este că în Horváth *et alii* 2013, 171 etapa Early Pit Grave cuprinsă între 3300/3100–2900/2600 cal BC este văzută a fi contemporană cu Coțofeni IIIa, IIIb și Baden tâziu. Opinii oarecum similare și în literatura românească (Ciugudean 2000, 53 menționează un sincronism între etapa Coțofeni II și etapa IIa-IIb a culturii Baden; același autor la p. 54 discută despre contemporaneitatea parțială între Coțofeni III, Baden D-E și Kostolac, iar în tabelul cronologic de la p. 281 prezintă etapa Coțofeni III ca fiind ulterioară culturii Baden). Drașovean 2011, 38–39, încadrează descoperirile Baden de la Timișoara-Freidorf în etapa târzie (III) a respectivei culturi, discutând totodată și despre influențele de tip Coțofeni din cadrul ceramicii de aici, elemente încadrate în etapele Coțofeni II, III.

⁴⁷ Băjenaru 1998, 16–17, Ciugudean 2000, 58 (autorul publică 5 date de la Poiana Ampoiului dar consideră data UZ–2868 prea târzie pentru cultura Coțofeni); Frânculeasa *et alii* 2015, 79, fig. 14.

⁴⁸ Vezi Linick 1979, 196–197 și Băjenaru 1998, 14–15.

⁴⁹ Linick 1979, 196–197.

⁵⁰ Data LJ–3533 este publicată ca făcând parte din etapa Coțofeni II–IIb de către Linick 1979, 196, informație preluată și de Băjenaru 1988, 14, nr. cat. 2.

⁵¹ Aspect deja semnalat, cu argumente asupra nu credem ca e nevoie să revenim, considerându-le justificate, la Băjenaru 1998, 4, 7.

să evaluăm evoluția fazei III a culturii Coțofeni în intervalul cca. 3250–2800 cal BC. Intervalul temporal este unul lung, fapt datorat în primul rând curbei de calibrare, mai exact platoului existent între 3320–3100 cal BC.

Etapa mormintelor de inhumație de la Silvașu de Jos se poate încadra în ceea ce este numită etapa târzie a mormintelor cu ocră (*jüngerer Ockergräber*), etapă cuprinsă între cca. 3300–2600⁵² sau perioada III a culturilor stepice (*Early Pit Grave*)⁵³. Datele ¹⁴C de la Silvașu de Jos sunt însă în foarte bună corelație valorică cu cele de la Kunhegyes-Nagyállásalom mormintele 14, 18⁵⁴, Sárétudvari-Örhalom, mormintele 4 și 9⁵⁵, Bucova Pusta movila IV⁵⁶, mormântul 1 de la Aricești II, mormântul 3 de la Srejniciu și mormântul 3 de la Aricești I⁵⁷ (ultimele trei morminte se află în zona Dunării de Jos). Cele patru morminte din Ungaria menționate sunt însă încadrate în perioada IV a culturilor stepice (*Late Pit Grave*)⁵⁸.

Corelarea făcută mai sus cu datele din cele două morminte de la Sárétudvari-Örhalom ne conduce automat către poziția cronologică absolută a grupului cultural Livezile, al cărui tip de ceramică apare și în cele două morminte menționate de la Sárétudvari⁵⁹. Patru date au fost folosite aici pentru estimarea fazei corespunzătoare acestui grup cultural: cele două date din situl eponim de la Livezile-Baia și datele din mormintele 4 și 9 de la Sárétudvari-Örhalom. Suma mărginită a acestei faze (Imaginea 15) ne oferă un interval cronologic cuprins între cca. 2800–2480 cal BC, mai precis ca debut 3116–2503 cal BC (*mean* 2770 cal BC), iar ca final 2659–2127 cal BC (*mean* 2467 cal BC). Urmând aceleași principii folosite mai sus la estimarea intervalului cronologic pentru cele două etape de la Silvașu de Jos, putem încadra descoperirile de tip Livezile în intervalul cronologic 2770–2647 cal BC. Aceste valori demonstrează o ușoară anterioritate pentru debutul etapei inhumațiilor de la Silvașu de Jos față de momentul de

început al grupului cultural Livezile. Altfel, etapa înmormântărilor de la Silvașu suprapune prima jumătate a spațiului temporal ocupat de descoperirile de tip Livezile, dovedindu-se a fi ușor mai timpurie decât zona cea mai consistentă din diagrama corespunzătoare grupului Livezile (vezi Imaginea 16).

Concluzii

Definirea în cazul tumulilor de la Silvașu de Jos-Dealul Țapului, a celor două orizonturi stratigrafice și cronologice, în speță a momentului complexelor cu caracter ritual și/sau funerar, însoțite de ceramică de tip Coțofeni IIb precum și a celui corespunzător mormintelor de inhumație, despărțite conform datelor de cronologie absolută de un interval de timp ce poate fi estimat la cca. 200 de ani BC, ridică problema existenței sau nu a unei continuități a acestei necropole de-a lungul celor două etape.

Existența unor morminte tumulare cu manta de pământ care să aparțină culturii Coțofeni a fost afirmată și combătută⁶⁰ de-a lungul timpului. Folosirea aceluiași monumente pentru același tip de manifestare (funerară și implicit rituală) în două momente cronologice distincte, dar nu foarte îndepărtate în timp, poate fi un argument în ceea ce privește păstrarea în memoria unei/unor comunități a acestui spațiu ca având o destinație simbolică. Schimbarea în ceea ce privește aspecte de rit și ritual se datorează cel mai probabil unor influențe străine spațiului sud-vest transilvănean în mediu cultural Coțofeni târziu, considerate la acest moment de tip Yamnaya⁶¹.

Luând în calcul cele spuse deja mai sus despre poziția cronologică absolută a fazei III a culturii Coțofeni, putem observa că debutul etapei înmormântărilor de la Silvașu de Jos corespunde cu finalul fazei III a culturii Coțofeni, astfel această etapă desfășurându-se imediat după ce stilul ceramic Coțofeni III încetează să mai predomină și să mai fie vizibil și definibil ca o cultură arheologică.

Având în vedere că grupul cultural Livezile (grup definit în zona Munților Apuseni și fiind caracterizat și de ritul mormintelor tumulare) a fost descris ca având o puternică componentă genetică de tip Coțofeni III, punându-se în discuție o transformare a acestui fond genetic sub influențe diverse

⁵² Krauß *et alii* 2016, 296–298.

⁵³ Horváth *et alii* 2013, 171.

⁵⁴ Horváth *et alii* 2013, 165, tab. 3. Cele două morminte sunt încadrate de autori în etapa *Early Pit Grave*, Perioada III a culturilor stepice, dar la p. 172, pe baza valorilor datelor AMS, sunt considerate parte din Perioada IV.

⁵⁵ Horváth *et alii* 2013, 165, tab. 3. Cele două morminte sunt încadrate de autori în etapa *Late Pit Grave*, Perioada IV a culturilor stepice.

⁵⁶ Krauß *et alii* 2016, 298, tab. 7, poz. 19 și 302. Mormânt încadrat în etapa *jüngerer Ockergräber*.

⁵⁷ Frinculeasa *et alii* 2015, 58–59, Tab. 2, poz. 7, 8, 15.

⁵⁸ Horváth *et alii* 2013, 166, 171–172.

⁵⁹ Gerling-Ciugudean 2013, 184.

⁶⁰ Vezi Ciugudean 2000, 43–44 pentru o discuție critică și comprehensivă asupra acestui subiect. Autorul concluzionează că: „...fără a putea însă afirma că practica înmormântărilor tumulare a fost una proprie acestei culturi” (i.e. cultura Coțofeni).

⁶¹ Ciugudean 2011, 29; Frinculeasa *et alii* 2015, 77.

în noul grup cultural⁶². Astfel putem lua în considerare și comunități care determinate de influențe culturale externe mediului transilvănean⁶³ să evolueze în mod diferit la momente cronologice uneori mai târzii decât spații nu foarte îndepărtate⁶⁴.

Mulțumiri

Sumele necesare pentru obținerea datelor ¹⁴C au fost susținute de bursa post-doctorală oferită de fundația Alexander von Humboldt (Berlin, Germania) a lui Dragoș Diaconescu (3 probe), de către Muzeul Banatului din Timișoara prin fondurile de cercetări interdisciplinare (2 probe) și de către Laboratorul de Datare C-14 IFIN-HH București (3 probe), laborator ce a demonstrat o bună acuratețe a rezultatelor obținute.

BIBLIOGRAFIE

- Băjenaru 1998
R. Băjenaru, Discuții privind cronologia absolută a culturii Glina. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 49, 1, 1–22.
- Bondár 2009
M. Bondár, Grave goods. Pottery. *The Copper Age cemetery of Budakalász* (eds. M. Bondár, P. Raczky), 2009, 246–285
- Bronk Ramsey 2009
C. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51 (1), 2009, 337–360
- Campbell 2010
S. J. Campbell, *Age determination of the sixgill shark from hard parts using a series of traditional and novel approaches*, WWU Masters Thesis Collection. Paper 74, 2010.
- Ciugudean 2000
H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica XXVI, 2000.
- Ciugudean 2011
H. Ciugudean, Mounds and mountains: burial rituals in Early Bronze Age Transylvania. *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin* (ed. S. Berecki, R. Neméthy, B. Rezi), 2011, 21–57.

Diaconescu et alii 2012
D. Diaconescu, C. C. Roman, D. A. Diaconescu, C. Doncuțiu, A. Matei, M. Constatin, F. Tănăsie, Silvașu de Jos, oraș Hateg, jud. Hunedoara, Punct: Dealu Țapului, Campania 2011. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2011*, 2012, 130–131.

Diaconescu et alii 2016
D. Diaconescu, S. Tincu, C. I. Suciu, A. Rusu, A. Georgescu, R. M. Giorgi, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Hegy, Silvașu de Jos, oraș Hateg, jud. Hunedoara, Punct: Dealu Țapului, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2015*, 2016, 85–86.

Dietrich et alii 2014
L. Dietrich, O. Dietrich, C. E. Ștefan, Așezările Coțofeni de la Rotbav, Transilvania de sud-est. *Studies in the Prehistory of Southeastern Europe. Volume dedicated to the memory of Mihai Șimon* (eds. C. E. Ștefan, M. Florea, S. C. Ailnicăi, C. Micu), 2014, 337–410.

Drașovean 2011
F. Drașovean, Locuirea eneolitică târzie. *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca, 2011, 31–39.

Frânculeasa et alii 2015
A. Frânculeasa, B. Preda, V. Heyd, Pit-graves, Yamanya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling IVth and IIIrd Millenium BC Burial Customs, Equipment and Chronology. *Praehistorische Zeitschrift* 90 (1–2), 2015, 45–113.

Gerling, Ciugudean 2013
C. Gerling, H. Ciugudean, Insights into the Transylvanian Early Bronze Age using Strontium and Oxygen Isotope Analysis: A pilot study. *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions* (eds. V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverény), 2013, 181–202.

Gogâltan 2013
F. Gogâltan, Transilvania și spațiul nord-pontic. Relații interculturale între sfârșitul Epocii Cuprului și începutul Epocii Bronzului (cca. 3500–2500 a. Chr.). *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 5, 2013, 31–76.

Horváth et alii 2013
T. Horváth, J. Dani, Á. Pető, Ł. Pospieszny, É. Svingor, Multidisciplinary Contributions to the Study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain. *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions* (eds. V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverény), 2013, 153–179.

Horváth, Svingor 2015
T. Horváth, É. Svingor, The spatial and chronological distribution of the so-called “Baden culture”. *The Baden Culture around the Western Carpathians* (eds. M. Nowak,

⁶² Ciugudean 2000, 60.

⁶³ Vezi n. 61 din prezentul studiu.

⁶⁴ Vezi mai sus n. 53, 54, 57. Vezi de asemenea, ca exemple, datele ¹⁴C din tumulii de la Hajdúnánás-Tedej – *Lyukashalom*, Tiszavasvári-Gyepáros, Tiszavasvári-Deákhalom, Sárrétudvari-Örhalom (mormintele nr. 12, 10), conform Horváth et alii 2013, 165, Table 3.

A. Zastawny), „Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce”, 2015, 19–74.

Krauβ *et alii* 2016

R. Krauß, C. Schmid, D. Ciobotaru, V. Slavchev, Varna und die Folgen – Überlegungen zu den Ockergräbern zwischen Karpatenbecken und der nördlichen Ägäis. *Von Baden bis Troia: Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka* (eds. M. Bartelheim, B. Horejs, R. Krauß), 2016, 273–315.

Linick 1979

T. W. Linick, La Jolla Natural Radiocarbon measurements VIII. *Radiocarbon* 21, (2), 1979, 186–202.

Luca *et alii* 2011

S. A. Luca, D. Diaconescu, C. C. Roman, S. Tincu, Cercetările arheologice de la Silvașu de Jos – Dealul Țapului. Campaniile anilor 2006–2010. *Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei XXXVIII*, 2011, 7–54

Luca *et alii* 2011a

S. A. Luca, D. Diaconescu, F. Dumitrescu-Chioar, Gh. V. Natea, V. Palaghie, R. M. Teodorescu, C. C. Roman, S. Tincu, A. Rusu, Silvașu de Jos, oraș Hațeg, jud. Hunedoara. Punct: Dealul Țapului. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2010*, 2011, 127–128.

Luca *et alii* 2012

S. A. Luca, D. Diaconescu, C. C. Roman, S. Tincu, The Archeological Research from Silvașu de Jos–Dealul Țapului. The Archaeological Campaigns from 2006–2010. *Studii de Arheologie și Istorie. Omagiu Profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani*, Seria Interferențe Etnice și Culturale în mileniile I a. Chr. – I p. Chr., Vol. XX (ed. C. Cosma.), 2012, 43–76.

Popa 2012

C. I. Popa, *Contribuții la preistoria Văii Sebeșului (I). Locuiri Coțofeni din zona deluroasă*, Bibliotheca Musei Sabesiensis III, 2012.

Raczky 2009

P. Raczky, Historical context of the Late Copper Age cemetery at Budakalász. *The Copper Age cemetery of Budakalász* (eds. M. Bondár, P. Raczky), 2009, 475–484.

Reimer *et alii* 2013

P. Reimer, E. Bard, A. Bayliss, W. Beck, P. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C. Buck, H. Cheng, L. Edwards, M. Friedrich, P. Grootes, T. Guilderson, H. Haflidason, I. Hajdas, C. Hatté, T. Heaton, D. Hoffmann, A. Hogg, K. Hughen, F. Kaiser, B. Kromer, S. Manning, M. Niu, R. Reimer, D. Richards, M. Scott, J. Southon, R. Staff, C. Turney, J. van der Plicht, IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 55, (4), 1869–1887.

Siklósi 2009

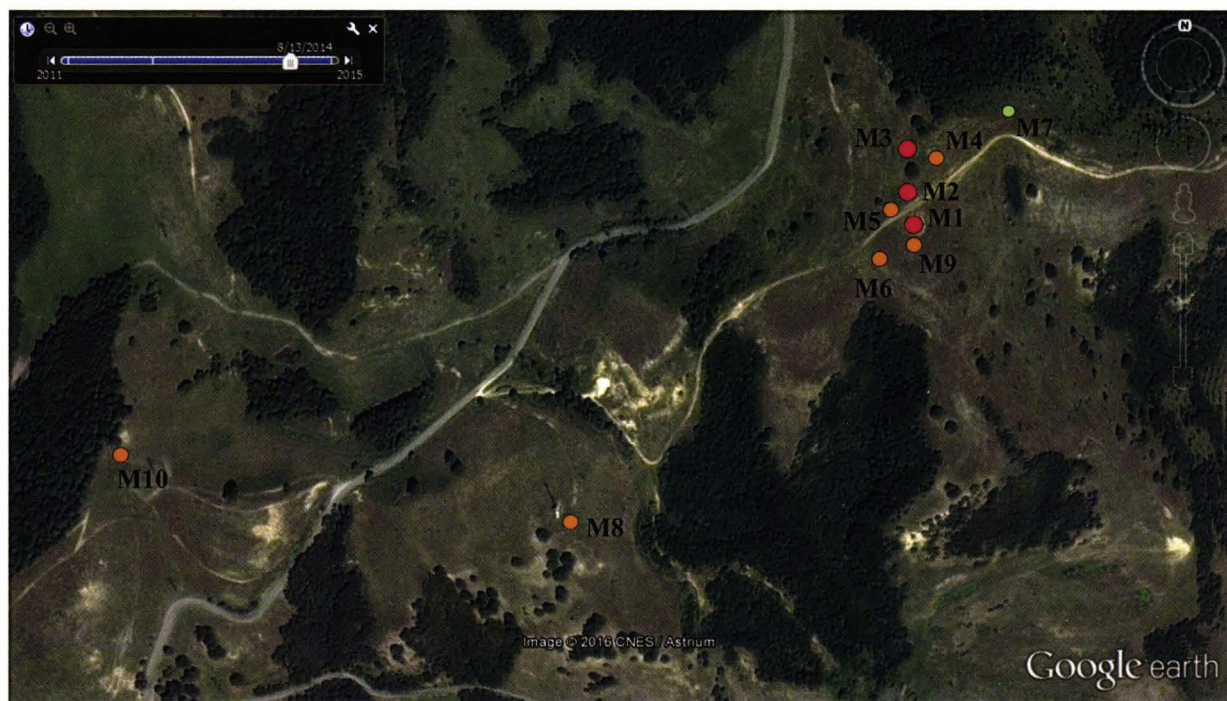
Z. Siklósi, Absolute and internal chronology of the Late Copper Age cemetery at Budakalász. *The Copper Age cemetery of Budakalász* (eds. M. Bondár, P. Raczky), 2009, 458–474.

Stratan 1974

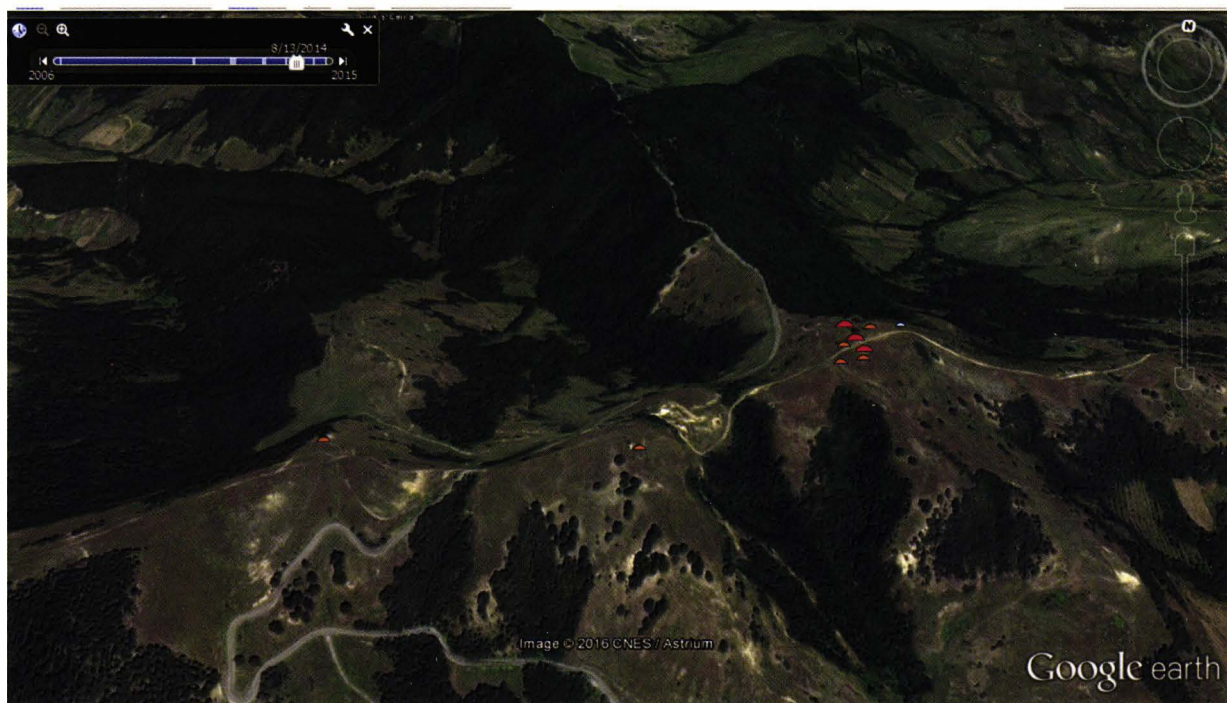
I. Stratan, Un mormânt cu ocră la Bodo (com. Baling, jud. Timiș). *Tibiscus III*, 1974, p. 71–74

Teodorescu 2011

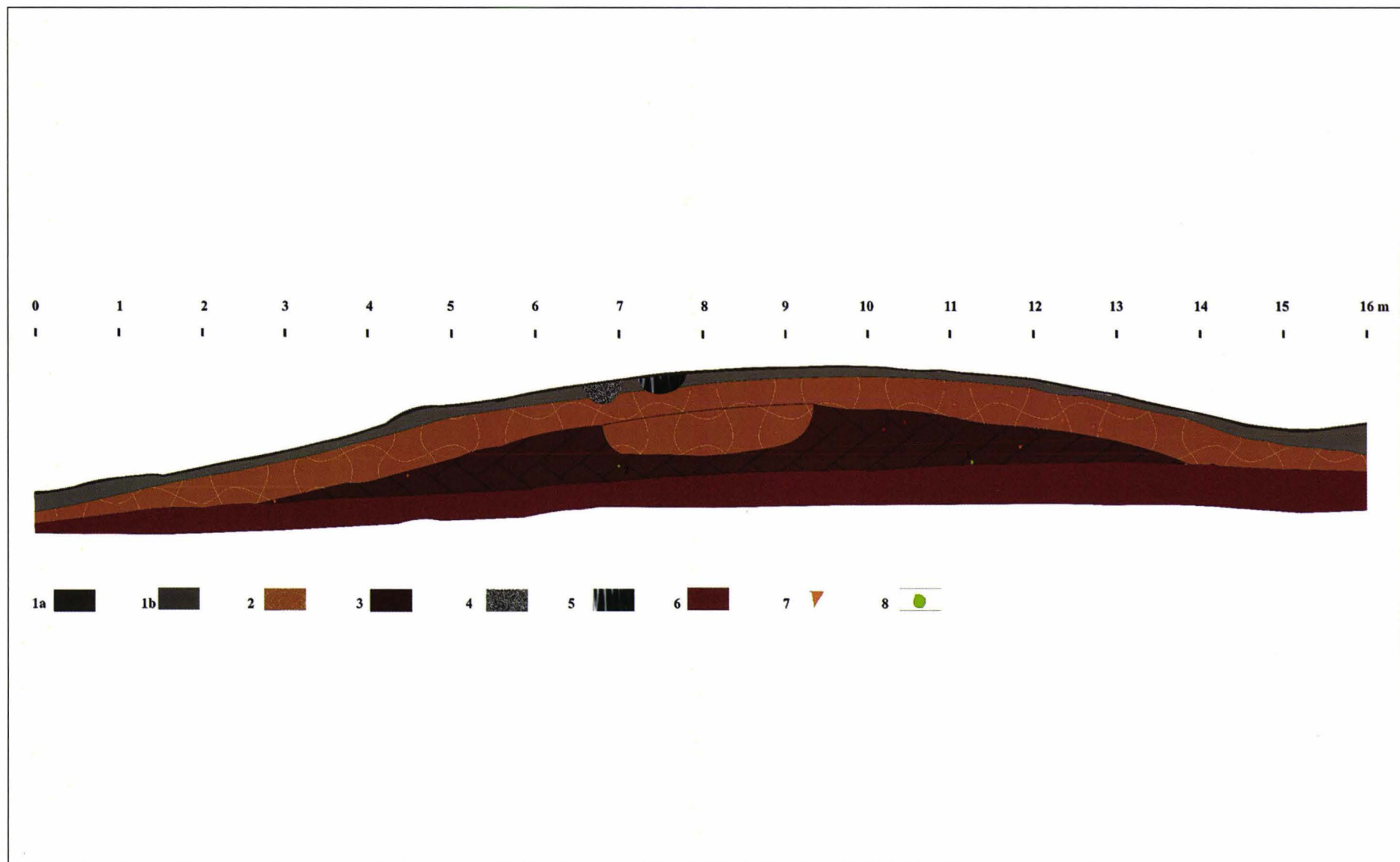
R. M. Teodorescu, *Necropolele tumulare pe teritoriul României în eneoliticul final și epoca bronzului. Considerații preliminare*, Sibiu, 2011.

Harta 1: Dispunerea celor 10 movile din cadrul sitului de la Silvașu de Jos-Dealul Țapului

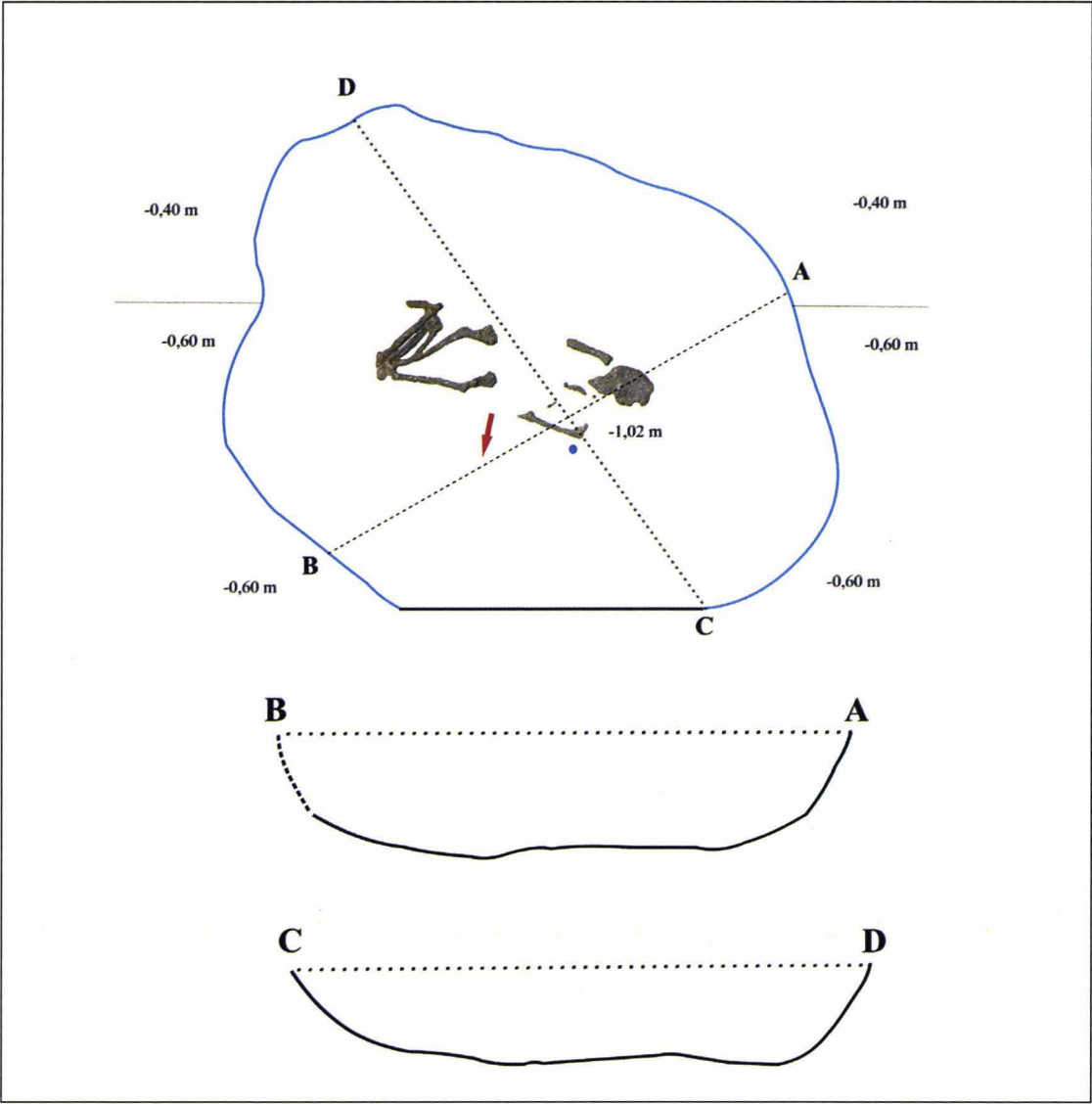

Harta 2: Modelul 3D al interfluviului pe care sunt amplasate movilele din situl la Silvașu de Jos-Dealul Țapului, identificarea acestora făcându-se prin corelație cu Harta 1

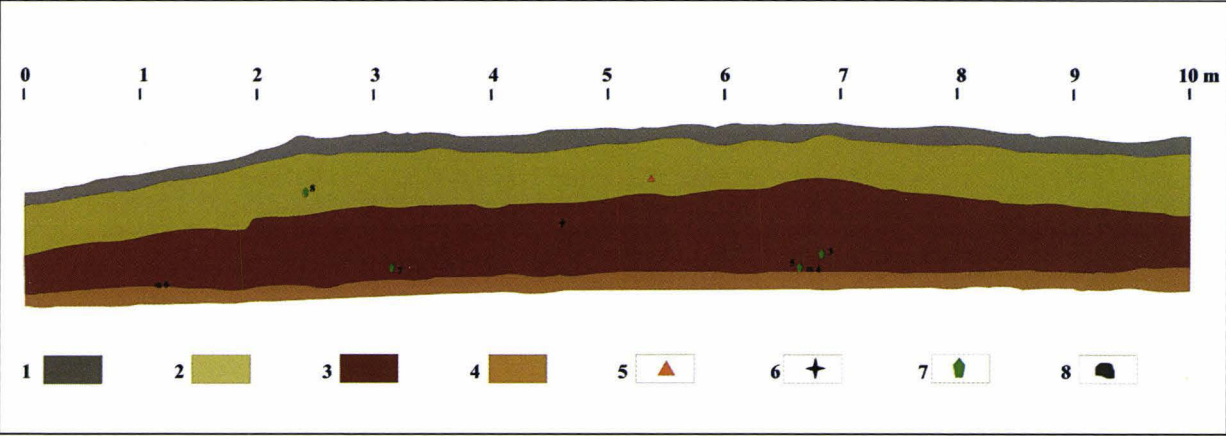

Plan 1: Profilul cu expunere nordică al secțiunii S3/2010

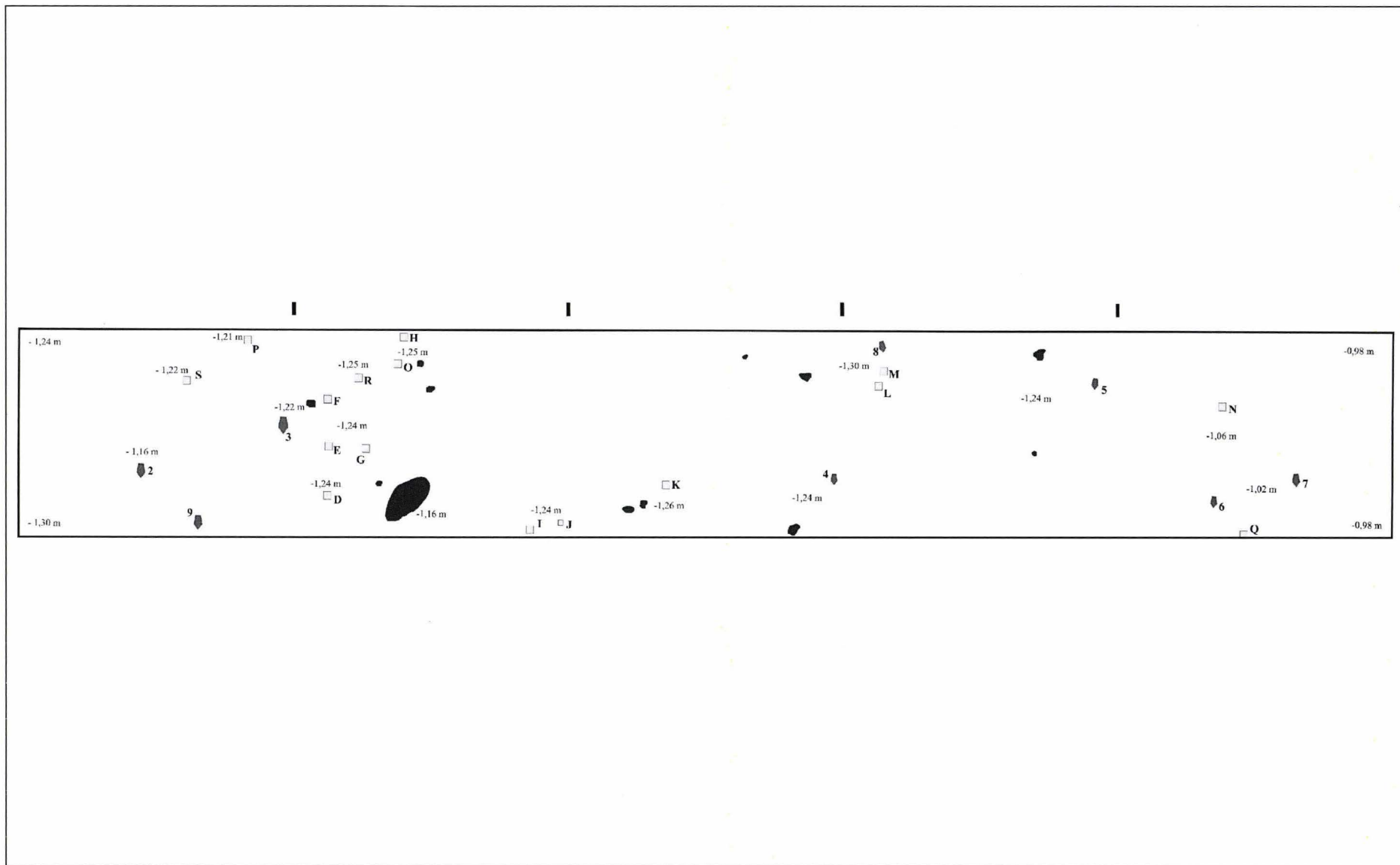

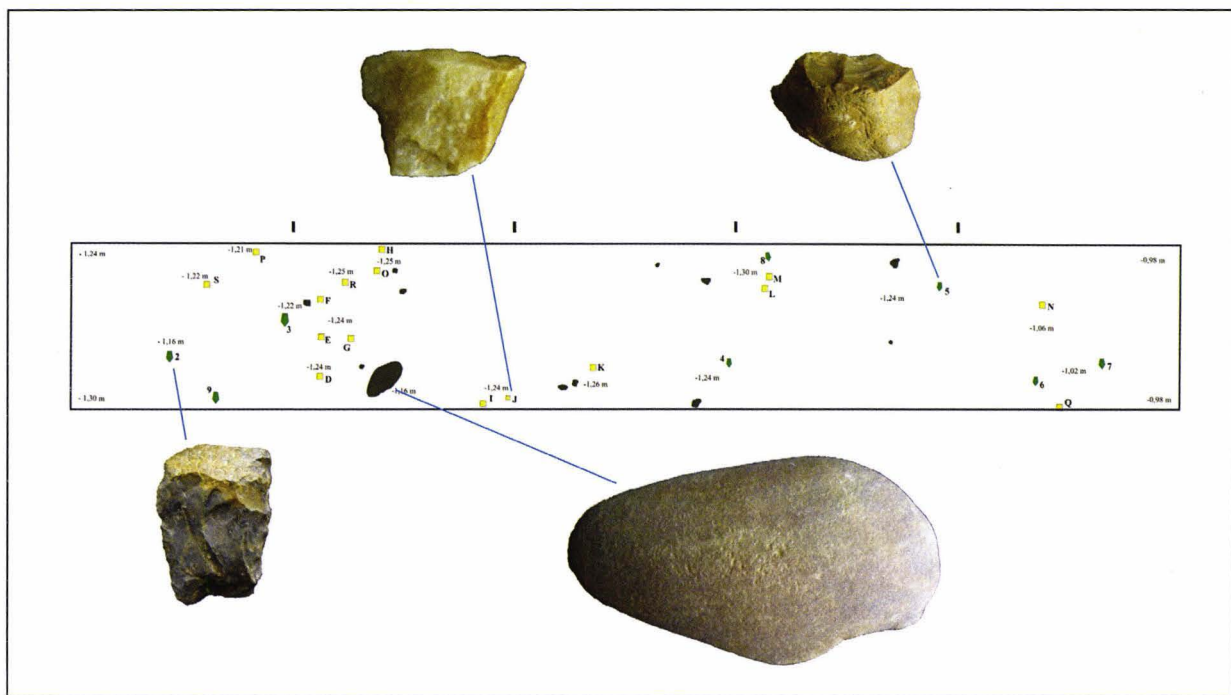
Plan 3: Planul morinântului de inhumație M₁/2010 cercetat în movila M4

Plan 4: Profilul cu expunere nordică al secțiunii S4/2010 din „movila” M7

Plan 5: Grundriss-ul secțiunii S4/2010 cu dispunerea pieselor paleolitice

Plan 5a: Grundriss-ul secțiunii S4/2010 cu prezentarea a patru dintre piesele paleolitice descoperite

Foto 1: Complexul C4 din cadrul movilei M4

Foto 2: Fragmente ceramice descoperite în cadrul nivelului 2 din movila M4

Foto 3: Tipar (?) fragmentar vopsit cu ocru descoperit în movila M4

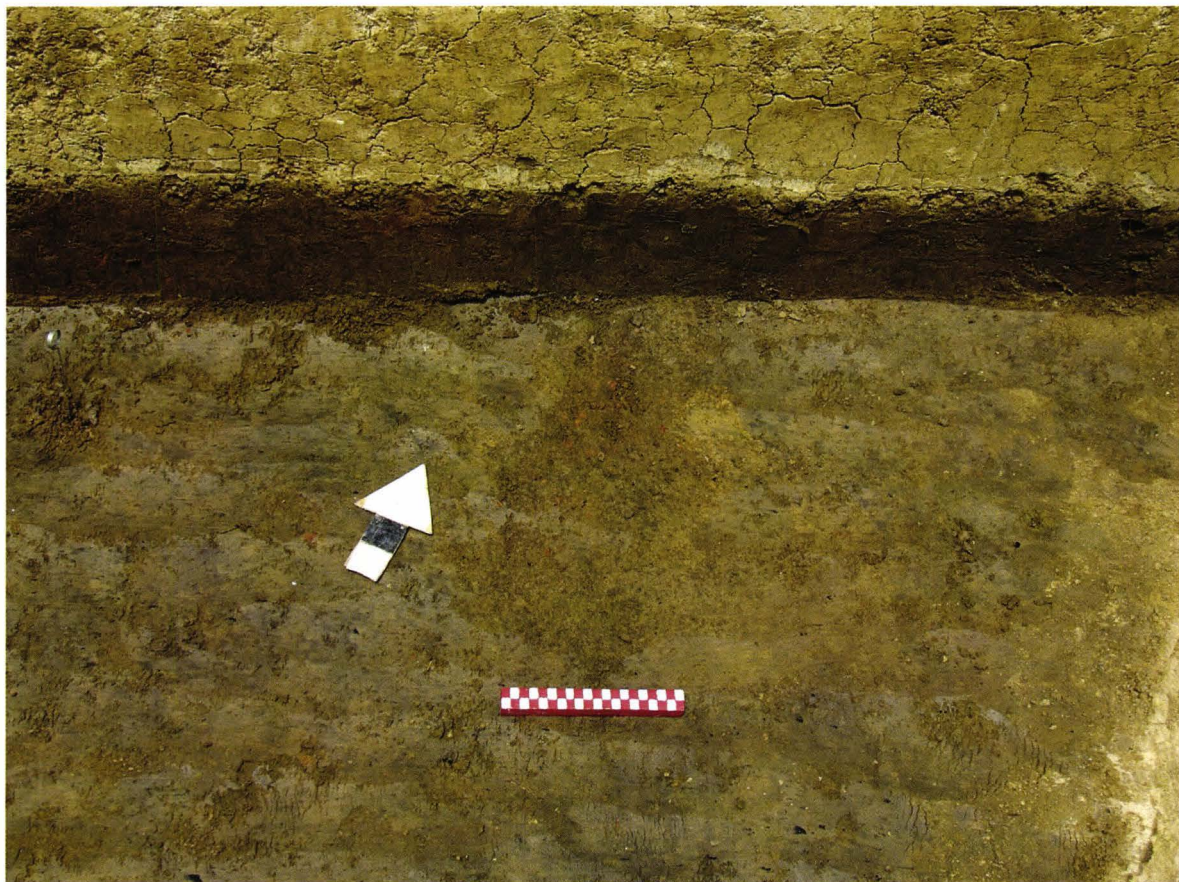

Foto 4: Zonă cu pulbere de ocru în nivelul 3 din movila M4

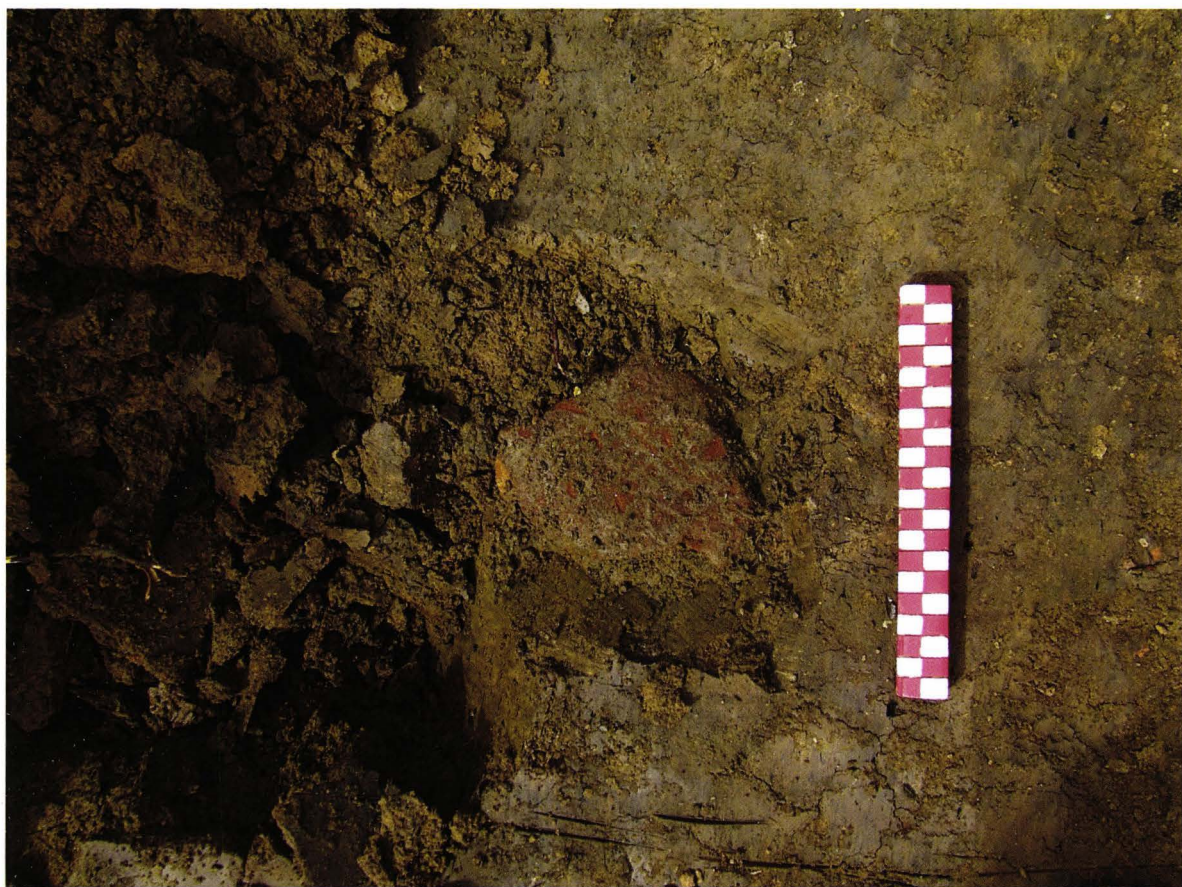

Foto 4a: Bulgăre de ocru descoperit în nivelul 3 din cadrul movilei M4

Foto 5: Zona centrală a movilei M4 unde este vizibilă umplutura M1/2010 (roșcată cu pete cenușii închis)

Foto 6: Imaginea M1/2010 în cursul cercetării, cu conturarea gropii în cadrul casetei C1

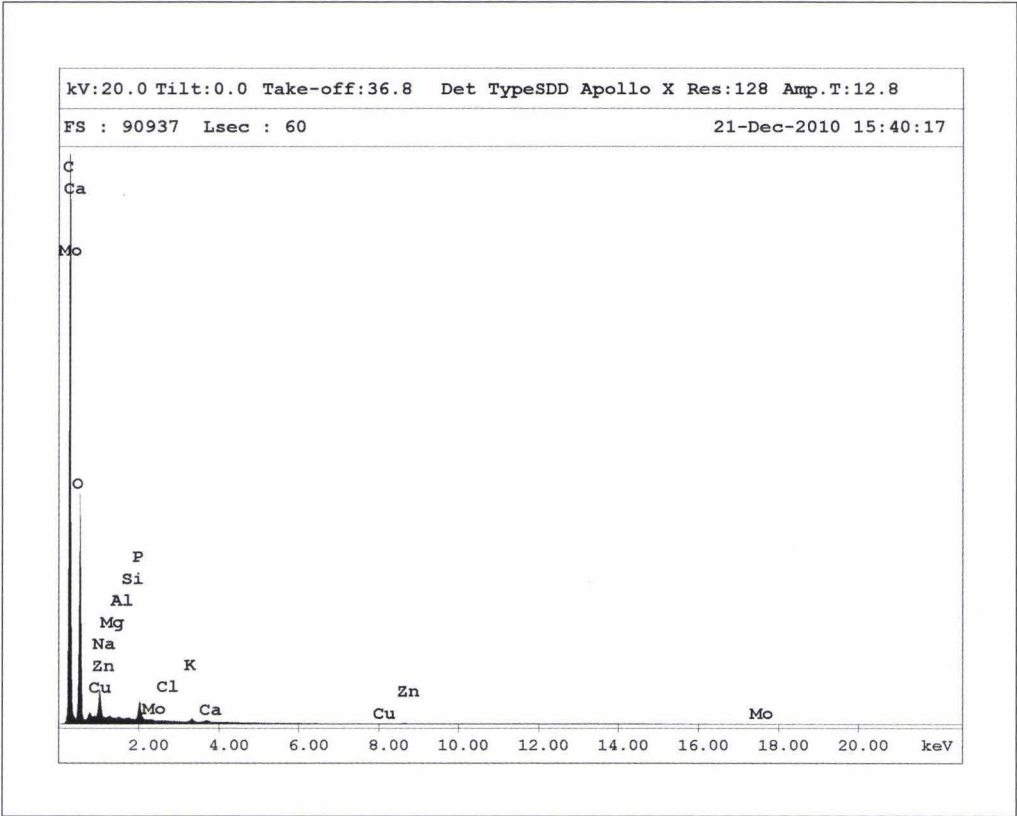
Foto 7: Complexul M1/2010. Lângă umărul stâng al defunctului e vizibilă urma carotei geologice

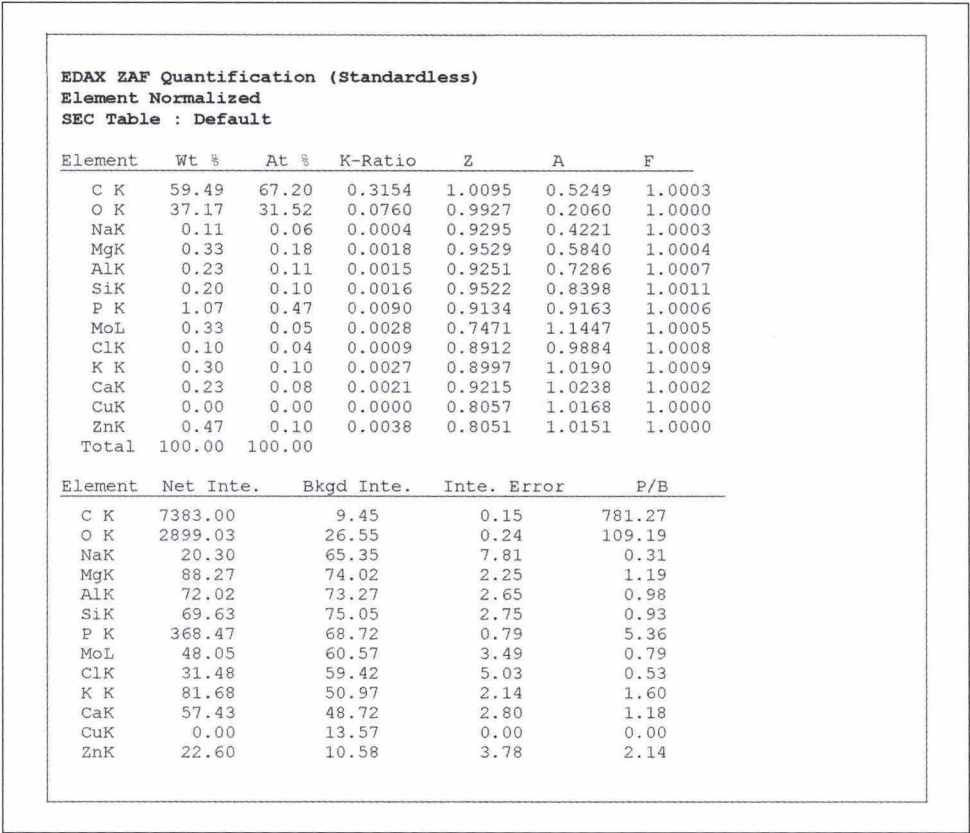
Foto 8: S4/2010. „Movila” M7. Nivelul cu piese paleolitice. Fotografie de ansamblu

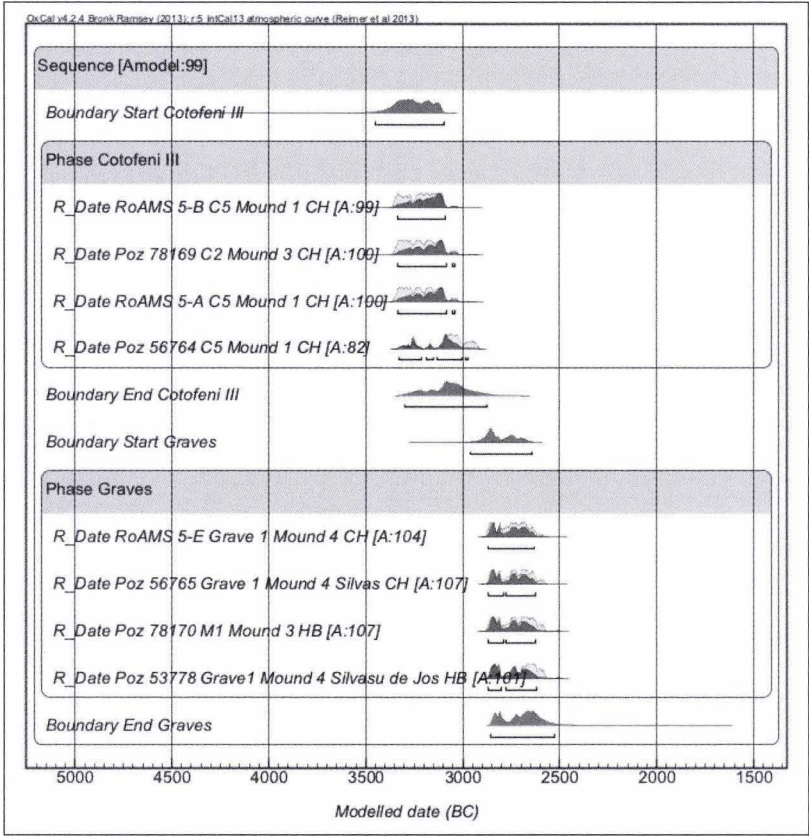
Imaginea 1: Piesa de inventar din complexul M1/2010. Posibil cercei

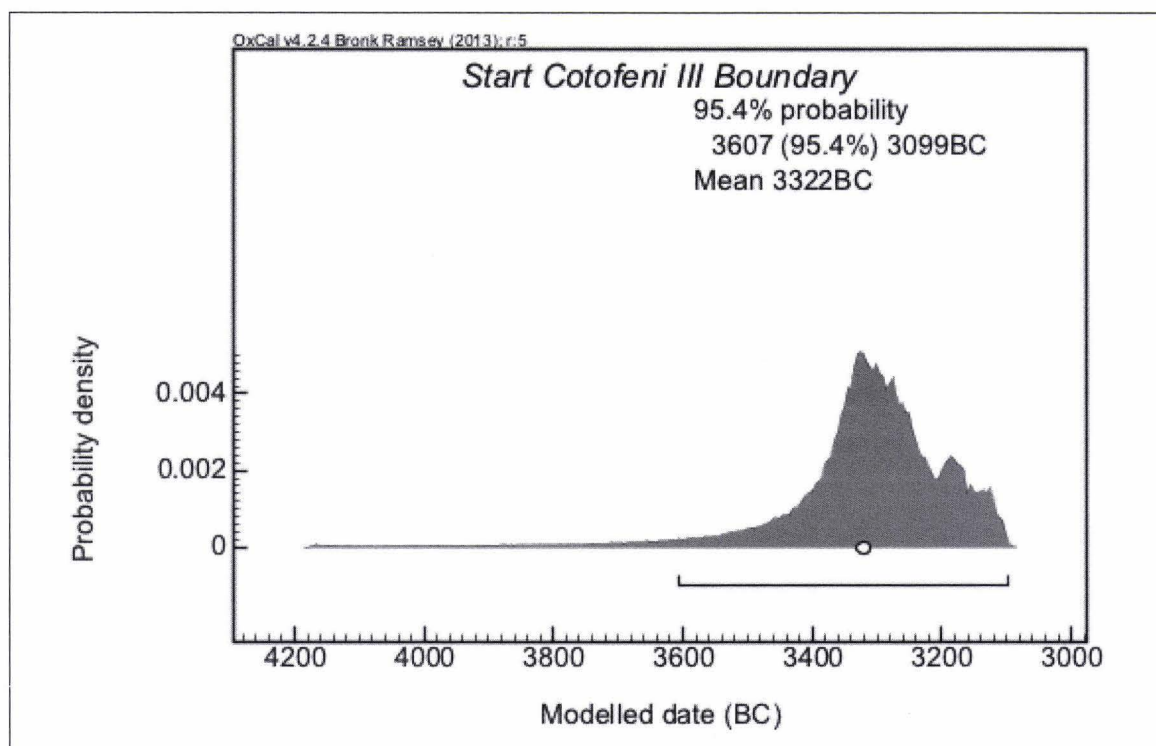
Imaginea 2: Diagrama analizei EDAX a obiectului de inventar din M₁/2010

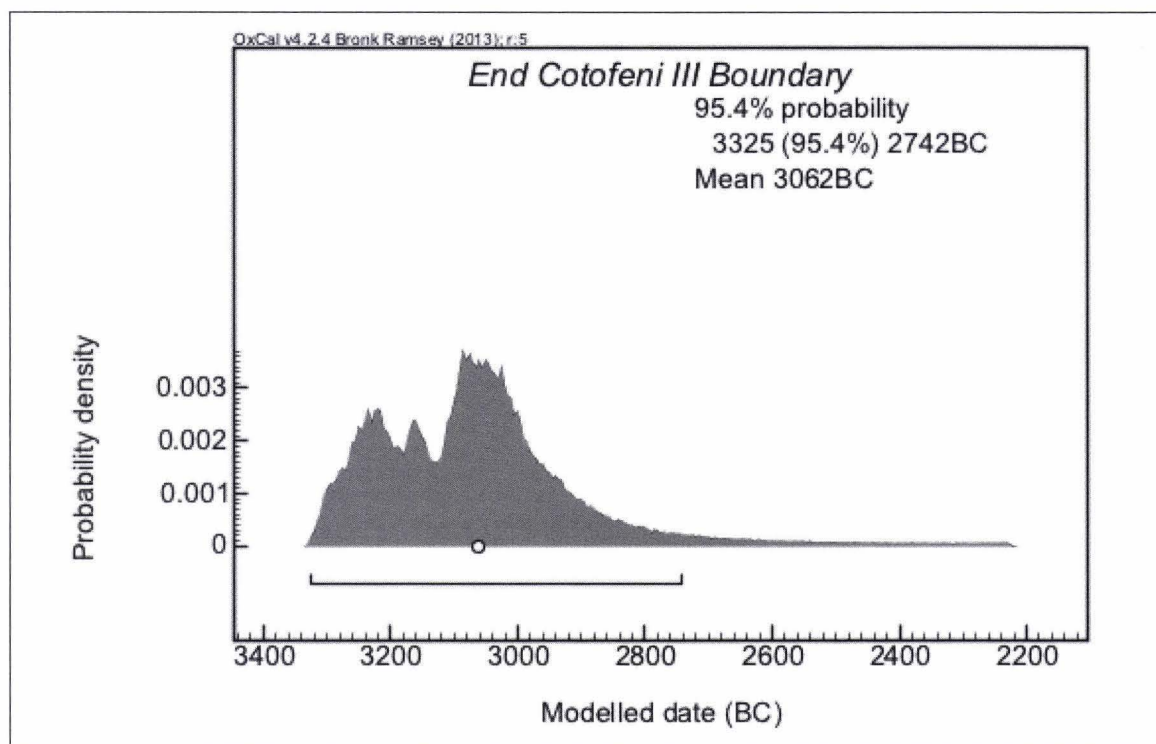
Imaginea 3: Tabelul valorilor obținute prin analiza EDAX a obiectului de inventar din M1/2010

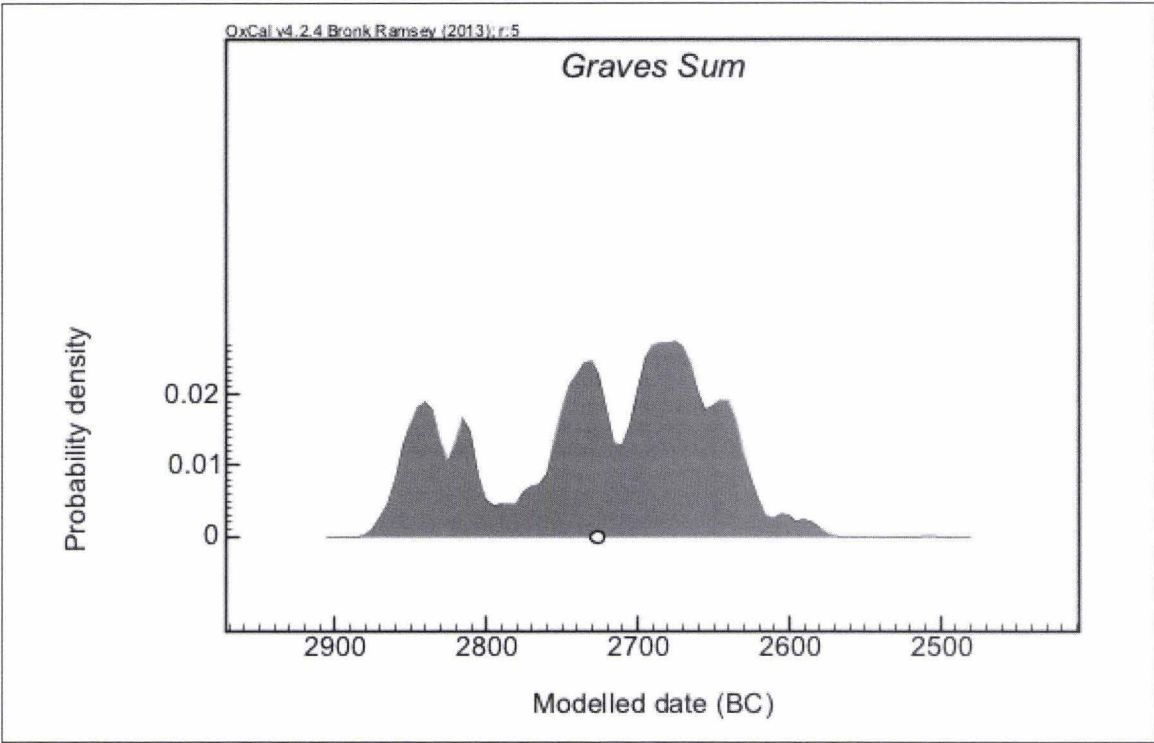
Imaginea 4: Modelul Bayesian a celor două faze stratigrafice din movilele de la Silvasu de Jos-Dealul Țapului

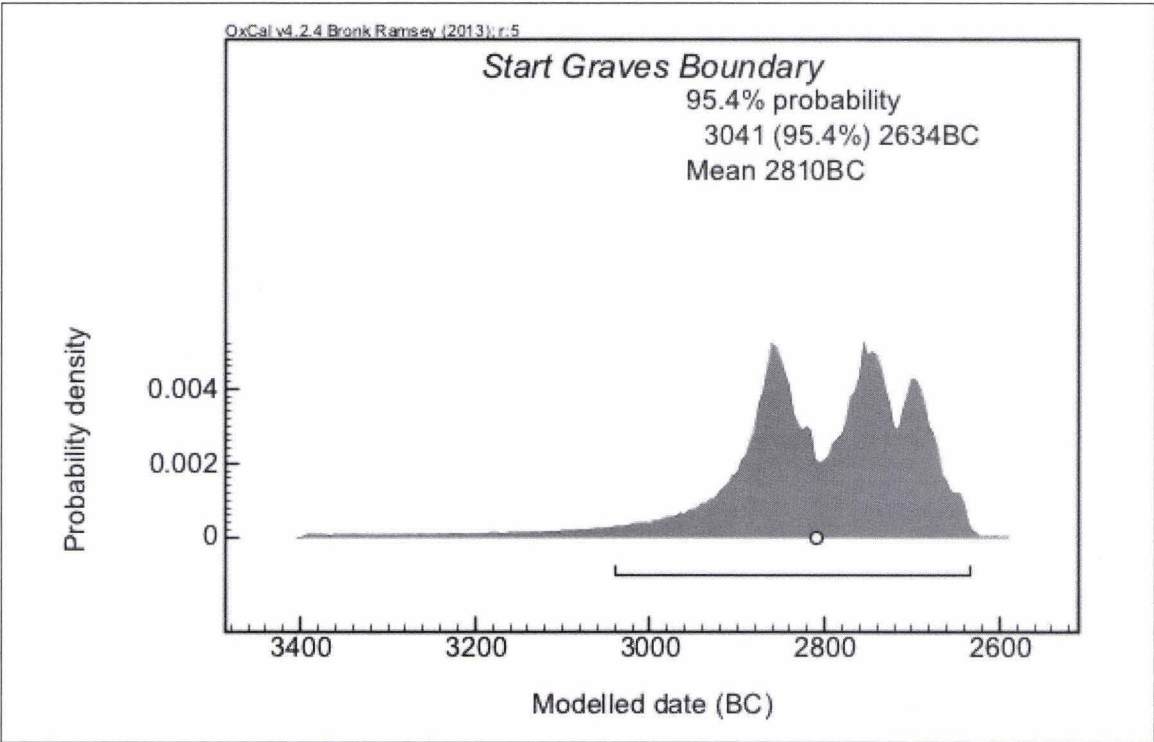
Imaginea 6a: Debutul sumei mărginite a etapei Coțofeni III de la Silvașu de Jos

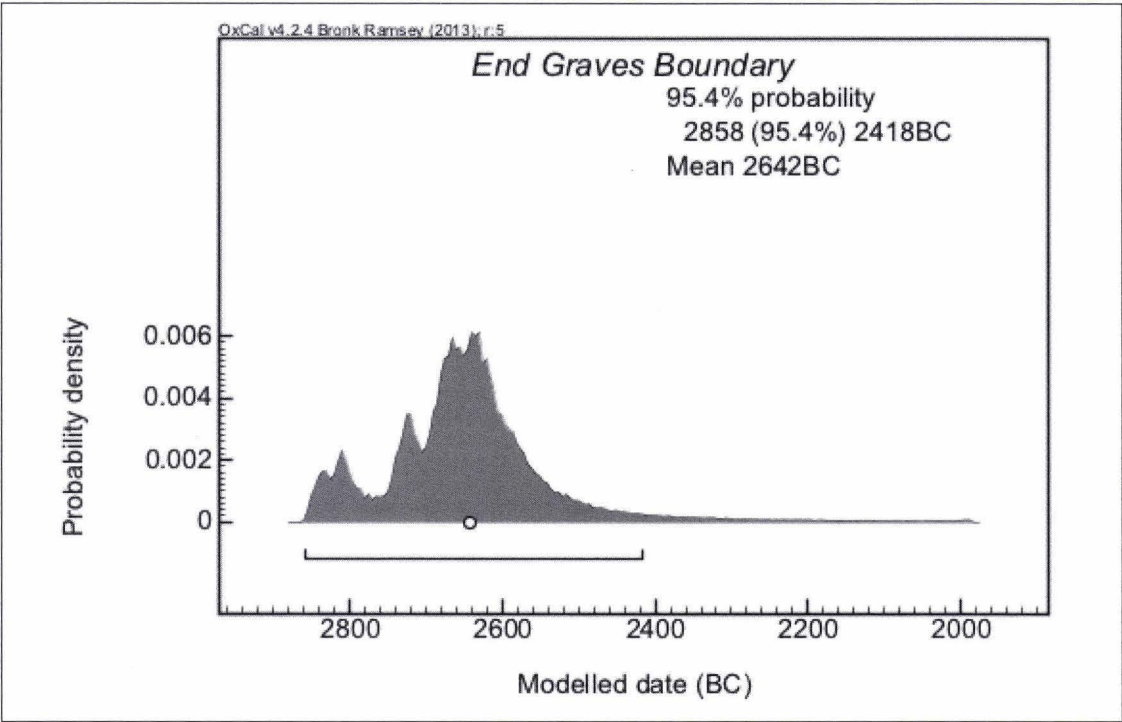
Imaginea 6b: Finalul sumei mărginite a etapei Coțofeni III de la Silvașu de Jos

Imaginea 7: Suma mărginită a etapei mormintelor de înhumare de la Silvașu de Jos

Imaginea 7a: Debutul sumei mărginite a etapei mormintelor de înhumare de la Silvașu de Jos

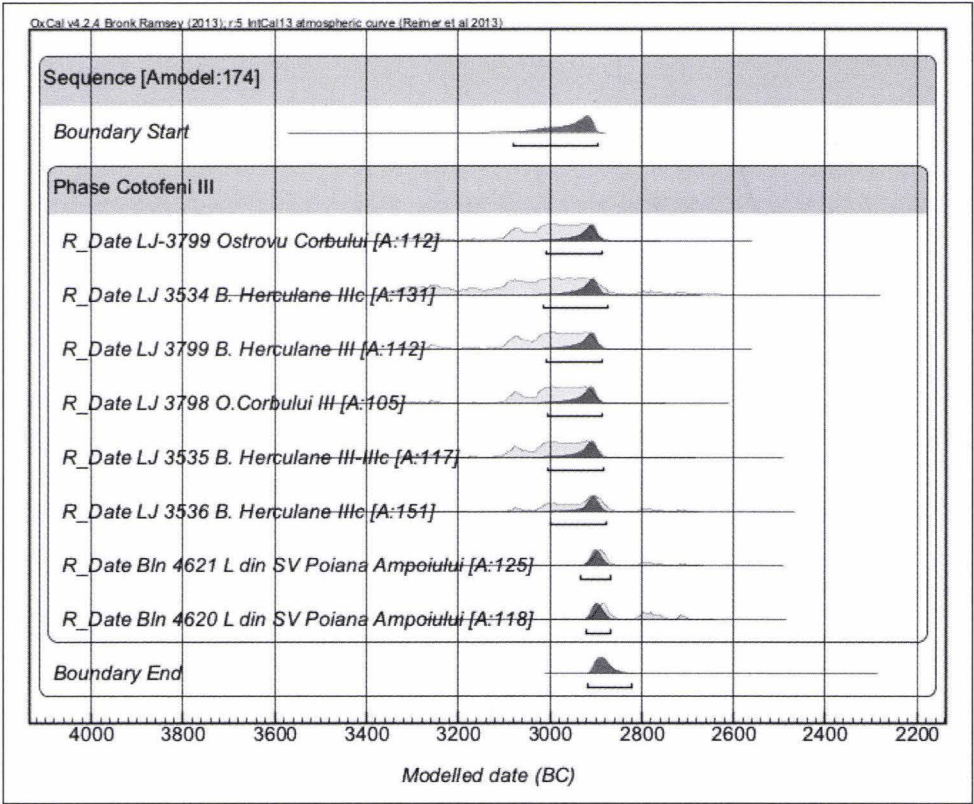
Imaginea 7b: Finalul sumei mărginite a etapei mormintelor de inhumație de la Silvașu de Jos

Name	Unmodelled (BC/AD)			Modelled (BC/AD)			Indices A _{model} =81.1 A _{overall} =85.6			Select	Page break
Show all Show structure	from	to	%	from	to	%	A _{comb}	A	L P C	All Visible	
▼ Sequence										☒ 2	☐
Boundary Start				-3236	-2925	95.4			95.2	☒ 3	☐
▼ Phase Coțofeni III										☒ 4	☐
R_Date LJ-3797 Ostrovu Corbului	-3488	-3023	95.4	-3156	-2911	95.4		32.3	98.8	☒ 5	☐
	Warning! Poor agreement - A= 32.3%(A'c= 60.0%)										
R_Date LJ-3799 Ostrovu Corbului	-3324	-2883	95.5	-3080	-2886	95.4		116.7	99.6	☒ 6	☐
R_Date LJ 3534 B. Herculanu IIIc	-3357	-2702	95.4	-3114	-2791	95.4		125.2	99.6	☒ 7	☐
R_Date LJ 3799 B. Herculanu III	-3324	-2883	95.5	-3080	-2886	95.4		116.7	99.5	☒ 8	☐
R_Date LJ 3798 O. Corbului III	-3307	-2887	95.4	-3081	-2890	95.4		111.6	99.7	☒ 9	☐
R_Date LJ 3535 B. Herculanu III-IIIc	-3322	-2878	95.5	-3080	-2882	95.4		115.6	99.7	☒ 10	☐
R_Date LJ 3536 B. Herculanu IIIc	-3097	-2698	95.4	-3082	-2784	95.4		118.4	99.8	☒ 11	☐
R_Date Bln 4621 L. din SV Poiana Ampoiului	-3011	-2696	95.4	-3007	-2760	95.4		118.4	99.9	☒ 12	☐
R_Date Bln 4620 L. din SV Poiana Ampoiului	-2919	-2679	95.4	-2921	-2757	95.4		126.4	99.9	☒ 13	☐
R_Date UZ 2869 niv inf SII Poiana Ampoiului	-2872	-2484	95.4	-2905	-2692	95.4		85.6	99.5	☒ 14	☐
R_Date UZ 2870 niv inf SII Poiana Ampoiului	-2871	-2347	95.4	-2903	-2687	95.4		55.4	99.6	☒ 15	☐
	Warning! Poor agreement - A= 55.4%(A'c= 60.0%)										
Boundary End				-2884	-2613	95.4			95.2	☒ 16	☐

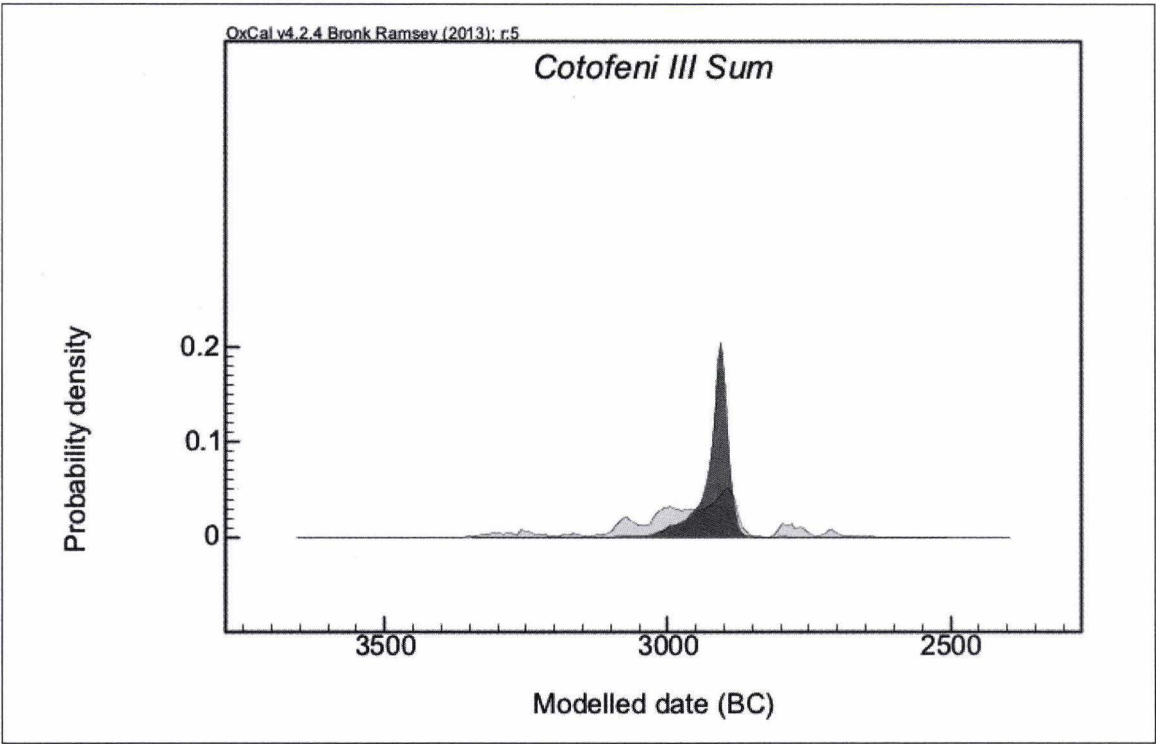
Imaginea 8: Modelul Bayesian (tip tabel) al fazei Coțofeni III, bazat pe datele existente în literatură, arătând lipsa de congruență pentru datele LJ-3797 și UZ-2870

Name	Unmodelled (BC/AD)			Modelled (BC/AD)			Indices A _{model} =135.4 A _{overall} =131.9			Select	Page break			
Show all										All				
Show structure	from	to	%	from	to	%	A _{comb}	A	L	P		C	Visible	
▼ Sequence													☒ 2	☐
Boundary Start				-3093	-2895	95.4						96.8	☒ 3	☐
▼ Phase Coțofeni III												☒ 4	☐	
R_Date LJ-3799 Ostrovu Corbului	-3324	-2883	95.5	-3018	-2882	95.4		111.2			99.3	☒ 5	☐	
R_Date LJ 3534 B. Herculane IIIc	-3357	-2702	95.4	-3031	-2861	95.4		125.6			99.3	☒ 6	☐	
R_Date LJ 3799 B. Herculane III	-3324	-2883	95.5	-3018	-2882	95.4		111.2			99.4	☒ 7	☐	
R_Date LJ 3798 O. Corbului III	-3307	-2887	95.4	-3015	-2887	95.4		105			99.2	☒ 8	☐	
R_Date LJ 3535 B. Herculane III-IIIc	-3322	-2878	95.5	-3013	-2881	95.4		114.2			99.4	☒ 9	☐	
R_Date LJ 3536 B. Herculane IIIc	-3097	-2698	95.4	-3008	-2870	95.4		141.5			99.7	☒ 10	☐	
R_Date Bln 4621 L din SV Poiana Ampoiului	-3011	-2696	95.4	-2940	-2794	95.4		130.7			99.8	☒ 11	☐	
R_Date Bln 4620 L din SV Poiana Ampoiului	-2919	-2679	95.4	-2923	-2792	95.4		135.3			99.7	☒ 12	☐	
R_Date UZ 2869 niv inf Sil Poiana Ampoiului	-2872	-2484	95.4	-2917	-2809	95.4		49.3			98.5	☒ 13	☐	
	Warning! Poor agreement - A= 49.3%(A'c= 60.0%)													
Boundary End				-2911	-2745	95.4					98	☒ 14	☐	

Imaginea 9: Modelul Bayesian (tip tabel) al fazei Coțofeni III, bazat pe datele existente în literatură, după eliminarea LJ–3797 și UZ–2870, arătând lipsa de congruență și pentru data UZ–2869

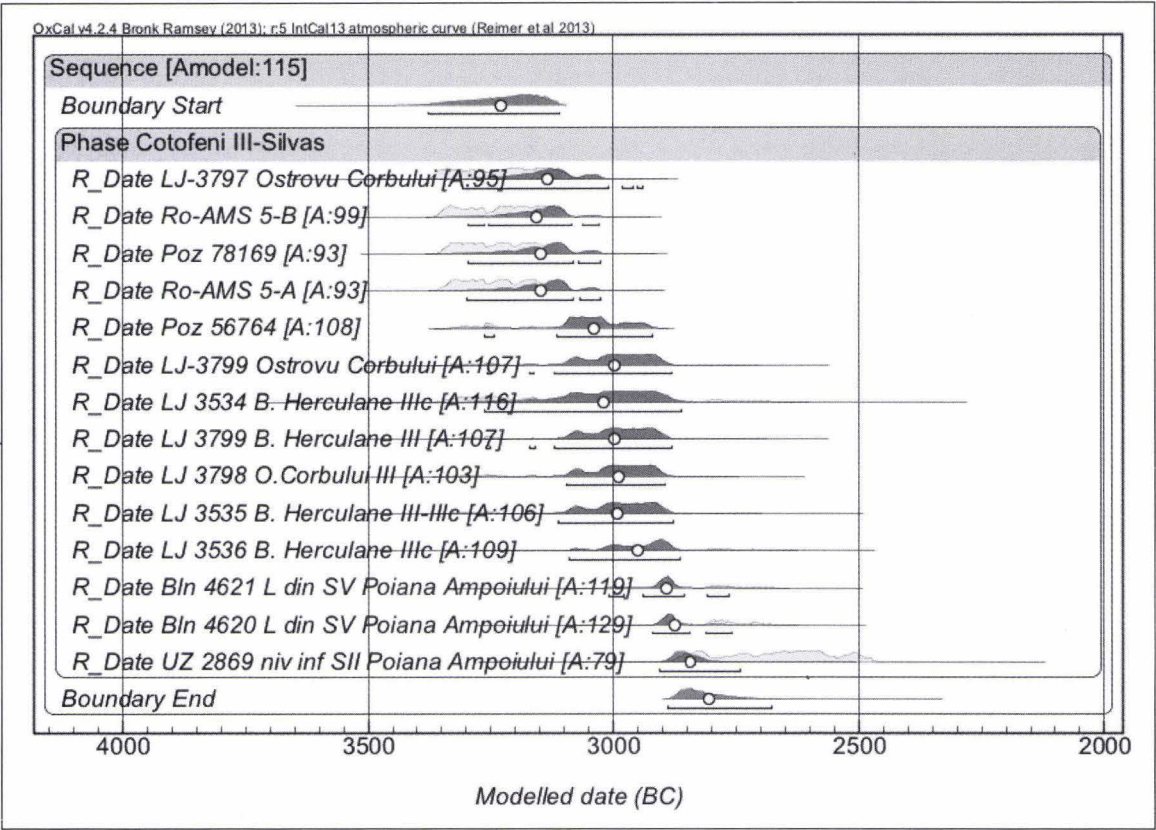
Imaginea 10: Modelul Bayesian al fazei Coțofeni III, după eliminarea celor trei date necongruente

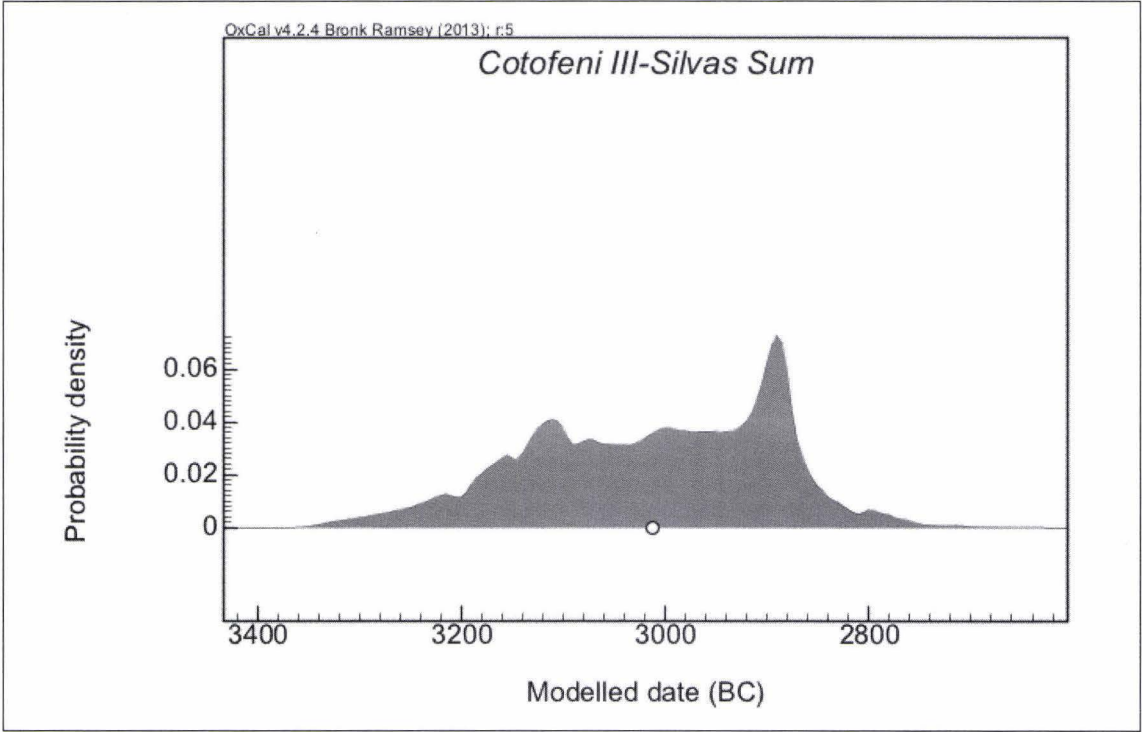
Imaginea 11: Suma mărginită a fazei Coțofeni III, bazată pe datele din modelul din Imaginea 10

Name	Unmodelled (BC/AD)				Modelled (BC/AD)				Indices A _{model} =101.3 A _{overall} =100				Select	Page	
Show all													All	break	
Show structure													Visible		
	from	to	%	μ	from	to	%	μ	A _{comb}	A	L	P	C		
▼ Sequence														☒ 2	☐
Boundary Start					-3378	-3108	95.4	-3230					97.3	☒ 3	☐
▼ Phase Cotofeni III-Silvas														☒ 4	☐
R_Date LJ-3797 Ostrovu Corbului	-3488	-3023	95.4	-3216	-3306	-2939	95.4	-3136		94.6			99.6	☒ 5	☐
R_Date Ro-AMS 5-B	-3354	-3097	95.4	-3218	-3296	-3030	95.4	-3156		99.5			99.5	☒ 6	☐
R_Date Poz 78169	-3352	-3037	95.4	-3213	-3294	-3026	95.4	-3148		93.4			99.5	☒ 7	☐
R_Date Ro-AMS 5-A	-3351	-3037	95.4	-3214	-3299	-3026	95.4	-3149		93.5			99.5	☒ 8	☐
R_Date Poz 56764	-3321	-2921	95.4	-3066	-3263	-2920	95.4	-3041		107.3			99.7	☒ 9	☐
R_Date LJ-3799 Ostrovu Corbului	-3324	-2883	95.5	-3018	-3258	-2881	95.4	-2999		106.4			99.6	☒ 10	☐
R_Date LJ 3534 B. Herculane IIIc	-3357	-2702	95.4	-3048	-3277	-2792	95.4	-3016		114			99.7	☒ 11	☐
R_Date LJ 3799 B. Herculane III	-3324	-2883	95.5	-3018	-3261	-2881	95.4	-2999		106.5			99.7	☒ 12	☐
R_Date LJ 3798 O. Corbului III	-3307	-2887	95.4	-3001	-3095	-2895	95.4	-2990		103.4			99.8	☒ 13	☐
R_Date LJ 3535 B. Herculane III-IIIc	-3322	-2878	95.5	-3006	-3116	-2878	95.4	-2991		105.5			99.6	☒ 14	☐
R_Date LJ 3536 B. Herculane IIIc	-3097	-2698	95.4	-2936	-3093	-2786	95.4	-2946		107.3			99.7	☒ 15	☐
R_Date Bln 4621 L din SV Poiana Ampoiului	-3011	-2696	95.4	-2866	-3011	-2757	95.4	-2887		114			99.8	☒ 16	☐
R_Date Bln 4620 L din SV Poiana Ampoiului	-2919	-2679	95.4	-2829	-2922	-2753	95.4	-2866		121.9			99.7	☒ 17	☐
R_Date UZ 2869 niv inf SII Poiana Ampoiului	-2872	-2484	95.4	-2670	-2899	-2691	95.4	-2824		90.6			99.6	☒ 18	☐
R_Date UZ 2870 niv inf SII Poiana Ampoiului	-2871	-2347	95.4	-2593	-2895	-2665	95.4	-2821		59.7			99.6	☒ 19	☐
Warning! Poor agreement - A= 59.7%(A'c= 60.0%)															
Boundary End					-2873	-2605	95.4	-2769					97.3	☒ 20	☐

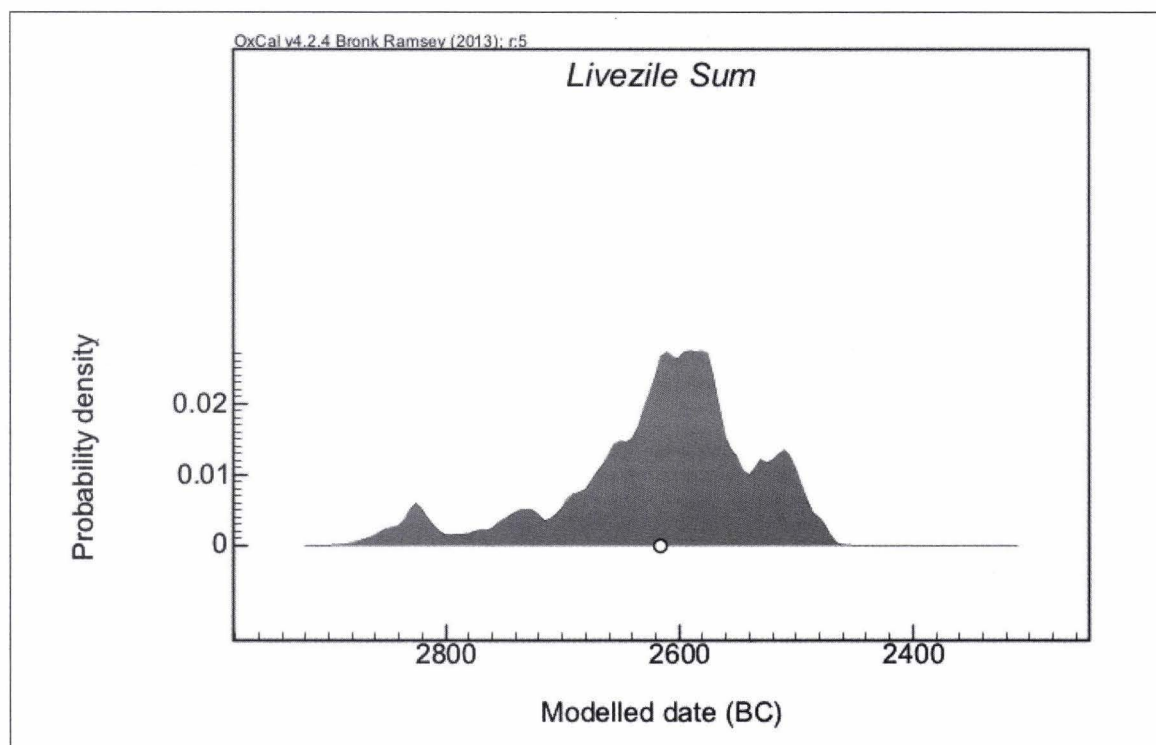
Imaginea 12: Modelul Bayesian (tip tabel) a fazei Coțofeni III, bazat pe datele din literatură și pe cele de la Silvașu de Jos, arătând o ușoară incongruență pentru UZ-2870

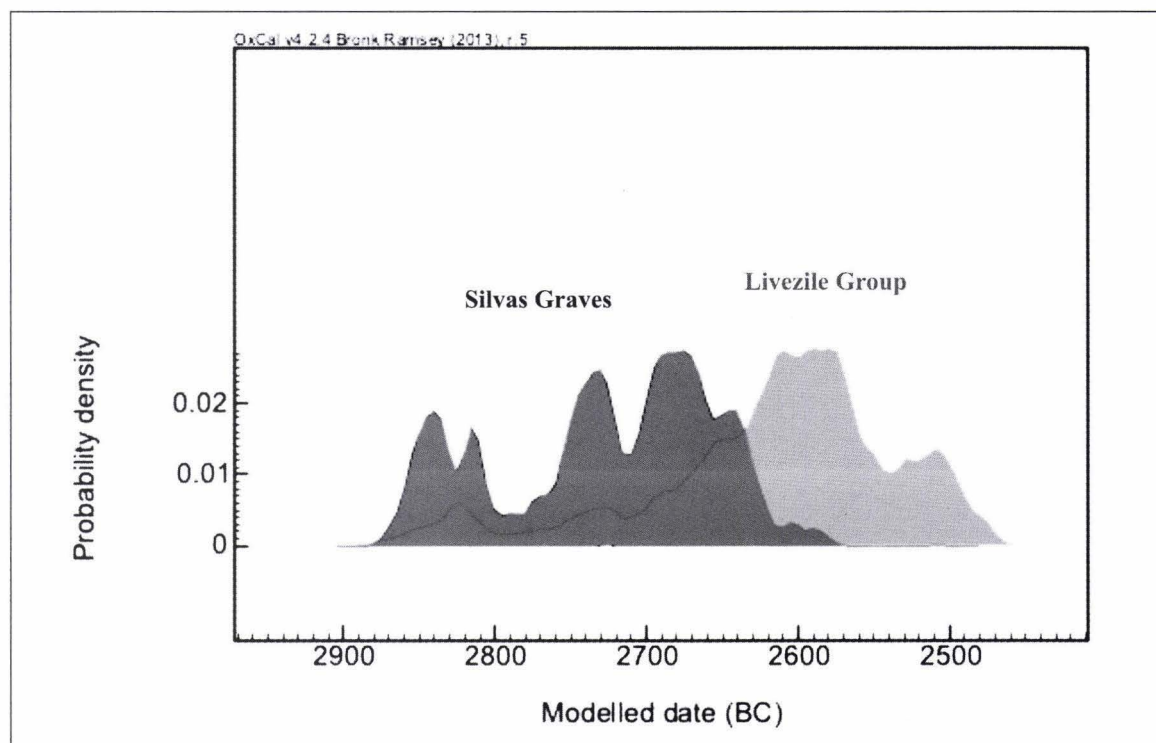
Imaginea 13: Modelul fazei Coțofeni III, cuprinzând și datele de la Silvașu de Jos, după eliminarea UZ-2870

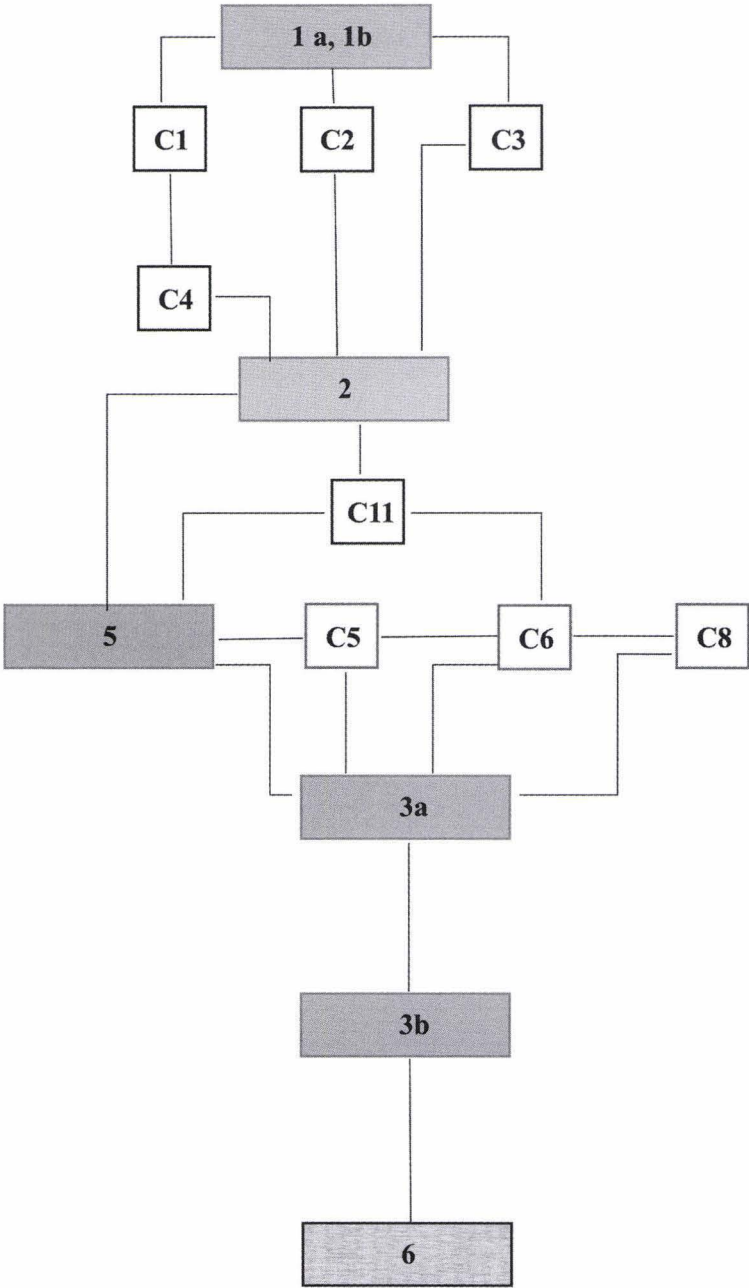
Imaginea 14: Suma mărginită a fazei Coțofeni III, bazată pe modelul de la Imaginea 13

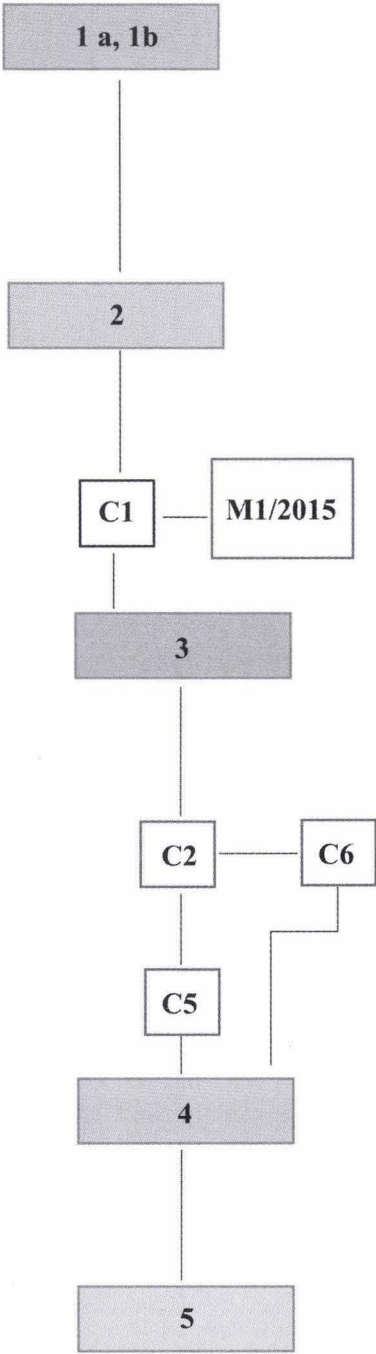
Imaginea 15: Suma mărginită a grupului Livezile bazată pe datele existente în literatură

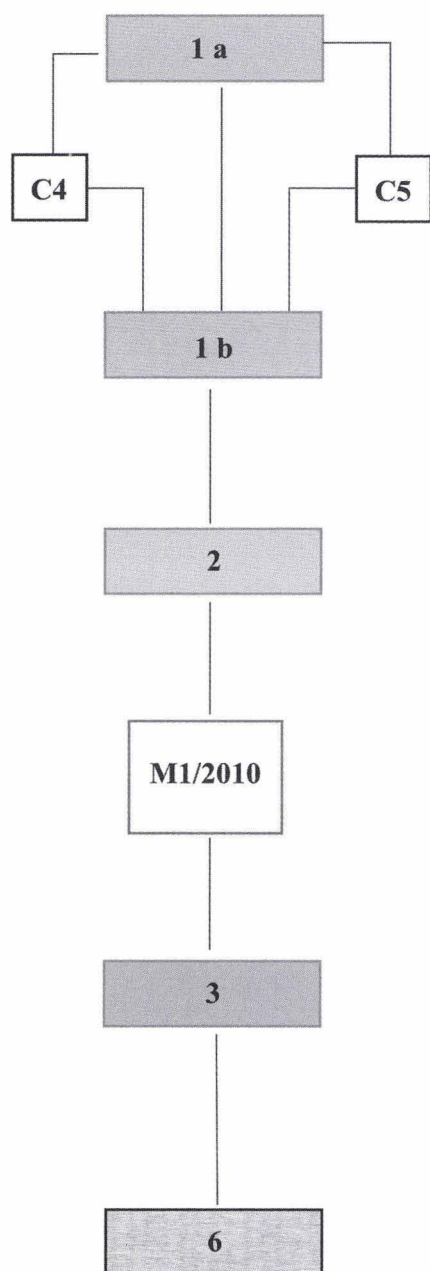
Imaginea 16: Sumele mărginite ale etapei mormintelor de inhumație de la Silvașu de Jos și a grupului Livezile

Imaginea 17: Matricea stratigrafică a movilei M1 de la Silvașu de Jos

Imaginea 18: Matricea stratigrafică a movilei M3 de la Silvașu de Jos

Imaginea 19: Matricea stratigrafică a movilei M4 de la Silvașu de Jos

CHIHLMIMBARUL PREISTORIC DE LA FRONTIERA ESTICĂ A BAZINULUI CARPATIC*

Florin Gogâltan**

In memoriam Klara Marková (1952–2014)

*Cuvinte cheie: chihlimbar, epoca bronzului, prima epocă a fierului, Bazinul Carpatic,
Keywords: amber, Bronze Age, Early Iron Age, Carpathian Basin*

Prehistoric Amber Artifacts at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin (Abstract)

About fifteen years ago, starting from a discussion concerning the analysis results of the amber artefacts from Romania, N. Boroffka made a synthesis of all the prehistoric discoveries of this nature. Along with the previous information about amber exploitation in the extra-Carpathian region (Colți, Buzău County), some other possible occurrences are introduced, such as those from Southern Transylvania, or Northern Oltenia and Moldavia. Until 2000, only 17 prehistoric sites with amber discoveries were known in Romania, yielding a total of over 1500 amber pieces. However, 98% were recovered from a single site – Cioclovina cave, and were assigned to Late Bronze Age. Today, some new discoveries may be added to Boroffka's catalogue. Therefore, the list of amber artefacts discovered in deposits is completed by the beads found in Iernut and Zăguzeni II, and possibly by those recovered at Câmpulung pe Tisa. After a series of researches in the *Unguru Mare* cave from Șuncuiuș (Bihor County), C. Ghemiș unearthed, along with a bronze saltaleone, an amber bead. For this particular amber piece, C.W. Beck carried on an infrared spectroscopic analysis, which proved the Baltic origin of the raw material. Also, during the Fifth Symposium dedicated to amber in archaeology, held in 2006 in Belgrade, 60 new analyses of amber artefacts discovered on the territory of Romania were presented. Concerning the amber artefacts discovered in the Middle Bronze Age necropolis from Sărata Monteoru, it was established that for four artefacts the raw material is succinate, while for other two it was stated that the raw material is "Certainly not a fossil resin".

In the last few years, rescue excavations in Romania made important progress, which set a rhythm closer to the one appropriate for a country developing important infrastructure projects. These circumstances influenced also the state of researches regarding prehistoric amber. As a result, there are already published data with reference to some prehistoric beads in the necropolises attributed to the Late Bronze Age site in Pecica "Sit 14", on the Lower Mureș Valley, and in the one in Câmpina.

Also, more recent endeavours in the Romanian archaeological research should be mentioned, such as the ROMANIT project, which made possible the identification of local amber sources (rumanite sources from Buzău region), from which the amber beads discovered in the necropolis attributed to the end of the Middle Bronze Age (Pietroasa Mică) and Late Bronze Age (Câmpina), as well as the bead from Cioclovina cave were created.

The article discussed the discovery context of prehistoric amber artefacts at the eastern frontier of the Carpathian Basin, and further debate their chronology and contemporaneous analogies. The earliest artefact of this type found its way inside an Early Bronze Age community at cca. 2500–2200 BC, at the settlement in Gligorești (Western Transylvania). This is an isolated discovery on the eastern frontier of the Carpathian Basin. The beads discovered in

* Acest articol are ca punct de plecare comunicarea *Prehistoric Amber Artifacts at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin*, susținută la conferința 2° *International Conference of the Ancient Roads, The Ancient Amber Roads*, San Marino, 16–17 April, 2015, San Marino. Datorită numărului limitat de pagini, doar un rezumat al acestui articol urmează să apară în actele conferinței de la San Marino. Mulțumesc și pe această cale lui Dr. Pier Luigi Cellarosi pentru invitația de a participa la acest simpozion. Prime informații bibliografice le-am primit de la A. Frînculeasa și E.S. Teodor. Documentarea a fost făcută la biblioteca RGK Frankfurt și finanțată prin proiectul CNCS – UEFISCDI, nr. PN-II-ID-PCE-2012-4-0020 „Living in the Bronze Age Tell Settlements. A Study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin” (martie 2015). Mulțumesc de asemenea Cristinei Cordoș pentru realizarea hărților de răspândire a pieselor de chihlimbar, lui Demjén Andrea pentru grija arătată la întocmirea ilustrației, Mihaelei Savu pentru traducerea în engleză a rezumatului și Anei Deac (Ignat) pentru corecturile finale.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România. E-mail: floringogaltan@gmail.com.

the tell-settlement from Pecica (Arad County), and those found in a deposit from the multilayered settlement from Satu Mare (Arad County) can be chronologically attributed to the Middle Bronze Age (cca. 2000–1600/1500 BC). For Transylvania, as well as for the entire extra-Carpathian region, there is no data regarding any amber beads in the metal deposits typical to the Middle Bronze Age. In the same manner, there were no amber items discovered yet in the settlements or necropolises corresponding to the Wietenberg, Costișa or Suciu de Sus communities. With the beginning of the Late Bronze Age (1600/1500 BC), amber adornments become a constant presence in the funerary inventory, even if their number is significantly lower (in the case of the necropolis from Pecica, Tape, Battonya, Tiszafüred, Mezőcsát, Jánoshida etc.). In Transylvania, no item of this kind is known for the entire region, although strong contacts were maintained with the neighbours inhabiting the western part of Romania.

Towards the end of the Late Bronze Age (around 1200–1000 BC), the situation changes entirely. A significant number of amber items were gathered at this point and employed in deposits (Foieni, Pecica II, Alțâna, Iernut, Zăgăjeni II) or ritually deposited in caves. The most spectacular discoveries for this area were made in caves: 5 amber beads were found in Igrița Cave, 42 in Șuncuiuș, and over 1400 pieces alone in Cioclovina.

In the first Iron Age (cca. 1000–450 BC), in regards to amber artefacts, radical transformations are visible in the eastern part of the Carpathian Basin. Even if a large number of bronze deposits or settlements characteristic to the Ha B period are known, no amber artefacts can be associated with these finds, resulting in a hiatus of approximately 300 years without such amber discoveries in western Romania and Transylvania. However, the data regarding the funerary rites and rituals is, indeed, insufficient. Nevertheless, for this period, a significant drop in the number of amber pieces is noticeable in other neighbouring areas, such as eastern Hungary or central and western Balkans. Only with the emergence of the „Scythians” along the Tisa River and Transylvania in the 7th century BC, amber adornments become, once again, popular in the area.

Regarding the use of local sources, recent analysis made on a series of artifacts (through sourcing methods) suggests that local amber was employed to some degree, but Baltic amber remained the main source. As I noticed, there is a lack of amber artifacts in Transylvania for about 1000 years (2200–1200 BC). For Late Bronze Age, considering the large number of amber artifacts, as well as some recent analysis, the possibility of more intensive exploitation of local sources is not excluded.

Cu 15 ani în urmă, plecând de la o discuție critică asupra rezultatelor unor analize efectuate pe piese de chihlimbar din România¹, N. Boroffka analiza sintetic toate descoperirile preistorice cunoscute de el². Ulterior, rezultatul investigațiilor lui G. Heck pe o serie de eșantioane din România (Transilvania, Colți, Buzău, Vama-Bucovina, Moldova) îl determină să reia discuția cu privire la sursele de chihlimbar din România³. Alături de mai vechile informații privind exploatarea chihlimbarului în zona extra carpatică (Colți, jud. Buzău)⁴ sunt prezentate pe baza literaturii mai vechi⁵ și alte posibile ocurențe precum cele din sudul Transilvaniei, nordul Olteniei și Moldova⁶. În discuție sunt aduse 17 situri preistorice cu astfel de descoperiri, dintre care 16 au fost atribuite epocii bronzului, numărul pieselor de chihlimbar ridicându-se la peste 1500. Dintre acestea, 98% au fost recuperate dintr-un singur sit – peștera Cioclovina, fiind atribuite bronzului târziu. Concluzia sa din

studiul privind resursele minerale și posibilitatea exploatării lor în preistorie a fost că „nu poate fi stabilit, prin metodele analitice, dacă pentru piese arheologice s-au folosit sursele românești sau chihlimbarul a fost adus din zona Mării Baltice”⁷.

Pentru a completa trimiterile bibliografice din articolele lui Boroffka, trebuie menționat un important studiu privind rumanitul („chihlimbarul românesc”)⁸. Analiza a 13 mostre de rumanit prin metoda „gas chromatography-mass spectrometry” a confirmat, de altfel o observație mai veche a lui C.W. Beck⁹, că „Romanien amber is simply succinite that has suffered thermal degradation”¹⁰.

Astăzi, la catalogul lui N. Boroffka se mai pot adăuga câteva descoperiri mai vechi ori mai noi și se poate completa discuția cu privire la aspectele cronologice și originea materiei prime folosită la confecționarea podoabelor preistorice din chihlimbar. Astfel, lista pieselor de chihlimbar din depozite poate fi completată cu măregele de la Iernut¹¹, Zăgăjeni II¹² și poate cele de la Câmpulung pe

¹ Banerjee *et alii* 1999, 593–606.

² Boroffka 2001, 395–409; Boroffka 2002, 145–167.

³ Boroffka 2006, 77–88; Boroffka 2009, 129–134.

⁴ Giurca 1996, 368; Wollmann 1996, 369–376. Vezi și Ciobanu, Dicu 2005; Neacsu 2010, 75–76.

⁵ Kasper 1996, 357–362. Vezi și Monoranu, Nicolescu 1996; Ghiurca 1999, 389–407; Stout *et alii* 2000, 665–666.

⁶ Boroffka 2001, 395–396, Abb. 1; Boroffka 2002, 148–149, Fig. 1.

⁷ Boroffka 2006, 80.

⁸ Stout *et alii* 2000, 665–678.

⁹ Beck 1985, 195.

¹⁰ Stout *et alii* 2000, 676.

¹¹ Vulpe, Lazăr 1989, 244–246, Abb. 4/1–9; 5; 6.

¹² Săcărin, Negrei 2013, 160, nr. 8, Fig. 5.

Tisa¹³. În urma cercetărilor din peștera *Unguru Mare* de la Șuncuiuș (jud. Bihor), C. Ghemiș a găsit, alături de un saltaleon de bronz, și o măr-gică de chihlimbar. Contextul, dacă nu este fune-rar, este cel puțin unul ritual¹⁴. Pentru această piesă există și o analiză spectroscopică efectuată de către C.W. Beck, care ar dovedi origine baltică a materiei prime¹⁵.

Tot cu ocazia celui de-al cincilea simpozion dedicat problemelor chihlimbarului în arheologie (Belgrad 2006), sunt prezentate 60 de noi analize a unor piese de chihlimbar descoperite pe teritoriul actual al României¹⁶. Acestea se adăugau celor realizate de C. Colțos pe două piese aparținând epocii bronzului de la Pietroasa Mică și Sărata Monteoru și a trei eșantioane de chihlimbar baltic, din zona Buzăului și de la Olănești¹⁷, precum și a analizelor făcute de A. Banerjee pe o piesă din depozitul de la Cioclovina și pe o alta, probabil de la Cetea „Piatra Cetii” (jud. Alba), ambele din Transilvania¹⁸. Pentru că nu există nici o referință în literatura românească de specialitate cu privire la articolul lui C.W. Beck și a colaboratorilor săi¹⁹, se cuvin făcute unele precizări. Este vorba despre analizele a 6 mărgel de la cimitirele 1, 2 și 4 de la Sărata Monteoru, atribuite perioadei mijlocii a epocii bronzului, restul de 54 de analize fiind făcute pe mărgel care se datează în a doua jumătate a primului mileniu d. Chr. (17 piese de la Isaccea, 17 de la Ostorv, 9 din cimitirul gepidic de la Bratei, 4 din așezarea de la Nufăru, 4 de la Piatra Rie²⁰ și 3 cu loc de descoperire necunoscut din Dobrogea)²¹. Referitor la piesele de la Sărata Monteoru, pentru patru dintre ele s-a putut stabili că materia primă

este succinit=chihlimbar baltic, iar pentru două „Certainly not a fossil resin”²².

Săpăturile de salvare din România au cunos-cut în ultimii ani un ritm ce se apropie de cel firesc într-o țară care dezvoltă importante proiecte naționale de infrastructură. Această situație are efecte pozitive și asupra problematicei chihlim-barului preistoric. Astfel, recent au fost publicate informații despre existența unor mărgel preisto-ric în cimitirele aparținând bronzului târziu de la Pecica „Sit 14”, pe valea Mureșului de Jos²³, și în cel de la Câmpina²⁴.

La Pecica, din 37 de morminte descoperite (23 de înhumăție și 14 de incinerăție) se cunosc patru situații în care au apărut mărgel de chihlimbar. În mormântul Cx_99, mormânt de înhumăție aparținând unui copil (infans II) al cărui sex nu a putut fi precizat, au fost descoperite, alături de cinci „nasturi” de bronz, un vas și o cană mică, 10 mărgel de chihlimbar²⁵. Celelalte 3 morminte sunt inedite, dar din informațiile primite de la autorul săpăturii²⁶, câte o mărgea de chihlimbar a fost găsită în mormântul Cx_102 (mormânt de înhumăție aparținând unui copil) și în mormintele de incinerăție Cx_74 și Cx_86.

În ceea ce privește cimitirul de la Câmpina, acesta se află în afara zonei mele de interes, în Subcarpații României. Pentru noutatea descoperi-rilor și rezultatele obținute în analiza chihlimbaru-lui, se cuvine să semnalez și acest obiectiv. Mărgel de chihlimbar au fost găsite în două morminte de înhumăție (m. 10 și m. 58). Dacă în primul mormânt a fost identificată o singură piesă, în m. 58 cele 13 perle erau asociate într-un șirag cu alte câteva perle realizate din sticlă. Analizele au stabi-lit originea locală (zona Buzău) a chihlimbarului. Interesant este faptul că mormântul 58 a fost datat radiocarbon în domeniul 2 σ între 1520–1425 cal BC, iar mormântul 10 între 1262–1127 cal BC²⁷, fapt ce sugerează accesul comunității de aici de-a lungul a câtorva secole la „o sursă virtual identică de materie primă”²⁸.

¹³ Kacsó 2015, 324–325.

¹⁴ Ghemiș 2007, 10; Ghemiș 2009, 125, Pl. I, II; Teodor *et alii* 2010, 2395. Se consideră că depunerile din peștera Unguru Mare de la Șuncuiuș aparțin unei necropole caracte-ristice grupului Igrîța (Ghemiș 2007, 10–11; Ghemiș 2009, 125, 127).

¹⁵ Ghemiș 2007, 13; Ghemiș 2009, 130; Teodor *et alii* 2010, 2395.

¹⁶ Beck *et alii* 2009, 20–29.

¹⁷ Colțos 1981, 193–194. C. Colțos nu a analizat nici o piesă din „the 4th century AD treasure of Pietroasa” (Beck *et alii* 2009, 20), ci dintr-un mormânt aparținând necropolei de la finalul bronzului mijlociu de la Pietroasa Mică „cul-tura” Monteoru (Oancea 1981, 157). Vezi și Boroffka 2002, 157; Motzoi-Chicideanu 2011, 405–411 și comentariile lui E.S. Teodor cu privire la numărul exact al pieselor (Teodor, Virgolici, 2014, 153, n. 41).

¹⁸ Banerjee *et alii* 1999, 594. Vezi și discuția cu privire la localizarea analizei R 15 la Boroffka 2002, 149–150.

¹⁹ Motzoi-Chicideanu 2011, 424–425; Teodor, Virgolici, 2014, 145–168; Teodor *et alii* 2014, 460–478.

²⁰ Probabil este vorba despre Piatra Frecăței (Beroe).

²¹ Beck *et alii* 2009, 21–29.

²² Este vorba despre mărgel de la mormântul 89 și 133 din cimitirul 4, mormântul 90 din cimitirul 2 și mormântul 94 din cimitirul 1, respectiv mormintele 35 și 122 din cimitirul 4 (Beck *et alii* 2009, 27). Informații arheologice cu privire la aceste cimitire la Bârzău 1989, 39–78; Motzoi-Chicideanu 2011, 400–405.

²³ Sava, Andreica 2013, 49–76; Sava, Ignat 2014, 7–35.

²⁴ Frânculeasa 2014, 76–77; Teodor, Virgolici, 2014, 145–168.

²⁵ Sava, Andreica 2013, 65, Fig. 19.

²⁶ Informații amabile V. Sava.

²⁷ Frânculeasa 2014, 81–82, Tabelul 1, Fig. 11.

²⁸ Teodor, Virgolici, 2014, 162.

O premieră în cercetarea arheologică din România a fost proiectul ROMANIT²⁹. Acesta a reunit arheologi, geologi, fizicieni, chimiști și biologi, cu scopul de a studia vechimea și caracteristicilor geomorfologice și chimice ale chihlimbarului din România, posibilitățile diferențierii sale de succinit și stabilirea astfel a originii unor artefacte arheologice³⁰. Concluzia acestor cercetări a fost că „Despite their similarity, Baltic amber and romanite do not alter in the same way. One possible explanation could emerge from their different geological ages”³¹. S-a confirmat de asemenea ipoteza avansată anterior de către E.C. Stout, C.W. Beck, K.B. Anderson³², că „romanite is thermally altered Baltic amber”³³. De menționat în contextual discuției de față este faptul că materia primă pentru 10 din cele 12 mărgelile din depunerea de la Cioclovina, analizate prin metoda FTIR-VAR și FT-Raman, este de proveniență din zona Colți (Buzău)³⁴. Așa cum a arătat și analiza mai veche a lui A. Banerjee, în depozitul de la Cioclovina mărgelile de chihlimbar au fost realizate atât din materia primă din zona Buzău cât și din zona Mării Baltice, o situație constatată la Dunărea de jos și pentru alte perioade, din neolitic până în epocă romană târzie³⁵. Tot o origine locală a fost propusă și pentru materia primă folosită la confecționarea

mărgelilor din necropola de la sfârșitul bronzului mijlociu de la Pietroasa Mică³⁶ sau, așa cum am văzut, pentru mărgelile de la Câmpina, ambele situri aflându-se, de altfel, în apropierea surselor de rumanit din zona Buzăului³⁷.

Relativ recent au fost analizate de către J. Mihály prin metodă ATR-FTIR un număr de șase probe de chihlimbar aparținând epocii bronzului din Ungaria: două mărgelile din necropola de la Megyaszó (m. 95 și 121), câte una din cimitirele de la Budakalász și Hernádkak (m. 74), din tell-ul de la Füzesabony–Öregdomb și din depozitul de la Kőtegyán–Gyepespart³⁸. Rezultatele sunt interesante. Dacă pentru mărgelile de la Megyaszó și Hernádkak se poate vorbi cu siguranță despre chihlimbar baltic, piesele de la Budakalász, Füzesabony–Öregdomb și Kőtegyán au oferit un spectru ușor diferit, dar nu se poate preciza cu exactitate dacă acesta se datorează condițiilor de păstrare sau a locului de proveniență a materiei prime³⁹. În orice caz, s-a vorbit despre o posibilă origine transilvaneană, menționându-se ocurențele de la Vama, jud. Suceava (!)⁴⁰.

*

În continuare voi analiza contextul în care au fost descoperite piesele de chihlimbar preistoric de la frontiera estică a Bazinului Carpatic⁴¹, ca mai apoi să dezbat cronologia lor, analogiile în epocă și semnificația depunerii acestora. Originea materiei prime nu poate fi stabilită printr-o analiza arheologică clasică, de aceea va fi prezentat, pe scurt, și stadiul actual al cercetărilor interdisciplinare în găsirea unui răspuns cu privire la acest aspect. Unele dintre aprecierile recente privind descoperirile din epoca bronzului nu reflectă, așa cum vom vedea,

²⁹ Titlul proiectului coordonat de E.S. Teodor a fost *Prestigiu și Putere. Obiecte de podoabă nemetalice din muzeele românești, cu un studiu arheometric pentru determinarea originii mărgelilor de chihlimbar* (<http://www.romanit.ro>), fiind finanțat de Ministerul Educației, Cercetării și Inovației (CNMP/UEFISCD 91–019/2007–2010) și Programul Operational Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane – POSDRU 2007–2013 (88/1.5/S/61178).

³⁰ Teodor *et alii* 2009, 560–568; Teodor *et alii* 2010, 2386–2396; Virgolici *et alii* 2010a, 349–355; Virgolici *et alii* 2010b, 1977–1987; Lițescu *et alii* 2012, 353–368; Truică *et alii* 2012a, 1882–1889; Truică *et alii* 2012b, 3524–3533; Teodor *et alii* 2014, 460–478; Teodor, Virgolici 2014, 145–168; Truică *et alii* 2014, 15–21. De o altă finanțare a beneficiat proiectul susținut de van der Werf *et alii* 2014, 435–439.

³¹ Teodor *et alii* 2014, 476.

³² Stout *et alii* 2000, 665, 676.

³³ Teodor *et alii* 2014, 477. Vezi și van der Werf *et alii* 2014, 439.

³⁴ Teodor *et alii* 2010, 2395: „FTIR-VAR (certified by FTIR-transmittance) and FT-Raman results strongly suggest that a large part of the raw material used for producing the beads from the Cioclovina deposit has its origin in the Buzău area and not in the Baltic”. Vezi și Teodor, Virgolici 2014, 153.

³⁵ Teodor *et alii* 2010, 2396. Vezi și Virgolici *et alii* 2010b, 1977–1987; Lițescu *et alii* 2012, 361. Este și cazul depozitului de bronzuri de la Dridu (Enăchiuc 1995, 279–310) unde marea majoritate a chihlimbarului din care au fost confecționate mărgelile este de origine baltică, doar două piese (15%) fiind realizate cu materia primă din zona Buzăului (Teodor, Virgolici 2014, 163).

³⁶ Aici există însă și succinit așa cum demonstrează proba 893 (Teodor, Virgolici 2014, 163).

³⁷ Teodor, Virgolici 2014, 163.

³⁸ Mihály 2012, 37–38; Horváth 2013, 168–169; Horváth *et alii* 2015, 51–53; Mihály 2016, 89–93.

³⁹ Horváth *et alii* 2015, 53.

⁴⁰ Horváth *et alii* 2012, 32; Horváth 2013, 169; Horváth *et alii* 2015, 53; Horváth *et alii* 2016, 77–78.

⁴¹ Prin „frontiera estică a Bazinului Carpatic” înțeleg acea zonă geografică care cuprinde câmpia din vestul României actuale (provinciile istorice Banat, Crișana și Sătmăru), nordul (Maramureșul) și centrul României (Transilvania). Partea vestică a României este contactată din punct de vedere geografic și istoric la estul Ungariei, zona cuprinsă între Tisa și actuala graniță de stat cu România, și sud-estul Slovaciei. Din această perspectivă voi face referiri și la piesele de chihlimbar de aici. Pentru a înțelege mai bine dinamica folosirii chihlimbarului de către comunitățile preistorice, evident nu pot fi omise descoperirile contemporane de peste Carpații Meridionali și Răsăriteni.

întreaga realitate a fenomenului utilizării chihlimbarului preistoric⁴².

Cea mai timpurie piesă a circulat în cadrul unei comunități a bronzului timpuriu (cca. 2500–2200 BC)⁴³. Este vorba despre o mărgică de formă rotundă de mici dimensiuni (diametrul de cca. 1 cm și grosimea de 3 mm) găsită într-o groapă din așezarea de la Gligorești (vestul Transilvaniei)⁴⁴. Ea s-a păstrat destul de prost, la descoperire rupându-se în două. O parte a fost trimisă pentru analiza zonei de proveniență, dar nu am primit încă niciun rezultat⁴⁵. Această descoperire este deocamdată izolată în arealul intracarpatic⁴⁶ (fig. 1). Interesant este faptul că alături de mărgică de la Gligorești s-a găsit și o podoabă realizată dintr-o scoică *Dentalium*. Este greu de spus dacă cele două obiecte exotice au fost folosite împreună în cadrul unui colier sau purtate separat. Din punct de vedere tiologic, această perlă se înscrie într-o serie mai largă caracteristică perioadei timpurii și mijlocii a epocii bronzului european⁴⁷, sau chiar mai târziu⁴⁸, fără nici o valoare cronologică certă.

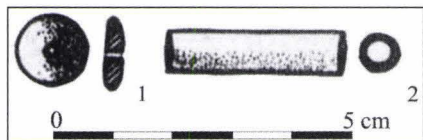

Fig. 1. Gligorești. Mărgele din chihlimbar (1) și scoică *Dentalium* (2) (după Gogâltan, Florea 1994). / Gligorești. Amber (1) and *Dentalium* (2) beads (after Gogâltan, Florea 1994).

⁴² Teodor, Virgolici 2014, 147.

⁴³ Generalități privind realitățile culturale și cronologice ale perioadei timpurii a epocii bronzului în vestul României și în Transilvania la Roman, Némethi 1989, 243–248; Andrișoiu 1992; Roman *et alii* 1992; Ciugudean 1996; Gumă 1997; Gogâltan 1999; Rotea 2003; Popa, Totoianu 2010, 11–170; Ciugudean 2011, 21–57; Gogâltan 2015, 53–95; etc.

⁴⁴ Gogâltan, Florea 1994, 32, Fig. 6/5; Boroffka 2002, 157, Fig. 3/1; Marková 2003, 339.

⁴⁵ Ea a fost preluată pentru a fi analizată de către N. Boroffka.

⁴⁶ Boroffka 2002, 151; Marková 2003, Karte 1; Marková 2012, Abb. 1.

⁴⁷ Batora 2000, 436–439; Ernée 2012, 82–97.

⁴⁸ Sprincz, Beck 1981, 470–484, Boroffka 2001, 399–402; Boroffka 2002, 151–153.

Relativ contemporană pare să fie o piesă de la Csepreg (comitatul Vas), la extremitatea vestică a Bazinului Carpatic, pentru care s-a propus un context a stilului ceramicii vaselor campaniforme (*Bell Beaker*, *Glochenbeckerkultur*, *Harangedényes kultúra*) târzii⁴⁹. Așezarea a fost atribuită mai

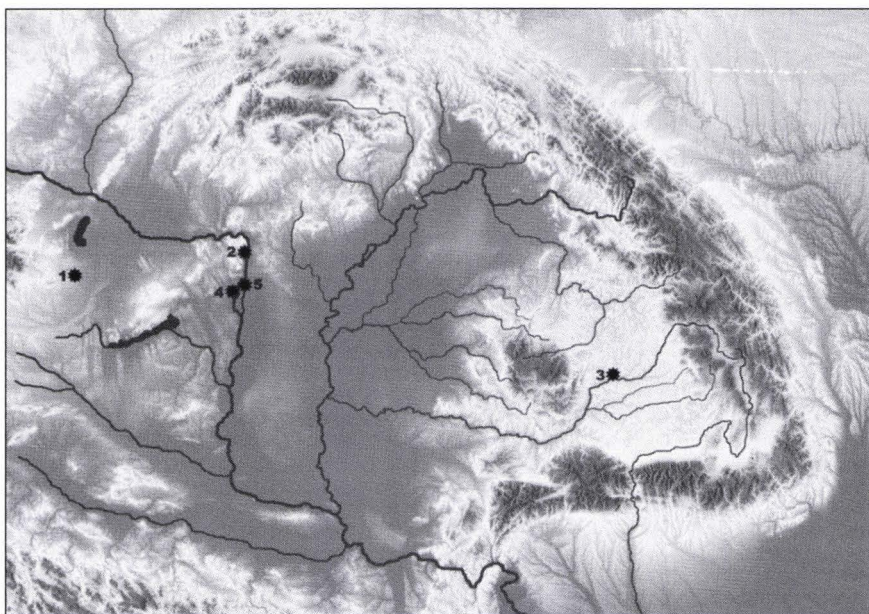

Fig. 2. Mărgele de chihlimbar aparținând bronzului timpuriu (cca. 2500–2000 BC): 1. Csepreg; 2. Budakalász; 3. Gligorești; 4. Százhalombatta; 5. Szigetszentmiklós. / Early Bronze Age amber beads (circa 2500–2000 BC): 1. Csepreg; 2. Budakalász; 3. Gligorești; 4. Százhalombatta; 5. Szigetszentmiklós.

nou culturii Somogyvár-Vinkovci⁵⁰, dar piesa fragmentară de chihlimbar din mormântul 3 se datează ceva mai târziu⁵¹. Alte piese de chihlimbar au fost identificate în cimitirele stilului ceramic campaniform de la Budakalász⁵² și Szigetszentmiklós „Felső Ürge-hegyi dűlő”⁵³ de lângă Budapesta, care pot fi datate cândva între 2500–2200 BC⁵⁴.

Ceva mai târziu trebuie plasată o mărgică de chihlimbar descoperită la adâncimea de 2,50 m în tell-ul de la Százhalombatta. Ea a fost atribuită

⁴⁹ Beck, Sprincz 1998, 415; Sprincz 2003, 204, Map. 1, nr. 5; Marková 2003, 339. Această piesă nu mai este menționată în cataloagele lui T. Horváth (Horváth 1999) și C. Stahl (Stahl 2006).

⁵⁰ Kulcsár 2009, 363, nr. 39.

⁵¹ Károlyi 1975, 173–174, Kép. 7. Informație amabilă G. Kulcsár, care nu a inclus această descoperire în catalogul „culturii” Somogyvár-Vinkovci.

⁵² Czene 2008, 32–33; Horváth 2013, 141–176.

⁵³ Patay 2013, 300.

⁵⁴ Gogâltan 2015, 62.

nivelului Nagyrév⁵⁵ și astfel poate fi încadrată din punct de vedere relativ în etapa a III-a a bronzului timpuriu din Ungaria (înainte de 2000 BC)⁵⁶ (fig. 2). Ulterior s-ar data alte piese din sud-estul Europei Centrale. Este cazul obiectelor de chihlimbar din Ungaria⁵⁷ sau din Slovacia⁵⁸. Mai departe spre vest și nord-vest sunt de menționat numeroasele podoabe de chihlimbar din arealul Aunjetiz⁵⁹, care au fost datate după 2050/2000 BC⁶⁰.

Revenind la estul Bazinului Carpatic, din punct de vedere cronologic, bronzului mijlociu (cca. 2000–1600/1500 BC)⁶¹ îi pot fi atribuite mărgelile descoperite în tell-ul de la Pecica (jud. Arad) și cele din depozitul găsit în așezarea, probabil multistratificată, de la Satu Mare (jud. Arad)⁶². Ambele localități se află în afara arcului carpatic, pe valea Mureșul de jos, la o depărtare de cca. 10 km în linie dreaptă una de cealaltă. Din vechile săpături ale lui M. Roska de la Pecica provine de la o adâncime de 1–1,1 m (nivelul IX) cu siguranță o mărgelă⁶³, dar este posibil să fi fost mai multe⁶⁴ (fig. 3/1). Depozitul de la Satu Mare, descoperit în decembrie 1905 sub o vatră, a rămas multă vreme doar parțial publicat⁶⁵. Acest fapt a generat numeroase confuzii cu privire la tipul și numărul mărgelilor de chihlimbar de aici⁶⁶.

⁵⁵ Horváth 1999, 278.

⁵⁶ Poroszlai 2000, 24; Gogâltan 2015, 62.

⁵⁷ Beck, Sprincz 1998, 415.

⁵⁸ Marková 1993, 171–178; Batora 1995, 190–195, Abb. 5; Beck, Marková 1998, 410–411; Batora 2000, 436–439; Marková 2003, 340.

⁵⁹ Zich 1996, 239–240, Karte 106; Bartelheim 1998, 75–76, Taf. 47, Karte 164; Stahl 2006, 14–19, Fundortliste I, 171–172, Karte I, Liste 7.

⁶⁰ Ernée 2012, 110–112; Ernée 2013, 458.

⁶¹ Generalități la Andrișoiu 1992; Boroffka 1994; Gumă 1997; Gogâltan 1999; Munteanu 2010; Dietrich, 2014; Gogâltan *et alii* 2014; Gogâltan 2015, 53–95; etc.

⁶² Așezarea nu aparține acelei „Szőreg-perjámos culture” (Horváth 1999, 279).

⁶³ Roska 1912, 16, Kép. 22/2 („Borostyánkőgyöngy”), 64; Kovács 1968, 207; Bóna 1975, 104; Sprintz, Beck 1981, Fig. 7/16; Sprintz, Beck 1981, 208; Soroceanu 1991, 94; Beck, Sprintz 1998, 416.

⁶⁴ N. Boroffka remarca că în varianta franceză a raportului de săpătură a lui M. Roska, dar și la traducerea ilustrației din limba maghiară în franceză, este folosit pentru mărgelile de chihlimbar pluralul („Boules d’ambre”) (Boroffka 2001, 406, n. 28; Boroffka 2002, 157, n. 55). De asemenea dimensiunile date în text (7 mm diametru și o lățime de 8 mm) nu corespund cu piesa ilustrată de Roska. Vezi și Beck, Sprincz 1998, 416; Horváth 1999, 278–279 (1–5 piese); Stahl 2006, 110, H 39 A („Bernsteinperle”).

⁶⁵ Milleker 1908, 188; Milleker 1940, 13, 15, 27, Taf. 8.

⁶⁶ Cu toate că Milleker amintește cât se poate de clar existența a trei mărgelile de chihlimbar, de exemplu la Hachmann 1957, 221, nr. 684, Mozsolics 1967, 168–169, Hänsel 1968, 28, 58, 52, 63, 99, 103, 163, 182–183, 190, 213, 223–224, 226, 237, Taf. 27/10–13, Vulpe 1970, 74, nr. 328,

După C. Kacsó⁶⁷ și N. Boroffka⁶⁸, în depozit, alături de piese din bronz și aur, există și trei mărgelile din chihlimbar⁶⁹ (fig. 3/2–4). În cazul piesei/pieselor de la Pecica nu pot fi făcute precizări cronologice mai fine. Având în vedere adâncimea la care a/au fost găsită/găsite, putem bănuși o etapă mai evoluată a bronzului mijlociu, poate spre sfârșitul perioadei, ca și în cazul depozitului de la Satu Mare. Noile săpături din tell-ul de la Pecica⁷⁰, au dus și la descoperirea unei mici bucăți de chihlimbar aflată în legă-

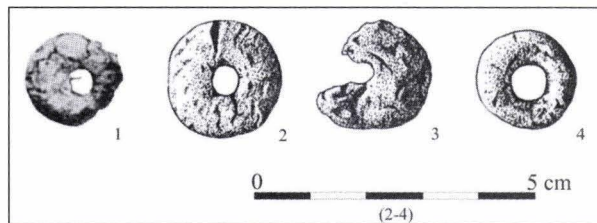

Fig. 3. Mărgelile de chihlimbar aparținând bronzului mijlociu (cca. 2000–1600/1500 BC): 1. Pecica (după Roska 1912); 2–4 Satu Mare (după Kacsó 1998). / Middle Bronze Age amber beads (circa 2000–1600/1500 BC): 1. Pecica (after Roska 1912); 2–4 Satu Mare (after Kacsó 1998).

tură cu așa numita „Structure 11”. Ea demonstrează o prelucrare la fața locului a materiei prime sosite aici probabil din zona Mării Baltice⁷¹. Din punct de vedere cronologic, piesa a fost atribuită fazei 5b, după noua ordonare stratigrafică a sitului propusă de către echipa americană⁷². Ea s-ar data astfel cândva între circa 1900–1850 BC⁷³. Depozitul de la

etc. piesele nu mai sunt pomenite, iar la Petrescu-Dîmbovița 1977, 44 și Boroffka 2001, 404 sunt menționate doar „o piesă de chihlimbar” respectiv „1 Perle”. La Beck, Sprincz 1998, 416 sunt consemnate „several beads” care astăzi ar fi pierdute. Nu am înțeles exact observația lui E.S. Teodor privind cele trei mărgelile din depozitul de la Satu Mare care „ar trebui tratate cu prudența necesară, putând fi contexte insuficient înțelese” (Teodor, Virgolică 2014, 147, n. 30).

⁶⁷ Kacsó 1998, 12, 17, Taf. VII/7–9.

⁶⁸ Boroffka 2002, 158 („3 mărgelile” fără a cita și articolul lui C. Kacsó).

⁶⁹ Depozitul este compus din următoarele piese: un topor cu disc de tip B1, un cuțit cu mâner de tip Periam, un cuțit cu lama în formă de seceră, două topoare cu prag dintre care unul fragmentar, un topor plat, două apărătoare de braț, un harpon, două brățări simple, 14 pandantive de diverse tipuri, un tubuleț din spirale fragmentar (saltaleon), 7 inele din aur cu capetele în formă de „bârcuță” și cele trei mărgelile din chihlimbar menționate (Kacsó 1998, 11–31; Gogâltan 1999, 103–104, Nr. 38, 104–106, Nr. 39).

⁷⁰ O’Shea *et alii* 2005, 81–109; O’Shea *et alii* 2006, 211–227; O’Shea *et alii* 2011, 67–78; Nicodemus, O’Shea 2015, 691–702; Nicodemus *et alii* 2015, 105–118.

⁷¹ Nicodemus *et alii* 2015, 113, Fig. 10/c.

⁷² Nicodemus, O’Shea 2015, 691–702.

⁷³ Nicodemus *et alii* 2015, 108.

Satu Mare a fost plasat în ultima etapă a bronzului mijlociu (a III-a)⁷⁴, ceea ce presupune o dată cândva în jur de 1650 și înainte de 1500 BC⁷⁵.

Pentru perioada mijlocie a epocii bronzului, în zona estică a Bazinului Carpatic există mai multe descoperiri de mărgelile de chihlimbar⁷⁶. I. Foltiny menționează în raportul său patru morminte din necropola C de la Szőreg care au conținut astfel de piese⁷⁷. Din mormântul 2 provin 7 piese de diferite dimensiuni, iar din mormintele 114 și 211 câte o singură piesă. De asemenea, mai sunt amintite alte perle care ar fi aparținut unui mormânt distrus (181). Dintre toate aceste mărgelile se mai păstrau în 1978 la muzeul din Szeged doar patru piese, care au fost analizate pentru a se stabili că provin din zona baltică⁷⁸. Interesantă este observația lui I. Bóna potrivit căreia mărgelile de chihlimbar apar în această necropolă după ce dispar cele de sticlă⁷⁹.

Ceva mai la nord, relativ contemporană cu Szőreg C, este necropola de la Battonya. Cu siguranță cel mai spectaculos mormânt este cel cu numărul 68. O femeie matură a fost înhumată cu o mărgelă de chihlimbar⁸⁰, găsită alături de doi saltaleoni de bronz, doi nasturi de aur, un inel de buclă de aur, două brățari de bronz aflate pe picioare, etc.⁸¹ (fig. 4). Inventarul său funerar este cu atât mai deosebit cu cât cimitirul este relativ sărac în astfel de bunuri de prestigiu. Mult mai bogată în piese exotice, o situație de altfel excepțională în zonă, este necropola de la Hernádkak, în nord-estul Ungariei. Comunitatea de aici a depus între 1 și 42 de mărgelile, de diverse forme și dimensiuni, în nu mai puțin de 11 morminte din totalul celor 130 cercetate⁸². În cinci cazuri apare asocierea podoabelor de

chihlimbar cu cele de aur și bronz⁸³. Aceasta nu este însă o regulă de depunere funerară la comunitățile Otomani-Füzesabony, deoarece în necropola de la Tiszafüred-*Majoroshalom* a fost găsită doar o bucată neprelucrată de chihlimbar, considerată a fi de proveniență locală⁸⁴. Puține mărgelile de chi-

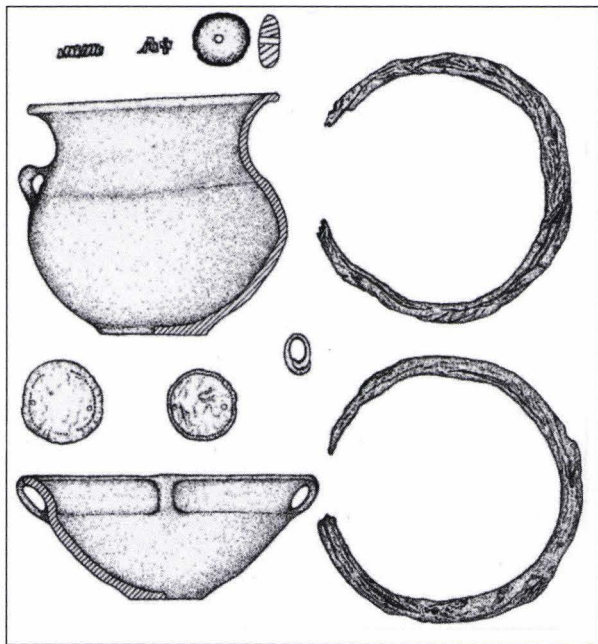

Fig. 4. Battonya. Inventarul mormântului 68 (după Szabó 1999). / Battonya. Inventory of grave 68 (after Szabó 1999).

hlimbar au fost găsite și la Megayaszó⁸⁵ și doar o singură piesă la Tiszapalkonya⁸⁶ sau Füzesabony-*Kettőshalom*⁸⁷. În schimb nu cunoaștem nici o podoabă de chihlimbar în cimitirele de la Gelej⁸⁸, Pusztaszikszó⁸⁹, Strada nad Bodrogom⁹⁰ sau Pir⁹¹. În comparație cu numărul mormintelor cercetate (peste 700) și cu inventarul funerar deosebit de bogat, necropola de la Nižná Myšl'a are și ea un număr relativ redus de mărgelile de chihlimbar⁹².

⁷⁴ Kacsó 1998, 17; Gogáltan 1999, 208–209.

⁷⁵ Gogáltan 1999, 209.

⁷⁶ După Beck, Sprincz 1998, 415, pentru această perioadă în Ungaria se cunosc 288 de mărgelile din 19 situri.

⁷⁷ Foltiny 1941, 5; Kovács 1968, 207; Bóna 1975, 104, Taf. 125/5, 126/5; Beck, Sprincz 1981, 207, Táb. 1; Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/8, 3/9, 13, 4/1, 4–5, 7, 22, Fig. 3/9, 13, Fig. 4/1, 4–5, 7, 22, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416; Horváth 1999, 279. La Stahl 2006, 111, nr. H 27 sunt menționate doar „7 Bernsteinperlen”.

⁷⁸ Sprincz, Beck 1981, 478; Beck, Sprincz 1998, 416.

⁷⁹ Bóna 1975, 104.

⁸⁰ Sprincz, Beck 1981, Fig. 4/29, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416; Szabó 1999, 39, Abb. 22/2.

⁸¹ Szabó 1999, 38–39, Abb. 22.

⁸² Kovács 1968, 207; Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/5, Tab. 2; Schalk 1992, 139 (m. 16 – 2 mărgelile, m. 67 – 1 mărgelă, m. 74 – 1 mărgelă, m. 81 – 42 mărgelile, m. 94 – 1 mărgelă, m. 95 – 1 mărgelă, m. 96b – 4 mărgelile, m. 103 – cca. 13 mărgelile, m. 105 – 4 mărgelile, m. 110,? mărgelile și m. 127 – 2 mărgelile); Beck, Sprincz 1998, 415 (patru morminte conțin 40–53 de mărgelile din care se mai păstrează doar două); Stahl 2006, 108–109, nr. H 31; Thomas 2008, 222 (10 morminte).

⁸³ Thomas 2008, 222.

⁸⁴ Kovács 1992, 97 (mormântul 323); Stahl 2006, 112, nr. H 30, Thomas 2008, 235. O „Amber nugget” de formă ovală este menționată și în mormântul 342 atribuit bronzului târziu (Kovács 1975, 36–36, Pl. 31/342. 17). Vezi mai jos.

⁸⁵ Mormintele de inhumație 95 și 127 (Kovács 1968, 207; Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/5, Fig. 4/15, Tab. 2; Schalk 1992, 139, Anm. 322; Stahl 2006, 109, nr. H 37).

⁸⁶ Kovács 1979, 62, Ábr. 4/5; Horváth *et alii* 2015, 51, n. 6.

⁸⁷ Szathmári 1997, 61, Abb. 10/24; Thomas 2008, 256.

⁸⁸ Kemenczei 1979; Thomas 2008, 25–120.

⁸⁹ Kőszegi 1968, 101–141; Thomas 2008, 121–154.

⁹⁰ Polla 1960, 299–386; Thomas 2008, 155–191.

⁹¹ Székely 1966, 125–135; Thomas 2008, 317–319.

⁹² Olexa 1982, 394, Abb. 3/5 (m. 76); Olexa 1992, 195, Tab. VI/3, (m. 373); Olexa, Nováček 2013, 49 (m. 76, 123, 152, 182). Se remarcă totuși m. 123 cu 26 de perle.

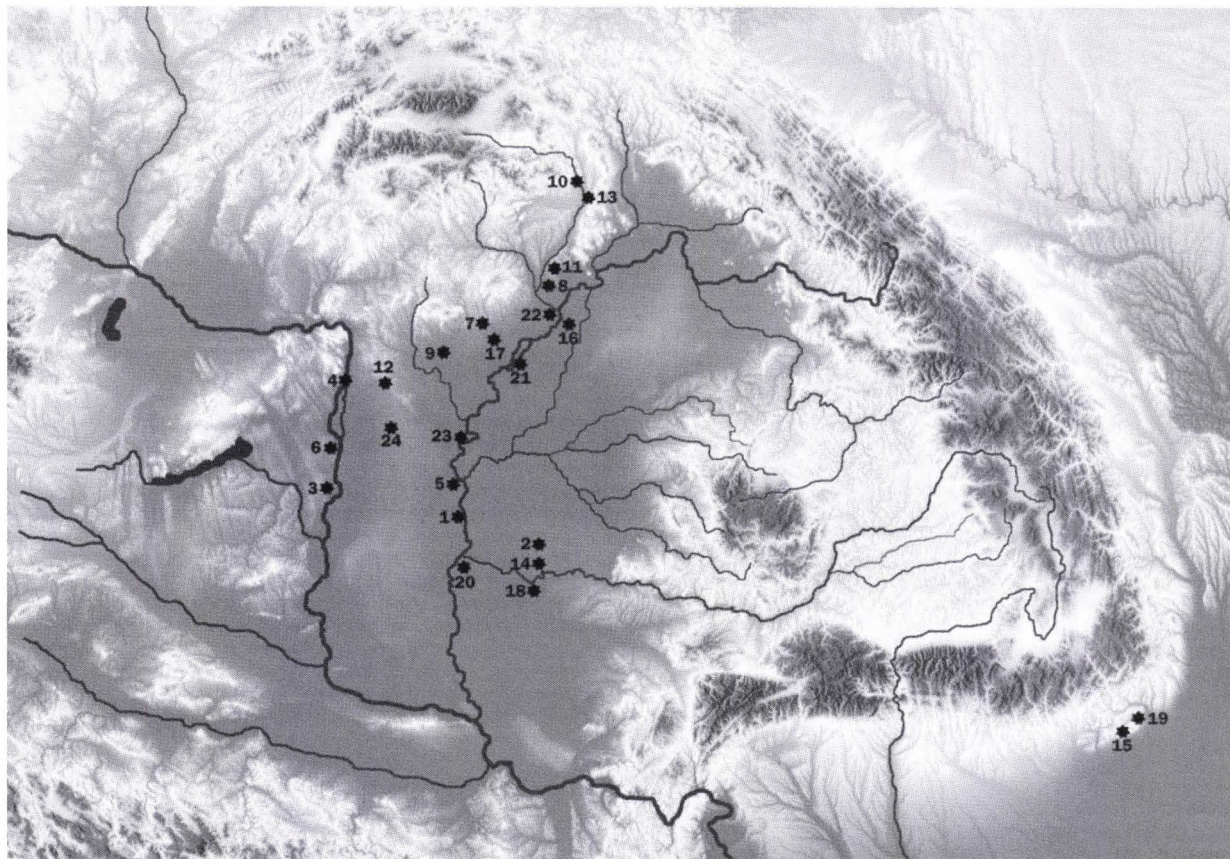

Fig. 5. Mărgele de chihlimbar aparținând bronzului mijlociu (cca. 2000–1600/1500 BC): 1. Bacs; 2. Battonya; 3. Bölcske; 4. Budapesta; 5. Csongrad; 6. Dunaújváros; 7. Füzesabony; 8. Hernádkak; 9. Jászdózsza; 10. Košice; 11. Megayaszó; 12. Mende; 13. Nižná Myšľa; 14. Pecica; 15. Pietroasa Mică; 16. Polgár; 17. Pusztaszikszó; 18. Satu Mare; 19. Sărata Monteoru; 20. Szőreg; 21. Tiszafüred; 22. Tiszapalkonya; 23. Tőszeg; 24. Újhartyán. / Middle Bronze Age amber beads (circa 2000–1600/1500 BC): 1. Bacs; 2. Battonya; 3. Bölcske; 4. Budapesta; 5. Csongrad; 6. Dunaújváros; 7. Füzesabony; 8. Hernádkak; 9. Jászdózsza; 10. Košice; 11. Megayaszó; 12. Mende; 13. Nižná Myšľa; 14. Pecica; 15. Pietroasa Mică; 16. Polgár; 17. Pusztaszikszó; 18. Satu Mare; 19. Sărata Monteoru; 20. Szőreg; 21. Tiszafüred; 22. Tiszapalkonya; 23. Tőszeg; 24. Újhartyán.

Trebuie remarcată încă o dată asocierea de piese de chihlimbar cu cele de aur, așa cum este cazul celui mai bogat mormânt al cimitirului de la Polgár⁹³. Alte mărgel de chihlimbar mai sunt semnalate în necropolele de tip Vaty de la Újhartyán-Vatya⁹⁴ sau Dunaújváros-*Kosziderpadlás*⁹⁵.

Față de mediul Aunjetitz, unde, așa cum am văzut, mărgelile se întâlnesc cu precădere în cimitire și mai rar în așezări și depozite⁹⁶, depunerea de mărgel de chihlimbar nu pare a fi o caracteristică a practicile funerare a comunităților bronzului mijlociu din Bazinul Carpatic. În schimb, un număr

mare de mărgel de chihlimbar se găsesc în așezări (Csongrad-*Felgyő*⁹⁷), cu precădere în așezările multistratificate (tell-uri)⁹⁸. Piese izolate, precum cele de la Pecica, sunt mai puține, fiind identificate cu ocazia săpăturile mai vechi de la Tőszeg⁹⁹, Füzesabony-*Öreg-domb*¹⁰⁰ și Mende-*Leányvár*¹⁰¹. În schimb, un număr impresionant de mărgel de chihlimbar se găsesc în depozite, unele dintre ele fiind

⁹⁷ Sprincz, Beck 1981, Fig. 4/16, Tab. 2; Stahl 2006, 108, nr. H 23.

⁹⁸ Marková 2012, 219–221, Abb. 2.

⁹⁹ Beck, Sprincz 1998, 415.

¹⁰⁰ Sprincz, Beck 1981, Fig. 4/2, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 415; Stahl 2006, 108, nr. H 18. Este vorba despre două fragmente mari de mărgel de culoare roșu intens și transparente, diferite astfel prin culoare și starea de păstrare de alte piese contemporane. Din această cauză, potrivit opiniei lui T. Horváth, ele au probabil o altă proveniență decât zona Balticii, nefiind excluse surse din Transilvania (Horváth *et alii* 2015, 51).

¹⁰¹ Sprincz, Beck 1981, Fig. 4/17; Beck, Sprincz 1998, 415; Stahl 2006, 108, nr. H 43.

⁹³ Dani *et alii* 2003, 97. Mormântul 301 aparține unei femei mature.

⁹⁴ Bóna 1975, 56, Taf. 33/12–13; Sprincz, Beck 1981, 476, Fig. 7/5; Beck, Sprincz 1998, 416; Stahl 2006, 112, nr. H 40.

⁹⁵ Bóna 1975, 56 (m. 251); Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/4, 37, Fig. 3/2–6, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416 (40–42 de mărgel din care s-au mai păstrat șase); Stahl 2006, 108, nr. H 17 (cca. 20 de mărgel de chihlimbar).

⁹⁶ Czebreszuk *et alii* 2010, 703.

descoperite chiar în tell-uri. Se remarcă depozitele de la Bacs-*Levelény*¹⁰² (14–20 de mărgel), Bölcske (47 de mărgel)¹⁰³, depozitul I de la Dunaújváros-*Kosziderpadlás* (cca. 20 de piese)¹⁰⁴, depozitul I (24 de mărgel)¹⁰⁵ și II (10 mărgel)¹⁰⁶ de la Jászdózsa-*Kápolnahalom* sau Košice-*Barca* depozitul I (24 de mărgel)¹⁰⁷. Asocierea cu piese de aur, precum în depozitul de la Satu Mare, se regăsește și în depozitele de la Bölcske¹⁰⁸, Bacs-*Levelény*¹⁰⁹, în depozitele I¹¹⁰ și II¹¹¹ de la Jászdózsa-*Kápolnahalom*, peștera Remete de lângă Budapesta¹¹², etc. (fig. 5).

În Transilvania, ca de altfel în tot arealul extra carpat, nu se cunoaște nici o piesă de chihlimbar în depozitele de metal caracteristice bronzului mijlociu¹¹³. De asemenea, nu au fost deocamdată descoperite piese de chihlimbar în așezările¹¹⁴ sau necropolele¹¹⁵ comunităților Wietenberg, Costișa¹¹⁶ sau Suciul de Sus¹¹⁷. Având în vedere numărul impor-

tant de situri investigate, această situație unică în Bazinul Carpatic nu poate fi pusă pe seama stadiului actual al cercetărilor. Nu ne rămâne decât să bănuim lipsa interesului comunităților de aici pentru astfel de podoabe, sau, mai puțin probabil¹¹⁸, faptul că ele nu au avut acces la „drumurile” chihlimbarului.

Cu ceva înainte de 1500 BC, modul de viață reprezentat de tell-uri¹¹⁹ pare să se fi schimbat. Pătrundere dinspre vest a așa numitei *Hügelgräberkultur* până la frontiera estică a Bazinului Carpatic este de mai multă vreme o realitate arheologică¹²⁰. Așezările multistratificate încetează să mai existe, iau naștere noi stiluri ceramice¹²¹ și se ridică mari așezări fortificate de pământ¹²². Cu siguranță, toate acestea presupun o nouă dimensiune a relațiilor interumane. Inventarul funerar dovedește și el o anumită schimbare a atitudinii celor vii față de ceea ce trebuia să însoțească pe defunct în viața de apoi. În acest context se situează și piesele de chihlimbar. Ca și în centrul Europei¹²³, pentru a nu mai vorbi de lumea miceniană timpurie¹²⁴, podoabele de chihlimbar sunt o prezență constantă în inventarul funerar și în estul Bazinului Carpatic, cu toate că numărul lor este simțitor mai mic¹²⁵.

Așa cum am văzut, cimitirul de la Pecica-*Sit-ul 14* cunoaște un număr relativ mare de mărgel de chihlimbar. O situație asemănătoare se constată în întreaga zonă a Tisei de Jos. Este și cazul binecunoscutului cimitir de la Tăpé, aflat ceva mai la nord de Pecica, unde mormintele de inhumație 184, 215, 412 și 666 au conținut câte o mărgea de chihlimbar de forme și dimensiuni diferite¹²⁶. O

¹⁰² Trogmayer 1968, 18, Abb. 3/1; Beck, Sprincz 1981, 206–207, Táb. 1; Sprincz, Beck 1981, Fig. 4/28, Fig. 5/46, Tab. 2; Mozsolics 1988, 51; Beck, Sprincz 1998, 416 (15–20 de piese din care se mai păstrează astăzi 3); Stahl 2006, 108, nr. H 24.

¹⁰³ Mozsolics 1967, 131, Taf. 34/7–43; Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/5, 12–13, 16–18, 21–23, 27, 30–31, 34–35, Fig. 3/12, 14, 18, 24–25, 27–30, 32–33, Fig. 4/3, 8–13, 23–26, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416 (47 de piese din care se mai păstrează astăzi 36); Stahl 2006, 109, nr. H 43.

¹⁰⁴ Mozsolics 1967, 134, Taf. 48/1–20; Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/1–3, Fig. 2/24, 26, 29, 32–33, 36, 38, Fig. 3/20–21, 31, Fig. 4/27, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416 (20 de piese din care se mai păstrează astăzi 15); Stahl 2006, 109, nr. H 17.

¹⁰⁵ Mozsolics 1967, 142; Beck, Sprincz 1998, 415 (astăzi pierdute); Stanczik, Tárnoki 1992, 123; Stahl 2006, 109, nr. H 20.

¹⁰⁶ Stanczik, Tárnoki 1992, 124–125; Csányi, Tárnoki 1992, 202, Abb. 368/2–10; Beck, Sprincz 1998, 415 (220 de mărgel de chihlimbar dintre care se mai păstrează 180); Csányi *et alii* 2000, 152–164; Stahl 2006, 109, nr. H 21.

¹⁰⁷ Hájek 1957, 329; Kovács 1968, 207; Vladár 1973, 292, Abb. 34; Mozsolics 1988, 52; Marková 1993, 174.

¹⁰⁸ Mozsolics 1967, 131; Stahl 2006, 109, nr. H 19.

¹⁰⁹ Trogmayer 1968, 15–29; Mozsolics 1988, 51; Stahl 2006, 108, nr. H 24. Este vorba de spre șase inele de buclă.

¹¹⁰ Mozsolics 1967, 142; Stahl 2006, 110, nr. H 20.

¹¹¹ Stanczik, Tárnoki 1992, 124–125; Csányi, Tárnoki 1992, 202, Abb. 368/2–10; Csányi *et alii* 2000, 152–164; Stahl 2006, 109, nr. H 21.

¹¹² Mozsolics 1988, 28–31, 36, 38; Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/9–10, 14–15, 20, 25, 28, Fig. 3/10–11, 15–17, 19, 23, Fig. 4/6, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416; Stahl 2006, 110, nr. H 21.

¹¹³ Petrescu-Dîmbovița 1977; Soroceanu 2012a.

¹¹⁴ Boroffka 1994; Andrițoiu, Rustoiu 1997; Dietrich 2014, 260–281.

¹¹⁵ Motzoi-Chicideanu 2011, 526–546; Bălan *et alii* 2014.

¹¹⁶ Munteanu 2010.

¹¹⁷ Pop 2009a; Pop 2009b; Motzoi-Chicideanu 2011, 643–656.

¹¹⁸ Pentru legăturile vestice cu lumea Otomani-Füzesabony vezi Boroffka 1994, iar pentru contactele cu comunitățile estice vezi Munteanu 2010.

¹¹⁹ Noi opinii la Earle, Kristiansen 2010; Dani, Fischl 2010, 103–118; Gogâltan 2010, 13–46; Kienlin 2012, 251–310; Némeri, Molnár 2012; Dani 2012, 27–37; Fischl 2012, 39–51; Reményi 2012, 275–286; Szeverényi, Kulcár 2012, 287–351; Uhnér 2012, 353–370; Fischl, Kienlin 2013, 5–32; Metzner-Nebelsick 2013, 327–353; Fischl *et alii* 2013, 355–371; Jaeger, Kulcsár 2013, 289–320; Molnár, Nagy 2013, 5–85; Fischl, Reményi 2013, 725–738; Fischl *et alii* 2014, 341–379; Gogâltan *et alii* 2014; Kienlin 2015.

¹²⁰ Trogmayer 1975; Kovács 1975; Motzoi-Chicideanu 2011, 661–672; Sava, Andreica 2013, 49–76; Sava, Ignat 2014, 7–35.

¹²¹ Némeri 2009, 203–221; Sava *et alii* 2011.

¹²² Gogâltan, Sava 2010; Szentmiklosi *et alii* 2011, 819–838.

¹²³ Stahl 2006, 19–23; Woltermann 2014, 74–78.

¹²⁴ Mai nou Czebreszuk 2011; Maran 2013, 147–169.

¹²⁵ Beck, Marková 1998, 411.

¹²⁶ Trogmayer 1975, 46, Taf. 16/2; 53, Taf. 19/7; 92, 140; Beck, Sprincz 1981, 206, Táb. 1 (piesa din mormântul 666

mărgea de chihlimbar a fost găsită și în mormântul 1 de la Battonya-*Vadaszán*, alături de un bogat inventar funerar¹²⁷. Situația se repetă și la Detek, unde o perla cu diametrul de 0,7 cm provine din mormântul de incinerare 6, de altfel foarte bogat și în alte piese de podoabă din bronz¹²⁸, iar alte două piese (diametrul de 0,7 și 0,9 cm) din mormântul 20¹²⁹. 11 mărgeli de chihlimbar au fost găsite la Kőtegyán într-un vas depus într-o groapă, alături de o scoică *Dentalium* și alte podoabe de aur și bronz¹³⁰. Nu poate fi precizat cu exactitate dacă

nu mai este menționată); Sprincz, Beck 1981, Fig. 5/47, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416 (sunt amintite doar 3 morminte).

¹²⁷ Sprincz, Beck 1981, Fig. 5/48, Tab. 2; Kállay 1983, 45, 47, Kép. 5/12; Beck, Sprincz 1998, 416.

¹²⁸ Kemenczei 1968, 167, Kép. 6/25, Tab. 2; Stahl 2006, 108, nr. H 36.

¹²⁹ Kemenczei 1968, 171, Kép. 9/10–11; Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/7, 11, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416; Stahl 2006, 108, nr. H 36.

¹³⁰ Mozsolics 1967, 145–146; Kovács 1968, 207, Kép. 2/9; Sprincz, Beck 1981, Fig. 2/39–40, Fig. 3/7–8, Fig. 4/14, 18–21, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416 (12 mărgeli de chihlimbar); Stahl 2006, 109, nr. H 34.

este vorba despre un mormânt (mai puțin probabil având în vedere că s-a găsit într-o groapă și nu au fost raportate de către descoperitor oase umane) sau este vorba despre un depozit. Această situație poate fi completată cu numeroase alte exemplele din alte necropole aparținând lumii *Hügelgräberkultur*, atât din Ungaria (*Tiszafüred-Majoros*¹³¹, *Mezőcsát*¹³², *Jánoshida*¹³³, *Szurdokpüspöki*¹³⁴), cât și Slovacia (*Buková*, *Smolenice*, *Nové Zámky*, *Salca*)¹³⁵ (fig. 6).

În Transilvania, la începutul bronzului târziu, pătrund dinspre est comunitățile Noua¹³⁶. Coabitarea cu populația locală Wietenberg duce

¹³¹ Kovács 1975, 36–36, Pl. 31/342. 17 (mormântul 342); Sprincz, Beck 1981, Fig. 5/45, Tab. 2; Beck, Sprincz 1998, 416.

¹³² Hänsel, Kalicz 1986, 27–28, Taf. 8/47d-f (mormântul 47), 37–38, Taf. 11/86j (mormântul 86).

¹³³ Csányi 1980, 156, 163, Kép. 7/44 (mormântul 113); Beck, Sprincz 1998, 416 (85 de mărgeli).

¹³⁴ Guba, Bácsmegi 2009, 130, 132, Taf. 2/4, 5.

¹³⁵ Marková 1993, 175; Furmánek *et alii* 1999, 154.

¹³⁶ Sava 2002, 213–229; Dietrich 2014, 282–306.

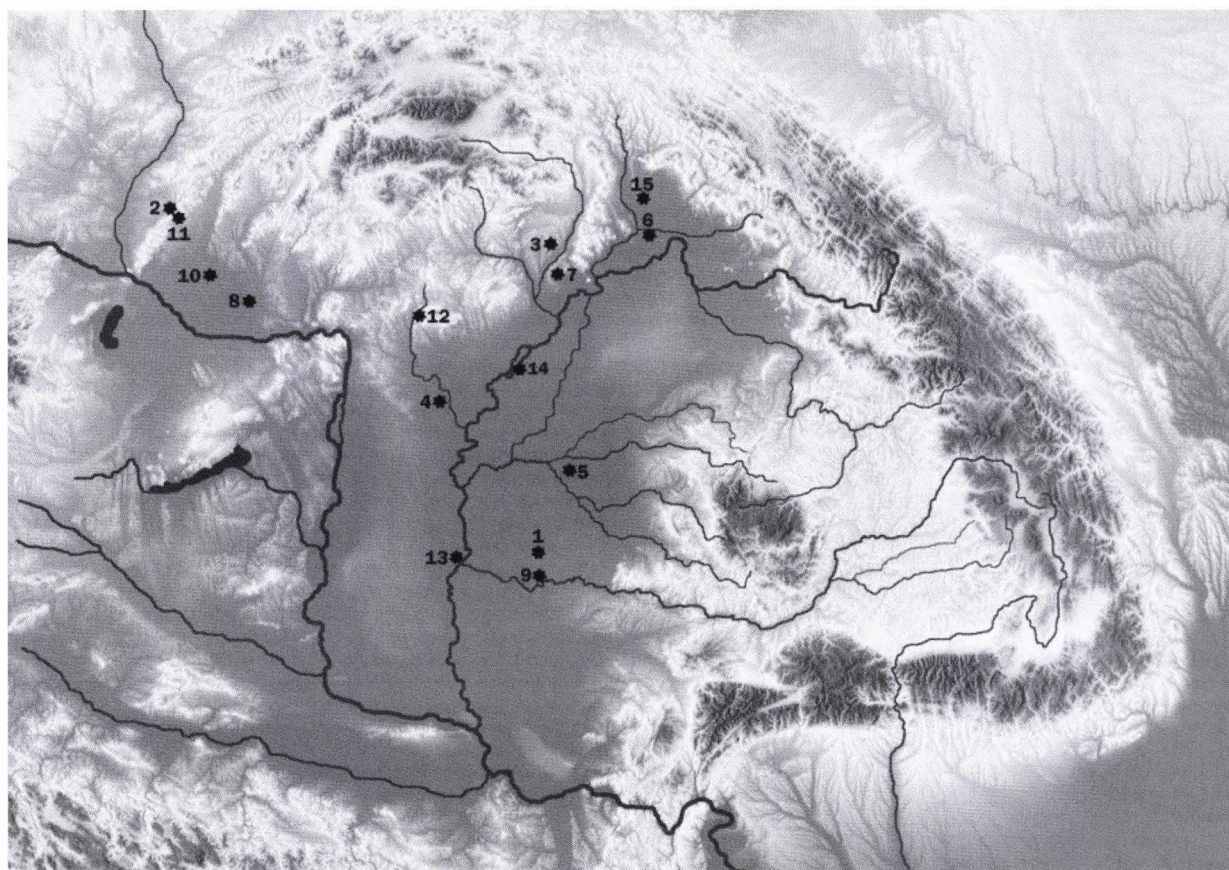

Fig. 6. Mărgeli de chihlimbar aparținând începutului bronzului târziu (1600/1500 BC – cca. 1200 BC): 1. Battonya; 2. Buková; 3. Detek; 4. Jánoshid; 5. Kőtegyán; 6. Mezőcsát; 7. Malý Horeš; 8. Nové Zámky; 9. Pecica; 10. Salca; 11. Smolenice; 12. Szurdokpüspöki; 13. Tápe; 14. Tiszafüred; 15. Zemplínske Kopčany. / Late Bronze Age amber beads (1600/1500 BC – circa 1200 BC): 1. Battonya; 2. Buková; 3. Detek; 4. Jánoshid; 5. Kőtegyán; 6. Mezőcsát; 7. Malý Horeš; 8. Nové Zámky; 9. Pecica; 10. Salca; 11. Smolenice; 12. Szurdokpüspöki; 13. Tápe; 14. Tiszafüred; 15. Zemplínske Kopčany.

la apariția unui nou stil ceramic¹³⁷ și la un rit și ritual funerar în parte diferit¹³⁸. Toate acestea nu presupun însă și o schimbare a atitudinii față de chihlimbar. În întreaga regiune nu se cunoaște nici o piesă de acest tip, cu toate că au existat contacte puternice cu vecinii din vestul României¹³⁹. De asemenea, nici lumea bronzului târziu din nord-estul Bazinului Carpatic, Suciu de Sus și ulterior Lăpuș, nu a utilizat chihlimbarul¹⁴⁰, iar atunci când a făcut-o s-a datorat doar influenței din partea comunităților din zona Tisei superioare¹⁴¹ (fig. 6). Peste Carpații Orientali, în tot arealul vestic Noua-Sabatinovka, chihlimbarul a fost de asemenea foarte rar utilizat¹⁴².

Spre sfârșitul bronzului târziu (cca. 1200–1000 BC) situația se schimbă însă radical. Un număr semnificativ de piese de chihlimbar sunt strânse acum în depozite sau depuse în mod ritual în peșteri. Nu se cunosc deocamdată astfel de descoperiri din contexte funerare sau din așezări, dar trebuie precizat că cercetarea acestor obiective la frontiera estică a Bazinului Carpatic este total nesatisfăcătoare, existând doar câteva situri investigate sistematic și publicate¹⁴³.

În cazul celor două mărgelă de chihlimbar de formă bitronconică de la Foieni-Moară (jud. Satu Mare), condițiile de descoperire nu sunt foarte clare¹⁴⁴. Se pare că ele au fost depuse alături de un pandantiv și un pumnal de bronz într-un vas de tip „vatră portativă”, fiind vorba de un mic depozit¹⁴⁵ (fig. 7). Poate nu întâmplător este faptul că tot într-un vas de lut au fost depuse și piesele din depozitele de la Pecica II și Alțâna. Așa numitul depozit

Pecica II achiziționat de către Muzeul Național Maghiar în 1901¹⁴⁶, nu are inventarul foarte sigur, fiind ulterior completat de către T. Kemenczei prin adăugarea unor piese din colecția anticarului L. Mauthner. Sunt menționate fără a fi ilustrate un număr de 8 mărgelă bitronconice din chihlimbar (dintre care 6 întregi și două fragmentare), două prezentând nervuri orizontale¹⁴⁷, care împreună cu alte podoabe, dar și arme și unelte de bronz, au fost datate în Bz. D¹⁴⁸ sau Ha A¹⁴⁹.

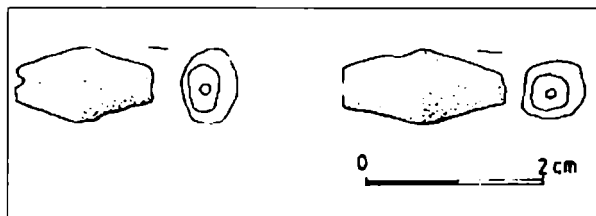

Fig. 7. Foieni-Moară (după / after Boroffka 2001).

Din sudul Transilvaniei provine o mărgelă de chihlimbar găsită printre piesele de bronz ale depozitului de la Alțâna, datat și el în Ha A¹⁵⁰. Nici această piesă nu a fost ilustrată. Depozitul de la Iernut a fost descoperit în 1975 și publicat 15 ani mai târziu. El este compus, cu excepția a două vârfuri de lance și a două fragmente de cuțite, doar din podoabe. Printre acestea se numără și 6 perle de chihlimbar, dintre care trei bitronconice, una plată și alte două fragmentare, cu diametrele de 0,8, 0,9 și 1,8 cm¹⁵¹. El a fost plasat în Ha A. În Banat, un număr de 31 de mărgelă de chihlimbar de culoare roșie-maronie au făcut parte, alături de 57 de mărgelă de sticlă albastră și două piese din piatră, dintr-un frumos colan¹⁵² (fig. 8). Compus în majoritatea sa din podoabe din bronz, sticlă și chihlimbar, depozitul de la Zăguzeni II poate fi astfel atribuit acelor depuneri de tip Arpășel caracteristice perioadei bronz târziu II–III (Bz. D–Ha A) de la frontiera estică a Bazinului Carpatic¹⁵³. Tot în Banat, dar în partea sârbească a provinciei, din depozitul de la Vrșac-Majdan se cunosc 9 perle de

¹³⁷ Gogâltan 2009, 103–141; Popa, Totoianu 2010, 171–291; Gogâltan, Popa 2016, 181–202.

¹³⁸ Sava 2002, 97–110; Motzoi-Chicideanu 2011, 564–598.

¹³⁹ Boroffka 1999, 113–129; Popa, Totoianu, 171–291.

¹⁴⁰ Pop 2009b, 101–145; Marta 2009.

¹⁴¹ Cunoaștem două piese de chihlimbar din mormântul 19/71 din necropola de la Zemplinske Kopčany (Demeterová 1984, 42; Marková 1993, 176, nr. 30). Această necropolă cu excepția câtorva morminte (Pop 2009a, 42) aparține etapei a II din dezvoltarea stilului Suciu de Sus. La acestea se adaugă piesele din depozitul de la Malý Horeš (Păstor 1951, 154; Marková 1993, 176, nr. 31).

¹⁴² Sava 2002; Dergačev 2002; Motzoi-Chicideanu 2011, 564–607; Dietrich 2014, 282–306; Sava 2014.

¹⁴³ Marta 2009; Sava *et alii* 2011. O prezentare recentă a situației din Transilvania la Gogâltan *et alii* 2015, 93–102.

¹⁴⁴ Bader 1978, 113, 124, nr. 38; Némethi 1978, 103, Fig. 4/6–7; Boroffka 2001, 404, nr. 11, n. 31 („Da die abgebildeten Perlen lang doppelkonisch sind, dürften sie amehes-ten in die Hallstatt A-Zeit zu datieren sein”); Boroffka 2002, 158, nr. 12; Ghemiș 2007, 10; Ghemiș 2009, 125 („funerary furniture”); Teodor, Virgolici 2014, 148.

¹⁴⁵ Némethi 1978, 103. Nu este exclusă a priori nici ipoteza ca piesele să aparțină unui mormânt de incinerare.

¹⁴⁶ Rusu 1963, 184, n. 43; Petrescu-Dîmbovița 1977, 101; Petrescu-Dîmbovița 1978, 124, nr. 158; Kemenczei 1991, 34, 46; Boroffka 2001, 404, nr. 12; Boroffka 2002, 158, nr. 13.

¹⁴⁷ Kemenczei 1991, 46.

¹⁴⁸ Kemenczei 1991, 44.

¹⁴⁹ Rusu 1963, 207, nr. 43; Petrescu-Dîmbovița 1977, 101; Petrescu-Dîmbovița 1978, 124.

¹⁵⁰ Rusu 1963, 184, n. 23; Petrescu-Dîmbovița 1977, 81; Petrescu-Dîmbovița 1978, 113, nr. 111; Boroffka 2001, 404, nr. 9; Boroffka 2002, 158, nr. 10.

¹⁵¹ Vulpe, Lazăr 1989, 244, Abb. 6/65–70.

¹⁵² Săcărin, Negrei 2013, 160, nr. 8, Fig. 5.

¹⁵³ Gogâltan, Sava 2014, 197, 199.

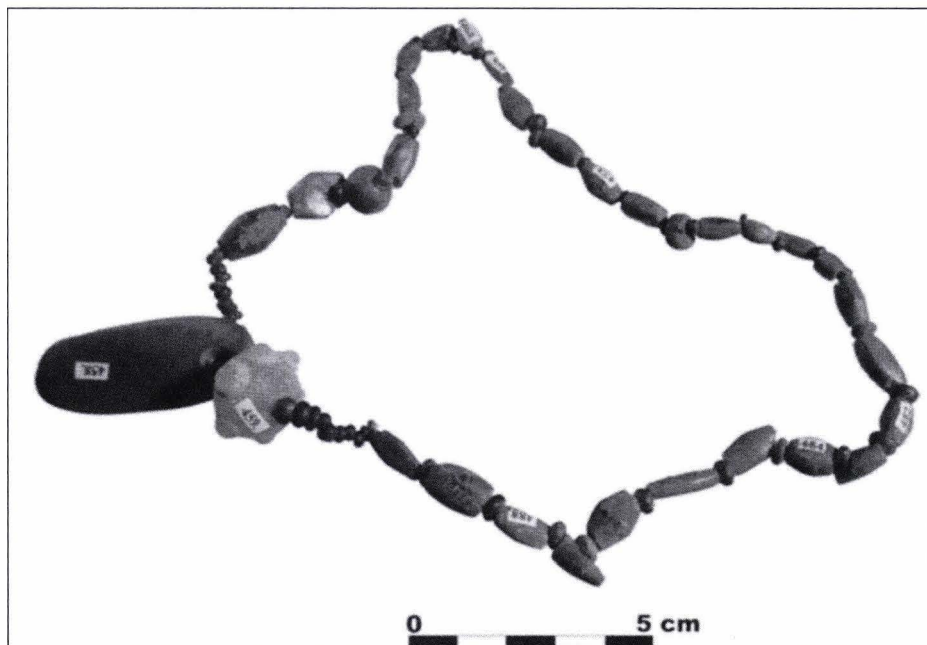

Fig. 8. Colanul din depozitul de la Zăgujeni II (după Săcărin, Negrei 2013). / Necklace from the Zăgujeni II hoard (after Săcărin, Negrei 2013).

Chihlimbarul este prezent și într-o serie de depozite ale bronzului târziu din jumătatea estică a Slovaciei¹⁵⁶, dar lipsesc în estul Ungariei. În schimb, un număr semnificativ de mărgelă se cunosc din depozitele depuse în Transdanubia: Kurd (peste 100 de piese)¹⁵⁷, Regöly III (180 de perle întregi și fragmentare)¹⁵⁸, Zalaszentmihály (250 de perle de forme și dimensiuni diferite)¹⁵⁹.

Cu siguranță, cele mai spectaculoase descoperiri sunt cele din peșteri. În peștera Cioclovina cu apă (com. Boșorod, jud. Hunedoara)

Fig. 9. Peștera Cioclovina cu apă (fotografie Fl. Gogâltan 2014). / Cioclovina cu apă Cave (image by Fl. Gogâltan 2014).

chihlimbar¹⁵⁴. La aceste descoperiri sigure mai pot fi adăugate perlele de chihlimbar dintr-un posibil depozit de la Câmpulung pe Tisa, prezentat la expoziția universală de la Paris din anul 1867, a cărui reconstituire este însă ipotetică¹⁵⁵.

primele piese de chihlimbar au fost găsite în 1953 de către speologul T. Orghidan, alături de podoabe

¹⁵⁶ Sunt cunoscute astfel 20 de perle de chihlimbar în depozitul Drevenik II (Mozsolics 1973, 130) și 8 perle în depozitul de la Malý Horeš (Novotná 1970, 106–107).

¹⁵⁷ Mozsolics 1985, 141, Taf. 26/1–4.

¹⁵⁸ Mozsolics 1985, 182, Taf. 30/22.

¹⁵⁹ Mozsolics 1985, 215, Taf. 30/22.

¹⁵⁴ Rašajnsik 1988, 15.

¹⁵⁵ Kacsó 2015, 324–325.

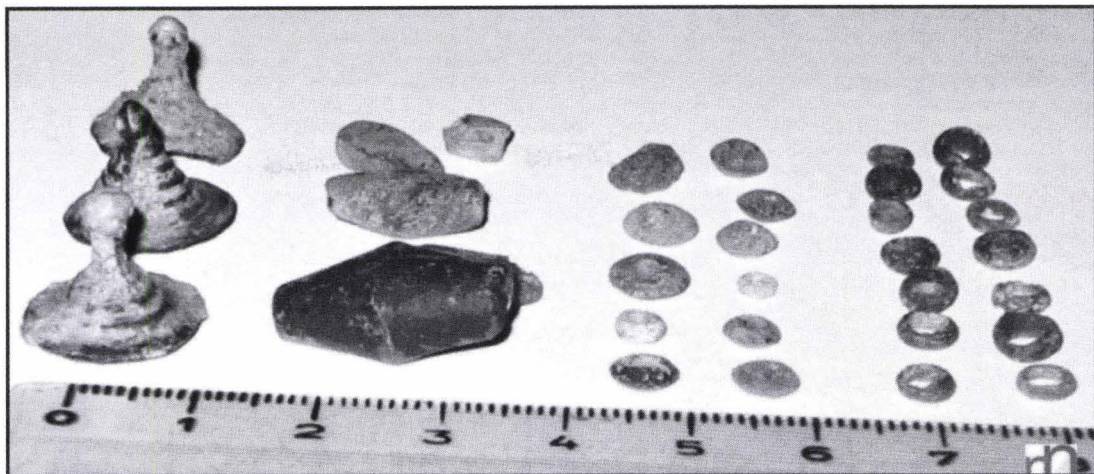

Fig. 10. Peștera Cioclovina cu apă. Piese de chihlimbar, bronz și sticlă recuperate de speologi în anii '90 ai secolului trecut. / Cioclovina cu apă Cave. Amber, bronze and glass artefacts recovered by spelunkers in the 1990s (<https://sites.google.com/site/romaniananatura60/home/carpatii-meridionali/sureanu/comoara-din-pestera-ponorici---cioclovina-cu-apa-muntii-sureanu>).

din bronz, sticlă etc.¹⁶⁰ (fig. 9). Ulterior s-a făcut și o cercetare arheologică la fața locului, obiectele descoperite cu cele două ocazii fiind publicate sumar în 1966 de către E. Comșa. Sunt menționate și un număr de circa 1000 de perle din succinit de forme și dimensiuni diferite¹⁶¹, informație preluată ulterior de W.A. v. Brunn¹⁶² și A. Mozsolics¹⁶³. Peștera este vizitată din nou între 1964–1968 de către J. Emödi, când sunt recuperate circa 2500 de piese, printre care și un număr de 770 de mărgelile din chihlimbar. Acestea au dimensiuni care variază între 1,5–3 mm și 10–25 mm și sunt de forme bitronconice alungite, plate sau poliedrice, toate cu diverse variante. Depunerea din peștera Cioclovina ar avea astfel un total de circa 7500 de obiecte din ceramică, bronz, sticlă, chihlimbar, staniu, os etc.¹⁶⁴. Perlele de chihlimbar din „depozitul” de la Cioclovina sunt amintite și de M. Petrescu-Dîmbovița, care nu ne oferă alte informații mai precise¹⁶⁵. După N. Boroffka, la Cioclovina ar exista „peste 1400 mărgelile”¹⁶⁶, folo-

sind datele din M. Petrescu-Dîmbovița, cu toate că J. Emödi precizează că a recuperat 770 de mărgelile. Ulterior, alte piese au fost găsite de speologi în anii '90 ai secolului trecut (fig. 10), fiind foarte posibil ca viitoare cercetări să ducă la identificarea aici și a altor obiecte arheologice.

C. Ghemiș a ilustrat un număr de 64 de mărgelile de chihlimbar din lotul aflat în colecția lui J. Emödi, oferindu-ne astfel o imagine clară asupra principalelor forme ale acestor podoabe¹⁶⁷ (fig. 11). Datarea depunerilor din peștera Cioclovina este largă, acoperind, pe baza analogiilor, o bună parte a sfârșitului epocii bronzului (Bz. D-Ha A)¹⁶⁸.

În vestul Transilvaniei, în Munții Pădurea Craiului, există trei peșteri în care s-au găsit mărgelile de chihlimbar. Este vorba despre peștera *Mișidului* și peștera *Unguru Mare* de lângă Șuncuiș (jud. Bihor) și peștera *Igrița* din zona satului Peștera, com. Aștileu, jud. Bihor. În peștera *Mișidului*,

foarte clară nu pare să existe, iar astăzi ea pare imposibilă, fiindcă depozitul se află în custodia MNIR, dar nu se știe cât de complet, iar relativ numeroase mărgelile sunt sparte, fiind imposibil de reconstituit.” (Teodor, Virgolici, 2014, 147, n. 29). Se precizează doar că „About 1000 amber beads from the Cioclovina treasure are in the custody of the National History Museum in Bucharest” (Teodor *et alii* 2010, 2387). În acest caz nu știu de unde O. Bratu menționează existența în peștera *Cioclovina cu apă* a unui număr de 2170 perle de chihlimbar (Bratu 2009, 252).

¹⁶⁷ Ghemiș 2007, Pl. I–IV. Vezi și Ghemiș 2009, Fig. 2–3 unde sunt ilustrate 61 de piese.

¹⁶⁸ Rusu 1963, 207, nr. 19; Comșa 1966, 173; v. Brunn 1968, 290; Mozsolics 1973, 127; Petrescu-Dîmbovița 1977, 89–90; Petrescu-Dîmbovița 1978, 117–118; Emödi 1978, 492; Boroffka 2001, 404; Boroffka 2002, 159; Teodor *et alii* 2010, 2387.

¹⁶⁰ Dumitrescu, Orghidan 1959, 60; Rusu 1963, 184, n. 23.

¹⁶¹ Comșa 1966, 172, Fig. 3.

¹⁶² v. Brunn 1968, 38, 72, 193, 280, 290.

¹⁶³ Mozsolics 1973, 127.

¹⁶⁴ Emödi 1978, 481–495.

¹⁶⁵ Petrescu-Dîmbovița 1977, 89–90 („circa 1000 de chihlimbar de diverse forme și dimensiuni” iar în colecția lui I. Emödi ar exista „circa 400 de chihlimbar”; Petrescu-Dîmbovița 1978, 117–118, nr. 129 („davon rd. 1000 aus Bernstein” and „rd. 400 Bernstein- und Glasperlen”).

¹⁶⁶ Boroffka 2001, 396, 399, 404, nr. 14 („Über 1400 Perlen”), Abb. 4/7–15; Boroffka 2002, 150–151, 159, nr. 15, Fig. 3/17–25. Referitor la numărul piesele de chihlimbar de la Cioclovina E.S. Teodor precizează că „o numărătoare

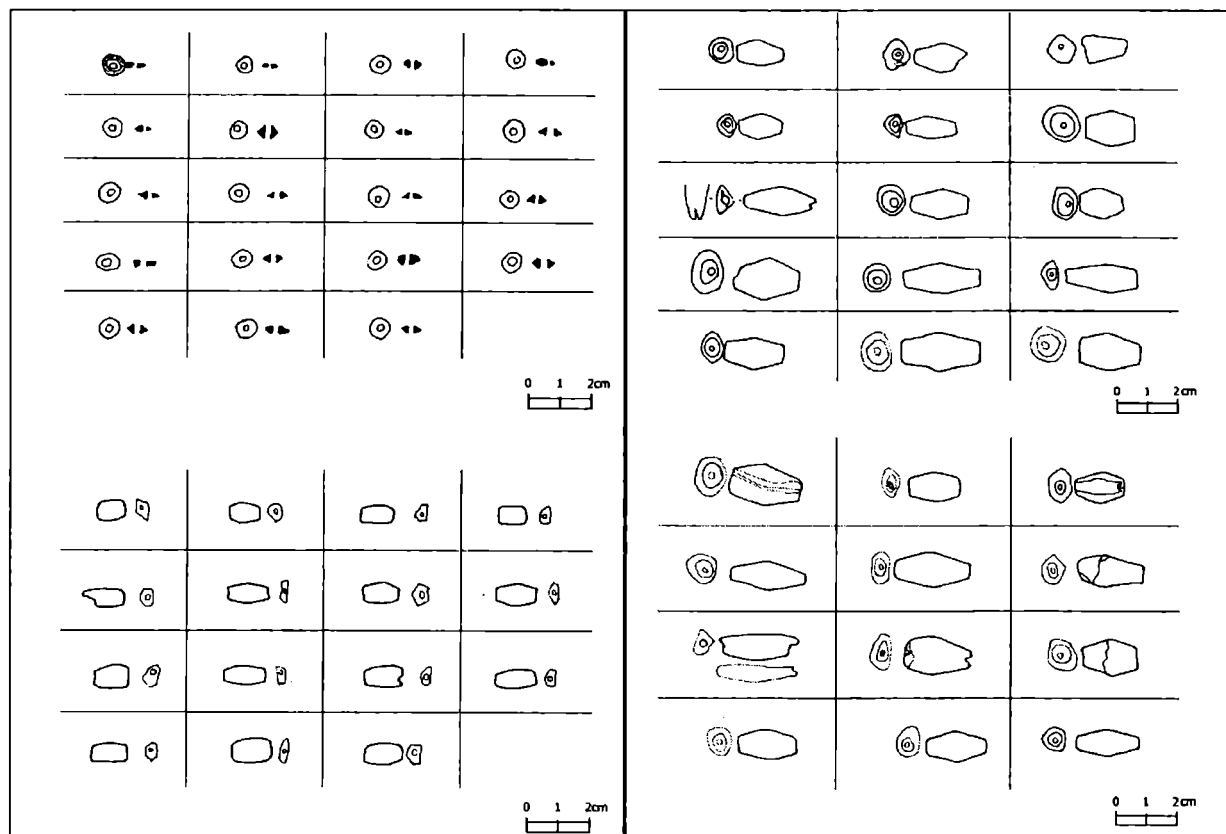

Fig. 11. Peștera Cioclovina cu apă. Mărgel de chihlimbar din lotul aflat în colecția lui J. Emödi (după Ghemiș 2007). / Cioclovina cu apă Cave. Amber beads from the lot found in the J. Emödi collection (after Ghemiș 2007).

într-o galerie ascunsă aflată într-o zonă greu accesibilă la mai bine de 60 m de intrare, a fost descoperit în 1967, în urma unei cercetări arheo-speologice efectuate de J. Emödi, un depozit de bronzuri. Depunerea este compusă dintr-un brâu de bronz, rupt din vechime, pandantive din bronz, un cârlig de undiță și un ac de bronz, mai multe obiecte realizate din lut (vase, discuri, fusaiole) și 42 de mărgel de chihlimbar de culoare roșiatică, având forme bitronconice și poliedrice. Și această descoperire a fost datată la sfârșitul bronzului târziu, cândva în intervalul Bz. D-Ha A¹⁶⁹. În imediata apropiere se afla peștera *Unguru Mare* unde, așa cum am precizat la începutul acestui articol, C. Ghemiș a cercetat mai multe depuneri arheologice considerate ca fiind funerare. De aici a fost recuperată și o mărgel de chihlimbar de culoare roșie având aceeași formă bitronconică, ca și alte piese contemporane din Bz. D-Ha A¹⁷⁰. Tot dintr-un context considerat a fi funerar¹⁷¹, contemporan cu cele din peștera *Unguru Mare*, provin 5 mărgel

de chihlimbar roșu descoperite în peștera *Igrița*¹⁷² (fig. 12).

Odată cu prima epocă a fierului (cca. 1000–450 BC) în estul Bazinului Carpatic situația se schimbă din nou radical¹⁷³. Pentru circa 300 de ani nu cunoaștem nici o piesă de chihlimbar în vestul României sau în Transilvania, cu toate că există un număr important de depozite de bronzuri caracteristice așa numitei perioade Ha B¹⁷⁴ și un număr relativ mare de așezări cercetate¹⁷⁵. Este drept că se cunosc foarte puține lucruri referitoare la ritul și ritualul funerar¹⁷⁶. O situație asemănătoare se constată și în estul Ungariei¹⁷⁷ sau spre sud în centrul și vestul Balcanilor când numărul perlelor de chihlimbar este puțin semnificativ¹⁷⁸.

¹⁷² Emödi 1980, 254, nr. 42.

¹⁷³ Sprincz, Beck 1981, Fig. 8; Marková 2003, Karte 2.

¹⁷⁴ Petrescu-Dîmbovița 1977; Petrescu-Dîmbovița 1978; Bratu 2009.

¹⁷⁵ Vasiliev *et alii* 1991; Gumă 1993; Ursuțiu, Gogâltan 2002, 17–47; Ursuțiu 2002; Pankau 2004; Pop *et alii* 2006; Dietrich 2014; etc

¹⁷⁶ O sinteză la Gogâltan *et alii* 2008, 111–114.

¹⁷⁷ Sprincz 1993, 179; Mozsolics 2000; Kemenczei 2009, 91.

¹⁷⁸ Palavestra 1993, 267–268, 290. Vezi în comparație cu situația din Ha C-D (700–450 BC) la Palavestra 1993, 269, 290.

¹⁶⁹ Chidioșan, Emödi 1981, 161–167.

¹⁷⁰ Ghemiș 2007, 10–11, 16; Ghemiș 2009, 127, Pl. I–II.

¹⁷¹ În opinia lui N. Boroffka, la care subscriu, datorită lipsei oaselor umane aceasta este o depunere de altă natură decât cea funerară (Boroffka 2002, 159, n. 59).

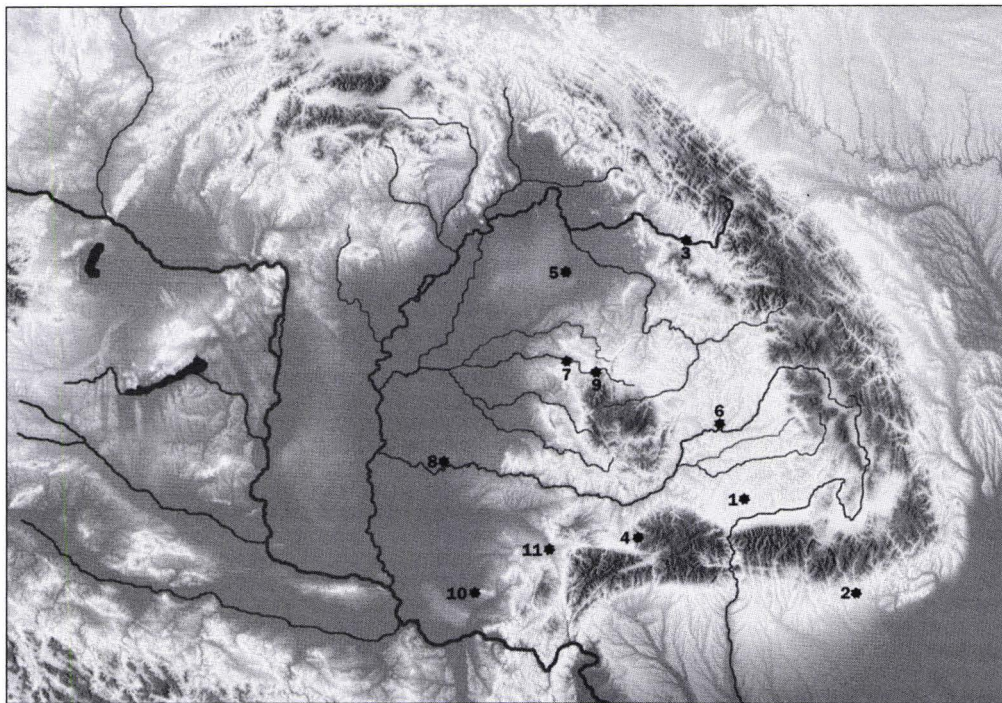

Fig. 12. Mărgele de chihlimbar aparținând sfârșitului bronzului târziu (cca. 1200 BC – 1000 BC): 1. Alțâna; 2. Câmpina; 3. Câmpulung pe Tisa; 4. Peștera Cioclovina cu apă (com. Boșorod) 5. Foieni; 6. Iernut; 7. Peștera Igrîța (sat Peștera, com. Aștileu); 8. Pecica; 9. Șuncuiș (peștera Mișidului și peștera Unguru Mare); 10. Vrșac; 11. Zăgujeni. / Late Bronze Age amber beads (circa 1200 BC – 1000 BC): 1. Alțâna; 2. Câmpina; 3. Câmpulung pe Tisa; 4. Cioclovina cu apă Cave (com. Boșorod) 5. Foieni; 6. Iernut; 7. Igrîța Cave (Peștera village, com. Aștileu); 8. Pecica; 9. Șuncuiș (Mișidului Cave and Unguru Mare Cave); 10. Vrșac; 11. Zăgujeni.

Pătrunderea unor elemente nord-pontice („scitice”), cândva în sec. al VII-lea BC, de-o parte și de alta a Tisa și în Transilvania, aduce cu sine și reapariția podoabelor de chihlimbar. Ele se regăsesc în mormintele așa numitei grupe Alföld¹⁷⁹: Balmazújváros, Csanytelek, Heves, Kesznyéten, Medgyesháza, Mezőtúr, Piliny, Sándorfalva, Szob, Tápiószéle, Tiszalök, Tiszavasvári, Törökszentmiklós, Vámosmikola, Vrșac¹⁸⁰. De exemplu, doar din cimitirul de la Szentcsanak se cunosc 1152 de piese din morminte de femei¹⁸¹, dintre care 330 de mărgele în mormântul 46 sau 200 în mormântul 71¹⁸². În Transilvania, în așa numita grupă Ciombrud, numărul lor este ceva mai redus, câte o singură mărgea de chihlimbar descoperindu-se în mormintele de la Blaj, Ozd, Sfântu Gheorghe și Simeria¹⁸³, sau în descoperirile mai noi de la Orăștie¹⁸⁴ și Sâncrai (jud. Alba)¹⁸⁵.

¹⁷⁹ Sprinz 1993, 180–181; Marková, Stegmann-Rajtár 2009, Fig. 6; Kemenczei 2009, 90–91.

¹⁸⁰ Kemenczei 2009, 185–186.

¹⁸¹ Sprinz 1993, 181.

¹⁸² Párdus 1954, 34, 38.

¹⁸³ Vasiliev 1980, 101, n. 554.

¹⁸⁴ Boroffka 1998, 94, Abb. 5/6.

¹⁸⁵ Săpături de salvare 2016, inf. amabilă A. Rustoiu.

Analizele efectuate pe mărgele de chihlimbar din cimitirul de la Chotin au arătat originea lor baltică¹⁸⁶ (fig. 13). Moda folosirii chihlimbarului își va găsi însă, începând cu sec. al VII-lea BC, centrul său de greutate în lumea Adriatică, din Italia până în vestul și centrul Balcanilor¹⁸⁷.

*

Aspectele tipologice ale pieselor preistorice din chihlimbar au la bază clasificările făcute de H.C. Beck încă din 1928¹⁸⁸. Ele au fost rediscutate de către E. Sprinz și C.W. Beck, plecând de la exemplarele epocii bronzului din Ungaria. Practic, este vorba doar despre mărgele care au fost ordonate în 10 tipuri (I–X), unele cu câte 2–5 variante¹⁸⁹. Completări vor fi aduse de N. Boroffka, dar se consideră că tipologia propusă pentru piesele din Ungaria este valabilă într-un context geografic mai larg¹⁹⁰, la fel ca și cronologia lor. Pentru alte tipuri de piese, în general mai târzii, de bază

¹⁸⁶ Beck, Dušk 1969, 247.

¹⁸⁷ Mai nou Bakarić *et alii* 2006; Kurti 2012, 81–93.

¹⁸⁸ Beck 1928, 1–76.

¹⁸⁹ Sprinz, Beck 1981, Fig. 6.

¹⁹⁰ Boroffka 2002, 151–152.

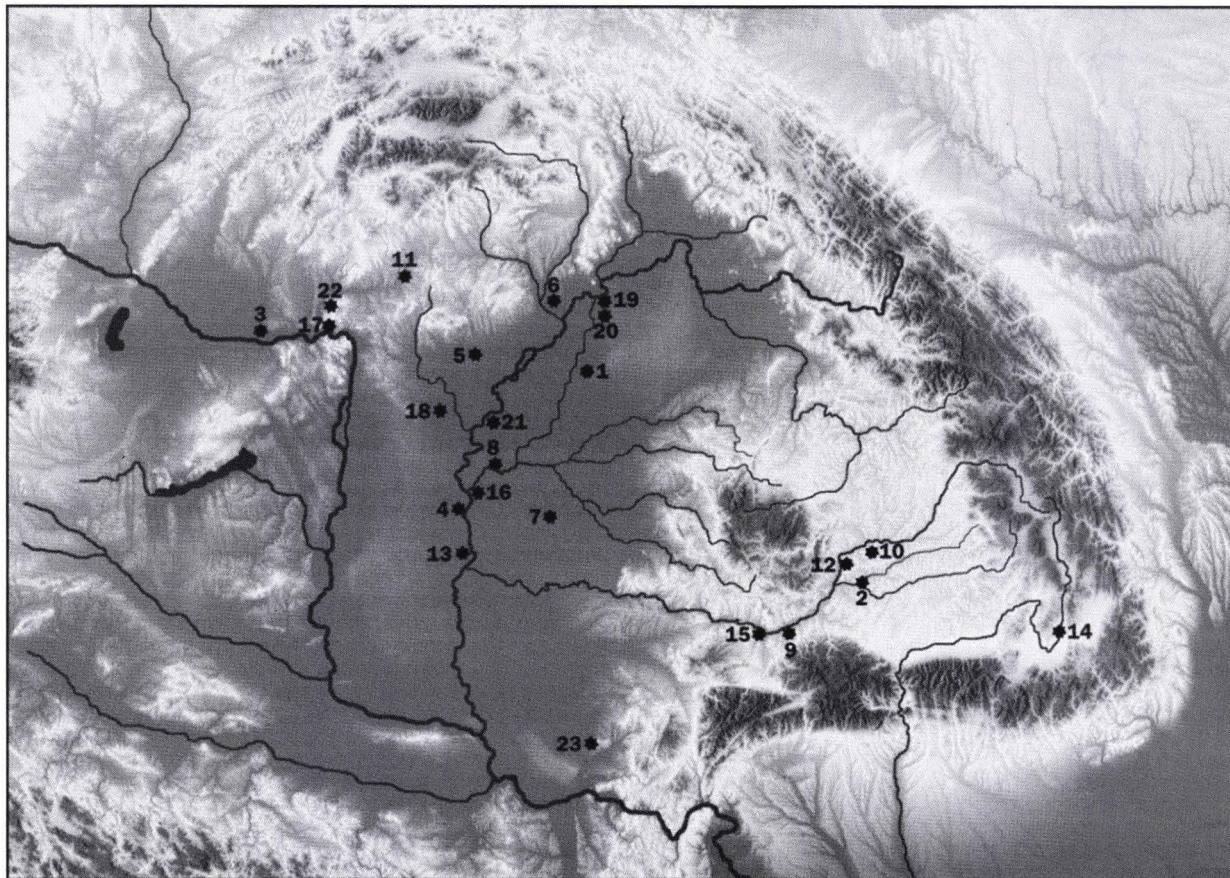

Fig. 13. Piese de chihlimbar aparținând perioadei „scitice” (sec. VII–VI BC): 1. Balmazújváros; 2. Blaj; 3. Chotin; 4. Csanytelek; 5. Heves; 6. Kesznyéten; 7. Medgyesháza; 8. Mezőtúr; 9. Orăștie; 10. Ozd; 11. Piliny; 12. Sâncrai; 13. Sándorfalva; 14. Sfântu Gheorghe; 15. Simeria; 16. Szentes; 17. Szob; 18. Tápiószele; 19. Tiszalök; 20. Tiszavasvári; 21. Törökszentmiklós; 22. Vámosmikola; 23. Vrșac. / „Scythian” amber beads (7th–6th centuries BC): 1. Balmazújváros; 2. Blaj; 3. Chotin; 4. Csanytelek; 5. Heves; 6. Kesznyéten; 7. Medgyesháza; 8. Mezőtúr; 9. Orăștie; 10. Ozd; 11. Piliny; 12. Sâncrai; 13. Sándorfalva; 14. Sfântu Gheorghe; 15. Simeria; 16. Szentes; 17. Szob; 18. Tápiószele; 19. Tiszalök; 20. Tiszavasvári; 21. Törökszentmiklós; 22. Vámosmikola; 23. Vrșac.

rămâne lucrarea lui Al. Palavestra pentru centrul și nordul Balcanilor¹⁹¹ sau ordonările tipologice recente ale chihlimbarului „micenian”¹⁹². Dacă în bronzul timpuriu, mijlociu și la începutul bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic se cunosc doar piese de formă rotundă sau circulară, spre sfârșitul bronzului târziu apar și exemplare de formă bitronconică.

În final sunt necesare câteva precizări legate de locul de proveniență a materiei prime și semnificația unor astfel de podoabe. De mai bine de 100 de ani se discută despre posibilele căi de comunicare între spațiul baltic și sudul continentului. Au fost folosite în acest sens atât vechile informații din Pliniu cel Bătrân¹⁹³ și alți autori antici¹⁹⁴, dar mai ales

modul de răspândire a descoperirile arheologice¹⁹⁵. Prezența chihlimbarului într-o serie de contexte arheologice din centrul și sudul Europei¹⁹⁶, sau chiar mai departe până în Orient¹⁹⁷, a pus firesc problema rutelor pe care acesta a circulat din zona Mării Baltice până în regiunile respective. De la J.M. de Navaro¹⁹⁸ până astăzi¹⁹⁹ s-au luat în general în considerare principalele cursuri de apă care leagă partea nordică de cea sudică a continentului. M. Primas atrăgea însă atenția că modul de dispunere geografică a artefactelor arheologice nu sugerează

¹⁹⁵ Pentru epoca bronzului din centrul Europei vezi Marková 2003, Karte 1; Marková 2012, Abb. 1–2; Makarowicz 2012, 181–182, Abb. 2; Ernée 2013, 461, Abb. 8; Cwaliński 2014, Fig. 2–3; Woltermann 2014, Abb. 2.

¹⁹⁶ Bellintani 2013, 779–794.

¹⁹⁷ Todd 1985, 292–301; Gestoso Singer 2008; Mukherjee *et alii* 2008, 49–59.

¹⁹⁸ Navaro 1925, 481–503.

¹⁹⁹ Czebreszuk 2011, Ryc. 32; Harding 2013, Fig. 20.2; Woltermann 2014, Abb. 6.

¹⁹¹ Palavestra 1993, 30–45.

¹⁹² Czebreszuk 2011, 75–102.

¹⁹³ *Naturalis historiae* XXXVII, 35, 45;

¹⁹⁴ Vezi de exemplu Spekke 1957, 14–46; Rottländer 1973, 15–16; Stahl 2006, 13.

rează întotdeauna și drumul exact pe care acestea au circulat²⁰⁰. Cu toate acestea, este general acceptată ideea că direcția de pătrundere a chihlimbarului baltic în Bazinul Carpatic ar fi marcată de Dunăre și Tisa²⁰¹.

Recent, P. Makarowicz, alături de alți specialiști, consideră că cercul cultural Trzciniec se face responsabil pentru schimburile între chihlimbarul baltic și aurul din Transilvania²⁰². Calea cea mai firească ar fi fost de-a lungul cursurile de apă (Vistula, Warta, Wisłok, Wisłoka, Dunajec etc.) și mai apoi peste pasurile Carpaților vestici²⁰³. Acest drum a fost urmat și de către comunitățile Otomani-Füzesabony în drumul lor spre sudul Poloniei²⁰⁴. O mare problemă rămâne însă faptul că în Transilvania pentru bronzul mijlociu (cca. 2000–1600/1500 BC) nu cunoaștem nici o piesă de chihlimbar (fig. 5), iar analizele efectuate pe piesele de aur din necropola de la Nižná Myšl'a confirmă că zona localității Telkibánya sau Slanské vrchy, din apropiere, erau sursele de materie primă pentru podoabe. Ea se obținea prin spălarea nisipului aurifer²⁰⁵. Deci o asemenea teorie nu are deocamdată nici o acoperire arheologică și trebuie renunțat la ea.

Așa cum am văzut în partea introductivă a acestui articol, cu privire la originea chihlimbarului folosit pentru diversele artefacte preistorice din Bazinul Carpatic s-au luat în discuție și unele surse naturale din România. N. Boroffka remarcă opinia lui B. Milleker privind proveniența pieselor de chihlimbar din depozitul de la Satu Mare din zona Buzăului²⁰⁶. Rumanitul (romanitul) fusese studiat încă de la sfârșitul sec. al XIX-lea de către C.I. Istrati²⁰⁷ și a reprezentat subiectul tezei de docență a lui Ghe. Munteanu Murgoci²⁰⁸. N. Boroffka a prezentat o hartă detaliată cu toate ocurențele de chihlimbar din România²⁰⁹. În privința acestor surse trebuie reținută însă opina lui E. S. Teodor și M. Virgolici potrivit căreia „roma-

nitul de Buzău este virtual singura sursă certă de chihlimbar de pe teritoriul României, fără a putea exclude cu totul resurse precum „muntenitul” de Olănești (pentru care avem însă o singură referință materială) sau chihlimbarul „ars” de Vama (Suceava)”²¹⁰. Cu toate dificultățile întâmpinate în punerea „diagnosticului de origine” a chihlimbarului²¹¹, prin proiectul ROMANIT s-au făcut pași importanți în stabilirea sa²¹². Unele opinii mai vechi au fost astfel confirmate²¹³, făcându-se dovada exploatarei în epoca bronzului a surselor locale din zona localității Colți.

Acest „aur nordic”, așa cum a fost denumit de foarte mulți²¹⁴, are o serie de proprietăți ce l-au făcut atât de apreciat de-a lungul timpului: este translucid și are o strălucire specială, este o piatră „caldă”, plutește, arde, oferind o mireasmă plăcută, iar frecat de haine se încarcă electrostatic fiind denumit astfel de greci *elektron*²¹⁵. Homer, la vremea sec. al VIII-lea BC, menționa podoabele de aur și chihlimbar²¹⁶, fapt ce confirmă valoarea deosebită a asocierii lor într-o serie de descoperiri ale epocii bronzului de la frontiera estică a Bazinului Carpatic. A fost, de asemenea, remarcată forma bitronconică identică a unor piese din aur și chihlimbar din descoperirile bronzului târziu²¹⁷.

Puterea sa magică²¹⁸ este motivația pentru care piesele din chihlimbar au devenit bunuri ale inventarului funerar ale elitelor vremii²¹⁹ sau se regăsesc printre cele mai îndrăgite daruri făcute zeilor²²⁰. Peșterile, precum cele de la Cioclovina, Șuncuiș sau Igrița, adevărate sanctuare ale epocii bronzului, se dovedesc în acest sens o cale de comunicare cu divinitatea/divinitățile, fiind astfel locul ideal unde se pot aduce ofrande²²¹. Nu se poate preciza destinatarul lor, dar în acest caz este puțin proba-

²¹⁰ Teodor, Virgolici 2014, 149, n. 33.

²¹¹ Stout *et alii* 2000, 665–678.

²¹² Teodor *et alii* 2009, 560–568; Truică *et alii* 2012b, 3524–3533; Lițescu *et alii* 2012, 353–368; Teodor, Virgolici 2014, 148–153; Teodor *et alii* 2014, 460–478.

²¹³ Rottländer 1973, Fig. 1; Colțoș 1981, 194; Beck, Marková 1998, 409–410.

²¹⁴ Bliujienė 2011; Teodor, Virgolici 2014, 146.

²¹⁵ Maran 2013, 147; Teodor, Virgolici 2014, 146.

²¹⁶ Odiseea IV, 100–101 („Ce strălucire de argint, de aur,/ De-aramă și de chihlimbar și fildeș”), XV, 607–608 („C-o salbă tot din aur și din boabe/De chihlimbar.”), XVIII, 380–382 („Și Evrimah o salbă măestrită/De aur care avea-mbinate boabe/De chihlimbar ca razele de soare”), trad. G. Murnu, București (1979).

²¹⁷ Boroffka 2002, 155, n. 48.

²¹⁸ Spekke 1957, 10–13;

²¹⁹ Maran 2013, 161.

²²⁰ Bouzek 2007, 360; Naso 2013, 259–278.

²²¹ Emödi 1980, 266–269; Chidioșan, Emödi 1981, 166–167; Bratu 2009, 132; Soroceanu 2012b, 233–238; etc.

²⁰⁰ Primas 2008, 154 („Punkte auf einer Karte zum Nachweis einer Handelsstraße nicht ausreichen”). Opinie neacceptată de Ernée 2013, 461.

²⁰¹ Beck, Marková 1998, 410–411; Marková 2012, 220–221; Teodor, Virgolici 2014, 148.

²⁰² Makarowicz 2012, 177–214.

²⁰³ Makarowicz 2012, 200, Abb. 20.

²⁰⁴ Gancarski 2002, 103–124.

²⁰⁵ Olexa, Nováček 2012, 273–277.

²⁰⁶ Milleker 1940, 42; Boroffka 2002, 145, n. 3.

²⁰⁷ Istrati 1895, 55–77.

²⁰⁸ Teza intitulată *Zăcămintele succinului din România (chihlimbar, romanit)* a fost susținută la Universitatea din București în 1903.

²⁰⁹ Boroffka 2006, 77–80, Fig. 1; Boroffka 2009, Abb. 1. Vezi și G. Heck în Boroffka 2009, 129–134.

bil ca el să fie unul celest, așa cum s-a considerat îndeobște²²².

*

Dedic aceste rânduri amintirii unei prietene dragi care nu mai este printre noi. O boală crudă a răpit încă un renumit specialist a epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Klara ne-a rămas acum doar prin articolele pe care le-a scris despre chilimbar, piese din metal sau tell-uri. Vizitele mele la Institutul de Arheologie de la Nitra au stat întotdeauna sub auspiciul generoasei sale ospitalități.

BIBLIOGRAFIE

- Andrișoiu 1992
I. Andrișoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, București (1992).
- Andrișoiu, Rustoiu 1997
I. Andrișoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, București (1997).
- Bader 1978
T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracă și tracă*, București (1978).
- Bakarić et alii 2006
L. Bakarić, B. Križ, M. Šoufek, *Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog Meslo u Dolenjskoi*, Zagreb (2006).
- Bălan et alii 2014
L. Bălan, C. Fântâncanu, D. Anghel, *Necropola din epoca bronzului de la Sebeș. Catalog de expoziție*, Cluj-Napoca (2014).
- Banerjee et alii 1999
A. Banerjee, V. Ghiurcă, B. Langer, M. Wilhelm, Determination of the provenance of two archaeological amber beads from Romania by FTIR – and Solid-State-Carbon-13 NMR spectroscopy. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 29, 4 (1999), 593–606.
- Bartelheim 1998
M. Bartelheim, *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur. Chronologische und chorologische Untersuchungen*, Bonn (1998).
- Bârzu 1989
L. Bârzu, La station de Sărata Monteoru. La nécropole No 4 de l'époque du Bronze. *Dacia N.S.* XXXIII (1989), 39–78.
- Bátora 1995
J. Bátora, Fayence und Bernstein im nordlichen Karpatenraum während der Frühbronzezeit. *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa* (Hrsg. B. Hänsel), München, Berlin (1995), 187–196.
- Bátora 2000
J. Bátora, *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken*, Kiel (2000).
- Beck 1985
C.W. Beck, The role of the scientist: the amber trade, the chemical analysis of amber, and the determination of Baltic provenience. *Journal of Baltic Studies* 16, 3 (1985), 191–199.
- Beck, Dušk 1969
C.W. Beck, M. Dušk, Die Herkunft des Bernsteins vom thrakischen Gräberfeld von Chotin. *Slovenská Archeológia* XVII (1969), 27–258.
- Beck, Sprincz 1981
C.W. Beck, E. Sprincz, A szegedi Móra Ferenc Múzeum bronzkori borostyánkő gyöngyeinek eredete. *Archaeologiai Értesítő* 108, 2 (1981), 206–210.
- Beck, Bouzek 1993
C. W. Beck, J. Bouzek (Ed.), *Amber in Archaeology: Proceedings of the Second International Conference on Amber in Archaeology*, Liblice, 1990, Prague (1993).
- Beck, Sprincz 1998
C. W. Beck, E. Sprincz, *Corpus Sucinorum Veterum Hungariae. Amber Artifacts in the Bronze Age of Hungary. Workshop 7. L'ambra in archaeologia. Atti del XIII Congress, Volume 6, Tome I, Forli-Italia, 1996, 8–14 settembre* (Coord. N. Negroni Catacchio, C.W. Beck), Forli (1998), 415–419.
- Beck, Marková 1998
C. W. Beck, K. Marková, Finds of Amber in the Carpathian Basin in the Bronze Age. *Workshop 7. L'ambra in archaeologia. Atti del XIII Congress, Volume 6, Tome I, Forli-Italia, 1996, 8–14 settembre* (Coord. N. Negroni Catacchio, C.W. Beck), Forli (1998), 409–413.
- Beck et alii 2009
C.W. Beck, E.C. Stout, S.H. Buck, Provenience Analysis of Romanian Amber Artifacts by Infrared Spectroscopy, in Palavestra et alii 2009, 20–29.
- Beck 1928
H.C. Beck, Classification and Nomenclature of Beads and Pen-dants. *Archaeologia* 77 (1928), 1–76.
- Bellintani 2013
P. Bellintani, Long-Distance Trade Routs to Wetland Settlements. *The Oxford Handbook of Wetland Archaeology* (Ed. F. Menotti, A. O'Sullivan), Oxford (2013), 779–794.
- Berecki et alii 2009
S. Berecki, E.R. Németh, B. Rezi (Ed.), *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the*

²²² Bouzek 2007, 360; Maran 2013, 159–160.

International Colloquium from Târgu Mureș, Cluj-Napoca (2009).

Bliujienė 2011

A. Bliujienė, *Northern Gold. Amber in Lithuania (c. 100 to c. 1200)*, Leiden, Boston (2011).

Bóna 1975

I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest (1975).

Boroffka 1994

N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Bonn (1994).

Boroffka 1998

N.G.O. Boroffka, Ein neues hallstattzeitliches Grab aus Siebenburgen. *Arheološki Vestnik* 49 (1998), 93–100.

Boroffka 1999

N. Boroffka, Probleme der späten Otomani-Kultur, in, *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka. Materiały z konferencji archeologicznej Dukla, 27.–28.11.1997. Die Otomani- Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialien der archäologischen Konferenz Dukla, 27.–28. 11.1997* (Red. J. Gancarski), Krosno (1999), 113–129.

Boroffka 2001

N. Boroffka, Bemerkungen zu einigen Bernsteinfunden aus Rumänien. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31, 3 (2001), 395–409.

Boroffka 2002

N. Boroffka, Observații asupra descoperirilor preistorice de chihlimbar din România. *Apulum* XXXIX (2002), 145–167.

Boroffka 2006

N. Boroffka, Resursele minerale din România și stadiul actual al cercetărilor privind mineritul preistoric. *Apulum* XLIII/1 (2006), 71–94.

Boroffka 2009

N. Boroffka, Mineralische Rohstoffvorkommen und der Forschungsstand des urgeschichtlichen Bergbaues in Rumänien. *Die wirtschaftlichen Grundlagen der Bronzezeit Europas. The Economic Foundations of the European Bronze Age* (Hrsg. M. Bartelheim, H. Stäuble), Rahden/West. (2009), 119–146.

Bouzek 2007

J. Bouzek, The Amber Route, Apollo and the Hyperboreans. *Between the Aegean and Baltic Seas: prehistory across borders*. (Ed. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Laffineur), Liège (2007), 357–362.

Bratu 2009

O. Bratu, *Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII–VII a. Chr.*, București (2009).

v. Brunn 1968

W.A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin (1968).

Chidioșan, Emödi 1981

N. Chidioșan, I. Emödi, O descoperire de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului în peștera Mișidului, com. Șuncuiș, jud. Bihor. *Thraco-Dacica* II (1981), 161–167.

Ciobanu, Dicu 2005

D. Ciobanu, A. Dicu, *Chihlimbarul, bijuterie și elixir*, Buzău (2005).

Ciugudean 1996

H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București (1996).

Ciugudean 2011

H. Ciugudean, Mounds and Mountains: Burial Rituals in Early Bronze Age Transylvania. *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8–10 October 2010* (Ed. S. Berecki, R.E. Németh, B. Rezi), Târgu Mureș (2011), 21–57.

Colțoș 1981

C. Colțoș, Étude d'échantillons archéologiques d'ambre. *Dacia N.S.* XXV (1981), 193–194.

Comșa 1966

E. Comșa, Le dépôt en bronze de Cioclovina (Carpates Méridionales). *Acta Archaeologica Carpathica* VIII (1966), 169–174.

Csányi 1980

M. Csányi, Árokkaal körülvett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében. *Archaeologiai Értesítő* 107 (1980), 153–165.

Csányi, Tárnoki 1992

M. Csányi, J. Tárnoki, Katalog der ausgestellten Funde, in Meier-Arendt 1992, 175–210.

Csányi et alii 2000

M. Csányi, I. Stanczik, J. Tárnoki, Der bronzezeitliche Schatzfund von Jászdósa-Kápolnahalom. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LI (1999/2000), 147–167.

Cwaliński 2014

M. Cwaliński, The influx of amber to the circum-Adriatic areas during the Bronze Age. Proposition of an interpretative model. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 50, 2 (2014), 183–199.

Czebreszuk 2011

J. Czebreszuk, *Bursztyn w kulturze mykeńskiej*, Poznań (2011).

- Czebreszuk *et alii* 2010
J. Czebreszuk, J. Kneisel, J. Müller, Eine Bernsteinperle aus Bruszczewo, in Johannes Müller, Janusz Czebreszuk, Jutta Kneisel, *Bruszczewo II. Ausgrabungen und Forschungen in einer prähistorischen Siedlungskammer Großpolens. Badania mikroregionu osadniczego z terenu Wielkopolski*, Bonn (2010), 702–712.
- Czene 2008
A. Czene, Harangedények Budakalászon. *Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiól Pest megyében* (Szerk. M. Gyöngyössi, Szentendre (2008), 32–33.
- Dani 2012
J. Dani, Fortified Tell Settlements from the Middle Bronze Age in the Hungarian Reach of the Berettyó Valley, in Jaeger *et alii* 2012, 27–37.
- Dani, Fischl 2010
J. Dani, K.P. Fischl, A Berettyó-vidék középső bronzkori telljei. (Topográfiai megközelítés). *Tisicum XIX* (2010), 103–118.
- Dani *et alii* 2003
J. Dani, M. Sz.Máthé, G.V. Szabó, Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Tell-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár-Kenderföld (Vorbericht über die Freilegung des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Polgár-Kenderföld, Majoros-Tanya), in Kacsó 2003, 93–118.
- Demeterová 1984
S. Demeterová, Influence de la culture de Suciu de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. *Slovenská Archeológia XXXII*–1 (1984), 11–74.
- Dergačev 2002
V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, Stuttgart (2002).
- Dietrich 2014
L. Dietrich, *Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südosiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*, Bonn (2014).
- Dumitrescu, Orghidan 1959
M. Dumitrescu, T. Orghidan, *Călătorii în lumea subpămînteană*, Bucureşti (1959).
- Earle, Kristiansen 2010
T. Earle, K. Kristiansen (ed.), *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*, Cambridge (2010).
- Emödi 1978
I. Emödi, Noi date privind depozitul de la Cioclovina. *SCIIVA* 29, 4 (1978), 481–495.
- Emödi 1980
I. Emödi, Necropola de la sfârşitul epocii bronzului din peştera Igriţa. *SCIIVA* 31, 2 (1980), 229–273.
- Enăchiuc 1995
V. Enăchiuc, Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomiţa. *Bronzefunde aus Rumänien* (Bearb. u. Red.T. Soroceanu), Berlin (1995), 279–310.
- Ernée 2012
M. Ernée, Jantar v České únětické kultuře – k počátkům jantarové stezky. *Památki Archeologické* 103 (2012), 71–172.
- Ernée 2013
M. Ernée, Bernstein und der Zusammenbruch der klassischen Aunjetitzer Kultur in Böhmen. *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? 1600 – Cultural change in the shadow of the Thera-Eruption? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale) 4th Archaeological onference of Central Germany October 14–16, 2011 in Halle (Saale)* (Hrsg. H. Meller, F. Bertemes, H.-R. Bork, R. Risch), Halle (Saale) (2013), 453–467.
- Fischl 2012
K. P.Fischl, The Role of the Hernád Valley in the Settlement Structure of the Füzesabony Culture, in Jaeger *et alii* 2012, 39–51.
- Fischl, Kienlin 2013
K. P.Fischl, T. Kienlin, Results of a systematic survey programme on the Harvan sites of Emöd–Nagyhalom and Tard–Tatárdomb in northern Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2013), 5–32.
- Fischl, Reményi 2013
K. P.Fischl, L. Reményi, Interpretation Possibilities of the Bronze Age Tell Sites in the Carpathian Basin. *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday* (Ed. Al. Anders, G. Kulcsár, G. Kalla, V. Kiss, G.V. Szabó), Budapest (2013), 725–738.
- Fischl *et alii* 2013
K. P.Fischl, V. Kiss, G. Kulcsár, V. Szeverényi, Transformations in the Carpathian Basin around 1600 B.C., in Meller *et alii* 2013, 355–371.
- Fischl *et alii* 2014
K. P.Fischl, T.L. Kienlin, T. Pusztai, H. Brückner, S. Klumpp, B. Tugya, G. Lengyel, Tard–Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-Layer Harvan and Füzesabony Period Settlement. *Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians. International Workshop held at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, Kraków, October 27–28, 2012* (Ed. T.L. Kienlin, P. Valde-Nowak, M. Korczyńska, K. Cappenberg, J. Ociepa), Oxford (2014), 341–379.
- Frînculeasa 2014
A. Frînculeasa, *Cimitirul din epoca bronzului de la Câmpina (jud. Prahova)*, Târgovişte (2014).
- Furmánec *et alii* 1999
V. Furmánec, L. Veliačik, J. Vladár, *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*, Rahden/Westf., 1999.

- Gancarski 2002
J. Gancarski, Kultura Otomani-Füzesabony po północnej stronie Karpat. The Otomani-Füzesabony Culture on the Northern Side of the Carpathians. *Między Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony. Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture* (Red. J. Gancarski), Krosno, Warszawa (2002), 103–124.
- Ganzelewski, Slotta 1996
M. Ganzelewski, R. Slotta (Hrsg.), *Bernstein. Tränen der Götter*, Bochum (1996).
- Gestoso Singer 2008
G. Gestoso Singer, Amber in Ancient Near East. *i-Medjat. Papyrus électronique des Ankhou 2* (2008).
- Ghemiș 2007
C. Ghemiș, Issues on Pre and Protohistoric Amber. *Crisia XXXVII* (2007), 7–22.
- Ghemiș 2009
C. Ghemiș, Amber Discoveries from Transylvania, în Palavestra *et alii* 2009, 124–131.
- Ghiurca 1996
V. Ghiurca, Vergleich zwischen den fossilen Harzen Rumäniens und der Ostsee, în Ganzelewski, Slotta 1996, 363–368.
- Ghiurca 1999
V. Ghiurca, Chihlimbarul și alte resurse gemologice din județul Buzău. *Mousaios 5* (1999), 389–407.
- Gogâltan 1999
Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara (1999).
- Gogâltan 2009
Fl. Gogâltan, A Late Bronze Age dwelling at Iernut-Cătușul Sfântu Gheorghe „Monument”, Mureș district, în Berecki *et alii* 2009, 103–141.
- Gogâltan 2010
Fl. Gogâltan, Die Tells und der Urbanisierungsprozess. *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008* (Hrsg. B. Horejs, T.L. Kienlin), Bonn (2010), 13–46.
- Gogâltan 2015
Fl. Gogâltan, The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years. *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014* (Ed. Rita E. Németh, B. Rezi), Cluj-Napoca (2015), 53–95.
- Gogâltan, Florea 1994
Fl. Gogâltan, G. Florea, Săpături arheologice la Gligorești (jud. Cluj) – 1990. *Apulum XXXI* (1994), 9–38.
- Gogâltan, Sava 2010
Fl. Gogâltan, V. Sava, *Sântana Cetatea Veche. O fortificație de pământ a epocii bronzului la Mureșul de jos. A Bronze Age earthwork on the lower Mureș*, Arad (2010).
- Gogâltan, Sava 2014
Fl. Gogâltan, V. Sava, Depozitul de bronzuri de la Lipova (jud. Arad). *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis 6* (2014), 183–209.
- Gogâltan, Popa 2016
Fl. Gogâltan, C.I. Popa, Gligorești „Holoame” (Kreis Cluj) eine spätbronzezeitliche Siedlung aus Mittelsiebenbürgen. *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien (Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava). Man, culture, and society from the Copper Age until the Early Iron Age in Northern Eurasia (Contributions in honour of the 60th anniversary of Eugen Sava)* (Ed. A. Zancoci, E. Kaiser, M. Kashuba, E. Izbitser, M. Băț), Chișinău (2016), 181–202.
- Gogâltan *et alii* 2008
Fl. Gogâltan, E. Apai, I. Kelemen, Leben mit den Toten. Ein Ältereisenzeitliches Grab von Vlaha, Kr. Cluj. *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology. Bistrița, Romania May 9th – 11th, 2008* (Ed. V. Sîrbu, D.L. Vaida), Cluj-Napoca (2008), 109–123.
- Gogâltan *et alii* 2014
Fl. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (ed.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Cluj-Napoca (2014).
- Gogâltan *et alii* 2015
Fl. Gogâltan, M. Savu, I. Kelemen, Măini magice? Un complex aparținând bronzului târziu de la Vlaha-Pad (jud. Cluj). *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis 7* (2015), 73–122.
- Guba, Bácsmegi 2009
S. Guba, G. Bácsmegi, Eine dreifache Bestattung der Hügelgräberkultur aus der Gemarkung von Szurdokpüspöki (NO-Ungarn). *Analele Banatului XVII* (2009), 129–139.
- Gumă 1993
M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București (1993).
- Gumă 1997
M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale. The Bronze Age in Banat. Chronological levels and cultural entities*, Timișoara (1997).

- Hachmann 1957
R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*, Hamburg (1957).
- Hájek 1957
L. Hájek, Hliněné lidské plastiky z doby bronzové v Barci u Košic. *Slovenská Archeológia* V, 2 (1957), 323–338.
- Hänsel, Kalicz 1986
B. Hänsel, N. Kalicz, Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezöcsát, Kom. Borsod, Nordostungarn. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 67 (1986), 6–88.
- Harding 2013
A. Harding, Trade and exchange. *The Oxford Handbook of the European Bronze Age* (Red. W. H. Fokkens, A. Harding, Oxford (2013) 370–381.
- Horváth 1999
T. Horváth, Contribution to the study of hungarian amber finds. *Savaria* 24/3 (1998–1999), 277–283.
- Horváth 2013
T. Horváth, Budakalász M0/12. kora bronzkori lelőhely kőanyaga. *Archeometriai Műhely* X, 2 (2013), 141–176.
- Horváth et alii 2012
T. Horváth, A. Farkas, I. Farkas, J. Mihály, Füzesabony-Öregdomb bronzkori tell-település kőanyaga. *Gesta* XI (2012), 3–38.
- Horváth et alii 2015
T. Horváth, A. Farkas-Pető, I. Farkas, J. Mihály, B. Péterdi, The Stone Implements of the Middle Bronze Age Tell Settlement of Füzesabony-Öreg-Domb. *Slovenská Archeológia* LXIII (2015), 31–62.
- Horváth et alii 2016
T. Horváth, A. Farkas-Pető, I. Farkas, J. Mihály, B. Péterdi, Füzesabony-Öregdomb bronzkori tell-település kőanyaga. *Agria* LII (2016), 29–94.
- Istrati 1895
C. Istrati, Rumanita sau succinul din România. *Analele Academiei Române*, seria II, tomul XVI (1895), 55–77.
- Jaeger, Kulcsár 2013
M. Jaeger, G. Kulcsár, Kakucs-Balla-domb a case study in the absolute and relative chronology of the Vátya culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2013), 289–320.
- Jaeger et alii 2012
M. Jaeger, J. Czebreszuk, K. P. Fischl (Eds.), *Enclosed Space – Open Society Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*, Ponań, Bonn (2012).
- Kacsó 1998
C. Kacsó, Das Depot von Satu Mare. *A Nyiregyhazái Jós András Múzeum Évkönyve* XXXIX–XL (1998), 11–31.
- Kacsó 2003
C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrens Symposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag Baia Mare 10.13. Oktober 2001*, Baia Mare (2003).
- Kacsó 2015
C. Kacsó, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, Baia Mare (2015).
- Kállay 1983
Á. Sz. Kállay, A késő bronzkori halomsíros kultúra időszakának leletei Battonya határában. *Archaeologiai Értesítő* 109, 1 (1983), 42–60.
- Károlyi 1975
M. Károlyi, Adatok Nyugat-Dunántúl kora- és középső bronzkori történetéhez. *Savaria* 5–6 (1975), 167–194.
- Kasper 1996
H.U. Kasper, Der rumänische Bernstein, in Ganzelewski, Slotta 1996, 357–362.
- Kemenczei 1968
T. Kemenczei, Adatok a Kárpát-medencei halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968), 159–187.
- Kemenczei 1979
T. Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*, Budapest (1979).
- Kemenczei 1991
T. Kemenczei, A Pécskai/Pecica második bronzlelet. *Folia Archaeologica* XLII (1991), 27–48.
- Kemenczei 2009
T. Kemenczei, *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*, Budapest (2009).
- Kienlin 2012
T.L. Kienlin, Patterns of Change, or: Perceptions Deceived? Comments on the Interpretation of Late Neolithic and Bronze Age Tell Settlement in the Carpathian Basin. Beyond Elites: Alternatives to Hierarchical Systems in Modelling Social Formations. International Conference at the Ruhr-Universität Bochum, Germany October 22–24, 2009 (Hrsg. T.L. Kienlin, A. Zimmerman), Bonn (2012), 251–310.
- Kienlin 2015
T.L. Kienlin, *Bronze Age Tell Communities in Context. An Exploration Into Culture, Society and the Study of European Prehistory. Part 1: Critique. Europe and the Mediterranean*, Oxford (2015).

- Kőszegi 1968
F. Kőszegi, Mittelbronzezeitliches Gräberfeld in Pusztaszikszó. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XX (1968), 101–141.
- Kovács 1968
T. Kovács, A kötegyáni ékszerlelet. *Archaeologiai Értesítő* 98, 2 (1968), 206–210.
- Kovács 1975
T. Kovács, *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, Budapest (1975).
- Kovács 1979
T. Kovács, Középső bronzkori aranylelet Északkelet-Magyarországról. *Folia Archaeologica* XXX (1979), 55–77.
- Kovács 1992
T. Kovács, Die Bestattungssitten der Füzesabony-Kultur und das Gräberfeld von Tiszafüred-Majorashalom, in Meier-Arendt 1992, 96–98.
- Kulcsár 2009
G. Kulcsár, *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci Cultures in Hungary*, Budapest (2009).
- Kurti 2012
R. Kurti, Qelibari gjatë periudhës së Bronzit dhe Hekurit në Shqipëri. *Iliria* XXXVI (2012), 73–108.
- Lițescu et alii 2012
S.C. Lițescu, E.D. Teodor, G.I. Truică, A. Tache, G.L. Radu, Fourier Transform Infrared Spectroscopy – Useful Analytical Tool for Non-Destructive Analysis. *Infrared Spectroscopy – Materials Science, Engineering and Technology* (Ed. Th. Theophanides), InTech (2012), 353–368.
- Makarowicz 2012
P. Makarowicz, Zwischen baltischem Bernstein und transylvanischem Gold. Der Trzciniec-Kulturreis – nordöstlicher Partner der Otomani/Füzesabony-Kultur, in Jaeger et alii 2012, 177–214.
- Maran 2013
J. Maran, Bright as the sun: The appropriation of amber objects in Mycenaean Greece. *Mobility, Meaning and Transformation of Things* (Ed. H.P. Hahn, H. Weiss), Oxford (2013), 147–169.
- Marková 1993
K. Marková, Bernsteinfunde in der Slowakei während der Bronzezeit, in Beck, Bouzek 1993, 171–178.
- Marková 2003
K. Marková, Austauschentwicklung in Karpatenbecken im Lichte der Bernsteinfunde. (Vorläufige Anmerkungen), in Kacsó 2003, 339–352.
- Marková 2012
K. Marková, Die befestigten Siedlungen im Kommunikationsnetz des Bernsteins im Karpatenbecken, in Jaeger et alii 2012, 215–224.
- Marková, Stegmann-Rajtár 2009
K. Marková, S. Stegmann-Rajtár, Amber in the Context of Cultural Interactions in the Carpathian Basin in the Early Iron Age, in Palavestra et alii 2009, 110–123.
- Marta 2009
L. Marta, *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*, Satu-Mare (2009).
- Meier-Arendt 1992
W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main (1992).
- Meller et alii 2013
H. Meller, F. Bertemes, H.-R. Bork, R. Risch (Hrsg.), *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? 1600 – Cultural change in the shadow of the Thera-Eruption? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale). 4th Archaeological Conference of Central Germany October 14–16, 2011 in Halle (Saale)*, Halle (2013).
- Metzner-Nebelsick 2013
C. Metzner-Nebelsick, Gedanken zur Frage des kulturellen Wandels in der Zeit um 1600 v. Chr. in Nordwest-Rumänien und Nordost-Ungarn, in Meller et alii 2013, 327–353.
- Mihály 2012
J. Mihály, A borostyánminták ATR-FTIR spektroszkópiai vizsgálata, in Horváth et alii 2012, 37–38.
- Mihály 2016
J. Mihály, A borostyánminták ATR-FTIR spektroszkópiai vizsgálata, in Horváth et alii 2016, 89–93.
- Milleker 1908
B. Milleker, A verseczi városi múzeum és könyvtár. *Archaeologiai Értesítő* XXVIII (1908), 187–188.
- Milleker 1940
F. Milleker, Vorgeschichte des Banats. *Starinar* 15 (1940), 3–42.
- Molnár, Nagy 2013
Zs. Molnár, J.G. Nagy, Habitat Models and Social Systems in Middle Bronze Age Central north-western Transylvania. State of research. *Acta Archaeologica Carpathica* XLVIII (2013), 5–85.
- Monoranu, Nicolescu 1996
M. Monoranu, V. Nicolescu, *Chihlimbarul la români. Der Bernstein bei den Rumänen*, București (1996).
- Motzoi-Chicideanu 2011
I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București (2011).

Mozsolics 1967

A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest (1967).

Mozsolics 1973

A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest (1973).

Mozsolics 1985

A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest (1985).

Mozsolics 1988

A. Mozsolics, Der Bronzefund aus der Oberen Remete-Höhle. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1988), 27–64.

Mozsolics 2000

A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászló*, Kiel (2000).

Mukherjee *et alii* 2008

A.J. Mukherjee, E. Roßberger, M.A. James, P. Pfälzner, C.L. Higgitt, R. White, D.A. Pegg, D. Azar, R.P. Evershed, The Qatna lion: scientific confirmation of Baltic amber in late Bronze Age Syria, *Antiquity* 82 (2008), 49–59.

Munteanu 2010

R. Munteanu, Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali, *Piatra Neamț* (2010).

Naso 2013

Al. Naso, Amber for Artemis. Preliminary Report on the Amber Finds from the Sanctuary of Artemis at Ephesos. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien* 82 (2013), 259–278.

Navaro 1925

J.M. de Navaro, Prehistoric Routes between Northern Europe and Italy Defined by the Amber Trade. *The Geographical Journal* 66, 6 (1925), 481–503.

Neacsu 2010

A. Neacsu, Amber in Romania. *Natural Heritage from East to West* (Eds. N. Evelpidou, T. de Figueiredo, F. Mauro, V. Tecim, A. Vassilopoulos), Berlin, Heidelberg (2010), 71–77.

Németi 1978

I. Németi, Descoperiri arheologice de la sfârșitul epocii bronzului în zona Careiului. *SCIVA* 29, 1 (1978), 99–122.

Németi 2009

J. Németi, The Hajdúbágyos / Pişcolt–Cehăluș group, in Berecki *et alii* 2009, 203–221.

Németi, Molnár 2012

J. Németi, Zs. Molnár, *Bronzkori hatalmi központok északnyugat-erdélyben: A Nagykaroly–Bobáld-tell. Bronzezeitliche Machtzentren in Nordwest-Siebenbürgen: Der Tell von Carei–Bobáld*, Szeged (2012).

Nicodemus, O'Shea 2015

A. Nicodemus, J.M. O'Shea, From relative to absolute: the radiometric dating of Mureș Culture ceramics at Pecica–Șanțul Mare, *In Memoriam Florin Medeleț, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015* (Ed. S. Forțiu, A. Stăvilă), ArheoVest, Nr. III, Simpozion ArheoVest, Ediția a III-a, Szeged (2015), 691–702.

Nicodemus *et alii* 2015

Nicodemus, A.–Motta, L.–O'Shea, J. M., Archaeological Investigations at Pecica “Șanțul Mare” 2013–2014. *Ziridava* 29 (2015), 105–118.

Novotna 1970

M. Novotna, *Die Bronzefortfunde in der Slowakei*, Nitra (1970).

Oancea 1981

Al. Oancea, Considérations sur l'étape finale de la culture Monteoru. *Dacia N.S.* XXV (1981), 131–191.

O'Shea *et alii* 2005

J. O'Shea, A.W. Barker, S. Sherwood, Al. Szentmiklosi, New Archaeological Investigations at Pecica–Șanțul Mare. *Analele Banatului* XII–XIII (2004–2005), 81–109.

O'Shea *et alii* 2006

J. O'Shea, A.W. Barker, A. Nicodemus, S. Sherwood, Al. Szentmiklosi, Archaeological Investigations at Pecica “Șanțul Mare”: The 2006 Campaign. *Analele Banatului* XIV (2006), 211–227.

O'Shea *et alii* 2011

J. O'Shea, A. Barker, L. Motta, Al. Szentmiklosi, Archaeological Investigations at Pecica “Șanțul Mare” 2006–2009. *Analele Banatului* XIX (2011), 67–78.

Olexa 1982

L. Olexa, Siedlungen und Gräberfelder aus der Bronzezeit von Nižná Myšľa in der Ostslowakei. *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* (Hrsg. B. Hänsel), Berlin (1982), 387–397.

Olexa 1992

L. Olexa, Nálezišká z doby bronzovej v Niznej Myšli (Predbežná správa o výsledkoch výskumu opevnených sídlisk a pohrebiska Otomanskej kultúry). *Slovenská Archeológia* XL, 2 (1992), 189–204.

Olexa, Nováček 2012

L. Olexa, T. Nováček, Praveké zlato z Nižnej Myšle, in, *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám* (Ed. R. Kujovský, V. Mitáš), Nitra (2012), 273–277.

- Olexa, Nováček 2013
L. Olexa, T. Nováček, *Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myši. Katalóg I (hroby 1 – 310)*, Nitra (2013).
- Palavestra 1993
Al. Palavestra, *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*, Belgrad (1993).
- Palavestra et alii 2009
Al. Palavestra, C.W. Beck, J.M. Tood (eds.), *Amber in Archaeology: Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology*, Belgrade, 2006, Belgrade (2009).
- Pankau 2004
C. Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Media/Siebenbürgen*, Bonn (2004).
- Párducz 1954
M. Párducz, Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekzug II. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* IV (1954), 25–91.
- Pástor 1951
J. Pastor, Bronzový poklad z Malého Horeša na Slovensku. *Archeologické rozhledy* III (1951), 154–155.
- Patay 2013
R. Patay, Bell Beaker Cemetery and Settlement at Szegszentmiklós: First Results. *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*, (Ed. V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverényi), Budapest (2013), 287–317.
- Petrescu-Dîmbovița 1977
M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București (1977).
- Petrescu-Dîmbovița 1978
M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sichern in Rumänien*, München (1978).
- Polla 1960
B. Polla, *Birituelle Füzesabonyer Begrebnistätte in Strada nad Bodrogom*, in B. Chropovský, M. Dušek, B. Polla, *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku I. Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei I*, Bratislava (1960), 299–386.
- Pop 2009a
D. Pop, *The Middle Bronze Age Settlement of Petea Csengersima*, Satu Mare (2009).
- Pop 2009b
D. Pop, Comments on the state of research of Suciú de Sus culture and Lăpuș group. *Marmatia* 9/1 (2009), 101–145.
- Pop et alii 2006
H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcșeț-Crișan, D. Băcșeț-Crișan
- D. Sana, Zs. Csók, Șimleu Silvaniei. Monografie arheologică. (I) istoricul cercetărilor, Cluj-Napoca (2006).
- Popa, Totoianu 2010
C.I. Popa, R. Totoianu, *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*, Sebeș (2010).
- Poroszlai 2000
I. Poroszlai, *Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989–1991; II. 1991–1993*, in I. Poroszlai, M. Vicze (Ed.), *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998*, Százhalombatta (2000), 13–73.
- Primas 2008
M. Primas, *Bronzezeit zwischen Elbe und Po. Strukturwandel in Zentraleuropa 2200–800 v. Chr.*, Bonn (2008).
- Rašajski 1988
R. Rašajski, Ostava bronzanih predmeta iz Majdana kraj Vrška. *Starinar* NS XXXIX, 1988, 15–28.
- Reményi 2012
L. Reményi, *The Defensive Settlements of the Vátya Culture and the Central European Bronze Age Exchange System*, in Jaeger et alii 2012, 275–286.
- Roman, Némethi 1989
P. Roman, I. Némethi, Die frühbronzezeitlichen Kulturgruppen der Vor-Otoman Periode in Nordwest-Rumänien. *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Acta des XIV. Internationalen Symposium Prag-Liblice 20.–24. 10. 1986* (Red. M. Buchvaldek, E. Pleslová-Štiková), Praha (1989), 243–248.
- Roman et alii 1992
P. Roman, A. Dodd-Oprișescu, P. János, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropa*, Mainz am Rhein (1992).
- Roska 1912
M. Roska, Ásatás a pécska-szemlái határban levő Nagy Sándron. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Érem- és Régiségtárából* III (1912), 1–73.
- Rotea 2003
M. Rotea, *Grupul Copăceni, I*, Cluj-Napoca (2003).
- Rottländer 1973
R.C.A. Rottländer, Der Bernstein und seine Bedeutung in der Ur- und Frühgeschichte. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 4, (1973), 11–32.
- Rusu 1963
M. Rusu, Die Verbreitung der Bronzehorte in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. *Dacia* N.S. VII 1963, 177–210.

- Sava 2002
E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, Kiel (2002).
- Sava 2014
E. Sava, *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului în spațiul pruto-nistean (Noua-Sabatinovka)*, Chișinău (2014).
- Sava, Andreica 2013
V. Sava, L. Andreica, Social Identity in the Lower Mureș Valley During the Late Bronze Age: Two Seal-Headed Pins from Pecica "Site 14" Cemetery. *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the Symposium: Costume as an Identity Expression* (Ed. I.V. Ferencz, N.C. Rîșcuța, O. Turilă Bărbat), Cluj-Napoca (2013), 49–76.
- Sava, Ignat 2014
V. Sava, A. Ignat, Acquiring significance. Constructing warrior's identity at the Lower Mureș Valley. *Annales d'Université Valahia Targoviste Section d'Archéologie et d'Histoire* XVI, 1 (2014), 7–35.
- Sava et alii 2011
V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, Șagu "Sit A1_1" o așezare a epocii finale a bronzului la Mureșul de jos/A Late Bronze Age Settlement on the Lower Mureș. Cluj-Napoca (2011).
- Săcărin, Negrei 2013
C. Săcărin, D.P. Negrei, Bronze depozit from Zăgujeni (II), Caraș-Severin county. *Tibiscum. Arheologie* 3 (2013), 157–194.
- Soroceanu 1991
T. Soroceanu, *Studien zur Mureș-Kultur*, Buch am Erlbach (1991).
- Soroceanu 2012a
T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien*, Cluj-Napoca, Bistrița (2012).
- Soroceanu 2012b
T. Soroceanu, Die Fundplätze bronzezeitlicher Horte im heutigen Rumänien. *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa* (Hrsg. S. Hansen, D. Neumann, T. Vachta), Berlin (2012), 225–254.
- Spekke 1957
A. Spekke, *The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic*, Stockholm (1957).
- Sprinz 1993
E. Sprincz, *Veneter – Skythen – Bernsteihandel*, in Beck, Bouzek 1993, 179–186.
- Sprinz 2003
E. Sprincz, Amber Artifacts of Hungary from the Middle Bronze Age to the Hungarian Conquest (from 1600 BC to 896 AD, in Beck et alii 2003, 203–212).
- Sprincz, Beck 1981
E. Sprincz, C.W. Beck, Classification of the amber beads of the Hungarian Bronze Age. *Journal of Field Archaeology* 8 (1981), 469–485.
- Stahl 2006
C. Stahl, *Mitteuropäische Bernsteinfunde von der Frühbronze- bis zur Frühlatènezeit. Ihre Verbreitung, Formgebung, Zeistellung und Herkunft*, Würzburg (2006).
- Stanczik, Tárnoki 1992
I. Stanczik, J. Tárnoki, Jászdóza-Kápolnahalom, in Meier-Arendt 1992, 120–127.
- Stout et alii 2000
E.C. Stout, C.W. Beck, K.B. Anderson, Identification of rumanite (Romanian amber) as thermally altered succinite (Baltic amber). *Physics and Chemistry Minerals* 27 (2000), 665–678.
- Szabó 1999
J.J. Szabó, *Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya*, Budapest (1999).
- Szathmári 1997
I. Szathmári, Das Gräberfeld der bronzezeitlichen Füzesabony-Kultur in Füzesabony-Kertőshalom. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1997), 51–74.
- Székely 1966
Z. Székely, Cimitirul din epoca bronzului de la Pir (r. Satu Mare, reg. Maramureș). *SCIV* 17, 1 (1966), 125–135.
- Szentmiklosi et alii 2011
Al. Szentmiklosi, B.S. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?. *Antiquity* 85 (2011), 819–838.
- Szeverényi, Kulcár 2012
V. Szeverényi, G. Kulcár, Middle Bronze Age Settlement and Society in Central Hungary, in Jaeger et alii 2012, 287–352.
- Teodor et alii 2009
E.D. Teodor, S.C. Lițescu, A. Neacșu, G. Truică, C. Albu, Analytical methods to differentiate Romanian amber and Baltic amber for archaeological applications. *Central European Journal of Chemistry* 7, 3 (2009), 560–568.
- Teodor, Virgolici 2014
E.S. Teodor, M. Virgolici, Cercetări de diagnostic asupra originii chihlimbarului din cimitirul de la Câmpina, în Frânculeasa 2014, 2014, 145–168.

- Teodor *et alii* 2010
E.S. Teodor, E.D. Teodor, M. Virgolici, M.M. Manea, G. Truică, S.C. Lițescu, Non-destructive analysis of amber artefacts from prehistoric Cioclovina Hoard. *Journal of Archaeological Science*, 37, 2010, 2386–2396.
- Teodor *et alii* 2014
E.S. Teodor, I. Petroviciu, G.I. Truică, R. Șuvăilă, E.D. Teodor, The effect of accelerated alteration on the discrimination between Baltic and Romanian amber. *Archaeometry* 3 (2014), 460–478.
- Thomas 2008
M. Thomas, *Studien zu Chronologie und Totenritual der Otomani-Füzesabony Kultur*, Bonn (2008).
- Todd 1985
J.M. Todd, Baltic amber in the ancient near east: A preliminary investigation. *Journal of Baltic Studies* 16, 3 (1985), 292–301.
- Trogmayer 1968
O. Trogmayer, Der Schatzfund von Baks-Levelény. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1, 1966–67 (1968), 15–29.
- Trogmayer 1975
O. Trogmayer, *Das bronzzeitliche Gräberfeld bei Tápé*, Budapest (1975).
- Truică *et alii* 2012a
G.I. Truică, E.D. Teodor, S.C. Lițescu, G.L. Radu, LC–MS and FTIR characterization on amber artefacts. *Central European Journal of Chemistry* 10 (2012), 1882–1889.
- Truică *et alii* 2012b
G.I. Truică, E.D. Teodor, S.C. Lițescu, G.L. Radu, FTIR–VAR and statistical studies on amber artefacts from three Romanian archaeological sites. *Journal of Archaeological Science* 39 (2012), 3524–3533.
- Truică *et alii* 2014
G.I. Truică, N. Ditaranto, M.C. Caggiani, A. Mangone, S.C. Lițescu, E.D. Teodor, L. Sabbatini, G.L. Radu, A multi-analytical approach to amber characterization. *Chemical Papers* 68, 1 (2014), 15–21.
- Uhnér 2012
C. Uhnér, Society and Power: Political Economy in Bronze Age Tell-Building Communities, in Jacger *et alii* 2012, 353–370.
- Ursuțiu 2002
A. Ursuțiu, *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj- Napoca (2002).
- Ursuțiu, Gogâltan 2002
A. Ursuțiu, Fl. Gogâltan, Die Siedlungen der ersten Eisenzeit. *Habitat und Gesellschaft im Westen und Nordwesten Rumänien vom Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. zum Anfang des 1. Jahrtausends n. Chr. (11.Jh.v.Chr. – 2.Jh.n.Chr.)* (A. Rustoiu, H. Pop, A. Ursuțiu, Fl. Gogâltan, Al. Gudea), Cluj-Napoca (2002), 17–47.
- Vasiliev *et alii* 1991
V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca (1991).
- Virgolici *et alii* 2010a
M. Virgolici, I. Petroviciu, E. Teodor, S. Lițescu, M. Manea, C. Ponta, Gh. Niculescu, C. Sârbu, A. Medvedovici, TD/CGC/MS and FT–IR characterization of archaeological amber artefacts from Romanian collections (Roman age). *Revue Roumaine de Chimie* 55, 5 (2010), 349–355.
- Virgolici *et alii* 2010b
M. Virgolici, C. Ponta, M. Manea, D. Neagu, M. Cutrubinis, I. Moise, R. Șuvăilă, E. Teodor, C. Sârbu, A. Medvedovici, Thermal desorption/gas chromatography/mass spectrometry approach for characterization of the volatile fraction from amber specimens: A possibility of tracking geological origins. *Journal of Chromatography A* 1217 (2010), 1977–1987.
- Vladár 1973
J. Vladár, Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slovenská Archeológia* XXI, 2 (1973), 253–357.
- Vulpe 1970
Al. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien, I, München (1970).
- Vulpe, Lazăr 1989
Al. Vulpe, V. Lazăr, Neue Bronzefunde aus Transilvanien. *Dacia N.S.* XXXIII (1989), 235–246.
- van der Werf *et alii* 2014
I.D. van der Werf, A. Aresta, G.I. Truică, G.L. Radu, F. Palmisano, L. Sabbatini, A quasi non-destructive approach for amber geological provenance assessment based on head space solid-phase microextraction gas chromatography–mass spectrometry. *Talanta* 119 (2014), 435–439.
- Wollmann 1996
V. Wollmann, Der Bernsteinbergbau von Colti, in Ganzelewski, Slotta 1996, 369–376,
- Woltermann 2014
G. Woltermann, Bernsteinschmuckproduktion in der Hügelgräberbronzezeit. *Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg* 26 (2014), 74–86.
- Zich 1996
B. Zich, *Studien zur regionalen und chronologischen Gliederung der nördlichen Aunjetitzer Kultur*, Berlin (1996).

THE BRONZE AXES HOARD OF FÂNTÂNELE-RUS (RUS COMMUNE, SĂLAJ COUNTY, ROMANIA)

Ioan Bejinariu*, Daniel V. Sana**

*Keywords: North-west Romania, Late Bronze Age, hoards, bronze axes;
Cuvinte-cheie: nord-vestul României, Bronzul târziu, depozite, topoare de bronz.*

(Abstract)

The study concerns to an unpublished bronze hoard discovered fortuitous in the '70's in a village (Fântânele-Rus) in north-eastern part of Sălaj county, on Someș valley. The hoard consist, at least in two bronze axes with disc and spike. They analyzed several aspects of the bronze hoarding phenomenon from the so-called „Someș Corridor.” Unfortunately, the archaeological research of contemporary settlements of these hoards remain only a dream for the future.

Introduction

In 1978, the Zalău Museum collections has been enriched by the donation of a bronze piece, namely an „axe with disc and spike” (*Nackenscheibenaxt*) discovered on the Someș River Valley, the Fântânele-Rus locality in the commune of Rus, Sălaj County (pl. I/1)¹. Soon after that, the piece was mentioned in a repertoire of archaeological discoveries from the Bronze Age and the First Iron Age on Sălaj territory. That paper only briefly presented the piece's dimensions and the ax being dated in Bronze D stage². The inventory register of the museum specified in addition that the piece was discovered in 1978 on „Valea Socesului (?)” by a citizen named Ceasca Silviu, being later donated to

Zalău Museum by Rafolat Augustin of the village of Ileanda. The piece is registered in the museum register under inventory number C.C. 130/1978³.

Maybe we would have not reverted to this piece unless, 25 years after its discovery, in the summer of 2003, we would have not the occasion to study another axe of this type in a private collection in Dej⁴. According to the axe owner, it was found many years ago by a citizen on „Valea Socesului” from the same Fântânele-Rus locality, who allegedly also held another similar piece, discovered under the same circumstances. Based on the testimonies gathered at that time, it seemed we were talking about a total of two or even three pieces, all axes with disc and spike, discovered together on „Valea Socesului”. Due to various reasons, we were not able to reach the area before the spring of 2006. With the help of a colleague originating from the commune of Rus⁵, we were able to contact the person who found the pieces in 1978 and to identify the discovery site. However, the person claimed that he found in the same location, in the summer of 1978 only two axes with disc and spike, of which one was donated to Zalău museum, while the second piece was given, years later, to Costin

* Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău, Romania. E-mail: bion_1867@yahoo.com

** Sibiu, Romania. E-mail: danvsana_2004@yahoo.com

¹ The Fântânele-Rus locality, (former Iapa) administratively belongs to the commune of Rus. The collection of MJIA Zalău exhibits a chisel of polished stone coming from the same locality: Lakó 1981, 54, no. 33. A deposit of bronze pieces was discovered in the area of Rus commune, at about 1864, among which a part reached the collection of Cluj museum, while a few other pieces in the collections of some museums abroad: Petrescu-Dîmbovița 1977, 105, pl. 182/7-14; 1978, 126, no. 168, pl. 132 B. Another deposit of bronze pieces was found in Hășmaș locality (Petrescu-Dîmbovița 1977, 60-61, pl. 49/6-8; 1978, 102, no. 36, pl. 34 C), and another in Șimișna, both localities which belonged to Rus commune but the last one presently part of the Șimișna commune. The latter deposit contained six axes: Roska 1942, 244, no. 45; Petrescu-Dîmbovița 1977, 70; 1978, 107, no. 76.

² Lakó 1983, 75, no. 28.

³ Zalău Museum, *Register of collections*, no. III.

⁴ The piece was made available to study by the benevolence of Costin Nicolae, originating from Fântânele-Rus locality, who would have bought it from the discoverer.

⁵ We take advantage of this opportunity to express our thanks to our colleague Ioan Musca.

Nicolae. By matching all the available data, we concur in asserting that the discovery is a bronze pieces hoard, composed of at least two axes with disc and spike, discovered by chance in 1978 on “Valea Soceşului” in Fântânele-Rus locality, Rus Commune, Sălaj County.

1. Data about the place and circumstances of the discovery

“Valea Soceşului” is a seasonal torrent which flows in “Valea Iepii”, a secondary tributary of the Someş River. The place where the pieces were found in 1978 is on the southern side of the hill the torrent is flowing down from, at about 100–150 m upstream its confluence with “Valea Iepii” (pl. I/2). It is hard to say if the axes were laid on the torrent bank or right on its bed where they were found after a heavy rain which swelled the stream. The discoverer claims that the axes were at the surface when the torrent flow came back to normal. He did not notice any accompanying ceramic fragments or other archaeological pieces. We think it is excluded that the relatively heavy pieces were brought upstream by the torrent. Because of the unfavorable weather, the verification of the area where the deposit was found, during the spring of 2006, was not conducted as we would have it⁶. However, no other clues were found in the discovery zone and its surroundings.

The deposition of bronze pieces on the bed of some water streams or on their banks has been a practice documented by numerous discoveries all over Europe during Bronze Age⁷ and is ascertained also for the Transylvanian territory⁸. It is considered that within bronzes deposit in aquatic environment, arms stand for the largest category⁹.

⁶ Although we did not have the proper conditions for detailed observations, it was however clear that we cannot talk about a settlement in the area where the axes were discovered or in their immediate neighborhood. Therefore, we can exclude the deposit inclusion in the category of „settlement deposits”.

⁷ Bradley 1990, 202; Buck 1996, 284; Furmanek, Vladár 1996, 507–513; Soroceanu, Szabó 2001, 224; Niculică 2012, 237–238, 241–242. It seems that such a practice should not be necessarily matched to the characteristics of the geographical environment of a certain area. In this sense, the observation of J. Kobal is pertinent as he mentions that in Trans-Carpathian Ukraine area only 4.5% of the known deposits were laid in humid environment (3% in swamps and only 1.5% in rivers or creeks) although the respective zone was marshy during the prehistorical period: Kobal 2000, 6. Different opinion for Hansen 1992, 372.

⁸ Bader 1975, 29; Soroceanu 1995, 32–33; Kacsó 1995a, 9–10.

⁹ Hansen 1997, 29–34; Schwenzer 1997, 63.

2. Pieces description

1. *Axe with disc and spike* (pl. II). The bar cross-section between the shaft-hole and the disc is rectangular. The blade section is also approximately rectangular, with the note that its edges are slightly bossy, which leaves the impression of concavity. The blade is slightly bent. The shaft-hole is short and its extremities are thickened. The diameter of the disc base is slightly longer than the length of the eye and the spike is conic and not very prominent. The color is brownish and the noble patina was probably destroyed by the discoverer. Otherwise, the piece, cast in a three-valve mold, is an example of good quality. The casting fins were carefully removed and the mould valves joining area shows small holes. Dimensions: axe length = 21 cm; disc diameter = 5.4 cm; shaft-hole length = 5.2 cm; shaft-hole diameter = 2.1 cm; maximum edge width = 3 cm; weight = 493 grams. MJIA Zalău Collection, inv. no. 130/1978.

The typological classification of the axe is not an easy one. It is a slim piece, with a slightly bent blade, a relatively short handle socket thickened at its extremities, and a less pronounced spike. All these distinctive elements place the described axe between the pieces of type B1 and those of type B3, Lăpuş variant. Axes with disc and spike similar to that of Fântânele-Rus are classified by A. Mozsolics into type C, variant “a” and “b”, characterized by a slight tendency of elongating the shaft-hole, compared to the type B1 pieces. Based on association with other pieces in some deposits, the axes belonging to variant “a” are regarded as more recent than the horizon of Koszider-type hoards, but still older than the Forró-type hoards, while those belonging to variant “b” are assigned to the Forró-type¹⁰ hoards. Also similar are two axes in Kvasovo II deposit (Transcarpathian Ukraine),¹¹ with some pieces assigned to type B 2, such as those from Gaura and Piliny¹², but also an axe discovered in Pecica which is presently part of the MNM collection in Budapest.¹³ Kroeger-Michel includes the axe with disc and spike discovered in Fântânele in the category of transition axes and, together with the ax of Ajak (Hungary), he considers it opened a second group, of period D, in the evolution of

¹⁰ Mozsolics 1973, 14–15. Similar pieces to that of Fântânele-Rus also came from Kiskunmajsa and Nyíregyháza-Bujtos (Hungary): Mozsolics 1973 pl. 5/1, 9/1.

¹¹ Kobal 2000, 36, pl. 14/8–9.

¹² David 2003, pl. 6/1–2.

¹³ Mozsolics 1967, 155, pl. 35/4.

pieces of this type.¹⁴ C. Kacsó classified the here-mentioned axe in the Lăpuș variant of type B3 disc-butted axes with pin¹⁵.

2. *Axe with disc and spike* (pl. III). Both the bar section between the shaft-hole and the disc, and the blade section are rectangular. The shaft-hole is short with rounded edges. At one of the tube ends, the edge is incomplete due to a casting deficiency. The disc is in mushroom shape and the spike is small and a little embossed and placed not centrally, but towards the disc edge. It seems that the fastening of the third valve for disc casting was faulty. Therefore, the bar between the shaft-hole and the disc seems skewed. The blade is a little indented. Unlike the first piece, this axe was not very well finished, the casting fins not being fully removed. Presently the axe belongs to a private collection. Dimensions: length = 21.2 cm; disc diameter = 5.4 cm; shaft-hole length = 5.5 cm; shaft-hole diameter = 1.9 cm; maximum blade width = 3.4 cm; weight = 593, 45 grams. This piece belongs to type B 3, respectively to Lăpuș variant of disc-butted axes with pin¹⁶.

3. Conclusions

The Upper Tisa zone (Northwestern Romania – Maramureș, Satu-Mare, western part of Sălaj, Northeastern Hungary, Southeastern Slovak Republic and Subcarpathian Ukraine) is the region where most of the discoveries of axes with disc and spike¹⁷ came from. Most of them occur in the context of some hoards, including so-called “single – piece hoards”, but also known are pieces discovered in funerary contexts¹⁸. On the way we move away from this zone, the frequency of pieces of this type is decreasing.

The deposit of Fântânele-Rus is yet another one of the numerous discoveries of this type from the so-called “*Someș Corridor*”, recently analyzed by T. Bader¹⁹, and, in the light of the latest discoveries (deposit of Brăglez), additional data was provided by the one author of this paper²⁰. Among the bronze deposits in this sector of Someș River

we also find some deposits composed only from axes with disc and spike or from axes with disc and spike alongside other pieces. However, almost all of them represent older, chance discoveries, which makes the information about them scarce and often contradictory. Not all the pieces were recovered from the discoverers. Many objects were lost or even melted down, such as in case of the deposit made of six axes of Șimișna. There are no mentions about the exact place and circumstances of the discoveries. However, at least in case of the deposit of Fântânele-Rus, we have some solid clues that the pieces were laid on the torrent bed or on its banks. This very aspect suggests a possible votive character of the deposit²¹.

The available information shows that the deposit was made only of pieces of the same kind, axes with disc and spike, in our case. This kind of association would be an additional argument in favor of construing it as a cult type hoard²², meaning private or communitarian deposit in Fântânele-Rus. The “*clean hoard / reine hort*”, made only from axes with disc and spike are rather numerous in Upper Tisa zone²³, a region which should have hosted the production centers of these bronze pieces²⁴. Most axes with disc and spike occur (laid in whole and more rarely in fragments) in the composition of the so-called “*clean hoards*”, or in association with other bronzes in bronze assemblies assigned to Uriu-Ópályi²⁵ type. In exchange, in the Cincu-Suseni-type hoards this axes appear sporadic, including mainly fragments of such pieces, while the whole axes are rarely met²⁶. At the same time,

²¹ Soroceanu 1995, 32. A more complex analysis was made for the bronze hoards discovered in the area of Lausitz culture. Out of the 104 deposits whose discovery places are known, 20 were discovered in water bodies, 12 on the water banks and 3 in springs: Buck 1996, 284; Hansen 1997, 30.

²² Vulpe 1970, 96; Nistor, Vulpe 1969, 190; Kacsó, Bura 1974, 1–4; Kacsó 1995, 134; Chicideanu, Lichiardopol 1993, 33.

²³ Kacsó 1995, 136, list 1, mentions a number of 28 “*clean hoards*” made of axes with disc and spike. Other 8–9 deposits should be added: a deposit from Câmpulung to Tisa and another from Krajnikovo (Kacsó 1995a, 6), maybe the Peteritea I deposit (Kacsó 2002, 18) and other five deposits of Transcarpathian Ukraine: Beregovo I, Bodolov II, Klinovoe I – II, Zmeevka I (Kobal’ 2000, 74–100) and the Fântânele-Rus deposit. Additional data in this sense is published by C. Kacsó in a study from 2009: Kacsó 2009, 70–75.

²⁴ Vulpe 1970, 89; Kacsó 1977, 150–151.

²⁵ Kacsó 1995a, 7; Kobal’ 2000, 36–37; 2005, 253.

²⁶ Popești (a whole axe and a fragment) – Kacsó 1995B, 100–101; Sfăraș (a whole piece and a fragment), Uioara de Sus (a whole axe and 34 fragments), etc. – Petrescu-Dîmbovița 1977, 92, 106, 114, 116, pl. 140/2, 185/4–5, 215/10, 252/9–15, 253/1–13, 254/1–8, Brăglez (3 fragments) – Bejinariu

¹⁴ Kroeger-Michel 1983, 56–57, 191, list Vb – CD 107. The published drawing is not of the best quality.

¹⁵ Kacsó 1994, 14; Kacsó 2009, 66.

¹⁶ Vulpe 1970, 79–80.

¹⁷ Vulpe 1970, 89; Kacsó 1977, 150–151; 2001, 233; Kobal’ 2000, 36; David 2003, 132; Marinescu 2005, 267–268.

¹⁸ For instance, the discoveries in the tumulus tombs of Lăpuș: Kacsó 2002, 16; Libotin: Kacsó 1990, fig. 11/5; Nyírkársz – Gyuláháza: Kacsó 1981, 91; etc.

¹⁹ Bader 1999, 136–140.

²⁰ Bejinariu 2007, 64–68.

it is assumed that many of the so-called “isolated discoveries” are actually deposits of a single piece²⁷.

Although the data regarding the total number of axes in a discovery are relatively uncertain, we stress that out of 47 discoveries²⁸ (hoards made only of axes with disc and spike) coming from the Upper Tisa zone and the neighboring zones, in 22 cases (about 47%) it seems there were 2 pieces deposited there, the same as in case of the deposits of Fântânele – Rus, and in at least ten other cases, the deposited pieces stand for multiples of number 2.

What were these pieces used for? The answer to this question should also be looked for in the concrete archaeological context where these axes appeared. The great majority appear in hoards and more rarely in tombs. The assumption was postulated that these axes were used as weapons and in case of whole pieces, which were not finished after casting, it was even regarded as having a value function of the metal incorporated in the piece (a kind of bars or ingots). Not excluded was also the assumption that they were insignia of social distinction or parade pieces²⁹. Each of these assumptions is plausible³⁰. The ranging of the hoards of axes with disc and spike, respectively of the isolated discoveries of such type pieces of Bronze D period made by O. Bratu³¹ show an almost perfect overlapping of the zone of maximum concentration of such pieces over the zones where salt extraction clues were found in Northern Transylvania and Maramureș. This finding made V. Cavruc hypothesize of a possible connection between the late Bronze communities involved in the extraction and trade of this resource and the axes with disc and spike as identity insignia³².

At first sight, the axes with disc and spike are a powerful offensive weapon, perform to penetrate even the protection equipment of a potential enemy. In the Upper Tisa River area, such equipment is represented mainly by bronze helmets³³, but they mainly are found in deposits dated in

a more recent chronological horizon, when the production of this kind of axes seemed to have ceased, or at least such pieces no longer appeared in deposits. A technical detail cannot be neglected and rises against the war destination of the pieces. It is the reduced diameter of the shaft-hole of the handle of such pieces which allows only some thin and therefore fragile and battle-inefficient handles to be fixed in the socket³⁴. In this case, a much more plausible assertion would be that the finished and carefully crafted axes, sometimes even decorated, represent insignia meant to highlight the social position of their owner.

However, the fact that most axes with disc and spike appear in votive deposits, as most hoards are regarded, highlights the symbolical function of the piece, also strengthened by the discoveries (few, indeed) in funerary contexts³⁵.

It has been repeatedly underlined that the hoards often include unfinished pieces³⁶, even carelessly processed, which maybe induced the assumption that only the value aspect of the metal incorporated in those axes was envisaged. However, if we consider with priority the symbolic function of this kind of axes, we should accept that some pieces were *a priori* made for the purpose of being deposited³⁷. Bronze deposits are, eventually an alienation of the metal, a drawing out of the natural circuit of an object of high value. When it is offered to the gods by an individual or collective entity, the deposited metal assures prestige over the ages, helps setting up / perpetuating a prominent position in the community³⁸.

As mentioned before, the frequency of hoards made up by axes with disc and spike is significantly dropping in the Cincu-Suseni hoards type and the contemporary ones in Upper Tisa zone. Starting from the assumption that these pieces represent weapons, it was assumed that it was a change of the weapons type in the population of that region, respectively instead of axes with disc and spike, spears/lances³⁹ or swords⁴⁰ were imposed as offensive weapons. Still, we think it could also be the case of imposing new metal pieces with sym-

2007; Biczak I–II – Kacsó 2004, 56–58 (the only deposits assigned to stage Ha A including several whole pieces but also fragments).

²⁷ Kacsó 1995a, 9; 2004, 63.

²⁸ Kacsó 1995b, 136; 2009, 66.

²⁹ Vulpe 1970, 95–96; Kroeger-Michel 1983, 161–162; Kacsó 2009, 67.

³⁰ Gori 2014, 279.

³¹ Bratu 2009, 409–413, hărțile 5, 8–9.

³² Cavruc 2010, 28.

³³ To the extent the helmets were used as protection means during the conflicts and not only as parade equipment components.

³⁴ This shortcoming is also signaled by S. Gerloff – *apud* Kacsó 2009, 68.

³⁵ One of the pieces discovered in the necropolis of Lăpuș is a miniature replica of an ax type B3: Kacsó 1981, 70, pl. 47/1.

³⁶ Kacsó 1995a, 6.

³⁷ Buck 1996, 282; Kacsó 1995a, 8–9.

³⁸ Gori 2014, 282–283.

³⁹ Kobal' 2000, 35: in the deposits of series Lazy I of Sub-Carpathian Ukraine assigned to stage Ha A1 the spearheads represent 45.3% of total weapons.

⁴⁰ Kacsó, Mitrea 1976, 537–548.

bolic value or even the change of the old “customs” in building up a bronzes hoard.

The pieces of Lăpuș variant are regarded as the first link in the typological evolution of type B3 of axes with disc and spike⁴¹. The Fântânele-Rus hoard belongs to Uriu-Ópályi type of hoards and can be regarded as one of the early deposits of this type, dated in the late Bronze Age 2.

4. Data about the cultural context of bronze hoard of Fântânele – Rus

The „Someș Corridor” area is less known from an archaeological point of view. Most information is provided by random discoveries, such as in case of bronzes deposit of Fântânele-Rus and of most discoveries of this kind. There were also two research projects in the field which allowed the identification of some archaeological sites, including from the period of Bronze Age⁴². The archaeological excavations, systematic or preventive, are also few and focused on two sites both upstream the river confluence with the „Someș Corridor”. We are talking about the preventive research conducted by the Dej Municipality, occasion on which settlement traces were discovered from Middle Bronze Age (Wietenberg culture)⁴³. At the same time, in the context of systematic researched conducted in the Roman castrum of Cășeu (Cluj County) vestiges were identified from the Late Bronze Age, overlapped by Roman deposits⁴⁴.

All these data allow only a rather vague outlining of the human presence dynamics related to Bronze Age on this segment of the Someș Valley. No settlement traces are known from the early Bronze Age⁴⁵. Human settlements seem to have been rather scarce also during the Middle Bronze Age (Wietenberg culture) and, in general, it was documented in the hills area⁴⁶, not very close to the river valley. Conversely, during the late Bronze Age, the situation is radically changed. The field research conducted by I. Bajusz and D. Tamba in the summer of 1987, between the localities of Căpîlna and Jibou related to the river meadow and the first terraces on both banks of Someș River. On that occasion, at least 13 sites were identified, Late Bronze Age ceramic material being collected,

connected by the research authors to the presence of some Suciul de Sus-type communities.⁴⁷ Other discoveries from the Late Bronze Age consisting of ceramic with excised decoration and striations came from Jibou⁴⁸.

By publishing the pieces of the bronze deposit from Băbeni (Sălaj County) assigned to the Reinecke Bronze D, C. Kacsó connected this deposit and other previously discovered in the area to the Suciul de Sus-type communities⁴⁹. A similar opinion is also expressed by T. Bader, at least for the deposits of stage Uriu/Ópályi discovered on the „Someș Corridor”⁵⁰. Additional data about the bronze discoveries in that area are published by C. Kacsó in 2007. These are older discoveries (deposits and isolated pieces), less known of which some were not resumed or were completely ignored since their first publication, which took place in the first decade of the 20th century⁵¹. The data supplied by the Baia Mare archaeologist shows that the number of hoards and isolated pieces discoveries coming from that zone of Someș valley is larger. Analyzing the primary data used by C. Kacsó, it seems that in some cases, the hoards or the isolated pieces discovered in different places within a locality were later artificially put together in a single discovery. Such would have been the case for some discoveries of Dobrocina where it seems two hoards were discovered, plus a separate piece which was added later⁵². According to the same sources, we have two hoards⁵³ from Fodora locality, and a similar case is found out with the bronze discoveries (two deposits + one isolated discovery) of Bogata de Jos (Cluj County)⁵⁴.

⁴¹ Vulpe 1970, 89; Kacsó 2002, 16.

⁴² Ferenczi 1976, 37–50; Bajusz, Tamba 1988, 91–120.

⁴³ Gogâltan 2008, 26–48.

⁴⁴ Gogâltan, Isac 1995, 5–26; Gogâltan 2001, 191–195.

⁴⁵ Hypothetically, the Fajsz-type axe of Sașa, Ileanda Commune can be assigned to that period: Bejinariu, Kadar 2003, 48–50.

⁴⁶ Ferenczi 1976, 41–42, 44; Boroffka 1994, 89, nr. 496; Bejinariu 2001, 103–107.

⁴⁷ Bajusz – Tamba 1988, 92–95. Among them there are also two-coloured fragments (brick-red inside, black on the outside). This is also the case of some ceramic fragments from Rognă (inv. no. C.C. 5, 13/1998), of some gathered from the station between Cliș and Lozna, across Cuculiat train station (inv. No. 17/1988) or from the Rus settlement (inv. No. C.C.2/1988), etc. The fluted, two-coloured ceramics often appears in stations of Late Bronze Age from Northern Romania associated with excised-incised decoration. It seems that, for a while, the two categories coexisted, while the fluted ceramics imposed itself definitely on a later period: Kacsó 2008, 60–61; 2012, 163. This finding cannot be verified in the absence of diggings in the sites identified on this segment of Someș Valley.

⁴⁸ Not-edited material in the collection MJIAZ, Inv. No. C.C. 852/1994.

⁴⁹ Kacsó 1980, 423.

⁵⁰ Bader 1999, 139.

⁵¹ Kacsó 2007, 82–97.

⁵² Kacsó 2007, 85.

⁵³ Kacsó 2007.

⁵⁴ Kacsó 2007, 83.

Although it is certain that the deposit of Fântânele-Rus was not laid in a settlement, but we do not have enough information about the other deposits from "Someș Corridor" to make possible correlations to the cultural environment they appeared in. The exception is represented by a small deposit discovered in the settlement of Cășeu „Cetățele”⁵⁵, which F. Gogâltan assigned to the Lăpuș group and dated in the late Bronze Age II of Central and Northern Transylvania, from the same period as the Uriu – Ôpályi type hoards.⁵⁶ The majority of axes with disc and spike appearing in the composition of deposits in the „Someș Corridor” belong to type B3 (Surdac⁵⁷, Lozna⁵⁸, Dobrocina II⁵⁹, Cășei⁶⁰, Glod⁶¹, Șimișna⁶², Fântânele-Rus, etc.). The „clean hoards”, made only of B3-type axes are regarded as being older than those exclusively made of type B4 axes⁶³, but in case of the „mixed” ones, the dating is provided by the chronology of various pieces associate to them⁶⁴. So far, all the data suggests that the majority of bronze hoards within this Someș River sector belong to the Uriu – Ôpályi type and, theoretically, they can be connected to the Suci de Sus – Lăpuș – type communities identified only by superficial researches.

The number of bronze hoards which can be assigned to the next period of Late Bronze Age (Late Bronze Age III) of the „Someș Corridor” area is much lower compared to the previous period. Some of them, such as the one of Bogata de Jos⁶⁵ (Cluj County), respectively the one of Rus⁶⁶ outstand by the presence of some harness pieces (cheek-pieces, bite) associated to other bronze objects. The most recent hoard discovered in Brâglez is mostly made of fragmented pieces and raw material⁶⁷. Another hoard assigned to this stage of late Bronze Age is that of Frâncenii de Piatră (Sălaj County)⁶⁸. To them, we can add other few isolated discoveries, such as that of Dobrocina (bronze plate

coming from a vessel or a belt)⁶⁹. Maybe during this stage, within the communities on this Someș River sector, it started to be decisively imposed the fashion of double colored, ornamented ceramics with grooves, as suggested by some of the materials discovered during the above mentioned field researches.

The whole analysis proves once more the inefficiency of the data required to remake the evolution of human communities during the Late Bronze Age in this sector of Someș River. An important number of bronze hoards discovered do not offer much information. This category is most often an „opaque” one⁷⁰, especially when we deal with random discoveries, which took place a long time ago, such as in case of most deposits or bronzes singularly discovered on this Someș zone. In the absence of an actual archaeological research of some of the known settlements, the cultural historical evolution of this zone, in the Northeastern Sălaj, proves to be difficult to reconstruct.

REFERENCES:

- Bader 1975
T. Bader, Contribuții la cunoașterea istoriei orașului Satu Mare. Descoperiri arheologice (I). *Stud.Com. SM, III*, 1975, 19–45.
- Bader 1999
T. Bader, *Bronzefunde aus Surduc, Bez. Sălaj, Rumänien. Bemerkungen zu den bronzzeitlichen Pfundfunde in Szamosch-Engpaß*. *Int. Arch., Rahden / Westf.*, 1999, 133–141.
- Bajusz, Tamba 1988
S. Bajusz, D. Tamba, Contribuții la topografia arheologică a Văii Someșului (sectorul Căpâlna-Jibou). *ActaMP, XII*, 1988, 91–120.
- Bejinariu 2001
I. Bejinariu, Considerații privind descoperirile culturii Wietenberg din județul Sălaj. C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu (ed.) *Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, BMP, IV, 2001, 95–117.
- Bejinariu 2003
I. Bejinariu, Noi descoperiri ale culturii Suci de Sus din județul Sălaj. *Marmafia*, 7/1, 2003, 65–81.
- Bejinariu 2007
I. Bejinariu, *Depozitul de bronzuri de la Brâglez, comuna Surduc, județul Sălaj*, Cluj-Napoca 2007.
- ⁵⁵ Gogâltan, Isac 1995, 11–12, fig. 11/3–5.
⁵⁶ Gogâltan 2001, 197.
⁵⁷ Bader 1999, 133–134.
⁵⁸ Vulpe 1970, 81.
⁵⁹ Kacsó 2009, 71.
⁶⁰ Vulpe 1979, 83.
⁶¹ Vulpe 1979, 85.
⁶² Roska 1942, 244, no. 45; Petrescu-Dîmbovița 1977, 70; 1978, 107, no. 76; Kacsó 2009, 75.
⁶³ Kacsó 1990, 248.
⁶⁴ Kacsó 1980, 422.
⁶⁵ Kacsó 2007, 83.
⁶⁶ Roska 1942, 214, nr. 67; Petrescu-Dîmbovița 1977, 105, pl. 182/7–13; 1978, 126, nr. 168, pl. 132 B; Kacsó 2007, 83.
⁶⁷ Bejinariu 2007.
⁶⁸ Petrescu-Dîmbovița 1977, 94, pl. 143/1–21.
⁶⁹ Kacsó 2007, 85.
⁷⁰ Hansen 1992, 371.

- Bejinariu, Kadar 2003
I. Bejinariu, M. Kadar, Toporul din perioada timpurie a epocii bronzului de la Șasa (jud. Sălaj). L. Cornea, C. Ghemiș, G. Moisa (coord.), *În Memoriam Nicolae Chidioșan*, Oradea, 2003, 47–59.
- Boroffka 1994
N. Boroffka, *Die Wietenberg – Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*. UPA, 19, Bonn, 1994.
- Bradley 1990
R. Bradley, *The Passage of Arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votiv deposit*, Cambridge 1990.
- Bratu 2009
O. Bratu, *Depunerile de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru. secolele XIII – VII a. Chr.*, București 2009.
- Buck 1996
D.-W.R. Buck, Symbolgut, Opferplätze und Deponierungsfunde der Lausitzer Gruppe. In: *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der Jüngerer Bronzezeit und Frühen Eisenzeit Alteuropas (Ergebnisse einem Kolloquiums in Regensburg, 1993)*, Regensburg 1996, 71–300.
- Cavruc 2010
V. Cavruc, Considerații privind schimbul cu sare milenii VI – II î. Hr. spațiul carpato – dunărean. *Tyrage-tia*, s.n. IV (XIX), nr. 1, 2010, 7–34.
- Chicideanu, Lichiardopol 1993
I. Chicideanu, D. Lichiardopol, Observații asupra depozitului de bronzuri de la Străoști, Prahova. *SCIVA*, 44, 1, 1993, 33–39.
- David 2003
W. David, Siebenbürgen, Maramureș und Bayern – Ein Beitrag zur Bronzezeitlichen Fernkontakten. in: C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen In Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten (Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare 10.–13. Oktober 2001), Baia Mare 2003, 119–149.
- Ferenczi 1976
I. Ferenczi, Contribuții la topografia arheologică a Văii Someșului (sectorul Vad – Surduc). *ActaMN*, XIII, 1976, 37–50.
- Furmanek, Vlădar 1996
V. Furmanek, J. Vlădar, Kultstätten und Votivdeponierungen in der Bronzezeit der Slovakei. In: *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der Jüngerer Bronzezeit...*, p. 497–516.
- Gerloff 2003
S. Gerloff, Goldkegel, Kappe und Axt: Insignien bronzezeitliches Kultes und Macht. In: *Nürnberg Germanisches Nationalmuseum* (Hrsg.), A. Grebe, T. Springer, M. Baumeister (Red.) *Gold und Kult der Bronzezeit*, Nürnberg 2003.
- Gogăltan 2001
F. Gogăltan, The settlement of Cășeu and some problems concerning the Late Bronze Age in the Center and Northern Transylvania. In: C. Kacsó (Hrsg.) *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, B. M. I, Baia Mare, 2001, p. 191–214.
- Gogăltan 2008
F. Gogăltan, Locuirile din „Piața Agroalimentară” din preistorie până. Evul Mediu. In: D. Isac (coord.), F. Gogăltan, L. Călian, R. Barb, F. Niță, I. Socol (autori) *Contribuții arheologice la istoria orașului Dej*, Cluj-Napoca 2008, 26–68.
- Gogăltan, Isac 1995
F. Gogăltan, A. Isac, Die Spätbronzezeitliche Siedlung von Cășeu (I). *E.N.*, V, 1995, 5–26.
- Gori 2014
M. Gori, Metal Hoards as ritual Gift. Circulation, Collection and Alienation of Bronze Artefacts in Lste Bronze Age Europa. In: F. Carla, M. Gori (Eds.) *Gift giving and the „embedded” Economy in the Ancient World*, Heidelberg 2014, 269–288.
- Hansen 1992
S. Hansen, Depozite ca ofrandă: o contribuție la interpretarea descoperirilor de depozite din perioada timpurie a UFZ. *SCIVA*, 43,4, 1992, p. 371–392.
- Hansen 1994
S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, Bonn, 1994.
- Hansen 1997
S. Hansen, Sacrificia ad flumina. Gewässerfunde im bronzezeitlichen Europa. In: A. Hänsel, B. Hänsel (eds.) *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Berlin 1997, 29–34.
- Kacsó 1977
C. Kacsó, Contribuții la cunoașterea metalurgiei cuprului și bronzului. nord-vestul României. *Apulum*, XV, 1977, p. 131–154.
- Kacsó 1981
C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș*. Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1981.
- Kacsó 1990
C. Kacsó, Contribuții la cunoașterea Bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin. *T. D.*, 11, 1990, p. 79–98.
- Kacsó 1994
C. Kacsó, Contribuții la cunoașterea bronzului târziu

din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Lăpuș – „Gruul Târgului”. *Crisia*, XXIV, 1994, 9–21.

Kacsó 1995

C. Kacsó, Der Hortfund von Popești (Nádasapfalva). *FA*, XLIV, 1995, 95–106.

Kacsó 1995a

C. Kacsó, Al patrula de depozit de bronzuri de la Sighetu Marmăției. *Revista Bistriței*, IX, 1995, p. 5–48.

Kacsó 1995b

C. Kacsó, Der Hortfund von Läschia, Kr. Maramureș. In: T. Soroceanu (Hrsg.) *Bronzefunde aus Rumänien, PAS*, 10, Berlin, 1995, 131–140.

Kacsó 2001

C. Kacsó, Zur Chronologischen und Kulturellen Stellung der Hügelgräberfelder von Lăpuș. In: C. Kacsó (Hrsg.) *Der Nordkarpatische Raum...*, p. 231–278.

Kacsó 2002

C. Kacsó, Descoperiri de bronzuri. Depresiunea Lăpușului. *Rev. Bistriței*, XVI, 2002, 7–24.

Kacsó 2004

C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, Muzeul Județean Maramureș, seria “Colecții Muzeale”, I, Baia Mare, 2004.

Kacsó 2008

C. Kacsó, Contribuții la cunoașterea Bronzului Târziu din nord-vestul României. Cercetările de la Culciu Mare, *ActaMP*, XXX, 2008, 53–66.

Kacsó 2009

C. Kacsó, Descoperirile din epoca bronzului de la Sarasău, *Marmatia*, 9/1, Arheologie, 2009, 59–100.

Kacsó 2012

C. Kacsó, Contributions to the knowledge of the Late Bronze Age in north-western Transylvania. Researches from Culciu Mare. In: L. Marta (ed. / hrsg.) *The Gáva culture in the Tisa Plain and Transylvania / Der Gáva – kultur in der Theißebene und Siebenbürgen, Symposium Satu Mare 17–18 June / Juni 2011*, Satu Mare Studii și comunicări, seria arheologie, XXVIII/I, 2012, 159–168

Kacsó, Bura 1974

C. Kacsó, N. Bura, Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Sarasău (jud. Maramureș). *ActaMN*, XI, 1974, 1–4.

Kacsó, Mitrea 1976

C. Kacsó, I. Mitrea, Depozitul de bronzuri de la Roza-vlea (jud. Maramureș). *SCIVA*, 27, 4, 1976, 537–548.

Kobal' 2000

J. Kobal', *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF, XX, 4, Stuttgart, 2000.

Kobal' 2005

J. Kobal', Bronzezeitliche Metallfunde aus der Sammlung des Transkarpatischen Heimat Kundesmu-seums (Užgorod, Ukraine). In: T. Soroceanu (hrsg.) *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*, Bistrița-Cluj-Napoca, 2005, 245–263.

Kroeger-Michel 1983

E. Kroeger-Michel, *Les haches à disque du Bassin Carpathes*, Paris 1983.

Lakò 1981

Ė. Lakó, Repertoriul topografic al epocii pietrei și a perioadei de tranziție spre epoca bronzului. județul Sălaj. *ActaMP*, V, 1981, p. 37–119.

Lakò 1983

Ė. Lakó, Repertoriul topografic al epocii bronzului și al hallstattului timpuriu. județul Sălaj. *ActaMP*, VII, 1983, 69–100.

Marinescu 2005

G. G. Marinescu, Urnenfelderzeitliche Bronzefunde aus dem Nordosten Siebenbürgens. In: (T. Soroceanu, hrsg.) *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*, (II), Bistrița – Cluj-Napoca 2005, 265–284.

Mozsolics 1967

A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest, 1967.

Mozsolics 1973

A. Mozsolics, *Bronze-und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópály*, Budapest, 1973.

Niculică 2012

B. Niculică, The bronze sword of Costâna (Todirești commune, Suceava county). In: L. Marta (ed.) *The Gáva culture in the Tisa Plain and Transylvania / Die Gáva – kultur in der Theißebene und Siebenbürgen, symposium Satu Mare 17–18 June / Juni 2011*, Satu Mare Studii și comunicări. Seria arheologie, XXVIII/1, 2012, 237–253.

Nistor, Vulpe 1969

Fr. Nistor, A. Vulpe, Bronzuri inedite din Maramureș. colecția prof. Francisc Nistor din Sighetu Marmăției. *SCIV*, 20, 1969, 181–194.

Petrescu-Dîmbovița 1977

M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

Petrescu-Dîmbovița 1978

M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sichern in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF XVIII, 1, München 1978.

Roska 1942
M. Roska, *Erdély Régészeti repertórium*, I. Öskor, Kolossvár, 1942.

Schwenzer 1997
S. Schwenzer, „Wanderer kommst Du nach Spa...”. Der Opferplatz von Berlin-Spandau. Ein Heiligtum für Krieger, Händler und Reisende. In: A. Hänsel, B. Hänsel (eds.) *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Berlin 1997, 61–66.

Soroceanu 1995
T. Soroceanu, Die Fundumstände Bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. In: T. Soroceanu (Hrsg.) *Bronzefunde aus Rumänien*, (I), PAS 10, Berlin, 1995, 15–80.

Soroceanu, Szábo 2001
T. Soroceanu, J.J. Szábo, Der Bronzefund von Gyula (Kom. Békés). *MFME* – Stud. Arch., VII, 2001, 219–230.

Vulpe 1970
A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien*, PBF, IX, 2, München, 1970.

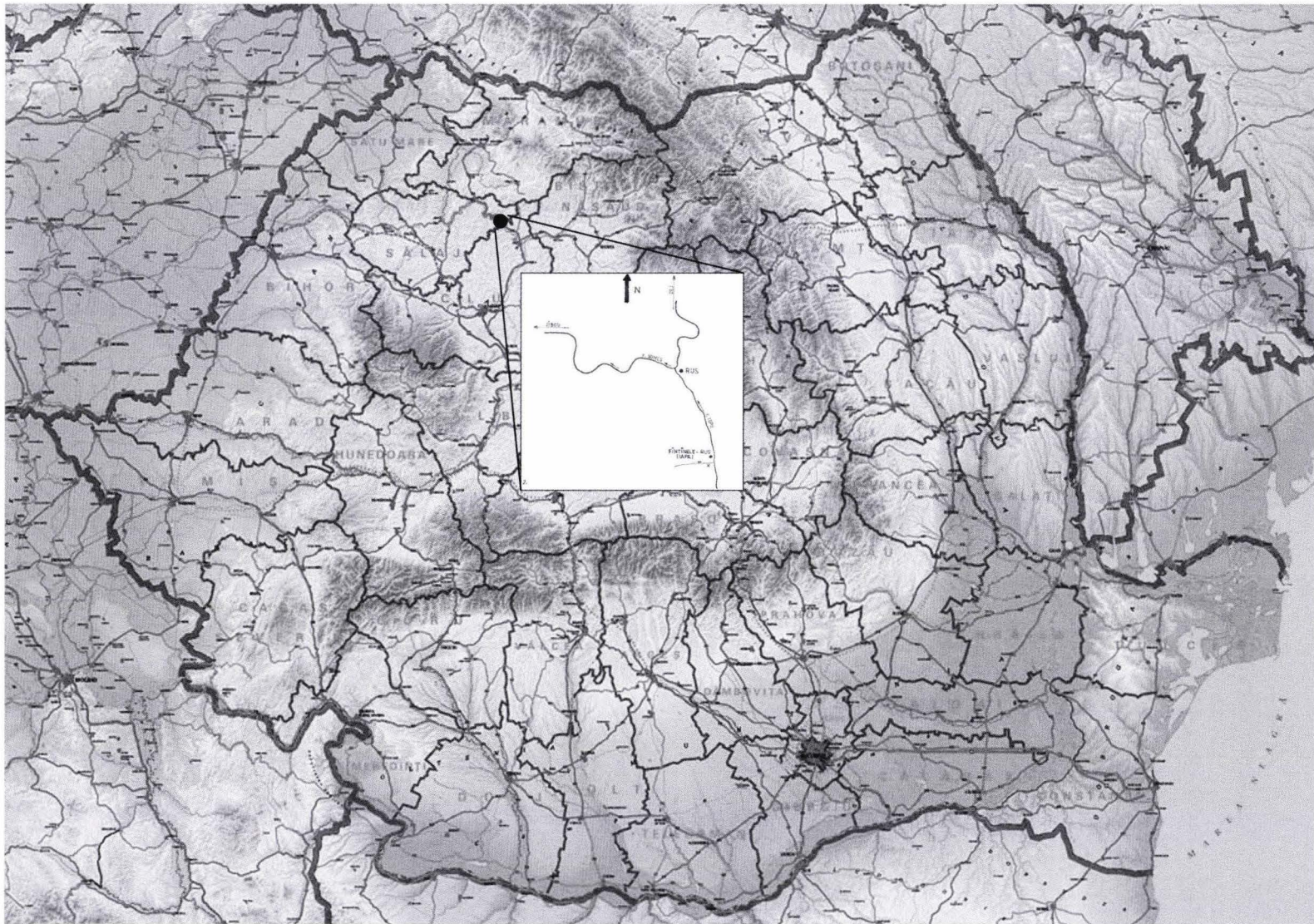

Plate I. 1. Position of Fântânele-Rus locality on Sălaj County map. **2.** Discovery site (X) of the bronze hoard of Fântânele-Rus.

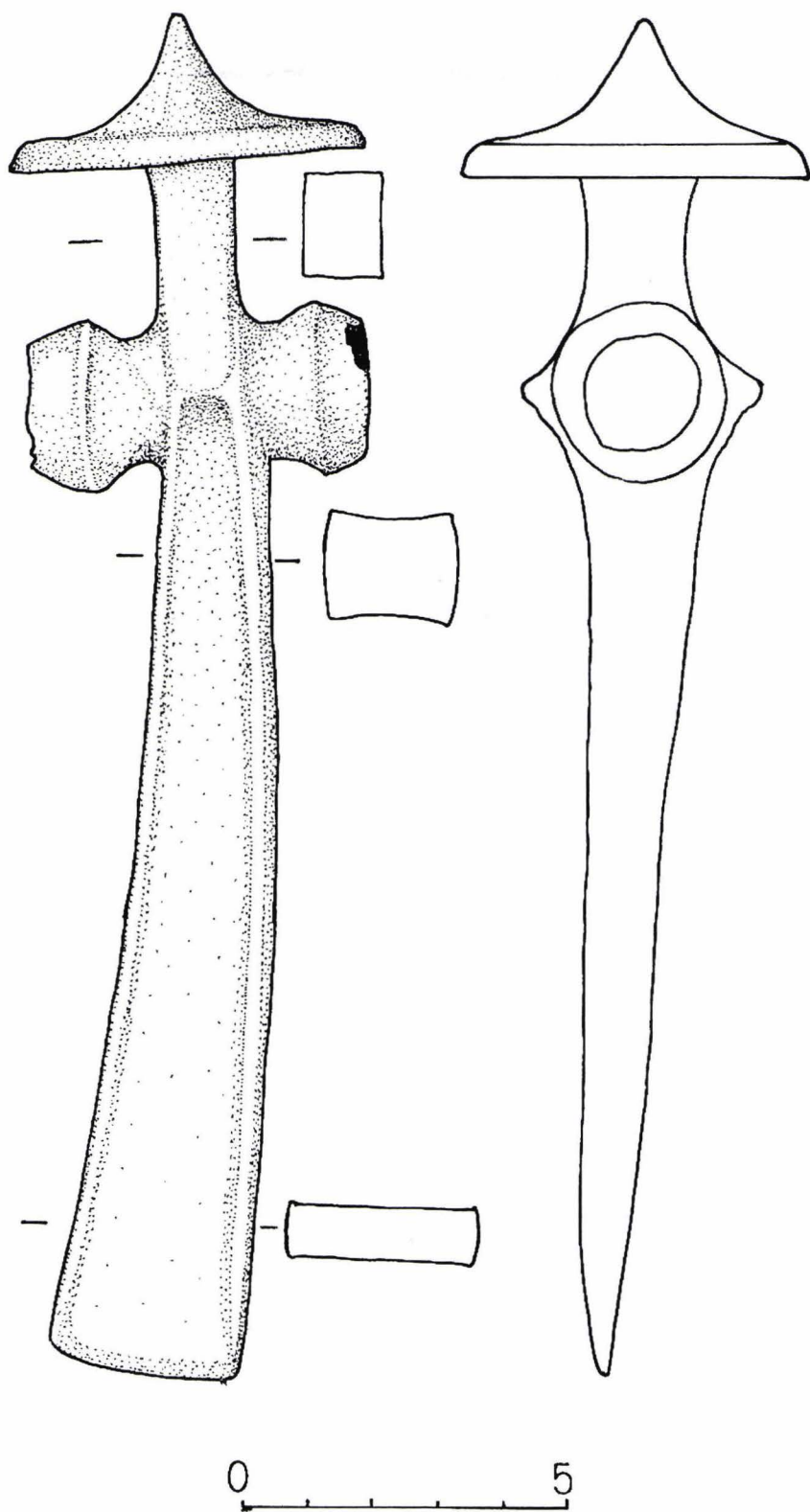

Plate II. Bronze axe of Fântânele-Rus hoard.

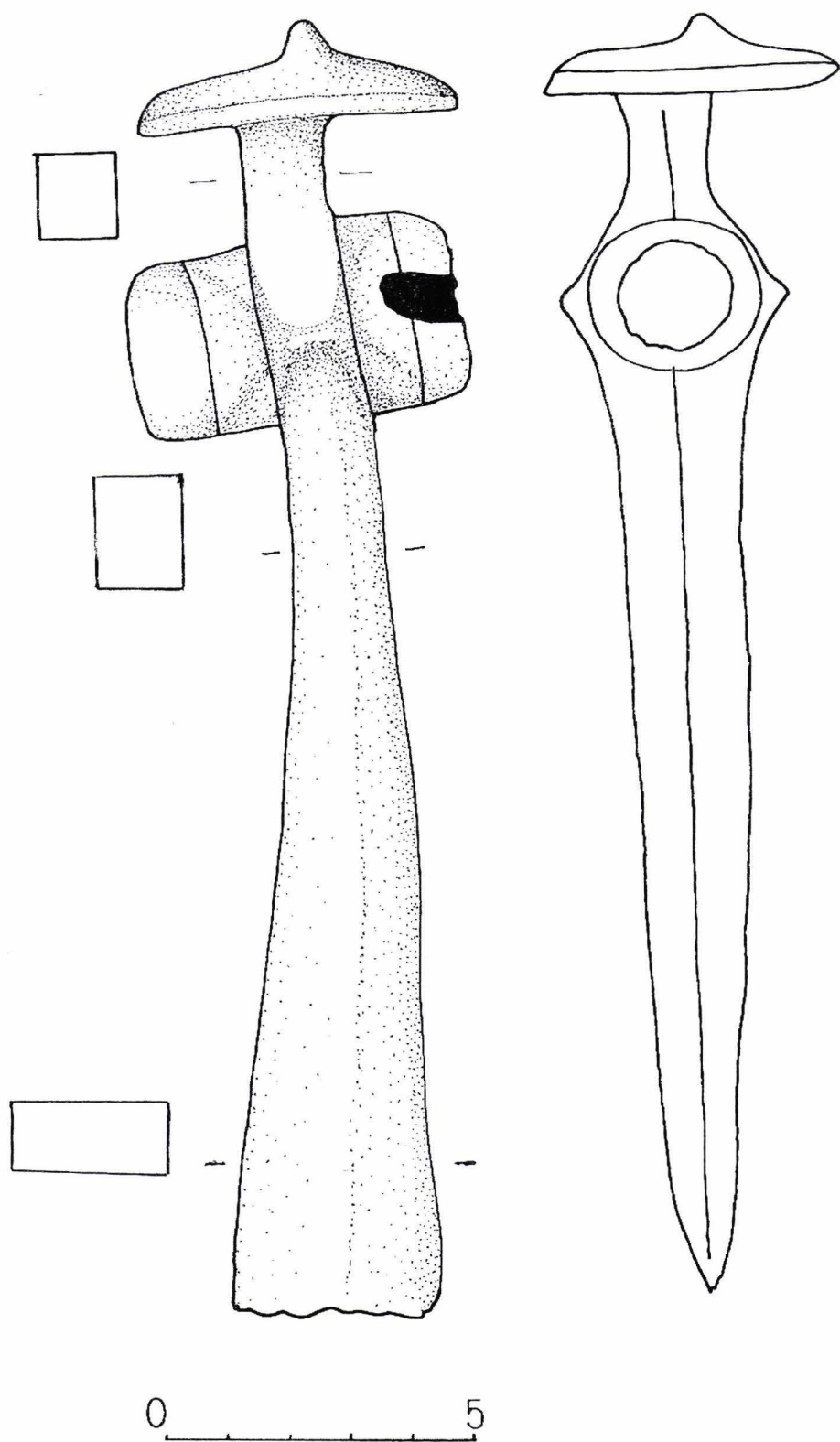

Plate III. Bronze axe of Fântânele-Rus hoard.

AMS DATING OF AN ARTIFACT FROM BANAT MUSEUM'S EGYPTIAN COLLECTION AND REMARKS REGARDING THE PRESERVATION STATUS

Dana Stancovici^{}, Dragoș Diaconescu^{**}*

Keywords: Egyptian antiquities, 21st Dynasty, painted coffin, AMS dating
Cuvinte cheie: antichități egiptene, Dinastia a XXI-a, sicriu pictat, datare AMS

(Summary)

Quite a large number of Egyptian antiquities acquired at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century were proven as being forgeries. One of the best method to identify this kind of fraud, for the items manufactured from organic mass, is the ¹⁴C dating. A fragment of a coffin from the Banat Museum's collections, assigned on stylistically analysis to the 21st Dynasty, was dated via AMS and thus its chronological position was confirmed and, consequently its authenticity was clearly established. The relative poor status of preservation of the item in question as well as of other four fragments from the same coffin is demanding the initiation of the restoration work.

Introduction

The large number of forged Egyptian antiquities¹ creates doubts regarding the authenticity of this kind of artifacts bought and registered in various museums in the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.

A very good method in spotting the possible forgery of this kind of objects manufactured from organic mass (wood, bone, ivory etc.) is to date the raw material using the radiocarbon method².

The Banat Museum from Timișoara collections comprise a batch of antique Egyptian artifacts, registered into the museum's collections at the end of the XIXth century – the beginning of the XXth century.

This paper will be focused on the AMS dating of the support base of one artifact from this batch

and on the preservation status of it. The AMS dating had the purpose of attesting the authenticity of this item.

Short description of the Egyptian antiquities group of items from Banat Museum

This exotic group of antiquities from the Banat Museum collections comprises today 52 objects considered as being of ancient Egypt provenance³.

The beginning of it is considered to be 1879, when the priest Emil Folly of Follimonov donated two Egyptian objects⁴. The formation of this collection is going on, based especially on donations (e.g. from doctor Horváth Imre in 1886⁵, Ormós Zsigmond in 1889⁶, Berkeszi István in 1892⁷, Meskó Béla in 1901⁸). Some items were acquired by the museum: a marble statuette found in Danube in 1897⁹ and one Egyptian object from the private collection of Pongrácz Imre in 1903¹⁰.

^{*} Banat Museum Timișoara, Huniade Square no. 1, Timișoara, Romania. E-mail: danastancovici@yahoo.com

^{**} Banat Museum Timișoara, Huniade Square no. 1, Timișoara, Romania. E-mail: gosshu_d@yahoo.com

¹ See for example Wakeling 1912; Jones *et al* (eds.) 1990, 161–165; Lucarelli, Müller-Roth 2014; Voss 2014.

² In his efforts of testing the availability of the radiocarbon dating, Willard Libby used Egyptian antiquities as known markers – see Libby 1960, 600–602. Radiocarbon method is considered one of the ways for scientific detection of fakes and forgeries – see Craddock, Bowman (eds.) 1990, 284, 286. See also Bronk Ramsey *et al* 2010, for very good and convincing results regarding the Dynastic Egypt chronology, based on radiocarbon method.

³ Andelković, Demian 2016, 9.

⁴ Andelković, Demian 2016, 113.

⁵ Andelković, Demian 2016, 114.

⁶ Andelković, Demian 2016, 114.

⁷ Andelković, Demian 2016, 114.

⁸ Andelković, Demian 2016, 115.

⁹ Andelković, Demian 2016, 115.

¹⁰ Andelković, Demian 2016, 115.

In 1906 two donations enriched considerably the Egyptian collection of the Banat Museum. The first one, done by Bleyer Iszó is dated in august 1906¹¹. The second one, the richest, comprising 31 items¹² belongs to Max Herz Bey, director of the Arab Museum in Cairo¹³. In 1908 Max Herz donates another batch of seven small Egyptian antiquities¹⁴.

The targeted item of the present paper is part of the first donation of Max Herz¹⁵.

Brief presentation of the item with inv. no. 1142

The object registered with the inv. no. 1142 is one of the side-walls of a coffin¹⁶ and was published having the sizes of L=100 cm, H=32,5 cm, T=3,62 cm¹⁷. A re-examination of this aspect was done by us and the results are presented in Image 1. The thickness of the upper plank is 3,3 cm to the left and 4 cm to the right.

Three mythological scenes are depicted on this artifact (see Photo 1)¹⁸. It was attributed, based on the stylistically analysis, to the 21st Dynasty of Ancient Egypt¹⁹ like all the other fragments of coffin from the Banat Museum collections²⁰ (inv. no. 1143–1146 – see Image 2). All these five items (inv. no. 1142–1146) are considered to be parts of one coffin²¹. Another fragment, part of the collec-

tions of the Fine Arts Museum from Budapest (inv. no. 51.325), is considered part of the same coffin²². E. Liptay attributes this item to the early or middle 21st Dynasty²³, confirming partially the dating proposed for the items no. 1142–1146 from Banat Museum.

Historically, the 21st Dynasty marks the beginning of the Third Intermediate Period and is framed chronologically between 1069–945 BC²⁴ and comprises seven pharaohs: Smendes I (1069–1043), Amenemnesu (1043–1039), Psusennes I (1039–991), Amenemope (993–984), Osorkon the Elder (984–978), Siamon (978–959), Psusennes al II-lea (959–945)²⁵.

Manufacturing techniques of the item with inv. no. 1142 and its preservation status

Manufacturing techniques

The wooden panel is built up of four planks of easily irregular form, planed coarsely (the lower plank still preserve the bark of the tree). The larges three planks are assembled by wooden dowels/nails (Photos 2a and 2b)²⁶, and the fourth one, the smallest is assembled by a simple jointing of the angular shaped edges, attached using animal glue (Photos 3a and 3b). The resulted gaps and the empty spaces between the planks were filled up and strengthened with clothes soaked in animal glue (Photos 4a and 4b) and most probably calcite.

The next step was to apply the gesso, both on the outer and inner surfaces (Photo 5), thus creating a flat surface, optimal for the painting layer. The preparation layer, a white ground, with chalky facet was applied unequally on the wooden dough, depending on the irregular facet of the planks (Photo 6). It is stated that for the ground layer or gesso of the painted Egyptian wooden coffins, the calcite was the main component, sometimes mixed with gypsum, huntite or quartz²⁷.

¹¹ Andelković, Demian 2016, 116.

¹² Andelković, Demian 2016, 119. See also n. 116 from the same source.

¹³ Andelković, Demian 2016, 117.

¹⁴ Andelković, Demian 2016, 120.

¹⁵ See Andelković, Demian 2016, 119 and fig. 60d-e, positions 2 and 3 from the list written by Max Herz.

¹⁶ The left one, middle section of the basin, according to Andelković, Teeter 2015, 212. The authors labeled this object as section C.

¹⁷ Andelković, Teeter 2015, 212.

¹⁸ For a very detailed description of the item and of the painted vignettes see Andelković, Teeter 2015, 213–215. See also the proposed numbers for the vignettes (from the left to the right) from the same source, numbers used by us below.

¹⁹ Cihó 1988, 24, nr. cat. 91; Andelković, Teeter 2015; Andelković, Demian 2016, 92.

²⁰ Cihó 1988, 24, nr. cat. 91.

²¹ Cihó 1988, 24, nr. cat. 89–93. The author considered these objects as being fragments of a sarcophagus and not coffin. What is to be mentioned here is that cat. no. 90 from the quoted source, is in fact the object with the inv. no. 1141 which is, according to the inventory register, a funerary masque, with no relation with the coffin, attributed to the 26th Dynasty and found in Gisch (see Andelković, Demian 2016, 96 and Image 2 from the present paper). Andelković, Teeter 2015 mentioned from the title that they are dealing with five inventory numbers (1142–1146, i.e. 1142, 1143, 1144, 1145, 1146), but they are discussing about four items, nominated as sections A – D. Using the information from

Cihó 1988, 25, cat. no. 93 we can underline that the object labeled by Andelković, Teeter 2015 as section B, is composed from three broken pieces (in fact the edges of three planks) and is labeled as inv. no. 1143–1144 (also inv. no. 1145 corresponds to section D and inv. no. 1146 corresponds to section A).

²² See Andelković, Teeter 2015 and also Liptay 2011, pl. 18, inv. no. 51.325.

²³ Liptay 2011, 65.

²⁴ Cihó 1988a, 36, Shaw 2000, 485.

²⁵ Cihó 2008, 455–456; see the same opinion to Shaw 2000, 485–486.

²⁶ See in this respect, also, Andelković, Demian 2016, 84.

²⁷ Mahmood, AbdEl Fatah 2011, 663; Bonizzoni *et al* 2011, 1217; Bracci *et al* 2015, 515; Abdelaal *et al* 2014,

The painting technique, macroscopically evaluated, is *tempera* (pigment and binder) and is lacking the varnish. In Ancient Egypt for tempera technique the most common binders are animal glue or plant gums²⁸. For the 21st Dynasty, it is mentioned the presence of tragacanth gum as binder²⁹.

The item no.1142 preserves only one original edge, more precisely the upper one, which corresponds to the fastening zone between the lid and the main box of the coffin. This assertion is supported by the presence here of two rectangular apertures (Photo 7). The lower edge is the result of the breakage of this side wall of the coffin from the floor panel, affirmation sustained by the irregular shape of this edge, the obvious rupture traces of the lower plank and of the wooden dowels (Photo 8).

The left and right sides of this item are the result of a modern intervention, i. e. sawing the coffin in several pieces³⁰.

Preservation status and alterations

The painting layer is missing not in a very high proportion (Image 3), several causes of degradations being identified and they will be presented below accordingly.

1. Manufacturing and aging types of degradations: the defective manufacture of the planks' surface provoked the degradation of the painted layer. The irregularity of the median plank' surface caused, in the area of vignette no. 3, the thinning of the ground layer at the preparation time and consequently, the painted layer was applied almost on the wooden board. This fact led to the effacement, during time, of the painted images from this respective segment (Image 4, Photo 9).

The dehydration and consequently the drying of the wood and of the animal glue have as result the mobility of the large composing planks of the panel and to the detaching of the fourth one (Photos 3a, 3b). All these led to the cracking of the gesso and implicitly of the painting layer, causing detachments of it.

Deep gaps, until the level of the wooden panel, are visible especially on the jointing areas of the planks (Images 5, 6). Thin cracks and a network of superficial craquelures are noticeable on the surface of the painting layer, caused mainly by the aging process (Photo 10).

The ground layer suffered, due to the dehydration (causing also aging phenomenon) visible cracks. These fissures are leading to the detachment of the ground layer and implicitly of the painting layer, from the wooden panel (Image 7).

2. Mechanical types of degradations: another cause for the ground layer's detachment is of mechanical nature, as a result of the lower edge breakage (Image 7, Photo 11). The same phenomenon, observed on the upper edge of the panel is caused by inappropriate handling of this item, during time (Image 7, Photo 12).

The painting layer suffered also degradations due to the mechanical shocks and inappropriate handling.

The wooden panel shows typical alterations caused by the aging of the wood, as well as marks of impact, scratching and splintering due also by inappropriate handling.

When the Egyptian artifacts of the Banat Museum were brought back from Cluj in 2008³¹, the object with the inventory no. 1142 have assembled on the back a rectangular piece of plywood (Photo 13). This was used most probably as a mount for a vertical display. After the removal of this plaque the traces of the wood screws remained visible (Photos 5, 14).

3. Biological and inappropriate depositing types of degradations: the wood shows visible traces of xylophagous insects' (*Anobium punctatum*) infections, presenting areas where the wood looks spongy (Photo 15a). The infection is presently inactive, but the flying apertures are visible also on the painting surface (Photo 15b).

On the upper edge and on the area of the vignette no. 1 from the painting layer patches caused by pluvial water leakage can be noticed (Photos 16a and 16b).

Deposits of dust and grime on the gesso are visible on the upper edge of the item. Actually, on the entire surface of the panel are visible this kind of clogged grime and dust deposits.

Primary preservation actions

The object was dusted off by dry and gentle brushing. Due to the specificity of the manufacturing techniques and materials this item is deposited on a flat surface, horizontally and wrapped in PH neutral paper. The assurance of a controlled microclimate was attempted, especially because the deposits of the Banat Museum are situated into

180–181; Bader, Al-Gharib 2014, 401; Abdrabou *et al* 2015, 579; Scott 2014, 6.

²⁸ Mazurek *et al.* 2014, 77.

²⁹ Scott 2014, 3.

³⁰ For the same opinion see Anđelković, Demian 2016, 84.

³¹ For the “journey” of this collection towards Cluj and back to Timișoara, see Anđelković, Demian 2016, 124.

a historical building, environment which generates strong influences on this matter.

The annual graphs done by monitoring the temperatures and relative humidity, using thermohygrometers, into the deposit of the Egyptian collection, offer us an image of quite large variations of these two elements (T/RH), especially of RH (see Graphs 1–4). These alternations are triggered by the outdoor climate especially during summer time and also by the heating system of the building, especially during January till March. The highest peak for RH is reached generally during May (with an exception in 2014) when the outdoor temperature is not too high and the heating system of the building is off.

The sampling procedure

The sampled coffin fragment (inv. no. 1142 – see Image 2) is built from three long wood planks (see Photo 1). The plank from the middle is wider and presents on the left part a completion made from the fourth plank which is assembled to the larger one as an oblique cut from upper left edge towards right, having as result, after cutting it in parts in modern times³², an independent, small rectangular trapezium (see Photos 1, 3b, 17, 21, 22), presently detachable.

Thus, the lower plank presents on the left upper edge an area where all the inner structure of the trunk is visible, easily accessible and very well preserved (see Photos 17, 18). This zone (see especially Photo 21) is also suitable for sampling because, in case of the needed restoration of the painted parts of the coffin fragments, will be completely covered and, due to the size and position of the sample, does not affect in any way the structural resistance of the object.

The sampling procedure was based on the asserted inner structure of the dicotyledonous plants, especially trees, with concentric layers of cell, each one being deposited generally in 12 months cycles³³. The outermost ring of a tree trunk represents the time of the death (in this case most probably the cutting down moment) for the tree.

The sampled plank of the sarcophagus offer another advantage: on the both sides of the plank the bark of the tree is still preserved. So, the sample was taken from the outermost rings of the trunk, after the bark was removed on a small area (see Photo 19). The size of the sample was 0,8 cm in length, 0,5 cm wide and 0,3 cm in height (see Photos 20a and 20b). The presence of the bark

provides another plus in what concerns the former chemical treatments of the object (manufacturing, preservations and restorations).

The raw material is considered to be sycamore (*figus sycamorus*) wood, at least for the item from Budapest³⁴. Following the observation according to which the fragment of coffin from Budapest is coming from the left part of the item inv. no. 1142 from Timișoara's museum³⁵, the presumption for using the same type of wood is more than logical³⁶. Ancient Egyptian artifacts made by sycamore or cedar wood were dated using radiocarbon method, showing very good results, especially when the sampling procedure was done properly³⁷.

The AMS dating result

The sample was sent to the Poznan Radiocarbon Laboratory (Poland) for an AMS data and it was registered under the label *Silvas 1*. The obtained date is Poz-78168: 2875±35 BP³⁸, which is, as 1σ calibrated date, 1112–1006 cal BC, the mean value being situated at 1053 cal BC (see Images 8 and 9). The calibrated value of the date was obtained using OxCal v. 4.2³⁹.

For 21st Dynasty are available 31 radiocarbon dates from which 12 are AMS⁴⁰. Eight AMS dates from this database were obtained from sampling objects belonging to the reign of Amenemnesu, the second pharaoh of the 21st Dynasty (OxA 20060 – OxA 20067) and they are in a very good agreement to our date (see in this respect Images 10 and 11).

This result allows us to assert that the wood used for making the side-wall of the sarcophagus was cut down around the middle of the 11th century BC. This detail supports the idea of an existing time span used for drying the wood, in order to manufacture the planks and consequently to build up the sarcophagus.

³⁴ Liptay 2011, 65.

³⁵ Anđelković, Teeter 2015, 212, n. 6.

³⁶ See Anđelković, Teeter 2015, 209–210. The authors are showing, still, doubts about the provenance of the wood. The same remark is valid for Anđelković, Demian 2016, 91.

³⁷ Dee *et al.* 2012, 881, Table 1 presents the fact that 129 wood samples from Dynastic Egypt offer an accuracy of 78% comparing with the historical dates. See also in this respect Libby 1960, 602, Fishman *et al.* 1977, 195–204, Manning *et al.* 2014. The quoted results of ¹⁴C analysis from Fishman *et al.* 1977 are dating artifacts belonging to the 11th, 12th, 17th–21st Dynasty.

³⁸ This BP value is in a good agreement with the conventional dates obtained by Fishman *et al.* 1977 for 21st Dynasty (see dates P-1955, P-1956, P-1954, P-1818, P-1816, P. 1871).

³⁹ See Bronk Ramsey 2009 and Reimer *et al.* 2009.

⁴⁰ See ERD.

³² Anđelković, Teeter 2015, 212.

³³ Taylor, Bar-Yosef 2014, 67.

The date's value doubled by the presumptions from above is in a very good agreement with the dating done after a stylistically analysis of the depicted scenes (i.e. ca 1039 cal BC)⁴¹. This year marks, historically, the end of the Amenemnesu's reign and the beginning of the Psusennes I's rule, in other words the year between the reign of the second pharaoh and the third one of the 21st Dynasty.

Conclusions

All the matters discussed above prove clearly the authenticity of this item and consequently of all the fragments from this coffin. The calibrated value of the AMS result is in a very good agreement with the stylistically and historically dating. The methodology of sampling looks correct and proves once again the possibility of checking the authenticity of these types of items using the radio-carbon method.

Starting from this point and being supported by the description of the rather poor preservation status we can underline the importance of classifying these artifacts into one of the Romanian National Cultural Heritage categories (Fund or Thesaurus) and also to emphasize the imperious necessity of restoration for the items manufactured by wood from the Egyptian collections⁴².

Acknowledgements

The necessary amount of money for dating the ¹⁴C sample was provided by Banat Museum, through the funds dedicated to multidisciplinary researches on archaeology.

Abdelaal *et al.* 2014

Shaaban Abdelaal, Nagla Mahmoud, Vincient Detalle, A technical examination and the identification of the wood, pigments, grounds and binder of an ancient Egyptian sarcophagus. *International Journal of Conservation Science* 5, (2), 2014, 177–188.

Abdrabou *et al.* 2015

Ahmed Abdrabou, Medhat Abdallah, Mohamed Abd El Kader, Analytical study and conservation processes of a painted wooden graeco – roman coffin. *International Journal of Conservation Science* 6, (4), 2015, 573–586.

Andelković-Demian 2016

Branislav Andelković, Nicoleta Demian, *Colecția de antichități egiptene a Muzeului Banatului din Timișoara (The Collection of Egyptian Antiquities in the Museum of Banat Timișoara)*, Timișoara, 2016.

Andelković-Teeter 2015

Branislav Andelković, Emily Teeter, A coffin dispersed: case-study of 21st Dynasty coffin fragments (Timișoara 1142–1146, Budapest 51.325). *Issues in Ethnology and Anthropology*, n.s. 10 (1), 2015, 209–221.

Bader, Al-Gharib 2014

Nabil Abd El Tawab Bader, Walid Al-Gharib, Assessment of deterioration and conservation of a polychrome wooden coffin, from Al-Arish Museum, Egypt. *International Journal of Conservation Science* 4, (4), 2014, 397–412.

Bracci *et al.* 2015

Susanna Bracci, O. Caruso, Monica Galleoti, Roberta Iannaccone, Donata Magrini, D. Picchi, D., Pinna, S. Porcinai, Multidisciplinary approach for the study of an Egyptian coffin (late 22nd/early 25th dynasty): Combining imaging and spectroscopic techniques. *Spectrochimica Acta Part A Molecular and Biomolecular Spectroscopy* 145, 2015, 511–522.

Bronk Ramsey 2009

Christopher Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radio-carbon dates. *Radiocarbon* 51 (1), 2009, 337–360.

Bronk Ramsey *et al.* 2010

Christopher Bronk Ramsey, Michael W. Dee, Joanne M. Rowland, Thomas F. G. Higham, Stephen A. Harris, Fiona Brock, Anita Quiles, Eva M. Wild, Marcus, S. Ezra, Andrew J. Shortland, Radiocarbon-Based Chronology for Dynastic Egypt. *Science* 328, 2010, 1554–1557.

Bonizzoni *et al.* 2011

L. Bonizzoni, S. Bruni, V. Guglielmi, M. Milazzo, O. Neri, Field and laboratory multi-technique analysis of pigments and organic painting media from an Egyptian coffin (26th dynasty). *Archaeometry* 53, (6), 2011, 1212–1230.

⁴¹ See Andelković, Teeter 2015, 210 and Andelković, Demian 2016, 92.

⁴² In this respect is important to compare to the preservation status of the object from Budapest (see Liptay 2011, plate 18, no. 51.325), which was restored still in 1958.

Cihó 1988

Miron Cihó, Sarcophage și cartonaje. *Antichități egiptene în colecțiile din România*, Cluj-Napoca, 1988, 24–25.

Cihó 1988a

Miron Cihó, Tabel cronologic. *Antichități egiptene în colecțiile din România*, Cluj-Napoca, 1988, 36–37.

Cihó 2008

Miron Cihó, *Lexiconul faraonilor*, București, 2008.

Craddock, Bowman (eds.) 1990

Paul Craddock, Sheridan Bowman, The scientific detection of fakes and forgeries. *Fake? The art of deception* (eds. Jones, Mark, Craddock, Paul, Barker, Nicolas), Berkeley-Los Angeles, 1990, 275–290.

Dee et al. 2012

Michael W. Dee, Joanne M. Rowland, Thomas F.G. Higham, Andrew J. Shortland, Fiona Brock, Stephen A. Harris, Christopher Bronk Ramsey, Synchronizing radiocarbon dating and the Egyptian historical chronology by improved sample selection. *Antiquity* 86, 2012, 868–883.

ERD

Egyptian Radiocarbon Database. Available at: <https://c14.arch.ox.ac.uk/egyptdb/db.php> (accessed 3 of May 2016)

Fishman et al 1977

Bernard Fishman, Hamish Forbers, Barbara Lawn, University of Pennsylvania radiocarbon dates XIX. *Radiocarbon* 19 (2), 1977, 188–228.

Jones et al. (eds.) 1990

Mark Jones, Paul Craddock, Nicolas Barker (eds.), *Fake? The art of deception*, Berkeley-Los Angeles, 1990.

Libby 1960

Willard F. Libby, Radiocarbon dating. Nobel Lecture, December 12, 1960. *Nobel Lectures, Chemistry 1942–1962*, Elsevier Publishing Company, Amsterdam, 1964.

Liptay 2011

Éva Liptay, *Coffins and Coffin Fragments of the Third Intermediate Period*, Budapest, 2011.

Lucarelli, Müller-Roth 2014

Rita Lucarelli, Marcus Müller-Roth, Forgeries for the Dead: fake specimens of the ancient Egyptian Book of the Dead. *IBAES XV, Authentizität. Artefakt und Versprechen in der Archäologie* (ed. Fitzenreiter, Martin), 2014, 41–50.

Mahmood, Abdel Fatah 2011

Hala Afifi Mahmood, Mostafa Ahmed Abdel Fatah, Analytical study of ground painting layers and conservation processes of an Egyptian painted coffin. *Journal of Life Sciences* 5, 2011, 661–669.

Manning et al. 2014

Sturt W. Manning, Michael W. Dee, Eva M. Wild, Christopher Bronk Ramsey, Kathryn Bandy, Pearce Paul Creasman, Carol B. Griggs, Charlotte L. Pearson, Andrew J. Shortland, Peter Steier, High-precision dendro–14C dating of two cedar wood sequences from First Intermediate Period and Middle Kingdom Egypt and a small regional climate-related 14C divergence. *Journal of Archaeological Science* 46, 2014, 401–416.

Mazurek et al. 2014

Joy Mazurek, Marie Svoboda, Jeffrey Maish, Kazuki Kawahara, Shunsuke Fukakusa, Takashi Nakazawa, Yoko Taniguchi, Characterization of binding media in Egyptian Romano portraits using enzyme-linked immunosorbant assay and mass spectrometry. *e-Preservation Science* 11, 2014, 76–83.

Reimer et al. 2009

P. J. Reimer, M. G. L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J. W. Beck, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C. E. Buck, G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. A. Hugen, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 51 (4), 2009, 1111–1150.

Scott 2014

David Scott, A review of ancient Egyptian pigments and cosmetics. *Studies in Conservation*, 2014, 1–18.

Shaw 2000

Ian Shaw, *The Oxford history of ancient Egypt*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

Taylor, Bar-Yosef 2014

F. E. Taylor, Ofer Bar-Yosef, *Radiocarbon dating. An archaeological perspective*, Walnut Creek, 2014.

Voss 2014

Susanne Voss, Ludwig Borchardts Berichte über Fälschungen im ägyptischen Antikenhandel von 1899 bis 1914: Aufkommen, Methoden, Techniken, Spezialisierungen und Vertrieb. *IBAES XV, Authentizität. Artefakt und Versprechen in der Archäologie* (ed. Fitzenreiter, Martin), 2014, 51–60.

Wakeling 1912

T. G. Wakeling, *Forged Egyptian antiquities*, London, 1912

Photo 1: The item with inv. no. 1142

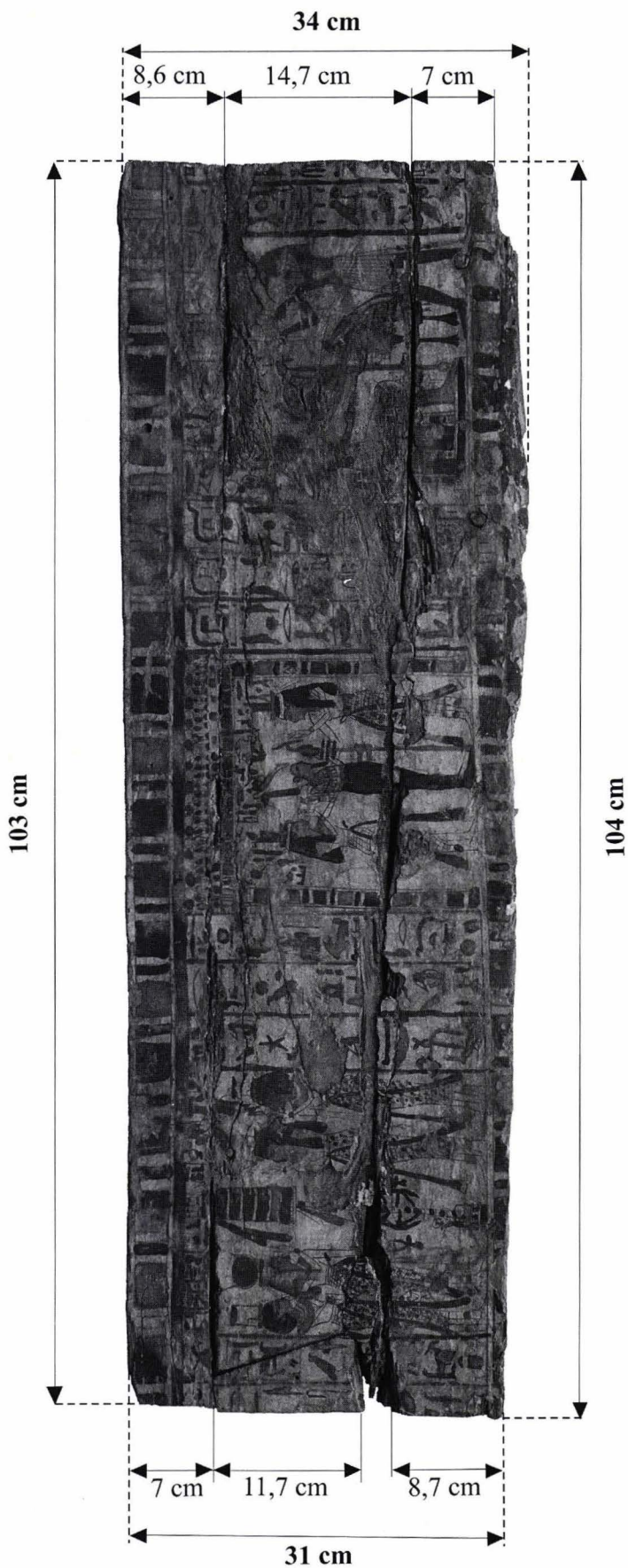

Image 1: The dimensional data of the item with inv. no. 1142

Inv. nr.	Data înregistrării			Nr. de matrice	Denumirea Obiectului	Descrierea obiectului (se va arăta materialul, tehnica și dimensiunile obiectului)	Starea de conservare	Proveniența (Ex. cercetări pe teren, cumpărate, donate, găsite, etc. Se va indica actual care dovedește proveniența)	Nr. obiectelor				Valoarea obiectului	CLASIFICAREA OBIECTELOR		Data, motivul și cantitatea înțelesă din patrimoniul muzeului	OBSERVAȚII
	Anul	Luna	Ziua						Din care			Folul colecției (Pentru colecțiile istorice se va arăta arhivarea)		Specialitatea în care se încadrează Ex. (den. și art. științific, etnogr., etc.)			
									Total	Tip	Tip						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1141	1958	XII	20	1141	Moșca	Turnare, sculptată în lemn de mormor reprez. capul unei femei	bun.	Egipt	1.				25 lei	Egipt. antic.	lemn		3036. 3606
1142				1142	Sarcofag	cu scene în relieful cu învingătoare	fragm.	Egipt.	1.				100 lei	-	-		3038. 3607
1143				1143	Sarcofag	-	-	-	1.				-	-	-		3038 3608
1144				1144	Sarcofag	-	-	-	1.				-	-	-		3038
1145				1145	Sarcofag	-	-	-	1.				-	-	-		3038
1146				1146	Sarcofag	Formă semi-sfinx	-	-	1.				-	-	-		3038
1147				1147	Statuie	din lemn de mormor, aflat într-un morm. din epoca lui Tolomeu	-	-	1.				-	-	-		3038
1148				1148	Statuie	Reprezentare în cal-	bun.	Egipt	1.				50 lei	gr. rom.	-	Circula	3038
1149				1149	Placi	cu 12 ornate reprezentând zitate egiptene.	-	Egipt	1.				100 lei	-	-		3038
1150				1150	Sarcofag		-	Egipt	6								

Image 2: The photo-copy of the page from the inventory register of the Banat Museum showing the position of the items with inv. no. 1142–1146.

Photo 2a: Details with the wooden dowels used for assembling the coffin, from which the item with inv. no 1142 is part

Photo 2b: Details with the wooden dowels used for assembling the coffin, from which the item with inv. no 1142 is part

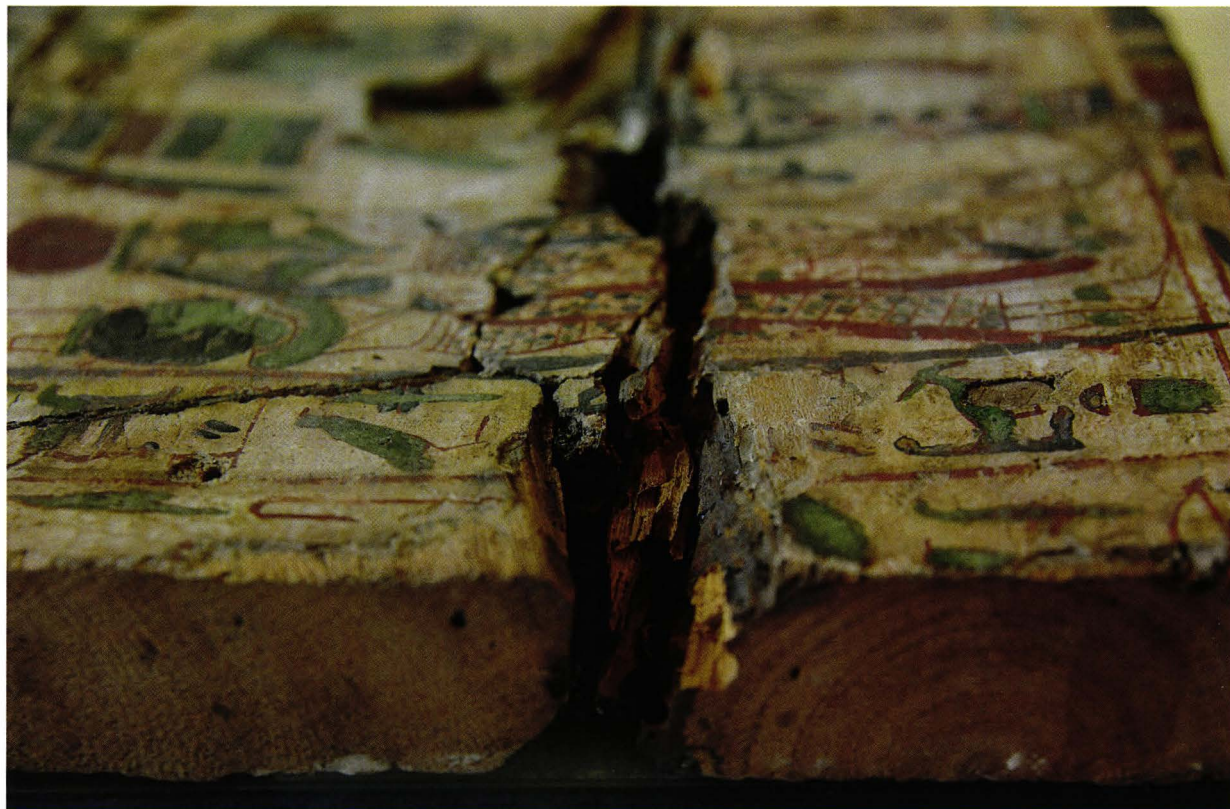

Photo 3a: A detail regarding the effects of the wood and glue dehydration that led to the detachment of the smallest fragment of plank

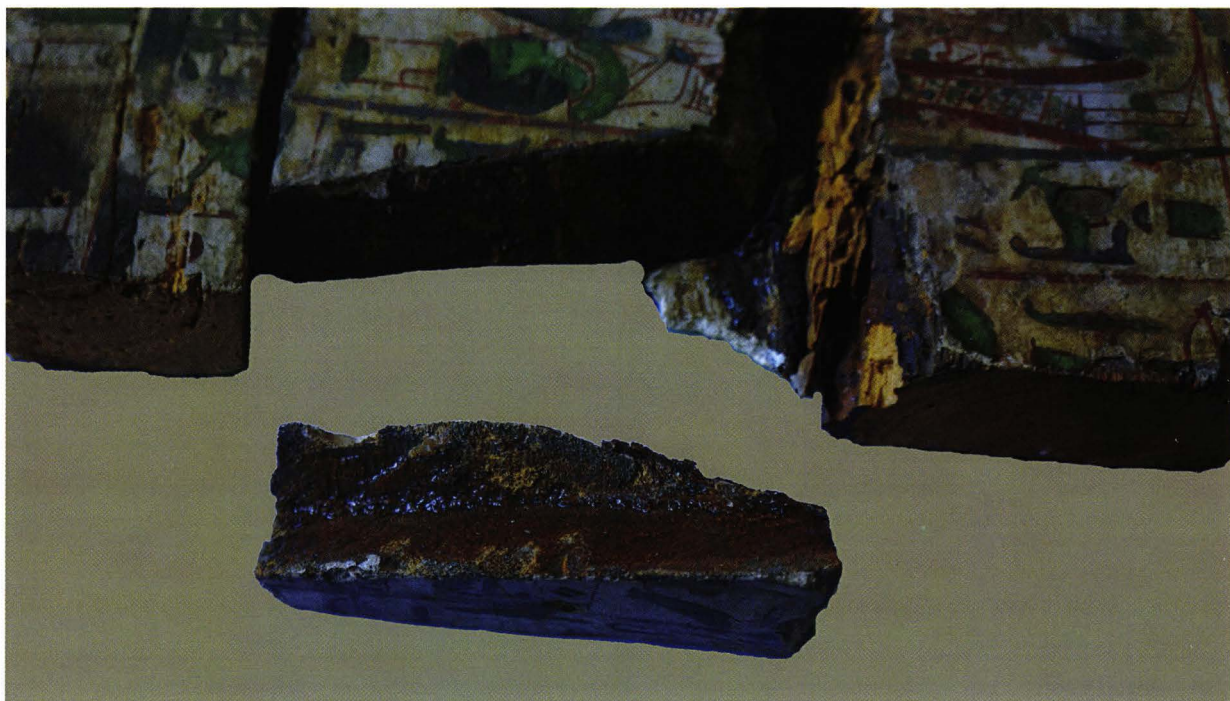

Photo 3b: A detail regarding the effects of the wood and glue dehydration that led to the detachment of the smallest fragment of plank

Photo 6: A detail of the area where the gesso is thickened due to the irregular surface of the composing planks

Photo 7: The apertures from the upper edge of the item with inv. no. 1142 used for fastening the lid of the coffin with its lower part

Photo 8: Details of the lower edge of the item with inv. no. 1142 showing the marks of the breakage of the side wall from the floor panel of the coffin

Image 3: The designation of the painted layer gaps from the item with inv. no. 1142

Image 4: The designation of the painted layer gaps from the item with inv. no. 1142 caused by the thinness of the gesso layer

Photo 9: A detail of the area from where the painted layer is missing, caused by the thinness of the gesso

Photo 10: A detail of the painted surface showing the craquelures from the painted layer's surface, caused by the aging phenomenon

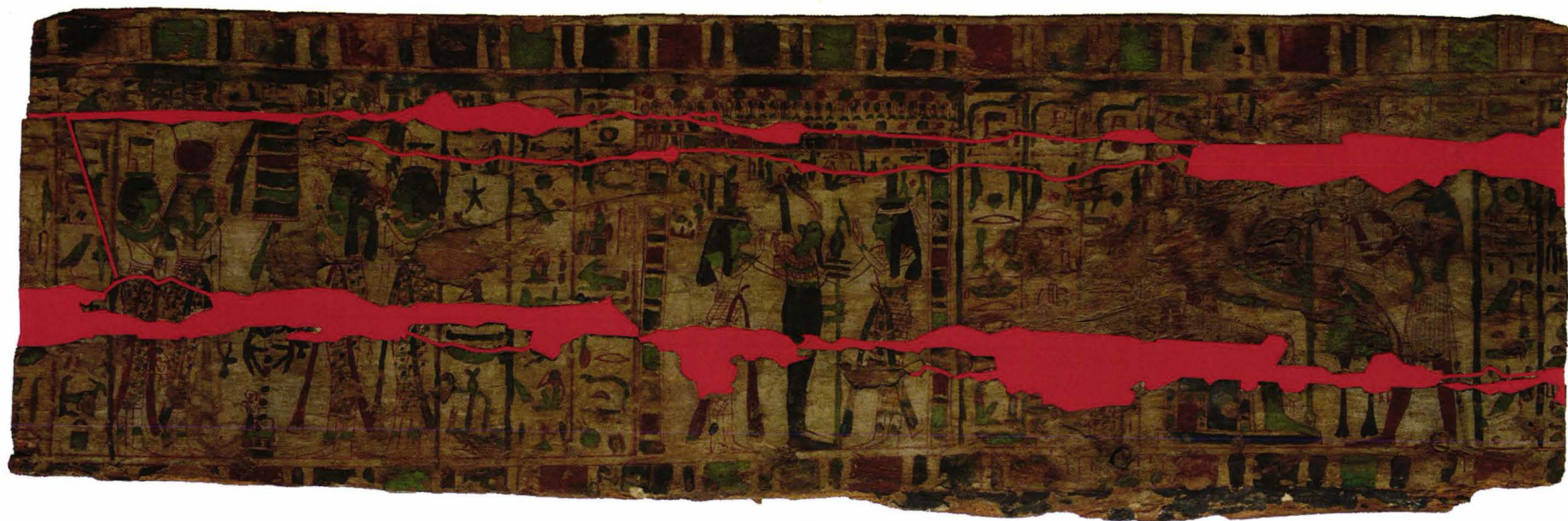

Image 5: The designation of the painted layer gaps from the item with inv. no. 1142 caused by the fissures appeared between the composing planks

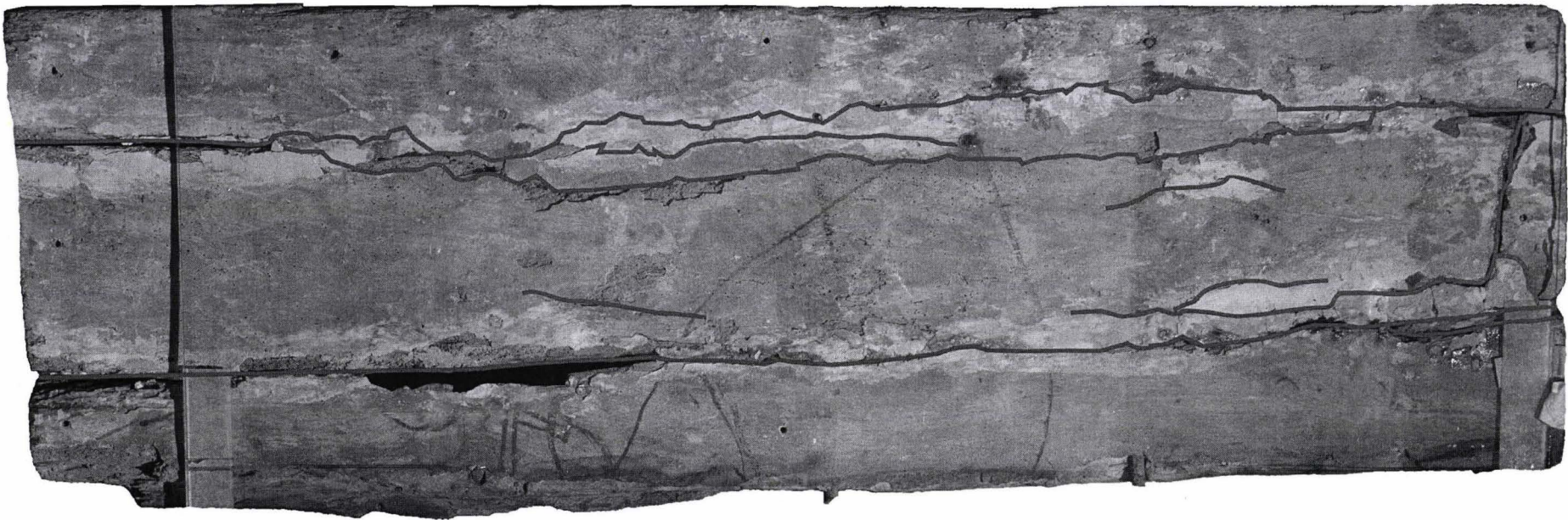

Image 6: The designation of the fissures, marked accordingly, appeared on the verso of the item with inv. no. 1142

Image 7: The designation of the painted layer gaps from the item with inv. no. 1142 caused by the detachment of the gesso

Photo 11: A detail of the lower edge of the item with inv. no. 1142, where the painted layer is missing, caused by the breakage of the side wall from the floor panel of the coffin

Photo 12: A detail with the upper edge of the item with inv. no. 1142, where the painted layer is missing, caused by inappropriate handling of the item during time

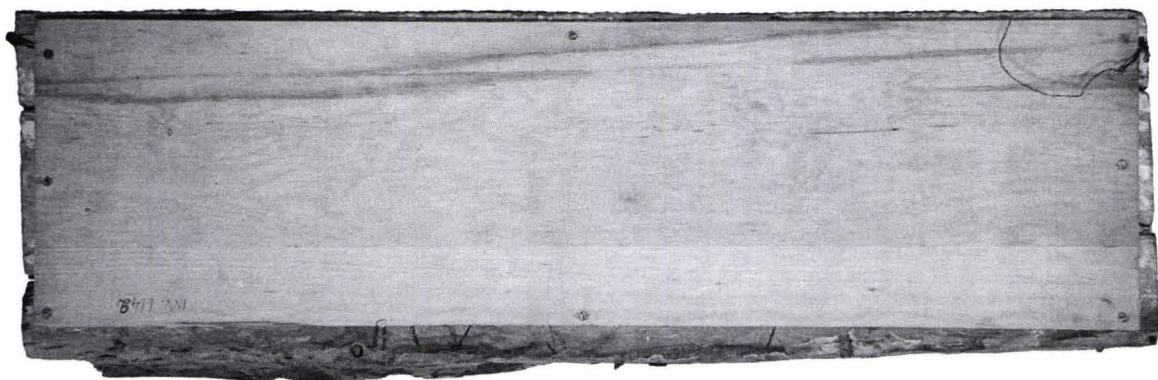

Photo 13: The item with inv. no. 1142 at the time of its returning from Cluj, having assembled on the back a rectangular piece of plywood

Photo 14: A detail of the traces of the wood screws on the verso of item with inv. no. 1142

Photo 15a: Details showing the traces of the xylophagous insects' infections

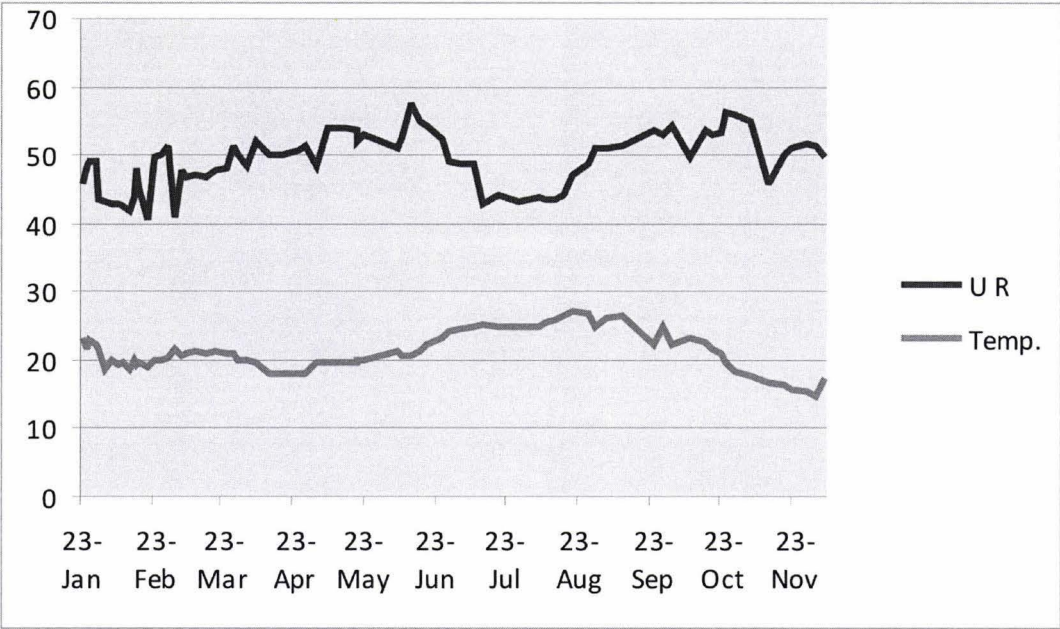
Photo 15b: Details showing the traces of the xylophagous insects' infections

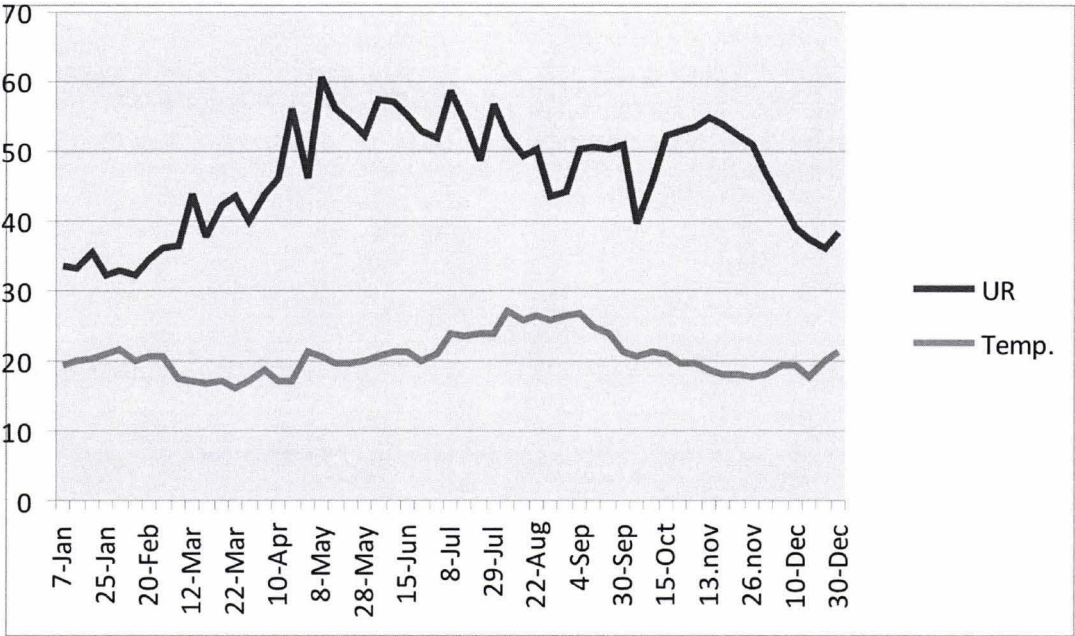
Photo 16a: A detail showing patches caused by pluvial water leakage on the painted layer of the item with inv. no. 1142

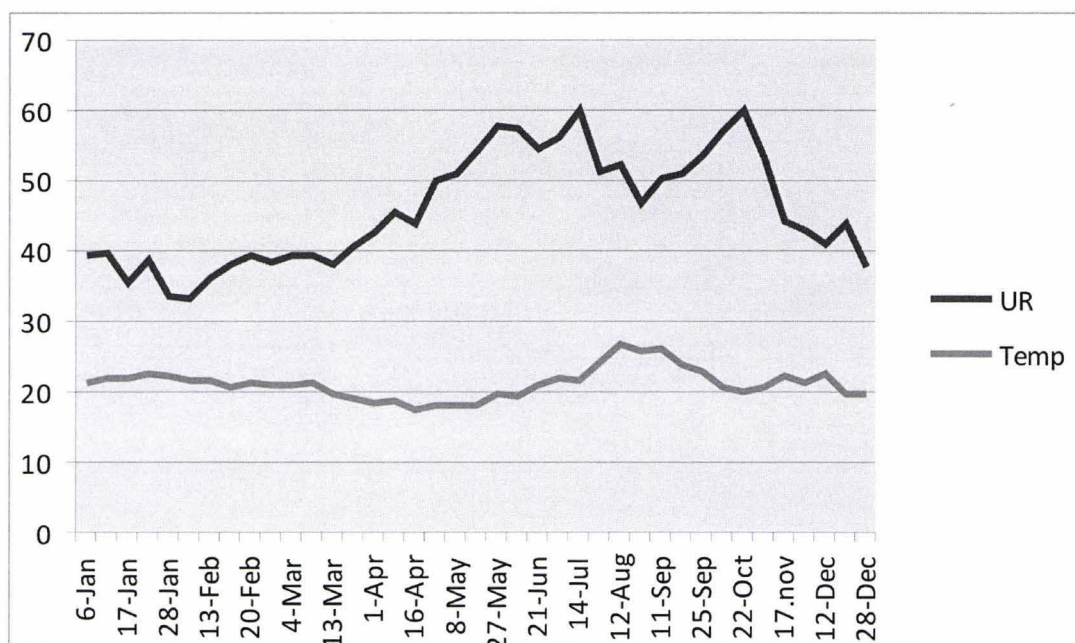
Photo 16b: Details showing patches caused by pluvial water leakage on the upper edge of the item with the inv. no. 1142

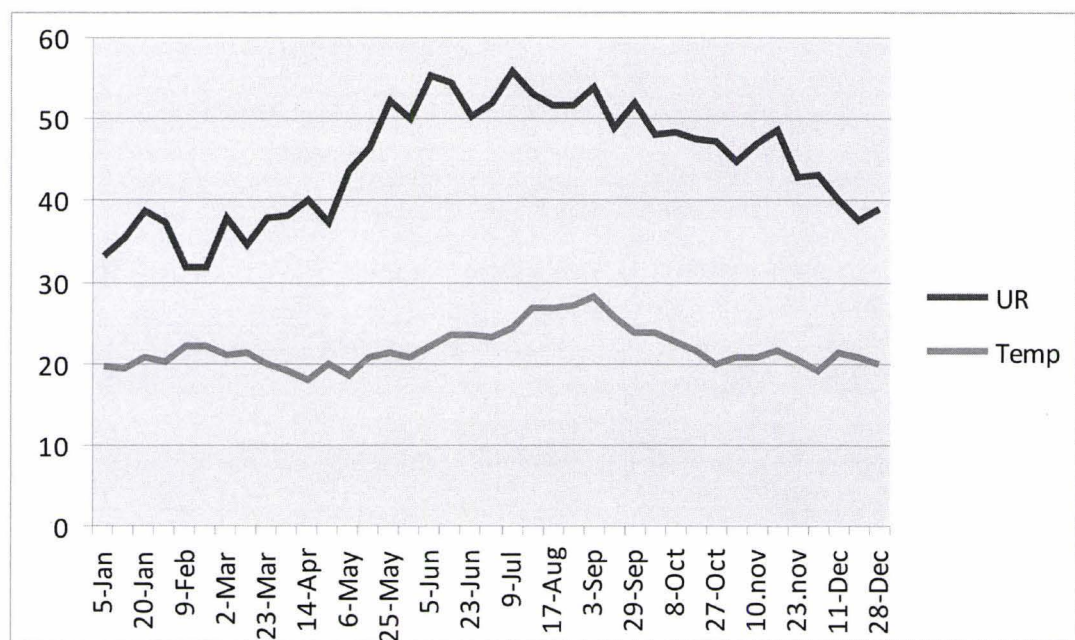
Graphic 1: The variations of the temperature and relative humidity during 2012 from the deposit where item with inv. no. 1142 is hosted

Graphic 2: The variations of the temperature and relative humidity during 2013 from the deposit where item with inv. no. 1142 is hosted

Graphic 3: The variations of the temperature and relative humidity during 2014 from the deposit where item with inv. no. 1142 is hosted

Graphic 4: The variations of the temperature and relative humidity during 2015 from the deposit where item with inv. no. 1142 is hosted

Photo 17: A detail of the left side of the item with inv. no. 1142

Photo 18: A detail of the left edge of the lower plank from the item with inv. no. 1142, showing the complete structure of the trunk, including the bark of the tree

Photo 19: A detail during the sampling procedure, right after the removal of a small area from the bark

Photo 20a: A detail of the sampled spot

Photo 20b: A detail of the left edge of the lower plank from where the sample was procured, pointing that the outer rings were targeted

Photo 21: An overview of the item with inv. no. 1142 showing the sampled spot

Photo 22: The item with inv. no.1142 having the sampling spot marked accordingly and the designation of the same spot enlarged

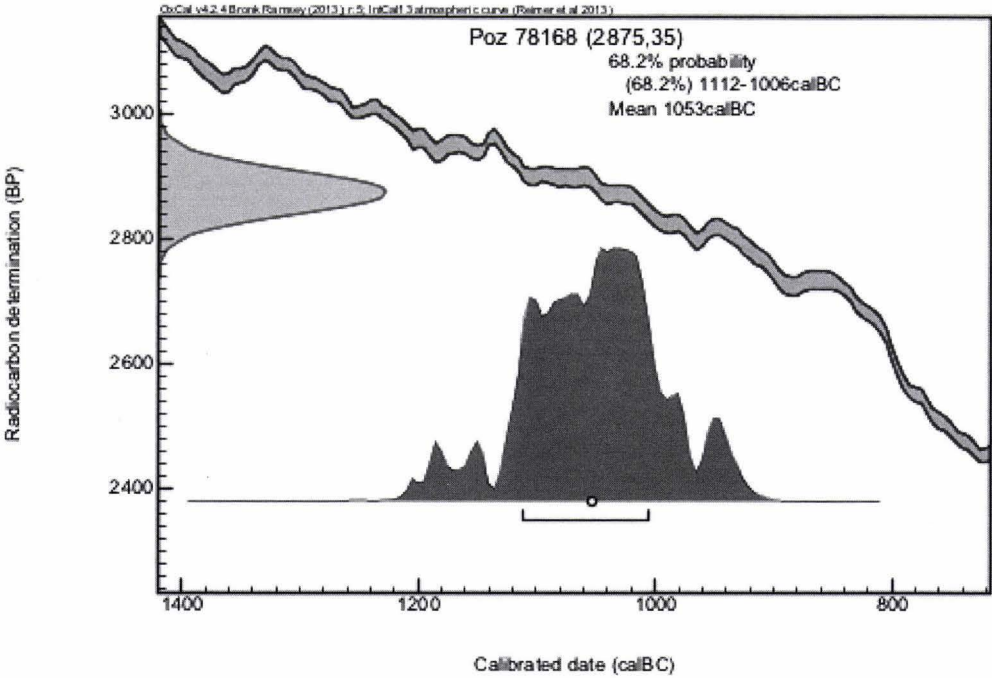

Image 8: The diagram of the 1 σ (68,2% probability) calibrated value of the date Poz-78168

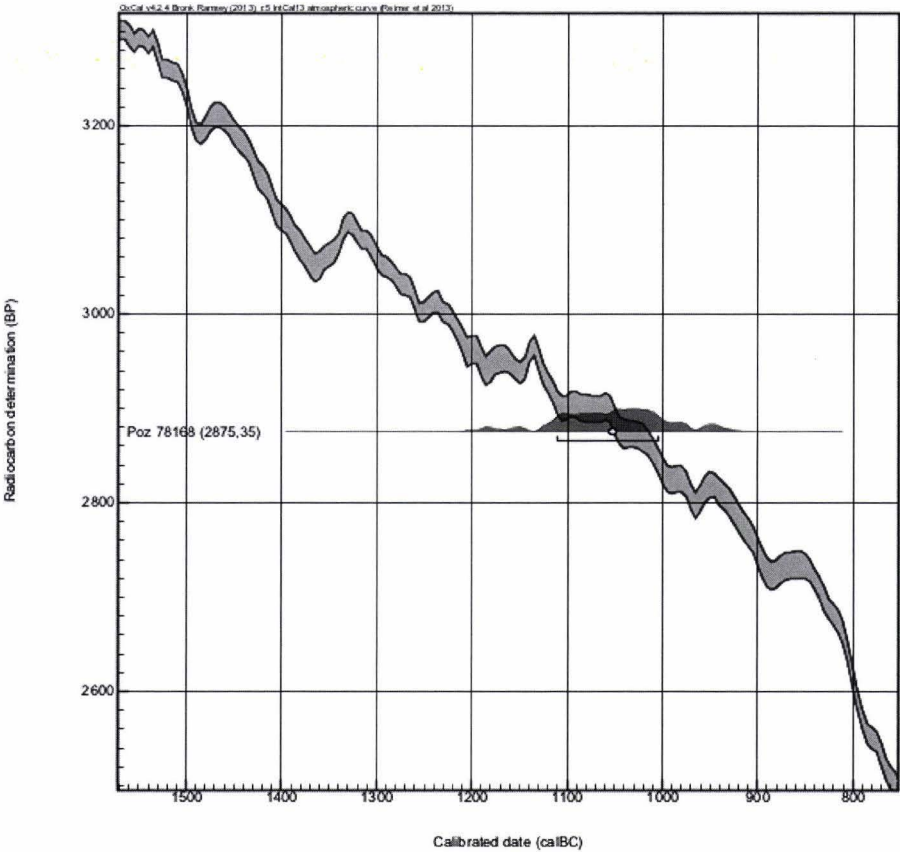

Image 9: The position of the calibrated value of the date Poz-78168 on the calibration curve

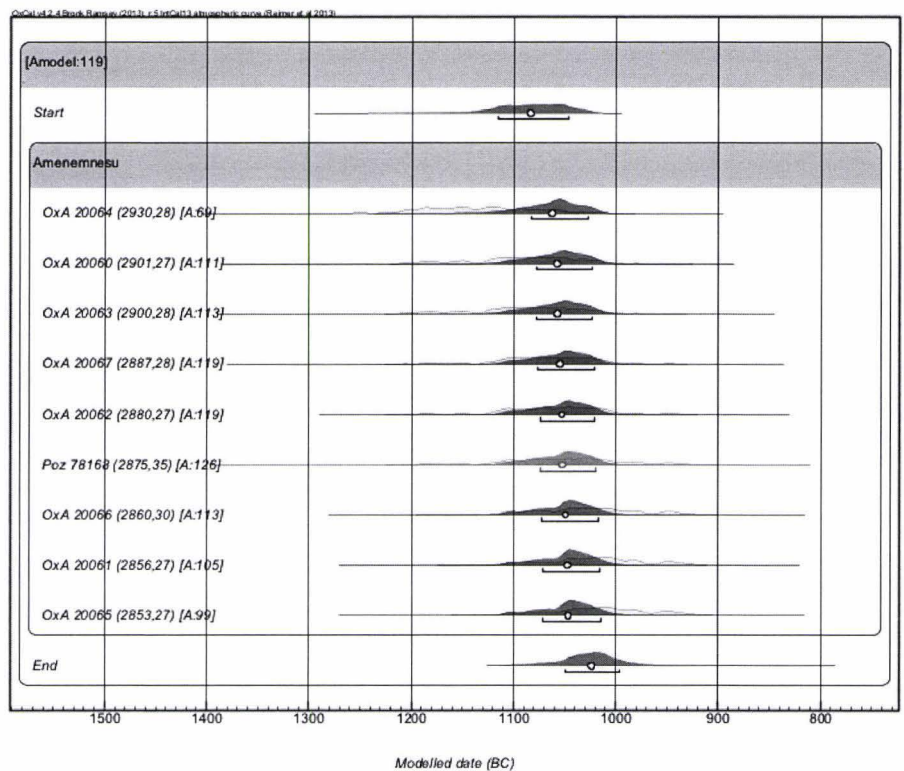

Image 10: The bounded phase corresponding to the 21st Dynasty, built using the AMS existing data for this historical epoch, showing the date Poz–78168 marked in red.

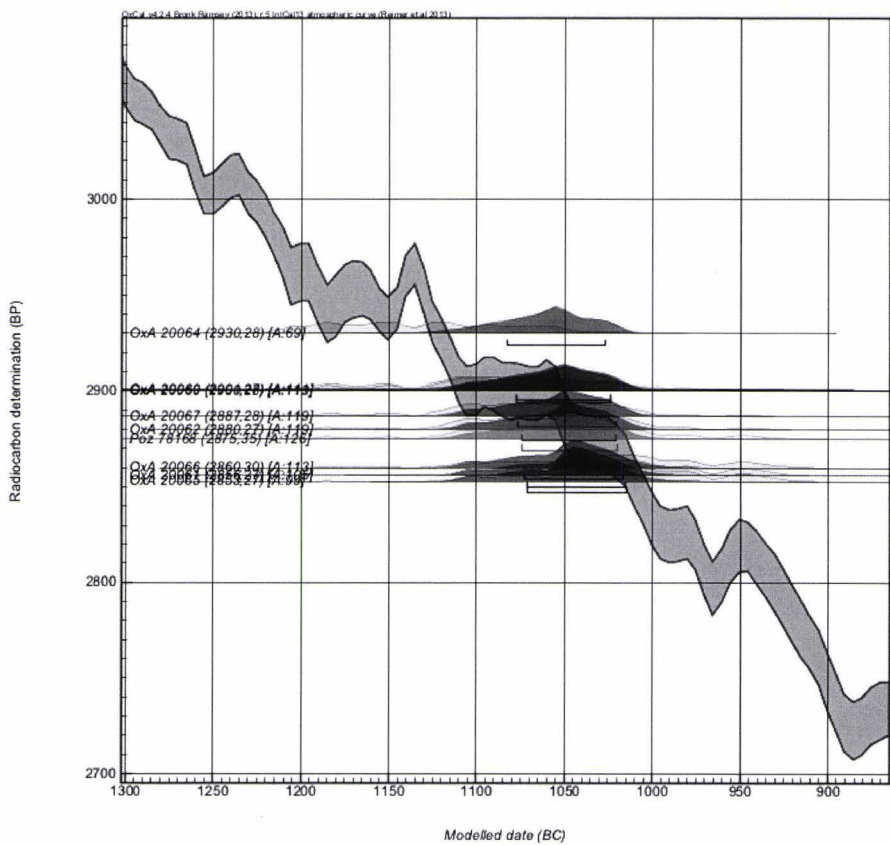

Image 11: The position on the calibration curve of the phase corresponding to the 21st Dynasty, showing the date Poz–78168 marked in red

DESPRE TEMPLE, HAMBARE ȘI ARHEOLOGIA RITUALULUI

Gelu A. Florea*

Cuvinte cheie: a doua epocă a fierului, templu, hambar, daci, celți, metodologie, arheologia ritualului
Keywords: Late Iron Age, temple, granary, Dacians, Celts, methodology, archaeology of ritual

About Temples, Granaries and the Archaeology of Ritual

(Abstract)

This text is a response to a paper published by C. H. Opreanu in the previous issue of this periodical (*Analele Banatului* 23, 2015). The mentioned author is reevaluating archaeological data from earlier excavations in the Dacian fortresses from the Orăștie Mountains, especially regarding the ashlar masonry of the so called “*murus Dacicus*” and the complex stone and timber structures – the specific Dacian temples (1st century BC – 1st century AD).

First, his critical approach seeks to change the terminology referring to the denomination of the abovementioned building technique used to erect the ramparts of the indigenous fortresses (Costești, Blidaru, Piatra Roșie, Căpâlna, Bănița, Sarmizegetusa Regia, etc.), arguing that it obviously bears the mark of Greek architects and that the local (Dacian) contribution is inexistent. He is emphasizing that the use of this expression is misleading, exaggerating the importance of the indigenous civilization.

In fact, nobody denied the Greek influence in the matter of the mentioned architecture of the fortresses (the specific masonry and the details of the plans), and the present paper shows that the “*murus Dacicus*” concept is a modern terminological construct (not mentioned by any ancient textual source), an artificial convention invented by the archaeologists which were excavating the Dacian Late Iron Age monuments, after the WW II, in order to identify this particular type of structure found in the Orăștie Mountains and to associate it with the local civilization. The expression was widely adopted and used in the Romanian archaeology ever since, so it would be difficult to eliminate it. As it is the case of “*murus Gallicus*” (which is a generic label designating various structures of earth, stone and timber ramparts), this term defines a few variants of the original prototype (Hellenistic masonry), which were identified on the sites from the Orăștie Mountains. The best solution would be to assume and explain the conventional nature of the expression, if it cannot be ruled out right away.

The second debated issue is specific mainly to the archaeology of ritual, with an emphasis on the structures found in Sarmizegetusa Regia, the capital of the Dacian kingdom, and in a few other sites, traditionally identified as indigenous temples. Opreanu is challenging the sacred character of these rectangular buildings, consisting of ranges of columns based on stone disks and surrounded by stone pillars, and is arguing their mundane purpose (granaries). His main objection resides in the discovery of some carbonized grains and other “secular” artefacts (nails, blacksmith and carpentry tools, a weapon etc.) within the premises. In his opinion, only the presence of the images of the worshiped deities within a *cella*, of “animal bones or votive objects deposits” would be relevant for the identification of a temple. On the other hand, his analysis ignores the presence of the monumental stone altar in the sacred area of Sarmizegetusa Regia, placed in the vicinity of these structures. The present response pleads for a more appropriate approach, specific to the archaeology of ritual, other than this Manichean view regarding the “sacred” and the “profane” character of Iron Age artefacts and structures (cf. R. Bradley, P.S. Wells, M. Poux, etc. – see notes nos. 33, 36–37). The paper also emphasizes a few of Opreanu’s mistakes and inaccuracies in presenting some discoveries coming from Late Iron Age sites in France and in Romania, cited in his study.

Analiza metodologică a oricărui demers arheologic este binevenită, cu atât mai mult cu cât disciplina noastră se află într-un permanent proces de auto-reflecție. În școlile arheologice

occidentale (în sensul cel mai larg) aceasta a devenit o preocupare constantă, care înnoiește rapid instrumentarul metodologic al arheologiei. Prin integrarea unor tehnici de vârf, și a unor sensibilități tematice uneori surprinzătoare prin implicațiile lor, are loc expansiunea continuă a teritoriului cercetării înspre zone neexplorate. Reevaluarea critică

* Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Dpt. de Istorie antică și Arheologie; e-mail: gelufl@yahoo.com.

a terminologiei existente, asumarea unor unghiuri de abordare ingenioase ale unor realități arheologice aparent banale, asimilarea unor concepte provenite din științele sociale sau chiar din neuroștiințe se dovedesc capabile să restructureze fundamental discursul științific.

Este adevărat că în România, cu excepții notabile, asemenea interogări metodologice sunt încă prea puțin frecventate. Cercetarea sistematică de teren devine tot mai nesigură în condițiile subfinanțării cronice, iar constrângerile arheologiei preventive fac oricum destul de dificilă gestionarea informației curente obținute pe teren. În aceste condiții, tradiționalismul funciar, mai mult sau mai puțin asumat cedează prea lent în fața provocărilor contemporane. De aceea, cred că este potrivit ca, periodic, să fie chestionate „adevărurile fundamentale”, „bunurile câștigate” – *i.e.* interpretările și concluziile de care nu se mai îndoiește nimeni de mult, fiind integrate deja în patrimoniul „clasic” al cunoașterii arheologice¹. Dinamica uniform accelerată a avansului cercetărilor contemporane obligă la reevaluarea periodică a metodologiei și concepțiilor istoriografice de până acum.

Din toate aceste motive, textul publicat de colegul Coriolan Horațiu Oprean privind „arhitectura epocii Latene din Munții Șureanu” este, în principiu, potrivit pentru a resuscita dezbaterile științifice privitoare la civilizația indigenă de la sfârșitul celei de-a doua epoci a fierului. Argumentația cu iz arheologic depășește astăzi tot mai frecvent cadrul referențial profesionist, eșuând în precaritatea „impresionistă” a *mass-media* și *social-media*, sau, și mai grav, se dovedește tot mai vulnerabilă la tendințele de instrumentalizare „dacopată”. În aceste condiții dialogul științific autentic este legitim.

*

Urmărind istoricul cercetărilor privind regiunea Munților Orăștiei devine vizibil momentul începutului anilor 1950 când au fost făcute multe dintre marile descoperiri de la Sarmizegetusa Regia și din celelalte centre fortificate din împrejurimi.

¹ *E.g.* evaluarea lucidă și critică a lui K. Lockyear este apreciată tocmai prin echilibrul abordării și prin întrebările legitime pe care le ridică. Lockyear 2004, *passim*; el observă în cazul templelor de la Sarmizegetusa Regia: “*It seems, then, that both the circular and rectangular sanctuaries reflect other, more mundane buildings (...). We should probably seek to explain the form of the sanctuaries in the light of these parallels, rather than in terms of calendars or astronomical observatories. Many religions have an explicit link to agriculture, and perhaps these structures echo pastoral exploitation of the uplands and arable exploitation of the lowlands, linking through religion the various parts of the Dacian landscape to this centre of power.*” (63)

Ele, după timidele începuturi interbelice, au redimensionat fundamental percepția specialiștilor și a publicului larg despre civilizația dacică, în foarte mică măsură cunoscută până atunci. Descoperirea construcțiilor din piatră – existența însăși a unei arhitecturi monumentale organizată într-un ansamblu, necunoscut până atunci – a constituit o surpriză pentru toată lumea. În același timp, interpretările avansate atunci de către „clasiști” (împreună cu inerente ezitări și chiar erori) nu se puteau baza pe experiențe anterioare valide, pentru că, pur și simplu, nu existau arheologi specializați în „civilizație dacică”. De altminteri, aceeași arhitectură inspirată de modele mediteraneene, descoperită departe în munții Daciei, a fost identificată ca atare tocmai de specialiștii respectivi. Fără să aibă formația teoretică și metodologică inerentă studiilor de arheologie de astăzi, ei priveau arheologia ca pe o disciplină auxiliară a istoriei al cărei rost pe lume era să ofere acesteia „materie primă”.

Era o perioadă în care teoria arheologică internațională nu frecventa încă teritoriile care astăzi sunt la îndemână, iar pe de altă parte, discursul cultural-istoric era dominant. Sistemul de referință oferit de sursele textuale antice pentru cronologia acestor descoperiri a constituit punctul de pornire inevitabil, iar siturile arheologice dacice din Munții Orăștiei au fost percepute mai ales ca o „scenografie” pentru evenimentele descrise de Strabo, Cassius Dio și Iordanes etc. Pe de altă parte, comandamentele ideologice apăsătoare ale epocii, care au impus uneori concesii științifice, nu pot fi ignorate cu desăvârșire din perspectiva confortabilă a zilei de astăzi. O analiză retrospectivă care nu ține seama de aceste circumstanțe reale care au condiționat cercetarea arheologică și scrisul istoric din acele decenii, riscă să devină contrafactuală.

Departă de a fi perfectă, metoda științifică (săpăturile propriu-zise și înregistrarea rezultatelor lor) practică în acele decenii oferă încă informații recuperabile. Primii care se confruntă cu aceste realități suntem cei care lucrăm astăzi în Munții Orăștiei. Rapoartele arheologice, monografiile și studiile referitoare la aceste monumente și situri constituie un legat criticabil din punctul de vedere al standardelor actuale, însă rămân prețioase în contextul reevaluărilor și verificărilor de teren, atât de necesare. Publicațiile anilor 1950–1970 sunt mai puțin dezamăgitoare decât par, având în vedere maniera de documentare a unor complexe și situații stratigrafice, după metodele vremii respective: *e.g.* atelierul metalurgic de pe terasa a VIII-a, construcțiile de pe „platoul cu șase terase” sau chiar unele monumente din zona sacră a Sarmizegetusei.

În acel climat, dominat de o concepție cultural-istorică, au fost elaborate o serie de concepte care s-au transformat, în scurt timp, în clișee terminologice, asimilate în literatura de specialitate. Unul dintre ele este „*murus Dacicus*”, care s-a dorit să desemneze varianta locală a zidului format din două paramente de piatră ecarisată, umplutură și tiranți de lemn, inspirat din tehnica elenistică. Unul dintre motivele pentru care a fost aleasă această formulă fictivă a fost, cred, tocmai dorința mimetică de a stabili o simetrie terminologică cu „*murus Gallicus*” (atestat textual), implicit cu lumea celtică mai mult sau mai puțin contemporană. Această denumire, încetățenită în literatura noastră arheologică, a devenit astăzi mai degrabă o *convenție, un termen tehnic*: de altfel, el acoperă mai multe variante locale care sunt ilustrate în diversele situri din Munții Orăștiei și, uneori, chiar în același sit (diferențe care se definesc prin dimensiuni ale blocurilor, prezența, frecvența sau absența butiselor, frecvența și vizibilitatea capetelor tiranților, etc.). Situația este asemănătoare cu cazul expresiei *murus Gallicus*: aceasta desemnează, generic, mai multe variante constructive ale unor elemente de fortificare (v. mai jos).

Putem renunța la „*murus Dacicus*”, ținând cont de obiecțiile formulate inclusiv de C. Opreanu? Teoretic da, în condițiile în care obișnuința încetățenită în literatura de specialitate ar putea fi învinsă. Cred în caracterul formativ al terminologiei în structurarea discursului științific, și în mod special în cazul arheologiei. În general, utilizarea unor determinative etnice în arheologie ar trebui evitate pentru corectitudine, afară de rarele cazuri în care ele sunt evidente. Adoptarea unui vocabular de specialitate neutru din acest punct de vedere este binevenit (e.g. „a doua epocă a fierului” poate înlocui expresia „epocă Latène” sau „epocă dacică”). Trebuie să recunosc că, în climatul actual, încă impregnat de paradigma cultural-istorică, o asemenea schimbare ar fi surprinzătoare. În mod special, „*Dacicus*” din constructul terminologic discutat de C. Opreanu, mi se pare, însă, mai puțin flagrant cu condiția acceptării și explicării caracterului său *convențional*.

Având în vedere că nu este vorba de o denumire antică transmisă până azi ci, mai degrabă, de un „artefact lingvistic” antichizant, nu consider că folosirea lui este o greșeală fundamentală. Nu este necesar ca utilizarea lui să fie justificată cu orice preț prin originalitatea cu iz etnic a structurii. Aș vedea, poate, mai potrivită folosirea expresiei respective între ghilimele, sau explicarea convenției într-o notă privind terminologia folosită într-o lucrare,

(alături de altele asemenea: *dava, sica*, „geto-daci” etc.), atâta vreme cât termenul (antic) nu este asociat *direct* și incontestabil în sursele antice obiectului pe care se crede că-l desemnează.

Revin la metodologie: C. Opreanu, pornind de la această obiecție terminologică, se lansează într-un excurs amplu, destul de riscant, cu privire la „*murus Gallicus*” (funcțiile sale, etape ale unei „evoluii cronologice” *sui generis*, semnificațiile pe care i le asociază autorul citat) și posibilele paralele cu zidăria din lumea dacică. Dincolo de erorile și lacunele în documentare, pe care le voi semnala mai jos, acest demers mi se pare discutabil din punct de vedere metodologic: sunt amestecate, de dragul unei argumentații simpliste, realități diferite, îndepărtate în timp și spațiu, unele dintre ele nefiind omologate de cercetarea arheologică². Aceste analogii, mecanice și destul de schematic, sunt menite, în concepția autorului, să lămurească greșelile tradiționale făcute în abordarea realităților dacice.

Mă opresc în cele ce urmează doar la câteva dintre argumentele cuprinse în textul lui C. Opreanu.

Un exemplu este afirmația potrivit căreia „În ultimă instanță, această evoluție (*a zidului gallic – n.n.*) curmată parțial și în Europa de vest de cucerirea romană a Galliei, se îndreptă probabil, spre zidurile cu două paramente, în momentul de dinainte de cucerirea romană conturându-se prima etapă, edificarea unui parament exterior lucrat îngrijit.”³ Această concluzie contrafactuală se așează la urma unei argumentații care urmărește să acrediteze o evoluție internă a zidăriei fortificațiilor celtice bazată pe schema „lemn/pământ/piatră – lemn/piatră = simplu/complex = mai timpuriu/evoluat”. În realitate, lucrurile stau diferit, chiar în Gallia și, în general, în lumea celtică: expresia „zid gallic” acoperă realități mai complicate decât cele evocate în textul lui C. Opreanu. Conform unor lucrări de sinteză (ca să nu mai amintesc studiile speciale) există două tipuri principale: valul de pământ masiv (tip *Fécamp*) și, respectiv, zidul cu structură de bârne în interior⁴, inclusiv variantele celui din urmă (*Ehrang, Pfostenschlitzmauer, Kellheim*).

² Referințele autorului la monumentele (cronologia) de la Mt. Sainte Odile, care ocupă un volum important din argumentația din prima parte a textului, sunt cel puțin discutabile: se pare că analizele dendrocronologice și radiocarbon (23 de probe) «*militent pour une édification, ou moins un réaménagement substantiel de l'enceinte à partir de la seconde moitié du VIIe s. par un duc d'Alsace (Adalric ou son père, Boniface)*» Létterlé 2005, 27–28.

³ Opreanu 2015, 154, (s.n.).

⁴ Fichtl 2000, 40 *sqq.*; a se vedea harta răspândirii (p. 48) și schema tipologică a valurilor de pământ (p. 49).

Așa cum o arată rezultatele cercetărilor arheologice din anumite situri din Franța valul de pământ (mai rar din piatră) masiv coexistă cu variantele așa numitului „zid gallic” clasic (cu parament și legături interne din bârne de lemn). Folosirea valurilor de pământ de mari dimensiuni ca principal element de fortificare al unor *oppida* occidentale începe cel mai devreme la mijlocul sec. I a. Chr. și rămâne în uz și după cucerire – în epoca augusteică, așa cum o arată ultima fază a sitului de la Mont Beuvray – *Bibracte*⁵. Mai mult: « *Ce type de rempart, s'il correspond parfois au premier état de la fortification, comme à La Chaussée-Tirancourt (Somme) ou à Pommiers (Aisne), se présente plus fréquemment comme son état ultime* »⁶. Nu există indicii privind vreo evoluție inerentă spre un zid cu doi paramenți și umplutură – așa cum își imaginează C. Oprean că ar fi evoluat *murus Gallicus* dacă n-ar fi intervenit cucerirea romană. Un alt exemplu este celebrul sit de la Závist (Boemia) unde cele două sisteme de fortificare coexistă – după aprox. 150 a. Chr.⁷. De altfel, autori francezi de referință subliniază că pot fi identificate « *plusieurs types architecturaux distincts et souvent caractéristiques d'une période ou d'une région* »⁸, așa cum este firesc.

În aceste condiții este, cred, extrem de riscantă comparația la nivel general a unor situații arheologice, regiuni, și situri diferite, care nu sunt strict contemporane între ele, ca și stabilirea unor concluzii – judecări de valoare – pornind de la asemenea premise fragile.

Încheierea primei părți a intervenției lui C. Opreanu este, și ea, discutabilă cu atât mai mult cu cât se bazează pe o argumentație prealabilă precară: „(...) este greu de acceptat ca într-un mediu cultural în care nu se cunoștea arhitectura de piatră ea să apară printr-un impuls extern, iar mediul local să-și pună instant (sic! – n.n.) amprenta de originalitate asupra primelor ziduri de piatră pe care le vedea pentru prima oară. Mai degrabă putem accepta teoretic că meșterii greci au aplicat un sistem de construcție adaptat condițiilor geografice locale.”⁹

Este foarte probabil ca specificul zidului de piatră cioplită de la cetățile dacice să fi fost rezultatul unor adaptări la constrângerile impuse de mediul natural local. Este cunoscut, însă, că nu

doar condițiile de mediu influențează arhitectura. Pe lângă acestea și-au făcut simțită prezența și alte condiționări. Indiciile unei preluări creative și, mai ales selective, a unor influențe externe în civilizația din Munții Orăștiei, așa cum o pun în lumină cercetările arheologice, sunt numeroase. Prezența unor modele străine (mai ales mediteraneene) în ceramică este bine cunoscută. Sunt foarte puține copii ale unor produse străine, în schimb abundă elementele împrumutate care, integrate schemei morfologice sau finisajelor vaselor, conferă acestor produse un aer specific: decor șampilat, pictat sau/și angobat¹⁰, muluri (e.g. vasele de provizii tip *dolium/pithos* cu „buza în trepte”), caneluri și profilaturi¹¹ etc. Este unul dintre motivele pentru care, în ansamblu, calitatea ceramicii din situl de la Grădiștea de Munte și frecvența relativ redusă a formelor tradiționale, lucrate manual din pastă grosieră, sunt elemente (alături de altele) care conferă o identitate aparte marii așezări de pe Dealul Grădiștii. Formele, finisajele și frecvența ceramicii fine se deosebesc semnificativ de cele din multe alte așezări contemporane, și, pe de altă parte, nu copiază, ci se inspiră din modele mediteraneene. De altfel, acesta este și motivul pentru care, uneori, prototipurile sunt atât de dificil de identificat.

Frecvența unor *graffiti* ceramici (caractere latine, grecești și alte semne), pe produsele locale, inclusiv obișnuința de a nota, arată un mediu cultural cât se poate de permeabil la influențe culturale sudice¹². De curând, în sectorul estic al așezării civile au fost descoperite funduri de vase șampilate cu o posibilă marcă anepigrafă a olarului.

În domeniul arhitecturii există, de asemenea, multiple exemple, care scot în evidență un caracter mixt al tehnicilor constructive puse în operă în mod creativ. Un caz este turnul de la Poiana lui Mihu care atestă construirea unei elevații cu case-toane din lut și lemn pe un postament de zidărie isodomă, care respectă tehnica de inspirație elenistică (așa zisul „*murus Dacicus*”)¹³. Este posibil ca

¹⁰ Ceramica pictată este o expresie perfectă a acestei realități culturale: folosind tehnica de realizare mediteraneeană a fost creată (chiar în lipsa unor antecedente) o ornamentică originală, aplicată pe forme locale – Florea 1998, *passim*.

¹¹ Florea 1993, 108–109; Cristescu 2014, *passim*.

¹² Observații încă în cursul săpăturilor din anii imediat postbelici, acești *graffiti*, au condus, inițial, la atribuirea ceramicii (pictate) pe care au fost identificați ca fiind „de factură străină așezărilor dacice” (Daicoviciu 1953, 167, pentru ca ulterior să devină limpede originea lor locală și semnificația lor în contextul unui fenomen de aculturație mai larg (Florea 2000, 271–287; 2001, 180–187).

¹³ Pescaru *et alii* 2014, 8 *sqq*; reconstituiri bazate pe rezultatele cercetărilor arheologice: Mateescu-Pupeză, 2016, 225–226, fig. 25–26. (<http://jaha.org.ro/index.php/JAHA/article/>

⁵ „*Le murus gallicus se trouve noyé sous une carapace formée des deux côtés de l'entrée par un pierrier sans structure interne, assimilable aux remparts de type Fécamp qui ailleurs en Gaule couronnent souvent les remparts avec poutrage interne*” – Buchsenschutz *et alii* 1999, 257.

⁶ Fichtl 2000, 47.

⁷ Drda, Rybová 1995, 136, fig. 1.

⁸ Buchsenschutz 2015, 258.

⁹ Opreanu 2015, 155.

tronsoane ale unor incinte ale cetăților din Munții Orăștiei să ilustreze același model¹⁴ (e.g. tronsoane ale incintei a II-a de la Costești-Blidaru). Un alt exemplu este constituit de „calotele” de calcar cu basoreliefuli ornitomorfe: cel mai probabil ele sunt elemente arhitectonice ornamentale, care nu au analogii în lumea mediteraneeană. Zidurile care descriu compartimentările așa ziselor „cazemat” adosate aceleiași incinte folosesc o tehnică mixtă, originală (denumită, tot convențional, „tablă de șah”) care alternează piatra locală, sumar sau de loc fasonată cu blocuri ecarisate¹⁵. Un alt exemplu este aspectul specific și structura altarului circular de andezit (dale în formă de sectoare de cerc susținute de un „soclu” din blocuri de piatră de calcar, piese de marmură montate pe suprafața lui) din zona sacră a Sarmizegetusei Regia, care materializează probabil o normă religioasă locală.

Este evidentă contribuția arhitecților și inginerilor mediteraneeni în stabilirea unor planuri și tehnici de construcție ale unor monumente din Munții Orăștiei, însă aportul local (inclusiv respectarea unor cerințe ale comanditarilor) este la fel de vizibil. Diferențele care privesc detaliile tehnice specifice anumitor monumente, din diferite situri și din diferite etape cronologice, sugerează mai degrabă variații pe o temă dată de o „rețetă inginerescă” aparținând unor specialiști greci sau romani care au activat în zonă. Desigur, nu este exclusă prezența lor pe întreaga durată a dezvoltării construcțiilor din Munții Orăștiei, însă, după părerea mea, este la fel de plauzibilă o anumită contribuție prin care „mediul local să-și pună instant (*sic!*) amprenta de originalitate”¹⁶. Aș adăuga că, în general, mediul cultural din Munții Orăștiei de la sfârșitul epocii fierului, și cel de la Sarmizegetusa Regia în mod special, este unul cosmopolit, care a asimilat selectiv și, în același timp creativ, o serie de elemente mediteraneene socotite în acea vreme exemplare, percepute ca indicatori ai prestigiului și ai autorității.

În această secțiune a textului lui C. Opreanu sunt o serie de inadvertențe referitoare la arheologia

Munților Orăștiei și a altor situri, care obliterează acuratețea discuției metodologice pe care o propune. Ele ar fi putut fi evitate printr-o lectură atentă și completă a literaturii de specialitate și prin cunoașterea *de visu* a unor monumente și stațiuni arheologice¹⁷.

Temple vs. hambare

Segmentul cel mai consistent al intervenției lui C. Opreanu se referă la identificarea funcționalității edificiilor ridicate pe terasele a X-a și a XI-a de la Sarmizegetusa Regia: autorul se declară sceptic cu privire la interpretările *main stream* (zona sacră – concentrare de edificii de cult în capitala dacică). Opinia sa este exprimată în mai multe pagini și sunt invocate o multitudine de informații de natură arheologică, analogii din alte spații și timpuri ca și unele de natură etnoarheologică, organizate într-o structură de tip „oral” a discursului. Demersul său este, în esență, justificat: reiterez convingerea că reevaluarea periodică a oricăror date și interpretări arheologice este utilă¹⁸. Acesta este motivul principal pentru care am preluat provocarea lansată în publicația respectivă. Un altul are în vedere unele importante corecții metodologice pe care abordarea sa le suportă.

Textul este luxuriant și pare menit să convingă în primul rând prin etalarea unei erudiții care recurge la argumente din perioade și medii culturale diferite, uneori contradictorii între ele (unele inconsecvențe vor fi evidențiate mai jos¹⁹). În aceeași

view/16). Acest aspect particular și surprinzător al arhitecturii din Munții Orăștiei, relevat de cercetările recente, obligă la reevaluarea unor date mai vechi.

¹⁴ Mateescu, Pupeză 2016, 225–226.

¹⁵ Daicoviciu 1957, 267–270; Glodariu 1983, 92, fig. 29/1.

¹⁶ Opreanu 2015, 155 – asum că expresia din textul original „(...) mediul local să-și pună instant amprenta de originalitate asupra primelor ziduri de piatră pe care le vedea pentru prima oară” are un sens larg, cultural, iar nu unul strict cronologic, referitor la eșalonarea unor etape de construcție a monumentelor.

¹⁷ Un exemplu sunt referințele la Piatra Craivii: tehnica de ridicare a fortificației de piatră, de pe stâncă, a fost superficial interpretată de V. Moga în articolul citat de C. Opreanu (n.15) – cf. I. Glodariu 1983, 125, și, mai recent, Bodo 2001, 318–324 găsește bune analogii în arhitectura romană, mult mai potrivite decât presupusele paralele din lumea celtică. De altfel, o simplă vizită la Piatra Craivii poate convinge pe oricine că, în pofida aspectului spectaculos, ea n-ar fi fost aleasă de nimeni, în contextul unui conflict militar, ca ultim punct de sprijin sau „ultimă reședință” cf. Opreanu 1998, 40–4; desigur, situl aflat din fericire în curs de cercetare, merită o discuție specială, detaliată; nu comentez considerațiile privind cercetările de la Merești, care, pentru că nu s-au soldat cu argumente utile pentru C. Opreanu, sunt considerate incorecte. În schimb, nu a citat unul dintre puținele exemple coerente de zid de pământ, piatră și lemn investigat, chiar în condițiile în care se pare că a consultat monografia: Daicoviciu, 1954, 60–62.

¹⁸ “The research history of cultic and religious studies has always followed a cyclical pattern of definition and re-definition.” Berthomes, Biehl 2001, 14.

¹⁹ E.g. Opreanu opinează că dacii înșiși și-au incendiat „hambarele” pentru ca rezervele lor de cereale să nu ajungă în posesia cuceritorilor (164). În schimb, nu explică absența, în incinta *tuturor* acestor ruine, pe nivelul de călcare, a unor cantități semnificative de cereale carbonizate.

ordine de idei, este de remarcat că acest discurs critic este fragilizat de aceeași cunoaștere incompletă și superficială a literaturii arheologice referitoare la obiectul său, precum și a celei teoretice, legate de arheologia ritualului.

Pornind de la aceste observații generale încerc, înainte de orice, să raționalizez ideile principale pentru a identifica principalele punctele de inflexiune ale argumentației. Mă voi referi, în continuare, mai ales la ele, lăsând la o parte inexactitățile mai puțin importante.

1. Autorul susține că edificiile rectangulare (alinamente de coloane) construite în zona sacră a Sarmizegetusei Regia nu pot fi temple (din cauza absenței inventarului specific) ci sunt hambare (datorită structurii pe piloni ai construcțiilor și a prezenței unor cereale carbonizate);

2. Contestă toate implicațiile premisei tradiționale, criticând metodologia și rezultatele cercetării științifice de până acum (mă aștept în viitor la o continuare a acestei inflații verbale).

Zona sacră a Sarmizegetusei Regia a fost dezvelită, în cea mai mare parte de către C. Daicoviciu și colaboratorii săi. Ea a fost catalogată drept incintă sacră²⁰, pornind de la premisa, încă neverificată pe deplin prin săpături, că a fost încinsă integral de un sistem de ziduri (dintre care unele îndeplineau și funcția de susținere a teraselor – de ex. terasa a XI-a). Pentru moment, până la validarea acestei ipoteze²¹, din motive de prudență, prefer formula de „zonă sacră”. Ea cuprinde monumentele de piatră și lemn, cu două tipuri de planuri, circular și rectangular (tip alinamente de coloane), ca și alte amenajări, dintre care un loc special îl deține altarul de andezit.

Nu voi încerca descrierea fiecăruia în parte, datele existente până în prezent fiind publicate. Din varii motive nu sunt cunoscute toate detaliile arhitectonice și arheologice, cu toate acestea a putut fi conturată o imagine comprehensibilă. Este vorba de spațiul construit cel mai atent sistematizat din întreaga așezare (conform datelor existente până acum), și căruia i s-a acordat o atenție specială în antichitate: piatra folosită pentru construcții a fost adusă de la distanțe apreciabile, iar dimensiunile și calitatea execuției unor elemente arhitectonice sunt remarcabile (de ex. cele care compun edificiul de andezit de pe terasa a X-a). Eforturile

și resursele investite în aceste construcții (terasări, ziduri de sprijin, edificii etc.) sunt semnificative și pot fi puse în legătură cu elitele Regatului dac, cele care se presupune că erau interesate în afirmarea propriei autorități, legate religioasă.

Am folosit în câteva rânduri, pentru a desemna acest ansamblu, expresia „centru ceremonial și de cult”, subliniindu-i funcționalitatea legată de manifestările publice ale devoțiunii și, totodată, caracterul structurat al spațiului construit. Este vorba despre edificii cu plan complex, orientări axiale constante și o marcare fizică și simbolică a perimetrelor lor prin stâlpi care nu au funcții portante (interpretați ca descriind limita spațiului sacru). Unele dintre ele au fost refăcute de-a lungul existenței lor, pe același loc²². În absența informațiilor antice, scrise sau iconografice, este foarte dificilă reconstituirea ritualurilor presupuse a fi fost practicate într-o asemenea scenografie. Dispunerea intrărilor în edificii sau a celor interioare (în cazul marelui templu rotund), prezența drumului pavat (al cărui capăt se oprește în apropierea mării rotonde și a altarului), ca și alte detalii, pot însă indica anumite trasee prestabilite. Piese feroase de construcție speciale (de exemplu, marile ținte bogat decorate, balamale și încuietori ornamentate etc.), inclusiv cu un evident rol decorativ, întregesc o imagine a unor construcții cărora li s-a acordat o importanță aparte în antichitate.

Centrul simbolic al acestui spațiu este altarul: o structură circulară unică, de proporții monumentale, care nu-și are sensul între o mulțime de „hambare”, afară de cazul în care ar fi o imensă piatră de moară (!). Altarul este situat în exteriorul edificiilor, deci este destinat sacrificiilor colective, publice²³. *Existența lui, semnificativă, a fost ignorată în textul lui C. Opreanu.*

²² Nu voi reaminti toate aceste detalii cu bibliografia aferentă care este cunoscută și trebuie doar parcursă atent și complet, nu selectiv, de către cel interesat. De asemenea, ar ajuta vizualizarea unor detalii arhitectonice ale monumentelor direct, pe teren: de exemplu, afirmația potrivit căreia platformele de intrare în temple sunt, de fapt, „substrucții de piatră ale scărilor” (Opreanu 2015, 161) care permiteau accesul la „hambarele” suspendate și nu intrări la nivelul discurilor de piatră, „așa cum și-au imaginat arheologii care le-au săpat” este discutabilă. Consultarea raportului de săpătură, sau vizita pe teren îl contrazică pe colegul Opreanu: un prag interior din piatră, chiar la nivelul contestat marchează suprafața de călcare într-unul din temple – „hambar” (!) de pe terasa a XI-a: Daicoviciu 1952, 288.

²³ Au fost descoperite oase de animale, aflate pe o vatră (1,05 m diametru) amenajată pe suprafața altarului: Daicoviciu 1962, 467; de asemenea, prezența vasului de piatră colector așezat sub partea periferică a altarului indică deversarea unor lichide scurse de pe suprafața lui în canalul de

²⁰ E.g. Daicoviciu 1952, 282, 282; Crișan 1975, 386; Crișan 1993, 139, 141 cu rezerve; Ștefan 2005, 94 sqq.

²¹ Sectoarele în care sunt presupuse traseele de ziduri nedescoperite încă sunt, practic, inaccesibile săpăturilor cu mijloacele aflate acum la dispoziție (tehnice, financiare, inclusiv cele care presupun conservarea eventualelor structuri din piatră). În lista de impedimente se adaugă și zonele împădurite care ar necesita defrișare, aflate în perimetrul unui parc natural.

De altminteri, obiecția sa privind absența unor zone sacre (care reprezintă mai mult decât o simplă juxtapunere de temple) în alte cetăți și așezări contemporane (Costești, Piatra Craivii) poate avea și o altă explicație decât cea pe care o acceptă el însuși. Este vorba de statutul special al centrului de la Sarmizegetusa Regia, diferit de celelalte exemple invocate. El devine perfect vizibil dacă se iau în considerare mai mulți parametri specifici care sunt prezenți simultan, deocamdată, doar în acest sit: ceramica pictată cu motive figurative, concentrarea obiectelor de aur, faptul că este cea mai întinsă și dens locuită așezare cunoscută până în prezent în Dacia, cantitatea, calitatea și diversitatea producției metalurgice. Toate acestea sunt incontestabil atestate de numeroase descoperiri arheologice și constituie, în opinia mea, o expresie identitară asumată în vechime de mediul local. A fost observată tendința unor comunități mari de la sfârșitul epocii fierului din Europa temperată, locuitori ai unor așezări întinse cu caracter urban incipient, să-și afirme identitatea în raport cu alte comunități contemporane²⁴.

Caracterul complexului din zona sacră, înțeles în acești parametri, nu exclude *a priori* existența altor tipuri de manifestări religioase (poate chiar a unor edificii de cult) chiar în aceeași așezare²⁵. În general, manifestările colective, publice ale devoțiunii coexistă cu acte religioase ale micro-grupurilor sociale (profesionale, clan, familie etc.) și cu cele individuale. Este de așteptat, în consecință, ca aceste grupuri sociale, profesionale și regionale diverse, ca și indivizii, să se manifeste diferit din punct de vedere ritual, în condițiile în care nu avem de a face cu o „religie a cărții”. De altfel, polimorfismul acestei categorii de descoperiri arheologice din Dacia epocii Regatului este elocvent: depuneri și depozite, urme de sacrificii (inclusiv umane) prezente în așezări, locuințe și în afara lor, truse magice etc. Numărul și diversitatea lor, în raport cu ocurența limitată a templelor similare celor din Munții Orăștiei arată, după părerea mea, o realitate mult mai complexă²⁶ decât cea cu care ne-a obișnuit imaginea tradițională, prezentă în istoriografie. Este evident că, de exemplu, elitele dispun

drenaj care străbate terasa. Toate aceste detalii, și altele, sunt publicate, astfel încât nu cred că este nevoie să insist. Prezența apei (a izvorului captat și gestionat prin conducte de teracotă care au fost găsite în zona sacră) este și ea consonantă cu desfășurarea unor activități rituale.

²⁴ Florea 2014, *passim* cu trimiteri la o bibliografie teoretică.

²⁵ Este posibil, de exemplu, ca unele dintre numeroasele depozite de obiecte de fier, sau chiar dintre cele din aur de la Sarmizegetusa să fie rezultatul unei activități votive.

²⁶ Florea 2013, *passim*, mai ales 128–129.

de mijloace diferite de a se exprima din punct de vedere ritual decât populația de rând, după cum un fierar din Munții Orăștiei poate avea gesturi de devoțiune specifice, diferite față de cele ale unui pescar de pe malurile Istrului...

Literatura științifică românească referitoare la civilizația dacică din Epoca regatului a fost obsedată de ideea modelului unic al Sarmizegetusei Regia, socotit exemplar pentru tot ceea ce înseamnă arhitectură și religie. Templele de acolo au fost considerate, și sunt în continuare pe alocuri, un standard pentru omologarea unor descoperiri care trebuiau să ilustreze religia dacică, chiar în condițiile în care analogiile erau forțate (v. cazul Barboși-Galați²⁷ sau „centrul pan-dacic” de la Racoș – Tipia Ormenișului²⁸). Realitățile arheologice sunt, însă, mult mai diverse, așa cum subliniam mai sus: așa se explică cazurile Cărlomănești sau Popești, invocate de C. Opreanu, ca și multe altele, care nu se supun unui model unic. Prezența unor reprezentări figurate (antropomorfe sau zoomorfe) într-o construcție (sau în preajma ei, cum observă autorul menționat, în cazul Popeștilor) nu este decât unul dintre indicatorii unor posibile activități rituale²⁹. Există și exemple în care prezența unor reprezentări de acest gen în construcții, sau în apropierea lor, nu constituie dovezi absolute ale unor activități rituale (v. de ex. ceramica pictată figurativ în cele mai diverse contexte – mai puțin în temple, la Sarmizegetusa Regia).

Apartenența dacilor la familia indo-europeană, sau chiar la marele bloc tracic, nu presupune și nu justifică în sine un model religios unic³⁰ (în special în privința manifestării actelor de devoțiune). Realitatea antică, scoasă la lumină de arheologie, este mult

²⁷ Sanie 1999, 20–21.

²⁸ Costea 2006, 206–207.

²⁹ Ar mai fi putut fi menționate clădirea absidată de pe terasa I din incinta II de la Piatra Roșie, cea în care au fost descoperite fragmentele din cele două discuri de fier repusate (inclusiv cu decor zoomorf), rearanjate eronat în forma „scutului de la Piatra Roșie”: Daicoviciu 1954, 119–120; Florea, Suciu 1995, *passim*; și, dacă tot suntem la Piatra Roșie – „Bendis” este o mască-bust și nu o „protomă”; altminteri, de acord cu C. Opreanu că nu o reprezintă pe zeiță. Este adevărat, în clasicul „*framework of inference*” a lui C. Renfrew, prezența divinității venerate în cadrul unor asemenea activități era semnalată în vreun fel, prin imaginea sa, sau prin vreun semn simbolic: Renfrew 1994, 51–52 cu bibliografia mai veche; abordările post-Renfrew ale fenomenului sunt, însă, mult mai nuanțate.

³⁰ Situația specifică arheologiei ritualului de la sfârșitul epocii fierului din Bulgaria este total confuză (în special aspectele cronologice), astfel încât asumata relație strânsă dintre „religia dacică” și cea „tracică” rămâne, deocamdată, la un nivel pur declarativ, urmând fidel linia teoretică a sintezelor lui I. I. Russu, M. Eliade, I. H. Crișan, etc. Datările multora dintre ele se întind pe toată durata epocii fierului, în condițiile în care săpăturile au extensie redusă sau sunt inexistente.

mai diversă și mai complexă decât orice schemă sau arbore filogenetic descris într-un birou. Este motivul pentru care nu se recomandă formularea unor afirmații generalizatoare și, în același timp, tranșante în absența aprofundării unei literaturi specializate.

În majoritatea sanctuarelor gallice din a doua vârstă a fierului reprezentările divinităților (și încăperile aferente) lipsesc, chiar în condițiile în care restul inventarului (ofrandele) a fost găsit *in situ*. Statuile din piatră, capetele umane sau măștile în basorelief, descoperite în număr suficient pentru a fi relevante, în diverse contexte din sudul Galliei (mai rar în incintele unor sanctuare celebre – Entremont sau La Roquepertuse) sunt interpretate ca fiind imagini ale strămoșilor (aristocrați) sau a luptătorilor heroizați *post mortem*³¹ și nu reprezentări ale unor divinități. În sanctuarele de tip belgic, din nord, ele, ca și încăperile-*cella* lipsesc, de asemenea.

Exemplele de mai sus ilustrează tot o „religie politeist-individualistă” indo-europeană³² care recurge la imagini antropomorfe (inclusiv divine) pe obiecte mobile (armament, podoabe, veselă metalică) – foarte rar, însă *la statui de cult*, în sanctuare. Ele vor ajunge să populeze spațiul templelor, treptat, odată cu începuturile epocii gallo-romane.

Nu este de exclus *a priori* existența unor reprezentări antropomorfe, sau de alt gen, care să sugereze prezența unei (unor) divinități în templele dacice, însă este o realitate faptul că nu a fost încă descoperită nici una³³. La fel, nu este nevoie să ne imaginăm o asemenea reprezentare ca pe o statuie clasică, eventual inscripționată pe soclu, ci sunt mai multe forme în care prezența divinității poate fi semnalizată. *Absența unei dovezi nu constituie dovada absenței*, ca să citez un cunoscut aforism din științele cosmosului...

*

Tema intervenției colegului C. Opreanu este metodologia, sau mai degrabă critica ei, astfel încât discutarea detaliilor arheologice devine secundară

în acest context. Una dintre obiecțiile centrale ale textului său se referă la criteriile de identificare a unei construcții de cult, părerea sa fiind că doar inventarul ei este relevant în acest sens³⁴. Chiar contradicțiile interne perfect vizibile în argumentările sale dovedesc că, de fapt, situația este ceva mai complicată...

Definirea și identificarea arheologică a ritualului, în general, rămâne o problemă intens dezbătută în ultimele decenii; discuția teoretică atinge esența însăși a înțelegerii raporturilor între termenii unei aparente dihotomii: sacru/profan. Sensibilitatea modernă trasează arbitrar o linie fermă între cele două stări ale existenței, iar în multe dintre abordările tradiționale (impregnate de o înțelegere parțială a ideilor eliadiene) persistă această percepție: un exemplu este însuși textul lui C. Opreanu.

Inventarul arheologic, în sine, nu este întotdeauna determinant în atribuirea funcției sacre a unui edificiu (sau a unui complex arheologic oarecare)³⁵. Viziunea conform căreia în societățile tradiționale esența unui obiect este fie profană, fie sacră, se dovedește una simplistă și conduce judecata arheologică pe un drum închis. Doar gestul din spatele obiectului, implicit semnificația originară atribuită de actant, este cel care conferă sens actului în sine. Despre nici un obiect (în afară, poate, de imaginile divine sau de artefactele cu totul specifice unui cult) nu se poate afirma cu certitudine ca are, în sine, *doar* funcții sacre, respectiv profane³⁶. Este unul dintre motivele pentru care identificarea și înțelegerea unei manifestări rituale sunt, adesea, atât de problematice. Un altul rezidă în faptul că arheologia întâlnește doar aspectul *material* (adesea incomplet) al unui complex semnificant, din care lipsesc celelalte componente.

Un exemplu de inconsecvență logică, bazată pe această premisă, este invocarea descoperirii de grâne carbonizate într-un nivel inferior al terasei a XI-a de la Sarmizegetusa Regia, sau într-unul dintre aliniamentele de la Costești, fapte menite să sprijine identificarea edificiilor drept „hambare”. Este pomenit în text templul preistoric de la Parța, ca un exemplu indubitabil de edificiu de cult. Acest statut este întărit, pe bună dreptate, de o sumă de caracteristici, de descoperirile din interior, inclusiv a statuii duble cunoscute. În aceeași construcție a fost, însă, găsită o

³¹ Arcelin, Rapin 2003, *passim*. Brunaux 2000, 68: «*Nous ne disposons sur les divinités des derniers siècles de l'indépendance de pratiquement aucune documentation directe, c'est-à-dire qui soit de la main même d'un Gaulois qui aurait façonné une statue en mentionnant son nom, écrit une prière ou tenu les livres de compte d'un sanctuaire, par exemple. (...) Bien souvent, au vu d'une image monétaire ou d'une statue découverte dans le sud-est de la Gaule, nous ne savons même pas si nous avons affaire à une divinité, à un héros historique ou légendaire ou à un simple ancêtre*». Absența celei: Brunaux 2000, 98.

³² Opreanu 2015, 157.

³³ Deși aș fi tentat să invoc aici, din nou, discurile din fier repusate din clădirea absidată aflată pe prima terasă din incinta a II-a de la Piatra Roșie, prefer să fiu precaut.

³⁴ Opreanu 2015, *passim*.

³⁵ *Contra*, Opreanu 2015, 156 argumentată cu un citat din J.-L. Brunaux; afirmația este recurentă în text.

³⁶ Bradley 2003, *passim*; aici, mai ales p. 11 *sqq*; Poux 2006, 193: «*aucun artefact, à l'exception de très rares effigies de culte ou accessoires liturgiques, n'est sacré en soi; c'est son contexte d'utilisation qui inscrit son usage sur différents plans qui échappent, dans certains cas seulement, à toute logique fonctionnelle*».

râșniță pe care „avea loc râșnitul cultic” al unor cereale aduse ca ofrandă³⁷. Observații similare au fost făcute în contexte rituale (inclusiv în sanctuare) din Gallia, la sfârșitul epocii fierului, în care rămășițe ale consumului colectiv de alimente și băuturi alcoolice se asociază cu ustensilele corespunzătoare (inclusiv râșnițe care atestă procesarea unor cereale)³⁸. În aceste circumstanțe devine dificil de mizat totul pe o judecată conform căreia prezența unor cereale sau/și a unui „inventar domestic” într-o construcție o cataloghează ca fiind hambar/locuință, excluzând, în același timp, activitatea rituală.

În aceeași ordine de idei, prezența unor unelte, ca și a oricăror alte obiecte considerate tradiționalmente mundane, în edificii susceptibile a îndeplini funcții sacre nu este deloc incompatibilă cu acest rol (fie că este vorba despre artefacte votive, fie că sunt ele însele implicate într-o formă activă de ritual)³⁹. O controversă similară în literatura de specialitate internațională a avut loc acum mai mult de un deceniu și nu insist acum asupra detaliilor care se regăsesc în bibliografie⁴⁰.

Rămâne relevant însă, un fenomen observat din ce în ce mai frecvent în timpul cercetărilor relativ recente din sanctuarele de la sfârșitul celei de-a doua epoci a fierului din Gallia: prezența unor obiecte dintre cele mai banale interpretate pe bună dreptate ca ofrande sau asociate altor activități rituale, în incintele edificiilor de cult (monede, podoabe, ceramică în mari cantități și ustensile domestice, unelte, piese de car etc.). Asemenea descoperiri tind să schimbe imaginea tradițională pusă în evidență, începând cu anii 1980, în deja clasicele sanctuare de tip belgic, în care depunerile sunt constituite mai ales din armament, resturi faunistice și umane etc. De altfel, M. Poux constată critic faptul că vasele ceramice găsite în atari contexte au fost considerate adesea, în mod arbitrar, drept veselă de uz cotidian aparținând clerului care deservea templul, sau, în cel mai bun caz „*des ex-voto de second rang, par opposition aux autres offrandes* « nobles » (c'est-à-dire métalliques)”⁴¹. Parafrazând, exemplele de

mai sus sugerează că la sfârșitul epocii fierului, în acele ținuturi, viața cotidiană („profană”) pare că invadează sfera sacrului (sanctuarele)⁴². Situația se complică suplimentar dacă ținem seama de analizele, și mai ales de concluziile lui R. Bradley, care constată o „ritualizare a vieții domestice”, un proces care a afectat în mare măsură structurile cotidianului în Europa temperată, la sfârșitul preistoriei⁴³. În aceste condiții devine necesar să renunțăm la limitele unei concepții și metode maniheiste („inventar sacru” vs. „inventar profan”⁴⁴). Această redimensionare a metodologiei de analiză a fenomenului ritual nu poate lăsa indiferent pe nimeni care se apropie cu bună credință (*i.e.* atitudine științifică autentică) de civilizația indigenă din Dacia, de la sfârșitul epocii fierului. Ea ridică probleme noi la care merită să meditam...

Analogia (aproape etnoarheologică)⁴⁵ invocată în textul lui C. Opreanu, referitoare la un tip particular de *horreo* iberic modern, este ceva mai complexă decât pare: la o privire mai atentă ea subliniază tocmai dificultatea de a separa ferm sacrul de profan. R. Bradley discută pe larg cazul acestor construcții monumentale (ostentative) ca pe un exemplu potrivit pentru a ilustra confuziile posibile în identificarea unor edificii de cult. De fapt, este vorba despre un raționament „în oglindă” despre posibilitățile multiple de interpretare a aspectului acestor edificii bizare ridicate pe piloni, și a manierei de tratare decorativă a înfățișării lor (fleșe, crucifixe etc.). Una dintre concluziile sale, ca urmare a comparației între, pe de-o parte capelele și chiar straniile cimitire creștine din aceleași sate iberice, ridicate tot pe piloni⁴⁶ și, pe de altă parte, silozurile respective, poate fi sintetizată în

unor activități metalurgice (monetărie, creuzete etc.) Interesant, monedele bătute la fața locului au circulat doar în interiorul sanctuarului, conturând un fel de economie a sacrului: Lejars 2015, 338.

⁴² Lejars 2015, 340–341: « *Parfois très abondants, les débris jonchent littéralement le sol comme au Titelberg et à Corent. Ces dépôts, souvent étrangers à l'activité culturelle proprement dite, révèlent la perméabilité de l'espace sacré à la sphère domestique* ».

⁴³ Bradley 2003, 20.

⁴⁴ Opreanu 2015, 165; sunt și eu sceptic în legătură cu unele descoperiri de la Racoș, însă din alte motive decât cele menționate; de altfel, dacă C. Opreanu ar fi avut răbdarea să citească textul și profilele/planurile de acolo, ar fi găsit argumentele arheologice concrete și nu unele conjecturale.

⁴⁵ Analogia etnografică, etnoarheologică, este folosită în câteva rânduri în textul lui C. Opreanu. Pentru a fi validă (chiar ținând cont de natura ei funciarmamente relativă) se recomandă respectarea câtorva reguli: David, Kramer 2001, cap.2, mai ales 47–48.

⁴⁶ Bradley 2005, 6 – subliniază că în aceleași sate galiciene în care apar aceste structuri de stocare există cimitire cu covo-uri suspendate în aceeași manieră.

³⁷ Lazarovici 1985, 38.

³⁸ Poux 2004, 502 cu bibliografia; Poux 2006, 182–199, cu câteva propuneri de interpretare a unei atari situații arheologice.

³⁹ Wells 2006, 139–153: “*In the process of ritual performance, objects that may not have had any special meaning beforehand are charged with meaning as a result of their participation in the ritual, and they may bear this meaning after the completion of the ritual performance*” (148).

⁴⁰ Bradley 2005, 20 *sqq.*, cu bibliografia (discută exemple de ridicare pe același amplasament a unor construcții interpretate ca îndeplinind, succesiv, funcții sacre/profane).

⁴¹ Poux 2004, 18, 500; a se vedea de ex. situația de la Corent (Puy-de-Dôme) unde au apărut inclusiv urme ale

felul următor: în ambele situații funcționează un mod de gândire care nu exclude raționamentul de natură simbolică (analogia între viața bobului de grâu și cea a omului: moarte/renaștere etc.). Este vorba, de fapt, despre decelarea mai multor nivele de semnificație vizibile la aceste hambare, la prima vedere perfect „profane”⁴⁷.

*

O discuție metodologică despre asemenea teme complexe nu poate fi purtată decât cu argumente care țin seama de o literatură teoretică și de toate detaliile arheologice implicate. Ele sunt mai puțin clare decât ne-am dori și, tocmai prin natura lor, impun prudență în interpretare ca și respingerea tentației irepresibile pentru senzațional. Am ales să mă limitez, în această replică, la câteva dintre erorile fundamentale de concepție și de metodă prezente în textul lui C. Opreanu, și să ignor multe altele, care mi s-au părut mai puțin importante prin comparație. După părerea mea, contraargumentele invocate sunt suficiente pentru a scoate în evidență precaritatea unui discurs purtat în termeni prea categorici, dezechilibrat prin utilizarea selectivă a datelor și prin asumarea unor premise teoretice vetuste.

BIBLIOGRAFIE

- Arcelin, Rapin 2003
P. Arcelin, A. Rapin, L'Iconographie anthropomorphe de l'âge du Fer en Gaule méditerranéenne. În: O. Buchsenschutz, A. Bulard, M.-B. Chardenoux, N. Ginoux (eds.), *Décors, images et signes de l'âge du Fer européen*. Actes du XXVIe Colloque de l'Association Française pour l'Étude de l'Âge du Fer, Paris et Saint-Denis 9–12 Mai 2002 (Tours 2003), 183–219
- Berthemes, Biehl 2001
F. Berthemes, P.F. Biehl, The Archaeology of Cult and Religion. An Introduction. În: P. F. Biehl, F. Berthemes, H. Meller (eds.) *The Archaeology of Cult and Religion*, Budapest, (2001), 11–27.
- Bodò 2001
C. Bodò, Considerații privind zidul cetății dacice de la Piatra Craivii. În: E. Iaroslavschi (Coord.) *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca (2001), 319–324.
- Bradley 2003
R. Bradley, A Life Less Ordinary: the Ritualization of the Domestic Sphere in Later Prehistoric Europe. *Cambridge Archaeological Journal* 13 (2003), 5–23.
- Bradley 2005
R. Bradley, *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*, Abingdon (2005).
- Brunaux 2000
J.-L. Brunaux, *Les Religions gauloises. Nouvelles approches sur les rituels celtiques de la Gaule indépendante*, Paris (2000)
- Buchsenschutz et alii 1999
O. Buchsenschutz, J.-P. Guillaumet, I. Ralston (coord.), *Les Remparts de Bibracte. Recherches récentes sur la Porte du Rebut et le tracé des fortifications*. Collection Bibracte 3, Centre d'Archéologie Européenne, Glux-en-Glenne (1999).
- Buchsenschutz 2015
O. Buchsenschutz, Un monde des paysans. Fondements économiques de la société des IVe et IIIe siècles. În: O. Buchsenschutz (ed.), *L'Europe Celtique à l'âge du Fer, VIIIe – Ier siècles*, Paris (2015), 242–259.
- Costea 2006
Fl. Costea, *Augustin – Tipia Ormenișului. Comuna Augustin, județul Brașov. Monografie arheologică*, Brașov (2006).
- Cristescu 2014
C. Cristescu, Feasting with the King. The Tableware of Sarmizegetusa Regia. *Studia UBB 59: Banquets of Gods, Banquets of Men. Conviviality in the Ancient World* (2014), 113–152.
- Crișan 1975
I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București (1975).
- Crișan 1993
I.H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor I*, București (1993).
- Daicoviciu 1952
C. Daicoviciu et alii, Șantierul Grădiștea Muncelului. Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei. *SCIV* 3 (1952), 281–310.
- Daicoviciu 1953
C. Daicoviciu et alii, Șantierul Grădiștea Muncelului. *SCIV* 4 (1953), 153–194.
- Daicoviciu 1954
C. Daicoviciu et alii, Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului. *SCIV* 5 (1954), 123–155.
- Daicoviciu 1957
C. Daicoviciu et alii, Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului – Blidarul. *Materiale* 3 (1957), 255–277.
- Daicoviciu 1962
C. Daicoviciu et alii, Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului. *Materiale* 8 (1962), 463–476.

⁴⁷ Bradley 2005, 3 sqq.

- David, Kramer 2001
N. David, C. Kramer, *Ethnoarchaeology in Action*, Cambridge (2001).
- Drda, Rybová 1995
P. Drda, A. Rybová, *Les Celtes de Bohême*, Paris (1995).
- Fichtl 2000
S. Fichtl, *La ville celtique. Les oppida de 150 av. J.-C. à 15 ap. J.-C.*, Paris (2000).
- Florea 1993
G. Florea, Materiale ceramice descoperite pe terasa a VIII-a de la Grădiștea Muncelului (I). *EphemNap* 3 (1993), 95–110.
- Florea 1998
G. Florea, *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană (sec. I a. Chr. – I p. Chr.)*, Cluj-Napoca (1998).
- Florea 2000
G. Florea, Vase cu inscripții (*graffiti*) de la Sarmizegetusa Regia. *ActaMP* 23 (2000), 271–287.
- Florea 2001
G. Florea, Noi fragmente ceramice cu semne grafice de la Sarmizegetusa Regia. În: E. Iaroslavschi (Coord.) *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca (2001), 179–187.
- Florea 2013
G. Florea, L'Archéologie d'une religion « anonyme ». În: M. Tauffer (ed.), *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci*, Freiburg (2013), 123–135.
- Florea 2014
G. Florea, Sarmizegetusa Regia – The Identity of a Royal Site?. În C. Popa, S. Stoddard (eds.), *Fingerprinting the Iron Age. Approaches to Identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the Debate*, Oxford-Philadelphia (2014), 63–75.
- Florea, Suciu 1995
G. Florea, L. Suci, Observații asupra „scutului de la Piatra Roșie”. *EphemNap* 5 (1995), 47–63.
- Lazarovici 1985
Gh. Lazarovici, Complexul neolitic de la Parța. *Banatica* 8 (1985), 31–46.
- Lejars 2015
Th. Lejars, Cultes, rites et croyances. În: O. Buchsen-schutz (ed.), *L'Europe Celtique à l'âge du Fer, VIIIe – Ier siècles*, Paris (2015), 334–343.
- Léttérli 2005
F. Léttérli, Ottrott. Mur païen du Mont Saint Odile, *Bilan scientifique de la Direction Régionale des Affaires Culturelles Alsace. Service Régional de l'Archéologie 2002*, Strassbourg (2005), 27–28.
- Lockyear 2004
K. Lockyear, The Late Iron Age background to Roman Dacia. În: W.S. Hanson, I. P. Haynes (eds.), *Roman Dacia. The Making of a Provincial Society, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series no. 56*, Portsmouth, Rhode Island (2004), 33–73.
- Mateescu, Pupeză 2016
R. Mateescu, P. Pupeză, Elemente de arhitectură militară. În: C. Neamțu et alii (eds.), *Incursiuni dacice în spațiul virtual*, Cluj-Napoca (2016), 221–249.
- Opreanu 1998
C. H. Opreanu, Dacia romană și Barbaricum, Timișoara (1998).
- Opreanu 2015
C. H. Opreanu, Arhitectura epocii Latene din Munții Șureanu (Sebeșului). O analiză metodologică. *Analele Banatului* 23 (2015), 151–186.
- Pescaru et alii 2014
A. Pescaru et alii, The Dacian fortress from Costești-Blidaru – Recent Archaeological Research. The Towers from La Vămi, Poiana lui Mihai, Platoul Faeragului. *JAH* 1 (2014), 3–28.
- Poux 2004
M. Poux, *L'Âge du Vin. Rites de boisson, festins et libations en Gaule indépendante*, Montagnac (2004).
- Poux 2006
M. Poux, Religion et société à l'âge du Fer. Systèmes (en)clos et logiques rituelles. În: C. Haselgrove (dir.), *Celtes et Gaulois. L'Archéologie face à l'Histoire. Les mutations de la fin de l'âge du Fer. Actes de la table ronde de Cambridge 7–8 Juillet 2005. Collection Bibracte – 12/4*, Glux-en-Glenne (2006), 181–199.
- Renfrew 1994
C. Renfrew, The archaeology of religion. În: C. Renfrew, E. B. W. Zubrow (eds.), *The Ancient Mind. Elements of cognitive archeology*, Cambridge (1994), 47–54.
- Sanie 1999
S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași (1999).
- Stefan 2005
A. S. Stefan, *Les Guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Roma (2005).
- Wells 2006
P. S. Wells, Objects, meanings and ritual in the emergence of the oppida. În: C. Haselgrove (dir.), *Celtes et Gaulois. L'Archéologie face à l'Histoire. Les mutations de la fin de l'âge du Fer. Actes de la table ronde de Cambridge 7–8 Juillet 2005. Collection Bibracte – 12/4*, Glux-en-Glenne (2006), 139–153.

PROFAN VS. SACRU LA SARMIZEGETUSA REGIA

Coriolan H. Opreanu*

Cuvinte cheie: metodologie, arheologia ritualului, sanctuare, analogia, urbanizare
Keywords: methodology, archaeology of ritual, sanctuaries, analogy, urbanization

Profane vs. Sacred at Sarmizegetusa Regia (Abstract)

In a former study published in the present yearbook (2015), the author reopened the interpretation of the archaeological structures unearthed at Grădiștea Muncelului 65 years before. He challenged that time the traditional explanation which considered them as sanctuaries. After criticizing the old theory (which was not based on any direct archaeological evidence), he proposed a more rational functionality of the rows of round stone-bases: they were the bases supporting an upper floor of the wooden buildings on top, elevated from the soil-level, being used as store-buildings, mainly for stockpiling cereals' supplies necessary for the numerous community from Sarmizegetusa Regia to survive in a harsh mountain climate during the six months cold season. The author also provided as analogies prehistoric timber buildings, Roman timber and stone horrea, all using the same principles, but also mediaeval and modern granaries from Spain, or Britain with the same design and function.

The present new approach was considered necessary by the author to emphasize the methodological background of the subject. He continues his previous demonstration opening to the reader the work-laboratory which led him to the conclusion the ancient basements found at Sarmizegetusa Regia belonged initially to profane and not sacred buildings. For that he describes the criteria established by the European and American prehistoric archaeology to identify a sacred building and cites several important contributions to the archaeology of ritual. Laying these criteria upon the archaeological information and evidence we have from the buildings from Sarmizegetusa Regia no one can be surely found. The conclusion cannot be other than they were not building with sacred significance. The author also contradicts the hypothesis that some golden coin hoards and bracelets were hidden in antiquity at Sarmizegetusa Regia with ritual intention. He supports the idea they belonged to the Dacian royal treasure of Burebista, taking into consideration the great quantity of golden coins of the same type and the great number of golden unused bracelets. He also rejects the idea of the existence of an imaginary holy mountain at Sarmizegetusa Regia which was considered by other scholars as the main reason of the establishment there of the royal residence during the 1st century BC and of the development of the settlement toward an urban aspect and size. The author proposes instead as the main factor of urbanization the fight of the Dacian aristocracy to take control of the iron ore resources in the area, as proved by the numerous forges, kilns and iron tools hoards found at Sarmizegetusa Regia. At the end the author explains why his explanation is more credible than the old one, enumerating the criteria to arrive to the best explanation in archaeology.

Introducere

Într-un articol dedicat reevaluării interpretărilor date funcționalității unor monumente de la Grădiștea Muncelului am susținut că la baza ipotezei după care aliniamentele de discuri de piatră ar fi substrucțiunile unor temple stă o viziune metodică eronată¹. Mi-am derulat demonstrația, punctând pe alocuri derapajele metodologice ale diverșilor autori. Cum unii colegi au rămas neîncredători în alternativa pe care am propus-o cu bună credință, din simpla năzuință a cunoașterii pe care orice cercetător trebuie să o trăiască zilnic,

mă văd nevoit să continui. Asta în pofida faptului că mi s-a „promis” o replică la primul studiu. Ar fi chiar interesant să vedem prima oară o argumentare a teoriei „sanctuarelor” dacice, chiar dacă doar pe bază de „dovezi indirecte”. Să fie oare vorba despre o psihologie națională colectivă ce îi face pe români să fie conformiști la normele existente, iar îndoiala și relativismul să fie două trăsături mai estompate, ceea ce îi predispune la supunere la dogmă, cum evalua recent Daniel David² psihologia poporului român? Cercetătorii ar trebui să fie

¹ Opreanu 2015.

² David 2015

în grupul minoritar. Dar iată că lucrurile nu stau în realitate tocmai așa. Nu-mi rămâne decât să cred că pregătirea teoretică, metodologică a unora dintre ei are lacune, care trebuie îndreptate. De aceea, voi încerca de această dată (tot cu bună credință) să pun un accent suplimentar pe fundamentul teoretic/metodologic care m-a condus spre noua ipoteză. Sper să clintesc încrâncenarea, nepăsarea, încremenirea în proiecte de multă vreme eșuate, trei atitudini total străine și profund nocive domeniului cunoașterii științifice.

Marile dezbateri teoretice ale secolului XX din arheologia mondială n-au pătruns la vremea lor în România. Dar asta nu înseamnă că trebuie în continuare să ne prefacem că ele n-au existat. Din contră trebuie să preluăm din metodologia și din regulile procesualismului dar și din reacția post-procesualistă. Altfel, am putea fi acuzați de ignoranță, sau, mai grav, de rea-credință.

Reacția împotriva abordărilor tradiționale cultural-istorice și descriptive ale trecutului material a generat în anii '60 ai secolului XX așa-numita „Noua Arheologie”, sau arheologia procesualistă³. Din acest moment teoria a devenit o chestiune importantă în arheologie. În eseu său din 1973, D. Clarke⁴ specifica diferite aspecte ale teoriei: o teorie a conceptelor, o teorie a informației, o teorie a raționamentului, numindu-le metafizica, epistemologia, logica și explicația arheologică. Noua arheologie s-a constituit ca o nouă teorie a informației arheologice. Această direcție de gândire apropia arheologia mai mult de antropologie decât de istorie, considera că explicarea trecutului este mai presus decât descrierea sa și utiliza explicit metodologia adaptate din științele exacte. Arheologia procesualistă a fost și rămâne, în opinia noastră, calea cea mai sigură de a achiziționa cunoștere pozitivă despre trecutul arheologic, tocmai etapa de care are nevoie astăzi arheologia din România. Acest tip de cunoaștere fiind despre trecut, înseamnă că aspiră spre obiectivitate. Pentru asigurarea acestei obiectivități există metodologia și acest lucru înseamnă pentru procesualism rațiunea ce acționează obiectiv asupra datelor și faptelor. Rațiunea este procesul cognitiv opus superstiției, ideologiei, emoției, subiectivității, a tot ce ar putea perturba neutralitatea rece a logicii calculate. Pentru obținerea obiectivității trebuie să ne bazăm pe acele aptitudini care permit accesul la trecut, mai ales observația, percepția controlată a urmelor empirice a ceea ce s-a întâmplat. Teoria poate fi prezentă în parcursul de la documentația

arheologică statică din prezent, la dinamica socială a trecutului⁵, dar trecerea dincolo de observația controlată, înseamnă speculație și o invitație la prejudecăți și subiectivitate, o contaminare a trecutului de către prezent. Teoria logicii arheologice și structura explicativă au fost dominate de procesele raționamentului deductiv. Dar cel mai influent aspect al acestei teorii a constatat în procedeele de testare riguroasă și explicită a ipotezelor formulate. Reacția noii arheologii a dus la un proces de raționalizare, o reacție la adunarea de fapte, la narațiunea literară și la categorii obișnuite și concepte neexamine ale arheologiei tradiționale. Această raționalizare a luat forma investigației metodologice, o căutare a metodelor sau abordărilor care să ofere o mai bună, mai completă, mai obiectivă viziune asupra trecutului. O metodă validă este imaginată ca fiind atât de obiectivă cât este posibil, eliminând tendințele subiective. Abordările pot varia în privința datelor arheologice, dar toate trebuie să fie obiective, rezonabile, realiste, bazate pe întâietatea obiectului investigat. Întrebările esențiale pe care le implică teoria sunt: 1. cum să extragem maximum de informație din ceea ce a rămas din trecut? 2. care sunt cele mai eficiente concepte pentru atingerea scopului de a stabili un trecut obiectiv? 3. cum să-l aducă pe arheolog în concordanța cea mai apropiată posibil cu obiectul investigat, adică cu artefactul și contextul său de depunere?⁶

În cadrul metodei științifice pozitivist-rationale, urmele materiale stau înaintea a orice. Ideile, teoriile, ipotezele izvorăsc din datele arheologice. Și această viziune se bazează pe importanta calitate a artefactelor: obiectivitatea. Metoda ipotetico-deductivă⁷ utilizată astăzi cu precădere în cercetarea științifică și în domeniul științelor sociale, ce presupune testarea ipotezelor, descurajează reflexia teoretică în favoarea primordialității faptelor. Teoria trebuie aplicată doar realității arheologice. În cuvintele lui M. Shanks, „teoria nu este ceva mental, opus practicii, nu este o abstracțiune ce poate fi aplicată datelor obiective. Teoria nu este separată de practică. Teoria este reflectare, critică, spectacol, un teatru pentru acțiune, un act și obiect al contemplării: toate sunt aspectele aceluiași proces material, practica teoretică a arheologiei. Trecutul și prezentul sunt împăcate în practica arheologiei, în săpătură și în scrierea textelor arheologice”⁸.

⁵ Binford 1977.

⁶ Shanks, Tyllie 1988, 6.

⁷ Bhattacharjee 2012, 5; Tariq 2015.

⁸ Shanks, Tyllie 1988, 25.

³ Renfrew, Bahn 1991.

⁴ Clarke 1973.

Arheologia post-procesualistă (sau interpretativă) subliniază importanța actului interpretării, considerând trecutul un oracol ce necesită interpretare. Trecutul este periodic subiect de interpretare și reinterpretare, el este un spațiu expansiv pentru lupta intelectuală din prezent și trebuie să acceptăm necesitatea auto-reflecției și criticii. Critica presupune evaluare și responsabilitatea unei decizii despre cum scriem trecutul. **Arheologii trebuie să aibă autoritatea să spună că o anumită interpretare nu se potrivește cu datele obiective, dar trebuie să fie deschiși și dialogului** (s.n.)⁹.

Arheologia ritualului sacru

Discuțiile purtate de-a lungul vremii între specialiști cu privire la definirea religiei și mai ales a ritualului sunt lungi și fără să se ajungă la un consens. De aceea, nu vom intra în hățișurile acestui dosar. Recent a fost propusă¹⁰ pentru ritual o definiție simplă: ritualul este o categorie etică care se referă la un grup de activități cu o intenție specială în acțiuni (nu una obișnuită) și care este specific unui grup de oameni, acoperind astfel și sensul ritualului sacru și al celui laic. În contextul de față ne preocupă arheologia religiei. Dar arheologul nu poate identifica credințele religioase, el lucrează doar cu resturile materiale, cu consecințele acțiunilor unor grupuri umane. Încă din anii '70 ai secolului trecut arheologia procesualistă a respins optimismul facil conform căruia orice fantezie a arheologului este prea ușor aplicată comunității antice, pentru care credințele religioase și comportamentul ritual sunt gratuit inventate, după cum îi dictează arheologului fantezia. Literatura arheologică abundă în aserțiuni că una, sau alta dintre construcții, sau obiecte au rol ritual sau scop religios, adesea pe criterii nu foarte clare. Când un arheolog găsește ceva a cărei funcționalitate nu o înțelege, îi atribuie, de obicei, un rol ritual¹¹. Sentimentul de sacru¹² stă la baza oricărei experiențe religioase. O trăsătură a multor ritualuri religioase este inducerea sentimentelor de teamă, respect și venerație, astfel că participantul este adus într-o relație mai strânsă cu divinitatea, decât în viața cotidiană. Dar o trăsătură generală a ritualului sacru este puntea de legătură între lumea oamenilor și lumea dincolo. Ritualurile sacre presupun venerația: esența ei este recunoașterea puterii divine care este subliniată de credincios prin gesturi și acțiuni care subliniază relația asimetrică între el și divinitate.

Astfel, sunt obișnuite gesturile de adorație, aducerea și oferirea ofrandelor. Trebuie deasemenea să existe un punct sacru spre care să se concentreze atenția credincioșilor. Esența ritualului religios este practicarea acțiunilor expresive de devoțiune și împlânzire a ființei transcendente de către credincios. Pentru eficiența ritualului, divinitatea, sau forța transcendentă trebuie să fie într-un fel prezentă, uneori acesta fiind chiar scopul principal al ritualului. În afara unui comportament adecvat în zona liminală, de la credincios se cere mai mult: nu doar gesturi și cuvinte de rugăciune și respect, dar și mișcări, mâncare și băutură, lucruri materiale ca daruri votive¹³.

Din punctul de vedere al arheologului care ar putea descoperi urme materiale ale activităților sacre întrebarea esențială este cum se pot recunoaște acestea arheologic și cum pot fi deosebite de cele profane? În general, arheologia încearcă reconstrucții pe baza observării modelelor și, ca rezultat, conturează mai ales activitățile care se repetă. Ritualul ca orice formă de acțiune cristalizată este adesea o activitate repetitivă și poate genera „pattern”-uri în documentația arheologică, fiind astfel mai ușor de conturat decât alte tipuri de acțiuni¹⁴. Identificarea arheologică a ritualurilor sacre nu trebuie făcută însă pe baza unor „cunoștințe privilegiate”, sau „intuiții”, ci pe baza aplicării unor criterii clare¹⁵. C. Bell¹⁶ a identificat 6 criterii teoretice care caracterizează ritualurile și activitățile de tip ritual:

1. Formalismul-ritualurile presupun coduri formale, sau restrictive ale limbajului și acțiunilor în comparație cu viața de zi cu zi

2. Tradiționalismul-ritualurile cuprind adesea elemente arhaice sau anacronice

3. Invariabilitate-ritualurile se desfășoară după paternuri stricte, repetitive

4. Regula dominantă-ritualurile sunt guvernate de reguli stricte care determină un comportament adecvat

5. Symbolism sacru-ritualurile fac referire la, sau cuprind, simboluri sacre

6. Spectacol-ritualul presupune expunerea publică a acțiunilor rituale.

În practica cercetării arheologice, arheologii care au studiat ritualurile și-au pus întotdeauna problema cum să identifice construcțiile și obiectele care ar putea avea sens religios. Nu toți au făcut efortul de a gândi asupra subiectului. Unul dintre pionierii care a abordat serios această chestiune

⁹ Shanks, Hodder 1995, 4–13.

¹⁰ Kyriakidis 2007a, 294.

¹¹ Renfrew 1985.

¹² Otto 1950.

¹³ Renfrew 1985.

¹⁴ Kyriakidis 2007, 9; 20.

¹⁵ Kyriakidis 2007a, 291.

¹⁶ Bell 1997, 138–170.

a fost C. Renfrew¹⁷. El a făcut acest demers în momentul cercetării și publicării sanctuarului de la Phylakopi din insula grecească Melos. Astfel, a întocmit o listă de 18 corespondențe materiale considerate tipice pentru practicile rituale pentru a le compara cu complexul cercetat de el. Cum majoritatea erau prezente a ajuns la concluzia că a săpat un sanctuar. Renfrew a avut ca scop principal prin elaborarea criteriilor să găsească metode de a exclude acele consecințe materiale ale ritualului care nu erau motivate religios¹⁸. În pofida faptului că au fost aduse multe completări și nuanțări¹⁹, că au existat chiar contestări, grila de corespondențe materiale elaborată de Renfrew își menține valabilitatea și este utilizată pentru identificarea complexelor de cult. Astfel, de exemplu, au fost recent folosite de către arheologi ai Universității Oxford pentru identificarea unor locuri de cult preistorice din Malta²⁰. De aceea, o vom folosi și noi, nu pentru a identifica un edificiu recent descoperit, ci pentru a testa corectitudinea ipotezei prin care aliniamentele de plinte de piatră descoperite la Grădiștea Muncelului au fost considerate temple. Primele aliniamente de plinte de piatră au fost descoperite în cetatea dacică de la Costești de către D. M. Teodorescu²¹, primul care a avansat ideea unor sanctuare legate de cultul fenomenelor cerești, fără a aduce nici un argument pozitiv din documentația arheologică. După 1950 au fost dezvelite alte aliniamente similare la Grădiștea Muncelului de către C. Daicoviciu. Oficializarea interpretării drept sanctuare a fost consfințită de către C. Daicoviciu în tratatul de istorie al Academiei din 1960²²: „...temple deschise, pe suporturile de piatră rotunde pe care erau așezate (sic!), fie stâlpi de lemn, fie coloane de piatră de andezit, cum e cazul la sanctuarul cel mare cu 60 de coloane de la Grădiștea Muncelului. Și aici coloanele vor fi servit drept loc pentru depunerea ofrandelor sau a altor obiecte de cult. Credem că cele două recipiente mari de piatră de andezit ale căror fragmente se află acum în interiorul cetății, fuseseră destinate să fie așezate tocmai pe fusul nu prea înalt al unor coloane din sanctuarul-aliniament de la Grădiștea Muncelului. Fundul acestor recipiente corespunde aproximativ diametrului coloanelor de andezit”. O succesiune de afirmații lipsite de orice susținere documentară. Dar eroarea metodologică

fundamentală este stabilirea caracterului sacru al aliniamentelor doar pe baza incapacității arheologilor de a le înțelege funcționalitatea. De aici s-a trecut direct la o reconstituire a aspectului antic și chiar a acțiunilor rituale, dar doar pe bază de imaginație și fantezie, fără nici o dovadă pozitivă, ba din contră, și cu manipularea unor date cu privire la contextul arheologic, total diferit și fără nici o legătură cu aliniamentele de plinte în cazul celor două vase de andezit, de exemplu. În 1972, H. Daicoviciu²³ reia aceeași părere, fără să aducă vreun argument pozitiv suplimentar.

Într-o a doua etapă, aliniamentelor de plinte de piatră li s-a menținut interpretarea de temple, dar s-a modificat radical viziunea despre structura și aspectul lor. Accentul a fost pus pe influența grecească, ele devenind edificii acoperite. Mai mult, au fost imaginate chiar reconstituiri. Inițiatorul acestei viziuni a fost I. H. Crișan, care pleda pentru temple acoperite cu șindrilă, coloane²⁴, dar și pereți laterali și o încăpere centrală folosită „în desfășurarea ceremonialului religios dacic”²⁵, deși nici un argument arheologic nu indica așa ceva. Influența greacă era imaginată pe baza ideii existenței unor coloane așezate pe plinte, pe care se sprijinea acoperișul, în pofida faptului că aceste coloane n-au fost descoperite. Reconstituirile lui I. H. Crișan nu pot fi însă acceptate în întregime, elementele necunoscute ale structurii fiind prea numeroase pentru a permite o imagine plauzibilă. Și mai puțin inspirate au fost însă încercările de reconstituire ale lui D. Antonescu²⁶ (coloane, acoperiș, fără pereți) sau ale lui I. Glodariu și M. Strîmbu²⁷, care au propus o „pădure de coloane” cu acoperiș, coloane de lemn și pereți, o fantezie lipsită de orice bază documentară și aberantă ca soluție de arhitectură („șirurile de coloane ce divizează spațiul interior nu permit perceperea lui în ansamblu, ci treptat, pe măsura deplasării dintr-o deschidere într-alta” (!)²⁸). De fapt, aceste reconstituiri au pornit de la premisa eronată că la nivelul plintelor s-ar fi aflat podeaua, nivelul de călcare în interiorul unui edificiu și atunci singura logică a plintelor de piatră rotunde ar fi fost susținerea unor coloane. I. H. Crișan a adus argumentele arheologice care dovedesc inexistența unei podele și justifică existența unui subsol, rolul plintelor fiind susținerea unei podele de lemn prin intermediul unor colonete scurte de

¹⁷ Renfrew 1985.

¹⁸ Fogelin 2007, 59.

¹⁹ Fogelin 2008.

²⁰ Barrowclough 2007.

²¹ Teodorescu 1929.

²² Daicoviciu 1960

²³ Daicoviciu 1972.

²⁴ Crișan, Moldovan 1975.

²⁵ Crișan 1986, 174.

²⁶ Antonescu 1980.

²⁷ Glodariu, Strîmbu 1981.

²⁸ Glodariu, Strîmbu, 1981, 384.

piatră, sau a unor stâlpi de lemn²⁹. În pofida acestui remarcabil progres în cunoașterea structurii constructive a aliniamentelor de plinte, I. H. Crișan a rămas tributar ideii existenței coloanelor deasupra planșoului de lemn, chiar dacă mai puține, plintele nemaiavănd relevanță și permițându-i să presupună că în zona centrală exista o încăpăre de lemn, *cella* templului³⁰. De atunci, cercetătorii epocii dacice deși n-au mai descoperit nimic remarcabil, au încercat să găsească acestor edificii explicații suplimentare, cu slabe șanse de credibilitate în absența dovezilor concrete. Printre cele mai recente abordări menționăm pe cele ale lui V. Sirbu, unul dintre cercetătorii care este cunoscut că se ocupă cu predilecție de arheologia spiritualității dacice. Cu toate acestea, acceptă necondiționat reconstituirea aliniamentelor ca „pădure de coloane” propusă de D. Antonescu și nu i se pare nefiresc ca niște sanctuare să nu aibă pereți, *cella* și să fie lipsite de inventar³¹. Ca specialist, se simte totuși dator să găsească explicații: el numește aceste edificii „sanctuare militare”, care s-ar caracteriza prin amplasarea doar în zone montane și în cetăți, n-ar avea pereți și inventar³². Ultimelor două anomalii le găsește o a doua explicație a cărei inadverență este revoltătoare: **absența celei și a ofrandelor în „sanctuarele militare” este un semn de sobrietate a actelor de cult, tipice pentru militari (!)** (s.n.)³³. Lipsa ofrandelor într-o asemenea eventualitate este nefirească, având în vedere faptul că prezența armelor ca ofrande este binecunoscută în sanctuarele antice grecești³⁴, chiar și în cele dedicate divinităților feminine³⁵. Cu atât mai mult armele ar fi trebuit să fie aduse prinos zeilor în niște sanctuare eminamente „militare”, cum își imaginează specialistul brăilean. Aristocrația militară dacică din Munții Șureanu era sobră și cumpătată doar în relația cu zeii. În rest, se comporta ca și alte grupuri sociale similare, construia ostentativ în piatră, pentru a transmite un mesaj simbolic despre putere, achiziționa bunuri de prestigiu și deținea tezaure de mii de monede de argint și de aur, construia „sanctuare” grandioase (chiar după părerea autorului în discuție). Cât despre sobrietatea aristocrației militare în viața cotidiană... Este adevărat că datele despre modul de viață al acestei categorii în Munții Sebeșului sunt încă precare.

Totuși, recent, abordând subiectul, G. Florea constata: „...On est loin encore d’une image convaincante des rituels de festin ou d’autres cérémonies conviviales de Dacie à la fin de l’âge du Fer. Il n’existant pas (encore?) des preuves concernant les grandes banquets publics; par contre l’exemple de Piatra Roșie semble attester l’**existence des festins aristocratiques** (s.n.) impliquant une nombre très limité des consommateurs et suggérant des différences hiérarchiques fermes...”³⁶. La acest exemplu trebuie adăugată o altă frigare de fier descoperită într-un depozit de obiecte de fier în apropierea de Grădiștea Muncelului, probabil în așezarea dacică de la Fața Cetei din apropierea cetății de la Vârful lui Hulpe³⁷ și fragmentele de amfore romane din secolul I p. Ch. descoperite pe terasa VIII de la Grădiștea Muncelului³⁸. Esențial este că festinul nu lipsea din viața socială a aristocrației militare dacice din Munții Sebeșului, chiar dacă nu este la fel de bine documentat ca în cazul altor societăți barbare războinice contemporane, cum sunt de exemplu vecinii și adeseori partenerii lor, scordiscii³⁹. Modelul banchetelor, a consumului de vin⁴⁰, atestat și la aristocrația tracică și la cea dacică, a fost preluat din civilizația greacă⁴¹. Or, tocmai zeii dacilor nu puteau fi privați de acest tratament acordat de greci, traci și alții divinităților lor, cu alte cuvinte nu puteau fi darnici doar cu ei înșiși și zgârciți tocmai cu zeii. În concluzie, „sanctuarele militare” și „sobrietatea actelor de cult” ale aristocrației războinice dacice sunt fantezie pură, lipsită de orice argumente științifice directe, sau indirecte și întreaga construcție nu contribuie la avansul cunoașterii științifice. De la un specialist al problemei ne-am fi așteptat ca după constatările făcute să pună, firesc, în discuție caracterul de cult al aliniamentelor de plinte.

În 2015 am abordat subiectul, pentru prima oară în cercetarea din România, de pe poziții critice, arătând lipsa de fundamentare științifică, lipsa argumentelor arheologice pozitive, directe, înregistrate în momentul săpăturilor arheologice care le-au dezgropat, care să permită interpretarea

²⁹ Crișan 1986, 180–181.

³⁰ Crișan 1986, 182.

³¹ Sirbu 2006, 34; 39.

³² Sirbu 2006, 38.

³³ Sirbu 2006, 61.

³⁴ Baitinger 2011; Baitinger 2016.

³⁵ Warin 2016.

³⁶ Florea 2014, 110. Totuși, C. Cristescu, analizând o parte din ceramica de la Grădiștea Muncelului, constata existența unor vase mari, peste nevoile unei persoane, a bolurilor și farfuriilor cu *graffiti* ca semne de proprietate, găsite sub nivelul de construcție al teraselor VII și VIII, ceea ce îl face să creadă că aici existau inițial niște edificii utilizate pentru banchete comune (Cristescu 2014, 131).

³⁷ Crișan 1965, 218–220, fig. 12.

³⁸ Florea 1994, 52.

³⁹ Egri, Rustoiu 2008.

⁴⁰ Florea 2004.

⁴¹ Măndescu 2008.

acestor structuri drept edificii de cult⁴². Am propus, în schimb, pornind de la concluzia lui I. H. Crișan cu privire la existența subsolului, clădiri civile cu rol de depozite de cereale (și altele) ridicate pe piloni pentru protecția contra umidității și rozătoarelor, o soluție constructivă documentată arheologic în preistoria europeană, în epoca romană, în evul mediu, dar utilizată și astăzi în Spania, Marea Britanie, sau în Scandinavia, fie prin construcții de lemn, fie de piatră. Revin asupra discuției, accentuând doar aspectele de metodă de cercetare. C. Renfrew scria că, pe lângă cele 18 corespondențe materiale pe care le propunea pentru identificarea edificiilor de cult, există un criteriu esențial, mai simplu: **complexul analizat poate fi religios doar**

simbolic și funcțional. Întorcându-ne la începuturile teoriei „sanctuarelor” dacice, C. Daicoviciu a avut de făcut această alegere chiar înainte de a săpa aliniamentele de la Grădiștea Muncelului. Cunoșcând aliniamentele de la Costești și ipoteza sanctuarelor urano-solare a lui D. M. Teodorescu, el era de părere în 1951 că substrucțiunile de acest tip aparțin unor construcții profane: **„am înclina să le credem mai mult bazele unor uriașe hambare destinate să adune recolta de pe pământurile mănoase din valea Mureșului ale stăpânului cetății”**⁴⁴(s.n.). Avem dovada că încă de la început aliniamentele puteau fi explicate în termeni seculari. Evident, C. Daicoviciu când făcea această afirmație cunoștea sistemul de construcție utili-

Tabelul 1

Nr.	Corespondențe materiale pentru identificarea sanctuarelor (C. Renfrew)	Prezența lor la Sarmizegetusa Regia
1.	Ritualul trebuie să aibă loc într-un loc special cu asocieri naturale, peșteră, crâng, izvor, vârf de munte.	Nu
2.	Alternativ, poate avea loc într-o clădire specială rezervată funcției sacre.	Nedovedit
3.	Poate cuprinde atât evidente aspecte publice și mistere ascunse a căror practicare se va reflecta în arhitectură.	Nu
4.	Cultul va cuprinde rugăciuni și mișcări speciale-gesturi de adorație-și acestea trebuie să se reflecte în iconografia decorațiilor sau în imagini	Nu
5.	Ritualul poate cuprinde diferite elemente pentru inducerea experienței religioase-ca dansuri, muzică, droguri	Nedovedit
6.	Structura și echipamentul folosit pot cuprinde mai multe elemente centrale de captare a atenției, reflectate în arhitectură și în echipamentul mobil	Nu
7.	Asocierea cu puterea divină trebuie reflectată în folosirea unei imagini a acestei puteri sau reprezentarea ei aniconică	Nu
8.	Locul ales va avea facilități speciale pentru practicarea cultului-altare, bănci, bazine cu apă, vetre, gropi pentru libații	Nu
9.	Practicarea sacrificiilor de animale sau umane	Nu
10.	Alimente și băuturi posibil consumate ca ofrande sau arse/vărsate	Nu
11.	Alte obiecte materiale aduse ca ofrande votive	Nu
12.	Echipamentul special mobil prezent în practicarea cultului ca recipiente speciale, opaițe.	Nu
13.	Zona sacră este de așteptat să fie bogată în simboluri care se repetă	Nu
14.	Simbolurile folosite se vor referi iconografic la divinitățile adorate și la miturile asociate. În particular simbolismul animalier poate fi prezent	Nu
15.	Simbolismul folosit poate fi relaționat cu cel văzut în ritul funerar și în alte rituri de trecere	Nu
16.	Conceptele de curățenie și purificare și impuritate trebuie să se reflecte în dotările zonei sacre.	Nu
17.	Mari investiții în bogăție pot să se reflecte atât în echipamentul folosit, cât și în ofrande	Nu
18.	Mari investiții și resurse pot fi reflectate în structura însăși și dotările ei	Nedovedit

dacă nu poate fi explicat în termeni seculari în lumina a ceea ce știm despre societate⁴³ (s.n.). Adică sacrul este ceea ce nu este profan și este responsabilitatea arheologului să facă distincția între

zat la construirea acelor *horrea* militare romane. În același timp știa că D. M. Teodorescu nu avea nici un argument serios, arheologic, să le considere sanctuare. Ulterior, dezvelindu-le pe cele de

⁴² Opreanu 2015.

⁴³ Renfrew 1985.

⁴⁴ Daicoviciu, Ferenczi 1951, 17–18.

la Grădiștea Muncelului, nu a găsit nici el vreo dovadă arheologică care să-i modifice prima părere. Cu toate acestea, nu putem ști sigur de ce a inversat termenii, transformând profanul în sacru, cu riscul sacrificării adevărului ce rezulta din documentația arheologică. Nu putem aprecia această atitudine altfel, ținând seama de consecințele ei, decât ca oportunism științific. Este însă imposibil de înțeles cum această părere nefondată și neargumentată s-a menținut atâta vreme și își găsește încă adepți chiar și în mediul academic. Ceea ce se poate stabili este doar faptul că impunerea unei păreri arbitrare bazată pe autoritatea științifică și politică a celui care a emis-o a fost posibilă doar în societatea totalitară a vremii când exprimarea și gândirea liberă erau reprimare, inclusiv în cercetarea științifică. Printre puținii cercetători străini care au încercat să explice pe baza cunoștințelor existente societatea epocii târzii a fierului din România, K. Lockyear a observat inconsecvența părerii lui C. Daicoviciu despre aliniamentele de la Costești și Grădiștea exprimând și el ideea că sanctuarele sunt o reflectare a unor construcții laice (hambare, sau locuințe) și că în alte locuri ele sunt resturi ale unor hambare⁴⁵, fără a contesta direct caracterul sacru al aliniamentelor. Pentru a clarifica cu mai multă precizie problema trebuie să vedem ce inventar arheologic au avut aceste aliniamente pentru a răspunde și mai precis la întrebarea dacă pot fi ele catalogate drept edificii de cult? Inventarul „sanctuarului” I (sau A), cel cu plinte de calcar de pe terasa XI a fost publicat și constă din 119 piese metalice, între care o daltă și un topor, restul fiind piroane, cuie și alte materiale de construcție, de remarcat fiind țințele cu capul ornamentat. Ultimele sunt ornamentate cu motive profane geometrice și vegetale, pur decorative, doar o decorație animalieră ar fi putut constitui un indiciu al vreunei legături cu sacral. Nici natura descoperirilor, nici analiza cantitativă nu indică un depozit ce ar putea fi în afara sferei lumești, profane. Prin urmare, răspunsul este că pe baza inventarului, acest edificiu și restul ce nu par să fi avut de loc inventar (?), nu pot fi încadrate în categoria edificii de cult. O altă întrebare, care sintetizează cele 18 corespondențe materiale propuse de C. Renfrew (vezi tabelul 1), poate însă chiar închide acest dosar: de ce descoperiri ar fi fost

nevoie pentru ca aceste aliniamente și construcțiile pe care le reprezintă să fi putut fi din categoria celor sacre? Iată răspunsurile: ar fi trebuit să aibă o podea, dar nu au; ar fi trebuit să se găsească zeci de coloane, dar nu s-au găsit; ar fi trebuit să aibă un element central de captare a atenției, reflectat în planul arhitectural, dar nu au; ar fi trebuit să existe imagini asociate cu puterea divină, dar nu există; ar fi trebuit să aibă facilități speciale pentru practicarea cultului (altare, bănci, vetre, gropi pentru libații), dar nu au; ar fi trebuit să existe urme de sacrificii de animale, sau umane, dar nu există; ar fi trebuit să existe urme de ofrande aduse în recipiente sub formă de mâncare și băutură, dar nu există; ar fi trebuit să se găsească ofrande votive întregi, sau sparte ritual, dar nu s-au găsit; ar fi trebuit să se găsească echipamente speciale mobile pentru practicarea cultului (recipientele speciale, opaițe), dar nu s-au găsit; ar fi trebuit să existe în aria clădirii simboluri care se repetă, sau urmele unor acțiuni de cult care se repetă, dar n-au existat; ar fi trebuit să se găsească simboluri care se referă iconografic la divinitate sau la miturile asociate, dar nu s-au găsit; ar fi trebuit să existe simbolism animalier, dar n-a existat. Nu poate fi stabilită nici o relație între simbolismul folosit în cult și ritul funerar și n-a existat vreo dovadă a bogăției echipamentului de cult și ofrandelor. În concluzie, fără dovezi pentru practicarea unor acțiuni expresive de cult ca rugăciuni, sacrificii, ofrande și fără dovezi ale implicării unei ființe transcendente prin simbolism (ofrande, reprezentări ale divinității însăși) nu avem dreptul să susținem caracterul sacru al unui edificiu. Cei care se aventurează în continuare să susțină contrariul se expun derapajului din sfera științificului și se compromit în fața mediului academic. Oricum, nici un cercetător serios din afara României nu va crede în afirmații nedovedite (chiar dacă cercetătorii epocii dacice au scris despre acest subiect doar în limba română). Pentru început și noi scriem tot în limba română pentru a-i convinge în primul rând pe ei. Din cele expuse mai sus a rezultat fără echivoc că aliniamentele de la Grădiștea Muncelului și din alte părți nu sunt sub construcțiile unor construcții cu caracter sacru, ci fac parte din categoria celor profane (indiferent de funcționalitatea lor).

Dacă extindem această discuție dincolo de problematica strict arheologică a edificiilor în cauză, adică la sfera religiei, trebuie să depășim cadrul îngust în care s-a dezbătut în general religia dacică, acela al izvoarelor literare. Oricâtă personalitate am bănuși că ar fi avut acest popor antic barbar, el nu a fost scutit de influențele străine. Și acest lucru l-au dovedit chiar cei care au susținut în diferite

⁴⁵ Lockyear 2004, 63, „...they (i.e. the granaries) are reminiscent of such structure elsewhere” și reproduce (Fig. 2. 24) planul publicat de J. Nandris a unei structuri de pe „terasa cu grâu” ce constă din aliniamente de baze de calcar. „Be they granaries of dwellings the rectangular sanctuaries appear to be a reflection of them, if on a grander scale”, conchide K. Lockyear.

formule de interpretare caracterul sacru a alinimentelor de plinte. Relația genetică a dacilor cu tracii este unanim acceptată, iar influența culturală greacă și elenistică este dovedită și în cazul tracilor sud-dunăreni și în cel al dacilor. Iar influențele culturale nu se propagă niciodată decât în sensul decalajului cultural, în cazul nostru de la sud de Dunăre spre nordul fluviului⁴⁶. Nu este de neglijat nici moștenirea culturală transmisă de celții care au dominat o vreme spațiul dacic. Încercăm să subliniem că dacii n-au fost nici mai avansați tehnologic, nici mai originali, nici mai înclinați spre spiritualitate ca alți barbari vecini și cu atât mai puțin decât grecii. Fără a redeschide dosarul religiei dacice merită amintite câteva aspecte interesante. După ce susținea ideea neverosimilă că aliniamentele de la Grădiștea Muncelului erau niște sanctuare *sub caelo*, H. Daicoviciu făcea totuși o observație interesantă: „trebuie, așadar, să recunoaștem că nu putem rezolva în chip mulțumitor contradicția dintre datele arheologiei, care ne zugrăvesc tabloul unei religii urano-solare și izvoarele literare antice care ne prezintă un zeu chthonian, pe Zamolxis, drept divinitate supremă a daco-geților”⁴⁷. O contradicție între datele arheologiei și izvoarele literare înseamnă că una dintre categorii nu conține date reale, sau nu este corect interpretată. Între izvorul scris și cel arheologic a existat întotdeauna o diferență de categorie: cel arheologic necesită mult mai multă „traducere”, interpretare, din partea cercetătorului. Prin urmare, contradicția semnalată are mari șanse să ducă la concluzia că datele arheologice n-au fost corect interpretate și de aceea nu se potrivesc cu informațiile literare. Indiferent câtă credibilitate ar avea povestea despre Zamolxe⁴⁸ și indiferent dacă povestea s-a petrecut la sud sau la nord de Dunăre, caracterul chthonian al acestei divinități rezultă chiar din mitul său. De altfel, susținătorii teoriei existenței sanctuarelor sunt cei care pun cel mai puțin la îndoială veridicitatea izvoarelor scrise despre religia dacilor. Corelarea religiei dacice cu așa-zisele sanctuare de la Grădiștea Muncelului a cam fost însă evitată, pe motivul că de fapt știm prea puțin despre ea. S-a insistat mai mult asupra caracterului politeist al religiei dacice, singurul element care părea că se potrivește cu existența mai multor sanctuare. Nimeni n-a încercat să explice însă cum se alocu zeilor sanctuarele patruleter cu coloane (alinamentele) și cele rotunde cu structura constructivă și spațiu interior total diferite. Știm din izvoarele

literare că dacii aveau o religie politeistă și antropomorfă⁴⁹. Câteva exemple arheologice susțin această idee. La Ocnița, într-un context cultic s-a găsit o mască antropomorfă de bronz, simbolizând, foarte probabil o divinitate masculină⁵⁰, iar pe falerele din tezaurul de la Lupu este evidentă reprezentarea unei zeițe, al cărei cult era practicat de o preoteasă căreia îi și aparținea inventarul găsit. Dualitatea zeiță-preoteasă este cunoscută din religia minoică unde rochiile lungi, evazate, probabil de piele, ilustrate în fresce și pe obiecte aveau o mare încărcătură simbolică⁵¹. Principala funcție a preoteselor minoice era personificarea zeiței pe care o slujeau, iar costumele lor avea ca prototip rochia purtată de zeița însăși⁵². Aceleași reprezentări minoice arată o relație specială a zeiței (posibil Marea Zeiță) cu animalele sălbatice și cu cele fantastice, imaginea zeiței fiind de cele mai multe ori heraldică, fiind flancată de animale⁵³. Asemănarea îmbrăcămintei și atitudinii heraldice a personajelor feminine de pe falerele de la Lupu cu aceste imagini ne dau dreptul să identificăm în ele o zeiță adorată de către daci și personificarea ei, preoteasa care o slujea (prin piețele din tezaur), fără a putea decide sigur dacă este Marea Zeiță⁵⁴, sau o altă divinitate feminină. Nu este vorba cu siguranță despre o obscură divinitate locală, ci evident despre una centrală, ce ocupa un loc de frunte în panteonul și mitologia traco-dacică. Prin urmare, aspectul, îmbrăcămintea,

⁴⁹ Schmuhl 2005, 181 afirmă eronat, fără nici o bază documentară, că religia dacică era aniconică.

⁵⁰ Marele Zeu în opinia lui Crișan 1986, 358.

⁵¹ Marinatos 1993, 141.

⁵² Marinatos 1993, 143.

⁵³ Marinatos 1993, 153.

⁵⁴ Cum considera Crișan 1986, 363; la fel, Glodariu, Moga 1994, 45. În opinia lui D. Spănu ar fi vorba despre trei divinități distincte asociate, sau o *Dea triformis*-o singură divinitate redată prin trei personaje, dat fiind faptul că sunt trei falere cu imagini feminine (Spănu 2012, 115; Spănu 2013, 15). A doua posibilitate pare mai probabilă. Semnificația celor trei imagini feminine nu poate fi interpretată, în opinia noastră, ca indicând trei divinități, deoarece în tezaur și imaginile cu vulturul sunt duble, or în cazul lor este limpede că avem aceeași imagine dublată. În cele trei imagini feminine ar putea fi mai degrabă vorba despre trei puteri-atribute divine ale aceleiași zeițe, cunoscute în mitul ei, idee ce rezultă din poziția diferită a mâinilor pe cele trei falere, existența aripiilor într-un caz și a diferenței între animalele ce le flanchează. Oricum, imaginea de referință a zeiței este cea de pe falera cea mai mare, acolo unde are aripi. N-ar fi exclus, ca pe falera cea mai mică, unde în mâna stângă pare a avea un vas iar în cealaltă ține un animal cu capul în jos, sacrificat (?), iar ornamentul de pe cap lipsește (sau e altfel redat), să avem de fapt imaginea preotesei, personificarea terestră a divinității. I. Glodariu și V. Moga (1994, 46) optează și ei pentru redarea unor preotese, sau acolite ale zeiței pe cele două falere unde personajele n-au aripi.

⁴⁶ Vezi, mai recent Măndescu 2008; Cristescu 2008.

⁴⁷ Daicoviciu 1972, 220.

⁴⁸ Dana 2008.

accesoriile, mitul reprezentat de aripile și animalele de pe falere erau cunoscute credincioșilor. Această divinitate n-ar fi putut să nu fie onorată într-un loc de cult pan-dacic, cum își imaginează unii cercetători așezarea de la Grădiștea Muncelului, iar imaginea ei și altele corelate cultului trebuiau să fie adăpostite undeva în templu, dacă acesta exista cu adevărat. Ar fi fost firesc ca, măcar ceva din acest tip de iconografie să fie într-un fel prezent în interiorul, sau în preajma aliniamentelor de la Grădiștea Muncelului, precum și urme ale practicării acestui cult, dacă ele ar fi fost edificii cu rol sacru, pentru a oferi identitate sanctuarelor. Existența acestei iconografii religioase bogate și complexe întărește ideea că și în religia dacică imaginile divinităților, atributele lor divine și ilustrări ale miturilor existau și erau necesare pentru credincioși. Prin urmare, nu este firesc ca în nici unul din cele 9 temple presupuse că au existat la Grădiștea Muncelului să nu se fi păstrat nici o urmă din toate acestea, ca să nu mai vorbim că aceeași situație se repeta la Costești, Piatra Craivii, Racoș și în alte părți. Urmele ritualurilor și a libațiilor erau de obicei adunate în gropi sacre (*favissae*)⁵⁵ care, oricât de mari vor fi fost distrugerile provocate de romani la cucerirea cetății, nu puteau dispărea. O mare importanță în ritualurile sacre antice o aveau sacrificiile de animale. În sanctuarele antice au rămas urme consistente ale acestor acțiuni. În Grecia, o parte dintre oasele animalului erau arse pe altar până la carbonizare, mirosul lor considerându-se că face plăcere zeilor, părțile mai mari ale animalului sacrificat erau consumate de credincioși⁵⁶. În sanctuarele grecești se găsesc de obicei una sau alta dintre aceste categorii de oase⁵⁷. Resturile mesei credincioșilor erau îngropate lângă templu. Că tracii și dacii practicau sacrificiile umane știm din izvoarele scrise și din descoperirile arheologice⁵⁸. Cu siguranță jertfeau și animale pentru zei⁵⁹, bestiarul real și fantastic ce apare pe ceramică și mai ales pe toreutică fiind dovada unui contact strâns cu natura din jur. N-ar fi fost oare firesc ca după funcționarea atâtor temple să fi rămas urmele sacrificiilor de animale? Măcar la „sanctuarul de calcar” desființat de daci pentru a-l înlocui cu cel de andezit. Acolo romanii sigur n-au umblat.

Foarte recent, recuperarea și aducerea în țară a celor 10 brățări spiralice de aur, găsite de

braconieri la Grădiștea Muncelului a prilejuit o mare efervescență în lumea științifică. Nu discutăm acum chestiunea autenticității pieselor. D. Spânu, ocupându-se cu predilecție de problema tezaurelor dacice, a dedicat mai multe studii acestora. În esență, bazându-se pe găsirea unui depozit de brățări, peste posibilitatea unei singure persoane de a le utiliza, pe faptul că nu par a fi folosite, le consideră daruri votive. Adăugă argumentul că ele au fost găsite doar la câteva sute de metri de sanctuare⁶⁰. Câteva observații și obiecții pot fi totuși aduse acestei viziuni ușor prea entuziaste. În primul rând, discutăm despre un loc de descoperire nesigur, cel puțin pentru faptul că a fost reconstituit după mulți ani, într-un peisaj de pădure, fără repere sigure. Ciudate sunt și constatările lipsei de utilizare și a producerii într-un atelier de către același meșter. Acest lucru se opune caracterului votiv. Obiectele votive, ca garniturile de îmbrăcăminte metalice, podoabele, obișnuite, sau din costumul ritual, sunt folosite și apoi depuse, nu comandate pentru a deveni direct votive. Ideea darului către zei a unui instrument, accesoriu, podoabe este ca ele să fi aparținut credinciosului. În cazul armelor, coifurilor, sau armurilor ele aparțineau unor unici deținători, ca de exemplu armura lui Alexandru văzută încă de Pausanias în templul lui Asklepios de la Gortys, sau erau ofrande luate ca pradă de la un inamic a cărui înfrângere merita celebrată și ținută minte⁶¹. În fine, toate celelalte tezaure votive sau sacre cuprind o diversitate de piese. Autorul constată, comparând brățările de aur cu cele 30 de piese similare de argint mai demult descoperite în locuri diverse din România, că ambele categorii au rezultat în urma aceluiași proces tehnologic, au aceeași morfologie, același tip de decor și „**create a unitary whole**”⁶² (s. n.). Există însă o problemă pe care D. Spânu n-a elucidat-o complet, considerând producția la sfârșitul secolului I a. Ch. și îngroparea pe parcursul secolului I p. Ch.⁶³ Brățările de argint au fost datate între mijlocul secolului I a. Ch. și începutul secolului I p. Ch., fiind descoperite în asocieră cu denari republicani și cu fibule Latène târzii⁶⁴. Cele de aur, neutilizate, înseamnă că au fost îngropate la scurt timp după ce au fost produse. Când s-a petrecut acest lucru? Există două posibilități: cel mai firesc este să fi fost îngropate între mijlocul secolului I a. Ch. și începutul secolului I p. Ch., ca și cele de argint cu care se aseamănă îndeaproape. Atunci însă trebuie

⁵⁵ Schäfer 2014.

⁵⁶ Ekroth 2014; Morris 2012.

⁵⁷ Ekroth 2014; Morris 2012.

⁵⁸ Tonkova 2010; Sîrbu 1995; Sîrbu 1995a.

⁵⁹ Sacrificarea unui animal este clar ilustrată pe coiful de la Poiana Coțofenești (cf. Ori 2010, 149, nr. 10)

⁶⁰ Spânu 2011.

⁶¹ Fabregat 2016, 158.

⁶² Spânu 2009, 4–9; Spânu 2011, 10.

⁶³ Spânu 2009, 11.

⁶⁴ Spânu 2011, 11.

să acceptăm o acțiune votivă de excepție, necunoscută în lumea dacică, unde depozitele de acest tip erau de argint în acea perioadă. O a doua posibilitate este ca ele să fi fost abia produse în ajunul cuceririi romane și să fi fost ascunse, ceea ce nu se prea potrivește cu cronologia mai timpurie cu circa un secol a celor de argint. Or, este greu de acceptat că după un secol, același registru ornamental folosit de meșteri itineranți a fost utilizat de un atelier de la Grădiștea Muncelului. Acceptând prima variantă de datare ar mai exista o ipoteză ce ar pune de acord mai multe aspecte și anume dacă ar fi vorba despre o parte a tezaurului regal⁶⁵ (de aici confecționarea din aur și lipsa de utilizare) ascuns, de exemplu, în timpul tulburărilor ce trebuie să fi avut loc odată cu detronarea și asasinarea lui Burebista⁶⁶. Constatările că brățelele de aur „ilustrează un program tehnologic și estetic unitar, inițiat și patronat de o autoritate distinctă”, că sunt „lucrări de atelier”, adică niște comenzi ce se deosebesc de cele de argint care erau comandate de clienți regionali⁶⁷, se potrivesc cu ideea manufacturării lor într-un atelier regal, însuși regele Burebista fiind, probabil, comanditarul. Aceeași situație poate fi identificată și în cazul descoperirilor de monede de aur, faimoșii „cosoni”. De altfel, harta ce localizează cu aproximație descoperirea de tezaur cu monede de aur arată o repartizare aproximativ comună cu brățelele⁶⁸. Un număr atât de mare de monede de aur nu poate fi explicat decât ca tezaur regal⁶⁹, ascuns în mai multe locații atunci când Burebista a fost înlăturat. Ceea ce exclude din punctul nostru de vedere caracterul votiv, atât al brățărilor, cât și al „cosonilor” este, pe de-o parte, contemporaneitatea lor⁷⁰, pe de alta, cantitatea și compoziția unitară a depozitelor, ceea ce presupune depunerea unui depozit acumulat într-un interval de timp foarte scurt. Locurile de depunere votive erau utilizate multă vreme⁷¹ și erau cunoscute tocmai pentru ca multă lume să le frecventeze. În cazul de la Grădiștea Muncelului, chiar dacă am accepta că avem o singură depunere votivă

(ceea ce scade considerabil credibilitatea că este un loc votiv), a unei persoane, sau grup, sunt presupuse mai multe locuri de descoperire (tot cu o singură depunere), aflate la distanțe prea mari unul de altul (vezi harta) pentru a bănuir un caracter votiv comun, legat de un element natural cu semnificații sacre⁷². Pe de altă parte, mii de monede de aur nu se depun votiv deodată, este greu de crezut că cineva acumulase asemenea valoare, cu excepția regelui. Dacă este adevărat că în secolul XVI 40 000 de astfel de monede au fost găsite în albia Streiului atunci este și mai clar că avem de-a face cu tezaurul regal acumulat de Burebista, care a avut o soartă și destinații necunoscute după dispariția primului rege. Burebista avusese relații diplomatice, probabil chiar o alianță cu Pompeius, dovada fiind trimiterea la Heraclea Lyncestis a lui Akornion în anii 50–48 a. Ch.⁷³ Apoi în anii 44–42 a. Ch. Macedonia, Illyria și o zonă din sudul Traciei au fost sub stăpânirea lui Brutus⁷⁴, care după o campanie din vara anului 43 a. Ch. contra bessilor a obținut sprijinul regelui Rhaescuporis din Byzie și a altor dinastii traci. Regina tracă Polemocratia, văduva regelui trac Sadalas II, i-a încredințat lui Brutus tezaurul regal, în schimbul protecției fiului minor, viitorul rege Sadalas III. Brutus ar fi găsit în tezaur o mare cantitate de aur și argint pe care a transformat-o în monede⁷⁵. Deși nu avem date documentare, este probabil ca Burebista să-și fi menținut orientarea din vremea lui Pompeius, Brutus putând să fie văzut ca aliat, pentru că stăpâna Balcanii și îl eliminase pe Caesar. Este așadar plauzibil ca Burebista să-și fi oferit serviciile de mercenariat contra aurului de care Brutus nu ducea lipsă. Așa s-ar putea explica marea cantitate de „cosoni” de la Sarmizegetusa Regia. În acest scenariu, asasinarea lui Burebista trebuie să fi avut loc în 41 p. Ch.⁷⁶, bătălia de la Philippi având loc în octombrie 42 a. Ch. Oricum, este clar că Burebista n-a întemeiat o dinastie. După spusele lui Strabo el a fost detronat și probabil ucis de niște „răsculați”⁷⁷, după care stăpânirea lui s-a destrămat, separându-se în patru zone. Nerecuperarea tezaurului⁷⁸ ascunse la câteva sute de metri de centrul

⁶⁵ Oberländer-Târnoaveanu 2010a.

⁶⁶ Oberländer-Târnoaveanu 2010a, 70 pune cronologia lor în relație cu „cosonii” și consideră că brățelele n-au mai fost folosite, adică au fost îngropate între 50–40 a. Ch., iar durata lor de existență ca bijuterii a fost de circa 50–60 de ani.

⁶⁷ Spănu 2012 174–175.

⁶⁸ Spănu 2012, 168, fig. 70.

⁶⁹ Aceeași părere are și Oberländer-Târnoaveanu 2010, 73, dar el consideră că o parte au fost îngropați în urma unor ceremonii religioase ale curții regale, iar o alta s-a menținut în tezaur și transmis până la Decebal.

⁷⁰ Cojocaru *et alii* 2000, 185, cea mai apropiată analogie pentru „cosoni” sunt monedele emise de M. Iulius Brutus în 54 a. Ch.

⁷¹ Paunov 2015.

⁷² Oberländer-Târnoaveanu 2010a, 69.

⁷³ Paunov 2013, 70.

⁷⁴ Paunov 2013, 72.

⁷⁵ Appianos, Bel Civ IV. 75 Tot el spune că înaintea bătăliei de la Philippi Brutus a dat 1000 de denari fiecărui soldat și dublu ofițerilor (IV. 118) (Ed. Loeb Classic Library 1913, traducere engleză pe www.penelope.uchicago.edu)

⁷⁶ Dobesch 1994; Șașel-Kos 2005, 500.

⁷⁷ Crișan 1975, 438–444.

⁷⁸ Oberländer-Târnoaveanu 2010 a, 70 crede că datorită sacralității depunerii, nimeni dintre localnici n-a îndrăznit să le jefuiască din pietate religioasă.

Sarmizegetusei arată că cei care au preluat stăpânirea cetății și zonei erau din afara ei, fără legătură cu anturajul lui Burebista. Nu sunt argumente că Burebista, chiar dacă a fost detronat și ucis cam deodată cu asasinarea lui Caesar, să fi fost victima unui complot „de palat”. Revenind la problematica ce ne preocupă cu prioritate în studiul de față rezultă clar că indiferent de natura acestor depozite de aur, nici unul nu a fost găsit în interiorul așa-zisei „zone sacre”, cu atât mai puțin în unul dintre așa-numitele „temple”. Vecinătatea relativă cu „zona sacră”, invocată ca argument al caracterului votiv nu este relevantă nici dacă am accepta că exista o reală „zonă sacră”. De fapt documentarea tezaurului regal din secolul I a. Ch. este cea mai consistentă dovadă a existenței Sarmizegetusei regale, înainte de mărturia lui Ptolemeu.

O ultimă problemă ce merită discutată în contextul de față este problema genezei așezării de pe Dealul Grădiștii. Susținând ipoteza că aliniamentele sunt temple, prin ele s-a explicat apariția unei locuiri intense. Elementul sacru preexistent în zonă ar fi reprezentat factorul principal al protourbanizării. G. Florea crede că apariția acestui loc abia în secolul I a. Ch. în geografia sacră a dacilor se datorează unei teofanii, sau unei hierofanii, fără a explica mecanismul apariției lor într-o zonă nelocuită, greu accesibilă și la distanță considerabilă de singura așezare cunoscută în zonă, cea de la Costești⁷⁹. Mai recent, el revine la clasică explicație a „muntelui sacru” care ar fi atras elitele în căutarea legitimității⁸⁰. Ceea ce atrage atenția de la început în această discuție este legat de faptul că această așezare de pe Dealul Grădiștii reprezintă un mare centru de extragere și prelucrare a fierului⁸¹, evident datorită existenței minereurilor în zonă. Dacă acceptăm explicațiile de mai sus, suntem obligați să acceptăm și că a existat o stranie coincidență între locul teofaniei, sau între poziția „muntelui sacru” și bogăția în minereu de fier a locului. Cum povestea „muntelui sacru” este din vremea lui Zamolxe și Herodot⁸², nu putem înțelege lipsa oricăror urme arheologice vreme de 500 de ani și nici neexploatarea resurselor de fier pentru a putea fi de acord cu această părere. Muntele sfânt cu greu se putea afla într-o regiune fără urme de locuire atestate înainte de secolul II a. Ch. (Costești). Pe de altă parte, el era legat doar de Zamolxe, nu de toți zeii. Același autor consideră factorul economic subsidiar în raport cu cel religios în nașterea cen-

trului de la Sarmizegetusa⁸³. Facem precizarea că factorul economic este însă palpabil geologic și arheologic, cătă vreme cel religios este doar rodul imaginației cercetătorilor contemporani. Apariția, sau dezvoltarea spectaculoasă a acestui centru doar în secolul I a. Ch. este mai ușor de înțeles dacă o explicăm prin necesitatea sporirii cantității de produse de fier odată cu evoluția socială care a dus la nașterea puterii lui Burebista, decât printr-o imaginară nevoie de legitimitate, prin căutarea unor noi repere religioase, sau prin revitalizarea și hiperbolizarea unora mai vechi, cu prețul unui efort disproporționat. Dacă 500 de ani muntele sfânt ar fi fost sacru fără vreun sanctuar construit, el nu putea fi transformat dintr-o dată într-un loc munden plin de cuptoare de redus minereuri, de zgură și cărbune și de ateliere de producție de tot felul. Locurile de pelerinaj nu prea arătau astfel în antichitate. Alte exemple de munți sacri, cum ar fi Olimpul, n-au dobândit, nici sanctuare, nici aglomerări de locuire. Muntele sacru este sacru în sine și este onorat de la distanță, pe baza monumentalității, a formei, eventual a vârfului veșnic înzăpezit. Miturile munților sacri sunt adeseori legate de existența peșterilor, ca și în cazul lui Zamolxe, or în zona Grădiștii Muncelului nu există peșteri. Oricum, pe baza poveștii lui Zamolxe este foarte puțin probabil ca muntele pe care se retrăsese el să poată fi identificat la Grădiștea Muncelului, din motive topografice, geofizice și istorice. Sanctuare pe vârfuri de munte la 1600–1800 metri sunt cunoscute în lumea tracică la Babyak, Tatul, Perperek și în alte părți, așa-numitele „sanctuare de stâncă”, care au nișe, piscine, scări, altare săpate direct în stâncă și unde există o incintă sacră și sunt separate zonele pentru depunerea darurilor votive și pentru sacrificii pe altare și vetre de lut⁸⁴. În sanctuarul de la Babyak, de exemplu, există în primul rând o continuitate din prima epocă a fierului. Pentru cea de-a doua epocă a fierului spațiul sacru este înconjurat de un zid, iar ofrandele, de o mare varietate (de la ceramică la bijuterii, monede, unelte, arme), sunt depuse în gropi, sub pietre, în jurul altarelor rotunde de lut, sau în nișe săpate în stâncă. S-au găsit și numeroase oase de animale⁸⁵. Prin urmare, nu există construcții și locuire, doar un spațiu sacru izolat. În afară de altitudinea montană, nimic nu se aseamănă cu situația de la Grădiștea Muncelului. În special acțiunile votive sunt de cu totul altă natură. Aducerea poveștii cu retragerea lui Zamolxe în peștera de pe muntele

⁷⁹ Florea 2011, 119.

⁸⁰ Florea 2014a, 68.

⁸¹ Florea 2011, 128.

⁸² Pețan 2014a.

⁸³ Florea 2011, 126.

⁸⁴ Rabadjiev 2015, 449.

⁸⁵ Tonkova 2005, 165–174.

sfânt Kogaionon la Grădiștea Muncelului⁸⁶ a fost o manipulare a izvorului scris și deopotrivă a celui arheologic urmărind legitimarea ipotezei existenței unui centru religios pan-dacic la Grădiștea Muncelului. În timp, această dezinformare repetată zeci de ani a ajuns să fie luată drept certitudine, alimentând curente de gândire iraționale și dogmatice și îngreunând drumul spre adevărul științific. Apariția și dezvoltarea economică și importanța politico-religioasă a centrului de putere de la Sarmizegetusa devenită regală a avut ca principal resort, în opinia noastră, lupta între frunțașii aristocrației militare dacice pentru controlul resurselor. Zăcămintele de fier și producția metalurgică au devenit vitale pentru ambițiile expansioniste ale unei căpetenii ca Burebista. Instaurarea monopolului asupra uneltelor și armelor de fier a fost probabil instrumentul principal al centralizării regiunii Munților Șureanu, unde s-au pregătit marile raiduri europene ale lui Burebista. Cea mai gravă problemă nerezolvată de cercetările din cetățile din Munții Șureanu este nesiguranța și precaritatea cronologiei arheologice. Este greu de crezut că dacă încă din secolul II a. Ch. exista un centru de putere la Costești⁸⁷, bănuie că ar fi fost chiar reședința lui Burebista, iar inițial marele său preot își ducea viața separat și solitar (?) pe „muntele sfânt”, adică pe locul viitoare Sarmizegetusa, acolo nu erau încă descoperite resursele de minereu de fier, iar transferarea capitalei regale la Sarmizegetusa ar fi avut loc abia după moartea lui Burebista, sub Deceneu, sau chiar sub Comosicus, adică doar din a doua jumătate a secolului I a. Ch.⁸⁸ Acest scenariu are un eșafodaj documentar foarte fragil, fiind în primul rând rezultatul unor informații literare antice extrem de sumare și puțin precise, combinate cu păreri proprii ale autorilor contemporani, nedocumentate arheologic suficient de convingător. Informațiile stratigrafice mai semnificative sunt cele de pe terasa XI. Aici au fost identificate trei niveluri dacice și unul roman. Datarea determinantă este cea a nivelului II corespunzător sanctuarului cu 60 de plinte de calcar. Singurul indiciu concret este medalionul de lut ce copiază o monedă romană republicană, găsit pe una dintre plinte și datat în anul 80 a. Ch. A fost considerat un *terminus post quem*⁸⁹ cu o durată greu de estimat. Alții

au datat copierea monedei în vremea lui Burebista⁹⁰. Problema este însă mai complicată. După poziția în care a fost descoperit, pe una dintre plinte, rezultă că atunci când a ajuns acolo, pe plintă nu mai exista coloană (conform celor care cred că la nivelul plintelor era nivelul de călcare în clădire), deci edificiul era dezafectat. Rezultă că el n-a fost demolat ante 80 a. Ch., ci după, iar atât construcția, cât și demolarea au avut loc, foarte probabil în secolul I a. Ch. Și atunci nivelul I, mai vechi aflat sub, unde sunt substrucțiunile unei clădiri de lemn sprijinită pe blocuri de calcar, când poate fi datat? Evident că spre începutul secolului I a. Ch., sau chiar la sfârșitul secolului II a. Ch., foarte probabil înainte de Burebista⁹¹. O secțiune săpată între spațiul ce separă marele sanctuar circular și micul sanctuar circular și cele două sanctuare patrulate de calcar (!) a identificat la adâncimea de 2,60 m un nivel de locuire sub marele sanctuar circular și sub cele două patrulate de calcar, datat la sfârșitul secolului I a. Ch.⁹² Cum sanctuarele de calcar sunt considerate din secolul I a. Ch., nivelul mai vechi ar trebui datat în prima jumătate a secolului I a. Ch. Există așadar indicii, e drept nu suficient de clare, că așezarea de la Grădiștea Muncelului exista într-o formă, poate chiar înainte de Burebista, putând fi contemporană cu cea de la Costești. Cei care o consideră capitală politică doar după moartea lui Burebista și mai ales în secolul I p. Ch. uită că tot ei vorbesc despre sistemul de cetăți⁹³ destinate să o apere și care ar fi reprezentat concepția strategică a lui Burebista⁹⁴, care, în același timp, ar fi continuat să-și aibă curtea regală în cea mai expusă dintre ele, la Costești⁹⁵. Este firesc ca exploatarea resurselor de minereu de fier din zona Grădiștea Muncelului⁹⁶ să fi fost practică în beneficiul centrului tribal de la Costești înainte de Burebista. Extinderea autorității sale și sporirea nevoii producției metalurgice îl vor fi determinat pe Burebista să organizeze o producție la altă scară, foarte probabil aducând meșteri străini, ceea ce a determinat o rapidă evoluție a așezării. S-a insistat asupra influențelor tehnologice elenistice în construcțiile zidurilor de piatră și chiar s-a apreciat că acest lucru s-a întâmplat abia după campania

⁹⁰ Crișan 1975, 347.

⁹¹ Aceeași părere are și Crișan 1975, 355.

⁹² Glodariu 1995, 128.

⁹³ Ultima oară, Florea 2011, 117 („Le système de défense initié par le roi Byrëbistas...était destiné à protéger un endroit central”). Contra sistemului de apărare planificat, Lockyear 2004, 51.

⁹⁴ Daicoviciu 1960, 279.

⁹⁵ Glodariu 1983, 135; Florea 2011, 153.

⁹⁶ Glodariu, Iaroslavski 1979, 17–22.

⁸⁶ Crișan 1975, 108; Glodariu 1995, 129 deși crede în această idee, își ia și o marjă de siguranță spunând că este „o probabilitate care se cere dovedită și argumentată” (cum?); Pețan 2014, nota 4.

⁸⁷ Glodariu 1995, 122.

⁸⁸ Glodariu 1995, 130; Oltean 2007, 111.

⁸⁹ Glodariu 1995, 128.

pontică, adică Burebista va fi adus specialiști greci în Munții Șureanu. Dar este evident că și din expediția contra celtilor din Europa Centrală el s-a întors cu pradă, care, pe lângă obiecte de valoare, trebuie să fi constat, firește, și în prizonieri. Se consideră că expediția contra boiilor și tauriscilor a avut loc în anul 60 a. Ch.⁹⁷ Boiile de la Dunărea Mijlocie își impuseseră dominația și asupra altor triburi celtice, ca tauriscii, anarții și cotinii de pe teritoriul Slovaciei și Ungariei de astăzi⁹⁸. Cotinii, spune Tacitus⁹⁹ că erau renumiți pentru producția de fier („*Cotini quo magis pudeat et ferrum effodiunt*”). Printre prizonierii luați (întâmplător, sau anume căutați?) trebuie să fi fost și meșteri celti în metalurgia fierului. Un amănunt interesant este legat de impresionanta cantitate de lupe de fier¹⁰⁰ găsite la Sarmizegetusa (887 kg). Singurele descoperiri similare din epoca Latene târzie sunt 13 lupe de fier în așezarea de la Novy Smokovec din Slovacia aparținând așa-zisei culturi Puchov, care era foarte probabil legată de cotinii¹⁰¹, și în *oppidum*-ul celtic de la Magdalensberg¹⁰². Este plauzibil ca regele să-și fi impus monopolul asupra extragerii minereului, a producției de fier și distribuției produselor (sau a fierului brut), așa cum s-au petrecut lucrurile și în *regnum Noricum*¹⁰³. Organizarea comerțului cu fier și produse de fier trebuie să fi fost dirijată și controlată central de la Sarmizegetusa, spre alte centre periferice regionale¹⁰⁴, cum demonstrează existența semnelor comune stanțate pe o sabie curbă descoperită în atelierul de pe terasa VIII de la Sarmizegetusa Regia¹⁰⁵ și pe piese de fier dintr-un depozit găsit în zona cetății de la Piatra Roșie¹⁰⁶ sau chiar la distanță. Tot central trebuie să fi fost organizată și aprovizionarea cu cereale și asigurarea rezervelor pentru iarnă¹⁰⁷. Într-o a doua etapă, acumularea de bogăție și în urma expedițiilor militare pontice ale regelui dac, l-a determinat să-și aleagă acest loc de importanță strategică pe plan economic drept reședință și pentru marcarea prestigiului regal a declanșat marile proiecte constructive¹⁰⁸, influențat și de aspectul cetăților pontice pe care le văzuse. Cercetătorii care susțin mutarea

„capitalei” la Sarmizegetusa doar după moartea lui Burebista, sub Deceneu, sau Comosicus, uită că în acel moment regatul s-a separat în 4 și apoi în 5 regiuni, o perioadă de destrămare, centrifugă politic, când sensul mutării „capitalei” (deși este greu de crezut că exista o asemenea realitate politico-administrativă) doar a unei părți din fostul stat nu mai exista și nici forța economică nu era propice marilor lucrări edilitare și militare. Scenariul pe care l-am propus privind nașterea Sarmizegetusei, plauzibil după părerea noastră, se bazează pe elemente concrete, comparativ cu cel argumentat pe baza poveștii grecești despre muntele Kogaionon, ce, chiar dacă ar fi reală, nu se potrivește nici ca perioadă, nici ca topografie cu Sarmizegetusa.

Exemplele privind rolul locurilor de cult în geneza centrelor *oppida* în lumea celtică sunt rezultatul unei noi direcții de interpretare¹⁰⁹ și cercetare a fenomenului. Folosirea lor ca analogie pentru cazul Grădiștea Muncelului¹¹⁰ este însă problematică. În primul rând există o diferență de categorie între *oppida* și Sarmizegetusa Regia, în pofida unei relative contemporaneități care tentează o comparație. S-a folosit o vreme expresia „civilizație oppidană dacică”¹¹¹. Apoi I. H. Crișan a scris despre „așezări de tip dava” arătând că între ele și *oppida* celtice există deosebiri, dar „davele” dacice îndeplineau aceleași funcțiuni și prin urmare reflectă același stadiu de dezvoltare social-economică¹¹². Astăzi se insistă pe ideea unui model urban al Sarmizegetusei Regia, unic în Dacia¹¹³. În lumea celtică înainte de faza *oppida* au existat însă alte etape de evoluție socială, ce nu se regăsesc în teritoriile intracarpatiche. Primele „centre de putere”, „reședințele princiare” („Fürstensitz”)¹¹⁴, sau „complexele princiare”¹¹⁵, cum au fost mai recent denumite, au apărut în lumea celtică din vestul și centrul Europei încă din Hallstatt D și au durat până în La Tène A, adică între circa 600–400 a. Ch., multe, ca Heuneburg¹¹⁶, Mont Lassois, Glauberg, Bourges, Zavist, având caracteristici proto-urbane¹¹⁷ și marcând o perioadă de centralizare. A urmat o perioadă tulbură de două secole, când aceste centre au decăzut, fiind explicată în termenii unei răcirii a climei¹¹⁸ care a determinat

⁹⁷ Crișan 1977, 234; Dobesch 1995.

⁹⁸ Crișan 1977, 237.

⁹⁹ Tacitus, Germania 43, 1.

¹⁰⁰ Glodariu 1975.

¹⁰¹ Dobesch 2000, 21.

¹⁰² Pleiner 2000, 231–232.

¹⁰³ Dobesch 2000, 21–22; Gleirscher 2001.

¹⁰⁴ Florea 2010, 391.

¹⁰⁵ Glodariu, Iaroslavschi 1979, 137–138, fig. 71/1.

¹⁰⁶ Sirbu 2005.

¹⁰⁷ Opreanu 2015, 160.

¹⁰⁸ Crișan 1977, 123.

¹⁰⁹ Fernandez-Götz 2014a.

¹¹⁰ Florea 2011, 119–122.

¹¹¹ Daicoviciu 1972, 341.

¹¹² Crișan 1977, 332.

¹¹³ Florea 2010, 393.

¹¹⁴ Termen introdus de Kimming 1969.

¹¹⁵ Buchsenschutz, Cribellier, Luberner 2009.

¹¹⁶ Fernandez-Götz, Krausse 2013.

¹¹⁷ Scharringhausen 2015

¹¹⁸ Fernandez-Götz 2015, 77–78, fig. 3.

migrația celtică spre est. În Transilvania, între secolele VII–II a. Ch. n-au existat centre de putere care să determine o centralizare, situație în general pusă pe seama prezenței scitice¹¹⁹ și apoi a celților¹²⁰. Abia în secolul II a. Ch. asistăm la un fenomen nou, sosirea în sud-vestul Transilvaniei, dinspre Dunăre, a grupului războinic numit „Padea-Panagjurski Kolonii” ce determină dispariția orizontului celtic și o creștere demografică semnificativă în fertila vale a Mureșului¹²¹. La scurtă vreme apar primele „sedii princiare”¹²², cetatea de la Cugir fiind exemplul cel mai edificator, dar și cele de la Căpâlna¹²³, Tilișca¹²⁴, Ardeu, Piatra Craivii, Bănița¹²⁵ și Costești. Oricum, nici una n-a atins amploarea celor din Hallstatt-ul D din vest, fiind departe de tipul proto-urban. Simultan, în lumea celtică apar *oppida*, reprezentând a doua etapă de centralizare. *Oppida* nu sunt însă așezări de tip „Fürstentum”, ci aglomerări închegate pe alte baze. Dacă cetățile și așezările de la Cugir, Căpâlna, Tilișca, Ardeu, Piatra Craivii, Costești, Bănița și altele sunt acele așezări numite convențional „dava” (deși nu cunoaștem cu precizie numele nici uneia dintre ele), este evident că între ele și *oppida* nu există similitudini ca evoluție socială și ca tip de așezare. Ajungem la concluzia că societatea locală a stagnat câteva secole¹²⁶, apariția unei aristocrații militare puternice fiind evidentă abia în secolul II a. Ch. după dispariția celților. Nici una dintre așezările intracarpatiche n-a avut suficient timp la dispoziție pentru a evolua spre faza proto-urbană. Rămâne de discutat dacă Sarmizegetusa a parcurs acest drum în mod forțat, fiind edificată abia în secolul I a. Ch. și care au fost resorturile reale care au propulsat-o în această etapă proto-urbană. Singurul model existent în Transilvania erau „sediile princiare”, cel mai apropiat fiind cel de la Costești și probabil, Bănița. Cel mai târziu Burebista (dacă nu chiar tatăl său, la care face referire inscripția lui Akornion), indiferent de unde venea (ceea ce nu avem cum afla cu

exactitate, probabil dinspre Dunăre¹²⁷), și-a creat propriul „sediu princiar” la Sarmizegetusa. El nu avea cum să aibă o altă viziune decât cea a societății epocii sale. Ulterior, pe baza acumulării de putere, și-a subordonat șefii militari concurenți din regiune și apoi, după expedițiile externe a declanșat programul de construcție în piatră a fostelor sedii princiare supuse și mai ales a propriului sediu recent ales. Ele au continuat însă să arate ca „sedii princiare”, chiar dacă aveau impunătoare ziduri de piatră, majoritatea fiind acropole fortificate, cu turnuri-locuință, pe același loc unde existaseră fortificații de lemn (mai bine surprinse arheologic la Costești). Nici Sarmizegetusa nu era altfel. Ceea ce se numește „zona sacră”, evident partea cea mai veche, din secolul I a. Ch., avea cu siguranță ziduri de incintă¹²⁸ și reprezenta, foarte probabil, reședința lui Burebista. În acea vreme, ceea ce unii numesc „cetatea” nu exista. Prin urmare, apariția centrului de la Sarmizegetusa nu s-a produs ca o excepție, ci se înscrie firesc în procesul evoluției societății dacice din secolele II–I a. Ch. Ea a fost, ca și celelalte, de la început un „sediu princiar”, chiar dacă puțin mai târziu, deși datele cronologice furnizate de arheologie sunt precare și imprecise. Alegerea aceluia loc nu poate fi legată decât de resursele de minereu de fier, principala pârgă de putere care l-a impus pe Burebista în fața celorlalte căpetenii regionale. Așa cum sediile princiare din secolele VI–V a. Ch. din vest n-au apărut ca urmare a existenței unui loc sacru în jurul căruia s-a constituit aglomerarea de locuire, ci ca urmare a evoluției societății și a schimburilor cu lumea mediteraneană, la fel s-au petrecut lucrurile și în Transilvania secolului II a. Ch. Că la baza fundării noilor aglomerări de la finalul Latène-ului în vest, acele *oppida*, a stat existența unui loc sacru, de cele mai multe ori un cult al strămoșilor documentat arheologic, este realitatea unei alte etape de centralizare, pe alte criterii. La Titelberg, de exemplu, exista un spațiu de reuniune (*area sacra*) de circa 10 ha înconjurat de un șant și un zid de lut pe baze de piatră. În centru s-a ridicat o clădire cu trei nave ce avea în față un altar înconjurat de gropi. În spațiul ritual de la Titelberg s-au găsit 100 000

¹¹⁹ Vasilev 1980; Vasilev 2004; Ghenghea 2014 contestă identificarea grupului arheologic Ciurbrud cu o populație nomadă estică scitică menționată de Herodot.

¹²⁰ Rustoiu 2014.

¹²¹ Rustoiu 2005.

¹²² Florea 2011, 115–116.

¹²³ Crișan 1977, 352 presupune, pe baza unor forme ceramice databile în secolul II a. Ch., că ar fi existat inițial o fortificație cu val de pământ similară cu cea de la Costești.

¹²⁴ Crișan 1977, 317.

¹²⁵ Crișan 1977, 352.

¹²⁶ În Europa epocii fierului există mai multe modele sociale, cu zone în care diferențierea socială este mai puțin evidentă ca în sediile princiare din regiunile Franței, Germaniei și Cehiei, de exemplu în Spania (cf. Rui Zapatero, Fernandez-Götz 2009).

¹²⁷ Vezi Rustoiu 2005, 118.

¹²⁸ Demonstrația acestei realități arheologice de la Grădiștea Muncelului a fost realizată de I. H. Crișan (Crișan 1977, 361–367). Cum așa-zisa „cetate” s-a dovedit a fi o incintă ridicată accidental, în pripă, poate de către daci în momentul iminent al apropierii trupelor romane, sau doar de către romani, se impun cercetări serioase pentru a stabili adevărata incintă a „sediului princiar” al lui Burebista, care nu poate fi altul decât ceea ce arheologii care sapă la Sarmizegetusa numesc încă „zona sacră”.

de oase de animale (!)¹²⁹, iar în cel de la Martberg 7000 de monede și sute de fibule¹³⁰, caracterul ritual fiind indubitabil. Datele arheologice adunate arată că teritoriul treverilor din Gallia era alcătuit din mai multe entități, fiecare având un *oppidum* cu un sanctuar în centru¹³¹. Cantitățile imense de oase de animale ca la Titelberg, sau numărul mare de amfore de la Bibracte demonstrează că în timpul festivalurilor politico-religioase aveau loc mese comune, precedate de sacrificii și libații¹³². Dar la baza numeroaselor culte publice din *oppida* stătea cultul strămoșilor, identificat prin oase umane, tumuli, morminte de războinici, urmele materiale ale eroilor fondatori, care asigurau identitatea și coeziunea comunității¹³³. Strămoșii reali, sau mitici erau și în Grecia parte integrantă a religiei și vieții civice. Cultul întemeietorilor (*oikistes*) în orașele grecești era foarte important, întemeierea fiind un act sacru, orașele dezvoltându-se în jurul mormântului întemeietorului¹³⁴. În Dacia intracarpatică din aceeași perioadă nu avem asemenea realități arheologice, nici o astfel de evoluție, iar este greu de acceptat că Sarmizegetusa a fost o excepție, mai ales că orice dovadă arheologică lipsește și aici, scenariul pe care îl contestăm fiind în mare măsură rodul unor explicații imaginare, pur teoretice, pornite de la o concluzie nedovedită: existența sanctuarelor. Dacă și în aria Sarmizegetusei ar fi existat un „lieux de mémoire”, prin definiție el ar fi trebuit să fie mai vechi, așa cum este situația în multe *oppida* celtice¹³⁵ și ar fi trebuit identificat arheologic. Așa cum am arătat mai sus, în întreaga zonă a Munților Șureanu nu există o continuitate de locuire din prima epocă a fierului, primele semne de comunități umane fiind semnalate abia în cursul secolului II a. Ch., fiind evident sosite din alte regiuni. Așadar, în secolul I a. Ch., când s-a impus Burebista și s-a stabilit la Sarmizegetusa, „memoria locurilor” din zonă era relativ scurtă, cel mult de câteva generații.

Această întârziere „istorică” în evoluția spre urbanizare ar fi putut determina și o tentativă deliberată de a imita orașul-stat grecesc, prin întemeierea unui nou oraș, fenomenul de sinecism, un proces apropiat de ceea ce se întâmpla în aceeași vreme în Gallia, întemeierea de *oppida*¹³⁶. Există și posibilitatea explicației acțiunii unui

„personaj central” cu putere centralizatoare, sau chiar absolută, în care carisma juca un rol important, situație întâlnită în cazul unor „Fürstentum” cu caracter proto-urban, ca Glauberg, de exemplu¹³⁷. Burebista trebuie să fi fost un astfel de leader. Se potrivește cazului Sarmizegetusei Regia și „modelul de tribut”¹³⁸ în care un centru principal se bazează pe plata unui tribut colectat din centre secundare (cazul Heuneburg și Mont Lassois), un sistem centripet, opus modelului competitiv centrifug¹³⁹. Sarmizegetusa a funcționat ca loc central, fiind înconjurată de celelalte cetăți. Această evoluție sugerează însă un „model de criză”¹⁴⁰, prin transferul unei populații ce trăia înainte într-o societate descentralizată spre un sit central, apărut de un sistem de cetăți de jur împrejur. În prima etapă, la începutul puterii lui Burebista, când au început aceste transformări în societatea dacică se poate vorbi despre apariția unui „stat tribal”¹⁴¹, echivalent cu ceea ce în Gallia au fost *civitates*, în terminologia lui Caesar. Baza puterii¹⁴² unui șef ce rezida într-un „complex princiar”, cum a fost la început și Burebista, se fundamenta pe poziția de prim-născut ce-i asigura posibilitatea de moștenire, pe carismă, competență și inteligență, controlul pământurilor, controlul mijloacelor de producție primare (exploatarea minieră), controlul producției meșteșugărești, puterea militară urmată de cucuriri, legături politice prin căsătorii, controlul religios. Toate aceste elemente au fost foarte probabil prezente la Sarmizegetusa în timpul lui Burebista. Factorul religios nu pare să fi fost primordial în alegerea sa ca „loc central” al „statului tribal”. Care a fost inițial extinderea teritorială a acestui „stat tribal”? În afara nucleului din Munții Șureanu, zonă estimată la circa 200 km²¹⁴³, zona agricolă și carierele de piatră de la Măgura Călanului și Pietroasa-Deva¹⁴⁴ de unde provine piatra de calcar și andezit, adică Valea Mureșului și probabil depresiunea Hațegului, erau cu siguranță sub autoritatea centrului de putere de la Sarmizegetusa. Pe baza informației lui Strabo care ne spune că după moartea lui Burebista stăpânirea lui s-a dezmembrat în patru părți¹⁴⁵ se poate deduce că el își subordonase

¹³⁷ Collis 2012, 2.

¹³⁸ Collis 2012, 3.

¹³⁹ Lockyear 2004, 51 vorbește despre o aristocrație dacică aflată în competiție pentru controlul resurselor din zona Munților Șureanu.

¹⁴⁰ Collis 2012, 4.

¹⁴¹ Collis 2012, 6.

¹⁴² Collis 2012, 7.

¹⁴³ Crișan 1977, 340.

¹⁴⁴ Crișan 1977, 341; Mârza 1995.

¹⁴⁵ Vezi nota 74.

¹²⁹ Metzler *et alii* 2006.

¹³⁰ Nickel *et alii* 2008.

¹³¹ Fernandez-Götz 2012.

¹³² Fernandez-Götz 2014 a, 115.

¹³³ Fernandez-Götz 2014 a, 122.

¹³⁴ Pavlopoulou 1994, 115–119.

¹³⁵ Fernandez-Götz 2014.

¹³⁶ Collis 2012, 1.

alte cel puțin trei centre de putere, fie prin forță, fie prin alianțe matrimoniale. Aceste trei „state tribale” se pot deduce pe baza cartării așezărilor fortificate și a cetăților dacice: unul se află în regiunea nord-vestică a Transilvaniei având centrul de putere la Șimleul Silvaniei, sau Porolissum, fortificațiile din zona piemontană din exteriorul munților protejând regiunea de pericolul iazig din Câmpia vestică, al doilea în zona sud-estică a Transilvaniei cu centrul la Racoș (Augustin-Tîpia Ormenișului), foarte probabil, controlând principalele puncte de trecere peste munți spre sud și est, iar al treilea în zona central-estică a Transilvaniei, extinzându-se posibil și peste Carpații Orientali, în Moldova cu centrul posibil la Brad, sau Răcățau, ce veghea mișcările bastarnilor. Sigur nu poate fi neglijat nici centrul de putere de la sud de Carpați, cel de la Ocnița, deși nu cunoaștem cu precizie raporturile sale cu centrele de putere intracarpatică și cu Imperiul Roman în secolul I a. Ch.¹⁴⁶

La capătul acestui lung excurs rezultă că factorul religios, deși nu poate fi neglijat sau eliminat din peisajul social antic, n-a jucat rolul primordial în transformările petrecute în regiunile intracarpatică în secolul I a. Ch., iar centrul de putere de la Sarmizegetusa și evoluția sa proto-urbană nu s-a născut în jurul unui nucleu de natură sacră. Această imagine are la bază în primul rând analiza lucidă și obiectivă a descoperirilor arheologice. Metoda pe care am utilizat-o pentru a demonstra caracterul profan al așa ziselor „temple” rectangulare de la Sarmizegetusa a fost analogia¹⁴⁷, un tip de raționament frecvent folosit în știință. Raționamentul prin analogie are două componente: ținta (subiectul) și sursa, ținta fiind problema pe care cercetătorul încearcă să o explice, iar sursa este o altă piesă a cunoașterii pe care o folosește pentru a înțelege și a explica ținta. Prin această metodă se cartează și apoi se compară caracteristici ale sursei peste caracteristici ale țintei. În arheologie, principalele două tipuri de justificări sunt teoria și datele comparative. Argumentele trebuie justificate pe baza unor principii teoretice, care nu pot fi încălcate. Argumentele pot fi de asemenea justificate prin citarea datelor comparative care stabilesc cel puțin plauzibilitatea raționamentului. Datele comparative sunt invocate în mod obișnuit în două arii ale epistemologiei arheologice: discutarea analogiilor (de obicei numite analogii

etnografice) și cercetarea comparativă explicită. Datele comparative nu este necesar să fie neapărat etnografice; ele pot fi rezultatul altor cercetări arheologice, date ale cercetării istorice, sau alte descoperiri. Această metodă a fost incorporată în practica arheologică. Criteriile metodologice sunt simple: pentru interpretarea unor structuri arheologice cu funcționalitate incertă se aduce o analogie sau comparație cu activități sau structuri umane cunoscute. Analogia este tratată apoi ca ipoteză, urmând a fi testată în forma evaluării alternativelor. Această evaluare continuă în două direcții: pe de o parte sursa este supusă altor cercetări (creșterea numărului de cazuri și a calității și preciziei analogiilor etnografice, istorice, sau de altă natură) și ținta, pe de altă parte, este supusă altor cercetări. Exact această cale am urmat-o încă de la prima abordare¹⁴⁸: am ales ca țintă descoperirile de aliniamente de piatră de la Grădiștea Muncelului și le-am comparat cu structuri cu plan similar din Europa epocii fierului și din epoca romană, despre care se știe că reprezentau construcții pe piloni de lemn, sau de piatră cu destinația de depozite de cereale și alte bunuri. Ipoteza firească a fost că și aliniamentele de piatră de la Grădiștea Muncelului sunt substrucțiunile unor construcții similare. Cercetându-le suplimentar am examinat inventarul arheologic rezultat din săpături și am constatat că el era compus doar din elemente de legătură a șarpantei de lemn și eventual a pereților. Studiind suplimentar și sursa am constatat că în Spania, Marea Britanie, Scandinavia aceste construcții s-au perpetuat ca denumire, structură constructivă și funcționalitate de-a lungul preistoriei, epocii romane, Evului Mediu și până astăzi¹⁴⁹, analogia arheologică devenind una etnografică. Astfel verificată, noua ipoteză a devenit sigur o alternativă mai credibilă la vechea interpretare. Noua ipoteză ce susține că aliniamentele de la Grădiștea Muncelului sunt substrucțiunile unor clădiri laice este plauzibilă și are mari șanse de a fi validă.

Merită să zăbovim puțin și asupra mecanismelor raționamentului care conduce spre alegerea criteriilor clare ce fac ca o explicație să fie mai bună decât alta. M. Hanen și J. Kelley au fost printre primii care au discutat această problemă de epistemologie a arheologiei. După ei cea mai bună explicație este cea care elimină explicațiile mai puțin sprijinite de dovezile materiale¹⁵⁰. L. Fogelin argumenta că dovezile puternice aduse prin metoda analogiei

¹⁴⁶ Abundența importurilor romane (Petculescu 1994) indică mai degrabă o relație de *amicitia* cu Imperiul (Opreanu 1998, 34)

¹⁴⁷ O discuție lucidă asupra acestei metode, cu avantajele și limitele ei, la Wylie 2002, 136–153.

¹⁴⁸ Opreanu 2015

¹⁴⁹ Vezi, aceeași constatare, la Schmaedecke 2002.

¹⁵⁰ Hanen, Kelley 1989, 16.

conduc spre atingerea celei mai bune explicații¹⁵¹, dar el propune și niște criterii pe baza cărora să poată fi judecată această cale: 1. deschiderea empirică – o explicație bună trebuie să explice multe observații empirice și să nu fie contrazisă de altele; 2. gradul de generalizare – o explicație bună trebuie să fie aplicabilă la o largă varietate de fenomene, 3. modestia – nu trebuie să încerce să explice prea mult; 4. refutabilitatea – oamenii nu au în general încredere în explicații ce nu pot fi demonstrate ca greșite; 5. conservatorismul; 6. explicația simplă e cea mai credibilă; 7. planurile multiple explicate – răspunsul la mai multe întrebări decât la una singură face explicația mai credibilă¹⁵².

Comparând pe baza acestor criterii cele două explicații care s-au dat aliniamentelor de piatră de la Grădiștea Muncelului, este evident că explicația noastră beneficiază de o mai mare deschidere empirică, cea veche fiind contrazisă de astfel de observații, are un grad mai mare de generalizare (teoria sanctuarelor le consideră unice în lumea antică), este refutabilă spre deosebire de cea veche, care, fiind lipsită de argumente empirice a fost impusă și s-a menținut tocmai pe baza irefutabilității (adeptii ei o consideră singura posibilă) și evident ipoteza noastră explică mai multe planuri și aspecte, unele dezvoltate chiar în rândurile articolului de față. Ipoteza sanctuarelor încearcă să explice prea mult (spiritualitatea) din nimic și ca atare nu poate fi catalogată drept modestă. Prin urmare, ipoteza laică ce propune interpretarea aliniamentelor de piatră de la Grădiștea Muncelului drept bazele unor construcții pe piloni cu destinații mundane, de a depozita pe termen mediu provizii de cereale și alte bunuri pentru o comunitate relativ numeroasă într-o zonă cu relief și climă aspre, reprezintă o explicație mai bună, mai plauzibilă și mai solid argumentată științific decât ipoteza religioasă a templelor grupate într-o „zonă sacră”, lipsită total de dovezi arheologice directe și care nu se sprijină pe nici o analogie, doar pe presupuneri teoretice și pe imaginație, fiind astfel eminamente speculativă.

În încheiere, amintesc concluziile a doi specialiști¹⁵³ în psihologie cognitivă și neuroștiințe cu privire la rolul șansei în descoperirile științifice, arătând că între 30–50% dintre ele au fost accidentale. Dar serendipitatea („accidentul fericit”), poate fi și obstrucționată de către mințile cercetătorilor ce aderă prea puternic la așteptări, sau la o dogmă științifică. Un asemenea pericol planează încă asupra cercetărilor de la Sarmizegetusa Regia.

Serendipitatea, descoperirea neașteptată, pot ori-când apare, oriunde în câmpul cercetării științifice, norocul ajută însă doar „mințile pregătite”, spunea marele savant Louis Pasteur. Paginile de mai sus au fost scrise și pentru a facilita această pregătire a minților tinerelor generații de cercetători.

BIBLIOGRAFIE

Antonescu 1980

D. Antonescu, Arhitectura sanctuarelor patrulete dace. Comentarii și propuneri. *Revista Muzeelor și Monumentelor* 1 (1980) 69–76.

Baitinger 2011

H. Baitinger, *Waffenweihungen in griechischen Heiligtümer*, Mainz (2011).

Baitinger 2016

H. Baitinger, Fremde Waffen in griechischen Heiligtümern. În: M. Egg, A. Naso, R. Rollinger (Hrsg.), *Waffen für die Götter. Waffenweihungen in Archäologie und Geschichte*, Mainz (2016), 67–86.

Barrowclough 2007

D. A. Barrowclough, Putting Cult in Context: Ritual, Religion and Cult in Temple Period Malta. În: D. Barrowclough, C. Malone (Eds.), *Cult in Context. Reconsidering Ritual in Archaeology*, Oxford (2007), 45–54.

Bell 1997

C. Bell, *Ritual: Perspectives and Dimensions*, Oxford (1997).

Bhattacharjee 2012

A. Bhattacharjee, *Social Science Research: Principles, Methods and Practices*, Tampa, Florida (2012).

Binford 1967

L. Binford, Smudge Pits and Hide Smoking: The Use of Analogy in Archaeological Reasoning. *American Antiquity* 32 (1) (1967), 1–12.

Binford 1977

L. Binford, *For Theory Building in Archaeology*, London (1977).

Buchenschutz, Cribellier, Luberne 2009

O. Buchenschutz, C. Cribellier, A. Luberne, Reflexion sur 40 ans de fouilles à Bourges (Cher) et à Levroux (Indre). În: O. Buchenschutz, M. B. Chardenoux, S. Krausz, M. Vaginay (Eds.), *L'âge du Fer dans le boucle de la Loire. Les Gaulois sont dans le ville. Actes du XXXIIe Colloque de l'AFEAF Bourges 1er–4 mai 2008*. Rev. Arch. Centre France. Suppl. 35, Paris-Tours (2009), 237–249.

Buchenschutz, Ralston 2012

O. Buchenschutz, I. Ralston, Urbanisation et aristocratie celtique. În: S. Sievers, M. Schönfelder (Hrsg.),

¹⁵¹ Fogelin 2007a, 607.

¹⁵² Fogelin 2007a, 618–620.

¹⁵³ Dunbar, Fugelsang 2005.

Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit. La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer. Akten de 34. internationalen Kolloquiums des AFEAF vom 13–16. Mai in Aschaffenburg, Bonn (2012), 347–364.

Clarke 1973

D. Clarke, Archaeology: the loss of innocence. *Antiquity* 47 (1973), 6–18.

Collis 2012

J. Collis, Centralisation et urbanisation dans l'Europe tempérée à l'âge du Fer. În: S. Sievers, M. Schönfelder (Hrsg.), *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit. La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer. Akten de 34. internationalen Kolloquiums des AFEAF vom 13–16. Mai in Aschaffenburg*, Bonn (2012), 1–14.

Cojocaru et alii 2000

V. Cojocaru, B. Constantinescu, I. Ștefănescu, C. M. Petolescu, EDXRF and PAA Analysis of Dacian Gold Coins of "koson" Type. *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry* 246/1 (2000), 185–190.

Cristescu 2014

C. Cristescu, Feasting with the King. The Tableware of Sarmizegetusa Regia. În: *Banquets of Gods, Banquets of Men. Conviviality in the Ancient World. Studia UBB Historia* 59.1 (2014), 115–140.

Crișan 1965

I. H. Crișan, Un depozit de unelte descoperit în apropierea Sarmizegetusei (Grădiștea Muncelului). *Studii și Comunicări Sibiu* 12 (1965), 213–222.

Crișan 1975

I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București (1975).

Crișan 1977

I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, ed. II, București (1977).

Crișan, Moldovan 1975

I. H. Crișan, M. Moldovan, Influențe grecești în arhitectura sacră a geto-dacilor. *Tibiscus* 4 (1975), 91–106.

Crișan 1986

I.H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București (1986).

Daicoviciu, Ferenczi 1951

C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București (1951).

Daicoviciu 1960

C. Daicoviciu, Apariția și formarea relațiilor sclavagiste în Dacia. În: *Istoria României I*, București (1960), 255–341.

Daicoviciu 1972

H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj (1972).

Dana 2008

D. Dana, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorii despre un zeu al pretextului* (Iași 2008).

David 2015

D. David, *Psihologia poporului român*, Cluj-Napoca (2015).

Demierre, Poux 2012

M. Demierre, M. Poux, Du cultuel au profane: essay d'analyse taphonomique et spatiale des petits mobiliers du sanctuaire de Corent et de ses abords. În: P. de Cazanove, P. Méniel (ed.), *Étudier les lieux de culte de Gaule romaine*, Montagnac (2012), 209–227.

Dobesch 1994

G. Dobesch, Zur Chronologie der Dakerkönigs Burebista. În: R. Göbl, *Die Hexadrahmenprägung der Groß-Boier*, Wien (1994), 55–68.

Dobesch 1995

G. Dobesch, Die Boier und Burebista. În: J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár (Hrsg.), *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauebiet von Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Materialien der VII. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung in nördlichen Mitteldonauebiet 12–16 Dez. 1994“*, Brno-Nitra (1995) 15–19.

Dobesch 2000

G. Dobesch, Urgeschichtliches Eisen aus der Sicht der Althistorikers. În: H. Friesinger, K. Pieta, J. Rajtár (Hrsg.), *Metallgewinnung und -Verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen)*, Nitra (2000), 11–26.

Dunbar, Fugelsang 2005

K. Dunbar, J. Fugelsang, Causal Thinking in Science: How Scientists and Students Interpret the Unexpected. În: M. E. Gorman, R. D. Twenay, D. Gooding, A. Kinkannon (Eds.), *Scientific and Technical Thinking* (2005), 57–79.

Egri, Rustoiu 2008

M. Egri, A. Rustoiu, The Social Significance of Conviviality in the Scordiscian Environment. În: V. Sîrbu, D. L. Vaida (ed.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 1st International Colloquium of Funerary Archaeology. Bistrița 9–11 May 2008*, Cluj-Napoca (2008), 83–93.

Ekroth 2011

G. Ekroth, Meat for the Gods. În: V. Pirenne-Delforge (Ed.), *„Nourrir les dieux?” Sacrifice et représentation du divin*, Liege (2011), 15–41.

Ekroth 2014

G. Ekroth, Animal Sacrifice in Antiquity. În: G. L. Campbell (Ed.), *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*, Oxford (2014), 324–354.

- Fabregat 2016
R. Graels i Fabregat, Destruction of Votive Offerings in Greek Sanctuaries-the Case of Cuirasses of Olympia. În: H. Baitinger (Hrsg.), *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen mediterraner Welt und Mitteleuropa (Material Culture and Identity Between the Mediterranean World and Central Europe)*, Mainz (2016), 149–160.
- Fernández-Götz 2012
M. Fernández-Götz, Die Rolle der Heiligtümer bei der Konstruktion kollektiver Identitäten: des Beispiel der treverischen Oppida. *Archäologische Korrespondenzblatt* 42/4 (2012), 509–524.
- Fernández-Götz 2014
M. Fernández-Götz 2014, Central Places and the Construction of Collective Identities in the Middle Rhine Moselle Region. În: C. N. Popa, S. Stoddard (Eds.), *Fingerprinting the Iron Age. Approaches to Identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the Debate*, Oxford (2014), 175–186.
- Fernández-Götz 2014a
M. Fernández-Götz, Sanctuaries and Ancestor Worship at the Origin of the Oppida. *Mousaios* 19 (2014), 111–132.
- Fernández-Götz 2015
M. Fernández-Götz, The Rise of Urbanism in Early Europe: A Dialogue-Part 2 Response. *Kleo* 1 (2015), 73–81.
- Fernández-Götz, Krausse 2013
M. Fernández-Götz, D. Krausse, Rethinking Early Iron Age Urbanization in Central Europe: the Heuneburg Site and its Archaeological Environment. *Antiquity* 87 (336) (2013), 473–487.
- Florea 1994
G. Florea, Materiale ceramice descoperite pe terasa VIII de la Grădiștea Muncelului (II). *Ephemeris Napocensis* 4 (1994), 49–60.
- Florea 2004
G. Florea, Dacians and the Wine (1st Century BC–1st Century AD). În: L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac, *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca (2004), 517–522.
- Florea 2010
G. Florea, Sarmizegetusa Regia. Un certain modèle urbaine. În: S. Berecki (Ed.), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 9–11 October*, Cluj-Napoca (2010), 389–394.
- Florea 2011
G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, Cluj-Napoca (2011).
- Florea 2014
G. Florea, Quel type de festin en Dacie, à la fin de l'âge du Fer? Ustensiles à servir la viande. În: *Banquets of Gods, Banquets of Men. Conviviality in the Ancient World. Studia UBB Historia* 59.1 (2014), 107–114.
- Florea 2014a
G. Florea, Sarmizegetusa Regia-the Identity of a Royal Site? În: C. N. Popa, S. Stoddard (Eds.), *Fingerprinting the Iron Age. Approaches to Identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the Debate*, Oxford (2014), 63–75.
- Fogelin 2007
L. Fogelin, The Archaeology of Religious Ritual. *Annu. Rev. Anthropol.* 36 (2007), 55–71
- Fogelin 2007a
L. Fogelin, Inference to the Best Explanation: A Common and Effective Form of Archaeological Reasoning. *American Antiquity* 72 (4) (2007), 603–625.
- Fogelin 2008
L. Fogelin, Introduction: Methods for the Archaeology of Religion, În: L. Fogelin (Ed.), *Religion, Archaeology and the Material World*, Southern Illinois University (2008), 1–14.
- Ghenghea 2014
A. Ghenghea, The Ethnic Construction of Early Iron Age Burials in Transylvania. Scythians, Agathyrsi or Thracians? În: C. N. Popa, S. Stoddard (Eds.), *Fingerprinting the Iron Age. Approaches to Identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the Debate*, Oxford (2014), 76–88.
- Gleirscher 2001
P. Gleirscher, Norische Könige. Historische Quellen und archäologischer Befund. *Praehistorische Zeitschrift* 76 (2001), 87–104.
- Glodariu 1975
I. Glodariu, Un atelier de făurărie la Sarmizegetusa Dacică. *ActaMN*, 12 (1975), 107–131.
- Glodariu, Iaroslavschi 1979
I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca (1979).
- Glodariu, Strîmbu 1981
I. Glodariu, M. Strîmbu, O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa. *ActaMN* 18 (1981), 377–386.
- Glodariu 1983
I. Glodariu, *Arhitectura dacilor-civilă și militară – (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca (1983).
- Glodariu, Moga 1994
I. Glodariu, V. Moga, Tezaurul dacic de la Lupu. *Ephemeris Napocensis* 4 (1994), 33–48.

Glodariu 1995

I. Glodariu, Addenda aux "Points de repere pour la chronologie des citadelles et des établissements daciques des Monts d'Orăștie". *ActaMN* 32/1 (1995), 119–134.

Hanen, Kelley 1989

M. Hanen, J. Kelley, Inference to the Best Explanation in Archaeology. În: V. Pinsky, A. Wylie (Eds.), *Critical Traditions in Contemporary Archaeology: Essays in the Philosophy, History and Socio-Politics of Archaeology*, Cambridge (1989), 14–17.

Insoll 2011

T. Insoll (Ed.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Oxford (2011).

Jordanov 2009

K. Jordanov, Histoire politique des gètes à l'époque de Burebista et des ses successeurs. În: *Studia Archaeologiae et historiae antiquae. Doctissimo viro scientiarum archaeologiae et historiae Ion Niculită, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatum*, Chișinău (2009), 277–285.

Kimming 1969

M. Kimming, Zur Problem späthallstattischer Adelssitze. În: K. H. Otto, J. Hermann (Hrsg.), *Siedlung, Burg und Stadt: Studien zu ihrer Anfängen*, Berlin (1969), 95–113.

Kyriakidis 2007

E. Kyriakidis, Finding Ritual: Calibrating the Evidence. În: E. Kyriakidis (Ed.), *The Archaeology of Ritual*, Los Angeles (2007), 9–22.

Kyriakidis 2007a

E. Kyriakidis, Archaeologies of Ritual. În: E. Kyriakidis (Ed.), *The Archaeology of Ritual*, Los Angeles (2007), 289–308.

Liénard, Boyer 2006

P. Liénard, P. Boyer, Whence Collective Rituals? A Cultural Selection Model of Ritualized Behavior. *American Anthropologist* 104 (4) (2006), 814–827.

Lockyear 2004

K. Lockyear, The Late Iron Age Background to Roman Dacia. În: W. S. Hanson, I. P. Haynes (Eds.), *Roman Dacia. The Making of a Provincial Society*, Porsmouth-Rhode Island (2004), 33–73.

Marinatos 1993

N. Marinatos, *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol*, Columbia (1993).

Măndescu 2008

D. Măndescu, The Banquets of Thracians as an Expression of Intercultural Contacts. A Quick Glance Through the Stainer's Hole. În: *Banquets of Gods, Banquets of Men. Conviviality in the Ancient World. Studia UBB Historia* 59.1 (2014), 83–95.

Mârza 1995

I. Mârza, Les calcaires utilisés à la constructions des citadelles daciques des Monts d'Orăștie et les carrières antiques. *ActaMN* 32.1 (1995), 199–207.

Metzler et alii 2006

J. Metzler, P. Méniel, C. Gaeng, Oppida et espaces publics. În: C. Haselgrove (Ed.), *Celts et Gaulois, l'Archéologie face à l'Histoire. 4: Les mutations de la fin de l'âge du Fer*, Glux-en-Glenne (2006), 201–224.

Milcent 2012

P. Y. Milcent, Résidences aristocratiques et expérience urbaine hallstattiennes en France (VIe–Ve siècle av. J.-C.). În: S. Sievers, M. Schönfelder (Hrsg.), *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit. La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer. Akten de 34. internationalen Kolloquiums des AFEAF vom 13–16. Mai in Aschaffenburg*, Bonn (2012), 91–113.

Morris 2012

J. Morris, Animal "Ritual" Killing: from Remains to Meaning. În: A. Pluszowski (Ed.), *Animal Ritual Killing: European Perspectives*, Oxford (2012), 8–21.

Nickel et alii 2008

C. Nickel, M. Thoma, D. Wigg-Wolf, *Martberg. Heiligtum und Oppidum der Treverer I. Der Kultbezirk. Die Grabungen 1994–2004*, Koblenz (2008).

Oberländer-Târnoveanu 2010

E. Oberländer-Târnoveanu, La monetazione dacica in oro del re Koson (metà del I secolo a. C.). În: *Ori antichi della Romania. Prima e dopo Traiano (Catalog de expoziție)*, Roma (2010), 71–73.

Oberländer-Târnoveanu 2010a

E. Oberländer-Târnoveanu, I braciali regali d'oro di Sarmizegetusa Regia: l'apogeo dell'oreficeria presso i Daci. Opere dell'antica oreficeria europea. În: *Ori antichi della Romania. Prima e dopo Traiano (Catalog de expoziție)*, Roma (2010), 60–70.

Oltean 2007

I. Oltean, *Dacia: Landscape, Colonization and Romanization*, Abingdon (2007).

Opreanu 1998

C. H. Opreanu, *Dacia romană și barbaricum*, Timișoara (1998).

Opreanu 2015

C. H. Opreanu, Arhitectura epocii Latène din Munții Șureanu (Sebeșului). O analiză metodologică. *Analele Banatului* 23 (2015), 151–186.

Ota 2011

R. Ota, Burebista și războiul civil de la Roma (49–45 a. Chr.). Considerații asupra relațiilor politice cu Cnaeus Pompeius. *Terra Sebus* 3 (2011), 153–169.

- Otto 1950
R. Otto, *The Idea of Holly*, London (1950).
- Paunov 2013
E. I. Paunov, *From Koine to Romanitas: the Numismatic Evidence for Roman Expansion and Settlement in Bulgaria in Antiquity (Moesia and Thrace, ca. 146 BC-AD 98/117)*, PhD Diss., Cardiff University (2013).
- Paunov 2015
E. I. Paunov, The Coin Assemblage from the Sacred Spring of Aquae Calidae in Thrace: main Problems, Patterns and Conclusions. *Izvestia na Narodnia Muzei Burgas* 5 (2015), 245–255.
- Pavlopoulou 1994
A. Pavlopoulou, Mith and Cult of Founders-Heroes in the Greek Colonies of Thrace. In: *Thrace*, Athens (1994), 115–134.
- Petculescu 1994
L. Petculescu, Roman Military Equipment in the Dacian Hillfort at Ocnița. In: C. von Carnap-Bornheim (Hrsg.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Lublin-Marburg (1994), 61–77.
- Pleiner 2000
R. Pleiner, *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*, Praha (2000).
- Popa 2010
C. N. Popa, A New Framework for Approaching Dacian Identity. The Burial Contribution. In: S. Berecki (Ed.), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 9–11 October, Cluj-Napoca* (2010), 395–423.
- Rabadjiev 2015
K. Rabadjiev, Religion. In: I. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (Eds.), *A Companion to Ancient Thrace*, London (2015), 443–456.
- Renfrew 1985
C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary of Phylakopi*, London (1985).
- Renfrew, Bahn 1991
C. Renfrew, P. Bahn, *Archaeology, Theories, Methods and Practice*, London (1991).
- Rieckhoff 2014
S. Rieckhoff, Space, Architecture and Identity in Gaul in the 2nd/1st Centuries BC. In: M. Fernández-Götz, H. Wendling, K. Winger (Eds.), *Paths to Complexity. Centralisation and Urbanisation in Iron Age Europe*, Oxford (2014), 101–110.
- Rihoux 2006
B. Rihoux, Qualitative Comparative Analysis (QCA) and Related Systematic Comparative Methods: Recent Advances and Remaining Challenges for Social Science Research. *International Sociology* 21 (5) (2006), 679–706.
- Ruiz Zapatero, Fernández-Götz 2009
G. Ruiz Zapatero, M. Fernández-Götz, „Trianguläre“ und kriegerrische Gesellschaften in der Eisenzeit des „keltischen Hispaniens“. Auf der Suche nach der Vielfalt eisenzeitlicher Sozialstrukturen. In: R. Karl, J. Leskovar (Eds.), *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 3. Linzer Gesprächs zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*, Linz (2009), 99–112.
- Rustoiu 2005
A. Rustoiu, The Padea-Panagjurski Kolonii Group in South-Western Transylvania (Romania). In: H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska (Eds.), *Celts on the Margins. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC–1st century AD. Dedicated to Zeno Wozniak*, Krakow (2005), 109–120.
- Rustoiu 2014
A. Rustoiu, Indigenous and Colonist Communities in the Eastern Carpathian Basin at the Beginning of the Late Iron Age. The Genesis of an Eastern Celtic World. In: C. N. Popa, S. Stoddard (Eds.), *Fingerprinting the Iron Age. Approaches to Identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the Debate*, Oxford (2014), 142–156.
- Salač 2012
V. Salač, Les oppida et les processus d'urbanisation en Europe centrale. In: S. Sievers, M. Schönfelder (Hrsg.), *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit. La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer. Akten de 34. internationalen Kolloquiums des AFEAF vom 13–16. Mai in Aschaffenburg*, Bonn (2012), 319–345.
- Scheringhausen 2015
K. Scheringhausen, The urban Star-Up of the Heuneburg: A Dialogue-Part I Review. *Kleos* 1 (2015), 59–72.
- Schmaedecke 2002
M. Schmaedecke, Zur Continuität von Getreidespeichern auf Stützen von vorgeschichtlicher Zeit bis in die frühe Neuzeit (To the Continuity of Granaries on Pillars from Prehistoric into the Early Modern Times). In: *The Rural House from the Migration Period to the oldest still Standing Buildings. Ruralia IV*, Prague (2002), 134–142.
- Schmuhl 2005
Y. Schmuhl, Dakien: Romanisierung ohne Elite? In: G. Schörner (Hrsg.), *Romanisierung/Romanisation: theoretische Modelle und praktische Fallbeispiele*, Oxford (2005), 181–186.
- Šašel-Kos 2005
M. Šašel-Kos 2005, *Appian and Illyricum*, Ljubljana (2005) (=Situla 43).
- Schäfer 2014
A. Schäfer, Deliberate Destruction and Ritual

Deposition as Case Study in the Liber Pater-Sanctuary of Apulum. *Ephemeris Napocensis* 24 (2014), 39–50.

Shanks, Tilley 1988

M. Shanks, C. Tilley, *Social Theory and Archaeology*, Albuquerque (1988).

Shanks, Hodder 1995

M. Shanks, I. Hodder, Processual, Postprocessual and Interpretative Archaeologies. În: I. Hodder, M. Shanks, A. Alexandri, V. Buchli, J. Carman, J. Last, G. Lucas, *Interpreting Archaeology*, London-New York (1995), 3–29.

Sîrbu 1995

V. Sîrbu, Sur les sacrifices humains et un rituel funéraire insolite dans le territoire thraces (découvertes archéologiques; sources écrites; interprétations historiques). În: *Kulturraum mittlere und untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens*, Reșița (1995), 105–127.

Sîrbu 1995a

V. Sîrbu, Un nouveau type de monuments sacrés chez les Gëto-Daces. *Acta Musei Napocensis* 32/I (1995), 313–330.

Sîrbu 2005

V. Sîrbu, N. Cerișer, V. R. Ioan, *Un depozit de piese dacice din fier de la Piatra Roșie (sat Luncani, județul Hunedoara)*, Sibiu (2005).

Sîrbu 2006

V. Sîrbu, Considérations sur les sanctuaires, les enceintes sacrées et les dépôts votifs dans le monde des gëto-daces (Ile s. av. J.-C.-Ier s. apr. J.-C.). În: V. Mihăilescu-Bîrliba, C. Hriban, L. Munteanu (ed.), *Miscellanea Romano-barbarica in honorem septuagenarii magistri Ion Ioniță oblata*, Iași (2006), 33–69.

Smiths 2015

M. E. Smiths, How Can Archaeologists Make Better Arguments? *The SAA Archaeological Record* (2015), 18–23.

Spănu 2009

D. Spănu, Research Issues Regarding the Grădiștea de Munte Spiral Gold Bracelets Hoards. An Essay. *Revue Roumaine d'Histoire* 48, 1–2 (2009), 3–16).

Spănu 2011

D. Spănu, Meaning of the Dacian Golden Spiral Bracelets. Outlines. *Caiete ARA* 2 (2011), 1–15.

Spănu 2012

D. Spănu, *Tezaurile dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană*, București (2012).

Spănu 2013

D. Spănu, Pre-Roman Divinities in Dacia-Appearances and Identities. În: C. G. Alexandrescu (ed.), *Jupiter on your Side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*, București (2013), 13–22.

Teodorescu 1929

D. M. Teodorescu, Cetatea dacă de la Costești. Rezultatele generale ale săpăturilor. *ACMIT* (1929), 267–292.

Tariq 2015

M. U. Tariq, Hypothetico-deductive Method: a Comparative Analysis. *Journal of Basic and Applied Research International* 7 (4) (2015), 228–231.

Tonkova 2005

M. Tonkova, Les dépôts d'offrande du deuxième âge du fer dans le sanctuaire thrace de Babjak, le Rhodope occidental. În: J. Bouzek, L. Domaradzka (Eds.), *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Professor Mieczysław Domaradzki with a Round Table "Archaeological map of Bulgaria"*, Oxford (2005), 163–185.

Tonkova 2010

M. Tonkova, On Human Sacrifice in Thrace (on Archaeological Evidence). În: I. Căndea (ed.), *The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in honorem Valerii Sîrbu*, Brăila (2010), 503–522.

Vasiliev 1980

V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca (1980).

Vasiliev 2004

V. Vasiliev, À propos de quelques aspects concernant le groupe scythique de l'aire Intracarpatiche de la Transylvanie. În: J. Chochonowski (Ed.), *Kimmerowie, Scythowie, Sarmaci. Księga Poświęcona Profesorowi Tadeuszowi Sulimirskiemu*, Kraków (2004), 465–471.

Warin 2016

J. Warin, Les consécration d'armes dans les sanctuaires de divinités féminines en Grèce. În: M. Egg, A. Naso, R. Rollinger (Hrsg.), *Waffen für die Götter. Waffenweihungen in Archäologie und Geschichte*, Mainz (2016), 87–100.

Wylie 2002

A. Wylie, *Thinking from Things: Essays in the Philosophy of Archaeology*, Berkeley (2002).

THE FORTIFICATIONS IN ORĂȘTIE MOUNTAINS AS ENCLOSURES*

Alin Henț**

Keywords: fortifications, enclosures, boundaries, Orăștiei Mountains, functionality

The Fortifications in Orăștie Mountains as Enclosures

(Abstract)

Enclosure-making is a phenomenon of human evolution that can be identified throughout all historical periods. Within archaeological research, the most frequently encountered types of enclosures are ditches, banks, and walls. During the last few years, specialists in the relevant field of research from Western Europe have started to approach this topic from various perspectives in an attempt to explain the reasons behind this phenomenon rather than its technical aspects. This is precisely the reason why the term enclosure covers a wide range of constructions and designs but does not necessarily indicate a clear functionality. The Dacian fortifications from the Orăștiei Mountains, i.e. Bănița, Căpâlna, Costești-Blidaru, Costești-Cetățuie, Grădiștea de Munte-Sarmizegetusa Regia and Luncani-Piatra Roșie can also be included in this category of enclosures. Over the following pages I will attempt to examine them according to a model of analysis employed for the Iron Age fortifications on British territory also to Orăștiei Mountains fortresses

Introduction

The practice of creating enclosures is a phenomenon which concerns both prehistory and history and such constructions are evidences of human expression over shorter or longer periods of time¹. The term enclosure generally designates an area that is enclosed/separated from the rest of the territory through some structure which stands as a barrier against movement. The most frequently encountered boundaries discovered through archaeological research are ditches, banks, palisades or walls, often found in the same context or in various combinations.

The relevant archaeological publications from Western Europe contain an interesting debate on the topic, trying to explain the reasons that drove communities to use boundaries and enclosures, more than focusing on the technical aspects of such enclosures. Among the researchers and works that touch upon the subject and that I have studied

in the elaboration of this paper I would mention M. Bowden and D. McOmish (1987), R. Hingley (1984), J. Collis (1996), N. Venclová (1997), O. Buchsenschutz (2000)², as well as the volume edited by A. Harding, S. Sievers and N. Venclová published in the UK in 2006, that tackles the problem of *Enclosures in the Past*³.

Enclosures involve the use of boundaries, and since humans are territorial beings they delineate their territory in certain ways, either through visible or invisible boundaries or through areas of interaction⁴. D. Sanders, who quotes behaviorist researcher M. Lavrin's paper, defines four types of boundaries: psychological ones (pertaining to an individual's mind), boundaries of personal space (interpersonal boundaries, including territoriality in the equation), social boundaries (an individual's status as member of one or several groups), and social-physical ones (cultural space and cultural conventions)⁵. In an attempt to define the concept of boundary, R.J. Lawrence argues that boundaries

* This paper was possible with the financial support offered by the Sectoral Operational Programme Human Resources Development 2007–2013, co-financed through the European Social Fund within the POSDRU/187/1.5/S/155383 project, with the title "Quality, excellence, transnational mobility in doctoral research".

** PhD Student, Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca; alinhnz@gmail.com.

¹ Harding *et alii* 2006, ix; Venclová 2006, 140.

² The paper was published in the volume dedicated to Celtic enclosures, the proceedings of the round table "Les encloses celtiques: pour quoi faire?" organized in France. In *Revue archéologique de Picardie* no. 1–2, 2000.

³ Harding *et alii* 2006.

⁴ Sanders 1990, 49–51.

⁵ Sanders 1990, 51.

can serve one or several purposes, being physical boundaries (visual), symbolic boundaries (having mostly an aesthetic value), juridical boundaries (the boundaries of possession), and administrative boundaries (the management and control of the territory)⁶.

To sum up the previous explanations, I can certainly state that boundaries of any kind delimit a certain space, even if “delimitation” is a fairly vague term in this sense, as the space in questions could be delimited not only physically, but also symbolically⁷. Under this respect the search for “invisible delimitations” is rather a philosophical or sociological theme, and not an archaeological endeavor.

In his analysis of British Iron Age fortifications, J. Collis suggests two views as starting point for these two understandings of enclosures that are in constant opposition. The first paradigm assumes that enclosures create a dichotomy between enclosed and unenclosed areas, in the sense that some communities used enclosure while others did not, while the second paradigm presumes that enclosures contain or exclude something⁸. For instance, they can protect people, goods, commerce, or ritual activities, but at the same time they can keep out enemies or wild beasts. On the other hand, enclosures can delimitate space or different activities, public and profane areas, or the land of the living and that the dead⁹. J. Collis also classifies enclosures according to their dimension: territorial, regional, general enclosures of space, or merely the specific separation of space¹⁰.

N. Venclová provides a different perspective by referring to social archaeology which classifies enclosures according to the groups or communities that had used them. On the basis of data available on Iron Age Europe, she divides enclosures according to the following types: 1. Local or individual enclosures – serving smaller communities or in some cases just certain parts of communities. Dwellings, workshops, households, and necropolises fall under this category from an archaeological perspective. 2. Community enclosures – serving the whole community or only some communities. Fortifications and especially *Viereckschantze*-type fortifications are included in this group, as well as larger necropolises or sanctuaries; 3. Territorial or regional enclosures – they include a larger number

of communities; 4. Supra-regional enclosures – the best example in this sense is given by the boundary of the Roman Empire, the *limes* which comprises a very large population within¹¹.

As previously noted, foreign relevant archaeological works prefer the term enclosure to define a wide range of constructions or designs that entail the use of boundaries, from dwellings, necropolises, and ritual areas, to fortifications or external borders (e.g. the *limes*), without specifying a clear functionality of these enclosures. Precisely for this reason, the Dacian fortresses can be classified as enclosures.

Description

The area of the Orăștiei Mountains (Pl. I), by far the most intensely researched area within the sphere of interspersed of the Dacian milieu, comprises the fortresses of Bănița, Costești-Blidaru, Costești-Cetățuie, Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia*, Lunca – Piatra Roșie (Hunedoara county) and Căpâlna (Alba county). According to the usual definition, fortresses are those types of fortifications that are permanently inhabited by a military and political ruler with his garrison, but a civilian settlement could have existed in the proximity¹². One of the specific elements these fortresses shared is the construction system borrowed from the Hellenistic world. It entails the use of profiled limestone blocks on two facings connected through wooden beams fixed in lap joints. The part between the two facings of the wall, the *emplecton*, was filled with stones and clay¹³. This construction technique was labeled *murus dacicus*¹⁴ in the relevant field of research¹⁵. From a chronological point of view, these fortifications are assumed to have functioned simultaneously from the 1st century B.C. to the 1st century A.D. and to have fallen out of use after the Roman conquest.

The fortress in Bănița (Pl. II) is situated on the crag called “Piatra Cetății” or “Dealul Bolii”, at an altitude of 902 meters¹⁶. It is by far the least researched fortress among the ones previously mentioned, as the only archaeological excavations were performed during 1960–1961 by a team led

⁶ Lawrence 1990, 77.

⁷ Venclová 2006, 140.

⁸ Collis 1996, 87.

⁹ Buchsenschutz 2000, 7; Collis 1996, 87; Venclová 2006, 140.

¹⁰ Collis 1996, 87–88.

¹¹ Venclová 2006, 143.

¹² Glodariu 1983, 50, 75.

¹³ Glodariu 1983, 124.

¹⁴ For a discussion see Ștefan 1995, 467–492.

¹⁵ Daicoviciu *et alii* 1954, 130, Daicoviciu 1954, 35–41, Daicoviciu 1960, 319–321, Glodariu 1983, 124; See the criticism directed at this denomination in Opreanu 2015, 153–155.

¹⁶ Daicoviciu *et alii* 1989, 211.

by O. Floca¹⁷. On the basis of the short reports and publications elaborated in the aftermath, one finds that the only reinforcement works clustered on the northern side of the fortress (precinct walls, banks, and combat platforms)¹⁸, as the other sides lacked such works due to the fact that the inclines of the hill are very steep.

The fortress in Căpâlna (Pl. III) is the easternmost fortification of the group, situated at the height of 610 meters¹⁹. The fortification has an irregular ground plan which follows the configuration of the terrain. Two towers were built in the southern part, the most accessible one, also used as an access area. One of the towers was probably used as a dwelling. The walls of the precinct start from the area of the residential tower towards North-West and East, each wall having two facings, then the wall stretches further with only one facing that was secured most likely with wooden beams or other types of longitudinal beams directly to the rock²⁰.

The fortification in Costești-Blidaru (Pl. IV) surrounds the highest area of a hill, reaching a maximum altitude of 690 meters²¹. Due to its location and the elements of the fortification, the fortress from Blidaru has been regarded in historiography as “the most important military work”²² from the area of the Orăștiei Mountains. The construction works of the fortress have been erected during two phases. During the first phase the eastern precinct was built in shape of an irregular quadrangle with four towers in the corners. A residential tower was also built during this phase, in the southern half of the precinct, as well as an isolated tower (no. 6) situated 30 meters west of it. During the second phase the fortification was enlarged towards the West comprising the first precinct, reaching the 6th tower and with another tower, number 5, built on the other corner²³.

The fortress of Costești-Cetățuie (Pl. V), the northernmost of the group under discussion, is situated at the highest altitude of 561 meters²⁴.

The enclosure of the higher area of the plateau was done in several stages. As such, in the first phase the narrow terrace which surrounds the upper plateau was confined through an earth rampart with a double palisade²⁵. On top of this rampart, which was partially affected by a landfall, a new rampart was erected during the third stage of the fortress, roughly following the same layout and labeled “the red rampart”²⁶ in specialized literature. The second phase of the fortress includes all constructions with foundations made of profiled limestone walls, two residential towers from the upper plateau, and one extra *valum*, as well as three defensive towers connected by two walls erected using the same technique²⁷.

The most important establishment from the area of the Orăștiei Mountains, one regarded as royal residence, is the fortress of Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia* (Pl. VI). Even though it has been the one attracting the strongest archaeological interest, the precinct raises many questions. Currently, the fortification expands over the site's first five terraces but this is the result of the expansion activity pursued by the Roman Empire. The alleged Dacian precinct which follows the configuration of the terrain is believed to have enclosed only the first three terraces and a surface of 1 hectare²⁸.

The fortress of Luncani – Piatra Roșie (Pl. VII) is situated on a reddish limestone rock, with a maximum altitude of 823 meters.²⁹ The only considerable explorations of this fortress were performed by the team led by C. Daicoviciu in 1949³⁰ which revealed its initial construction plan. Thus, a fortification of profiled, quadrangular limestone blocks with four corner towers and one curtain tower was erected on the upper plateau. A second precinct, related to the plateau's precinct (with which it shared the western wall) was erected of stone, wood, and clay and enclosed two towers with walls made of profiled limestone blocks³¹.

¹⁷ Macrea *et alii* 1966, 23–25.

¹⁸ Daicoviciu *et alii* 1989, 212; Macrea *et alii* 1966, 26.

¹⁹ Daicoviciu *et alii* 1989, 212.

²⁰ Macrea-Berciu 1965, 201–210; Macrea *et alii* 1966, 9–23.

²¹ Pescaru *et alii* 2014, 4.

²² Daicoviciu *et alii* 1989, 181.

²³ Daicoviciu *et alii* 1954, 124–147; Daicoviciu *et alii* 1955, 195–238; Glodariu 1983, 91–93; Daicoviciu *et alii* 1989, 178–180; The possibility that tower no. 5 pertains to the first phase of the fortress construction is also taken into consideration, see Daicoviciu, Glodariu 1976, 74; Pescaru *et alii* 2014, 4, footnote 7.

²⁴ Daicoviciu *et alii* 1989, 178.

²⁵ Daicoviciu *et alii* 1989, 178.

²⁶ Daicoviciu 1979, 104, 110; Daicoviciu, Ferenczi 1951, 16; Daicoviciu *et alii* 1989, 179; Glodariu 1983, 89; Sion 1985, 3.

²⁷ Daicoviciu, Ferenczi 1951, 8–19; Daicoviciu *et alii* 1989, 178–180; Glodariu 1983, 91–93; Teodorescu 1929, 272–281.

²⁸ Gheorghiu 2005, 62–67; Glodariu 1983, 97–98.

²⁹ Daicoviciu *et alii* 1989, 199.

³⁰ Daicoviciu 1954, 32–35.

³¹ Daicoviciu 1954, 35–72; Daicoviciu *et alii* 1989, 199–201; Glodariu 1983, 101–103.

Discussions

Regarding the functionality of the enclosures and hillforts from the British Iron Age, J. Collis identifies the following functions attributed to fortifications: defensive, border markers between communities, designating activities, ostentatious, status enhancement, and symbolic³². The present analysis of the fortifications from the Orăștiei Mountains follows several aspects mentioned by J. Collis, taking into consideration the methodological precaution required by using the model from one context to the other.

The defensive role. The emergence of fortresses, the magnitude of the fortifying elements, and their location at high altitudes along access routes underline their military functions. This prevailing defensive military role³³, meant primarily to block access towards Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia*, has been a constant of Romanian archaeology which studied the topic. I do not wish to underestimate this role, but the current evolution of research and the development of archaeological discourse in Romania can only provide a partial explanation.

More recently, attention has been drawn to the fact that although the fortresses display traces of long-term habitation, their fortification elements do not seem to have been built to sustain prolonged sieges. On the one hand, the inner areas of these fortresses are relatively small, thus limiting the number of possible defenders, though one can certainly accept that not all the population from the civilian establishments took part in the defense of the fortress³⁴. On the other hand, researches have revealed that no water storage installations existed inside the fortifications and this is another element that could lead to a diminished combat capacity³⁵. On sites where such installations have been discovered, at least in Costești-Blidaru and in Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia* (if we agree that the Dacian fortress surrounded the first three terraces), the water cistern was found outside the walls. Another explanation, also partially confirmed by the written sources, is the fact that during the first war Decebal moved the conflict far from the area of the Orăștiei Mountains, first to *Tapae*, than an incursion into Moesia, in enemy territory³⁶.

I would like to stress two other revealing aspects on the issue. First, the fact that in the case of the Costești-Blidaru fortress no weapon (indispensable items in cases of conflicts) has been discovered and published so far in reports or archaeological works. This raises some questions regarding the military capacity of this fortress and the date when it relinquished part of its military value during the confrontations with the Romans. G. Florea formulated an interesting hypothesis³⁷ that, to begin with, underlines the fact that the fortress does not show any traces of a powerful fire, suggesting at the same time a possible surrender or abandonment that might have occurred.

Another aspect that I wish to mention is the “defensive system” of the stronghold of Căpâlna. The southern slope, the most accessible side of the cliff leading towards the residential tower, had been fortified thus: a ditch, then a rampart at a distance of 17 meters, followed closely by another ditch, a succession repeated a few meters further, as well as an alleged palisade in the proximity of the aforementioned residential tower³⁸. In a regular defensive system, one might be accustomed to find a ditch followed by a rampart, whereas in the case of Căpâlna the succession is reversed. Perhaps this odd system should be regarded from a non-defensive perspective, even symbolical³⁹, or if not, does this system belong to the medieval period⁴⁰?

The demarcation of the activity area. The most important settlement from the Orăștie Mountains, Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia*, is also the most complex one in what concerns its construction plan. Specialists presume that the site was structured threefold: the actual stronghold, which I have presented above, a sacred area comprising seven temples (two circular ones and five quadrangle ones) and an altar, and the civilian area, divided into two quarters, a western one and an eastern one. I. H. Crișan's idea regarding the sacred area, the area of the temples, which he called a “sacred precinct” has remained rather unexplored in the archaeological literature⁴¹. The existence of a sacred precinct would entail the presence of a wall or multiple walls surrounding it, an issue not yet confirmed by archaeological research, as the uncovered walls from the sacred area

³² Collis 1996, 87–90.

³³ Daicovicu 1960, 305; Daicovicu 1978, 5; Daicovicu, Ferenczi 1951, 64; Glodariu 1983.

³⁴ Pupeză 2011, 151.

³⁵ Glodariu 1983, 118–119.

³⁶ Glodariu 2001.

³⁷ Florea 1989–1993, 35.

³⁸ Glodariu, Moga 1989, 34–35; Macrea *et alii* 1966, 11.

³⁹ Similar cases where the dike follows the ridge are published in the British Iron Age territory as well, at Navan Fort, Tara or Dún Ailinne, see Collis 1996, 88.

⁴⁰ Fortress of Căpâlna presents traces from medieval period;

⁴¹ Crișan, 1984, 175.

rather seem to support the 10th and 11th terraces (Pl. VIII). However, this precinct does not have to be a visible boundary; we might just as well be dealing with symbolical boundaries in this case. As I mentioned in the beginning of the paper, various communities also resort to symbolical boundaries in order to delineate such areas.

Status. Social inequality is a constant of human evolution even if some researches assumed the most primitive communities to have shared an egalitarian system; in a community, criteria such as age, gender, or personal abilities could be indicators that suggest a certain social stratification⁴². Social inequality can be expressed not only through material objects but also through non-material ones⁴³ but archaeology can only reveal the former. As such, from an archaeological point of view, the material traces which underline social stratification are: elite residences, the accumulation and distribution of wealth, figurative representations, and tombs⁴⁴, to mention only a few of these inequality filters.

The enclosure of space could also be an indicator of social differentiation, in the sense that it could point to the disparities between the community that lives within this precinct and the ones that lives outside it, on the one hand. On the other hand, it can emphasize the status of a group in relation to the society or it can underline the privileged status of a certain singular group (for instance, the royal family)⁴⁵.

In this sense, H. Daicoviciu saw in the emergence of fortresses (not necessarily the ones from the Orăștie Mountains) a “topographic detachment of a minority on a dominant position”⁴⁶. By applying a Hellenistic model, the one of scenographic urbanism⁴⁷ that amplifies the difference between the people in the proximity of the fortification and those in the valley, we can suppose that the most important residents of the fortification were living inside it or in its close proximity⁴⁸. The residential towers, regarded as seats of the military and political leader⁴⁹, are located in the dominant

spots of the strongholds, with one exception, the case of the residential tower in Căpâlna.

A new aspect which I bring forth is the enclosure of the upper plateau of the Costești-Cetățuie fortress through a double palisade which comprises the two residential towers as well. Even though it is hard to achieve this presently, it would be interesting to create a connection between this double palisade and the construction levels of the two towers, knowing that both residential towers have two levels of construction⁵⁰. This palisade could be regarded as a delineation of the space which makes the difference between the public and private areas⁵¹ rather than as a defensive element of the stronghold.

Symbolical and ostentatious role. P. Pupeză⁵², analyzing the walls erected in the *murus dacicus* technique in the Orăștie Mountains in a series of recent articles, has underlined the symbolical message of this architectonic program which for him “would be the transfer into practice of an ideology coming from the elites that were not exclusively consolidated from a military point of view”⁵³. St. Fichtl expressed a similar perspective on the Celtic fortresses from the final La Tène that underlines their three main roles, the military, the ostentatious, and the symbolical ones⁵⁴. Another aspect emphasized by P. Pupeză in another article⁵⁵ is that the main function of the fortresses from the area of the Orăștie Mountains was to be seen rather than for their inhabitants to see over the surrounding territory, as they are clearly dominated by other heights (Pl. X). A similar idea is also expressed in the British context by M. Bowden and D. McOmish⁵⁶, as many of the Iron Age fortifications were located lower than the rest of the landscape in such a way that people could better observe what happened within their walls. This could indicate the different status and the prestige of the residents.

I shall also analyze the entrances to these fortresses in relation to the ostentatious role under discussion. In Costești-Cetățuie the access to the stronghold precinct marked by the rampart entails a “clipper”⁵⁷ entrance; in other words the ends of the ramparts overlap, forming a narrow corridor. In the case of the Costești-Blidaru stronghold, pre-

⁴² Flanagan 1989, 245–246.

⁴³ Venclová 2006, 143.

⁴⁴ Renfrew, Bahn 2006, 189–190.

⁴⁵ Collis 1996, 90.

⁴⁶ Daicoviciu 1981, 34; Florea 2006.

⁴⁷ Martin 1956, *passim*; Also, especially in the 7th and 8th decades of the last century in the western literature, strongholds were interpreted as elites residences that controlled the activities of attached craftsman and traders, see Cunliffe 1976, 135–162; Cunliffe 1982, 161–181.

⁴⁸ Glodariu 1983, 118, 120.

⁴⁹ Glodariu 1983, 26.

⁵⁰ Sion 1985, 4–6.

⁵¹ A similar case is presented in Great Britain at Hood Hill, Collis 1996, 90.

⁵² Pupeză 2010, 159–170; Pupeză 2011, 148–158.

⁵³ Pupeză 2011, 153.

⁵⁴ Fichtl 2005; Opreanu 2015.

⁵⁵ Pupeză 2012, 84.

⁵⁶ Bowden, McOmish 1987.

⁵⁷ Daicoviciu 1978, 8; Daicoviciu 1979, 105.

cinct 1 was accessed through tower number one, in the so-called “a chicane” manner⁵⁸ (Pl. IX/2,3). The main entrance in Căpâlna⁵⁹ was also in a tower. In order to access the precinct of the upper plateau of the fortress of Luncani – Piatra Roșie (Pl. IX/1) one also had to go through a tower, this time with stairs (tower number 2)⁶⁰. Beside their main role of limiting access, these entrances can be seen from another angle as well: the way in which the fortifications looked once one has passed through the entrances also implies an ostentatious role.

Conclusions

One must highlight once more that in attempting to understand these fortifications, the classical approach, that of a defensive belt surrounding the central establishment at Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia*, is merely a partial explanation. In this sense, K. Lockyear envisaged these fortifications as centers in constant competition⁶¹, a process revealing the way of life of the elites in the end of the second Iron Age⁶². If we are to accept this, then the starting point in the understanding of this system should be to approach each stronghold according to its particularity and inventory. On the other hand, the fact that no enclosure or construction resembles the other should be regarded, beyond the different ideology of these elites⁶³, through the economic power of these fortresses or rather of their residents. By applying a model of analysis suggested by J. Collis for the fortifications of the British Iron Age to the Dacian fortresses from the Orăștiei Mountains, with all the caution, one can unravel the puzzle of these strongholds.

Acknowledgements:

This paper was possible with the financial support offered by the Sectoral Operational Programme Human Resources Development 2007–2013, co-financed through the European Social Fund within the POSDRU/187/1.5/S/155383 project, with the title “Quality, excellence, transnational mobility in doctoral research”.

BIBLIOGRAPHY

- Bowden, McOmish 1987
M. Bowden, D. McOmish, The Required Barrier. *Scottish Archaeological Review*, 4 (1987), 76–84.
- Buchsenschutz 2000
O. Buchsenschutz, Traces, typologie et interprétation des enclos de l'Âge du Fer. *Revue archéologique de la Picardie*, no. 1–2. *Les enclos celtiques – Actes de la table ronde de Ribemont-sur-Acre*, Somme (2000), 7–11.
- Collis 1996
J. R. Collis, Hill-forts, Enclosures and Boundaries. T. C. Champion, J. R. Collis (Eds.), *The Iron Age in Britain and Ireland. Recent Trends*, Sheffield (1996), 87–94.
- Crișan 1986
I. H. Crișan., *Spiritualitatea geto-dacilor*, București (1986).
- Cunliffe 1976
B. W. Cunliffe, The origins of urbanization in Britain. Cunliffe, T. Rowley (eds.), *Oppida: The Beginning of Urbanization in Barbarian Europe*, BAR Supplementary Series 11 Oxford (1976), 135–162.
- Cunliffe 1982
B. W. Cunliffe, Settlement hierarchy and social change in southern Britain in the Iron Age. C. C. Bakels, M. E. Th. de Grooth, L. P. Louwe Kooijmans, and G. J. Verwers (Eds.), *Prehistoric Settlement Patterns around the Southern North Sea*, Leiden (1982), 161–181.
- Daicoviciu 1954
C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București (1954).
- Daicoviciu 1960
C. Daicoviciu, In *Istoria României*, I, București (1960).
- Daicoviciu 1978
H. Daicoviciu., Cercetări arheologice privind cunoașterea sistemului de fortificații la geto-daci. *RMM-MIA*, 1 (1978), 3–8.
- Daicoviciu 1979
H. Daicoviciu, Sistemul defensiv al cetății dacice de la Costești. *Sargetia*, 14 (1979), 103–114.
- Daicoviciu 1981
H. Daicoviciu, Societatea dacică în epoca statului. H. Daicoviciu (Ed.). *Studii dacice*, Cluj-Napoca (1981), 23–47.
- Daicoviciu, Ferenczi 1951
C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București (1954).
- Daicoviciu, Glodariu 1976
H. Daicoviciu, I. Glodariu, Puncte de reper pentru

⁵⁸ Daicoviciu 1978, 8; Daicoviciu et alii 1954, 130.

⁵⁹ Daicoviciu 1978, 8; Daicoviciu et alii 1989, 225; Glodariu, Moga 1989, 43–44.

⁶⁰ Daicoviciu 1954, 45–49; Daicoviciu 1978, 8.

⁶¹ Lockyear 2004, 70.

⁶² Florea 2006, 8.

⁶³ Florea 2006, 7.

cronologia cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei. *ActaMN*, XIII (1976), 71–80.

Daicoviciu *et alii* 1954

C. Daicoviciu, O. Floca, M. Macrea, A. Deac, M. Dediu, P. Duka, Șt. Ferenczi, M. Gostar, An. Ilieș, D. Mitrofan, D. Radu, I. Winkler, Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului (r. Orăștie, reg. Hunedoara). *SCIV* V, 1–2 (1954), 123–155.

Daicoviciu *et alii* 1955

C. Daicoviciu, A. Bodor, Șt. Ferenczi, N. Gostar, M. Rusu, I. Winkler, I. Crișan, G. Ferenczi, Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Blidaru. *SCIV* VI, 1–2 (1955) 195–238.

Daicoviciu *et alii* 1989

H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice din sud-vestul Transilvaniei*, București (1989).

Fichtl 2005

St. Fichtl, Murus et pomerium: réflexions sur la fonction des remparts protohistoriques. *Revue archéologique du Centre de la France*, 44 (2005), 55–72.

Flanagan 1989

J. G. Flanagan, Hierarchy in Simple “Egalitarian” Societies. *Annual Review of Anthropology*, 18 (1989), 245–266.

Florea 1993

G. Florea, Archaeological Observations Concerning the Roman Conquest of the Area of the Dacian Kingdom's Capital. *ActaMN* 26–30 (1989–1993) I/1, 33–37.

Florea 2006

G. Florea, The Public Image of the Dacian Aristocracy, *Studia UBB. Historia*, 51, 1 (2006), 1–11.

Gheorghiu 2005

G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului*, Cluj-Napoca (2005).

Glodariu 1983

I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca (1983).

Glodariu 2001

I. Glodariu, în *Istoria Românilor*, I, București (2001).

Glodariu, Moga 1989

I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București (1989).

Harding *et alii* 2006

A. Harding, S. Sievers, N. Venclová, Introduction, A. Harding, S. Sievers, N. Venclová (Eds.), *Enclosing the past: inside and outside in prehistory*, Sheffield (2006), ix–x.

Hingley 1984

R. Hingley, Towards social analysis in archaeology: Celtic society in the Iron Age of the Upper Thames Valley

(400–0 BC). B. Cunliffe, D. Milles D. (Eds.), *Aspect of the Iron Age in Central Southern Britain*, (1984), 72–88.

Lawrence 1990

R. J. Lawrence, Public, collective and private space: a study of urban housing in Switzerland. Kent S. (Ed.), *Domestic Architecture and the Use of Space*, Cambridge (1990), 43–72.

Lockyear 2004

K. Lockyear, The Late Iron Age background to Roman Dacia. W. S. Hanson, I. P. Haynes., *Roman Dacia. The Making of a Provincial Society*, Portsmouth/Rhode Island (2004), 33–74.

Macrea, Berciu 1965

M. Macrea, I. Berciu, La citadelle dacique de Căpâlna. *Dacia N.S.*, IX (1965), 201–235.

Macrea *et alii* 1966

M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București (1966).

Martin 1956

R. Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique*, Paris (1956).

Opreanu 2015

C. H. Opreanu, Arhitectura epocii Latene din Munții Șureanu (Sebeșului). O analiză metodologică. *AnB S.N.*, 23 (2015), 151–186.

Pescaru *et alii* 2014

A. Pescaru, G. Florea, R. Mateescu, P. Pupeză, C. Cristescu, C. Bodó, E. Pescaru, The Dacian Fortress from Costești-Blidaru – Recent Archaeological Research. The Towers from La Vămi, Poiana lui Mihu, Platoul Făeragului (I). *JAHA*, 1, (2014), 3–28.

Pupeză 2010

P. Pupeză, Murus Dacicus between function and symbol. *Transylvanian Review*, 19, supplement no.2 (2010), 159–170.

Pupeză 2011

P. Pupeză, *Murus Dacicus*, simbol al războiului sau al păcii?. *Revista Bistriței* XXV, (2011), 148–158.

Pupeză 2012

P. Pupeză, To see or to be seen. The Dacian fortresses from Orăștiei Mountains. *Annales d'Université Valahia Târgoviște*, 14, 2, 81–85.

Renfrew, Bahn 2000

C. Renfrew, P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, 3rd edition, Thames&Hudson (2000).

Sanders 1990

D. Sanders, Behavioral conventional archaeology: methods for the analysis of ancient architecture. Kent

S. (Ed.), *Domestic Architecture and the Use of Space*, Cambridge (1990), 43–72.

Sion 1985

A. Sion, Cetatea dacică de la Costești. Scurtă privire asupra sistemului de construcție. *RMI-MIA*, 2 (1985), 3–12.

Ștefan 1995

A. S. Ștefan, Murus dacicus, *Sur les pas des Grecs en Occident*, Collection Etudes Massaliètes, 4 (1995), 467–492

Ștefan 2005

A. S. Ștefan, *Les guerres dacique de Domitien et de Trajan: architecture militaire topographie, images et histoire*, Rome (2005).

Teodorescu 1929

D. M. Teodorescu, Cetatea dacă de la Costești. *ACMIT*, II (1929), 265–298.

Venclová 1997

N. Venclová, On enclosures, pots and trees in the forest. *Journal of European Archaeology*, 5, 1 (1997), 131–150.

Venclová 2006

N. Venclová, Enclosing, enclosures and elites in the Iron Age. A. Harding, S. Sievers, N. Venclová (Eds.), *Enclosing the past: inside and outside in prehistory*, Sheffield (2006), 140–152.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

Pl. I – General view of the fortresses from Orăștiei Mountains (G. Florea);

Pl. II – 1. General view of Bănița fortress (cetăți-dacice.ro) 2. Overall plan of the archaeological excavations performed at Bănița fortress (O. Floca);

Pl. III – 1 Ground plan of the fortress in Căpâlna (G. Gheorghiu). 2. General view of the fortress in Căpâlna (cetăți-dacice.ro);

Pl. IV – 1. Ground plan of the stronghold in Costești-Blidaru (Pescaru *et alii*). 2. General view of the stronghold in Costești-Blidaru (cetăți-dacice.ro);

Pl. V – Ground plan of the fortress in Costești-Cetățuie (A. Sion).

Pl. VI – 1. Ground plan of the fortress in Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia* (I. Glodariu). 2. The walls of the current fortress at the moment of their discovery (cetăți-dacice.ro);

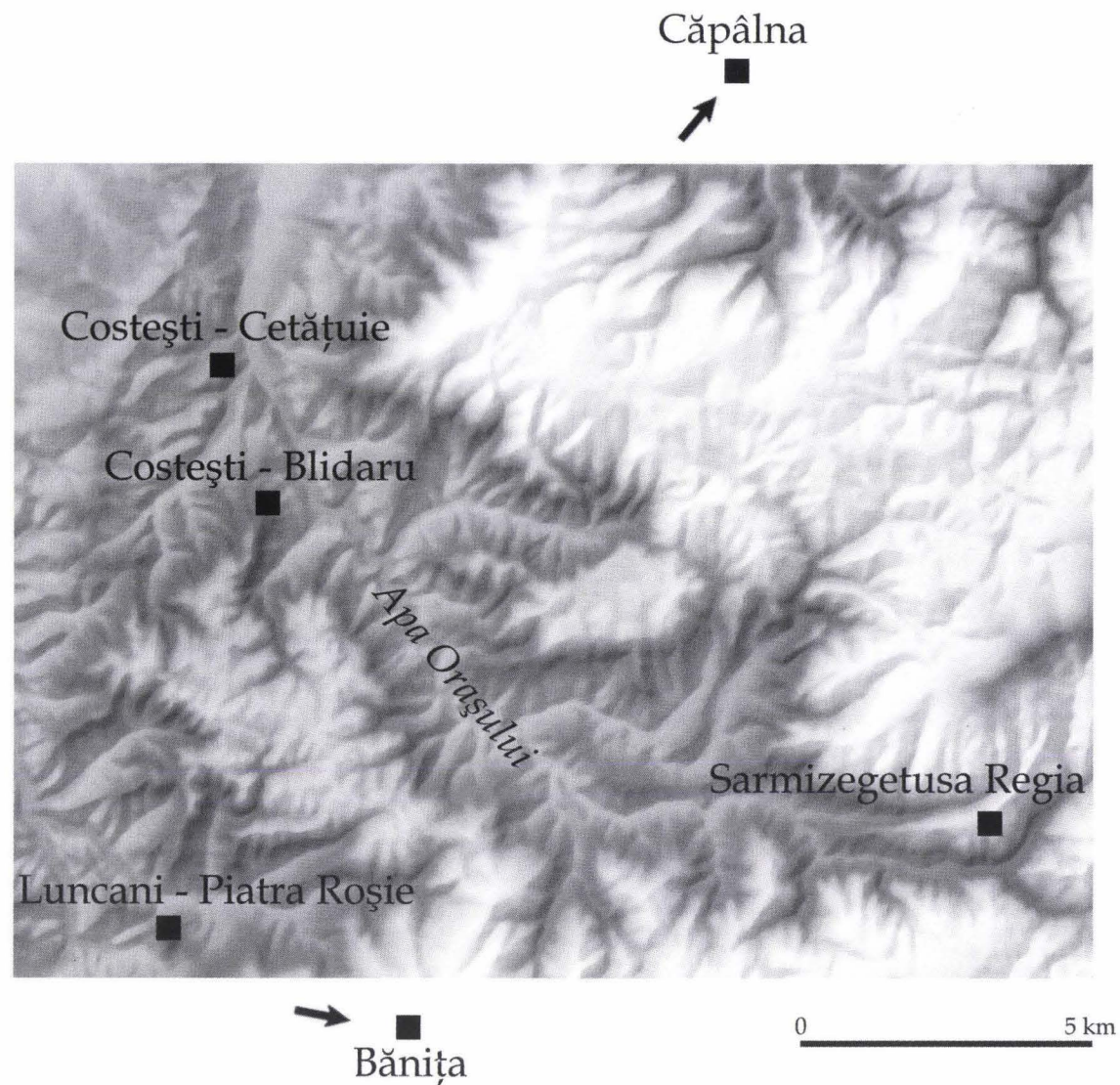
Pl. VII – Reconstruction suggestion of the fortress in Luncani-Piatra Roșie (C. Daicoviciu). 2. The plan of the

fortress in Luncani-Piatra Roșie (I. Glodariu). 3. General view (cetăți-dacice.ro);

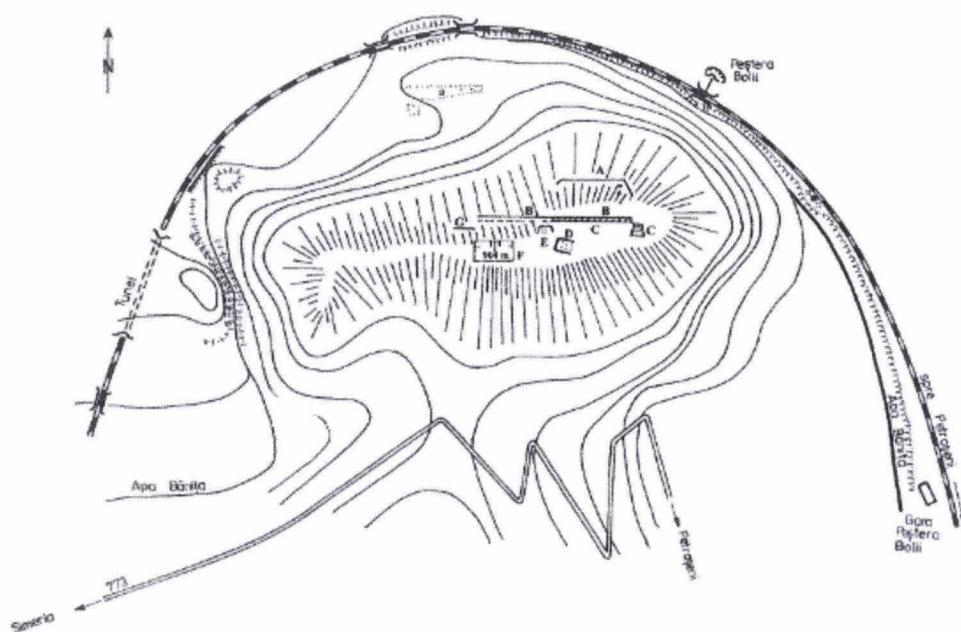
Pl. VIII – 1. Overall plan of the settlement in Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia*. 2. The sacred area (I. Glodariu);

Pl. IX – 1. The monumental stair which leads to the interior of precinct no.1 from the fortress in Luncani-Piatra Roșie (C. Daicoviciu). 2. The *en chicane* entrance to the interior of precinct no. 1 from the fortress in Costești-Blidaru (A. S. Ștefan). 3. Entrances to the fortress in Costești-Blidaru (cetăți-dacice.ro);

Pl. X – 1. The fortress in Costești-Cetățuie seen from Luncanilor Platform (cetăți-dacice.ro). 2. The fortress of Costești-Blidaru seen from Luncanilor Platform (cetăți-dacice.ro).

Pl. I. General view of the fortresses from Orăștiei Mountains (apud G. Florea).

1

2

Pl. II. 1. Overall plan of the archaeological excavations performed at Bănița fortress (apud O. Floca). 2. General view of Bănița fortress (cetăți-dacice.ro).

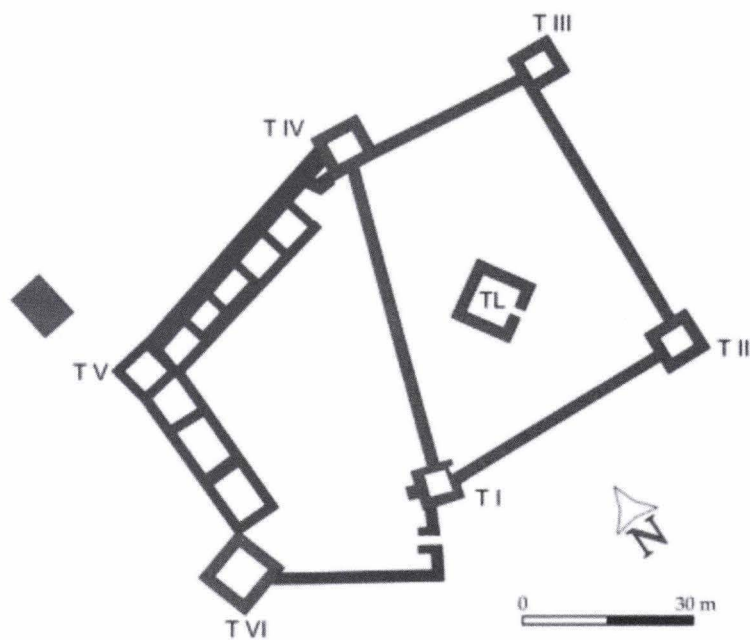

1

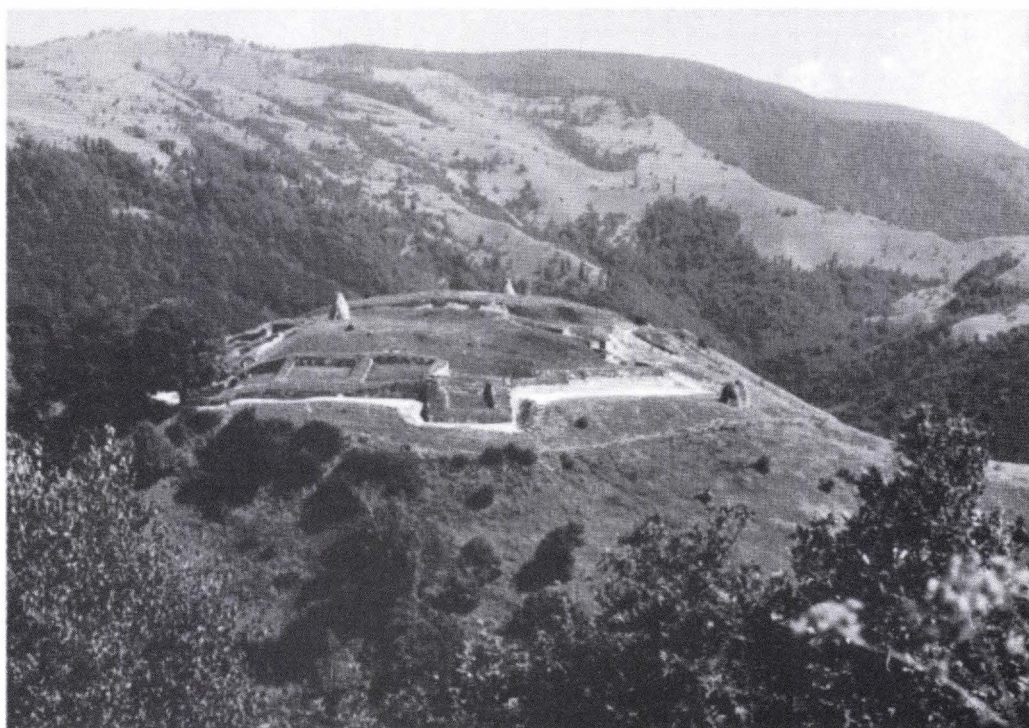

2

Pl. III. 1 Ground plan of the fortress in Căpâlna (apud G. Gheorghiu). 2. General view of the fortress in Căpâlna (cetăți-dacice.ro).

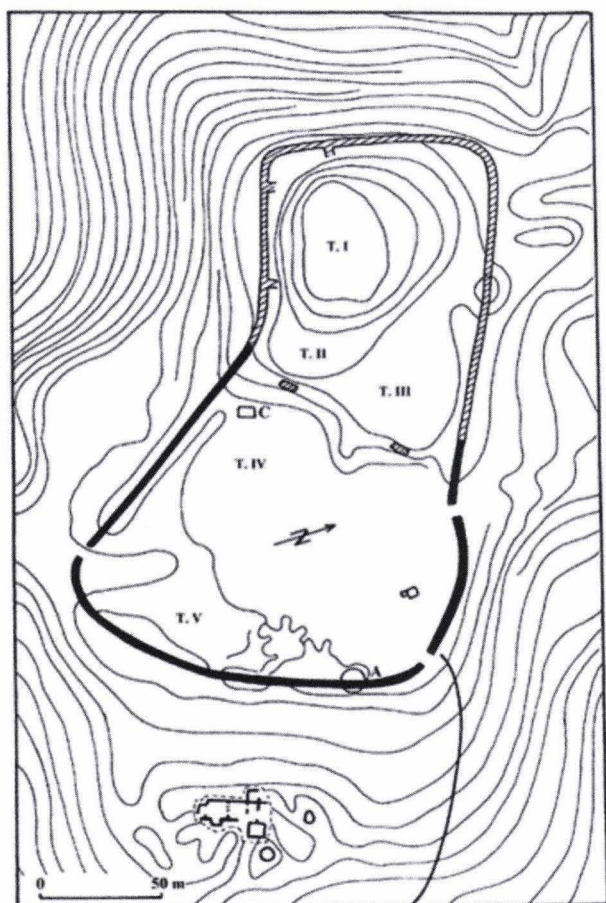

1

2

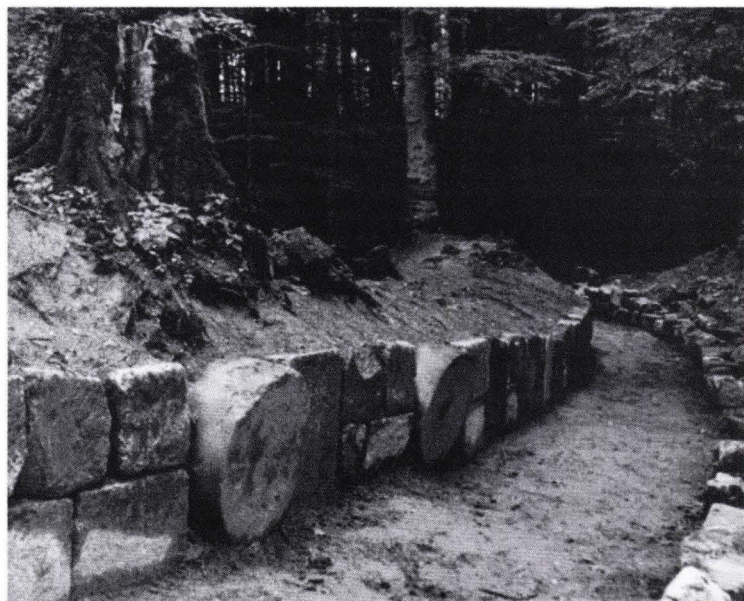
Pl. IV. 1. Ground plan of the stronghold in Costești-Blidaru (apud Pescaru *et alii*). 2. General view of the stronghold in Costești-Blidaru (cetăți-dacice.ro).

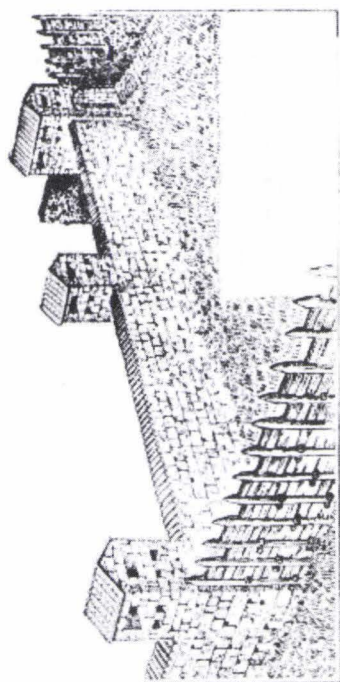
1

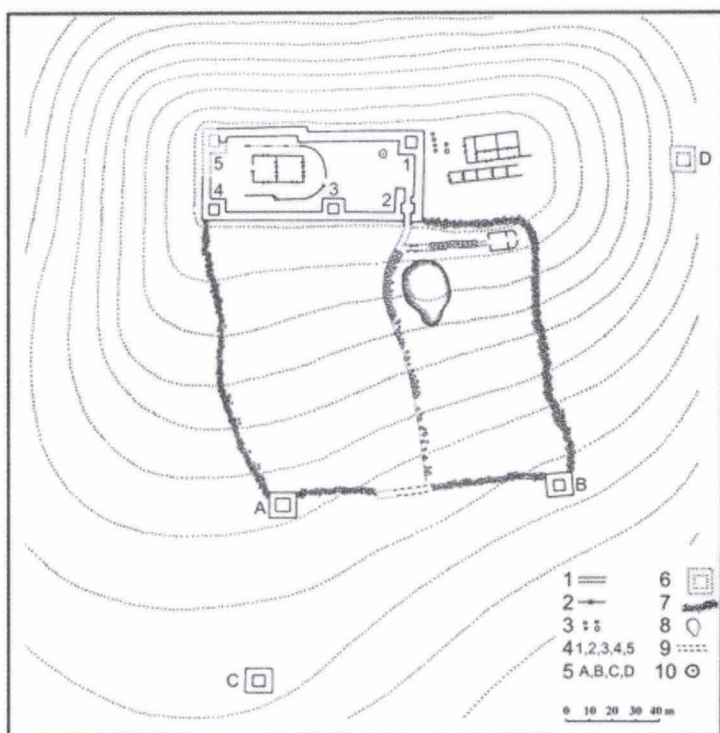
2

Pl. VI. 1. Ground plan of the fortress in Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia* (apud I. Glodariu). 2. The walls of the current fortress at the moment of their discovery (cetăți-dacice.ro).

1

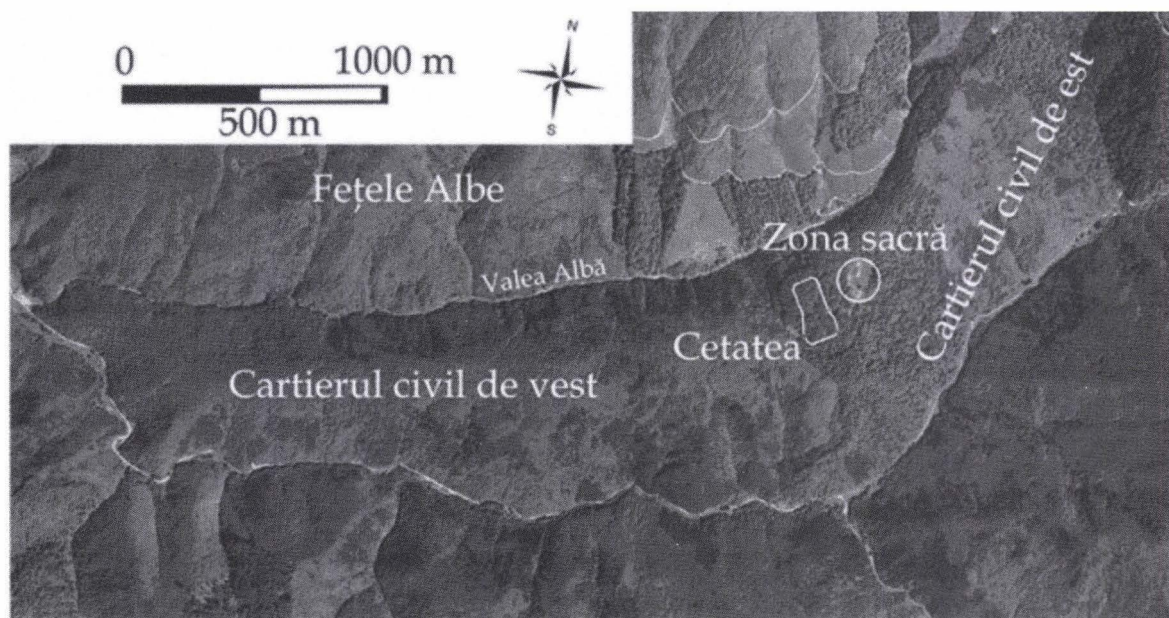

2

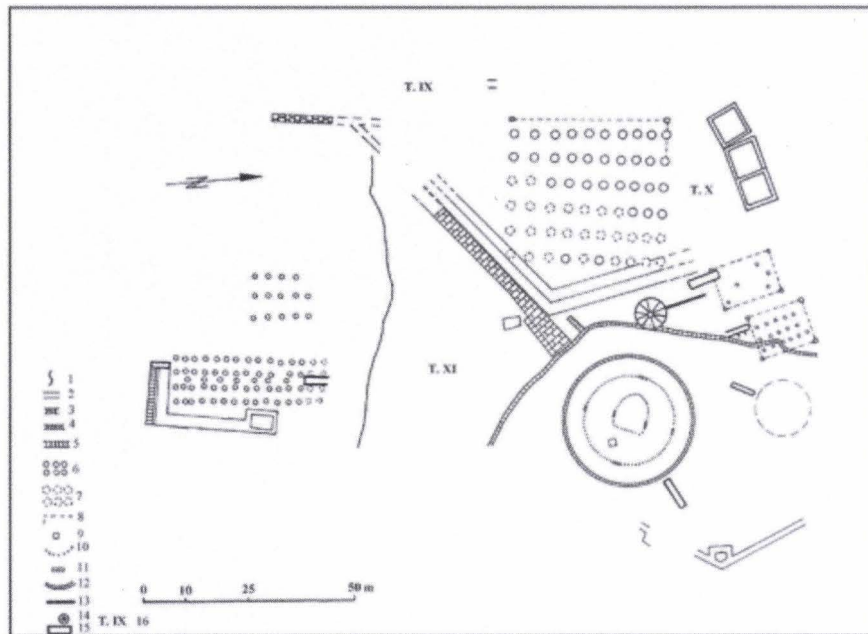

3

Pl. VII. Reconstruction suggestion of the fortress in Luncani-Piatra Roșie (apud C. Daicoviciu). 2. The plan of the fortress in Luncani-Piatra Roșie (apud I. Glodariu). 3. General view (cetăți-dacice.ro).

1

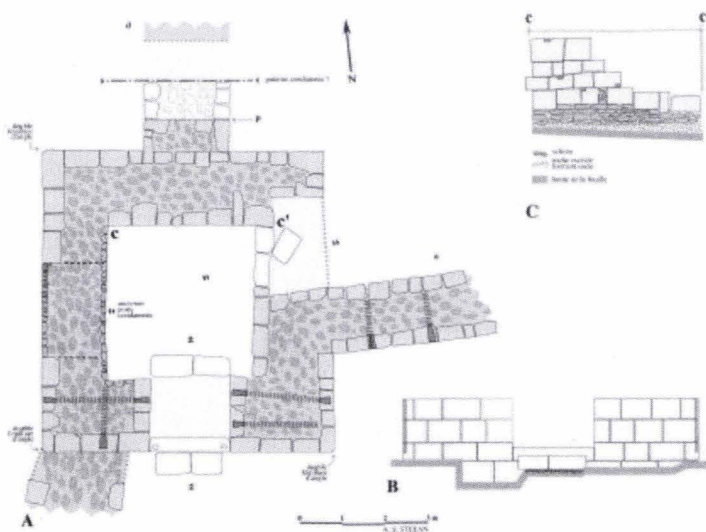

2

Pl. VIII. 1. Overall plan of the settlement in Grădiștea de Munte – *Sarmizegetusa Regia*. 2. The sacred area (apud I. Glodariu).

1

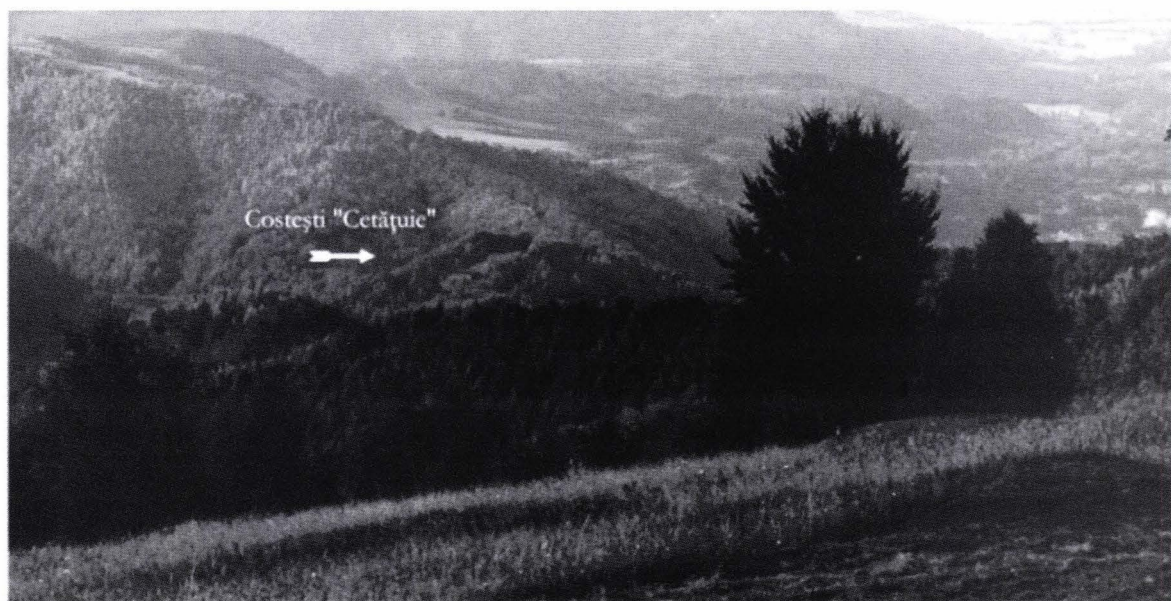

2

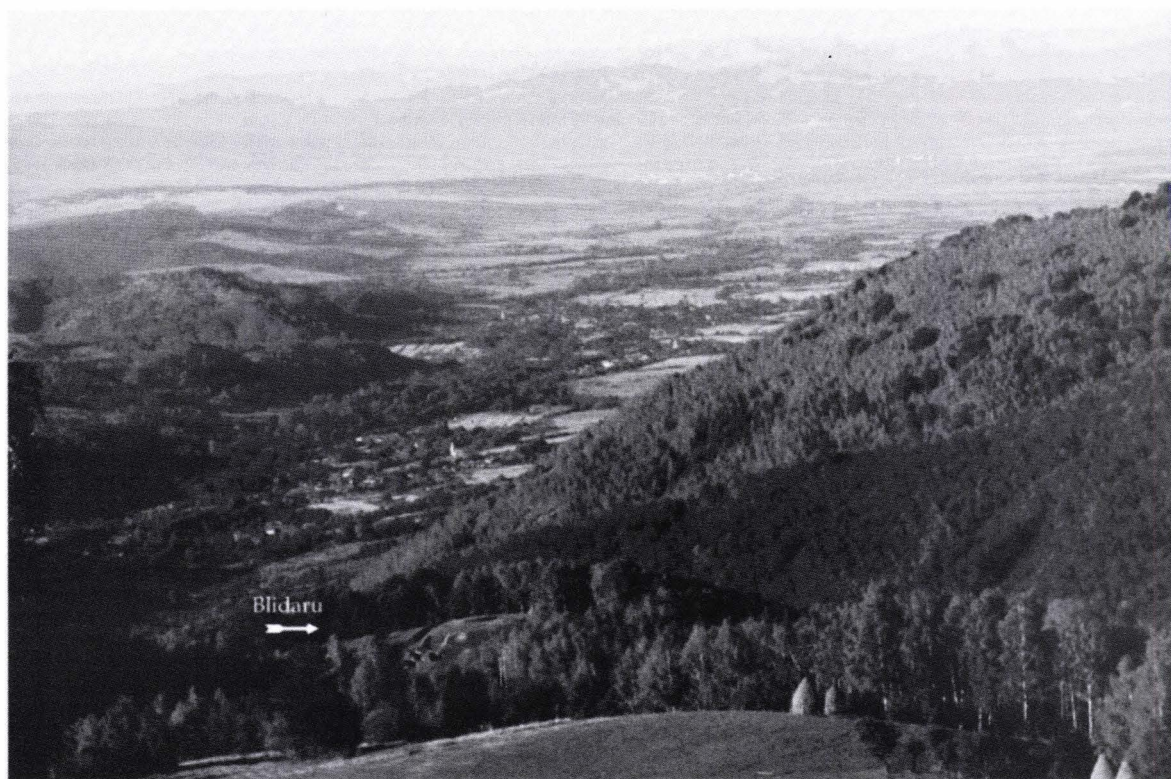

3

Pl. IX. 1. The monumental stair which leads to the interior of precinct no.1 from the fortress in Luncani-Piatra Roșie (apud C. Daicoviciu). 2. The *en chicane* entrance to the interior of precinct no. 1 from the fortress in Costești-Blidaru (apud A. S. Ștefan). 3. Entrances to the fortress in Costești-Blidaru (cetăți-dacice.ro).

1

2

Pl. X. 1. The fortress in Costești-Cetățuie seen from Luncanilor Platform (cetăți-dacice.ro). 2. The fortress of Costești-Blidaru seen from Luncanilor Platform (cetăți-dacice.ro).

ARCOBADARA DACICĂ

Dinu Ioan Bereteu*

Cuvinte cheie: Arcobadara, cucerirea romană, Ptolemeu, Ilișua, Ciceu-Corabia

Keywords: Arcobadara, Roman conquest, Ptolemy, Ilișua, Ciceu-Corabia

Dacian Arcobadara

(Abstract)

Arcobadara is a toponym of Dacian origin, most likely a corrupt one, attested literary to Ptolemy and epigraphically in the inscription discovered near the Roman camp from Ilișua. This paper relates the aspects that indicate the identification of the Dacian settlement from Ciceu-Corabia (Ciceu-Mihăiești Commune, Bistrița-Năsăud County) with the Dacian *Arcoba(da)ra*. Those refers to the location, size and chronology of this settlement, as well as to the archaeological finds.

Arcobadara (Αρκοβάδαρα) este un toponim de origine dacică menționat de geograful alexandrin Claudius Ptolemaeus (*Geographia* III, 8, 4) între cele mai de seamă *poleis* ale Daciei, la aceeași latitudine cu *Docidava* și *Porolissum*. O primă încercare de localizare aproximativă a acestei localități antice (referindu-se evident la cea dacică) aparține lui Vasile Pârvan, care îndemna la căutarea acesteia „departe la răsărit de Porolissum, fie pe la Rodna, unde erau exploatate în antichitate minele de aur, fie pe la Bistrița, unde se constată de asemenea urme antice”¹.

Identificarea așezării civile de lângă castrul roman de la Ilișua cu *Arcobadara* romană s-a bazat pe citirea corectă a inscripției altarului fragmentar descoperit în toamna anului 1989 în zona *vicus*-ului militar². Pe terasa pe care a fost amplasat castrul alei *I Tungrorum Frontoniana* nu au fost sesizate în cursul îndelungatelor săpături sistematice urme ale unui eventual nivel de locuire La Tène târziu³, cu excepția unui fragment de chiup dacic cu buza în trepte, ars oxidant, fără un context clar de descoperire⁴, databil în a doua jumătate a sec. I p. Chr.⁵. Locuirea La Tène mijlocie, cu ceramică preponderent autohtonă asociată cu ceramică cel-

tică⁶, nu continuă până în perioada premergătoare cuceririi romane, astfel că respectivul chiup dacic putea fi adus în zona primului castru de pământ imediat după cucerire, dintr-o așezare dacică din apropiere. Nu poate fi exclusă însă cu totul posibilitatea existenței unei locuiri de mică amploare din sec. I p. Chr., distrusă apoi complet de amenajările din jurul castrului traianic. Astfel, s-a considerat că numele așezării civile de la Ilișua a fost împrumutat de la o așezare dacică din apropiere, „poate cel al așezării fortificate de la Beclean”⁷, presupunere reluată și cu alte ocazii⁸, dar abandonată în cele din urmă⁹.

Fortificația dacică de pe dealul *Bileag* de la Beclean a fost semnalată pentru prima dată de Iulian Marțian¹⁰. Cercetările sistematice desfășurate aici în ultimii ani au pus în evidență trei niveluri dacice de locuire, ultimele două cu elemente de fortificație¹¹. Ultimul nivel de locuire se pare că a atins anii războaielor daco-romane de la începutul sec. II p. Chr., fiind distrus de un incendiu puternic, probabil în timpul celui de-al doilea război dacic¹². Locul în care a fost ridicată această cetate nu a fost ales întâmplător. Așa cum a observat și I. Marțian, aceasta a fost amplasată în punctul

* Universitatea Babeș-Bolyai, Str. Mihail Kogălniceanu nr. 1, Cluj-Napoca, România. E-mail: dinu_bereteu@yahoo.com.

¹ Pârvan 1926, 256.

² Nemeti, Bărbulescu 2006–2007, 107–118.

³ Nemeti, Bărbulescu 2006–2007, 111.

⁴ Gaiu 2000, 190–191, Fig. 5/1.

⁵ Glodariu 1981, 156–157.

⁶ Gaiu 2000, 189–200.

⁷ Nemeti, Bărbulescu 2006–2007, 111, nota 27.

⁸ Nemeti 2006, 282; Nemeti, Bărbulescu 2010, 452.

⁹ Nemeti 2014.

¹⁰ Marțian 1921, 24.

¹¹ Florea et alii 2007, 19–37.

¹² Florea et alii 2007, 26.

cel mai favorabil, într-un scurt sector de îngustare al Culoarului Someșului Mare, unde lățimea acestuia nu depășește 1 km¹³. Deși s-a afirmat că cetatea de la Beclean constituia foarte probabil un centru militar și economic pentru zona pe care o supraveghea¹⁴, ea nu are în nici un caz caracterul și capacitatea unui centru dacic protourban¹⁵, ci este doar o importantă fortificație care controla accesul pe un sector însemnat din Valea Someșului Mare, având poate pe timp de pace și atribuții de vamuire și în care au fost sesizate restrânse activități meșteșugărești, obișnuite de altfel în asemenea fortificații. Din cauza suprafeței restrânse de locuire, poate fi cu greu considerată chiar și o așezare fortificată, de unde și apelativele de „cetate” sau „fortificație” utilizate de obicei de colectivul de cercetare, astfel că aceasta poate fi inclusă între așezările fortificate doar în sensul cel mai restrâns, adică acela al unei reședințe fortificate a unui potentat local.

În privința propunerilor lui V. Pârvan, trebuie spus că în zona Rodnei nu se cunosc deocamdată descoperiri de epocă dacică, ultimele astfel de descoperiri, în amonte pe Someșul Mare, fiind cele de la Nepos (com. Feldru, jud. Bistrița-Năsăud)¹⁶. În schimb, în zona Bistriței, mai precis în Dealurile Bistriței, se cunosc numeroase puncte cu descoperiri dacice, aceasta fiind, după datele actuale, unitatea geografică cu cele mai dense puncte cu descoperiri dacice din întreg nordul Transilvaniei. În această zonă a existat probabil un alt centru dacic, bazat pe controlul zăcămintelor de sare din această regiune, apărute de fortificațiile dacice de la Sărățel, Arcalia, Șieu-Măgheruș și Viile Tecii. Între acestea, cea de la Sărățel – *Cetate* este cea mai importantă, constituind probabil nucleul acestui complex de fortificații. Acestea erau axate pe presupusul drum ce făcea legătura cu Valea Mureșului¹⁷. Numele acestui centru dacic, neatestat în lista lui Ptolemeu, ca de altfel multe altele¹⁸, ar putea fi legat eventual de acea *regio Neridonis* din inscripția descoperită în 1886 la Domnești¹⁹.

Dacă toponimele prezente în lista lui Ptolemeu reprezintă exclusiv așezări romane de la începutul provinciei Dacia, din timpul domniei lui Traian²⁰, atunci ce putea reprezenta presupusa *Arcobadara* romană în perioada respectivă? La Ilișua exista

doar castrul mic de pământ și lemn (140 × 135 m), care a funcționat în perioada 106/107–118/119, fără clădiri de piatră și construit la repezeală²¹, iar așezarea civilă este în general puțin cunoscută²², cu atât mai puțin faza incipientă, contemporană castrului mic. Florian Matei-Popescu ridică problema datării acestor *territoria* romane, și anume dacă acestea au apărut încă de la începutul stăpânirii romane sau doar mai târziu, având în vedere că toate cele trei atestări (*territorium Sucidavense*, *territorium Arcobadarensense* și *territorium Bassianae*) datează din sec. III p. Chr.²³. Adoptarea numelui celei mai importante așezări dacice din zonă de către așezarea civilă de la Ilișua urmează, cel mai probabil, aceeași politică față de populația dacică, prin care și numelui *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica* i-a fost adăugat apelativul *Sarmizegetusa*.

În epoca lui Traian, imediat după cucerirea Daciei, au primit probabil nume dacice doar așezările în care populația autohtonă era preponderentă sau în orice caz obedientă noii puteri, astfel că preluarea vechiului nume dacic al așezării din care au făcut parte sau de care au depins teritorial anterior s-a făcut în mod firesc. Această situație ar putea reflecta și o poziție diferită a acestor comunități în timpul celui de-al doilea război dacic²⁴. Este cazul, cel puțin, al localităților *Napoca* și *Potaissa*, ambele atestate foarte timpuriu epigrafic (107–108), prin aceeași celebră inscripție a *miliarium*-ului de la Aiton. În ambele cazuri s-a constatat și arheologic o prezență semnificativă a autohtonilor în noile *vici* romane²⁵. Diminuarea și dispariția mai târziu a acestor materiale arheologice specific dacice nu denotă dispariția autohtonilor din viitoarele orașe romane, ci evident preluarea formelor de viață specific romane în procesul accelerat de romanizare. Profesorul Ioan Glodariu, discutând problema legăturilor dintre așezările dacice și politica de urbanizare romană, concluzionează că fondarea orașelor romane în alte locuri decât ale fostelor așezări dacice importante se datorează integral intereselor economice, sociale, militare și politice ale imperiului, diferite de acelea din vremea statului dac, și nu unor resentimente față de autohtoni sau din tendința de respingere a acestora²⁶.

Prezența inscripției respective la Ilișua indică în mod evident că *Arcobadara* pre-romană trebuie căutată undeva în apropiere, în Dealurile Someșului

¹³ Pop 2001, 169.

¹⁴ Florea *et alii* 2007, 26.

¹⁵ Florea 2006, 249.

¹⁶ Crișan 1969, 268, nr. 196; Vaida, Suci 2002, 17–18.

¹⁷ Glodariu 1983, 105.

¹⁸ Glodariu 1987, 133.

¹⁹ Piso, Cupcea 2014, 115–123.

²⁰ Nemeti 2006, 279.

²¹ Protase *et alii* 1996–1997, 67; Gaiu 2006, 207–217.

²² Protase *et alii* 1996–1997, 78–79.

²³ Matei-Popescu 2011, 359.

²⁴ Rusu-Bolindeț 2007, 69, cu bibliografia.

²⁵ Rusu-Bolindeț 2007, 74, 464; Bărbulescu 1994, 35.

²⁶ Glodariu 1987, 136–137.

Fig. 1. Ciceu-Corabia – Măgura.

Mare, mai exact în subunitățile numite Dealurile Ciceului și Dealurile Suplaiului²⁷. Singura așezare dacică din această regiune care întrunește toate condițiile pentru a putea fi luată în calcul în vederea identificării cu *Arcobadara* dacică este cea de la Ciceu-Corabia (com. Ciceu-Mihăiești, jud. Bistrița-Năsăud), amplasată la poalele *Măgurii* (Fig. 1), pe terasele cu expunere sudică. Această localizare nu este însă nouă, fiind expusă pentru prima dată ca o principală concluzie și direcție de cercetare a tezei mele de licență, susținută înainte de reluarea săpăturilor „sistematice” din anul 2008. Relativ recent am abordat tangențial acest subiect²⁸.

Așezarea dacică de la Ciceu-Corabia, din punctul numit de localnici *Sub Cetate* (Fig. 2), a fost semnalată ca atare pentru prima dată de István Ferenczi în urma cercetărilor de teren din toamna anilor 1969–1970, dar este posibil să-i fi fost cunoscută încă din vara anului 1944²⁹. Cu mult înaintea acestor periegeze, în perioada interbelică, Eliseu Sighiartău amintea de „săpăturile făcute în jurul cetății, care au scos la iveală monede și șanțuri romane”³⁰, aparținând însă evident așezării dacice. Mai înainte de el, Iulian Marțian afirma, fără să invoce dovezi arheologice, faptul că „seria

de cetăți dace cari au existat în scopul apărării acestor văi (n.n. Sălătrucu, Valea Mare și Ilișua) își avea sprijinul în cetatea Ciceu, care a fost cea mai importantă în părțile din nordul Ardealului (...) această cetate se prezintă ca acropola unui oraș antic”³¹.

István Ferenczi semnalează de pe marile terase artificiale și despădurite de la poalele vestice ale *Ciceului Mic* (pe care se află ruinele cetății medievale) fragmente ceramice dacice, lucrate cu mâna și la roată, datându-le în intervalul sec. I a. Chr. – I p. Chr.³². Tot el semnalează faptul că în punctul *Sub Mălin*, situat la poalele de vest ale crestei care leagă platoul *Măgurii* cu *Spânzul*, într-o poieniță cu o suprafață relativ netedă, ferită de vânturi și cu un izvor în apropiere, a fost descoperită de asemenea ceramică dacică, sesizată inițial într-o surpătură de dimensiuni mari. În acest loc, brigadierul CAP-ului din Ciceu-Corabia, Gavrilă Sigartău, a făcut „din curiozitate” un sondaj, descoperind un material bogat și omogen. Din punct de vedere tipologic, de aici au fost pomenite doar fragmente dintr-un chiup dacic lucrat la roată dintr-o pastă grosieră. În mod curios, I. Ferenczi consideră aceste descoperiri ca aparținând unei alte așezări dacice decât cea sesizată pe terasele despădurite din apropierea cetății medievale, sau cel puțin așa

²⁷ Pop 2001, 160–166.

²⁸ Bereteu 2014, 34.

²⁹ Ferenczi 1971, 76.

³⁰ Sighiartău 1928, 14.

³¹ Marțian 1921, 23–24.

³² Ferenczi 1971, 80 c.

Fig. 2. Ciceu-Corabia – Sub Cetate.

lasă să se înțeleagă³³, fiind influențat probabil de distanța destul de mare dintre cele două puncte. Amintind de moneda barbară (de plumb?) cu litere grecești, descoperită într-un punct neprecizat de pe teritoriul satului Ciceu-Corabia, aflată în colecția lui Racz Gyula³⁴, I. Ferenczi nu exclude proveniența sa din această așezare, de unde provine și rășnița dacică neperforată din colecția lui G. Sigartău³⁵.

Materialele dacice descoperite la suprafață nu au fost atunci publicate, însă acestea, sau măcar o parte dintre ele, se află în momentul de față în micul depozit al secției de restaurare a MNIT. Un alt lot ceramic din această așezare, trimis printr-un anume profesor Bogdan spre a fi determinat de Constantin Daicoviciu³⁶, ar trebui să se afle de asemenea în depozitele MNIT.

În perioada 1977–1982 au fost efectuate cercetări arheologice în punctul *Sub Cetate* de către muzeul din Bistrița, coordonate de Gheorghe Marinescu și Corneliu Gaiu, fiind descoperite complexe de la sfârșitul epocii bronzului, dacice și

medievale timpurii. Locuințele dacice descoperite aici au avut un inventar arheologic abundent, fiind databile în sec. I a. Chr. – I p. Chr., putându-se preciza că locuirea a fost întreruptă de cucerirea romană. Pe pantele ce coboară spre est și sud-est de *Ciceul Mic*, înspre satul Ciceu-Giurgești, au fost efectuate o serie de sondaje, constatându-se că locuirea dacică se extinde și în această direcție, fiind surprinse două niveluri de locuire dacică, databile în sec. II – I a. Chr. și I a. Chr. – I p. Chr.³⁷

Într-unul din aceste sondaje (S 3/1980, de 46 × 1,5 m), la circa 250 m est de *Ciceul Mic*, a fost descoperit și un cuptor ceramic dacic, fiind deschisă o casetă pentru dezvelirea completă a acestuia. Cuptorul face parte din categoria celor circulare cu pilon central de susținere a grătarului. În umplutura acestuia a fost descoperită o cantitate importantă de ceramică dacică fragmentară, lucrată cu mâna și la roată, pe baza cărora cuptorul a fost datat în faza clasică³⁸. Acest cuptor, alături de fragmentele ceramice din inventarul său, sunt singurele materiale publicate până acum din așezarea dacică.

³³ Ferenczi 1971, 80 b.

³⁴ Roska 1942, 58, nr. 41.

³⁵ Ferenczi 1971, 77, 80, nota 13.

³⁶ Ferenczi 1971, 80 nota 13.

³⁷ Marinescu 2002, 95–96.

³⁸ Marinescu 2002, 96–120.

În anul 2008, după mai bine de un sfert de secol, au fost reluate de către C. Gaiu cercetările în punctul *Sub Cetate*, păstrându-și, cel puțin la nivel declarativ, caracterul sistematic. Obiectivele noilor campanii au constatat în „dobândirea de noi informații cu privire la etapele de locuire a acestei așezări, dezvelirea unor suprafețe pentru cunoașterea structurii depunerilor și înregistrarea topografică a tuturor unităților de cercetare”³⁹, însă adevăratele obiective ale noilor cercetări au fost dezvăluite abia la finalul anului 2015, când a devenit destul de clar că acestea vizau de fapt descărcarea nefirească de sarcină arheologică a celor trei mari terase despădurite din punctul *Sub Cetate* pentru construirea unei mănăstiri. Singurele date arheologice despre săpăturile din perioada 2008–2015 de la Ciceu-Corabia se găsesc în cronică cercetărilor arheologice, sub forma unor scurte rapoarte de săpătură, cu caracter obligatoriu, deși lipsesc chiar și unele dintre acestea. Pe baza rapoartelor existente cunoaștem la un nivel minimal descoperirile de epocă dacică din campaniile anilor 2008 și 2011. La acestea se mai adaugă unele informații vagi din presă în legătură cu anumite descoperiri spectaculoase din anii 2014 și 2015.

Prima secțiune din campania 2008 (S1/2008, de 16 × 5 m) a fost deschisă pe terasa a treia, fiind orientată est-vest. Între metrii 9–12 a fost descoperită o locuință dacică (L1/2008), ce avea pereții de nord și de vest tăiați în stâncă, adâncindu-se cu 1,20 m față de nivelul actual al solului. Umplutura locuinței, din lut maroniu cu piatră sfărâmată și lentile de arsură, conținea o cantitate impresionantă de fragmente ceramice, din vase lucrate cu mâna și la roată, provenind de la oale, „fructiere”, boluri, câni, cupe, *kantharoi* și cești-opaiț. Câteva bucăți de creuzete și un tipar din lut pentru turnat lingouri au fost puse pe seama destinației de atelier a respectivului complex, în care a mai fost descoperită și o daltă de fier și o fibulă de bronz fragmentară, de tipul cu corp puternic profilat, databilă în sec. I p. Chr. Pe aceeași terasă a mai fost deschisă o secțiune (S2/2008, de 10 × 5 m), amplasată la est de cea anterioară. Stratigrafic s-a constatat că stânca apare la -0,60–0,80 m, peste care există o depunere de lut negru-maroniu sterilă arheologic, urmată de stratul de lut negru „măzăros” aparținând nivelului de locuire dacic. La capătul vestic al secțiunii s-a conturat o locuință dacică de suprafață (L2/2008) cu dimensiunile de 3 × 3 m, având ca inventar relativ puține fragmente ceramice, dar și o piatră de râșniță în curs de prelucrare, o bardă de fier și

o paftă de bronz. O altă secțiune (S3/2008, de 12 × 5 m) a fost deschisă pe terasa superioară, aflată sub înșeuarea dintre *Măgură* și *Ciceul Mic*, identificându-se o locuință dacică (L3/2008) amenajată între bolovani de mari dimensiuni și având latura dinspre pantă tăiată în stâncă. Inventarul ei cuprinde o mare cantitate de fragmente ceramice, trei bucăți de pietre de râșniță (două *catillus* și o *meta*), dar și o fibulă de argint (de același tip cu cea fragmentară de bronz din L1/2008), un cuțit de fier și un denar roman imperial de la Vespasian. Complexele dacice descoperite în 2008 aparțin ultimei faze a locuirii dacice, care se încheie odată cu cucerirea romană, în locuințe fiind identificate și fragmente ceramice de factură romană⁴⁰.

Cercetările din campania anului 2011 au vizat terasa a doua. În prima secțiune (S18, de 13 × 4 m), orientată est-vest, de-a lungul terasei, a fost dezvelită între metrii 0–2,6 o locuință dacică de suprafață, având podeaua la -0,30 m amenajată direct pe stratul de tuf vulcanic. Inventarul ceramic al locuinței a fost unul restrâns cantitativ, fiind întregit de un as roman imperial nedeterminat. În aceeași secțiune, între metrii 4–7, a fost surprinsă în profilul sudic o altă locuință dacică, aparținând aceleiași orizont cronologic, care se adâncea la -0,80 m, tăind un complex de la începutul primei epoci a fierului. În capătul estic al secțiunii a fost dezvelită o altă locuință dacică între metrii 10–13, amenajată între bolovani și pereți de stâncă, din inventarul căreia au fost semnalati doar doi denari romani imperiali, de la Vespasian și Titus⁴¹.

În privința descoperirilor monetare din săpăturile de la Ciceu-Corabia, au fost amintiți recent mai mulți denari romani republicani, dar și imperiali, inclusiv de la Domițian, precum și o monedă de la Traian⁴², posibil acel as descoperit în 2011, care urma să fie determinat.

În vara anului 2014 au fost descoperite la Ciceu-Corabia două morminte dacice de incinerare, aflate la mică distanță între ele, într-un punct neprecizat, undeva în pădure. Din informațiile din presă reiese că unul dintre morminte avea ca inventar podoabe (fibule), iar celălalt arme (vârfuri de lance și o *sica* decorată), fiind date în sec. I a. Chr. Ar putea fi vorba de o mică necropolă a așezării, posibil undeva în apropierea turnului roman de la *Ponița* (unde s-au făcut săpături în anul 2014).

Arhimandritul Dumitru Cobzaru, exarhul mănăstirilor din Arhiepiscopia Clujului, a dezvăluit într-un discurs din a doua jumătate a anului 2015

⁴⁰ Gaiu 2009, 99.

⁴¹ Gaiu 2012, 45.

⁴² Găzdac *et alii* 2016, 15–17.

³⁹ Gaiu 2009, 99.

descoperirea unui „altar dacic” la Ciceu-Corabia. După informațiile viitorului stareț al Mănăstirii Petru Rareș Vodă, Teofan Timiș, acest altar ar fi fost descoperit în vara aceluiași an, undeva pe prima terasă, în jumătatea estică. Cel mai probabil ar putea fi vorba de acea „construcție de piatră, cu un plan circular” amintită de I. Ferenczi ca fiind astupată cândva înainte de periegezele sale și despre care nu s-a putut pronunța⁴³.

Dacă din săpăturile din perioada 1977–1982 nu se știe aproape nimic, cu excepția cuptorului ceramic, din rapoartele pentru campaniile 2008 și 2011 se pot desprinde totuși unele aspecte importante privind caracterul locuirii, arhitectura locuințelor, inventarul lor ceramic și metalic, tipurile de activități meșteșugărești desfășurate aici, precum și limita cronologică superioară a locuirii dacice.

Aspectul locuirii dacice de la Ciceu-Corabia este unul deosebit față de oricare altă așezare dacică cunoscută. În primul rând, specificitatea locului este dată de amplasamentul unic al așezării, pe „podereiul” de la poalele sudice ale unui fost vulcan submarin care domină dinspre nord regiunea de confluență a Someșurilor. În privința organizării interne a așezării, săpăturile arheologice au dovedit, cel puțin pentru punctul *Sub Cetate*, că locuirea este una compactă, având un vădit caracter protourban. În mod evident însă, este de așteptat ca la nivelul întregii așezări (care se întinde cel puțin din punctul *Sub Mălin* la vest și până în zona cuptorului ceramic la est, deci pe circa 1 km lungime) să existe o anumită discontinuitate de locuire, fiind probabil locuite mai intens doar locurile mai accesibile din apropierea izvoarelor. Zona *Sub Cetate*, unde se află cel mai probabil centrul așezării, a fost amenajată de daci sub forma unor terase orientate est-vest ce coboară în trepte spre sud. Cel puțin în săpăturile din anul 2008 de pe terasa a treia s-a putut constata că „stratul de stâncă apare la -0,60–0,80 m, peste care există o depunere de lut negru-marونیu, sterilă din punct de vedere arheologic, urmată de stratul de lut negru măzăros aparținând nivelului de locuire dacic”, ceea ce înseamnă că nivelarea stâncii și amenajarea propriu-zisă a terasei prin acea depunere de lut negru-marونیu aparține evident epocii dacice, fără să însemne însă că nu au avut loc unele lucrări mai restrânse de terasare și la sfârșitul epocii bronzului. Locuirea medievală timpurie din punctul *Sub Cetate* nu a adus modificări semnificative zonei respective. Spre vest, până în punctul *Sub Mălin*, există numeroase locuri relativ

drepte, sub forma unor terase, dar acoperite de pădure și bolovani mari desprinși din *Măgura* propriu-zisă (mai înaltă și împădurită) și din *Coada Măgurii* (cu platoul despădurit, unde se află marea așezare fortificată din prima epocă a fierului). Singura zonă despădurită este o mare terasă naturală, străbătută de un pârau, numită mai nou de săteni *Poiana cu Serbări* (unde se ține în fiecare an, la sfârșitul verii, o serbare câmpenească devenită tradițională), posibil locuită în epoca dacică, dar nesondată deocamdată.

Arhitectura locuințelor pare să fie și ea una deosebită față de alte așezări, cel puțin în zona *Sub Cetate*, unde s-au dezvelit câteva locuințe semiadâncite ce aveau pereții de nord și uneori de vest tăiați în stâncă, iar ceilalți pereți erau ridicați din bolovani de mari dimensiuni. Din sumarele rapoarte de săpătură nu reiese însă nimic despre materialele folosite la partea superioară a pereților și a acoperișului. Cel mai probabil, suprastructura locuințelor de acest tip era una din lemn, iar acoperișul era din șindrilă. Au fost identificate și locuințe de suprafață în cadrul săpăturilor de până acum. Suprafața locuințelor, fie că sunt adâncite sau de suprafață, este de circa 3 × 3 m. În ceea ce privește încadrarea unora dintre ele în categoria atelierelor, pe baza unor piese din inventarul lor, trebuie menținute deocamdată anumite rezerve, până la publicarea lor integrală, fiindcă este greu de crezut că un atelier metalurgic, cum susține autorul săpăturilor că ar fi L1/2008, ar avea în inventarul său o cantitate atât de mare de ceramică de toate tipurile. Mai degrabă locuința de suprafață (L2/2008) de pe aceeași terasă a treia, cu puține fragmente ceramice și o piatră de râșniță în curs de prelucrare în inventar, ar putea reprezenta un mic atelier de prelucrare a râșnițelor, unul dintre numeroasele de la Ciceu-Corabia. Generalizarea activităților meșteșugărești la Ciceu-Corabia face ca separarea complexelor de locuit de cele destinate strict unor activități meșteșugărești să fie mai greu de făcut în stadiul actual al cercetărilor. Vehicularea unor piese cu potențial de indicator meșteșugăresc, precum creuzete, tipare de lut, dălți sau chiar pietre de râșniță, a fost atât de mare în cadrul așezării încât aceste piese în sine nu pot să ateste decât eventual calitatea de meșter a proprietarului locuinței respective.

Ceramica dacică de la Ciceu-Corabia se individualizează în raport cu cea descoperită în alte situri dacice din bazinul Someșului Mare, atât în privința calității și diversității tipurilor ceramice, cât mai ales a cantității ei, la nivelul întregii așezări, dar și la nivelul complexelor de locuire. Ceramica

⁴³ Ferenczi 1971, 81.

lucrată cu mâna și la roată a fost produsă chiar în atelierele ceramice de la Ciceu-Corabia, care deserveau în special așezarea de aici și probabil doar ocazional era vândută unor destinatari din afara ei. Aceste ateliere, sau măcar o parte dintre ele, se află probabil grupate la marginea estică a așezării⁴⁴, în zona unde a fost descoperit în acel sondaj cuptorul ceramic. Calitatea ceramicii cenușii lucrate la roată a fost observată chiar de la început, cu ocazia periegezei lui I. Ferenczi⁴⁵. Din păcate, nimeni nu a fost interesat în ultima jumătate de secol (începând cu lotul ceramic trimis lui C. Daicoviciu) să publice măcar câteva fragmente ceramice (dar nici alte materiale speciale) din așezare, singurele publicate fiind, cum am mai spus, cele din inventarul cuptorului ceramic, care însă nu reflectă decât în mică măsură calitatea și diversitatea ceramicii lucrate la roată din așezare. Doar într-un singur complex (L1/2008, singurul la care au fost dezvoltate tipurile ceramice din inventar) s-au descoperit fragmente de „fructiere”, boluri, căni, cupe și *kantharoi*, ceea ce ne poate face o idee generală despre inventarele locuințelor mai bogate în ceramică fină, în general cenușie, lucrată la roată. Tot la roată au fost produse în atelierele de aici și chiupuri pentru păstrarea proviziilor, precum cel descoperit în punctul *Sub Mălin* sau fragmentul de chiup decorat pe gât cu linii paralele și în val din cuptorul ceramic⁴⁶, posibil chiar și chiupul din care provine buza în trepte de la Ilișua. Ceramica lucrată cu mâna nu se diferențiază probabil prea mult de cea descoperită în alte așezări mai modeste, fiind reprezentată în special de oale (vase-borcan), „fructiere” și cești-opaiș.

Inventarul metalic al locuințelor săpate *Sub Cetate* este de asemenea unul special. În fiecare locuință au fost descoperite piese de metal, probabil și în cele săpate în perioada 1977–1982. În toate cele trei locuințe săpate în anul 2008, pe prima și a treia terasă, au fost descoperite unelte (o daltă, o bardă și un cuțit de fier), dar și piese de vestimentație (o fibulă de bronz fragmentară, o paftă de bronz și o fibulă de argint). Unele locuințe aveau ca inventar metalic doar monede romane, cum este cazul celor două locuințe săpate în 2011 pe terasa a doua.

Așezarea dacică de la Ciceu-Corabia a fost un centru meșteșugăresc prin excelență, încadrându-se între cele mai importante astfel de centre de producție din Transilvania. Așezarea s-a dezvoltat în această direcție încă de la fondarea ei, datorită rocii

vulcanice de riolit dacitic, care este o lavă fosilizată, spongioasă, dar foarte rezistentă, cu un aspect grăunțos, de culoare cenușie deschisă, excelentă materie primă pentru cioplirea rășnițelor⁴⁷. Aceasta a fost principala activitate economică artizanală a locuitorilor din așezarea dacică de aici, activitate redescoperită mai târziu, în perioada medievală și până în sec. XX, când s-a constatat că aproape jumătate din pietrele de moară confecționate aici se vindeau în bazinul someșan, iar restul în întreaga Transilvania⁴⁸. Probabil și în epoca dacică, rășnițele produse aici se comercializau într-un raport teritorial asemănător. Teritoriul real pe care au fost distribuite rășnițele de la Ciceu-Corabia poate fi conturat mai clar abia după efectuarea analizelor petrografice asupra rășnițelor dacice descoperite în Transilvania⁴⁹. Tot în legătură cu această activitate au luat probabil ființă în așezarea de la Ciceu-Corabia și unele ateliere metalurgice, specializate în confecționarea unor unelte de fier folosite în piatrărit, precum dălțile, ciocanele sau baroasele, precum și repararea acestora sau confecționarea angrenajelor metalice ale rășnițelor. Unele unelte pot să provină chiar din centre metalurgice dezvoltate, cum sunt cele din zona *Sarmizegetusa Regia* sau altele mai mărunte din estul Transilvaniei, dobândite în urma unor schimburi comerciale. La poalele *Măgurii* de la Ciceu-Corabia au funcționat probabil și ateliere specializate în producerea obiectelor de vestimentație din bronz și argint. O parte din acumulările de monede de argint, dobândite pe baza rășnițelor produse aici, au fost topite și transformate în obiecte de podoabă, așa cum s-a întâmplat în multe alte cazuri în Dacia. Bunăstarea economică a așezării a fost probabil completată, într-o măsură mai mică, de controlul asupra zăcămintului de sare de la Ocna Dejului, de o foarte bună calitate. Funcționarea unor târguri periodice în valea Someșului Mare, poate chiar la confluența Someșurilor, în zona Dejului, este destul de probabilă, dar foarte greu de demonstrat.

În privința sfârșitului așezării dacice de la Ciceu-Corabia descoperirile monetare sunt foarte

⁴⁷ Ferenczi 1971, 74.

⁴⁸ Sighiartău 1928, 58–59.

⁴⁹ Până la realizarea unui studiu general pe această temă, s-ar putea face unele analize parțiale, mult mai puțin costisitoare, dar destul de concludente, care să demonstreze proveniența rocilor din care au fost confecționate rășnițele dacice descoperite în cele patru colțuri ale Transilvaniei. Doar pentru nordul Transilvaniei, acest studiu sumar se rezumă la analiza unor rășnițe fragmentare descoperite pe *Măgura Moigradului* și a rășniței de la Nepos, la care se mai poate adăuga cea de la Someșu Rece – *Cetate* și o alta, eventual aleasă aleator, dintre numeroasele descoperite în Dealurile Bistriței.

⁴⁴ Marinescu 2002, 100.

⁴⁵ Ferenczi 1971, 80.

⁴⁶ Marinescu 2002, Pl. VI/2.

concludente. Denarii romani imperiali de la Vespasian, Titus și Domitian, dar mai ales moneda de la Traian, nu lasă nici un dubiu în privința funcționării așezării în preajma războaielor daco-romane de la începutul sec II p. Chr., aceasta fiind distrusă sau abandonată în timpul celui de-al doilea război. Acest aspect cronologic este unul obligatoriu pentru identificarea oricărui centru dacic oglindit în lista lui Ptolemeu, deoarece nu pot fi localizate toponimic pe teren așezări care nu dovedesc funcționarea lor până la războaiele de cucerire a Daciei de către romani.

În ceea ce privește debutul așezării, materialele arheologice descoperite până acum nu sunt prea clare. Singurele descoperiri care pot fi legate eventual de primul nivel de locuire sunt cele două morminte de incinerare și respectiva tetradrahmă barbară. Cel mai probabil, așezarea a luat ființă cândva la sfârșitul sec. II a. Chr. sau cel târziu la începutul secolului următor. Este posibil ca la început să fi fost doar o carieră de riolit dacitic, cu câteva ateliere care funcționau sezonier și doar mai târziu să fi devenit o așezare permanentă.

Așezarea de la Ciceu-Corabia fiind una deschisă, se pune problema apărării acesteia în caz de pericol. O eventuală fortificație pe *Ciceul Mic*, distrusă de cea medievală⁵⁰, este puțin probabilă din cauza suprafeței foarte restrânse a stâncii respective și ineficienței unei astfel de fortificații pentru apărarea numărului destul de mare de locuitori ai așezării. Mai degrabă ar putea exista o posibilă fortificație, de dimensiuni mai mari, pe *Măgura* propriu-zisă, deci pe platoul mai înalt și împădurit ce se înalță puțin față de *Coadă Măgurii*. Așezarea fortificată din prima epocă a fierului de pe *Coadă Măgurii* putea fi cu greu refăcută și apărută, din cauza dimensiunilor colosale, dar în ultimă instanță putea fi folosit platoul respectiv ca un ultim refugiu. În cursul săpăturilor sistematice din anii 1976–1977 nu au fost descoperite materiale dacice⁵¹. Cel mai probabil, sarcina apărării așezării era pusă pe seama unor fortificații azi necunoscute, situate la o distanță mai mare, menite să blocheze și să supravegheze principalele căi pe care se putea ajunge la așezarea de la Ciceu-Corabia și să semnalizeze orice pericol pentru locuitorii așezării. Dacă există sau nu un astfel de sistem de fortificații poate fi spus doar după efectuarea unor cercetări de teren sistematice în acest sens, pe o rază de circa 10 km.

Toponimul *Arcobadara*, în grafia sa tradițională, a fost considerat o coruptelă, fiind restituit în forma *Arcobara*, în care terminația *-bara* ar însemna

„sat”⁵². Etimologia toponimului, format din radicalul *ark-* + *-bara*, nu a fost însă clarificată. Având în vedere localizarea propusă acum la Ciceu-Corabia, rezolvarea ar putea fi una foarte simplă, legată de amplasarea așezării la poalele Culmei Ciceului care, văzută de la o distanță mai mare, se prezintă ca o corabie uriașă, de unde și numele oarecum ciudat al satului actual (restul „Ciceurilor” se numesc Cristești Ciceului, Ciceu-Mihăiești, Ciceu-Giurgești, Ciceu-Poieni). Termenul „corabie” este de origine slavă, însemnând același lucru (ambarcațiune de mari dimensiuni folosită pentru transport sau operațiuni militare) ca și termenul latin *arca*, provenit probabil dintr-un vechi radical indo-european *ark*. Dacă terminația *-bara* înseamnă sat, atunci așa ar fi putut numi dacii adevăratele așezări cu caracter rural, făcând cu siguranță diferența între acestea și cele cu un statut superior, precum cea de la Ciceu-Corabia. O altă posibilă ipoteză ar fi ca terminația *-bara* să fie legată de caracterul meșteșugăresc al așezării.

Din argumentele prezentate, chiar și așa minime cum ne parvin în lipsa publicării săpăturilor și a descoperirilor, se poate concluziona că *Arcoba(da)ra* dacică nu poate fi altă așezare decât cea de la Ciceu-Corabia. Șansele ca în viitor să se descopere undeva în Dealurile Someșului Mare o altă așezare dacică mai importantă și mai grandioasă decât aceasta sunt aproape nule. Se vor găsi în schimb fortificații și așezări mai mărunte care gravitează în jurul acestui centru.

Complexul de situri arheologice de la Ciceu-Corabia este din câte cunosc cel mai valoros din județul Bistrița-Năsăud, atât științific cât și turistic, fiind format din așezarea de la sfârșitul epocii bronzului, așezarea fortificată din prima epocă a fierului, așezarea dacică, turnul roman, locuirea medievală timpurie, necropolele corespunzătoare, dar și ruinele cetății Ciceului. Toate acestea fac necesară construirea unui muzeu de sit, ridicat din blocuri de riolit dacitic, unde să fie adăpostite și expuse vestigiile din toate epocile descoperite la Ciceu-Corabia.

⁵⁰ Florea et alii 2000, 222.

⁵¹ Vasiliev-Gaiu 1980, 31–63.

⁵² Dana, Nemeti 2012, 431–437.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu 1994
M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda (1994).
- Bereteu 2014
D. I. Bereteu, Un tip de habitat dacic inedit din nordul Transilvaniei. *Sargetia* (S.N.) V (2014), 27–42.
- Crișan 1969
I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, București (1969).
- Dana, Nemeti 2012
D. Dana, S. Nemeti, Ptolémée et la toponymie de la Dacie (I). *Classica et Christiana* 7/2 (2012), 431–437.
- Ferenczi 1971
Șt. Ferenczi, Contribuții la topografia arheologică a Culmei Ciceului (jud. Bistrița-Năsăud). *Fillst* I (1971), 73–83.
- Florea 2006
G. A. Florea, Oppidum, dava – Câteva observații terminologice. *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase* (ed. C. Gaiu, C. Găzdac), Cluj-Napoca (2006), 245–249.
- Florea et alii 2000
G. Florea, L. Vaida, L. Suci, Fortificațiile dacice din nord-estul Transilvaniei (un stadiu al cercetărilor). *Istros* X (2000), 221–230.
- Florea et alii 2007
G. Florea, L. Suci, D. L. Vaida, Fortificația dacică de la Beclean (jud. Bistrița-Năsăud). Stratigrafie, complexe și cronologie. *ArhSom* (ser. III) VI (2007), 19–37.
- Gaiu 2000
C. Gaiu, Découvertes Latène à Ilișua, département de Bistrița-Năsăud. *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates* (coord. C. Gaiu, A. Rustoiu), Cluj-Napoca (2000), 189–200.
- Gaiu 2006
C. Gaiu, Ilișua – castrul traianic. *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României*, București (ed. E. S. Teodor, O. Țentea), București (2006), 207–217.
- Gaiu 2009
C. Gaiu, Ciceu-Corabia, com. Ciceu-Mihăiești, jud. Bistrița-Năsăud. Punct: Sub cetate. *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2008. A XLIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Târgoviște*, 27–30 mai 2009, (2009), 98–100.
- Gaiu 2012
C. Gaiu, Ciceu-Corabia, com. Ciceu-Mihăiești, jud. Bistrița-Năsăud. Punct: Sub cetate. *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2011. A XLVI-a sesiune națională de rapoarte arheologice Târgu Mureș*, 23–26 mai 2012, (2012), 45.
- Găzdac et alii 2016
C. Găzdac, G. G. Marinescu, Á. Alföldy-Găzdac, *Tezaurul de la Bistrița. Un tezaur republican roman?*, Cluj-Napoca (2016).
- Glodariu 1981
I. Glodariu, Contribuții la cronologia ceramicii dacice în epoca Latène târzie. *Studii dacice* (red. H. Daicoviciu), Cluj-Napoca (1981), 146–165.
- Glodariu 1983
I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă și militară – (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca (1983).
- Glodariu 1987
I. Glodariu, Așezările dacice și politica de urbanizare romană. *Apulum* XXIV (1987), 133–137.
- Marinescu 2002
G. G. Marinescu, Un cuptor dacic de ars ceramică de la Ciceu-Corabia (jud. Bistrița-Năsăud). *Ateliere și tehnici meșteșugărești. Contribuții arheologice* (coord. C. Gaiu), Cluj-Napoca (2002), 95–120.
- Marțian 1921
I. Marțian, *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, Cluj (1921).
- Matei-Popescu 2011
F. Matei-Popescu, Territorium Bassianae din Dacia Superior. *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary* (ed. D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei), Pitești (2011), 351–361.
- Nemeti 2006
S. Nemeti, Dacia... in formam provinciae redacta. *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României*, București (eds. E. S. Teodor, O. Țentea), București (2006), 271–288.
- Nemeti 2014
S. Nemeti, *Finding Arcobadara. Essay on Geography and Administration of Roman Dacia*, Cluj-Napoca (2014).
- Nemeti, Bărbulescu 2006–2007
S. Nemeti, M. Bărbulescu, Territorium Arcobadarense. *EphNap* XVI–XVII (2006–2007), 107–118.
- Nemeti, Bărbulescu 2010
S. Nemeti, M. Bărbulescu, Arcobadara. *Latomus* 69 (2010), 446–457.
- Părvan 1926
V. Părvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București (1926).

Piso, Cupcea 2014
I. Piso, G. Cupcea, Ein centurio regionarius aus der legio X Fretensis in Dakien. *Tyche* 29 (2014), 115–123.

Pop 2001
Gr. P. Pop, *Depresiunea Transilvaniei*, Cluj-Napoca (2001).

Protase *et alii* 1996–1997
D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud). *RB X-XI* (1996–1997), 27–110.

Roska 1942
M. Roska, *Erdély Régészeti Repertórium. I. Öskor*, Kolozsvár (1942).

Rusu-Bolindeț 2007
V. Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Cluj-Napoca (2007).

Sighiartău 1928
E. Sighiartău, *Colinele și cetatea Ciceului*, Cluj (1928).

Vaida, Suciu 2002
L. Vaida, L. Suci, Mărturii privind cultura materială a dacilor în bazinul Someșului Mare. *ArhSom* (ser. III) I (2002), 13–23.

Vasiliev, Gaiu 1980
V. Vasiliev, C. Gaiu, Așezarea fortificată din prima vârstă a fierului de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrița-Năsăud. *ActaMN XVII* (1980), 31–63.

CÂTEVA SARCOFAGE DIN PIATRĂ DE LA *DIERNA* (ORȘOVA) DIN LAPIDARIUL MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI

Călin Timoc*

Keywords: Dierna, port city, stone coffins, necropolis

Cuvinte cheie: Dierna, oraș portuar, sarcofage din piatră, necropolă

Some Stone Coffins Discovered in Dierna (Orșova) from Lapidary National Museum of Banat (Abstract)

The ancient city of Dierna can not be archaeological investigated because of the Danube waters that forms in the area the reservoir of Iron Gates. We know little about the roman settlement and exploitation of any information is important to write the history of this place. The stone coffins found in the necropolis of Dierna and preserved in different museums offer us relevant information about the ancient population here and they funeral beliefs. Such a category of materials are the few limestone coffins from Dierna, of whose existence we already know from the beginning of the last century that adorned the exhibition of the museum from Timișoara. Of these monuments (a large adult coffin, a child sarcophagus and a small oval stone bowl used increasingly likely for the burial of a newborn child) will be analysed in this paper.

Anticul oraș Dierna este de câteva decenii acoperit de apele lacului de acumulare al sistemului hidroenergetic Porțile de Fier ale Dunării. Unica șansă pe care o avem azi la îndemână, pentru a rescrie istoria acestui loc, este de a reanaliza și publica materialele arheologice ce provin cu certitudine de la Orșova și de a încerca atât cât datele ne permit o reconstrucție topografică a evoluției locuirii romane aici, la confluența râului Cerna cu Dunărea¹.

Muzeul Național al Banatului din Timișoara, fiind unul dintre cele mai vechi din zonă, a avut șansa prin fondatorii ei să acumuleze în cadrul colecțiilor sale, prin donații sau achiziții și chiar prin cercetări proprii un număr important de piese romane și romane târzii de la Orșova. Multe din ele au rămas inedite sau amintite doar în cadrul unor lucrări de sinteză, fără să li se acorde importanța cuvenită. O astfel de categorie de materiale o constituie câteva sarcofage din calcar de la Dierna, de a căror existență știm deja de la începutul veacului trecut, că împodobeau expoziția de bază a muzeului timișorean². Piesele sepulcrale nu prezintă motive ornamentale, sunt niște simple cutii din

piatră, păstrate parțial și din aceste motive nu au atras până acum atenția specialiștilor:

1. Cutie de sarcofag (*arca*), realizată din conglomerat calcaros³, stare de conservare precară, de mari dimensiuni (fig. 2): $L_{ext.} = 2,08$ m; $l_{ext.} = 0,87$ m; $h_{ext.} = 0,77$ m; $L_{int.} = 1,72$ m; $l_{int.} = 0,57$ m; $h_{int.} = 0,59$ m; $l_{margine} = 0,15$ m. Monumentul (MNB nr. inv. VI / 6350)⁴ este ciobit în partea superioară și nu permite alte observații. Fixare al capacului (*operculum*) din piatră se făcea prin 2 copci metalice laterale, ale căror urme se pot distinge pe marginea superioară a blocului de piatră. Tot în zona de fixare există o deschizătură semicirculară, nefirească a sarcofagului, care indică că acesta a fost spart și jefuit în antichitate. Pe una din fețele exterioare lungi se poate remarca, nu foarte lesne, conturul unui motiv ornamental central, sculptat în relief, în formă de *tabula ansata*, de $L = 1,60$ m și aprox. $l = 0,50$ m. Acest „marcaj” pe frontonul sarcofagului indică fără dubiu că monumentul era inscripționat, ori prin pictarea, respectiv vopsirea, ori prin scrijelirea literelor⁵. Același lucru lasă să se înțeleagă și Ioachim Miloia într-

* Muzeograf la Muzeul Național al Banatului Timișoara, e-mail: calintimoc@gmail.com

¹ Benea 1973, 91–97.

² Berkeszi 1908, 204.

³ Mulțumim domnului dr. Petru Urdea pentru ajutorul dat în determinarea materialului geologic din care au fost confecționate sarcofagele.

⁴ Fluture 1998, 689.

⁵ Ota 2008, 213.

unul din desenele sale artistice (fig. 3)⁶. Tot de la el aflăm că monumentul avea inițial și capac simplu, doar că nu s-a mai păstrat integral. Pe suprafața tabulei se văd cu destul de multă greutate câteva litere în zona centrală. Un grup de 4 litere, înalte de 4 sau 5 cm, incizate cu grijă pe același aliniament (fig. 5), alcătuiesc terminația ...RES, ce poate fi citit ...[he]res sau ...[frat]res⁷. După acest tip de inscripție și mai ales a chenarului putem încadra monumentul ca fiind tipic celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea p. Chr. și are analogii multiple la Aquincum (Pannonia), în Scythia Minor și la Apulum (Dacia)⁸. Foarte interesant este faptul că, un alt sarcofag aproape identic a fost găsit la poalele văii Grațca, și de la care a fost publicată inclusiv o fotografie, mai întâi de Mihalik Sandor⁹ și mai apoi de Milleker Bodog (fig. 4) în al său celebru repertoriu arheologic¹⁰.

2. Cutie de sarcofag (*arca*), realizată din conglomerat calcaros, stare de conservare precară, fragmentară, monument de mici dimensiuni (fig. 6): $L_{ext.} = 0,79$ m; $l_{ext.} = 0,55$ m; $h_{ext.} = 0,29$ m; $L_{int.} = 0,61$ m; $l_{int.} = 0,39$ m; $h_{int.} = 0,22$ m; $l_{margin.} = 0,09$ m. Acest sarcofag de copil mic (MNB nr. inv. IV 6377)¹¹ prezintă, în interior la bază, pe una din laturile scurte „o pernă” lată de 0,16 m, sculptată cu trepanul în plan orizontal. Nu prezintă alte ornamente sau elemente de închidere a capacului. Este o piesă comună, cu o largă arie de răspândire, iar cronologic se regăsește în necropole, începând cu secolul I – până în secolul al V-lea p. Chr.

3. Vas din piatră (*labrum*), de formă ovală (fig. 7), cu buză răsfârta la exterior și fund plat. Recipientul este realizat tot din calcar. Nu este un *mortarium* din piatră (MNB fni) așa cum s-a crezut¹², ci mai degrabă un vas de libații¹³. Piesa a fost folosită în epoca romană târzie, secolul IV – V p. Chr., pe post de „sarcofag pentru fetus”, analogia cea mai apropiată poate fi întâlnită la Viminacium. Vasul rupt la ora actuală în 2 bucăți, într-o stare precară de conservare, măsoară: $D = 0,75 \times 0,58$ m; $d = 0,40 \times 0,36$ m; $ad. = -0,21$ m; $l_{buză} = 0,1$ m; $h_{buză} = 0,06$ m. El a fost găsit foarte probabil tot în necropolă, alături de alte sarcofage, pentru că așa

și intră în cadrul muzeului timișorean la sfârșitul secolului a XIX-a. Atât Mihalik Sandor, cât și Berkeszi István relatează despre 4 sarcofage în lapidarul muzeului, unul de la Mitrovica și celelalte 3 de la Orșova¹⁴.

Includerea acestor piese sepulcrale la celelalte descoperiri funerare care au definit până acum Dierna¹⁵ ajută la mai bună înțelegere a societății acestei comunități urbane antice, a statului social pe care îl aveau locuitorii zonei și a credințelor funerare pe care le practicau. Acestea monummente nu sunt singurele sarcofage romane găsite la Orșova, grupări de cutii din piatră au fost și anterior semnalate în zona văii Grațca, cea mai celebră descoperire de acest fel a ajuns la Kunsthistorisches Museum din Viena și conține după descriere pe lângă sarcofagul de piatră și unul de plumb. După piesele de inventar, piese de podoabă din argint și aur mormântul se datează la începutul secolului al IV-lea¹⁶. Și sarcofagele din colecțiile Muzeului Național al Banatului aparțin aceleiași necropole a cărei existență începe în secolul al II-lea ca mai apoi la sfârșitul secolului al III-lea p. Chr., datorită retragerii aureliene și a sosirii de noi locuitori în zona dunăreană, să se extindă.

BIBLIOGRAFIE

Benea 1973

Doina Benea, Observații cu privire la topografia Diernei. *Banatica*, III (1973), 91–97.

Berkeszi 1908

I. Berkeszi, A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárott. *MKE*, 4 (1908), 198–212.

Florescu, Miclea 1979

R. Florescu, Ion Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, Ed. Meridiane, București, (1979).

Flutur 1998

Al. Flutur, Reamplasarea lapidarului roman de la Muzeul Banatului. *AnB, S.N.*, VI (1998), 687–694.

IDR III/1

I.I. Russu (coord.), *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. III / 1 – (Banat), Ed. Acad., București, 1977.

Mihalik 1907

M. Sandor, Orsovai régiséglei. *MKE*, fasc. 1 (1907), 52–54.

⁶ Miloia 1930, 25.

⁷ Deoarece se mai văd și alte frânturi de litere, ne dorim să revenim asupra textului inscripției într-un alt studiu, împreună cu epigrafistul dr. Ioan Piso.

⁸ Ota 2008, 213

⁹ Mihalik 1907, 53; Mihalik 1908, fig. 44.

¹⁰ Milleker 1906, 242, fig. c.

¹¹ Flutur 1998, 689.

¹² Flutur 1998, 690.

¹³ Vezi în acest sens: Regep, Timoc 2000, fig. 1 și 3.

¹⁴ Mihalik 1907, 53; Berkeszi 1908, 204

¹⁵ Vezi IDR III/1, 40–43.

¹⁶ Florescu, Miclea 1979, 38.

Mihalik 1908

M. Sandor, Orsova es kornekei régiségei, *MKE*, fasc. 1 (1908), 8–20.

Milleker 1906

M. Bodog, *Delmagyarországi régiséglei (III rész.)*, Temeswar, (1906).

Miloia 1930

I. Miloia, Cercetări în Banatul de Sud. *AnB*, fasc. 2, (1930), 5–25.

Ota 2008

R. Ota, Sarcofage romane din piatră descoperite la Apulum. *Pontica*, 41 (2008), 209–218.

Regep, Timoc 2000

S. Regep, C. Timoc, Despre vasele de cult din piatră descoperite în Dacia Romană. *Sargetia XXVIII/XXIX* / 1, (2000), 221–230.

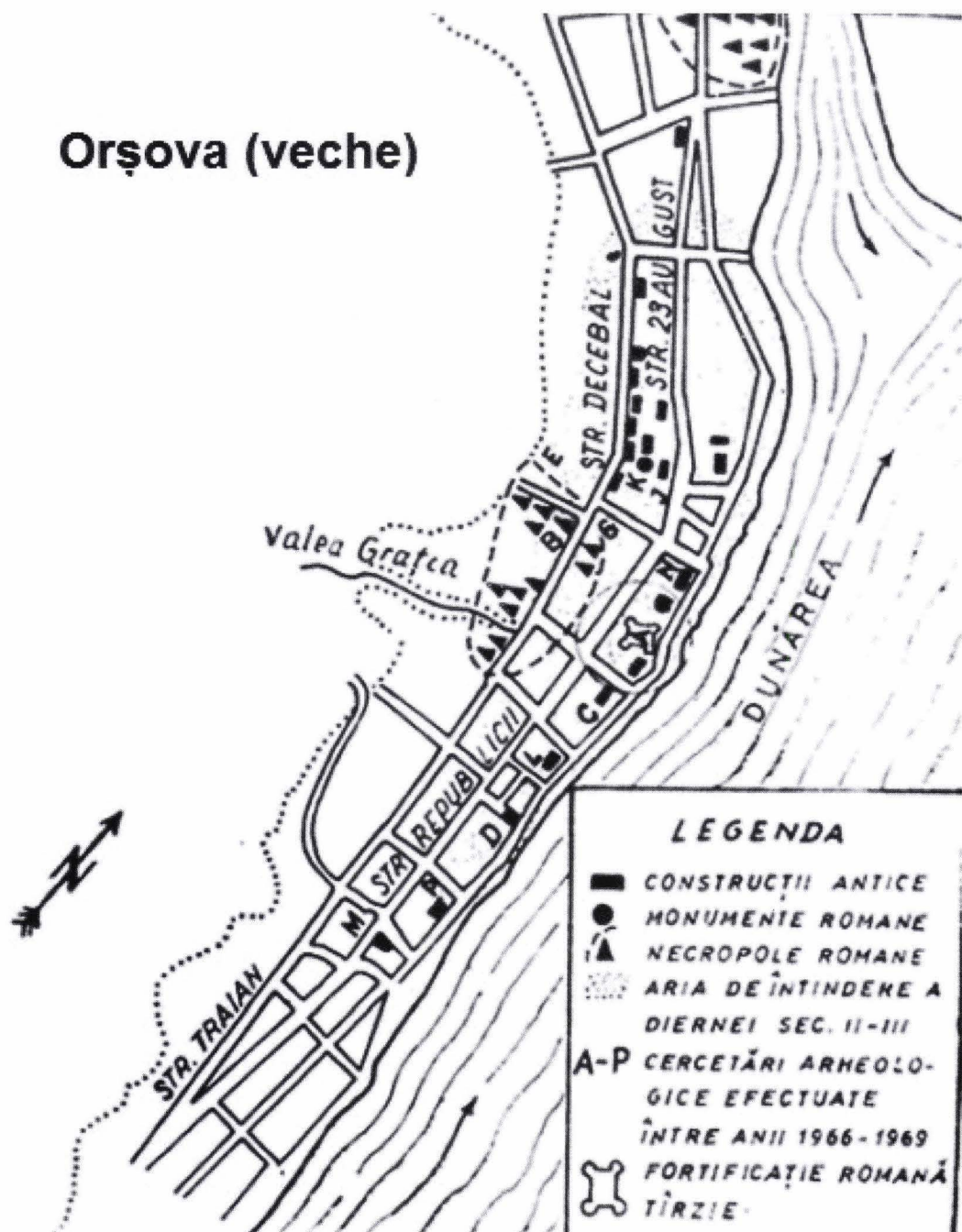

Fig. 1 – Topografia zonelor cercetate arheologic din vechea Orșovă, după Doina Benea / The archaeological researched areas from the old Orșova town, apud Doina Benea.

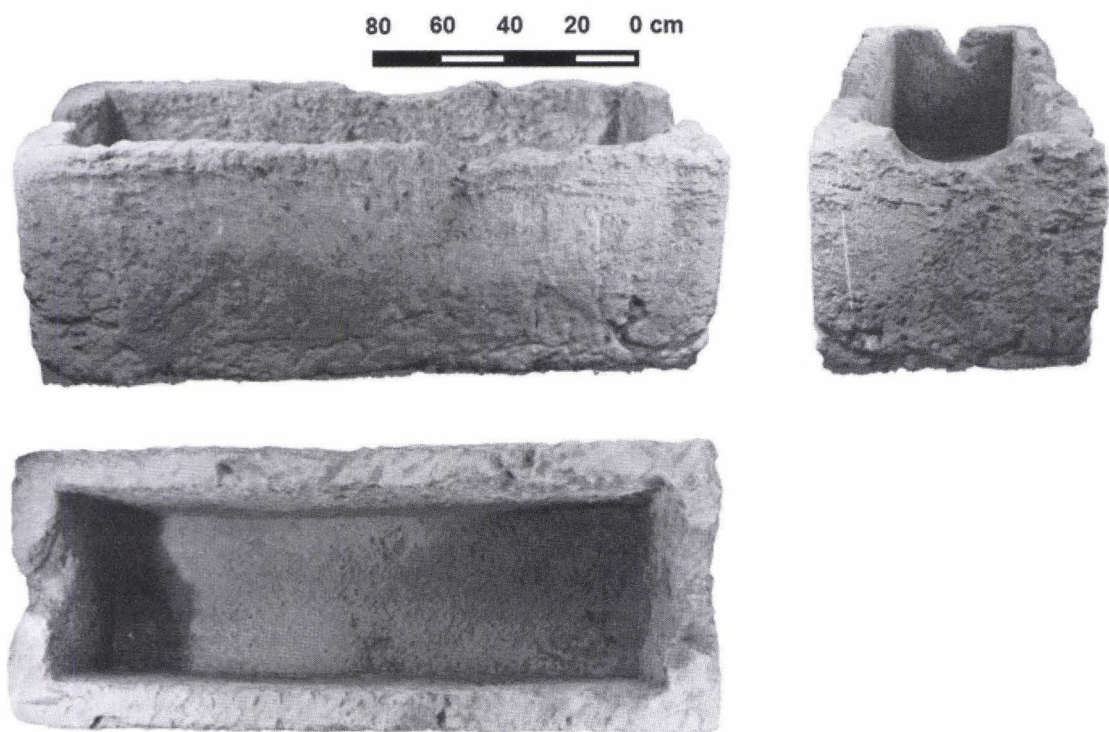
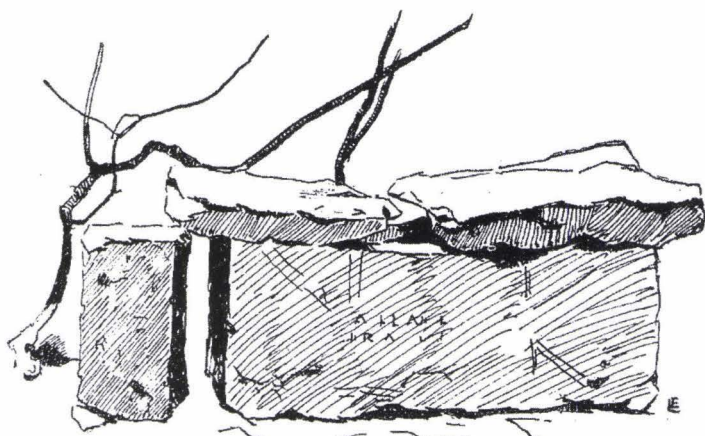

Fig. 2 – Sarcofagul din piatră, decorat cu tabula ansata, de la Dierna (Orșova), foto Claudiu Toma / The stone coffin decorated with tabula ansata, from Dierna (Orșova), foto Claudiu Toma.

Muzeul Bănățean ; Sarcofag roman,

Fig. 3 – Sarcofagul cu tabula ansata, grafică decorativă de revistă, după Ioachim Miloia / The stone coffin with tabula ansata, decorative graphics for magazines, apud Ioachim Miloia.

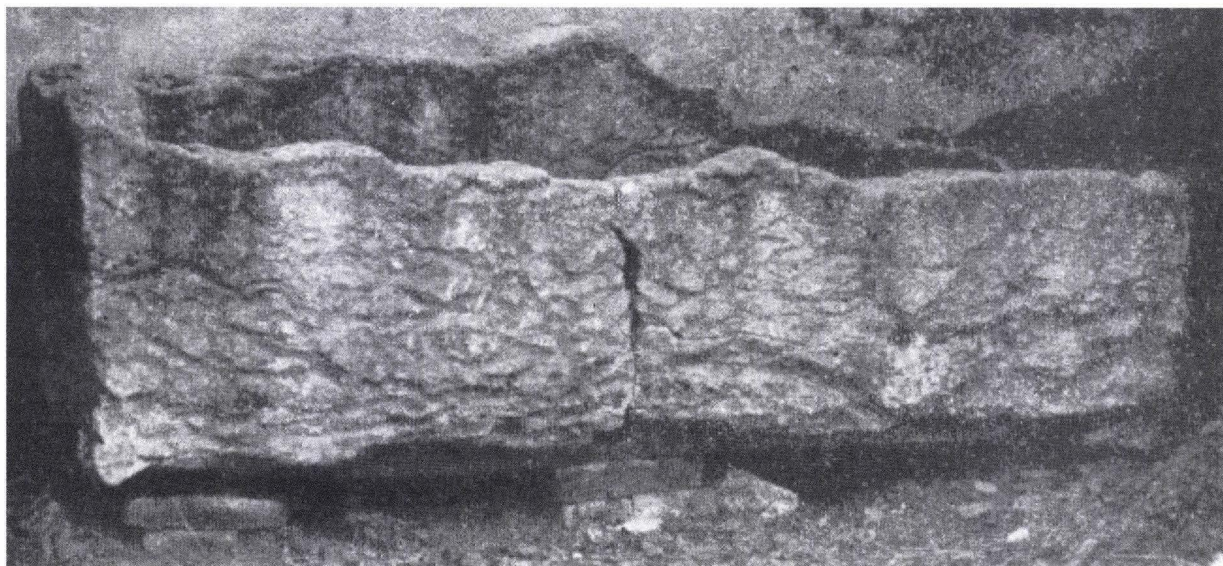

Fig. 4 – Sarcofag de piatră similar găsit tot la Dierna la finele secolului al XIX-lea și ajuns în păstrare la liceul local Orșova, după Bodog Milleker / Another similar stone coffin found also in Dierna at the end of 19. century and kept at the local Highschool from Orșova, after Bodog Milleker.

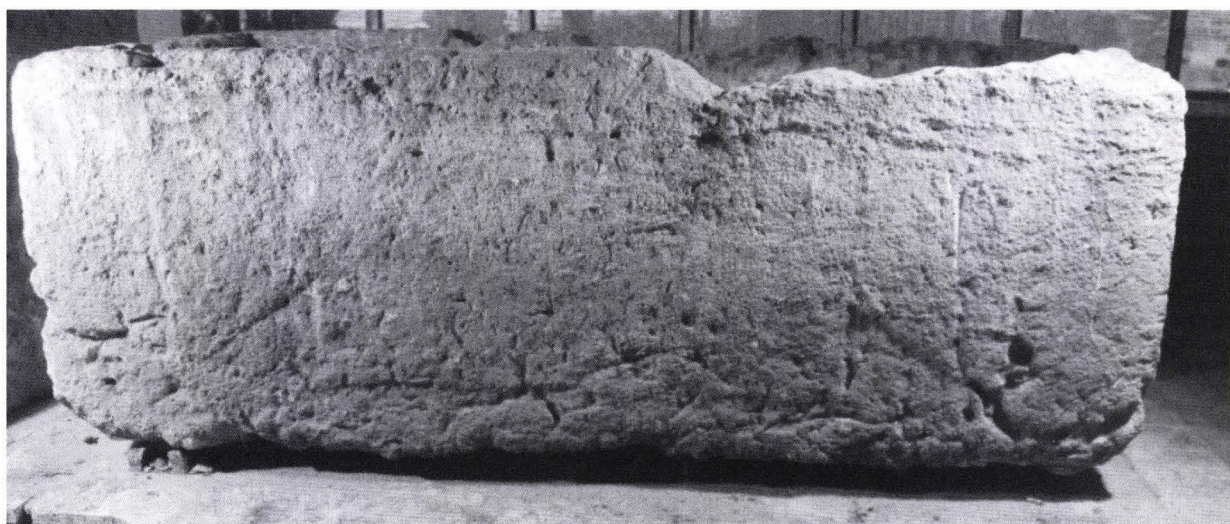

Fig. 5 – Frontonul sarcofagului, cu urmele de inscripționare în câmpul marcat de tabula ansata, foto Claudiu Toma / The front side of the coffin, with the inscriptions impressions in the field area marked by the tabula ansata, foto Claudiu Toma.

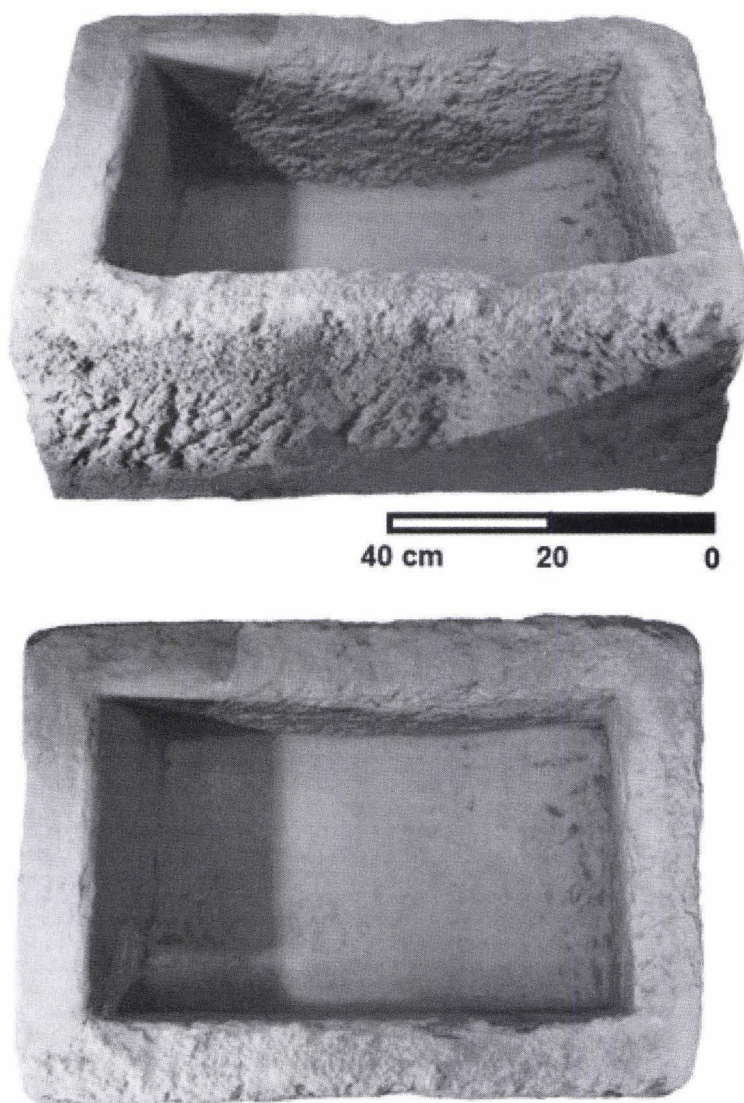

Fig. 6 – Sarcofag din piatră pentru un copil mic, foto Claudiu Toma / Stone coffin for a small child, foto Claudiu Toma.

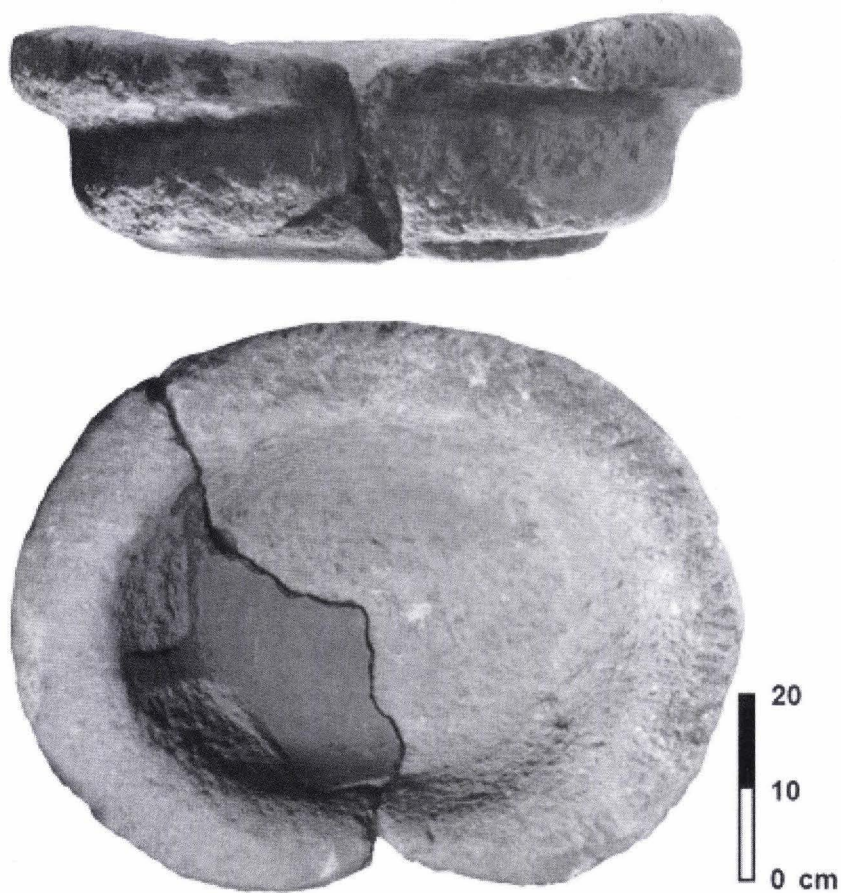

Fig. 7 – Labrum oval din piatră de calcar, utilizat ca și cutie de sarcofag pentru copil nou-născut, foto Claudiu Toma / Oval labrum limestone bowl, used like a coffin for a newborn child, foto Claudiu Toma.

CERCEI DE AUR DE EPOCĂ ROMANĂ DIN COLECȚIA PONGRÁCZ

Daniela Tănase*, Alexandru Flutur**

Cuvinte cheie: epoca romană, cercei din aur, motivul ornamental „nodul lui Hercules”, filigran, granulație, colecția Pongrácz

Keywords: the Roman era, gold earrings, the “knot of Hercules” ornamental motif, filigree, granulation, the Pongrácz collection

Gold Earrings Belonging to the Pongrácz Collection Stemming from the Roman Era (Abstract)

During recent preparation of analytical records of evidence our attention was drawn by some Roman gold ornaments of the collection of the National Museum of Banat in Timișoara. These ornaments come from the collection of Imre Pongrácz, who was commander of the Honvéd garrison in Orșova port. The collection was included in the Heritage of the Museum in Timișoara in 1903, being purchased from his heirs.

The gold earrings, decorated in the filigree and granulation technique, can be traced back to the 2nd and 3rd centuries p. Chr., and they were discovered south of the Danube, in Serbia and in Bulgaria.

The pendant earring, registered under inv. No. 85 (Pongrácz – Exhibit XV 1 / 2.58; Pl. II 1 Pl. III.1), can be most likely dated the 2nd century p. Chr.

The “knot of Hercules” type earrings occur mostly in the Roman provinces Moesia Superior and Moesia Inferior, Thrace, Pannonia and Dacia, their role being not only to enhance beauty, but also to avert evil – thus having an apotropaic designation. The earring registered under inv. No. 88 (Pongrácz – Exhibit XV 1 / 2.11; Pl. II.5-b, Pl. III.5) is of type II, set by Ivana Popović, and can be traced back to the 2nd and 3rd centuries p. Chr. The pair of earrings registered under the inv. No. 89 (Pongrácz – Exhibit XV 1 / 2.9; Pl. II.3.ab; Pl. III.4) and inv. No. 92 (Pongrácz – Exhibit XV 1 / 2.10; Pl. II.4 ab, Pl. III.3) belong to the type II c, established by Ivana Popović and was traced back to the second half of the 3rd century p. Chr.

The disc-shaped filigree earring, inv. No. 91 (Pongrácz – Exhibit XV 1 / 2.14; Pl. II. 2a-b, Pl. III.2), which was preserved without its handle grip, dates from the 3rd century p. Chr.

The gold earrings of the collection of the National Museum of Banat enrich the panel regarding gold earrings' discoveries, being processed based on the filigree and granulation technique in the Roman provinces located south of the Lower Danube. These could have been discovered in funerary contexts by antiquities' “hunters”, which they then sold to the antiquary Imre Pongrácz, because such pieces have so far been found mostly in graves.

The earrings were ornaments favored especially by the Roman women and certainly these specimens were the property of prominent members of the communities to which they belonged, based on the fact that gold earrings, often adorned with gems (in our case pearls and chalcedony), were the privilege of rich women in the Roman society.

Din colecția Muzeului Național al Banatului din Timișoara ne-au atras atenția câteva podoabe romane din aur. Deși în registrul de inventar erau încadrate cronologic în secolele XVI–XVII, cu prilejul întocmirii recente a unor fișe analitice de evidență s-a realizat că bijuteriile se datează de fapt în epoca romană, provenind din colecția Pongrácz. Aceasta a ajuns în patrimoniul muzeului timișorean la începutul secolului al XX-lea, fiind una dintre cele mai valoroase colecții muzeale din Banat, care cuprinde obiecte din preistorie până la sfârșitul evului mediu. Imre Pongrácz a fost comandant al garnizoanei de honvezi a portului

Orșova, această calitate oficială ușurându-i activitatea de strângere a diverselor obiecte arheologice. Colecția care îi poartă numele a fost achiziționată de la moștenitorii săi în anul 1903¹.

1. Condiții de descoperire

Între antichitățile adunate de Pongrácz se numără și câțiva cercei din aur, decorați în tehnica

* Muzeul Național al Banatului, p-ța Huniade nr. 1, 30002 Timișoara, e-mail: danielaetanase@yahoo.com

** Muzeul Național al Banatului, p-ța Huniade nr. 1, 30002 Timișoara, e-mail:

¹ Medeleț, Toma 1997, 75 și 129, nota 648.

filigranului și a granulației, care se datează în secolele II–III p. Chr. Imre Pongrácz a desenat piesele din colecția sa, iar pe unele planșe apar explicații cu privire la locul de descoperire a pieselor desenate sau la modul în care a ajuns în posesia obiectelor (Pl.I.A-B). Din păcate, nu pentru toate bijuteriile din aur avem informații cu privire la locul de descoperire.

Despre perechea de cercei nr. inv 89 (Pongrácz – Planșa XV 1/2.9; Pl. II.3.a-b; Pl. III.4) și nr. inv 92 (Pongrácz – Planșa XV 1/2.10; Pl. II.4 a-b, Pl. III.3), aflăm că nu sunt identici ca formă și decor și că au fost descoperiți în Serbia, la Negotin. Deși Pongrácz a reprezentat ambii cercei întregi, unul dintre aceștia a ajuns până la noi în stare fragmentară (nr. inv. 92 – Pongrácz – Planșa XV 1/2.10).

Despre cerceul cu nr. inv 88 (Pongrácz – Planșa XV 1/2.11; Pl. II.5a-b, Pl. III.5), Pongrácz notează că a fost cumpărat din Orșova de la bijutierul Kugler, care l-a primit din Bulgaria de la Vidin.

Fragmentul de cercei cu nr. inv 91 (Pongrácz – Planșa XV 1/2.14; Pl. II. 2a-b, Pl. III.2) i-a fost adus lui Pongrácz de sârbul Vasa, furnizorul său de antichități. Piesa a fost descoperită în Serbia, dar nu este menționată localitatea.

În legătură cu cerceul cu nr. inv 85 (Pongrácz – Planșa XV 1/2.58; Pl. II 1, Pl. III.1) nu aflăm nimic, dar proveniența sa de la sud de Dunăre este foarte probabilă, de acolo fiind marea majoritate a pieselor colecționate de Pongrácz.

2. Descrierea obiectelor

1. Cercei din aur cu pandantive (MNB, nr. inv. Aur. 85 – Pl. II 1, Pl. III.1), compus dintr-o plăcuță plată, realizată prin ciocănire, dispusă orizontal, și prevăzută cu trei perforații de care sunt prinse elemente decorative. În perforațiile laterale au fost prinse verigi în formă de lacrimă, care au un capăt plat, lipit în spatele benzii plate, și celălalt capăt încovoiat ușor și apropiat de plăcuță. Plăcuța orizontală este ornamentată cu câte o granulă în dreptul verigilor laterale, granule care maschează îmbinarea componentelor cerceului. De aceste verigi laterale sunt agățate bare verticale cu verigă la un capăt, iar la celălalt capăt cu câte o perla de culoare albă și un buton aplatizat, care nu lasă să cadă perla. În perforația de la mijloc este prinsă o tijă torsadată, care la un capăt are o verigă de prindere, iar la celălalt o mărgelușă din piatră semiprețioasă de culoare maronie și un buton în formă de ciupercă, care susține mărgelușa. Tot la mijloc, dar în partea superioară, cerceul are o tortiță în formă de S, la un capăt lată și prevăzută cu un orificiu prins

de veriga tijei torsadate, iar la celălalt capăt este ascuțită; capătul lat al tortiței este lipit, la rândul lui, de plăcuța plată. Tortița este camuflată parțial, prin lipire, de un disc semiglobular. Discul are trei granule la bază, lipite de plăcuța orizontală.

Material și dimensiuni: Au 980‰, perle; L: 3,3 cm, l: 1,4 cm, G: 2,12 g

2. Cercei din aur, de tipul „nodul lui Hercules” (MNB, nr. inv. Aur. 89 – Pl. II.3.a-b; Pl. III.4), compus dintr-o placă în forma cifrei opt, realizată prin ciocănire, care are la un capăt o ureche perforată. Tortița cerceului este torsadată, cu un capăt ușor încârligat, iar la celălalt capăt are un nod spiralat de care este prinsă placa cerceului. Placa este ornamentată cu două discuri bordate cu filigran și înconjurate de granule. În interior, discurile sunt decorate cu semicercuri filigranate și cu granule. Între cele două discuri sunt lipite trei conuri spiralate cu câte o granulă în vârf. Pe revers placa are un chenar granulat, precum și două discuri care au câte o granulă în mijloc.

Material și dimensiuni: Au 980‰; L: 2,2 cm, l: 1,8 cm, G: 3,53 g

3. Cercei din aur, de tipul „nodul lui Hercules” (MNB, nr. inv. Aur. 92 – Pl. II.4 a-b, Pl. III.3), din care se mai păstrează un fragment din placa decorativă realizată prin ciocănire, un disc ornamentat cu semicercuri filigranate și cu granule, bordat cu filigran și înconjurat de granule. De disc sunt lipite trei conuri spiralate cu câte o granulă în vârf. Pe revers discul este ornamentat cu cercuri concentrice filigranate, iar în mijloc are o granulă, totul fiind încadrat de un chenar compus din granule. Tot pe revers se pot observa firele de sârmă care au fost folosite la ornamentarea plăcii, înmănunchiate și fixate prin lipire, cu o plăcuță dreptunghiulară foarte îngustă, de placa de bază a cerceului. Acest cercei a fost întreg la data achiziționării sale, fiind perechea cerceului desenat de Imre Pongrácz pe Pl. XV 1/2, numărul 9. Nu cunoaștem condițiile în care cerceul a ajuns în stare fragmentară.

Material și dimensiuni: Au 980‰; L: 1,3 cm, l: 0,8 cm, G: 1,52 g

4. Cercei din aur, de tipul „nodul lui Hercules” (MNB, nr. inv. Aur. 88 – Pl. II.5a-b, Pl. III.5), compus dintr-o placă în forma cifrei opt, decorată cu granule și cu fire pe toată suprafața, tot din fire fiind realizată și o verigă de prindere. Tortița cerceului are un capăt ușor încârligat, iar la celălalt capăt are un nod spiralat de care este prinsă placa cerceului. Pe revers cerceul are un chenar granulat, precum și două ornamente granulate în formă de lacrimă, cu câte o granulă în mijloc, între ele fiind un alt șir de granule și alte granule răsfricate.

Material și dimensiuni: Au 980‰; L: 1,6 cm, l: 1,5 cm, G: 2,85 g

5. Cercei discoidal din aur (MNB, nr. inv. Aur. 91 – Pl. II. 2a-b, Pl. III.2), păstrat fragmentar. Discul a fost realizat prin ciocănire și este decorat cu cercuri concentrice din sârmă și bandă torsadată, iar în partea centrală are reprezentată o ornamentație compusă din spirale filigranate, care au în mijloc granule, și care pare a reprezenta o floare. Granule au fost lipite și pe chenarul discului. Pe revers este lipită o plăcuță dreptunghiulară, foarte îngustă, de care era prinsă tortița cerceului, care lipsește.

Material și dimensiuni: Au 980‰; D: 1,4 cm, G: 1,02 g

2. Tipologie și datare

Cercei cu pandantive de tipul celui din Colecția Pongrácz au fost răspândiți pe întinderea Imperiului Roman, între ultimele două decenii ale secolului I p. Chr. și pe parcursul secolului al II-lea p. Chr., după cum o demonstrează analogiile foarte apropiate ca formă și ornamentație, găsite în morminte de femei din Egipt². Cerceii cu câte trei perle au fost la modă în lumea romană încă din secolul I p. Chr., iar faptul că aceste pietre semiprețioase au fost preferate de romani au condus chiar la apariția unui „drum al perlei” de la Marea Roșie la Roma datorită cererii foarte mari³.

Analogii apropiate pentru acest tip de cercei am găsit și în Transilvania, fără loc cert de descoperire, dar într-o variantă mai fastuoasă care se datează în a doua jumătate a secolului al II-lea. Aceștia au o camee lipită pe un disc din aur de care sunt prinse cu verigi două pandantive cu perle de aceeași formă ca cele al cerceului din colecția noastră, chiar și tehnica de prindere a perlei fiind asemănătoare⁴. Un cercei din aur cu trei pandantive, care are în partea superioară un disc ornamentat cu o rozetă de la care lipsește piatra, la fel ca și de la pandantive, datat în secolele II–III p. Chr., a fost găsit în com. Mihai Viteazu din jud. Cluj⁵. Un alt cercei din aur, asemănător ca formă cu cerceul nostru, cu o perlă în partea superioară dar cu două

pandantive, a fost descoperit în Bulgaria, într-un loc necunoscut; acesta a fost datat în secolele II–III p. Chr.⁶. În lumina celor expuse, cerceul cu pandantive din Colecția Pongrácz se datează cel mai probabil în secolul al II-lea p. Chr.

Cerceii de tip „nodul lui Hercules”, un nod dublu constând din două benzi împletite, își au rădăcinile în lumea elenistică, est mediteraneană⁷. Ca simbol al lui Hercules, acest nod presupune rezistența și puterea, protejând de toate relele pe cel care îl purta. În afară de aceasta era și un simbol al fertilității, confirmat de obiceiul ca după nuntă, soțul să dezlege în fața patului matrimonial centura soției sale legată cu un astfel de nod⁸. Drept urmare a acestei simbolistici, dar și a faptului că modelul avea eleganță conferită de împletituri, „nodul lui Hercules” a devenit un motiv popular pe diferite bijuterii: lanțuri, coliere, centuri, diademe, cercei, inele sau fibule⁹.

Motivul „nodul lui Hercules” a atins maxima popularitate în perioada elenistică și a continuat să fie folosit, într-o măsură mai mică, în orfevrăria romană fondată pe tradițiile elenistice, est-mediteraneene¹⁰.

Cerceii de tip „nodul lui Hercules” apar mai ales în provinciile romane Moesia Superior și Moesia Inferior, Thracia, Pannonia și Dacia, aceștia având nu doar funcția de a înfrumuseța, ci și unul apotropaic¹¹.

Cerceul cu nr. inv. 88, este de tipul II a¹², stabilit de Ivana Popovič, are analogie în varianta de aur la Mala Kopašnica, în Serbia, dar este întâlnit și în varianta de cupru și argint și se datează în secolele II–III p. Chr.¹³. Acest tip de cercei este destul de răspândit în partea de est și de sud a Serbiei de astăzi¹⁴.

Perechea de cercei cu nr. inv. 89 și 92 aparțin tipului II c¹⁵, stabilit de Ivana Popovič, are varianta sa de aur la Prahovo (*Aquae*) și se datează în cea de-a doua jumătate a secolului III p. Chr.¹⁶ Un cercei din aur de același tip a fost descoperit în

² The Portrait Timeline: nr. 8. Hawara, cca anul 100; nr. 24. Hawara, anii 100–110; nr. 27. El Hibeh, anii 100–110; nr. 42. Fără loc de descoperire, Egipt, cca anul 70; nr. 51. Antinopolis, anii 117–138; nr. 59. er Rubayat (?), anii 160–225 nr. 82. Hawara, anii 120–140; nr. 109. er Rubayat, anii 100–120; nr. 114. er Rubayat, anii 190–210; nr. 146. Hawara, anii 80–100; nr. 168. er Rubayat, anii 170–190; nr. 185. Hawara, anii 98–117.

³ Hamat 2011, 59.

⁴ Aurul și argintul antic 2013, Adriana Isac, 506.

⁵ Aurul și argintul antic 2013, Adriana Isac, 512.

⁶ Ruseva-Slokoska 1991, 127, Cat. Nr. 58 – Tipul II, varianta 6.

⁷ Popovič 1998, 77; Sonoc 2007, 104.

⁸ Popovič 1998, 77.

⁹ Popovič 1998, 77.

¹⁰ Popovič 1998, 78.

¹¹ Popovič 1998, 77; Hamat 2011, 58.

¹² Popovič 1998, 79, Fig. 3.II.a.

¹³ Popovič 1998, 79–80.

¹⁴ Popovič 1998, 91, Fig. 17.

¹⁵ Popovič 1998, 79, Fig. 3.II.c.

¹⁶ Popovič 1998, 80.

Bulgaria, în regiunea Botevgrad și a fost datat în secolele II–III p. Chr.¹⁷.

Cercelul discoidal filigranat, nr. inv. 91, care s-a păstrat fără tortița de prindere în ureche, are o analogie foarte apropiată într-o piesă din Bulgaria, datată în secolul al III-lea¹⁸, din păcate fără loc cert de descoperire. O altă podoabă foarte asemănătoare este cercelul din aur găsit în Bulgaria, la Nikolaevo, și datat la mijlocul secolului al III-lea¹⁹. Date fiind aceste analogii este cert faptul că avem de-a face cu piesa componentă a unui cercel, și nu cu o aplică.

Prin urmare, cerceii ornamentați cu motivul „nodul lui Hercules” sunt specifici celor două Moesii, Daciei și Thraciei²⁰, piesele noastre fiind descoperite pe teritoriul Moesiei Superior și al Thraciei. Cerceii de aur din colecția Pongrácz pe care se regăsește „nodul lui Hercules” se datează în secolele II–III p. Chr. (nr. inv. 88, 89, 92), iar cercelul discoidal decorat în tehnica filigranului și în cea a granulației, în secolul III p. Chr. (nr. inv. 91).

Cerceii de aur din colecția Muzeului Național al Banatului îmbogățesc tabloul descoperirilor de cercei din aur, realizați în tehnica filigranului și granulației, din provinciile romane situate la sudul Dunării de Jos. Este foarte posibil ca aceștia să fi fost descoperiți în contexte funerare de către „vânătorii” de antichități, care i-au vândut apoi colecționarului Imre Pongrácz, deoarece astfel de piese au fost găsite până în prezent mai ales în morminte²¹.

Cerceii erau podoabe preferate mai ales de femeile romane și cu siguranță aceste exemplare au aparținut unor membre de vază ale comunităților din care făceau parte, datorită faptului că cerceii din aur, ornamentați deseori cu pietre prețioase și semiprețioase (în cazul nostru perle), erau apanajul femeilor bogate în societatea romană.

BIBLIOGRAFIE

Aurul și argintul antic 2013
Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție,
 editor Rodica Oanță Marghitu, București (2013).

Hamat 2011

A. Hamat, *Influențe elenistice în arta podoabelor din*

Dacia romană. Motivul „nodul lui Hercule”, în *BHAUT* XIII, 2011, 57–75.

Medeleț, Toma 1997

F. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică. I. 1872–1918*, Editura Mirton, Timișoara (1997).

Popovič 1998

I. Popovič, Roman Jewelry in the Form of Hercules Symbols in the Central Balkans. *Starinar* XLIX, (1998), 77–92.

Ruseva-Slokoska 1991

L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Sofia (1991).

Sonoc 2007

Al. Gh. Sonoc, Observații referitoare la unele podoabe descoperite în necropolele populației daco-romane și în cele ale dacilor liberi. *AnB S. N.* XV, (2007), 97–130.

The Portrait Timeline

The Portrait Timeline, Egyptian Funerary Portrait Database, <http://portraittimeline.com>

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Pl.I.A-B. Planșe desenate de Imre Pongrácz.

Pl.II. Cercei de aur din colecția Pongrácz.

Pl.III. Desenele cerceilor de aur din colecția Pongrácz.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Pl.I.A-B. Plates drawn by Imre Pongrácz.

Pl.II. Gold earrings from the collection of Imre Pongrácz

Pl.III. Drawings of gold earrings from the collection of Imre Pongrácz.

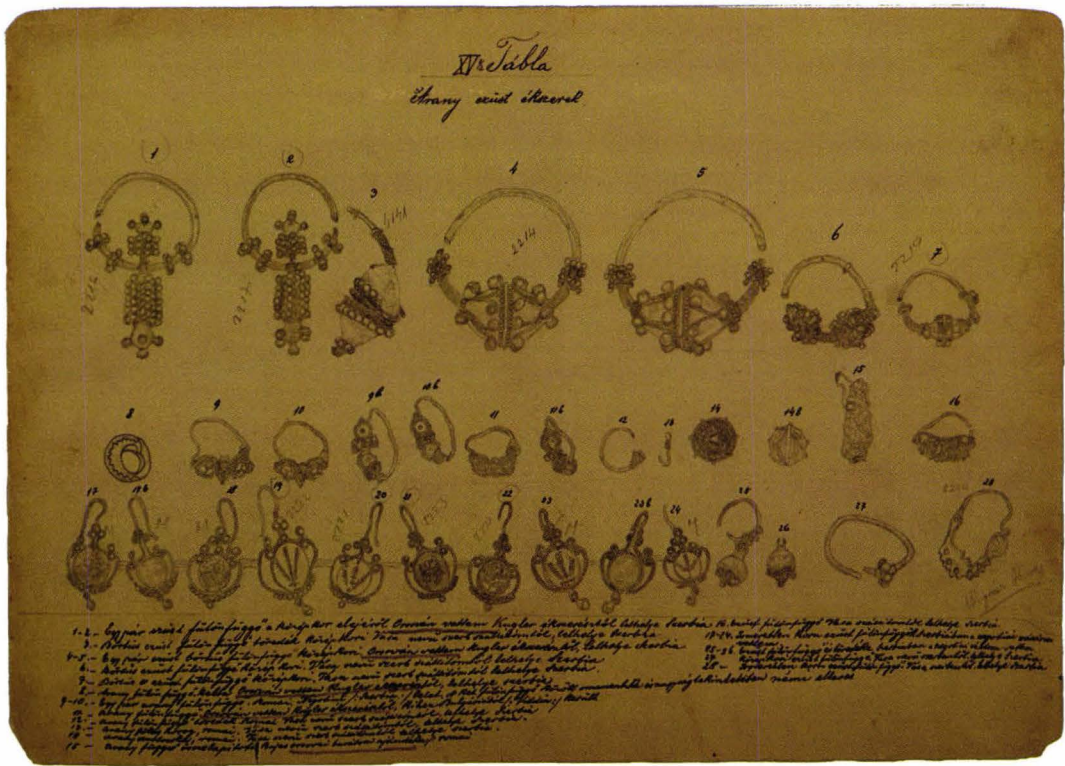
¹⁷ Sonoc 2007, 127, Fig. 19b.

¹⁸ Sonoc 2007, 128, Fig. 20a.

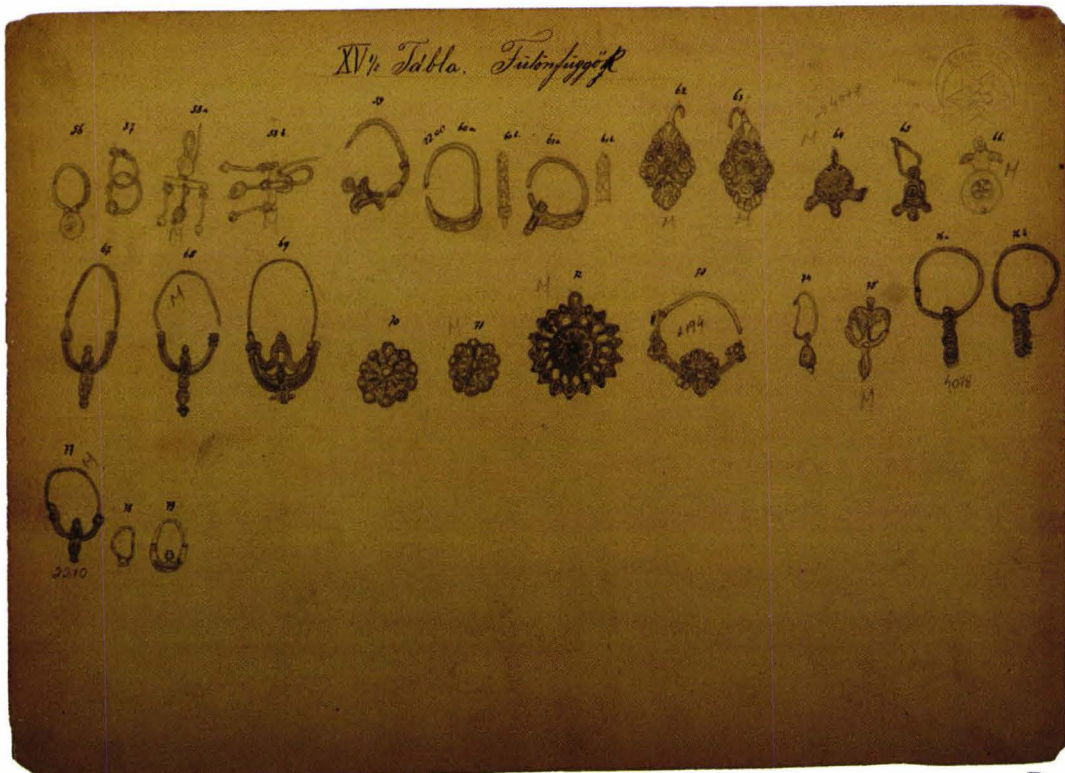
¹⁹ Sonoc 2007, 128, Fig. 20c.

²⁰ Hamat 2011, 66.

²¹ Cercei apar în contexte funerare, dar și în tezaure de podoabe și monede: Sonoc 2007, 97; Hamat 2011, 60–62.

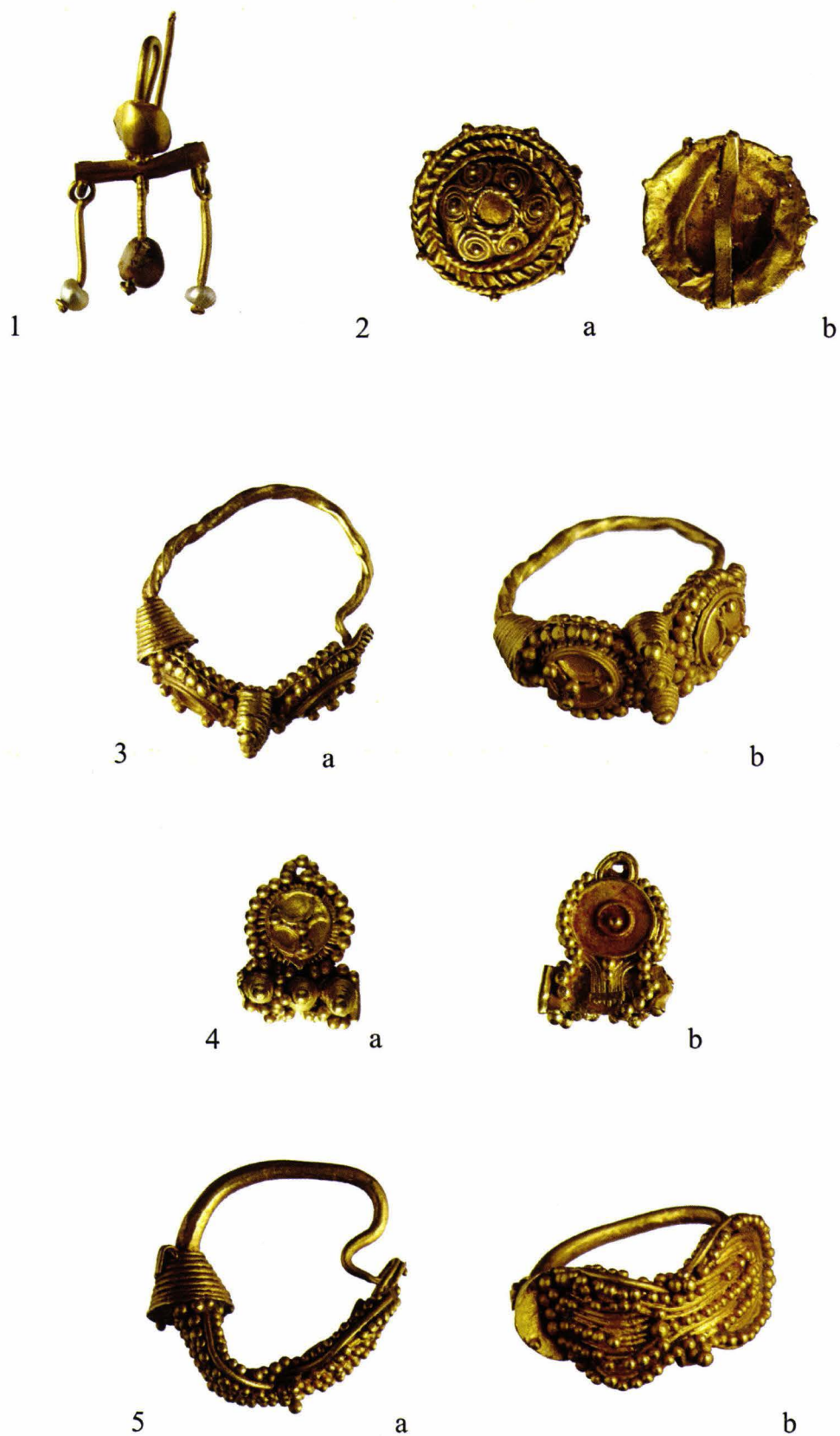

A

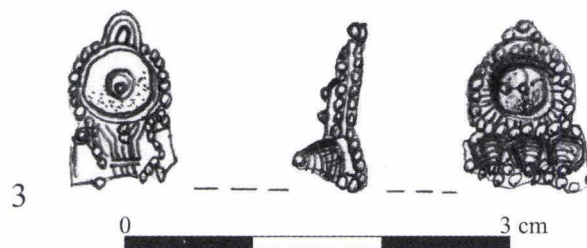
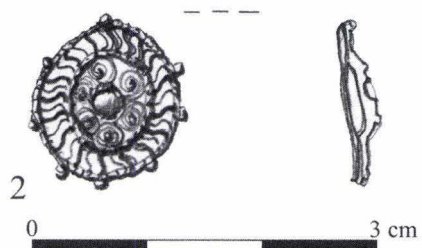

B

Pl.I.A-B. Planșe desenate de Imre Pongrácz.

Pl.II. Cercei de aur din colecția Pongrácz.

Pl.III. Desenele cerceilor de aur din colecția Pongrácz.

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

PRELIMINARY DATA REGARDING THE NEWLY DISCOVERED 6TH CENTURY NECROPOLIS AT NÄDLAC, ARAD COUNTY*

Vlad-Andrei Lăzărescu**, Claudia Radu***, Adrian Ursuțiu****

Cuvinte cheie: Nădlac (jud. Arad), Banat, perioada migrațiilor, necropolă, cronologie

Keywords: Nădlac (Arad County), Banat region, Migration Period, necropolis, chronology

Preliminary Data Regarding the Newly Discovered 6th Century Necropolis at Nădlac, Arad County (Abstract)

The article presents a newly discovered site identified during a rescue excavation performed in 2014 as part of the project for the construction of the motorway Nădlac – Arad, Arad County. With this occasion, two graves belonging to the Migration Period dated during the middle of the 6th century AD were discovered. Due to the topographical position of these two graves it is believed that they are part of a bigger necropolis belonging to the so-called *Reihengräberfeld* type of cemeteries, typical for the 6th century AD in this geographical and cultural area. Strong connections with the Merovingian milieu are observed while studying the composition of their funerary inventories, testifying for the complexity and heterogeneity of the 6th century AD group of discoveries linked with the eastern Germanic tribes known, from the ancient literary accounts, to have inhabited this region. This newly identified necropolis can be associated with the group of similar discoveries documented in the western part of Romania, the Tisza region and in the northern part of nowadays Serbia generally connected with the presence of the Gepids.

1. Description of the site

The tombs presented with this occasion were discovered during a rescue excavation performed in 2014 by a team from the Institute of Archaeology and History of Art Cluj-Napoca of the Romanian Academy (IAIA Cluj-Napoca) as part of a bigger project that ensured the necessary research and documentation for the construction of the motorway Nădlac – Arad, Arad County¹.

* The authors gratefully acknowledge support from the Romanian National Authority for Scientific Research, UEFISCDI, Project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0158 (V.-A. L.), while this work was also possible due to the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, under the project POSDRU/187/1.5/S/155383 – “Quality, excellence, transnational mobility in doctoral research” as well as from the project PNII-PCCA-2011-3.1-1153 (C. R.).

** Institute of Archaeology and History of Art Cluj-Napoca, Romanian Academy Cluj Branch, M. Kogălniceanu 12–14, 400084, Cluj-Napoca, Romania; e-mail: lazarescu_vlad@yahoo.com.

*** Faculty of History and Philosophy; Interdisciplinary Research Institute in Bio-Nano Sciences, Molecular Biology Center, “Babeș-Bolyai” University Cluj-Napoca, M. Kogălniceanu 1, 400084, Cluj-Napoca, Romania; e-mail: claudia.radu20@gmail.com.

The rescue excavations undertaken here had as their main objective the research and documentation of possible archaeological features given the fact that several stray finds were known as coming from this region². The site is situated eastwards from the modern town, approximately 2.6 km north of the Mureș River (Fig. 1–2). The site was first identified in October 2012 during a field evaluation survey, occasion with which the site was also roughly delimited. Eight trenches having variable dimensions were excavated out of which four archaeological features were successfully identified and researched. The site was

**** Institute of Archaeology and History of Art Cluj-Napoca, Romanian Academy Cluj Branch, M. Kogălniceanu 12–14, 400084, Cluj-Napoca, Romania; e-mail: ursutiu@yahoo.com.

¹ The archaeological excavation was performed between the 11th and the 26th of April 2014 for the construction of the access road connecting Nădlac to the motorway km 0+000–5+911 and the research team was led by Dr. Adrian Ursuțiu together with Dr. Sorin Cociș, Szabolcs Ferencz, Urak Malvinka, Gelu Copos (IAIA Cluj-Napoca), Victor Sava, Florin Mărginean and Luminița Szilagyi (Arad County Museum).

² Barbu *et alii* 1999, 87.

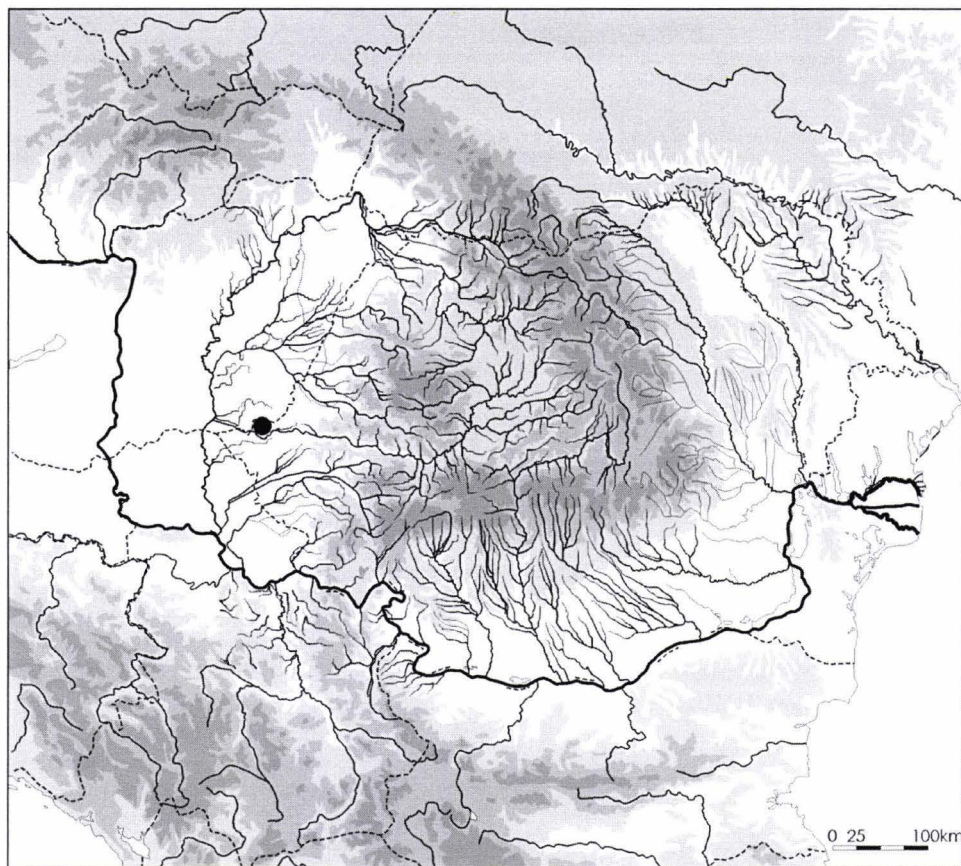

Fig. 1. Location of the site at Nădlac, Arad County.

entirely excavated³ in April 2014 when a total of 52 archaeological features were documented, ranging from Neolithic to the Medieval Period.

Out of the 52 features, five belong to the so-called Szakálhát group from the middle Neolithic – one dwelling and four pits, while another dwelling with its associated pits were unearthed

³ We refer here at the entire area affected by the construction of the junction road connecting Nădlac to the motorway comprising a total surface of 2400 m².

in 2012. Other 39 archaeological contexts are related to a medieval settlement (16th–17th century during the Ottoman occupation of this region) known both from the literary evidence and from previous field surveys performed by the Arad County Museum. Two sunken buildings, four wells, two household kilns and 32 waste pits were documented, while another 7 pits having no archaeological inventory were attributed also to the medieval settlement based on their

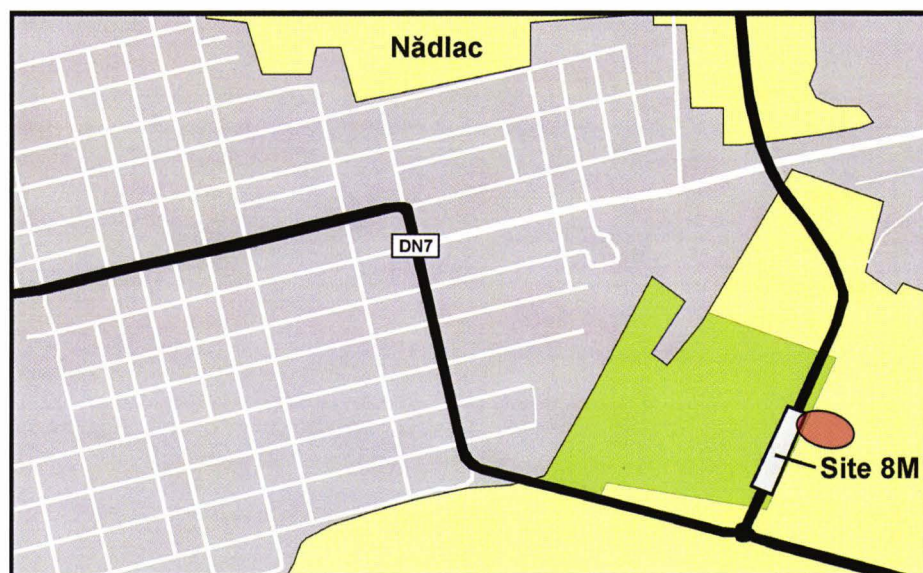

Fig. 2. Position of the 8M site at Nădlac, Arad County and the possible location of the 6th century AD necropolis (red) (scale 1:20,000).

topographical relation with the other datable features.

The funerary contexts identified as part of the 8M site refer to a 6th century AD necropolis out of which only two inhumation graves were discovered (Pl. 1). Due to their position in the north eastern side of the excavated area, it is most likely that the necropolis is expanding towards the east. The actual topography together with the stratigraphic data recorded point toward the fact that the site was actually situated on a slight terrace of an older tributary stream of the Mureş, now silted up.

These assumptions are supported by the highly detailed Second Military Survey of the Habsburg Empire (1806–1869) map depicting a plateau-like

with the *Reihengräberfelder* horizon⁴, may point toward the same hypothesis that the area was flooded several times through time making it possible for the necropolis to be undisturbed⁵.

2. Anthropological and biological analysis

The anthropological analysis focused on the identification of standard biological attributes along with specific and non-specific indicators for disease. As both individuals are adults, age at death was determined using the morphology of the sternal rib ends⁶, pubic symphysis⁷, auricular surface⁸, along with the synostosis of the cranial sutures and dental wear⁹, depending on which elements were available. Sex was deter-

Fig. 3. Position of the 6th century AD necropolis (red) overlapped on the Second Military Survey of the Habsburg Empire (1806–1869); original base map data retrieved from www.mapire.eu.

geographical feature in the area of the site (Fig. 3). Such a reality confirms that the extent of the necropolis is to be found eastwards from the actual junction road, but only on a slightly NW-SE axis, meaning that the two graves actually represent the north-western edge of the graveyard, but accounting also for the internal structure of the medieval settlement.

The two graves were found approximately at the same depth, namely -0.90 m. The stratigraphy of the site is relatively uniform, no consistent archaeological layers being identified under the topsoil. This situation can be correlated to the former topography of the area and possibly with several flooding caused by the two already mentioned streams. If such an assumption is correct, it would mean that the state of preservation of the entire necropolis could be in excellent condition. The fact that no secondary disturbances were observed, although such a phenomenon is largely associated

mined using cranial (nuchal crest, petrous pyramid, supraorbital margin, glabella, mental eminence) and pelvic (subpubic concavity, subpubic angle, ischiopubic ramus, ventral arch, the great sciatic notch) morphology¹⁰. Stature was calcu-

⁴ The western European archaeological milieu approached this topic quite systematic during recent years, see Roth 1978; Aspöck 2003; Klevnäs 2007; Aspöck 2008; Kümmel 2009; Aspöck 2011; Klevnäs 2013; Klevnäs 2015; Klevnäs 2015a, while for the Romanian archaeological literature we can clearly observe that the few mentions that we may count refer to punctual case studies, see Stanciu *et alii* 2007; Bârză, Harhoiu 2008, 523; Ferencz *et alii* 2009; Bârză 2010; Dobos, Opreanu 2012.

⁵ This assumption remains only as a working hypothesis until further excavations will prove otherwise.

⁶ Işcan – Loth – Wright 1984.

⁷ Buikstra, Ubelaker 1994; Steckel *et alii* 2011; Meindl *et alii* 1985.

⁸ Buikstra, Ubelaker 1994; Steckel *et alii* 2011.

⁹ White *et alii* 2012.

¹⁰ Buikstra, Ubelaker 1994–1994.

lated using the formulae derived by Trotter and Gleser¹¹ due to the fact that in one case only the humeral length could be assessed and thus the formulae published by Breiting (1937)¹² could not be used.

Pathological changes were analysed following the guidelines from Ortner¹³, Steckel *et alii*¹⁴, Buikstra and Ubelaker¹⁵, Aufderheide and Rodriguez-Martin¹⁶, and Waldron¹⁷. Each skeleton was screened with regard to a series of diseases: osteoarthritis, subperiosteal inflammation, *cribra orbitalia* and porotic hyperostosis, and Schmorl's nodes. With regard to osteoarthritis, we observed the following skeletal elements: temporomandibular joint, glenoid cavity, proximal and distal humerus, proximal and distal radius, proximal and distal ulna, the bones of the hands, acetabular cavity, proximal and distal femur, proximal and distal tibia, proximal and distal fibula, the bones of the feet, and the vertebrae (the cervical, thoracic, and lumbar segments). For the identification of periosteal reactions, we observed the following long bones: clavicle, humerus, radius, ulna, femur, tibia and fibula.

Dental inventory together with the identification of dental pathologies were undertaken according to the protocols proposed by Buikstra and Ubelaker¹⁸ and Steckel *et alii*¹⁹. Trauma and fractures were analysed using the methods described by Lovell²⁰ and Buikstra and Ubelaker²¹.

Cx33

The skeleton presents a moderate degree of preservation. Based on the morphology of the cranial and pelvic elements the skeleton was assigned to a male individual. Age at death was estimated based on the morphology of the pubic symphysis and auricular surface, the result being an age at death between 39 and 44 years. Stature was calculated based on the femoral length (483 mm) and by using the formulae from Trotter and Gleser (1958). The result is 176.364 cm with a standard deviation of 3.72 cm.

No teeth were preserved. Out of the 27 joint elements available for analysis, 5 were affected by

moderate osteoarthritis: both joints of the right clavicle, the thoracic segment of the vertebral column, and both joints of the left clavicle. Periosteal inflammation was not seen on the 12 long bones preserved.

On the C7 and T4-L2 vertebrae we could see inflammation of the vertebral plateau. Schmorl's nodes were present on T7-T10 and T12-L3 vertebrae.

Although the orbital roofs were not preserved and thus could not be assessed with regard to the presence of pathological porosity (*cribra orbitalia*), the cranial surface displayed moderate porotic hyperostosis on the occipital and parietal bones. Furthermore, the zygomatic bone also shows unusual porosity.

On both femoral necks, anteriorly, we could see a cervical imprint, also known as the fossa of Allen²². The sacrum is composed of 6 vertebrae, although there are no signs of lumbar sacralisation and the vertebral column is composed of all the 24 elements. One proximal hand phalange shows a broadened proximal articular facet. The base of the proximal hallux phalanx is also broadened with remodelling and one healed cavity.

Cx49

The skeleton displays a similar degree of preservation as the one from Cx33. For sex determination we used the diagnostic elements from both the skull and pelvic bones. As so, the skeleton belongs to a male individual. Age at death was approximated based on the morphology of the auricular surface and the degree of synostosis for cranial sutures, the result being an age at death between 40 and 48.8 years. Neither the femur nor the tibia could be measured in order for stature to be calculated. Consequently, this was determined based on humeral length (344 mm) by using the formulae from Trotter and Gleser (1958). The result is 176.402 mm with a standard deviation of 4.05 cm.

A number of 27 teeth were available for observation. Of these, 5 teeth presented carious lesions: the left mandibular third molar (occlusal caries), the left mandibular first molar (interproximal caries), the left mandibular second premolar (interproximal caries), the left maxillary first premolar (interproximal caries) and the right maxillary third molar (cervical caries). A further number of 4 teeth were lost antemortem and all six maxillary molars were affected by abscesses. Dental calculus and periodontitis were in severe forms. Additionally,

¹¹ Trotter, Gleser 1958, 84–85.

¹² Vercellotti *et alii* 2009, 138.

¹³ Ortner 2003.

¹⁴ Steckel *et alii* 2011.

¹⁵ Buikstra, Ubelaker 1994.

¹⁶ Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998.

¹⁷ Waldron 2009.

¹⁸ Buikstra, Ubelaker 1994.

¹⁹ Steckel *et alii* 2011.

²⁰ Lovell 1997.

²¹ Buikstra, Ubelaker 1994.

²² Capasso *et alii* 1999, 113.

Individual no.	Sex	Age at death	AMTL ^a	DC ^a	Dental abscesses ^a	Dental calculus ^b	DEH ^b	PI ^b	CO ^b	PH ^b
CX33	M	39–44	0	0	0	0	0	1	0	2
CX49	M	40–48.8	4	5	6	3	2	1	1	1

^a AMTL – antemortem tooth loss; DC – dental caries; DEH – dental enamel hypoplasia; PI – subperiosteal inflammation; CO – *cribra orbitalia*; PH – porotic hyperostosis.

^a the numbers in columns represent the number of affected teeth.

^b the numbers in columns represent scores given in the observation, where 0 means the feature could not be examined; 1 – the feature presents no pathological changes; 2 – the feature presents slight pathological changes; 3 – the feature presents severe pathological changes.

Table 1. Summary of dental and pathological features.

linear enamel hypoplasia was noted on both the maxillary and mandibular canines and incisors.

Out of the 25 preserved joint elements, 8 were affected by osteoarthritis to a moderate degree: the left temporo-mandibular joint, the right radius proximally and distally, the bones of the right hand, the cervical and thoracic segments of the vertebral column, the left acromio-clavicular joint, and the bones of the left hand. Additionally, both articular surfaces of the right clavicle and the sterno-clavicular joint of the left clavicle displayed more extensive changes. Periosteal inflammation was not noted on any of the available long bones (n=10). With regard to musculoskeletal stress markers, the insertion site of the costoclavicular ligament on both clavicles presented advanced modifications.

represent an osseous reaction to disc herniation²³. In the case of the individual from Cx49, on the 10th and 11th thoracic vertebrae the lesions seen on the vertebral plateau are suggestive for a stronger physical stress, possibly leading to a mild, wedge fracture of the vertebral body. Moreover, the presence of the fossa of Allen on both femora of the individual from Cx33 is indicative for prolonged extension due to walking or running, but also for squatting or hyperflexion²⁴. Consequently, in the case of both individuals, the presence of Allen’s fossa, wedge vertebral fractures, Schmorl’s nodes, inflammation of the vertebral plateau, moderate and severe osteoarthritis and the musculoskeletal stress markers are all indicative for a physical activity which was more demanding for the upper part

Individual no.	Sex	Age at death	Shoulder girdle	Pelvic girdle	Vertebral column	Upper limbs	Lower limbs
CX33	M	39–44	2*	1	2	1	1
CX49	M	40–48.8	3	1	2	2	1

* 0 – the joint elements were not preserved; 1 – the joint elements showed no pathological alterations; 2 – the joint elements showed slight to moderate pathological alterations; 3 – the joint elements showed severe pathological alterations.

Table 2. Distribution of osteoarthritic changes.

In addition to degenerative changes on vertebral bodies, 18 vertebrae (C5–C7, T2–T12, L2–L5) displayed inflammation and destruction of the vertebral plateau. Schmorl’s nodes were present on the T7–L3 and L5 vertebrae.

From the anthropological point of view, the skeletal changes observed on the two skeletons are indicative mainly for the physical activity performed by these individuals in the course of their lifetime. Degenerative joint disease affected only the elements of the upper limbs and vertebral column, which is suggestive for specific physical activities performed with the hands which would leave a skeletal response on the clavicles and vertebral column. The presence of Schmorl’s nodes is consistent with this type of activities, as they

of the body. However, in the case of the individual from Cx33 the long bones of the arms do not show any modification at the insertion sites for muscles and ligaments, as opposed to the individual from Cx49 who presents moderate and severe degenerative changes. This would point to a possible difference in the physical activities performed by the two individuals in the course of their lifetime.

3. Archaeological Analysis

Due to the limited number of tombs identified it is quite obvious that we will not be able to make an elaborate analysis of the cemetery to which the

²³ Capasso *et alii* 1999, 38.

²⁴ Capasso *et alii* 1999, 113.

graves belong. However, some of the artefacts discovered illustrate quite clearly the approximate dating of the funerary contexts. The tombs do not show special internal arrangements, lacking any trace of a wooden coffin. They are simple graves of approximately oval shape oriented on a W-E axis and disposed very close to one another. The bodies of the deceased were placed directly inside the grave-pit and laid on their back facing eastwards. No post disturbances were noticed and the funerary inventory present inside the tombs is quite scarce representing only objects of personal use or adornments.

Cx 33 (male, Adultus, 39–44 years old) – (Pl. 2). Description: a) Identification depth: -0.90 m; b) Identified at ca. 2.5 meters south-east of grave Cx 49 approximately on the same line, towards the north-eastern limit of the excavation area (Pl. 1). The tomb was dug into yellow sandy clay and was filled with the same soil that resulted after the grave-pit was excavated. The filling of the grave contained also fragments of burnt clay and shells belonging to the layers associated to the Neolithic settlement also documented by the rescue excavations performed in this area. Orientation: WNW-ESE. Ground plan shape of the tomb: slightly prolonged oval in shape. Section shape of the tomb: slightly concave. Dimensions: $2.02 \times 0.70 \times 0.37$ m. Position of the skeleton: dorsal decubitus. The skeleton is intact and in its initial anatomical position; the arms are positioned along the body. The head is slightly reverted towards the south and the chin is situated in the vicinity of the shoulder. State of preservation of the skeleton: the skeleton was well preserved due to the local geological conditions, not suffering from post-depositional disturbances. Disturbances: no post-depositional disturbances were identified. Observations: no traces of a wooden coffin have been noted. Funerary inventory: the funerary inventory that Cx 33 contained is rather scarce being formed by only few items as follows: 1) bronze tweezers (Pl. 2/1) discovered in the area of the pelvis being found under the skeleton. The upper part is relatively narrow but in the inferior part the tweezers widens quite considerably forming the active part of the implement. No decorative motives were identified on the surface of the artefact. Dimensions: L.: 61.22 mm, W.u.e.: 3.81 mm, W.i.e.: 14.46 mm, T.: 6.19 mm. Good state of preservation. 2) 14 bronze rivets (Pl. 2/2) of approximately the same size discovered around the tweezers ca. under the left hip of the skeleton probably part of a small bag/purse which contained

the deceased items of personal use (tweezers and antler comb). Dimensions: L.: 7.852 mm, W.u.e.: 3.94 mm, W.i.e.: 1.16 mm, T.: 1.16 mm. Good state of preservation. 3) bronze belt buckle (Pl. 3/1) of oval shape having a faceted pin with a shield termination. The buckle was found also in the pelvic region but was not in connection with the other elements that were presumably deposited inside the small bag/purse. No decorative motifs were identified on the surface of the artefact. Dimensions: L.: 34.76 mm, W.: 20.36 mm, T.e.: 7.70 mm, T.i.: 3.91 mm, T.pin: 7.24 mm. Good state of preservation. 4) bronze belt applique (Pl. 3/2) found in connection with the above mentioned belt buckle. The shape of this item resembles a double shield plate being decorated with a central longitudinal spine. Dimensions: L.: 20.65 mm, W.: 8.19 mm, T.: 3.90 mm. Good state of preservation. 5) bronze belt applique (Pl. 3/3) found in connection with the above mentioned belt buckle. The shape of this item resembles a double shield plate being decorated with a central longitudinal spine. Dimensions: L.: 20.39 mm, W.: 7.75 mm, T.: 3.85 mm. Good state of preservation. Together with the other applique and the belt buckle they form the belt set of the deceased. 6) double-sided comb (Pl. 3/4) composed of three antler plates fixed together with four iron rivets. The comb is decorated on one side with incisions which form a wave-like motif. We can presume due to the position of the comb that it was also initially positioned inside the small bag/purse of the deceased. Dimensions: L.: 109.41 mm, W.: 48.96 mm, T.: 9.70 mm. Good state of preservation. Together with the already mentioned artefacts a probably oval shape iron buckle and several iron fragments were observed but they could not be further studied due to their poor state of conservation.

Cx 49(male, Adultus, 40–49 years old) – (Pl. 5). Description: a) Identification depth: -0.90 m; b) Identified at ca. 2.5 meters north-west of grave Cx 33 approximately on the same line, towards the north-eastern limit of the excavation area (Pl. 1). The tomb was dug into yellow sandy clay and was filled with the same soil that resulted after the grave-pit was excavated. The filling of the grave contained also fragments of burnt clay belonging to the layers associated to the Neolithic settlement also documented by the rescue excavations performed in this area. Orientation: WNW-ESE. Ground plan shape of the tomb: slightly prolonged oval in shape. Section shape of the tomb: slightly concave. Dimensions: $1.10 \times 0.70 \times 0.30$ m. Position of the skeleton:

dorsal decubitus. The skeleton is disturbed by another archaeological feature (Cx 35), the only intact part of the grave being its western side. The deceased was initially placed in anatomical position; the arms being positioned along the body. State of preservation of the skeleton: the skeleton was well preserved due to the local geological conditions. Disturbances: the tomb was partially destroyed by a later feature – Cx 35, probably a medieval or modern pit. Observations: no traces of a wooden coffin have been noted. Funerary inventory: the funerary inventory is composed of: 1) small oval bronze belt buckle (Pl. 5/1) discovered in the right part of the pelvic area. The buckle has an iron pin which might indicate a later repair undertaken by the item. No decorative motifs were identified on the surface of the artefact. Dimensions: L.: 27.79 mm, W.: 16.58 mm, T.e.: 5.43 mm, T.i.: 4.31 mm, T.pin: 5.68 mm. Good state of preservation. 2) double-sided comb (Pl. 6/1) composed of three antler plates fixed together with four iron rivets. The comb is decorated on one side with incisions which form a wave-like motif. The comb was found on the left side of the deceased approximately in the same place as the one found in Cx 33, therefore we might presume that also this item was initially positioned inside a small bag/purse that the deceased was carrying. Dimensions: L.: 115.74 mm, W.: 46.15 mm, T.: 10.57 mm. Good state of preservation. On one of the sides of the antler comb one might find traces of bronze oxide which might indicate that the artefact came in contact with other items that were not preserved, being indicative for the already mentioned possibility that the deceased might have carried a small bag/purse.

4. Discussion

The limited number of artefacts does not allow for a thorough typological analysis of the artefacts. The identified objects are items that quite frequently appear in graves belonging to male persons and can be included in the category of objects related to the personal use. The only observation related to the initial position of the artefacts concerns Cx 33 where we can presume the existence of a small bag/purse in which all the personal items were stored, something like a personal small kit.

The identified antler combs show high similarities with regard to size and decoration, a fact that could indicate that they both came from the same workshop. The decorations were made only on one side of the comb, on the central part, and they consist of a series of vertical cuts placed near the edges

of the central piece and a series of two parallel rows of punched decorated double lines delimiting one central decorative register in which a wavy line can be identified. This type of decoration was probably obtained using an instrument having a very sharp chisel-like peg in the middle that produced in the end a linear drawing resembling punching and has strong parallels in the punched manufacturing of the metal objects²⁵. Such kind of decoration can be attributed to Mária T. Bíró's type I./3. of double-sided combs with punched decoration which is extremely common with double-sided "Gepidic" combs²⁶. The same type of combs can be included in the Group C established by Ligia Bârză for the settlement at Bratei 1²⁷. Such double-sided combs represent typical funerary inventory all across Gepidic milieu and the Merovingian world found in both female and male graves and they started to appear in the 5th century AD and remained in use until the 7th century AD²⁸ while being representative of the local fashion²⁹. Having a large dating, such discoveries are useless for the attempt of narrowing down the chronology of certain contexts, but can be seen as rather good indicators for the period in general.

A certain similarity in the technique or of the decorative motifs could indicate not just the stylistic taste but also the existence of several comb manufacturing workshops. If the comb identified in Cx 49 has a very common decorative pattern of wavy lines which can be well-documented across the Carpathian Basin³⁰, the comb in Cx 33 has a much more elaborated decoration that can be encountered for instance in Grave 188 from Szentes-Berekhat³¹. A quick look at the spatial distribution of the double-sided combs with punched decoration in the Carpathian Basin (Fig. 4) will show that we can speak about two different clus-

²⁵ Bíró 2002, 43; Bóna, Nagy 2002, 98. For this type of decoration on metallic objects coming from the same cultural milieu, see more recently Dobos 2015.

²⁶ Bíró 2002, 43–44; Figs. 76–81. Attempts to classify the decorations of the double-sided combs were previously made by D. Csallány where one can find good parallels for the two combs from Nădlad, see Csallány 1961, Taf. CCLXVI/4 and CCLXVII/9 as well as by Sofija Petković especially for the territory of Upper Moesia, see Petković 1995.

²⁷ Bârză 1994–1995, 258–259.

²⁸ Hica-Cimpeanu 1978, 291–292; Cseh 1990; Harhoiu 1998, 60; Harhoiu, Baltag 2006, 354; Bârză 2010, 72.

²⁹ Bóna, Nagy 2002, 95–98.

³⁰ For example the cemetery at Hódmezővásárhely-Gorzsa, see Csallány 1961, Taf. CCXXX/11 but from the sites at Szolnok-Szanda, Hódmezővásárhely-Kishomok, see Bóna, Nagy 2002 or Szőreg-Téglagyár, see Cseh *et alii* 2005.

³¹ Csallány 1961, Taf. LXXXVI/2.

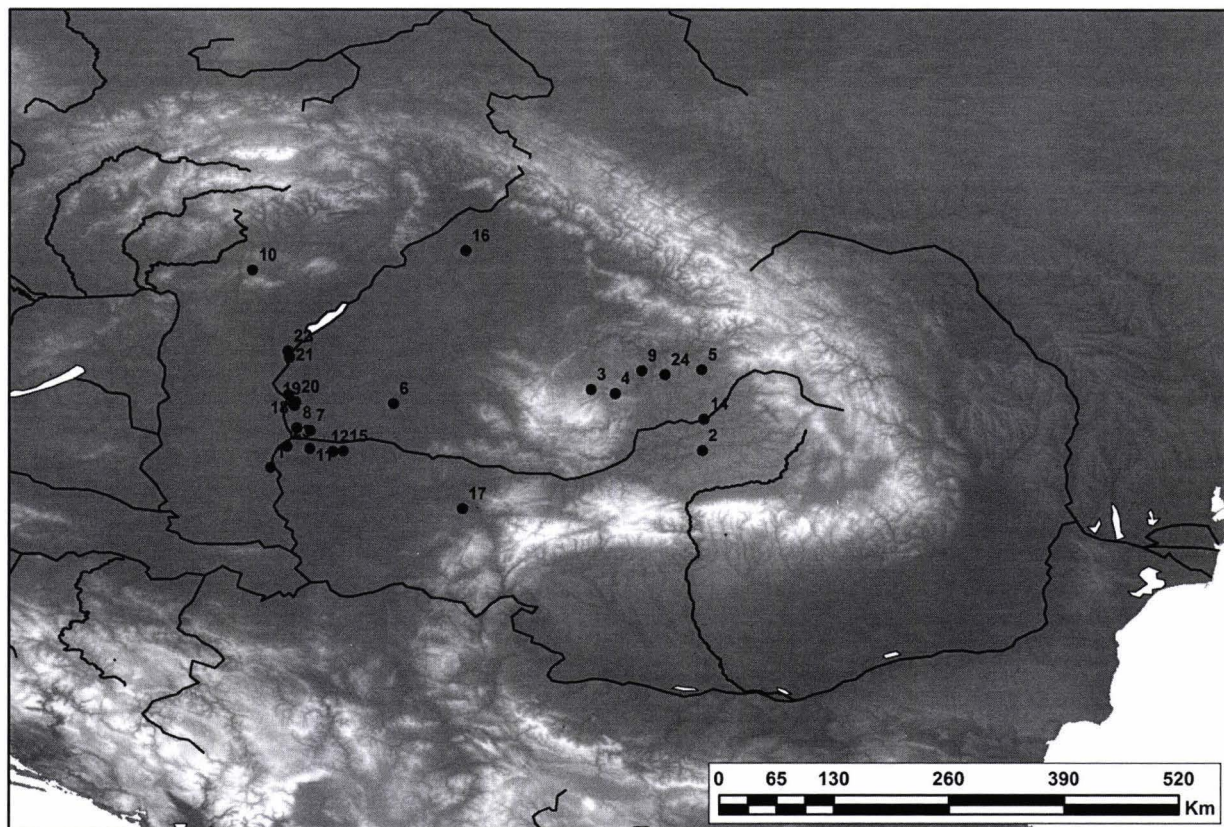

Fig. 4. Distribution of the double-sided combs with punched decoration in the Carpathian Basin (see List 1).

ters, one having its centre of gravity in Transylvania and the other one in the region where the Mureș meets the Tisza River. As mentioned previously, the best parallels for the combs at Nădlac can be found in the second cluster of finds, but good analogies for this kind of decoration can be mentioned also for the first cluster such as the finds from Căpușu Mare³², Țaga³³, Florești-Plous Center³⁴ (Cluj County), Galații Bistriței³⁵ (Bistrița-Năsăud County), Morești³⁶ (Mureș County) or Bratei³⁷ (Sibiu County).

The tweezers found in Cx 33 represents a category of objects that are usually associated with male funerary inventory³⁸. From a typological point of view, this kind of tweezers is most commonly found in the Merovingian cultural milieu of the 6th century AD³⁹, where they are part of

the so-called type of “*pinces à épiler en bronze à large mors*”⁴⁰ or to the Type 12.3 defined for the cemeteries at *Viminacium*⁴¹. Good parallels can be found in several sites such as for example the cemetery at Bulles (Oise), where the male grave no. 65 dated during the phases MA2 or in the internal chronology of the site during stages B/C/D which correspond to the interval 520/530–560/570 AD contained also a bronze shield-shaped buckle⁴², grave no. 14 at Sannerville (Normandie) dated during the first half of the 6th century AD⁴³ or grave no. 21 at Brunn am Gebirge (Niederösterreich)⁴⁴ to give only some examples. A similar combination of shield-shaped buckle having shield-shaped appliques with a tweezers similar in shape with the one at Nădlac, can be mentioned also for grave no. 886 at Cutry (Meurthe-et-Moselle)⁴⁵, graves no. 314, 1042, 1247 at Breny (Aisne)⁴⁶, the

³² Dobos 2009, 220; 226, Fig. 4/10.

³³ Protase 2003, 71, Fig. 24/2; 73, Fig. 27/3.

³⁴ Ferencz *et alii* 2009, 472, Pl. XVI/1; 474. Pl. VXIII/4; Lăzărescu 2011.

³⁵ Harhoiu 2008, 189; 223, Abb. 20/Typ 06.

³⁶ Horedt 1979, 155; Fig. 5.

³⁷ Bârză 1994–1995, 291, Fig. 17/9; 11.

³⁸ Koch 2001, 85; Barbiera 2008, 408, Fig. 3; Bóna, Horváth 2009, 185; Hilger 2010, 60; Legoux 2011, 112; 276, Pl. 33.

³⁹ Kazanski 2002, 46–47; Legoux 2011, 112.

⁴⁰ Legoux 2011, 112.

⁴¹ Ivanišević *et alii* 2006, 162–163; Pl. 11/103–4; 196–198; Pl. 30/151–5; Fig. 17/5–6.

⁴² Legoux 2011, Fig. 128/65; Pl. 23.

⁴³ Pilet 2002, 252, Fig. 4/14–7.

⁴⁴ Aspöck, Stadler 2003, 188; Taf. 17/2.

⁴⁵ Legoux 2005, 404–406, Pl. 106–108.

⁴⁶ Kazanski 2002, Pl. 3/314–7; Pl. 13/1042–10 and Pl. 17/1247/10, where in the same grave a number of weapons were also found.

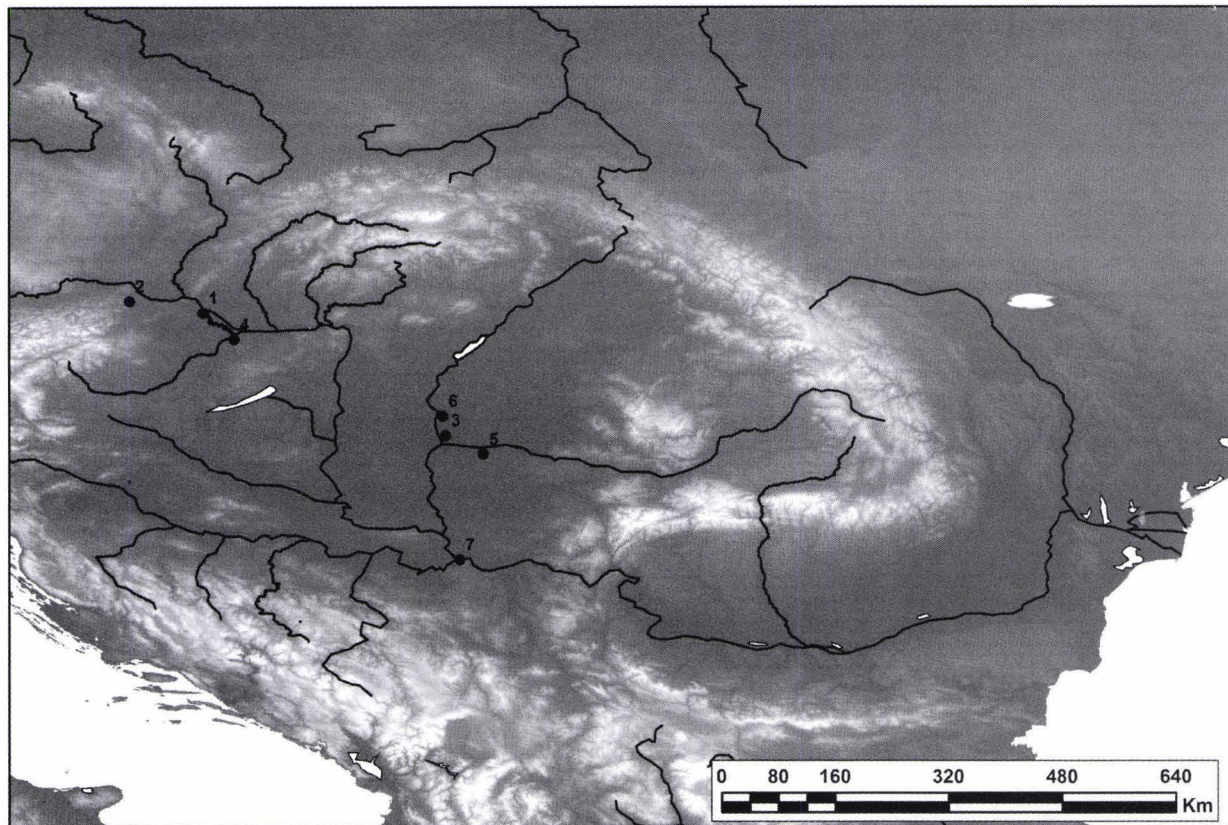

Fig. 5. Distribution of the tweezers with trapezoidal end in the Carpathian Basin (see List 2).

princely grave no.1 at Planig⁴⁷ or grave no. 120 at Pleidelsheim with a dating in SD Phase 4 roughly between ca. 510–530 AD⁴⁸. Approximately the same dating is offered for this type of tweezers in the in the Lower Rhine Area, namely during the Rheinland Phase 3 (480/490–530 AD)⁴⁹.

For the Carpathian Basin region we can account only for few cases of this type of finds, namely grave no. 60 in the necropolis at Szentes-Kökenyzug⁵⁰, grave no. 82 at Hódmezővásárhely-Kishomok⁵¹, Ménfőcsanak⁵² or a similar item at Bezenye in grave no. 19⁵³ such tweezers representing to a certain extent imports coming from the Merovingian world judging by their spatial and quantitative distribution across Europe (Fig. 5).

Regarding the dating of these artefacts, each chronological system used should be understood and regarded as highly regional thus providing us with different chronological groupings which are to be treated with great caution if one tries to

date a single find or archaeological context coming from outside the framework that the original system was created for. Recently, important attempts to pinpoint more accurately the dating of certain funerary contexts have been made especially for the Austrian territory by means of ¹⁴C dating⁵⁴. Luckily for us, one of the contexts analysed with this occasion was grave no. 21 from Brunn am Gebirge containing an identical tweezers with the one we are presenting and dated during the Stage SP3 (553–570 AD)⁵⁵; therefore we can presume to some extent that the item found at Nădlac should have a similar dating.

The buckles found in both tombs represent quite typical objects that are associated with graves dated during the 6th century AD and are of no use for the attempt to date more accurately the site. The only exception would be the bronze shield-shaped buckle found in Cx 33. together with the appliques that it was found in connection with (Pl. 3/1–2). The shield-shaped buckles either having shield-shapes appliques or not are also artefacts that are commonly found in the

⁴⁷ Hilgner 2010, 85, Taf. 10/11.

⁴⁸ Koch 2001, 83–85; Taf. 45.

⁴⁹ Nieveler, Siegmund 1999, 10, Fig. 1.6/Ger–2.2, 3–7.

⁵⁰ Csallány 1961, Taf. XV/6.

⁵¹ Bóna, Nagy 2002, 297, Taf. 23/82–4.

⁵² Vaday 2015, 169; 171, Fig. 3/5; 224–225.

⁵³ Werner 1962, Pl. 65/19–1.

⁵⁴ Stadler *et alii* 2003.

⁵⁵ Stadler *et alii* 2003, Tab. 3; Abb. 10–15.

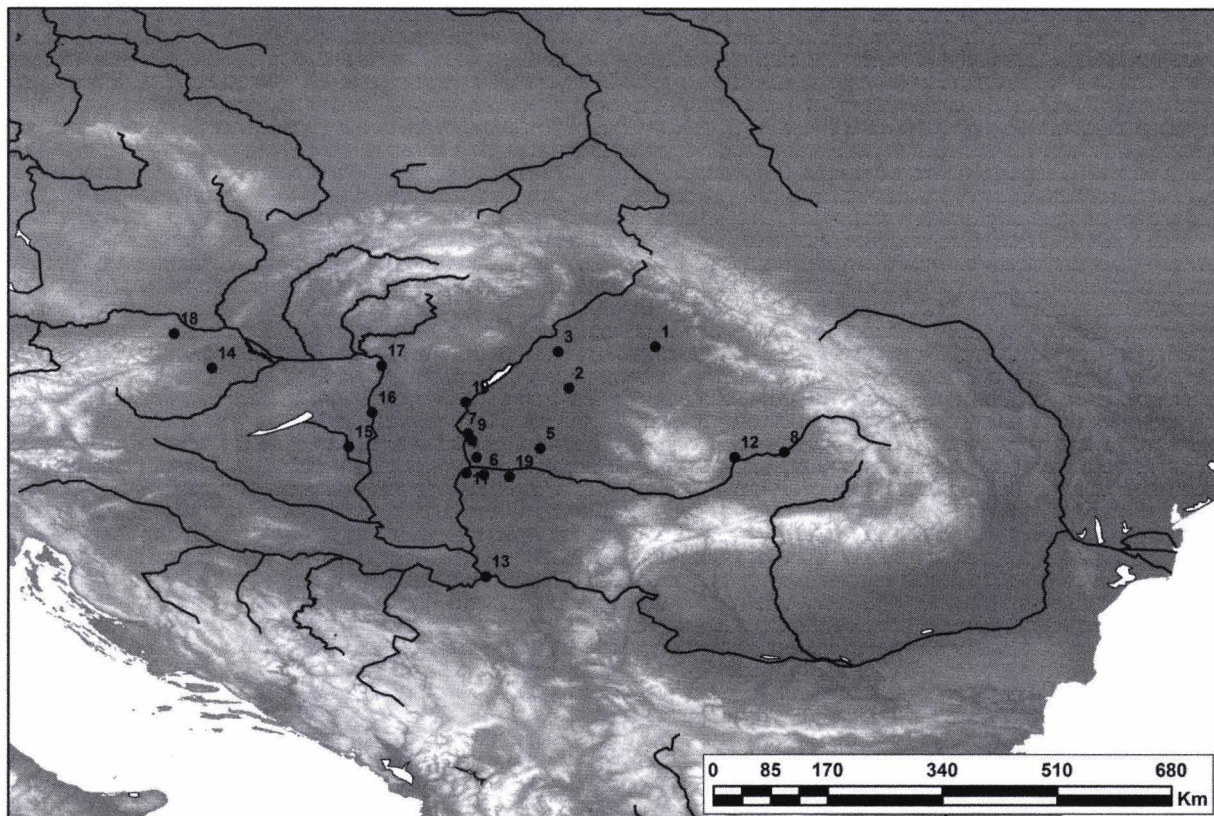

Fig. 6. Distribution of the shield-shaped buckles in the Carpathian Basin (see List 3).

Merovingian world⁵⁶ and as well as in the case of the tweezers they must be interpreted as imports in this area. Such items are generally encountered in male graves and are usually associated with several types of weapons⁵⁷. The dating of this type of buckles is largely accepted to be in the 6th century AD with different regional differences while their origins are thought to be represented by the Late Roman belts with animal decorations⁵⁸. Several typologies were elaborated in the hope to narrow down the dating of each variant of these shield-shaped buckles; the artefact that we are dealing with would fit the types LPV-118 for the site at Louviers (Eure) dated in France generally in the 6th century AD and more narrowly during phases MA2-MA3 (520/530–600/610 AD)⁵⁹, while in the Swiss area they are dated in the second third or during the third quarter of the 6th century AD⁶⁰. In western Germany the dating for this type of “Schilddornschnallen”, namely Schnallen A6, would be during the Stufe III (ca.

525–600 AD) judging by the typology elaborated by K. Böhner⁶¹. In south and south-east Germany such items were also dated approximately in the same period⁶² or with an even more narrow and slightly earlier chronology during SD Phase 4 (ca. 510–530 AD) and SD Phase 6 (ca. 530–555 AD)⁶³ while in the Lower Rhine area they would be dated along with the shield-shaped appliques in the Rheinland Phase 4 (520/530–550/560 AD)⁶⁴. Even though the general type appears during the late 5th century AD, similar buckles to the one at Nădlac have a general accepted dating during the second third of the 6th century AD⁶⁵.

The combination of shield-shaped buckle with shield-shaped appliques⁶⁶ can be documented for numerous sites especially in Western Europe such as Louviers (Eure) in grave no. 198⁶⁷, Grande

⁵⁶ Urlacher *et alii* 1998, 140; Kazanski 2002, 27–28.

⁵⁷ Kazanski 2002, 27.

⁵⁸ Martin 1989, 132–135.

⁵⁹ Carré, Jimenez 2008, 137; Legoux 2005, 142; 279, Pl. 39; Legoux 2011, 118; 179–188.

⁶⁰ Martin 1986, 106, Fig. 23/7 and 17–20.

⁶¹ Böhner 1958, 181–183.

⁶² Roth, Theune 1988, Pl. 7.31.

⁶³ Koch 2001, 83–85.

⁶⁴ Nieveler, Siegmund 1999, 11, Fig. 1.7/Gür-2.6/7c4 and Fig. 1.7/Gür-2.10b4.

⁶⁵ Martin 1989, 132–138; Martin 2000, 166; Martin 2008, 154–155; 160, Abb. 9.

⁶⁶ For a reconstruction of the way in which such belts looked like, see Siegmund 1995, 698, Abb. 570/4.

⁶⁷ Carré, Jimenez 2008, Pl. 53/S198–323, 324.

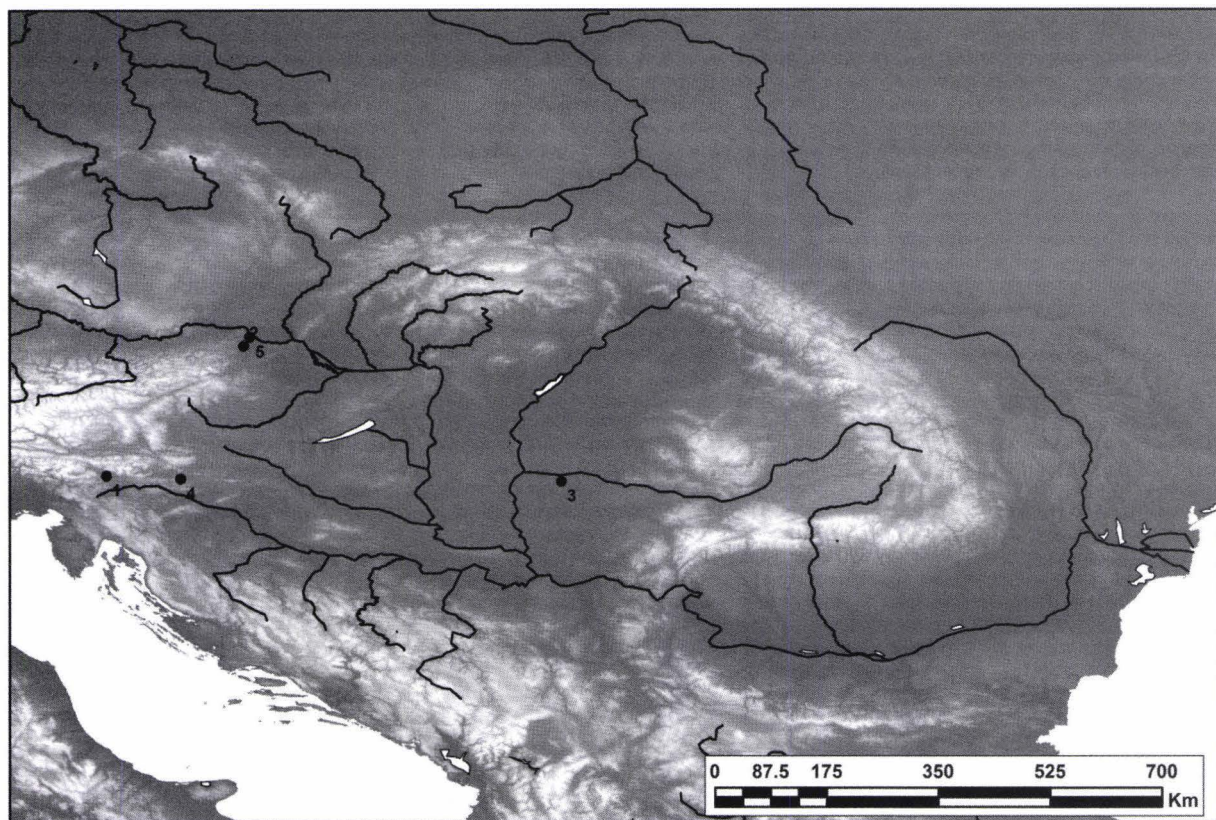

Fig. 7. Distribution of the “double shield-shaped” appliques in the Carpathian Basin (see List 4).

Oye à Doubs (Doubs) in grave no. 238⁶⁸, Bulles (Oise)⁶⁹, Sannerville⁷⁰, Giberville⁷¹, Saint-Martin-de-Fontenay⁷², Saint-Dizier (Haute-Marne)⁷³ in several graves for example, but also in few cases for the Carpathian Basin, namely in grave no. 353 at Kiszombor⁷⁴, grave no. 9 at Szőreg-Teglagyár⁷⁵, grave no. 42 at Hódmezővásárhely-Kishomok⁷⁶, at Szólád⁷⁷ or in grave no. 23 at *Viminacium*⁷⁸.

Several shield-shaped buckles were also found in the Carpathian Basin in sites associated either with the Lombards, like for example graves no. 33 at Kajdacs-Homoklánya⁷⁹, grave no. 16 at Rácalmás-Ujtelep⁸⁰

and grave no. 10 at Szentendre-Pannoniatelep⁸¹ or with the Gepids⁸².

Much more interesting are the two appliques which should be discussed in close connection with the buckle as they were all part of the same belt-set and usually appear in pairs but in some cases there can be more than two such appliques⁸³. They also have a large distribution across Europe and can be found ranging from Spain and the north of Africa to the Carpathian Basin⁸⁴. Most commonly their shape is similar to the pin of the buckles, but several variants might occur like in our case where a more elaborate decoration appears. We might argue that a link between the first variants (shield-shaped) and the more elaborate ones might be represented by the cases in grave no. 500 at Bulles (Oise)⁸⁵ where the shield-shaped appliques present a spine typical for the variants similar to those at Nădlac that have a more complex body. Other such artefacts belonging to the same variant of more elaborated shield-shaped appliques come from sites like

⁶⁸ Urlacher *et alii* 1998, 289; 364, Pl. 15/S238–1.

⁶⁹ Legoux 2011, 119–120.

⁷⁰ Pilet 2002, 252, Fig. 4/14–10; 254, Fig. 6/25–3; 255, Fig. 7/90–7 for example.

⁷¹ Pilet 2002, 258, Fig. 8/113–4.

⁷² Pilet 2002, 263, Fig. 14/107–11.

⁷³ Truc *et alii* 2009, 320, Fig. 7/14; 321, Fig. 8/19.

⁷⁴ Csallány 1961, Taf. CL/10.

⁷⁵ Csallány 1961, Taf. CLXIII; CSEH *et alii* 2005, this kind of buckles being classified as Schnallentypen 1, 154–156; 157, Abb. 18; 278, Taf. 48/9–2, 3.

⁷⁶ Bóna, Nagy 2002, 288, Taf. 14/42–2, 4.

⁷⁷ von Freeden – Vida 2007, 375–376, Abb. 9.

⁷⁸ Ivanišević *et alii* 2006, 231, Pl. 45/23.

⁷⁹ Bóna, Horváth 2009, 260, Taf. 25/33.

⁸⁰ Bóna, Horváth 2009, 269, Taf. 34/16–6.

⁸¹ Bóna, Horváth 2009, 273, Taf. 38/10–6.

⁸² For a thorough list of such discoveries, see Kiss 2015.

⁸³ Legoux 2005, 143; 280, Pl. 40; Legoux 2011, 121.

⁸⁴ Hübener 1962; Stadler 1979, 44.

⁸⁵ Legoux 2011, 120, Fig. 133/500.

Lunel-Viel-St. Vincent in grave no. 1⁸⁶, Romans d'Isonzo in grave no. 77⁸⁷ or Helmitzheim in grave no. 16, the grave containing also two *solidi*, one issued by Justinian⁸⁸.

Important typological classifications were developed especially for the so-called Visigothic discoveries in Spain where numerous analogies for such appliques considered to be of "Germanic tradition" and dated during Nivel III (ca. 525–560 AD) in the local chronological system appear⁸⁹. Similar items were identified in numerous cemeteries among which some of the more important are Duraton, Alcala de Henares, Palazuelos, Alarilla, or Bracana⁹⁰. An interesting case regarding the dating of such appliques concerns tomb no. 1 discovered at Cubillejo de la Sierra (Guadalajara) where they were found in connection with a rectangular buckle⁹¹ dated usually during Nivel IV (ca. 560/582–600/640 AD) but might have started to be produced slightly earlier⁹². However, a recent complex micro-regional approach focused upon the cemeteries in the province of Guadalajara amended the previous chronological systems by enlarging it, and opted for a rather later dating of these types of artefacts, thus the shield-shaped buckles and appliques were included in Fase II (ca. 530–580 AD) and the rectangular buckles in Fase III (ca. 580–640 AD)⁹³.

For the Carpathian Basin (Fig. 7), the best analogy for the variant of appliques that we are dealing with comes from a stray find probably from Hungary (?), currently being kept in the collections of the Hungarian National Museum⁹⁴, but also from Mödling in grave no. 2 dated in the second third of the 6th century AD⁹⁵, Wien-Mariahilfer Gürtel in a grave dated around the middle of the third quarter of the 6th century

AD⁹⁶, Kranj in grave no. 130⁹⁷ or Rifnik in grave no. 24⁹⁸.

The general chronological tendency that one might discern after studying all the above mentioned archaeological contexts regards the dating during the third quarter of the 6th century AD for such combination of artefacts, a fact supported also by the correlated approach between the ¹⁴C analysis and the archaeological contexts performed for the Lower Austrian territory, analysis which also showed that grave no. 2 at Mödling is to be dated before 568 AD, during Stage SP3 (553–570 AD)⁹⁹; an extremely important fact having in mind the historical implications of such a dating.

5. Conclusions

The two graves presented here offer a limited, yet consistent array of data with regard to the population inhabiting the Transylvanian region during the 6th century AD. We relate here to a series of theoretical issues that might be addressed through the analysis of the funerary inventory from the above discussed graves, keeping in mind that any conclusions should be regarded as working hypotheses until further work should be carried over in this newly discovered necropolis.

The fact that the graves were not affected by secondary disturbances allowed us to undertake a thorough analysis of the funerary inventory, particularly with regard to its chronological dating and to the way in which the identified items are associated. This is especially important taking into consideration that the great majority of the 6th century necropolises connected with the Germanic milieu are heavily disturbed, consequently underlying the great potential of this site for further archaeological and cultural implications.

As such, the discovered objects represent a combination of artefacts typical for male graves dated in the second third of the 6th century AD, being associated with the eastern Germanic tribes inhabiting the area while showing strong connections with the western Merovingian cultural area¹⁰⁰. It has been noted that the Merovingian imports, being understood as an expansion of the Merovingian world eastwards¹⁰¹, occur in the Carpathian Basin unevenly, although their main route of diffusion seems to be represented by the

⁸⁶ Pinar Gil, Ripoll 2007, 68, Abb. 3/A.

⁸⁷ Martin 2000, 175, Abb. 12/1.

⁸⁸ Martin 2000, 192 no. 8; 189, Abb. 14/13; Martin 2008, 170, Abb. 9.23.

⁸⁹ Ripoll López 1986, 155; 309; Ripoll López 1998, 50–52; 51, Fig. 2/20; Ebel-Zepezauer 2000, 77–78. For a slightly longer dating of Nivel III (ca. 525–568/580 AD) see Barroso, De Pablos 2006, 724–729.

⁹⁰ Ripoll López 1986, 423; 463; 483; 503/4–5; 586/24. For a comprehensive list of all the cemeteries containing such artefacts see more recently Ebel-Zepezauer 2000, 309, Liste 13k.

⁹¹ Cerdeño *et alii* 2015, 219–221.

⁹² Ripoll López 1998, 56–60; 57, Fig. 3.

⁹³ Pardo, Ramos 2010, 138–140; 142, Fig. 16; Baztán 2010, 218.

⁹⁴ Csallány 1961, Taf. CCI/7.

⁹⁵ Stadler 1979, 35, Abb. 5–206; 46. In this particular case we are dealing with a grave belonging to a woman.

⁹⁶ Tobias *et alii* 2010, 289–291; 289, Abb. 8/1–2.

⁹⁷ Martin 2000, 166 note 96; 167, Abb. 6/7.

⁹⁸ Martin 2000, 173, Abb. 11/9.

⁹⁹ Stadler *et alii* 2003, 268; Tab. 1; Tab. 3; Abb. 15–15.

¹⁰⁰ Bóna 1992, 89; Curta 2001, 198–200.

¹⁰¹ Quast 2008.

Danube¹⁰². Although we are dealing with a limited number of funerary contexts, parallels for this assemblage can be found in the “Hegykö horizon”, typical for northern Hungary, southern Austria, and the Burgenland region¹⁰³.

This discovery allows for future investigations regarding topics such as population movement, cultural and social identity, ways of self-representation, or group membership and integration, all of which can contribute to the modern way of approaching the sensitive subject of Early Medieval ethnicity. Therefore, one should understand the Early Medieval kingdoms not necessarily as ethnical and cultural entities, but rather as a political entity driven by certain unitary political goals¹⁰⁴.

The dating of the funerary assemblages from Nădlac therefore reflects the turbulent environment which can be connected to the political and military events that took place before the settling of the Avar rule in this region and which were described by the ancient narrators as taking place around the years 567/568 AD¹⁰⁵. In this context, taking into consideration the account of Paulus Diaconus regarding the migration of the Lombards to Italy¹⁰⁶ and also the defeat of the Gepids by the Avars¹⁰⁷, one should address the problem of the surviving Germanic elements as part of the Early Avar kingdom¹⁰⁸, but also the problem of this entire region seen as a “no man’s land” or buffer zone between different Barbarian populations and the Byzantine Empire.

Having all these in mind, it is quite clear that future work carried over at this necropolis is obviously necessary and should be undertaken with great caution, given the fact that, at least at a

theoretical level, the graves seem to be in a good state of preservation and therefore its research can offer valuable information regarding the general trends typical for the 6th century AD in this micro-region.

List 1. Distribution of the double-sided combs with punched decoration in the Carpathian Basin

1. Adorjan (see Bíró 2002, 43)
2. Bratei (see Bârză 1994–1995, 258–259; 291, Fig. 17/9; 11)
3. Căpușu Mare (see Dobos 2009, 220; 226, Fig. 4/10.)
4. Florești-Polus Center (see Ferencz *et alii* 2009, 472, Pl. XVI/1; 474. Pl. VXIII/4)
5. Galații Bistriței (see Harhoiu 2008, 189; 223, Abb. 20/Typ 06)
6. Gyula-Kalvaria Flur (see Csallány 1961, Taf. CXCI/18)
7. Hódmezővásárhely-Gorzsza (see Csallány 1961, Taf. CCXXX/11)
8. Hódmezővásárhely-Kishomok (see Bóna, Nagy 2002, 98)
9. Iclod (see Hica-Cîmpeanu 1978, 289; Cseh 1990, 55)
10. Kisterenye (see Csallány 1961, Taf. CCXXVI/3)
11. Kiszombor (see Csallány 1961, Taf. CXVIII/3; CXXIV/21; CXXV/1; CXXVI/10)
12. Magyarcsanak-Bokény (see Cseh *et alii* 2005, 255; Taf. 25/36–1)
13. Magyartés (see Bíró 2002, 43)
14. Morești (see Horedt 1979, 155; Fig. 5)
15. Nădlac
16. Rétközbercs (see Bíró 2002, 43)
17. Ebendorf (see Csallány 1961, Taf. CCLXVIII/3)
18. Szentcsanak-Berekhat (see Csallány 1961, Taf. LI/5; LII/1; LIII/17; LXI/1; LXXIV/9; LXXXII/1; LXXXIII/11; LXXXVI/2)
19. Szentcsanak-Kökényzug (see Csallány 1961, Taf. VI/2)
20. Szentcsanak-Nagyhegy (see Csallány 1961, Taf. XXXVI/14)
21. Szolnok-Szanda (see Bóna, Nagy 2002, Taf. 32/12–1, 22–1; 35/47–1, 50–1, 60–1; 36/62–2, 64–1; 37/71–1, 75–2; 38/78–1, 79–1; 39/82–2; 42/100–1, 102–1, 103–1, 107–1; 43/112–1; 44/119–1)
22. Szolnok-Zagyva-part (see Cseh *et alii* 2005, Taf. 39/18–5; 40/21–2; 48/9–1; 60/75–3)
23. Szőreg-Téglagyár (see Cseh *et alii* 2005, 145–149)
24. Ţaga (see Protase 2003, 71, Fig. 24/2; 73, Fig. 27/3)

List 2. Distribution of the tweezers with trapezoidal end in the Carpathian Basin.

1. Bezenye (see Werner 1962, Pl. 65/19–1)

¹⁰² Koncz 2014, 91–92.

¹⁰³ Bóna, Horváth 2009, 199; Tobias *et alii* 2010, 285; Koncz 2014, 89–90.

¹⁰⁴ Barbiera 2008, 403; Kazanski, Périn 2009, 161; Alt *et alii* 2014; Koncz 2015, 335; Pinar Gil 2015, 261–262.

¹⁰⁵ Curta 2001, 191–195; Tobias *et alii* 2010, 301–303.

¹⁰⁶ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II, 7: «Tunc Alboin sedes propias, hoc est Pannoniam, amicis suis Hunnis contribuit, eo scilicet ordine, ut, si quo tempore Langobardis necesse esset reverti, sua rursus arva repeterent. Igitur Langobardi, relicta Pannonia, cum uxoribus et natis omnique suppellectili Italiam properant possessuri. Habitaverunt autem in Pannonia annis quadraginta duobus. De qua egressi sunt mense aprili, per indictionem primam, alio die post sanctum Pascha, cuius festivitas eo anno iuxta calculi rationem ipsis Kalendis aprilis fuit, cum iam a Domini incarnatione anni quingenti sexaginta octo essent evoluti.»

¹⁰⁷ *IstRom*, vol. 2, 837–841; Stanciu 2002; Stanciu 2011, 68.

¹⁰⁸ Stadler *et alii* 2003; Bârză, Harhoiu 2008, 528–530; Vida 2008; Dobos 2009a; Dobos 2012; Dobos 2013; Koncz 2015.

2. Brunn am Gebirge (see Aspöck, Stadler 2003, 188; Taf. 17/2)
3. Hódmezővásárhely-Kishomok (see Bóna, Nagy 2002, 297, Taf. 23/82–4)
4. Ménfőcsanak (see Vaday 2015, 171, Fig. 3/5)
5. Nădlac
6. Szentcsanak (see Csallány 1961, Taf. XV/6)
7. *Viminacium* (see Ivanišević *et alii* 2006, Pl. 11/103–4; Pl. 30/151–5)

List 3. Distribution of the shield-shaped buckles in the Carpathian Basin

1. Császló (see Kiss 2015)
2. Derecske (see Kiss 2015)
3. Hajdúnánás (see Kiss 2015)
4. Hegykő (see Bóna – Horváth 2009, 240–250)
5. Hódmezővásárhely (see Kiss 2015)
6. Kajdacs-Homoklány (see Bóna, Horváth 2009, 260, Taf. 25/33)
7. Kétegyháza (see Kiss 2015)
8. Kiszombor (see Kiss 2015)
9. Mödling (see Stadler 1979)
10. Magyartés (see Kiss 2015)
11. Morești (see Horedt 1979, 186; 168, Abb. 83/4)
12. Nădlac
13. Rácalmás-Ujtelep (see Bóna, Horváth 2009, 269, Taf. 34/16–6)
14. Szentendre-Pannoniatelep (see Bóna, Horváth 2009, 273, Taf. 38/10–6)
15. Szentcsanak (see Kiss 2015)
16. Szolnok (see Kiss 2015)
17. Szőreg (see Kiss 2015)
18. Unirea-Vereșmort (see Roska 1934, Abb. 4/E.4)
19. *Viminacium* (see Ivanišević *et alii* 2006, Pl. 11/103–4; Pl. 30/151–5)

List 4. Distribution of the “double shield-shaped” appliques in the Carpathian Basin

1. Kranj (see Martin 2000, 166 note 96; 167, Abb. 6/7)
2. Mödling (see Stadler 1979, 35, Abb. 5–206; 46)
3. Nădlac
4. Rifnik (see Martin 2000, 173, Abb. 11/9)
5. Wien-Mariahilfer Gürtel (see Tobias *et alii* 2010, 289–291; 289, Abb. 8/1–2)

ABBREVIATIONS:

- L. = length
 T. = thickness
 T.e. = thickness of the exterior part
 T.i. = thickness of the interior part
 T.pin = thickness of the pin
 W.u.e. = width of the upper extremity
 W.i.e. = width of the inferior extremity

REFERENCES

- Alt *et alii* 2014
 K. W. Alt, C. Knipper, D. Peters, W. Müller, A.-F. Maurer, I. Kolling, N. Nicklisch, C. Müller, S. Karimnia, G. Brandt, C. Roth, M. Rosner, B. Mende, B. R. Schöne, T. Vida, U. Von Freeden, Lombards on the move – an integrative study of the Migration Period cemetery at Szőlád, Hungary. *PlosOne* 9, 11, (2015), 1–15.
- Aspöck 2003
 E. Aspöck, Graböffnungen im Frühmittelalter und das Fallbeispiel der langobardenzeitlichen Gräber von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *ArchAustr* 87, (2003), 225–264.
- Aspöck 2008
 E. Aspöck, What Actually is a ‘Deviant Burial’? Comparing German-Language and Anglophone Research on ‘Deviant Burials’. (E. M. Murphy), *Deviant Burial in the Archaeological Record*, Oxford (2008), 17–34.
- Aspöck 2011
 E. Aspöck, Past ‘Disturbances’ of Graves as a Source: Taphonomy and Interpretation of Reopened Early Medieval Inhumation Graves at Brunn am Gebirge (Austria) and Winnall II (England). *OJA* 30, 3, (2011), 299–324.
- Aspöck, Stadler 2003
 E. Aspöck, P. Stadler, Die Langobardenzeitlichen Gräber von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *ArchAustr* 87, (2003), 169–223.
- Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998
 A. C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology* (3rd edition), Cambridge (1998).
- Barbiera 2008
 I. Barbiera, Gender, age and social construction in Lombard period cemeteries in Hungary. *Antaeus* 29–30, (2008), 403–413.
- Barbu *et alii* 1999
 M. Barbu, P. Hügel, G. P. Hurezan, E. D. Pădureanu, *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad, Timișoara* (1999).
- Barroso, De Pablos 2006
 R. Barroso, J. M. De Pablos, Arqueología funeraria de época visigoda en la Comunidad de Madrid: la toréutica. *ZA* 8, vol. III, Madrid (2006), 716–732.
- Baztán 2010
 P. O. Baztán, La necrópolis altomedievales de Loranca (Fuenlabrada, Madrid). (J. Pinar Gil and T. J. Villena), *Contextos funerarios a la Mediterrània nord-occidental (segles V–VIII)* [Gausac 34–35], Sant Cugat del Vallès (2010), 211–222.

Bârză 1994–1995

L. Bârză, La station no 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe–VIIe siècles) avec une expertise de Maria Bulai-Şirbu. *Dacia* (N.S.) 38–39, (1994–1995), 239–295.

Bârză 2010

L. Bârză, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei* (bearbeitet von Radu Harhoiu), Cluj-Napoca (2010).

Bârză, Harhoiu 2008

L. Bârză, R. Harhoiu, Gepiden als Nachbarn der Langobarden und das Gräberfeld von Bratei. (J. Bemmann und M. Schmauder), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten des Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*, Bonn (2008), 513–578.

Bíró 2002

M. T. Bíró, Combs and comb-making in Roman Pannonia: ethnical and historical aspects. (J. Tejral), *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaureaum*, Brno (2002), 31–71.

Böhner 1958

K. Böhner, *Die Fränkischen Altertümer des Trierer Landes*, Berlin (1958).

Bóna 1992

I. Bóna, *Histoire de la Transylvanie*, Budapest (1992).

Bóna, Nagy 2002

I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet*, vol. I, Budapest (2002).

Bóna, Horváth 2009

I. Bóna, J. B. Horváth, *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*, Budapest (2009).

Buikstra, Ubelaker 1994

J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards For Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archaeological Survey Research Series No. 44*, Arkansas (1994).

Capasso et alii 1999

L. Capasso, K. A. R. Kennedy, C. A. Wilczak, *Atlas of Occupational Markers on Human Remains*, Teramo (1999).

Carré, Jimenez 2008

F. Carré, F. Jimenez, *Louviers (Eure) au haut Moyen Âge. Découvertes anciennes et fouilles récentes du cimetière de la rue du Mûrier*, Saint Germain-en-Laye (2008).

Cerdeño et alii 2015

L. Cerdeño, E. Gamo, M. Chorda, Una nueva necropolis de época visigoda en Cubillejo de la Sierra (Guadalajara, España). (G. Branco, L. Rocha, C. Duarte, J. de Oliveira and P. B. Ramírez), *Arqueologia de Transição: O Mundo Funerário. Actas do II Congresso Internacional Sobre Arqueologia de Transição* (29 de Abril a 1 de Maio 2013), Chaia (2015), 217–223.

Csallány 1961

D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken: (454–568 u. Z.)*, Budapest (1961).

Cseh 1990

J. Cseh, Adatok az V–VII. századi gepida emlékhagyományához. *SzMMÉ* 7, (1990), 29–77.

Cseh et alii 2005

J. Cseh, E. Istvánovits, E. Lovász, K. Mesterházy, M. Nagy, I. M. Nepper, E. Simonyi, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet*, vol. II, Budapest (2005).

Curta 2001

F. Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region (c. 500–700)*, Cambridge (2001).

Dobos 2009

A. Dobos, Gepidic finds from Căpuşu Mare (Cluj County). *EphNap* 19, (2009), 219–242.

Dobos 2009a

A. Dobos, The Reihengräberfelder in Transylvania after 100 years of archaeological research. *ActaArchCarp* 44, (2009), 1–36.

Dobos 2012

A. Dobos, Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának Kérdésről / Gepids or Avars? Problems related to the research of the row-grave cemeteries from the Early Avar Period in Transylvania. *DolgCluj* 16–17, (2011–2012), 93–116.

Dobos 2013

A. Dobos, Gepizii din Transilvania în epoca avară timpurie din perspectiva arheologiei. Probleme legate de cercetarea cimitirelor cu morminte dispuse în şiruri paralele. *ActaMP* 35, (2013), 247–270.

Dobos 2015

A. Dobos, Notes on artefacts with punched decoration discovered in the late row-grave cemeteries in Transylvania. (S. Cociş, V.-A. Lăzărescu, M. Gui and D.-A. Deac), *Ad Finem Imperii Romani. Studies in honour of Coriolan H. Opreanu*, Cluj-Napoca (2015), 107–128.

Dobos, Opreanu 2012

A. Dobos, C. H. Opreanu, *Migration Period and Early Medieval Cemeteries at Fântânele (Bistriţa-Năsăud County)*, Cluj-Napoca (2012).

Ebel-Zepezauer 2000

W. Ebel-Zepezauer, *Studien zur Archäologie der Westgoten vom 5.–7. Jh. n. Chr.*, Mainz (2000).

Ferencz et alii 2009

Sz. Ferencz, Sz. Nagy, V.-A. Lăzărescu, Necropola din secolul al VI-lea p. Chr. / The sixth century AD necropolis. (S. Mustaţă, F. Gogâltan, S. Cociş and A. Ursuţiu),

Cercetări arheologice preventive la Florești – Polus Center, jud. Cluj (2007) / Rescue excavations at Florești – Polus Center, Cluj County (2007), Cluj-Napoca (2009), 419–474.

von Freeden – Vida 2007

U. von Freeden, T. Vida, Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. *Germania* 85, 2, (2007), 359–384.

Harhoiu 1998

R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, București (1998).

Harhoiu 2008

R. Harhoiu, Das gepidische Gräberfeld von Galații Bistriței. *RevB* 22, (2008), 183–241.

Harhoiu, Baltag 2006

R. Harhoiu, Gh. Baltag, *Sighișoara „Dealul Viilor”*. *Monografie arheologică*, vol. I, Bistrița – Cluj-Napoca (2006).

Hica, Cîmpeanu 1978

I. Hica-Cîmpeanu, Un grup de morminte din secolul al VII-lea e.n. la Iclod (jud. Cluj) / Eine Gräbergruppe aus dem 7. Jh. u. Z. in Iclod (Kreis Cluj). *ActaMN* 15, (1978), 287–294.

Hilger 2010

A. Hilger, Das Prunkgrab von Planig. Neuarbeitung eines Altfundes. *MZ* 105, (2010), 41–86.

Horedt 1979

K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bukarest (1979).

Hübener 1962

W. Hübener, Schildförmige Gürtelhaften der Merowingerzeit in Spanien und Mitteleuropa. *MM* 3, (1962), 152–176.

Ișcan et alii 1984

M. Y. Ișcan, S. R. Loth, R. K. Wright, Metamorphosis at the Sternal Rib End: A New Method to Estimate Age at Death in White Males. *AJPA* 65, (1984), 147–156.

Ivanišević et alii 2006

V. Ivanišević, M. Kazanski, A. Mastikova, *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*, Paris (2006).

Kazanski 2002

M. Kazanski, *La nécropole gallo-romaine et mérovingienne de Breny (Aisne) d'après les collections et les archives du Musée des Antiquités Nationales*, Montagnac (2002).

Kazanski, Périn 2009

M. Kazanski, P. Périn, “Foreign” objects in the Merovingian cemeteries of Northern Gaul. (D. Quast), *Foreigners in Early Medieval Europe. Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*, Mainz (2009), 149–167.

Kiss 2015

C. Kiss, Pajzstövisek csatok a Kárpát-Medencei gepida területeken (az avar foglalásig). *DolgCluj* 18, (2015), 5–36.

Klevnäs 2007

A. M. Klevnäs, Robbing the dead at Gamla Uppsala, Sweden. *ArchRevC* 22, 1, (2007), 24–42.

Klevnäs 2013

A. M. Klevnäs, *Whodunnit? Grave Robbery in Anglo-Saxon England and the Merovingian Kingdoms*, Oxford (2013).

Klevnäs 2015

A. M. Klevnäs, Abandon Ship! Digging out the Dead from the Vendel Boat-Graves. *NAR* 48, 1, (2015), 1–20.

Klevnäs 2015

A. M. Klevnäs, Give and take: grave goods and grave robbery in the early middle ages. (A. M. Klevnäs and C. Hedenstierna-Jonson), *Own and be owned. Archaeological approaches to the concept of possession*, Stockholm (2015), 157–188.

Koch 2001

U. Koch, *Das alamansich-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*, vol. I–II, Stuttgart (2001).

Koncz 2014

I. Koncz, A hegyközi 6. századi temető időrendje és kapcsolattrendszere. *ArchÉrt* 139, (2014), 71–98.

Koncz 2015

I. Koncz, 568 – A historical date and its archaeological consequences, *ActaArchHung* 66, (2015), 315–340.

Kümmel 2009

C. Kümmel, *Ur- und frühgeschichtlicher Grabraub. Archäologische Interpretation und kulturantropologische Erklärung*, Münster-New York-München-Berlin (2009).

Lăzărescu 2011

V.-A. Lăzărescu, A funerary assemblage belonging to the Great Migration Period from Florești „Polus Center”, Cluj County, RO. *Instrumentum* 33, juin, (2011), 16–18.

Legoux 2005

R. Legoux, *La nécropole mérovingienne de Cutry (Meurthe-et-Moselle)*, Saint Germain-en-Laye (2005).

Legoux 2011

R. Legoux, *La nécropole mérovingienne de Bulles (Oise)*, vol. I–II, Saint Germain-en-Laye (2011).

Lovell 1997

N. C. Lovell, Trauma Analysis in Paleopathology. *YPA* 40, (1997), 139–170.

Martin 1986

M. Martin, Le Haut Moyen Age. In *Chronologie*.

Datation archéologique en Suisse, Bâle (1986), 99–117; 178–191.

Martin 1989

M. Martin, Bemerkungen zur chronologischen Gliederung der frühen Merowingerzeit. *Germania* 67, 1, (1989), 121–141.

Martin 2000

M. Martin, Mit Sax und Gürtel. Ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Nekropole von Kranj (Slowenien). (R. Bratož), *Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und Karolingischer Epoche. Anfänge der Slowenische Ethnogenese*, Ljubljana (2000), 141–198.

Martin 2008

M. Martin, Die absolute Datierung der Männergürtel im merowingischen Westen und im Awarenreich. *Antaeus* 29–30, (2008), 143–173.

Meindl et alii 1985

R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, R. P. Mensforth, R. A. Walker, A Revised Method of Age Determination Using the Os Pubis With a Review and Tests of Accuracy of Other Current Methods of Pubic Symphyseal Aging. *AJPA* 68, (1985), 29–45.

Nieveler, Siegmund 1999

E. Nieveler, F. Siegmund, The Merovingian chronology of the Lower Rhine Area: results and problems. (J. Hines, K. Høiland Nielsen and F. Siegmund), *The Pace of Time. Studies in Early-Medieval Chronology*, Oxford (1999), 3–20.

Ortner 2003

D. J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains* (2nd edition), London (2003).

Pardo, Ramos 2010

E. D. Pardo, R. C. Ramos, Las necropolis de época visigoda en la provincial de Guadalajara. Una revisión crítica. (J. Pinar Gil and T. J. Villena), *Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles V–VIII)* [Gausac 34–35], Sant Cugat del Vallès (2010), 131–143.

Petković 1995

S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije / The Roman Items of Bone and Antler from the Territory of Upper Moesia*, Beograd (1995).

Pilet 2002

C. Pilet, Réflexions sur le fibules en «S» découvertes en Normandie. (J. Tejral), *Probleme der Merowingerzeit im Mitteldonauraum*, Brno (2002), 247–272.

Pinar Gil 2015

J. Pinar Gil, Local realities and continental – wide fashions. Some paradoxes on 5th–6th century clothing ornaments in the west Mediterranean Provinces (and beyond). (D. Boschung, M. Danner and Ch. Radtki), *Politische*

Fragmentierung und Kulturelle Kohärenz in der Spätantike, Paderborn (2015), 249–290.

Pinar Gil, Ripoll 2007

J. Pinar Gil, G. Ripoll, Männergräber in Aquitanien, Septimanien und Hispanien (ca. 450–520). Neue Überlegungen. *APA* 39, (2007), 65–92.

Protase 2003

D. Protase, *Țaga. Două așezări din perioada finală a etnogenezei românilor (sec. IV–VI și sec. VII–VIII)*, Cluj-Napoca (2003).

Quast 2008

D. Quast, Funde aus dem fränkisch-alamannischen Gebiet im langobardenzeitlichen Pannonien. (J. Bernmann), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.*, Bonn (2008), 399–413.

Ripoll López 1986

G. Ripoll López, *La Ocupación visigoda en época romana a través de sus necrópolis (Hispania)*, Barcelona (1986).

Ripoll López 1986

G. Ripoll López, *Toréutica de la Bética (siglos VI y VII D.C.)*, Barcelona (1998).

Roska 1934

M. Roska, Das gepidische Gräberfeld von Verešmort-Marosveresmart (Turda-Tordaaranyos, Siebenbürgen). *Germania* 18, (1934), 123–130.

Roth 1978

H. Roth, Archäologische Beobachtungen zum Grabfrevel im Merowingerreich. (H. Jankuhn, H. Nehlsen und H. Roth), *Zum Grabfrevel in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Untersuchungen zu Grabraub und „haugbrot“ in Mittel- und Nordeuropa*, Göttingen (1978), 53–84.

Roht, Theune 1988

H. Roth, C. Theune, *Zur Chronologie merowingerzeitlicher Frauengräber in Südwestdeutschland*, Stuttgart (1988).

Siegmund 1995

F. Siegmund, Kleidung und Bewaffnung der Männer im östlichen Frankenreich. (A. Wiczorek, P. Périn, K. v. Welck und W. Menghin), *Die Franken – Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben. Ausstellungskatalog 2.*, Mainz (1995), 691–706.

Stadler 1979

P. Stadler, Das langobardische Gräberfeld von Mödling, Niederösterreich. *ArchAustr* 63, (1979), 31–47.

Stadler et alii 2003

P. Stadler, H. Friesinger, W. Kutschera, A. Priller, P. Steier, E. M. Wild, Ein Beitrag zur Absolutchronologie der Langobarden Aufgrund von ¹⁴C-datierungen und ein

Versuch zur Datierung der Beraubung Langobardischer Gräber. *ArchAustr* 87, (2003), 265–278.

Stanciu 2002

I. Stanciu, Gepizi, avari și slavi timpurii (sec. V–VII p. Chr.) în spațiul vestic și nord-vestic al României. *EphNap* 12, (2002), 203–236.

Stanciu 2011

I. Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii: (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu) / The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages: (the middle of the 5th century – early 7th century)*, Cluj-Napoca (2011).

Stanciu et alii 2007

I. Stanciu, F. Gogâltan, E. Apai, M. Ardeleanu, Sz. Ferencz, V. Sava, T. Daroczi, A. Dobos, Zs. Komáromi, G. Fodor, F. Ardelean, I. Marchiș, D. Tanasiciuc, V. Lăzărescu, L. Irimuş, D. Culic, A. Cociș, T. Kiss, E. Marchiș, A. Moraru, A. Sucala, A. Antal, M. Gui, E. Zalomi, F. Milașan, M. M. Diacu, V. Ila, com. Săvădisla, jud. Cluj, Punct: Pad (Autostrada Brașov-Borș, tronson 2B, km. 43+000–44+000). *CCA. Campania 2006*, București (2007), 393–395.

Steckel et alii 2011

R. H. Steckel, C. S. Larsen, P. W. Sciulli, P. L. Walker, *Data Collection Codebook for the Global History of Health Project*. (http://global.sbs.ohio-state.edu/new_docs/Codebook-01-24-11-em.pdf).

Tobias et alii 2010

B. Tobias, K. Wiltshke-Schrotta, M. Binder, Das Langobardenzeitliche Gräberfeld von Wien-Mariahilfer Gürtel. *JRZM* 57, (2010), 279–337.

Trotter, Gleser 1958

M. Trotter, G. C. Gleser, A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *AJPA* 16, (1958), 79–123.

Truc et alii 2009

M.-C. Truc, B. Bell, H. Cabart, T. Calligaro, S. Fischer, C. Paresys, W. Tegel, J.-H. Yvinec, Trois riches

tombes du VIe siècle sur le site de «La Tuilerie» à Saint-Dizier (Haute-Marne). (J. Guillaume et É. Peytremann), *L'Austrasie. Société, économies, territoires, christianisation. Actes des XXVIe Journées internationales d'archéologie mérovingienne, Nancy 2–25 septembre 2005, Mémoires publiés par l'AFAM*, tome XIX, Nancy (2009), 313–329.

Urlacher et alii 1998

J. P. Urlacher, F. Passard, S. Manfredi-Gizard, *La nécropole mérovingienne de la Grande Oye à Doubs, Département du Doubs*, Saint Germain-en-Laye (1998).

Vaday 2015

A. Vaday, The Langobard cemetery at Ménfőcsanak. *Antaeus* 33, (2015), 163–242.

Vercellotti et alii 2009

G. Vercellotti, A. M. Agnew, H. M. Justus, P. W. Sciulli, Stature Estimation in an Early Medieval (XI–XII c.) Polish Population: Testing the Accuracy of Regression Equations in a Bioarchaeological Sample. *AJPA* 140, (2009), 135–142.

Vida 2008

T. Vida, Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century). (F. Curta), *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Leiden – Boston (2008), 13–46.

Waldron 2009

T. Waldron, *Palaeopathology*, Cambridge (2009).

Werner 1962

J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, München (1962).

White et alii 2012

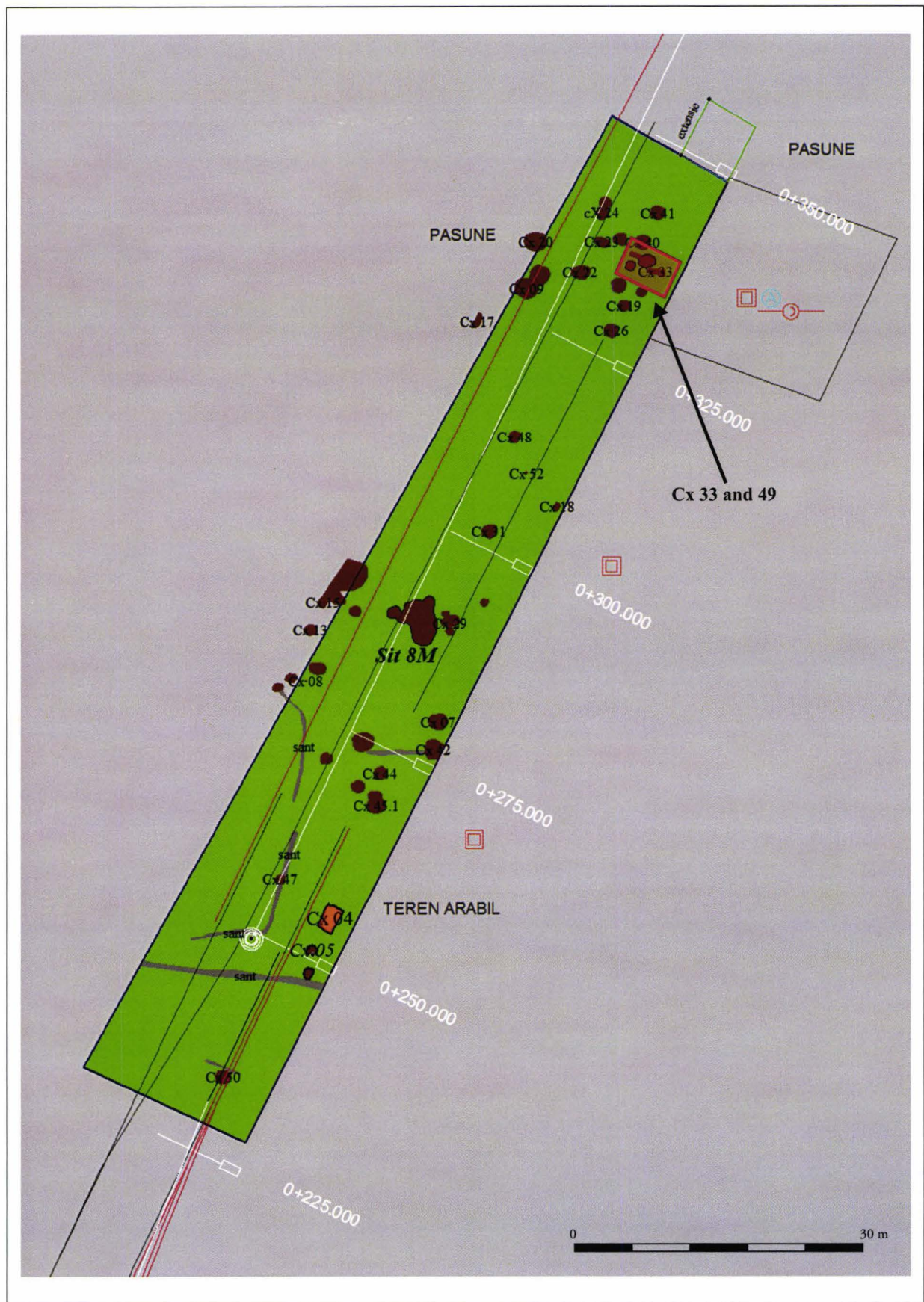
T. D. White, M. T. Black, P. A. Folkens, *Human Osteology* (3rd edition), Oxford (2012).

IstRom,

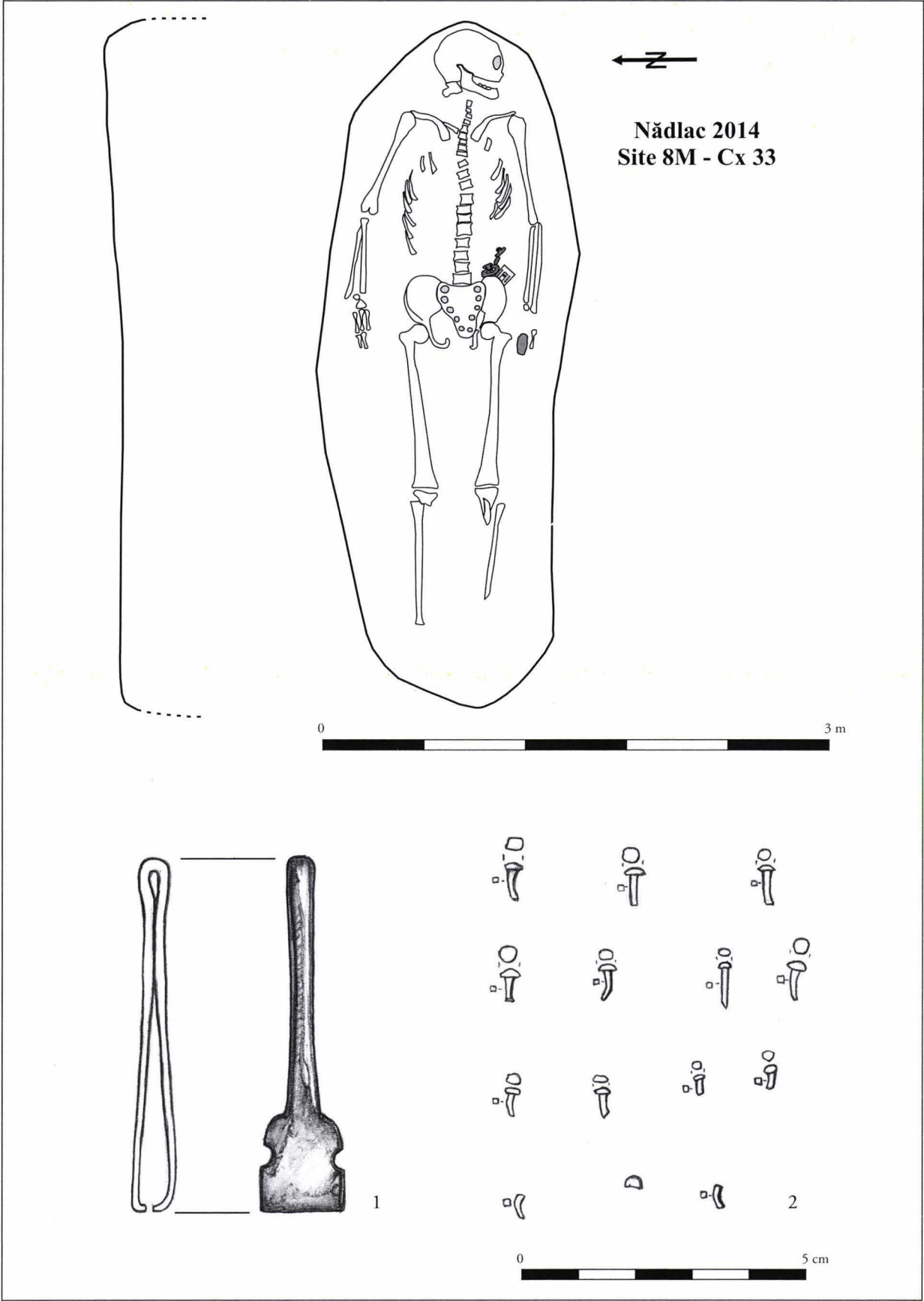
Istoria Românilor, vol 2, București (2010).

ANCIENT SOURCES

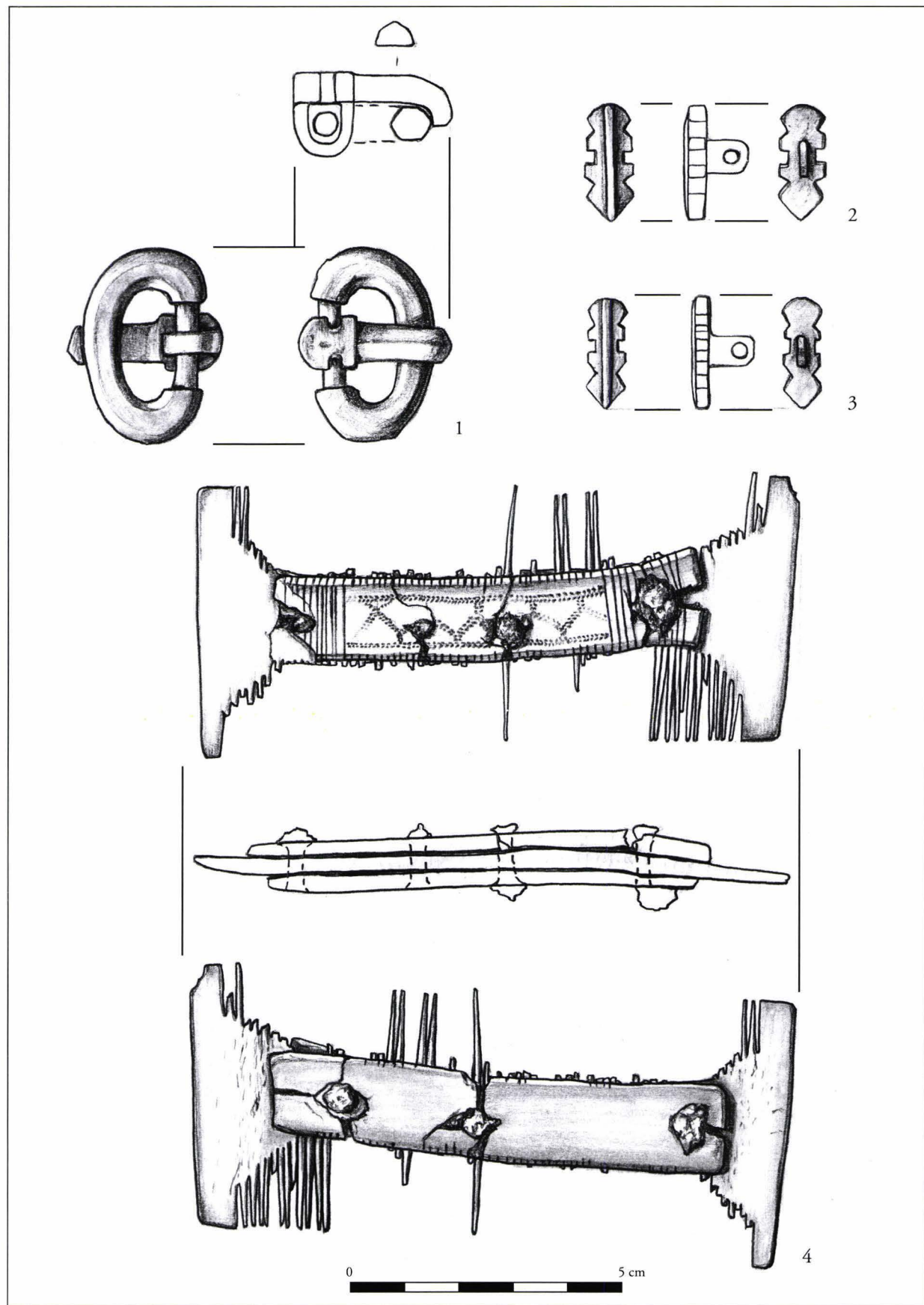
Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum / Istoria Longobarzilor*, București (2011).

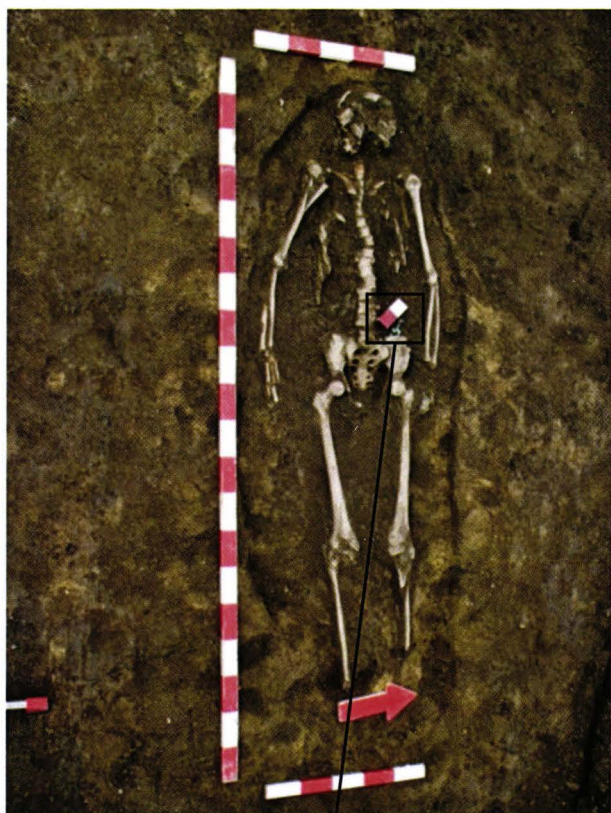
Pl. 1. Topographic plan of Site 8M at Nădlac (Arad County).

Pl. 2. Ground plan and funerary inventory of grave Cx 33.

Pl. 3. Funerary inventory of grave Cx 33.

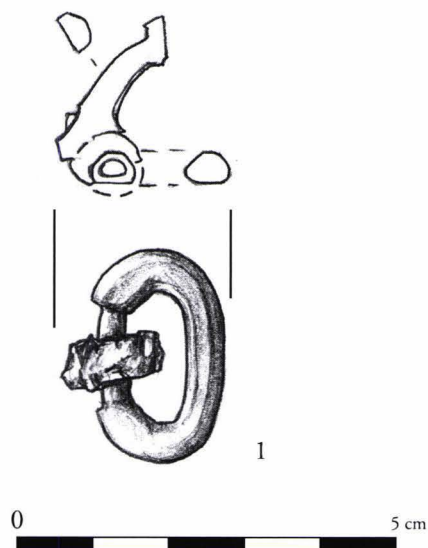
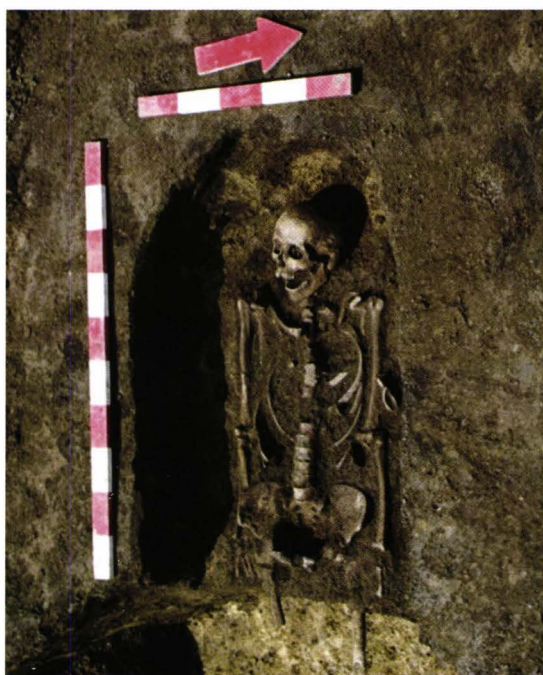
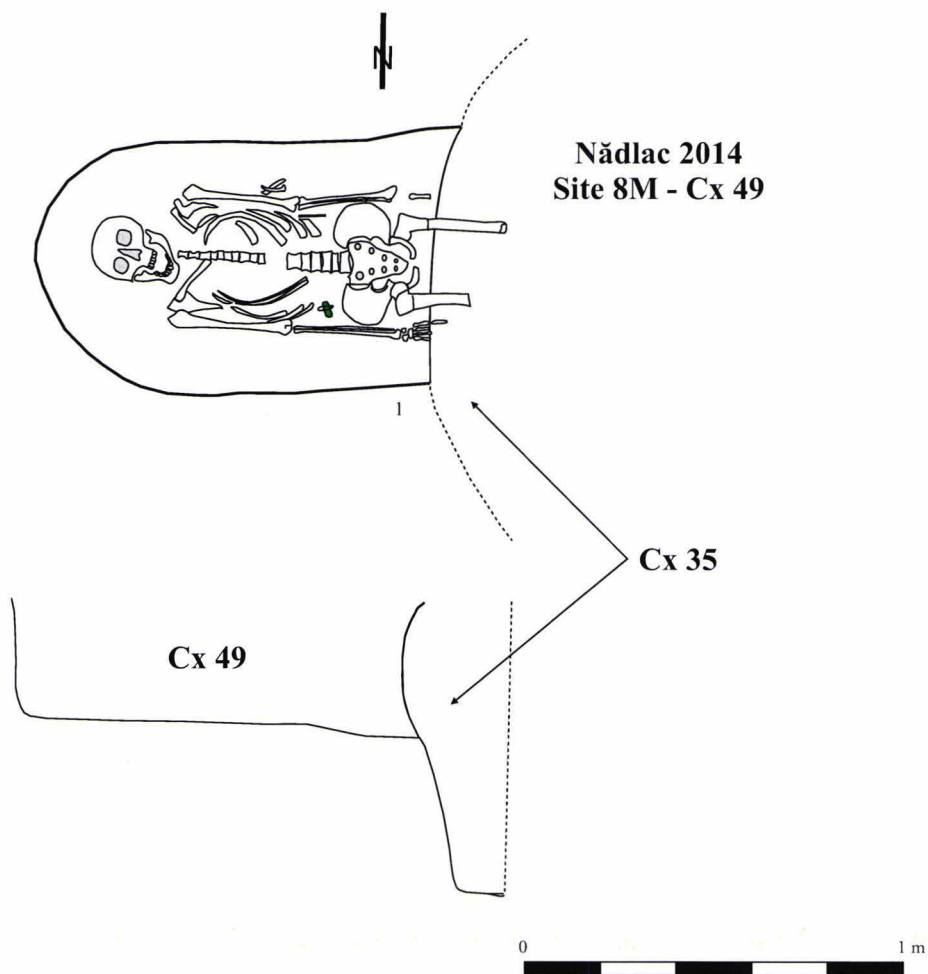

1

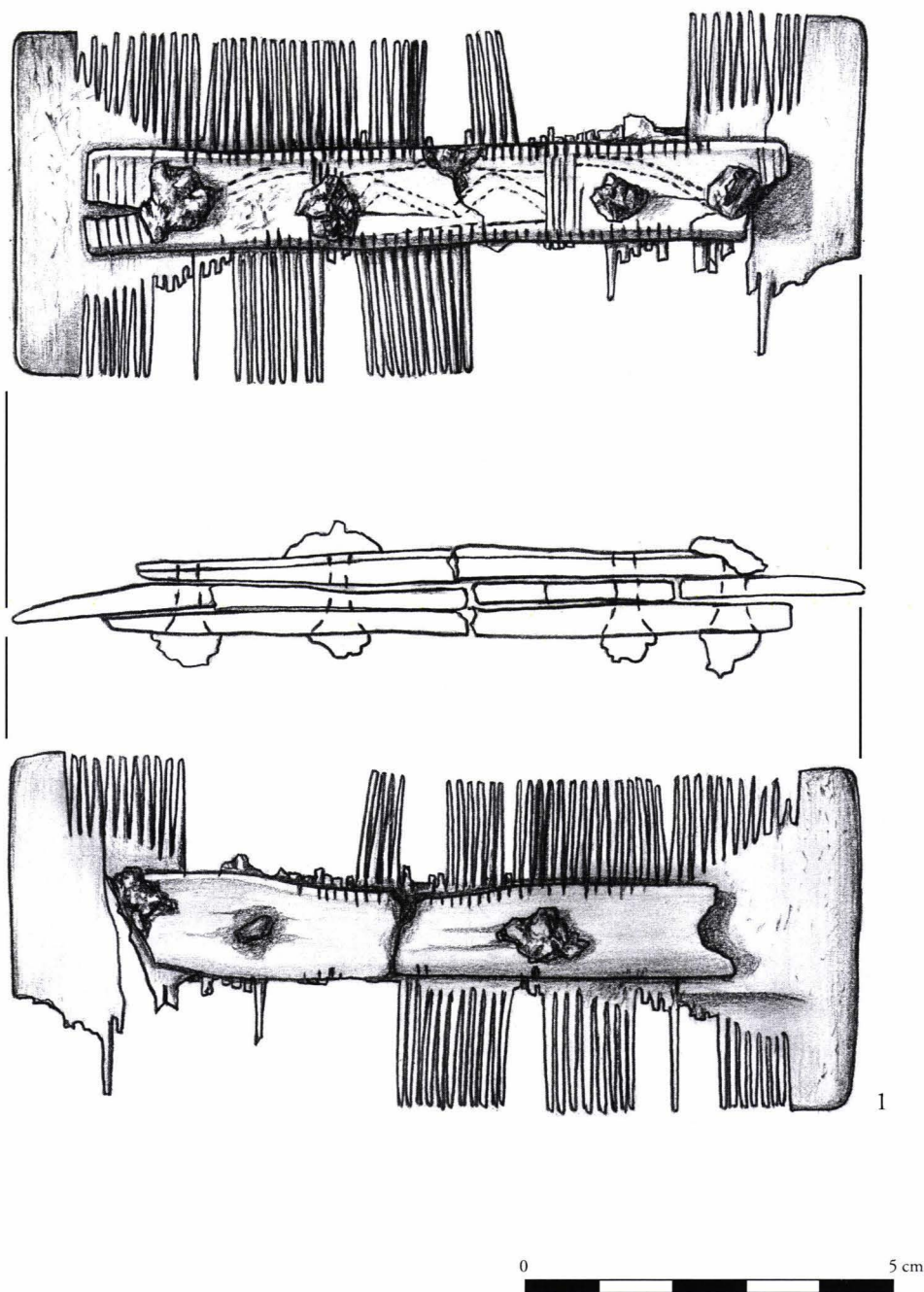

2

Pl. 4. Photographs of grave Cx 33 *in situ*.

Pl. 5. Ground plan, funerary inventory and *in situ* photograph of grave Cx 49.

Pl. 6. Funerary inventory of grave Cx 49.

REPERE ARHEOLOGICE PRIVIND STATUTUL POLITIC AL CRIȘANEI ȘI BANATULUI ROMÂNESC ÎN KAGANATUL AVAR*

Călin Cosma**

Cuvinte cheie: Avari, războinici, cimitire, statut politic, granițe.
Schlüsselworte: Awaren, Krieger, Friedhöfe, politischer Status, Grenzen.

Archäologische Hinweise für den politische Status des Kreischgebietes und des rumänischen Banats im Rahmen des awarischen Khaganats (Zusammenfassung)

Das Vorkommen awarischer Krieger im 7.–8. Jh. im Kreischgebiet und im rumänischen Banat ist ein unbestreitbarer Sachverhalt (Abb. 2–3). Zeugnisse dafür sind die Friedhöfe und die Einzelgräber, die zweifellos Krieger awarischer Herkunft angehörten.

Das Kreischgebiet wurde bis zur Weißen Kreisch von den Krieger kontrolliert, die sich an der mittleren Theiß festgesetzt hatten. Die Ebene zwischen der Weißen Kreisch und der Marosch, sowie die Banater Ebene, standen unter der Oberherrschaft des Awarenchefs, der das Machtzentrum an der unteren Theiß, mit dem Sitz in Kunágota, leitete (Abb. 4).

Dass sowohl die awarischen Nekropolen des 7. als auch jene des 8. Jh. im Gebiet westlich der Westkarpaten die Linie der Erdwälle nicht überschreiten, die von Norden nach Süden die Westebene Rumäniens und die Banater Ebene durchqueren, stützt die ältere Überlegung, dass diese Wälle als die östliche „Grenze“ des awarischen Khaganats gelten können. Das parallele Vorkommen der Erdwälle suggeriert die Phasen der Ausdehnung der Grenzen des Khaganats im Karpatenbecken in östliche Richtung. Dies ist besonders auf der Karte der Funde sichtbar, die die awarischen Friedhöfe des 8. Jh. im rumänischen Banat betreffen (Abb. 3–4). Die archäologischen Gegebenheiten zeigen, dass die Awaren nur die niedrigen Ebenen im Westen Rumäniens besetzten. Dies kann dadurch erklärt werden, dass die Ebene westlich der Westkarpaten ein günstiges Gebiet für die nomadische Lebensweise der awarischen Stämme war, die sich stets auf der Suche nach Ebenen für den Unterhalt der Rinderherden befanden. Außerhalb der Grenzen des awarischen Khaganats blieb die Banater Gebirgsgegend (Abb. 4).

Es ist schwierig zu schätzen, was genau der Beitrag der awarischen Welt zur Herausbildung der Sach- und geistigen Kultur im 8. und später im 9. Jh. in den Gebieten östlich der Theiß und im Inneren des Karpatenbogens war. Bezüglich des Kreischgebietes und des rumänischen Banats kann behauptet werden, dass es im Westen Rumäniens keinerlei in das 3.–5. Jahrzehnt des 9. Jh. datierbaren archäologischen Beweise für die Gegenwart awarischer Krieger gibt. Ich bestreite nicht kategorisch die Existenz von Nachkommen der Krieger des 8. Jh. Ihr Vorkommen im 9. Jh. im Westen Rumäniens muss aber wissenschaftlich mit konkreten archäologischen Zeugnissen bewiesen werden.

Precizări introductive

Crișana și Banatul sunt entități teritoriale distincte în geografia fizică a României¹. Crișana, este delimitată la nord de bazinul Superior al Erului, la sud de cursul Mureșului, spre est de Carpații Occidentali, iar spre vest de fluviul Tisa². Banatul românesc este mărginit spre est de cres-

tele Carpaților Occidentali, spre nord teritoriul este limitat de râul Mureș, iar spre sud de Dunăre³. Organic, Crișana și Banatul sunt în interdependență cu bazinul mijlociu și inferior al Tisei. Sudul Banatului se integrează în bazinul inferior al Dunării⁴ (Fig. 1).

De-a lungul istoriei, individualitatea geografică a celor două provincii din partea vestică a României, a generat și fenomene istorice distincte de la o regiune istorică la alta. Este suficient

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFIS-CDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0278.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, e-mail:cosma.calin@yahoo.com.

¹ Pop 2003, 11–27.

² Cosma 2002, 16–19; Pop 2003, 11, 17–20.

³ Pop 2003, 11, 15–21; Mare 2004, 9–11.

⁴ Mare 2004, 9–11.

Fig. 1. Harta regiunilor

să amintim că în antichitate cea mai mare parte din teritoriul Banatului a fost integrat în granițele Imperiului roman, beneficiind de toate avantajele culturii romane, în comparație cu Crișana rămasă în „barbaricum”. Și în Evul Mediu timpuriu, cele două provincii românești au fost tratate diferit de către marile puteri militare, care și-au disputat întâietatea în Bazinul Carpatic⁵. Tratarea separată a fenomenelor arheologico-istorice la nivelul fiecăreia din cele două teritorii geografice din Vestul României, este o modalitate mult mai eficientă pentru a percepe în termeni cât mai clari transformările culturale, economice și socio-politice petrecute pe parcursul secolelor VII–VIII în zonele estice ale Bazinului Carpatic.

Date introductive

Din punct de vedere istoric, desființarea statului gepid în anul 567 a însemnat și crearea unui nou pol politic în Pannonia, coordonat de avari, situație politică ce a avut o însemnătate deosebită

pentru istoria Europei central sud-estice. Unii istorici consideră anul 567 chiar momentul de început al Evului Mediu timpuriu în anumite teritorii riverane ale Dunării⁶. Pe parcursul secolelor VII–VIII, Kaganii avari au urmărit, printr-o serie de acțiuni războinice, să mărească granițele Imperiului, pe de o parte, iar pe de altă parte, și-au propus doar să controleze anumite zone din centrul și sud-estul Europei. Crișana și Banatul, au fost și ele vizate de politica expansionistă avară.

În istoriografie au fost emise o serie de ipoteze referitoare la motivele care au generat extinderea influenței avari și în zonele estice ale Bazinului Carpatic. Cele mai importante dintre acestea sunt: intenția avarilor de a distruge puterea gepizilor de la est de Tisa, inclusiv din Podișul Transilvaniei, încă activi în această zonă și după 576; dorința Kaganilor de a stăpâni zonele salinifere și aurifere, precum și monitorizarea comerțului pe valea Mureșului dinspre Podișul Transilvaniei spre Europa centrală, dar și invers; intenția de a stăpâni zonele de pășunat din Banat, Crișana și Podișul Transilvaniei (în ultimul caz fiind vorba de valea

⁵ Vezi de exemplu: Erdély Története 1986, 164–177; Bóna 1990, 90–101; Rusu 1997, 177–450; Stanciu 2000, 403–426; Cosma 2002, 13–16; Bărbulescu 2003, 178–185; Năgler 2003, 199–211; Stanciu 2002, 203–236; Mare 2004, 9–24; Stanciu 2011, 13–26; Cosma 2012, 137–154.

⁶ Rusu 1977, 194; Pohl 1988, 52–57; Zábajník 2004, 132; Curta 2006, 178.

Târnavelor și a Someșului), spre a le utiliza pentru propriile turme de animale⁷.

Dezbaterea pornește de la mai vechile dovezi arheologice referitoare la prezența avară în Vestul României, la care se adaugă și o serie de noi date din domeniu. Ambele informații, privite acum dintr-o nouă optică, oferă posibilități pentru o reevaluare a „momentului avar” în istoria celor două provincii românești din vestul României. Pentru ca rezultatele finale ale acestui demers științific să fie cât mai credibile (în viziunea mea), precizez că am utilizat doar descoperirile funerare din Crișana și Banat (cimitire și morminte), atribuibile fără rețineri războinicilor avari. La acestea am adăugat numai acele artefacte care, deși descoperite întâmplător, sunt totuși piese care cu certitudine provin din morminte avară. Acestea se concretizează în arme, piese de harnașament, dar și obiecte ce împodobeau vestimentația războinicilor avari de diferite ranguri precum și a suitelor militare, sau a persoanelor cu rang înalt în ierarhia societății avară. Am exclus intenționat din lista descoperirilor toate acele artefacte fără putere cronologică și etnică, descoperite întâmplător în

mai îndepărtată de centrul avar din Pannonia sunt cea mai bună dovadă a faptului că respectivele teritorii erau dominate efectiv de Kaganii avari. Acest raționament poate fi aplicat și în ceea ce privește prezența avarilor în Crișana și Banat. Cimitirele sau mormintele izolate avară se constituie în cele mai importante dovezi pentru a defini relația dintre Kaganatul avar și cele două provincii românești din Vestul României. Utilizarea informațiilor care îi vizează doar pe războinicii avari creează posibilitatea unei analize pertinente ce poate oferi răspunsuri plauzibile la o serie de întrebări care sintetizate se referă la statutul politic, militar și economic al Vestului României în secolele VII–VIII.

Crișana (Lista 1; Tabelul 1; Fig. 2)

Între bazinul superior al Erului și până la Crișul Alb, pe axa nord-sud, și până la Carpații Occidentali, spre est, cu excepția a două cataramă avară care provin de la Girișul de Criș (probabil inventar mortuar¹⁰), lipsesc descoperirile funerare databile în secolele VII–VIII¹¹. În acest context trebuie precizat și faptul că în spațiul geografic men-

Situri	C	A	PH	ÎC	LC	Ac	Ca	P	Ah	FI	D
1. Pecica	X	X	X				X	X			Sec. VII
2. Peregu Mare	X	X	X		X	X			X		Sec. VII
3. Socodor	X		X	X	X					X	760–800/830

Legendă: C – Cimitire; M – Morminte; CF – Caracter funerar; Arme; PH – Piese de harnașament; ÎC – Însmormântare cu cal; LC – Limbă de curea; Ac – Aplici de centură; Ca – Cataramă; P – Podoabe; Ah – Aplici de harnașament; Ce – Ceramică; OCG – Obiecte de uz casnic și gospodăresc; Mo – Monede; FI – Fără inventar; D – Date.

Tab. 1 – Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din Crișana

diferite localități din Crișana și Banat⁸. Sunt piese despre care nu există informații topografice și de asemenea nu dispun de context arheologic.

Motivul pentru care am ales să mă refer doar la mărturiile atribuibile fără îndoială avarilor este unul simplu: luptătorii avari de diferite ranguri și suitele lor militare, se remarcă în Bazinul Carpatic printr-o ținută vestimentară, printr-un mod de viață, de luptă și mai ales de însmormântare inconfundabile, specifice etniei lor⁹. Cimitirele avară prezente într-o anumită zonă mai apropiată sau

ționat mai sus și în același interval cronologic, nu sunt înregistrate nici foarte multe așezări umane (sunt chiar puține). Ele sunt întâlnite numai în zona de câmpie, foarte aproape de granița vestică a României¹².

Singurele dovezi certe ale prezenței avară în Crișana, la est de granița vestică a României au fost descoperite la sud de Crișul Alb la: Pecica, Peregu Mare și Socodor.

Cimitirele la Peregu Mare și Pecica sunt dispuse geografic în câmpia Mureșului, imediat în dreapta

⁷ Vezi: Horedt 1956, 393–406; Horedt 1958, 61–108; Horedt 1968, 103–120; Rusu 1977, 169–213; Erdély Története 1986, 164–177; Bóna 1990, 90–101; Garam 1994, 171–181; Rusu 1997, 222–271.
⁸ Pentru o serie de probleme teoretice referitoare la interpretarea descoperirilor din secolele VII–VIII din vestul României vezi: Cosma 2015, 228–230, 237–241.
⁹ De exemplu: Mauricius, XI, 2; Agathias I, 3.30; Horedt 1958, 62–69; Bóna 1980, 31–95; Erdély Története 1986,

164–166; Garam 1987, 191–202; Pohl 1988; Pohl 2003, 574–578.
¹⁰ Cosma 2002, 193, nr. 99, fig. 5; Cosma 2012, 138–145, fig. 1.
¹¹ Cosma 2002, 25–28, 35–42, 155–162, fig. 2; Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.
¹² Cosma 2002, 25–28, 35–42, 155–162, fig. 2; Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

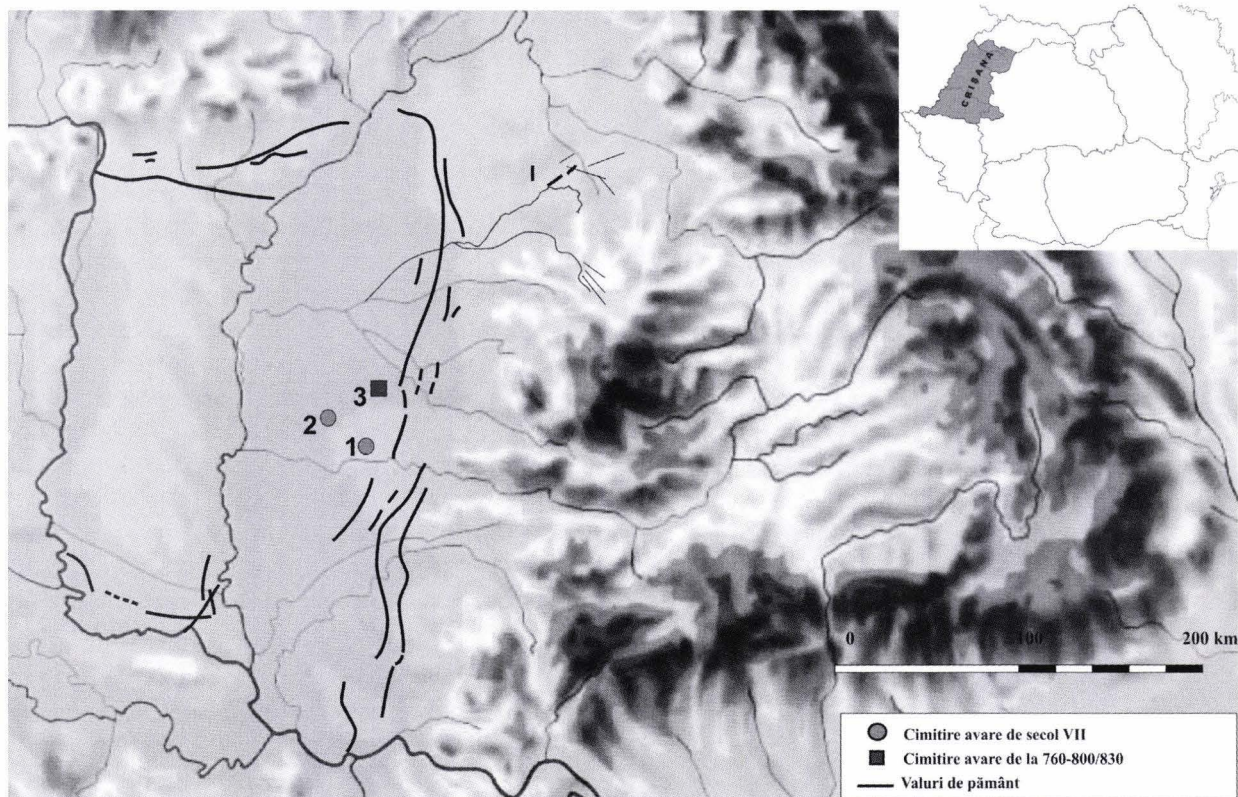

Fig. 2. Cimitire, morminte și descoperiri funerare din secolele VII–VIII din Crișana Abb. 2 – Friedhöfe, Gräber und Grabfunde des 7.–8. Jh. im Kreischgebiet

1. Pecica; 2. Peregu Mare; 3. Socodor

fluviului, aproape de granița vestică a României (Fig. 2). Ambele necropole, conform datelor arheologice păstrate, datează în secolul VII. A fost recuperat inventar funerar ce constă din armament, piese de harnașament, dar și câteva accesorii vestimentare sau podoabe. Se poate aprecia faptul că în cele două cimitire au fost înmormântați în principal luptători de rând din armata avară.

Cimitirul de la Socodor, datat în a doua jumătate a secolului VIII, se află la sud de Crișul Alb, în stânga segmentelor de valuri de pământ din câmpia vestică a României¹³ (Fig. 2). La Socodor au fost dezvelite mai multe morminte de inhumație. Numai unul dintre acele morminte a conținut inventar. El constă din artefacte care sunt specifice mobilierului funerar al unui șef militar avar. Războinicul a fost înmormântat cu un cal sacrificat. Cei înmormântați fără artefacte, îi desemnează deopotrivă pe slugile războinicului deja pomenit, și/sau poate pe oamenii de rând ai comunității avar care și-a avut vatra undeva în hotarul satului Socodor. Putem să presupunem că războinicul din necropola de la Socodor a fost mai degrabă șeful comunității avar din zona respectivă, decât un

luptător avar aflat doar în trecere prin teritoriile din stânga Crișului Alb.

Consemnăm deci, pentru Crișana, numărul extrem de redus de cimitire și/sau morminte avar și chiar lipsa lor din anumite zone, precum cea dintre Bazinul inferior al Erului și Crișul Alb. Absența obiectivelor funerare avar din zona de la nord de Crișul Alb poate fi pusă pe seama lipsei de cercetări arheologice în zonă. Pe de altă parte însă, este foarte posibil ca respectivul teritoriu să nu fi prezentat un interes economic foarte mare pentru conducătorii Imperiului avar. Cu toate acestea, cele câteva așezări din Câmpia de Vest, masate în stânga și dreapta Crișului Repede, la ieșirea fluviului din România, databile în secolele VII–VIII/IX, presupun totuși un control al războinicilor avari și asupra teritoriului în care acele așezări sunt prezente. Faptul că toate așezările umane din secolele VII–VIII/IX, din Câmpia de Vest a României, sunt dispuse geografic în stânga valurilor de pământ ce traversează Crișana de la nord la sud, sugerează fixarea graniței vestice a Kaganatului avar pe linia acelor construcții de pământ¹⁴. Așezările din stânga și dreapta Crișului Repede se înscriu în cercul mai

¹³ Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

¹⁴ Cosma 2002, 25–28, 35–42, fig. 2; Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

mare de descoperiri avarie întâlnite în zona bazinului mijlociu al Tisei¹⁵. De acolo au venit războinici avari pentru a controla și/sau a percepe tribut de la comunitățile umane din sectorul românesc al văii Crișului Repede.

Lipsa cimitirelor sau a mormintelor avarie din Câmpia Crișanei, între bazinul superior al Erului și Crișul Alb, inclusiv din zona valurilor de pământ, susține faptul că ne aflăm într-o zonă periferică a Kaganatului avar. Datele de până acum presupun un dezinteres al Kaganilor avari pentru spațiul Câmpiei vestice, de la est de valurile de pământ și până la crestele Munților Apuseni.

În ceea ce privește zona dintre Crișul Alb și Mureș, remarcăm faptul că cimitirele avarie, atât cele două din secolul VII (Pecica și Peregul Mare), cât și cel din secolul VIII (Socodor), sunt atestate doar în zona de câmpie, la vest de valurile de pământ (Fig. 2). Conform acestor date se poate presupune că și în sudul Câmpiei vestice a României, războinicii avari au fixat granița imperiului pe ductul valurilor de pământ prezente în acea zonă. Necropolele de la Pecica și Peregul Mare pot fi atribuite primului val de cuceritori avari. Împreună cu cimitirele din stânga Mureșului, din Banatul românesc (cimitire care vor fi prezentate în continuare), conturează limita geografică unde s-a oprit expansiunea avară, după cucerirea Panoniei. Este vorba doar de zona de câmpie din stânga și

avar nu au fost extinse la est de limita valurilor de pământ din Câmpia vestică a României, sectorul de Sud. Cele câteva așezări umane din secolele VIII–IX, din zona deluroasă și muntoasă de pe valea Crișului Negru sau al Crișului Alb¹⁶, puteau fi controlate cu ușurință de către războinicii avari cantonați la vest de valurile de pământ din partea de sud a Crișanei.

În concluzie, se poate preciza că atât în secolul VII cât și în secolul VIII, în Crișana avem două zone distincte. Prima este formată de grupul de așezări umane din secolele VII–VIII/IX, situat în dreapta și stânga Crișului Repede, înainte de ieșirea fluviului din țară. Acele comunități marchează limita estică a Kaganatului avar, pe ductul Crișului Repede. Ele se integrează în aria de descoperiri avarie din bazinul mijlociu al Tisei¹⁷. Cea de-a doua zonă a fost spațiul dintre Crișul Alb și Mureș, până la linia valurilor de pământ ce traversează vestul României de la nord la sud (Fig. 2). Din punct de vedere politic și militar această zonă de sud a Crișanei, a constituit periferia nord-estică a provinciei avarie (cu granița pe linia valurilor de pământ) din zona Tisei inferioare, „Aul” avar care și-a avut centrul de putere la Kunágota¹⁸.

Banatul românesc (Lista 2; Tabelul 2; Fig. 3)

Prezența avară nemijlocită în Banatul românesc este atestată atât la nivelul secolului VII cât și pe

Situri	C	M	CF	A	PH	ÎC	LC	Ac	Ca	P	Ah	Ce	OCG	Mo	D
1. Comloșu Mare		X		X		X									Sec. VII
2. Comloșu Mare	X					X									Sec. VII
3. Comloșu Mare			X			X									Sec. VII
4. Dudeștii Vechi	X			X	X		X			X					Sec. VII
5. Lunga	X				X	X									Sec. VII
6. Orșova Veche			X	X			X	X	X		X				Sec. VII
7. Sânnicolau Mare	X				X	X		X				X			Sec. VII
8. Sânpetru German		X		X	X	X	X			X				X	Sec. VII
9. Sânpetru German		X		X	X	X									Sec. VII
10. Vizejdia	X				X							X			Sec. VII
11. Cenad	X			X			X		X	X		X	X		710/720–800/830
12. Denta	X						X	X							710/720–800/830
13. Timișoara	X			X	X	X	X	X	X			X	X	X	710/720–800/830
14. Sănandrei	X						X	X				X			710/720–800/830

Legendă: C – Cimitire; M – Morminte; CF – Caracter funerar; Arme; PH – Piese de harnașament; ÎC – Însmormântare cu cal; LC – Limbă de curea; Ac – Aplici de centură; Ca – Catrame; P – Podoabe; Ah – Aplici de harnașament; Ce – Ceramică; OCG – Obiecte de uz casnic și gospodăresc; Mo – Monede; D – Datare.

Tab. 2 – Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din Banat

dreapta Mureșului, fără a se extinde spre zona deluroasă. Nici în secolul VIII granițele Imperiului

¹⁵ ADAM 2002, harta 2–3.

¹⁶ Cosma 2002, 25–28, 35–42, 155–162, fig. 2; Cosma 2012, 138–145, fig. 1–2.

¹⁷ ADAM 2002, harta 2–3.

¹⁸ Erdély Története 1986, 166.

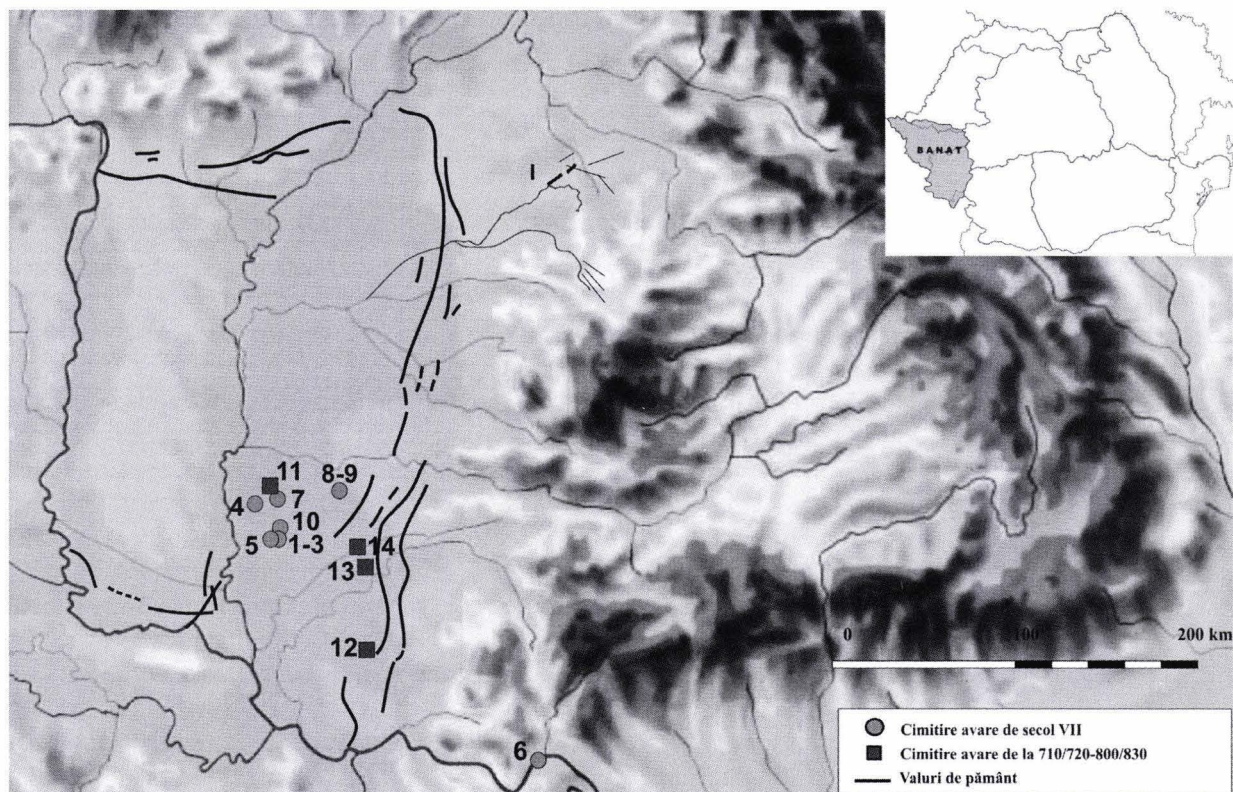

Fig. 3. Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din secolele VII–VIII din Banat Abb. 3 – Friedhöfe, Gräber und Grabfunde des 7.–8. Jh. im Banat

1–3. Comloșu Mare; 4. Dudeștii Vechi; 5. Lunga (Timiș); 6. Orșova Veche (Mehedinți); 7. Sânnicolau Mare; 8–9. Sânpetru German; 10. Vizejdia; 11. Cenad; 12. Denta; 13. Timișoara; 14. Sânnandrei (Timiș)

parcursul secolului VIII. Am înregistrat un număr de 10 cimitire și morminte avare databile în secolul VII și patru obiective funerare avare încadrate în secolul VIII (Lista 2; Tabelul 2; Fig. 3)

Din punct de vedere geografic, cu o singură excepție (Orșova Veche), toate cimitirele avare din Banat, datate în secolul VII, sunt atestate numai în zona de câmpie a Mureșului nu departe de cursul fluviului, foarte aproape de granița vestică a României. În aceeași ordine de idei trebuie menționat că, în totalitate, respectivele descoperiri funerare avare sunt poziționate la vest de primul segment vestic al valurilor de pământ din vestul României¹⁹ (Fig. 3).

Trebuie remarcat mormântul avar de la Sânpetru German/Magazin, datat în a doua jumătate a secolului VII. Războinicul a fost înmormântat cu arme, piese de harnașament, podoabe din argint, bronz, un cercel și o monedă din aur, fapt care îl plasează pe respectivul luptător în cadrul elitei militare avare. Tot la Sânpetru German, dar într-o altă zonă, în punctul Goliat, a mai fost descoperit

un mormânt datat tot în secolul VII. Acesta din urmă a conținut doar arme, piese de harnașament și oase de cal, fapt ce îl atribuie unui războinic de rând din armata avară, prin comparație cu războinicul de elită dezgropat în punctul „Magazin” din Sânpetru German.

Importante sunt și mormintele de la Sânnicolau Mare și Dudeștii Vechi, datate de asemenea în secolul VII. De la Sânnicolau Mare, provine un mormânt de războinic, a cărui centură a fost ornamentată cu aplici cu modele realizate prin presare. Ele îl plasează pe luptător în categoria războinicilor cu rang superior în armata avară. Și la Dudeștii Vechi au fost descoperite morminte ce au aparținut unor personaje importante din elita războinică avară, din prima perioadă din evoluția Kaganatului avar.

Conform inventarului arheologic (arme, înmormântare cu cal, piese de harnașament), cimitirele și mormintele avare descoperite în diferite puncte ale hotarului localității Comloșu Mare și Lunga, pot fi puse pe seama unor luptători de rând din armata avară. Nu este exclusă existența în secolul VII, în zona actualei localități Comloșu Mare, a unui centru militar mai mare, în care au fost cantonați luptători de rând din armata avară.

¹⁹ Pentru diferite opinii referitoare la valurile de pământ din câmpia vestică României vezi de exemplu: Rusu 1977 196–197; Istvánovits, Kulcsár 2002, 625–628; Garam *at alii* 2003.

Obiectivul funerar de la Orșova Veche (aproape de Dunăre), face notă discordantă prin poziția sa geografică, în comparație cu toate celelalte descoperiri funerare prezentate mai sus. Deși datează în secolul VII, respectivul punct arheologic este în afara ariei de descoperiri avară din Câmpia Banatului, toate masate nu foarte departe de valea Mureșului (Fig. 3). Întregul material arheologic (accesorii, podoabe, arme, etc.), susțin prezența la Orșova Veche a unei, sau a unor persoane cu rang superior în cadrul elitei avară.

Zona Banatului românesc rămâne și pentru secolul VIII un spațiu geografic important pentru avari. O dovedesc prezența în teritoriu a cimitirelor avară de la: Cenad, Denta, Sânnandrei și Timișoara. În toate cimitirele au fost descoperite, unul, două sau mai multe morminte cu un inventar bogat care au aparținut șefilor militari din cadrul elitei avară. Necropolele au conținut însă și sepulturi fără arme și cu puține accesorii vestimentare sau chiar lipsite de inventar. În acestea din urmă au fost înmormântați slujitorii elitelor și a suitelor militare avară. Faptul că și în secolul VIII elitele militare din cimitirele din Banat erau de origine avară, este confirmat de analizele antropologice ale unui schelet provenit din necropola de la Sânnandrei²⁰.

Cimitirele dateate în secolul VIII, sunt întâlnite într-un teritoriu mult mai mare, în comparație cu cel în care se află necropolele dateate în secolul VII. Cu toate acestea, deși sunt întâlnite la o mai mare distanță de Mureș, totuși nici un cimitir nu este atestat în zonele piemontane sau montane ale Banatului. Reținem deci, că și cimitirele avară din secolul VIII din Banat, sunt prezente numai la vest de valurile de pământ (Fig. 3). Respectiva situație este o realitate arheologică importantă pentru a susține faptul că în Banatul românesc (la fel ca și în Crișana și într-o anumită măsură și în nord-vestul României), valurile de pământ au constituit granița estică a Kaganatului avar²¹.

Analiza dispunerii geografice a necropolelor combinată cu datarea respectivelor situri, oferă o serie de observații ce trebuie reținute. Astfel, cimitirele și mormintele dateate în secolul VII sunt dispuse doar în zona de câmpie foarte aproape de vărsarea Mureșului în Tisa. Aceste necropole împreună cu cele din dreapta Mureșului, din sudul Crișanei, marchează limita estică a granițelor Kaganatului avar în prima jumătate a secolului VII (Fig. 3). Războinicii înmormântați în cimitirele dispuse foarte aproape de Mureș, au avut pe lângă sarcina

de a apăra teritoriul (și granița), și pe aceea de a supraveghea și asigura condiții optime desfășurării traficului de produse și oameni pe Mureș, dinspre Podișul Transilvaniei spre Pannonia, dar și invers.

Pe parcursul secolului VIII Kaganatul avar își extinde granițele la o distanță mai mare de valea Mureșului, spre sud-estul Banatului, dar ele se fixează tot în zona de câmpie. Nu sunt dovezi arheologice, cel puțin până acum, care să presupună sau să susțină un control al avarilor asupra Banatului Montan în secolele VII–VIII. Descoperirile de la Denta și Orșova Veche, localități poziționate mai departe de Tisa și Mureș, dar foarte aproape de Dunăre (cea din urmă), pot fi interpretate ca puncte de graniță, de control, instituite și coordonate de puterea avară. Deci, se poate susține că avarii au fost interesați să stăpânească doar zonele joase de câmpie, atât din Banatul românesc, cât și câmpia dintre Mureș și Crișul Alb, teritorii necesare pentru întreținerea turmelor de vite.

Cu toate că descoperirile avară din Banat sunt mai numeroase decât în Crișana, sau nord-vestul României²², totuși ele sunt reduse numeric pentru a susține existența unui „Aul” avar în Banat. La fel ca și zona bazinului superior al Erului, ori Crișana și Banatul de câmpie trebuie privit ca o zonă periferică a Kaganatului avar. Banatul de câmpie, împreună cu sudul Crișanei, a făcut parte din marea provincie avară localizată în zona Tisei inferioare²³. Este însă foarte posibil ca cimitirele din Banat din secolul VIII să corespundă unor mici centre de putere avară. Acestea au fost inițiate de șefi militari avari, înconjurați de propriile suite militare. Însă, nici unul dintre aceștia nu au fost independenți. Toți și-au manifestat puterea în teritoriu, în virtutea dreptului conferit de șeful militar de la Kunágota (personalitate marcantă în ierarhia politică și militară a Kaganatului avar), stațiune care a fost creditată ca și capitala „Aul”-ului de pe Tisa inferioară²⁴.

Chiar dacă nu se poate vorbi de un „Aul” independent în zona Banatului de câmpie, totuși se poate lua în calcul posibilitatea ca respectivul teritoriu să fi avut un loc ceva mai important în strategia militară avară. În perioada avară limita câmpiei Banatului a constituit un spațiu de frontieră, instituită pe Dunăre, pe care avarii au dorit să îl apere cât mai eficient, dar și să controleze într-un mod cât mai eficace comerțul din zonă, creând chiar puncte de vamă²⁵.

²⁰ Muntean/Muntean 2001, 265–268, 272.

²¹ Supoziția a fost enunțată cu câțva timp în urmă de către M. Rusu: Rusu 1977, 196–197.

²² Cosma 2015a, 281–306.

²³ Erdély Története 1986, 166.

²⁴ Erdély Története 1986, 166.

²⁵ Erdély Története 1986, 166.

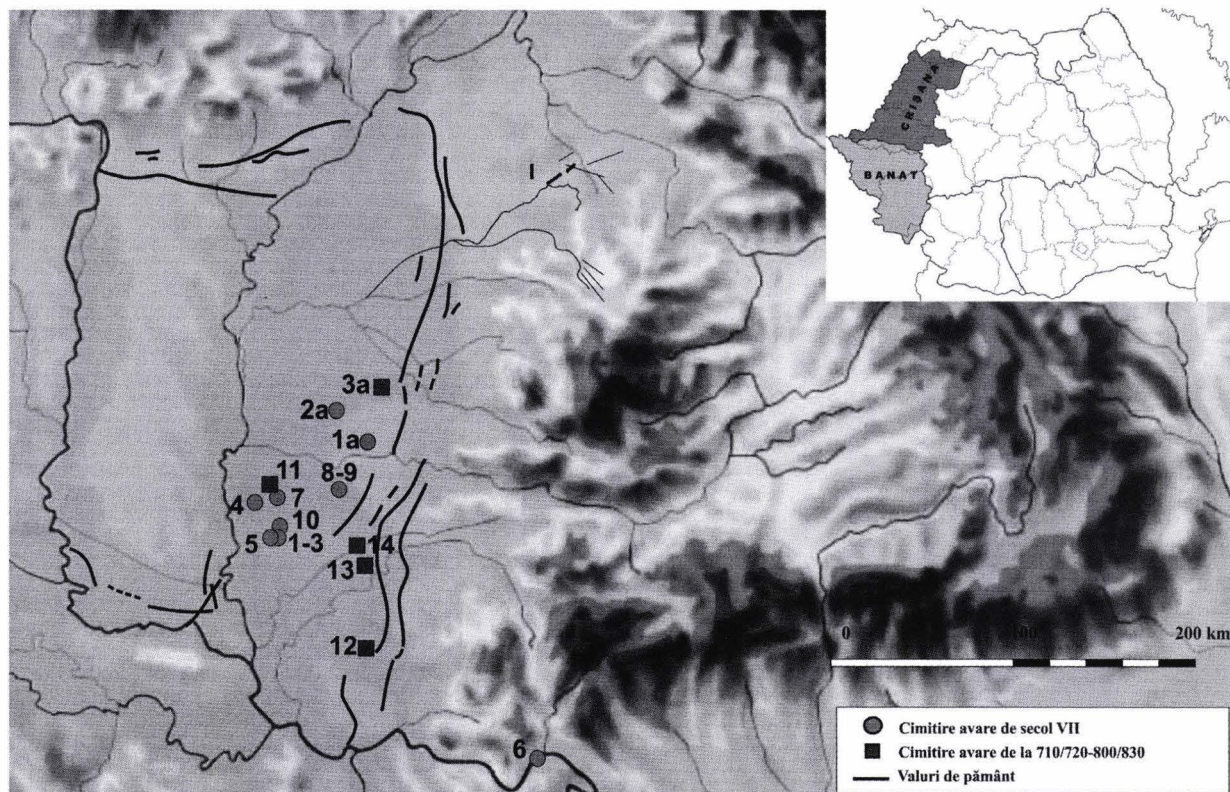

Fig. 4. Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din secolele VII–VIII din Banat și Crișana Abb. 4 – Friedhöfe, Gräber und Grabfunde des 7.–8. Jh. im Banat und im Kreischgebiet

Banat: 1–3. Comloșu Mare; 4. Dudeștii Vechi; 5. Lunga (Timiș); 6. Orșova Veche (Mehedinți); 7. Sânnicolau Mare; 8–9. Sânpetru German; 10. Vizejdia; 11. Cenad 12. Denta; 13. Timișoara; 14. Sânnandrei (Timiș)
Crișana: la. Pecica; 2a. Peregu Mare; 3a. Socodor

Faptul că Banatul a fost în secolul VIII un teritoriu cu o oarecare importanță în geografia politică a Kaganatului avar este sugerat și de faimosul tezaur din piese de aur descoperit la sfârșitul secolului al XVIII-lea, undeva în hotarul localității Sânnicolau Mare²⁶. Au fost recuperate un număr de 23 de piese, împreună însumând circa 10 kg de aur. Vasele, cănille, paharele și accesoriile vestimentare, toate inventar al tezaurului, sunt adevărate opere de artă de o frumusețe excepțională. Îmbină mai multe stiluri artistice europene și orientale, la modă în secolele VII–VIII. Pe una dintre căni apare și titlul unei demnități avar în combinație cu două nume de persoane: jupanii Buyla și Butaul. Tezaurul a fost ascuns cândva la sfârșitul secolului VIII, o perioadă de timp extrem de agitată din punct de vedere politico-militar, marcată de luptele pentru putere din Imperiul Bizantin, de implicarea armată din ce în ce mai accentuată a bulgarilor în regiunea Dunării de jos, precum și de debutul conflictelor dintre Kaganatul avar și Imperiul Carolingian. În funcție de valoarea

artistică excepțională, dar și intrinsecă a tezaurului de la Sânnicolau Mare, s-a considerat că el a aparținut unui înalt demnitar avar din vârful ierarhiei Kaganatului, cu centrul în Banat, puternic și bogat în același timp, care s-a implicat în jocurile de putere din Bizanț, sau în luptele Kaganatului avar cu Imperiul Carolingian²⁷. Foarte posibil însă ca tezaurul să fie doar o mică parte a faimoaselor bogății de care dispuneau Kaganii avari, salvate și îngropate la Sânnicolau Mare de către un șef avar, într-un moment anterior distrugerii Ringului avar de către armatele lui Carol cel Mare²⁸. Oricare dintre motivele enumerate mai sus pot fi luate în calcul atunci când se discută cauzele ascunderii „comorii” pentru a fi salvată. Sigur însă, cel care a îngropat în pământ tezaurul nu a supraviețuit pentru a se putea bucura de ea într-un timp ulterior perioadei tulburi din punct de vedere militar și politic de la sfârșitul secolului VIII și începutul secolului IX din zona de sud-est a Europei.

²⁶ De exemplu: Rusu 1985/1986, 31–66; Kovács, Garam 2002; Daim 2003, 515–516.

²⁷ Rusu 1985/1986, 31–66; Kovács, Garam 2002; Daim 2003, 515–516.

²⁸ Daim 2003, 516.

Precizări finale

În primul rând reținem faptul că prezența războinicilor avari în secolele VII–VIII în Crișana și în Banatul românesc este o realitate ce nu poate fi contestată. Stau mărturie în acest sens cimitirele și mormintele izolate care aparțin, fără nici o îndoială, războinicilor de etnie avară.

Crișana, până la Crișul Alb, a fost controlată de războinicii cantonați în bazinul mijlociu al Tisei. Zona de câmpie dintre Mureș și Crișul Alb și Banatul de câmpie, au fost sub autoritatea șefului avar care conducea centrul de putere din zona Tisei inferioare, cu centrul la Kunágota (Fig. 4).

Faptul că atât necropolele avar din secolul VII, cât și cele din secolul VIII, din teritoriul de la vest de Carpații Occidentali, nu depășesc din punct de vedere geografic linia valurilor de pământ care traversează Câmpia Vestică a României și câmpia Banatului, de la nord la sud, întărește mai vechea idee conform căreia respectivele valuri pot fi considerate „granița” estică a Kaganatului avar²⁹. Existența paralelă a valurilor de pământ sugerează etapele de extindere a granițelor Kaganatului spre estul Bazinului Carpatic³⁰. Acest fapt se observă mai ales pe harta descoperirilor ce vizează cimitirele avar din secolul VIII, din Banatul românesc (Fig. 3–4). Realitatea arheologică arată că avarii au ocupat doar zona joasă de câmpie din vestul României. Respectivul fenomen poate fi explicat prin faptul că zona de câmpie din vestul Carpaților Occidentali, a fost un teritoriu propice modului de viață nomad al triburilor avar, în permanentă căutare de câmpii necesare întreținerii turmelor de vite. Rămâne în afara granițelor Kaganatului avar Banatul Montan.

Este dificil de apreciat în termeni foarte preciși care a fost aportul lumii avar la conturarea culturii materiale și spirituale din secolul VIII și apoi din secolul IX, în teritoriile de la est de Tisa și din interiorul arcului carpatic³¹. De altfel, cunoașterea culturii mediului avar din secolul IX, conține încă multe probleme ce trebuie rezolvate, chiar și în spațiul de maximă dezvoltare a culturii materiale a Kaganatului, pe timpul existenței sale ca entitate politică. Pentru zonele vestice ale fostului Kaganat avar, controlat efectiv de Imperiul carolingian (teritoriul din dreapta Dunării, zona Zalavár-ului), cercetările mai noi ale istoriografiei maghiare, precizează că urmele avarilor, deveniți vasali ai francilor, pot fi regăsite în cadrul mormintelor printr-o serie

de podoabe specifice lor, atât în portul bărbătesc cât și în cel feminin³². În urma analizelor întreprinse, s-a propus ca mijlocul secolului IX să fie considerat faza de sfârșit a perioadei avar³³.

În ceea ce privește Crișana și Banatul românesc, se poate preciza că nu sunt nici un fel de dovezi arheologice databile în deceniile III–V a secolului IX, care să ateste prezența războinicilor avari în respectivele spații geografice. Nu neg vehement existența unor urmași ai războinicilor din secolul VIII³⁴. Însă, prezența lor în secolul IX în vestul României, este un fenomen care trebuie susținut științific cu dovezi arheologice concrete.

Dezbateră rămâne deschisă. Cred însă că doar cercetările arheologice viitoare, extrem de necesare în întreg spațiul vestic al României pentru perioada Evului Mediu timpuriu, sunt singurele care pot oferi date esențiale pentru continuarea și dezvoltarea subiectului referitor la prezența războinicilor avari în Crișana și în Banatul românesc. De asemenea, pentru dezvoltarea subiectului în viitor, se impune și necesitatea publicării materialului avar inedit și a documentației aferente, aflat în depozitele muzeelor de specialitate din vestul României.

Lista localităților din Crișana și Banat în care au fost descoperite cimitire și morminte avar din secolele VII–VIII

Lista 1. Crișana

1. Pecica (jud. Arad): Csallány 1956, 179, nr. 773; Cosma *et alii* 2013, 76–77, fig. 52.
2. Peregu Mare (jud. Arad): Hampel 1898, 445; Hampel 1900, 113–114; Hampel 1905, Bd. II, 346–348; Repertoriu Arad 1999, 101–102, nr. 1.
3. Socodor (jud. Arad): Popescu 1949, 89, fig. 1, 90, fig. 2; Popescu 1956, 80–82, fig. 39–40; Horedt 1968, 117, nr. 20; Cosma 2002, 227, pl. 236.

Lista 2. Banatul românesc

1. Cenad (jud. Timiș): Mare 2004, 115
2. Comloșu Mare (jud. Timiș): Medeleț, Bugilan 1987, 123.
3. Comloșu Mare (jud. Timiș): Medeleț, Bugilan 1987, 124.
4. Comloșu Mare (jud. Timiș): Medeleț, Bugilan 1987, 124.
5. Denta (jud. Timiș): Milleker 1909, 274; Milleker 1909a, 382; Mare 2004, 115.
3. Dudeștii Vechi (jud. Timiș): Mare 2004, 116.
7. Lunga (jud. Timiș): Medeleț, Bugilan 1987, 146.

²⁹ Rusu 1977, 196–197. Vezi și harta Kaganatului avar propusă de J. Zájbojník: Zájbojník 2004, 7, fig. 1.

³⁰ Rusu 1977, 196–197.

³¹ Cosma 2012, 145.

³² Vezi de exemplu: Szőke 1990–1991, 145–157; Szőke 1992, 841–968; Szőke 1994, 77–84.

³³ Vezi de exemplu: Szőke 1990–1991, 145–157; Medgyesi 1992, 253–267; Szőke 1992, 841–968; Szőke 1994, 77–84.

³⁴ Cosma 2012, 145.

8. Orșova Veche (jud. Mehedinți): Csallány 1956, 173, nr. 726; Bóna 1990, 87; Mare 2004, 116.
9. Sânandrei (jud. Timiș): Bejan 1995, 80–82; Mare 1998, 293; M. Muntean, C. Muntean 2001, 265–279; Mare 2004, 123–125; Cosma *et alii* 2013, 81–82, fig. 56.
10. Sănnicolau Mare (jud. Timiș): Csallány 1956, 169, nr. 699–700; Medeleț 1998, 307–309, 316, pl. I; Muntean 1998, 317–321; M. Muntean, C. Muntean 2001, 270; Mare 2004, 116, 123, pl. XLI/1–15; Cosma *et alii* 2013, 82–83, fig. 57.
11. Sânpetru German (jud. Arad): Dörner 1960, 423–433, fig. 2–4; Mare 1998, 290–291, pl. VIII; Cosma *et alii* 2013, 83–84, fig. 58.
12. Sânpetru German (jud. Arad): Dörner 1970, 456, fig. 13/1.
13. Timișoara (jud. Timiș): Bejan 1983, 489–496, fig. 1–2; Mare 1998, 291–292, pl. IX; Mare 2004, 125–126, pl. XLII; Cosma *et alii* 2013, 87–89, fig. 63–64.
14. Vizejdia (jud. Timiș): Hampel 1895, 436; Milleker 1909, 292; Csallány 1956, 216, nr. 1060.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare

Agathias

E. Lung, *Istoricii și politica la începutul Evului Mediu european*. București (2001), 125, n. 138.

Mauricius

Mauricius, Arta Militară. *Fontes Historiae Dacaromanae*, vol. 2. București (1970), 552–565.

LUCRĂRI DE SPECIALITATE

ADAM 2002

J. Szentpéteri (Hrsg.), *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. I–II. Budapest (2002).

Bărbulescu 2003

M. Bărbulescu, De la romani până la sfârșitul mileniului I. În: I. A. Pop, T. Năgler (Coord.), *Istoria Transilvaniei*. I (până la 1541). Cluj-Napoca (2003), 137–197.

Bejan 1983

A. Bejan, Necropola de inhumație de sec. VIII–IX e.n. de la Timișoara – Podul Mодоș. *AMN XX*, (1983), 489–498.

Bejan 1995

A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*. Timișoara (1995).

Bóna 1980

I. Bóna, Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *ActaArchHung* 32 (1980), 1–4, 31–95.

Bóna 1990

I. Bóna, II. Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895). În: B. Köpeczi (Hrsg.), *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest (1990), 63–106.

Cosma 2002

– C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H. Ethnic and cultural interferences in the 1st millenium B.C. to the 1st millenium A. D.* 6. Cluj-Napoca (2002).

Cosma 2012

C. Cosma, Ethnische und politische Gegebenheiten im Westen und Nordwesten Rumäniens im 8.–10. Jh. n. Chr. *EphNap* XXII (2012), 137–158.

Cosma *et alii* 2013

C. Cosma, A. Dobos, G.T. Rustoiu, A. Rustoiu, O. Oargă, *Războinici în Transilvania din epoca avară*. Cluj-Napoca (2013).

Cosma 2015

C. Cosma, Notes on the presence of Avar warriors in the Transylvanian Plateau. *TR* XXIV (2015), Supplement No. 2, 228–246.

Cosma 2015a

C. Cosma, Războinici avari în nord-vestul României în secolele VII–VIII. Considerații referitoare la statutul politic al nord-vestului României în secolele VII–VIII. *AMP* XXXVII, (2015), 281–306.

Csallány 1956

D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest (1956).

Curta 2006

Fl. Curta, *Apariția Slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de jos în secolele VI–VII*. Târgoviște (2006).

Daim 2003

F. Daim, Avars and Avar Archaeology. An Introduction. În: H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (Eds), with the collaboration of. S. Kasche. Regna and Gentes, *The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, I. Wood (Series Editor), The Transformation of the Roman World, vol. 13 (Leiden-Boston 2003), 463–570.

Dörner 1960

E. Dörner, Momânt din epoca avară la Sânpetru German. *SCIV* XII, 2, (1960), 423–433.

Dörner 1970

E. Dörner, Cercetări și săpături arheologice în județul Arad. *MCA* IX, (1970), 445–465.

Erdély Története 1986

L. Makkai, A. Mócsy (Szerk.), *Erdély Története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest (1986), 159–177.

- Garam 1987
É. Garam, Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung. În: B. Hänsel (Hrsg.), *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch* (1987), 191–202.
- Garam 1994
É. Garam, Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen). W. Schuller (Hrsg.), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Band 29. Köln; Weimar; Wien (1994), 171–181.
- Garam et alii 2003
É. Garam, P. Patay, S. Soprony, Sarmatisches wallsystem im Karpatenbecken. *Régészeti Füzetek* II. 23, (2003).
- Hampel 1895
J. Hampel, A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása. *ArchÉrt* XV (1895), 435–438.
- Hampel 1898
J. Hampel, A Nemzeti Múzeum Régiségosztályának gyarapodása. *ArchÉrt* XVIII (1898), 444–445.
- Hampel 1900
J. Hampel, Újabb hazai leletek az avar uralom korából. *ArchÉrt* XX (1900), 97–125.
- Hampel 1905
J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, vol. I, II, III. Braunschweig (1905).
- Horedt 1956
K. Horedt, Avarii în Transilvania. *SCIV* VII, 3–4, (1956), 393–406.
- Horedt 1958
K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Sec. IV–XIII*. București (1958).
- Horedt 1968
K. Horedt, Das Awarenproblem in Rumänien. *Studijne Zvesti* 16, (1968), 103–120.
- Istvánovits, Kulcsár 2002
E. Istvánovits, V. Kulcsár, The history and perspectives of the research of the Csörsz Ditch ("Limes sarmatiae"). F. Freeman, J. Bennett, Z. T. Fiema, B. Hoffmann, *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Amman, Jordan (September 2000). A conference held under the auspices of the Department of Antiquities of the Hashemite Kingdom of Jordan. The Council for the British Research in the Levant and the Department of Archaeology at the University of Liverpool. Volume II. BAR Internationales Series 1084 (II), 2002, 625–628.
- Kovács, Garam 2002
T. Kovács (Gen. ed.), É. Garam (Ed.), *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós treasure*. Budapest (2002).
- Mare 1998
M. Mare, Rituri și ritualuri de înmormântare în Banatul românesc între secolele IV–IX. *AnB, S.N., Arheologie – Istorie* VI, (1998), 285–306.
- Mare 2004
M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*. Timișoara (2004).
- Medeleț 1998
F. Medeleț, O descoperire de factură avară la Sânnicolau Mare (jud. Timiș). *AnB, S.N., Arheologie-Istorie* VI, (1998), 307–316.
- Medeleț, Bugilan 1987
F. Medeleț, I. Bugilan, Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat. *Banatica* 9, (1987), 87–198.
- Milleker 1909
B. Milleker, *Délmagyarország Régiségleletei. A honfoglalás előtti időkből*. Temesvár (1909), vol. III.
- Milleker 1909a
B. Milleker, A verseczi városi múzeum és könyvtár. *ArchÉrt* XXIX, (1909), 382–383.
- Muntean 1998
M. Muntean, Determinarea antropologică a unui craniu din perioada prefeudală (sec. VII–VIII) găsit la Sânnicolau – Mare (jud. Timiș). *AnB, S.N., Arheologie – Istorie* VI, (1998), 317–321.
- M. Muntean, C. Muntean 2001
M. Muntean, C. Muntean, Studiu antropologic și de ritual funerar asupra unor schelete provenite de la Sănan-drei (jud. Timiș), datate în secolul VII–VIII. *AnB, S.N., Arheologie – Istorie* IX, (2001), 265–279.
- Nägler 2003
T. Nögler, Transilvania între 900 și 1300. În: I. A. Pop, T. Nögler (Coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. I (până la 1541). Cluj-Napoca (2003), 199–231.
- Pohl 1988
W. Pohl, Die Awaren. *Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München (1988).
- Pohl 2003
W. Pohl, A non-roman empire in Central Europe: The Avars. H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (Ed.), with the collaboration of. S. Kasche. Regna and Gentes. *The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. I. Wood (Series Editor), The Transformation of the Roman World, vol. 13 (Leiden-Boston 2003), 571–595.
- Pop 2003
Gr. P. Pop, Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Caracteristici geografice. În: I. A. Pop, T. Nögler (Coord.),

Istoria Transilvaniei, Vol. I (până la 1541). Cluj-Napoca (2003), 11–27.

Popescu 1949

D. Popescu, Cercetările arheologice din R.P.R. din anul 1948. Săpăturile arheologice din județul Arad, Socodor. Studii. *Revistă de știință și filozofie* (București) I, (1949), 2, 88–93.

Popescu 1956

D. Popescu, Cercetări arheologice în Transilvania. I. Sondajele de la Socodor (1948). *MCA* II, (1956), 43–88.

Repertoriu Arad 1999

Repertoriul arheologic al Mureșului inferior. Județul Arad. Timișoara (1999).

Rusu 1977

M. Rusu, Transilvania și Banatul în secolele IV–IX. *Banatica* 4, (1977), 169–213.

Rusu 1985–1986

M. Rusu, Tezaurul de la Sinnicolaul Mare (Noi puncte de vedere). *AIIA* XXVII, (1985–1986), 31–66.

Rusu 1997

M. Rusu, Continuitatea daco-romană în perioada 275–568. *Istoria României. Transilvania*. Cluj-Napoca (1997), 177–450.

Stanciu 2000

I. Stanciu, Teritoriul nord-vestic al României și Khaganatul Avar. *ActaMP* XXIII, (2000), I, 403–451.

Stanciu 2002

I. Stanciu, Gepizi, avari și slavi timpurii (Sec. V–VII p. Chr.) în spațiul vestic și nord-vestic al României. *EphNap* XII, (2002), 203–236.

Stanciu 2011

I. Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V–sec. VII timpuriu)*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4, (2011).

Szöke 1990–1991

B. M. Szöke, The question of continuity in the Carpathian Basin of the 9th Century A. D. *Anteus* 19–20, (1990–1991), 145–157.

Szöke 1992

B. M. Szöke, Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). În: F. Daim (Hrsg.), *Awarenforschungen. Archaeologia Austriaca Monographien*, Band 1 und 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien (1992), Band 2, 841–968.

Szöke 1994

B. M. Szöke, A Kárpát-medence a 9. Században. În: L. Kovács (Szerk.), *Honfoglalás és Régészet*. Budapest (1994), 77–84.

Zábojník 2004

J. Zábojník, *Slovensko a Avarský Kaganát*. StudArchMed 6, (2004).

JETOANELE MEDIEVALE DIN CERAMICĂ: UTILITĂȚI CU MULTIPLE DUBII DE INTERPRETARE*

Adrian Andrei Rusu**

Motto:

„...de îndată ce forma apare, ea este susceptibilă de a fi citită în mai multe feluri.”

(Henri Focillon, *Viața formelor*)***

Cuvinte cheie: jetoane, fusaiole medievale, piese pentru jocuri, Mănăstirea Bizere.

Keywords: medieval spindle knobs, gaming pieces, Bizere Monastery.

Medieval Ceramic Jetons: A Use with Multiple Doubts of Interpretation

(Abstract)

Archaeological excavations conducted in the Benedictine monastery from Frumușeni (Bizere, Arad County) brought to light eight ceramic circular pellets which were made from damaged vessels, six of these have a central perforation. During an interval of approximately one millennium these could be found spread over a wide geographic area and were made from a variety of materials with specific forms. One part of these belong to the category of recycled materials. A convenient interpretation would have categorized these as 'spindle whorls' at least the ones with a central hole. One can find a generous literature discussing these however it is still short and superficial. Less researched are the iconographic representations but these cannot supply conclusive elements because of the small dimensions of the components of the whorls of the spindle. In addition, the ethnographic reality drastically limits the existence of the independent part demonstrating that the independent part disappeared merged in the wooden spindle and was taken over by the spinning wheel.

The study discusses the materials, dimensions, marks or decorations, contexts of discovery, the number of objects or the contradictions between the interpretations of the same materials. As a general conclusion one can state that the safest would be not to automatically provide a certain or exclusive function to these forms. The context of Bizere as a monastery, where monks lived and worked would be in contradiction with the spinning.

The re-analysis of the published groups lead firstly to the recognition of two groups of use in which we have sub-groups and independent pieces. According to the same primary classification the disproportioned versions are also discussed, through which the archaeological finds could originate from decorative pieces (the second interpretation version) such as: rosaries (3), amulets (4), fittings or fibulas (5), buttons (6), pellets for games with marked surface (7), whirligig (8), and various facilities for weaving excluding spinning (9), fishing weights (10), drilling components (11), abacus pieces (12), wheels for toys (13), various dagger guards (14), corks (15), mosaic parts (16), weights for scales (17), rubbers for erasing wax tablets (18), stamps for wafers (19), supports for alchemical samples (20), modeling tools for pottery (21), rafts (22), compass stands (23), remains from other damaged objects but unused (24).

The final conclusions is that for the context of the Benedictine abbey from Bizere the discovered finds are most unlikely spindle whorls but more probably jetons used for games. The topic opens up like a tree and implies continuous pondering on the useful forms even in the case of archaeological units considered insignificant or easily classifiable.

De-a lungul unor campanii arheologice succesive, Mănăstirea Bizere, de la Frumușeni (jud. Arad), a furnizat o categorie de materiale care, în momentul descoperirii, nu părea a provoca

dubii pentru identificare și utilitate. Pentru început am adoptat pe seama lor o descrie cât mai neutră. Ea este parțială, având în vedere faptul că atât

* This work was made possible through the financial support of a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RUTE-2012-3-0477.

** Cercetător Științific principal I, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, e-mail: aarusu@gmail.com.

*** Ed. a II-a. Traducere de Laura Irodoiu Aslan. București, 1995, 10.

inventarierea, cât și catalogul pieselor din locul de depozitare, sunt în lucru.

Jeton circular din ceramică, cu perforație centrală. Descoperire din 2001, zona palatului abațial, la nordul ansamblului; Ø = 2,5 cm, orificiul central 0,4 cm, gr. de 0,9 cm; străpungerea s-a făcut prin ambele părți și a lăsat pe conturul exterior mici muchii teșite; suprafața prezintă ușoare exfolieri și deteriorări la margini. Inv. nr. 16.893.

Jeton circular din ceramică, cu perforație centrală. Descoperire din C 3/2002, □ SE, -0,60 m; piesă cu Ø de 2,5 cm, orificiul central 0,3 cm, gr. de 0,9 cm, a fost confecționată probabil dintr-un perete de vas. Nu cunoaștem nr. inv.

Jeton circular din ceramică, cu perforație centrală. Descoperire din S 29/2005, -0,15 m. Ø = 3,7 cm, orificiul central = 0,5 cm; străpungerea s-a făcut prin ambele părți și a lăsat mici muchii teșite; ea nu este situată riguros central și nici piesa nu este perfect circulară (fig. 1). Inv. nr. 17.656.

Jeton circular din ceramică, cu perforație centrală. Descoperire din S 24/2005, accidentală. Confecționată dintr-un perete de vas, care păstrează o suprafață ușor curbă, vizibilă din cauza „coastelor” lăuate la interior de degetele olarului. Ø de 4 cm, orificiul central de 0,5 cm, străpungerea s-a făcut prin ambele părți și a lăsat mici muchii teșite. O teșitură, de la procesul de confecționare este prezentă și la una dintre muchiile exterioare ale jetonului (fig. 2). Inv. nr. 17.656.

Jeton circular din ceramică, neperforat, confecționat din ceramică arsă la roșu; nedeterminabil dacă este un fragment de vas reciclat. Descoperire din S 71/2007. Ø de 3,5 cm (fig. 3). Inv. nr. 17.769.

Jeton circular din ceramică, cu forma circulară relativă, confecționat din perete de vas, cu perforație centrală; pastă cenușiu-roșatică. Descoperit în pământul aruncat din secțiunea S 115/2014. Ø de 3 cm; Ø orificiului central de 3,5 cm. Neinventariat.

Jeton circular din ceramică, cu perforație centrală, dintr-un perete de vas; perforația efectuată din ambele părți. Descoperire din S 61/2007, □ 2, -0,40 m. Piesă ruptă aproximativ pe jumătate, Ø aprox. 3,2 cm, gr. aprox. 0,5 cm (fig. 4). Inv. nr. 17.768.

Jeton circular din ceramică, cu formă circulară relativă, neperforat, confecționat din ceramică arsă la roșu; dintr-un fragment de vas reciclat. Descoperire din S 91/2008. Ø = 3,5 cm (fig. 5). Inv. nr. 17.806.

După cum indică descrierea, toate exemplarele au fost produse în urma șlefuirii marginilor exterioare ale unor pereți de vase scoase din uz și,

acolo unde era cazul, a unei sfredeliri, cu ajutorul unui vârf ascuțit, a găurii centrale. Calitatea fostelor recipiente este uniformă, provenind de la arderi incomplete, care au dat suprafețe brun-roșiatice. Imediat se poate remarca gradul de dispersie al obiectelor pe suprafața mănăstirii și lipsa oricărui context relevant pentru înțelegerea utilității lor. S-au supus toate aceluiași proces de pierdere a raportului cu vreo zonă ori activitate tipică, la care au fost obligate toate micile artefacte descoperite pe suprafața complexului; fie prin aruncare accidentală, fie prin deplasarea provocată de inundații, fie prin răscolirea în vederea recuperărilor de materiale de construcție.

O întreagă literatură arheologică românească ar fi identificat seria ca aparținând „fusaiolelor” (variante de interpretare 1) (germ. „Spinenwirtel”, engl. „whorl”). Ar fi stat deja în cumpănă în fața celor două exemplare identic lucrate, dar fără perforații, și, la final, ar fi ocolit elegant întreaga dezbatere. Și în literatura arheologică europeană se poate constata prezența acelorași comodități, indiferențe ori judecarea în bloc a formelor, independent de funcție¹. Trebuie relevat urgent că, până și „fusaiolele” preistorice au primit tratări istoriografice nuanțate, care le scot dintr-o singură, monotonă și foarte eronată categorisire², acordând sugestii importante interpretării acelor mai noi, provenite din Evul Mediu.

Apelativul rapid a fost utilizat și când a fost vorba despre piese anume confecționate/modelate și atunci când ele s-au realizat din reciclarea unor pereți de oale sau alte produse ceramice, deteriorate și transformate în cioburi. Asupra relevanței acestei origini vom reveni și ceva mai jos.

Fusaiolele ceramice au apărut deja din neolitic, iar forma lor a evoluat destul de puțin. În epoca romană au atins un apogeu, iar profilele lor au fost moștenite direct, cu modificări nesemnificative, în Evul Mediu³. Afirmările nu sunt simple gratuități de menționare, pentru a sublinia un plus de erudiție, ci de luat în considerare și atunci când ar fi vorba despre slavi și români timpurii, care nu au

¹ M. Popović, *The fortress of Ras*. Belgrad, 1999, 268, fig. 232, în timp ce piesele din os ori neperforate au ajuns de joc, *idem*, 270, fig. 235. B. Nechvátal, *Kapitulni chrám. Sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. Archeologický výzkum*. Praha (2004), 328, fig. 375, 333.

² Vezi Paulík, J. (1973) Hlinené prasleny na keltskom opide Pohanská v Plaveckom Podhradí. *ZborHist LXVII*, 13, 58–60 (rez. lb. germ.); Paula Mazăre, Interpretări funcționale ale „greutăților” din lut ars. *AnUA 17/II* (2013), 27–67.

³ Un proiect al Universității Innsbruck, le are drept subiect. Vezi http://www.uibk.ac.at/urgeschichte/projekte_forschung/abt/spindeltypologie/kleinc-spindeltypologie.html

ieșit din preistorie ori s-au întors în ea, rămânând acolo până chiar dincolo de Anul O Mie. Colăceii (conici, bitronconici, globulari, discoidali) înfipti la extremitatea unor tije/fusuri, îndeplineau un destin ordinar, în care șomoiogele de lână ori cânepă se adunau în mosoare primitive. Cu alte cuvinte, studiul acestor piese nu se limitează doar la o anumită perioadă istorică delimitată și, tocmai de aceea, constatările din dreptul epocilor diferite ar trebui, în mod obligatoriu, cunoscute și raportate între ele.

Deși veche și răzbătătoare prin vremi, nu vom găsi ușor vreun text care să ne reînvețe secretele rostului peren al „fusaiolei”. Avea nevoie fusul de o piesă într-un echilibrat, frumos rotunjit și perfect perforat central, pentru a fi rotit? Măcar o minimă experimentare ar fi sugerat un răspuns. Ar fi prea simplu în a ne gândi doar la acel rost al opririi de la alunecare a firelor toarse. Dicționarul se îndreaptă către un alt destin care nu are nimic cu deplasarea firelor, foarte net exprimat: „reglarea învârtirii fusului”⁴. În ce fel, nu știm. Oricum, pentru a-și face treaba, fusaiola trebuia să devină deplin complementară *fusului*. Am putea reține că îi asigura verticalitatea, prin cumpănirea în propria sa greutate, și îi ușura dinamica de rotire, cu condiția de a fi o piesă perfect rotunjită și riguros central perforată. Un fus strâmb sau dezechilibrat nu face decât să încurce treaba⁵. Fiind detașabilă, este de presupus că era trecută de la un fus la altul, nu destinată doar unei singure operațiuni de răsucire a lânii toarse și încărcare cu fire a unui singur fus.

O analiză istorică recentă, zonată pentru Sălaj, a înregistrat piese medievale mai vechi, databile între secolele VII și XI⁶. Au fost mai apoi semnificate tot mai des, în diverse locuri⁷. Datarea superioară nu este însă, nici pe departe, una care să fie restrictivă sau exclusivă. Momentul în care ele au

dispărut este totuși foarte important de căutat. O piesă din ceramică, integrată secolelor XIV–XVII, a apărut la Cechești (jud. Harghita)⁸. La Loman (jud. Alba), două piese medievale-târzii, recuperate întâmplător, au fost presupuse a aparține unui interval de timp apropiat, deși una conține, neașteptat, un decor primitiv⁹. În Oradea, o altă piesă a fost plasată în secolul al XVI-lea (fig. 6)¹⁰.

Formele mai timpurii sunt indicate drept anume confecționate și că au dispus de mai multă „personalitate”. Categoria socotită „C” – de „tip disc”, pare să fi fost descoperită tot în perimetrul de analiză, și tot acolo, o trimitere la piese confecționate din pereți ori alte componente de vase a rămas, nu știm din care motive, fără exemplificări¹¹. Tipologia formală nu a rezolvat însă automat și funcția utilă a acestor artefacte. Dacă privim doar către descoperirile de la Biharia (jud. Bihor), vecină Sălajului, aflăm că „mărgelele” din lut ars au deținut aceleași forme ca și presupusele „fusaiole” bitronconice¹². În acest caz, doar dimensiunile au determinat pe cel ce le-a studiat să le clasifice într-o categorie ori alta¹³. Dar nu a fost o regulă, căci la Davideni (jud. Neamț)¹⁴ ori Ungra (jud. Brașov)¹⁵, de pildă, deși dimensiunile erau frapant de discordante, utilitatea a rămas una singură. Criteriul din urmă nu a funcționat identic la Coconi (jud. Călărași), unde a adus pieselor de asemenea înexplicate catalogări diferite¹⁶. Exemplificările urmărite, departe de a fi

⁸ Benkő E., *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Budapest (1992), pl. 78/16.

⁹ Nefiind scoase dintr-un context clar, datele lor trebuie tratate cu prudență. Vezi O. Ghenescu, *Materiale arheologice medievale din colecția „Dorin Vlad” provenite de la Loman (com. Săsciori, jud. Alba)*. *TS*, 1, (2009), 136, 139, pl. II, V/5–6.

¹⁰ Descoperire inedită din anul 2007, R 1, □ 9–10, – 2,70–2,90 m; confecționată din perete de vas (Ø aprox. 2,4 cm, Ø orificiului 0,5 cm, gr 0,4 cm).

¹¹ D. Băcuieș-Crișan, Zs. Csók, *Fusaiole...*, 264.

¹² Vezi S. Dumitrașcu, *Biharea. I. Săpăturile arheologice din anii 1973–1980*. Oradea (1994), pl. XVIII/3–10.

¹³ Evidența rezultă mai departe, din recolta arheologică de la punctul „Grădina SA”, unde s-au găsit „prisnele” și un „jeton”. *Ibidem*, pl. LII/10–11. Vom vedea mai departe că situația s-a repetat și la materialul de la Fundul Herșii.

¹⁴ I. Mitrea, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII*. Piatra Neamț (2001), 330–335, fig. 69–74.

¹⁵ R. Popa, Șt. Ștefănescu, Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov. *MCA*, XIV, (1980), 49 și urm.

¹⁶ N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic și istoric*. București (1972), 81 (fusaiole și „un alt gen de „fusaiole”); M. Petrescu-Dâmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundul Herșii (jud. Botoșani)*. Iași (1987), 52 (fusaiole și „rondele... pentru răsucitul firelor”).

⁴ <http://dexonline.ro/definitie/fusaiol%C4%83>.

⁵ Recomandăm autorului care a clasat drept fusaiolă un fel de cilindru deformat D. Băcuieș-Crișan, *Așezările din secolele VII–IX de pe cursul superior și mijlociu al râurilor Barcău și Crasna*. Cluj-Napoca, (2007), 154, pl. 56/3), să-i încerce pe viu calitățile în rotația torsului, după care să revină cu judecarea funcției sale.

⁶ D. Băcuieș-Crișan, Zs. Csók, *Fusaiole descoperite în așezările medievale timpurii din Depresiunea Silvaniei*. *ActaMP*, XXXII, (2011), 264–274.

⁷ V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*. Iași (1985), 181, fig. 9/7–13, Bărlăiești, sec. X–XI; 187, fig. 15/21; p. 212, fig. 40/15, 17, Dănești, sec. X–XII; Hansca, sec. XI–XIII; Emilia Corbu, *Inventarul descoperit în așezarea medieval-rimpurie de la Vlădeni-Popina Blagodească (jud. Ialomița)*. Campaniile 2000–2004. *ArhMed*, VI, (2007), 7–8, cu trimitere și la descoperiri de la Bucov-Ploiești.

exhaustive, ne arată, fără nici un fel de dubiu, că ne aflăm în plină degringoladă. Dar, pentru că însăși piesele sunt mărunte, probabil și subiectul a fost socotit la fel. Subiectivismul fiecărui autor a rămas singura regulă aplicată de fiecare dată.

Ar fi aproape de prisos să menționăm că nu dispunem de informații scrise privitoare la detaliile tehnicilor de tors în general. Probabil socotit banal și foarte casnic, meșteșugul nu a făcut vreodată obiect de menționare, darmit de reglementare. În 1486, autoritățile Sighișoarei au menționat un *instrumentum texenda vulgo garryn*, alături de *tria filia alabrorum vulgo streng*¹⁷. După toate probabilitățile, se definea atunci, pentru prima oară, ceea ce în termeni populari se numește a fi „druga”¹⁸. Însă, cel puțin a doua precizare latină nu poate fi scutită de posibila sa alăturare la operațiunea de tricotare.

Una dintre cele mai dese reprezentări ale torsului este inspirată din iconografia Fecioarei. *Buna Vestire* o surprinde adesea torcând, dar mai avem și situația în care este ocupată la fel, alături de Sf. Elisabeta și copiii lor (fig. 7). În repertoriul iconografic, imediat va sta reprezentarea *Evei alungate din rai, trudind alături de Adam*¹⁹ (fig. 8). Alte reprezentări apar mai cu seamă odată cu secolul al XV-lea. În ele nu lipsesc scenele casnice idilice²⁰

¹⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte des Deutschen in Siebenbürgen*, VII, București (1991), 458 (în continuare *Urkundenbuch*).

¹⁸ C. Bucur, ... „Șt. Pascu (red.), *Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești*. I. Din Antichitate până la formarea științei moderne. București (1982), 83.

¹⁹ O reprezentare de sec. XII, la Saint Maurice (Elveția) la Gudrun Sparbeck, *Textilhertellung – zu mittelalterlichen Spinn- und Webgeräten. Nürnberg. Archäologie und Kulturgeschichte*. Nürnberg (1999), 471; o reprezentare cehă din sec. XIV, la M. Lutoský, *Encyclopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha (2001), 273; 1481, Basel, apărută în vol. lui B. Richel, *Reisebuch des Johannes de Montevilla*.

²⁰ În jurul lui 1470 apare într-o gravură a lui H. Paur, de la Nürnberg, ca unul dintre componentele obișnuite ale unei curți nobiliare; J. Bämler, gravură pe lemn din 1476, Augsburg, reluată aproape identic de B. Buchpinder, în 1488, la München; torcătoarea lui Pieter Breugel. În jurul anului 1540, scena apărea și pe una dintre cărțile de joc pictate de Peter Flötner pentru principele Francesco d'Este: Th. Eser, Ein Leuchter, drei Rätsel, ein Kartenspiel. *Quasi Centrum Europae. Europa kauft in Nürnberg. 1400–1800*, ed. Hermann Maué, Christine Kupper. Nürnberg (2002), 65, Kat. 10). Una dintre cele mai tardive reprezentări este prezentă în lucrarea episcopului Olof cel Mare, *Historia de gentibus septentrionalibus*. Roma (1555), 77. Din sec. al XVI-lea provine o gravură în care se toarge în familie, cu ratăl, copilul și nevasta (redată fără trimitere bibliografică de către T. Bíró Mária, Egy lovag az asszonyok kezében? Egy XIV. századi lovagot ábrázoló csontfaragvány a visegrádi

ori ironice²¹, în care, uneori, furca a fost mânuită de nevestă pentru a-l bate pe soț (gravura lui Israhel von Meckenem din Nürnberg). Chiar și așa, nu ne-am ales cu câştiguri prețioase, pentru că există reprezentări iconografice de fusuri care pur și simplu nu sunt înzestrate cu fusaiole²². În tabloul *Madona gravida* de la Némethújvár (Ungaria, circa 1410), abia dacă are fusaiola vizibilă²³. Nu putem cita vreo reprezentare sculpturală relevantă²⁴, dar nici ea nu ne împinge cunoașterea în vreun fel. În ciuda rarității, fusaiola stă mult mai bine figurată decât acul, degetarul sau lacătul, spre exemplu. Reprezentarea iconografică a anexelor de fusuri este destul de rară și ne ajută prea puțin, pentru că avem de-a face cu o piesă minusculă, în raport cu ansamblurile tematice înfățișate²⁵. La Daia

polgárvárosból. „Quasi liber et pictura”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnájára. Studies in honour of András Kubinyi of his seventieth birthday*, ed. Kovács Gyöngyi. Budapest (2004), 78, fig. 6).

²¹ În jurul lui 1430, o femeie măritată este gravată cu tot calabalâcul casnic pe care-l poate căra în spatele unui asin/măgar. Renania Superioară. Turnirul cu fusuri apare pe un manuscris medieval francez Martine Clouzot, *Images de musiciens (1350–1500). Typologie, figurations et pratiques sociales*. Turnhout – Tours (2007), 48; în fine, o altă temă ar fi aceea a administrării de către soția înarmată cu fus și furcă a unei bătai soțului (una dintre ultimele imagini medievale, pe cărți de joc de la 1540. Th. Eser, Ein Leuchter ..., 65, cat. 10).

²² Vezi spre exemplu pictura lui Bertram von Minden, din a doua jumătate a sec. XIV, pe un altar din Hamburg (<http://www.kunst-fuer-alle.de/english/fine-art/artist/image/meister-bertram-von-minden/15894/1/159267/adam-und-eva-bei-der-arbeit/index.htm#>); altarul din Hamburg, pictat între 1379–1383: Uwe M. Schneede, *Goldgrund und Himmelslicht. Die Kunst des Mittelalters in Hamburg*. Hamburg (1999), 107; Lorenzo și Jacopo Salimbeni, de la începutul sec. XV, de la San Severino Marche: *Lorenzo e Jacopo Salimbeni di Sanseverino e la civiltà tardogotica*, ed. V. Sgarbi. Milano (1999), 120; Paul van Limburg, *Très riches heures de Jehan de France, duc de Berry*, 1414–1415 (Musé Condé), reprezentarea lunii februarie; pictura parietală din Hrastovlje, 1490: B. Fučić, *Istarske freske*. Zagreb (1963), 74. Printre cele mai recente, este altarul din 1523, păstrat la Muzeul Narodowe din Wrocław: *Ornamenta Silesiae*, Red. Marii Strazewskiej. Wrocław (2000), 27.

²³ Gy. Török, *Gothic panel paintings and wood carvings in Hungary. Permanent exhibition of the Hungarian National Gallery*. Budapest (2005), 14, fig. 8.

²⁴ Sf. Gertruda, sculptură din lemn, datată la sf. sec. XIII, aflată la Barbiano (Italia). Vezi *Il gotico nelle Alpi. 1350–1450*, ed. Enrico Castelnuovo. Trento (2002), 722–723.

²⁵ Câteva exemple ar fi în gravura flamandă anonimă, de la 1485–1490, cu o stemă heraldică cu torcătoare: *Von Leben in Späten Mittelalter. Der Hausbuchmeister oder Meister des Amsterdamer Kabinetts*. Amsterdam, (1985), 171, fig. 89; Israhel van Meckenem, „Femeie care toarge și vizitator”, datată circa 1495: Christine Andreson, C. Talbot, *From a mighty fortress. Prints, drawings, and books in the Age of Luther. 1483–1546*. Detroit (1983), 322, fig. 183. În fine,

Secuiască (jud. Mureș) este reprezentată o femeie care roarde, pe tronsonul botezat *m* (fig. 9). Se datează la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea²⁶. Din păcate, în dreptul fusului nu se distinge nimic de luat aminte, o pată de culoare, care putea fi extensiunea terminală, a fost deteriorată și de o crăpătură de perete care străbate întreaga scenă. În prea minusculele componente putem distinge cel mult niște excrescențe frumos proporționate. O adevărată excepție este o miniatură pictată în *Breviarul Brukenthal*, unde fusul unei torcătoare pare a fi fost dotat fie cu o dublă fusaiolă, fie cu una mai grosuță, având o șanțuire mediană²⁷. La același capitol iconografic, așa cum vom vedea pe parcurs, există și capcane. Unele dintre cerculețele redată pot ascunde și alte întrebuințări.

Descoperirile de tije de fus, asociate pieselor care opreau derularea liberă a firelor, sunt excepționale. La noi nu cunoaștem decât pe cele semnalate într-o locuință de la Coconi (jud. Călărași)²⁸.

Majoritatea arheologilor au uitat ori nici nu știu deloc că din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, s-a generalizat *roata de tors*²⁹ (vezi și fig. 7), după o istorie lentă care începuse măcar din secolului al XIV-lea³⁰. Invenția cea nouă a condus automat la eliminarea fusului din mediile care își puteau procura alternativa instrumentului. Cu totul ciudată, fără folosirea aceleiași roți, ar fi sensul „torcătoriilor”, separate de pive, care apar în privilegiu moldovene din secolul al XV-lea³¹. Ori acelea era tocmai mediile elitare și urbane care au fost responsabile și cu „fotografierea” (pictarea și desenarea) lor artistică. De altfel se observă destul

de bine că deja în secolul al XV-lea, atenția artiștilor s-a îndreptat către plasarea fusului doar în medii mai modeste, țărănești ori mici nobiliare, în care el chiar accentua indicarea pauperității (Eva, Fecioara, inventarul unui nobil de țară) sau un rost anume dintr-o poveste ilustrată (exemplu: „bătaia pentru pantaloni” ori altele³²). Roata de tors a avut la rândul ei un destin iconografic special, al redării „roții timpului”, subiect care nu ne interesează în acest moment. Dacă cele două unelte par a fi în echilibru la început de veac XV, fusul va dispărea treptat din imaginarul artistic. Ori, tocmai acest fapt sprijină din plin ideea următoare.

Se poate ușor constata faptul că în cercetare s-a pierdut complet racordul și cu realitatea etnografică, în care fusaiiolele nici nu există independent, ci sunt confecționate mereu odată cu fusul, din lemn, prin cioplire simplă ori strunjire. Se și pretinde că ar exista un „fusărit”³³, axat pe strunjitul lemnului. Din punct de vedere strict etnografic, termenul de „fusaiolă” nu apare nici în limbajul popular³⁴. Drept urmare, în vremurile medievale din care provin, clasarea categorială netă a așa-ziselor „fusaiole” este în întregime discutabilă. Aspectul merită un studiu special sau măcar să fie reținut în veșnica dispută dintre realitatea materială, scoasă la iveală de către arheologie, și cea artificial împinsă în neguri de vechime, din optica supradimensiionată a datului popular relict.

Un fus își face bine treaba și fără fusaiolă. Pentru că piesa mobilă se poate desprinde ușor, din folosirea abuzivă a instrumentului (uscarea tijei din lemn, lunecarea datorită mișcării sau lovirii accidentale), în locul ei se putea face o legătură de curmeie sau oricare altă materie bine înfiptă la capăt, cu singurul rost de a nu permite desprinderea mosorului de fire toarse, de pe tijă.

Deja am menționat un alt lucru cu firele, pe care nu îl putem desprinde de Evul Mediu, pentru de atunci a început cu adevărat: tricotatul. Are dovezi tot mai dese din secolul al XIII-lea și se leagă, spre deosebire de tors, de îndeletniciri masculine³⁵. În

Peter Breugel cel Bătrân are și o pictură în care instrumentele torcătoare sunt foarte bine vizibile.

²⁶ Emese Nagy, Green chamber iconography from Saxony to Székelydály (Daia Secuiască): a case study, în *AMS*, 7, (2001), 55, fig. 9. Comentarii despre posibila semnificație la Dana Iuliana Jenei, *Renașterea transilvăneană – identitate culturală în context european*. București (2013), 51.

²⁷ *Breviarul Brukenthal*. Ediția Gh. David. București, (1981). Vezi și <http://www.brukenthalmuseum.ro/breviar/>.

²⁸ N. Constantinescu, *Coconi...*, 79, pl. III/11. În schimb le putem vedea în alte descoperiri, cum ar fi cele de la Novgorod: *The Archaeology of Novgorod, Russia. Recent Results from the Town and its Hinterland*, ed. Mark Brisbane. Lincoln (1992), 162–162 ori din Germania: M. Rech, *Gefunde Vorgangeneit – Archäologie des Mittelalters in Bremen*. Bremen (2004), 293, fig. 307.

²⁹ Katharina Pühl, Die Spinnwirtel aus der Kloake des lübecker Fromen. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 12, (1986), 192. Una dintre cele mai vechi reprezentări iconografice datează din 1516 (*Ibidem*, 196).

³⁰ După mărturia unui desen englez din prima jumătate a secolului, vezi J. L. Singman, *Daily Life in Medieval Europe*. Wesport-Conecticut – London (1999), 81.

³¹ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române, secolele XIV–XVIII*, București (1970), 26.

³² O imagine mai rară este cea din *Cronica de casă a conșilor de Walburg-Wolfegg* (1460–1480), în care o femeie se bate cu fusul împotriva unor briganzi. Imaginea reprodușă în W. Rösener, *Peasants in the Middle Age*. Oxford (1996), 266.

³³ C. Bucur, ..., 89–90. Însăși ideea de a trăi în urma acestui meșteșug, într-atât de personalizat, ni se pare ilară.

³⁴ Vezi V. Butură, *Etnografia poporului român. Cultura materială*. Cluj-Napoca (1978), 291–293. Mai mult decât atât, nici dicționarul de bază al office-ului de computer nu recunoaște singularul ori variațiile cuvântului.

³⁵ Marguerite Dubuisson, La bonneterie au Moyen Âge. *The Bulletin of the Needle and Bobbin Club*, 52, (1969), 38–41.

secolul al XVI-lea el avea deja bresle aparte. Or, acela a presupus mereu *andrelele*. Numai cine nu le-a văzut la lucru nu știe că, fără două delimitări bine făurite, andreaia nu își face prea bine treaba. Pe lângă capul cu vârf, cel opus presupune tocmai o îngroșare care amintește frapant tot de „fusaiolă”. Favorizat a fost tot acul, uneori dotat cu cârligul care îl transforma în croșet. Elementele componente nu s-au regăsit niciodată reunite, iar iconografia a fost și mai zgârcită decât cu reprezentările de fusuri.

Ce este, în adevăr, fusaiola? Numele trimite doar la o utilitate subordonată, nu la o formă. Ar fi doar o greutate, întrucâtva aerodinamică, cu posibilitatea de a fi racordată la suportul care ținea efectiv firele. Atunci, cum de am putea echivala automat *toate* formele cu rostul exclusiv de fusaiole? Vom invoca aici „fusaiola” confecționată dintr-o jumătate de bilă (sferă) perforată ori altele care nu sunt complet străpunse, aținându-se de fus doar printr-o înfigere forțată, dar parțială. Ele pot avea o asemenea calificare doar dacă deținem dovezi de netăgăduit că au avut și fusuri, pe care, aproape consecvent, nu le avem însă. Raportul dintre componentele determinative nu este, nici pe departe, un unicat. De pildă, câteva forme neregulate, de mici trunchiuri de con ar fi trecut drept orice altceva (greutăți de plasă de pescuit etc.), dacă nu ar fi descoperite într-o cetate și numărul lor nu ar fi recompus un primitiv joc de șah³⁶.

Următoarea problema majoră a fost cea a materialelor lor de confecționare, care au fost, după cum rezultă din literatura celor care nu s-au îndoit vreodată de identitatea lor funcțională, dintre cele mai diverse: plumb³⁷, piatră³⁸, os³⁹, corn ori chiar

fildeș, cel mai frecvent, ceramică, dar și din lemn⁴⁰. Să zăbovim numai o clipă în dreptul unei serii confecționate din ardezie roșie de Orvuci (Ucraina)⁴¹. Deși nu s-a spus răspicat, aceasta ar genera o insolită categorie de „fusaiole de import”; ceea ce, să recunoaștem, este suficient de bizar și aproape improbabil.

Exemplare produse din cioburi ceramice, provenite din vase comune s-au descoperit la Alba Iulia (Transilvania)⁴², Oradea (Bihor)⁴³, Zimnicea (Țara Românească)⁴⁴, în timp ce la Baia (Moldova) au fost confecționate din butoane de capace⁴⁵. Lista nu este completă și nici nu o vom urmări-o pentru că fenomenele cantitative rămân pentru alte studii. Cele publicate au mers mână în mână cu arătarea unor contexte în care, „fusaiolele (din materiale) reciclate” au fost descoperite alături de altele, anume confecționate dintru-nceput, în formă bitronconică ori de colaci discoidali. Asemenea situații au apărut, de exemplu, la Alba Iulia, în același context din jurul catedralei episcopale romano-catolice, datat în secolele XIV–XV, unde au fost descoperite două piese diferite: o fusaiolă bitronconică și alta dintr-un perete de vas⁴⁶. Dar

Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI–XI e.n. de la Dodești-Vaslui. Iași (1984), 114, 119, fig. 64/6; Hildegard Storz-Schumm, *Textilproduktion in der mittelalterliche Stadt. Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch. Die Stadt um 1300*, ed. Nikolaus Flüeler. Stuttgart (1992), 405; *Archeologia urbana a Savona: scavi e ricerche nel complesso monumentale del Primar. II.2 Palazzo della Loggia (scavi 1969–1989). I materiali*, ed. C. Valdo. Bordighera-Savona (2001), 460–462, fig. 207, 465, fig. 208, 566, tav. XIV/c; Iordanka Țangova, *Lovech. The citadel of the medieval town (12th–14th C.)* (lb. bulgară). Voenno Izdatelsvo (2006), 129/a. Vezi și A. A. Rusu, F. Mărginean, *Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (început de abordare tematică).* *ArhMed*, 5, (2005), 120.

⁴⁰ *Il tardo medioevo ad Argenta. Lo scavo di via Vinarola-Aleotti*, ed. Chiara Guarnieri. Bologna (1999), 158, 161, Tav. 49/104–106; *Archäologie in Salzburg*. Bd. 5/1. Siegel, (2008), 153, Abb. 94.

⁴¹ Sinteza informațiilor despre ele, la Corina Nicolescu, *Istoria costumului ...*, 19, nota 6.

⁴² Daniela Marcu-Istrate, *Catedrala romano-catolică „Sfântul Mihail” și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)*. Alba Iulia (2008), 304, 583, p. 75/17, respectiv 12.

⁴³ Piesă inedită descoperită în cetate, în anul 2007. Nu cunoaștem dacă a fost ori nu inventariată.

⁴⁴ Ecaterina Țânțareanu, *Habitat medieval în sud-estul Munteniei în sec. XIV–XVII. Temeiuri istorice și arheologice*. București (2010), 176.

⁴⁵ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia ...*, 93, 205, fig. 53/1–2, 4–5, 7–8.

⁴⁶ Daniela Marcu-Istrate, *Catedrala romano-catolică ...*, 304, 583, 75/17, respectiv 12. Menționăm aici o pastilă neperforată, cu Ø = 3,5 cm, a fost descoperită în 1991, în zona Palatului Apor (S I/2), într-un nivel aflat *deasupra* celui

https://www.cs.arizona.edu/patterns/weaving/articles/nb69_knt.pdf

³⁶ Exemplarele de la Burg Balenstein bei Gammertingen. Vezi Barbara Theune-Großkopf, R. Röber, Geweih, Knochen, Elfenbein im kultisch-christlichen Bereich. *Knochenarbeit. Artefakte aus tierischen Rohstoffen im Wandel der Zeit*. Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg 27. Stuttgart (1994), 115, Abb. 9.

³⁷ Gh. Stefan, I. Barnea, Maria Comsa, Eugen Comșa, *Dinogetia: așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Garvăn*. I, București (1967), 80, 103; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*. Iași (1978), 196, fig. 37/11; Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII*. I. Iași (1980), 93, 205, fig. 53/3.

³⁸ Gh. Stefan, I. Barnea, Maria Comsa, Eugen Comșa, *Dinogetia ...*, 101–102; I. Căndea, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*. Brăila (1995), 159 (sist).

³⁹ Gh. Stefan, I. Barnea, Maria Comsa, Eugen Comșa, *Dinogetia ...*, 86, 87, fig. 44/13. La strung: *ibidem*, 103; D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, 196, fig. 37/8; *idem*,

combinația se regăsește și în alte zone⁴⁷, dar și epoci⁴⁸. Fără nici un fel de ezitare, au fost interpretate ca fiind de utilitate identică. Exegeții nu par să fi fost neliniștiți de sentimentul că dăduseră peste „piese sociale”, destinate fie unor săraci, fie unor bogați ori mai pretențioși. Aceeași dualitate, nu este departajată de vreo cronologie separată, ci este însoțită de un sincronism de utilizare, până în secolul al XIV-lea⁴⁹. Ca să „coloreze” și mai mult încălcelile, există opinii care susțin ideea că slavii nici nu au folosit fusaiole din materiale reciclate⁵⁰.

În cazul lutului ars, remodelările din alte vechi materiale (cărămizi, țigle, vase) au continuat, pe teritoriul nostru, odată cu mileniul II⁵¹, după ce fuseseră prezente și în cultura romană⁵². În general, refolosirea unor pereți de oale nu era potrivită pentru fusaiole, deoarece ar fi necesitat contracararea curburilor lor. De aici a venit o sortare obligatorie, care s-a îndreptat către pereți de vase mari, unde curbura sunt mai greu perceptibile și nu transformă discurile în concavități cu altă dinamică de mișcare. Mai sigure au fost țiglele plane, dar acelea erau însoțite de dezavantajul de a fi mai/prea groase. Mult mai potrivite decât pereții, pentru a se metamorfoza în destinații noi, au fost butoanele pentru capace⁵³, fundurile de pahare cu profil alunecând sper cupe și „dopurile” de funduri, lipite prin modelare, înainte de ardere, pe restul corpului

care conținea debriurile de distrugere ale unei barăci din castrul Apulum. Atunci, ca și acum, o socotim însă nesigură ca datare. Ea poate fi și romană.

⁴⁷ Vezi spre exemplu, Molești, în Moldova. I. Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele XI–XIII*. Iași (1996), 266–267.

⁴⁸ În situl sarmatic de la Arad „Barieră”, s-a făcut constatarea că fusaiolele anume confecționate sunt obișnuite în necropole, în timp ce în așezări predomină cele făcute din pereți de vase. Vezi Lavinia Grumeza, A. Ursuțiu, G. Copos, *Arad „Barieră”. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică*. Cluj-Napoca (2013), 49.

⁴⁹ Daniela Marcu-Istrate, *Catedrala romano-catolică ...*, 378, 695, pl. 187/15, 696, pl. 188/1, 3. D. Gh. Teodor, *Continuitatea ...*, 119, fig. 64, cu datare în sec. X–XI.

⁵⁰ Barabara Krasnik, Tkanje, ostanki thanin in oblačila starih Slovanov. The Weaving, Textile finds and clothing of the ancien Slavs. *ArhJ*, 26, (2009), 63–107.

⁵¹ Gh. Stefan, I. Barnea, Maria Comsa, Eugen Comșa, *Dinogetia ...*, I, p. 110–112. În mediul slav, din Cehia, s-au datat deja în sec. IX. Vezi Z. Váňa, *Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972–1986*. Praha (1995), 150 (rez. germ.).

⁵² Dintre exemplele posibile, vom cita doar pe cele de la Poienestii: R. Vulpe, Săpăturile dela Poienestii din 1949. *MCA*, I, (1953), 292, fig. 82).

⁵³ Vezi exemple de la Alba Iulia: Daniela Marcu-Istrate, *Catedrala romano-catolică ...*, 545, pl. 37/124–127; Baia: Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia ...*, 205, fig. 53/1–2, 4–5, 7–8.

de vase. În situația fundurilor de mici dimensiuni, olarii au greșit adesea (involuntar) în proporționarea grosimilor, în așa fel încât, datorită subțiririi, părțile centrale ale fundurilor au cedat, lăsându-se spre utilizare niște „fusaiole” gata de întrebuințare. Ambele situații, involuntare „producătoare” de jetoane, se pot regăsi între descoperirile de la Frumușeni (fig. 10). În fine, vasele cu fund inelar, de tradiție bizantină sau italică, după spargerea pereților, au fost de-a dreptul invitații pentru noi utilități⁵⁴.

Asemenea ajustări nu ar fi fost normal să se asociază numai unei unice categorii de nouă identitate. Există un întreg și mare capitol al *reciclărilor* de materiale medievale, care ar trebui să le capeteze, alături, spre pildă, de monedele cu funcție schimbată în podoabe, geme și camee ajunse sigillii, petecele pentru vase din tablă de cupru, reparații de vase ceramice reparate. Tot așa cum dispunem de alte „lucruri” la care a apărut câte un orificiu ulterior, care a devenit secundar numai din punctul de vedere al primei folosiri. A rezultat „altceva”, și în acest caz interpretarea nu trebuia să se cantoneze într-o direcție restrictivă.

În plus, ni se pare de domeniul evidenței ca cei care ar fi avut nevoie disperată de fusaiole să le fi acceptat și în forme mult mai grosiere, în timp ce confecționerii de piese bine executate, cu investiții sporite de timp, experiență și simț estetic, să nu-și fi extins îndemânarea dobândită pe reciclări de materiale și către alte necesități ale vieții cotidiene, măcar la fel de importante cât fusese torsul.

Pentru a porni mai departe, ar trebui să admitem o altă realitate evidentă: cel puțin în cazul „fusaiolelor” confecționate „la a doua mână”, avem de-a face cu niște artefacte dezarmant de simple, care nu presupuneau vreo „specializare” notorie de producere. Au fost mereu doar niște „pastile” de dimensiuni reduse, cu orificii centrale. Este încă adevărat, atunci când nu era vorba despre componente particulare și destul de apropiate de vase (funduri, butoane de capace etc.), pentru a le confecționa, era nevoie de oarecare trudă, respectiv șlefuire atentă și îndemânatecă, pe câte o suprafață abrazivă.

Arheologia ne-a oferit însă și ciobul doar perforat (spre exemplu, la Căpriana, Republica Moldova⁵⁵ ori cetatea Hațegului⁵⁶), care nu are, nici

⁵⁴ I. Căndea, *Brăila...*, 299–300, fig. 73–74, cu citarea altor analogii de la Păcuilui lui Soare și din Bulgaria.

⁵⁵ Gh. Postică, N. Constantinescu, *Căpriana. Repere istorico-arheologice*. Chișinău (1996), 43, fig. 20. De altfel, prudent, autorul nu s-a grăbit să o denumească „fusaioală”.

⁵⁶ A. A. Rusu, *Cetatea Hațegului*. Monografie istorică și arheologică. *Sargetia*, XVI–XVII, (1982–1983), 355, fig. 9/f.

pe departe, aspectul de „rotiță”, ci o formă neregulată și chiar grosolană. Prima îndoială rezultată ar fi aceea că, dacă omul medieval dorise să facă și acolo numaidecât o anexă pentru fus. Este posibil ca, întâmplător, să se fi descoperit tocmai începutul procesului de confecționare ori, poate, întâlnirea necesității cu un ins neîndemânatic, incapabil să-și facă un artificiu de fus „după canoane” ori, și mai simplu, să-l isprăvească.

Pe un ciob oarecare, era mai rațional să se practice întâi gaura, pentru a se vedea dacă peretele ceramic rezistă (nu are fisuri interne, granule prea mari de nisip degresant, bule de aer), apoi, în succesiune, rotunjirea marginilor se putea face mai ușor, prin rotire în jurul unui ax deja introdus central. Exemplarul moldovean la care ne-am referit nu a fost însă singular. S-au descoperit încă cioburi care sunt un fel de pătrate, cu colțurile abia rotunjite, a căror utilitate plauzibilă a fost însă dezlegată de contexte⁵⁷. Am invocat deja preliminarile posibile dobândite de unele funduri de vase mici. Știm apoi că au existat vase ceramice perforate din fabricație, înaintea arderii (de pildă, oale/vase perforate în zona gâtului, pentru a li se atașa torți din materiale textile, de care beneficiaseră, până în secolul al XIII-lea, și așa-numitele „căzănele pecenege”), așa încât, din cioburile lor, cu și mai puțin efort, s-ar fi putut confecționa „fusaiole” gata găurite. Această ceramică a conținut, și strecurători, ghivece pentru flori⁵⁸, poate stropitori de grădină, unele tipuri de capace, gata pentru a lăsa aburul să treacă, rame de cahle sau unele țigle care necesitaseră legarea între ele sau de șarpanta din lemn a acoperișurilor.

Nimic nu i-ar fi putut opri pe oamenii Evului Mediu să recicleze piese mai vechi decât vremea lor. Și este foarte clar că au avut oportunități în a o face⁵⁹. Să menționăm în mod special, abordarea unei piese romane banale, respectiv un opaiș, închis, fără inscripții. Partea sa superioară, care închidea depozitul combustibil, era adăugată ulterior cavității principale și era dotată cu o gaură centrală, pentru mai buna alimentare cu combustibil lichid a feștilei care ardea în gaura de la cioc. Desprinzându-se ori decupându-se deliberat, pro-

ducea exact genul de element pe care l-am urmărit. Singura obiecție ar putea fi formulată în aceea că „fusaiola” romano-medievală ar fi fost, poate, prea ușoară. Această direcție de studiu se mai poate urmări și mai insistent.

După cum am constatat, o acribie arheologică tehnicistă poate, și chiar le-a descoperit pieselor de care ne ocupăm, tipuri „fundamentale”, cu variante. Din cauza simplității, ultimul loc îl dețin acolo discurile plate, central găurite. Principial ar fi corect, însă se dovedește că ne-am desprins cu totul de realitatea în care ele au existat, atunci când le catalogăm prea insistent după criterii care nici măcar nu țin de pretinsa lor funcționalitate, ci doar după particularități de aspect, care alimentează numai un fals sentiment de profesionalism, fiind de fapt un tehnicism steril. Se cuvine totuși reținută simplitatea aceluiași profil material care nu poate conduce fără nici cea mai mică reticență, către o folosire nedezmințită.

Dacă ar trebui să interogăm asupra *dimensiunilor* generale ale fusaiolelor, nu am putea descoperi vreo regulă identificată. Un exemplu frapant este publicat de la Baia (jud. Suceava)⁶⁰. Și totuși, cât de mari ori cât de mici puteau fi asemenea piese? Dacă sunt exagerate ca mărime, devin inconfortabile și obositoare la învârtit, dacă sunt prea mici își pierd rostul de a reține mosorul cu fire. Fuseseră ele calibrate pentru mâini de mărimi diferite? O simplă experimentare descoperă că, da, o asemenea racordare era foarte benefică pentru randamentul torsului.

Până și diametrul orificiului ar putea intra în discuție⁶¹, pentru că unele piese abia dacă sunt străpunse, astfel încât este de-a dreptul străveziu de imaginat că nu erau pentru montarea/introducerea de axe din materiale solide, ci doar pentru strecurat ceva fire bine răsucite, subțiate ori anume selectate⁶². Prin orificii au fost trecute tot felul de tije, despre care am putea măcar sugera ce fel de exigențe ar fi trebuit să aibă, iar mai departe, dacă, într-adevăr, puteau fi folosite la tors ori la care anume tipuri de fire. Aceasta măcar ținându-se seama că inul ori mătasea, cu firele cele mai deli-

⁵⁷ M. Gläser, *Spielzeug und Spiel im mittelalterlichen Lübeck. The medieval town in the Baltic: hanseatic history and archaeology*, II, ed. R. Vissak, A. Mäesalu. Tartu (2002), 124, Abb. 17.

⁵⁸ Vezi spre exemplu piesele de la Baia: Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia ...*, 198, fig. 78/1–2.

⁵⁹ Vom cita aici doar câteva capace romane, descoperite la Alba Iulia, care au deja butonul de prindere perforat. Vezi Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică...*, 545, fig. 37/124–125.

⁶⁰ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia ...*, 205, fig. 53.

⁶¹ Nu însă pentru vreo sugestie de datare cum regăsim comentate („prea abstractizate”) descoperiri din nordul Bucovinei (Rudi, Moldova). Vezi M. Andronic, *Teritoriul nord-est carpatic în a doua jumătate a primului mileniu creștin*. Brăila (2005), 310.

⁶² Vezi spre exemplu câteva piese de la Andone (Franța). *La France romane au temps des premiers Capétiens (987–1152)*, coord. Danielle Gaborit-Chopin. Paris (2005), 192, nr. 142, D-F.

cate, nici nu ar fi avut nevoie de fusuri zdravene, nici de fusaiole impozante. O observare atentă ar putea încă departaja orificiile practicate înainte de arderea vaselor/artefactelor și cele produse după același proces. Măcar astfel am avea în discuția analitică categoriile clare de materiale reciclate, alături pe piesele confecționate cu dinadinsul. La rândul ei, perforația nu poate fi obligatoriu judecată pentru a determina utilitatea, pentru că ea, este, concomitent, o modalitate de *păstrare* a micușelor obiecte, cea mai comună soluție de a nu le pierde, dacă nu erau introduse în pungi ori cutii. Și mai ușor, jetoanele dublu perforate, au putut fi excluse mai ușor din categoria anexelor de fus⁶³.

La unele dintre pastile se lasă vizibilă doar începutul câte unei perforații⁶⁴, ca și când aceea nici nu ar fi fost dorită dusă până la capăt. Este mai curând o simplă adâncitură, decât o lucrare abandonată. Dar, dacă există un soi de *marcaj*, atunci ce se vântâmplă cu piesele cu corpuri perfect identice, pe care *există mai multe posibile marcaje* realizate similar? Asemenea „imperfecțiuni”, adăugate și notate, dovedesc că s-ar putea să avem o problemă serioasă cu însăși recuperarea istorică a unor artefacte la care nu le putem determina instantaneu, în chiar clipa descoperirii, și nici măcar mai apoi, aceea a publicării, o utilitate posibilă. Nu ar fi o situație singulară, pentru că am putea cita încă două cazuri în care arheologii au asemenea probleme de recunoaștere. Primul ar fi cel al cutelor de ascuțit, al doilea caz, și mai generalizat, ar fi cel al cremenii obligatorii, de lângă amnare. Toate lamele metalice mici și mijlocii trebuiau să fie ascuțite, așa precum nici un foc nu se putea face numai prin folosirea unui generator de scântei. Sunt auxiliare obligatorii, care aproape că nu posedă în scris istorii arheologice independente; chiar și numai pentru că foarte multă lume nici măcar nu le poate recunoaște dintre pietrele ordinare.

S-a decis, fără deplin consens, asupra identității „fusaiolelor” luându-se în considerare o formă⁶⁵ mai „aerodinamică”, de dublu trunchi de con unit la baza mare, care implica absența simplității pastilei-tambur de cilindru, simetria decorurilor și nu amplasarea acestora din urmă numai pe una dintre

fețele (mai) vizibile. Dar, precum se poate cu ușurință observa, descrierea sumară tocmai inserată, apropiere periculos de mult „fusaiolele” de formele de mărgelă din șiragurile de podoabă. Un alt caz este cel al „fusaiolelor” rezultate din pereți de vase de import, de calitate și cromatică particulară⁶⁶. De ce fuseseră alese tocmai acele vase deosebite pentru o „degradare” funcțională atât de drastică? Drept urmare, ajungem la concluzia că nici măcar un sigur tip de piesă nu poate fi, cu toată siguranța, catalogată drept fusaiolă atunci când se recuperează din rățaciri și este decontextualizată.

Într-o situație opusă simplității strict utilitare, sunt „fusaiole” atât de investite cu grijă de confecționare și decor⁶⁷, încât trebuie să ne-ntrebăm cum de asemenea utilități banale s-au bucurat de o atât de exagerată atenție, în contradicție cu alte utilități posibile, pentru obiecte casnice mult mai importante, de folosire directă, nu de subansambluri auxiliare. Nu este cel puțin bizar ca să dispunem doar de „fusaiole” decorate sau decorative? Să cităm în opoziție, doar lingura, care, alături de cuțit, a fost tacâmul indispensabil pentru hrănire. Tipul acesta de asociere între format primitiv – funcție exclusiv identificată, nu rezistă nici unei revizii critice serioase.

Se știe deja de decenii că s-au realizat frecvent imitații din ceramică pentru piese din metal prețioase ori mai dur. Și ele au fost, invariabil, tot podoabe. Pasul către admiterea mai frecventă drept piese de podoabă nu s-a făptuit din simplul motiv că cercetătorii, potrivit gustului ori grumazurilor pe care le admirau, le-au apreciat ca fiind prea mari, pentru a fi atârinate de gât; în alte cazuri au așteptat probabil să regăsească o bună și aglomerată poziționare la un schelet, nu neapărat feminin, unui întreg șirag, chiar și cu firul de legătură, pentru a socoti că ar putea intra în discuția identității o piesă singulară, deșirată dintr-un colier ori salbă.

Aliniatul precedent ne-a pus deja în gardă în legătură cu contextele. Ele nu sugerează deloc vreo interpretare unilaterală. Secolele de-a rândul inventarul ceramic al unor așezări pare să fie divizat doar în două categorii majore și perene: vase

⁶³ *Archeologia urbana ...*, text la 467, ilustrație la 465, fig. 208/1654–1655.

⁶⁴ J. Unger et alii., *Prohořelice-Klášterka*. Praha, (1980), tab. VIII/5, 9 (sec. XIII–XIV); Z. Váňa, *Přemyslovská Budeč...*, 65/7, 11 (sec. IX).

⁶⁵ Am înregistrat și ciudata formă de „fusaiolă-referință” pentru descrierea gurii unor ulcioare sau carafe. Vezi Zsuzsanna Kopeczny, *Vesela ceramică medievală de caolin de la Castelul Huniade – Timișoara* (sec. XIV–XV). *Vasaria medievalia*, II, ed. Gabriela Rădulescu. Bistrița (2010), 53.

⁶⁶ Piese de la Brăila, din sec. XVI–XVII. Vezi I. Căndea, *Brăila...*, 159, 301, fig. 75.

⁶⁷ Vezi de pildă, I. Mitrea, *Comunități sătești ...*, 331, fig. 70/5, 332, fig. 71/1, 333, fig. 72/1; N. Constantinescu, *Coconi ...*, 79; o piesă de la Gumezoia (jud. Vaslui), confecționată din pastă caolinică și acoperită cu smalț (vezi D. Gh. Teodor, *Teritoriul ...*, 110, 196, fig. 37/11). La rândul său, autorul ocupat cu clasificarea fusaiolelor, remarcă printre ele „există și exemplare modelate din pastă de caolin, decorate prin incizare cu linii drepte, paralele, trasate foarte fin și des”: D. Băcuieș-Crișan, *Așezările ...*, 26).

și ... fusaiole⁶⁸. Lipsa de imaginație interpretativă a arheologilor a fost silnic transferată comunităților istorice utilizatoare, ale căror resturi le-au recuperat, ca și când acelea nu ar fi putut niciodată produce și vreun fluier, jucărie, cutiuță, baghetă, cruce sau orice alt obiect ceramic care făcea parte frecventă din viața lor de zi cu zi. Tot nu ar fi de înțeles cum dintre toate, s-a ales spre multiplicare și decorare *un instrument de lucru* relativ perisabil, cu folosință periodică.

Capitolul decorurilor furnizează mari surprize și în funcție de reperul creștinismului. Am constatat că subiectivismul a mers atât de departe încât o singulară pastilă găurită, descoperită în Moldova, înzestrată cu două incizii cruciforme a devenit, doar ea, o enigmatică piesă de cult creștin (Dodești – jud. Vaslui, secolele VIII–XI)⁶⁹. Fiind din plumb, este cu atât mai facil să ne înđoim de utilitatea propusă inițial. Măcar știindu-se că respectivul metal este cel mai reactiv în raport cu toate materialele organice cu care intră în contact. Ca să demonstrăm că nu ar fi în ordine, ceva similar, dar din Câmpia Panonică, din vremea avarilor, a avut patru „cruce” incizate⁷⁰, iar în Cehia ori Germania, alta piese au trecut în tipar simplu, fără vreo „înțelepciune” legată de creștinism (fig. 11)⁷¹. În fine, în extrema opusă de judecată, marcări complexe, precreștine ori amintind de magia păgânismului, de pe alte exemplare, nu s-au învrednicit de nici un fel de remarci din partea semnatarului studiului în care apăruse pretinsa mărturie (Cocorăni, jud. Botoșani) (fig. 12)⁷². Chiar avansând în absurdul interpretării, autorul ipotezei ar fi trebuit să sentească cam la ce ar fi putut servi o „fusaiolă creștinată”, atât timp cât și oalele „creștinate” sunt de căutat îndelung, fără vreo șansă de a fi redescoperite în serii lungi.

Trebuie să facem referirea la *numărul* exagerat al unor piese descoperite în același loc. Am făcut

referire la adevărata infuzie de la Păcuiul lui Soare. În fața unui număr de câteva sute-mii de „fusaiole” dobrogene, s-a născut deja suspiciunea unui tors exagerat de extins⁷³, care, – de adăugat, nici nu era sprijinit de dovezi pentru o producție de fire comparabilă. Interpretarea de utilitate nu a fost atât de liniară precum ar dori-o unii dintre cei care se lasă amăgiți de simplitatea majorității pieselor. În fața avalanșei provenite dintr-unul și același atelier, istoricul trebuia să-și imagineze toate utilizările posibile pentru care au fost ele lucrate.

În literatura noastră nu s-a menționat vreodată noțiunea destul de ambiguă de „fusaiolă plină”⁷⁴, cu care s-a încercat, de fapt, numirea forțată și în întregime nepotrivită, a destinației unor piese la care nu s-ar fi aflat ori descoperit vreo altă destinație inițială recognoscibilă. După descoperirile de la Dinogetia, a apărut nevoia introducerii conceptului de „turtițe de lut”, despre care s-a scris că ar putea fi, din punct de vedere funcțional, jucării sau „având o semnificație rituală”⁷⁵. La locul de proveniență, cele două soluții alternative se puteau elimina repede, dată fiind absența oricăror altor jucării confecționate într-o serie atât de mare și datorită prezenței ferme a mediului creștin de descoperire, care nu încurajează variante de ritual cu destinație cultică dubioasă. Deși tras, semnalul nu a avut urmări istoriografice normale. Într-o situație aproximativ similară, în cimitirul de la Gornea-Țărcheviște, care a aparținut unei populații creștine (secolele XIV–XV), prezența unor „fusaiole” medievale depuse în morminte nu a fost categoric exclusă⁷⁶, cu toate că, în mod normal, nu aveau ce căuta acolo decât accidental. Numai că, probabil în lumina analizelor de cimitire precreștine, arheologul descoperitor nu și-a pus problema că, după locuirile mai vechi, a avut loc o schimbare radicală de context, în care orice alt tip de obiect, în afara celui de uz strict personal sau de podoabă, nu era neobișnuit să fie regăsit depus lângă vreun schelet, numai prin simpla răscolire a straturilor mai vechi

⁶⁸ Vezi pe exemplu inventarul de la Izvoare-Bahna. I. Mitrea, *Așezarea din secolele VI–IX de la Izvoare-Bahna. Realități arheologice și concluzii istorice*. Piatra Neamț (1998), *passim*.

⁶⁹ Vezi D. Gh. Teodor, *Teritoriul ...*, 199, fig. 40/4. Clasificare păstrată și la L. Chiriac, *Monumentele religioase medievale din zona Bârladului*. Iași (2007), 129, pl. 20/1. La piesă se adaugă una din ceramică, de la Șuletea-Șipote (*Ibidem*, pl. 7/4).

⁷⁰ Expoziția de bază a Muzeului Orașului Budapesta (BTM).

⁷¹ B. Nechvátal, *Kapitulní chrám ...*, 334, fig. 382/9. Două alte piese, tot din ceramică, dar din mediu creștin, care conțin impresii făcute de vârful unghiei sau ușoare adăncituri, au fost clasate în dreptul greutăților de cântar. Vezi M. Rech, *Gefunde ...*, 59, fig. 41; 64, fig. 49.

⁷² vezi D. Gh. Teodor, *Teritoriul ...*, 169, fig. 10/7.

⁷³ P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*. I. București (1972), 173.

⁷⁴ Vezi despre ele: https://www.google.ro/search?q=fusaiole&rbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=eGwKUuitF6SH4ASVsYCAD&sqi=2&ved=0CDcQsAQ&biw=1366&bih=598#facrc=_&imgdii=_&imgcr=9Vkt8oaV4pqDpM%3A%3BeLr03yAsXZrw0M%3Bhttp%253A%252F%252Fimg845.imageshack.us%252Fimg845%252F9529%252Fdsc00003lh.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.detecteur.net%252Fforum%252Ffusaiole-pleine-t45247.html%3B640%3B480.

⁷⁵ Gh. Ștefan *et alii*, *Dinogetia...* I, 328–329, fig. 180/1–15.

⁷⁶ S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (sec. X–XIV)*. Sibiu (2008), 63.

și repunerea lor peste defunct. Iar dacă, într-adevăr ar fi fost intenționat depuse și nu proveneau din umpluturi de gropi conținând materiale arheologice mai vechi, atunci se putea chiar avansa ideea că respectivii înhumați erau încă departe de a-și fi asumat cu-adevărat creștinismul. Cele tocmai menționate introduc în discuția noastră o clară cezură de interpretare pentru complexe precreștine și cele din timpurile în care creștinismul era practicat. Pentru că, numai înainte de creștinism, se puteau liber depune în morminte practic oricare artefacte ale vieții cotidiene.

În fine, a existat și soluția în care, odată descoperite, jetoanele s-au clasat în rândul materialelor incerte⁷⁷. Identitatea a rămas exprimată doar prin forma lor geometrică: discuri, inele etc. Pe aceeași cale, o soluție în întregime neutră a fost cea în care s-au delimitat drept componente ale „ceramicii tehnice”, admițându-se automat că nu existau temeiuri categorice de a le preciza destinația doar printr-o singură identitate.

O altă fisură importantă s-a interferat atunci când materialele de confecție au fost altele decât ceramica. Fiecare material în parte vine cu propriile sale exigențe de prelucrare și, pe drept cuvânt, nu se pot extrage variații de funcțiune doar pe baza unor grosimi, suprafețe sau muchii mai netede. Dar, există și cazurile fericite, care nu pot fi mereu generalizate. De ce s-ar fi turnat una din plumb, când materialul intrinsec era solicitat în multe alte destinații? Rezerve de identitate au apărut mereu, și când zestrea lor decorativă era frapant de bogată. Calitatea specială a unor realizări nu trebuie neglijată în judecarea lor⁷⁸ pentru că nu ar fi normal ca pentru un instrument casnic banal, fără vreo șansă de a transmite mesaje sociale de orgoliu, să se investească atât de mult în confecționare. Folosirea continuată a unor exemplare metalice, pretinse a face parte din aceeași categorie, este indicată până în secolele XV–XVI⁷⁹, cu toate că, pe atunci, fusaiolele reale, așa cum am văzut deja mai sus, erau rare și, cum era de așteptat, destul de dificil de explicat de ce ar fi rămas în uz, realizate fiind din materiale care să le dea o viață atât de lungă, practic aproape fără moarte.

⁷⁷ Cazul „dischetelor” de la Argenta (Italia). Vezi *Il tardo medioevo*..., 189. La fel de prudent, în fața fusaiolelor „clasice”, uneia mare, din perete de vas și a unui jeron neperforat, I. Tentiuc, *Populația*..., 267 (definite ca „obiecte”).

⁷⁸ Diferențe sesizate, de exemplu, la Sarasău (jud. Maramureș). Vezi R. Popa, Noi cercetări de arheologie medievală în Maramureș. Șantierul Sarasău. *SCIV*, 22, nr. 4, (1971), 613.

⁷⁹ Vezi *Leben im Mittelalter. 30 Jahre Mittelalterlichearchäologie im Elsass*. Speyer (1992), 331.

Avem și la noi descoperiri de piese metalice a căror utilitate nu a fost sugerată. Vom folosi însă exemple necunoscute. În cetatea Oradea, într-un context care s-a închis la finele secolului al XVI-lea, au apărut numeroase pastile circulare, cu diferite dimensiuni ($\varnothing = 3$ cm, 2,6 cm, 1,7 cm, 1,2 cm), unele dintre ele schifate, ca și forma „fusaiolelor” produse din foste vase ceramice⁸⁰. Aici bănuiala a căzut pe întărituri de brigantină. O altă piesă metalică, probabilă, cu datare nesigură, în secolele XVI–XVII, este semnalată la spitalul medieval din Sibiu⁸¹. Literatura de specialitate s-a mărginit a le denumi „calote”⁸², lăsând în ceață orice soluție sigură pentru folosirea lor. Nici măcar sugestia de materiale intermediare, neterminate, nu a fost îndrăznită, din prudența exagerată de a nu intra, chipurile, în ridicolul unei greșeli datorate insuficienței răscoliri a bibliografiei ajutoare.

Într-un context mai general, am stat în cumpană în fața identității unei piese din os descoperită în cetatea Codlea (jud. Brașov)⁸³. Un caz mai vechi, de citat ca exemplu, este dat de vertebra unui pește mare, care a suferit o perforație centrală, de altfel facilă, în zona măduvei (fig. 13). Deși inclusă în categoria „fusaiolelor”, autorul care a pus-o în circulație, nu a ezitat să admită că ar putea fi, totuși, vorba și despre un „talisman”⁸⁴. Dar se poate păși mai departe. Descoperiri din Alsacia (Franța) au scos la iveală aproape întreaga gamă de variante de produse strunjite din os, care pot fi asociate ori confundate între ele: mărgele, șaibe, componente de rozarii, piese de joc, nasturi etc. (fig. 14)⁸⁵. La fel, în Praga (Cehia), „fusaiolele” din ceramică se diferențiau destul de bine de cele din os⁸⁶, dar aceasta nu a însemnat că, automat, s-ar fi câștigat relevanța separată de utilitate. Cele mai multe tul-

⁸⁰ Săpături din anul 2007, K 4, – 4–4,15 m W.

⁸¹ P. Beșliu Munteanu, *Spitalul medieval din Sibiu*. Sibiu (2008), 99, foto 22/c. A fost denumită „nasture”. Nu avem desenul ei.

⁸² St. Krabath, *Die hoch- und spätmittelalterliche Buntmetallfunde nördlich der Alpen*. 1. Rahde/Westf. (2001), Taf. 11–14, 664.

⁸³ A. A. Rusu, F. Mărginean, *Prelucrarea osului*..., 120.

⁸⁴ D. Gh. Teodor, *Așezările*..., 114. În situația dată, autorul își contrazice propriile idei despre mărturiile creștinismului timpuriu, în care fusaiolele pot fi „creștinate” de către o populație ce poartă „talismane” categoric păgâne. Asemenea vertebre de pește mare au fost utilizate și mai târziu, ca părți din componente de rozarii. Vezi imaginea relevantă în vol. *The archaeology of medieval Europe*. Edit. by M. Carver and Klapště. Aarhus (2011), 52, fig. 1.15.

⁸⁵ *Leben im Mittelalter*..., 95–97; *Spätmittelalter am Oberrhein. Alltag, Handwerk und Handel. 1350–1525*. Stuttgart (2001), 176, nr. 333.

⁸⁶ B. Nechvátal, *Kapitulni chrám*..., 331.

burări le-au produs piesele din os/corn cu multă zestre ornamentală⁸⁷.

Noianul de incertitudini a generat și degringolada terminologiei, respectiv aceea care trebuia să ne ofere măcar un început de orientare mai sigură. Ajungem în fața gamei de sinonime cu care piesele au fost botezate de recuperatorii lor. Avem deci „jetoane”, „pastile”, „șinte” (*Zielscheiben*), „turtițe”, „puluri”, „discuri” sau „șaibe”, în cazul prezenței vreunei perforații. Dicționarul de sinonime mai adaugă: „fisă”, „socotea”, care nu s-au bucurat de atenție, deși nu exista nici o opreliște în întrebuițarea lingvistică; cum vom vedea mai jos, tocmai la termenul din urmă. Evident, cum ușor se constată, nici un singur termen nu poate sugera altceva decât dispoziția spațială a creațiilor.

Cum s-a văzut, cel puțin în ambianța noastră istoriografică, judecarea folosinței jetoanelor a fost frustră și oferită, cel mai frecvent, aproape fără nici un fel de ezitări, în funcție de o precedentă bibliografie selectivă folosită de la caz la caz; și aceea, dacă se putea, numai în limba română. În contextul de la mănăstirea Bizere, problema s-a pus deja într-un alt mod. Dacă micile pastile din ceramică aparținuseră unor capete de fusuri, însemna automat că viețuitorii călugări benedictini de acolo se ocupaseră cu torsul? Răspunsul este tranșant negativ. Nici măcar prezența unor femei-lucrătoare de un alt tip/meserie nu ar putea fi admisă într-o mănăstire de bărbați. Regula Sf. Benedict se referise din plin și cu exigență la stricta absență a femeilor, dimpreună cu principiul obținerii tuturor necesităților vieții interioare numai prin munca bărbaților. Dar, pe lângă derogările frecvente de la statutul semnalat, nici un fel de informații nu au răzbătut legate de implicarea călugărilor în tors sau țesut, în nici o altă mănăstire medievală, chiar și din afara acelor aparținătoare ordinului benedictin. O asemenea practică se putea accepta numai

în cazul unei mănăstiri populată cu călugărițe⁸⁸. În cadrul concepțiilor Evului Mediu occidental, munca de producere a firelor a fost inclusă în categoria denumită *opus feminine*⁸⁹.

Probabil că transpunerea lânii brute în fire era socotită într-atât de feminină, pentru că s-a moștenit ca atare din perioade mai vechi, precreștine. Se află reflectată și în inventarul diferențiat al mormintelor romane. Apoi, exemple post romane sunt de citat la Morești (jud. Mureș)⁹⁰, iar mai noi, cele din cimitirul din Nové Zámky (Slovacia), unde toate fusaiolele au fost descoperite doar în morminte de femei⁹¹. În fine, într-un mediu deja creștin, dar încă incipient, cum a fost cel al Novgorodului (Rusia), s-au descoperit inscripții pe fusaiole (poate nici ele sigure ca utilitate), care purtau numai antroponime feminine⁹².

Confirmarea atributului strict feminin al torsului este susținută temeinic de bogata iconografie a lui Adam și a Evei, alungați din paradis. În acele imagini, consecvent, Eva este cea care toarce (fig. 8)⁹³, în timp ce soțul ei, la fel de pedepsit, se ocupă cu munca câmpului. Alături de grija sau alăptarea copiilor, torsul i-a revenit programatic femeii, ca o foarte bună ilustrare a pedepsei veșnice pentru gustarea neinspirată din fructul oprit. O a doua reprezentare ca frecvență este aceea a unei variante a *Bunei Vestiri*, în care Fecioara primește torcând pe îngerul trimis de Dumnezeu. În mod absolut, nu există decât rarissime reprezentări de bărbați mânuind fusul pentru derularea de fire⁹⁴. Vom vedea ceva mai jos că derogările sunt

⁸⁸ Exemple citate la H. Künel, Beiträge der Orden zur materiellen Kultur des Mittelalters und weltliche Einflüsse auf die klösterliche Sachkultur. *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters*. Internationaler Kongress Krems an der Donau, 18. bis 21. September 1978. Wien (1980), 16.

⁸⁹ A se vedea Claudia Opitz, Elisabeth Schraut, *Frauen und Kunst im Mittelalter*. Braunschweig (1983), 9; Edith Ennen, *Frauen ...*, 87; Katharina Pühl, *Die Spinwirtel ...*, 191–192; W. Rösener, *Peasants ...*, 186; Margaret Wensky, *Frauen im Handwerk*, în vol. *Nürnberg. Archäologie und Kulturgeschichte*. Nürnberg (1999), 509.

⁹⁰ K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühmittelalterlichen Siedlungen in Siebenbürgen*. București (1979), 105, Abb. 48/7–9; 131, Abb. 64/11–16; 167, Abb. 53; 169, Abb. 74; 170, 87.

⁹¹ Zlata Čilinská, *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*. Bratislava (1966), 271, 284, 289.

⁹² *The Archaeology of Novgorod ...*, 162–162, fig. V.1/8, 13.

⁹³ Spre exemplificare, oferim o pagină de manuscris din a doua jumătate a sec. XIV, din Austria Superioară: http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Historische_Bilder/Adam_und_Eva_bei_der_Arbeit.

⁹⁴ O reprezentare în care se toarce în familie (tatăl, copil și mamă) este furnizată, fără indicarea sursei, de către T. Bíró Mária, *Egy lovag ...*, 78, fig. 6.

⁸⁷ Un exemplu ilustrativ pentru ambiguitate manifestă este o piesă din Varbola (Estonia), confecționată din corn de ren, de dimensiuni relativ mari ($\varnothing = 6,5$ cm), foarte bine lustruită. Vezi Ü. Tamla, Liina Maldre, *Artefacts of Bone, Antler and canine teeth among the archaeological finds from hill-fort of Varbola. Crafting bone: skeletal technologies through time and space. Proceedings of the 2nd meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group*. Budapest, 31 Aug. – 5 Sept. 1999. Ed. M. Choyke and L. Bartosiewicz. BAR, (2001), p. ? În schimb, o altă piesă, chiar decorată, de la Tallin, a fost fără rest socotită „fusaioală”. Vezi Heidi Luik, *Bone combs from medieval Tallin, from the excavations in Sauna Street*, în vol. cit., 330, fig. 20. Pentru România, ezitățile notabile s-au marcat la Enisală, unde au intrat la „diverse piese ornamentale”, „disc”, „inel”. Vezi I. T. Dragomir, *Cetatea medievală de la Enisală. Unelte, arme și obiecte de podoabă. Danubius*, 6–7, 1972–1973, fig. 11, 18.

doar cele în care fusul a fost scos din contextul său uzual, devenind ceva neobișnuit sau chiar ridicol. Transferul de gen nu s-a mai realizat decât în domeniul țesutului, după obținerea firelor, unde războaiele și căzile pentru vopsit cereau forța bărbaților.

În oricare alt loc, dinafara unei mănăstiri de călugări, adică cetate, oraș, așezare rurală, fusaiolele au fost necesare și au constituit o posibilă și obișnuită zestre de inventar casnic. După observațiile pe care le-am făcut, ar trebui să admitem cu prudență sporită, că locul de descoperire al unor piese asemănătoare fusaiolelor ar putea fi numai un indiciu prealabil, de verificat, către stabilirea utilității *reale și diferite* a pieselor de o anumită formă. Dacă este greu de admis prezența lor într-o mănăstire de bărbați, probabil că nici alte contexte nu le-au fost tocmai obișnuite.

Suspiciunile de la Bizere ne obligă să întoarcem privirea către o întreagă literatură arheologică care ne-a precedat și pentru care a existat, cum deja remarcasem, un confort exagerat de interpretare. Aceasta pentru că este absolut imposibil ca doar la mănăstirea Bizere, jetoanele să fi fost pregătite pentru a fi utilizate drept fusaiole.

Cum văzusem, contextele de descoperire *sugerau* de multă vreme că ar trebui acordată o atenție sporită artefactelor de la care am pornit. Ideal ar fi să pornim de la locul lor de producție. Cum, deocamdată cel puțin, nu cunoaștem *atelieri* pentru asemenea piese din lut, am putea să facem referiri doar la acelea realizate din alte materiale. Or acestea sunt de o relevanță maximală. Pentru că, de pildă, într-un atelier de prelucrarea osului, se realizau game întregi de piese, fără o specializare care să amintească de tehnologii contemporane. Ciudat este însă în continuare că, deși nu sunt înregistrate în ateliere, piesele noastre se reîntâlnesc cam peste tot.

O altă atenționare provine, cum am scris deja, discutând despre „fusaiole” în mediul mănăstiresc, nu din contextul imediat, ci din *mediul lor general de descoperire*. Este mai mult decât simplul „context arheologic”, strict tehnic, pentru că, la fel ca într-o mănăstire, nici într-o cetate sau chiar locuință urbană mai răsărită, nu ne putem aștepta să se toarcă sistematic sau masiv, în detrimentul altor îndeletniciri casnice și manuale care au rămas nedovedite; cum ar fi, de pildă, croitul și cusutul, tricotatul ori țesutul, care veneau în complementaritatea torsului și finalizau bunuri cu valoare mult mai ridicată, adecvate unor asemenea ambianțe ori chiar exigențe sociale. Să admitem de la început că au existat locuri în care „altceva” decât torsul și anexa intenționat fabricată mai rezistent, a fusului, adică „fusaiola”, erau mai potrivite.

Cele mai bizare mesaje de asemenea factură provin dinspre arheologia funerară. Descoperiri din Italia au arătat că aceleași piese au ajuns în morminte romane, iar unele indicii iconografice, care le acordă utilitatea de anexe pentru strângerea la gură a șnurului de la pungi/borsete⁹⁵, par a explica asemenea descoperiri. Pentru o conjunctură debusolantă, rămasă fără vreo explicație indiscutabilă, trebuie să cităm cele câteva discuri perforate din lemn, regăsite în inventarul unui mormânt de conte de Toulouse (Franța), datate în secolul al XI-lea⁹⁶. Cazul din urmă este extrem de relevant: un „conte torcător” căruia anturajul i-a depus însemnele pasiunii în mormânt? Au ajutat înțelegerile nuanțate și descoperirile de piese diferite ca mărime, aflate în exact aceleași contexte. Cel mai simplu a fost să se constate că au existat „fusaiole” și mereu alternative diferite⁹⁷, care se lasă mai dificil de explicat.

După suspiciunea formulată în legătură cu relația improprie dintre locul de descoperire și utilitatea cea mai frecvent admisă, dublarea „fusaiolelor” de la Bizere printr-o piesă neperforată, care, în modul cel mai evident, nu putea fi montată la/pe un fus, cel puțin prin tragere pe tija din lemn, ci doar suspectată de a fi fost lăsată neterminată, fără gaura centrală, ne obligă să recurgem și la alte interpretări posibile. Deși formal jetoanele au fost identice ca aspect general, adaosul unei perforații centrale ar fi fost de natură să „revoluționeze” întreaga lor interpretare? În cazul folosirii la fus, răspunsul ar putea fi un „da”, însă vom obține noi tranșări categorice dacă avem în vedere și alte utilități.

Dacă chiar și pentru fusaiole se admite că puteau fi confecționate în mărimi diferite și din altceva decât din ceramică, este de înțeles că *forma le aduce nu identitatea automată, ci doar posibilitatea de utilitate*. A doua încheiere metodologică de studiu este aceea că nu putem avea certitudinea că dispunem de *piese independente* ori numai de *subansambluri simple* (combinata „fusaiolă” + o tijă ori o ață) ori *complexe* (mai multe „fusaiole” împreună între ele + altceva). În al treilea rând *nu putem să ne cantonăm observațiile la materiale de confecție exclusive*. Formal, în atenție ne rămâne în față un singur mare grup, împărțit major de prezența ori absența unor găuri, în care nu a fost discutat nici un criteriu de mărime, în timp ce funcțional, clasările

⁹⁵ *Archeologia urbana ...*, 460–461.

⁹⁶ *Le comte de l'An Mil*. Sous la dir. É. Crubézy et Ch. Dieulafait. Supplément 8, (1996), din *Aquitania*, 64–65.

⁹⁷ Vezi situația dintr-un cimitir slavo-avar, de la Zlata Čilinská, *Slawisch-awarisches Gräberfeld ...*, 271.

de funcție au variat cu destulă generozitate. După cum vom vedea mai jos, lăsând deoparte forma, funcția devine mai facil de regăsit, atât timp cât o îngăduie analogiile și contextele de descoperire din alte locuri. În ceea ce urmează, vom proceda la inventarierea tuturor posibilităților pe care micuțele piese de la care am pornit le au pentru a-și regăsi locul ocupat în Evul Mediu, dar pe care l-au pierdut din interpretări prea grabnice.

În căutarea ordinii relative, am putea opera o selecție care se bazează pe două criterii de clasificare majore: acelea de anexe aparținătoare altor piese ori ansambluri (I) și cele pentru utilități independente (II). Nu dobândim încă facilități de recunoaștere, pentru că divizările nu le putem tranșa după normele atât de dragi arheologilor. Pentru că, vom vedea mai jos, unele forme majore alunecă dintr-o categorie în alta și foarte greu ar putea jura cineva locul precis din care și-au terminat istoria. Mai departe, în rândul utilități independente trebuie să discernem elemente de port (A) și instrumente (B).

Fusaiola este deja o anexă (categoria I), sugerată prin nevoia de a fi înfiptă/montată la capătul unei tije-fus (cum am subliniat, varianta de interpretare 1). Dar forma sa proprie pare a fi de o mare generalitate, pentru că nu a avut nici un fel de restricționare în a fi transmisă și în/prin alte asociații îngăduite de perforația sa.

Din întreaga discuție tocmai purtată mai sus, a reieșit din plin faptul că cea mai mare parte dintre piesele căutate și publicate se asociază suspect de mult ori, chiar au fost în realitate, mai curând *piese de podoabă* (varianta de interpretare 2). Este prima tâlcuire care intră în ambele categorii, căci o singură piesă atârnată, poate compune deja o podoabă (categoria II).

Reprezentările iconografice ale mărgelilor aparțin, aproape numai componentelor de/cu oarecare valoare. Însă problema rezidă din aceea că nu putem astăzi să delimităm tocmai ceea ce reprezintă „valoare” pentru un purtător antic ori medieval. O altă micuță pastilă găurită, ajustată dintr-un vechi vas smălțuit, s-a clasificat tot drept o piesă de podoabă⁹⁸. Lucrurile par a merge către aceeași interpretare dacă un „jeton”, comparabil cu un disc găurit, ar fi fost produs din coral⁹⁹. Dimpotrivă, în altă parte, sub teroarea formei cu

funcție unică, se uită că, în aceleași complexe, nici nu există ceramică comună (pastă și decor) similară cu cea din care ar fi fost fabricate „fusaiiolele”¹⁰⁰. Adică, pe lângă faptul că ar fi unicate tehnologice, până și implicarea olarilor ar fi fost cu totul aparte, numai în situația lor... Cum am mai remarcat, în mod bizar, nimeni nu s-a preocupat cu-adevărat să afle cum de numai fusurile s-au înzestrat cu artificii din lut atât de copios decorate, la concurență cu mărgelile pentru gât sau membre; ori, și mai simplu, de ce adică, nu ar fi mai normal ca să le credem cu prioritate tocmai mărgelile și nu capete pentru fusuri. Arheologii au așteptat să le descopere doar multiplu înșirate, niciodată singure pe vreun fir, ori rătăcite întâmplător, la fel ori mai des decât fusaiiolele, deci obligatoriu, mai multe împreună, pentru a accepta o asemenea calificare? Unele fusaiiole, descoperite la Coconi, sunt atât de bine realizate (bitronconice, poliedrice, cu smalț și linii zig-zagate, de aproape trei ori mai mici decât altele, simple)¹⁰¹, încât se iau la întrecere cu orice alt tip de podoabe descoperite în același sit. Situația nu este nici unică, nici cea mai veche din punct de vedere cronologic¹⁰². Ar fi, de asemenea, măcar nedrept, să ne substituim oamenilor vremurilor și să decidem, cu gusturile noastre estetice, dacă vreo pastilă merita să primească numai destinația pe care și-o închipuie și o transmite cultura analiștilor de astăzi. Tot așa, cum nici pentru fusaiiole nu este în stare nimeni să adjucece care ar fi prea mare sau nepotrivită, de ce lipsa de regulă nu ar fi valabilă și în cazul mărgelilor?

Pe de altă parte, este greu de imaginat cum se pot accepta „mărgelile” doar în forme exclusive (sferice, cilindrice, elipsoidale), nu și altele cu profil bitronconic, în variante de tamburi sau oricare alte forme spațiale libere, care puteau dispune de câte o gaură mediană penetrantă, pentru înlesnit tragerea pe un fir. Se pare că s-a uitat cât de trudnică ar fi compunerea unui șirag cu aceleași mărimi de perle, ca și ideea potrivit căreia la gât se puteau purta tot felul de combinații, din care vor fi dispărut unele părți care erau confecționate numai din sâmburi. Este foarte clar că o mulțime de mărgelile au fost eronat metamorfozate în auxiliare de fus. Într-o ordine de utilitate, ele ar trebui cel mai des avute în vedere ca alternative.

Dimensiunea mărgelilor din *mătănnii* ori *rozarii* („pater noster”) (varianta de interpretare 3)

⁹⁸ Brucato. *Histoire et archéologie d'un habitation médiéval en Sicile*. Sous la dir. J.-M. Perez. Roma (1984), 405, pl. 68/e. Autorul ezită să o catalogheze altfel decât „obiect din ceramică”.

⁹⁹ A se vedea piese de la Nitra, în *Dávne dejiny Nitry a okolia. Vosvetle najnovších archeologických nálezov*. Ed. M. Ruttikay. Nitra (2005), Tab. 17.

¹⁰⁰ Cel mai frapant la D. Băcuieș-Crișan, *Așezările ...*, 26, 154, pl. 56/1, 4.

¹⁰¹ N. Constantinescu, *Coconi ...*, 79, 237, pl. III.

¹⁰² A se vedea numitele fusaiiole adunate de M. Andronic, *Teritoriul ...*, 309–310, pl. CVI.

nu a fost vreodată socotită „decentă” sau măcar „potrivită”. Șiragurile lor pot trece, printre neavizați, și ca podoabe. Aceasta lunecând din realitatea medievală care chiar le-a creat cu dublu rost. O reprezentare a Sf. Sofia, datată la 1420–1425, prezintă pe domul din Milano, ne înfățișează un rozariu (= șir de mătănii) de forma unor colăcei de mărimea unui căuș de palmă¹⁰³. Sf. Egidiu, pictat de către Petrus Crispus în 1449, își expunea un astfel de șir de mărgel mari, colorate¹⁰⁴. Lângă Maria Magdalena, pictată de către Rogier van der Weyden, în anul 1445, un personaj secundar ține în mâini un rozariu articulat, la distanțe egale, de piese mai mari, diferit colorate¹⁰⁵, care arată exact ca niște fusaiole. O altă figurare, din jurul lui 1460, aparținătoare unui meșter flamand cu inițialele M. S. este ținută de către una dintre femeile perechilor de îndrăgostiți pe care le înfățișează¹⁰⁶. La fel de impresionante se prezintă componentele rozariului Annei à Wode, decedată la Norfolk (Anglia) în anul 1512, și înveșnicită cu o piatră tombală-gisant¹⁰⁷. Pentru modalitatea interferențelor este relevantă descrierea din 1503 a unor rozarii aparținătoare Rosinei, soția lui Cristofor Kursner, și Margaretei, soția lui Wolfgang Vnger: confecționat din coral, cu nasturi („Knopffen”) din argint¹⁰⁸.

În această poziție nouă, „fusaiolele” se metamorfozează în substitute de „perle” de formă grosolană, tocmai pentru a nu fi confundate cu vreo podoabă în contradicție cu decența unui creștin habotnic. Mătăniile au aparținut și încă mai aparțin acelor accesorii individuale pe care creștinii le-au purtat frecvent. Paradoxul este însă acela că arheologic ele par că nu au viețuit deloc. Piese de rozariu puteau fi înșirate și prin alte sisteme de prindere, cum o demonstrează un rozariu din aur englez¹⁰⁹. Numai dimensiunea ceva mai mică a cla-

sat discurile din os de la Salzburg (Austria)¹¹⁰, iar odată cu ele și un set perfect identic descoperit la Cluj-Napoca (fig. 15)¹¹¹.

Ar fi cel puțin logic să ne imaginăm că orice fel de însemn, cabalistic ori recognoscibil, prezent pe o „fusaiole” este mai corect a fi ținut la gât ori într-o brățară, decât pe un fus. Recursul la *amulete* cu forme similare (varianta de interpretare 4) vine imediat în aceeași categorie a artefactelor aflate la limita dintre podoabe și alte utilități personale. Se știe foarte bine că ele au fost precreștine, dar nu au fost eliminate după triumful bisericii. Ca și în epoca romană sau ca și astăzi, orice obiect mărunț poate fi fetișizat și purtat la gât ori atârnat pe undeva. Pentru începuturile Evului Mediu, pomenisem o vertebră de pește uriaș, găurită, trecută și drept „talisman”¹¹².

Destule descoperiri au indicat existența unor *aplici* ori *fibule* în formă de discuri (varianta de interpretare 5). Identitatea le-a fost acordată numai celor confecționate din oricare alte material decât ceramica. Însă, de la os, până la toate metalele, ele există, cu sau fără decor, uneori fără nici un fel de sisteme aparente de prindere, alteori cu orificii centrale, prin care, se presupune, s-ar fi realizat atașarea de suporturile necunoscute ori doar desprinse. Cele din urmă sunt moștenite din epoca romană, dar le regăsim la lombarzi¹¹³, slavi¹¹⁴ sau într-un mediu posibil german, din secolele IX–XI¹¹⁵. Cât ne privește, ne limităm a cita aici pastilele-aplice din os, în număr de opt, puse pe centura unui mormânt de la Cefa (jud. Bihor)¹¹⁶. Părem a nu aștepta niciodată pe cele din ceramică ca să îndeplinească asemenea rosturi. Este însă corect acest punct de vedere, având în vedere faptul că formele s-au imitat din toate materialele posibile? În ce măsură, un

¹⁰³ Laura Cavazzani, *Il crepuscolo della scultura medievale in Lombardia*. Leo S. Olschki (2004), tab. 107, fig. 110. Alte imagini de rozarii, vezi la *Der Rosenkranz. Andacht. Geschichte. Kunst*. Bern (2003), 75 (aur, email, 1500), 163 (lemn? 1517–1518), 376 și urm.

¹⁰⁴ Vezi A. Châtelet, R. Recht, *L'autunno del gotico*. Milano (1989), 286, fig. 236 (New York, The Metropolitan Museum, Colecția Robert Lehman).

¹⁰⁵ St. Kemperdick, *Rogier van der Weyden. 1399/1400–1464*. Potsdam (2007), 53.

¹⁰⁶ *Von Leben ...* 46, Abb. 25.

¹⁰⁷ Roberta Gilchrist, *Medieval archaeology and the life course*. Woodbridge (2012), 96.

¹⁰⁸ J. Spiritza, Údaje o zlatnických výrobkoch v najstaršom Bratislavskom protokole testamentov (1414–1529), în *ZborHist*, LXII, (1968), 8, 192–193.

¹⁰⁹ C. Reeves, *Pleasures and pastimes in Medieval England*. Phoenix Mill (1995), 194.

¹¹⁰ *Der Residentzplatz. Fenster zu Salzburgs Geschichte*. Salzburg (2009), 134.

¹¹¹ Str. Micu-Klein, săpături arheologice inedite, care ne aparțin.

¹¹² D. Gh. Teodor, *Așezările ...*, 114.

¹¹³ Vezi de exemplu fibulele lombarde de la Holubice. J. Tejral, K současnému stavu archeologického i historického bádání o nejčasnějším středověku na Moravě. *Mezi raným a vrcholným středověkem*. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátel a žáci, ed. Doležal, Jiří – Wihoda, Martin. Brno (2012), 54, fig. 14.

¹¹⁴ *Important sites slaves in Slovakia*. Bratislava (1978), 174, fig. 71 (Nové Zámky, sec. X); 284, fig. 117 Záhorská Bystrica, sec. VIII); 293, fig. 121 (Zemné, sec. X); Zlata Čilinská, *Slawisch-awarisches ...*, 284.

¹¹⁵ *Der Residentzplatz...*, 129–130, 3.2.1–6.

¹¹⁶ Cum arată cele de la Cefa (jud. Bihor). Vezi I. Crișan, Gina Hora, Piese de podoabă ..., 90, 97, Pl. IV/3 (unde sunt descriși drept „butoni”). I. Crișan, Un mormânt din necropola satului medieval Rădvani. *Crisia*, 34, (2006), 8, pl. 1.

disc ceramic ori din lemn nu se puteau coase pe o centură sau un veșmânt? Nu există nici un fel de răspunsuri certe la o asemenea întrebare.

În fine, cele mai mici dintre descoperirile din os, ar putea fi, la fel de bine, să fi fost *nasturi* (variante de interpretare 6) medievale. Suspiciunea s-a născut deja la Fundu Herței (jud. Botoșani), unde o pastilă de lut (secolele VIII–X) fusese dotată cu două găuri¹¹⁷. O piesă germană din os, care are patru perforații în cruce, ca la un nasture clasic, descoperită la Weißenstein (secolele VIII–XII), a fost însă socotită jeton de joc¹¹⁸; la fel s-au petrecut lucrurile cu una de la Marburg (secolele X–XI)¹¹⁹. În asemenea situri, identitatea a fost tulburată de deficiența istoriei nasturilor în sine, care s-au născut numai în Evul Mediu. Exemplare din secolul al VII-lea, apar la Roma („anime di bottoni”), cu variante între una și cinci găuri¹²⁰, alt exemplu edificator provine din Rodersen (Elveția)¹²¹. În fine, din Alsacia (Franța), provin nasturi cu perforații, din os și metal¹²². Jean Fouquet, pictor de la mijlocul secolului al XV-lea, l-a pictat pe piticul curții cu numele de Gonella, cu nasturi uriași, îmbrăcați în pânză¹²³.

„Găitănarii” amintiți de unele documente¹²⁴, aveau rostul de a-i ambala în material textil și pregătiți pentru haine sau alte articole/podoabe vestimentare. Probabil imitau tot piese din os¹²⁵ ori din alt material (lemn, rășini, sticlă etc.). La rândul lor, aceștia seamănă frapant cu aplici de curea¹²⁶, cu rost exclusiv decorativ. O serie descoperită în Petit-Landau (Franța), are particularități ce merită relevate. În primul rând, sunt confecționați din materiale diferite, respectiv din os, gagat și metal;

numai cea din urmă are un singur orificiu central, celelalte au mai multe. Piesa din os pare să fie reciclată, având inițial doar un simplu decor realizat cu cercuri concentrice¹²⁷.

Forma „pastilelor”, neperforate, era deplin potrivită pentru a fi depusă pe table amenajate pentru jocuri (variante de interpretare 7). Este cert că fusaiolele și *jetoanele de joc* au fost adesea confundate¹²⁸. Este situația în care nu mai discutăm despre părți ale unui întreg mutilat, dezarticulat și pierdut, ci despre lucruri de sine-stătătoare. Este o nouă situație în care putem stabili că se includeau/asociau laolaltă, atât piese întregi, cât și altele perforate. Cele înzestrate cu găuri se justifică multiplu. Din explicații ne oprim deocamdată doar la nevoia de a le face ori mai ușoare, ori mai „frumoase”.

Asemenea piese, neperforate, și-au început șirul la noi, prin descoperirile de la Dinogetia (Dobrogea)¹²⁹. În mod cert, o serie rămasă nenumită ori recunoscută, a existat și la Păcuilui lui Soare. Identificarea ca atare și cronologia lor este sincronă cu descoperiri din lumea bizantină¹³⁰, slavă¹³¹, vikingă¹³², baltică¹³³ oridin Occident¹³⁴, până

¹²⁷ *Leben im Mittelalter*, catalog nr. 3.120.

¹²⁸ Constatate identice la U. Müller, Schäch und Hnefatafl – zwei mittelalterliche Spiele als Beispiel „archäologischer Objektwanderung”. *Fremdheit und Reisen in Mittelalter*. Hrg. Irene Erfen, K.-H. Spieß. Stuttgart (1997), 142.

¹²⁹ Gh. Stefan, I. Barnea, Maria Comsa, Eugen Comșa, *Dinogetia...* I, 289, fig. 171/21.

¹³⁰ A se vedea, spre exemplu, componentele de joc descoperite pe suprafața criptei Balbi, din Roma, datate în sec. VIII–IX. *Roma ...*, 418; piese din sec. X–XIII, de la Chersones (Crimeea, Ucraina). *Byzanz. Pracht und Alltag. Kunst- und Ausstellungshalle der BD, Bonn, 26 Febr. bis 13 Jun. 2010*. Hirmer, 208.

¹³¹ Z. Váňa, *Přemyslovská Budeč...*, 150 (rez. germ.); *Археология древняя Русь. Быт и культура*. Red. Б. А. Корчунин, Т. И. Макарова. Москва (1997), 385, fig. 79/12–14.

¹³² U. Müller, Schäch und Hnefatafl ..., 136 și urm.

¹³³ Vezi descoperiri din cetatea Memel. V. Žulkus, *Die Burg von Memel. Baugeschichte und Forschungen* (rez. pentru text în lb. lituaniană). *Lietuvos pilių archeologija*. Klaipėda (2001), 56, fig. 7/6.

¹³⁴ Vezi spre exemplu, descoperirile din sec. X, din cetatea Andone (Franța): http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ang_mus_jerons.JPG; Lübeck: M. Gläser, *Spielzeug ...*, 124, Abb. 17; Sachsenburg: W. Schwebenicky, *Der mittelalterliche Silberbergbau im Erzgebirgsvorland und im westlichen Erzgebirge unter besonderer Berücksichtigung der Ausgrabungen in der wüsten Bergstadt Bleiberg bei Frankenberg*. Chemnitz (2009), 136, Abb. 271; Bayreuth: Andrea Bischof, *Ein spätmittelalterlicher Brunnen aus Bayreuth. Ergebnisse einer archäologischen Ausgrabung an der ehemaliger Schmiedergasse nahe der Stadtmauer*. Faustus (2010), catalog K. 290–299; Ruhr: St. Leenen, *Die Isenburgen an der Ruhr*. II. Darmstadt (2011), Taf. 138/7, 139/5, 326.

¹¹⁷ M. Petrescu-Dâmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații ...*, 52, fig. 32/6.

¹¹⁸ *Burg und Herrschaft*, Hrgs. R. Atzbach, S. Lüken, H. Ottomeyer. Dresden (2010), 169, 8.13.

¹¹⁹ Antje Kluge-Pinsker, *Schach und Tric-trac. Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreunde in Salischer Zeit*. Sigmaringen (1991), 218.

¹²⁰ *Roma dall'Antichità al Medioevo. Archeologia e storia*. A cura Maria Stela Arena, P. Delogu, Lidia Paroli, M. Ricci, Lucia Sagui, Laura Vendittelli. Roma (2001), 363, II. 4.494–505.

¹²¹ Ch. Krauskopf, *Tric-Trac, Trense, Treichel. Untersuchungen zur Sachkultur des Adels im 13. und 14. Jahrhundert*. Braubach (2005), Taf. 41/18, datate în sec. XIII–XIV.

¹²² *Leben im Mittelalter...*, catalog nr. 3.120.

¹²³ Colecția Kunsthistorische Museum, Viena.

¹²⁴ Amintiți la curtea nobiliară de la Remetea în anii 1372–1378. Vezi I. Dani, C. Feneșan, O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea. *Banatica*, 3, (1977), 150–151.

¹²⁵ Un exemplar din Moldova, la Paraschiva-Victoria Bărauc, Obiecte medievale de os din colecțiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava. *ArhMed*, VII, (2008), 287, fig. 5/5.

¹²⁶ I. Crișan, Gina Hora, Piese de podoabă ..., 97, pl. IV/2.

la hotarele Atlanticului¹³⁵. Antecedentele lor sunt însă antice, evoluând în toate teritoriile moștenitoare ale Romei, unde se recunoșteau sub denumirea *ludus duodecim scriptorum*, pe *tabula* (de unde și numirea de „table”). Se cunosc chiar și numele jocurilor medievale care au utilizat asemenea accesorii-pastile: „backgammon” (echivalentul „tablelor” de astăzi)¹³⁶, „Brettspiel”, tric-trac¹³⁷, nine-men’s morris”, „castle-game”, „merrill”, „Puff”, moară (cu amplasarea pe un grafic cu liniaturi geometrice simple, cuprinzând o serie de patrulater înscrise și unite cu linii transversale), „tavola reale”, „gioco del filetto”, „il filetto”¹³⁸, „toccadiglio”, „damier” (folosind aranjamentul unei table de șah)¹³⁹. În mediul viking, jocul purta numele de „hnefatafl”¹⁴⁰. Regele Alfons al X-lea cel Înțelept, al Castiliei (1252–1284) ne-a lăsat primul „tratat” european teoretic de utilizare: *El libro de ajedrez, dados e tablas*¹⁴¹. Anterior anului 1300 s-a început și seria reprezentărilor lor iconografice¹⁴².

În două veacuri, după Anul O Mie, progresele jocurilor au fost enorme. Răspândirea lor a fost constatată, pentru toată Europa, practic în majoritatea ambianțelor sociale¹⁴³, chiar și în mediile

paupere¹⁴⁴, tocmai pentru că nu presupuneau construcții complicate. De la finele secolului al XV-lea datează una dintre cele mai complexe cutii de jocuri multiple, conservată în Franța¹⁴⁵. În 1511, o gravură germană lasă de înțeles că dintr-o casă bine dotată, nu puteau lipsi cutiile de table și șah¹⁴⁶. Jocurile „de masă” au devenit curențe și în comunități religioase, cărciumi sau pe lungile drumuri de călătorie.

S-au descoperit și există în colecții muzeale, suporturi anume, din materiale rezistente sau lemn, care au servit susținerii jetoanelor pentru jocuri¹⁴⁷. Simplitatea a trei pătrare înscrise, tăiate pe mijlocul laturilor, a contribuit și ea la larga răspândire a celor mai simple formule de joc. Și aceste baze pentru jocuri au problemele lor de identificare. Mărcile zise „de olar”, de pe fundul unor vase medievale din preajma Anului O Mie, conțineau deja grafia de trasare a jocului de moară, ceea ce măcar demonstrează nu numai posibilitatea sa de folosire, dar și cea de practicare a ei efectivă. Concomitent și atemporal, baza/tabla/câmpul de joc se putea obține și printr-o trasare pe pământ.

Semnalarea scrijeliturilor pentru baze de joc (de tip „moară”), mai ales în cetăți, inclusiv în România,

¹³⁵ Piese de sec. XII rezultate din arheologia castelului Sf. Gheorghe din Lisabona (Muzeul din castel).

¹³⁶ Antje Kluge-Pinsker, *Schach und Tric-trac...*, 56 și urm.; J. L. Singman, *Daily Life in Medieval Europe*. Westport-Conecticut – London (1999), 235–238.

¹³⁷ *Alltag im Spätmittelalter*. Darmstadt (1986), 38–40; A. Kluge-Pinsker, *Schach und Tric-trac...*

¹³⁸ *Archeologia urbana* ..., 477–478, 567, tab. XV/c-d; S. Nepoti, Alcuni dati archeologici sulle manifatture tessili bassomedievali. *Scavi medievali in Italia. 1996–1999*. A cura Stella Patitucci Uggeri. Roma (2001), 394.

¹³⁹ *Paris 1400. Les arts sous Charles VI*. Paris (2004), 193.

¹⁴⁰ T. O’Keeffe, *Medieval Ireland. An Archaeology*. Charleston (2001), 113; U. Müller, Schách und Hnefatafl ..., 136 și urm.

¹⁴¹ Pentru modul de utilizare, cu observația critică a confuziilor de prezentare în „tratat”, vezi J. L. Singman, *Daily life* ..., 236–240.

¹⁴² *Libro de acedrex, dados e tablas*, redactată la Toledo, în 1283; imagini din *Carmina Burana*: W. L. Tronzo, Moral hieroglyphs: chess and dice at San Savino in Piacenza. *Gesta*, 16, no. 2 (1977), 15–26, *Codex Manasse*. Alte imagini, din 1470–1500, 1493, circa 1540, 1539, vezi la W. Endrei, L. Zolnay, *Fun and games in Old Europe*. Budapest (1986), 45–46, 78, pl. XXI.

¹⁴³ Vezi despre piesele de la Bamberg: *Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter*. Mainz (1998), 320; alte superbe piese din lemn, din sec. XVI, păstrate la Landesmuseum Ferdinandeum din Innsbruck (Austria), dar și altele, din materiale diverse (marmură, ivoariu, ambră, metal, sticlă, piele, perle, pietre prețioase): B. Holländer, Brettsteine und Spielbretter. *Spielwelten der Kunst. Kunstkammerspiele*. Katalog des Kunsthistorischen Museums Wien. (Viena) 1998, 35–41; apoi descoperiri din

orașe, cu exemple la Waterford: *Lübecker Kolloquium VI*, (2008), 20, Abb. 9.

¹⁴⁴ Vezi spre exemplu descoperirile din Leobendorf (Austria). M. Krenn, *Wüstungsforschung und Denkmalpflege in Niederösterreich. Anforderungen und Aufgaben der archäologischen Denkmalpflege am Beispiel mittelalterlicher Siedlungsstrukturen*. Wien (2012), 172, 318, Taf. 90, Object 97/244–01–03. Pentru alte date, vezi și <http://www.larsdatter.com/games-board.htm>

¹⁴⁵ *Le musée national du Moyen Âge. Thermes de Cluny*. Paris (2003), Cl. 3434.

¹⁴⁶ Strassbourg, autor Mathias Hupfuff. Reprodus în *Leben im Mittelalter...*, nr. 605; *Spätmittelalter am Oberrhein...*, 300, nr. 605.

¹⁴⁷ Un exemplar fragmentar, de sec. VIII–IX, este semnalat la Praha-Butovice. Vezi M. Lutovský, *Encyclopedie* ..., 248. În Ungaria actuală, o lespede din piatră, ante 1300, a fost descoperită la Buda. Vezi *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása. 1989–2004*, ed. Zsidi Paula. Budapest, (2005), 93. În mediul rural, o cărămidă de la Hajdúdorog-Kati-dűlő a fost datată în a doua jumătate a sec. XII, vezi Fodor I., Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határan (Előzetes közlemény). „... a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk. Ritoók Ágnes, Simonyi Erika. Budapest, (2005), 199, fig. 2. O altă bază de joc, pe o țiglă, tot din sec. XIII, vezi la Zolnay L., *Az előtörténet Buda. Buda aranykora*. Budapest, (1982), 437; piesă din a doua jumătate a sec. XIV, de la Visegrád, *A magyar iskola első évszázadai / Die ersten Jahrhunderte des Schulweisens in Ungarn (996–1526)*, eds. G. Szende Katalin, Szabó Péter. Győr, (1996), 232. În mediu cruciat, la Ierusalim: C. N. Johns, *Pilgrims’ Castle (‘Atlit) David’s Tower (Jerusalem) and Qat’at ar-Rabad (‘Ajlun)*. Norfolk, (1997), pl. XXV/1–2.

pe cărămidă, la Hârșova (jud. Constanța)¹⁴⁸, pe pietre, la Oradea¹⁴⁹ și Suceava¹⁵⁰, alături de alte descoperiri similare din regatul Ungariei (fig. 16)¹⁵¹, pare a indica o modalitate curentă de omorâre a timpului de către soldați din garnizoane, decât de către persoane sus-puse, de la vârful piramidei sociale. Dar nu trebuie să exagerăm o asemenea concluzie. Aproape cert, ne putem aștepta ca aceleași jocuri să fi fost prezente, cu calității superioare, care să fi fost perisabile. Investigația materială atrage atenția asupra extensiunii jocurilor similare, către ceea ce s-ar putea deja defini drept ocupații „populare”.

Chiar dacă au fost găsite alături de fusaiole bitronconice, au aspect de pastile, cu un orificiu mic și ceva decorații, funcția lor a fost privită cu prudență îndreptățită¹⁵². În momentul în care renunțăm să le urmărim doar pe cele produse din ceramică, constatările devin foarte importante. Cea dintâi constatare se leagă de vechimea însăși a practicilor de joc aparținătoare Evului Mediu. În mediul slav de la Mikulčic (Cehia), erau deja în secolele V–VII, folosite piese frumos decorate, dar neperforate¹⁵³.

Limba română a reținut un clișeu, atunci când folosește termenul de „pietre de joc”, deși astăzi nimeni nu mai ține minte să se fi văzut folosindu-se de puluri din piatră. În limba maghiară, auxiliare sunt numite însă de-a dreptul „karika”¹⁵⁴ (= „rotunduri”, cercuri), ceea ce constituie măcar un indi-

ciu de formă geometrică generală. Să reținem că numai cele două numiri din urmă remarcă numai calitățile obiectelor, insistând, fiecare separat, pe o caracteristică frapantă/formală și nu pe utilitatea lor posibilă. De notat, tot în limba română, un alt auxiliar de joc, anume „zarul”, este un termen de origine arabă, de unde derivă și cuvântul „hazard”. Ascendența lingvistică pare a face recurs la vreo influență turcă, care ar mai fi încă de elucidat și, probabil, cu valabilitate restrânsă numai la zone extracarpătice.

Descoperirile sunt atât de numeroase și răspândite, încât o socoteală simplă ne lasă a înțelege că piesele mobile ale acestor jocuri ar fi concurat cel mai serios cu numărul pretinselor fusaiole contemporane. Se mai știe de asemenea că toate piesele mobile ale jocurilor nu erau deloc „tipizate”, dobândind și alte forme geometrice decât cele circulare¹⁵⁵ sau fiind substituite cu pietre colorate ori sâmburi/semințe diferite. Gama jetoanelor de joc oscilează între extreme radicale, în care, la nivelul inferior există cioburi prelucrate, abia departajabile de cele deplin accidentale, până la confecția lor de mare investiție și decorarea cu imagini religioase¹⁵⁶. A mai fost făcută o remarcă justă, potrivit căreia diferența de confecționare trăda calitatea jucătorilor: piesele din os fiind destinate unor pretențioși sau sus-puși, în timp ce ceramica aparținea oamenilor obișnuiți¹⁵⁷. Practicarea jocurilor medievale cu „puluri” întregi sau perforate a depins mult de subiectivitatea comunităților în care s-au descope-rit. În unele părți, chiar bine înzestrate din punct de vedere material, preferința stăpânilor pentru alte distracții a putut determina numărul, prezența ori chiar absența totală a pieselor necesare jocurilor cu jetoane. Selecția se putea aplica, în egală măsură, folosirii anexelor de fus sau oricăror altor identități despre care va fi vorba în continuare.

Jetoane propriu-zise („pedina da gioco”, „gettoni”, „tessere”, „Brettsteine”, „méraux”, „pions de damier”, „Nine Men Morris”, „draughts”) modelate din metal,

¹⁴⁸ Cristina Paraschiv-Talmașchi, Early middle age in Dobruja. Different data concerning the state of the research at Hârșova (Constanța county). *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*. Ed. D. Aparaschivei. Iași (2009), 427, 425, pl. II. Probabil numai traducerea a scos din „țintar”, eronatul „target” și „mosquito's motif”.

¹⁴⁹ A. A. Rusu, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică*. I.: zona palatului episcopal. Oradea (2002), 117.

¹⁵⁰ C. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între anii 1895 și 1904*. Publicată în românește cu o notiță istorică de Alex. Lăpedatu. București, (1913), 77, fig. 72/l, k; Mariana Șlapac, *Cetățile medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*. Chișinău, (2004), 236–241 (înconjurate de o întreagă teorie a „triplelor incinte druidice”); Paraschiva-Victoria Batariuc, *Obiecte medievale ...*, 279–280.

¹⁵¹ O listă la S. Petényi, *Games and toys in medieval and early modern Hungary*. Krems (1994), 69; apoi Visegrád, la *The medieval royal palace at Visegrád*. Ed. G. Buzás, J. Laszlovsky. Budapeșt (2013), 358.

¹⁵² Aurelia Dickers, *Archäologie an der Stubengasse*. St. Winkler, *Die Stadt Münster. Ausgrabungen an der Stubengasse (1997–1999)*. Mainz (2008), 53, Abb. 18/2. De remarcat că o piesă foarte apropiată, descoperită la Gartow, a fost clasată fusaiolă. Vezi *Slawen an der Elbe*. Hrg. K.-H. Willroth, J. Scheeweiß. Göttingen (2011), 90, Abb. 48.

¹⁵³ M. Lutovský, *Encyclopedie ...*, 118–119.

¹⁵⁴ W. Endrei, L. Zolnay, *Fun and games ...*, 168.

¹⁵⁵ Piese vikingie arată ca niște mici căpățâni, cu bază dreaptă și parțial străpunse. Vezi U. Müller, Schäch und Hnefatafl ..., 139, fig. 16–17. Sunt pătrate în cetatea Gommerstedt (Germania): Ch. Krauskopf, *Tric-Trac, Trense, Treichel...*, Taf. 44/4; Buda (Ungaria): W. Endrei, L. Zolnay, *Fun and games ...*, 66. La fel, și la noi, există componente pătrate, la Baia (Suceava). Vezi Eugenia Neamțu, V. Neamțu, *Stela Cheptea, Orașul medieval Baia ...*, 134, pl. 48/1–4.

¹⁵⁶ Întreaga gamă despre care am pomenit, semnalată în Anglia. Vezi Roberta Gilchrist, *Medieval life archaeology and the life course*. Boydell Press (2012), 154. O atitudine favorabilă clasificării discurilor din materiale reciclate pentru jocuri, în Ungaria, la S. Petényi, *Games and toys ...*, 57.

¹⁵⁷ W. Endrei, L. Zolnay, *Fun and games ...*, 168.

lemn¹⁵⁸, os¹⁵⁹ și piatră¹⁶⁰, de o formă identică ori similară, sunt bine răspândite deja din secolele XI–XIII¹⁶¹. Descoperiri din Franța de nord, aparținătoare secolului al XI-lea, ne prezintă deja piese din os central perforate¹⁶², din care unele întru-totul confundabile cu „fusaiiolele”. În ceea ce privește aceeași formă a ustensilelor din joc, exemplele bizantine de la Roma (Italia) indică și o altă cale de folosire, care are șanse rare de regăsire: combinarea pastilelor din piatră, cu suporturi din lemn (fig. 17)¹⁶³.

În fond și astăzi, jocul se derulează în urma unei convenții, în care cei doi participanți își definesc fiecare personalitatea deosebită a pieselor cu care urmează să se confrunte. Pentru fiecare joc în parte erau necesare nu mai puțin de 30 de componente mobile, cu două caracteristici diferite, recognoscibile. În sens contrar, ar fi greu de evitat observația că pentru fiecare întrebuintare există un lot major de componente, din materiale diferite, care par a respecta dimensiuni între trei și patru centimetri diametru.

În fine, există indicii că piesele de joc se țineau în vase (*vascula*) ori saci/săculețe (*sacculis*)¹⁶⁴. Nimic nu ne împiedică să ne închipuim că, într-o altă alternativă de împiedicare a rătăcirilor, fuseseră înșirate. Prin aceasta se justifică deplin și acceptarea pieselor perforate în aceeași categorie de identitate.

În mod surprinzător, deși exista o grupă care arată întru-totul la fel ca și „fusaiiolele”, cu perforații mediane¹⁶⁵, iar execuția lor nu putea fi mai trudnică sau mai ușoară decât aceea a formelor ceramice din vechi oale dezafectate, piesele din os nu au fost decât rar legate de fusuri. Tocmai aceasta a fost rațiunea pentru care ezitasem să clasificăm o piesă din cetatea Codlea (jud. Brașov). Cu toate acestea, descoperiri norocoase le-au aflat împre-

ună cu zarurile (Salzburg, Austria)¹⁶⁶. Și în cetatea Oradea ele arată exact ca și niște „fusaiiole”, cu perforație centrală (fig. 18). La fel se prezintă însă și jetoanele circulare descoperite în cetățile Sucevei (fig. 19)¹⁶⁷, Budei¹⁶⁸, Diósgyőr (Ungaria)¹⁶⁹ și în cetățile Slovaciei¹⁷⁰, toate fiind rezidențe regale/princiare. Aria lor de regăsire este însă foarte largă.

Nu se pot face grupuri atent personalizate, compuse din piesele găurite și altele negăurite. Este clar că nici jucătorii nu țineau morțiș la perfectă identificare a loturilor cu care acționau pe suporturi. În acest caz, opțiunile de perforare sunt esențial decorative, dacă nu ne-am putea imagina și că ar fi fost înșirate pe fire pentru a nu le pierde prea ușor în interludiile dintre jocuri. Cele din urmă erau, într-adevăr, lucruri care odată pierdute, nu ar fi putut fi înlocuite ușor cu ceva similar. Dispunem de o singulară piesă metalică (*electrum*), decorată cu o coroană și un crin, pe ambele fețe, semnalată la Visegrád (Ungaria)¹⁷¹, pentru care avem însă îndoielile noastre, legate de interpretare¹⁷². Cele de os, descoperite în România (Căvăran, Coconi, Dăbâca, Enisala, Oradea, Tâlmăciu), au fost deja semnalate în grup¹⁷³. Spre deosebire de majoritatea arealelor înconjurătoare, clasarea pieselor din România a oscilat între niciuna și alta totalmente întâmplătoare. Dar, problema de identitate dubioasă¹⁷⁴ ori nenumită¹⁷⁵ este comună și altor țări și

¹⁶⁶ *Der Residentzplatz...*, 135, 4.2.12.

¹⁶⁷ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Obiecte medievale ...*, 279, 287, fig. 5/11–12.

¹⁶⁸ W. Endrei, L. Zolnay, *Fun and games ...*, 169.

¹⁶⁹ Czeglédi Ilona, *A diósgyőri vár*. Budapest (1988), 69, fig. 48/c. Interesant de remarcat că în cazul Budei, doar jetoanele unghiulare au fost socotite ca utile jocurilor. Vezi Zolnay L., *Az elátkozott Buda...*, 437.

¹⁷⁰ Šariš, Spiš, Kežmarok, Devín, Bratislava și Skalica. Vezi M. Slivka, *Výrobky z kosti ...*, 345 (rez. lb. germ.).

¹⁷¹ *The medieval ...*, 357.

¹⁷² Bănuim că este vorba despre o măsură regală, nu de o piesă extrasă dintr-un joc.

¹⁷³ A. A. Rusu, F. Mărginean, *Prelucrarea osului ...*, 130–131, 154, pl. X/81–84, 86; N. Constantinescu, *Coconi...*, 79. Dar, tot piese de joc, decât aplici de vestimentație – cum au fost judecate, sunt și piese patrulater de la Baia (jud. Suceava). Vezi Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia ...*, 134, fig. 48/1–4; 135.

¹⁷⁴ Vezi, spre exemplu, pieselor de la Canina (Puglia, Italia), care deși din os și cu decoruri, au fost fără ezitare clasate drept fusaiiole. Margherita Corrado, *Ossi lavorati d'età bizantina e normanno-sueva nella Puglia settentrionale: il caso di Canne (BA)*, fig. 13–16 <http://rauzino.files.wordpress.com/2012/01/ossi-lavorati-a-canne-saggio-di-margherita-corrado2.pdf>. La fel H. P. Isler, Monte Iato. *Federico e la Sicilia dalla terra alla corona. Arti figurative e arti suntuarie*. A cura di Maria Andarolo. Palermo (2000), 150, fig. 127.

¹⁷⁵ C. Varaldo *et alii*, Lo scavo della contrada di S. Domenico al Priamăr (Savona). Relazioni preliminari sulle

¹⁵⁸ În regulat Ungariei, menționarea lor scrisă se face și în sec. XVII. Vezi W. Endrei, L. Zolnay, *Fun and games...*, 43.

¹⁵⁹ Diferite față de nasturi, aplici, inele de rozariu, vezi la M. Slivka, *Výrobky z kosti a parohu na Slovensku z obdobia stredoveku*. *ArchHist*, 8, (1983), 331, fig. 2/15. Mai departe și rebuturi rezultate din decuparea lor, *ibidem*, 336/1, 4, 6.

¹⁶⁰ St. Leenen, *Die Isenburgen ...*, Taf. 138/7, 139/5.

¹⁶¹ Antje Kluge-Pinsker, *Schach und Tric-trac...*, 64 și urm. (unde se discută exclusiv piese din os, fildeș de animale marine și lemn, cu decoruri); *Spätmittelalter am Oberrhein...*, 222, nr. 441 (Freiburg, lemn); Maria-Letizia Boscardin, *Freizeit und Muße auf mittelalterlichen Burgen. Alltag auf Burgen im Mittelalter*. Braubach (2006), 122–123; Karin Lackner, *Spielzeug und Spielformen im Mittelalter*, Wien (2012), 96–97. Descoperiri din Waterford, în *Lübecker Kolloquium VI*, 2008, 20, Abb. 9.

¹⁶² *La France ...*, 192; *Burg und Herrschaft...*, 170, 8.15.

¹⁶³ *Roma ...*, 418.

¹⁶⁴ S. Petényi, *Games and toys ...*, 11.

¹⁶⁵ Vezi exemple timpurii la Antje Kluge-Pinsker, *Schach und Tric-trac...*, 164, 195; T. O'Keeffe, *Medieval Ireland...*, 113, fig. 48.

istoriografii. Un singur jeton din Oradea (fig. 20), cu mijlocul sugerat doar printr-o mică adâncitură, ar putea avea șansa de a fi socotit piesă indubitabilă de joc, dacă nu i s-ar putea aplica suspiciunea că a putut fi și o aplică.

Singura diferență, minoră de altfel, care se constată în contradicție cu anexele de fus, ar putea fi legată de prezența unor elemente decorative, incizate, pe una dintre suprafețele lor¹⁷⁶. Este posibil ca un anume loc geografic să fi agreat forme relativ unitare, așa cum s-au petrecut lucrurile probabil în Lübeck (Germania), unde atât piesele din os, cât și cele confecționate din resturi de vase nu au avut măcar orificii centrale¹⁷⁷. În alte locuri, probabil în lipsa vreunor meșteri strict specializați în vreo confecționare mai subtilă, piesele de joc sunt exact ca și în gama descoperită la Bizere¹⁷⁸.

Jetoanele utile jocurilor, nu ar fi singurele care, prin forma prea simplă ar putea fi confundate cu alte lucruri, mai bine cunoscute ori socotite a avea o bibliografie mai edificatoare. Vom cita doar forma unor „pioni” de șah, descoperiți în cetatea Rentiergeweih (Germania) (secolele XI–XII), care puteau trece ușor drept greutatea de război de țesut¹⁷⁹, dacă lângă ei nu ar fi apărut și alte modele, și ele nu foarte apropiate de celorlalte piese de joc, în același timp foarte depărtate de designul lor de astăzi.

Pentru strictul nostru interes, ar mai fi nevoie de câteva suplimentare constatări. Mediul ecleziastic a condamnat mereu jocurile, la modul general, dar uneori și specificându-le anume¹⁸⁰, mai

ales atunci când erau implicate întreceri pe bani. Sinodul de la Buda (1279) se referă explicit la zaruri (*alea*) și „cuburi” (*taxillos*) care nu trebuiau întrebuițate de către oamenii bisericii regatului ungar¹⁸¹. Hotărârea nu a avut efecte, pentru că s-a ajuns la redactarea altor pagini teologice care priveau practicarea jocurilor în mănăstiri medievale¹⁸². Dacă interogăm numai izvoarele scrise, ne regăsim în aceeași veșnică sărăcie informativă, consecvent negată de ieșirea la lumină a noilor date arheologice. Cea dintâi informație scrisă legată de jocuri în Transilvania se referă la clericii sași (1397)¹⁸³. După același moment, ar fi foarte greu de întâlnit măcar o simplă menționare a vreunui joc, darmită ceva special ori specific vreunui anume. În fine, la sfârșitul Evului Mediu, informațiile sunt cu totul altele. În 1549, lucrarea de meșter tâmplar sibian prevedea dotarea unei mese cu sertare și cu o tăblie pentru jocuri¹⁸⁴. Informația indică și materialul principal de confecție și scuza major absența anexelor de joc din inventarele arheologice. Pe rezemătoarea unei strane din biserica Saschizului (jud. Mureș), datată în jurul anului 1500, a fost de asemenea zgâriat un astfel de suport. Autorii, vecini de slujbe ori de adunări publice derulate în biserică, ne-au dovedit care le erau prioritățile. În cazul din urmă, suportul este atât de discret, încât jocul nu poate fi imaginat decât cu boabe diferite ori pietre foarte mici, practic fără nici un fel de identitate aparte ori șansă de regăsire materială. Este, în egală măsură, indiciul suprem până unde se putea extinde omorârea timpului prin asemenea modalități.

Descoperiri arheologice timpurii, în mănăstiri benedictine, încep cu San Volturno (Italia)¹⁸⁵. În Cehia, exemplele din secolul al XI-lea apar în mediul aulic, folosit deopotrivă și de către bise-

campagne di scavo 1989–1995. *ArchMed*, XXIII, (1996), 385–386, fig. 59, unde fusaiiolele bitronconice, coexistă cu cele plate și descoperiri de zaruri.

¹⁷⁶ Vezi spre exemplu, jetoanele din os de la Lovech (Bulgaria): Iordanka Țangova, *Lovech...*, 129/a, ori din piatră, cu animale sculptate, descoperite în cetatea Raabs (Austria): Sabine Felgenhauer-Schmiedt, *Archäologische Forschungen in der Burg Raabs an der Thaya, Niederösterreich. BMO*, 22, (2006), 31, Abb. 24–25.

¹⁷⁷ M. Gläser, *Spielzeug und Spielen ...*, 123–124.

¹⁷⁸ Vezi M. Rech, *Gefunde ...*, 385, fig. 392/2, 3.

¹⁷⁹ Maria-Letizia Boscardin, *Freizeit ...*, 122, Abb. 2.

¹⁸⁰ Originea condamnării zarurilor provine din episodul veterotestamentar în care legionarii responsabili cu răstignirea lui Isus au jucat pe zaruri cămașa acestuia. Scena a fost îndelung reprezentată în arta creștină, iar zarurile au fost introduse între *arma Christi*, totalitatea însemnelor supliciului și a martirajului. Pentru condamnările bisericesti, vezi Ch. Krauskopf, *Tric-Trac, Trense, Treichel. Untersuchungen zur Sachkultur des Adels im 13. und 14. Jahrhundert*. Braubach (2005), 98, cu menționarea franciscanilor Bernardin de Siena (1380–1444) și Ioan de Capistrano. În geografia noastră, au fost condamnate, împreună cu zarurile, de către franciscanul Pelbart de Timișoara (ante 1504). Vezi comentarii la S. Petényi, *Games and toys ...*, 10–11; Marie-Madeline

de Cevins, *Le stéréotype du bon laïc dans les sermons franciscains hongrois de la fin de Moyen Âge. Le stéréotype outil de régulations sociales*. Rennes (2004), 18–19.

¹⁸¹ *Leges ecclesiasticae regni Hungariae, et provinciarum adiacentum opera et studio Ignatii comitis de Batthyán episcopi Transsilvaniae*. II. 1827, 436.

¹⁸² „Heiter bis göttlich – Die Kultur des Spiels im Kloster”, la fosta mănăstire Dalheim. <http://www.kunststiftungnrw.de/termin.php?tid=665&lang=de>.

¹⁸³ *Urkundenbuch*. III, 201. Pe de altă parte, legislația urbană, de inspirație germană, care a fost utilizată și în orașele provinciei, le pomeneste și mai devreme și după acest reper. Vezi S. Petényi, *Games and toys ...*, 25–28.

¹⁸⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Zunfturkunden: 1420–1580*. Bearb. von G. Nussbächer und Elisabetha Marin. IX, Brașov (1999), doc. 100 (în continuare *Quellen*).

¹⁸⁵ R. Hodges, *Light in Dark Ages. The rise and fall of San Vincenzo al Volturno*. London (1997), 221, fig. 10.10 (desenul unui joc de moară).

rică¹⁸⁶. Mănăstirea St. Denis (Franța) ne-a lăsat urmele unei tablete de joc de la începutul secolului al XII-lea¹⁸⁷. În Ungaria medievală, jocul se dovedește material relevat din secolele XI–XII¹⁸⁸. Apoi, în derularea cronologică, discurile ori tablele de joc sunt semnalate ca figurate pe un capitel de la mănăstirea benedictină Vétesszentkereszt (Ungaria)¹⁸⁹ ori la Buda. Seria de mănăstiri în care au apărut suporturi de joc este ceva mai consistentă, dovedindu-ne că la Bizere nu ne-am afla într-o insulă de întrebuițare. Ele s-au regăsit la benedictinii din Somogyvár¹⁹⁰ ori în mănăstirea călugărițelor din Veszprémvölgy (Ungaria)¹⁹¹. La aceasta se poate adăuga că dispunem de informații arheologice strict locale, despre folosirea zarurilor – anexe importante ale jocului de table, la dominicanii din Vințu de Jos (jud. Alba)¹⁹², franciscanii de la Târgu Mureș (jud. Mureș)¹⁹³ ori în comunitatea spitalului din Sibiu¹⁹⁴.

Pentru istoria folosirii zarurilor, o descoperire unică provine de la Aghireșu (jud. Cluj), unde s-au descoperit zaruri metalice sudate pe un pînten din secolele XIII–XIV¹⁹⁵. Pe lângă desele figurări din *Răstignire*, cu soldați romani care au pus drept miză cămașa lui Hristos, le regăsim presărate în mai multe aranjamente, din care nu vom cita decât o parte: pe șei somptuoase, cu plăci din fildeş decorat¹⁹⁶, pe frescele de la Košice-Krásna nad Hornádom și castelul Zvolen (Slovacia)¹⁹⁷ sau pe cahle inspirate din vecinătatea geografică (Praga,

Brno – Cehia)¹⁹⁸, cu table pentru joc, în plin secol XV.

Alternativa de interpretare a utilizării pentru joc a jetoanelor, devine la Bizere cu atât mai plauzibilă cu cât, săpăturile au scos la lumină și o piesă din os, atent strunjită și lustruită, care seamănă frapant cu una pentru șah (S 85/2008, -0,35 m, inv. 17.818), precum și bile din cuarțit (inv. 17.876/2), ceramică (inv. 17.876/1) și sticlă (2009). Cu alte cuvinte, avem aproape siguranța că în mănăstire se practica jocurile în diferite variante. Dacă piesa de șah este, deocamdată, un unicat, nu același lucru se petrece cu bilele. Cunoaștem o descoperire de bilă ceramică din casa unui arhidiacon, în exteriorul cetății¹⁹⁹, în timp ce altele provin chiar din cetatea de la Alba Iulia²⁰⁰ ori de la Oradea²⁰¹. Este greu de socotit jucării de copil, cum ar putea fi o alta, din piatră, din cetatea Carașovei (jud. Caraș-Severin)²⁰². La anul 1594, un biliard, zis italian, cu tacuri cu tot, era socotit ca fiind deja vechi, la Șimleu (Sălaj)²⁰³. Într-o interpretare nouă, vechile descoperiri de bile de la Coconi²⁰⁴, se pot acum adevăra ca indicii sigure pentru practicarea jocurilor, ca și aceea a utilizării pretinselor fusaiole simple sau speciale, destinate distracției prea rapid identificaților „săteni” care ocupau cetatea de pământ.

În fine, continuându-ne excursul, exact aceeași piesă central perforată, înzestrată cu un ax scurt, ușor ascuțit, cu partea superioară marcată prin semne sau culori diferite, se transformă mereu într-un *titirez* (sfârlează, prisnel). Este cu totul altceva decât un jeton și are dreptul la o poziționare diferită (varianta de interpretare 8). Dacă îl judecăm prin

¹⁸⁶ *Stará Boleslav, Přemyslovský hrad v raném středověku*. Ivana Boháčová, ed. Praha (2003), 270, obr. 2.

¹⁸⁷ *La France ...*, 197, nr. 147.

¹⁸⁸ Zolnay L., *Az elátkozott Buda ...*, 437; Bakay K., *Feltárul a múlt? A múlt jövője*. Budapest (1989), 186, fig. 104; S. Petényi, *Games and toys ...*, 69.

¹⁸⁹ Kozák Éva, *A vértesszentkeresztii románkori templom feltárása*. *ArchÉrt*, 97, 1970, 277.

¹⁹⁰ Bakay K., *Somogyvár. Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása. 1972–2009*. Budapest (2011), 143, fig. 277.

¹⁹¹ Héczey-Márkó Ánes, Koppány A., *A veszprémvölgyi apácakolostor régészeti kutatásának legújabb eredményei*. *ArchÉrt*, 140, (2015), 273, fig. 7.

¹⁹² A. A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos. Gotik und Renaissance im Unter-Winz*. Cluj-Napoca-Satu Mare (1998), 75, 106/74.

¹⁹³ Material arheologic inedit.

¹⁹⁴ P. Beșliu Munteanu, *Spitalul medieval ...*, 31, pl. III/F; idem, *Hermanstädter Spital und Spitalkirche 13.–18. Jh./ Spitalul și biserica spitalului din Sibiu, secolele XIII–XVIII*. Sibiu (2012), 237, 244, 302, Pl. XII/F.

¹⁹⁵ Dan Băcuț-Crișan et alii, *Cercetări arheologice preventive pe traseul șoselei ocolitoare a municipiului Zalău*. Cluj-Napoca (2009), 58, 365, pl. 265/2, 388, fig. 20/1–2.

¹⁹⁶ Din epoca lui Sigismund de Luxemburg. Vezi W. Endrei, L. Zolnay, *Fun and games ...*, 44.

¹⁹⁷ M. Slivka, *Výrobky z kosti ...*, 345.

¹⁹⁸ Č. Pavlík, M. Vitanovský, *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachličkách a renesance*. Praha (2004), 123–124, 248–249. O cahla clujeană a fost bănuită că ar reproduce și ea o încăierare rezultată dintr-un joc încins, cu rezultate nemulțumitoare: Benkő E., *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kolozsvár (2004), 68. Socotim că mesajul ar putea fi interpretat și drept o luptă pedestră a Sf. Ladislau cu cumanul. Un personaj este înarmat cu o secure, atribut specific numitului sfânt.

¹⁹⁹ A. A. Rusu, Viorica Rusu-Bolindeț, „Casa Mezertius” de la Alba Iulia (arhitectură, unele piese arheologice, identificare și context istoric). *ArhMed*, VI, (2007), 92.

²⁰⁰ Daniela Marcu-Istrate, *Catedrala romano-catolică ...*, 583, pl. 75/16; 615, pl. 107/1.

²⁰¹ Două, din piatră, cu diametre de 6–6,5 cm, din context care pare să fie de până la mijlocul sec. al XV-lea. Vezi A. A. Rusu, *Cetatea Oradea ...*, 85.

²⁰² S. Oța, Liana Oța, Migdonia Georgescu, E. Popa, *Piese de metal, os, sticlă și piatră descoperite în cetatea de la Carașova-Grad (com. Carașova, jud. Caraș-Severin)*. MCA (S.N.), VII, (2011), 112, pl. XV/6, unde este socotită proiectil.

²⁰³ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secol al XVI-lea*. II, București (1968), 608.

²⁰⁴ N. Constantinescu, *Coconi ...*, 238, pl. IV/14–15.

utilizare, este exact fusul fără fire („fusul-jucărie”), lăsat a se roti cu viteză, nu în aer, ci pe o suprafață plană. Combinația este frapant de asemănătoare cu o fusaiolă atașată de un fus rupt. Este aproape cert că tocmai observația mișcării fusului a creat și jucăria independentă. Cunoaștem un exemplar publicat de la Buda și datat în secolul al XIV-lea²⁰⁵. Descoperirea este foarte revelatoare și merită a fi avută încontinuu în atenție. Alte jucării asemănătoare s-au găsit, de exemplu, în Irlanda²⁰⁶. Și titirezul a avut variantele sale mai elaborate, la care nu mai este cazul să insistăm aici.

Destul de mult, cel puțin la începuturile Evului Mediu, fusaiiolele indubitabile s-au apropiat ca formă și dimensiuni de *utilități pentru țesut* (varianta de interpretare 9). Cum vom vedea de îndată, nici aici nu poate fi în discuție vreo folosire automată și extrem de precisă, pentru că, pentru țesut, s-au folosit atât *greutăți*, cât și *distribuitoare*, care ar merita, fiecare în parte, identificare. Aceasta fie și numai pentru că au o importanță incomparabilă față de fusaiiole. Prin ele nu se mai obține vreun produs intermediar (fire), ci unul finit, superior.

Primele opinii legate de această factură s-au născut, la noi cel puțin, în dreptul Coconilor, prin dublarea „fusaiiolelor normale”, cu altele confecționate din vase distruse și mult mai mari²⁰⁷. Au fost apreciate ca fiind posibile pentru „răsucitul firelor”. Interpretarea a fost asimilată și pentru în mediul slav de la Fundu Herței (secolele VIII–IX), în fața a două piese cu mărime dublă față de „fusaiiolele” obișnuite²⁰⁸. La Păcuilui lui Soare s-au observat striaii în dreptul orificiilor, ceea ce a determinat remarca: „În mod aproape sigur aceste „fusaiiole” au avut altă destinație decât cea clasică”²⁰⁹. O altă piesă, întru totul similară, a fost semnalată și la Suceava-Șipot²¹⁰ (fig. 21). Probabil lor li se asociază și un „jeton”, dublu ca mărime față de două „prâsnele”²¹¹. Dar, și mediul german le-a cunoscut²¹². Întorși către realitățile europene, vom constata că în secolul al XIII-lea, *Codex*

Manesse prezenta alături și fusaiiole și alți „colaci” mai mari²¹³, cărora istoriografia germană le-a găsit termeni diferiți de identitate.

La Baia (jud. Suceava) piesele au luat numele de „drugii”²¹⁴, adoptându-se analogia etnografică²¹⁵. Și într-adevăr, în clipa în care constatam că nu dispunem de fusaiiole etnografice, constatăm că, în mod surprinzător, asemenea „colaci” există tot acolo, dar cu alte funcții²¹⁶. Pentru înțelegerea lor deplină ar trebui să știm mult mai multe lucruri despre țesutul în sine; mai cu seamă despre cel medieval și despre slujitorii săi casnici ori din bresle.

Ajungem la următoarea utilitate posibilă a jetoanelor. *Greutăți pentru plasele de pescuit* (varianta de interpretare 10) au fost reciclate tot din materiale mai vechi, „multe dintre ele fiind cioplite cu deosebită grijă”, la Dinogetia²¹⁷. Suspiciunea de asociere a fost urmată chiar de numirea variantelor de plase la care puteau fi utilizate („prostovolul”, „năpasta”) ²¹⁸. În ciuda unei contraziceri formal de categorice, făcută în dreptul bucăților de la Coconi²¹⁹, soluția este socotită viabilă în alte istoriografii. La Grodno (Polonia), discurile ceramice perforate au fost identificate de-a dreptul pentru o asemenea destinație²²⁰. În Brăila²²¹ ori Lovech (Bulgaria)²²², există de asemenea, făcute din vase deteriorate. A fost vorba despre plase mici, utile pentru râuri.

În definitiv, greutățile pentru plasele de pescuit nu cunosc nici un fel de tipizări, importanța lor constând doar în posibilitatea atașării unei piese de orice formă, la firele plasei²²³. Nimeni nu a reușit

²¹³ Gösta Ditmar-Trauth, *Rüstung Gewandung Sachkultur des deutsche Hochmittelalter*. Wald-Michelbach (1999), 155, fig. 428 (fusaiiole decorate) și 432.

²¹⁴ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia ...*, I., 94, 205, fig. 53/6, 9.

²¹⁵ T. Pamfile, *Industria casnică la români*. București (1910), 318; Șt. Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*. București (1973), 86.

²¹⁶ Pentru folosirea lor la împletirea unor plase pentru site, vezi Sándor-Zsigmond Ibolya, *A székelykeresztúri szitásság*. Székelyudvarhely (2007), ilustrație fotografică nepaginată, cu legenda de numire „nyüstök”.

²¹⁷ Gh. Stefan, I. Barnea, Maria Comsa, Eugen Comșa, *Dinogetia...*, I, 52.

²¹⁸ *Ibidem*, 55.

²¹⁹ N. Constantinescu, *Coconi ...*, 81.

²²⁰ Elona Liashkevich, *Fishing in medieval Grodno* (excavation materials from the old castle) (rez. din lb. rusă). *Гістарычна-археалагічны зборнік*, Minsk, nr. 19, (2004), 197, fig. 4/8.

²²¹ I. Căndea, *Brăila ...*, 167, 299 (deși unele bucăți nu sunt perforate și asocierea la plasa propriu-zisă este problematică).

²²² Iordanka Țangova, *Lovech...*, 136/ж.

²²³ Vezi asemenea forme diferite la Herman O., *Ösi emlékek a magyar népies halászeszközökben*. ArchÉrt, V, (1885), 165.

²⁰⁵ W. Endrei, L. Zolnay, *Fun and games ...*, 131, fig. 122 (foro); S. Petényi, *Games and toys ...*, 106–107, fig. XXVI (desen). Acolo se indică și sursele iconografice unde este prezent.

²⁰⁶ T. O’Keeffe, *Medieval Ireland...*, 113, fig. 48.

²⁰⁷ N. Constantinescu, *Coconi ...*, 81, 238, pl. IV/3–4, 13.

²⁰⁸ M. Petrescu-Dâmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații ...*, 52, fig. 32/9–10.

²⁰⁹ P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcuilui ...*, 170, 272.

²¹⁰ D. Gh. Teodor, *Așezarea ...*, fig. 30/11.

²¹¹ S. Dumitrașcu, *Biharea...*, pl. LII/11.

²¹² Vezi J. Tejral, *K současněmu ...*, 59, fig. 19, mormânt feminin de la Velké Pavlovice.

să facă vreo diferență clară cu cele de la războaiele de țesut. Exercițiile noastre de reconstituire ar trebui să imagineze dimensiuni de plase diferite, cu greutatea la fel, ori să explice de ce anume o asemenea componentă dură ar trebui numaidecât foarte bine finisată și nu doar trainică, rezistentă la lovituri mecanice și repetată scufundare în apă. Cum mănăstirea Bizere a beneficiat și ea, din plin, de un mediu riveran, al Mureșului, o asemenea utilitate nu poate fi nici ea eliminată. Atragem doar atenția că mărirea substanțială a „greutății” și dobândirea unei forme relativ estetice, ne poate conduce până în fața unor capete/măciulii de buzdugane-bici²²⁴.

O altă utilitate, ceva mai rară, este oferită de utilizarea *sfredelilor* primitive (varianta de interpretare 11). Concepute să execute mișcări de jumătăți de arc de cerc, aveau nevoie, către vârful activ, de o greutate care să preseze suplimentar pentru adâncirea în materia primă. Asemenea greutatea sunt formal identice cu cele de la fusuri. Singurele diferențe de observat ar fi acelea al grosimii jetoanelor²²⁵.

Cea mai cunoscută imagine cu un abac (varianta de interpretare 12) este o gravură (*Arithmetica*) care aparține germanului Gregor Reisch, din anul 1503 (fig. 22)²²⁶. Tratatul medieval se referă de asemenea la aspectul lor²²⁷. Este destul a se urmări formele „bilelor” înșirate, care au rezistat până în epoca contemporană, și a le admira varietatea de compunere, toate similare, ba cu niște „fusaiole”, ba cu oricare dintre utilitățile pe care le inventariem aici, pentru a zdruncina definitiv siguranța identității cu care am putea înzestra folosirea banalelor și micuțelor artefacte peste care ne-am aplecat.

În Bratislava s-au întâlnit micuțe piese din lemn care au fost bănuite ca provenind de la *roțile unor jucării* (varianta de interpretare 13)²²⁸. Nu pot fi doar mici căruțe, ci și alte jucării la care s-a dorit o mobilitate; de pildă, niște cavaleri în turnir. Interpretarea este deplin plauzibilă, tot așa cum

putem accepta că asemenea componente să nu fi fost lucrate doar din lemn, ci și din ceramică sau os.

Doar în literatura de limbă germană există o armă denumită *Scheidendolch*²²⁹ (varianta de interpretare 14), ceea ce s-ar putea traduce prin „pumnal cu șaibe”. Limitele mânerului/plăselei au fost marcate tocmai prin forme materiale pe care le urmărim (fig. 23). În afara ceramicii, acestea puteau fi realizate din oricare alt material, pentru că se așezau în succesiune și se conta chiar pe un efect „estetic” al combinațiilor. Deși puțin cunoscute, asemenea arme au existat și pe teritoriul României. Deocamdată sunt vizibile numai pe surse iconografice. Dar asemenea șaibe pot fi regăsite ori au putut fi utilizate, atât pentru alte arme, dar și pentru mânere de unelte de la care moștenim arheologic numai suporturile metalice.

Alte analogii indică posibilitatea ca aceste artefacte să fi fost destinate și utilității de *dopuri* de vase mici (varianta de interpretare 15), conținând substanțe ori ingrediente care trebuiau protejate. Exemplificările care ne-au trimis către o asemenea destinație provin din Biberach an der Riß²³⁰, și din mănăstirea augustinienilor de la Freiburg (Germania), cu date în secolele XIV – începutul secolului al XVI-lea²³¹. Pastile întregi au fost însă descoperite și lângă robinete sau țevi din bronz, în contexte cehe datate anterior anului 1420²³².

În fine, de la capela cisterciană din Plasty (Cehia), provin *bucăți de mozaic* modelate din ceramică (varianta de interpretare 16). Între ele se regăsesc discuri întregi și găurite (fig. 24)²³³. Nimic nu face opoziție la repetarea acestui gen de utilitate.

O altă direcție au luat-o formele care au ajuns *greutăți pentru cântare* (varianta de interpretare 17). Nici pe departe nu au avut doar forme particularizate, ci au luat și aspect de discuri, chiar bitronconice (secolele XI–XIII)²³⁴, așa precum ar

²²⁴ Pentru formele cele mai simple ale acestora, a se vedea P. N. Kotowicz, Early medieval war-flails (kistens) from Polish lands. *FAH*, XXI, (2008), 78, fig. 2.

²²⁵ Pentru asemenea burghie, vezi W. Lobisser, Zum nachbau von dreilagigen Kompositkämmer aus Bein. *BMÖ*, 15, (1999), 259, fig. 6.

²²⁶ Vezi *Renaissance abaci gallery*, la <http://en.wikipedia.org/wiki/Abacus>.

²²⁷ *Méthodes et instruments du travail intellectuel au moyen âge*. Édit. Olga Weijers. Thorhut (1990), 101, Abb. CG 9. Pentru folosirea sistemului vezi Gyuricza Anna, Hogyan számoltak a középkori Magyarországon? *A magyar iskola első évszázadai / Die ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn (996–1526)*. Győr (1996), 125–127.

²²⁸ B. Polla, Stredoveké drevené nálezy z výskumu Bratislava-Most. *ZborHist*, LXVIII, (1974), 14, 167, fig. 6/3–4, 173 (rez. lb. germ.).

²²⁹ H. Müller, H. Kölling, *Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*. Berlin (1982), 31, 174.

²³⁰ Brigit Kulessa, Brigit Tuchen, Von Chirurgen, Badern und Apothekern – Handwerkliche Aspekte in medizinischen Berufen. *Archäologie und mittelalterliches Handwerk – eine Standortbestimmung*. Soest (2008), 306, Abb. 10.

²³¹ *Spätmittelalter am Oberrhein...*, 179, Nr. 339.

²³² R. Krajic, Středověká kovárna v Sezimově Ústí-Novém Městě. *ArchHist*, 18, (1993), 403.

²³³ Eva Kamenická, Nové nálezy raně gotické mozaikové dlažby v areálu kláštera v Pláších. *ArchHist*, 34, (2009), 322, fig. 1, nr. 43/93; 69/93 (întregi), 34/95 (găurit); 324, fig. 3/n; 325, fig. 4/e2; 326, fig. 5/d 1 (găurit), d 2, l (negăurite); 327, fig. 6; 331, fig. 9; 332, fig. 10.

²³⁴ *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. II. Der Handel*. Lübeck (1999), 482, fig. 11 (Lund); H. P. Isler,

fi arătat „fusaiiolele clasice”, cu sau fără perforații, cu sau fără marcaje pe suprafețele plane. Nu se poate nici măcar desemna care ar fi fost tipul cel mai obișnuit, dar, cum vom constata imediat mai departe, istoria lor este formal foarte similară cu cea a „fusaiiolelor”. Cele mai vechi (?) arată ca niște fusaiiole bitronconice neperforate²³⁵, dar au coexistat alături de forme în trunchi de cilindru sau colace²³⁶.

Oscilațiile sistemelor ponderale au obligat pe toată lumea care folosea monede, să le și cântărească pentru a putea aprecia cantitatea materialului intrinsec. De aceeași operațiune era nevoie la toate materiile mărunte, care nu puteau fi comercializate la bucată sau legătură. Descoperiri norocoase din Italia înfățișează o piesă inscripționată cu majusculile *Caroli pondus* (sfârșitul secolului al IX-lea – începutul secolului X) (fig. 25), ceea ce a determinat nu numai trimiterea către vremea lui Carol cel Mare, ci și raportarea sa la vechia livră romană, împreună cu sincronizarea la sistemele ponderale bizantine și arabe²³⁷. Pe lângă exemplarul cu inscripție, restul seriei arată însă banal, cu o decorație circular concentrică, fără orificiu central, dar confundabilă cu orice fel de altă pastilă sau jeton despre care tot amintim aici. Unele, dateate între secolele V și XII, dețineau însă un marcaj central, foarte asemănător unei perforații nerealizate²³⁸. Mediul slav le-a preluat și el²³⁹, utilizându-le până în plină epocă premodernă²⁴⁰. Continuau să fie folosite și în Germania²⁴¹ și Ungaria, în secolul al XIII-lea²⁴².

Monte Iato..., 147, fig. 119; N. Chudziak, Early medieval weights from Żółte in Middle Pomerania. An attempt of interpretation of the cultural context of the assemblage (rez. la text lb. polonă). *AHP*, 17, (2007), 394–395, 391, fig. 3.

²³⁵ Vezi exemplare din sticlă, provenite din estul Mediteranei (München), sec. III–V, la *Die Welt vom Byzanz. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*. Hrg. L. Wamser, München (2005), 360; Chersones (Sevastopol), dateate în sec. VI, la *Byzanz. Pracht und Alltag. Kunst- und Ausstellungshalle der BD, Bonn, 26 Febr. bis 13 Jun. 2010*. München (2010), 278; Dalmația, la Jelena Jovanović, Late Antique and Early Byzantine spherical bronze commercial weights housed in the Archeological Museum in Split. *Vjesnik*, 105, (2012), tab. III.

²³⁶ *Die Welt ...*, 367.

²³⁷ *Roma ...*, 544. Pentru piese bizantine, de sec. VI–VII, descoperite în Serbia, vezi *Byzanz...*, 244.

²³⁸ *Die Welt ...*, 365–366.

²³⁹ M. Lutovský, *Encyklopedie ...*, 370.

²⁴⁰ M. Marcinkowski, Wagi i odważniki kupieckie ze Starego Miasta Elbląga. *KHKM*, nr. 1, (2002), 42, fig. 2/3, 47, 49. Piesa a fost înzestrată cu două cruci îngrijite, amintind de tipul maltez.

²⁴¹ M. Rech, *Gefunde ...*, 59.

²⁴² Terei Gy., Az Árpád-kori Kána falu. *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. I. Budapest (2010), 106, fig. 29.

În mănăstirea dominicană de la Beverley (Anglia) s-au folosit asemenea ponduri deopotrivă în forma unor discuri-pastile pline, dar și perforate central și cu puncte, confecționate din plumb, care au putut fi raportate la sistemul ponderal medieval²⁴³. O superbă piesă confecționată din electrum, din secolele XIV–XV, ornată pe ambele fețe cu simboluri angevine, ar putea fi mai curând tot o greutate de măsură, decât una de joc²⁴⁴. Din mediul german (Ottrott) se semnalează o piesă metalică perforată utilizată la început de secol XVI²⁴⁵, o alta provine din Hamburg, cu o folosire de o vechime nedeterminată, dar ante 1850²⁴⁶.

Cel mai vechi exemplu din plumb, din România, având două semne cruciforme, datat în secolele VIII–XI, evident socotit tot „fusaiolă”, provine de la Dodești (jud. Vaslui) (fig. 26)²⁴⁷. Este însă cazul unor reevaluări de la Hansca (cu inscripție inscripție alfabetiformă)²⁴⁸ și de la Fundu Herței (jud. Botoșani) (cu patru puncte) (fig. 27)²⁴⁹, care ar fi fost, pe deplin plauzibil, urme ale unor repere metrologice. În cimitirul de la Gátér (Kun-Kisszálas) (Ungaria), a fost culeasă tot o „fusaiolă” perforată median, dar înzestrată suplimentar și cu trei mici adâncituri dispuse într-un triunghi imaginar²⁵⁰. Am menționat deja piesa de la Bremen (Germania), care, executată fiind din ceramică (fig. 11), nu a avut nici un fel de dificultate în a fi clasată în această grupă de identitate. Seria de piese similar dotate, fără a avea neapărat un orificiu central, se poate ilustra în continuare cu multe alte repere. În aceste condiții, de ce piesa din plumb de la Baia (jud. Suceava) ar fi singura fusaiolă din secolul al XV-lea²⁵¹, semnalată la noi?

Pentru greutatea de cântar găurite, se pot scrie ceva mai multe lucruri. Există câteva reprezentări iconografice ale Sf. Mihail, judecând suflerele decedaților, cu ajutorul unor cântare de mână (dacă

²⁴³ M. Foreman, *Further excavations at the dominican priory, Beverley, 1986–89*. (1996), 147–148, fig. 78/763–765, 768. Autorul oferă analogii de la Londra, Hull, estuarul Tamisei și York, Cleveland.

²⁴⁴ *The medieval royal ...*, 357.

²⁴⁵ *Leben ...*, catalog nr. 3.35.

²⁴⁶ R. Busch, *Kleinfunde aus Metall von Domplatzgrabung in Hamburg*, 203, Abb. 6.

²⁴⁷ D. Gh. Teodor, *Teritoriul ...*, 196, fig. 37/11; *idem*, *Așezările ...*, 85, pl. 36/9.

²⁴⁸ I. Tentiuc, *Populația ...*, 147.

²⁴⁹ M. Petrescu-Dâmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații ...*, 52, fig. 32/9.

²⁵⁰ Kada E., Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. *ArchÉrt*, 26, (1906), 219.

²⁵¹ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia ...*, I., 205, fig. 53/3. Este atât de mică încât orice rețineră de fire este foarte îndoielnică.

ne limităm numai la exemple din Transilvania, în ordine cronologică, la Dârjiu, jud. Harghita, Biertan, jud. Sibiu etc.). Asemenea cântare de mână, mult mai mici, au fost descoperite, cel puțin pe componente. Iconografia, ca și piesele arheologice ne arată câte un braț de balanță cu un taler, în timp ce brațul opus este înzestrat cu un cârlig. De același cârlig s-au atârnat, ceea ce istoria de artă a socotit că ar fi doar pietre de moară. Forma lor este identică cu jetoanele noastre, însă mărită de câteva zeci de ori. Un asemenea cântar, înzestrat cu o piatră de moară, nu poate fi ținut într-o mână decât de un sfânt. Rămâne însă ideea de prindere a contragreutății care, la cântarele utile, manevrate de mâini omenеști, puteau dispune de forme egale cu cele ale fusaiolelor.

Metrologia otomană, prelungind epoca selgiucidă, a secolelor XII–XIII (*dirhem*), a întrebuințat greutățile de cântar deja în forma unor dischete decorate, fără ca arheologii să o știe prea bine²⁵². Este cazul unei piese, datate, probabil prea timpuriu, în secolul al XIII-lea, descoperite în ruinele fostei mănăstiri dominicane de la Buda (Ungaria) (fig. 28).

Ca să complice și mai mult încadrarea lor, trebuie să menționăm că Evul Mediu a pus în circulație și „jetoane” metalice confundabile cu monedele. Este sigur că au început să apară în secolul al XII-lea, iar în secolul al XIV-lea au fost deja bătute în mai multe locuri din Europa²⁵³. Sigur au ajuns și în regatul Ungariei²⁵⁴. Este adevărat, decorul lor era incomparabil diferit. Dar, pentru a le face cât mai diferite de monedele propriu-zise, o parte dintre emitenți s-au grăbit să le și găurească, așa precum și monedele chinezilor.

În fine, următoarea utilitate posibilă ar rezulta din folosirea jetoanelor, din aproape orice material confecționate, pentru a deveni „gume” de șters tăblițe cerate (varianta de interpretare 18). Pentru a nivela ceara deja zgâriată, în urma unei greșeli de redactare, unele *stilus*-uri („tocuri” pentru scris) posedau în vârful opus, folositor pentru scrierea propriu-zisă, o mică spatulă sau o bilă. Capătul opus vârfului era bun mai ales când urma să fie îndreptată o eroare strict sectorizată dintr-un singur cuvânt. Cu ajutorul gămliei ori spatulei *stilus*-ului o ștergere completă de tăbliță nu s-ar fi realizat niciodată uniform. Dar pentru a șterge întregul

text ori câte un rând întreg, se apela la un alt auxiliar, mai eficient, în formă de pastilă circulară. Posibilitatea unui astfel de rost este susținută, din nou, de contextul descoperirilor. Descoperiri asociate, de *stilus*-uri, cu asemenea de pastile (fig. 29), au demonstrat utilizarea lor precisă, încă de la începutul Evului Mediu²⁵⁵. Mediile eclesiastice erau cele care practicau cel mai asiduu activități intelectuale. Cu alte cuvinte, acolo unde avem dovezi despre folosirea scrisului pe tăblițe cerate, este firesc să regăsim și toată gama de practicarea sa. La Bizere a fost identificat și un instrument de scris (*stilus*), confecționat din fier²⁵⁶. Așteptarea unor asemenea scule fusese îndreptată îndeobște către confecții din os sau bronz, frapant de similare cu instrumentele romane, însă analogiile medievale din fier sprijină această identificare²⁵⁷. La Alba Iulia, toate descoperirile de instrumente de scris se așează automat și pe nedrept, în dreptul epocii romane. Concomitent, în celălalt mare centru episcopal, de la Oradea, unde romanii nu au stăpânit niciodată, astfel de instrumente nu pot fi decât medievale.

Prezența unor tipuri de decorații pe suprafața a clasat o altă categorie de discuri mici, în categoria *ștampilelor pentru prescuri*²⁵⁸ (varianta de interpretare 19). În general, identitatea acestora a fost furnizată de o lucrătură mai complicată, cu motive religioase. Dar, nevoile practice au fost cu siguranță mai numeroase și mult mai simple decât maxima posibilităților de înzestrare și a îndemnării artistice, astfel încât identitatea rămâne pe lista noastră. Dacă prescurile au fost prezente peste tot unde se aflau biserici parohiale, este clar că nu știm câte și cum le-au fost realizate și ștampilele pentru prescuri.

Probe pentru alchimie sau eșantioane de topire (varianta de interpretare 20) au fost descoperite în Austria²⁵⁹ ori în Cehia²⁶⁰, în forma deja arhicu-

²⁵⁵ Sec. VI–VII, Roma ..., 407; sec. XIV, Lübeck: *Alltag* ..., 172, Abb. 217.

²⁵⁶ http://diam.uab.ro/bizere/guest_free.php?fx=vizualizare_fisa&id=650. În curs de publicare: A. A. Rusu, *Medieval stili from Romania. Marisia, XXXIV–XXV*, (2014–2015).

²⁵⁷ Vezi cazul de la Konstanz, datat sec. XIV. *Spätmittelalter am Oberrhein*..., 241, nr. 479b.

²⁵⁸ Iordanka Țangova, *Lovech*..., 153/B, s; *Thesaurus des objets religieux. Meubles, objects, vêtement et instruments de musique du culte catholique romain. Thesaurus of Religious Objects: Furniture, Objects, Linen, Clothing and Musical Instruments of the Roman Catholic Faith. Thesaurus del corredo ecclesiastico: arredi, oggetti, lini, paramenti e strumenti musicali della Chiesa Cattolica Romana*. Paris (1999), 159.

²⁵⁹ Sigrid von Osten, *Das Alchemisten Laboratorium Oberstockstall. Ein Fundkomplex des 16. Jahrhunderts aus Niederösterreich*. Innsbruck (1998), 50–51, 339–340.

²⁶⁰ Jarmina Valentová, *Produkce technické keramiky v podmínkách Kutné Hory 14. století. ArchČech*. 12/2, (2008),

²⁵² Vezi Katalin H. Gyürky, *Das mittelalterliche Dominikaner-Kloster in Buda*. Budapest (1981), 29, Abb. 27.

²⁵³ Pentru cele engleze, vezi http://www.yorkcoins.com/medieval_jetons.htm

²⁵⁴ Vezi semnalări la Buda, Zolnay L., *Az elátkozott Buda*..., 230.

noscută a unor pastile din ceramică de bucătărie reciclată. Jetoane din metal pot să fie considerate încă metal brut²⁶¹, pentru experimentarea confecției altor piese.

O „trusă” cu instrumente de olar, dezgropată la Lyveden (Anglia) a dezvăluit prezența unui disc perforat central și cu alte perforații mai mici înconjurătoare, care a fost apreciat util pentru formatarea lutului moale²⁶². Este un *instrument pentru modelaj ceramic* (varianta de interpretare 21). În adevăr, cele mai perfecte găuri ori umere de vase ies cu ajutorul unor auxiliare cu margini semicirculare ori circulare, care pot fi confecționate din orice tip de material. Și în acest caz, străpungerea ajută la facilitarea transportului și la reducerea șansei de rătăcire. Drept urmare, dispunem de ultima funcționalitate cu care prea repede socotite „fusaiole”, au putut-o primi în Evul Mediu.

În continuitate acestei folosiri, există *plute* din lemn (varianta de interpretare 22), care arată în mod identic ca și cele din ceramică²⁶³. Cea mai apropiată descoperire de o asemenea factură provine cu probabilitate de pe teritoriul orașului Cracovia (Polonia)²⁶⁴, se datează în Evul Mediu tardiv, iar asocierea sa cu ace pentru pescuit, îi confirmă deplin folosirea în acel scop.

O altă descoperire din Polonia a relevat pe un disc din lemn, perforat central, o serie de marcate (compas) care au fost apreciate drept orientative pentru călătoria pe mare (varianta de interpretare 23)²⁶⁵.

Ne-a mai rămas încă un prilej de a interpreta „fusaiolele”. Este vorba despre capitolul asocierilor forțate, care se generează plecându-se de la *resturi din alte piese* (varianta de interpretare 24). Aceasta înseamnă cu nu am epuizat gama

755 (rez. lb. germ.).

²⁶¹ A. Lungershausen, *Buntmetallfunde und Handwerksrelikte des Mittelalters und der frühen Neuzeit aus archäologischen Untersuchungen in Braunschweig*. Rahden (2004), Taf. 22/211, 208, 320.

²⁶² J. Steane, *The Archaeology of Medieval England and Wales*. London (1984), 244, pl. 7.14.

²⁶³ W. Janssen, M. Müller-Wille, *Das Fundmaterial der Grabungen 1962–1964 aus der Niederungsburg der Haus Meer, Gemeinde Büderinch, Kreiss Grevenbroich. Rheinische Ausgrabungen. Beiträge zur Archäologie des Mittelalters*. Köln-Graz (1968), 76, fig. 9/7–12.

²⁶⁴ *Kultura materialna publicznej przestrzeni miasta w świetle zabytków ruchomych*. Red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław (2010), 277; *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus*. Budapest (2016), 224, nr. 5 P. 33.

²⁶⁵ B. M. Stanisławski, *Dysk drewniany z Wolina jako kompas słoneczny – następny krok w badaniach – nad wczesnaśredniowieczną nawigacją?* *MatZach*, XLVI, (2000), 157–176.

materialelor din care pot rezulta „jetoanele” (vezi și fig. 10). Una dintre cele mai înșelătoare trimiteri ar fi către o nucă de arbaletă, confecționată din os, cu orificiu central și suprafața decorată, care s-a fisurat pe grosime²⁶⁶. Tot din categoria pieselor din os, o ruptură de la capătul unui mâner de pumnal (dagger), străpuns de tija de fier din prelungirea lamei²⁶⁷, ar putea produce și ea ceva asemănător unei „fusaiole”; la fel un capac ori fund de cutie; o bază a unei figuri de șah, ar da cam același rezultat. O piatră găurită putea să fi servit pentru trefilarea unor fire din metal moale. Dacă ar fi o bucată de metal, ea ar putea însemna un pandantiv cu urechea de prindere ruptă și pierdută, o aplică centrală de carte foarte simplă, o bulă papală cu inscripția ștearsă și de nerecunoscut, un buton mai simplu de la o gardă de spadă, un fragment dintr-un plumb de postav. Iar dacă cineva ar descoperi o „șaiță” de fier într-un grajd cruciat din Ierusalim²⁶⁸, numai la destinația de fusaiole nu s-ar putea gândi. În fine, ne referim la un vârf de bulb de cahlă descoperit la Frumușeni²⁶⁹, care are exact dimensiunea și orificiul central al unei „fusaiole”, lipsindu-i, pentru a avea șansa de a fi clasificată astfel, doar decuparea de restul corpului de cahlă. La fel se putea ajunge la același rezultat prin fragmentarea unui capăt de tub de aerare folosit într-o instalație metalurgică²⁷⁰.

Concluzii

După aceste considerații, identitatea pieselor descoperite la Frumușeni nu s-a lămurit definitiv, ci dimpotrivă, s-a complicat. Referirea la doar câteva situații în care piese asemănătoare au fost recuperate din alte mănăstiri medievale este încă utilă. Precum rezultă din șirul descoperirilor arheologice, prezența „fusaiolelor” în mănăstiri de călugări ori medii eclesiastice predominant masculine, din spațiul nostru de interes mai cunoaște exemplificări la Alba Iulia, Oradea, Căpriană (Moldova) sau la Somogyvár (Ungaria)²⁷¹. Lista nu este completă, nici nu ar fi nevoie de vreo exhaustivitate

²⁶⁶ Caz prezentat de A. MacGregor, *Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*, London-Sydney-Toronto (1985), 159, fig. 84/d.

²⁶⁷ Vezi piese la Roberta Gilchrist, *Medieval archaeology and the life course*. Woodbridge (2012), 102.

²⁶⁸ C. N. Johns, *Pilgrims' Castle* ..., pl. VI/fig. 15/8.

²⁶⁹ Descoperit în caseta A 1/2001, inv. nr. 17.622.

²⁷⁰ Vezi spre exemplu J. Habrda, J. Podliska, Hutnictví kovů v podhradí Pražského hradu. *Forum urbes Medii Aevii*. VI. Brno (2008), 77, fig. 10.

²⁷¹ Bakay K., *Somogyvár*..., 421.

de citare²⁷². Contextul de descoperire din cele trei locuri, le face suspecte în egală măsură, precum toate locațiile care au fost și ele centre populate cu monahi. Desigur, Alba Iulia ori Oradea nu sunt analogii perfecte, pentru că ele nu au fost simple mănăstiri, ci *orașe/cetăți episcopale*, unde femeile și activitățile derulate de către ele se apropiau de modele de viață ale altor tipuri de ansambluri de locuire. În mănăstirile de călugări, este certă doar utilizarea cusutului²⁷³. Situația este complet diferită în cazul unor descoperiri legate de centre parohiale²⁷⁴, unde prezențele feminine erau aproape obligatorii.

Dintre toate sugestiile posibile, tocmai cea legată de asocierea jetoanelor la fusuri rămâne cea mai puțin plauzibilă. Precum o indică, de pildă, diversitatea celor de os din fostele ateliere de strunjire a osului/cornului, meșterii confecționeri știuseră despre existența unor diferențe de utilitate,

²⁷² Câte o singură „fusaiolă” descoperită în mănăstirile de la Lorsch (162, Abb. 9/20), Beverley (170, fig. 86/1015; 171). Dar, piese de joc la St. Alban: Antje Kluge-Pinsker, *Schach und Tric-trac ...*, 66), posibil și la Kladruby (Cehia). Vezi K. Nováček, *Kladrubský klášter. 1115–1421. Osídlení – architektura – artefakty*. Plzeň (2010), 111, fig. 68/78.

²⁷³ Vezi spre ex., inventarul de degetare al mănăstirii franciscane de la Tg. Mureș: Z. Soós, Bronze objects from the excavation of the Târgu Mureș franciscan friary. *Marisia*, XXXI, (2011), 335, pl. 3/29–36.

²⁷⁴ A se vedea instrumentele recoltate (fusaiole, ace de cusut, degetare, foarfece, instrument de broderie) din vicariatul York Minster. Roberta Gilchrist, *Medieval life ...*, 133.

reflectată prin mărime sau număr de orificii. Însă, nici chiar așa, de la producție și până la utilizare, destinul unor piese nu putea deveni strict conceput, destinatarul având posibilitatea de a le deturna pentru implicarea în mai multe scopuri. Aceasta pentru că asemenea specializări stricte nu caracterizează întreaga lume medievală. Fusaiolele și, în general, similaritățile lor, au făcut parte dintr-un fenomen de aculturație amplu²⁷⁵, în care s-au integrat, ca și în lumea Imperiului Roman, o mulțime de artefacte. Toate sunt numai fațete ale *formelor utilului*.

Am constatat că ne-am ocupat de un subiect cu deschideri de-a dreptul arborescente. În viitor, este nevoie de o mult mai atentă privire asupra unor asemenea materiale, pentru că, așa cum s-a demonstrat, ne pot trimite că activități umane dintre cele mai diversificate. Nu trebuie să ne îngăduim a ne precipita în a le cataloga după prima impresie. Multiple obiecte medievale au fost *multifuncționale*. Exemple cu viață paralelă s-ar putea mereu descoperi. Este suficient a ne reaminti, de pildă, de banalul cui, al cărui nume nu trimite obligatoriu către o utilizare restrictivă. Este mai curând desemnarea unei forme utile pentru mai multe scopuri.

²⁷⁵ Idee exprimată și de Kirsi Luoto, Artefacts an enculturation – Examples of toy material from the medieval town of Turku. *Hortus novus. Fresh approaches to medieval archaeology in Finland*. Ed. Visa Immonen, Mia Lempiäinen, Ulrika Rosendahl. Turku (2007), 11–12.

Fig. 1. Jeton perforat de la Frumușeni (2005)

Fig. 2. Jeton perforat de la Frumușeni (2005)

Fig. 3. Jeton perforat de la Frumușeni (2014)

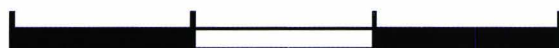

Fig. 4. Jeton perforat fragmentar de la Frumușeni (2007)

Fig. 5. Jeton neperforat de la Frumușeni (2008)

Fig. 6. Jeton perforat de la Oradea

Fig. 7. Sf. Elisabeta și Maria, torcând (anonim, Nürenberg, în jurul anilor 1400/1410).

Fig. 8. Adam și Eva (gravură anonimă de incunabul german)

Fig. 9. Torcătoare pe pictură de biserică – început de sec. XVI (Daia)

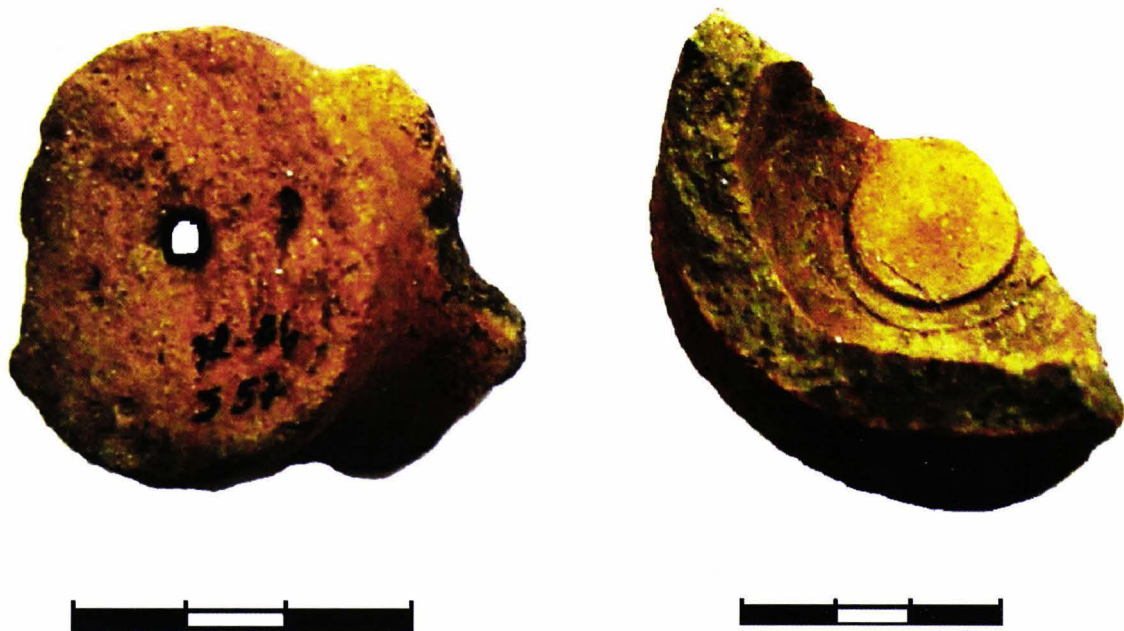

Fig. 10. Funduri de vase de la Frumușeni: mijloc subțiat până la găurire și dop lipit

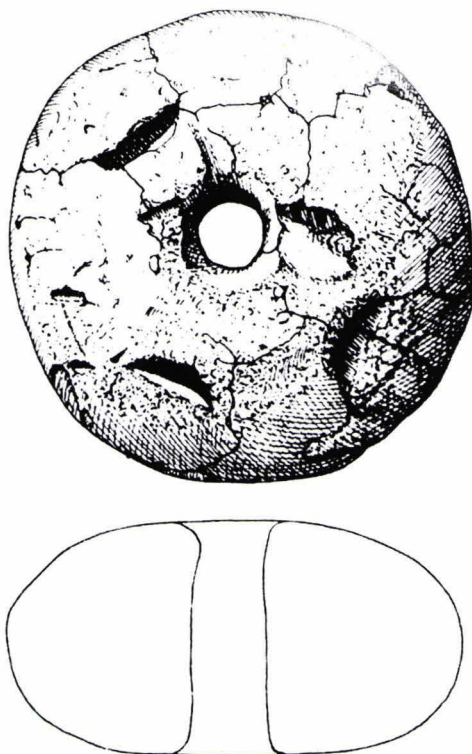

Fig. 11. Pondul ceramic de la Bremen (apud M. Rech, 2004)

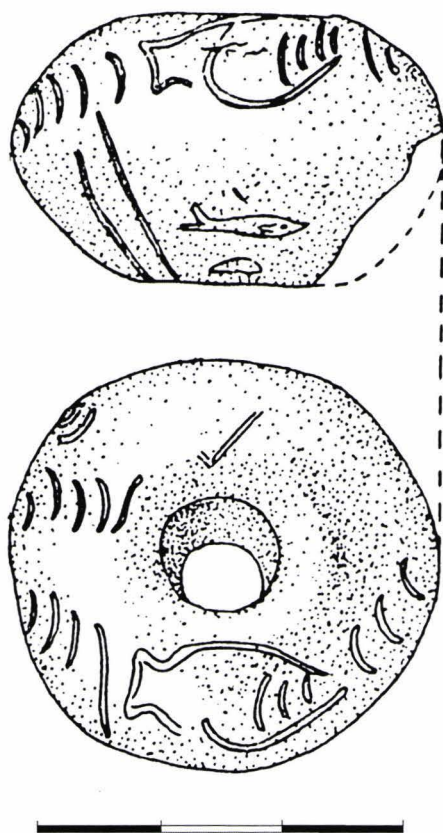

Fig. 12. Mârgea decorată de la Cocărași (apud D. Gh. Teodor)

Fig. 13. Vertebră de pește socotită „talisman” (apud D. Gh. Teodor)

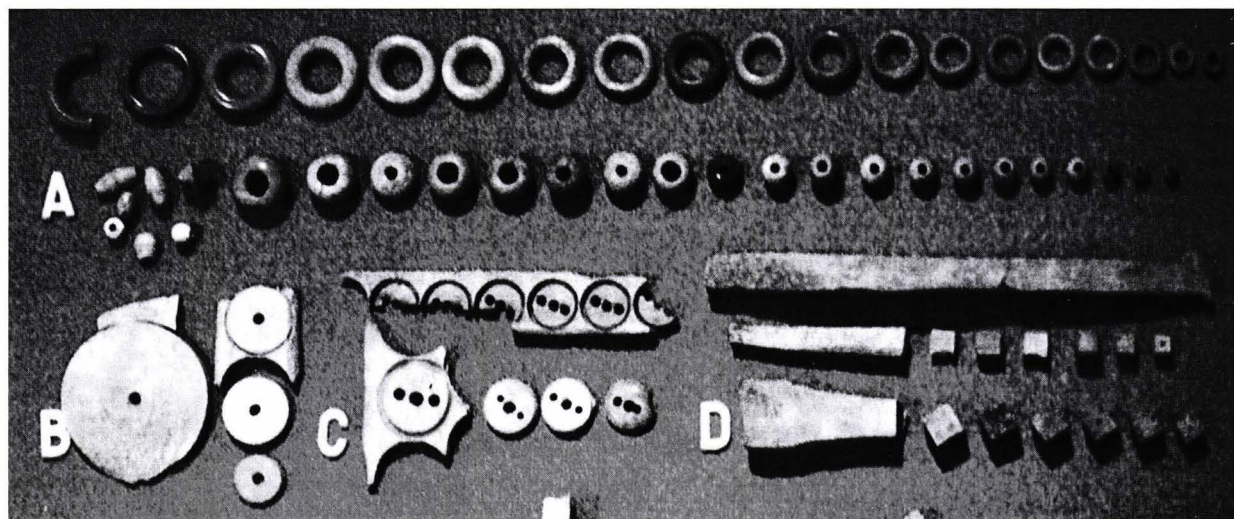

Fig. 14. Produse de atelier de strunjire din Alsacia (fragment după *Leben im Mittelalter. 30 Jahre Mittelalterarchäologie im Elsass*, 1992, Taf. I)

Fig. 15. Piese de rozariu, din os, de la Cluj-Napoca

Fig. 16. Suport de joc pe o cărămidă, de la mănăstirea din Veszprémvölgy (Ungaria) (apud Héczey-Márkó Ánes, Koppány A.)

Fig. 17. Suport și piese de joc bizantine (Villa Balbi – Roma) (foto A. A. Rusu)

Fig. 18. Jeton din os, pentru joc, de la Oradea

Fig. 19. Jetoane din os din cetatea Sucevei (apud Paraschiva-Victoria Batariuc) (fără scară)

Fig. 20. Jeton de joc decorat și fără perforație centrală, de la Oradea

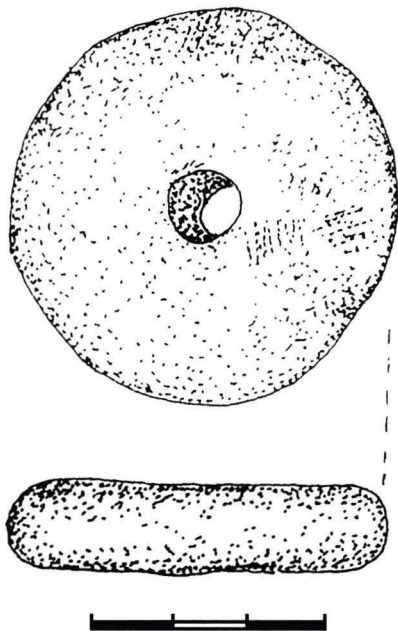

Fig. 21. Piesă socotită greutate de război de țesut, de la Suceava-Șipot (apud D. Gh. Teodor)

Fig. 22. Reprezentare de abac (Gregor Reisch, *Arithmetica* – 1503)

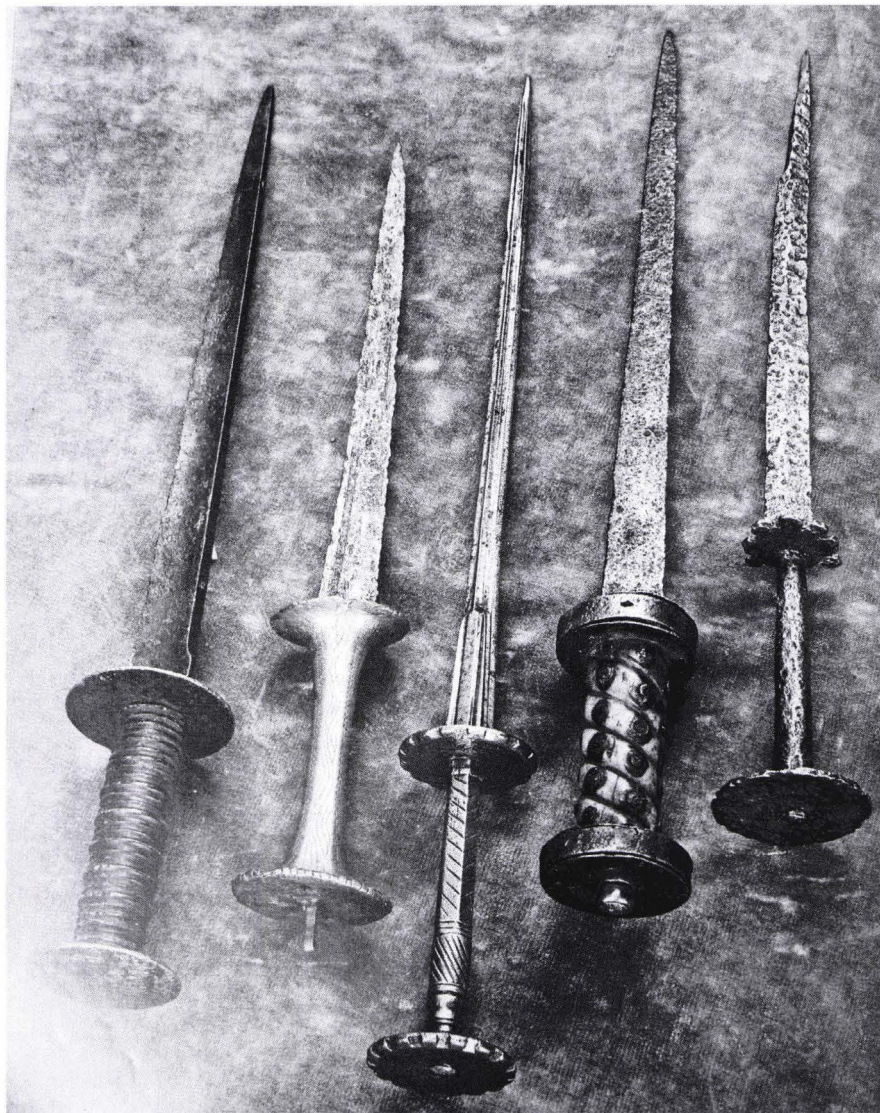

Fig. 23. Pumnale cu șaibe (apud H. Müller, H. Kölling, 1982)

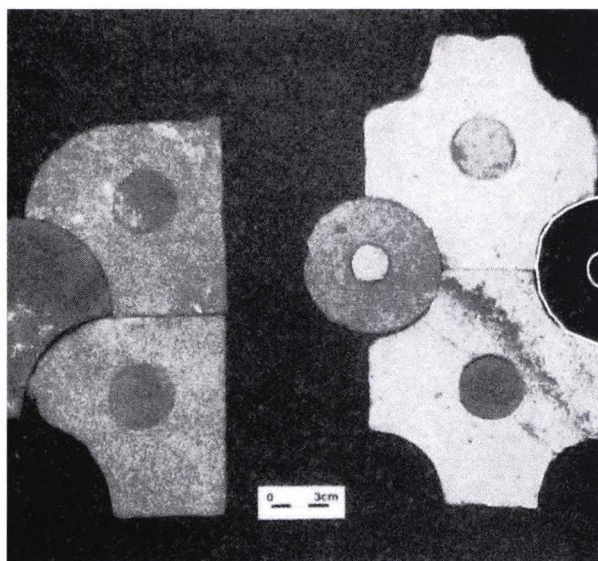

Fig. 24. Mozaic cu piese circulare din Plasty (Cehia) (apud Eva Kamenická, 2009)

Fig. 25. *Pondus Caroli* (după *Roma dall'Antichità al Medioevo. Archeologia e storia*. A cura Maria Stela Arena, P. Delogu, Lidia Paroli, M. Ricci, Lucia Sagui, Laura Vendittelli. Roma 2001)

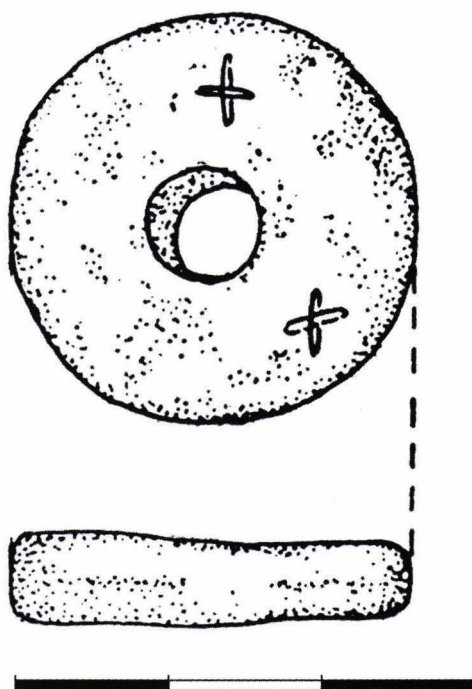

Fig. 26. Jetonul (pondul) de la Dodești (apud D. Gh. Teodor)

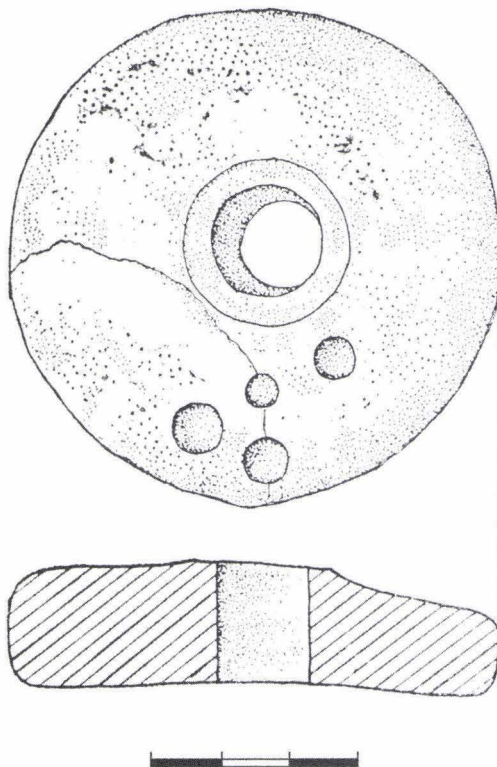

Fig. 27. Jetonul (pondul) de la Fundu Herței (după M. Petrescu-Dâmbovița, D. Gh. Teodor, 1987)

Fig. 28. Greutăți de cântar din perioada selgiucidă (Istambul, Muzeul Islamic) (foto A. A. Rusu)

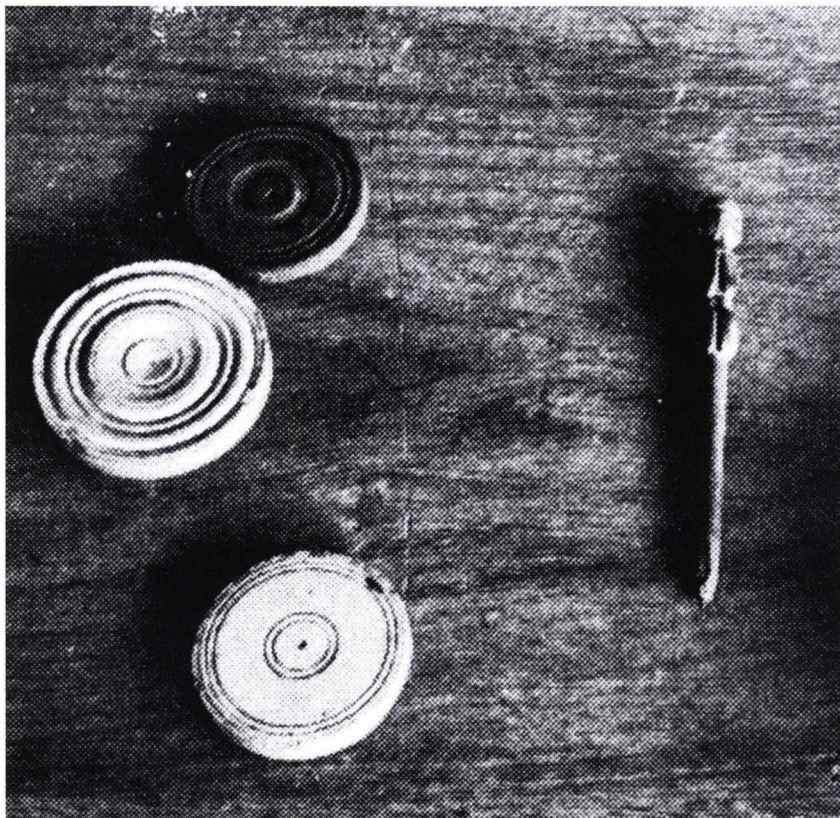

Fig. 29. *Stilus* și pastile pentru șters tăblițe cerate (Lübeck) (apud *Alltag im Spätmittelalter*. Darmstadt, 1986)

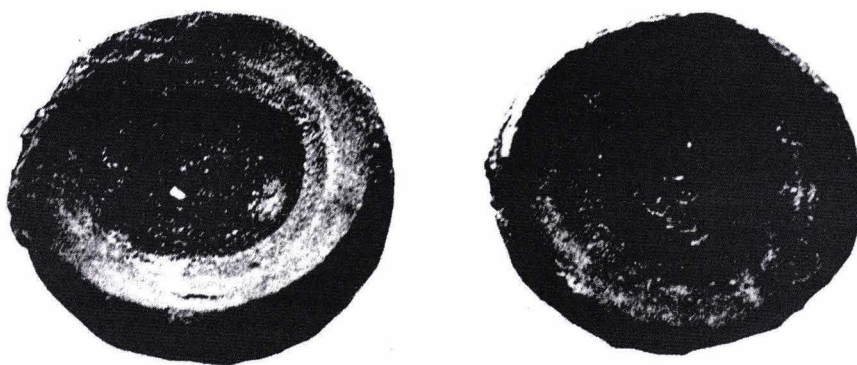

Fig. 30. Pastile pentru probe de minerit (Austria) (apud Sigrid von Osten, *Das Alchemisten Laboratorium Oberstockstall. Ein Fundkomplex des 16. Jahrhunderts aus Niederösterreich*, 1998)

STĂPÂNITORII CETĂȚII SEVERIN ÎN SECOLUL AL XIV-LEA

Iusztin Zoltan*

Cuvinte cheie: Banatul de Severin, Țara Românească, Regatul Ungariei, Banul de Severin, Instituții Politice.

Keywords: The Banate of Severin, Wallachia, The Hungarian Kingdom, The Ban of Severin, Political Institutions.

Lords of the Fortress of Severin in the 14th Century

(Abstract)

Since its foundation until its abolishment the Banat of Severin represents the hegemonic ambitions of medieval Hungary in the Lower Danube area. For the Romanian Rulers the conquest of Severin fortress, confirmed with the official title, testified their political authority increase against the Hungarian kings. After the disappearance of the first border mark who wanted to be the thirteenth century Banat of Severin, the newly founded province, which carried the same name became an object of dispute between the two neighbors. In fact throughout the fourteenth and fifteenth centuries, for the Hungarians the honor and revenues of the Banat of Severin were limited to the same fortress and the management of the fortress from Timiș-Cerna Channel and those on the Danube, upstream from Severin.

The conquest of the fortress by Romanian rulers was seized by adopting the title of Ban of Severin, thus, testifying the territorial expansion of Wallachia to the western boundary of the Banat Highlands. In the mentioned period the possession of the fortress was divided between the two countries, but with the time, in this dispute intervened the Ottoman Turks.

Potrivit opiniei larg răspândite în literatura de specialitate, primele inițiative ale coroanei maghiare pentru reconstituirea hotarelor de odinioară în partea de sud-est a țării au avut loc în veacul al XIV-lea, dar abia după ce Carol Robert a reușit să reunifice regatul și să suprimă anarhia nobiliară¹.

Contrar acestei premise o mențiune din cronica „*Descriptio Europae Orientalis*” atestă că Severinul constituia, în anul 1308, o provincie a regatului ungar². Se impune totuși o analiză atentă a acestei informații, în contextul în care, după anul 1291, banii de Severin nu mai sunt menționați în rândul baronilor, fapt justificat îndeosebi de ipoteza menținerii stăpânirii tătară în zona Dunării de Jos, până la sfârșitul secolului al XIII-lea³. Nu există indicii despre dimensiunile acestui teritoriu, atribuit Ungariei, însă este destul de evident că în deceniul trei al veacului al XIV-lea, cetatea Severin

aparținea Țării Românești⁴. Până în această perioadă colțul sud-estic al Banatului medieval⁵ fusese pacificat, iar stăpânirea lui Teodor Veyteh și a fiilor săi înlăturată. Însă, în privința cetății Severin izvoarele păstrează tăcerea, situație interpretată ca fiind mărturia ieșirii din sfera de autoritate a coroanei. După unele opinii acest fapt s-ar fi datorat vasalității lui Basarab I, care în baza unui tratat feudal, sugerat de pretinsa suzeranitate a dinastiei angevine asupra Țării Românești⁶, ar fi beneficiat de dreptul de stăpânire asupra întregului ținut al cetății⁷, probabil până în apropierea cursului inferior al Cernei.

Despre apartenența politică a Severinului în această perioadă Maria Holban susținea că maghiarii au pierdut acest teritoriu în favoarea voievozilor români, încă din anii de criză ai domniei lui Ladislau al IV-lea⁸. Desigur, această opinie nu

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, E-mail: iusztin.z@gmail.com

¹ Engel 1988, 89–132; Kristó 2003, 299–344.

² *Anonymi descriptio Europae Orientalis* apud. Achim 2006, 54.

³ Achim 2008, 132–134, 244–249; 258–259.

⁴ Holban 1981, 106; Engel 1988, harta de la 97–98; Iosipescu 1980, 66–67.

⁵ Despre problemele terminologice vezi: Iusztin 2012, 21–24.

⁶ Holban 1981, 99–101.

⁷ Györffy 1964, 537–545.

⁸ Holban 1962, 315–347; Holban 1967, 3–73; Holban 1981, 106.

a fost confirmată de cercetările ulterioare, care confirmă absența banilor de Severin începând cu anul 1291⁹.

Pe de altă parte inexistența acestor demnitari este justificată de faptul că, în deceniul trei al veacului următor, Carol Robert depunea eforturi pentru cucerirea cetății Mehadia, în stăpânirea căreia ajunge abia în anul 1322. Totuși, teritoriul aflat la sud-est de cetate rămânea în afara autorității sale. Mărturiile în acest sens sunt aduse de soliile trimise voievodului muntean, fructificate doi ani mai târziu prin încheierea unui tratat. În condițiile în care cucerirea Severinului nu era posibilă pe calea armelor, coroana a fost mulțumită cu vasalitatea lui Basarab I, care păstra în continuare Severinul sub formă de feud. De altfel, titlul de castelan al cetății Mehadia, adăugat celorlalte demnități ale lui Dionisie Szécsi, până la finalizarea tratatului suplinea honorul banatului de Severin, dar pe de altă parte trăda intenția regelui de a reface vechile hotare din veacul al XIII-lea¹⁰.

Alți istorici au optat pentru o datare mai largă a acestui eveniment și anume sfârșitul veacului al XIII-lea¹¹. Constantin C. Giurescu specula cu privire la momentul în care Severinul a fost ocupat de Țara Românească, fără a exclude posibilitatea ca această acțiune militară să fi fost realizată de Tihomir¹². Opinia sa este validă dacă acceptăm ipotezele formulate de Petre Panaitescu care considera că perioada în care s-a constituit voievodatul muntean este cuprinsă între moartea hanului Nogai și anul 1324¹³. Însă, tradiția istorică a întemeierii fusese contestată deja la sfârșitul secolului al XIX-lea, de Dimitrie Onciul¹⁴, iar reabilitarea legendei lui Radu Negru, demers datorat lui Gheorghe Brătianu¹⁵, nu a reunit mulți susținători.

Istoriografia mai recentă nu mai acordă credibilitate „descălecatului” de la 1290, în timp ce domnia lui Tihomir este pusă la îndoială, îndeosebi datorită lipsei izvoarelor istorice. Astfel, o concluzie tranșantă privitoare la „*direcția din care s-a realizat constituirea Țării Românești, a detaliilor și cronologiei acestui proces este încă prematură*”¹⁶. Sergiu Iosipescu este mai rezervat în ceea ce pri-

vește impunerea unei date fixe, pentru stabilirea momentului în care Severinul intră în stăpânire românească, dar recunoaște că, de la data menționării ultimului ban și până în anul 1330, orice încercare de reconstituire a statutului politic al cetății este ipotetică¹⁷. Însă, apreciază că poziția Țării Românești și a voievodului Basarab I era fragilă, în contextul contraofensivei angevine și a prezenței tătare la Dunărea de Jos, dar această situație era îngreunată și de „*lenta asimilare a cumanilor din zonele de câmpie, asupra cărora amprenta dominației tătare a fost mai puternică*”¹⁸.

Aceiași document din anul 1324 și scrisoarea papei Ioan al XXII-lea, din anul 1327, sunt considerate dovezi importante de către unii cercetători contemporani, pentru a justifica vasalitatea domnitorului muntean, prin intermediul stăpânirii Severinului¹⁹. Dintr-un alt punct de vedere Adrian Andrei Rusu apreciază, omițând relațiile de suzeranitate, că cetatea împreună cu ținutul său a fost ocupată de Basarab I, într-o acțiune comună cu bulgarii, în urma căreia aceștia au obținut cetatea Gureni, dar nu exclude nici o inițiativă proprie a voievodului, care ar fi avut loc cu puțin timp înaintea campaniei din anul 1330²⁰.

Totuși, tradiția istorică nu a fost dezaprobată în totalitate. Reconstituind indiciile oferite de izvoare Viorel Achim scoate în evidență statutul autonom pe care l-a deținut Oltenia timp de câteva secole în cadrul Țării Românești. Plecând de la această premisă istoricul propune o dublă reunificare: a teritoriilor din dreapta Oltului, inițiativă pornită din zona montană a țării lui Litovoi și extinsă spre ținuturile de câmpie, unde regăsim și cetatea Severinului, urmată apoi de unirea Olteniei cu voievodatul de la Argeș²¹. Din prisma acestui punct de vedere fortificația a fost parte a Țării Românești încă din primul moment al constituirii sale.

În ciuda diverselor interpretări, opiniile redată mai sus sunt de acord în ce privește stăpânirea Țării Românești asupra Severinului înaintea conflictului militar. Neconcordanțele constau în stabilirea momentului în care a avut loc acest eveniment. Din punctul nostru de vedere, deceniul doi al secolului al XIV-lea este mult mai plauzibil pentru plasarea unor acțiuni politico-militare, mai ales că începutul domniei lui Basarab este plasat în aceeași perioadă. La un anumit interval de timp,

⁹ Engel 1996, 32.

¹⁰ Holban 1981, 100–101, 126–129; Kristó 2003, 343; Despre situația politică și suprafața Țării și a Banatului de Severin în secolul al XIII-lea vezi Achim 2008, 82–89; 131–135, 242–247.

¹¹ Ștefănescu 1965b, 415; Giurescu 1973, 276.

¹² Giurescu 2000, 292–293.

¹³ Panaitescu 1969, 305, 308, 310.

¹⁴ Onciul 2006, 131–294.

¹⁵ Brătianu 1945, 93–111.

¹⁶ Iosipescu 1980, 59–60.

¹⁷ Iosipescu 1980, 68–69.

¹⁸ Iosipescu 1980, 68–69.

¹⁹ Halic 2003, 80.

²⁰ Rusu 2005, 476.

²¹ Achim 2008, 264–267.

după anul 1310²², s-au ivit circumstanțele favorabile pentru ocuparea cetății, deoarece Ungaria era măcinată de luptele pentru restaurarea autorității centrale. Astfel, hotarele regatului au rămas în apropierea cetății Severin, care constituise baza politică a demnității omonime, dar care, aparținea, de această dată domnitorului muntean.

Totodată dezagregarea autorității tătare la Dunărea de Jos și procesul de constituire a Țării Românești impune o altă imagine asupra relațiilor româno-maghiare din aceste vremuri. Omisiunea banilor de Severin în perioada 1291–1335 coroborată cu celelalte informații clarifică tot mai mult faptul că cetatea rămăsese în afara autorității coroanei ungare timp de patru decenii.

Recuperarea cetății

În momentul izbucnirii războiului există puține indicii cu privire la relațiile dintre voievod și dinastul angevin. S-a susținut pe baza unor mențiuni din „Cronica Prusiei” că, în anul 1326²³, regatul a fost ținta unui raid tătar, pornit dinspre răsărit și respins cu ușurință²⁴. Victoria s-a datorat colaborării dintre oștile transilvane și muntene, așa cum sugerează scrisoarea din data de 1 februarie 1327, trimisă de papa Ioan al XXII-lea comitelui Solomon din Brașov, voievodului Transilvaniei și lui Basarab I²⁵. Regele anticipase ofensiva tătară, împotriva căreia nu sperase în șanse de izbândă, apelul său de ajutor ajungând la curtea papală de la Avignon în urmă cu doi ani. Într-o asemenea situație Carol Robert era mulțumit cu vasalitatea Țării Românești, amenințată la rândul său de același dușman²⁶. Colaborarea dintre cele două țări precum și informația din cronica ritmată al lui Envri, conform căreia în anii 1337–1338, turcii conduși de begul Aydin i-au înfruntat pe creștini la Chilia²⁷ a condus la presupunerea că, între anii 1324–1328, Țara Românească a desfășurat un adevărat război împotriva Hoardei de Aur, cu sprijin maghiar²⁸.

Ulterior, relațiile cu Ungaria s-ar fi deteriorat. O diplomă regală redactată în octombrie 1329 amintește vechile atacuri ale românilor și ale aliașilor împotriva Mehădiei, precum și faptul că Basarab nu mai era menționat ca un dușman la timpul trecut. Mai mult, se afirmă că Țara Românească a

manifestat o rezistență față de prozelitismul catolic, în același timp fiind refugiul mai multor erezii²⁹.

În rândul indiciilor care adevăresc atitudinea critică a redactorului „Cronicii Pictate” față de regele angevin se regăsește și aprecierea că Basarab și-a îndeplinit toate obligațiile față de Ungaria, iar Carol Robert nu ar fi avut niciun temei să declanșeze campania de pedepsire³⁰. Istoriografia românească a susținut constant acest motiv, confirmat și de diploma emisă de regele Ludovic I în anul 1351³¹. Însă, ceea ce omite cronicarul este faptul că domnitorul își menținea încă stăpânirea asupra Severinului, astfel că hotarul de sud-est al Ungariei rămânea valea Cernei, situație ce îl nemulțumise pe Carol Robert din momentul primelor tratative cu nou întemeiata Țară Românească³².

Totuși, documentele ulterioare dovedesc că intenția regelui nu s-a rezumat, doar la reconstituirea vechiului patrimoniu al coroanei, ci la ocuparea întregii țări transalpine, pe care voievodul ar fi stăpânit-o ilegal³³. Ocazia se ivește în vara anului 1330, atunci când oștile sârbe înfrâng alianța bulgaro-bizantină la Velbužd, provocând destabilizarea echilibrului de forțe din nordul Peninsulei Balcanice. Potrivit cronicii care redă biografia împăratului sârb Ștefan Dușan, la bătălie ar fi participat voievodul Basarab și detașamente ale „*tătarilor negri*”³⁴. Dacă prezența acestuia din urmă poate ridica semne de întrebare, aderarea Țării Românești la alianța bulgaro-bizantină nu mai prezintă nicio urmă de îndoială.

Izolarea politică a voievodului, după pierderea aliașilor, precum și ascendentul obținut de Ungaria în chestiunile de politică externă, în urma alianței cu Boemia și Polonia pe de-o parte și criza succesiunii dinastice din Austria pe de altă parte³⁵, asigura granița nordică a regatului, oferind, prin urmare posibilitatea redeschiderii frontului dinspre răsărit. Izvorul principal care prezintă campania militară a regelui angevin împotriva Țării Românești, „*Cronica Pictată*” consemnează că, în toamna anului 1330, oștile maghiare au cucerit Severinul și cetatea omonimă fără a întâmpina vreo rezistență din partea lui Basarab. Evident prima acțiune a regelui în acest moment al conflictului a fost numirea lui Dionisie Szécsi ca ban de Severin³⁶. Recucerirea fostelor teritorii ale coroanei maghiare

²² Istoria Românilor 2001, 801.

²³ „*Anno domini MCCCXXVI. rex Hungarie de exercitu Tartarorum qui regnum suum depopulaverant, XXX. milia interfecit*”.

²⁴ Iosipescu 1980, 72–73.

²⁵ HD I/1, 600–601.

²⁶ Iosipescu 1980, 72.

²⁷ CT 1966, 36.

²⁸ Ștefănescu 1970, 31; Cîmpina – Pascu 1962, 151.

²⁹ Iosipescu 1980, 74, nota 221.

³⁰ SRH I, 494–498.

³¹ HD I/2, 14.

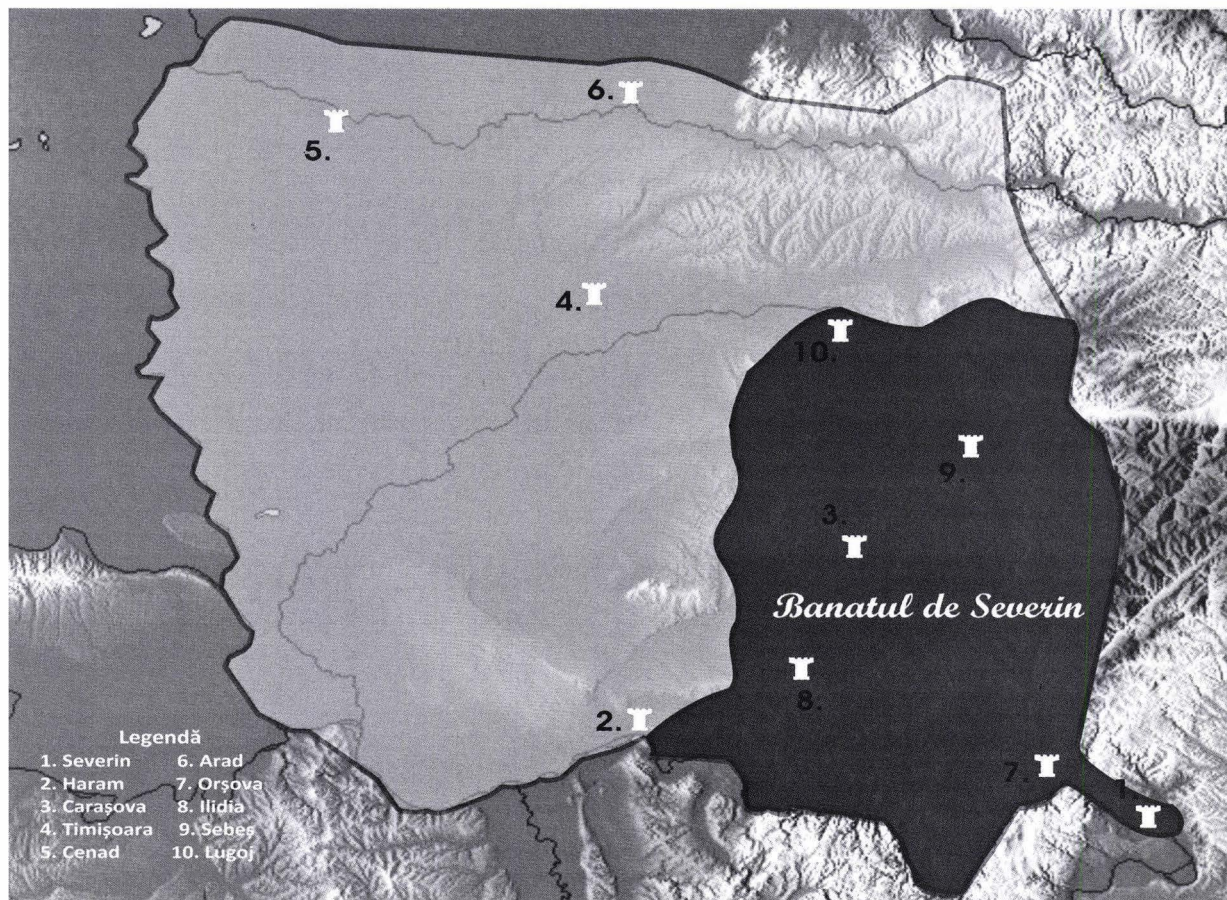
³² Ștefănescu 1970, 31–32.

³³ HD I/2, 35.

³⁴ Iosipescu 1980, 75.

³⁵ Engel *et alii* 2005, 61–62.

³⁶ SRH I, 497–498.

Harta 1. Banatul de Severin după momentul 1330

este confirmată de un act al lui Carol Robert din anul 1332³⁷. Documentul sugerează că ținutul de odinioară numit Banatul de Severin a fost redobândit odată cu avansarea oștilor, hotarele regatului fiind împinse până pe valea Oltului. În acest moment ar fi avut loc tratativele dintre cele două părți, care eșuează datorită rapacității regelui³⁸. Ulterior recucerirea se dovedește iluzorie, imediat după înfrângerea de la Posada, astfel că însemnarea regelui rezuma practic, doar o etapă a războiului înainte de confruntarea finală. Totuși, nici după încheierea ostilităților, Carol Robert nu a renunțat la politica hegemonică, deoarece oferă honorul Banatului de Severin aceluiași Dionisie Szécsi, dar acesta este menționat constant de izvoare cu titlu de ban, abia din anul 1335.

Însă, vechea formațiune militară nu am mai fost reconstituită integral. Potrivit lui Engel Pál, Banatul de Severin cuprindea, în această perioadă,

doar cetatea Gureni³⁹, obținută în anul 1329, căreia i s-au atașat ulterior, teritoriile cetăților Orșova și Mehadia. Datorită suprafeței mici, honorului i s-ar fi adăugat și conducerea comitatelor Caraș și Cuvin⁴⁰. Controverse rămân și în privința situației politice a cetății Severin, după momentul Posada.

Unele opinii pretindeau că Basarab a reintrat în stăpânirea fortificației după victoria din 1330⁴¹. Pe de altă parte lipsa informațiilor referitoare la cetate au fost interpretate ca fiind indicii ce adevăresc faptul că Severinul a rămas sub autoritate maghiară⁴². Premisa acestei ipoteze pornește de la menționările referitoare la întoarcerea oștilor înfrânte ale lui Carol Robert, pe același drum ce trecea pe lângă cetatea

³⁷ HD I/1, 625: „et quedam confinia regni nostri, que in terra Transalpina, per Bazarab, filium Thocomerri, scismaticum, in nostrum et sacre corone non modicum derogamen detinebantur, adissemus”.

³⁸ SRH I, 497–498.

³⁹ Există indicii că cetatea Gureni fusese cucerită din mâinile bulgarilor și a despotului Mihail Șişman, înainte de anul menționat, deoarece actul care atestă recucerirea sa fusese emis la sfârșitul lunii martie, deci după un anumit timp de la desfășurarea evenimentelor. Despre această cetate Maria Holban considera că nu poate fi stabilit momentul exact în care a intrat în stăpânirea maghiarilor, propunând un interval mai larg de timp, cuprins între anii 1322–1329 (Holban 1981, 99).

⁴⁰ Engel 1996, 32.

⁴¹ Holban 1981, 127, 136;

⁴² Iosipescu 1980, 94.

dunăreană⁴³. Doar retragerea pe ruta inițială poate justifica consemnarea lui Thuróczi despre zăbovirea regelui la Timișoara în drumul său spre Vișegrad⁴⁴.

Ultima ipoteza pare cea mai veridică, în contextul în care, de-a lungul anilor 1335–1359 prezența banilor de Severin este neîntreruptă⁴⁵, dovadă astfel că, nu doar Basarab, ci și urmașul său, Nicolae Alexandru nu au mai deținut cetatea. În ciuda acestui fapt noul Banat de Severin nu mai corespundea cu cel din veacul anterior. Granița sud-estică a regatului era poziționată în dreptul cetății dunărene, comandantul său mulțumindu-se cu gestionarea culoarului Timiș-Cerna și a văii Dunării de la Orșova până la Haram.

Urmașii lui Basarab

După moartea lui Carol Robert relațiile româno-maghiare intră într-o altă etapă diplomatică. S-a susținut ipoteza unei împăcări, materializate prin depunerea omagiului de vasalitate de către Nicolae Alexandru, cu ocazia deplasării lui Ludovic cel Mare în Transilvania. Evenimentul ar fi avut loc în anul 1344 și s-a datorat pretențiilor de suzeranitate ale dinastului angevin, care dorea ocuparea Țării Oltului sau a Făgărașului, domenii stăpânite de voievozii români⁴⁶.

Existența unui asemenea tratat este sugerată de același Thuróczi⁴⁷, dar ipoteza a fost privită cu scepticism de către unii istorici. Maria Holban afirma că Nicolae Alexandru nu avea autoritatea să încheie un asemenea contract, deoarece Basarab I mai trăia în această perioadă⁴⁸. Pe de altă parte s-a susținut că trimiterea prințului român, în anii 1343 sau 1344, la curtea regelui, pentru încheierea unui tratat comun împotriva tătarilor, prilej cu care ar fi depus omagiul, este contestată de actele curiei care certifică inițiativa maghiară în privința relațiilor cu Țara Românească⁴⁹.

Totuși, mărturii elocvente precum proclamația de război împotriva lui Vladislav Vlaicu consemnează atât încălcarea fidelității, cât și a scrisorilor de reconciliere dintre cele două state. Aceste informații documentare sugerează că omagiul a fost depus de Nicolae Alexandru, iar pecetluirea sa a fost probabil consfințită prin căsătoria acestuia cu o nobilă catolică, numită Clara⁵⁰. De asemenea diploma

din anul 1355, care atestă trimiterea episcopului de Oradea, Dimitrie cu scopul de a desfășura tratative cu Alexandru Basarab, îl numește pe domnitor „*wayuodam nostrum Transalpinum*”⁵¹. În baza acestui document s-a afirmat că soliile au avut loc după anul 1345 și nu după moartea lui Basarab I⁵². Însă, importanța diplomei constă în faptul că Nicolae Alexandru este numit fidel al coroanei, atestând existența unor relații feudale între cele două țări. În acest sens este percepută și acțiunea lui Ștefan Dușan care, în anul 1349, a interzis raguzanilor transportul armelor în Ungaria sau în țara lui Basarab⁵³. Colaborarea a fost consfințită și de participarea lui Nicolae Alexandru alături de rege, la luptele victorioase purtate împotriva tătarilor, în urma cărora Țara Românească a ocupat teritoriul aflat între Milcov și Marea Neagră⁵⁴.

Alte puncte de vedere au pretins că Nicolae Alexandru a primit Severinul, după prestarea omagiului de vasalitate. Evenimentul ar fi avut loc în anul 1355⁵⁵, fiind sugerat de faptul că banul a preluat conducerea comitatelor Cuvin și Caraș în același an⁵⁶. Situația amintea de cumularea similară de funcții, de la sfârșitul veacului anterior, astfel că, dacă voievodului i s-a oferit cetatea Severinului, banul maghiar era despăgubit cu extinderea autorității asupra culoarului Timiș-Cerna și valea Dunării. Surprinzător este faptul că începând din acest an demnitatea căreia i s-au atașat onorurile celor două comitate a fost preluată de Marele Comis, Dionisie Lackfi care a păstrat dregătoria până în anul 1359⁵⁷. Însă, cumularea dregătoriilor, fie ele de rang baronial constituia, după cum am mai menționat, o practică cotidiană în cadrul politicii interne a regatului, astfel că această ipoteză prezintă unele neconcludențe.

Prin urmare, cele mai multe mărturii admit existența contractului de vasalitate, încheiat la cumpăna deceniului cinci, prin care Nicolae Alexandru a intrat în posesia cetății Severin în calitate de vasal al coroanei maghiare. Ipoteza rămâne incertă însă, datorită faptului că, în perioada anilor 1342–1359, Banatul de Severin nu a fost vacant. Totuși, constatăm că acești demnitari dețineau castelania Mehadie, iar după 1354 conducerea comitatelor Cuvin și Caraș⁵⁸. Este posibil ca, în contextul asocierii sale la domnie și în baza

⁴³ Pascu *et alii* 2001, 580.

⁴⁴ Benda *et alii* 2001, 169.

⁴⁵ Engel 1996, 32.

⁴⁶ Iosipescu 1980, 94.

⁴⁷ Benda *et alii* 2001, 181.

⁴⁸ Holban 1981, 140–141.

⁴⁹ Papacostea 1988, 28; Pascu *et alii* 2001, 581–582.

⁵⁰ Papacostea 2001, 33.

⁵¹ DRH, D, 60.

⁵² Pascu *et alii* 2001, 582.

⁵³ Ștefănescu 1970, 35.

⁵⁴ Ștefănescu 1970, 39.

⁵⁵ Ștefănescu 1970, 41.

⁵⁶ Engel 1996, 142.

⁵⁷ Engel 1996, 32–33.

⁵⁸ Engel 1996, 143.

relațiilor cordiale dintre cele două țări, regele să-i fi acordat lui Nicolae Alexandru, cetatea Severin ca răsplată pentru efortul său de a menține buna înțelegere între cele două părți. După cum vom vedea, titlul de ban va fi purtat de domnitori chiar și în perioadele în care honorul era ocupat de demnitarii maghiari. Totuși, în pofida acestui fapt nu există nicio dovadă că Basarab I ar fi deținut acest titlu, cel puțin la finalul domniei. Pe de altă parte nu putem omite nici ipoteza că Nicolae Alexandru ar fi obținut cetatea după moartea tatălui său, probabil în anul 1354, atunci când banul maghiar este retribuit cu administrarea comitatelor Caraș și Cuvin.

Cert este că în a doua jumătate a deceniului șase Severinul aparținea domnitorului, iar hotărârea din anul 1359, de adoptare a ortodoxiei prin întemeierea primei mitropolii a țării, cu aprobarea patriarhului de la Constantinopol⁵⁹, a reprezentat dorința de emancipare de sub suzeranitatea coroanei Sfântului Ștefan. De cealaltă parte situația conflictuală a fost semnalată prin declararea vacantă a demnității⁶⁰, ce oferea, totodată, pretextul declanșării războiului. Însă, acesta a fost amânat, în condițiile în care Ludovic era antrenat în războaiele împotriva Veneției și Serbiei⁶¹.

Chiar dacă Nicolae Alexandru nu a devenit stăpân al Severinului în deceniul șase al secolului al XIV-lea, ci puțin mai târziu, urmașul său va moșteni atât titlul de ban, cât și cetatea dunăreană. Însuși Ludovic afirma, la 5 ianuarie 1365, că voievodul Vladislav Vlaicu (1364–1376) ocupase fără învoirea sa tronul Țării Românești, adăugând că este de datoria sa, după cum cereau vechile cutume ale sfinților regi, de a reface patrimoniul țării și de a recupera teritoriile înstrăinate de la cei care s-au răzvrătit împotriva coroanei⁶². Dar, regele nu dorea doar reconstituirea vechilor hotare și granițe odată cu recuperarea Făgărașului, Amlașului sau a cetății Severin⁶³, ci revendica dreptul său asupra țării transalpine⁶⁴. Ulterior planul a fost amânat, iar trupele maghiare s-au îndreptat spre Vidin, ocupând Țaratul lui Ivan Sracimir. Însă, întemeierea banatului de Vidin în același an, a reprezentat o amenințare pentru Țara Românească, determinându-l pe voievod să accepte încheierea unui tratat de vasalitate câteva luni mai târziu⁶⁵. În urma

acestei înțelegeri ținutul Făgărașului și cetatea Severin erau acordate ca feude voievodului care accepta în schimb faptul că autoritatea sa provenea din grația divină și a regelui Ungariei. De altfel, Vladislav Vlaicu este primul domnitor român din perioada căruia s-au păstrat documente în cuprinsul cărora întâlnim titlurile de ban de Severin și duce de Făgăraș⁶⁶.

Din perspectiva maghiară întemeierea banatului de Vidin a însemnat conversia vechii demnități, care nu va mai fi menționată între anii 1365–1369, atât timp cât a existat noua marcă de graniță⁶⁷. Astfel, în schimbul vasalității domnitorul român a fost investit cu titlul de ban al Severinului, care odată obținut va fi perpetuat de urmașii săi. Însă, considerăm că exista deja o tradiție prin care în schimbul unui contract feudal, voievozii români să fie dăruiați de către rege cu titlurile de ban de Severin și duce de Făgăraș, realitate contestată doar de parcimonia izvoarelor.

Politica cordială dintre cele două țări este confirmată și de faptul că domnitorul a acordat primul privilegiu negustorilor din Brașov, în data de 20 ianuarie 1368⁶⁸. În pofida acestei situații, relațiile Țării Românești cu regele angevin s-au deteriorat în același an⁶⁹, datorită sprijinului acordat de voievod Țaratului Sracimir. Ca urmare a ciocnirilor armate din zonă și a reacției dure a localnicilor ortodocși față de misionarii catolici⁷⁰, Ludovic s-a hotărât să atace Țara vasalului său infidel. Invadarea Țării Românești urma să fie realizată din două direcții opuse. Voievodul Transilvaniei avea misiunea de a pătrunde prin nord, în timp ce regele însuși trebuia să treacă Dunărea și să înainteze spre Argeș. Însă, campania militară se dovedește a fi un eșec. Nicolae Lackfi își pierde viața în bătălia de la cetatea Dâmboviței, în timp ce Ludovic asedia fără succes Severinul. Înainte de luna septembrie 1369 s-a ajuns la încheierea unui alt tratat între cele două părți, considerat o variantă lărgită a celui din anul 1366, prin care Vladislav își păstra domeniile dobândite în calitate de voievod⁷¹. Autoritatea și titulatura sa rămănea aceeași: Domn al Țării Românești din mila lui Dumnezeu și a regelui Ungariei, Ban de Severin și Duce de Făgăraș⁷².

Un an mai târziu voievodul pare a uita de îndatoririle față de seniorul său și înfințează, la Severin

⁵⁹ DIR, B, 12–16.

⁶⁰ Engel 1996, 33.

⁶¹ Baumgarten 1902, 1–20, 112–130, 326–346, 428–443; Miklósy 1934, 18–19.

⁶² DRH, D, 78–79.

⁶³ Papacostea 2001, 20–21; Ștefănescu 1969, 42.

⁶⁴ DRH, D, 78–79.

⁶⁵ Ștefănescu 2001, 277.

⁶⁶ DF 246808, DF 277387; DIR, B, 12, 16.

⁶⁷ Engel 1996, 34.

⁶⁸ Ștefănescu 2001, 276.

⁶⁹ DIR, D, 91–94.

⁷⁰ Ștefănescu 2001, 276.

⁷¹ Ștefănescu 2001, 276.

⁷² DF 246234.

a doua mitropolie ortodoxă a țării. Reacția coroanei față de această inițiativă s-a lăsat așteptată, așa cum adevărește o diplomă din anul 1372, care-l numește pe Ludovic I domnul său firesc⁷³. Un alt document al curiei regale, expediat lui Petru Himfy, confirmă că autoritatea domnitorului s-a apreciat în așa măsură încâ garanția sa și a despotului Dobrotici au fost necesare regelui angevin pentru reinstalarea lui Sracimir pe tronul din Vidin⁷⁴.

Fără îndoială inițiativele curajoase ale domnitorului au dus la tensionarea relațiilor și apariția divergențelor care, după unele opinii, ar data din perioada anilor 1372–1373⁷⁵. Primul indiciu este considerat a fi măsura lui Ludovic I de a interzice importul de sare din Țara Românească, adoptată în anul 1373,⁷⁶ urmată la scurt timp de circulara papei Grigore al IX-lea, adresată arhiepiscopului de Strigoni și episcopului Transilvaniei, prin care se cerea anatimizarea tuturor celor care vindeau arme vlahilor și turcilor⁷⁷. Totuși, hotarul sud-estic al regatului se oprea, în acest an, la Orșova, așa cum sugerează scrisoarea expediată de rege, castelanului cetății. Documentul nu păstrează data emiterii, iar în primele corpusuri de documente s-a stabilit că anul emiterii sale este 1382⁷⁸, însă potrivit ultimelor cercetări redactarea sa avusese loc cu nouă ani mai devreme⁷⁹.

Animozitățile au continuat apoi cu fuga unor boieri din Țara Românească, care l-au învinuit pe domn de alianță cu turcii⁸⁰. S-a ajuns la război în urma căruia cetatea Severinului a fost recucerită. Evenimentul a avut loc în anul 1375, atunci când regele a investit un nou ban⁸¹, dar primul document care atestă recuperarea sa a fost scris un an mai târziu⁸². Într-un asemenea context se încadrează promisiunea regelui făcută negustorilor sași în anul 1377, de a-i scuti de dări în teritoriul de la sudul Carpaților Meridionali, dacă va reuși cucerirea Țării Românești⁸³.

Ultimii ani de domnie ai lui Vladislav Vlaicu au fost umbriți de ciocnirile militare cu armatele maghiare, în care se presupune că și-a pierdut viața⁸⁴. Astfel, în momentul urcării pe tron a lui

Radu I (1377–1385), cetatea Severinului nu mai aparținea Țării Românești.

Există și alte opinii precum cea propusă de P. P. Panaitescu, potrivit căreia noul voievod a beneficiat de concesiile coroanei maghiare. Ipoteza sa era întemeiată pe faptul că, în ultimii ani de domnie ai lui Ludovic I au fost înființate episcopiile catolice de Argeș și Severin, simultan cu redeschiderea relațiilor comerciale dintre Țara Românească și Brașov⁸⁵.

Punctele de vedere mai recente susțin un scenariu pesimist, în care Radu I a moștenit situația conflictuală cu Ungaria, pierzând și celelalte feude: Amlașul și Făgărașul. Ca urmare s-a angajat într-un război pentru recuperarea lor, care l-a costat într-un final viața⁸⁶.

Însă, dacă perpetuarea conflictului pare motivată de interdicția regelui din ultimul său an de domnie adresată negustorilor, în privința tranzitului de marfă în Țara Românească⁸⁷, un document din același an atestă existența episcopiei catolice de Severin, ceea ce sugerează unele schimbări în cadrul raporturilor dintre cele două țări. Păstorul noii dioceze era Grigore, care se intitula „*dei Apostolice sedis gratia Episcopus Seurinij et, necnon parcium Transalpinarum...*”⁸⁸. Acesta nu figurează în rândul ierarhilor maghiari⁸⁹, fiind, potrivit titlaturii sale, arhiepiscop de Severin și al întregii Țări Românești. Astfel, superiorul său laic era Radu I, care a redobândit probabil, în schimbul acceptării oficiale a religiei catolice, domeniile deținute de strămoșii săi. Ipoteza este susținută de câteva indicii precum prezența însemnelor coroanei maghiare pe monedele sale⁹⁰ sau lipsa banilor maghiari de Severin în această perioadă. Ultima menționare în funcție a lui Ioan Treutel provine din 21 iunie 1376⁹¹, după care demnitatea va rămâne vacantă timp de 11 ani⁹².

Despre urmașul său, Dan I (1385–1386), care este pomenit în scaunul de domnie, începând cu 3 octombrie 1385, se afirmă că a reușit să recupereze avanposturile pierdute de Țara Românească,

⁷³ Ștefănescu 2001, 277.

⁷⁴ DRH, D, 95; Ștefănescu 1965a, 35.

⁷⁵ Papacostea 1988, 118.

⁷⁶ Pesty 1878, 6; HD I/2, p. 213.

⁷⁷ HD I/2, p. 207.

⁷⁸ Fejér IX/5, p. 627–628; HD I/2, 275.

⁷⁹ Engel 1996, 32.

⁸⁰ Thallóczy 1900, 614–615.

⁸¹ Kumorovitz 1983, 942; Engel 1996, 33.

⁸² DRH, D, 108.

⁸³ Fejér IX/5, 159; HD I/2, 242–243.

⁸⁴ Pesty 1877, 263.

⁸⁵ Panaitescu 2000, 232–233; Bunea 1910, 20.

⁸⁶ Ștefănescu 2001, 278.

⁸⁷ Fejér IX/5, 571–572; HD I/2, 274–275.

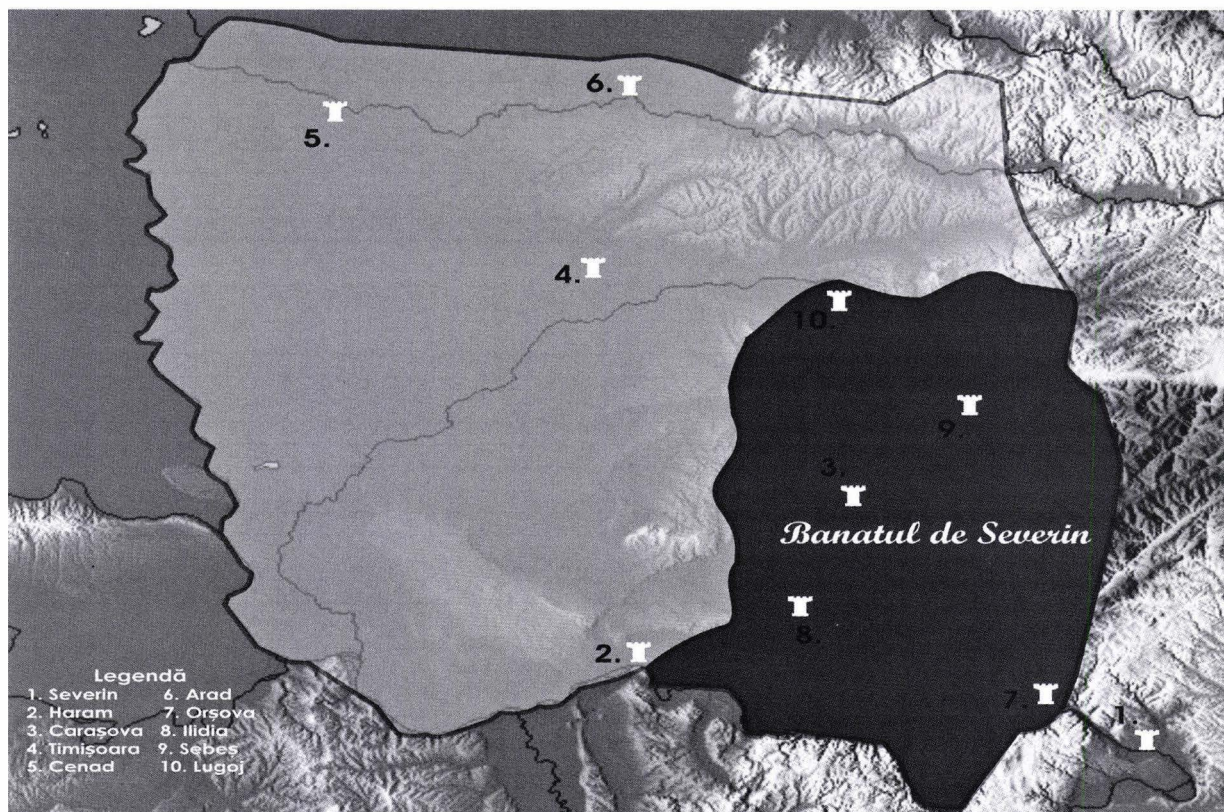
⁸⁸ Szabó 1872, 78; HD I/2, 276.

⁸⁹ Engel 1996, 63–84.

⁹⁰ Moisil 1924, 28–33. (http://digitool.dc.bmms.ro:1801/view/action/singleViewer.do?dvs=1345817375229-691&locale=ro_RO&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?&DELIVERY_RULE_ID=10&search_terms=vladislav%20i&adjacency=N&application=DIGIT OOL-3&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true).

⁹¹ Fejér IX/5, 95.

⁹² Engel 1996, 32.

Harta 2. Banatul de Severin în deceniile șapte și opt ale secolului al XIV-lea, respectiv cumpăna secolului al XV-lea.

folosindu-se de criza dinastică și de războiul civil care izbucnise în Ungaria. Prin urmare Dan ar fi profitat de circumstanțele favorabile pentru a recuceri Severinul⁹³. În lipsa unor dovezi concrete nu putem accepta această opinie, în schimb nu excludem ipoteza ca voievodul muntean să fi moștenit cetatea de la înaintașul său, pe care a deținut-o apoi, până la moartea sa prematură, ivită în luptele purtate împotriva țarului Șişman. Mărturii pot fi considerate aceeași vacanță a demnității maghiare în perioada anilor 1376–1387⁹⁴ și informațiile despre circulația monetară de la cetatea Severin și împrejurimile sale⁹⁵. Cu toate că nu constituie dovezi incontestabile, tezaurile descoperite în această zonă adevăresc că și în timpul domniilor lui Radu I și Dan I au avut loc acumulări monetare⁹⁶.

Ediția din anul 1944 a monografiei dedicate lui Mircea cel Bătrân de către P.P. Panaitescu, reeditată în anul 2000 de Gheorghe Lazăr, consemnează faptul că, de la începutul domniei și până în mai 1388, stăpânirea voievodului român se rezuma doar la „*Ungro-Vlahia*”. Ipoteza era susținută de premisa că, până în acest moment, titlul său nu

cuprindea decât Țara Românească⁹⁷. Istoricul afirma că Mircea cel Bătrân a obținut banatul de Severin în anul 1388, așa cum ar dovedi titlul său din anul următor. Contextul ar fi fost favorabil, deoarece, între anii 1387–1388, Sigismund de Luxemburg era ocupat cu înfrângerea opozițiilor săi din vestul regatului. De aceeași ocazie a profitat și Polonia, care a ocupat fără lupte Galiția. Din această cauză, după suprimarea anarhiei nobiliare în Ungaria, Mircea încheie alianța cu polonezii⁹⁸. Opinia este susținută și în perioade mai recente⁹⁹. Totuși, în ciuda reactualizării sale a fost perpetuată și mențiunea eronată că banii maghiari ar fi rezidat între anii 1389–1393, în „*Banatul Timișoarei*”¹⁰⁰.

Însă, primul document care menționează banatul de Severin în titulatura domnitorului provine din 20 ianuarie 1390¹⁰¹. Acestei neconcluzente i se adaugă confuzia dintre provincia care funcționa în timpul regatului maghiar și cea modernă, întemeiată de Imperiul Habsburgic. Ca urmare se impune precizarea că Banatul de Severin a avut o întindere teritorială care a fluctuat de-a lungul

⁹³ Ștefănescu 2001, 278.

⁹⁴ Engel 1996, 32.

⁹⁵ Stângă 2002, 33, 38, 39, 41; Stângă 1996, 149–152.

⁹⁶ Stângă 2002, 33, 38–39, 41; Stângă 1996, 149–152.

⁹⁷ Panaitescu 2000, 226–227.

⁹⁸ Panaitescu 2000, 234.

⁹⁹ Ștefănescu 2001, 281–282.

¹⁰⁰ Panaitescu 2000, 233.

¹⁰¹ HD I/2, 322; DRH, D, 122; Fejér X/1, 652.

secolelor XIII–XV. Dacă inițial acesta cuprindea ținutul cuprins între Munții Banatului și râul Olt, ulterior el se va restrânge la teritoriile districtelor privilegiate, cărora li se va adauga, în anumite momente, cetatea Severin. Interesant este faptul că, atâta vreme cât cetatea nu aparținea Ungariei, honorul Banatului de Severin era declarat vacant, iar districtele românești din zona montană intrau

sub autoritatea juridică a comitelui de Timiș, însă nu și sub cea administrativă a comitatului omonim. Astfel, o interpretare mai corectă a evenimentelor derulate pe parcursul secolului al XIV-lea presupune rezumarea honorului banilor maghiari la totalitatea cetăților pe care le va administra Sigismund de Losonc, câțiva ani mai târziu.

Tabel 1. Banii și stăpânitorii cetății Severin în secolele XIV–XV

Perioada	Bani și Domnitori	Referințe
1310? – IX 1330	Basarab I, voievodul Țării Românești	Holban 1981. 130–131.
IX–X 1330 – 13 IX 1341	Dionisie Szécsi	Engel 1996. 32.
19 XII 1342 – 5 XI 1349	Ștefan Losonci	Engel 1996. 32.
14 III 1350 – 2 II 1355	Nicolae Szécsi	Engel 1996. 32.
26 VI 1355 – 30 IV 1359	Dionisie Lackfi	Engel 1996. 32.
1359 – 1364	Nicolae Alexandru, domnitorul Țării Românești	
1364 – 20 I 1368 – 1375 ¹	Vladislau Vlaicu, voievodul Țării Românești	HD I/2. 144, 148; DIR B. 19, 23; Fejér IX/4. 148. DF 277387; DF 246234.
25 I 1376 – 21 VI 1376	Ioan Treutel	Engel 1996. 32
1376 – 1387	vacant ²	Engel 1996. 32
1382 – 1385	Radu I, voievodul Țării Românești	
1385 – 1386	Dan I, voievodul Țării Românești	Stângă 2002. 33,38,39, 41; Stângă 1996. 149–152. DRH D. 123.
11 II 1387 – 26 IX 1387	Ladislau Losonci cel Tânăr	Engel 1996. 32
11 II 1387 – 23 I 1388	Ștefan Losonci	Engel 1996. 32
23 IX 1388 – 16 III 1390	Ioan Kaplai	Engel 1996. 32
20 I 1390 – 6 VII 1391	Mircea cel Bătrân, domnul Țării Românești, <i>Seuerini Comes</i> ³	HD I/2. 322; Fejér X/1. 652. DRH D. 125.
29 IX 1390 – 30 XI 1391	Nicolae Perényi	Engel 1996. 32.
10 III 1392 – 14 III 1392	Gerebenci Szemere	Engel 1996. 32.
20 IX 1392 – 28 IV 1393	Bebek Detre	Engel 1996. 32.
7 III 1395	Mircea cel Bătrân, domnul Țării Românești	HD I/2. 359; Fejér X/2. 270.
1394 ⁴ – 28 V 1396	Vlad I Uzurpatorul, domnul Țării Românești, <i>Comes de Seuerinio</i>	HD I/2. 374; Fejér X/8. 414; Buzdugan <i>et alii</i> 1977, 29.
1397 – 23 XI 1406	Mircea cel Bătrân, domnul Țării Românești	DIR, B. 50–51.
1408 – 1409	Filipo Scolari	Engel 1996. 33.
1409 ⁵ – 31 I 1418	Mircea cel Bătrân, domnul Țării Românești	DIR, B. 50–58.
31 I 1418 – 18 III 1419 ⁶	Mihail I, domnul Țării Românești ⁷	DIR, B. 71–72. DIR, B. 90–91.
31 V 1419–XI 1419	Imperiul Otoman ⁸	Krassó III. 289; CT 1966. 32, 116, 164, 308, 342, 403, 445; Stângă 2002. 45, 92–94.
12 XI 1419 ⁹ – 1420	vacant ¹⁰	Engel, Tóth 2005. 105.
XI/XII 1419 – V 1420	Mihail I, domnul Țării Românești	DL 61355
25 VI 1420 ¹¹	Sigismund de Losonc, castelan de Severin	HD I/2. 511–512.
VII/VIII 1420 ¹² – 1421	Imperiul Otoman	V. Pervain 1976, p. 64–65.

Perioada	Bani și Domnitori	Referințe
1 VI 1421 – 1422 ¹³	Radu II Praznaglava, domnul Țării Românești	DIR, B. 75.
VI 1423 ¹⁴	vacant	
1423 – VII 1424 ¹⁵	Imperiul Otoman	
X 1424 – 1425	vacant	Temes I, 587
1426 ¹⁶	Dan II, domnitorul Țării Românești ¹⁷	DIR, B. 80.
1 II 1427 – 27 V 1428	Emeric Marcali	Engel 1996, 33.
1429 – 4 V 1435	Nicolae de Redwitz	Engel 1996, 33.
20 VI 1435 – 10 III 1436	vacant	Engel 1996, 33.
28 IV 1436 – 13 IV 1439	Frank de Tallóc	Engel 1996
27 IX 1439 – 15 III 1446	Iancu de Hunedoara	Engel 1996
27 IX 1439 – 8 X 1440	Ioan cel Tânăr de Hunedoara	Engel 1996
1445 – 1446	Nicolae de Újlak (1445–46)	Engel 1996
1446 – 23 III 1458	vacant	Teleki X., 553; DL 15117.
27 V 1459	Ladislau de Docz și Ștefan de Mâtnic	DL 45096.
XII 1461 ¹⁸ – 4 III 1465	vacant	Zichy X, 180; DL 55808.
4 III 1465	Ioan Pancrațiu de Dengeleg	DL 37226, DF 281272.
4 VI 1465	vacant	DL 34404.
2 I 1466 – 27 III 1466	Ioan Pancrațiu de Dengeleg	DL 15478; DL 15120.
27 VI 1466 – 3 VI 1475 – 1478	vacant ¹⁹	DL 24740; Krassó III, 437.
11 VI 1478 – 9 VII 1478	Ioan Erdő și Dominic Bethlen	Szörény III, 88; Krassó III, 443.
12 XII 1479 – 1 X 1480	Francisc Haraszty	DL 59667; DL 59936
1 X 1480 – 15 IV 1491	Andrei de Socol ²⁰	DL 45848; DL 59806.
19 XI 1491 – 5 XII 1491	Ladislau Ficior de Ciula	DL 63346 (Justh 1991, 145); DL 65976 (Balassa 1990, 162).
2 II 1492 – 13 IX 1492	Francisc Balassa de Giarmata	DL 39325; DL 65977 (Ballasa 1990, 445).
2 II 1492 – 29 IX 1494	George More de Ciula	DL 39325; DL 30446.
6 VI 1495 – 18 VI 1504	Petru Tarnok de Măciș	DL 11709; DL 34390; DL 46676.
6 VI 1495 – 13 X 1508	Jacov de Gârliște	DL 11709; Szörény III. 153.

¹ Potrivit autorilor DIR, B, I, domnitorul Vladislau Vlaicu ar fi pierdut cetatea Severinului în anul 1373, moment în care renunță la titlul de ban (DIR, B, p. 28). Însă, în același an este emis un ordin al comitelui de Timiș pentru a opri sarea importată din Țara Românească la Orșova (HD I/2, p. 213).

² Honorul Banatului de Severin nu a fost scos din rândul demnităților coroanei maghiare atunci când cetatea Severinului a intrat în stăpânirea domnitorilor Țării Românești, astfel că documentele cancelariei păstrau următoarea mențiune: „*honorem banatum Zeuriniensis vacante*”. Preponderent, aceste vacanțe ale demnității corespund perioadelor de timp în care domnitorii Țării Românești se intitulau „Bani ai Severinului”: 1376–1387; 1393–1408; 1409–1426 (Engel 1996, 32–33).

³ Cu toate că, între titlurile lui Mircea cel Bătrân, enumerate

cu ocazia tratatului de la Lublin încheiat cu regele Poloniei în anul 1390, se regăsește și cel de Comite de Severin, considerăm că cetate nu se afla în mâinile domnitorului român, deoarece, în această perioadă, activitatea banilor maghiari de Severin este binecunoscută. Același titlu este menționat și cu ocazia reînnoirii tratatului din anul 1391, însă doar în corpusul de documente al colecției Hurmuzaki, deoarece la Fejér acesta nu se regăsește (HD I/2, p. 334; Fejér X/8, 340). În schimb, cu ocazia încheierii tratatului de la Brașov, din anul 1395, domnitorul român poartă de această dată titlul de *Banus de Zeurin* (HD I/2, 359; Fejér X/2, 270).

⁴ Nu excludem ipoteza că începând din anul 1393 sau cel următor cetatea Severin să fi intrat în stăpânirea otomanilor, în contextul luptei de la Rovine și a înlăturării lui Mircea cel Bătrân de la conducerea Țării Românești.

- ⁵ La data de 11 martie 1409, demnitatea de ban de Severin nu apare în titulatura lărgită a domnitorului.
- ⁶ În 24 IV 1419 Banatul de Severin este vacant (DL 10753).
- ⁷ Primul document care atestă stăpânirea sa asupra Severinului provine din 10 iulie 1418, iar ultimul din 18 martie 1419.
- ⁸ Izvoarele scrise sugerează că, în deceniile trei și patru ale secolului al XV-lea turcii otomani au ocupat pentru perioade scurte de timp cetatea Severin. Mărturiile directe care susțin această ipoteză sunt furnizate de cronicile otomane. Primul care susține că, după cucerirea cetăților din Țara Românească (Isaccea, Enisala și Giurgiu), sultanul Mahomed I Celebi (1403–1421) a ocupat și cetatea Severin este cronicarul Şükrüllah bin Şehabeddin Ahmed, contemporan cu aceste evenimente. Aceleași informații se regăsesc în cronică scrisă puțin mai târziu de Mehmed Neşri. Cucerirea cetăților din Țara Românească este confirmată și de către cronicarul Idris Bitlisi care, însă, omite să menționeze situația Severinului, cu toate că prezintă mai detaliat campania militară a sultanului Mahomend I din Ungaria. Considerată una dintre cele mai amănunțite cronici otomane, lucrarea lui Sa'adeddin Mehmed Hodja Efendi intitulată Tadj Üt Tevarih oferă unele detalii despre ocuparea Severinului, precum că, după pierderea cetății, ungurii au trimis o solie la Poartă, formată din trei nobili. Totuși această cronică a fost redactată în ultima decadă a secolului al XVI-lea, autorul său folosind mai multe izvoare turco-orientale, printre care și cele ale cronicarilor menționați mai sus. Pe urmele sale cronicarul Mustafa Ali afirma că regatul maghiar s-a oferit să plătească tribut pentru obținerea păcii. Înfrăurirea izvoarelor menționate este evidentă în cazul cronicarilor otomani din secolului al XVII-lea, precum Mehmed bin Mehmed sau Kodja Husein, care redau cauzalitate dintre cele două evenimente: cucerirea cetății Severin urmată de solia de pace a maghiarilor. Însă, în ciuda popularității acestui episod în rândul cronicarilor otomani, nu mai sunt consemnate alte mențiuni privitoare la cetatea Severin în veacul al XV-lea. (CT 1966, 32, 116, 164, 308, 342, 403, 445). Spre deosebire, informațiile furnizate de documentele maghiare conțin referiri la campaniile din zona Severinului împotriva otomanilor, precum și activități de reparare a cetății, fără a preciza concis momentele în care cetatea a fost ocupată de otomani.
- ⁹ La sfârșitul lui octombrie 1419 regele Sigismund de Luxemburg se afla în tabăra militară de la Posada, localizată în apropierea cetății Orșova, iar la data de 12 noiembrie intră în cetatea Severin, unde va rămâne timp de nouă zile. Potrivit unei opinii mai vechi, regele ar fi cucerit Severinul din mâinile domnitorului român, cu toate că sunt citate aceleași cronici otomane. Nelămuriri prezintă și descrierea evenimentelor din partea sud-estică a regatului, precum cele două atacuri otomane din vara respectiv toamna anului 1419 (Ghiață 1974, 89–91).
- ¹⁰ Într-un document emis la data de 8 XII 1419 honorul banatului de Severin este vacant (DL 61355).
- ¹¹ Însă nu există informații concrete care să certifice faptul că domnitorul Mihail a redobândit cetatea Severin la sfârșitul anului 1419 sau prima jumătate a celui următor.
- ¹² La data de 19 IX 1420 este menționat un familiar al lui Filipo Scolari care se afla împreună cu seniorul său în campanie militară împotriva otomanilor (Zichy VI, 633).
- ¹³ *Istoria Românilor*, 804.
- ¹⁴ Câteva documente emise în perioada cuprinsă între 24

aprilie – 11 iunie 1423 consemnează amânări de procese datorită campaniei antiotomane conduse de Filipo Scolari (Engel 1987, 83, nota 129).

- ¹⁵ La începutul lunii iulie 1424 (DL 74006) este amintită expediția militară a lui Filipo Scolari în zona Severinului, despre care regele afirma, într-un document emis la data de 16 X 1424 (HO 1865, 317) că avea ca scop repararea și refacerea castrului Severin. La acea dată cetatea se afla în mâinile condotierului florentin așa cum atestă un document emis la 15 X de către unul dintre vicecomișii de Timiș. Potrivit mărturiei sale documentul a fost scris la Severin (Temes I, 587; DL 54402). De asemenea la data de 27 X Filipo Scolari emite un document în tabăra aflată *ante castrum Zeuriny* (ZsO., XI, 490–491, doc. 1201; DL 87979). Alte dovezi, de această dată indirecte, ale luptelor de la Severin, desfășurate în toamna anului 1424 sunt amănările unor procese din motive militare (ZsO., XI, 469–471).
- ¹⁶ *Istoria Românilor*, 2001, 804.
- ¹⁷ Stăpânirea sa asupra Severinului este confirmată de un document care provine de la sfârșitul anului 1426.
- ¹⁸ În acest an diplomele nu mai păstrează demnitatea banului de Severin în rândul onorurilor țării.
- ¹⁹ Între anii 1474–1475, demnitatea banului de Severin nu este menționată în rândul onorurilor țării (DL 88555; DL 74518; DL 88570; Pesthy 1882, 437).
- ²⁰ În anul 1481, alături de Francisc Haraszy, ban de Severin era Bartolomeu de Pathochy (DL 59680).

BIBLIOGRAFIE

- Achim 2006
V. Achim, *Istoria unei provincii de frontieră: Banatul de Severin în secolul al XIII-lea, în A. A. Rusu (ed.), Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români, Cluj-Napoca (2006).*
- Achim 2008
V. Achim, *Politica sud-estică a Regatului Ungar sub ultimii arpadieni*, București, (2008).
- Baumgarten 1902
F. Baumgarten, *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence történetéhez. Századok, XXXVI (1902). 1–20, 112–130, 326–346, 428–443.*
- Benda et alii 2001
Gy. Benda, I. Bertényi, J. Póró, *Thuróczy János. A Magyarok Krónikája*, Budapest, (2001).
- Brătianu 1945
Gh. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București (1945).
- Bunea 1910
A. Bunea, Stăpânii Țerii Oltului. *Academia română, discursuri de recepție, XXXIV*, București, (1910).
- Buzdugan et alii 1977
Gh. Buzdugan, O. Luchian, C.C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București (1977).

- Cîmpina, Pascu 1962
B. Cîmpina, Șt. Pascu, Desăvârșirea procesului de formare a statului Țara Românească și consolidarea sa. A. Oțetea (coord.), *Istoria României*, vol. II, București, (1962).
- CT 1966
Cronici turcești privind țările române, vol. I, editori M. Guboglu, M. Mehmet, București, (1966).
- DF
Magyar Országos Léveltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DIR, B
Documente privind istoria României, B, Țara Românească, vol. I, București, (1953).
- DL
Magyar Országos Léveltár, Diplomatikai Levéltár.
- DRH, D
Documenta Romaniae Historica, D. Relații între Țările Române, vol. I, București (1977).
- Engel 1987
P. Engel, Ozorai Pipo. F. Vadas (ed.), *Ozorai Pipo emlékezete*. Múzeumi Füzetek. Szekszárd, 1987.
- Engel 1988
P. Engel, Az Ország Újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok*, 122 (1988), nr. 1–2, 89–132.
- Engel 1996
P. Engel, *Magyarország világi Archontológiája 1301–1457*, vol. II. Budapest (1996).
- Engel, Tóth 2005
P. Engel, N. C. Tóth, *Királyok és Királynék itineráriumi (1382–1438)*. Budapest (2005).
- Engel et alii 2005
P. Engel, Gy. Kristó, A. Kubinyi András, *Magyarország Története 1301–1526*. Budapest (2005).
- Fekete Nagy 1990
Fekete Nagy Anral, *A Balassa család levéltára 1193–1526*, ed. I. Borsa, Budapest, (1990).
- Fejér 1829–1844
Gy. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–XI. Budae (1829–1844).
- Giurescu 1973.
D. C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV–XV*. București (1973).
- Giurescu 2000
C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. I. București (2000).
- Ghiață 1974
A. Ghiață, Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea. *Studii istorice sud-est europene* 1 (1974), 89–91.
- Györffy 1964
Gy. Györffy, Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. TSz, 7 (1964), nr. 3–4, 537–545.
- HO
I. Nagy, I. Páur, D. Véghely, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, vol. I. Győr (1865).
- Halic 2003
B. A. Halic, *Pace și război în Țara Românească în secolele XIV–XVI*. București (2003).
- HD I/1–2
Densușianu N., (colecția Hurmuzaki), *Documente privitoare la istoria românilor*, I–II. București 1887–1890.
- Holban 1962
M. Holban, Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria Angevină (Problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei). RI, 15 (1962), nr. 2, 315–347.
- Holban 1967
M. Holban, Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria Angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica pictată”. RI, 20 (1967), 3–73.
- Holban 1981
M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*. București (1981).
- Iosipescu 1980
S. Iosipescu, Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241–1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotorpirii ungare. *Constituirea statelor feudale românești*. București (1980).
- Istoria Românilor 2001
Domni, voievozi și principii în Țările Române până la începutul secolului al XVII-lea. *Istoria Românilor*, vol. IV, București (2001).
- Justh 1991
I. Borsa, *A Justh család levéltára 1274–1525*. Budapest (1991).
- Kristó 2003
Gy. Kristó, I. Károlyi királyi harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok*, 137 (2003), nr. 2.
- Kumrovitz 1983
B. L. Kumrovitz, I. Lajos királyunk 1375. évi

havasalföldi hadjárata és a török háborúja. *Századok*, 117 (1983), 299–344.

Miklós 1934

Z. Miklós, *A magyar király tengeri hajóhada a közép-korban*. Budapest (1934).

Onciul 2006

D. Onciul, Radu Negru și originile principatului Țării Românești; Idem, *Originile principatelor române. Cărți de Căpătâi. Dimitrie Onciul (1856–1923). Scrieri Ales*. București (2006).

Panaiteescu 1969

P. P. Panaiteescu, *Introducere la istoria culturii românești*. București (1969).

Panaiteescu 2000

P. P. Panaiteescu, *Mircea cel Bătrân*, ed. II. București (2000).

Papacostea 1988

Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc*. Cluj-Napoca (1988).

Papacostea 2001

Ș. Papacostea, *Evul mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*. București (2001).

Pascu et alii 2001

Șt. Pascu, N. Constantinescu, Șt. Ștefănescu, Cucerirea independenței Țării Românești și a Moldovei. *Istoria Românilor*, vol. III. (2001).

Pervain 1976

V. Pervain, Lupta antiotomană a Țărilor Române în anii 1419–1420. *AILA* 19 (1976), 55–79.

Pesty 1877

F. Pesty, *A szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. I. Budapest (1877).

Pesty 1878

F. Pesty, *A Szörényi bánság és szörény vármegye története*, vol. III. Budapest (1878).

Pesty 1882

F. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III, Budapest (1882).

Rusu 2005

A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*. Cluj-Napoca (2005).

SRH I

Scriptores rerum Hungaricarum veteras et genuinii, vol. I. Wien, (1766).

Stângă 1996

I. Stângă, *Circulația monetară la cetatea Severinului (secolele XIII–XVI)*. CN, VII (1996), 149–152.

Stângă 2002

I. Stângă, *Cetatea Severin și tezaurile sale (secolele XIV–XV)*. *Tezaurul de la Dudașul Schelei Drobeta Turnu Severin*. Reșița – Drobeta Turnu Severin (2002).

Szabó 1872

K. Szabó, *Székely oklevéltár*, vol. I. Kolozsvár (1872).

Ștefănescu 1965a

Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*. București (1965).

Ștefănescu 1965b

Șt. Ștefănescu, L'institution de la dignité de ban en Valachie. *RRH* (1965).

Ștefănescu 1970

Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” pînă la Mihai Viteazul*. București (1970).

Ștefănescu 2001

Șt. Ștefănescu, În apărarea țării și a Creștinătății. Țările Române în ierarhia medievală a statelor europene. *Istoria Românilor*, vol. IV, București (2001).

Teleki X

J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, vol. X. Pest (1853).

Temes I

Pesty Frigyes, *Temesvármegye és Temesvár város története. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. IV. T. Ortway (ed.), Pozsony, (1896).

Thallóczy 1900

L. Thallóczy, Nagy Lajos és a Bulgár Bánság. *Századok*, XXXVI (1900), 614–615.

Zichy

I. Nagy Imre, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*, vol. VI–X. Budapest (1894–1907)

ZsO

T. Neumann, C. N. Tóth, *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. XI. Budapest (2009).

CUȚITE MEDIEVALE TÂRZII ȘI PRE-MODERNE DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI

Zsuzsanna Kopeczny

Cuvinte cheie: cuțite, Evul Mediu târziu, Timișoara, Muzeul Național al Banatului.

Keywords: knives, Late Middle Ages, Timișoara, National Museum of Banat.

Late Medieval and Early Modern Knives from the Collection of the National Museum of Banat

(Abstract)

In the collections of the National Museum of Banat exists a number of knives coming from utilitarian excavations carried out in the historical centre of Timișoara during the late 19th and early 20th centuries. Based on their shapes, most knives can be identified as coming from the medieval or early modern period; the clear archaeological context they belonged to is, however, uncertain or unknown. A small number of knives are coming from older archaeological excavations carried out throughout the county, mainly in the area of Cenad, former episcopal see. These are items belonging to the so-called “Nagy Collection”, a collection of artefacts gathered during archaeological excavations undertaken by Kisléghy Nagy Gyula. 18 items, almost 50%, dispose of workshop or craftsmen marks, which permit us to identify the producing centers, such as Viena, Nürnberg or Styria. In general these knives can be dated to the 15–16th centuries. There is also a group of knives which come from anabaptist producing centers, and can be dated mainly to the 17th century. In some of the cases we find it extremely difficult to ascertain the exact period the knives were in use, for their shape perpetuated for long periods.

Considered usually banal household items, knives prove to be very interesting objects for researchers, for they can offer many informations regarding everyday life, commerce and craftwork. We considered it important to draw the attention upon these artefacts and their historical potential.

Cu ocazia diferitelor lucrări edilitare efectuate de-a lungul timpului pe raza municipiului Timișoara, în special în zona centrului istoric care suprapune orașul medieval, au fost descoperite numeroase artefacte medievale și moderne¹. Materialul arheologic descoperit, lipsit în cele mai multe cazuri de contextul arheologic, notându-se la data respectivă doar zona descoperirii, a ajuns în colecția Societății de Istorie și Arheologie, predecesoarea Muzeului Banatului Timișoara. Numeroase artefacte provenind din zona Banatului și nu numai au ajuns de asemenea în această colecție, îndeosebi prin cumpărare și donații. Una dintre colecțiile instituției, intitulată „Colecția Nagy”, conține artefacte adunate de către Kisléghy Nagy Gyula prin cercetările arheologice efectuate de către acesta în zona Cenadului, dar și prin cumpărare². Printre

obiecte se numără și câteva dintre cuțitele analizate de noi în acest articol.

Am ales spre studiu o categorie de artefacte aparent banală, dar care se dovedește a fi extrem de interesantă: cuțitele³. Considerate în general obișnuite piese de inventar gospodăresc, ele nu doar ne conduc mai aproape de viața cotidiană a deținătorilor, ci, prin marcasele de atelier sau semnele de meșteri, furnizează numeroase informații referitoare la viața meșteșugărească și la schimburile comerciale medievale, legături care au împânzit și conectat între ele teritorii mai mult sau mai puțin îndepărtate.

Cuțitele, atât de folosite în gospodărie la diferite activități, erau un element important și în cultura servirii mesei. În lipsa furculițelor ele au fost folosite în exclusivitate la servirea mesei vreme îndelungată, îndeosebi în mediile mai modeste, rurale. Alături de produsele locale, pe teritoriul fostului regat al Ungariei, dar chiar și mai departe spre est și sud, au fost importate cantități mari de cuțite din

¹ Muzeul Național al Banatului Timișoara, 300002 Timișoara, Piața Huniade nr. 1, zsuzsakopieczny@gmail.com.

² Cele mai multe piese au fost descoperite după 1903, când s-a început demolarea fortificației austriece cu plan stelat pentru a face loc lucrărilor de sistematizare urbanistică.

³ Kisléghy 2010; Kisléghy 2015.

³ Rusu 2008.

renumitele centre meșteșugărești germane și austriece. Ele apar și în documentele vremii, fiind uneori menționată proveniența lor. Săpăturile arheologice confirmă prezența masivă a acestui articol de import, din păcate însă, din necunoaștință sau din lipsă de interes față de aceste artefacte, s-a acordat prea puțină atenție identificării pieselor produse în centrele străine și semnalării lor în literatura de specialitate⁴.

Din colecția de cuțite a Muzeului Național al Banatului am selectat doar acele piese care, pe baza caracteristicilor, pot fi atribuite cu o siguranță mai mare Evului Mediu și perioadei pre-moderne, cel mai important criteriu luat în considerare fiind forma, contextul descoperirii și, desigur, existența semnelor de meșter practicate pe lama cuțitelor. Din totalul de 41 de piese, 18, aproape jumătate deci, dispun de acest element de identificare. Dispuneau de semn probabil chiar mai multe exemplare, însă ele s-au distrus în timp din cauza procesului de coroziune a fierului și nu se mai pot desluși. În cazul acestora am încercat o încadrare într-un anume tip sau atribuirea lor unui anume atelier sau unui centru de producție pe baza formei și a dimensiunilor.

Forma și structura cuțitelor; încadrare tipologică

Cuțitele prezintă o mare varietate de forme și dimensiuni, mânerele fiind cele mai variate din acest punct de vedere, dar și din cel al materialului din care au fost confecționate. Acestea sunt și aspectele pe care le-am luat în considerare la realizarea tipologiei. Pentru confecționarea mânerelor, alături de lemn și os s-a folosit și alama. Miezul mânerului este întotdeauna realizat din fier și face corp comun cu lama. Acest miez poate fi de două tipuri: în formă de spin sau aplatizat, lamelar, având de obicei lățimea lamei. Cea de-a doua variantă, a mânerelor lamelare, și-a făcut apariția în secolul al XIV-lea și a fost utilizată în paralel cu prima variantă până în epoca modernă⁵.

Din punctul de vedere al formei am încadrat cuțitele din colecția M.N.B. în trei mari grupe:

I. Cuțite cu mâner în formă de spin (Planșa I)

Deși din punctul de vedere al evoluției formei, cuțitele cu mâner în formă de spin aparțin unei forme mai timpurii, pe baza contextului de descoperire putem afirma că cele incluse în studiul nostru sunt, în general, exemplare care aparțin epocii

medievale târzii sau chiar perioadei pre-moderne. Pe două dintre acestea s-a observat și prezența semnelor de meșter, dintre care unul face posibilă atribuirea produsului unui atelier din Nürnberg (Pl. I/5). Din punctul de vedere al dimensiunilor putem vedea o varietate de lungimi ale lamei, de la foarte mic (8 cm) la foarte mare (20 cm). Acesta din urmă (Pl. I/10) era cel mai probabil un cuțit de luptă. Aceeași funcție o putem bănuși, pe baza formei lamei de un triunghi ascuțit alungit și în cazul unui cuțit de dimensiuni mai mici (10,5 cm, Pl. I/3). Încadrarea cronologică a acestuia în perioada târzie a Evului Mediu este incertă, el putând data și dintr-un interval cronologic mai timpuriu. Starea bună de conservare pledează însă totuși pentru o atribuire cronologică mai târzie, într-o perioadă în care tehnologia de producție, chiar și de masă, asigura realizarea unor lame de calitate superioară.

II. Cuțite cu mâner lamelar (Planșa II și III)

Cuțitele de acest tip aparțin, din punct de vedere cronologic, perioadei medievale dezvoltate și târzii, fiind tipuri de piese general răspândite în Europa secolelor XIV–XVI. În cadrul acestui tip de cuțite se poate opera cu mai multe subtipuri și variante, în funcție de mărime, de raportul dintre lamă și mâner, de materialele și complexitatea mânerului⁶. În cazul nostru ne limităm la a semnală faptul că jumătate dintre cuțitele cu mâner lamelar aparțin unei prime subgrupe (a), caracterizată prin lățimea identică a lamei cu mânerul (Pl. II). Cealaltă jumătate poate fi încadrată în cea de-a doua subgrupă (b), care se evidențiază prin faptul că lama este mai lată decât mânerul, formând astfel la limita dintre cele două părți constitutive un mic umăr pe partea tăișului (Pl. III). Tipul IIa⁷ se remarcă prin uniformitatea formei lamelor, ele prezentând în cazul fiecărei piese o siluetă ascuțită alungită, pretându-se foarte bine (și) pentru împunsătură, pentru înțeparea bucatelor, după cum am detaliat mai sus. Conform studiului realizat de Imre Holl este cel mai răspândit tip de cuțite medievale, fiind descoperit în număr mare nu doar în centrele urbane, ci și în cadrul satelor mai izolate⁸. În cazul pieselor noastre, plăselele acestui subtip sunt realizate exclusiv din lemn, fiind păstrate în stare de conservare foarte proastă sau lipsind cu desăvârșire. Plăseaua de os atribuită în inventar unuia dintre

⁴ Vezi Cowgill *at alii* 1987; Holl, Parádi 1982; Holl 1994–1995.

⁵ Holl 1994–1995, 171.

⁶ De la mijlocul secolului al XVI-lea făurarii de lame din Stiria lucrau după 12 modele. Holl 1994–1995, 170.

⁷ Acest tip de cuțite au fost încadrate de I. Holl în tipul B: Holl 1994–1995, 171.

⁸ Holl 1994–1995, 171, 177.

cuțite (Pl. II/4–5) a fost, mai mult ca sigur, atașată ulterior, neavând orificiile potrivite pentru fixarea pe mâner și deosebindu-se și tipologic de plăselele caracteristice acestui tip. În cazul a două cuțite se păstrează și aplica de cupru în formă de migdală sau scut, montată prin spinul de fier de la capătul mânerului. În variante mai elaborate pe acest spin erau adăugate alte plăcuțe, din os, alamă sau piele. Câte o aplică de cupru în formă de bandă, pe ambele fețe ale cuțitului, marca limita dintre lamă și mâner. Caracteristică este și folosirea niturilor de cupru tubulare pentru fixarea plăselelor pe mânere.

În afară de forma caracteristică, semnele de meșter practicate pe lama cuțitelor permit atribuirea lor unor centre de producție renumite în întreaga Europă. În afară de patru piese (Pl. II/1, 2, 9 și 10), majoritatea provin din unul din cele mai faimoase centre austriece, dar și europene: Stiria. Elementul central al acestor însemne este coroana stilizată care, odată cu trecerea timpului și apariția unui număr crescut de meșteri și ateliere, a fost din ce în ce mai dezvoltată, rezultând niște combinații complexe de semne și simboluri⁹. Ele sunt mereu ștanțate în negativ.

Una dintre cele patru excepții a fost realizată tot în Austria, la Viena de această dată (Pl. II/1), iar celelalte două par să provină din teritoriul german, Nürnberg cel mai probabil (Pl. II/2, 9). Un cuțit descoperit la Londra, având același semn în formă de coroană ca și cuțitul nostru (Pl. II/9), a fost datat la mijlocul secolului al XV-lea¹⁰. Un cuțit din acest lot (Pl. III/10) ar putea proveni, pe baza marcatului, din două centre germane, Wendelstein sau Nürnberg. Cuțitarii din primul centru din vecinătatea Nürnbergului au primit în anul 1471 dreptul de a folosi un semn propriu al orașului, în formă de scut, foarte asemănător scutului austriac¹¹. Cuțitul poate fi datat deci, în acest caz, la sfârșitul secolului al XV-lea și în secolul următor. Marcajul în formă de scut se aseamănă și altor semne din Nürnberg.

Din subtipul IIb fac parte cuțite cu o varietate mai mare de forme ale lamei, caracteristic fiind în continuare vârful ascuțit. În trei cazuri linia dosului lamei prezintă spre vârf o ruptură, spre deosebire de linia dreaptă a celorlalte. În cazul unuia dintre aceste cuțite (Pl. III/8) putem presupune că a fost destinat mai degrabă pentru feliere, forma deosebită făcându-l potrivit unor întrebuințări mai specifice. El provine din Germania, Nürnberg sau Schwabach, fiind marcat cu un însemn în pozitiv în formă de trifoi (așa-numitul „Kleeblatt”),

așezat într-un fundal adâncit în lamă, în formă de scut¹². Unul dintre cuțite (Pl. III/7) a fost realizat la Viena, acesta având, pe lângă semnul de meșter în formă de cruce, păstrat parțial, și semnul de autenticitate în formă de scut. Diferă și aplica de cupru, montată la limita dintre lamă și mâner, aceasta având forma literei „L”, aliniată cu dosul lamei. Trei cuțite din această grupă (Pl. III/1, 2, 9) provin din Stiria (Austria), beneficiind de semnele specifice atelierelor din această provincie. Forma lor este, de asemenea, caracteristică, mânerele și plăselele fiind realizate în mod identic cu cuțitele încadrate în tipul IIa. Semnul primului cuțit (Pl. III/1) ar putea să corespundă semnului denumit „Der Ochsenkopf auf der Krone” (cap de bou pe coroană), emis la 1539¹³. Semnul este deteriorat tocmai în dreptul presupusului cap de bou, sub acesta urmând coroana, iar deasupra cele două vergele care formează coarnele bouului. Unul dintre cuțitele din această grupă (Pl. III/9) se distinge prin formă, dimensiune, dar și marcaj. Semnul este unul dintre cele mai complexe semne din lotul de cuțite stiriene prezentat de noi, datându-se probabil cel mai târziu, la sfârșitul secolului al XVI-lea. Având în vedere starea de conservare și lipsa semnelor de meșter, nu putem formula vreo opinie privind proveniența a trei cuțite (Pl. III/3, 5, 6). Ultimul din această categorie (Pl. III/4) prezintă pe lamă un însemn format din mici creștături dispuse în semicerc, pe care însă nu am reușit să-l identificăm până în prezent.

III. Cuțite cu mâner în formă de spin și gât (Planșa IV)

O singură piesă aparține acestui tip de cuțite. Ea se datează în perioada premodernă: sfârșitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea. În catalogul *Nürnberger Zwölfbrüderstiftung*¹⁴, printre portretele de meșteri figurează și cel al unui făurar de lame (ger. *Klingenschmied*), datat în anul 1707, reprezentat la vârsta de 65 de ani când acesta a intrat în asociație¹⁵. El ține în mână o lamă cu formă identică cu tipul de cuțit prezent și în colecția M.N.B. În spatele său se vede un aranjament format din alte trei lame identice, aranjate într-o panoplie. În descrierea tabloului aceste lame sunt identificate ca fiind cuțite. Nu este exclus însă ca ele să aibă altă funcție de fapt, căci, în catalog figurează și un bărbier care a trăit în aceeași perioadă

⁹ Holl 1994–1995, 166, fig. 5, 170, fig. 8.

¹⁰ Cowgill et alii 1987, fig. 67, no. 265.

¹¹ Holl 1994–1995, 167.

¹² Holl 1994–1995, 180, fig. 16/2.

¹³ Holl 1994–1995, 175, fig. 10/1.

¹⁴ Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, Bd. 1–3, Nürnberg 1426–1806.

¹⁵ Hausbuch, Bd. 2, Amb. 317b.2° Folio 209 verso.

și care ține în mână o ustensilă cu lamă asemănătoare, identică chiar (Pl. IV/4). Diferența constă în modul de realizare a mânerului, el având o terminație metalică de forma unei urechiușe dreptunghiulare¹⁶. În descrierea celui din urmă portret, ustensila este denumită spatulă, fiind folosită în diveritele intervenții curative, chirurgicale practicate de către meșterii bărbieri, ea putând fi confecționată și din alte materiale: os, lemn, aliaj, argint chiar, așa cum apar acestea în alte reprezentări de bărbieri din același catalog.

IV. Cuțite cu mânere lamelare și gât (Planșa V)

Cuțitele din această grupă aparțin, în mod evident, celui mai târziu interval cronologic. Se evidențiază prin existența, la limita dintre lamă și mâner, a unui gât metalic îngust, realizat sub forma unui nod simplu (majoritatea covârșitoare a pieselor) sau dublu (un singur exemplar, Pl. V/1). În ceea ce privește mânerele, ele au fost realizate din diferite materiale: lemn, os și sidef. În două cazuri plăselele lipsesc în totalitate. Două cuțite, diferite ca dimensiune, prezintă forme similare, mânerele fiind identice ca mod de realizare. Plăselele de os, cu capetele îngroșate și formând un cioc, sunt decorate cu două linii incizate așezate în unghi pe lungimea mânerului. Unul dintre cuțite păstrează și semnul de meșter. O formă similară are și un al treilea cuțit (Pl. V/6), iar plăseaua, păstrată într-o stare mai slabă de conservare, nu pare să aibă decor incizat. Un al cincilea cuțit, păstrat fragmentar, prezintă același tip de lamă (Pl. V/7). Alte două cuțite din această grupă, cu lame de forme diferite și mânere asemănătoare celor prezentate anterior, reprezintă cele mai decorative exemplare. Plăselele de os au fost ornamentate prin incizare cu forme geometrice: linii drepte și curbe, puncte și cercuri, precum și așa-numitele „ochiuri”, formate dintr-unul sau două cercuri concentrice, având în centru un punct. Elementele sunt mai mult sau mai puțin organizate în registre despărțite prin linii incizate. Un cuțitaș are mânerul decorat prin forjare cu noduli, părțile aplatizate fiind acoperite cu plăci de sidef (Pl. V/2).

Cuțitele din această grupă pot fi atribuite, pe baza formelor, meșterilor cuțitari habani (anabapțiști) care, pe lângă producția de ceramică, erau cunoscuți și datorită meșteșugului de cuțitari pe care îl practicau. Cele mai cunoscute sunt cuțitele cu plăselele decorate cu plăci de sidef (cochilie), menționate și de călătorii străini¹⁷.

În regulamentul emis în 1627 de dieta transilvană privind limitarea prețurilor, inclusiv a cuțitelor habane, sunt stabilite prețurile a nouă tipuri diferite de cuțite, în funcție de mărime, materialul plăselelor și complexitatea decorului, între 1 și 3 florini¹⁸. De aici aflăm despre cuțite că puteau fi destinate bărbaților sau femeilor, dar și despre cuțitele mai modeste, așa-numite „șărănești”, cu plăsele din coarne de vită, cele din urmă valorând în jur de 20 de dinari.

Anabapțiștii foloseau și lame procurate din centre renumite, precum Stiria, acestea purtând semnele atelierelor de proveniență. Se pare că anabapțiștii și-au câștigat și dreptul de a folosi semne proprii de meșter, cel puțin pentru centrele din Ungaria de Sus au fost identificate asemenea marcate. Caracteristică era și realizarea semnelor prin încrustare cu alamă¹⁹. Semnul de meșter în formă de cruce dublă răsturnată (Pl. V/5) sau săgeată pare să fie unul dintre aceste semne particulare anabapțiștilor, așa cum arată și analogiile²⁰. Acest fapt poate fi observat și în cazul cuțitelor din colecția noastră (Pl. V/5 și 10).

În ceea ce privește datarea lor, având în vedere că piesele nu dispun de un context clar de descoperire, suntem nevoiți a propune o încadrare cronologică largă, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și sfârșitul secolului al XVII-lea. Pieseile puteau fi aduse atât din centrele din Europa Centrală (începând cu anul 1528 comunitățile anabaptiste s-au stabilit și pe teritoriul Regatului Ungariei), cât și din Transilvania, odată cu colonizarea de către principele Gabriel Bethlen în anul 1621 a unor comunități la Vințu de Jos²¹, unde trăiau și meșteri cuțitari²². Plăsele identice cu două dintre piesele noastre (Pl. V/4–5) au fost descoperite și în centrul haban din Szobotist (Slovacia)²³, dar din păcate nu am reușit să aflăm datarea lor.

Funcționalitate

Forma și dimensiunile cuțitelor sunt criteriile pe baza cărora am putea stabili și funcționalitatea acestora. Acest lucru este, însă, deosebit de greu. În majoritatea cazurilor avem de-a face, probabil, cu obiecte „multifuncționale”, folosite atât în alimentație, cât și în diferite activități meșteșugărești, în special în mediile mai modeste. Izvoarele scrise menționează o anumită „specializare” a cuțitelor,

¹⁸ *MonHungHist*, VIII, 415.

¹⁹ Krisztinkovich 1962, 80.

²⁰ Krisztinkovich 1962, 70, Abb. 6, 8/a.

²¹ Bunta 1971, 1162.

²² Détsky 1972, 131.

²³ Krisztinkovich 1962, abb. 9.

¹⁶ Hausbuch, Bd. 2, Amb. 317b.2° Folio 244 verso.

¹⁷ Krisztinkovich 1962, 82.

însă nu ne ajută în a le putea identifica. Cuțitele de uz comun, cotidian aveau în general vârful ascuțit, pentru a putea fi folosite la înfigerea bucatelor, în locul furculițelor, forma dăinuind mai multe secole la rând până în perioada premodernă, așa cum se poate observa și în cazul de față²⁴. Începând cu secolul al XV-lea apare și cuțitul folosit pentru servit, având lama mai lată și mai rotunjită. Faptul că în inventare cuțitele apar în număr mai mare, uneori în seturi cu furculițe și linguri (12 bucăți în general), abia din secolul al XVII-lea, arată că înainte se obișnuia să se folosească propriul cuțit, chiar și în mediul social mai avut. În mediul rural realitatea era probabil tocmai opusă: capul familiei felia mâncarea, iar restul membrilor se serveau din bolul comun cu ajutorul degetelor²⁵, așa cum se întâmpla însă și în secolul al XIX-lea²⁶.

Desigur, în gospodăriile sau bucătăriile mai mari, precum și în atelierele de producție alimentară (măcelării, pescării etc.), dar și în atelierele meșteșugărești, erau folosite ustensile specifice. Acestea din urmă sunt mult mai puțin frecvente în colecțiile medievale. Într-un document de la începutul secolului al XV-lea, într-un caz de omucidere, se menționează de exemplu că arma crimei a fost un cuțit de tăiat pâine și carne²⁷. Un inventar întocmit la mijlocul secolului al XVI-lea menționează o duzină de cuțite de Praga, de exemplu²⁸. Documentele vremii, în special inventarele, se referă în general la exemplarele mai valoroase, cu mânere și/sau teci realizate din materiale prețioase: argint, aur, pietre semi-prețioase etc. Uneori regăsim formulări de genul „cuțit bătrân” cu mâner de argint²⁹. Un tip de cuțit special, cuțitul pentru feliat friptură, apare în izvoarele de secol XVII de limba maghiară sub denumirea de „frisneider”, care provine din germana Fürschneider, desemnând și persoana care era însărcinată cu felierea mâncărurilor, gustarea și împărțirea lor în cadrul unor ospățuri³⁰. Acestea, de multe ori, formau un set împreună cu o furculiță cu doi dinți probabil,

sau și cu o lingură, fiind piese folosite ocazional, la evenimente deosebite, drept urmare aveau mânere lucrate din materiale prețioase, argint sau aur, așa cum reiese din inventarele epocii³¹.

Sursele documentare de epocă modernă (sec. XVIII) sunt mult mai generoase și menționează de exemplu cuțite pentru tocat (*vagdaló kés*)³² sau într-un alt loc un cuțit de oțel, două cuțite de bucătărie, două cuțite pentru tocat păstrate în cămară³³. Vorbind despre obiceiurile servirii mesei în cercurile aristocrației din Transilvania secolului al XVIII-lea, baronul Apor Péter de Altörja nota că pe mese erau așezate farfuriile cu câte una sau două linguri, fiecare mesean folosindu-și cuțitul din dotare, care era păstrat la servitor într-o trăistuță sau în teaca fixată în partea din spate a propriei curele³⁴. Baronul mai amintește, pe baza povestirilor bătrânilor, că furculițele erau foarte rare înainte. Se puneau doar câteva la capul mesei și se dădeau din mână în mână pentru a se servi fiecare din fripturile așezate pe tăvi. Absența furculițelor chiar și în mediul curții regale este notată și de biograful regelui Matia, Galeotto Marzio, care spune că ungurii mănâncă cu mâna³⁵. La descrierea obiceiurilor cu ocazia nunților, baronul Apor menționa că sătenilor li se oferea un bou fript la proțap, în care se înfigeau mai multe cuțite³⁶.

Cuțitele cu lucrături deosebite, prevăzute cu elemente decorative prețioase erau ținute la vedere la curțile aristocrației și la curtea princiară³⁷. Cele cu mânere simple, realizate din corn sau os, printre care se numără și cele prezentate de noi, reprezentau articole de duzină, ieftine.

Cuțitele jucau în caz de nevoie, desigur, și rolul de arme, ele fiind mereu la îndemâna individului

³¹ Benda 2014, 66.

³² *Csáky Oklt.*, II., 798,

³³ *Csáky Oklt.*, II., 811, inventar care datează din 1740.

³⁴ Apor 1736, art. III. În addendumul privind purtarea cuțitelor baronul a consemnat o întâmplare anecdotică care avea printre personaje pe Mihai Teleki, care purta mereu la curea, chiar și la bătrânețe, două cuțite cu mânere sidefate și o furculiță. Astfel, într-o noapte, primind niște scrisori și vrând să le deschidă, Mihai Teleki îi ceruse slugii sale un cuțit, însă acesta nu avea, susținând că îl păstrează la rândul lui la slugă. Stăpânul său l-a muștruluit voalat, spunându-i să nu cumva să poarte cuțit la curea nici de acum încolo, căci ar fi păcat ca singurul fiu al mamei sale să moară căzând în propriul cuțit. Lecția urma să vină o zi mai târziu, când în cadrul ospățului la care participase și sluga lui, Teleki a interzis să i se dea cuțit, acesta neputând mânca nimic până la servirea fripturii de la finalul mesei. Pe domnii din jur Teleki îi informă că slugii sale îi era rușine să poarte cuțit.

³⁵ Galeotto Marzio, cap. 17. <http://mek.oszk.hu/06200/06210/06210.htm>

³⁶ Apor 1736, art. IX.

³⁷ Radványzsky, I, 340.

²⁴ Benda 2014, 191.

²⁵ Obiceiul servirii mesei cu mâna nu era străin nici în mediu nobiliar sau chiar regal, așa cum reiese și din relatările lui Galeotto Marzio cu referire la perioada lui Matia Corvin. <http://mek.oszk.hu/06200/06210/06210.htm>.

²⁶ *Magyar Néprajz*, IV, 577.

²⁷ Autorul crimei, rector al unei parohii din arhidieceza de Esztergom, susținea că, supărat pe slujbașul său, cu ocazia unei cine a vrut să-l sperie cu cuțitul, însă lama acestuia, unsuroasă fiind, a alunecat printre degetele stăpânului provocând o rană din cauza căreia tânărul slujbaș a murit chiar în aceeași zi. *ZsO*, III, 490, reg. nr. 2022.

²⁸ *Károlyi cs. oklt.*, III., 365, nr. CCXIV.

²⁹ *Károlyi cs. oklt.*, III., 224, nr. CXVI.

³⁰ Benda 2014, 64–65.

purtător, fiind agățate de regulă de cureaua, centura acestuia. Unele forme de cuțite pot fi încadrate, cu un grad de probabilitate ridicat, în categoria așa-numitelor „cuțite de luptă”³⁸, după cum am și notat în dreptul celor identificate că ar fi împlinit acest rol. Spre deosebire de pumnale, acestea au un singur tăiș, se caracterizează prin vârful ascuțit alungit, în formă de „V” și dimensiuni mai mari.

Atelierele de producție

În final să vedem și câteva aspecte legate de atelierele de producție a cuțitelor. În mod cert putem vorbi atât de o producție locală, cât și de importuri. Desigur, obiectele provenite din atelierele locale sau regionale, cu caracter mai mult artizanal, pot fi cu greu identificate în comparație cu exemplarele ieșite din vestitele centre de producție, unde aveau grijă să marcheze marfa, astfel încât ele să fie recognoscibile și greu de falsificat. Dacă în cadrul celor din urmă s-a produs o clară specializare pe producția de categorii de obiecte, pe plan local cuțitele erau probabil confecționate de făurarii din mâna cărora ieșeau și alte obiecte de fier. Inițial deci, cuțităria a făcut parte din meșteșugul fierăriei, desprinderea sa și constituirea în meșteșug independent constituindu-se abia în Evul Mediu târziu, când a suferit o continuă specializare. În Transilvania, cuțitarii s-au constituit în breaslă independentă la 1376³⁹. Printre meșteșugarii care se ocupau cu confecționarea cuțitelor se pot distinge fierarii care produceau lamele de oțel (germ. *Klingenschmied*, magh. *pengekovács*), tociarii (germ. *Schleifer*, magh. *köszörűs*) și cuțitarii propriu-ziși (germ. *Messerer*, magh. *késes mester*). Aceștia din urmă erau însărcinați cu confecționarea mânerelor și comercializarea cuțitelor⁴⁰. Fiind un meșteșug orășenesc, cuțitarii erau prezenți în majoritatea așezărilor urbane.

În ciuda existenței unei producții locale, au fost importate în Transilvania mari cantități de produse finite variate, din cupru sau alamă și fier. Acest lucru ne arată în primul rând că produsele locale nu erau de foarte bună calitate și exista o mare cerere a produselor „cu nume”, cerere ce nu s-a limitat doar la mediile cu caracter urban, mai evolute și mai înstărite financiar, ci s-a extins și la sate, așa cum o dovedesc și descoperirile arheologice. În ceea ce privește producția străină și importul cuțitelor, dispunem, din fericire, de mai multe date documentare, astfel că în continuare vom insista puțin asupra acestei categorii de piese, prezente, în proporție

de cel puțin 50%, și în cazul lotului de cuțite care face subiectul studiului de față.

În mod curios, cuțitele de import stiriene aveau același preț ca și cele locale (0,6 aspri), însă cantitățile comercializate ne sugerează diferența de cerere de pe piața locală, datorată, în mod evident, diferenței de calitate. Astfel, în registrul vigesimal de la 1503, din Brașov, sunt consemnate 381.100 bucăți de cuțite de Stiria, în valoare de 4.573 florini și 10 aspri, precum și 14.300 cuțite „obișnuite”, în valoare de 171 florini și 30 aspri⁴¹.

Elementele componente ale cuțitelor puteau fi confecționate în centre diferite, astfel lamele confecționate în Austria dintr-un oțel de calitate superioară puteau fi achiziționate în cantitate mare de alte centre, unde erau prevăzute cu mânere și apoi re-comercializate. Conform unor consemnări, cuțitele aveau diferite denumiri în funcție de piața de desfacere cărora le erau destinate. Alături de „Basler”, „Grazern” și „Steyrer”, în 1470 apare și denumirea de „böhmische” și „ungarische”⁴². La sfârșitul secolului al XVI-lea își face apariția în izvoare și denumirea de „Türkische”, teritoriile intrate sub ocupație otomană fiind în continuare aprovizionate cu aceste articole. Aceste denumiri ar putea să se refere și la anumite forme preferate de piața respectivă. O altă informație din 1439 se referă la diversitatea formelor aplicelor de pe capătul mânerului, numite în germană *Häublein*⁴³. O clasificare pe ateliere pe baza formelor aplicelor nu se poate încă efectua.

Descoperirile de cuțite sunt frecvente atât în așezările urbane, cât și în cele rurale, fapt ce demonstrează că acestea erau accesibile și categoriilor sociale mai sărace. Stiria a jucat un rol accentuat în comerțul orientat spre est, uneori prin intermedierea negustorilor de la Buda. În general, comercializarea cuțitelor se făcea *en gross*, limita inferioară impusă de reglementarea din 1421 de la Buda fiind 500 de bucăți⁴⁴. Importul cuțitelor în Transilvania – piață de desfacere și mijlocitor – a atins de asemenea cote înalte datorită negustorilor brașoveni ardeleni, în asociere cu negustori sași. Ei exportau sute de mii de cuțite în Moldova și Țara Românească, dar și mai departe în Peninsula Balcanică⁴⁵. De altfel, Brașovul era și mare producător de cuțite. Ilustrativ pentru activitatea acestor negustori este faptul că o societate de comercianți brașoveni, întemeiată în 1502, în perioada din-

⁴¹ Manolescu 1957, 158 și nota 2.

⁴² Holl 1994–1995, 171.

⁴³ Holl 1994–1995, 171.

⁴⁴ Kubinyi 1973, 52–55.

⁴⁵ Manolescu 1957, 160–161.

³⁸ Despre problematica subiectului v. Rusu 2008.

³⁹ Pascu 1954, 67.

⁴⁰ Holl 1994–1995, 159.

tre ianuarie-octombrie 1503 au exportat în Țara Românească 422.050 cuțite, în valoare de 5.063 florini și 25.327 bucăți în Moldova. O parte din aceste mărfuri puteau fi importuri re-comercializate⁴⁶. În registrul vigesimal din 1503 apar în total 2.402.650 cuțite exportate⁴⁷.

Majoritatea datelor documentare se referă la comerțul din Transilvania, puține fiind informațiile privitoare la regiunea noastră sau chiar la Timișoara⁴⁸. Astfel avem o menționare a unui negustor din Lipova, György Gazda, care aducea 2000 de cuțite, în valoare de 1 florin⁴⁹. Cantitatea redusă arată că acesta se ocupa de comerțul mărunț, menit să satisfacă o cerere locală cel mai probabil, iar prețul arată că era vorba despre niște produse de calitate inferioară⁵⁰.

Semnele de meșter

Folosirea semnelor de meșter în cazul cuțitelor a devenit obligatorie, mai ales în Europa occidentală, la sfârșitul secolului al XIV-lea. Aplicare pe lama cuțitului, acestea permit de multe ori identificarea orașului sau a centrului de proveniență⁵¹.

Semnele de meșter se găsesc de regulă pe fața stângă a lamei, spre baza acesteia, unde, datorită grosimii mai mari, semnul putea fi ștanțat fără distorsionarea lamei. Totodată în această zonă, datorită uzurii reduse, se păstra mult mai bine în timp. De multe ori starea de conservare nu permite identificarea semnelor, alteleori însăși intervenția în vederea restaurării cauzează distrugerea acestora.

Semnul se pare că era orientat, în majoritatea cazurilor, spre purtător, dar s-au putut observa și alte orientări⁵². Această observație este valabilă și în cazul exemplarelor noastre. În legătură cu două semne identice, vieneze, în formă de scut, se poate observa că unul este orientat spre tăișul, iar celălalt spre dosul lamei. În ceea ce privește simbolurile folosite ca semne de meșter, ele sunt foarte variate:

⁴⁶ Pascu 1954, 166.

⁴⁷ Manolescu 1957, 163.

⁴⁸ Lacuna de informații scrise privind această regiune se datorează distrugerii masive a documentelor în perioada războaielor turco-austriece.

⁴⁹ Fodor 1997, 315.

⁵⁰ Nu putem să nu remarcăm diferența de preț dintre aceste cuțite și cele habane.

⁵¹ Holl 1994–1995, 160. Semne de meșter puteau să aibă chiar și ustensilele gospodărești sau meșteșugărești, precum secerile, topoarele, foarfecele, bricele, însă ele au fost tratate în general cu aceeași superficialitate.

⁵² Orientarea semnelor poate fi determinată în special în cazul semnelor alfabetice sau heraldice. Vezi aprecierea făcută de Cowgill pe baza unui eșantion mult mai numeros. El afirmă că un număr mare de semne nu aveau o orientare anume. Cowgill *et alii* 1987, 20.

începând cu obiecte de uz comun (cheie, floare), până la simboluri religioase (cruce, crin), heraldice (coroană, scut). Printre cele din urmă, animalele sunt mai puțin răspândite, având în vedere gradul ridicat de dificultate al reprezentării acestora la o scară atât de redusă. Foarte răspândite sunt diferitele combinații de forme geometrice și florale, în special pe cele provenite din Stiria, o identificare sau o interpretare a acestora fiind imposibilă.

Referitor la tehnica de imprimare a semnelor de meșter, majoritatea sunt realizate prin ștanțare în negativ. Unul dintre semnele de meșter germane din lotul nostru de cuțite combină negativul cu pozitivul: trifoiul în relief este încadrat de un scut în negativ. Un alt semn este realizat prin damaschinare, prin baterea unei foițe, bucăți de cupru în negativul ștanțat pe lamă. Damaschinarea cu metal neferos nu era neobișnuită în epocă nici în cazul cuțitelor. Cel puțin, în cazul lotului descoperit în Anglia, Cowgill semnaleză, pe baza analizelor efectuate, prezența metalelor neferoase (cositor, plumb și cupru) în cazul a jumătate dintre semnele de meșter⁵³. De cele mai multe ori acestea nu se mai păstrează.

Concluzii

Așa cum am precizat și în introducerea articolului, dezideratul studiului nostru a fost de a umple un gol al cercetării culturii materiale medievale și pre-moderne din România. Am dorit să atragem atenția asupra existenței unor obiecte de patrimoniu deosebit de interesante și valoroase prin informația pe care o poartă, piese de inventar uitate, de cele mai multe ori, prin sertarele depozitelor.

Având în vedere stadiul incipient al cercetării cuțitelor în România, studiul a fost conceput să ofere o incursiune în toate problematicile referitoare la confecționarea și folosirea lor. Am dorit, totodată, în măsura posibilităților, să oferim și o analiză mai detaliată a pieselor, lucrând cu o tipologie formală, chiar dacă provizorie deocamdată⁵⁴. Am reușit să identificăm cea mai mare parte a semnelor de meșter, acest lucru fiind de multe ori imposibil din cauza stării de conservare a pieselor, semnele însele suferind în urma coroziunii. Datarea ridică cele mai mari probleme. În primul rând lipsa contextului arheologic face ca stabilirea exactă a perioadei de folosire a cuțitelor să fie aproape imposibilă. Datarea în sine a semnelor nu ajută mereu, căci ele puteau fi în uz perioade lungi de timp. Ca urmare, bazându-ne pe formă și ana-

⁵³ Cowgill *et alii* 1987, 24.

⁵⁴ O centralizare a unor loturi mai mari de cuțite în viitor va oferi, desigur, rezultate mult mai bune.

logii am putut să oferim deocamdată, în această etapă a cercetării subiectului, doar niște încadrări cronologice largi.

Este de dorit continuarea studierii acestei categorii de artefacte arheologice în viitor și întregirea cunoștințelor pe care le avem prin realizarea unor

analize de specialitate. Stabilirea compoziției metalului, dar în special a esențelor de lemn folosite la realizarea plăselelor ar oferi noi date privind nivelul de calitate a pieselor ajunse până la noi și la completarea tipo-cronologiei acestora.

Centre producție	Semne de meșter / de atelier						
Stiria (Austria)							
Viena (Austria)							
Nürnberg, Schwabach (Germania)							
Habane (?)							
Neidentificate							

Tabel 1. Semne de meșter identificate pe cuțitele din colecția M.N.B⁵⁵.

⁵⁵ La identificare am folosit ca reper Holl 1994–1995.

Explicații

La descrierea cuțitelor în paranteză am făcut corespondența cu tipologia lui I. Holl.

Prescurtarea dimensiunilor: L.: lungime cuțit; Lm.: lungime mâner; ll.: lățime lamă; lm.: lățime mâner, dm.: diametru mâner.

Descrierea pieselor

1. Cuțit cu mâner în formă de spin și vârf ascuțit, spate curbat, prezentând o treaptă.

Pe lamă se observă un semn de meșter sub forma unei rozete.

L.: 11,8 cm; Ll.: 8 cm; ll.: 1,4 cm.

Nr. Inv.: 3704.

Ilustr.: Pl. I/1.

2. Lamă de cuțit cu mâner în formă de spin.

L.: 12,7 cm; Ll.: 10 cm; ll.: 1,5 cm; lm.: 1,3 cm.

Nr. Inv.: 3704.

Ilustr.: Pl. I/2.

3. Cuțitaș (pumnal) cu mâner în formă de spin, vârf ascuțit. Fără semn de meșter.

L.: 14,5 cm; Ll.: 10,5 cm; ll.: 1,7 cm.

Nr. Inv.: 4831.

Ilustr.: Pl. I/3.

4. Lamă de cuțit cu mâner în formă de spin, vârf ascuțit. Pe lungimea lamei dispune de un șanț.

L.: 14,2 cm; Ll.: 12 cm; ll.: 1,4 cm; lm.: 1,3 cm.

Nr. Inv.: 3704.

Ilustr.: Pl. I/4.

5. Cuțit cu mâner în formă de spin, vârf ascuțit, spatele lamei curbat.

Pe lamă se observă semn de meșter sub forma a trei semilune orientate spre dreapta, formând un triunghi.

Loc de descoperire: Pața, județul Timiș.

L.: 16 cm; Lm.: 5 cm; ll.: 2,2 cm; lm.: 0,4–1 cm.

Nr. Inv.: 3704.

Ilustr.: Pl. I/5.

6. Fragment de cuțit cu mâner în formă de spin, vârf ascuțit rupt. Spate ușor curbat. Nu se observă prezența vreunui semn de meșter din cauza gradului de corodare.

L.: 17,5 cm; Lm.: 6,5 cm; ll.: 1,6 cm.

Nr. Inv.: 3754.

Ilustr.: Pl. I/6.

7. Lamă de cuțit cu mâner în formă de spin și vârf ascuțit. Stare de conservare foarte slabă.

L.: 17 cm; Ll.: 13 cm; ll.: 1,2 cm.

Nr. Inv.: 3704.

Ilustr.: Pl. I/7.

8. Lamă de cuțit cu mâner în formă de spin, cu dos curbat. Spin cu secțiune dreptunghiulară, aplatizat. Publicat în Drașovean *et alii* 2007, Fig. 87. 4.

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, 2006.

L.: 14,5 cm; Ll.: 11,5 cm; Lm.: 3 cm; ll.: 2,4 cm.

Nr. Inv.: neinv.

Ilustr.: Pl. I/8.

9. Lamă de cuțit cu mâner în formă de spin, vârf ascuțit, dos curbat. Spin cu secțiune circulară, cu striatii pentru o fixare mai bună. Publicat în Drașovean *et alii* 2007, Fig. 87. 3.

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, 2006.

L.: 16 cm, dm.: diam. 0,9 cm; ll.: 2 cm.

Nr. Inv.: neinv.

Ilustr.: Pl. I/9.

10. Pumnal de dimensiuni mari, cu mâner în formă de spin, cu vârf ascuțit. Fără semn de meșter vizibil.

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, toamna anului 1912, în zona azilului pentru copii.

L.: 24,5 cm; Lm.: 4,5 cm; ll.: 2 cm.

Nr. Inv.: 3702.

Ilustr.: Pl. I/10.

11. Fragment de cuțit cu mâner lamelar, rupt. Lamă lățită față de mâner, vârf ascuțit. Se păstrează 2 găuri pentru niturile plăselelor.

Pe lamă se observă un semn de meșter sub forma unui scut compus din două părți.

L.: 15 cm; Ll.: 12,5 cm; ll.: 1,5 cm; lm.: 1,3 cm.

Nr. Inv.: 3704.

Ilustr.: Pl. II/1.

12. Fragment de cuțit cu mâner lamelar, cu lățimea lamei egală cu cea a mânerului, mânerul se lățește spre capăt. Trei găuri pentru fixarea plăselelor, din care se mai păstrează primul care fixează aplica în formă de bandă dintre lamă și mâner. Aplica este simplă, cu o incizie mediană, nitul a fost șlefuit ulterior. Spinul din capătul mânerului pentru fixarea aplicii este îndoit. Pe lamă semn de meșter în formă de dreptunghi suprapus de o cruce.

L.: 13 cm; Lm.: 8 cm; lm.: 1,1–1,5 cm; ll.: 1,1 cm.

Nr. Inv.: 3720.

Ilustr.: Pl. II/2.

13. Fragment de cuțit cu mâner lamelar, vârful lamei rupt. Plăselele de lemn păstrate în stare de conservare slabă, prinse cu 4 nituri tubulare. Bandă de alamă cu șanțuire mediană între lamă și mâner. În capătul mânerului se mai păstrează aplica de alamă în formă de migdală, prinsă în spinul mânerului. Probabil între aplică și mâner mai existau la origine alte câteva plăcuțe. Pe lamă

se observă marginea unui semn de meșter, cu formă greu de identificat.

L.: 16 cm; Lm.: 9 cm; lm.: 1–1,5 cm; ll.: 1 cm.

Nr. Inv.: 3720.

Ilustr.: Pl. II/3.

14. Fragment de cuțit cu mâner lamelar, mânerul se lățește spre capătul rotunjit (B1).

Mânerul dispune de 5 găuri pentru fixarea plăselelor cu nituri.

Pe lamă are un semn de meșter constând din două rozete pe o vergea.

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, lucrări de canalizare 1913, – 2–3 m.

L.: 17 cm; Lm.: 11 cm; ll.: 1 cm; lm.: 1,5 cm.

Nr. Inv.: 4917.

Ilustr.: Pl. II/4.

15. Plăsea de os cu capătul rotunjit. În capătul dinspre lamă dispune de o decorație constând din trei puncte formând un triunghi, în dreptul căreia, pe muchie, prezintă o creștătură.

L.: 10 cm; l.: 1,8 cm.

Nr. Inv.: 4917.

Ilustr.: Pl. II/5.

16. Cuțit cu mâner lamelar, vârf ascuțit rupt. Se păstrează trei nituri tubulare pentru fixarea plăselelor de lemn, cele din urmă conservate parțial, doar pe o față, bandă de alamă cu incizie mediană prinsă cu un nit. Nu se observă prezența vreunui semn de meșter din cauza coroziunii și a intervenției de restaurare. Probabil dispunea de o aplică și în capătul mânerului.

L.: 18,5 cm; Lm.: 7,5 cm; ll.: 1,2 cm; lm.: 1,2–1,5 cm.

Nr. Inv.: 3754.

Ilustr.: Pl. II/6.

17. Cuțit cu mâner lamelar, lama ușor lățită față de mâner și cu vârful lamei ascuțit. Capătul mânerului (?) rupt, se mai păstrează 3 nituri. Plăselele din lemn sunt în stare de conservare proastă. La limita dintre lamă și mâner există o aplică de alamă sub formă de bandă. Pe lamă se observă un semn de meșter în formă de coroană stilizată din care pornesc în sus două vergele.

Loc de descoperire: Cenadul Sârbesc, 1909.

L.: 19 cm; Lm.: 7,3 cm; l.: 1,1–1,5 cm.

Nr. Inv.: 3732.

Ilustr.: Pl. II/7.

18. Cuțit cu mâner lamelar, vârf ascuțit, rupt. Dispune de plăsele de lemn, păstrate integral pe o față și parțial pe cealaltă. Plăselele sunt fixate cu patru nituri tubulare. La limita dintre lamă și mâner dispune de o aplică de cupru în formă de bandă (lățime 0,3 cm), fixată cu nit. În capătul mânerului este prevăzut cu un spin pentru fixarea aplicelor din capăt, dintre care se mai păstrează doar o plăcuță de cupru ovoidală. Din

cauza stării de conservare a piesei nu se poate desluși vreun semn de meșter.

L.: 21,5 cm; Lm.: 10 cm; l.: 1,3–1,7 cm.

Nr. Inv.: 3702.

Ilustr.: Pl. II/8.

19. Cuțit cu mâner lamelar, vârf ascuțit, mâner lățit spre capăt, patru găuri pentru nituri. Se mai păstrează banda de cupru cu șanțuire mediană și striuri oblice spre lamă, o a doua linie incizată spre mâner.

Pe lamă se observă două semne de meșter: primul nu se poate desluși, al doilea se prezintă în formă de coroană.

L.: 21 cm; Lm.: 8,5 cm; l.: 1,3–1,5 cm.

Nr. Inv.: 4831.

Ilustr.: Pl. II/9.

20. Cuțit cu mâner lamelar, lama ușor lățită față de mâner, vârful lamei și capătul mânerului rupt. Segmentul păstrat al mânerului dispune de un orificiu circular pentru fixarea plăselei. Pe lamă se observă un semn de meșter constând dintr-o săgeată orientată spre mâner, suprapusă de o rozetă (?).

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, str. Ungureanu nr. 1, 2009.

L.: 12 cm; ll.: 1,2 cm; lm.: 1 cm.

Nr. Inv.: neinv.

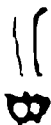
Ilustr.: Pl. II/10.

21. Fragment de cuțit cu mâner lamelar, lamă lățită față de mâner. Plăseaua din lemn se păstrează doar parțial pe una dintre fețe. Dispune de cinci găuri din care trei păstrează și niturile de cupru tubulare. Lipsește aplica din capătul mânerului. Pe lamă se observă un semn de meșter sub forma unei coroane stilizate suprapusă de o linie verticală și una curbă, orientată spre dreapta.

L.: 14,2 cm; Lm.: 9,5 cm; ll.: 1,3 cm; lm.: 1–1,5 cm.

Nr. Inv.: 3704.

Ilustr.: Pl. III/1.

22. Cuțitaș cu mâner lamelar (B1). Lama ușor lățită față de mâner, vârful lamei rupt. Se păstrează plăselele de lemn prinse cu patru nituri tubulare. La limita dintre lamă și mâner există o aplică de alamă în formă de bandă, cu șanțuire mediană. Mânerul dispune în capăt de un spin pentru fixarea unei aplici de alamă, pierdută între timp.

Pe lamă șampilă de meșter în formă de rozetă care suprapune o coroană stilizată.

Loc de descoperire: Cenadul Sârbesc, 1909.

L.: 14,5 cm; Lm.: 8 cm; lm.: 1,00–1,3 cm; ll.: 1,2 cm.

Nr. Inv.: 3732.

Ilustr.: Pl. III/2.

23. Cuțit cu mâner lamelar, lamă lățită față de mâner. Pe mâner se observă 4 găuri, din care 2 mai păstrează niturile de cupru tubulare.

Loc de descoperire: necunoscut.

L.: 14,8 cm; Ll.: 7,3 cm; ll.: 1,5 cm; lm.: 1,1–1,5 cm.

Nr. Inv.: 3718.

Ilustr.: Pl. III/3.

24. Cuțit cu mâner lamelar, lamă lățită, vârf ascuțit, mânerul lățit spre capăt. Plăsele parțial păstrate, fixate cu 3 nituri din care se mai păstrează 2. Pe lamă se observă un semn de meșter format din mici incizii așezate în semicerc.

L.: 18 cm; Lm.: 8,5 cm; lm.: 1,3–2 cm; ll.: 1,7 cm.

Nr. Inv.: 3754.

Ilustr.: Pl. III/4.

25. Lamă de cuțit cu mâner lamelar rupt, lamă lățită față de mâner, cu vârf ascuțit. Spre vârf linia dosului lamei prezintă o ruptură, formând vârful în „V” al cuțitului. S-a păstrat un nit de fier pentru fixarea plăselii. Publicat în Drașovean *et alii* 2007, Fig. 87. 5.

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, 2006.

L.: 10,5, ll.: 1,5 cm.

Nr. Inv.: neinv.

Ilustr.: Pl. III/5.

26. Cuțit cu mâner lamelar, lamă ușor lățită față de mâner. Lamă cu vârf ascuțit asimetric. Se păstrează plăselele de os simple, lățite ușor spre capăt, fixate cu trei nituri de fier. Publicat în Drașovean *et alii* 2007, Fig. 87. 2.

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, 2006.

L.: 10 cm; ll.: 1,5 cm.

Nr. Inv.: neinv.

Ilustr.: Pl. III/6.

27. Fragment de cuțit cu mâner lamelar, lamă lățită față de mâner care este rupt, se mai păstrează o gaură pentru nit. Între lamă și mâner se păstrează aplica de alamă cu secțiune în formă de „L”, cu peretele vertical spre mâner.

Pe lamă se observă 2 semne de meșter, unul în formă de cruce, al doilea în formă de triunghi suprapus de o dungă orizontală.

L.: 13,8 cm; Lm.: 3,5 cm; ll.: 1 cm; 1 m.: 1,3 cm.

Nr. Inv.: 3720.

Ilustr.: Pl. III/7.

28. Cuțit cu mâner lamelar, vârf ascuțit, lamă lățită față de mâner. Dispune de plăsele de os, fixate cu 4 nituri și lățite spre capăt. Avea probabil și aplică de închidere în această zonă.

Pe lamă se observă un semn de meșter în formă de trifoi înscris într-un scut.

L.: 22 cm; Lm.: 10,5 cm; ll.: 1,6 cm; lm.: 1,1–1,7 cm.

Nr. Inv.: 3702.

Ilustr.: Pl. III/8.

29. Cuțit cu mâner lamelar, lamă ușor lățită, vârf ascuțit. Dispune de 4 găuri pentru nituri, cele din urmă nu se mai păstrează. La limita dintre lamă și mâner dispune de o aplică de cupru în formă de bandă (lățime 0,4 cm), cu șanțuire mediană, păstrată doar pe una din fețe, fiind fixată cu un nit. Pe lamă se observă parțial un semn de meșter sub forma unui stindard cu lună crescentă la vârf.

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, Piața Losonczy (actuala Piața Unirii), în fața Cazarmei Transilvaniei, la adâncimea de 3–4 m, cu ocazia lucrărilor de canalizare realizate în mai 1910.

L.: 23,5 cm; Lm.: 10,5 cm; ll.: 1,6 cm;

lm.: 1,5–1,8 cm.

Nr. Inv.: 3702.

Ilustr.: Pl. III/9.

30. Fragment de cuțit cu mâner lamelar, mâner rupt, se mai păstrează aplica de alamă în formă de bandă la limita dintre lamă și mâner. Acesta este decorat cu incizii oblice. Lama este lățită față de mâner, vârful lamei este ascuțit. Semn de meșter compus din mai multe elemente de tipul unor rozete și ochiuri legate între ele prin fascicule, dipuse pe lung.

L.: 15 cm; Ll.: 13,7 cm; ll.: 1,8 cm; lm.: 1,4 cm.

Nr. Inv.: 4831

Ilustr.: Pl. III/10.

31. Lamă de spatulă (brice) cu mâner în formă de spin. Spre mâner lama se îngustează, formează un gât cu secțiune ovală din care pornește spinul mânerului.

Semn de meșter în forma minusculei „T”.

L.: 13,3 cm; Ll.: 10 cm; ll.: 1,5 cm.

Nr. Inv.: 3720.

Ilustr.: IV/1.

32. Cuțit de mici dimensiuni cu mâner lamelar și gât. Lama este ruptă. Dispune de 3 nituri și alte două orificii pentru niturile pentru fixarea plăselelor. În capătul mânerului a fost prevăzut cu un spin pe care se mai păstrează o aplică în formă de plăcuță. Fără semn de meșter.

Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, în spațiile teatrului catolic, în primăvara anului 1909.

L.: 10,5 cm; Lm.: 6 cm; ll.: 1,1 cm; lm.: 0,6–1,2 cm.

Nr. Inv.: 3702.

Ilustr.: Pl. V/1.

33. Cuțit de mici dimensiuni cu gât și mâner forjat, vârf ascuțit. Mâner ușor încovoiat. Pe mâner este decorat cu aplicații de sidef. Atelier haban.

L.: 11 cm; Lm.: 6 cm; ll.: 1,4 cm; lm.: 0,7–1,2 cm.

Nr. Inv.: 3702 .

Ilustr.: Pl. V/2.

34. Cuțit cu mâner lamelar și gât. Lama este ruptă. Plăsele realizate din os, cu marginile onduite, fixate cu

3 nituri tubulare din cupru. Capăt rotunjit, fără aplice. Nu se deslușește vreun semn de meșter.
L.: 12,7 cm; Lm.: 8 cm; ll.: 1,5 cm; lm.: 0,7–1,6 cm.
Nr. Inv.: 3702.
Ilustr.: Pl. V/3.

35. Cuțitaș cu mâner lamelar și gât. Lama se lățește ușor spre vârf, având apoi o terminație în unghi ascuțit. Mânerul se lățește spre capăt, are formă încovoiată, cu terminație în cioc. Plăselele de os sunt decorate cu două incizii convergente pe lungime, fixate cu 2 nituri. Capătul mânerului este rotunjit. Nu se observă semn de meșter. Forma și decorul mânerului este identică cu cea a următorului. Atelier haban.
L.: 13,5 cm; Lm.: 6 cm; ll.: 1,2–1,4 cm; lm.: 0,6–1,5 cm.
Nr. Inv.: 4917.
Ilustr.: Pl. V/4.

36. Cuțit cu mâner lamelar și gât. Lama se lățește ușor spre vârf, având apoi o terminație în unghi ascuțit. Mânerul se lățește spre capăt, are formă încovoiată, cu terminație în cioc. Plăselele de os sunt decorate cu două incizii convergente pe lungime, fixate cu 2 nituri. Capătul mânerului este rotunjit. Semn de meșter de forma unei cruci duble răsturnată. Atelier haban.
Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric.
L.: 9 cm; l.: 1,5 cm.
Nr. Inv.: 32058.
Ilustr.: Pl. V/5.

37. Cuțit cu mâner lamelar, cu gât îngust, vârful lamei supt. Plăsele de os păstrate parțial, prinse cu 3 nituri. Capătul mânerului ușor încovoiat, formând un cioc.
L.: 17 cm; Lm.: 7,4 cm; lm.: 0,8–2,00 cm; ll.: 1,8 cm.
Nr. Inv.: 3754.
Ilustr.: Pl. V/6.

38. Fragment de cuțit cu mâner lamelar și gât. Mâner rupt, stare de conservare proastă.
L.: 12,5 cm; Ll.: 10 cm; ll.: 1,3–1,5 cm; lm.: 1,3 cm.
Nr. Inv.: 3702.
Ilustr.: Pl. V/7.

39. Cuțit cu mâner lamelar și gât, vârf ascuțit, mâner încovoiat și rotunjit, capăt despiciat. Plăselele realizate din os sunt prinse cu 2 nituri. Plăselele sunt decorate cu forme geometrice incizate: linii paralele, segmente de cercuri și ochiuri. Pe lamă se observă două linii incizate pe lungimea acesteia. Atelier haban.
Loc de descoperire: Timișoara, Cartierul Fabric, cu ocazia lucrărilor de regularizare a canalului Bega, în vara anului 1908; donație făcută de negustorul Sándor Török.
L.: 21 cm; Lm.: 9 cm; ll.: 1,8 cm; lm.: 1–1,25 cm.
Nr. Inv.: 3702.
Ilustr.: Pl. V/8.

40. Cuțit de dimensiuni mari cu mâner lamelar și gât, vârf ascuțit. Spre vârf linia dosului cuțitului prezintă o ruptură, formând vârful în „V” asimetric al cuțitului. Plăsele integral păstrate din os, fixate cu 2 nituri, capăt încovoiat și rotunjit. Plăselele sunt decorate prin ornament incizat, organizat pe registre, constând din linii transversale paralele (câte 5–6) alternate cu incizii oblice formând triunghuri, combinate cu ochiuri. Pe jumătatea dinspre capătul mânerului decorul este șters, tocit, probabil în urma folosirii. Ultimul registru constă doar din ochiuri. Muchia capătului este crestată. Fără semn de meșter. Posibil atelier haban.
L.: 21,5 cm; Lm.: 8,5 cm; ll.: 1,9 cm; lm.: 0,8–2,00 cm.
Nr. Inv.: 4917.
Ilustr.: Pl. V/9.

41. Cuțit cu mâner lamelar și gât, vârf ascuțit. Plăselele lucrate din os se păstrează parțial, fiind fixate cu 4 nituri. Spinul din capătul mânerului este rupt. Piesa dispune de un semn de meșter sub forma unei semilune, realizată prin încrustație cu cupru. Posibil atelier haban.
Loc de descoperire: Timișoara, Centrul istoric, în timpul lucrărilor de canalizare realizate în fața „Casei comitatului” în iunie 1910, la adâncimea de aproximativ 2 m.
L.: 22 cm; Lm.: 8,5 cm; ll.: 2,2 cm; lm.: 0,8–1,8 cm.
Nr. Inv.: 3702.
Ilustr.: Pl. V/10.

BIBLIOGRAFIE

- Apor 1736
Metamorphosis Transylvanie. Tóth Gyula (ed.). Budapest (1927).
- Benda 2014
Benda Borbála, *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Szombathely (2014).
- Bunta 1971
Bunta Magda, Erdélyi habán keramika. *Korunk*, 8 (1971), 1162–1168.
- Csáki cs. oklt.
Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. II. Oklevelek 1500–1818. Budapest (1919.)
- Cowgill at alii 1987
J. Cowgill, M. de Neergaard, N. Griffiths, *Knives and Scabbards. Medieval Finds from Excavations in London*, 1. London (1987).
- Détshy 1972
Détshy Mihály, Adalékok a Sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez. *HOMÉ*, 11 (1972), 123–144.

- Draşovean *et alii* 2007
F. Draşovean, C. Feneşan, A., A. Szentmiklosi, G. El Susi, Zs. Kopeczny, H. M-Kiss, R. Şeptilici, N. Dinu, *Timişoara în amurgul Evului Mediu*. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric. Timişoara (2007).
- Fodor 1997
Fodor Pál, Lippa és Radna török adóösszeírásokban. *TSZ* 39 (1997), 3–4, 313–334.
- Galeotto Marzio
Galeotto Marzio, Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről.
Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Császár Mihály. Varianta electronică: <http://mek.oszk.hu/06200/06210/06210.htm>
- Hausbuch*
Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen, Bd. 2, Nürnberg, 1550–1791.
- Holl 1994–1995
Holl Imre, Régészeti adatok az austriai és nürnbergi kések elterjedéséhez. *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995), 159–187.
- Holl, Parádi 1982
Holl Imre, Parádi Nándor, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest (1982).
- Károlyi Okl*
A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára. III. kötet. Géresi Kálmán (ed.) Budapest (1885).
- Kislégghi 2010
Kislégghi Nagy Gyula, *Archaeológiai Napló*. Lőrinczy Gábor (szerk.). Szeged-Temesvár (2010).
- Kislégghi 2015
Kislégghi Nagy Gyula, *Jurnal arheologic*. Daniela Tănase (ed.). Timişoara (2015).
- Kubinyi 1973
Kubinyi András, Budapest története a későbbi középkorban. Gerevich László (ed.), *Budapest története*, vol. 2. Budapest (1973), 47–76.
- Krisztinkovich 1962
Krisztinkovich Béla, Unbekannte Messerschmied-Kunstwerke der ungarischen Habanen. *IMÉ*, 5 (1962), 59–82.
- Magyar Néprajz*
Magyar Néprajz. (Balassa Iván, ed.), Budapest (1997).
- Manolescu 1957
R. Manolescu, Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Braşov în prima jumătate a secolului al XVI-lea. *SMIM* II (1957), 117–204.
- MonHungHist*
Monumenta Hungariae Historica. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. vol. VIII. Budapest (1882).
- Pascu 1954
Ş. Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania până în secolul XVI*. Bucureşti (1954).
- Rusu 2008
A. A. Rusu, Despre cuţitele de luptă din Transilvania medievală. Adrian Andrei Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*. Cluj-Napoca (2008).
- Radványzsky 1896
Radványzsky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I. kötet. Budapest (1896).
- ZsO*
Zsigmondkori Oklevéltár. III. 1411–1412. Mályusz Elemér (Borsa Iván ed.). Budapest (1993).

Pl. I. Cuțite cu mâner în formă de spin (Tipul I) / *Whittle-tang knives (type I)*

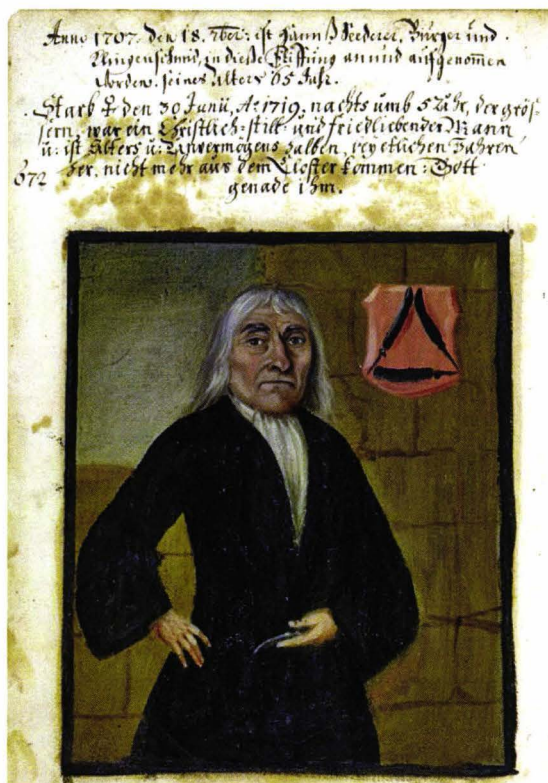
Pl. II. Cuțite cu mâner lamelar (Tipul IIa) / *Scale-tang knives (type IIa)*

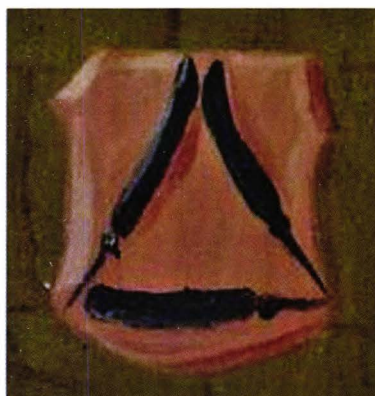
Pl. III. Cuțite cu mâner lamelar (Tipul IIb) / Scale-tang knives (type IIb)

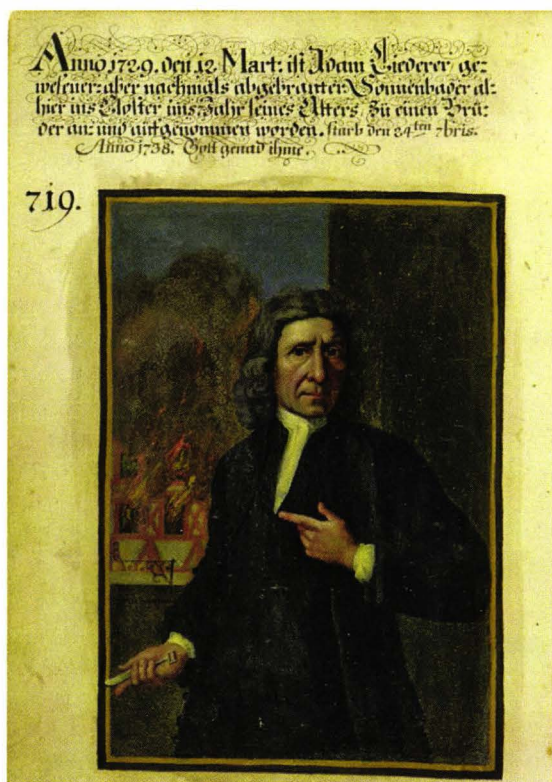
1

2

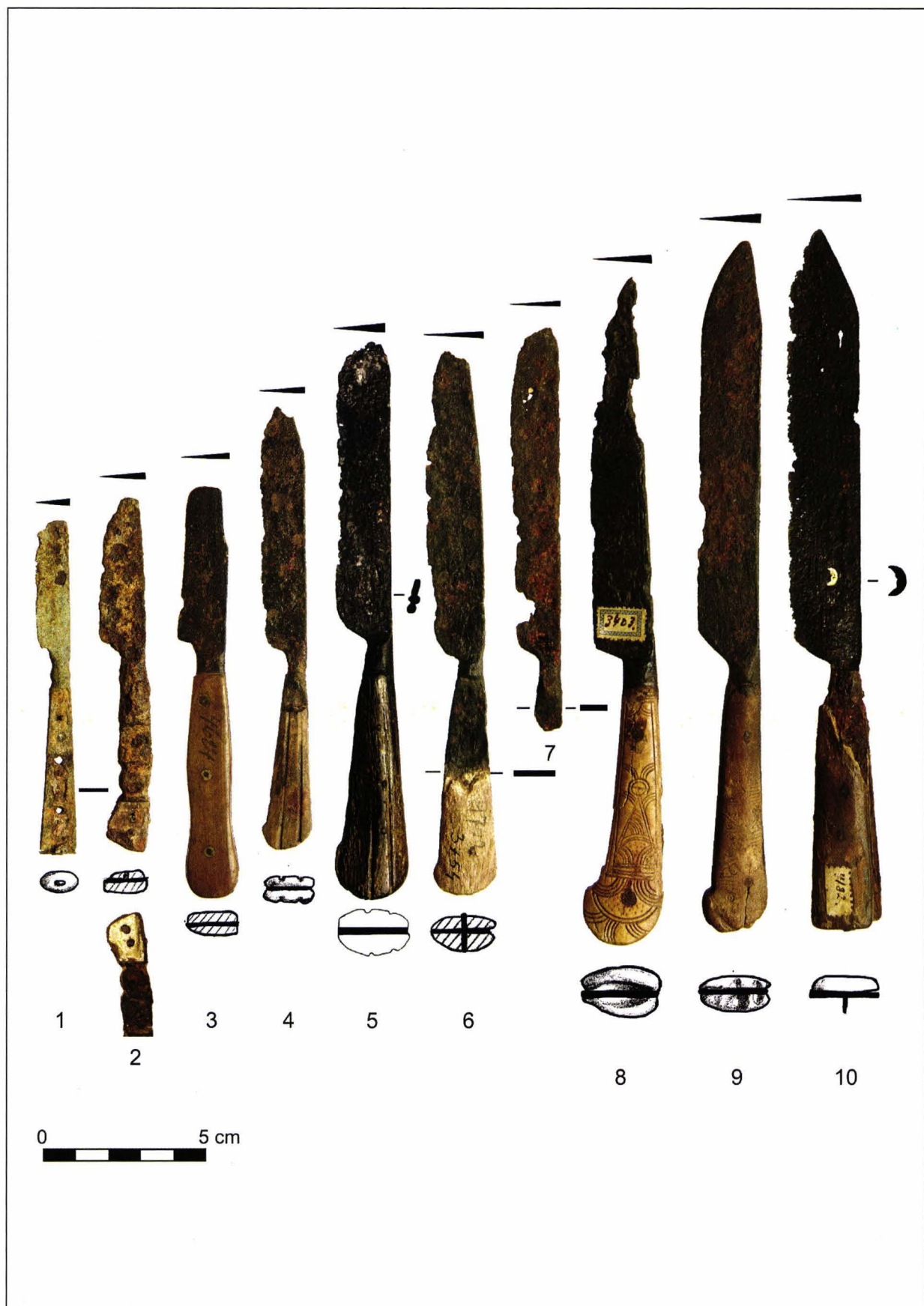
3

4

Pl. IV. 1. Lamă spatulă (Tipul III) / *Spatula blade (type III)*; 2. Făurar de lame de cuțite/ *Bladesmith* (Hausbuch..., Mendel I, Bd. 2, Amb. 317b.2° Folio 209 verso); 3. Lame de cuțite (spatule) (detaliu)/ *Knife (spatula) blades (detail)*; 4. Bărbier / *Barber* (Hausbuch ..., Bd. 2, Amb. 317b.2° Folio 244 verso).

Pl. V. Cuțite cu mâner lamelar și gât (Tipul IV) / *Scale-tang knives (type IV)*.

1

2

3

4

Pl. VI. 1-2. Meșteri cușitari / Knive craftsmen (Hausbuch..., Bd. I, Amb. 317.2° Folio 114 verso și/and Bd 1, Amb. 317.2° Folio 12 verso); 3. Tocilar / Knive sharpener (Hausbuch..., Bd. I, Amb. 317.2° Folio 91 verso); 4. Măcelar / Butcher (Hausbuch..., Bd. 1, Amb. 317.2° Folio 83 verso).

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

ARHIMANDRITUL PAVLE KENGHELAȚ (1766–1834) – CU OCAZIA ÎMPLINIRII A 250 DE ANI DE LA NAȘTEREA SA

Saša Iașin*

Cuvinte cheie: Pavle Kenghelaț, Timișoara, Mănăstirea Sângeorge, iluminism, Banat.

The Archimandrite Pavle Kenghelaț (1766–1834) (Abstract)

Pavle Kendjelac was born in town Kikinda, on June 29, 1766. He spent his childhood in his native town where he finished primary education in 1779. For the next six years, he worked as a shop apprentice and assistant in towns of Szeged, Buda and Szekesfehervar. After that experience he continued his secondary school education in towns of Kezmark, Bratislava and Sopron which he completed studies of philosophy. After that he studied law and natural science in Halle. After the completion of this studies, he returned in Kikinda and visited or spent some time in nine European countries in his travels. The bishop Petar Petrovics of Timisoara, using the situation convinced him to become a monk and one of the great persons of illumination in Banat. His most important work „The story of Nature” and „The World history”, encompasses the contemporary knowledge from the end of the 18 century, and made him a serious historian. In his lifetime Kendjelac was vehemently harassed, discriminated against and obstructed in his attempts, it is obvious today that his nature study makes him the most significant scientist of the first half of 19 century in the Banat region.

Stadiul actual al cercetărilor

Starețul Mănăstirii Sfântul Gheorghe, arhimandritul Pavle Kenghelaț, una dintre cele mai marcante personalități ale clerului ortodox bănățean, a fost, alături de episcopul Timișoarei Petar Petrovici, un fervent adept al despotismului luminat, al gândirii raționaliste și al iluminismului. Concepția filosofică, în opoziție cu tendințele eclesiastice de conservare și îngrădire canonică a gândirii libere, la confluența secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, a limitat și mai mult un discurs amplu asupra vieții și operei sale. Cea mai mare parte a informațiilor privind viața și opera lui ne sunt oferite de critici literari și istorici¹, dar și de

unii reprezentanți ai clerului ortodox². În ultimul timp s-a constatat o preocupare crescândă din partea istoricilor sârbi pentru viața și opera acestuia³.

први панслависта, în Даница, 9, Нови Сад (1868), 158–164; Стојан Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност, Београд (1869), 27, 38; Ђорђе Рајковић, Павло Кенђелац биографско књижевна слика, în Летопис Матице Српске, књ.124, Нови Сад (1880), 45–57; Алекса Ивић, Архивска грађа о српским књижевницима и културним радницима 1740–1880, în Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Друго Одељење, Споменници на туђим језицима књ.2 Српска Краљевска академија, Суботица (1926); Marnach Obermayer, Kengelač Pavao, în Österreichisches Biographisches Lexicon 1815–1950, Boehlaus, Graz-Koeln (1965), 294; J. Szinnyei, Kengyelac Pal, în Magyar irok elete es munkai, 6, Budapest (1899), 24–25.

² Слободан Костић, Богословски течај у Темишвару, Темишвар (1926); Иларион Зеремски Школовање архимандрита Павла Кенђелца, în Летопис Матице Српске, 101, Нови Сад (1927), 358–363; Слободан Костић, Грбови епископа и грађана темишварских у православном српском саборном храму темишварском 1757–1838, Темишвар (1938), 21–22.

³ Никола Гавриловић, Деизам природњака Павла Кенђелца, în Темишварски зборник, 3, Нови Сад (2001), 63–71; Александар Грубић, Миодраг Јовановић, Павле Кенђелац, în Живот и дело српских научника, Српска академија науке и уметности, књ. 12, Београд (2010),

* Episcopia Ortodoxă Sârbă de Timișoara, Piața Unirii nr. 4; e-mail: isidora_iasin@yahoo.com.

¹ Стеван Бугарски, Српско православље у Румунији, Темишвар, Београд, Нови Сад (1995), 220–222; Димитрије Тирол, О Архимандриту Павелу Кангелцу, în Банатски Алманах 1827, Темишвар (1827), 47–48; Ibidem, 46–47, 191–196; Аноним, Српско списатељство о Кенгелцу Павелу, în Српска новина или магазин за художество, књижевност и моду, Пешта (1838), 287; Јован Стерија Поповић, Карактеристика српских списатеља, 2. Павло Кенђелац, în Новине србске, Београд (1852), бр. 59, 217–218; Idem, Карактеристика српских списатеља, 2. Павло Кенђелац, în Огледало србско, Нови Сад (1864), св. 4, 118–120; Е. Чакра, Павло Кенђелац

Dat fiind faptul că cea mai mare parte a vieții a petrecut-o în Banat, considerăm că la ceas aniversar – la împlinirea a 250 de ani de la naștere, se cuvine să amintim că prin opera și prezența sa în rândurile bănătenilor, Kenghelaș a contribuit la formarea intelectualității bănățene, pe lângă Dimitrie Țichindeal, Mihai Martinovici Roșu, Dositei Obradovici, episcopul Petar Petrovici și alți cărturari de seamă ai Banatului.

Copilăria și tinerețea

Familia Kenghelaș își trage numele de la un strămoș priceput în confecționarea harnașamentelor pentru cai, denumite în limba maghiară *kengyel*. Astfel familia Kenghelaș, mai cu seamă Pavle, în actele oficiale redactate în limbile maghiară, germană sau latină a folosit sau a fost amintit sub diferite forme ale numelui *Kingelaitsch*⁴, *Kengueaz*⁵, *Kengelaz*⁶, *Kengyelatz*⁷, iar în limba sârbă *Kengelaș* (*Кенђелац*) sau Kenghelaș (*Кенгелац*).

Pavao (Pavle) Kenghelaș⁸ s-a născut la data de 29 iunie 1766⁹ la Kikinda, în familia lui Hristofor și Ievrosima, ca al unsprezecelea copil din cei doisprezece fii ai familiei Kenghelaș¹⁰. Familia Kenghelaș a fost originară din granița militară de pe râul Mureș, iar după desființarea confiniului militar, în anul 1751, s-a stabilit la Kikinda. Tatăl lui Pavle a menținut spiritul ortodox între sârbii veniți la Kikinda, chiar pentru un timp, în absența preotului, citind pasaje din Scriptură și adunând oamenii la rugăciune. După aceea a devenit obercneaz și senator al districtului de Kikinda fiind numit generic „voievod”, dar nu din rațiuni militare, ci datorită popularității și calităților de lider spiritual și național¹¹. Din această familie a

mai făcut parte și episcopul de Vârșeț, Emilian Kenghelaș (1807–1885).

Părinții tânărului Pavle au oferit copiilor prima educație la școala primară din localitate, unde tânărul Pavle a cunoscut limba slavonă bisericească. Pavle a absolvit în anul 1779, la vârsta de 13 ani, școala primară de la Kikinda¹². Cum familia Kenghelaș a dorit ca Pavle să urmeze o carieră de negustor, l-au trimis la Szegeed, la renumitul negustor Andrei Maximovici, pentru a-și definitiva ucenicia de negustor¹³. Perioada petrecută aici a fost marcată de intense acumulări de cunoștințe în domeniul negoțului și al administrării unei afaceri prospere, el fiind în primii doi ani ucenicul, iar mai apoi ajutorul lui Maximovici. La data de 11 august 1783 a părăsit Szegeedul¹⁴.

Perioada petrecută în ucenicie, precum și scurtele popasuri, în anul 1783 la Buda, respectiv 1784–1785 la Szekesfehervar, își vor pune amprenta pe formarea ca administrator al lui Pavle, de care va profita în anii petrecuți la cărma Mănăstirii Sfântul Gheorghe. La Buda, Pavle a fost ucenic la negustorul Sava Pandazic, iar la Szekesfehervar la negustorul Martin Kirovici. Însă Pavle nu a fost pregătit pentru a îmbrățișa cariera unui negustor prosper la Kikinda, un oraș care oferea celui dornic de carte nenumărate oportunități, care în ton cu duhul vremii a devenit un important centru al iluminismului și raționalismului bănățean. În autobiografia sa se observă că anii petrecuți în ucenicia de negustor nu au fost pe placul tânărului Pavle, care „neconținut se gândea la învățătură”¹⁵.

Desfășurarea ulterioară a evenimentelor din viața tânărului Pavle, chiar dacă potrivit dorințelor sale, vorbesc și mai mult despre dorința acestuia de a acumula cât mai multe cunoștințe, precum și dorința de a-și petrece viața cu știința și cercetarea. Anume, întorcându-se de la Szekesfehervar la Kikinda, în anul 1786, s-a adresat părinților cu rugămintea să-l ajute material pentru a-și continua studiile. Deși ajuns senator al orașului Kikinda, tatăl său nu a putut să-și permită o școală costisitoare pentru al unsprezecelea copil din cei doisprezece. Însă, nici nu a încercat să stăvilească dorința fiului său pentru a-și desăvârși studiile. Un moment emoționant este evocat de Pavle în autobiografia sa cu privire la acest moment: „Atunci când am plecat de acolo (Szekesfehervar n.r.) și m-am întors la părinții mei la Kikinda Mare, i-am rugat să-mi dea câte ceva pentru drum și pentru studii. Tatăl meu,

5–69; Петар Вуца, *Живот и дело Павбла Кенђелаца*, în *Развој астрономије код Срба*, бр. 10, Београд (2011), р. 429–437.

⁴ Vuța 2010, 429.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Covianici 1953, 165.

⁷ Zeremski 1927, 363.

⁸ În ceea ce privește prenumele lui Kenghelaș istoriografia vehiculează două variante: arhaicul Pavao și Pavle. Într-o însemnare din anii studiilor din Rusia, acesta este amintit drept Paulo: „*haes rhetorica sacra iussu Eminentissimi Gabrielis Metropolitae Novogrodensis et Petropolitani data est Seminarii Petropolitani Theologiae Studioso Paulo de Kingelaitsch per eiusdem Seminarii Rectorem archimandritam Innocentium anno Domini 1790 november 27 die*” (Vuța 2010, 49.).

⁹ Bugarski 2012, 67.

¹⁰ Există opinii conform cărora acesta s-a născut în anul 1763, sau chiar la data de 6/19 iulie 1770 (Vuța 2010, 429; Gavrilovici 2001, 65) ce ar contrazice datele oferite de însuși Kenghelaș în autobiografia sa, unde menționează ca dată a nașterii 29 iunie 1766 (Bugarski 2012, 70).

¹¹ Raicovici 1880, 46; Deianaș 2004, 9.

¹² Zeremski 1927, 359; Bugarski 2012, 70.

¹³ Bugarski 2012, 70.

¹⁴ Zeremski 1927, 359.

¹⁵ Bugarski 2012, 70.

senatorul, Hristofor Kenghelaț, neavând mai mult de trei florini, mi-a dat și mi-a spus: «Fiule, tot ce am ți-am dat ție și cât voi avea ție îți voi da și pe deasupra și binecuvântarea mea. Du-te și împlinește-ți dorințele, învață-te și să-mi fii ajutor la bătrânețile mele și oriunde vei fi, dă-mi de știre, că, dacă voi putea, să-ți trimit câte ceva; dacă nu voi putea să-ți trimit, iartă și cere ajutor de la alții, dar mai întâi de la preabunul Dumnezeu». Și așa am primit trei forinți, am sărutat mână părintească și am vărsat destule lacrimi, am luat drumul și m-am dus pe jos până în Ungaria Superioară, în orașul Kesmark...»¹⁶.

După cum putem vedea, viața tânărului Pavle era departe de a fi fericită. Dorința de a-și desăvârși studiile, dorința de cunoaștere, au fost mai presus de confortul personal. De asemenea este de apreciat spiritul pozitiv al părinților săi, care, deși conștienți că situația materială nu le-ar permite înscrierea celui de al unsprezecelea copil la o școală prestigioasă din Europa, totuși l-au susținut și i-au oferit *ultimii trei florini*. Pe parcursul vieții acest moment hotărâtor din viața lui Pavle a contat enorm, nu numai în viața de cercetător, de om al cărții, de cărturar, ci și în viața de zi cu zi, care, încă de la început, s-a arătat atât de nemiloasă cu un băiat care se apropia de vârsta majoratului. Despre ceilalți frați ai lui Pavle nu există date concludente. Este doar amintit fratele mai tânăr care s-a numit Petar.

Educația la liceul protestant de la Kesmark

Episcopul Ilarion Zeremski a fost primul care a încercat să explice în baza suportului documentar parcursul academic a lui Kenghelaț¹⁷. Acesta a fost primul care a sesizat unele neconcordanțe din autobiografia sa cu parcursul academic. Totuși criticul Covijanic deduce, pe baza documentelor depuse de Kenghelaț în anul 1817, că toate cele expuse în autobiografie sunt reale și că în fața noastră avem un om cu capacități intelectuale superioare, făcând posibilă absolvirea a șase clase primare într-un singur an¹⁸.

În anul 1786 Pavle Kenghelaț s-a înscris la cursurile Gimnaziului protestant de la Kesmark. Liceul protestant de la Kesmark a fost înființat încă în secolul al XVI-lea, fiind agreat de elevi din toate părțile Regatului Ungar pentru toleranța religioasă de care dădea dovadă. De asemenea oferea posibilitatea elevilor să studieze în mai multe limbi străine: maghiara, germana și slovacă. În acest sens era interesant pentru orice student care provenea de pe cuprinsul Regatului Maghiar. De-a lungul timpului, pragul acestui liceu l-au trecut: episcopul

Stefan Avakumovici, Teodor Stratimirovici, Samuel Tomsik, Iovan Steria Popovici, Palus Jozsef Shafarik, Imre Tököly, Ferenc Kzinczy, Pal și Janos Hunflavy, Artur Gorgey, Gergely Berzeviczy, Laszlo Mednyanszky și alții. Pavle s-a înscris la acest liceu cel mai probabil în toamna anului 1786. La data de 21 septembrie 1786 matriculele liceului l-au consemnat pe acesta înscris la cursurile de gramatică: „*Paulus Kengueaz, Nagy Kikinda, Temessinesis, graecus ritus non uniti ignobilis grammaticus*”¹⁹. Cel mai probabil aici și-a perfecționat studiile din domeniul matematicii, geografiei, gramaticii, sintaxei, retoricii, logicii, limbi latine, limbii ebraice și limbii grecești, teologiei, științelor naturale, fizicii și limbii sârbe²⁰.

Timpul petrecut de Pavle la Kesmark a coincis cu promovarea ideilor iozefiniste și raționaliste în mediul academic. Acest tip de gândire se va răsfrânge mai târziu în gândirea lui, iar operele sale capitale vor avea amprenta acestui mod de raționalizare a religiei și a științei. La Kesmark a avut prilejul să fie îndrumat de renumiții profesori Christian Genersich profesor de istorie, mineralogie, științele naturii și predicator evanghelic²¹ și Adam Podkonický²², profesor de științe umaniste²³.

¹⁹ Vuța 2010, 429.

²⁰ Vuța 2010, 429–430.

²¹ Christian Genersich s-a născut la Kezmark (Slovacia) la data de 4 ianuarie 1759. A murit la Kezmark la data de 30 aprilie 1825. A studiat teologia protestantă la Göttingen și Utrecht, iar în anul 1784 a fost numit rector al liceului de la Gömör. În anul 1786 a fost numit profesor la Kezmark unde a predat mineralogia și topografia, deținând totodată și funcția de predicator protestant la Kezmark. Una dintre cele mai importante lucrări ale sale este *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Késmark in Oberungarn, am Fusse der Carpathen*, din anul 1804, volumul reprezintă unul dintre cele mai ample tratate de mineralogie a spațiului carpatic. De asemenea a publicat mai multe tratate de mineralogie printre care amintim: *Reise in die Carpathen mit vorzüglicher Rücksicht auf das Tatra-Gebirge*, Wien und Triest 1807; *Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*, 1807; *Physisch-topographische Uebersicht des Zipser Comitats*, Wien, 1805. (Wiesław Siarzewski. *Śmiertelny oddech smoka*. Tatry, nr 3, 2005.).

²² Adam Podkonický, fiul lui Martin Podkonický și al Alžbeta născută Humalarinová, s-a născut la data de 5 decembrie 1750 la Banská Bystrica. Între anii 1765–1768 a urmat școala primară în localitatea natală, iar mai apoi a urmat cursurile școlilor din Bratislava între anii 1768 și 1772, iar din anul 1772 până în anul 1776 a urmat studiile facultății din Viena. Între anii 1776 și 1815 a deținut funcția de rector al liceului de la Kezmark, unde a ținut cursuri de științe umaniste, dar mai ales s-a evidențiat prin cursurile sale din domeniul politicii economice. A fost unul dintre susținătorii reformelor școlare ale împărătesei Maria Theresia și ale lui Iosif al II-lea. Între anii 1806 și 1810 a fost membru al asociației *Litterarische Gesellschaft* din Kezmark. A murit la data de 27 ianuarie 1820 la Kezmark. (*Slovenský biografický slovník* IV. M – Q; Matica slovenská, 1990, p. 432).

²³ Covianici 1953, 167–168.

¹⁶ Bugarski 2012, 70.

¹⁷ Zeremski 1927.

¹⁸ Covijanic 1953, 166.

Cum viața a fost nemiloasă cu tânărul Pavle, providența i l-a scos în cale pe Johann Szabinay, profesorul gimnaziului de la Kesmark care la îndrăgit pe tânărul elev, Kenghelaș absolvind șase clase gimnaziale într-un singur an, chiar devansându-i în cunoștințe pe cei de aceeași vârstă²⁴. Pavle a fost un oaspete drag al familiei Szabinay, de care își aducea aminte că era primit cu foarte multă căldură în cercul acesteia. Din autobiografia lui Pavle aflăm că Ioanes a fost practicant al confesiunii lutherane și a deținut la gimnaziul de la Kesmark funcția de profesor de gramatică²⁵. Johann Szabinay a fost un important om de legătură al diasporei sârbești în părțile Ungariei superioare. A deținut pentru scurt timp funcția de secretar al episcopului Iosif Stoianovici, care i-a facilitat studiile la Novi Sad. Educația pe care tânărul Pavle a primit-o la Kesmark, mai ales experiența de viață acumulată alături de Szabinay, a fost îndeajuns pentru ca acesta să fie recomandat pentru a studia mai departe teologia și filosofia.

Studiile de la Bratislava și Sopron

La Bratislava, Pavle a poposit pentru câteva luni în anul 1786. Cel mai probabil nu a fost înmatriculat la vreun liceu, iar studiile și le-a însușit în particular. La Bratislava a ascultat prelegerile filosofilor Jan Stercka, Stefan Sobel și Stefan Fabry, iar de aici la mijlocul anului 1787, a plecat la Sopron.

La Sopron s-a înscris la cursurile liceale în septembrie 1786, fiind cursant al orelor de filosofie. La data de 24 octombrie 1788 a primit diploma de absolvire a liceului, fiind menționat gradul înalt de cunoștințe acumulate și conduita exemplară demnă de un umanist²⁶. La Sopron a petrecut încă un an. Studiile definitive, precum și bagajul bogat de cunoștințe de care dispunea au început să fie răsplătite. Pavle a început să-și câștige existența ca pedagog al unor copii înstăriți, să cumpere cărți, ba chiar să trimită bani părinților. În acest sens de un real ajutor i-au fost Atanasie și Aleksie Karamatini, care l-au sprijinit în demersurile sale pe timpul șederii la Sopron²⁷.

Studiile în Rusia

La data de 27 octombrie 1788 Pavle a înaintat autorităților din Viena o cerere pentru a primi pașaport valabil pe o perioadă de cinci ani, pentru a pleca la studii în Rusia: „...pentru a-și continua studiile la universitatea Kiev din Moskova...”. În

această cerere a lui Pavle se vede o neconcordanță în ceea ce privește destinația exactă a călătoriei. În orice caz trebuie înțeleasă intenția sa de a-și continua studiile în Rusia. Cel mai probabil Pavle s-a referit la Academia teologică din Kiev, unde un număr mare de studenți sârbi și-au definitivat deja studiile²⁸. Însă pașaportul i-a fost înmănat doar la data de 10 aprilie 1790. Zeremski este de părere că această tergiversare de a i se acorda pașaportul a fost pusă pe seama relațiilor politice dintre Austria și Rusia, respectiv dorința Austriei de a limita contactul popoarelor slave cu Rusia. Chiar și în aceste condiții multiplele relații de prietenie pe care Pavle și le-a făcut în cercurile înaltei societăți au facilitat ca să i se acorde pașaportul, dar care a fost limitat doar pentru călătoria la Kiev timp de trei ani și nu cinci ani cum fusese înaintată cererea lui Kenghelaș.

Toată această tergiversare și așteptare a făcut ca Pavle să pornească în această călătorie cu bucurie. A vizitat Moravia, Polonia și Gdanskul, iar prin Riga a ajuns la Sanktpetersburg, în septembrie 1790²⁹. La Sanktpetersburg l-a întâlnit pe renumitul reformator școlar al Banatului, Teodor Iancovici de Mirievo³⁰, care ocupa funcția de inspector al școlilor primare din Rusia. Într-un timp foarte scurt a devenit pedagogul copiilor acestuia, câștigându-și astfel existența, iar mai apoi, cu ajutorul lui, s-a înscris la cursurile facultății de teologie de la Academia teologică de la Lavra Sfântul Aleksandar Nevski. La această Academie a studiat timp de un an și opt luni, fiind una dintre cele mai fascinante perioade din viața lui. S-a bucurat de sprijinul material și spiritual al mitropolitului de Petrograd și Novgorod Gavril, care i-a donat cu autograf o

²⁸ Zeremski 1927, 361.

²⁹ Grubici 2010, 8.

³⁰ Teodor Iancovici de Mirievo s-a născut la Sremska Kamenica la data de 17 aprilie 1741. A absolvit cursurile școlii triviale din Kamenica, iar mai apoi școala latină din Karlowitz și filosofia la Viena. Prin hotărârea Deputăției ilire din anul 1773 a fost numit director al școlilor româno – sârbe din Banat. Mulțumită lui Teodor, în același an a fost promulgată legea școlilor bănațene, care făcea posibilă organizarea educației în sistem instituțional. Unul dintre cei mai mari susținători în Banat al acestor reforme a fost Mihai Martinovici Roșu. A fost autorul abecedarului pentru copii în limba sârbă precum și a unui îndrumător dedicat învățătorilor. În tot acest timp a fost secretarul personal al episcopului de Timișoara Petar Petrovici. În anul 1782 la îndemnul țarinei Katarina a II-a a emigrat în Rusia, unde a fost înnoțat și a primit domeniul Nork din Bielorusia. În anul 1783 a fost numit directorul școlilor din gubernia Petrograd, unde a deschis Institutul pedagogic și Seminar pentru învățători. Pentru merite deosebite a fost ales membru al Academiei ruse. A murit la Sanktpetersburg la data de 3 iunie 1814. (Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 1876, Београд, р. 101).

²⁴ Zeremski 1927, 360.

²⁵ Bugarski 2012, 70.

²⁶ Zeremski 1927, 360.

²⁷ Bugarski 2012, 70; Zeremski 1927, 360.

carte de predici în limba latină³¹, aici i-a cunoscut pe Inokentije Dubravinski, pe care l-a amintit în lucrările sale și pe profesorul de științe naturale *Wolfgang Ludwig Krafft*³², dar a și legat prietenii pe viață cu mai mulți colegi, anonimi pentru istoriografie, Orlan și Speranski³³.

La această prestigioasă academie Pavle a obținut titlul de doctor în teologie³⁴. În privința timpului petrecut la studiile din Rusia cercetătorii opinează că acestea s-au desfășurat între un an și opt luni și trei ani, cât i-ar fi permis pașaportul. Din biografia sa este imposibil a determina cu exactitate această perioadă, dar cu siguranță se distinge bucuria cu care a vizitat cele mai importante centre culturale ale Europei, respectiv Suedia, Danemarca, Marea Britanie, Franța și orașul Hamburg³⁵, cel mai probabil pe la mijlocul anului 1792. Această dată, chiar luată cu o oarecare rezervă, este mult mai apropiată de adevărul istoric deoarece coincide cu înscrierea sa la prestigioasa universitate de la Halle, din toamna aceluiași an. Oricare ar fi perioada petrecută în Rusia, Pavle a putut să-și dea seama că nu dorește pentru el o carieră de mistic oriental, ci a dorit toată viața să explice rațional tot ceea ce a văzut, chiar să raționalizeze teologia. Cel mai probabil din discuțiile cu profesorii săi, mai cu seamă cu arhimandritul Inokentije Dubravinski și-a dat seama că teologia răsăriteană nu era pe placul său și a dorințelor sale de a cerceta și a teoretiza lumea înconjurătoare.

Halle

După ce a vizitat mai multe centre europene, Pavle a ajuns prin Hamburg la Halle, unde s-a

înscris la cursurile Universității protestante de aici. Din datele de care dispune istoriografia se precizează că acesta s-a înscris inițial la cursurile de drept ale acestei universități („*Paullus Kengyelatz Hungrus juris studiosus*”). Însă, după scurt timp, a găsit la cursurile acestei universități posibilitatea să studieze ceea ce și-a dorit dintotdeauna și anume științele naturale, transferându-se astfel la cursurile de filosofie. Din însemnările autobiografice aflăm că la Halle a studiat filosofia, științele naturii și dreptul, timp de doi ani jumătate, ceea ce ar corespunde perioadei de mijloc a anului 1792 până în toamna anului 1794. Printre personalitățile marcante ale acestei universități Kenghelaș îl amintea pe filosoful Wolf, care a predat filosofia la această universitate începând cu anul 1748. Însă cel mai important personaj care și-a lăsat amprenta asupra vieții și operei lui Kenghelaș a fost Johann Reinhold Forster³⁶, renumitul teolog, lingvist și cercetător al științelor naturale. Pavle amintea cu recunoștință de personalitatea lui Forster în lucrările sale³⁷. Colegiul profesorilor de la Halle, în frunte cu Forster, care preda științele naturii și mineralogia, Friedrich Green, popularul fizician, Johann Semler, renumitul raționalist și critic al teologiei, Johann August Eberhardt³⁸, filosof, estetician, August

³⁶ Johann Reinhold Forster a fost unul dintre cei mai importanți ornitologi ai Europei și Americii de Nord de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. S-a născut la data de 22 octombrie 1729. A fost unul dintre cercetătorii prezenți la expediția prin Oceanul Pacific a căpitanului James Cook, între anii 1772 și 1775, în urma căreia a publicat lucrarea *Observations Made during a Voyage round the World* (1778). Și-a definitivat studiile din domeniul lingvisticii și a istoriei naturale la *Joachimsthal Gymnasium* din Berlin, teologia la Halle, iar mai apoi a fost pastor protestant la Mokry Dwor. După un periplu în slujba țarului Rusiei în provincia Saratov pe Volga, s-a întors în Anglia unde a devenit profesor de istorie naturală la Warrington, Lancaster. În anul 1771 a publicat lucrarea *A catalogue of the Animals of North America*. Din noiembrie 1779 a fost numit profesor de istorie naturală și mineralogie la Universitatea din Halle și directorul parcului botanic *Botanische Garten der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*. A murit la data de 9 decembrie 1798. (Dove, Alfred, Forster, Johann Reinhold, în *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol.7, 1878, 166–172).

³⁷ Kenghelaș 1811, 76–77.

³⁸ Johann August Eberhardt s-a născut în Principatul Halberstadt. A studiat teologia la Halle și a devenit profesorul particular al mezinului familiei baronului von der Horst. În anul 1764 a plecat la Berlin unde l-a întâlnit pe Moses Mendelssohn, la inițiativă căruia a publicat în anul 1772 lucrarea *Neue Apologie des Socrates*. În discursul său apologetic a militat pentru toleranța religioasă. Pe lângă Kenghelaș a fost profesorul lui Dositei Obradovici și Friedrich Schleiermacher. În anul 1786 a fost numit membru al Academiei din Berlin. A murit în anul 1809 la Berlin. A publicat următoarele

³¹ Zeremski 1927, 362; Raicovici 1880, 47.

³² Wolfgang Ludwig Krafft, fiul academicianului Georg Wolfgang Krafft, a fost unul dintre cei mai renumiți astronomi și fizicieni germani ai timpului său. Cea mai importantă lucrare a sa, dedicată astronomiei, este intitulată *Theoria motus lunae*. În anul 1782 a fost numit profesor de matematică, iar mai târziu profesor inginer la corpul de cadeți. A fost pedagogul copiilor țarului Pavle al Rusiei și membru al Academiei imperiale ruse, unde a scris mai multe manuale dedicate studiului astronomiei pentru cursanții săi. Pentru meritele sale în domeniul astronomiei, unul dintre craterele Lunii, cu diametrul de 51 de km, îi poartă numele. Cele mai importante lucrări ale sale sunt: *Essai sur la méthode de trouver la latitude sur mer par les hauteurs simultanees de deux astres*, 1799 și *Méthode de Krafft, pour reduire la distance apparente de deux astres à la distance vraie*, 1812. (Siegmond Günther: Krafft, Wolfgang Ludwig, în *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1883, 20).

³³ Zeremski 1927, 362; Kenghelaș 1811, 22; Karadjici 1910, 73; Cakra 1868, 163.

³⁴ Vuța 2010, 430; Grubici 2010, 8.

³⁵ Zeremski 1927, 363; Kenghelaș 1811, 208; Raicovici 1880, 47; Bugarski 2012, 70.

Hermann Nimaer³⁹, pedagog și teolog, a avut un impact covârșitor asupra formării sale ca cercetător științific, dar și pentru a cunoaște mai bine postulatele filosofiei raționale germane. Anii petrecuți la Halle au fost exploatați la maximum de Pavle, deoarece fluxul de informații care venea înspre el a fost asimilat foarte repede, devenind unul dintre studenții fruntași ai universității, apreciat de colegi, de multe ori aclamat și denumit *Bursehenehfts König*⁴⁰. În această calitate de *rege al organizației studențești*, Kenghelaș a participat la diferite dezbateri, câștigând aprecierea și simpatia celor mai marcante personalități ale vieții publice. Istoriografia a consemnat că la o astfel de întrunire la care era prezent însuși regele Prusiei Friedrich cel Mare, Kenghelaș, excelând în cunoștințe, a câștigat atenția regelui, care la un moment dat s-a apropiat de el, și-a scos sabia și i-a înmănat-o în semn de recunoștință, spunând: „Aveți aici, coleg drag, sabia mea pentru amintire” (*Da haben Sie, Herr Collega, meinem Degen zum Andenken*)⁴¹. În toamna anului 1794, la finalizarea studiilor, Pavle a primit titlu de doctor în filosofie, drept și „alte științe”⁴². Este interesant de urmărit și activitatea lui la Viena. Unul dintre biografi săi amintește de prezența lui la unele cursuri de drept la Viena⁴³. Chiar mai mult, există opinii că în anul 1792 a fost unul dintre promotorii revistei *Славено-сербске вједомости*, un

ziar cu caracter politic, panslavist, editat de Stefan Novacovici la Viena⁴⁴.

De la ales al poporului la stareț de mănăstire. Primele încercări ale vieții

Proaspătul doctor în teologie, drept și filosofie, acumulând un impresionant bagaj de cunoștințe, lasă în urmă importante centre universitare din Europa, cu șanse mari la o promițătoare carieră științifică, și se întoarce la Kikinda. În autobiografia sa menționează că a ajuns acasă la data de 5 septembrie 1794. În drumul spre casă a trecut prin Saxonia, Cehia și Austria, iar când a ajuns acasă părinții, frații și ceilalți nu l-au putut recunoaște⁴⁵. Pavle a venit la Kikinda complet maturizat, dar mai presus de toate hotărât să-și pună în aplicare toate cunoștințele acumulate și atât de bine asimilate în timpul periplului științific la cele mai importante centre culturale ale Europei. Acest tânăr de 28 de ani, de statură mijlocie, cu fața blajină și voce răsunătoare s-a înfățișat în fața cunoscuților ca doctor în științe, iar cei care au venit să-l salute, au ieșit în întâmpinarea sa cu steaguri, deoarece s-a dus deja vestea că a fost decorat de însuși regele german⁴⁶. Cât se poate da crezare celor relatate cu privire la primirea lui Kenghelaș este greu de precizat, dar un lucru rămâne cert, că acesta a fost unul dintre cei mai de seamă oameni ai acestui oraș la data respectivă. Să nu uităm nici faptul că familia sa a avut un statut aparte în cercurile înalte ale urbei, deoarece tatăl său a fost ales senator pe viața al districtului Kikinda. Oricum, întoarcerea printre bănașeni a produs o mare bucurie, mai ales în momentele grele pentru populația din Kikinda.

Anume, populația din districtul Kikindei nu a fost mulțumită de prestația reprezentanților săi în fața magistratului și a nobilimii maghiare, care căutau să reducă drepturile și privilegiile comunităților ortodoxe. Încă în cursul anului 1793 populația din district a început să formeze o comisie care să se înfățișeze în fața împăratului Franz II pentru a-și prezenta revendicările. Unele izvoare istorice, precum și autobiografia lui Kenghelaș, arată că acesta a fost ales membru al acestei comisii, alături de Iovanovici și Mihailo Perici. Dacă avem în vedere faptul că Pavle a fost numit delegat al comisiei la data de 3 martie 1793, adică în perioada în care era încă la studii, putem deduce că întoarcerea acestuia în Banat a avut un scop precis și definit politic⁴⁷.

lucrări: *Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens* (Berlin, 1776); *Von dem Begriff der Philosophie und ihren Theilen* (Berlin, 1778); *Lobschrift auf Herrn Johann Thunmann Prof. der Weitweisheit und Beredsamkeit auf der Universität zu Halle* (Halle, 1779); *Vorbereitung zur natürlichen Theologie* (Halle, 1781); *Amyntor, eine Geschichte in Briefen* (Berlin, 1782); *Über die Zeichen der Aufklärung einer Nation* (Halle, 1783); *Theorie der schönen Künste und Wissenschaften* (Halle, 1783); *Vermischte Schriften* (Halle, 1784); *Neue vermischte Schriften* (Halle, 1786); *Allgemeine Geschichte der Philosophie* (Halle, 1788), *Versuch einer allgemeinen-deutschen Synonymik* (Halle – Leipzig, 1795–1802); *Handbuch der Aesthetik* (Halle, 1803–1805). (Giorgio Tonelli, *Johann August Eberhard, in The Encyclopedia of Philosophy*, Collier Macmillan, 1967).

³⁹ August Hermann Nimaer a studiat teologia la Halle între anii 1771 și 1777. La data de 18 aprilie 1777 a fost promovat doctor în teologie. A publicat următoarele lucrări: *Charakteristik der Bibel* (Halle 1775–1782); *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts* (Halle 1796); *Handbuch für christliche Religionslehrer* (Halle 1795); *Leitfaden der Pädagogik und Didaktik* (Halle 1802); *Lehrbuch für die obere Religionsklassen in Gelehrtschulen* (Halle 1843). (Rudolf W. Keck, Niemeyer, August Hermann. în *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg 1993, 733–735).

⁴⁰ Vuța 2010, 430.

⁴¹ Raicovici 1880, 47.

⁴² Grubici 2010, 10.

⁴³ Costici 1952, 234.

⁴⁴ Ciacara 1868, 159-160; Novacovici 1869, 27, 38; Obermayer 1965, 294; Deianat 2004, 13.

⁴⁵ Zeremski 1927, 363; Bugarski 2012, 70.

⁴⁶ Raicovici 1880, 48.

⁴⁷ Grubici 2010, 11.

Delegația în frunte cu Kenghelaș s-a înfățișat în fața împăratului, obținând rezultate foarte bune, deoarece împăratul a promis rezolvarea unor situații neplăcute și a concretizat în fapt cele promise. Însă pentru membrii delegației acest periplu în numele conaționalilor avea sa-i coste scump. Administrația comitatului Torontal, la vestea intervenției acestei delegații în fața împăratului, a cerut de îndată de la magistrat date referitoare la cei care au făcut parte din delegație și din ce bani s-au achitat costurile de deplasare. Mai mult, autoritățile administrative ale comitatului l-au atenționat pe episcopul de Timișoara Petar Petrovici în privința conduitei lui Kenghelaș, acesta nemaifiind agreat de către autorități. Episcopul Petrovici a transmis membrilor delegației temerile sale că situația ar putea degenera, sugerându-le să intervină din nou la Viena pentru rezolvarea acestei situații tensionate⁴⁸.

Spre deosebire de ceilalți, Kenghelaș a refuzat să meargă la Viena în fața împăratului pentru a-i cere intervenția pe lângă autoritățile comitatense. A început o primă corespondență cu mitropolitul Stratimirovici, dar s-a dus totuși la Viena pentru a-l întâlni pe episcopul Petar Petrovici, care deținea funcția de consilier și secretar al împăratului. Întâlnirea dintre cei doi s-a produs pe fondul dorinței lui Kenghelaș de a se călugări. În autobiografia sa, Kenghelaș amintește că episcopul Petrovici a fost primul care i-a sugerat timp de doi ani la rând să intre în rândul clerului, fiind scutit astfel de problemele care au apărut între timp cu autoritățile comitatense, dar și din cauza serviciilor pe care le putea aduce pentru episcopie și popor⁴⁹. Episcopul Petar Petrovici⁵⁰ a văzut în persoana lui

Kenghelaș o oportunitate de a ridica la un rang superior personalul episcopiei, iar prin autoritatea lui Kenghelaș treburile episcopiei să cunoască o nouă ascensiune.

Vestea că va intra în clerul bisericesc l-a bucurat foarte mult pe Kenghelaș. Episcopul Petrovici la hirotonisit ipodiacon la data de 28 iunie 1796, în ziua prăznirii Înălțării Domnului, în biserica grecească din Viena. Mai apoi, la rugămintea episcopului Petrovici, episcopul Dionisie Popovici l-a hirotonisit diacon la Buda, în biserica Pogorării Sfântului Duh, în data de 8 iulie 1796, iar în curând a devenit și arhidiacon⁵¹.

Kenghelaș a venit la Timișoara împreună cu episcopul Petrovici, unde au rămas până în luna septembrie a anului 1796, iar după aceea s-au întors la Viena, unde Kenghelaș a devenit referentul episcopului Petrovici. La data 1 august 1798 cei doi s-au întors la Timișoara. Petrovici i-a încredințat lui Kenghelaș rezolvarea problemelor din consistoriul episcopiei și alte treburile importante⁵². La 18 octombrie 1798 diaconul Pavle a fost călugărit, păstrându-și numele de botez, fiind alăturat obștii Mănăstirii Sfântul Gheorghe, iar mai apoi hirotonisit ieromonah în aceeași mănăstire, prin episcopul de Vârșeț Iosif Iovanovici Șakabent⁵³. La data de 28 octombrie 1798 a fost hirotonisit de episcopul Petar Petrovici arhimandrit în catedrala episcopală sârbă din Timișoara și numit stareț al Mănăstirii Sfântul Gheorghe. Instalarea oficială ca stareț al mănăstirii în fața obștii mănăstirești s-a petrecut la data de 8 noiembrie 1798 în prezența protopopului de Timișoara, Iovan Șuboni, parohului din cartierul timișorean Fabric, Kiril Radosavljevici, juristului consistoriului eparhial, Simeon Petrovici, solgabirovului Iosif Kardos și juratului Labody din partea autorităților comitatense⁵⁴.

Kenghelaș a deținut pe lângă funcția de stareț al mănăstirii Sfântul Gheorghe și pe cea de locțiitor al episcopului Petrovici. Imediat după numirea sa ca locțiitor arhieresc, cel mai probabil în luna noiembrie 1798, Kenghelaș a trimis tuturor oficiilor parohiale de pe cuprinsul episcopiei, la data de 30 decembrie 1798, un îndemn la respectarea sfințeniei Sfintei Taine a Botezului, iar copiilor să le fie date la botez numele sfinților din calendar. Este totodată singura circulară scrisă de Kenghelaș în această funcție deoarece în scurt timp lucrurile vor lua o întorsătură nefavorabilă lui⁵⁵.

⁴⁸ Bugarski 2012, 71; Grubici 2010, 11.

⁴⁹ Bugarski 2012, 71.

⁵⁰ Episcopul Petar Petrovici s-a născut în familia nobiliară Petrovici de Karlowitz. Ca trimis al mitropolitului Pavle Nenadovici a urmat cursurile facultății din Halle. A fost unul dintre cei mai mari raționaliști și susținători ai despotismului luminat. De asemenea a susținut enciclopedia franceză, fiind o perioadă chiar adept al ideilor revoluției franceze din anul 1789. Contrar mitropolitului de Karlowitz Moisie Putnik, a fost susținătorul politicii duse de Casa de Habsburg în privința inarticulării. A fost unul dintre contracandidații mitropolitului Stefan Stratimirovici la sinodul elector de la Timișoara din anul 1790. A deținut funcția de consilier regal și a fost conducătorul Cancelariei ilire între anii 1790–1792, fiind socotit tot timpul omul de legătură al populației ilire cu cancelaria Vienei. Kenghelaș a avut neșansa ca după toate numirile în cele mai înalte funcții din cadrul episcopiei de Timișoara, dar când încă statutul său nu a fost nici pe departe definit, cel mai mare susținător al său, episcopul Petrovici, să moară în anul 1800, fiind înmormântat în cripta catedralei ortodoxe sârbe din Timișoara. (Сава, епископ шумадијски, Српски јерарси од деветог до двадесетог века, Крагујевац (1996), 403).

⁵¹ Bugarski 2012, 71.

⁵² Bugarski 2012, 71.

⁵³ Bugarski 2012, 71.

⁵⁴ Bugarski 2012, 71.

⁵⁵ Grubici 2010, 12.

Istoriografia încă nu a ajuns la un numitor comun în ceea ce privește aversiunea mitropolitului de Karlowitz, Stefan Stratimirovici⁵⁶ față de arhimandritul Pavle Kenghelaș⁵⁷. Cert este că imediat după numirea acestuia ca stareț al Mănăstirii Sfântul Gheorghe, mitropolitul Stratimirovici a cerut ca numirea să fie retrasă. Mitropolitul imputa episcopului Petrovici că nu l-ar fi consultat în privința acestei numiri. Mitropolitul chiar a cerut autorităților civile să-l depună din funcție pe Kenghelaș, ceea ce s-a și întâmplat în prezența a doi jandarmi de praznicul Botezului Domnului din anul 1799, în locul său fiind numit alt stareț în persoana egumenului Avgustin Petrovici⁵⁸. Episcopul

⁵⁶ Mitropolitul de Karlowitz, Stefan Stratimirovici, s-a născut la data de 17 iulie 1745 în familia nobiliară Stratimirovici de Kulpin. A absolvit cursurile liceelor de la Kulpin și Begheci, gimnaziul la Novi Sad, filosofia și dreptul la Viena și Buda, iar teologia la Karlowitz. După tunderea în monahism a urcat repede pe scara ierarhică, devenind starețul Mănăstirii Cruședol la data de 15 august 1784. La 15 mai 1786 a fost numit episcop de Buda. A fost unul dintre cei mai mari susținători ai inarticulării în corpul legilor ungare a privilegiilor obținute de patriarhul Arsenie III Cernoevici, în opoziție cu *naționalității* conduși de episcopul de Timișoara Petar Petrovici. Susținut masiv de cea mai mare parte a nobilimii ortodoxe, contrar dorințelor curții Vieneze, a fost ales mitropolit al Karlowitzului la soborul de la Timișoara din anul 1790, unul dintre contracandidații săi fiind episcopul de Timișoara Petar Petrovici. În anul 1792 a întemeiat Gimnaziul de la Karlowitz, în anul 1794 Seminarul Teologic de la Karlowitz, iar în anul 1797 Stefaneumul. A participat activ la răscoala sârbilor din anul 1804. Dorind conservarea limbii slavo-sârbe s-a împotrivit reformelor lui Dositei Obradovici și Vuk Stefanovici Karadzici. A murit la data 24 septembrie 1836. (Сава, епископ шумадијски, Српски јерарси од деветог до дваесетог века, Крaгыјевац (1996), 469–472).

⁵⁷ Trebuie totuși precizat că cei doi sunt reprezentanții a două curente distincte. Pe de o parte ierarhia superioară a Karlowitz-ului, care pe lângă grija spirituală pe care trebuia să o poarte ortodocșilor mai ales în părțile unde riscul de trecere la catolicism a fost foarte mare, avea și o grijă aparte de a păstra nealterată credința în dogmele bisericii răsăritene, care nu a fost pregătită să răspundă în vreun fel noilor idei și curente filosofice venite din centrul și vestul Europei. De aceea orice formă de manifestare ieșită din rigorile dogmatice trebuia limitată. Pe de altă parte, persoana lui Pavle Kenghelaș a beneficiat de sprijinul episcopului Petar Petrovici, care la rândul său era un adept al reformelor despotismului luminat, un susținător al culturii și ideilor franceze, căruia persoana lui Kenghelaș i s-a părut a fi ideală pentru reforma gândirii intelectuale a credincioșilor păstoriți de acesta. Într-adevăr Kenghelaș niciodată nu a negat faptul că dorea episcopatul, dorință care în fond este un deziderat biblic *ca cel ce dorește episcopat un lucru bun dorește* (I Tim. 3,1). De aceea în opinia sa accederea la cea mai înaltă treaptă ierarhică nu a fost privită ca o ambiție profesională, ci ca o modalitate de liberă exprimare a ideilor filosofice și teologice puse exclusiv în slujba modernizării gândirii intelectualității bănățene și a bisericii ortodoxe.

⁵⁸ Grubici 2011, 12.

Petar Petrovici a rămas susținătorul lui Kenghelaș, deoarece l-a cunoscut cel mai bine și avea o viziune clară asupra organizării vieții bisericești în Episcopia Timișoarei. De aceea a încercat în mai multe rânduri să-l înduplece pe mitropolit să revină asupra deciziilor sale, dar încercările sale, de fiecare dată, au rămas în zadar. Chiar s-a purtat o intensă corespondență în cursul anului 1799 între episcopul Petrovici și mitropolitul Stratimirovici, dar care a rămas, pentru moment, fără rezultate pozitive în ceea ce-l privea pe Kenghelaș. Epuizându-se toate modalitățile de a-l convinge pe mitropolit să revină asupra deciziei în ceea ce-l privea pe Kenghelaș, episcopul Petrovici s-a adresat la data 1 decembrie 1799 însuși împăratului Franz II⁵⁹. Episcopul Petrovici a ezitat foarte mult timp să-i ceară împăratului să intervină, putând profita în acest sens de apropierea sa de curtea Vieneze, însă a lăsat ca lucrurile să-și urmeze cursul firesc. În cele din urmă, printr-o hotărâre imperială, arhimandritul Pavle a fost repus la începutul anului 1800 în funcția de stareț al mănăstirii⁶⁰.

Apariția pe scena publică și eclesiastică a lui Pavle Kenghelaș a fost marcată pe de o parte de bucuria revederii cu conaționalii săi, de recunoaștere a meritelor academice și accederea la o dregătorie înaltă de reprezentant al poporului în fața împăratului. Pe de altă parte ascensiunea fulminantă, chiar de invidiat la numai treizeci de ani pe o scară ierarhică mult dorită, a agitat puternic spiritele în rândul Mitropoliei de Karlowitz. În această funcție Pavle s-a bucurat de sprijinul neîncetat al episcopului Petar Petrovici, căruia i-a rămas fidel până la moarte, dar și de relațiile episcopului Petrovici și personalitatea sa în rândurile cancelariei Vieneze. Pe de altă parte se pare că această autoritate nu a fost suficientă pentru a-l convinge și pe mitropolitul Stratimirovici. Pavle încă nu avea anii și experiența necesară pentru a cunoaște toate subtilitățile vieții cancelare, dar avea voința și sprijinul episcopului Petrovici pentru a reforma viața eclesiastică a Episcopiei de Timișoara. În duhul iluminismului dorea ca preoții să aibă o bogată cultură, să știe nu doar a citi din cărțile bisericești, ci prin cunoaștere să vadă adevăratele valori spirituale și ca atare să le transmită credincioșilor. Este de recunoscut aici ideea filosofică a lui Immanuel Kant, conform căreia un popor fără cultură e un popor ușor de manipulat, ceea ce Kenghelaș nu putea permite să se întâmple cu poporul din care făcea parte.

⁵⁹ Nici 1912, 140.

⁶⁰ Nici 1912, 139.

Profesor de seminar

Iluminismului cultural în foarte scurt timp i s-a alăturat elementul ecleziastic. Fenomenul este explicabil deoarece din dorința de a se menține în spiritul ortodox, clerul și poporul trebuiau să aibă o cultură și cunoaștere a propriei religii, să conștientizeze anumite dogme teologice și din considerente de ordin rațional să rămână în sânul bisericii ortodoxe. Dacă se are în vedere că în anul 1758, la îndemnul mitropolitului de Karlowitz, Pavle Nenadovici, s-a desfășurat un examen general privind cunoștințele preoților, rezultatele arătând că mai bine de jumătate se limitau doar la a sluji Sfânta Liturghie, accesul la informațiile dogmatice, istorice sau culturale fiind restrâns din cauza lipsei materialului de studiu, atunci putem înțelege de ce ideile iluminismului au avut atât de mare succes în rândul clerului ortodox din Banat⁶¹. La soborul de la Timișoara din anul 1790 s-a născut ideea de a lua ființă un seminar teologic pentru pregătirea cadrelor clericale și a învățătorilor, neconcretizându-se însă nimic până în anul 1800, când episcopul de Timișoara, Petar Petrovici, a hotărât înființarea unui curs pentru preoți și mireni.

Această activitate lăudabilă a episcopului de Timișoara i-a adus în prim plan pe doi dintre cei mai învățați bănățeni ai momentului: arhimandritul Pavle Kenghelaș și Mihai Martinovici Roșu⁶².

⁶¹ Ruvaraș 1914, 32.

⁶² Mihai Martinovici Roșu s-a născut în satul timișean Jadani, din părinți țărani. A studiat mai întâi cu preotul satului, iar din 1763 a fost dus de tatăl său la Timișoara, să studieze cu părintele Chiril, întrucât școlile românești erau inexistente. În 1777 împărăteasa Maria Theresa a dat legea intitulată *Ratio educationis*, care deschidea drumul pentru înființarea școlilor naționale în interiorul Imperiului habsburgic. Astfel, în 1779 s-au înființat primele cursuri normale la Timișoara, care se țineau în limba sârbă, pe perioada verii, timp de 3 luni pe an. Mihai Roșu a fost cel care traducea aceste cursuri în românește. Dascăl și teolog, el a tradus în 1790 teologia din limba slavă în românește, pe care o predă mai departe viitorilor preoți. Printre studenții săi s-a aflat și Dimitrie Țichindeal, un alt personaj cheie în lupta românilor bănățeni pentru emancipare. Mihai Roșu a fost profesor de școală normală și de teologie, precum și preot al bisericii din Timișoara, până în 1794. Era poliglot, cunoștea la perfecție cinci limbi. În acest an se reîntoarce în satul său natal, Jadani. Aici se dedică scrisului. S-a stins din viață la 18 septembrie 1822 în satul natal, unde a fost și înmormântat. Cea mai importantă lucrare a lui Mihai Roșu se intitulează *Normalul, de lipsă cărțice pentru învățătorii a Neuniților rumânești mai mici școle*, în practică un manual de școală tradus în românește (în 1775), dintr-o carte sârbească, și publicat în 1785. A doua lucrare mai importantă a lui Roșu este *Teologia*, tradusă din limba slavă. A mai scris și *Florariul* pentru folosul tuturor iubitorilor de învățătură, publicată postum în 1831, de către elevul său Pavel Lazărescu. A mai tradus cărți bisericești din greacă sau sârbă, publicate apoi de protopopiatul ortodox

Alegerea episcopului Petar Petrovici de a-i numi pe cei doi drept profesori ai acestui curs a avut un raționament bine definit. La acest curs au participat 121 de preoți și diaconi din episcopia de Timișoara, care avea în subordinea ei deopotrivă preoți sârbi și români. Din cei 121 de cursanți au fost 71 de sârbi și 50 de români; de asemenea au urmat cursurile cu predare în limba română și 74 de mireni. Din această cauză episcopul Petar Petrovici l-a numit pe Pavle Kenghelaș pentru predarea cursurilor în limba sârbă, iar pe Mihai Martinovici Roșu pentru predarea cursurilor în limba română.

Deschiderea solemnă a cursurilor a avut loc la data de 19 aprilie/ 2 mai 1800. Din relatările lui Mihai Martinovici Roșu despre acest curs desprindem câteva idei esențiale în ceea ce privește structura organizatorică: conducătorul acestuia a fost numit arhimandritul Pavle Kenghelaș, iar cei prezenți au putut participa la cursuri de: teologie dogmatică, Istorie bisericească, Canoanele sfinților apostoli, Învățătura apostolilor, teologie pastorală și exegeză biblică. Pavle Kenghelaș, în prezența a patru preoți și doi diaconi, a slujit Sfânta Liturghie, iar mai apoi la reședința episcopală a deschis oficial în prezența episcopului Petar Petrovici, a reprezentanților administrației locale și a unui număr foarte mare de credincioși, precizându-se că se vine în întâmpinarea educației poporului sârb și român și pentru a fi alungată prostia și păcăleala. Discursul a avut un efect atât de puternic asupra ascultătorilor, încât multora le-au dat lacrimile de bucurie⁶³. La data de 23 aprilie/ 6 mai 1800 de praznicul Sfântului Mare Mucenic Gheorghe, arhimandritul Pavle Kenghelaș împreună cu preoții parohi și ceilalți cursanți au participat la Sfânta Liturghie și celelalte solemnități cu ocazia hramului bisericii din cartierul orașului Timișoara Fabric. Bagajul impresionant de cunoștințe acumulate de Kenghelaș în anii studiilor prin Europa și Rusia, spiritul organizatoric și oratoric l-au făcut foarte apreciat între cursanți, care la terminarea cursurilor și-au exprimat satisfacția că într-un timp atât de scurt (19 aprilie – 4 iulie) s-au îmbogățit cu atât de multe cunoștințe.

Unul dintre cei mai remarcanți cursanți, Dimitrie Țichindeal⁶⁴, i-a descris în câteva cuvinte

din Timișoara. A scris numeroase cărți, mare parte dintre ele rămase doar sub formă de manuscris și care nu au avut ocazia să fie publicate din cauza greutăților pe care le presupunea publicarea în contextul feudal. (Aurel Cosma, *Bănățeni de altă dată*, vol. I, Timișoara, 1933).

⁶³ Costici 1926, 163–165.

⁶⁴ S-a născut în anul 1775 la Becicherecul Mic. A urmat studiile la școlile sârbești din satul natal și din Timișoara. Odată terminate studiile, devine învățător la Belinț și Beregsău,

pe cei doi profesori ai seminarului: „Dumnezeirea a bine voit a trimite nouă mai vârtos însă preoțimei noastre luminarea cea trebuincioasă și izbăvirea de nebulii și de credinți deșarte, prin preacinstitul, înalt învățatul Pavel Kengelați, arhimandritul mănăstirii S. George și doctor în sfânta teologie, în reședința episcopescă a Timișorii. Acesta din desul vrednic de laudă bărbat din dumnezeiască grădină a cules florile acele, pe care prorocii și apostolii și cei mai slăviți ai tuturor popoarelor învățători cu înțelepciunea lor le-au sădit; iar nouă spre buna mirosire a faptelor bune și spre luminarea minții prin noi le sădește și ni le împărtășește. Iară a doua prin mult făcătorul de bine Mihail Martinovici, tâlcuitorul teologiei în reședința episcopescă a Timișorii”⁶⁵. Activitatea lui Kenghelaț la aceste cursuri era menită să-i consolideze și mai mult autoritatea în rândul clerului și a credincioșilor din episcopia de Timișoara, mai ales în acele momente în care era contestat de către mitropolitul Stratimirovici. Pentru Pavle Kenghelaț se întrevădea o promițătoare carieră de cercetător, om de știință, teolog și de ce nu de viitor ierarh.

Încercările vieții și activitatea intelectuală

La data de 23 decembrie 1800 s-a stins din viață episcopul de Timișoara Petar Petrovici, cel care de-a lungul timpului a fost un apărător al lui Kenghelaț.

iar mai apoi inspector școlar. În 1805 participă la campania împotriva lui Napoleon în calitate de confesor militar. La 29 iunie 1807, din calitate de preot paroh al Becicherecului-Mic, împreună cu protopopul Ștefan Atanasievici al Lugojului, protopopul Gheorghe Petrovici din Belinț și preotul Petru Popovici din Bocșa îi prezintă o petiție împăratului Francisc I, în numele tuturor românilor din Banatul Timișan, prin care se susțineau drepturile românilor și se stăruia pentru cultura națională românească, argumentând vechimea elementului românesc prin vechimea elementului romanic și se solicita numirea unui director român peste școlile românești din Banat. În 1814 îi apare la Buda *Filosoficești și politicești prin fabule morale în învățături. Acum întâia oară culese și într-acest chip pe limbă românească întocmite...* – o traducere după același luminat sârb, Dositei Obradovici. În luna iunie a aceluiași an este revocat din funcția de profesor, deoarece se afla, împreună cu Moise Nicoră și C. Diaconovici-Loga, în fruntea unei acțiuni pentru numirea unui episcop român la Arad, care ar fi putut sprijini revendicările naționale ale românilor și organiza viața culturală în Banat. Autoritățile îi confiscă fabulele, sub acuzația că s-ar ridica contra constituției imperiale. Totuși, reușește să mai activeze la Arad până în iunie 1815. Se retrage în satul său natal, iar în toamna anului 1817 se îmbolnăvește grav. La 20 ianuarie 1818 se stinge din viață la vârsta de numai 43 de ani, într-un spital din Timișoara. Este îngropat în satul său natal, Becicherecu Mic, conform dorinței sale. (George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1941, 80).

⁶⁵ Țichindeal 1802, 13.

După ce obștea Mănăstirii Sfântul Gheorghe a refuzat să-l primească în rândul ei și după moartea stareșului Mănăstirii Bezdin Chiril Seculici, episcopul Petar a intenționat să-l numească pe Kenghelaț stareț la această mănăstire. Însă cum numirile lui Kenghelaț au devenit deja o problemă care avea rezolvare doar prin intervenția împăratului, iar episcopul Aradului Pavel Avakumovici, cel care a fost însărcinat pentru a cerceta acest caz, întârzie să se pronunțe, Kenghelaț a fost obligat să intre în obștea mănăstirii Bezdin. Au urmat doi ani de pribegie a lui Pavle Kenghelaț. A întreprins o călătorie la Karlowitz pentru a cere lămuriri privind aversiunea mitropolitului față de el, s-a întors la ascultare ca simplu ieromonah, a încercat fără sorți de izbândă să găsească înțelegere la noul episcop de Timișoara Stefan Avakumovici, și-a oferit serviciile episcopului unit Ignatie Darabant⁶⁶, iar la finalul anului 1802, abandonat de toți, a trăit pe domeniul unui bogat negustor din mahalaua Timișoarei. Despre acești ani Kenghelaț scria plin de amărăciune: „...astfel am ajuns să fiu urât de toți și batjocorit, fără vreun venit și prieten, fără vreo cercetare a faptelor mele, lăsat la voia sorții timp de doi ani și jumătate, lucrând cu mâinile mele în grădină și din milostenii am trăit și m-am îmbrăcat.” Într-un final împăratul nu a așteptat deciziile episcopului Pavle Avakumovici și a ordonat o cercetare mai amănunțită, care a dovedit nevinovăția și acuzațiile nefondate la adresa lui Kenghelaț. Astfel la mijlocul anului 1803 printr-o circulară imperială, Pavle Kenghelaț a fost repus în treapta de arhimandrit și numit stareț al Mănăstirii Sfântul Gheorghe⁶⁷.

Kenghelaț spera că odată cu numirea în funcția de stareț au luat sfârșit necazurile care timp de aproape trei ani l-au ținut captiv în vâltoarea vieții. Spera totodată că se va produce o conciliere cu mitropolitul Stratimirovici și episcopul Avakumovici. Însă, după moartea episcopului unit Ignatie Darabant din anul 1805 a fost descoperită corespondența celor doi, precum și corespondența cu episcopul greco-unit Samuil Vulcan⁶⁸. Sinodul

⁶⁶ Ignățiu Darabant, uneori Ignatie Darabant, (octombrie 1738, Vicea, după alte surse Mineu – 31 octombrie 1805, Oradea) a fost episcop unit de Oradea, promotor al emancipării românilor prin cultură, coautor al petiției *Supplex Libellus Valachorum*, fondator al seminarului diecezan și al Catedralei Sf. Nicolae din Oradea. (Radu Iacob, *Istoria diecezei române unite a Orăzii Mari. Scrisă cu ocazia aniversării de 150 de ani de la înființarea aceleia*, Oradea (1932), 76–89).

⁶⁷ Zeremski 1927, 359.

⁶⁸ Samuil Vulcan s-a născut la 1 august 1758, în satul Veza, azi încorporat în orașul Blaj. Consacrarea sa episcopală a fost săvârșită în 1807 de episcopul Ioan Bob. În anul 1828 a întemeiat liceul românesc din Beiuș, care astăzi îi poartă numele.

de la Karlovitz, din anul 1807, nu a dezbătut această problemă, dar la insistențele mitropolitului Stratimirovici, lui Pavle Kenghelaț i-a fost limitat pentru totdeauna accesul la treapta episcopală. Kenghelaț a acceptat să petreacă o perioadă de șapte ani de penitență, exprimându-și regretele dacă a greșit față de biserică sau în vreun fel.

Perioada de penitență dintre anii 1807–1814 a însemnat pentru Kenghelaț perioada de grele încercări spirituale. În autobiografia sa menționa că „au fost șapte ani lungi când mi-a fost interzis să officiez orice euharistie, nu am putut ține nici o predică, nu am luat parte la nici o ședință consistorială, nici nu am putut să fiu în afara mănăstirii. Într-un singur cuvânt am fost tratat la mănăstire ca un deținut, păzit fiind de călugării care mi-au fost subordonați”⁶⁹. Cu toate acestea această perioadă a fost și una dintre cele mai prolifiche ale cărturarului Kenghelaț. La începutul penitenței din anul 1807, Kenghelaț a remarcat faptul că în literatura sârbă nu exista un manual de geografie. Călătoriile efectuate și bagajul de cunoștințe cu care era înzestrat l-au îndemnat să înceapă un studiu amplu asupra geografiei europene. Însă evenimentele politice care se petreceau în Europa în legătură cu războaiele napoleoniene, precum și situația politică incertă în ceea ce privește stabilirea unor granițe teritoriale, au făcut ca acesta să întârzie publicarea acestei lucrări. Însă totodată a remarcat și faptul că literaturii de specialitate sârbe îi lipsește cu desăvârșire un tratat de istorie naturală. Cel mai probabil Pavle Kenghelaț a început acest tratat în anul 1808 sau 1809, finalizându-l în anul 1811, când a fost tipărită prima parte la Buda prin grija negustorului timișorean Gheorghe Stefanovici, intitulată *Iestestvoslovie*. Inițial Kenghelaț a dorit ca lucrarea să fie tipărită în patru volume: primul care trata istoria naturală, al doilea avea să fie un tratat de zoologie, al treilea un tratat de botanică iar al patrulea volum avea să fie dedicat studiului mineralelor. Din păcate pentru științele naturale, dar și pentru opera de pionierat a lui Kenghelaț, aceasta s-a lovit încă odată de aversiunea mitropolitului Stratimirovici și episcopului Avakumovici. Chiar episcopul Avakumovici a intervenit pe lângă autoritățile civile din Timișoara pentru a interzice negustorului Stefanovici să vândă cartea. Din

A contribuit la dezvoltarea culturii românilor ardeleni, mai ales prin finanțarea publicării lucrărilor corifeilor Școlii Ardelene. Pe românii ortodocși din Arad i-a sprijinit să-și aleagă episcop român. A fost numit de Nicolae Iorga „ocrotitorul întregii culturi românești”. (Ioan Chindriș, *Luministul Samuil Vulcan. (Crâmpoie inedite)*, în *Crisia*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, X (1980), 583–587).

⁶⁹ Grubici 2010, 17.

această lucrare a fost tipărită doar prima parte, celelalte trei părți au rămas netipărite, doar în manuscris, pierzându-se urma.

Gândirea filosofică a lui Kenghelaț transcende problemele personale și profesionale pe care acesta le-a avut imediat după primirea cinului monahal. Cu siguranță putem vorbi și de o latură intelectuală a lui Kenghelaț, care nu a putut fi înfrântă de nici o epitimie sau canon, căreia greutatea și povara încercărilor vieții au putut să-i dea doar o notă de aprofundare și seriozitate în gândire. Putem spune chiar că încercările personale și profesionale au conturat și definitivat și mai mult personalitatea intelectuală a cărturarului Pavle Kenghelaț, care chiar și la cele mai mari eșecuri profesionale a rămas fidel gândirii raționale în duh cu epoca în care trăia și din care făcea parte. Apariția lui Kenghelaț pe scena raționalismului bănățean este în strânsă legătură cu popularitatea crescândă în rândurile intelectualilor bănățeni a științelor naturale⁷⁰. Fie că a apărut prin intervenția raționalismului la Voltaire sau a sentimentalismului la Jean Jacques Rousseau, deismul a fost unul dintre principalele curente pe care l-a adoptat filosoful eclesiastic Kenghelaț în cercetările sale în care a încercat rațional să explice teoria creației, dar contrar mesajului deist, să-l rețină pe Dumnezeu în istoria și dezvoltarea creației.

În introducerea primului volum din *Iestestvoslovie*, Kenghelaț încearcă să-și expună motivele care l-au condus la redactarea acestei lucrări. Printre altele spunea că „nu există om care se poate numi înțelept dacă istoria și ființa lucrurilor nu o cunoaște”. Este oarecum în ton cu un contemporan al său, fizicianul Atanasie Stoicovici, care afirma la rândul său că „este necesară cercetarea istoriei naturale, deoarece omul trebuie nu doar să-și mențină poziția în natură, ci să-și consolideze această poziție”⁷¹. Dacă se are în vedere că perioada studiilor Kenghelaț le-a petrecut în plin iozefinism luminat, care i-a determinat orientarea către iluminare prin știință, este lesne de înțeles de ce și el

⁷⁰ Dionisie Novacovici (1705–1767) a publicat un articol teologico-filosofic sub forma unui catehism intitulat *Историја натуралнаја филозофов од префекта петроварадински училишта*, Iovan Raici un îndrumător geografic intitulat *Краткоје руководство в познаније земно-воднаго круга*, iar Manoilo Iancovici, membru al societății *Naturforschende Gesellschaft*, a publicat în anul 1787 *Физическоје сочиненије о искушенију и разделенију воде у ваздух*. Nu trebuie pierdute din vedere nici traducere din limba germană în limba sârbă ale lui Ioachim Vuici din domeniul științelor naturale, precum și culegerea nobilei arădenice Eustahia Arsici Țințici intitulată *Полезнаја размишљенија о четирих годишњих времена*.

⁷¹ Gavrilovici, 64.

s-a alăturat predecesorilor și contemporanilor săi de a populariza știința în rândurile populației după exemplul unui iluminist național. Totodată nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că a rămas și un teolog care a adoptat în gândirea sa un curent filosofic foarte apropiat de creștinism, deismul. De aceea în elaborarea temei este foarte greu de urmărit idea teologică și cea filosofică a lui Kenghelaț, dar se deduce cu ușurință că acesta a dorit să dovedească prezența divinului în natură prin măreția creației și desăvârșirea lumii. Creatorul, pe de o parte, și dătătorul de viață, pe de altă parte, se pot descoperi prin cunoașterea ființelor vii spre deosebire de cele fără viață, iar duhul lui Dumnezeu, pentru Kenghelaț nu reprezintă a treia persoană din Sfânta Treime, ci reprezintă forța nevăzută și dătătoare de viață a naturii. Cuvintele biblice prin care divinitatea a dorit să creeze și a creat, nu sunt de îndeajuns pentru el. Căutând cauza care a determinat actul creației, el nu se mulțumește cu constatarea că natura există, ci aprofundează prin cercetări amănunțite și exemple concrete legile existenței și ale actului creațional, iar concluziile la care ajunge, dar care sunt în ton cu rigorile canonice, îi oferă posibilitatea să-și exprime totala satisfacție că fiecare postulat are la bază o gândire rațională. În gândirea filosofică se detașează de gândirea sfinților părinți, opinând că și aceștia, oameni fiind, au putut greși, de aceea încearcă să afle adevărul pe calea științei.

În acest tratat de introducere în științele naturii Kenghelaț a dorit să-l introducă pe cititor în tainele întregii naturi. Astfel este explicat macrocosmosul și microcosmosul, adică toată natura, cuprinzând planetele sistemului solar și omul, îmbinând cunoștințele sale din domeniul geografiei, fizicii, astronomiei și biologiei. Acest prim volum la rândul său este împărțit în opt capitole care tratează teme despre: 1. Originea pământului și schimbările majore ale acestuia, 2. Munți, peșteri și râuri, 3. Mări, fluvii și lacuri, 4. Izvoarele râurilor, 5. Vânturi, 6. Vulcane și cutremure, 7. Despre calendar și diferențele în calcularea timpului și 8. Omul. Pentru Kenghelaț istoria pământului este o temă care trebuie dezbătută de știința naturală și nu de teologi. Chiar dacă nu știe cu exactitate să aprecieze momentul apariției pământului, iar existența milenară transcende orice calcul matematic, totuși la baza apariției terestre pune cuvântul divin. Dar exceptând idea și aportul divinității la creație, în opinia lui, menirea științei naturale este să explice unele fenomene prin care a fost posibilă crearea lumii. El constată astfel că înainte de formarea actualei scoarțe terestre, a existat o protolune, care

a dispărut în neant și a fost înghițită de ape, apreciind chiar că la început au fost create doar apa și elementele care alcătuiesc scoarța terestră. În crearea reliefului sunt două momente importante: după sedimentarea particulelor în apele mărilor și a oceanelor, Duhul lui Dumnezeu a făcut ca apele să se retragă, iar focul pământului a ridicat la suprafață măruntaiele pământului creând munții și dealurile. Este interesantă pentru gândirea acelor timpuri explicația lui Kenghelaț în ceea ce privește una dintre cele mai importante nedumeriri geologice ale secolului al XVIII-lea: fosilele unor animale care trăiesc în părțile tropicale, dar care au fost descoperite în nordul extrem. Astfel el opinează că animalele fie au început să se adaptească din calea unor dezastre naturale migrând în nord, fie, mai plauzibilă pentru Kenghelaț este teoria că pământul și-a schimbat rotația în jurul soarelui. Importante sunt și cercetările efectuate de Kenghelaț asupra insectelor din jurul cetății Golubaț, care au stat la originea a mai multor epidemii în rândul animalelor domestice, precum și studiul apelor termale și minerale de la Mehadia și Herculane. Ultimul capitol, care de altfel i-a adus cele mai multe critici din partea ierarhiei superioare, este dedicat ființei umane. Sunt dezbătute astfel probleme de embriologie, anatomie, fiziologie și psihologie. Vorbind despre anatomia omului el constată că acesta se aseamănă foarte bine cu oricare animal terestru prin compoziția și funcția organelor din corp. În opinia sa singurul lucru care diferențiază omul de un animal este raționamentul, ca urmare a diferențelor din sistemul nervos, implicit a creierului, și puterea de a vorbi. Pentru a capta atenția cititorului amintește unele exemple din viața cotidiană a oamenilor de culoare și a triburilor indiene și America de Nord. De asemenea vorbește și despre copiii sălbaticiți, care au fost descoperiți trăind cu animalele în jungla Americi de Sud.

Pentru aceste idei Kenghelaț a fost chemat de episcopul Timișoarei Stefan Avakumovici pentru a da explicații în ceea ce privește gândirea filosofică. Istoriografia a încercat de nenumărate ori să explice aversiunea mitropolitului Stefan Stratimirovici și a episcopului Stefan Avakumovici față de persoana și opera lui Kenghelaț, enumerându-se de multe ori scepticismul cu care erau primite ideile filosofice în rândul înaltului cler de la Karlowitz. Pe lângă acest motiv de ordin doctrinar, trebuie avut în vedere și motivul politic. După moartea celui mai mare susținător al despotismului luminat Iosif II în anul 1790, în timpul urmașilor acestuia Franz I (1792–1835) și Ferdinand al V-lea (1835–1848),

s-a constatat o accentuată încercare a aparatului administrativ de a limita pătrunderea ideilor revoluției franceze, precum și a ideilor democrației inspirate din războaiele napoleoniene. După triumful republicii franceze a devenit evident pentru Casa de Habsburg că în teritoriile sale era nevoie de subordonați fideli. De aceea prea multă libertate în gândire, rațiune și cunoaștere putea, în opinia imperialilor austrieci, să compromită siguranța monarhiei. Această politică de stat promovată mai ales în timpul cancelarilor Franz Thugut (1794–1809) și Wenzel Metternich (1809–1848) a subordonat și mai mult ierarhia bisericească inferioară, care a devenit un simplu obiect strategic la îndemâna aparatului administrativ. Mitropolitul de Karlowitz, ca reprezentant al ortodocșilor din Imperiul habsburgic a fost obligat să țină cont de acest pragmatism politic, fiind permanent subordonat, fără compromisuri, casei domnitoare căreia de nenumărate ori i-a jurat credință. Kenghelaș s-a apărat în fața acestor acuze, care i-au fost aduse din cauze dogmatice prin faptul că există foarte mulți clerici în frunte cu învățatul Dositei Obradovici, care excelează în gândirea luministă, iar renumitul profesor Inokentie Dubravinski a primit din partea țarinei Katarina II a Rusiei cele mai însemnate distincții pentru aportul său intelectual. Cel mai probabil și el era conștient că duhul vremii și politica dusă erau principalii factori ai eșecurilor sale pe plan profesional. Kenghelaș a pierdut două nominalizări pentru a fi ales episcop, în anii 1807 și 1809, când administrația eparhiei de Pakraț și-a exprimat dorința de a-l avea episcop. De asemenea la sinodul elector din anul 1816 pentru alegerea viitorului episcop de Arad, Kenghelaș a fost încă o dată exclus de pe lista candidaților⁷². Din acest moment, cu excepția unei scrisori din anul 1822 adresată mitropolitului Stratimirovici, Kenghelaș a renunțat să mai ceară intervenția și milostivirea ierarhiei eclesiastice superioare. Din această perioadă datează cele mai multe scrisori ale sale adresate împăratului Francisc I⁷³. Chiar în timpul unui denunț din anul 1820 credincioșii din episcopia de Timișoara în frunte cu o mare majoritate a cle-

rului au înaintat cancelariei imperiale un memoriu prin care cereau confirmarea lui Kenghelaș ca episcop de Timișoara⁷⁴. În anul 1824 Francisc I l-a numit pe Kenghelaș episcop de Timișoara, dar la intervenția mitropolitului Stratimirovici și a noilor acuze de afiliere la partida pro-rusă, după o dispută de trei decenii, lui Kenghelaș i-a fost interzis să mai candideze vreodată pentru funcția de episcop. Cel mult a deținut funcția de asesor al episcopiei de Timișoara în anul 1824⁷⁵.

Arhimandritul Pavle Kenghelaș a fost chemat de cneazul Miloș Obrenovici să meargă în Serbia, oferindu-i-se chiar catedra unei episcopii, însă aceasta a răspuns ferm că dorește să meargă la catedrala acelei episcopii pe care el o va alege⁷⁶. Epoca în care și-a tipărit lucrările a reprezentat o epocă de reformă a limbii sârbe în frunte cu marii reformatori și gânditori ai timpului, Vuk Stefanovici Karadjici și Dositei Obradovici. Perioada de la întrepătrunderea secolului al XVII-lea și al XIX-lea, precum și prima parte a secolului al XIX-lea este caracterizată printr-o încercare de uniformizare a limbii sârbe, chiar dacă mai mulți autori întrebuițau mai multe tipuri de vorbire în scrierile lor. Chiar dacă potrivit mărturiei lui Kenghelaș „fiecare adopta legile după baba Smilja”, acesta și-a scris primele lucrări într-o limbă academică, dar totodată pe înțelesul poporului de rând.

În tot acest timp, Kenghelaș nu și-a neglijat atribuțiile la Mănăstirea Sângeorge. După cum afirma s-a retras la mănăstire ca acolo, precum bătrânii cuvioși părinți și călugării cărturari apuși ai secolelor al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, să poată să-și termine în liniște lucrările la care ținea foarte mult⁷⁷. Aceasta este perioada multor înfăptuiri pe domeniul mănăstiresc. Amintim renovarea celor trei mori pe râul Bârzava, denumite sugestiv a Sfântului Gheorghe, a Adormirii Maicii Domnului și a Apostolilor Petru și Pavel din anii 1808 și 1828, consolidarea chiliilor și a dependințelor mănăstirești. Tot atunci s-a pictat actualul iconostas. Pentru această capodoperă a fost contractat pictorul Iovan Isailovici, iar pentru a picta portretele episcopilor Stefan Avakumovici și Iosif Putnic, Pavle Kenghelaș i-a contractat pe pictorii Arsa Teodorovici și Sava Petrovici. A murit la data de 19 martie 1834 la Timișoara, în urma

⁷² Grubici 2010, 20.

⁷³ S-au păstrat scrisorile din data de 26 iulie 1822 și 12 iunie 1823. Scrisorile sunt un important izvor de material biografic, precum și foarte multe răspunsuri și dovezi asupra gândirii, credinței și a fidelității față de imperiul austriac. Kenghelaș a explicat în aceste scrisori care sunt motivele care-l creditează pentru alegerea în funcția de episcop, optând chiar pentru a concura pentru unul din locurile vacante din Arad sau Timișoara. De asemenea Kenghelaș lasă să se înțeleagă că este un susținător fidel al Casei de Habsburg, contrar acuzațiilor rusofile aduse.

⁷⁴ Tot atunci a ajuns și recomandarea președintelui Academiei de la Petrograd, care dorea ca celelalte opere ale lui Kenghelaș (*Svemirnago sbitiaslovja* și *Žerkovnaia istoria*) să fie tipărite la Petrograd.

⁷⁵ Magarașevici 1825, 4.

⁷⁶ Georgevici 2013, 755.

⁷⁷ Kenghelaș 1811, 5.

unei comoșii cerebrale. A fost înmormântat în cripta obștii mănăstirii Sfântul Gheorghe.

Reabilitarea lui Kenghelaț

În timpul vieții lui Kenghelaț de foarte puține ori i-au fost aduse laude în ceea ce privește viața și gândirea filosofică. După moartea mitropolitului Stratimirovici, în anul 1836, au apărut sporadic aprecieri pozitive asupra operei sale. Un autor anonim scria în anul 1838 despre lucrările sale, evidențiind primul gând pozitiv al criticii sârbe. Acestui anonim i-a urmat Iovan Steria Popovici în anii 1852 și 1864, care scoteau în relief maturitatea în gândire. Acesta afirma că în opera lui Kenghelaț se transpune întreaga sa personalitate. În fiecare pagină a sa, continuă Popovici, se vedea pecetea unui duh puternic, o putere în gândire și un temperament coleric, concluzionând, la acea vreme, că printre sârbi sunt foarte puține lucrări scrise care se pot compara cu ale sale⁷⁸.

Kenghelaț s-a bucurat de prietenia unuia dintre cei mai mari reformatori ai limbii sârbe, Vuk Stefanovici Karadzici. Într-o scrisoare adresată lui Friedrich von Adelung din Viena, la data de 20 martie 1823, Vuk îl numește un important istoric și filosof al neamului slav⁷⁹. Într-o altă scrisoare adresată lui Lukian Mușițki, din data 15 noiembrie 1822, afirma despre opera lui Kenghelaț că este una dintre cele mai importante lucrări scrise de un cleric al Bisericii sârbe, iar prin lucrările sale a dovedit că este vrednic de a primi cinul episcopal. În lucrările sale, Kenghelaț a fost un susținător fervent al reformelor lingvistice ale lui Vuk Stefanovici Karadzici, însă a murit înainte să poată vedea succesul acestora.

Kenghelaț a fost respectat de foarte mulți reprezentanți ai înaltului cler. Amintim că episcopul de Timișoara Petar Petrovici, nu numai că l-a ocrotit în fața atacurilor mitropolitului de Karlowitz, ci printr-o dispoziție testamentară a donat jumătate din biblioteca sa personală lui Kenghelaț⁸⁰. De menționat faptul că aceasta a fost

una dintre cele mai mari biblioteci din rândul sârbilor din acea vreme, rivalizând chiar și cu biblioteca lui Zaharia Orfelin, însumând peste 2000 de volume. Printre susținătorii săi s-au numărat episcopii Iosif Iovanovici Šakabent, Vikentie Iovanovici Vidac și Iosif Putnic. Într-o discuție cu episcopul Putnic din anul 1824 privind ședința sinodală care viza schimbarea cadrelor bisericești, Kenghelaț spunea: „domnul meu am și eu prietenii mei care mă anunță ce se întâmplă în taină.. dumneavoastră nici nu ați plecat de acolo (Karlowitz) iar eu am știut tot și am avut tot”⁸¹. La acest exemplu trebuie adăugată și cererea preoțimii din Panciova, care la contractat pe pictorul Constantin Daniel să picteze portretul lui Pavle Kenghelaț, fiind unul dintre cele mai impozante și marcante portrete ale clerului sârb din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Portretul original se află astăzi în colecția muzeală din Panciova, iar mai multe replici ale acestuia se află la Timișoara și Kikinda.

Trebuie menționat faptul că o parte din opera lui Kenghelaț a fost tradusă în limba română și limba sârbă. Astfel, în anul 1824, Ioan Teodorovici, parohul bisericii grecești neunite din Buda a tradus și tipărit *Istoria universală*, iar în anul 2011 episcopul Lukian de Timișoara a transpus în limba sârbă modernă lucrarea *Iestestvoslovie*, aceasta fiind editată de *Историјски архив* din Kikinda.

Opera

Evidențiind opera arhimandritului Pavle Kenghelaț putem spune că în urma lui a rămas o bogată bibliografie materializată în diferite lucrări precum și o bogată corespondență:

1. *Конзисторијална окружница свеиштеницима Темишварске епархије 1798*, Глас истине, Нови Сад, 2/1885, нр. 3 (Circulară consistorială către preoțimea Episcopiei de Timișoara, 1798).

2. *Јестествословије. Част прваја*, Будим, 1811 (Istoria naturală. Prima parte).

3. *Всемирнаго сбитиасловіе. Част прваја*, Будим, 1821 (Istoria universală. Prima parte).

4. *Проповјед о покоренију и повиновенију к власти*, (Predică despre ascultare) Седмица, 1854, p. 227–230.

5. *Историја Јеврејског народа 1,2,3*, (Istoria poporului Evreu) Панчево, Народна библиотека Браће Јовановић, св. 205, 207, 209.

Trebuie menționat faptul că o mare parte din opera lui Pavle Kenghelaț a dispărut. O parte

Темишварски епископ Петар Петровић по књигама његове библиотеке, в Гласник историјског друштва у Новом Саду, св. 22, Нови Сад (1935), 452–464, 455).

⁸¹ Raicovici 1884, 136.

⁷⁸ Popovici 1852, 217–218.

⁷⁹ *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах*. – М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 2003. – С. 68. – [Т. XII].

⁸⁰ „...volo, ut una medietas Bibliothecae meae proferenter dno Abbati Paulo kengyelaz cedat, quia idem miki constanter fidelis, et utilia servitia usque ad mortem proposit, ego vero, pro huic et nunc, propter subversantem pecuniae defectum eundem condecener remunerari nequeo, et ideo secundum voluntatem et bene placitum ipsissimo libros quos vult, pro se delegit ut cum pleno iure proprietatis praedictum Bibliothecae meae medietatem retineat” (Мита Костић,

din manuscrisele lui Kenghelaț au fost cedate lui Iovan Steria Popovici, care la rândul său le-a cedat Bibliotecii naționale din Belgrad, iar aici au fost mistuite de flăcări în timpul bombardării Belgradului din anul 1941. Pe de altă parte este cunoscut faptul că aproape toate lucrările au fost scrise la Mănăstirea Sfântul Gheorghe, care în anii comunismului a fost transformată în CAP, iar cea mai mare parte din arhivă a dispărut în vicisitudinile timpului. De asemenea nu trebuie pierdut din vedere nici poziția care a avut-o Kenghelaț în timpul vieții mitropolitului Stratimirovici, când o mare parte a manuscriselor sale au dispărut. Însă în baza mărturiilor episcopului Ilarion Zeremski, ale lui Iovan Steria Popovici, Emilian Radici și Vuk Stefanovici Karadzici se poate reconstitui parțial opera pierdută a lui Pavle Kenghelaț:

1. *Аутобиографија*, (Autobiografie), (1803)⁸².
2. *Земљеописаније*, (Geografie), (1807)⁸³.
3. *Јестествословије 2,3,4*, (Istoria naturală, 2,3,4,), (1807–1811)⁸⁴.
4. *Надгробно слово епископу Петру Видаку*, (Predică la înmormântarea episcopului Petar Vidak), (1818)⁸⁵.
5. *Всемирнаго сбитијасловіе части 2,3,4*, (Istoria universală, 2,3,4,), (1821)⁸⁶.
6. *Надгробна беседа епископу Стевану Авакумовићу*, (Predică la înmormântarea episcopului Stefan Avacumovici), (1822)⁸⁷.
7. *Церковнаја историја части 1–8*, (Istoria bisericească, 1–8), (1824)⁸⁸.
8. *Теологија*, (Teologia), (1824)⁸⁹.
9. *Духовне беседе части 1,2*, (Predici 1,2), (1802–1830)⁹⁰.
10. *Надгробна беседа епископу Јосифу Путнику* (Predică la înmormântarea episcopului Iosif Putnik), (1830)⁹¹.

Am amintit că Pavle Kenghelaț a trebuit în numărâte ori să-și dovedească nevinovăția în fața autorităților ecleziastice, mai cu seamă în fața episcopului Stevan Avacumovici și mitropolitul Stefan Stratimirovici. Însă când a epuizat toate

modalitățile de a se disculpa în fața celor doi, a apelat la protecția și mijlocirea autorităților cancelariei vieneze. Din această perioadă ne parvine cea mai mare și mai importantă corespondență a sa, care oferă foarte multe date despre viața, studiile și opera sa filosofică, teologică și istorică. Cea mai mare parte a corespondenței sale a fost publicată în diferite volume, printre care amintim:

1. Scrisorile adresate *mitropolitului de Karlowitz Stefan Stratimirovici* din data de 15 decembrie 1794⁹², 23 decembrie 1800⁹³, 8 februarie 1807⁹⁴, 6 noiembrie 1813⁹⁵ și 20 mai 1816⁹⁶.
2. Scrisoarea adresată *episcopului de Timișoara Petar Petrovici* din data de 9 mai 1800⁹⁷.
3. Scrisoarea adresată *episcopului de Timișoara Stefan Avacumovici* din data de 30 iulie 1812⁹⁸.
4. Scrisorile adresate *împăratului Franz I* din data de 26 iulie 1822 și 12 iunie 1823⁹⁹.
5. Scrisoarea adresată lui *Lukian Mușițki* din data de 7 februarie 1825¹⁰⁰.
6. Scrisorile adresate lui *Vuk Stefanovici Karadzici* din data de 21 februarie 1825 și 1 noiembrie 1825¹⁰¹.
7. Scrisoarea adresată lui *Dimitrie Tirca* din data de 12 septembrie 1825¹⁰².

BIBLIOGRAFIE

Bugarski 2012
 Стеван Бугарски, *Аутобиографија архимандрита Павла (Кенгелца)*, în *Зборник Матице Српске за историју*, бр. 86, Нови Сад (2012), 67–77.

Ciacra 1868
 Е. Чакра, *Павло Кенгелац први панслависта*, în *Даница*, 9, Нови Сад (1868).

Cokrljan 1832
 Василије Чокерљан, *Србски родољубац*, Пешта (1832).

Costici 1926
 прота Слободан Костић, *Богословски течај у Темишвару 1800 године*, în *Гласник*, бр. 21/1 децембар 1926.

⁸² Originalul se află în Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Sârbe de Timișoara, nr. inv. 2933, publicat pentru prima dată de istoricul Stevan Bugarschi în *Зборник Матице српске за Историју*, Нови Сад (2012), 67–77.

⁸³ Kenghelaț 1811, 1; Ciacra 1868, 160.

⁸⁴ Kenghelaț 1811, 15–16; Ciacra 1868, 160.

⁸⁵ Raicovici 1880, 54; Calici 1890, 43.

⁸⁶ Ciacra 1868, 160.

⁸⁷ Costici 1938, 19.

⁸⁸ Tirol 1827, 193; Popovici 1852, 217; Raicovici 1880, 54.

⁸⁹ Karadzici 1824, 475.

⁹⁰ Ciacra 1868, 161.

⁹¹ Costici 1938, 21–22.

⁹² Staici 1950, 70–71.

⁹³ Ivici 1926, 125.

⁹⁴ Ivici 1964, 112–114.

⁹⁵ Radoicici 1926, 115.

⁹⁶ Nikolajevici 1912, 22–24.

⁹⁷ Raicovici 1880, 50.

⁹⁸ Gavrilovici 1969, 114.

⁹⁹ Ivici 1964, 135–146.

¹⁰⁰ Karadzici 1909, 665–666.

¹⁰¹ Karadzici 1909, 73–74, 75–76.

¹⁰² Karadzici 1909, 74–75.

- Covianici 1953
Р. Ковијанић, *О Павлу Кенђелиу, писцу прве српске јестастенице*, *ип Наука и природа*, 6, Београд (1953), бр. 4., 165–170.
- Deianaŭ 2004
Душан Дејанац, *Христофор Кенђелац. Павле Кенђелац, ип Лексикон познатих Кикинђана*, Кикинда (2004).
- Gavrilovici 2001
Никола Гавриловић, *Деизам природњака Павла Кенђелца*, *ип Темишварски Зборник*, 3, Нови Сад (2001), 63–71.
- Georgevici 2013
Тихомир Ђорђевић, *Насељавање Србије за време владе кнеза Милоша Обрновића*, Нови Сад (2013).
- Grubici 2010
Александар Грубић, Миодраг Јовановић, *Павле Кенђелац (1766–1834)*, *ип Живот и дело српских научника*, САНУ књига 12, Београд (2010), 5–72.
- Karadjici 1910
Вук Стефановић Карацић, *Вукова Преписка*, Београд (1910).
- Magaraševici 1824
Георгије Магарашевић, *Летопис Матице Српске*, Будим (1824).
- Nici 1912
Д. Нић, *Два прилошка биографији архимандрита павла Кенђелца ип Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије*, 2, (1912), Сремски Карловци, 1912.
- Raicovici 1880
Ђ. Рајковић, *Павла Кенђелац, биографско, књижевна слика*, *ип Летопис Матице Српске*, књига 124, Нови Сад (1880), 45–57.
- Ruvaraŭ 1914
Димитрије Руварац, *Епархија темишварска до њена постанка до 1758 године*, *ип Српска Манасирска штампарија*, Сремски Карловци (1914).
- Ţichindeal 1802
Dimitrie Ţichindeal, *Sfaturile înţelegerii celei sănătoase prin bine înţeleptul Dositei Obradovici întocmite iară acum întâia dată întoarse despre limba sârbească şi întru acest chip in limba daco-românească aşezate*, Buda (1802).
- Vuŭa 2010
Петар Вуца, *Живот и дело Павла Кенђелца*, *ип Зборник радова конференције „Развој астрономије код Срба“*, Београд (2010), 429–537.
- Zeremski 1927
Иларион Зеремски, *Школовање архим. Павла Кенђалца*, *ип Летопис Матице Српске*, бр. 101, књига 313, Нови Сад (1927), 358–363.

BOTEZURI, CUNUNII ȘI ÎNMORMÂNTĂRI. ARTIȘTI CONSEMNAȚI ÎN REGISTRELE PAROHIALE DIN CETATEA TIMIȘOAREI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Miklósik Elena*

Cuvinte cheie: Cetate, registre, botez, cununie, deces, consemnat, sculptor, pictor

Keywords: Fortress, Registers, Christening, marriage, burial, recorded, sculptor, painter

Christenings, Marriage Ceremonies and Burials. Artists Recorded in the Parochial Registers in the Timisoara Fortress in the Second Half of the XVIIIth Century

(Abstract)

Starting with the first decades succeeding the conquering of Timișoara by the Turks, the Fortress underwent, besides the reconstruction of the Fortress, the rehabilitation of the town as the region's residence. Besides expert constructors, one could also notice artisans specialised in the carving in stone (certified as *lapidari* or *sculptors*). Some of them carried out the hard work of stone masons, others proved successful in the execution of art works, the decoration and adornment needed in the new edifices. The painters arrived after the organised colonizations or on their own account. Some of these artists were simple travellers through the Fortress, while some others settled down, as they had founded their own families here, and kept working for their new motherland. The most valuable ones also obtained the citizenship of the town. As most of these, given the tendency to re-Catholicize the Austrian proprietors, had come from Catholic areas, their ephemeral presence or their prolonged stay within the walls of the Fortress were often specified in the Registers of births, marriages and burials of the Roman Catholic Parish on this side. Thus, in the Registers of births, marriages or death we can find concise data regarding the presence, origin, age, family status and, more rarely, the social status of artists in the second half of the century, from the beginning of the „modern” artistic life in Timișoara. In order to support the already supplied biographic references, the Nomenclature of the town's citizens provides precious additions. These documents can serve as starting points in the research of artistic life during this epoch, which is slightly known. However, there are only few cases when we can relate the name of an artist to several works of art. The revelation and connection of these works to these artists, who have become „acknowledged” on the basis of certificates in the already mentioned documents, are going to be the task of future researches.

Istoria artei – ea însăși o știință auxiliară a istoriei – deși studiază cu precădere operele *in facto* și imaginile creațiilor de artă, în cazul cercetărilor făcute pentru descoperirea unor opere, pentru clarificarea circumstanțelor în care ele au luat ființă și în demersul întreprins pentru cunoașterea autorilor lor, deseori este nevoită să apeleze la ajutorul altor (sub)ramuri ale științei istoriei. Acest lucru se aplică cu atât mai mult pentru zona Banatului sau pentru orașul Timișoara, unde, cu cât ne îndepărtăm mai mult de zilele noastre, întorcându-ne două-trei secole în timp, numărul operelor de artă mobile scade. Dacă construcțiile durate din piatră sau cărămidă, de bine de rău au rezistat intemperiilor, războaielor, incendiilor și gustului schimbător al proprietarilor lor vremelnici, nu același lucru este valabil și pentru operele de artă de dimensiuni

mai reduse, confecționate din materiale mai puțin durabile, așternute pe suporturi mai puțin rezistente. Despre existența acestora ne servesc informații – deseori laconice (sau incomplete) – diferitele documente ale vremii, unele provenind chiar din mai multe zone geografice.

Un prim pas în depistarea urmelor vieții artistice în Cetatea Timișoarei poate fi făcut prin consultarea Registrelor de nașteri/botezuri, cununii și decese¹, păstrate din primii ani ai recuceririi Cetății de sub stăpânirea turcească de către armatele creștine. Ele oferă informații documentare bogate și surprinzătoare pentru începutul istoriei moderne

* E-mail: ili_kem@yahoo.com

¹ În lucrare vom utiliza doar informațiile obținute din Registrele Parohiei romano-catolice ale Cetății Timișoara (cu câteva excepții pentru suburbii), obținute de la DJTANR.

din Cetate și suburbiile sale începând din deceniile 3–4 ale secolului XVIII. Se poate afirma că printre rândurile însemnărilor cu date certe pot fi regăsite și cioburile oglinzii în care, adunate și verificate cu grijă, se reflectă viața artistică a noii societăți în formare.

Din păcate, în majoritatea cazurilor nu putem ilustra activitatea artiștilor prezenți în zonă cu lucrări – dar există și cazuri rare când operele existente, create în decursul secolului XVIII în această regiune, nu ne dezvăluie numele creatorilor lor. În cazul picturilor, în majoritate portrete, de altfel reduse ca număr, cele aduse în colecțiile publice de azi (ale muzeelor sau ale bisericilor) rareori pot fi atribuite unor autori cunoscuți. Deseori nici personajul reprezentat nu mai este recunoscut. Cauzele sunt multiple: până târziu autorii picturilor nu obișnuiau să își semneze lucrările, apoi, semnăturile – aplicate în special pe spatele suportului – prin repetatele intervenții de „renovare” și restaurare s-au pierdut. În puține cazuri, când o mână grijulie a re-însemnat (pe spate, pe hârtii lipite de lucrare sau pe șasiu) aceste opere, putem primi informații despre creator. Mai rar, de obicei în cazul unor comenzi lansate de instituții sau de potentăți care își consemnau plățile prin contracte, numele artistului este evidențiat în înregistrări, documente judecătorești (moșteniri, partaj etc.) sau liste de plăți.

Nici numele pictorilor sau sculptorilor care au activat în orașul recucerit nu figurează (cu unele excepții rare) pe listele Academiei de Arte Frumoase de la Viena, instituție care mai apoi, în secolul XIX, a pregătit majoritatea artiștilor care au deservit cerințele artistice crescânde ale zonei. După jumătatea secolului XVIII încă se poate asista la o luptă, deseori ascunsă, între diferitele categorii de artiști: cei organizați în asociații (mai târziu în bresle) pe de o parte și „liber profesioniștii” (în special peregrinii și cei care nu intrau sub supravegherea și deciziile meșterilor locali)² alături de acei artiști care au beneficiat de o pregătire mai puțin riguroasă, pe de altă parte. Într-adevăr, vreme îndelungată pregătirea artiștilor și meseriașilor a început în mediul familial sau în atelierele locale, situate la distanțe mai mici sau mai mari de familia ucenicilor; deseori perfecționarea lor s-a și terminat în aceste locuri. Puțini doritori au avut șansa de a ajunge la mult visatele cursuri

academice. Pentru descoperirea acestora din urmă oferă un sprijin deosebit registrele de înscrieri ale Academiei care, în majoritatea cazurilor, specifică nu numai profesia în care s-a calificat studentul, dar dezvăluie și mediul de unde provine, marcând atât vârsta acestuia, cât și anii petrecuți în studierea ramurii profesionale alese.

O cu totul altă direcție reprezintă marile comenzi ale Cetății Timișoara în secolul XVIII și la începutul secolului XIX. Pentru înzestrarea bisericilor refăcute, dar mai ales a celor nou ridicate ale catolicilor, au fost lansate răsunătoare comenzi către artiștii renumiți de la Viena sau către cei care prin operele lor și-au revendicat deja titluri incontestabile. Ei formează grupul personajelor renumite, cu numele (și titlul) înscris în contracte însemnate, cu opere realizate în capitala Imperiului Habsburgic, care apoi au fost transportate la instituția/personalitatea locală comanditară.

Odată cu posibilitatea repopulării Banatului, de preferință cu supuși catolici (conform pretențiilor noilor stăpâni), încă înainte de colonizările programat organizate, au pornit către aceste zone grupuri întregi de constructori, diferiți meseriași³... dar și câțiva artiști, în speranța obținerii unor munci mai bine remunerate și continue. În împrejurările cunoscute, printre primii din această categorie s-au înscris, alături de constructori și zidari, cioplitorii de piatră. Unii dintre aceștia au fost simpli muncitori specializați în lupta grea a prelucrării pietrei, din partea altora însă s-a cerut o calificare mai bună pentru realizarea unor comenzi anume, mult mai pretențioase. Dacă în anul 1728, la construcțiile cetății, funcționarii Erariului nu au putut găsi vreun pământean priceput în această profesie, oficialitățile fiind nevoite să cedeze contractul unui meșter străin, lui Sebastian Barth⁴, la distanță de nici trei decenii situația prezintă o schimbare importantă. Deși în Registrele consultate ale Parohiei romano-catolice din Cetate de secol XVIII expresia latină de *lapidida* câteodată a fost folosită și în înțelesul de „sculptor în piatră”, credem că tagma acestor muncitori a întrunit, dacă nu artiști (în sensul utilizat azi al cuvântului), totuși, în majoritatea cazurilor, oameni specializați într-o meserie mai aparte, nu foarte familiară pentru locuitorii Cetății Timișoara, așezată în plină câmpie, unde nu a fost răspândită prelucrarea acestei materii prime adusă de la distanțe mai mari.

² În această vreme în Timișoara organizarea breslelor ca atare nu a fost permisă încă, dar au existat deja anumite comisiuni de specialiști care – pentru înlăturarea concurenței dintre meseriașii cu aceleași profesii – limitau numărul meșterilor admiși în localitate. Vezi: Kakucs 2008, 19–29.

³ Szentkláray 1909, 49: „*Deja în anii 1719–1722 au venit în Banatul Timișan muncitori constructori italieni și au participat la construcțiile de la Timișoara, Palanca-Nouă [Bačka Palanka] și Orșova*”.

⁴ Szentkláray 1909, 125.

Astfel poate fi explicată originea străină a cioplitorilor în piatră amintiți în Registrele bisericilor. În aceste acte, la câțiva dintre ei s-a făcut doar o singură referire – au participat ca martori la cununii sau au fost nași la botezuri – fără să mai apară numele lor și în altă parte. Alteori însă – și aceasta reprezintă majoritatea cazurilor – sunt înscrși la data decesului lor, survenit după o viață relativ scurtă. Explicația constă probabil în condițiile grele de muncă, accidentele frecvente în epocă și noxele care le-au subminat sănătatea. Deseori coloniștii sosiți nu au suportat nici clima, nici atmosfera nesănătoasă a regiunii mlăștinoase. Deși zonele lor natale nu sunt marcate de fiecare dată, iar transcrierea numelor (deseori variază de la o însemnare la alta, într-o formulă latino-germană-maghiară vulgară) poate crea confuzii, totuși printre ei descoperim un grup mai consistent de meșteri germani, unul mai mic de italieni, dar și câțiva cioplitori maghiari.

Bănuim că prima notificare legată de cioplitori este cea a lui Casparus Fischer⁵ din 24 decembrie 1758, când acesta a decedat în spitalul fortificației (*in hospitali fortificationi*), la vârsta de 36 ani. Anul următor, la 29 iulie 1759, avem o știre despre căsătoria *lapicidei* Mathias Konzion⁶, în vârstă de 35 de ani, încheiată cu văduva Maria Ana Pichler. Pietrarul – consemnat astă dată în acte ca Mathias Conzion – părăsește lumea celor vii la vârsta de 50 de ani, în decembrie 1774⁷, locuind până atunci în oraș. Urmează tot o informație de deces referitoare la Joannes Georgius Sinbornfarber (?)⁸, cioplitor din Cetate, stins din viață la Timișoara în 11 ianuarie 1759, la doar 23 de ani. Din același an (21 februarie 1759) ne vorbesc sursele și despre moartea prematură a cioplitorului Joannes Faix⁹, de 33 de ani, petrecută în spitalul civil din Timișoara. Mai promițător a fost anul pentru Joannes Michael Ertl¹⁰, în legătură cu care aflăm că la 26 iulie își botezase fetița. O notă optimistă oferă și succinta știre a căsătoriei lui Leopoldus Gross, în ultima zi a lunii august 1761¹¹, bărbatul fiind menționat ca *lapicida*.

Tot o ocazie nefericită a obligat și înscrierea lui Michael Frantz în Registre¹²; acesta a murit la 25 octombrie 1773, având vârsta de numai 36 de ani. În luna iulie 1777, odată cu moartea văduvei

Marianna Caution, petrecută în Cazemate (*in Casematae*)¹³, aflăm despre un alt cioplitor, fostul soț al femeii, de la care s-a păstrat doar numele de familie. Un lucrător al pietrei, menționat la fel, doar cu numele de familie, a fost și *lapicida* Ebner (Josephus?), care figurează în Registrul de decese cu ocazia pierderii băiețelilor săi în decembrie 1778 și în ianuarie 1782¹⁴. După doi ani întâlnim din nou în rândul decedaților numele unui cioplitor, cel al lui Joseph Hübner, de 36 de ani, menționat la Timișoara în 25 aprilie 1784¹⁵. La data de 11 mai 1791 în cartea deceselor a fost trecut numele lui Andreas Kronhoffer, un tânăr (37 ani) pietrar, căsătorit¹⁶.

Puțin mai generoase par să fie referirile la persoana cioplitorului de piatră Georg Ebel/Oebel. În iulie 1792 și-a legat soarta de cea a văduvei Johanna Kronberger¹⁷ și trăind la început în suburbii (este notat ca fiind *ex Allodiae*), mai târziu în Cetate, au avut mai mulți copii. Este menționat în Registre când *sculptor*¹⁸, când *lapicida*, probabil cunoscut astfel în funcție de lucrările executate. Nu deținem vreo trimitere la zona natală a bărbatului, nici la lucrările cu care a fost însărcinat vreodată; o însemnare mult mai târzie, referitoare la văduva lui, clarifică zona de proveniență doar a acesteia: Olomouc din Moravia.

Izvoarele amintesc și numele unui sculptor venit din Bavaria, Casparus Major care, obținând recomandarea consiliului orașenesc, a depus cerere pentru a fi trecut în rândul cetățenilor orașului. În recomandare numele sculptorului, catolic și necăsătorit, este trecut Caspar Majon¹⁹, ca mai apoi la obținerea calității de cetățean, la 25 august 1744²⁰, să apară notat Kaspar Major. În ordinea cronologică cunoscută până în prezent, el ar fi fost primul *sculptor* timișorean de epocă modernă care se declară ca atare. Însă acesta a părăsit orașul în anul 1748 fără să lase în urmă vreo informație legată de direcția călătoriei sale sau de activitatea depusă în localitatea lăsată în urmă. Presupunerea lui Berkeszi István²¹, conform căreia el ar putea fi autorul grupului statuar „Sfânta Treime” (1741) închinată sfinților apărători de ciumă, este doar o

¹³ Idem, f. 117 verso.

¹⁴ Idem, f. 124, f. 140.

¹⁵ Idem, f. 154 verso.

¹⁶ Idem, f. 209.

¹⁷ Cetate, R. 9, R. Cun., f. 92.

¹⁸ Petri 1992, col. 357: îl menționează doar în această calitate.

¹⁹ Baróti 1903, II. 615.

²⁰ *Nomenclator*, an 1744, litera M; Milleker 1930, 79: avansează data de 1741.

²¹ Berkeszi 1909, 104, 109.

⁵ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 17 verso.

⁶ Cetate, R. 9, R. Cun., f. 8.

⁷ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 102.

⁸ Idem, f. 1.

⁹ Idem, f. 19.

¹⁰ Cetate, R. 7, R. Bot., f. 61.

¹¹ Cetate, R. 9, R. Cun., f. 21 verso.

¹² Cetate, R. 8, R. Dec., f. 95.

ipoteză greșită, datorându-se informațiilor relativ puține referitoare la această temă deținute de autor la redactarea lucrării sale, carte de referință pentru istoria artei timișorene, în anul 1909.

Nu se cunosc nici lucrările executate de un alt artist, numit în documente când *statuarius*, când *sculptor*, cel care probabil a lucrat în zona bisericii, îndeplinind însă și rolul de sacristier. Numele acestuia, Josephus Waibel²², apare, de asemenea, scris în diferite variante în Registre: Weibel, Waibl, Vaibl. Venit din Innsbruck, cioplitorul sau turnătorul de statui în ghips (*statuarius*) s-a cununat în Cetate la 5 februarie 1796 cu văduva Anna Schmied²³, cu care a avut mai mulți copii. În anul 1800, la botezul fiului său, a fost cunoscut ca *sacrista parochialis*. Probabil în această calitate a participat la diferite cununii, fiind menționat des în perioada anilor 1798–1800. În 1802, alături de alte două persoane, a fost martor în cazul unui croitor înecat în apele Mureșului. La 19 aprilie 1809 a obținut calitatea de cetățean al Timișoarei, fiind trecut în *Nomenclatorul* cetățenilor ca sculptor (*Waibel Joseph ein Bildhauer von Insbrug (!) aus Tyrol*)²⁴. Decesul lui a survenit la 25 august 1814, la vârsta de 50 de ani²⁵.

Calitatea de *statuarius* îi acordă documentele și unui anume Robsner Vitus, despre care putem afla doar că a fost holtei și că în data de 1 septembrie 1760 s-a cununat la Timișoara²⁶. Aceeași meserie a practicat-o și Antonius Crisanti, care a decedat în Cetate la vârsta de 50 ani²⁷. În cazul acestui meșter, necăsătorit, născut la Menaschio, în nordul Italiei (*Menaschio Mediolano oriunde*), specificația este mai clară: *Sculptor ex Gypso*. Probabil nu vorbim de un sculptor în sensul noțiunii utilizate astăzi, ci mai degrabă avem de-a face cu un specialist în stucatură și în turnarea decorațiilor de interioare, poate chiar a statuetelor. De altfel, tot o origine italiană ascunde și latinizarea numelui unui confrate al acestuia, Frank Laurentius (Franco Lorenzo?), *sculptor*, decedat în 1826, necăsătorit fiind, la o vârstă înaintată pentru acea vreme, la 74 de ani. Nu putea fi foarte înstărit întrucât înmormântarea lui s-a făcut gratis. Localitatea natală a acestuia fusese Valle dell'Adige (*Burggeist im Etshal (!)*)²⁸, din ținutul Tirol.

Deși întâlnit mai des în rândurile Registrelor, nici alături de numele meșterului pietrar (*lapicida*) Joannes Schultz nu putem înșira acele lucrări care să-i poarte amprenta sau unele la care el ar fi fost angajat. Doar o referire la evenimentul trist al familiei sale (la 6 februarie 1782 îi moare fetița)²⁹ și calitatea sa de martor la cununii în deceniul următor s-a transmis prin paginile Registrelor. Numele de familie fiind foarte comun, nu putem afirma cu certitudine dacă în aprilie 1826 tot el ar fi fost persoana amintită ca *Joannes Schultz Lapicida Magistro*, în calitate de martor (eventual la o vârstă înaintată) la o cununie oficiată în Cetate.

Singurul timișorean din secolul XVIII, *sculptor* în accepțiunea curentă a noțiunii, căruia îi pot fi atribuite și câteva opere cunoscute, realizate în zonă, a fost Laurentius Liebermann. Venit tânăr din Schwarzwald, necăsătorit, la vârsta de 30 ani cere să fie primit în rândul cetățenilor orașului. În 17 iunie 1773 i s-a împlinit dorința³⁰ și peste doi ani, alături de un alt artist stabilit în Cetatea Timișoara, pictorul Michael Wagner, a obținut un contract la capela catolică din Kikinda Mare: o statuie a *Învierii*. Mai apoi, a terminat pentru noua capelă din aceeași localitate doi îngeri pe care i-a aurit. A mai poleit și 6 suporturi de lumânări, a decorat și aurit o ramă pentru un tablou, precum și tabernacolul, obținând pentru munca prestată plata de 66 florini³¹. Lista obiectelor înșirate lasă să se întrevadă activitatea unui sculptor care a lucrat în lemn, având și deprinderea poleitului, ocupație deseori cunoscută de pictorii sau sculptorii mai iscusiți din acele vremuri.

În primele decenii ale secolului XIX alți tineri cioplitori în piatră își găsesc sfârșitul între zidurile semeței cetăți, care s-a ridicat și s-a modernizat mult în ultima perioadă. Wesselly Franciscus, un tânăr de 29 ani, căsătorit, este menționat drept calfă (*lapicida sodalis*), în cartea defuncțiilor³², indicând faptul că el a aparținut unei oarecare organizații de specialitate, poate fusese în legătură cu breasla pietrarilor. Nu deținem informații despre faptul că el ar fi avut domiciliul în zonă, ori dacă tocmai s-ar fi aflat în pelerinajul obligatoriu pentru calfe, deși mențiunea că este căsătorit și este relativ matur pentru calitatea de calfă, pare să susțină ideea că personajul fusese deja stabilit în oraș³³.

²² Berkeszi 1909, 109; Petri 1992, col. 2051; Milleker 1930, 80.

²³ Cetate, R. 9, C. un., f. 96 verso.

²⁴ *Nomenclator*, anul 1809, litera W.

²⁵ Berkeszi 1909, 109; menționează 28 august ca zi a decesului.

²⁶ Cetate, R. 9, R. C. un., f. 15 verso.

²⁷ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 103 verso.; Petri 1992, col. 272.

²⁸ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 103 verso; Petri 1992, col. 469.

²⁹ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 140.

³⁰ Berkeszi 1909, 109; Petri 1992, col. 1134.

³¹ Milleker 1930, 80; Petri 1992, col. 1134; informație preluată și de Vărtaciu-Medeș 2015, 255.

³² Cetate, R. 10, R. Dec., f. 190; Wesselly este consemnat la sfârșitul lunii februarie 1800.

³³ Existența unei bresle a sculptorilor și cioplitorilor în piatră (încă) nu este suficient documentată la Timișoara; prima

Registrul dezvăluie însă originea cioplitorului de piatră: *Boemus Loco Neswital* [Sic!] (Nehwisda/ Nehvisdy – în Cehia Centrală). Poate lipsa posibilităților materiale a constituit o piedică în calea intrării acestui lucrător în breaslă. Deși cioplitorii au dus o viață foarte aspră, iar efectuarea muncii lor solicita pe lângă o anumită pregătire și depunerea unui efort fizic deosebit, totuși, câștigul lor nu era pe măsură. Mai târziu, în anul 1832 soarta a doi lucrători în piatră pare să indice lipsa surselor financiare și a sumelor insuficiente de care au putut să dispună aceștia. Franciscus Botáry, un sculptor de 30 ani, născut la Vác, a fost înmormântat fără bani (*gratis*)³⁴, pe spezele bisericii. În aceeași situație s-a aflat și *lapicida* Sebastianus Gaál, bărbat necăsătorit, de 39 ani, originar din *Tyrnavia Superioris Ungariae* (Trnava, azi în Slovacia); și el a fost condus la cimitir fără plata preotului³⁵.

Deși nu dispunem de informații legate de lucrările efectuate de sculptorii sau cioplitorii în piatră amintiți, deși numele lor nu este menționat în cunoscutele lexicoane de artă, majoritatea lor neavând pregătire academică, credem că unii s-au ridicat deasupra standardului de simplu „cioplitor” și au satisfăcut și pretențiile artistice ale stăpânilor angajatori, fie reprezentanți ai Erariului, ai autorităților militare, ai bisericii sau comanditari individuali. Acești pietrari au trudit la imensa muncă de ridicare a cetății austriece după recucerirea Timișoarei (alături de constructori, de dulgheri), ei au participat la înălțarea numeroaselor biserici catolice și, în funcție de specializarea lor, tot ei au asigurat zestrea sculptată pentru interioarele lăcașurilor de cult provinciale. Nu se cunoaște nici în prezent cine a executat (după propriile proiecte sau după cele ale inginerilor militari) faimoasele porți de intrare în Cetatea Timișoara. La fel cum se pierde în negura timpului și numele sculptorului care ne-a lăsat frumoasa moștenire barocă, mascaronul plasat deasupra porții³⁶ de intrare a uneia din casele camerale de la mijlocul secolului XVIII, situată pe unul dintre colțurile pieței Domului Catolic.

Nu s-a păstrat (ori încă nu se cunoaște) nici numele executantului ornamentelor de la porțile fostei case camerale, care ulterior a devenit Palatului

mențione referitoare la existența acestei organizații datează abia din 1834, an în care probabil a fost reîntărit privilegiul breslei. Vezi Kakucs 2008, 196. Cf. Bardos 1961, s-au păstrat mențiuni despre „frăția calfelor” încă din ultimul sfert al veacului.

³⁴ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 216; Petri 1992, col. 187.

³⁵ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 218.

³⁶ Azi fereastră în str. Mercy (colț cu Piața Unirii), în corpul clădirii Muzeului de Artă Timișoara.

Episcopiei Romano-Catolice. În suburbia Iosefin, deși nu ni s-a transmis numele executantului, s-a păstrat în întregime portalul de stil baroc al bisericii parohiale catolice. După 1848 a dispărut din peisajul orașului capela înconjurată de coloane din imediata vecinătate a Castelului Huniade – imaginea ei s-a transmis doar prin câteva gravuri din secolul XIX. Prin deceniul opt al secolului anterior s-ar cuveni pomeniți meșterii care au lucrat portalurile decorate ale Palatului Președintelui, azi Palatul Baroc³⁷ sau cei care au executat atât de apreciatele coloane (câteodată duble) cu capiteliuri decorate – devenite „la modă” la finele secolului – de la intrările unor palate din Cetate. Din descrierile unor călători din epocă aflăm că cetatea fusese „bine rânduită” și „casele de aici frumos construite și așezate într-o anumită ordine. Așa-numita Casă a președintelui, clădirea Comandamentului militar, dar mai cu seamă cea a comendurii garnizoanei oferă cea mai frumoasă priveliște. [...] În oraș și suburbii sunt șapte biserici catolice, o biserică pentru uniți și trei biserici ortodoxe. Principala biserică romano-catolică, numită Dom, este un edificiu splendid, cum se află doar puține în Ungaria”³⁸. Istoricul Francesco Grisellini amintește de asemenea clădirile frumoase, ridicate începând din 1742, când comandantului cetății, baronului Engelshofen i s-a încredințat din partea Curții „prima sarcină terminarea lucrărilor de construcție a fortificațiilor, iar a doua înfrumusețarea orașului”³⁹. Tot el amintește că „împărăteasa răscumpără de la episcopul sârb clădirea din afara zidurilor, numită «Fântâna pașei» [...] punând la dispoziție o sumă de bani pentru restaurarea construcției din temelii”⁴⁰. Astfel, munca cioplitorilor a fost utilizată atât pentru decorarea exteriorului impunător al bisericilor, clădirilor publice sau private, copiind deseori modelele vieneze, cât și pentru interiorul acestora: la scările ample, șlefuite dintre etaje, la balustradele (din piatră sau din lemn al) scărilor, la stucatura încăperilor de onoare sau la ancadramele și nișele interioare ale ferestrelor, la nișele prevăzute cu statuete sau vase ornamentale. Mâna lor a gravat și obeliscurile, pietrele și inscripțiile așezate în locurile demne de semnalat pentru posteritate sau cele de pe edificiile publice⁴¹. Multe dintre porțile lucrate în lemn, statuile de sfinți sau amvoanele bisericilor (sculptate

³⁷ Aici tipica decorațiune „Zopf”, mai puțin luxuriantă, a luat locul elementelor limbajului baroc.

³⁸ Ehrler 2000, 77, 79.

³⁹ Grisellini 1984, 142.

⁴⁰ Grisellini 1984, 154.

⁴¹ Probabil și vechea inscripție – azi dispărută – de pe frontonul Primăriei.

în lemn de tei sau de stejar) au provenit din atelierele meșterilor locali.

Pentru ridicarea propriu-zisă a „statuilor ciu-meii” (grupul statuar închinat Sfintei Treimi și grupul statuar așezat în cinstea Sfântului Ioan de Nepomuk/Sfintei Marii) – comandate și transportate din îndepărtatele ateliere vieneze – cea mai căutată mână de lucru s-a găsit printre cioplitorii de piatră, angajați sau stabiliți deja în localitate, care au contribuit la aceste munci și cu experiența necesară meseriei lor. Cererea – adresată Magistraturii orașului de Episcopia romano-catolică a Cenadului în anul 1790⁴² – în vederea restaurării grabnice a statuii Sfintei Treimi, ajunsă în stare deplorabilă, se putea baza pe existența meșterilor locali care ar fi oferit cunoștințele cerute de executarea intervenției dorite. Posibil ca unele statui de factură provincială din regiune (multe din ele închinare sfinților protectori de epidemii, Sfinților Sebastian și Rozalia sau apărătorului în cazul incendiilor frecvente din acest timp, des figuratului Sfânt Florian) par să fi părăsit atelierele *sculptorilor* din Cetate pentru a veghea viața credincioșilor din diferite localități ale Banatului. Aceeași destinație au avut și siluetele cioplite în piatră (și colorate) ale Sfântului Ioan de Nepomuk – devenit protector al Banatului – așezate lângă drumurile comerciale mai circulante sau la vadrile apelor curgătoare.

Îmbinând frumosul cu latura practică, o sursă de venit pentru acești pietrari a mai oferit și cioplirea și gravarea frumoaselor pietre de mormânt, așezate în cimitirele orașului (în prezent din ce în ce mai lipsite de acești martori ai trecutului îndepărtat). Din păcate, renumitele palate ale contelui Mercy, al familiei Deschan, casa Mocioneștilor etc., azi demolate sau refăcute, fără păstrarea elementelor de limbaj baroc sau rococo, în aspectul lor nou nu mai păstrează amprenta decoratorilor de la finele secolului XVIII și din primii ani ai secolului următor.

Față de această categorie de lucrători, situați între meșterii pietrari și sculptori, o altă profesie asimilată familiei artiștilor, cea de turnători de clopote, este și mai puțin reprezentată în Cetatea Timișoarei în decursul secolului. Conform celor descoperite de cercetătorul Szentkláray Jenő „*clopo-tele bisericilor timișorene toate au dispărut în vremea turcilor. Credincioșii au fost chemați la slujbe prin baterea tobelor. [...] Însă în 1719 în seara din ajunul sărbătorii sfântului Mihai [sept. 29, n.a.] «Ave Maria» fusese intonată deja de sunetele noilor clopote,*

trimise de la Viena”⁴³. Probabil că în zona nou eliberată de sub stăpânirea otomană au fost importate mai multe clopote. Totuși, în 10 aprilie 1760 se consemnează în Cetate decesul lui Fridericus Paitl, un turnător de clopote (*fusor campanorum*)⁴⁴. Din foarte succinta notă a Registrului nu se poate deduce dacă persoana respectivă a fost lucrător local sau un oarecare călător prin zonele bănățene.

În toamna anului 1785, la 5 octombrie, un alt turnător de clopote, Johann Graeber, a trecut în veșnicie, conform celor notate în Registre. Și în cazul acestuia s-a reținut doar ocupația și vârsta, 56 de ani⁴⁵. Cererea crescândă pentru clopote în regiune, considerând pe lângă bisericile lipsite de acești vestitori de slujbe (de intemperii și pericole) și lăcașele nou ridicate, ar fi putut atrage specialiștii acestei meserii mai puțin practicate în zonă sau practicată deloc în perioada otomană. Lipsa altor dovezi ne obligă ca înscrisurile descoperite să rămână în prezent în zona informațiilor scurte, mai mult ca niște curiozități care atestă posibilitatea unor deschideri către anumite meserii care încă nu au fost foarte familiare ținutului bănățean. Deși apariția unor familii în secolul următor (Egartner, Hönig, mult mai târziu renumiții Novotny) ar putea găsi un început în rândul acestor pionieri ai meseriei pe meleagurile noastre. Cert este, chiar și în cazul admiterii existenței unor mici ateliere de turnătorie, acestea – dacă nu cumva au fost așezate în zona militară, servind cu diferite produse și aceste formațiuni – ar fi putut funcționa în afara zidurilor fortăreței, mai degrabă în suburbiile din jurul ei.

În perioada secolelor XV-XVI s-a vorbit despre Cetate ca fiind și un centru cultural, circulat de artiști. Sunt amintiți pictori veniți din Italia care au ajuns în anturajul căpitanilor de cetate. Este pomenit un portret *al comesului de Timiș*, Pippo Spano, realizat de artistul Masolino Panicale⁴⁶, pe care conducătorul militar l-a invitat în Ungaria.

În vremea stăpânirii otomane genul portretului aproape că a dispărut în Banat. Pictura decorativă însă persista în continuare. Din această perioadă, cu interes pentru oraș, este cunoscut un desen colorat – cu mai multă greutate documentară decât cu valențe artistice – semnat de un renumit prizonier, ținut captiv și pedepsit (și) în temnițele

⁴³ Szentkláray 1909, 66.

⁴⁴ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 29 verso.

⁴⁵ Idem, f. 166.

⁴⁶ Pictorul Masolino da Panicale (Tommaso di Cristoforo Fini, 1383 – aprox. 1444) nu ar fi fost nici primul, nici singurul artist florentin aflat la curțile nobiliare din Ungaria în acele timpuri.

⁴² DJTANR, fond nr. 2, Primăria Mun. Timișoara, anul 1790, dos. 15.

vechii fortărețe. Wathay Ferenc (1568–1609?), vice-căpitanul cetății Székesfehérvár în anul 1602, după căderea fortăreței apărate de oamenii săi, a fost capturat de turci și trimis la Istanbul. În drumul său spre capitala turcilor îndrăznețul soldat a reușit să evadeze de trei ori, fiind prins de fiecare dată. Astfel, a ajuns să fie înțemnițat și la Timișoara, să fie „oaspete” la hogea Ferhat și aspru pedepsit de acesta. Atât scena suportării pedepsei (lovituri de băte aplicate pe tălpile fugarului), cât și imaginea Cetății Timișoarei au fost immortalizate în cartea sa de cântece triste, scrisă în robie și ilustrată cu imaginile scenelor din viața sa. Cartea a fost tipărită de mai multe ori și peisajul citadin cu desenul Cetății, însoțit de descrierea în versuri a așezării Timișoarei, au devenit foarte cunoscute. Wathay nu a fost un artist în adevăratul sens al cuvântului. Însă în ținutul Banatului și în Cetate deseori și-au făcut apariția pictori înzestrați cu mai mult sau mai puțin talent oferindu-și serviciile și osteneala lor pentru comanditarii proveniți din cele mai variate categorii sociale. Deși operele acestora au fost mult mai puțin durabile decât cele ale sculptorilor, totuși, s-au transmis posterității în număr relativ mare; unele dintre aceste realizări putând fi atribuite artiștilor provinciali, cunoscuți chiar după nume.

Sigur nu a fost primul *pictor* ajuns pe meleagurile noastre în secolul XVIII, dar la 28 martie 1753 (având doar 32 de ani) a intrat deja în rândul cetățenilor orașului, tânărul artist vienez Ferdinand Schiessel⁴⁷ (mai rar Schiesser), care s-a stabilit în oraș. Posibil să fi avut un serviciu permanent în cadrul administrației, fiind numit de mai multe ori *Pictor in Praesidio*; prima oară în 1757 cu ocazia botezului fiului său, alături de *Josephus Kirchwöger Faber Cuprarius in Praesidio*⁴⁸. A fost angajat de Ordinul franciscanilor să execute ample picturi de altar atât în Cetatea Timișoarei, cât și la Biserica Minorităților din Arad sau la biserica Mănăstirii Maria Radna. A lucrat și picturi de dimensiuni mai mici (piese mobile – unele au ajuns la Muzeul de Artă Timișoara), dar a executat și opere în frescă. A realizat lucrări dinamice în stilul barocului vienez, cu grupuri elegante de personaje, plasate pe mai multe planuri, utilizând proporții și perspectivă corectă; a reușit chiar executarea unui *tromp l'oeil* în cazul picturii redată pe bolta bisericii de pelerinaj din Radna⁴⁹. A decedat în Cetate la 5 august

1764⁵⁰, înaintea de a-și vedea născut cel de-al șaselea copil.

Vienezul Johann Michäel Wagner de asemenea a practicat profesia de *pictor* (academic), fiind consemnat în acte ca atare. A migrat spre părțile bănățene și s-a stabilit în Timișoara lucrând și pentru împrejurimi. Fusese înscris în Registrul de căsătorii la 18 februarie 1765, cu ocazia cununiei sale cu Maria Josepha Schisser⁵¹. Încă în vara aceluși an a intrat în rândul cetățenilor orașului. După moartea unicului său băiețel, a rămas văduv – la înregistrarea decesului soției apare prima trimitere la profesia sa (*Maria Josepha Wagnerin, uxor Pictoris*)⁵². În scurt timp (la nici trei ani) s-a căsătorit din nou, cu Catharina Abbt; începând de la oficierea cununiei (18 ianuarie 1768) perechea apare des în Registrele de evidență datorită atât nașterii celor 9 copii ai lor, cât și calității lor de martori la anumite evenimente ale familiilor cunoscute. Pentru întreținerea familiei numeroase, capul acesteia s-a angajat la diferite prestări de servicii. Astfel, a participat alături de sculptorul Laurentius Liebermann la lucrările capelei din Kikinda Mare, la o statuie a *Învierii*. Întrucât nicio bibliografie nu precizează o pictură realizată în această locație de el, vorbind toate doar de statuie, deducem că artistul a executat lucrările de aurire ale piesei amintite.

Bibliografia mai nouă a reușit să depisteze⁵³ însă și o lucrare mai importantă a artistului, semnată și datată⁵⁴, păstrată până în zilele noastre: *Portretul episcopului sârb de Vârșeț Jovan Georgijević*, de mari dimensiuni, adăpostit în Palatul Episcopal din Vârșeț. Executat în stilul obișnuit al portretelor baroce episcopale, mai rigide, preferate în epocă de comanditarii din zona locuită de sârbi, lucrarea îl prezintă pe arhieru în ținuta oficială, purtată la marile sărbători bisericești, frontal, în picioare, cu capul întors ușor spre stânga, mâna dreaptă cu degetele delicate ridicată spre binecuvântare și cu stânga sprijinită pe cârja episcopală din argint. Portretul beneficiază de toată recuzita lucrărilor academice vieneze de epocă: personaj așezat central, în fața unei draperii vișinii care flutură și are ciucuri, în planul îndepărtat (în spatele draperiei)

⁵⁰ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 52; Berkeszi 1909, 22 – a presupus că a părăsit orașul.

⁵¹ Cetate, R. 9, R. Cun., f. 40.

⁵² Cetate, R. 8, R. Dec., f. 64.

⁵³ Semnalată deja de Felix Milleker, *Prošlost srpsko-pravoslavnog vladicanstva všačkog*, Novi Sad, 1891; Olga Mikić, *Portreti Srba u XVIII veku*, Galerija Matica Srpska, Novi Sad, 1965, 41.

⁵⁴ Publicată mai nou de Kuručev 2008, 8–9 (cu foto color); Idem, 86: „Johann Michael Wagner Pin. / Werszetz a Do 765”.

⁴⁷ Berkeszi 1909, 7, 20–22; Petri 1992, col. 1679–1680.

⁴⁸ Cetate, R. 7, R. Bot., f. 36.

⁴⁹ Pe larg activitatea acestui artist vezi la Roos, 2004; Vărtaciu-Medeș 2015, 246–247.

o fărâmbă de peisaj, linii de fugă marcate de dalele podelei de sub picioare etc. Surprinzătoare este însă tendința accentuată pentru decorativism, aplecarea pictorului pentru redarea detaliilor vestimentației – unele putând constitui mici „icoane” independente – și, neobișnuit, conturarea unui imens vas de flori baroc în fundalul din dreapta. Pictura, realizată în culori plăcute, subliniază calitățile unui artist talentat și școlit în mediul academic vienez de la mijlocul secolului XVIII. Wagner a decedat la Timișoara la vârsta de 52 ani, fiind unul dintre cetățenii urbei⁵⁵.

Noii stăpâni și oamenii de afaceri care au populat Cetatea după instaurarea puterii creștine nu mai trebuiau să se supună legilor Coranului, care a interzis credincioșilor turci realizarea portretelor. Astfel, în perioada imediat următoare mijlocului de secol XVIII un număr însemnat de pictori, îndeosebi portretiști, și-au încercat norocul în regiunea Banatului. Unii și-au urmat „stăpânii”, respectiv acele mari familii de moșieri care i-au angajat și în trecut pentru decorarea reședințelor lor. După vânzarea proprietăților erariale, în urma cumpărării moșiilor, noii proprietari au purces la ridicarea conacelor în care au dorit să amenajeze aceleași condiții de lux și reprezentare cu care se obișnuiseră în zonele lor de proveniență, situate în vestul Imperiului. În primul rând ei și noile biserici au absorbit „mâna de lucru” a zugravilor de frumos. Artiștii au venit în urma valurilor de coloniști sau chiar împreună cu ei. În decursul secolului XVIII însă, în cele mai frecvente cazuri, ei doar își încercau norocul, peregrinând dintr-un centru orășenesc într-altul, de la un conac la altul, în căutarea unor comenzi, a unor angajări pe termen mai lung, mai bine remunerate, fără să se stabilească definitiv în vreo localitate. Situația s-a schimbat abia la sfârșitul secolului și la începutul celui următor – posibil și în urma îndepărtării pericolului de război – datorită atracției orașului aflat în plină dezvoltare.

Registrele sunt mult mai zgârcite în detalii privind viața (și activitatea) unor mănuitori ai penelului. În 7 ianuarie 1767 s-a căsătorit *pictor*-ul Gabriel Harangozó, despre care *Registrul* atestă doar că fusese holtei⁵⁶. Despre existența lui N[icolaus?] Pan, stabilit în suburbie, aflăm cu ocazia morții fiului său (*Pictoris in veteribus allodys Filius*), din cauza tifosului la data de 18 septembrie 1769. Trecut în *Registrul* din Cetate⁵⁷ și nu în cel din Iosefin, presupunem că artistul a fost cunoscut

lucrând în cea dintâi numită parte a așezării. În anul următor, la 19 decembrie, s-a consemnat pe scurt doar moartea unui alt *pictor*, a lui Jacobus Poon⁵⁸. Tot o unică consemnare în *Registre* a obținut și martorul la o căsătorie, oficiată în 5 iunie 1777, Bernardus Auviera (Anviera?) *pictor*⁵⁹.

Însemnările nu abundă în detalii nici referitor la viața pictorului Josephus Lucas (Lukács?), amintit decedat la vârsta de doar 24 de ani, în 16 octombrie 1780⁶⁰. Totuși, în legătură cu el, s-a știut că este *pictor sodalis ungaricus* născut la *Trencsin* (Trenčin, în Ungaria Superioară, azi Slovacia); fără a se specifica dacă s-a născut în comitatul sau în orașul cu acest nume. În cazul lui (fiind *sodalis*) se pune întrebarea: oare intenționa să intre în breaslă/asociație sau fusese ajutorul vreunui pictor deja membru al unei bresle.

Anii 1783 (decembrie 22) și 1784 (17 noiembrie) s-au dovedit a fi fatidici pentru alți doi străini ajunși în Cetate. În primul an consemnat a decedat în spitalul din Timișoara Bernardus Henke, *innaurator capt[ivus] vienn[ensis]*, de 46 de ani⁶¹, iar următorul, tot în spital, Andreas Hilbert, *pictor captivus*, având 59 de ani⁶². Ce vină au purtat cei doi nu se cunoaște, însă nu sunt singurii care și-au ispășit pedepsele sau au suferit exilul în aceste părți, situate departe de marile centre ale Imperiului. Îndeosebi numărul tinerelor condamnate este surprinzător de mare în a doua jumătate a secolului XVIII, multe din ele dându-și ultima suflare în vestitele „case de muncă”, osândite la prestarea diferitelor munci care le măcinau sănătatea, ca mai apoi să fie înhumate *gratis* în cimitirele orașului.

Nu multe, dar diverse informații ne transmit înscrierile *Registrelor* relativ la pictorul Joannes Klivana (în 22 septembrie 1786), Joannes Probst (în 14 decembrie 1787) și Andrea Günstler (în 28 martie 1789). Primul este amintit ca *pictor calvinista*⁶³, de 30 de ani, decedat la numărul 73 (*domus*) din Cetate, probabil de condiție modestă sau fără familie, întrucât a fost înmormântat fără bani. Informația este interesantă deoarece mult timp în Cetate nu au fost bineveniți meșterii de religie protestantă, cu atât mai mult dacă profesia exercitată de ei era practică și de cei de religie catolică. Al

⁵⁸ Idem, f. 81; Petri 1992, col. 1487, utilizând aceeași sursă (cu unică informație de un singur rând); credem că nu se justifică presupunerea variantei de nume „Bohn”, de asemenea se cuvine să amintim și trecerea corectă a zilei de deces 19 (nu 28).

⁵⁹ Cetate, R. 9, R. Cun., f. 68.

⁶⁰ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 133.

⁶¹ Idem, f. 152 verso.

⁶² Idem, f. 158.

⁶³ Idem, f. 171.

⁵⁵ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 148.

⁵⁶ Cetate, R. 9, R. Cun., f. 45.

⁵⁷ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 76.

doilea este pomenit în suburbia Fabric-ului unde, alături de soția sa, îndeplinește sarcinile de naș la un botez⁶⁴. Ultimul decedase la vârsta de 54 de ani, de asemenea în afara zidurilor Cetății, în *Josephina (locus domicilii) Nr. 109*⁶⁵; pesemne că el era stabilit de mai multă vreme acolo. La 11 octombrie 1795 a murit în Cetate pictor-ul necăsătorit, de 28 ani, Andrea Dejak (sau Deák)⁶⁶; nici legat de acest tânăr nu există alte detalii decât specificarea ocupației sale.

Mai bogate, însă nu complete, date biografice apar în cazul pictorului Josephus Arnold (câteodată Arnoldt), atestat la Timișoara alături de soția sa, Victoria, deja în iunie 1798⁶⁷, cu ocazia botezului unuia dintre băieții lor. Probabil nu acesta a fost primul an petrecut aici, nașterile următorilor cinci copii ai lor s-au consemnat tot în Registrele din Timișoara, precum și decesul soției survenit în anul 1813. Deducând din numele nașilor micuților, Arnold fusese un om bine situat în societate, deoarece printre nașii copiilor săi apare (cu grafie stâlcită) și numele senatorului Michael Khunatter. Din păcate nu putem obține informații legate de operele produse de artist, care a dispărut din evidențe după data de 6 octombrie 1823 când, alături de cea de-a doua soție, a participat la un botez⁶⁸.

Mai modest s-a dovedit a fi Michael Deng⁶⁹, pictor căsătorit, sosit din Boemia (*Bohoemus, loco Rauschenberg*) în speranța unui nou trai, însă în 7 februarie 1831 el a părăsit această lume, la vârsta de 42 de ani, fiind înhumat în cimitirul public⁷⁰.

Din *Nomenclatorul timișorenilor din perioada 1718–1832 (Catastrum Civium)* deținem informații legate de Josephus Bayer, pictor născut la Viena, care însă în anul 1802 a mărturisit că locuiește în oraș de peste opt ani, are 52 ani și este căsătorit. În același an (la 23 iunie) i s-a împlinit dorința de-a fi primit în rândurile cetățenilor Timișoarei⁷¹. În cererea depusă pentru obținerea cetățeniei s-a declarat pictor de scene istorice (*Historienmahler*)⁷². Din același *Nomenclator* ne parvine și însemnarea privitoare la pictorul Joseph Melber de 31 ani, născut în Timișoara (*von Temesvár gebürtig*), căsătorit, care

a obținut răspunsul afirmativ la cererea sa, înaintată în 10 iulie 1805, privind obținerea calității de cetățean al orașului. A murit în suburbia Fabric, la vârsta de 69 ani⁷³. Nu deținem date legate de operele executate de cei doi pictori acceptați în rândul cetățenilor, doar putem presupune că prezența lor îndelungată în localitate dovedește faptul că ambii au avut de lucru și își puteau câștiga existența în urma exercitării profesiei declarate⁷⁴. Nu putem exclude ca bărbatul văduv, bolnav de plămâni, de 35 de ani, amintit în Registrul de deces (mult mai târziu, în anul 1857) drept *colorator*, având nume asemănător (poate iarăși cu o grafie greșită), Josephus Melver, să fi fost fiul pictorului Joseph Melber, cel mutat în Fabric⁷⁵.

În ianuarie 1816 s-a menționat decesul copilului (Josephus) unui alt pictor, deja stabilit în oraș: Josephus Velek (Volek?)⁷⁶. Însă în septembrie 1846, tânărul Josef Volek (alt copil al acelorași părinți, cu nume identic), locuitor în Iosefin, despre care s-a specificat că este fiul pictorului mai sus amintit (*Volek Josef festő fia*)⁷⁷, își duce copilul la botez; astfel se certifică faptul că respectivul artist, tatăl, a trăit timp îndelungat în Timișoara, fiind bine cunoscut.

În repetate rânduri apare în Registre și numele pictorului și poleitorului Franciscus Kolb⁷⁸, fără să putem identifica (până în prezent) operele acestuia. În ciuda acestui fapt, totuși, în urma lucrărilor executate se pare că a obținut o situație economică mai bună, deoarece în 1831 actele pomenesc chiar de o servitoare vieneză a acestuia⁷⁹. În anii maturității sale, fiind mai des amintit în calitate de poleitor, este posibil ca această îndeletnicire să-i fi adus foloase materiale mai substanțiale decât pictura. Kolb, născut la Viena, s-a stabilit în Cetate și a obținut cetățenia timișoreană la vârsta de 35 de ani, la 5 iunie 1814⁸⁰. Văduv fiind, în septembrie 1832, la vârsta de 51 de ani, Franciscus Kolb (*Civis Deaurator*) s-a recăsătorit (cu văduva Julianna Wassermannl). După patru ani acest *in aurator*

⁷³ Berkeszi 1909, 27–28.

⁷⁴ Magistratul orașului, străduindu-se să înlăture eventualele conflicte generate de concurență, a admis în rândul cetățenilor doar pe acei meșteri (valabil și în cazul artiștilor) care, având de lucru, își puteau asigura traiul și, implicit, din veniturile obținute își plăteau impozitele către oraș.

⁷⁵ Vezi și Berkeszi 1909, 28.

⁷⁶ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 101.

⁷⁷ Iosefin, R. 5, R. Bot., f. 57.

⁷⁸ Petri 1992, col. 979, fără alte date amintește un alt pictor (*Maler*), Franciscus Georg Kolb, stins din viață la 27 aprilie 1739 în Cetate.

⁷⁹ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 207.

⁸⁰ *Nomenclator*, anul 1814, litera K.

⁶⁴ Fabric, R. 2, R. Bot., f. 53 verso.

⁶⁵ Iosefin, R. 3, R. Dec., f. 72.

⁶⁶ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 234.

⁶⁷ Cetate, R. 7, R. Bot., f. 269.

⁶⁸ Cetate, R. 11, R. Bot., f. 97. Având un fiu, cu același nume, născut în 1803, nu excludem posibilitatea să fi fost amintit acesta, tot în calitate de pictor. În multe familii de artiști profesia tatălui a fost transmisă fiilor.

⁶⁹ Petri, *op. cit.*, col. 305.

⁷⁰ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 205; Petri 1992, col. 305.

⁷¹ *Nomenclator*, anul 1802, litera B, f. 418.

⁷² Berkeszi 1909, 24.

[Sic!] a decedat, fiind înmormântat în cimitirul oraşului⁸¹.

Posibil să fi locuit în oraş încă înainte de finele secolului XVIII şi pictorul Joseph Unterberger, împreună cu familia sa. Nu se cunoaşte locul său de naştere; a sosit la Timişoara, s-a recăsătorit şi s-a stabilit în suburbia Iosefin⁸², după ce petrecuse un timp prin Pesta fiind un pictor maghiar (?). Trebuie să fi fost un artist apreciat, deoarece la începutul anilor 1800 Magistratul oraşului i-a încredinţat realizarea portretelor împărătesei Maria Terezia şi al lui Joseph II, picturi azi necunoscute, care însă mai figurau în *Inventarul încăperilor, obiectelor şi rechizitelor din Clădirea Primăriei* în anul 1850, la etajul I, în sala impozitelor⁸³. Posibil ca informaţia transmisă, legată de activitatea lui⁸⁴, să fi fost trunchiată, întrucât în locul expunerii apare menţionat şi portretul împăratului consort, Francisc I. Dacă portretul a existat, el a fost aşezat în pandant cu cel feminin şi conform uzanţelor, ele s-au comandat în acelaşi timp la acelaşi autor. Lipsa dovezilor lasă problema deschisă. Unterberger a decedat la domiciliul său din Iosefin la 22 iunie 1824, la vârsta de 61 ani, menţionat în documente cu apelativul *dominus* şi *pictor academicus*⁸⁵.

Informaţii incomplete/confuze s-au strecurat în lexicoanele mai noi în legătură şi cu pictorul Franciscus Antonius Schapka (Schabka, Schapka, Tsapka, Csapka). Numit cel mai adesea doar Franciscus Schapka, el apare prima oară în noiembrie 1781 în Registre, la înmormântarea unei fiice⁸⁶. Din anul următor documentele îi alătură numelui său termenul de *dominus*, apoi şi pe cel de *pictor*, folosind apoi consecvent împreună aceste formule. Nu i se cunoaşte locul de naştere, iar data este doar deductibilă: 1756. În Cetate un Franciscus Schapka de numai 40 de ani, notar cameral, a decedat în

1774 lăsând în urma lui pe văduva Helene şi mai mulţi copii. Să fi fost o legătură de rudenie între cele două personaje cu nume identice? Posibil.

Pictorul Schapka trebuia să fi fost un om de vază al societăţii, lista naşilor numiţi pentru botezul copiilor săi, dar şi familiile unor aleşi domni (*egregius*) cărora el le botezase copiii, demonstrează prezenţa sa în rândul societăţii selecte a Cetăţii. A devenit cetăţean al oraşului probabil la 24 iulie 1792. Cu toate că la acea dată în *Nomenclator* figurează numele lui Ignatz Schapka [Sic!] (*Mahler*), înclinăm să admitem identitatea personajului cu cel al lui Franciscus. La data menţionată a fost introdus în *Nomenclator* un grup întreg de cetăţeni, în grabă. Astfel că, nu s-a menţionat în rubricile alăturate numelui nici data admeririi, nici locul de naştere, nici vârsta, ci doar cuvântul *detto*, indicând aceeaşi dată ca pentru cei dinaintea lui. Presupunem că modificarea numelui este greşala funcţionarului şi nu avem de-a face cu vreun (alt?) descendent al primului Franciscus Schabka (fost notar). Cu atât mai mult cu cât documentele de mai târziu îl amintesc pe artistul din Cetate în calitate de *pictor civicus* şi *civis Temesvariensis*⁸⁷. Este consemnat ca pictor şi la data decesului său survenit în decembrie 1800, la doar 44 de ani. Unul dintre fiii săi, Franciscus, născut la 18 ianuarie 1788, a continuat cariera tatălui, devenind profesor de desen al Şcolii normale (1826–1829) din Timişoara⁸⁸.

Cu siguranţă maximă nu-i putem atribui pictorului Schabka nici o lucrare. Însă, în galeria familială a nobililor Kőszeghy de Remete (în reşedinţa bănăţeană de la Bucovăţ) a figurat portretul unei tinere, Judith Bachó, cea de-a doua soţie a lui János Kőszeghy⁸⁹. Circulând o legendă în familie (legată de obţinerea unui inel din partea împăratului Joseph II, în urma interpretării unei piese la şpinetă de către fata lui Kőszeghy), un organizator de mai târziu al galeriei a etichetat greşit pictura. Portretul în stare avansată de degradare (ajuns la Muzeul de Artă Timişoara) a fost restaurat şi cu această ocazie s-a constatat existenţa unei semnături fragmentare în partea stângă jos a pânzei. Pictura (nicidecum portretul fetei, ci al mamei acesteia cu acelaşi nume, Judith, luând în considerare situarea în epocă) este o lucrare barocă târzie (rococo), cu reale calităţi, dar şi cu unele stângăcii tipice autori-

⁸¹ Cetate, R. 12, R. Dec., f. 2 verso.

⁸² Iosefin, R. 1, R. Bot., f. 186 verso: menţionat prima oară, cu ocazia botezului unuia dintre fiice. Chiar dacă prezenţa/activitatea sa este atestată în secolul XIX, el s-a format în decursul secolului anterior.

⁸³ DJTANR, fond nr. 2 Primăria Municipiului Timişoara, 1850/23.

⁸⁴ DJTANR, fond Ormós 131, dosar 176/f. a. În autobiografia sa Ormós notează că i-a fost comunicată de canonicul Josef Koppold (1799–1871), el însuşi pictor amator, care l-a cunoscut pe Unterberger: „*Unterberger magyar művész volt. Temesvárott Józsefet és Maria Theresia arképet festette a város háza számára és Temesvárott halt meg mintegy 1824. vagy 1825 évben.*” [Unterberger a fost un artist maghiar. La Timişoara pentru Primărie l-a pictat pe Joseph II şi portretul Mariei Terezia şi a murit la Timişoara aproximativ în anul 1824 sau 1825].

⁸⁵ Iosefin, R. 6, R. Dec., f. 22.

⁸⁶ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 139 verso.

⁸⁷ În ianuarie 1788: Cetate, R. 7, R. Bot., f. 232; în august 1800: Iosefin, R. 2, R. Cun., f. 71.

⁸⁸ Berkeszi 1909, 16, 22 (la el Franciscus apare ca Ignác); Petri 1992, col. 1656 (pentru siguranţa identităţii îl „botează” pe tatăl-pictor: Ignaz Franz!).

⁸⁹ Miklósik 1998, 201, 216, 226.

lor provinciali, care cândva au frecventat un timp Academia. Fragilul personaj feminin este reprezentat în fața instrumentului cu clape, în poziție asemănătoare cu cea în care a fost immortalizată în 1769 Arhiducesa Marie Antoinette Habsburg-Lothringen de către pictorul familiei împărătesei, Franz Xaver Wagenschön (1726–1790) – doar că „în oglindă” și având câteva detalii diferite. Posibil ca pictura să fi fost comandată de soțul modelului și, poate să fi fost executată în provincie, însă semnătura lizibilă doar în parte (în lumina celor demonstrate mai sus, neputând fi „Ignatz”)⁹⁰, nu ne îndreptățește să o atribuim în mod cert pictorului timișorean Franciscus [!] Schapka – de la care până în prezent nu ne-au parvenit (și) alte lucrări.

Se cuvine amintit în rândul artiștilor și Josephus Fino (Finó), aflat la Timișoara la sfârșitul secolului XVIII. Fino, născut la Viena în 1762, cu pregătirea sa mai apropiată de cea a inginerilor camerali decât a pictorilor, a apărut în Registre începând din iunie 1788, de la prima sa căsătorie încheiată cu văduva Anna Kolb, în Cetate⁹¹. Din 1791 a ocupat postul de profesor de desen (*Zeichlmeister*) al școlii normale⁹², fapt ce răzbate și din titulatura trecută în Registre cu diferite ocazii. A fost amintit ca *dominus magister delineator*, făcându-se trimitere la îndeletnicirile sale de inginer-desenator sau desenator tehnic într-o slujbă camerală. Intrat în învățământ, profesorul a dublat (voluntar) orele obligatorii de desen din zilele de duminică, ținute pentru calfe, incluzându-i în acest tip de perfecționare și pe ucenici, câștigând astfel respectul cetățenilor săi. În 18 aprilie 1809, la nașterea unuia dintre fiii săi, a fost intitulat *graphidis magister emeritus*. Curând după această dată s-a pensionat, dar a continuat să lucreze pentru arhiva din oraș, devenind *Archivarius Planorum Adjunctus*, calitate consemnată în Registru la moartea sa, survenită la 21 martie 1817, la 55 de ani⁹³. Locul lui la școala de desen a orașului a fost ocupat de ajutorul său, vienezul Johann Schütz (deseori Schitz), mai tânăr cu 17 ani, care (în 1808) s-a căsătorit la Timișoara⁹⁴, stabilindu-se în oraș. Activitatea acestui *graphidis magister* însă s-a desfășurat în primele decenii ale secolului XIX.

Primul pictor care poate fi atestat la finele secolului și prin câteva lucrări semnate, salvate până

în zilele noastre, a fost timișoreanul Anselmus Wagner. Însă și persoana acestui artist a rămas enigmatică. Din 1909, de la apariția amintitei cărți a lui Berkeszi István, toți istoricii de artă continuă să-l considere – pe nedrept – fiul pictorului Michael Wagner (mai sus amintit). Documentele însă nu susțin această greșeală a lui Berkeszi. Anselmus s-a născut în 14 ianuarie 1766 la Timișoara, avându-i ca părinți pe Franciscus și Justina Wagner⁹⁵. A îmbrățișat cariera de funcționar și s-a căsătorit la 20 august 1789. În mod ciudat, căsătoria a fost trecută atât în Registrul din Cetate, cât și în cel din suburbia Fabric⁹⁶. În cele două registre grafia numelor participanților este scrisă cu ortografie diferită, lucru des întâlnit în documente. Este cert că persoanele, martorii și preotul sunt aceleași persoane: Anselmus Wagner, fiu al senatorului Wagner, soția sa Francisca Krischnek, transcris Grieschneck, având martori cetățenii de vază: judele Ignatius Koppauer, transcris Cobauer (*P[erillustrissimus] D[ominus] Judex*) și ceasornicarul (*horopeus*) Franciscus Kunuter, transcris Kunoter. Nu se cunoaște când și unde a studiat pictura, dar în 5 aprilie 1790, cu ocazia primirii sale în rândurile cetățenilor, *Dominus Wagner* se declară pictor (*Mahler*)⁹⁷. Însă în foarte dese referiri la persoana sa în Registre niciodată nu este pomenit astfel. În 1792 a fost controlor al Casieriei publice (*Cassae civicae contraagens*), după nașterea copiilor săi a fost agent al Loteriei (*collector Lotto*) având și atribuții în consiliul parohial din Cetate⁹⁸. Între timp a câștigat și sume modeste lucrând mai multe portrete pentru personalitățile bănățene (și nu numai), fiind un apropiat al nobililor locali și al funcționarilor de rang înalt. A dus o viață relativ modestă, fiind nevoit să contracteze împrumuturi punând asigurare propria sa casă. La moartea sa, survenită la 8 octombrie 1806, lăsând în urmă cinci copii minori, familia a întâmpinat probleme financiare.

Berkeszi, în calitate de custode al muzeului, a achiziționat bucurios lucrările atribuite artiștilor locali. Deseori informațiile insuficiente sau greșite ale ofertanților l-au determinat să cumpere picturi superficial atribuite pictorului Anselm Wagner. Piese catalogate au rămas considerate mai târziu și de alți cercetători ca aparținând acestuia. Este

⁹⁵ Fabric, R. 1, R. Bot., f. 68 verso.

⁹⁶ Fabric, R. 3, R. Cun., f. 38 verso și Cetate, R. 9, Cun., f. 88 – ambele completate de Georgius Kiss, capelanul din suburbia Fabricului!

⁹⁷ *Nomenclator*, anul 1790, litera W, fără nr. filă.

⁹⁸ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 46 verso: „*Anselmus Wagner Civis Temesiensis, electu Communitatis Comembrum et Ecclesiae Parochialis aeditus, uxoratus*”.

⁹⁰ Vărtaciu-Medeleț 2015, 360, 388, oferă această variantă.

⁹¹ Cetate, R. 9, R. Cun., f. 86 verso.

⁹² Berkeszi 1909, 16: după profesorul Kimstetten din 1796 Fino este profesorul școlii, până atunci a fost doar adjunctul acestuia.

⁹³ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 112.

⁹⁴ Cetate, R. 9, R. Cun., f. 113.

foarte dificil să selectăm dintre numeroasele portrete – lucrate inegal ca valoare, în diferite tehnici – care sunt cele ale acestui pictor local și care provin din „atelierul” confratelui său, mai talentat și mai productiv, purtând același nume de familie⁹⁹. Semnate și datate au rămas două miniaturi prinse sub sticlă¹⁰⁰; un portret de *Tânăr nobil în haine ungurești* (conform afirmației lui Berkeszi ar fi avut în semnătură numele complet al autorului și data 1790¹⁰¹) și o miniatură în guașă din 1793, semnată cu majuscule (*WAGNER*). Câteva portrete așternute cu cretă pe pergament au fost realizate de pictorul timișorean, chiar dacă ele nu poartă și semnătura acestuia. Ținând cont de apropierea lui de primarul Ignățiu Koppauer, s-ar cuveni să aprobăm afirmația potrivit căreia Anselmus Wagner ar fi fost autorul faimosului *Portret al Elisabetei Kessler-Koppauer*, lucrare nesemnată, care o imortaliza pe soția judei orașului. Însă deosebita calitate a portretului redat în pastel¹⁰² îl apropie de operele celui alt artist, de lucrările realizate în aceeași tehnică, în care însă finețea execuției și picturalitatea se situează pe primul loc, pe când portretele ce îl recomandă pe Anselmus Wagner sunt dominate de desen („umplut” cu culoare), trăsătură confirmată și de două portrete în ulei pe pânză care probabil îi pot fi atribuite. Oricum, activitatea mai bogat documentată și prin „produse” a acestui pictor, marchează – odată cu ultimii ani ai secolului XVIII – sfârșitul stilului baroc în Banat, făcând loc mult mai austerului neoclasicism, îmbrățișat în primele decenii ale secolului XIX.

Nu putem omite din această înșiruire de artiști pe cei care au contribuit la crearea iluziilor în lumea teatrelor – atât de agreată și vizitată de publicul timișorean. Încă în ianuarie 1765 apare în Registre numele lui Christianus Bodenburg (*Pictor et Comoedians*)¹⁰³, sosit în Cetate din zonele germane. Posibil să fi fost încă tânăr, deoarece mama acestuia, director de teatru în Passau, alături de cele patru fete ale ei, tot actrițe, încă se afla în viață¹⁰⁴.

⁹⁹ Portretistul pastelist Johann Friedrich Wagner (sf. sec. XVIII – încep. sec. XIX) a lucrat mult în timpul Dietelor la Bratislava. Cuvântul „atelier” este impropriu în cazul acestui artist foarte productiv, neliniștit călător prin Ungaria, Transilvania și Rusia, dat „din mână în mână” de personalitățile vremii. Vezi Rózsa 1965, 303–320.

¹⁰⁰ *Törzskönyv*, anii 1912, 1910; din inventarul muzeului au fost scoase alte trei miniaturi provenite de la el.

¹⁰¹ *Ibidem*, nota Berkeszi 1914/4880. Restaurată în repetate rânduri, piesei îi lipsește azi inscripția.

¹⁰² Aproape toate portretele mai vechi, realizate în tehnica pastelului, achiziționate de muzeul timișorean, au fost atribuite *ab ovo* lui Anselm Wagner.

¹⁰³ Cetate, R. 8, R. Dec., f. 53.

¹⁰⁴ Petri 1992, col. 165.

Nu a fost singurul caz, deseori actorii, ducând o viață modestă, au fost nevoiți să confecționeze ei înșiși costumele și recuzita pentru scenografie. Sunt cunoscuți și alți autori, din secolul XIX, care au recurs la aceste rezolvări practice.

Mai aparte este cazul pictorului și tehnicianului Ignatius Nesselthaler¹⁰⁵, consemnat prima oară în Registre cu ocazia botezului uneia dintre fiicele sale. Artistul, austriac de origine, din Baden de lângă Viena, a poposit vreme mai îndelungată în alte orașe, ultima dată în Szeged, unde s-a născut și fiul său, Joannes, care ulterior – mutându-se la Timișoara – și moștenind talentul părintelui a continuat profesia acestuia. Presupunem că apariția familiei Nesselthaler a fost precedată de o invitație lansată de judele I. Koppauer, care în anii 1794–1795 fusese însărcinat să renoveze și să redecoreze teatrul vechi și sala de dans, aflată în aceeași clădire. Succesul a fost relatat mai apoi de suplimentul ziarului *Pressburger Zeitung*, care a elogiat lucrările¹⁰⁶. Ignatius a fost recunoscut în epocă¹⁰⁷, astfel se explică faptul că, după stabilirea lui în Timișoara, în 1802–1803 a fost rechemat pentru amenajarea teatrului și pictarea decorurilor din clădirea nou ridicată (1800) a Primăriei din Szeged. Reușita completă a avut așa un răsunet încât (conform monografistului Bálint Sándor) și ziarul maghiar de la Viena (*Bécsi Magyar Kurír*), transcriind puțin altfel numele, l-a pomenit pe artist: „*Executantul perfect al sălii Teatrului, este Domnul Pictor și Mecanic Nesselthaler care pentru lucrările sale de acest gen este renumit deja la Lintz, Viena, Pesta și Timișoara*”¹⁰⁸. Deși foarte solicitat, se pare că artistul a îndrumat în atelierul său din Cetate și învățăcei, călăuzindu-i spre tainele picturii academice. Sursele amintesc de unul dintre cei mai talentați discipoli ai săi, pictorul Konstantin Daniel. Conform Registrului¹⁰⁹ Ignatz Nesselthaler (documentele folosesc doar această formulă) și-a încheiat cariera pământeană muncind în Cetate, în ianuarie 1827, la 70 de ani, în urma unei hemoragii cerebrale.

Tot în rândul artiștilor – mult mai modești, înscriindu-se mai degrabă în rândul meseriașilor-întreprinzători – trebuie să-i amintim și pe

¹⁰⁵ Petri 1992, col. 1345 (il citează doar pe Berkeszi, 95). Mai pe larg vezi și Miklósik 2012, 32–36.

¹⁰⁶ Ivan 2006, 37–38.

¹⁰⁷ Una dintre cele mai admirate scenografii realizate de el a fost cea din 1796 cu ocazia prezentării la Timișoara a *Flautului fermecat*, jucat în fața unui public entuziast care a umplut teatrul.

¹⁰⁸ Bálint 1959, 90: „*A' Teátrum szálának tökéletes elkészítője, az a' Lintzben, Bétsben, Pesten és Temesváron is hasonló munkái által nevezetes Piktör és Mek-hanikus Nesselthaler Úr*”.

¹⁰⁹ Cetate, R. 10, R. Dec., f. 172 verso.

pictorii cărților de joc (numiți de documente *Pictor Chartarum*, *Pictor foliorum lusorium*, *carti-folium fabricans*) atât de căutați în epocă. Acești xilografi, mai apoi gravori în metal, care fabricau deopotrivă cărțile de joc și imaginile sfinte de mici dimensiuni, vândute la rugi și la bălciuri, afișele de teatru (pe suport de hârtie și mătase, ulterior colorate), invitațiile de bal etc. încep să-și facă apariția în Cetate la finele secolului XVIII, pentru ca în secolul următor să se stabilească aici în număr deosebit de mare. Cu timpul produsele unor ateliere au ajuns să fie apreciate într-o zonă mult mai întinsă, chiar dincolo de hotarele Banatului.

Privind în urmă, putem observa că locuitorii Cetății au preluat oferta acestor sculptori și pictori care s-au perindat în număr relativ mare printre zidurile nou ridicate. Fără să mai menționăm și artiștii de religie ortodoxă, care au contribuit cu creațiile lor la înfrumusețarea lăcașurilor de cult și cu opere laice la deservirea publicului de aceeași religie. Atât comenziile sociale, bine definite sau ocazionale, cât și cele particulare au putut permite unora dintre artiști să devină cetățeni ai urbei, fiind asigurat volumul de muncă pentru mai mulți specialiști. Alții, mai puțin școliți sau urmărind planuri financiare mai consistente, doar și-au încercat norocul prin aceste părți, continuându-și apoi drumul în varii direcții. Mobilitatea societății pe cale de modernizare a constituit un factor de propagare a culturii dinspre centru către marginile Imperiului. Însă foarte mulți artiști s-au situat la mijloc, s-au așezat în oraș sau în suburbii fără să devină cetățeni, au întemeiat familii, și-au crescut copiii mulțumindu-se cu siguranța unui trai modest în urma unor lucrări modeste. Printre ei s-au aflat acei decoratori, „copiatori”, poleitori, imitatori ai modelelor centrale, lansate de renumiții artiști academici din zonele lor de origine. Se ajutau în operele lor și cu caiete de modele, desenate după opere renumite, dar colecționau și gravuri executate după lucrări celebre pentru a se inspira din acestea. Deseori pe lângă profesia de bază au fost nevoiți să mai practice și alte ocupații pentru asigurarea unui câștig material. Pictorii provinciali „au importat” în regiune prototipurile centrale (de portrete, de pictură religioasă etc.) aducându-le mici modificări, specifice propriilor lor ateliere. Îndeosebi aceste mici detalii, corect „citite”, ajută la atribuirea ulterioară a creațiilor (anonime) unor artiști locali.

Cățiva dintre pictorii stabiliți în oraș, prin profesia lor aleasă (de profesori) și-au adus aportul la ridicarea nivelului de pregătire al ucenicilor și calfeilor angajate în diversele meserii, contribuind astfel și la asigurarea unei forțe de muncă mai calificată,

implicit la dezvoltarea calitativă a produselor acestora. În unele ateliere s-au format adevărate „școli de pictură” unde tinerii mai talentați puteau obține cunoștințele de specialitate de la artiști experimentați. Alteori, moștenind talentul părinților artiști și lucrând împreună cu ei, fiii au continuat ocupația acestora, asigurând continuitatea acelei profesii de care a beneficiat societatea de la finele secolului XVIII și începutul secolului XIX. Exemple în acest sens constituie familiile Schapka, Schütz și Nesselthaler.

Continuarea cercetării pe linia identificării unor lucrări realizate de artiștii amintiți ar putea îmbogăți zestrea culturală de secol XVIII a Timișoarei.

BIBLIOGRAFIE

- Bálint 1959
Bálint Sándor, *Szeged városa*, Budapest (1959).
- Bardos 1961
G. Bardos, Din viața meseriașilor timișoreni în secolul al XVIII-lea. *Studii și articole de istorie*, III, București (1961), 101–119.
- Baróti 1903
Baróti Lajos, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*, Temesvár (1893–1903).
- Berkeszi 1909
Berkeszi István, *Temesvári művészek*, Temesvár (1909).
- Ehrler 2000
J. J. Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)/Das Banat vom Ursprungs bis jetzo (1774)*, Timișoara (2000).
- Griselini 1984
F. Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei* (prefață, traducere și note de Costin Feneșan), Timișoara (1984).
- Ivan 2006
N. Ivan, *Istoria a două secole de teatru liric la Timișoara. Studiu monografic*, Timișoara (2006).
- Kakucs 2008
L. Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717–1918*, Timișoara (2008).
- Kuručev (2008)
D. Kuručev, *Portreti iz zbirke Gradskog Muzeja Vršac*, Vršac (2008).
- Mikić 1965
O. Mikić, *Portreti Srba u XVIII veku*, Galerija Matica Srpska, Novi Sad (1965).

Miklósik 1998

E. Miklósik, Portrete anonime bănașene din secolul al XVIII-lea în Colecția de Artă a Muzeului Banatului, *AnB*, Artă, III, Timișoara (1998), 199–233.

Miklósik 2012

E. Miklósik, Un secol de educație artistică în orașul Timișoara. *Tradiție și Postmodernitate. 200 de ani de artă plastică în Banat*, Timișoara (2012), 32–36.

Milleker 1891

F. Milleker, *Prošlost srpsko-pravoslavnog vladicanstva všackog*, Novi Sad (1891).

Milleker 1930

F. Milleker, *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat. 1716–1918*, Vršac (1930).

Nomenclator

Nomenclatorul timișorenilor din perioada 1718–1832 (Catastrum Civium), manuscris.

Fond Ormós

Ormós Zsigmond, *Note autobiografice, extrase din diferite articole, referiri la artiști. DJTANR*, dosar 176, f. 9.

Petri 1992

P. A. Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschums*, Marquartstein (1992).

Roos 2004

M. Roos, *Maria Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, 2 Bde., Regensburg (2004).

Rózsa 1965

Gy[örgy] Rózsa, József Frigyes Wagner, pastelliste de Hongrie, *Acta Historiae Artium* 11. 4 (1965), 303–320.

Szentkláray 1909

Szentkláray Jenő, *Mercy kormányzata a Temesi Bánságban*, Budapest (1909).

Törzskönyv

Törzskönyv (Registrul inventar de bază al Muzeului din Timișoara, 1872–1922), manuscris (Arhiva Muzeului Național al Banatului).

Vărtaciu-Medeleș 2015

R. Vărtaciu-Medeleș, *Valori de artă barocă în Banat. Un peisaj cultural european*, Timișoara (2015).

DJTANR – Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale Române.

PRESCURTĂRI FOLOSITE LA NOTE:

R. Dec. – Registrul Decedaților

R. Cun. – Registrul Cununașilor

R. Bot. – Registrul Botezașilor

1. Decorul sculptat al porții de intrare în Palatul Episcopiei romano-catolice din Timișoara. The carved ornament of the entrance gate in the Roman Catholic Episcopal Palace, Timișoara.

2. Cealaltă poartă, azi zidită, a Palatului Episcopiei romano-catolice din Timișoara. The other gate of the Roman Catholic Episcopal Palace, which is built today, in Timișoara.

3. Mascaron, aflat cândva deasupra porții unei case (azi fereastră-vitrină pe latura vestică a clădirii Muzeului de Artă Timișoara). Mascaron, once above the gate of a house (today a window showcase on the western side of the Museum of Arts, Timișoara).

4. Pictor anonim (încep. sec. XIX), *Panorama Maria Radna*, ulei pe pânză; în stânga imaginii, redată din spate, statuia barocă a Sf. Ioan de Nepomuk. Anonymous painter (the beginning of the 19th century), the *Maria Radna Panorama*, oil on canvas; in the left side of the image, reproduced from behind, the Baroque statue of Saint John of Nepomuk.

5. Wagner Anselm, *Portretul unui ofițer austriac*, miniatură, guașă pe fildeș, semnat WAGNER 1792. Wagner Anselm, *The Portrait of an Austrian Officer*, miniature, gouache on ivory, signed WAGNER 1792.

6. Wagner Anselm, *Portret de femeie*, miniatură, guașă pe fildeș, semnat WAGNER 1798. Wagner Anselm, *Woman Portrait*, miniature, gouache on ivory, signed WAGNER 1798.

7. *Tânăr cu perucă*, miniatură, guașă pe hârtie lipită pe carton, semnat WAGNER 1793. *Young man with a wig*, miniature, gouache on paper pasted on carton, signed WAGNER 1793.

8. Wagner Anselm, *Portretul unei tinere cu șal roșu*, ulei pe pânză, semnat și datat ulterior, WAGNER / 1799 (?). Wagner Anselm, *The Portrait of a Young Woman with a Red Scarf*, oil on canvas, signed and dated subsequently, WAGNER / 1799 (?).

LUPTA ROMÂNILOR DIN BANAT ȘI CÂMPIA ARADULUI PENTRU BISERICĂ ȘI ȘCOALĂ NAȚIONALĂ (1814-1816). CÂTEVA DOCUMENTE

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Banat, Lipova, Preparandia din Arad, Dimitrie Țichindeal, Moise Nicoară

Keywords: Banat, Lipova, Preparatory school for teachers at Arad, Dimitrie Țichindeal, Moise Nicoară

The Struggle of the Romanians from the Banat and the Plane of Arad for National Church and School (1814–1816) – Some Documents

(Abstract)

Starting from seven documents preserved at the Library of the Romanian Academy in Bucharest among the papers of Moise Nicoară, the study is focusing on two essential goals of the Romanians in the Banat and the Plane of Arad. The main was the election of a Romanian Bishop at Arad as leader of the national movement in opposition to the superior Serbian orthodox church-hierarchy at Karlowitz. At the same time and no less important was the struggle lead by Dimitrie Țichindeal and Moise Nicoară to sustain the development of the newly established (1812) Preparatory school for Romanian teachers at Arad (*Preparandia*) face to the machinations inspired by the Serbian school-inspector Uroš Nestorović with blessings from Stefan Stratimirović, Metropolit at Karlowitz. The clash over the church-language at the orthodox church in Lipova (as described by five documents from 1815–1816) is to be considered as part of the confrontation between the Romanians and the lower and higher Serbian clergy for national-religious and educational autonomy in the larger frame of the Habsburg Monarchy.

În cursul perieghazelor noastre prin arhive am avut surpriza plăcută să redescoperim corespondența și manuscrisele lui Moise Nicoară, unul din fruntașii luptei românilor din Banat și Câmpia Aradului pentru emancipare național-bisericască și școală românească în primele două decenii ale secolului al XIX-lea. Ne era cunoscut faptul că, cel puțin documentele până la 1825 (anul în care Nicoară s-a stabilit definitiv în Țara Românească), fuseseră puse în valoare de Cornelia Bodea într-o monografie consistentă și foarte bine documentată¹. La acea vreme (1943), lăsamântul scris al lui Moise Nicoară (mort la București în 1861) se afla în păstrarea Bibliotecii Academiei Române după ce, mai întâi, în 1874, fusese depus la Muzeul Național de Antichități. De acolo fusese transferat, în 1903 și 1909, prin Înalt Decret Regal, Academiei Române, unde a fost legat în 15 volume. Unul dintre acestea, conținând scrisori din 1804–1851, s-a pierdut după evacua-

rea la Moscova în 1916². În cursul cercetării sale deosebit de temeinice, Cornelia Bodea a parcurs corespondența lui Nicoară și alte manuscrise ale acestuia din 11 volume rânduie și inventariate în Colecția de manuscrise a Academiei Române³. În anexa monografiei dedicate lui Nicoară, Cornelia Bodea a publicat 141 de documente, mai ales cele păstrate în manuscrisele 2439, 2443 și 2445. După 1948, când rosturile Academiei Române au fost date peste cap de dictatura comunistă, colecțiile de preț ale înaltului for științific au avut, la rândul lor, de suferit. Din rațiuni străine de orice temei de gestionare științifică a tezaurului de documente și manuscrise aflate în păstrare, personalul Bibliotecii Academiei a efectuat în mod cu totul arbitrar recotări și dislocări ale materialului documentar. Fără indispensabilele liste de corespondență și, poate mai grav, în lipsa unui inventar oricât de sumar, volumele (manuscrisele dinainte de 1948) cuprinzând corespondența și alte piese documentare din arhiva personală a lui Moise Nicoară au fost con-

* Cercetător independent; e-mail: costinfenesan@yahoo.com

¹ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară (1785–1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana*, Arad, [1943].

² *Ibidem*, 8.

³ Este vorba de manuscrisele 2436, 2437, 2439, 2440, 2442, 2443, 2444, 2445, 2449, 3455 și 4645.

damnate la o uitare de aproape 70 de ani, fiind sustrate astfel posibilității de a fi cercetate de cei interesați. Doar întâmplarea a făcut ca, în vremea în care documentele Nicoară s-au aflat în custodia Arhivelor Naționale ale României, să putem regăsi mai multe piese din fostele manuscrise 2442 și 2445. Am constatat că unele dintre acestea, chiar dacă prezentau o certă însemnătate pentru istoria luptei de emancipare național-bisericească și școlară a românilor din Banat și Câmpia Aradului, nu fuseseră avute în vedere de Cornelia Bodea în amintita monografie dedicată lui Moise Nicoară. De aceea socotim de datoria noastră să le dăm acum la iveală, iar aceasta cu atât mai mult cu cât confirmă și întregesc ceea ce se știa până în prezent.

După 1690, în temeiul așa-numitelor „privilegii ilirice”, rosturile bisericești ale românilor din Ardeal, Maramureș, Crișana și Câmpia Aradului, iar după 1718 și ale celor din Banat, au fost încredințate ierarhiei ortodoxe sârbe sub conducerea mitropolitului de la Carloviț (Sremski Karlovci). Dacă în Transilvania istorică implicarea ierarhiei sârbești în viața bisericească a românilor ortodocși a fost destul de puțin resimțită, în schimb comunitatea ortodoxă română din Banat, Crișana și Câmpia Aradului a avut de suferit vexațiuni crescânde prin încercările repetate de sărbizare a bisericii și școlilor românești, acțiuni patronate de mitropoliții de la Carloviț prin episcopii lor sufragani de la Oradea, Arad-Ineu, Timișoara și Caransebeș-Vârșeț. Congresul național-bisericesc iliric de la Timișoara (1790) a pus capăt oricăror speranțe ale românilor bănățeni și crișeni de a se emancipa de sub tutela apăsătoare a ierarhiei sârbești. Mișcarea petiționară a Supplex-ului românilor ardeleni din 1791, urmată de memoriul din 1804, le-a sugerat, fără îndoială, și românilor din Banat, Câmpia Aradului și Crișana calea pe care ar fi putut obține din partea ierarhiei sârbești dacă nu o autonomie reală în viața bisericească, atunci cel puțin o relaxare a unei dominații discreționare și cupide, sub mantia comunității confesionale. Conștiința națională a românilor bănățeni și crișeni se trezise, flacăra ei fiind aprinsă și întreținută fără răgaz de fruntași, de cele mai multe ori clerici, ca Mihai Martinovici-Roșu, Constantin Șuboni, Paul Iorgovici, Dimitrie Țichindeal, Ioan Mihuț, Constantin Diaconovici-Loga și Moise Nicoară. Formați mai toți în instituții de învățământ superior din Ungaria și Austria (Buda, Bratislava, Pesta, Viena), unde dobândiseră pe lângă solide cunoștințe de specialitate (drept, filosofie, teologie, lingvistică) și o viziune modernă asupra rosturilor și drepturilor unui popor, ei n-au pregetat

ca, odată reveniți între ai lor, să devină purtători de cuvânt ai românilor, a căror viață național-bisericească și instrucțiune era cenzurată și îndreptată pe căi potrivnice de ierarhia sârbească și de slujitorii ei, cu sau fără sutană. Pentru români din Banat și Câmpia Aradului biserica și școala deveniseră terenul pe care se ducea lupta pentru afirmarea și propășirea ființei naționale.

În acest context, la 29 iunie 1807, Ștefan Atanasievici, protopopul Lugoșului, Gheorghe Petrovici, protopopul Bocșei și Dimitrie Țichindeal, paroh la Becicherecul Mic, inițiatorul efectiv al acțiunii, i-au înaintat, „la cererea întregului neam românesc din Banatul Timișoarei” (*universae Banatus Temesiensis Valachicae nationis requisiti*), împăratului Francisc I al Austriei o petiție cunoscută și sub numele de „recurs maiestatic”⁴. Pretextul l-a constituit moartea, la 7 iunie 1807, a lui Dimitrie Ștefanovici, directorul școlilor naționale românești, dar acțiunea viza în realitate afirmarea voinței românilor bănățeni, ca în fruntea activității de instruire a tineretului de acolo să se afle unul de același neam cu ei. În susținerea cererii lor, petiționarii i-au amintit monarhului – asemeni autorilor Supplex-ului din 1791 – că „noi, ca urmași neîndoielnici ai coloniilor romane aduse în Dacia în anul 105 de la Hristos încoace de împăratul Traian, asta fiindcă ungurii au venit aici cu mult mai târziu” (*nos, Romanorum coloniarum per Trajanum Imperatorem anno Christi adhuc 105 Daciae illocatarum indubii posteri, cum Hungaris longe tardius horsum adventibus*), au apărut mereu țara cum au putut mai bine. În pofida acestui fapt, cu toate că românii reprezentau două treimi din populația Banatului iar sârbii cu locuitorii de altă etnie doar o treime, totuși românii majoritari nu putuseră avea până atunci vreun episcop și director școlar din neamul lor. Mai mult, continua petiția înaintată împăratului, în localitățile cu doar una sau puține familii sârbești tineretul era instruit în scrierea „slavonă”, în vreme ce în satele complet românești copiii nu le era predat scrisul și cititul în limba română ca urmare a dispozițiilor directorilor școlari sârbi. Drept urmare, prin petiție s-a cerut ca „drept director al școlilor noastre naționale să fie desemnat un astfel de bărbat, ale cărui caracter moral și cunoștințe necesare pentru această slujbă să fie cunoscute după cum va rezulta din examenele date mai înainte în această privință” (*ut pro nationallium scholarum nostrarum directore talem virum stabilendum proponat, cuius moralis character et necessa-*

⁴ Vezi textul acestuia la Iosif Vulcan, *Dimitrie Țichindeal. Date noi despre viața și activitatea lui*, în „Analele Academiei Române”, Memoriile secțiunii literare, seria a II-a, tom XIV (1893), doc. I, 326–328.

riae ad hoc officium scientiae ex dato desuper praevis specimine notae sint). Doar cu ajutorul unui director școlar român și prin instruirea corespunzătoare a tineretului român – conchidea memoriul – se va putea dovedi că „în neamul nostru nu s-au stins niciodată scânteile virtuții străbune, care doar au fost mulcomite datorită instruirii care a fost dată uitării, și se va vădi spre întregul folos de obște, că este urmașul adevărat al romanilor” (*avitaie virtutis igniculi in nostra natione nequaquam extincti, sed per neglectam educationem tantum suppressi essent, ostendent se cum summa publici utilitate veros Romanos esse posteros*). Cum „recursul maiestatic” al românilor bănațeni nu s-a soldat cu niciun rezultat, Dimitrie Țichindeal, ajuns între timp profesor la Preparatoria din Arad (care își începuse activitatea la 3/15 noiembrie 1812), a socotit necesar să continue acțiunea petiționară în favoarea școlii și bisericii românești. În acest demers i-a avut alături pe colegii săi de catedră Ioan Mihuț, Iosif Iorgovici și Constantin Diaconovici-Loga, deopotrivă cu un susținător neașteptat, episcopul greco-catolic de la Oradea, Samuil Vulcan. După ce neîncrederea față de acesta s-a risipit⁵, Țichindeal s-a sfătuit, în vara anului 1813, cu ierarhul orădean în legătură cu petiția pe care o avea în vedere, iar aceasta cu atât mai mult cu cât Moise Nicoară, prietenul și tovarășul de idei al dascălului bănațean, se afla pe atunci în Țara Românească⁶. Se pare că, la sfârșitul verii anului 1813, o primă versiune a petiției era deja redactată. După ce i-a trimis textul pentru eventuale sugestii episcopului Vulcan, acesta i-a transmis lui Țichindeal, la 19 septembrie 1813, următoarele: „De vei căpăta (găsi – n.n.) vreun scriitor bun între preoți, care să scrie mai frumos decât este aceasta [petiție] scrisă, dă să o scrie, că eu, voind ca nu cumva să vină lucru(l) la iveală, n-am cutezat a-l da să-l scrie altu(l), fără numai la nepotul meu, însă și așa precum este scrisă poate să meargă.”⁷ Vulcan mai credea nimerit ca doi preoți români să se ducă la Viena pentru a-i înmâna petiția împăratului. În același timp, potrivit sugestiei episcopului Vulcan, copii ale petiției urmau să fie trimise, cu speranța obținerii unei susțineri pe lângă suveran, generalisimului imperial arhiducele Carol, arhiducelui Maximilian, consilierului Lorenz de la Cancelaria Aulică Ungară, arhiepiscopului Hohenwart al Vienei⁸ și palatinului Iosif al

Ungariei⁹, dar și „altora, cărora veți socoti a fi de trebuință”. Episcopul Vulcan s-a oferit, la rândul său, să susțină acțiunea petiționară: „Clerul care se va iscăli în instanția (petiția – n.n.) aceasta să-mi scrie, batăr (măcar – n.n.) cât de scurt și în limba românească o rugăminte ca aceea, ca întru aceasta și eu să vă ajut, că având eu o scrisoare ca aceasta, cu mai mare cutezare oi putea lucra ce voesc a face tocmai (chiar – n.n.) de nu-mi vor scrie.”¹⁰ După ce „instanția” a fost definitivată, Țichindeal a încredințat-o unui prieten al său, asesorul Santău (Szántó) de la comitatul Timiș. Acesta a întocmit, la rândul lui, un nou text, care urma să fie înaintat împăratului, împărătesei¹¹, arhiepiscopului Hohenwart, palatinului Iosif al Ungariei și consilierului Lorenz de la Cancelaria Aulică Ungară. La 13 decembrie 1813, Țichindeal l-a asigurat pe episcopul Vulcan, că „pre serbătorile ceste viitoare (de Crăciun și Anul Nou – n.n.) mă voi grija de subscrierea clerului și apoi fieștecăre [instanție] la locul ei se va trimite”. În același timp, Țichindeal i-a comunicat ierarhului orădean îngrijorarea sa legată de ezitățile unor protopopi de a semna petiția, la zvonul că acesta nu ar susține alegerea în scaunul episcopal de la Arad a candidatului dorit de ei¹². Oricum, în această situație încă plină de incertitudini și deopotrivă având în vedere starea gravă de sănătate și incapacitatea episcopului Pavel Avacumovici al Aradului¹³, Țichindeal a socotit necesară întreprinderea unui demers confidențial pe lângă colaboratorul cel mai apropiat, sfătuitorul și însoțitorul permanent al împăratului, contele Rudolf Wrba von Freudenthal¹⁴. Suntem convinși că Țichindeal a fost, dincolo de orice

(1794–1803), episcop al armatei (1792–1803), arhiepiscop al Vienei (1803–1820); a fost unul dintre dascălii viitorului împărat Francisc I.

⁹ Joseph Anton Johann von Habsburg-Lothringen (1776–1847), frate al împăratului Francisc I, palatin al Ungariei (sub numele de *József nádor*) între 1796 și 1847.

¹⁰ I. Vulcan, *op. cit.*, 337–338.

¹¹ Maria Ludovika Beatrix von Modena (1787–1816), a treia soție a lui Francisc I, împărăteasă a Austriei între 1808 și 1816.

¹² I. Vulcan, *op. cit.*, 338.

¹³ Episcop al Aradului din decembrie 1786 până la 1/13 august 1815. Fratele său, Ștefan Avacumovici, a fost episcop al Timișoarei între 1801 și 1822.

¹⁴ Rudolf von Wrba von Freudenthal (1761–1823) a activat, după studii juridice la Viena și de minerit la Academia Minieră de la Schemnitz, la Camera Aulică pentru Monetării și Minerit ca secretar aulic (din 1785), în calitate de consilier minier (din 1787), apoi de consilier aulic (din 1790), iar din 1801 ca vicepreședinte al forului montanistic suprem. În 1802 a fost președinte al comisiei aulice pentru construirea canalului Dunării la Viena, iar în 1806 a devenit cămarar suprem.

⁵ C. Bodea, *op. cit.*, 59.

⁶ În octombrie 1813 – februarie 1814 Moise Nicoară se afla retras la mănăstirea Mărgineni, vezi, C. Bodea, *op. cit.*, 36.

⁷ I. Vulcan, *op. cit.*, *doc. V*, 337.

⁸ Sigismund Anton conte von Hohenwart (1730–1820), episcop de Triest (1791–1794), episcop de Sankt Pölten

îndoială, autorul memoriului adresat contelui Wrba la 1 ianuarie 1814 de „preoțimea de credință greco-neunită și locuitorii români din Ungaria”¹⁵. După o tiradă acidă la adresa ierarhiei bisericești sârbe, pe care o acuza de implicare directă în acțiunea de înlăturare a limbii române din slujba dumnezeiască și de înlocuire a ei cu limba sârbă, memoriul deplângea situația tragică a copiiiilor români lipsiți de posibilitatea instruirii în limba maternă, singura rază de lumină fiind deschiderea Școlii preparandiale de la Arad. Iar memoriul, adresat contelui Wrba cu convingerea fermă că acesta îl va aduce la cunoștința împăratului, ajungea la concluzia tristă că, „dacă locuitorii români de religie greco-neunită din Ungaria vor fi lăsați pe mai departe sub varga nenorocită a clerului sârbesc – arhiepiscopi și episcopi –, această speranță atât de plăcută va fi zădărnicită, iar temnița aspră a întinericului, abia pe cale să dispară, ne va copleși din nou cu violență”. De aceea, prin memoriu s-a solicitat ca, după încetarea din viață a episcopului Pavel Avacumovici, sinodul arhiepiscopesc de la Carloviț să nu aleagă în locul acestuia un sârb ci, după exemplul din Transilvania, un român¹⁶, selectat dintre cei trei candidați care vor fi propuși Camerei Aulice Ilirice. Mai mult, pentru a dovedi buna-credință a românilor – „socotiți, poate, până acum întocmai sârbilor” – în memoriu s-a cerut chiar „o cercetare cât mai serioasă și nepărtinitoare” a celor afirmate. Totul urma să se desfășoare însă în cel mai deplin secret, având în vedere, pe de o parte, alianța Imperiului austriac cu Rusia, protecția nedisimulată a sârbilor, pe de altă parte însă strădania acestora de a dobândi cât mai curând „o organizare proprie” în cadrul monarhiei habsburgice. Tocmai de aceea, contele Wrba a fost rugat să nu dezvăluie nimic din demersul românesc clerului superior iliric, nici să nu facă uz de memoriu împotriva acestuia. La 3 ianuarie 1814, Țichindeal i-a scris episcopului Vulcan că „inștanția e gata și acuma e în mâna mea”¹⁷. Credem însă, că nu este vorba de memoriul adresat contelui Wrba, document care, așa cum am remarcat, avea un caracter confidențial, ci de „inștanția” de care se ocupase asesorul Santău. În orice caz, Țichindeal l-a informat pe episcopul Vul-

can, că mai mulți preoți nu socoteau potrivită înaintarea petiției atâta timp cât episcopul arădean Pavel Avacumovici era încă în viață, deoarece mitropolitul Ștefan Stratimirovici „va întrebuița toate puterile să împedice lucru(l), așa cât, când va muri Episcopu, nu vom dobândi cererea”. În opinia acestora, „mai bine va fi să o trimitem când va muri Vlădica, că nu va avea Mitropolitul timp de a strica”. După ezitări datorate pe semne divergenței de păreri legate de momentul înaintării „inștanției”, aceasta a fost semnată abia în luna mai 1814 și înaintată împăratului spre decizie la 14 iulie 1814¹⁸. Ne rămâne încă necunoscut faptul dacă memoriul confidențial din 1 ianuarie 1814 i-a parvenit contelui Wrba, având cumva vreo influență asupra cursului evenimentelor. Oricum, despre intenția românilor bănățeni, arădeni și crișeni de a-i supune împăratului o „inștanție” ierarhia de la Carloviț aflase deja de la reprezentanții ei pe plan local încă din iunie 1813¹⁹. Atunci când lucrurile s-au copt, reacția ierarhiei bisericești sârbe n-a întârziat să se producă și a fost necruțătoare mai ales față de Dimitrie Țichindeal, socotit „capul relelor”. La 26 aprilie 1814 Țichindeal a fost destituit din funcția de *senior* al Preparandiei arădene, iar în septembrie 1815 a fost scos și din profesorat. Mai mult, în decembrie 1815, în urma mașinațiunilor lui Ștefan Avacumovici, episcopul Timișoarei și a lui Uroș Nestorovici, directorul școlilor greco-neunite din Ungaria, lui Țichindeal i-a fost confiscată, sub un pretext cusut cu ață albă, ediția *Fabulelor*, apărută la Buda în 1814²⁰. Între timp, împotriva Preparandiei arădene și a dascălilor ei directorul școlilor greco-neunite din Ungaria, Uroș Nestorovici, formal un susținător al acesteia și al învățământului în limba română, în realitate însă un om devotat indicațiilor primite de la Carloviț și totodată avid de parvenire socială, a dezlănțuit un adevărat război de gherilă²¹. Uneltele lui la Arad erau, pe de o parte Sava Arsici, chiar directorul Preparandiei, pe de altă parte arhimandritul mănăstirii Hodoș, Moise Manuilovici, eminența cenușie a bătrânului episcop arădean Pavel Avacumovici. Atunci când i se aduceau la cunoștință diferite probleme cu care se confrunta Preparandia arădeană, Nestorovici le trecea pur și simplu cu vederea, fără a-i uita însă pe cei care cutezaseră să-l importuneze. În acest fel a procedat și cu sesizarea pe care i-au adresat-o, la 1

¹⁵ Vezi doc. 1 din anexă.

¹⁶ La 19 septembrie/1 octombrie 1810, sinodul electoral întrunit la Turda îl alesese în scaunul vacant de episcop al Transilvaniei pe Vasile Moga. Acesta a fost confirmat de împărat la 21 decembrie 1810, hirotonit la Carloviț la 23 aprilie 1811 și instalat în scaunul episcopal la Cluj, la 29 iunie / 11 iulie 1811. Episcopul Moga și-a stabilit apoi reședința la Sibiu, păstorind până în 1845.

¹⁷ I. Vulcan, *op. cit.*, doc. VIII, 341.

¹⁸ C. Bodea, *op. cit.*, 60–61.

¹⁹ *Ibidem*, 61.

²⁰ În legătură cu aceasta, vezi Nicolae Bocșan, *Confiscarea fabulelor lui Țichindeal*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, 19 (1976), 127–146.

²¹ Vezi C. Bodea, *op. cit.*, 52–53.

ianuarie 1814, cei patru profesori de la Preparandie: Țichindeal, Miheuț, Iorgovici și Diaconovici-Loga²². Plângerea era de altfel cât se poate de gravă și de întemeiată, vizând incompetența și lipsa de pregătire profesională a directorului Sava Arsici. Pe lângă faptul că era extrem de rar prezent la școală, preferând negoțul său cât se poate de lucrativ cu băuturi și activitatea în Consiliul magistratual al Aradului, Arsici nu dispunea de minime cunoștințe pedagogice pentru a putea decide ca președinte al consiliului profesoral. Dacă în sesizarea făcută lui Nestorovici în legătură cu Arsici cei patru profesori ai Preparandiei arădene păstrau o cumpătare elegantă – ei îl numesc chiar „un om „cărui noi îi acordăm întreaga stimă și cinstită” (*cui nos omnes aestimationem et honorem tribuimus*)-, în schimb din scrisoarea adresată de Țichindeal episcopului Vulcan peste numai două zile (3 ianuarie 1814) se poate sesiza situația reală de la școala arădeană²³. Potrivit lui Țichindeal, „toți ne otrăvim în școala aceasta de aburele miers care acum, încălzindu-se soba (camera – n.n.), ese din părete. În toamna anului trecut am spus lui Nestorovici, că local-directoru (Sava Arsici – n.n.), care e fără de nici o treabă de vreme ce nimica știe, e neguțitor cu rifu²⁴, cu vin și cu răchie speculantu”. Mai mult, se plângea Țichindeal, Arsici începuse „a fierbe mie-rea în școală, și aceea va fi spre marea vătămare a sănătății noastre, care acum le simțesc și profesorii și toți preparanzii”. Arsici era însă de neclintit, fiind susținut de Nestorovici, căruia îi făgăduise că îl „va face nemeș”. Cu toate că localul destinat celor trei clase cu 212 tineri fusese vizitat de medicul comitatului Arad, care constatase că învățământul nu putea continua în astfel de condiții, totuși nu fusese luată nici o măsură. În consecință, Țichindeal l-a rugat pe episcopul Vulcan să intervină pentru scoaterea lui Arsici din directorat, deoarece ceea „ce face omul acesta nu e

de spus și acesta e spre mare uciderea noastră, a Românilor”. În același timp, Țichindeal și-a exprimat temerea ca în locul lui Arsici, care spera să fie transferat la Jula (Gyula), să nu fie adus un anume Radovanovici, „care nu știe românește”. La 10 ianuarie 1814 Țichindeal a revenit printr-o nouă scrisoare adresată episcopului Vulcan asupra situației-limită în care ajunsese Preparandia arădeană²⁵. Acuzele la adresa lui Arsici îl vizau de fapt pe susținătorul fățiș al acestuia, deoarece „Nestorovici va (vrea – n.n.) să-i fim noi sculele prin care el să se îmbogățească de bani, orden (decorații – n.n.) și alte mile împărătești, iară nu să-i folosească neamului românesc. De aceea nu-i pasă [de cele] dinlăuntru, ci numai le sleește pre dinafară”. În aceste condiții, toți profesorii de la Preparandie erau hotărâți – așa cum afirma Țichindeal – „ori să resignirum (demisionăm – n.n.) ori să ne prindem cu Nestorovici²⁶, că almintrelea nu vo(i)m să fim instrumentu(l) stricăciunii Românilor”. Șicanele la care erau supuși profesorii Preparandiei n-au diminuat defel, după cum între timp nu s-au schimbat nici condițiile în care se desfășura acolo învățământul. O mărturie elocventă în acest sens este scrisoarea (un fel de scrisoare deschisă) din 28 iunie 1816²⁷, a cărei autor este cu foarte mare probabilitate Moise Nicoară, revenit din misiunea sa de la Viena²⁸. Această adevărată filipică a apărut pe fondul frământărilor produse de alegerea unui nou episcop al Aradului – eveniment urmărit fără îndoială cu cel mai mare interes de către românii din zonă – în persoana lui Sinesie Radivoievici, la 11 iunie 1816, opțiune care nu a fost însă validată la Viena. Administrarea episcopiei Aradului a fost încredințată de împărat, la 4 iulie 1816, lui Procopie Bolici, arhimandritul mănăstirii Rakovac. Dintru bun început, autorul scrisorii deschise a ținut

²⁵ I. Vulcan, *op. cit.*, doc. X, 344.

²² I. Vulcan, *op. cit.*, doc. XI, 345–346. Ca *senior* al școlii, Țichindeal preda catehetica. Ioan Miheuț, absolvent al studiilor de drept la Bratislava și al celor de teologie la Carlovitz, era profesor de pedagogie, metodică și istorie, devenind în mai 1814 *senior*, după destituirea lui Țichindeal. Iosif Iorgovici, fiu al protopopului din Oravița și doctor în filosofie al Universității din Pesta, era profesor de matematică și geografie. Constantin Diaconovici-Loga, absolvent al studiilor de drept la Universitatea din Pesta, preda gramatica românească și „conțepul” (redactarea de scrisori), devenind după 1816 *senior*, ca urmaș al lui Miheuț.

²³ I. Vulcan, *op. cit.*, doc. VIII, 341–342.

²⁴ Unitate de măsură pentru lungimi, având circa 77 cm, vezi Gh.Bulgăr, Gh.Constantinescu-Dobridor, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, vol. II, București, 2002, 195. Prin extensie, sub această formulare se poate înțelege că Arsici făcea negoț cu pânzeturi.

²⁶ Uroș Ștefan Nestorovici (1765, Buda – 1825, Pesta) a devenit după studii la Universitatea din Viena, pentru scurtă vreme, agent al mitropolitului Ștefan Stratimirovici în capitala imperială. Din 1791 a lucrat la Cancelaria Aulică Ilirică de la Viena, fiind în același timp și agent al Cancelariei Aulice Ungare. După 1796 a fost agent al Consiliului Aulic de Război și informator al acestuia în timpul războaielor sârbești din 1804. În 1810 a fost numit de împăratul Francisc I inspector-șef (director) al școlilor greco-neunite din Ungaria, calitate în care a înființat, în 1812, Preparandia sârbească de la Szentendre (lângă Buda și Pesta), mutată în 1816 la Sombor. Tot în 1812 au fost înființate Preparandia românească de la Arad și Preparandia grecească de la Pesta. În 1817 Nestorovici a publicat *Pedagogie și metodică sau îndrumător pentru știința educației și predării spre uzul învățătorilor slaviano-sârbi* (în limba sârbă).

²⁷ Vezi doc. 5 din anexă.

²⁸ C. Bodea, *op. cit.*, 69–76.

să scoată în evidență faptul că Preparandia arădeană, „fără a ține seama de toate piedicile care i-au fost puse în cale de dușmanii educării neamului românesc, și-a îndeplinit până acum scopul său, deoarece deja o sută de tineri dintre cei mai buni, cu totul pătrunși de principiile moralei creștine, ... au făcut cu adevărat progrese notabile în educația națională, ba chiar ar fi făcut altele și mai mari până acum, dacă nu ar exista unele piedici interne care ... se vădese că sunt de-a dreptul de neînțeles pentru propășirea acestui Institut, slăbindu-l și stânjenindu-l puțin câte puțin”. Moise Nicoară a purces apoi la înfățișarea punctuală a impedimentelor care afectau bunul mers al Preparandiei. Înainte de toate a fost contestată menținerea pe mai departe în funcția de director a lui Sava Arsici, „un om ignorant și neînvățat”, de la care „educarea neamului” nu avea nimic de câștigat. Înlăturarea lui Dimitrie Țichindeal, „un bărbat care binemerita” din funcția de profesor (în septembrie 1815) și înlocuirea lui cu „un dascăl care îi este în toate inferior”, fiind însă agreat datorită afinităților sale sârbești, a provocat, la rândul ei, revolta lui Moise Nicoară. Amânarea produsă la confirmarea în funcție a lui Constantin Diaconovici-Loga și Iosif Iorgovici, „nesocotindu-se cu totul strădaniile acestor bărbați și meritele lor față de acest Institut, ba chiar și purtarea lor cinstită, cunoscută întregului public, și alte însușiri ale lor”, l-a făcut pe Nicoară să acuze vehement arbitrariul procedurii. Un lucru se cuvine menționat în legătură cu acuzele formulate în scrisoarea deschisă: în toate situațiile menționate, decizia îi aparținea lui Uroș Nestorovici, directorul școlilor greco-neune din regatul Ungariei. Pe lângă incompetența sa didactică, Sava Arsici s-a dovedit a fi și un administrator delăsător și indiferent. Moise Nicoară îi reproșă că „nu a schimbat nimic din starea proastă a clădirii școlii, care poate suferi pagube cu ușurință”, profesorii și tinerii fiind expuși „celor mai mari nenorociri”. Mai mult, datorită inundațiilor mari din vara anului 1816, care ținuseră mai multe săptămâni, cursurile fuseseră întrerupte, deoarece „chiar și acum aproape că ne dă gata mirosul urât în urma peștilor, broaștelor și altor insecte aduse de inundație în clădirea școlii”. Dacă acest aspect avea totuși o perspectivă de rezolvare mai apropiată, în schimb Moise Nicoară a devenit ireconciliabil într-o problemă care pune în cauză însăși rosturile Preparandiei. El a cerut direct, fără înflorituri, scoaterea limbii sârbe din programul școlar și a criticat manevra subtilă de impunere a acesteia de la un așa-zis „studiu individual” la generalizare, acțiune întreprinsă desigur cu știrea și binecuvântarea lui

Uroș Nestorovici. De altfel Moise Nicoară l-a acuzat pe acesta de „modul aspru și aproape despotice” în relațiile cu profesorii de la Preparandie, pe care îi amenința „ca un stăpân absolut cu îndepărtarea din funcție”. Concluzia formulată de Moise Nicoară a fost cât se poate de tranșantă: „Domnul consilier Nestorovici are aceeași părere ca ceilalți fruntași ai sârbilor în ceea ce privește propășirea educației românilor, nedeosebindu-se de aceștia decât prin mijloace.” Ulterior, Moise Nicoară avea să lămurească pe deplin miezul conflictului său – și nu numai al său – cu ierarhia bisericească sârbă și cu directorul școlilor greco-neune: „Niciun Român n-au avut în cuget ca să facă ceva rău Sârbilor, ci voiau să aibă și ei ascultare despre dreptul său, precum Dumnezeu l-au dat la tot omul. Voiau și ei, ca să nu fie călcați și defăimați, ci să arate că și ei sunt vrednici ca și alte neamuri.”²⁹

Memoriul pe care „clerusul și neamul românesc” (*clerus et natio Valachica*) din Banat și părțile ungurene l-au adresat la 9 iulie 1816 împăratului Francisc I, un text inspirat și poate chiar redactat de Moise Nicoară³⁰, a reluat în cea mai mare parte cele expuse în scrisoarea deschisă din 28 iunie 1816. Dintru bun început, în memoriu este acuzată politica de deznaționalizare a românilor practică sub patronajul ierarhiei bisericești sârbe, care „se străduiește să ne adune la un loc cu poporul ei sârb, ba chiar să ne sârbizeze” (*populo suo Rasciano nos aggregare, imo rascianisare conantur*). De aceea nu ne surprinde faptul, că prin memoriu s-a cerut atât desemnarea unui român în scaunul episcopal de la Arad³¹, cât și numirea unui român ca director al școlilor românești greco-neune. Preparandia de la Arad cu problemele ei a constituit miezul memoriului, un argument mai mult pentru a-l socoti pe Moise Nicoară drept autor. După ce este din nou criticată starea deplorabilă a clădirii, improprie desfășurării procesului de învățământ, memoriul a stăruit asupra comportamentului abuziv al lui Uroș Nestorovici: „Prin despotismul său grosolan” (*barbaro despotismo*), acesta voia să-i îndepărteze de la catedră „prin prigoniri, supărare și dezgust” (*ob vexas, indignationem ac taedium*), pe profesorii români pentru a-i înlocui cu sârbi, chiar și la catedra vacantă de limbă română. Mai mult, Nestorovici, „dând Institutului nostru pre-

²⁹ *Ibidem*, doc. CXXIV, 359.

³⁰ *Ibidem*, doc. LXV, 220–222.

³¹ În legătură cu lupta pentru un episcop român la Arad în anii 1815–1816, vezi Costin Feneșan, Știri noi privind lupta națională a românilor din Banat și Câmpia Aradului la începutul secolului al XIX-lea, în „Mitropolia Banatului”, 19 (1979), 1–3, 134–143.

parandial un catehet sârb, ne-a umplut de întemeiată spaimă și îngrijorare, ca nu cumva elevilor noștri să le fie picurată vreun fel de ortodoxie dincolo de cele sfinte ale noastre” (*ad Praeparatorium Institutum nostrum catechetam Rascianum dando justa formidine et anxietate nos complevit, ne alienam ab sacris nostris Orthodoxiam alumni nostris instillet*). De persecuțiile lui Nestorovici n-a scăpat în mod cu totul deosebit Constantin Diaconovici-Loga. Acesta înființase la Arad în 1815, pe cheltuală proprie, o școală trivială în care le predă celor 70 de elevi nu după „învățătura slovenească” (*cyrillica doctione*), ci după „metoda europeană” (*Europea methode*). Refuzul lui Nestorovici de a-l confirma pe Loga ca profesor la Preparandie n-a fost decât o consecință previzibilă a atitudinii dușmănoase a directorului școlilor greco-neunite din Ungaria. Am evidențiat deja faptul, că lupta românilor din Banat și Câmpia Aradului pentru școala națională s-a desfășurat concomitent și în strânsă legătură cu eforturile lor stăruitoare de a obține alegerea unui român în scaunul episcopal de la Arad. În credința românilor din acele părți – în mod cu totul deosebit al preoților și învățătorilor – se întărise convingerea că doar un ierarh român putea fi cheazășia pentru propășirea națională prin biserică și școală și pentru combaterea tentativelor tot mai insidioase de deznaționalizare promovate de ierarhia bisericească de la Carloviț și de slujitorii ei din mediul clerical și deopotrivă civil. Din exemplele pe care le vom prezenta în continuare rezultă fără echivoc veridicitatea afirmației noastre. Astfel, la jumătatea anului 1815, parohul Dimitrie Novac fusese chemat la arhimandritul Moise Manuilovici, factorul bătrânului episcop arădean Pavel Avacumovici, fiind muștrat și amenințat deoarece citise în biserica Sf. Ioan Botezătorul cei șase psalmi în limba română. Manuilovici și-a însoțit tirada de fraza pe deplin lămuritoare: „Vezi scrisoarea Mitropolitului (Ștefan Stratimirovici – n.n.), unde aspru poruncește să nu se cânte, nici să se cetească românește!” Plin de obidă, părintele Novac continua: „Aceasta cu amar ascultam și nu mică turburare a sufletului la toată creștinătatea românească din Arad au pricinuit oprirea Sfintei Evanghelii de a mai citi românește, că poporul mai tot românesc iaste și oamenii acum cu mânăciune se văd lipsiți de îndulcirea cuvântului lui Dumnezeu.”³² O situație similară, despre care vom relata pe larg în continuare, s-a produs la Lipova. La 3 august 1815 comunitatea românilor ortodocși din Lipova i s-a plăns lui Ștefan

Avacumovici, episcopul Timișoarei³³, despre incidentele produse în biserica ortodoxă de acolo³⁴. Nu înainte de a-i aminti ierarhului sub a cărui păstorire se afla, că „Atotputernicul Dumnezeu n-a ales până acum niciodată una sau altă limbă în care, numai și numai în aceasta, să-și dorească să fie venerat și rugat”, el primind rugăciunile înălțate cu inimă curată din partea oricărui neam și în oricare limbă i-ar fi fost adresate. Românii din Lipova n-au uitat să menționeze nici faptul că, până atunci, toți credincioșii ortodocși, indiferent de etnie, conviețuiseră în spirit de bună înțelegere. Dat fiind numărul mare al românilor din Lipova, preoții ținuseră slujba dumnezeiască mereu în limba română. Dar, de când venise ca preot Gheorghe Obradovici, „acesta a stârnit în rândul bieților noștri poporeni diferite și de neîngăduit tulburări”, chiar dacă „un singur om nu poate reprezenta niciodată și nici nu poate constitui biserica”. Astfel, în ziua de 31 martie 1815, „doar din pornirea sa fără de margini și din trufie”, Obradovici a folosit pentru cântările bisericești o Psaltire în limba sârbă, „pe care au înțeles-o abia trei sau patru din cele mai bine de o mie și mai multe suflete”. Mai mult, părintele Obradovici a decis folosirea cântărilor în limba sârbă și cu ocazia sărbătorii Rusaliilor. De asemenea, fără știrea și aprobarea preoților români, „i-a amăgit și determinat” (*seduxit et adduxit*) pe câțiva credincioși, care pretindeau că înțeleg câte ceva sârbește, să se înfățișeze ierarhului de la Timișoara și „să se plângă, fără vreun motiv întemeiat, împotriva nevinovaților și bieților noștri poporeni români, ... pentru a-i putea astfel năpăstui cu totul” și a impus ținerea slujbei dumnezeiești în limba sârbă. De aceea comunitatea românilor ortodocși din Lipova l-a rugat pe episcopul Ștefan Avacumovici să-l oprească pe preotul Obradovici, „seducătorul celorlalți” (*caeterorum seductorem*) și pe acoliții lui de a mai stârni pe viitor dezbinare în biserică. Românii din Lipova i-au cerut ierarhului lor ca, „datorită numărului mare de suflete și având în vedere dreptul de proprietate al enoriașilor români asupra bisericii”, să orânduiască ținerea pe viitor a slujbelor dumnezeiești în limba română. De asemenea, episcopul timișorean a mai fost rugat ca, în locul celui de-al treilea episcop decedat, să-l numească pe un român.

O declarație din 15 august 1815 a 21 de români din Lipova ne oferă amănunte suplimentare semnificative în legătură cu „larma și sfada”

³² C. Bodea, *op. cit.*, 52.

³³ Acesta a păstorit la Timișoara între 1801 și 1822.

³⁴ Vezi doc. 2 din anexă.

care se stârnise între români și așa-numiții „greci”³⁵ la 31 martie 1815³⁶. Potrivit acestei mărturii, după ce doi tineri citiseră, „după obicei(l) bisericii”, în românește din Psaltire, preotul Obradovici le-a luat cartea din mână, „fără omenie”, și le-a dat una „moscălească”, zicându-le „că nu este slobod a citi românește”. Atunci „s-au făcut o tăcere mare în biserică, neștiind toți oamenii întâmplarea ce s-au făcut”. A doua zi, preotul Obradovici l-a înștiințat pe colegul său, preotul Partenie Popa, „că nu-i slobod a ceti românește de partea dreaptă” a stranei, primind la această veste un răspuns ferm și tăios: „Fii pe pace (astămpără-te – n.n.), că nu te cunoaștem (recunoaștem – n.n.) stăpân, nici protopop, nici popă, că noi avem acest obicei pe care nu-l poți tu strica.” Surprins de reacția părintelui Partenie, Obradovici „au sculat toată greceimea, însoțind și cei puțini sârbi cu multe pâri la vlădica (Ștefan Avacumovici – n.n.)”. La Episcopia Timișoarei, Obradovici și acoliții săi l-au acuzat pe părintele Partenie Popa și pe protopopul Lipovei, că „au înțelegere cu vlădica de la Oradea Mare (Samuil Vulcan – n.n.), ... care cu mânie mare au fost pornit asupra lor”. Numai că acest argument, pe care Obradovici și ai lui îl socotiseră nimicitor chiar dacă era o simplă scorneală, nu le-a adus rezultatul scontat. Mai mult, episcopul Timișoarei i-a distins pe protopopul Lipovei și pe părintele Partenie cu brâu roșu, așa că, dominat de dorința de revanșă, Obradovici și „grecii” lui au încercat să-i atragă de partea lor pe ceilalți preoți, „care să le ajute să fie cu ei însoțiți asupra romanilor”. Acțiunea a început la Rusalii, când au slujit în biserică numai „moscălește și grecește”, iar tensiunea a sporit în ziua următoare, când preoții Simeon, Lazar și Vasile, trecuți de partea „grecilor”, n-au voit să slujească. După slujbă, conflictul izbucnit s-a mutat în stradă, dar Administrația camerală din Lipova, după ce a aflat adevărul în legătură cu pâră care îi fusese adresată de Obradovici și acoliții săi, i-a îndrumat să se adreseze Episcopiei de la Timișoara și Mitropoliei de la Carloviț. După ce i-a înaintat episcopului Ștefan Avacumovici mai multe denunțuri împotriva preotului Partenie Popa și a enoriașilor români, Obradovici a părăsit Lipova. Răul fusese însă făcut. Cei 21 de români din Lipova erau nevoiți să constate cu durere, că „noi, romanii, niciun folos (câștig – n.n.) n-am dobândit, da mai mare năcaz au întârit asupra

noastră, căci sântem sâliți și Evanghelia au asculta muscălește și dascăl, pe bani românești, să primim sârbesc”. Mai mult, la cererea înaintată de comunitatea românilor ortodocși din Lipova episcopului Avacumovici la 3 august 1815, ierarhul timișorean le-a răspuns că „bine au făcut Obradovici, și care nu știe moscălește și grecește să meargă *bez traga*³⁷ macar la diavol”. Apoi românii din Lipova s-au pomenit că „mai multe batjocuri și hule au pornit grecii peste noi”. În încercarea de a-și afla dreptatea, românii ortodocși din Lipova au făcut apel și la autoritățile comitatului Timiș. La 9 octombrie 1815 ei i-au adresat un memoriu³⁸ contelui Ignác Almásy de Jadani și Török Sz. Miklós, comitele de Timiș, în care îi înfățișau situația critică a comunității lor religioase. Astfel, de la o vreme – așa cum le promisese de altfel episcopul Ștefan Avacumovici – ei nu se mai bucurau de slujba dumnezeiască în limba română. Dintre cei patru preoți care slujeau la biserica din Lipova unul singur mai era român, iar ceilalți trei, chiar dacă știau românește, nu slujeau, din ordinul ierarhului timișorean, decât în slavonă (*moscovitico*). Cu toate că existau cărți de cult ortodoxe tipărite la Buda, preoții le foloseau doar pe cele tipărite în Rusia, în limba rusă. De asemenea, dascălii sârbi trimiși să le predea copiilor români, chiar dacă știau românește, nu o făceau nici măcar în sârbă ci în rusă, astfel că tinerii terminau școala fără vreun folos. Dascălul român, care abia absolvise Preparandia de la Arad, fusese înlăturat și înlocuit cu un sârb, deoarece se abătuse de la ordinele primite și le predase copiilor scrisul și cititul în limba română. Acuzațiile pentru această politică discriminatorie îl vizau pe Grigore Obradovici, directorul școlilor naționale și pe episcopul timișorean Avacumovici, care promovau neabătut excluderea limbii române din biserică și școală. Revolta comunității românești din Lipova era cu atât mai mare, cu cât aceasta îi întrecea numeric în mod semnificativ pe sârbii și „grecii” localnici, contribuind substanțial mai mult la construirea bisericii și școlii, la fel și la salarizarea preoților și a învățătorilor. În consecință, cele solicitate de comunitatea românească din Lipova comitelui de Timiș erau cât se poate de ferme: „în biserica ridicată pe cheltuiala și cu munca noastră, slujba dumnezeiască să fie ținută în întregime în limba noastră maternă”; „preoții români, pe care îi plătim noi, trebuie să fie din neamul românesc”; învățătorii să fie români, iar cel din prezent, care preda în limba română, să nu fie schimbat; în funcția de epitropi ai daniilor, mai ales al celor

³⁵ Este vorba de macedo-românii veniți după 1690 cu mitropolitul Arsenie Cernoievici din Peninsula Balcanică, dintre care unii s-au stabilit la Lipova, ocupându-se mai ales cu negoșul și meșteșugurile.

³⁶ Vezi doc. 3 din anexă.

³⁷ *Negresit*, în limba sârbă.

³⁸ Vezi doc. 4 din anexă.

venind de la români, să fie desemnați români, deoarece episcopul „grec” fusese prins că folosește milosteniile bănești în interes propriu.

Cu aceasta suferințele românilor din Lipova erau departe să se fi încheiat și la fel de departe era și dreptatea pe care o așteptau. Drept urmare, la 31 iulie 1816, Hristofor Stoica, jurat și Zanfîr Lungu, orășan, în calitate de reprezentanți ai comunității românești din Lipova, s-au adresat episcopului Ștefan Avacumovici și Consistoriului eparhial cu o cerere³⁹, care îi va fi luat, fără îndoială, prin surprindere. Prin vocea lui Stoica și Lungu, comunitatea românească din Lipova cerea, nici mai mult, nici mai puțin decât revocarea protopopului străin, numit de altfel fără acceptul enoriașilor, deoarece acesta, „prin smintelile pe care le-a rostit public, le-a dat îndrumări nu numai preoților de aici, ba chiar și altora din eparhie despre cum să preia ca lumea funcția de preot”. Mai mult, același protopop, care beneficia în târgul Lipova de veniturile unei parohii și jumătate pentru a-și asigura subzistența, impusese un al doilea preot fără a-i consulta pe enoriașii săi. Cum era de așteptat, și acest demers al comunității românești din Lipova n-a avut niciun efect. De aceea, la 29 octombrie 1816 românii din Lipova i-au adresat episcopului Ștefan Avacumovici o nouă petiție⁴⁰, în care au fost reluate pe larg plângerile lor începând cu vara anului 1815, „deoarece, cu fiecare zi, aceleași pricini nu se opresc, ba mai mult, devin tot mai înverșunate”. Conflictul pornit de preotul Gheorghe Obradovici, secondat de capelanul Vasile Demetrovici, se datora încercării de eliminare a limbii române de la oficierea slujbei dumnezeiești, în vreme ce la Lipova viețuiau 645 de familii românești și doar 43 de familii sârbești și „grecești”. Această realitate i-a determinat pe românii din Lipova să-i solicite ierarhului de la Timișoara ca întregul serviciu divin în biserica ortodoxă de acolo să se săvârșească doar în limba română. Tot pe temeiul ponderii numerice, românii din Lipova au cerut ca, în strana dreaptă a bisericii lor, să se cânte și citească în limba română, mai ales că – erau convinși petiționarii –, în localitățile în care locuiau mai mulți sârbi ca români nu se cânta în românește nici măcar un „Doamne, miluiește-ne!”. Petiția a reiterat și cererea, ca primii doi epitropi ai bisericii să fie români, mai ales că aceia sârbi și „greci”, precum Vasile Constantinovici și Kuzma Illici, se dovediseră a fi „vicleni”. Revoltată că episcopul Avacumovici nu numai că nu îl pedepsise, ba mai mult, îl lăudase pe preotul Obradovici pentru eliminarea Psaltirii românești, comunitatea

românilor din Lipova și-a exprimat temerea pentru ceea ce o putea aștepta, deoarece „grecii” și sârbi „văzând ... cum că noi, rumânii, de la Ecstelenția Ta nice o mângăere ca de la un arhipastoriu sufletească nu căpătăm, ci numai înfruntare și cuvinte de blăsăm (*Mergeți la dracu!*) ne-am câștigat, numai mari coarne s-au rădăcat asupra rumânilor și, în vreme la mijloc trecută, osăbite ecșesușuri (excese – n.n.) și prevaricații (înșelătorii – n.n.) au făcut”. Dintre exemplele numeroase amintite în acest sens de petiție ne oprim la unul singur, însă cât se poate de grăitor pentru atmosfera tensionată care domnea în relațiile puternicei comunități a românilor din Lipova cu „viniturile”, așa cum erau categorisite în petiția adresată episcopului Avacumovici. Comunitatea românească din Lipova era revoltată peste măsură de faptul că Obradovici și acoliții săi „fac din stranele bisericești strane de comedie, răsând, scuipând, trăgând bornut (tutun – n.n.), în sălă tușind și alte semne de hulă spre scandală de obște și mai cu seamă a neamului rumânesc fac”. Toate aceste manifestări dovedeau fără răgadă faptul, „cum că noi, rumânii, numai cu nedreptăți și batjocuri ne îngreunăm”, situație cu atât mai intolerabilă, „cu cât mai bine știm noi aceia, cum că biserica noastră cu banii noștri, cu trăgătorii (lucrătorii – n.n.) s-au rădăcat, iară grecii, de au și ajutat ceva în bani, capitalul său cu camătă au tras înapoi”. Întemeiată pe motivele invocate, comunitatea românească din Lipova l-a rugat pe episcopul Ștefan Avacumovici ca, până îi va parveni o decizie de la „Preaînaltul Loc”⁴¹, să i se facă „destul” de către ierarhul ei, în caz contrar urmând a se plânge Mitropolitului de la Carloviț. Rămâne ca viitoare cercetări de arhivă să deslușească modul în care se vor fi soluționat sau nu doleanțele comunității românești din Lipova. Un lucru este însă cert. În lupta lor pentru școală și biserică națională, românii din Banat și Câmpia Aradului au înregistrat peste puțină vreme două victorii însemnate: înființarea Institutului Teologic român de la Arad (1822) și alegerea lui Nestor Ioanovici ca întâiul român în scaunul episcopal de la Arad (1828).

³⁹ Vezi doc. 6 din anexă.

⁴⁰ Vezi doc. 7 din anexă.

⁴¹ Este vorba, probabil, de Cancelaria Aulică Ilirică, sau chiar împăratul Francisc I, cărora li se va fi înaintat o petiție în problema bisericii și școlii românești din Lipova.

ANEXE

Documentul 1

1814 ianuarie 1, Arad – Clerul și locuitorii ortodocși din Ungaria îl roagă pe cămărarul suprem Rudolf conte Wrba von Freudenthal să susțină pe lângă împăratul Austriei, Francisc I, cererea lor ca, în cazul morții episcopului Pavel Avacumovici al Aradului, în locul acestuia să nu fie numit un sârb, ci unul dintre cei trei candidați propuși de comunitatea național-bisericească a românilor ortodocși. Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul CMLXXXVIII, nr. 308; concept (fost Mss. 2445, f. 6–7).

An Seine des Herrn Oberstkämmerers Ritters des Goldenen Vließes, Großkreuz des k.k. St. Stephan-Ordens, Groß-Adlers der Ehrenlegion, k.k. wirklichen geheimen Rathes etc. Rudolph Grafen v. Wrba und Freudenthal, Herrn der Herrschaften Horowitz, Komorow, Waldegg und Geintz etc. Excellenz in *WIEN*

Euer Excellenz!

Erwacht aus einem langwierigem Schläfe, mit welchem Uns, kaum noch von der unter die Geißel der ottomanischen Macht aufgelebten walachischen Einwohner Ungarns, die scheinheilige Behandlung der illyrischen Hierarchie unter dem Vorwand einer und der nehmlichen griechisch-nicht-unirten Religion seit mehr als einem ganzen Jahrhundert eingeschläfert hat, *erwacht* um bloß zu fühlen, wie tief wir unter der Würde der Menschheit in einer um Uns heimlich und künstlich verbreiteten Finsternis gefangen gehalten worden sind, wohin, nach dem Bestreben der Uns vorgesetzten raitzischen Obergestlichkeit, nicht ein mindester Schimmer der Christenheit und Moralität hätte eindringen sollen, da selbst die ohnehin sehr enge hiezu anwendbare Oeffnungen des in Nationalsprache abzuhaltenen Gottesdienstes und Normalschulern, in meisten Dioecesen der illyrischen Bischöfe, durch aufgestellte raitzische Geistlichkeit und Schullehrer, die ihre Messe in moscowitischer Sprache abzuhalten und die zarte Schuljugend mit der Erlernung gedacher Sprache zu tödten beauftragt waren, verstopft zu werden angefangen, *erwacht* um mit innigstem Dankgefühle wahrzunehmen die schöne vielversprechende Hoffnung, welche Uns die Allermildeste Gnade des Allerbesten Vaters all Seiner Unterthanen durch Gründung und Eröffnung einer walachischen Nationalschule zu Arad geschaffen hat, wo indeme wir mit Zuversicht der Zukunft Uns entgegen sehen, wo die walachische der Zahl von Millionen

Seelen gleichkommende Einwohner Ungarns die Pflichten eines Christen-Menschen, Bürgers und getreuen Unterthans belehrt, von den unerhörten Greuelthaten ihrer Vorfahren mit Zittern zurückbeben und zum nützlichen Werkzeuge eigener, der Mitmenschen Glückseligkeit umgeformt, dem Schöpfer ihrer Menschenwürde, dem allergnädigsten Kayser und König Franz dem II-ten werkhätige Opfer ihrer Dankbarkeit darbringen werden, erschreckt und betäubt Uns noch nur der Gedanke, daß wofern die walachischen der griechisch-nicht-unirten Religion zugethane Einwohner Ungarns noch ferner unter der misernen Ruthe der raitzischen Geistlichkeit – Erz- und Bischöfe – belassen würden, diese so angenehme Hoffnung vereitelt und die kaum verschwindende harte Gefangenschaft der Finsternis mit neuer Wuth Uns überwältigen möchte! Um dieses zu vermeiden und um das letzte Uibel nicht ärger zu machen als das erste war, wagen wir es unsere kniefällige Bitte an Seine Majestaet, dem Schöpfer unserer Hoffnung und Menschenwürde, worinnen wir allerunterthänigst bitten, daß nach Ableben des veralteten Arader griechisch-nicht-unirten Bischofs Paul Avakumowics dorthin nicht durch die raitzisch-erzbischöfliche Synode ein raitzischer Bischof erwählet, wohl aber ein walachischer, nach Beyspiel von Siebenbürgen, aus denen durch den walachischen Volk und Clerus allerunterthänigst mittelst der Hofstelle vorzuschlagenden 3 Individuen allergnädigst ernannt werden möchte und hierin falls ein vorheriger Verboth an den Carlovitzer Erzbischof Excellenz eingehen sollte. Diese, das Wohl von Millionen Seelen und der gesammten Monarchie endzweckende Bitte wagen wir in die vielvermögende Hand Euer Excellenz mit der unterthänigsten Bitte zu niederlegen, Höchstselbe geruhen diese dem Allergütigsten Vater gesammt Allerhöchstihrer Unterthanen Seiner Majestaet im Nahmen der allergetreuesten – vielleicht bis nun mit denen Raitzen ganz gleich gedachten – walachischen g.n.u.r. Einwohner Ungarns vorzulegen, mit vielvermögender Fürsprache das Allerhöchste Gehör wie die Allerhöchste Gnade zu erbitten, womit, falls ein oder der andere Theil des kniefällig gewagten bittlichen Vortrags bezweifelt werden dürfte, zwar strengste unpartheyische Untersuchung im geheimen allerhöchst angeordnet, doch der befürchteten schlimmeren Folgen halber, welche aus Rücksicht der bestehenden russischen Coalition und allzugroßen Anhänglichkeit der innländischen sich auch jetzt mit einer nahen eigenen Verfassung schmeichelnden Raitzen an die Moscoviten als ihre angebildete Befreyer und

Unterstützer noch viel bedenklicher seyn dürfen, von dem ganzen Inhalte der kniefälligen Bitte für jetzt gegen die illyrische oder raitzische Obergeistlichkeit keine Erwähnung oder Gebrauch gemacht werden möchte.

Das Glück von Millionen legen wir hiedurch an das von wahrer Menschensliebe beseelte Herz Euer Excellenz und darum belebt Uns die Zuversicht den hohen Zweck der Menschenwerdung so vieler vernachlässigten rohen, doch auch jetzt zur Verwunderung getreuen und gutgesinnten Unterthanen durch so mächtigen Fürsprecher erreichen zu können.

Arad in Hungarn, am 1-ten Jänner 1814

unterthänigst-gehorsamste
die walachische g.n.u.r. Geistlichkeit und
Einwohner Ungarns

Traducere

Exceleței Sale, domnului cămărar suprem, cavalier al Lânii de Aur, Mare cruce a ordinului regal ungar al Sf. Ștefan, deținător al Marelui Vultur al Legiunii de Onoare, consilier intim secret cezaro-crăiesc etc., conte Rudolf von Wrba și Freudenthal, stăpân al domeniilor Horowitz, Komorow, Waldegg și Geintz etc., la V I E N A

Exceleța Voastră!

Treziți dintr-un somn îndelungat, în care noi, locuitorii români din Ungaria, care abia ne-am revenit de sub biciul puterii otomane, am fost adormiți de mai bine de un veac de tratamentul fățarnic al ierarhiei ilirice, sub pretextul uneia și aceleiași religii greco-neunite, *treziți* doar pentru a ne da seama cât de adânc am fost ținuti captivi, dincolo de orice demnitate umană, în întunecimea răspândită tainic și în mod artificial în jurul nostru, în care n-ar fi trebuit să pătrundă – așa cum se străduiește clerul superior sârbesc care ne conduce – nici cea mai firavă rază de creștinism și de moralitate, deoarece chiar și deschizăturile oricum foarte strâmte, care ar fi slujit la așa ceva, anume cele reprezentate de limba națională pentru ținerea slujbei bisericești și școlile normale, au început să fie astupate în cele mai multe eparhii ale episcopilor iliri de către preoții și învățătorii sârbi desemnați, care țin slujba în limba moscovitică și au misiunea să nimicească fragedul tineret școlar prin învățarea amintitei limbi, *treziți* pentru a percepe cu cel mai profund sentiment de grațitudine speranța frumoasă și promițătoare pe care ne-a dat-o preamiloștivia îndurare a celui mai bun părinte al supușilor săi prin înființarea și deschiderea unei școli naționale românești la Arad, deoarece

năzuim cu încredere spre viitorul în care locuitorii români din Ungaria, care se numără în milioane de suflete, vor fi instruiți cu privire la îndatoririle unui creștin, cetățean și supus credincios și se vor cutremura emoționați de grozăviile nemaiauzite ale străbunilor lor și se vor transforma în unelte folosite fericirii proprii și celei ale semenilor și vor aduce jertfe concrete ale grațitudinii lor preamiloștivului împărat și rege Francisc al II-lea, creatorul demnității lor umane, mai suntem înspăimântați și tulburați doar de gândul că, dacă locuitorii români de religie greco-neunită din Ungaria vor fi lăsați pe mai departe sub varga nenorocită a clerului sârbesc – arhiepiscopi și episcopi –, această speranță atât de plăcută va fi zădărnicită, iar temnița aspră a întunericului, abia pe cale să dispară, ne va copleși din nou cu violență!

Pentru a evita asta și pentru a nu face acest rău din urmă și mai de nesuportat decât cel dintâi, îndrăznim, căzând în genunchi, să-i înfățișăm rugămintea noastră Maiestății Sale, creatorului speranței și demnității noastre umane, rugând-o preasupus ca, după moartea bătrânului episcop greco-neunit al Aradului, Pavel Avacumovici, acolo să nu fie ales de sinodul arhiepiscopesc sârb un episcop sârb, ci să fie numit preamiloștiv un episcop român, după exemplul din Transilvania, dintre cele trei persoane care vor fi propuse preasupus prin intermediul forului aulic de către poporul și clerul românesc, iar în acest sens să-i fie comunicată mai înainte interdicția Exceleței Sale arhiepiscopului de la Carloviț.

Îndrăznim să depunem această solicitare, care are drept scop final binele a milioane de suflete și a întregii monarhii, în mâna influentă a Exceleței Voastre, cu rugămintea preasupusă, ca Domnia Voastră să binevoiască a o supune celui mai bun părinte al tuturor supușilor, Preaînaltei Sale Maiestăți, în numele preacredincioșilor locuitori români de credință greco-neunită din Ungaria, socotiți, poate, până acum întocmai sârbilor, punând o vorbă plină de convingere pe lângă preaînalta persoană și solicitând preaînalta milostivire ca, dacă una sau altă parte a suplicii pe care cutezăm să o prezentăm căzând în genunchi ar putea trezi cumva îndoială, să se dispună preaînalt, în secret, o cercetare cât mai serioasă și nepărtinitoare. Temându-ne însă că urmările ar putea fi cât se poate de neplăcute ba chiar îngrijorătoare având în vedere alianța de acum cu Rusia și apropierea mult prea mare a sârbilor din interiorul țării, care speră să aibă în curând o organizare proprie, de moscoviți, ca de eliberatorii și susținătorii lor firești, ne rugăm ca, pentru moment, întreg cuprinsul acestei rugăminți

preaumile să nu-i fie adus la cunoștință deloc clerului superior iliric sau sârbesc și nici să nu fie folosit împotriva lui.

Prin această rugămintă aducem fericirea a milioane de oameni aproape de inima Excelenței Voastre, pătrunsă de dragoste adevărată pentru oameni, și de aceea suntem însuflețiți de credința că vom putea atinge cu ajutorul unui susținător atât de puternic înaltul țel al propășirii umane pentru atât de mulți supuși neglijăți și necultivați, dar care sunt și acum, spre mare mirare, credincioși și de încredere. Arad, în Ungaria, la 1 ianuarie 1814

preasupuși și ascultători
preoțimea de rit greco-neunit și locuitorii
români din Ungaria

Documentul 2

1815 august 3, Lipova – Comunitatea bisericească a românilor ortodocși din Lipova se plânge lui Ștefan Avacumovici, episcopul Timișoarei, de tentativele repetate ale preotului Gheorghe Obradovici de a impune folosirea Psaltirii în limba sârbă la slujbele dumnezeiești și îl roagă să-i interzică pe viitor atât aceasta cât și stârnirea unor conflicte cu ajutorul celor câțiva acoliți pe care i-a câștigat de partea sa; cere ca, pe viitor, slujba în biserică de la Lipova să fie săvârșită în limba română, deoarece majoritatea covârșitoare a enoriașilor sunt români, iar biserică este proprietatea lor; solicită ca, în locul celui de-al treilea episcop care murise de curând, să fie numit un român.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istoric*, pachetul CMLXXXVIII, nr. 310; copie (fost Mss. 2445, f. 11–12); o altă copie la nr. 313 a.

Excellentissime, Illustrissime ac Reverendissime
Domine, actualis intime status consiliarie
et Episcopo, domine nobis gratiosissime,
colendissime!

In quantum imbecillitas humana admittit distatque nostra naturalis prudentia, nos, g.r.n. unitorum ecclesiae Lippensis, cunctorum nobis praepositorum dominorum parochorum, omnes et singuli parochiani quod in isthoc uno consentire, convenire constanterque cointelligenter esse debeamus sancte credimus, quidem quod Deus Omnipotens nunquam hucadusque sibi unam aut aliam praeleget linguam per quam solam coli adorarique vellet, verum, per cunctas et universas nationes et linguas sincero corde ortas, profundas vel praestari solitas adorationes acceptet, penes quam simplicem cointelligentiam quam in caeteris omnibus, ita etiam praemisso merito plane usque hodiernum pacifice semper convixerimus.

Pro pluralitate animarum Valachico idiomate praeantelatos et nobis praepositos dominos parochos sacris ab initio continuative semper celebratis, ast ab aliquot annis domino Georgio Obradovits ad ecclesiam hanc nostram accedente, et si unus homo ecclesiam nequaquam repraesentet ac efficiat, tamen quam inter praelaudatos dominos nostros parochos, tam vero inter miseram hanc nostram plebem diversas intolerabilesque causavit confusiones, inter cetera autem, sola ex sua elasticitate ac superbia, die adhuc 31-a Martii 1815 Psalterium unum Rascianicum (quod vix tres quatuorve inter mille et ultra animas intellexerint) pro exercendo et continuando cantu ecclesiam adferendo, et talem cantum in Pentecostalibus etiam diebus institui disponendo, imo praeter saepius nominatus nobis praepositos dominos, parochos aliquot ex parochianis etiam, qui aliquantulum ex Rascianismis intelligere praetendunt, utpote Zanfir Detsko, Gyorgye Antonovits, Partenyie Panajot, Peter Jeremits, Maximilian Milovszky, Vikenti Dobrein et Zsika Habsits, ad id seduxit et adduxit, ut iidem omnes Temesvarinum ad Excellentiam Vestram adeuntes, contra innocentem et miseram hanc nostram Valachicam plebem absque omni fundamentali causa conquererentur, ut sic eandem totaliter opprimi efficerent scopumque suum in exercendo Rasciano cultu divino pro palatu suo et aliquot seductorum individuorum attingere possint et valeant.

Ideo Excellentiam Vestram demississime rogamus orandamque habemus, quatenus tam praedictum dominum Georgium Obradovits, qua caeterorum seductorem, quam vero omnes et singulos praenominatos seductos à conatu suo amoveri, dein sedes in ecclesia sola ex superbia et intolerabili cum scandalo frequentare asveta individua ab isthoc ulterius producendo usu arceri, à pluralitate animarum ita et ratione proprietatis ecclesiae plebis Valachicae cultum divinum imposterum suo per Valachico ideomate celebrari ac denique in locum tertii tutoris ecclesiae huius nostrae nuper dierum demortui aliud Valachicum aptum individuum constitui et assumi gratiose disponere non dedignaretur. Quibus demississime petitis altis gratiis enixe commendati, in profundissima humilitate sumus et manemus Excellentiae Vestrae infimi subditi g.r.n. unitorum ecclesiae Lippensis omnes et singuli parochiani ac Valachicae plebis individua in universum.

Signatum Lipa, die 3-a Augusti 1815

pe verso: Ad Excellentissimum, Illustrissimum ac Reverendissimum dominum, dominum Stephanum Avakumovics, S.C. et R. Apostolicae

Maiestatis actualem intimum status consiliarium, item Orientalis Ecclesiae graeci non-uniti ritus dioecesis Temesvariensis episcopum, dominum colendissimum, gratiosissimum, humillima instantia ad intus scriptorum supplicantium Lippensium ecclesiae g.r.n.u. parochianorum.

Documentul 3

1815 august 15, Lipova – Declarația a 21 de români din Lipova, dată cu mare probabilitate lui Moise Nicoară, în legătură cu incidentul produs la 31 martie 1815 în biserica ortodoxă română de acolo și în timpul Rusaliilor, precum și cu privire la răspunsul lui Ștefan Avacumovici, episcopul Timișoarei, prin care era aprobată impunerea limbii sârbe la slujba dumnezeiască, acțiune inițiată de preotul Gheorghe Obradovici și alți trei preoți „greci”.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul CMLXXXVIII, nr. 309; original chirilic (fost Mss. 2445, f. 9 r-v).

Atestat

Noi, cei mai jos subscriși, adevărat toată (ă) partea cea românească, arătăm cauza larmii (i) ce s-au întâmplat în 31 martie în anu 1815 în biserica noastră cea românească al [sic!] Lipovi(i).

1. Începutul larmii (i) și a sfezi (i) întră romani și greci estă așa: cetind românește Psaltirul doi prunci după obiceiii bisericii (i), au îndrăznit, fără omenie, Obradovici Grigori [sic!] și au luat cartea din mână pruncului cea românească și au dat alta moscălească, zicînd că nu estă slobod a ceti românește și s-au făcut o tăcere mare în biserică, neștiind toți oamenii (i) întîmplarea ce s-au făcut.

2. A doă [sic!] zi s-au întîlnit părintele Partenie Popa cu Obradovici, zicându-i că nu-i slobod a ceti românește de partea de dreapta. Atuncea s-au răspuns popa Partenie: „Fi(i) în pace, că nu te conoaștem stăpîn, nici protopop, nici popă, că noi avem acest obicei, pe care nu-l poți tu strica.”

3. Pă lângă atîta mînie s-au turburat pentru cuvîntul părintelui Partenie, cît nu singur, ci au sculat toată grecimea, însoțind și cei puțini sârbi cu multe pări a lor tocma la vlădica. S-au dus așa, arătînd pre domnul prota și pre popa Partenie, că au înțelegere cu vlădica de la Oradea Mare, care cu mînie mare au fost pornit asupra lor.

4. Văzînd Obradovici și greci (i) că vlădicu au îngreoiat cu on brău pe domnu prota și pă părințele Partenie, așadară ce ș-a alesă lor preoți (i) ceialalți, care să le ajute să fie cu ei însoțiți asupra romanilor, care lucru l-au început în zio de Rusali(i), căci atuncea au început a sluji în biserica

românească numai moscălește și grecește, și au fost obiceiul în toți ani (i) a eși cu proțesionu a doă zi de Rosali(i). Mulți oameni n-au vrut a eși, ci aștepta să vie domnu prota să întrebe cauza din ce sînt ei lipsiți de slujba românească, iară mai pe scurt, cei 3 popi grecești – p(ărintele) Simeon, p(ărintele) Lazar, p(ărintele) Vasile – fiindcă ei au slujit, n-au vrut să iasă.

5. După eșirea de la slujbă au fost gata greci (i) și rasi (i) asupra romanilor cu cei 3 preoți a lor cu larmă, care și până la domni (i) de Cămară i-au pârât, și după ce au conoscut domnii vicșugu lor, i-au trimis să caute la Episcopu și Metrop(olitu). Mai multe pări ducînd la Episcopu, au eșit și el singur afară la Lipova.

Noi, romani (i), niciun folos n-am dobîndit, da mai mare năcaz au întărit asupra noastră, căci sîntem sâliți și Evanghelia a u [sic!] asculta muscălește și dascăl, pe bani românești, să primim sârbesc. Iară arătînd noi cererea noastră, pecum arată copîia aicea, așa cuvînt ne-au dat Episcopu, că bine au făcut Obradovici, și care nu știe moscălește și grecește să meargă *bez traga* macar la diavol! Cu aceasta arătăm Domnii Tale și mărturisim și încă după ducerea vlădici (i) mai multe ba(t)jocuri și hule au pornit greci (i) peste noi. În Lipova, 1815 an, Avgust 15.

Gligor Filip m.pra. [chirilice], Lazar Roșu ppr. [chirilice], Ezechil Popovici ppr. [chirilice], Hristofor Stoica ppr. [chirilice], Georg Roșu m.pr. [chirilice], Constantin Roșu [chirilice], +Morari Nicolae [chirilice], Petru Arjoca [chirilice], Nicolae Schelegian [chirilice], Atanasi v. Fogarași [chirilice], Nicolaus Vörös alias Roschu, königl. Salz-Aufseger [sic!] ppr., Nikolas v. Faor, Grigorie Mihailovici m.ppra. [chirilice], Moisei Schelegian [chirilice], Ion Stencilă [chirilice], Stoica Gheorghe [chirilice], Gavrilă Nedici ppr. [chirilice], Nicolae Nedici m.p. [chirilice], Cara(n)fil Savici m.pr. [chirilice], +Ion Gruni [chirilice], Mitru Schelegian [chirilice]

Documentul 4

1815 octombrie 9, <Lipova> – Comunitatea românilor ortodocși din Lipova se plînge contelui Ignác Almásy de Jadani și Török Sz. Miklós, comite de Timiș, de tentativele de eliminare a limbii române din biserica și școala din Lipova, acțiuni susținute de episcopul Timișoarei, Ștefan Avacumovici, și solicită efectuarea unei investigații în urma căreia limba română să fi folosită la săvârșirea întregii slujbe dumnezeiești, preoții plătiți de comunitate să fie doar români, la fel ca învățătorii, să nu fie schimbat învățătorul aflat în funcție, care predă

copiilor cititul și scrisul în limba română, iar în funcția de epitropi ai bisericii să fie numiți români, pentru a fi evitată deturnarea milosteniilor.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul CMLXXXVIII, nr. 310; concept (fost Mss. 2445, f. 13–14) un alt concept la nr. 313 b.

Excellentissime ac illustrissime domine comes,
comes Temesiensis et supreme comes!

Inclyta universitas! Domine, domini
gratiosissimi!

Ritus Orientalis Christianos unicum et principale illud in divinis ab Ecclesia Romano-Catholica decernit discrimen, quod Sacra in nativo eorum ideomate celebrari debeant, horum Latino peragatur sermona. Quamvis indubium sit, multum ex hac Orientalis Ritus Christianorum institutione in plebem dimanare emolumentum, quae Scripturae ignara, sacris cantionibus et precibus quae apud Romano-Catholicos partem cultus divini animos fidelium penetrantem constituent, destituta, ex sole Sacrorum nativa lingua sua celebratione principio religionis legesque moralitatis et praecepta Dei haurire potest, ingemiscit nihilominus infrascriptus populus Valachicus Lippensis, quod ab aliquo tempore spirituali hoc institutione penitus privata habeatur, nam ex quatuor parochis fuit unicus tantum natione Valachus est, tres alii linguae Valachicae expertes sunt, qui Sacra, ex praescripto excellentissimi domini dioecesani episcopi, non nativo Valacho, ast nec proprio Illyrico, verum Moscovitico ideomate peragant. Sane si libri ecclesiae lyturgici, qui secus pro cunctis Orientalis Ritus Christianis sub Sacra Regni Hungariae Corona iure civitatis donatis Budae per Typographiam Universitatis Regiae praerecomandari debent excussi fuerint, illos in Russia et lingua Moscovitica impressos haberi observabitur Ipsa etiam scholasticae iuventuti Valachicae institutio Rascianicis, linguae Valachicae expertibus, concredi intenditur didascalis, qui iuxta inviationem altiore teneros pubis Valachicae animos in annis ad elementa literarum percipienda aptis, characterum et precum non tam Illyrici quam Moscovitici ideomatis perceptione macerent, ut dum schola pueri egrediuntur, nihil omnino profecisse appareat. Docenti actuali nationis Valachicae, ex Schola Praeparandiali Lippam ordinato, quod is à praedictis ordinibus devians, pubem Valachicam Valachicas doceat literas, vitio vertitur moveaturque Acheronta, quo eo eliminato, docens Rascianicus queat illocari.

Excellentissime domine comes!

Inclyta universitas!

Adiacente perhibetur consignatione, quod Orientalis Ritus Ecclesia Lippensis ex (...) Valachicis, (...) Rascianicis, (...) Graecis patribus familias constet¹. Ipse hic fidelium numerum indigitat, cuiusnam nationis homines plus ad exstructionem ecclesiae scholaeque contulerint ac ad solutionem parochorum et docentium concurrant. Vehementer proinde nobis, natione Valachis Christi fidelibus, dolere profiteamur, quod qui ecclesiam scholamque exstruxerimus parochosque et docentes solvimus, in honorem summi Dei et nostri ac prolium nostrorum institutionem, fiat isthoc potentiore, artibus aliquot Rascianorum atque Graecorum, quos, praeenatae Scholarum Nationalium Director Gregorio Obradovics, Sua etiam Excellentia episcopus dioecesanus protegit, excludamur neque aliud nobis relictum habeatur, nisi quod sub divinis alternative nunc lectio Epistolarum Apostolicarum, mox Evangelii Valachico ideomate instituetur. Secus autem, ex Sacris, Moscovitico ideomate celebratis, nec nos neque ipsi sacerdotes Illyrici quidquidem intelligant, quod item ex schola, nostris impenis exstructa, optimus docens, ideo tantum quod Valachus sit, amoveri intendetur, quod denique epitropi non ex Valachis verum Graecis ac Rascianis legantur et ita nos, nativi Hungariae filii, in patria noastra inque laribus, in his, quae aeviternam animarum felicitatem tam proprinque respiciunt, externum arbitrio et palato subiugemur et omni nos excolendi occasione privemur. Supplices ideo Excellentiam Vestram Inclytamque Universitatem exoramus, quatenus disinteressata mixta investigatione ordinata atque efficaciter disponere dignetur, ut: 1-mo, in ecclesia, sumptibus et viribus nostris exstructa, Divina per extensum nativo nostro ideomate celebrentur. 2-do Parochi, quos Valachi solvimus, natione Valachi esse debeant. 3-tio Prolibus nostris Valachici praeficiantur docentes modernusque docens noster, propterea tantum quod Valachus Valachicam pleben Valachico ideomate imbuit ac instituit, non mutetur. Et 4-to, pro epitropis seu curatoribus ecclesiae et reddendis super piis oblatiis, potissimum per fideles Valachos collectis rationibus, Valachi praeficiantur, quum non dubie observemus, modernus epitropus Graecus pecuniis ecclesiae pro propria speculatione abuti et peculiari assolvere. Qui gratis devoti perseveramus Excellentiae Vestrae et Inclytae Universitatis

humillimi Orientalis Ritus fideles Valachicae
nationis oppidani Lipenses

9-a 8-bris 1815

¹ Cifrele nu au mai fost scrise.

Documentul 5

1816 iunie 28, Aradul Vechi – Scrisoare deschisă a lui Moise Nicoară în care sunt dezvăluite situația dificilă în care se află Preparandia de la Arad și persecuțiile la care sunt supuși profesorii acesteia. Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul CMLXXXVIII, nr. 7; copie (fost Mss. 2442).

Copia. Missilis literae

Quantopere cordi sit Sacratissimae Suae Maiestati cultura nationis Valachicae ex erectione Instituti Pedagogici Vetero Aradinensis Valachici curae et directioni domini consiliarii Nestorovits concrediti luculentissime patet. Institutum hocce ab effluxu iam quatuor fere annorum, non obstantibus omnibus per inimicos culturae nationis Valachicae positis impedimentis, ad praesens usque fini suo correspondisse blandiri mihi possum et audeo, nam centem iam iuvenes melioribus sane moralitatis christiane principiis imbuti, vera et solida officiorum erga Deum, terrae Principem, Patriam et proximum cognitione hausta consecutoque civilisationis gradu, effective notabiles in cultura nationali progressus fecerunt et maiores adhuc facerent actu, nisi essent quaedam interna obstacula quae vili meo iudicio ad ulteriorem huius Instituti faciendum progressum insensibiliter et sensim debilitandum et impediendum directa esse apparent suntque sequentia: 1. Creatio domini Sabbae Arsits, hominis idiotae et illiterati, in localem Instituti directorem, num qualis promotio culturae nationis sub directione talis hominis sperari possit, facile omnis perspiciet, praecipue si quis et eum et circumstantias huiusmodi noverit. 2. Amotio domini Czikindyal, catechetae de literatura et Instituto Nationali benemerenti viri, quin cum eodem causae amotionis suae abhinc communitatae fuissent, et dein in eius locum

3. Suffectio individui, si non ex toto Rasciani, certe rascianisati priori, catecheta in omnibus inferioris, qui culturae nationalis osor potius et impeditor est quam fautor et promotor.

4. Dilatio confirmationis professorum Diakonovits Loga et Jorgovits, horum virorum fatigia et de Instituto hoc posita merita prorsus nihili fiunt, imo honestam toti publico notam eorundem comportationem et alias qualitates eorum superior inspector seriose impugnat et vituperat, quod non possum suppressere, cum promeriti proemii loco non auditi gravi adhuc poena afficiantur. Certe et hi duo eodem iuri quo professores Instituti Sz. Andréensis à spatio iam quatuor annorum altissimam promeriti sunt confirmationem.

5. Incuria qua fit, ut superior noster nihil moveatur lacunosa situatione aedificii scholaris, cui malo facillime mederi posset. Hac re una cum iuventute maximis calamitatibus expositi sumus. Altera vice iam per plures septimanas ob exundationes hac aestate studiis vacare haud possumus. Nunc quoque, ob fauctorem ex supportatione piscium, ranarum et aliorum insectorum exundatione in scholas allatorum prope enecamur.

6. Exoperatio linguae rascianicae in Institutum hocce absque ulla necessitate et utilitate introductae, cuius studium nunc quidem ab initio privatum sed indubie ordinarium evadet, ad quod audiendum proxime omnes praeparandi variis sub praetextibus cogentur; sunt enim innumera ad hoc in effectum deducendum.

7. Aspera et plane despotica procedura domini superioris directoris cum professoribus, qui iis, quin eos prius exaudiat vel delationes contra eos factas declaret vel ad minus in veritatem et falsitatem inquireret, plane amotione ab officio qua absolutus dominus minatur, prout ex adnexis sub A et B videri potest. Complura alia adhuc adaperienda essent, nisi me modestia vetaret. Haec omnem culturae nationalis promotorem animo consternunt et plene convincunt, quod etiam dominus consiliarius Nestorovits communem cum reliquis Rascianorum maioribus quoad promotionem culturae Valachicae habeat opinionem et quod non nisi mediis ab iisdem differat. Vetero-Aradini, 28-a Junii 1816

Traducere

Copie. Scrisoare circulară

Prin înființarea Institutului Pedagogic Românesc de la Aradul Vechi, încredințat purtării de grijă și conducerii domnului consilier Nestorovici, se poate vedea cu cea mai mare limpezime cât de mult îi este la inimă Praesacrei Sale Maiestăți educarea neamului românesc. Mă socotesc încântat și îndrăznesc să spun că, după scurgerea a aproape patru ani, acest Institut, fără a ține seama de toate piedicile care i-au fost puse în cale de dușmanii educării neamului românesc, și-a îndeplinit până acum scopul, deoarece deja o sută de tineri dintre cei mai buni, cu totul pătrunși de principiile moralei creștine, după ce au strâns cunoștințe adevărate și temeinice despre îndatorințele față de Dumnezeu, față de stăpânul țării, față de patrie și de semenii, urcând apoi treptele educației cetățenești, au făcut într-adevăr progrese notabile în educația națională, ba chiar ar fi înregistrat și altele, mai mari, până acum, dacă nu ar exista unele piedici interne care, după modesta mea părere, se vădesc

a fi de-a dreptul de neînțeles pentru înaintemergerea acestui Institut, slăbind-l și stânjenindu-l puțin câte puțin. Acestea sunt următoarele: 1. Numirea domnului Sava Arsici, un om ignorant și neînvațat, ca director local al Institutului, deoarece ce fel de progres în educarea neamului poți spera sub conducerea unui astfel de om, lucru de care oricine, mai ales acela care îl cunoaște atât pe el cât și situația de acolo, își poate da lesne seama. 2. Înlăturarea domnului Țichindeal, dascăl de scris și de literatură al așezământului național, un bărbat care binemerită, chiar după ce i-au fost comunicate de acolo motivele înlăturării, iar apoi 3. Punerea în locul lui a unei persoane care, chiar dacă nu este sîrb cu totul, fiind însă mai înainte cu siguranță sârbizată, un dascăl care îi este în toate inferior, fiind mai mult unul care urăște și pune piedici educației naționale decât să-i fie apărător și promotor. 4. Amânarea confirmării profesorilor Diaconovici-Loga și Iorgovici, nesocotindu-se cu totul strădaniile acestor bărbați și meritele lor față de acest Institut, ba chiar și purtarea lor cinstită, cunoscută întregului public, și alte însușiri ale lor, pe care un observator nu ar putea să le combată și blameze cu remei, așa că nu mă pot împăca deloc cu faptul că, în loc să le fie răsplătite meritele, au avut parte de o pedeapsă grea, nemaiauzită până acum. Desigur, aceștia doi sunt cei care, pe drept, au binemeritat preaînalta încurajare ca profesori ai Institutului Sf. Andrei încă acum patru ani. 5. Nepăsarea datorită căreia, [Arsici] în calitate de director al nostru, nu a schimbat nimic din starea proastă a clădirii școlii, care poate suferi cu ușurință pagube. În această privință, suntem expuși celor mai mari nenorociri împreună cu tinerii. Pe de altă parte, datorită inundației din această vară, care a ținut mai multe săptămâni, nu vom putea ține cursurile. Chiar și acum, aproape că ne înecă mirosul urât de pe urma peștilor, broaștelor și altor insecte aduse de inundație în clădirea școlii. 6. Scoaterea limbii sârbe, introduse în acest Institut fără vreo nevoie sau vreun folos, al cărei studiu a fost la început încă particular, dar va sfârși prin a fi, fără îndoială, general. La studiul acesteia vor fi obligați sub diferite pretexte aproape toți preparanzii, deoarece sunt nenumărate acțiuni care urmăresc realizarea acestui lucru în fapt. 7. Modul aspru și aproape despotice al domnului director superior [Nestorovici] de a se purta cu profesorii, căroră, chiar înainte să le dea ascultare, fie le prezintă plângerile făcute împotriva lor, fie îi întreabă cât mai puține despre adevăr sau neadevăr, amenințându-i ca un stăpân absolut cu îndepărtarea din funcție, așa cum se poate vedea din anexele A și B. Pe lângă astea mai

sunt multe altele de dezvăluit, dar moderația mă împiedică să o fac. Toate acestea tulbură inima oricărui promotor al educației naționale și îl conving de faptul că, chiar și domnul consilier Nestorovici are aceeași părere cu ceilalți frunțași ai sârbilor în ceea ce privește propășirea educației naționale și nu se deosebește de aceștia decât prin mijloace. Aradul Vechi, la 28 iunie 1816

Documentul 6

1816 iulie 31, Timișoara – Hristofor Stoica, jurat și Zanfir Lungu, orașan, în calitate de delegați ai comunității bisericești românești din Lipova, îl roagă pe episcopul Ștefan Avacumovici al Timișoarei și Consistoriul eparhial să revoce numirea unui protopop străin la Lipova, desemnat fără acordul credincioșilor și să numească drept paroh o persoană bine cunoscută tuturor românilor pentru bunele ei însușiri.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul CMLXXXVIII, nr. 312; copie (fost Mss. 2445, f. 15–16)

Excellentissime, Illustrissime ac Reverendissime
domine Episcopo!

Venerabile Consistorium! Domine, domini,
gratiosissime, venerandissimi!

Dulcissimae reminiscentiae Imperator noster Josephus condem secundus in instructione sua via excelse Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici, Posonii die 8-va Maii 1784 n-ro 5341 indiscriminatim ad omnes gremiales iurisdictiones clementer dimissa, inter reliqua bene ordinati regiminis principia hoc quoque puncto 8-vo benigne intimari iussit: Supremae potestatis diversae partes perperam miscentur ac sinistra rerum acceptatione obscurantur. Terrae princeps suam cogitandi rationem ad moderationis limites exigens, nervum status suorumque subditorum nequaquam, ut complures alii, suam reputabit proprietatem, nec unquam in suum adducat animum, ut existimet, milliones hominum unice sui causa creatos esse, quin imo crederet, se pro illis per providentiam Divinam hoc loco positum esse, quod dignissimum tanto terrae principe principium certe non tam propter sui, quam potius subalternarum suarum iurisdictionum moderationem benigne intimatum habere voluit, sinistram tamen huius clementissimi principii in ecclesiae nostrae gubernatione acceptationem longaevis lacrimis reformare nequeunt, coacti sumus, sub nomine nostrae nationis, anno 1807 in homagiali submissione ad Sacratissimam Suam Maiestatem recurrere, quatenus nobis quoque ad instar aliarum nationum gremialium

animarum pastores et paedagogi nationales, qui linguam nostram perfecte callentes aequalem cum aliis bene moratis nationibus educationem ab ineunte aetate instillarent, benigne resolverentur atque stabilirentur. Non sunt frustrate nostrae preces suo fine, apertae sunt Vetero Aradini pro nationis nostrae Paedagogis Scholae praeparato-
 riae, ex quibus plene praeparati 350 iam exiverunt paedagogi, qui in diversis suis stationibus iuven-
 tuti nostrae methodicam educationem visibili cum emolumento instillant, imo Directorum quoque Scholarem talem accepimus, qui praeparatos per se paedagogos ad efficacem systematicarum disci-
 plinarum traditionem zelo dilucidandae suae propriae nationis animatus manuducere novit, per quae Sua Maiestas Sacratissima antelatum princi-
 pium, non nos sui causa creatos, sed eandem per Divinam Providentiam pro summo terrae principe nobis datam esse immortalibus laudibus depredicando vivo contestari diganata est exemplo, unde magnum solatium cum tota nostra natione nos quoque haurire indubium est. Sed non sinit hoc commune solatium nostrum plenum esse, alia minus sperata rerum nostrarum convulsio, quam ad exemplum morigerorum filiorum in contesta-
 tionem veri erga parentes suos amoris ingenuo cum candore Excellentiae Vestrae et Venerabili Consistorio confessuri tanto faciliorem speramus nos veniam impetraturos, quanto iustioribus reclama-
 tio nostra inniteretur fundamentis. Publica namque notorietate constat, protopresbyterum Lippensem in oppido Lippa pro sui subsistentia unius et mediae parochiae beneficia habere, in quibus radicatum ius patronatus neminem alium quam ipsam, respective religionis communitatem, concernere nullam patitur quaestionem, nobis tamen nulla in parte auditis, ut intellexerimus, ali-
 enae nationis et dioecesis individuum, cum mani-
 festa canonum praeexistentamque Altissimarum Resolutionem Regiarum sepositione, iam secun-
 dus imponitur parochus et presbiter, cuius imposi-
 tioni, ne successoribus nostris iustam contra nos querulandi causam dedisse videamur, quasi nos soli iuri nostro renuntiassemus, assensum nos-
 trum tanto minus dare possumus, quanto maius per hoc gremialibus nostrae nationis presbiteris, qui ceteroquin paribus cum extraneo qualitatibus instructi semper praeferentiam haberent, praeiudi-
 cium inferretur. Hinc coram Excellentia Vestra et Venerabili Consistorio demisse supplicamus, qua-
 tenus nos à secundo praesenti praeiudicio per revo-
 cationem denominati citra nostrum consensum extranei parochi et protopresbiteri gratiose liberare inque eiusdem locum talem gremialem parochum,

qui ad publicam notorietatem de tota natione nostra Valachica bene meritus est, et per suas elu-
 cubrationes in publicum missas non tantum gre-
 mialibus sed aliarum quoque dioecesium parochis ad parochialem functionem adaequate subeundam cynosuram dedit, pro nostro parochi et districtus Lippensis protopresbiter gratiose denominare non dedignetur. Ad quam supplicem nostram instan-
 tiam, dum gratiosissimam petito cum effectu ope-
 riremur resolutionem, pro casu vero eo, si demisse interpositae preces nostrae minus efficaces essent, praesentis nostri supplicis libelli et resultatus ad eudem superventuri extraditionem in profun-
 dissima humilitate exoraremus, paternis subiecti patrociniis iugi cum venerationis cultu perseveramus Excellentiae Vestrae et Venerabilis Consistorii clientum infimi

Hristofor Stoica m.p., jurat [chirilice] Zanfir Lungu, orășan [chirilice], id est Christophorus Stoika, iuratus, Zamphir Lungu, civis, qua
communitatis Valachicae oppidi Lippa deputati

Temesvarini, die 31. Iulii 1816

Documentul 7

1816 octombrie 29, Lipova – Comunitatea orto-
 doxă română din Lipova i se plânge lui Ștefan Avacumovici, episcopul Timișoarei, de nume-
 roasele abuzuri comise de preotul Gheorghe Obradovici și de acoliții lui sârbi și „greci” împo-
 triva credincioșilor români, care sunt în majoritate covârșitoare și solicită intervenția ierarhului pentru curmarea acestora.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorie*, pachetul CMLXXXVIII, nr. 314; copie chi-
 rilică (fost Mss. 2445, f. 19–20)

Ecșțelenția Ta, prealuminate doamne Episcoape!

De vreme ce după instanția noastră în treaba slușbei bisericești, Ecșțelenției Tale la anu 1815 în luna lui iunie dată, până acuma nici o răzoluție n-au urmat, și pentru aceia acelaș pricini neîncetând, ba încă din zi în zi mai tare înverșunându-să, sântem de iznou siliți a ne plânge și Ecșțelenției Tale mai apriat înainte a le pune, precum urmează: a) Gligorie Obradovici și capelanul Vasilie Demetrovici, dând pricină spre a să face întră Rumâni și întră Sârbi împărăcheri, fiind noi la număr 645 de familii iară Sârbii cu Grec(i) cu tot ca la 43 de familii, după dreptate ni s-au văzut a pute cere, ca în biserica noastră toată slușba lui Dumnezeu să să săvârșească [rumânește]. b) Am fost cerut iareș după mulțimea familiilor rumânești, ca în strana ce-i [în] dreapta să să cânte și să să cetească rumânește, și aceasta

cu atâta ni s-au văzut a fi mai drept, cu cât mai tare sântem învinș despre ace(e)a, cumcă unde sânt mai puțini Rumâni decât Sârbi, acolo rumânește niceun „Doamne, miluește-ne!” nu să cântă. c) Am cerut ca curatori(i) biserici(i), și anumit cel dintâi și al doilea, să fie Rumâni, tot din aceeaș pricină, cât Rumâni(i) sânt mai mulți decât Sârbi(i) și mai cu samă pentru aceia, pentru că Sârbi(i) și Greci(i) de câte ori au fost curatori s-au găsit vicleni, precum s-au găsit Grecu Vasile Costantinovici și Sârbu Cusman Ilici. d) Am fost cerut ca Obradovici, care numai o vinitură ieste și nice casă în Lipova n-are, pentru că au îndreznit a lua Psaltirea ce(a) Rumânească din mâna cetețului și au poruncit să să cetească sârbeaște, cu toți ceialalți cari n-au slujbe în strană, să iasă din strană. La aceste ni s-au răspuns noă de cătră Ecștelenția Ta cu vorba, cum că bine au făcut Obradovici luând cartea ce(a) rumânească din mâna cetețului și au poruncit a să ceti sârbeaște, iară cum că să să țipe aceia din strană nime nu poate face. Văzând așadară Greci(i) și Sârbi(i) cum că noi, Rumâni(i), de la Ecștelenția Ta nice o mângăere ca de la un arhipăstoriu sufletec nu căpătăm, ci numai înfruntare și cuvinte de blăstăm (Mergeți la dracu!) ne-am câștigat, numai mari coarne s-au rădicat asupra Rumânilor și, în vreme la mijloc trecută, osăbite ecștesușuri și prevaricații au făcut, precum: e) Acelaș Obradovici, Moisă Hadjici, Milovski Pera, Ieremici și alți Greci și Sârbi, când să cetește și să cântă în strane rumânește, fac din stranele bisericesti strane de comedie, răzând, scuipând, trăgând bornut, în sală tușind și alte sămne de hulă spre scandala de obște și mai cu samă a neamului Rumânesc fac. f) La Jica Hadjici în casă fiind mai mulți Greci chiemați la prânz și fiind și capelanu Vasile și popa Lazar acolo, au ținut prânzul acela până după cină, iară după ce s-au îmberat cu toți(i), când închina pe sănătăți, au poruncit să li să tragă clopotele biserici(i). Auzind dară aceasta comedie nu numai Rumâni(i) ci încă și Nemți(i) s-au ris, ba uni(i) s-au și spăimântat, gândindu-să a să fi aprins undeva ceva, și alergau oameni(i) în toate părțile pe uliți. g) Acelaș grec Jica Hadjici, numai că au cârpit un clopot crepat, ș-au scriat numele pe dânsul și măcar că noi am protestăluit să nu să pună în turn, că ne ieste voia a-l mai mări, totuș părintele protopop, acest de acum, nebăgând samă, l-au sfințit și au poruncit de s-au rădicat în turn. h) Părintele protopop de acum, în Dumineca trecută, după Sf. Slujbă, în loc de a ne da vreo învățătură spre mângăerea norodului, cu cătane de Cămară numaidecât ne-au dus la Casa Orașului și acolo ne-au cetit o poruncă pentru [plata] preoților, poruncind ca să să dă

la preoți 3 măsuri de la paor întreg. Prin aceasta faptă cu atâta mai tare s-au vătămat oameni(i) și s-au obligat, căci până acuma era obiceiul ca așa porunci sau în biserică sau în școală să să cetească iară nu în Casa Orașului cu asistenție, precum doară oameni(i) n-ar vie a da birul preoților cum au dat și până acuma după previghentul obiceiului. i) Capelanul Vasile Demetrovici, lăpădându-să de Rumâni și scriindu-să a fi Sârb, la Botez umblând cu crucea după obiceiul, au petrecut 70 de casă [a] Rumânilor. Într-alt prilej, fiind chemat la un beteaș, s-au dus la un prânz grecesc și așa beteașul au murit necuminecat și neispoveduit, anume Mitru Arinți. Iară într-alt prilej, împotriva obiceiului biserici(i), au îngropat un Rumân numai în ba(t)jocură, fără de cruce etc. Și aceste sânt pricinile pentru care au zis Rumâni(i) că nu-i vor da birul, iară nice să aibă vreo nădejde de a pute eși preot în Lipova. Din care toate lesne să poate vede cum că noi, Rumâni(i), numai cu nedreptăți și batjocuri ne îngreunăm, care cu atâta sânt noă mai triste și mai spre durere, cu cât mai bine știm noi aceia, cum că biserica noastră cu bani(i) noștri, cu mânilor și cu trăgători(i) noștri s-au rădicat, iară Greci(i), de au și ajutat ceva în bani, capitalul său cu camătă au tras înapoi. Drept aceia, ne rugăm ca și până atunci, până când ne va veni de la Preaînaltul Loc, după cererea noastră, în treaba aceasta așternută, milostiva Răzoluție pentru toate cererile noastre mai sus înșirate, să nu ni să facă destul, într-altmintrelea vom fi siliți și la Sfântul Scaon Metropolicesc a ne plânge. Iară capelanul Vasile Demetrovici, care din pricinile mai sus arătate nice o nădejde de-a pute fi în Lipova paroh nu poate ave, să să mute la altă stație. Așteptând milostiva Răzoluție, cu toată cuviincioasă cinstire rămânem.

În Lipova, 29. Octobris 1816

CONTRIBUȚII LA ISTORIA FRANCMASONERIEI DIN BANAT

Lajos Kakucs*

Cuvinte cheie: Francmasonerie, Banat.

Keywords: Freemasonry, Banat.

Contributions to the History of Freemasonry from Banat

(Abstract)

According to the information provided by the historian, Ludwig Aigner/Lajos Abafi (1840–1909), born in a locality from Banat, Iecă Mare, the first freemasons' lodge from Banat, named *Zu den drei weißen Lilien* (At the three white lilies), was founded by a baron, Maximilian Josef Linden (1736–1801) who, known by freemasons as Ardaxanes Linniphoen Mimichemen, had already acted in the Viennese lodges *Zur Hoffnung* and *Zur gekrönte Hoffnung*. Besides the Viennese connections set up in the lodge of Rosicrucians from Timișoara there were also some local personalities such as the Orthodox bishop of Arad, Petru Petrovici (1733–1780), the canonic from Cenad, Vuko Branko de Pal (Vuco-Brancovici Paul, 1725–1798), the abbot from Bezdin, Gherasim Adamovici (1733–1794) subsequent Orthodox bishop of Transylvania, Iosif Ioanovici Șacabent (the Orthodox bishop of Vârșeș between 1786 and 1804). These connections brought the people living in Banat closer to the Jacobin movement from Hungary in 1795, run by Ignác Martinovics.

There is a new phase of the masonic activity in Banat, which begins after the reestablishment of the Ioanit lodge from Timișoara, known as *Zu den drei weißen Lilien*, on April 3, 1868. After 1868, there were some other lodges such as *Hunyady* (1872–1876) and *Losonczy* (1899–1919; after 1923, *Loja Pax*) from Timișoara, *Concordia* from Lipova (1871–1883), *Kosmos* (1870–1878) and *Glückauf zu den drei Schlägeln* in Oravița (1871–1878), *Irenea* from Caransebeș (1882–1894), *Petőfi* from Aradul Nou (1871) and *Loja Dél* in Lugoj (1903–1918). The lodges' members played a special role in the cultural and civic activities in these localities.

In Banat, besides the already mentioned lodges there were: *Zur Wahrheit* lodge from Reșița, founded in 1874, *Egalitas* from Vârșeș, in 1870, *Fels der Wahrheit* from Biserica Albă, in 1873, *Vaskapu Kör* from Orșova, *Stella Orientalis* from Panciova, in 1890 and *Thales* from Becicherecul Mare. We don't own any information regarding the activity of these lodges. Besides the already specified lodges there were very many people from Banat, especially intellectuals and students, who had acted in the lodges from Hungary.

The collections of the Museum of Banat from Timișoara comprise several masonic objects mostly originating in the property of a baron, János Károly Hiller de Butin (1748–1819).

„Eu personal nu cunosc un noroc mai mare, decât posibilitatea de a aparține la francmasonerie, unde toate religiile sunt respectate și fiecare este liber de a acționa după propria conștiință” – din cuvântarea politicianului Ferenc Kazinczy, ținută la intrarea în loja *Az erényes világpolgárhoz* (La cetățeanul cosmopolit moral) din Miskolc, la data de 16 ianuarie 1784.

Dacă în deceniile puterii comuniste în literatură de specialitate au apărut doar câteva studii despre istoria francmasoneriei, după 1989, atât în mediile din România, cât și în cele din Ungaria, au apărut foarte multe articole, studii și comentarii, în majoritatea lor fără nici un discernământ științific, despre francmasonerie. Accentul autorilor superficiali sau tendențioși ai acestor

scrieri cade pe prezentarea în fața cititorilor a unei francmasonerii internaționale, aflată desigur sub stăpânirea sau cel puțin sub influența evreilor, care în drumul său spre hegemonia universală urmărește scopul ascuns: distrugerea a tot ceea ce este sau era bun național. O bună parte a scrierilor care apar în limba maghiară îi acuză pe francmasoni de a fi pregătitori ai marilor tragedii naționale – de la Trianon și până la comunism. Observând nivelul acestor scrieri, se poate constata că este inutilă, sau cel

* Cercetător independent. E-mail: LajosKakucs@online.de

puțin imposibilă, purtarea unei discuții serioase cu autorii. Din aceste considerente ne vom rezuma în continuare la o prezentare scurtă a francmasoneriei din Banat de la sfârșitul secolului XVIII. Ne vom opri mai larg asupra numelor celor care au activat în lojile din Banat, ca să demonstrăm rolul lor în viața politică, culturală și, mai ales, aportul lor în domeniul organizării vieții sociale a provinciei.

Originea și extinderea francmasoneriei în Europa

În anul 1277 când Walter de Chereford, conducătorul șantierul abației de la Vale Royal din departamentul englez Cheshire, a construit câteva adăposturi (*logias*) pentru cioplitorii de piatră, nu s-a gândit că denumirea în lb. franceză a adăposturilor va cunoaște o asemenea rezonanță, o carieră politică atât de puternică¹. Confirmarea existenței timpurii a acestor adăposturi, cât și a organizației de sine stătătoare a cioplitorilor de piatră din Londra (*freemason*), o vom găsi într-o publicație de specialitate de lb. engleză, apărută în anul 1931². La fel de bine este documentat faptul că, deja în anul 1370, cioplitorii de piatră ai catedralelor din Anglia au trebuit să depună jurământ pe statutul lojii din York, statut amintit deja în anul 1352. Primele loji similare din Imperiul Romano-German sunt semnalate după 1400, cele din Italia din 1438, iar cea din Viena din anul 1459. Din anul 1250 avem prima schișă a unei catedrale, unde, pe lângă imaginea constructorilor, apare și reprezentarea Domnului cu compasul în mână.

Primele loji cu două grade apar în Scoția în jurul anului 1550, fapt care demonstrează existența grupurilor de cioplitori externi și interni³. Prin cioplitorii externi trebuie să înțelegem fețele bisericești, dar și mirenii, implicați în procesul construirii catedralelor, persoane inițiate și ele în tainele geometriei și în ale altor ramuri ale științelor exacte.

Este deosebit de greu de-a preciza de când pot fi considerați francmasonii ca purtători ai luptei pentru progres, pentru libertatea științei și a gândirii libere. Este cunoscut însă că prin pregătirea lor profesională, constructorii catedralelor au aparținut de la început categoriei oamenilor cei mai cultivați ai Evului mediu, cunoștințele acestora fiind dobândite și transmise mai departe, nu în mediul universitar dominat de cler, ci în primul rând în lojile proprii, închise și necontrolate, ale constructorilor catedralelor. În acest fel, pe parcursul

timpului lojile, francmasoneria ca atare, au devenit nu numai organizații încărcate cu secrete – ci și locuri simbolice ale gândirii libere. Aceste componente au caracterizat lojile francmasonice moderne, formate încă din primele decenii ale sec. XVIII. Chiar dacă în sensul modern al cuvântului nu se poate face o legătură directă între francmasonerie și liberii cugetători, totuși, un predecesor al martirilor luptei pentru libertatea gândirii a fost și filozoful Roger Bacon, decedat în închisoare în anul 1292. Onorat după moartea sa cu titlul de *Doctor Mirabilis*, filosoful, lingvistul, astronomul și alchimistul Roger Bacon, ca membru al ordinului franciscanilor a urmărit transformarea-liberalizarea bisericii catolice prin reforme interioare. De altfel, nu este întâmplător faptul că primele organizații oficiale ale lojilor francmasonice la începutul sec. XVIII au fost create în Anglia, țara cu tradiții în libertatea gândirii, în capitala căreia în anul 1662 a fost înființată Societatea Regală (*Royal Society*) pentru îmbunătățirea cunoștințelor despre natură.

Prima lojă francmasonică în sensul modern al cuvântului a fost creată la Londra în anul 1717. Statutul societății a fost elaborat în anul 1723 de către preotul James Anderson (1678–1739), folosind vechile statute ale constructorilor din Scoția din anul 1550. Modelul englez al lojilor a fost preluat pretutindeni. După înființarea în anul 1725 a primei loji din Paris, se poate observa extinderea deosebită a lojilor în Franța, unde, în anul 1773, anul înființării Marii Loji Naționale Franceze, se numărau deja 629 loji, dintre care 65 în Paris. Intelectualitatea liberală franceză, mai ales filozofii din loji, au adus un aport deosebit la pregătirea ideologică a revoluției burgheze din anul 1789.

În ciuda cenzurii deosebit de riguroase din Imperiul Habsburgic, după informațiile noastre prima publicație despre francmasonerie ar fi trebuit să apară în ziua Înălțării Domnului, după ritul catolic, în anul 1739. Din păcate nu există o confirmare sigură despre apariția publicației⁴. La fel de discutată este și prima medalie a lojii *Zu den drei Sternen*, înființată de baronul Franz Anton Sporck în anul 1726 la Praga. Mult mai bine este documentată existența lojii *Aux trois Canons* (La trei tunuri) din Viena, înființată în anul 1752, interzisă după șase luni din ordinul împărătesei Maria Terezia. Între membrii acestei loji îi găsim, pe lângă ofițerii gărzii maghiare a împărătesei, atât pe László Kemény, János Kemény, Sándor Bárczy și pe baronul Samuel Brukenthal, cât și pe fostul guvernator al Banatului (între 1734–1738), con-

¹ Herbert 1980.

² The Ledger Book 1931.

³ *Freimaurer-wiki.delindex.php/Chronologie_der_Freimaurerei*.

⁴ Kodek 2011a, 23.

tele Hamilton⁵. Loja cea mai importantă din Viena de la sfârșitul sec. XVIII va fi *Zur wahren Eintracht*, înființată în anul 1781, care în anul 1785, condusă de savantul Ignaz von Born, va număra 176 de membri.

Dintre lojile de pe teritoriul actual al României, prima a fost cea înființată la Brașov în anul 1750 cu ajutorul lojii scoțiene din Berlin *Zu den drei Weltkugeln*. La conducerea lojii îl găsim pe studentul de la Jena și Berlin, viitorul senator Martin Gottlieb Seuler (1730–1772). S-au păstrat și sigiliile lojilor din Brașov cunoscute sub numele de *Zu den drei Säulen* și *Zu den vier Monden*⁶. Desființată după o scurtă activitate, loja din Brașov a fost reînființată în anul 1777 cu ajutorul lojii din Sibiu. Printre membrii lojii din Brașov s-au numărat reformați, catolici și ortodocși neuniți. Printre ultimii, apare acel Demetrius Eustatievici care – sub domnia împăratului Iosif II – a îndeplinit funcția de supraveghetor al școlilor ortodoxe din Transilvania. Printre membrii ortodocși s-a aflat și tatăl viitorului conducător al Eteriei, Constantin Ipsilanti, fiul lui Alexandru Ipsilanti, domnitorul Moldovei (între anii 1774–1782)⁷.

Loja francmasonică din Sibiu, *St. Andreas zu den 3 Seeblätter*, a fost înființată în timpul domniei împărătesei Maria Terezia în primăvara anului 1767 de către viitorul senator al urbei Simon Friedrich Edler și prietenii săi din timpul studiilor universitare din Germania: Georg Eckhardt, Thomas Filtsch, dr. Johann Christian și dr. Michael Gottlieb Neustädter. Printre membrii de mai târziu ai lojii îi amintim pe medicul Ion Molnar Piuariu, literatul György Aranka, medicul Sámuel Gyarmathi, farmacistul Karl Klapka și baronul Farkas Kemény. Ca și la Brașov, și în cazul lojii *St. Andreas zu den 3 Seeblätter* printre cei 276 membri au fost prezenți reprezentanții tuturor religiilor din Transilvania⁸. În anul 1784, în timpul conducerii lojii de către maestrul principal baronul Farkas Kemény, s-a hotărât înființarea unei biblioteci proprii, dar și colectarea produselor din Transilvania⁹. În Sibiu, în strânsă legătură cu loja *St. Andreas zu den 3 Seeblätter*, avem informații despre existența lojii *Zu den drei Ankern* și a unei loji întemeiate de Lucas Friedrich von Hermannsfeld – al cărei nume nu a fost păstrat. Pe lângă cele amintite, în anul 1773 a fost înființată loja *Zum geheiligten*

Eifer, care a primit statutele de la loja *Zu den drei Schlüssel* din Regensburg¹⁰. Loja sibiană *St. Andreas zu den 3 Seeblätter* a purtat corespondență cu loja *Zu den drei weißen Lilien* din Timișoara¹¹.

Trebuie neapărat să menționăm că, în ceea ce privește înființarea lojilor francmasonice, Moldova și Țara Românească nu au rămas în urma Transilvaniei. După unii istorici¹², secretarul italian al domnitorilor Constantin Brâncoveanu și Constantin Mavrocordat, Anton Maria del Chiaro a înființat între anii 1734–1735 loji în Iași și Galați. Din păcate, nu s-au păstrat documente sau dovezi concrete despre existența sau activitatea acestor loji. Primele dovezi concrete despre activitatea unei loji din Iași le avem din anul 1772. Este vorba despre loja *Minerva*, întemeiată de ofițerii trupelor rusești staționate în oraș între anii 1768–1774 cu ocazia războiului ruso-turc. Cele două medalii ale lojii *Minerva* au fost bătute în monetăria din Sadagura (Sadagora, Sadagura, azi o suburbie a orașului Cernăuți)¹³. Prima medalie a lojii îi reprezintă pe zeul Mars și zeița Minerva și poartă inscripția: „*Jassi. April. 1772 – L'alto non temo e l'umile non sdegno*”; pe reversul medaliei „*Si scolpi presente medaglia in memoria della nuova loggia militare di Marte stabilita dei Francmassoni della citta die Jasi il XXIX. Apri l'anno MDCCLXXII.*” Pe aversul celei de-a doua medalii poate fi văzută Minerva cu șarpele, iar pe revers inscripția: „*Moldau calculum album adjecurat maiores*”¹⁴.

După retragerea trupelor rusești, activitatea lojii *Minerva*, aparținătoare de cea din Varșovia, intitulată *Zum Tugendhaften Sarmaten*¹⁵ a fost sistată. Conform istoricului Nicolae Iorga, ideile masonice din jurul anului 1778 au rămas legate de numele boierului Jordache Darie Dărmănescu și a arhimandritului Gherasim, ai căror mentor a fost învățatul bănățean Dositei Obradovici (1742–1811)¹⁶.

Loja rozacrucienilor din Timișoara

Primele informații despre existența lojii le-a furnizat cel mai cunoscut istoric al masoneriei ungare, Ludwig Aigner/Lajos Abafi (1840–1909), născut în localitatea bănățeană Iecea Mare, într-o lucrare publicată în caietele III și IV ale revistei *Történelmi Társulat* din anul 1884. Abafi, membru activ în

⁵ Aigner 1890–1899, I, 12.

⁶ Aigner 1890–1899, III, 259–266.

⁷ Șindilariu 2011, 101–105.

⁸ Vezi pe larg la Șindilariu 2011, 162–164.

⁹ Aigner 1890–1899, I, 245, 247, 344 și Göllner 1979, 152–159.

¹⁰ Șindilariu 2011, 98–99.

¹¹ Șindilariu 2011, 113.

¹² Șerbănescu-Jacques 1991.

¹³ Șevcenko, *Istoria Masoneriei din Moldova*; Panaitescu 1928, nr. 10–12, 354–355.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Kodek 2011a, 79.

¹⁶ Iorga 1928, 301–304.

loja *Corvin Mátyás* din Budapesta între anii 1870–1900, a făcut parte după 1896 din conducerea centralei *Lojilor Simbolice* din Ungaria.

După informațiile istoricului Abafi, întemeietorul lojii din Timișoara a fost baronul Maximilian Josef Linden (1736–1801), care sub numele francmason de Ardaxanes Linniphoenul Mimichemen a activat în loja vieneză *Zur Hoffnung*, întemeiată în anul 1770, apoi în loja rozacruciană *Zur gekrönte Hoffnung*. După părerea specialiștilor, Linden a sosit în Banat cu scopul de a crea la Timișoara o lojă a rozacrucienilor. Într-o scrisoare din 5 ianuarie 1772, superiorul masonic al lui Linden din Viena, cunoscut numai sub numele masonic de Cibanot, îi cerea lui Linden formarea unei loji în orașul de pe Bega. Înființarea acestei loji a avut loc probabil la sfârșitul anului 1772 sau la începutul anului viitor. În anii următori activitatea rozacrucienilor din Timișoara a fost caracterizată prin certurile interne dintre Linden și Josef Sauvaigne, cunoscut și sub numele masonic de Hypovagus Vejesa.

După plecarea lui Linden din Timișoara conducerea lojii a fost preluată de Josef Sauvaigne, apoi de Josef Bohoninczky (Seneca), urmat de baronul Johann Wenzel Maria Pötting, iar din anul 1779 iarăși de Sauvaigne, care între timp a revenit în Banat. Ultimul a fost numit la conducerea lojii în luna iunie a anului 1779 de către un triumvirat – care se afla la conducerea celor 7 loji ale rozacrucienilor din Viena, cunoscut numai sub inițialele *R. A., A. C. și P. H.* – precum și de către secretarul triumviratului, cunoscut sub numele de Bison. După informațiile cunoscute din actele vremii, din cauza neregulilor financiare ale lojii, în luna august 1782 Josef Sauvaigne a fost exclus din rândul rozacrucienilor. Printre membrii lojii vieneze *Zur gekrönte Hoffnung* aflăm și nume cunoscute din garda imperială ca Sándor Báróczi și László Székely, precum și numele scriitorului Ferenc Kazinczy, care, ca delegat al comitatului Zemplén, a locuit mult timp la Viena¹⁷.

Lajos Abafi enumeră printre membrii rozacrucienilor din Timișoara și pe episcopul ortodox al Aradului, Petru Petrovici (1733–1780), pe canonicul din Cenad, bulgarul Vuko Branko de Pal (Vuco-Brancovici Paul, 1725–1798), pe starețul din Bezdin, Gherasim Adamovici (1733–1794), devenit episcop ortodox al Transilvaniei (între anii 1789–1794) și pe Iosif Ioanovici Șacabent, episcopul ortodox al Vârșeuului (1786–1804).

Revenind la Linden, care între anii 1771–1774 a lucrat ca și consilier economic în conducerea administrației din Banat, el a trebuit să părăsească

Timișoara din motive de sănătate. Faptul că boala lui Linden a putut fi provocată de clima nesănătoasă a Banatului reiese și din cercetările sale de alchimie, efectuate cu scopul de a transforma apele nesănătoase ale provinciei în ape potabile. Rezultatele experimentelor au fost publicate în lucrarea intitulată *Über die Verbesserung und Trinkbarmachung der Morast und anderer ungesunder, ungenissbarer Wässer* (Despre îmbunătățirea și transformarea mlaștinilor și a apelor nesănătoase în apă potabilă), editată la Viena în anul 1793 și dedicată împăratului Iosif II. Traducerea maghiară a lucrării lui Linden, cu titlul de *A sáros egézségtelen s haszonvehetetlen vizek jobbításáról s iható tételéről*, a fost executată de Sándor Báróczi în anul 1794. Misiunea economică a lui Linden în Banat fusese ca, împreună cu chimistul și excelentul cunoscător al florei Christof Conrad Lieblein (1726–1797), să studieze posibilitatea cultivării industriale a plantelor pentru vopsirea textilelor¹⁸. Nu avem informații despre alte preocupări de alchimie ale lui Linden în Banat. Din cele relatate de Abafi este cunoscut faptul că în anul 1770 au fost expediate de la Viena la Timișoara, la adresa unei persoane cunoscute sub numele de Novatzky, multe lucrări de alchimie. După surse recente, expedierea acestora poate să fi fost organizată de editorul și bibliotecarul vienez Franz Christian Zierch, care în perioada 1773–1785 a fost și el membru al lojii rozacruciene *Zu den 3 Schwertern* din capitala imperiului¹⁹.

*Loja timișoreană Zu den drei weißen Lilien*²⁰

Pe baza actelor din Arhiva Francmasoneriei Maghiare, păstrată în a doua jumătate a secolului XIX în castelul Dég al familiei Festetics, consultând lista membrilor din anul 1782, istoricul Abafi a presupus ca dată a înființării lojii din Timișoara anul 1780. Logica lui Abafi s-a bazat pe faptul că lista din 1782 consemna existența celui de-al treilea maestru principal al lojii. După reconstituirea lui Abafi, primul maestru al lojii a fost Josef Sauvaigne (1736–1800), care în calitatea sa de negustor a jucat un rol deosebit de important în economia Banatului.

După informațiile noastre, Josef Sauvaigne, născut în Antwerpen, inițial s-a ocupat cu comerțul de cereale în Fiume, de unde s-a mutat în anul 1768 la Timișoara. Aici, în anul 1769 a fost inițiatorul unei companii comerciale bazată pe capital particular,

¹⁸ Kakucs 2008, 206–207.

¹⁹ Kodek 2011a, 44, 48, 65–66; Kodek 2011b, 260.

²⁰ Pentru sec. XVIII vom folosi denumirea lojii în lb. germană, din a doua jumătate a sec. XIX pe cea de lb. maghiară.

¹⁷ Eckhardt 1922, 208–223.

numită *Neue banatischen Kommerzienkompanie*; aceasta a fost creată cu scopul de a organiza exportul produselor agrare ale Banatului spre porturile din Marea Adriatică²¹. În timpul șederii la Viena, acest comerciant deosebit de abil a activat deja în loja de rit ioanit *Zur gekrönten Hoffnung* organizată sub obediența sistemului Draskovics²². În contradicție cu afirmațiile lui Abafi, literatura de specialitate recentă datează înființarea lojii *Zu den drei weißen Lilien* din Timișoara în primăvara anului 1776. Această lojă la început a funcționat după sistemul Draskovics, dar a primit statutele sale în anul 1780 de la loja vieneză *Zu den 3 Adlern*²³.

După informațiile lui Ludwig Lewis, în anul 1789 loja timișoreană, împreună cu lojile din Lemberg și Tarnow, a aparținut de Federația Lojilor din Galiția, care era una dintre cele 17 grupări provinciale de rit ioanit din Imperiul Habsburgic²⁴. Afirmațiile lui Lewis în legătură cu apartenența lojii din Timișoara sunt contrazise de faptul că în anul 1784 loja din Timișoara, împreună cu lojile din Zagreb, Karlovac, Eperjes (Presov), Osijek, Balassagyarmat, Miskolc, Pest, Bratislava și Varaždin, a făcut parte din *Provincia Maghiară* cu sediul la Bratislava, aflându-se toate sub supravegherea marelui maestru provincial Károly Pálffy. La rândul său, *Provincia Maghiară* a făcut parte din *Marea Lojă Austriacă* chemată la viață în anul 1784²⁵.

Conform datelor furnizate de registrul nominal al lojii din Timișoara din anul 1782, la numele lui Josef Sauvaigne s-a menționat că negustorul a fost al treilea maestru principal al lojii. Acest fapt este o dovadă că întemeietorul și primul maestru al lojii era Maximilian Josef Linden, care între 1772–1774 se afla în Banat.

Analizând numele celor 38 de membri ai lojii din anul 1782, se poate constata că respectivii au fost personalități cunoscute din rândul conducerii Administrației Banatului. Lista lui Abafi conține informații referitoare atât la numele civile, cât și la numele masonice ale membrilor lojii. Redăm mai jos lista lui Abafi cu informațiile suplimentare dobândite din cercetările proprii.

Maeștri principali, în ordine cronologică: negustorul Josef Sauvaigne (Elucidarius), consilierul militar Josef Bohoninczky (Seneca), contabil principal al domeniilor camerale din Kanizsa, baronul Friedrich Eckhard (Scipio), consilier

cameral baron Johann Wenzel Maria Pötting (Demosthenes).

Primul supraveghetor: János Barth (Themistocles), contabil principal al domeniilor camerale ale districtului Vârșeș, domiciliat în Oravița.

Al doilea supraveghetor: Franz Heigl, negustor în Timișoara.

Maestrul de ceremonie: Engelbert Kirchgeher (Horatius), șeful serviciului de transport.

Purtătorul de cuvânt: Baron Franz Anton Vinzenz (Cato), asesor al judecătoriei.

Casier: József Ignác Müller (Florentinus), contabil șef cameral.

Maeștri:

Johann Wenzel Maria Pötting din Viena.

Baron Golz, vice-colonel, comandantul regimentului Esterházy.

Baron Andreas von Basselilly (Plato) (1747–1805), funcționar al administrației.

Ernst Nigg (Aristoteles), administrator cameral la Lipova.

János György Tóth (Arcatius), director al oficiului de aprovizionare

Siegfried Scherübel (Socrates) (1744–1795), contabil al administrației din Moravița.

Johann Joachim Gross (Hypokratus) (1725–1791), între 1756–1791 medic șef al comitatului Timiș.

Johann Jakab Swoboda (Periclides), funcționar al administrației.

János György Wallbrun, asesor al administrației.

Baron Friedrich Willberg (Marcus Tullius), căpitan al regimentului de graniță din Panciova.

Sebestény Kirsch, funcționar.

Baron Wenzel Cajetan Sauer (Constantinus) (1742–1799), președinte al administrației camerale.

Albert Wenzeslaus Karliczky (1747–1803), director al școlilor camerale.

Nikolaus Heimeyer (Thirmothenes), contabil cameral din Viena.

Festenberg (Demosthenes).

Calfe:

Jakab Sorgenfrey (1723–1788), canonic, locțiitorul episcopului.

Inginer cameral Lajos Uberty (Hanibal).

Tipograful Mathias Josef Heimerl (1732–1784; între 1769–1784 în Timișoara) (Livius).

Ucenici:

²¹ Kakucs 2008, 200.

²² Aigner 1890–1899, IV, 6.

²³ Kodek 2011a, 93.

²⁴ Lewis 1872, 26.

²⁵ Kodek 2011a, 176.

Baron Rehback, președinte al domeniilor camerale Lugoj.

János Breauer (Acilo), contabil principal din Recaş.

Jakab Paidaly (Scarius), controlor în Lugoj.

Plutonier Tóth (Todth), acum în Polonia.

János Bundschuh (Ursulus), perceptor în Ciacova.

Miklós Rheinfels, controlor în Recaş.

Nepomuk Johann Belm, perceptor în Vârșeț.

Kilie (Xenophon), miner în Oravița.

Nasse, controlor.

Abaffy, contabil.

Medicul Ferenc Hoffmann, chirurg în Oravița (1769–1775).

Franz Heigl (Celsus), medic în Bocșa.

Fülöp Dellevaux, funcționar cameral, fostul proprietar al domeniilor camerale din Spata și Lăpușnic.

Barzellini, administrator al orezării Starhemberg.

Numele mason al orașului Timișoara era Ierusalem, iar al cartierului Iosefin Valea lui Ioachim. Ultimul sugerează importanța pe care au jucat-o în viața lojii Josef Sauvaigne și Wreden – amândoi locuitori ai cartierului. Dintr-o scrisoare a conducerii lojii din 6 septembrie 1791 reiese că de fapt toți locuitorii orașului Timișoara aveau cunoștințe de adresa sediului lojii din cartierul Iosefin, care a avut doar o singură intrare. Conform informațiilor lui Abafi, sediul lojii s-a aflat pe strada Harang (mai târziu Eötvös, azi Pop de Băsești) în casa învecinată în timpul lui Abafi cu grădina casei de mai târziu a lui Frigyes Pesty. Contemporanii lui Abafi cunoșteau încă din cele povestite de vecini că acea casă a lui Pesty a fost cândva locuită de un francez²⁶. Cele relatate de Abafi²⁷ confirmă faptul că respectiva casă, în care a locuit Sauvaigne, a fost sediul și laboratorul alchimist al rozacrućenilor din Timișoara. Mai târziu, când Sauvaigne și-a mutat sediul și laboratorul în Cetate, chiria noului sediu s-a ridicat la 300 de florini pe an.

Din datele furnizate de Abafi reiese că un membru al lojii din Timișoara a fost și Franz Xaver Adam Aigner (1751–1809), care în calitatea sa de inginer-locotenent al regimentului Esterházy, între anii 1782–1785 a staționat în Timișoara și Sănnicolau Mare. Aigner a devenit membru al lojii din Timișoara în anul 1784, primind gradul de maestru în februarie 1785. Documentul de acordare a gradului de maestru a fost semnat

de maestrul principal – baron Friedrich Eckhard (Scipio), de primul supraveghetor C. Wegler, de al doilea supraveghetor Gross, precum și de măștrii desemnați V. Wreden și Johann Jakab Svoboda.

În anul 1785, loja din Timișoara număra 42 de membri, dintre care 15 veniți după anul 1782. Între cei 32 noi veniți amintim numele actului Christoph Ludwig Seipp (Wespasianus) (1747–1793), născut în Worms, care între anii 1782–1790 a jucat la Sibiu și Timișoara, făcând totodată parte și din lojile francmasonice ale orașelor amintite. Sub titlul de *Johann Lehmanns Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, publicat de Seipp în Leipzig în anul 1785, găsim și o descriere deosebit de interesantă a vieții cotidiene din Timișoara²⁸.

Decretul împăratului Iosif II de la sfârșitul anului 1785 a redus numărul lojilor din Imperiu, punând totodată sub supraveghere activitatea lor. Nu știm dacă aceste interdicții au influențat activitatea lojii din Timișoara, aflată deja în declin. La declinul lojii, pe lângă conflictele interne, o contribuție importantă a avut pericolul războiului cu turcii, când în vara și toamna anului 1788 pătrunderea trupelor otomane la nordul Dunării a creat o situație de panică și în Timișoara. În aceste luni, conform unei scrisori a lui Siegfried Scherübel (Socrates), de frica unei ocupații turcești, a fost arsă arhiva lojii. După moartea împăratului Iosif II, reînvierea activității masonice din Timișoara a fost inițiată de un fost membru al lojii sibiene *St. Andreas zu den 3 Seeblätter*, cu numele de Johann Martin Koibel, maestru principal al lojii rozacrućenice *Zur Liebe und Wahrheit* din Viena în 1791²⁹. În scrisoarea din 27 ianuarie 1791 rozacrućenii vienezi își oferă ajutorul la reînvierea activității masonice din Timișoara. În răspunsul lor din 6 septembrie 1791, semnat de reprezentanții foștilor masoni din Timișoara, V. Wreden, Friedrich Eckhard, Barth și Benkhard semnaleză că sunt dispuși la reluarea activității lojii numai dacă conducerea lojii vieneze garantează că „*activitatea lojii noastre va fi așezată pe stâlpii statutelor anterioare, când loja noastră a fost una aparținătoare ritului iohani*”. Interpretăm răspunsul în sensul că semnatarii scrisorii și foștii membri ai lojii din Timișoara nu voiau să revină la acele controverse care au caracterizat anii în care la conducerea lojii s-a aflat Josef Sauvaigne³⁰.

²⁸ Borovszky f. a., 83.

²⁹ Șindilariu 2011, Anexa nr. V.

³⁰ Abafi 1884, nr. 3, 513–524.

²⁶ Berkeszi 1904, 67–86.

²⁷ Aigner 1890–1899, IV, 6.

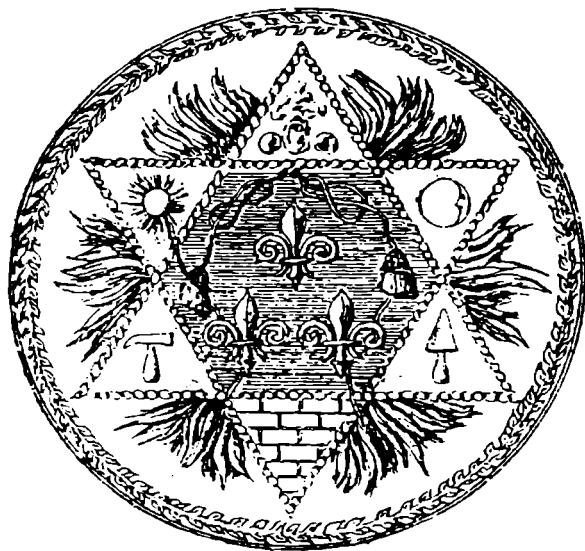

Fig. 1. Desen după amprenta sigiliului lojii Zu den drei weißen Lilien din Timișoara

Găsim desenul și descrierea sigiliului în lucrarea lui Abafi³¹. În centrul câmpului sigilar este reprezentat un hexagram format din două triunghiuri. Spațiul celor șase triunghiuri ale hexagra- mei este decorat cu simboluri masonice precum: chipul Domnului, luna, soarele, ciocanul, mistria și un fragment de zid. În centrul câmpului sigilar sunt plasați cei trei crini – referire la perioada când Timișoara fusese sediul regelui Carol Robert de Anjou. Sigiliul nu are inscripție. Desenul sigiliului a fost publicat de Abafi, probabil după o amprentă păstrată pe un act al arhivei din Dég. Sigiliul original a dispărut, probabil cu ocazia distrugerii arhivei lojii din Timișoara în anul 1788. În lucrarea sa Abafi amintește și de o emblemă a lojii, decorată cu cei trei crini și lozinca lojii: „Vivat Concordia et Lux”.

Membrii lojii timișorene Zu den drei weißen Lilien

Johann Georg Barth (Themistocles) (1739–1801), funcționar al administrației camerale la Vârșeț și Timișoara.

Baron Friedrich Eckhard (Scipio) (1735–1818), funcționar al Camerei din Timișoara.

Joachim Grosz (Hypokratus) (1725–1791), medic al comitatului, din 1779 medicul principal al orașului.

Mathias Josef Heimerl (Livius) (1732–1784), tipograf venit din Viena. A deschis o tipografie în cartierul Fabric. În tipografia lui a fost tipărit în 18 aprilie 1771 primul ziar al Banatului, *Termeswarer Nachrichten*.

Albert Wenzeslaus Karlitzky (1747–1803). Între anii 1776–1803 a fost director al Școlii Catolice din Timișoara (Katholische Normalschule) și inspector al școlilor catolice camerale din Banat. Paralel cu aceste funcții, între anii 1786–1789 Karlitzky a fost și cenzorul tipografiei locale. În anul 1801 Karlitzky a donat o sumă de 14.000 de florini pentru Fondul de pensii al învățătorilor, înființat de el în anul 1786³².

Seyfried Scherübel (1744/43?–1795), funcționar minier din Oravița.

În anul 1784 între membrii lojii din Timișoara se număra și comisarul de război Karl Gottschling, născut în anul 1747 în localitatea Freiberg din Silezia; mai târziu a activat și în loja vieneză *Zur Wahrheit*³³.

În anul 1785 între membrii lojii din Timișoara se număra și József Keresztúri (1739–1794), inițial membru al Ordinului iezuiților. După terminarea studiilor juridice, Keresztúri a lucrat la Varașdin ca notar pentru Banat, Bačka și teritoriul Regimentelor de Graniță, apoi a fost reprezentant (agent) al zonelor amintite pe lângă Curtea Imperială la Viena³⁴.

Johann Kratzelmayer, medic, decedat la data de 7 octombrie 1811 în Timișoara, a făcut parte în anul 1793 din loja vieneză *Zum Hl. Joseph*³⁵.

Maximilian Josef Linden (1736–1801). După plecarea din Banat, în anul 1784 vom găsi numele lui Linden printre membrii lojii rozacrucienilor *Asiatischer Bruder* din Viena. În anul 1786 și-a publicat memoriile de rozacrucian sub titlul de *Handschriften für Freunde geheimer Wissenschaften*³⁶. Linden a fost în anul 1783 maestru principal al lojii *Zur Beständigkeit* din Salzburg, apoi, după 1784 a deținut funcția de arhivar al *Lojilor Unite* din Imperiul Habsburgic³⁷.

Zsigmond Eötvösesi Lovász, vicecomitele comitatului Timiș reînființat în anul 1779, a fost în anul 1782 membru al lojii vieneze *Zu den 3 Adler und Zum Palmenbaum*³⁸.

Josef Anton Paradis (1733–1808), tatăl componistei Maria Theresia Paradis (1759–1824), un apropiat al lui Mozart în Viena. Înainte de anul 1769 Josef Anton Paradis a deținut funcția de asesor al Judecătoriei din Timișoara, în anul 1785

³² Krischan 1969, 874–875.

³³ Kodek 2011b, 88.

³⁴ Kodek 2011b, 124.

³⁵ Kodek 2011b, 135.

³⁶ Kodek 2011b, 147.

³⁷ Kodek 2011a, 157, 173–174.

³⁸ Kodek 2011b, 104.

³¹ Aigner 1890–1899, IV, 6.

a fost membru al lojii *Zur Wahren Einheit* din Viena³⁹.

Baron Johann Wenzel Maria Pötting (Demosthenes), consilier cameral în Banat; membru al lojii locale, a fost în anul 1782 membru fondator al lojii *Vereinigten Herzen* din Maribor⁴⁰.

Wenzel Ferdinand Sauer (1742–1799), consilier între anii 1774–1779 în Administrația Banatului, sub numele de Constantinus membru al lojii *Zu den drei weißen Lilien* din Timișoara – în anul 1779 a fost membru în loja *Zu den 3 gekrönten Sterne* din Praga, apoi între anii 1783–1785 în loja *Zur Gekrönten Hoffnung* și după 1788 în cea numită *Zur Neugekrönten Hoffnung* din Viena⁴¹.

Josef Sauvaigne (1736–1800). Negustorul din Fiume, domiciliat după 1768 la Timișoara, în anul 1774 a fost maestrul lojii rozacruciene din Timișoara, apoi din 1774 al lojii *La cei trei crini albi*, aflată sub obediența sistemului Draskovics. În anul 1783 numele lui Sauvaigne apare printre membrii lojilor rozacruciene *Zur Gekrönten Hoffnung*, în 1793 la *Zu den 3 Feuern* din capitala imperiului, iar după 1793 a activat în loja similară, cunoscută sub numele de *Zur Wahrheit und Einigkeit* din Praga⁴².

După anii petrecuți în Banat, Franz Xaver Adam von Aigner (1751–1809) a activat din anul 1791 în loja *Rodonskoy* la Praga, apoi din ordinul împăratului Leopold II a preluat organizarea lojii *Zu den 7 Sternen* în Pesta; totodată a primit sarcina reorganizării lojilor din Ungaria. Într-un raport din anul 1795 adresat împăratului Franz II, Aigner raporta că a îndeplinit directivele primite de la împăratul Leopold II privind reorganizarea și supravegherea lojilor maghiare⁴³. După interzicerea activității lojilor din Imperiul Habsburgic, Aigner a adunat arhivele lojilor maghiare, iar acest material a fost depozitat în anul 1805 în castelul familiei Festetics din localitatea Dég.

Ignaz Born (1742–1791). Chiar dacă din punct de vedere masonic Born nu a avut legături directe cu Banatul, ca personalitate de prim rang al lojilor din Viena, savantul a contribuit în mod deosebit la organizarea vieții științifice a imperiului. Se știe că după terminarea studiilor din Banská Štiavnica, prin înființarea societăților *Privatgesellschaft zur Aufnahme der Mathematik, der vaterländischen Geschichte und Naturgeschichte* în anul 1770 și mai ales a Cabinetului Geologic Imperial din Viena

în anul 1776, Ignaz Born a jucat un rol deosebit în organizarea vieții științifice a Imperiului Habsburgic. În anul 1781 Born a devenit membru, iar între anii 1782–1785 a fost marele maestru al lojii *Zur Wahren Eintracht*. În această calitate a redactat în anul 1784 revista lojii, intitulată *Journal für Freymauer*. Loja vieneză, numărând 165 de membri, a devenit sub conducerea lui Born un loc de întâlnire al elitei intelectuale din imperiu. Este cunoscut faptul că Born intenționa transformarea lojii *Zur Wahren Eintracht* într-o Academie. Din anul 1784 Born a deținut funcția de secretar general al *Lojii Centrale din Austria*, apoi din 1786, sub numele masonic de Furius Camillus, a fost membru al lojii secrete a *Ordinului Iluminaților*⁴⁴.

Legăturile lojilor din Banat și din Croația cu conspirația lui Martinovics

După moartea împăratului Iosif II tronul imperial a fost moștenit de fratele său, Leopold II (1747–1792). Ca guvernator al Toscanei între 1765–1790, viitorul împărat a reușit prin reforme consecutive să transforme provincia în regiunea cea mai modernă din Imperiu; din cauza războaielor franceze scurta sa domnie nu a fost prielnică pentru continuarea reformelor mult așteptate. Aceleași probleme au caracterizat și domnia lui Franz II. În jurul anului 1792, susținătorii reformelor din Imperiul Habsburgic au început să-și dea seama că exemplul francez, dar mai ales preluarea puterii de către adunarea națională aleasă din reprezentanții tuturor claselor sociale, coincide cu ideile generației lojilor austriece. În anii următori, o bună parte a opoziției vieneze, cunoscută sub numele de iacobini, a dorit continuarea reformelor începute sub Iosif II, după exemplul și modelul francez. Mare parte a acestor grupări – numite iacobinii vienezi – dar și cele maghiare au provenit din lojile masonice⁴⁵.

Reprezentanții de seamă ai iacobinilor din Ungaria în frunte cu Ignác Martinovics (1755–1795) au urmărit reformarea și descentralizarea puterii de stat cu ajutorul liderilor politici ai națiunilor din Imperiul Habsburgic. Străduințele lor au fost sprijinite de intelectualii slavi și români din lojile recent desființate. După Abafi, de rozacrucieni din Banat au aparținut personalități precum episcopul ortodox al Aradului, Petru Petrovici (1733–1780), canonicul de origine bulgară al episcopiei romano-catolice din Cenad, Vuko Branko de Pal / Vuco-Brancovici Paul (1725–1798), starețul

³⁹ Kodek 2011b, 174.

⁴⁰ Kodek 2011a, 153.

⁴¹ Kodek 2011b, 203.

⁴² Kodek 2011b, 204.

⁴³ Kodek 2011a, 232, 233, 248.

⁴⁴ Kodek 2011b, 34–35.

⁴⁵ Tull 1993, 239–240.

mănăstirii din Bezdin, Gherasim Adamovici (între anii 1789–1794 episcop ortodox al Ardealului) și episcopul Vârșeșului (între anii 1786–1804), Iosif Ioanovici Șacabent.

Deosebit de relevante au fost legăturile lojii *Zu den drei weißen Lilien* din Timișoara cu lojile masonice de pe teritoriul granițelor militare, loji legate de numele lui János Draskovics/Ivan Drašković (1740–1787). Caracteristic pentru lojile grupate după sistemul Draskovics (numele masonic Jacobus) și al adjunctului său, István Niczky (numele masonic Hieronymus) a fost organizarea lor militară și folosirea lb. latine ca limbă oficială a lojilor. După sistemul Draskovics au acționat în Banat și în provinciile mărginașe lojile: *Savsreni*, înființată în anul 1771 de Niczky la Varaždin, cunoscut mai târziu sub numele de *Sloboda* și *Dobor*; *Bidnost*, cunoscut și sub denumirea *Zur Wachsamkeit* din Osijek, înființată în anul 1781 de Niczky, precum și *Razboritos* (*Zur Klugheit*), înființată în anul 1793 de către Draskovics la Zagreb. La o întâlnire, ținută între 22–24 octombrie 1775 în castelul lui Draskovics de lângă Zagreb, lojile amintite s-au unit într-o lojă provincială *Szabadság Páholy* (*Latomia Libertatis sub corona Hungariae*). Această grupare, aflată sub conducerea lui Draskovics și Niczky, a fost prima lojă provincială din Ungaria și Croația. În anul 1775 la sistemul lui Draskovics a aderat loja *Nagylelkűség* din Pesta, iar în anul 1776 *Hallgatság* din Bratislava⁴⁶. După anul 1781 la sistemul lui Draskovics au aderat lojile din Timișoara, Cluj și Târgu Secuiesc. La rândul lor, în anul 1784 lojile din sistemul lui Draskovics au intrat și ele sub controlul *Marii Loji Austriece* (*Große Landesloge von Österreich*) cu sediul la Viena.

În anul 1785 rozacrucienii din Timișoara au criticat statutul lojii *Zur Wachsamkeit* din Osijek, ca unul prea apropiat de cel al iluminaților⁴⁷. La data de 24 iunie 1784 membrii lojii din Zagreb au sărbătorit la Timișoara, împreună cu membrii lojii *Zu den drei weißen Lilien*, ziua Sfântului Ioan. Printre membrii lojii din Osijek găsim numele lui György Niczky (?- 1814) și Iosif Ioanovics Șacabent (1743–1805), după 1786 devenit episcop ortodox de Vârșeș, precum și cel al lui Stefan Vujanovski (1737–1829), inspectorul școlilor din Zagreb, cel care a accentuat cel mai tare la Congresul Ilir din Timișoara în anul 1790 necesitatea întăririi învățământului slavilor de sud⁴⁸.

De contactele bănățene ale mișcării lui Martinovics este legată și activitatea lojii *Nagyszívűséghez* din Pesta, între membrii căreia îi găsim pe Gergely Berzeviczy, József Hajnóczy, Ferenc Kazinczy, János Nagyváthy și baronul László Orczy. Tânărul József Hajnóczy (1750–1795), ca secretar al lui Ferenc Széchenyi a ajuns la Zagreb în 1783, unde, în anul 1788 a intrat în loja *Razboritos*. Sosirea lui Hajnóczy în Banat, în calitate de colaborator apropiat al lui Kristóf Niczky, coincide cu pregătirea vânzării domeniilor camerale de către comisia aflată sub conducerea lui Niczky. Depășind cu mult concepțiile lui Niczky privind vânzările domeniilor, la data de 11 septembrie 1778 Hajnóczy a înaintat un memorandum împărătesei Maria Terezia prin care a cerut pe lângă desființarea iobăgiei în toată țara și defalcarea domeniilor camerale din Banat în așa fel ca ele să fie accesibile de cumpărat și pentru proprietarii mai mici⁴⁹. Se știe că Hajnóczy a avut contacte strânse cu mișcarea lui Martinovics încă din luna mai a anului 1793. El a fost arestat imediat după descoperirea complotului și a fost executat la data de 20 mai 1795. Un alt membru al mișcării lui Martinovics din Banat a fost juristul domeniului Nákó, Samuel Verhovszky (1770–1779), rudă apropiată a lui József Hajnóczy. Este cunoscut faptul că Verhovszky a făcut parte deja ca student din *Cercul de Lectură de la Buda* (*Budai Olvasó Kör*), loc de întâlnire a complotiștilor. Pentru participarea la mișcarea lui Martinovics, Verhovszky a fost arestat la Sânnicolaul Mare în luna decembrie 1794. În urma procesului a fost condamnat la moarte și a murit în timpul detenției în anul 1797.

O altă legătură dintre mișcarea lui Martinovics și Banat a fost organizată prin János Laczkovics (1754–1795), decapitat în vara anului 1795. Fratele lui János, István Laczkovics, a deținut în anul 1790 funcția de prim-pretor al comitatului Timiș⁵⁰. Nu trebuie uitat că în declarațiile făcute de Martinovics pe parcursul interogatoriilor s-a consemnat că el a vizitat localitățile Timișoara, Lugoj și Sibiu. După declarațiile unuia dintre adjuncții lui Martinovics, Ferenc Szentmarjay, răscola a fost plănuită să izbucnească în zonele de graniță dintre Transilvania și Banat. Acest plan a fost întărit și de o proclamație în lb. latină din anul 1794, semnată de către o persoană care se autointitula *Generales Districtum Savi, Dravi, Tibisci, Danubi*⁵¹. Conspirația lui Martinovics a avut adepți printre intelectualii români și slavi din Ungaria de

⁴⁶ Kodek 2011a, 60, 67, 73, 84, 86, 109, 134.

⁴⁷ Kodek 2011a, 197–198.

⁴⁸ Kostić 1979, 148–152.

⁴⁹ Szentkláray 1880, 334.

⁵⁰ Borovszky f. a., 372.

⁵¹ Fraknoi 1884, 228 și 259.

Sud – este un fapt cunoscut. În amintirile sale, revoluționarul pașoptist Sebő Vukovics amintește că unul dintre cei mai cunoscuți adepți ai lui Martinovics a fost o persoană cu numele de Servinac, care a participat și la Congresul Ilir din Timișoara în anul 1790. Sub numele lui Servinac se ascunde probabil unul dintre cei mai cunoscuți reprezentanți ai iluminismului croat, Maximilian Verhovac (1752–1827), episcop de Zagreb după anul 1788. Se știe că Verhovac a fost membrul lojii *Prudentia* din Zagreb, iar relațiile sale cu Martinovics au rămas nedescoperite de autorități doar datorită sinuciderii lui Josip Kralj înainte de arestarea sa; Kralj fusese omul de legătură dintre Martinovics și intelectualii croați⁵². Desigur, numele de Servinac poate să ascundă și persoana lui Jovan Sečenac, în alte variante Jovan Szecsenacz, care la rândul său a avut și el legături strânse cu mișcarea lui Martinovics⁵³. Oricum, conexiunile mișcării lui Martinovics cu Banatul explică de ce opera conducătorului iacobin din Ungaria, scrisă și tipărită în 1792 împotriva împăratului Franz I, intitulată *Oratio pro Leopoldo II rege ab Hungaris proceribus et nobilibus accusato anno 1792*, a fost găsită și confiscată de autorități în Timișoara în 15 exemplare. Alte scrieri similare care au condamnat cruciada purtată împotriva revoluției franceze au fost găsite la Timișoara în anul 1793. În Aradul învecinat, pentru răspândirea scrierilor iacobine a fost arestat studentul în drept Franz Hiergeist⁵⁴.

Societățile secrete din Banat în preajma revoluției de la 1848

Paralel cu lichidarea conspirației lui Martinovics, Patenta imperială din 2 februarie 1795 a împăratului Franz I a interzis activitatea tuturor societăților secrete din Imperiu. Interdicția a rămas în vigoare și în deceniile războaielor franceze, când la data de 23 aprilie 1801 s-a ordonat ca fiecare angajat al statului să depună anual un jurământ, potrivit căruia nu aparținea de nicio societate interzisă⁵⁵. Aceste prescripții au rămas în vigoare și pe parcursul deceniilor următoare.

În aceste condiții, mai ales în preajma revoluției de la 1848, nemulțumiții din Banat au organizat după exemplul revoluționarilor polonezi și italieni societăți secrete de tip nou. Unele dintre ele,

mai ales cele din anii de după revoluția franceză din 1830, au avut o componentă internațională. Una dintre aceste societăți a fost cea din Lugoj, organizată de Damaschin Nedelcu sub numele de *Constituția*. Printre membrii organizației găsim numele preoților D. Popovici, Ioan Lepădat, Constatin Popovici, al capelanul Șt. Berceanu și al căldărarului local Nicolae Damaschin⁵⁶. Pe lângă *Constituția* cu caracter local, din anul 1834 în zonele montane ale Banatului avem informații și despre activitatea unei societăți secrete republicane, condusă de revoluționarul polonez Adolf David, la activitatea căreia a participat și funcționarul minier cu numele de Müller.

Reînființarea lojii Zu den drei weißen Lilien (Három Fehér Liliom) din Timișoara

Fig. 2. Amprenta sigiliului lojii Zu den drei weißen Lilien din Timișoara (reînființată în anul 1868)

După anul 1791 nu avem informații despre activități masonice în Timișoara. Sunt decenii în care, cu foarte puține excepții, sunt suspendate activitățile lojilor austriece și maghiare. Excepții au făcut câteva loji înființate în anul 1809, sub obediința *Marii Loji Austriece*, care la rândul său se afla sub protecția lojii *Marele Orient din Franța*. În atmosfera liberală ce a urmat izbucnirii revoluției din anul 1848, francmasonii din Pesta, în frunte cu Mihály Ágoston Thoma (August Michael Thoma), au înființat loja *Kossuth Lajos a discső fény hajnalához*, în care a cerut intrarea și Lajos Kossuth. Loja, care a funcționat cu statutul lojii din Frankfurt am

⁵² Vukovics 1894.

⁵³ *Magyarország története*, 1983, 5/1, 187.

⁵⁴ Berkeszi 1900, 8 și Benda 1952–1957, I, 33. Față de Benda, literatura de specialitate mai recentă apreciază numărul conspiratorilor la 70–80 de persoane (vezi mai pe larg la Șindilariu 2011, 80).

⁵⁵ Varga 2008, I, 17.

⁵⁶ Brinzeu 1930, 45–47.

Main, a fost desființată odată cu ocuparea orașului de către trupele imperiale⁵⁷. După înăbușirea revoluției, mai mulți membri ai emigrației maghiare au activat în lojile din străinătate. Dintre cei reîntorși în patrie unii au încercat în anul 1861 înființarea lojii *Szent István* la Pesta. După o scurtă perioadă liberală, odată cu reîntărirea absolutismului, activitatea lojii, aflată sub conducerea marelui maestru Edward Károlyi, a fost suspendată⁵⁸. Membrii lojii refugiați în Berna au înființat o nouă lojă denumită *Istár*. După revenirea la era constituțională, din inițiativa profesorului de lb. engleză, Ludwig Lewis (1799–1890), la data de 26 iunie 1868 a început activitatea lojii *Egyesség a Hazában*. Înființarea lojii a fost posibilă doar după schimbarea prevederilor legii din anul 1801, potrivit căreia funcționarii de stat și studenții erau obligați la depunerea jurământului doar dacă au devenit membri ai unor societăți din state străine sau al unora politice în cazul societăților austro-ungare⁵⁹.

Loja de rit ioanit din Timișoara cu numele de *Zu den drei weißen Lilien* a fost reînființată la data de 3 aprilie 1868 și, după informațiile lui Lewis Ludwig din anul 1870, primul maestru al lojii a fost Eduard Reimann (1833–1898). Născut în Dresda, Reimann a fost director de teatru în șapte orașe din Europa, printre altele între anii 1862–1870 al Teatrului German din Timișoara⁶⁰. După informațiile lui Günter G. Kodek, la reînființarea lojii *Zu den drei weißen Lilien* un rol deosebit de important l-a jucat și Lewis Ludwig⁶¹.

Din statutul lojii timișorene *Zu den drei weißen Lilien*, reînființată în anul 1868, cităm⁶² numai acele puncte care arată rolul umanitar propus ca scop al activității francmasoneriei din Timișoara. Astfel, după primul punct al statutului se spune că „...*țelul activității lojii a fost promovarea și îngrijirea spiritului uman care să-și găsească locul în toate domeniile activității între oameni.*” Pe plan local activitatea francmasonică trebuia să contribuie la dezvoltarea relațiilor interumane, unde fiecare membru al societății să fie un cetățean model, un tată de familie iubitor și un vecin bun. În cazul Banatului multinațional au fost deosebit de interesante prevederile punctului nr. 4, conform cărora: „...*francmasonul trebuie să respecte bunurile și onoarea fiecărei națiuni în scopul comun pentru respectarea și iubirea patriei comune.*” Pentru cei care au

văzut și văd în francmasonerie o mișcare chemată pentru distrugerea religiilor, cităm punctul nr. 9 al statutului: „*În cadrul lojii sunt interzise orice discuții despre biserică și politică. Cei care nu respectă interdicția vor fi atenționați și excluși din lojă.*”

Conform unui raport din anul 1871, loja *Zu den drei weißen Lilien* din Timișoara a avut 60 de membri⁶³. Tabelul din anul 1871 ne oferă o imagine deosebit de interesantă despre apartenența socială și profesională a membrilor lojii. De exemplu:

Demetrius Beogradatz, comerciant, Timișoara
J. Bosselmann, administrator domenal, Timișoara
J. Buresch, comerciant, Timișoara
Georg Clement, director la Telegraf, Timișoara
Adolf Eckstein, comerciant, Becicherecul Mare
Karl Gustav Förck, proprietar de tipografie, Timișoara
Wilhelm Floderer, dirijor, Ljubljana
Heinrich Fricke, funcționar, Timișoara
Stefan Fölkel, funcționar cameral, Győr
Leo Fischer, comerciant, Timișoara
H. Grünspann, ceasornicar, Timișoara
Eduard Gerger, supraveghetor de telegraf, Timișoara
Pál Hétsey, bancher, Timișoara
Ignácz Hey, comerciant, Timișoara
Dr. Max. Hirschfeld, medic, Timișoara
Benjamin Habekost, comerciant, Timișoara
Fr. Carl Hönig, judecător, Timișoara
Sigmund Haldek, ceasornicar, Timișoara
József Horváth, funcționar cameral, Deta
Fridolin Hess, fotograf, Timișoara
Zsigmond Járay, tapișer, Timișoara
J. Jedlinsky, contabil, Pesta
Kolmann Bernhard, întreprinzător, Timișoara
Béla Kramár, preot, Timișoara
Ede Kraul, casier, Timișoara
Anton Kostka, pensionar, Ciacova
Keym Ignatz, comerciant, Timișoara
Ignác Leyritz, maistru lăcătuș, Timișoara
Dr. Andreas Ludwig, medic, Deta
Wilhelm Lafontaine, solist la operă, Lemberg (Lviv)
Ștefan Lazarovits, comerciant, Timișoara
Mihály Magori, comerciant, Timișoara
Murad Efendi, consul turcesc, Timișoara
Marquard Max., funcționar, Viena
Eduard Nack, comerciant, Becicherecul Mare
Ádám Pendl, comerciant, Becicherecul Mare
Dr. Ede Pollák, medic, Deta
M. Pavlovics, comerciant, Timișoara
Eduard Reimann, director de teatru, Würzburg

⁵⁷ Kodek 2011a, 278.

⁵⁸ Kodek 2011a, 286.

⁵⁹ Kodek 2011a, 290.

⁶⁰ Förster, Fassel 1999, 70.

⁶¹ Kodek 2011b, 145.

⁶² Szabadkömüves Alapszabályok 1868.

⁶³ Jahresbericht der. g.u.v. Sct. Johannes-Loge, 11–12.

Leopold Rosenberg, bancher, Timișoara
Emil Rabacher, director de întreprindere, Timișoara

Johann Riedl, comerciant, Timișoara
Ernő Steger, proprietar de tipografie, Timișoara
Stephan Skrivaneck, fotograf, Viena
Julius Stielly, inginer orășenesc, Timișoara
Josef Siebenhaar, comerciant, Timișoara
Alexander Stoits, moșier, Becicherecul Mare
Dániel Szántó, inginer, Timișoara
L. Schildo, comerciant, Timișoara
Dr. Emil Sielberstein, ziarist, Pesta
János Török, notar orășenesc, Timișoara
August Thierry, maistru constructor, Timișoara
Emmanuel Takáts, pretor, Vinga
Gustav Uhrmann, proprietar de tipografie,

Timișoara

Heinrich Weidt, dirijor, Timișoara
István Wickidál, olar, Timișoara
Gerhard Wiedtmann, frate servitor, Timișoara
Wilhelm Wünsche, comerciant, Schönlinde
Sigmund Wellisch, tapițer, Timișoara
Hugo Zimmerer, comerciant, Timișoara.
Membri intrați în lojă în anul 1871:

Din Timișoara: Dr. Dániel Szántó, Sigismund Haldek, August Thierry, Ștefan Lazarovits, Fridolin Hess, L. Schildo, Gerhard Wittmann, Georg Clement, Eduard Kraul, Emil Rabachern, J. Riedl, Marcus Pavlovics și Friedrich Buresch.

Din Kikinda: Eduard Nack și Hugo Zimmerer

Din Deta: József Horváth

Din Deta: Dr. Eduard Pollak și dr. Andreas Ludwig

Din Pesta: Ludvig Blasko și Adolf Silberstein

Din Oravița: S. Deutsch, Emil Seidl, Josef Becker, G. A. Bukovsky, J. Heinrich, Julius Schnabel, G. M. Graf, Robert Baer, Johann Woth, Dr. Ed. Kohn și Ed. Karasz.

Din Ciacova: Anton Kostka

Și-au retras cererea: S. Goldberger din Deta, Kantz Wilhelm și Alois Wortits din Timișoara, dr. Josef Hirschfeld din Viena și Gyula Fiáth din Receaș.

Le-au fost refuzate cererile: Mathias Atzinger din Oravița, Johann Kulbauch, Jacob Sonnenfeld, Samuel Hubert și Nikolits Szilárd din Timișoara.

15 membri au părăsit loja pentru a lucra în lojile: din Sopron – Br. Eduard Mathes; din Szeged – Ludwig Blasko și Ludwig Brisker; iar în loja *Glück auf zu den 3 Schlägel* din Oravița: S. Deutsch, Emil Seidl, Josef Becker, G. A. Bukovsky, Johann Heinrich, Julius Schnabel, G. M. Graf, Robert

Baer, Johann Wohl, Dr. Eduard Kohn și Eduard Karasz⁶⁴.

Conform statutului din 1878⁶⁵, conducerea lojii *Három Fehér Liliom* din Timișoara era formată din: maestrul principal – Georg v. Clement, primul supraveghetor – Ernst Steger, al doilea supraveghetor – Josef Schildo, secretar – Eduard Gerger, consilier – Heinrich Fricke. În anul amintit loja a avut o bibliotecă proprie. Statutul lojii a prevăzut următoarele taxe: pentru admitere în lojă 20, pentru acordarea gradului II 10, pentru gradul III 15 forinți.

Din inițiativa lojilor din Szeged, Oravița, Arad și Pesta, la 3 noiembrie 1872 au început la Pesta consfăturile pentru crearea *Marii Loji Ioanite din Ungaria*. La lucrările conduse de marele maestru Ferenc Pulszky au participat: Gusztáv Eckel și Gyula Nemetsik de la loja *Glück auf zu den 3 Schläge* din Oravița, Imre Horváth de la *Concordia* din Lipova, Béla Kramár și Henrik Fricke de la *Három Fehér Liliom* din Timișoara. Lojile ioanite din Ungaria s-au angajat să respecte constituția și legile țării. Lojile provinciale au avut un statut independent, dar anual au raportat centrului despre activitatea lor.

În perioada anilor 1869–1892 printre conducătorii lojii *Három Fehér Liliom* din Timișoara îi găsim pe: maestrul principal Béla Kramár, adjunctul său Murad Efendi, secretarul Leopold Rosenberg, primul supraveghetor Pál Hétsey, al doilea supraveghetor Ignác Hey, maestrul de ceremonii Ernő Steger (1824–1915), arhivarul Zsigmond Járny. Pe lângă conducere, printre cei 56 de membri ai lojii găsim nume cunoscute din oraș ca: Demeter Beogradatz, J. Bosselmann, J. Buresch, Clement Georg, Adolf Eckstein, Karl Gustav Förck (1815–1884), Wilhelm Floderer, I. Grünspan, Eduard Gerger, Max Hirschfeld, Benjamin Habekost, Karl Hönig, Sigismund Haldek, József Horváth, Fridolin Hess, I. Jedlinski, Ignatz Klein, Kolmann Bernhard, Ignác Leyritz, Andreas Ludwig, Wilhelm Lafontaine, Ștefan Lazarovits, Michael Mágori, Max Marquard, Eduard Nack, Ádám Pendl, Ede Pollák, M. Paulovics, Eduard Reimann, Emil Rabacher, Johannes Riedl, Ernő Steger, István Skrivaneck, Julius Stielly, Josef Siebenhaar, Alexander Stolts, Dániel Szántó, L. Schildo, Adolf Silberstein, János Török, August Thierry, Emanuel Takáts, Gusztáv Uhrmann, Heinrich Weult, István Wickidál, Gerhard Wiedermann, Wilhelm Wünsche, Sigmund Wellisch și Hugo Zimmermann⁶⁶.

⁶⁴ Jahresbericht der. g.u.v. Sct. Johannes-Loge, 5–7.

⁶⁵ Hausordnung 1878.

⁶⁶ Varga A. 2008, 25–28.

Pentru a sublinia mai bine rolul pe care l-a jucat loja *Zu den drei weißen Lilien* / *Három Fehér Liliom* în viața socială și culturală a orașului, îmbogățim datele despre unii membri ai lojii, pe baza literaturii cunoscute.

Eduard Reimann (1833–1898), între anii 1862–1870 director al Teatrului German din Timișoara.

Albert Strasser (1831–1894). Născut într-o localitate din Moravia, Strasser s-a stabilit ca avocat în Timișoara în anul 1861. În 1868 a fondat ziarul local *Neue Temesvarer Zeitung*, al cărui redactor principal a rămas 15 ani. Între anii 1882–1884 a fost redactorul șef al ziarului *Südungarischer Lloyd*. Paralel cu activitatea jurnalistică, după 1869 Strasser a fost secretarul Camerei de Comerț, apoi din anul 1872 membru al consiliului orașenesc. Pe baza experienței acumulate la vizitarea expozițiilor mondiale de la Viena (1873) și de la Paris (1878) a contribuit la organizarea Expoziției agraro-industriale din Timișoara în vara anului 1891⁶⁷. În perioada 1871–1873, cu titlul de *Union* a redactat publicația oficială a lojii *Zu den drei weißen Lilien*, numerele ziarului fiind destinate doar membrilor lojii⁶⁸.

Béla Kramár, maestrul principal al lojii, prim protopop al bisericii evanghelice din Timișoara.

Murad Efendi (1836–1881), nume de naștere Franz von Werner, a îndeplinit între anii 1864–1872 funcția de consul al Turciei în Timișoara. Nobil croat pe linia tatălui, dintr-o familie de negustori deosebit de cunoscută din Viena pe linia mamei, Franz von Werner – după terminarea studiilor gimnaziale din Viena – a intrat în armata imperială. În timpul războiului din Crimeea, în anul 1854 detașamentul în care a servit a staționat în Galiția. Aici tânărul ofițer ar fi trebuit să comande o execuție la data de 25 august 1854, ceea ce însă a refuzat. Demisionat din armata austriacă, tânărul ofițer s-a înrolat în armata otomană, trecând la islamism și preluând numele de Murad Efendi. Cunoscător al limbilor germană, franceză, italiană, croată și maghiară, Franz von Werner, cunoscut deja sub numele de Murad Efendi, în anul 1858 a intrat în slujba diplomației otomane. Acolo a servit ca secretar al vizirului Ali Mehmed, apoi a răspuns de problemele din Muntenegru și Herțegovina, mai apoi îndeplinind funcțiile de consul a fost trimisul Porții la București și Palermo, iar în anul 1864 a fost numit într-o funcție similară la Timișoara. În anii petrecuți la Timișoara, desigur și sub influența mediului cultural german,

a revenit la pasiunea din tinerețe, la literatură. Aici, în Timișoara a scris volumele de poezii *Klängen aus dem Osten* și *Durch Thüringen*, precum și piesele de teatru *Selim der Dritte*, *Marino Faliero* și *Ines Castro*. Dintre scrierile de mai târziu ale lui Murad Efendi, deosebit de importantă este lucrarea *Türkische Skizzen* apărută în anul 1878 în Oldenburg. După părerea specialiștilor, în această lucrare a fost folosit pentru prima dată termenul de „pan-islamism”.

Anii petrecuți la Timișoara au fost deosebit de importanți și din punct de vedere familial pentru Murad Efendi. În anul 1866 aici a luat-o de soție pe actrița Henriette Ebel de la Teatrul German. Aici s-au născut și copiii lui Murad Efendi: Gaston în anul 1867 și Géza în anul 1869. Aici a devenit, după cuvintele prietenului său, scriitorul Silberstein-Ötvös Adolf, din tânărul vienez și funcționarul otoman unul dintr-ai noștri. Conform necrologului lui Murad Efendi, apărut imediat după moartea sa – în numărul 20 din 1881 al revistei *Pester Lloyd* – din condeiul lui Silberstein-Ötvös Adolf (care în perioada 1870–1871 a fost redactor al ziarului *Temesvarer Zeitung*), premiera piesei *Selim der Dritte* a avut loc la Timișoara și nu la Teatrul Imperial din Viena. Afirmațiile lui Silberstein-Ötvös Adolf au fost confirmate și de Heinrich Ziegler, primul biograf al lui Murad Efendi.

Fig. 3. Murad Efendi – Franz von Werner

Din informațiile lui Silberstein-Ötvös reiese că, în Timișoara, casa lui Murad Efendi a fost un real centru al vieții culturale a orașului. Acolo,

⁶⁷ Krischan 1969, 33–34.

⁶⁸ Berkeszi 1900, 87.

între prieteni, în „*cercul esteticienilor locali*” a fost discutată piesa lui Murad Efendi și prietenii au fost siguri de succesul acesteia la Viena. Conform părerii noastre, prin expresia „esteticienii locali” Silberstein-Ötvös Adolf făcea trimitere la cercul literaților adunați în loja *Zu den drei weißen Lilien*.

După anii petrecuți la Timișoara în calitate de consul, Murad Efendi a îndeplinit misiuni politice similare la Veneția (în 1874), la Dresda (între 1874–1877), iar după anul 1877 până la moartea sa (în 1881) a fost trimisul Olandei și Suediei la Copenhaga⁶⁹.

Karl Gustav Förck (1815–1884). Originar din orașul Altenburg din Saxonia, tipograful Förck s-a stabilit la Timișoara în anul 1852. În anul 1856, împreună cu zețarul Ernő Steger, a cumpărat fosta tipografie a lui J. Beichel și a devenit între anii 1871–1873 proprietarul exclusiv al acesteia. Împreună cu tipograful Hazay au fondat în anul 1868 ziarul *Neue Temesvarer Zeitung*. Förck a fost un organizator înăscut, cu multe responsabilități sociale ca președinte al societății de întrajutorare a tipografilor din Timișoara și deputat în consiliul orașenesc.

Wilhelm Floderer (1843–1917). Între anii 1868–1877 a fost dirijorul orchestrei Teatrului German din Timișoara.

Maximilian/ Miksa Hirschfeld. În jurul anului 1870 a fost medic balnear la Buziaș. Lucrarea sa *Der Kurort Buzias und seine Stahlquellen* a apărut în anul 1871 la Timișoara.

Eduard Gerger. Membru al Societății de Științe Naturale din Timișoara, înființată în anul 1873, este considerat părintele literaturii despre floxera din Banat.

Ignác Leyritz (1832–1910). Ca soldat al armatei revoluționare maghiare a participat la luptele din anii 1848–1849. Stabilit în anul 1857 la Timișoara, a fost până la sfârșitul vieții sale un promotor al tehnicii moderne, dar și un sprijinitor al vieții social-culturale a orașului.

Ede Pollák (1837–1913). Născut la Pesta, a studiat medicina în capitala Imperiului, promovând în anul 1859, apoi a lucrat ca medic asistent la Spitalul din Viena. Între anii 1860–1877 a fost medic la Timișoara, apoi în plasa Deta. În anul 1910 a fost decorat cu Crucea de Merit a Austriei.

Ernő Steger (1824–1915). Tipograf din Saxonia care, după un pelerinaj între anii 1843–1853 în Germania, Austria, Elveția și Italia, s-a stabilit la Timișoara în anul 1853. După 1856, a fost proprietar al tipografiei Heim. În anul 1868 – împreună

cu Karl Gustav Förck – a devenit fondatorul ziarului *Neue Temesvarer Zeitung*.

Adolf Silberstein-Ötvös (1845–1899). La vârsta de 21 ani a absolvit Universitatea din Jena, mai târziu a fost colaborator la mai multe publicații germane. În anul 1868 revine în Ungaria. Între anii 1870–1871 a fost redactorul ziarului *Temesvarer Zeitung*, apoi al publicațiilor *Pester Lloyd*, *Ungarischer Lloyd*, *Pester Journal* din Budapesta. Traducător în lb. germană al operelor lui Jókai, Mikszáth și Bartók. Scrierile și memoriile sale în 7 volume au apărut în anul 1894 sub titlul de *Im Strome der Zeit*. Despre perioada trăită la Timișoara scrie: „În Timișoara am început să apreciez cu adevărat naționalitățile care trăiau în țară. Datorită anilor mei de acolo am reușit să evit greșelile naționalismului și șovinismului”⁷⁰.

János Török (1843–1892). Născut în localitatea Vinga în anul 1843, a stat în slujba orașului între anii 1869–1885. După 1876 în calitate de primar, Török János a fost un constructor pentru școlile și instituțiile sociale ale orașului.

Gusztáv Uhrmann, legător de carte.

Conducerea lojii *Zu den drei weißen Lilien* – în frunte cu maestrul Ede Reiman – a jucat un rol deosebit de important la înființarea lojii *Árpád* din Szeged. La serbările organizate cu ocazia deschiderii lojii, în anul 1870, la Szeged a fost prezentă o delegație din Timișoara formată din Ede Reiman, Béla Kramár, C. G. Förck, János Török, Ede Stielley, Henrik Schlesinger și B. Lörinc Basch. În anii următori printre maeștri emeriți ai lojii din Szeged întâlnim și numele lui Ede Reiman⁷¹.

În literatura de specialitate consultată de noi, precum și în materialul arhivistic păstrat în Magyar Országos Levéltár, pe lângă loja *Zu den drei weißen Lilien* din Timișoara, găsim informații atât despre activitatea mai multor loji din Timișoara, cât și despre activitatea celor din alte centre urbane din Banat.

Loja Hunyady din Timișoara (1872–1876)

În anul 1871 un număr de 15 membri au părăsit loja *Zu den drei weißen Lilien* și sub denumirea *Hunyady* au înființat o nouă lojă de rit scoțian, aparținând de *Marele Orient al Ungariei*. Această lojă a activat după unele informații până în anul 1873, după alte surse până în anul 1876⁷².

Printre membrii lojii *Hunyady* găsim numele unor persoane bine cunoscute din istoria orașului și a comitatului precum:

⁷⁰ Traducere liberă după Krischan 1969, 33–34.

⁷¹ Arató 1895, 11–13.

⁷² Lewis 1872 (2014), 110–111; *Allgemeines Handbuch der Freimauerei*, Leipzig, 1901, 474.

Mihály Niamessny, Buziaș 1834, avocat
 Ignác Paulovics, Timișoara 1835, avocat
 Albert Strasser, Lisa-Böhm 1834, redactor
 Nicolaus Paulovics, Timișoara 1839, notar
 adjunct
 Thomas Sipral, Chevereșu Mare 1843, avocat
 Ignác Eisenstädter, Becicherecul Mare 1830,
 negustor

August Henter, Bogáts 1821
 Ludwig Weisz, Timișoara 1844, avocat
 Gedeon Bécsi, Timișoara 1830, medic
 Anton Cseipek, Reichenau 1824, inginer
 Ludwig Grünbaum, Sânnicolau Mare 1838,
 comerciant

Johann Czanner, Timișoara 1835, comerciant
 Emanuel Blau, Lugoj 1830
 Ludwig Tauber
 Svetozar Dimitrievici, Srbobran 1845
 Gustav Gruber, Timișoara 1835, comerciant
 Jakab Forgács, Timișoara 1827
 Johann Nepomuk Reitz, Jimbolia 1817
 Leon Cell, Pesta 1823
 Carl Fliegauf, Brünn (Brno) 1836
 Adolf Jánoszy, Jimbolia 1840
 Johann Pollak, Oravița 1834
 Julius Minisch, Sečanj 1834
 Carl Schor, Arad 1834
 David Herzl, Zemun 1838
 Samuel Ohrenstein, 1822
 Georg Draganovits, Timișoara 1841, căpitan-
 adjunct al orașului⁷³.

Fig. 4. Amprenta sigiliului Lojii Hunyady din Timișoara

Loja Losonczy din Timișoara (1899–1919), Loja Pax (după 1923)

Fig. 5. Amprenta sigiliului Lojii Losonczy din Timișoara (1899–1919)

Deschiderea lojii în clădirea Pápay de pe strada Városház (azi Emanoil Ungureanu) s-a desfășurat la data de 28 octombrie 1899⁷⁴.

Primul maestru al lojii, dr. Adolf Vértess, și-a început cariera masonică, necesară deschiderii unei loji, în luna iunie 1898 la loja *László Király* din Oradea. Ceilalți membri fondatori din conducerea lojii *Losonczy* au fost: László Dobó, prim-procuro-rul comitatului Timiș, Géza Kornis și dr. Szilárd Sztura, avocați, precum și Adolf Perényi, profes-sor la Școala Reală Superioară și Miklós Lendvai, notar-adjunct al comitatului; ei au fost introduși în munca masonică la loja *Árpád* din Szeged. Pe lângă cei amintiți, la prima întâlnire din 19 februa-rie 1899 au participat și dr. Manó Friedmann de la loja budapestană *Eötvös* și Jakab Gál-Goldfeld de la loja arădeană *Összetartás*⁷⁵. La iluminarea lojii din 28 octombrie 1899, pe lângă membrii și vizitatorii din Timișoara au participați și delegații lojilor din Oradea, Arad, Szeged și Budapesta.

La deschiderea cursurilor Liceului Liber din Timișoara din anul 1900 au participat cu pre-legeri deja 7 membri ai lojii. În anul respectiv o parte din membrii lojii au contribuit la lucrările de pregătire pentru fondarea bibliotecii comunale din Timișoara, la ținerea cursurilor pentru pregă-tirea oamenilor de serviciu, precum și la crearea unei biblioteci pentru Căminul Muncitoresc din Fabric. În anii următori membrii lojii au partici-pat la strângerea fondurilor pentru construirea caselor muncitorești, pentru sprijinirea fondurilor

⁷³ MOL, P. 1082, vol. 3, 4.

⁷⁴ MOL, P. 1134, nr. crt. 18, 20.

⁷⁵ Balázs 1929, 11, 5.

săracilor și pentru organizarea grădinițelor de copii și a învățământului elementar din Timișoara. În iarna grea a anului 1901, din fondurile lojii au fost asigurate 5947 porții de mâncare la bucătăria săracilor.

În același an a fost deschis un birou menit să asigure sprijin juridic gratuit pentru săracii orașului. Totodată membrii lojii au participat la organizarea și strângerea fondurilor financiare necesare pentru sprijinirea activității Salvării din Timișoara și pentru filiala locală a Ligii pentru Protecția Copiilor⁷⁶.

Loja *Losonczy*, aparținând de *Marea Lojă Simbolică din Ungaria*, a avut 79 de membri din Timișoara și 17 membri din localitățile Banloc, Gaiu Mare, Băvaniște, Ciacova, Modoș, Deta, Lipova și Recaș. Pe lângă numele unor medici, avocați, funcționari și profesori, în rândul membrilor lojii găsim și numele maistrului constructor János Rácz, al strungarului Ferenc Pasztika, al conducătorului de locomotivă Károly Sebestyén și al zețarului Frigyes Morvin⁷⁷. Redăm mai jos lista nominală și ocupația membrilor lojii din anul 1902.

Dr. Emil Szenes, avocat

Dr. Mihály Böhm, medic șef al orașului

Dr. Ármin Breuer, medic șef al comitatului

Dr. Sándor Beschnitz, adjunct al medicului șef al comitatului

Dr. János Darabant, prim-procuror al comitatului

Andor Deutsch, proprietar din Butin

Sándor Ferenczy, procuror adjunct al comitatului

Adolf Friedmann, rentier

Manó Friedmann, fabricant

Béla Geller, inginer șef

Sándor Gerdánovits, judecător

Jakab Goldfeld, funcționar

Gábor Haller, judecător

Dávid Herzl, comerciant angrosist

Gyula Illits, proprietar al hotelului Hungaria

Pál Jakabffy, procuror

Dr. Mátyás Junkert, avocat

Gergely Kabdebo, subprefect al comitatului Timiș

Miklós Lendvai, redactorul ziarului *Dél-magyarországi Közlöny*

Sándor Lendvai, secretar general al asigurărilor

Ármin Lindner, funcționar orașenesc

Titus Mărginanțiu, contabil șef al Prefecturii

Daniel Mező, învățător

Frigyes Movrin, tipograf

Dr. Henrik Neubauer, medic onorific al Prefecturii

József Nagy

Ignác Orbán, inginer șef al orașului

Lajos Pánczél, învățător

Adolf Perényi, profesor

Géza Pök, controlor financiar

János Rabong, funcționar la căile ferate

Pál Sebestyén, notar public din Remetea Mare

Dr. Miksa Schlesinger, medic din Mehala

Simon Steiner, profesor de liceu

Gyula Ernyei Szabó, funcționar la fabrica de tutun

Mihály Szabolcska, preot reformat

Dr. Emil Szenes, avocat

Dr. Miksa Szidon, avocat

Dr. Szilárd Sztura, avocat

Dr. Jenő Tauffer, medic legist al orașului

György Tihanyi, secretar la finanțe

Dr. István Tökés, notar

Alfréd Uhrmann, comerciant

Dr. Ede Urbanczer, medic

Ödön Ullrich, inginer șef

Dr. Béla Vas, conceptist financiar

Dr. Bernát Weisz, avocat

Dr. Adolf Vértes, avocat

La ședința lojii din anul 1910 Miklós Lendvai a ținut o prelegere despre cauzele și consecințele emigrației din comitatul Timiș. Alții au vorbit despre situația țiganilor și a oamenilor fără adăpost. Pentru sprijinirea copiilor din familiile sărace, loja a susținut financiar activitatea Coloniei de Vacanță, înființată de conducerea orașului pentru organizarea vacanțelor de vară ale copiilor nevoiași.

Între timp, vechiul sediu din clădirea Pápfy a devenit neîncăpător pentru loja întărită și numeric. Noul sediu de pe Belvárosi Liget-út 4 (azi Bulevardul Revoluției 1989) a fost deschis la data de 28 mai 1912. Aici, la 5 octombrie 1913, a fost prezentată o prelegere a dr.-lui. Kálmán Jakobi, directorul Filialei Timiș a Casei de Ajutor pentru Muncă și Ajutor de Boală, pe tema ajutorului social și a francmasoneriei. După această prelegere, loja *Losonczy* a sporit esențial fondurile destinate ajutorului social. În anul amintit loja – numărând deja peste 100 de membri – a alocat o sumă de 500 coroane pentru ajutorarea sinistaților inundațiilor din Banat. Alți membri ai lojii au ținut prelegeri despre necesitatea organizării unui azil de noapte, precum și despre necesitatea sporirii sumelor destinate ajutorării copiilor săraci din Timișoara. Aici trebuie să amintim că loja a finanțat patru mese gratuite la cantina studențească din Budapesta. La sfârșitul anului 1912 loja *Losonczy*, împreună cu

⁷⁶ Balázs 1929, 7–9.

⁷⁷ Huszár f. a., 90.

loja *Dél* din Lugoj, a organizat o discuție despre problemele naționale legate și de pericolul războaielor balcanice⁷⁸.

În anii Primului război mondial, în atenția activităților sociale ale lojii s-a situat ajutorarea familiilor celor chemați sub arme, precum și activitatea Crucii Roșii. Pe tot parcursul războiului, loja *Losonczy* a căutat să găsească o soluție pentru refacerea activității internaționale, în ciuda faptului că în privința războiului marea majoritate a lojilor din Europa au luat atitudini naționale. În cadrul acestor eforturi, un membru al lojii, dr. Béla Vas, a prezentat activitatea și atitudinea antirăzboinică a lojilor din Olanda. După discuțiile purtate, dr. Vértess Adolf, maestru principal reales, a subliniat că în ciuda faptului că războiul mondial a perturbat valorile și concepțiile tradiționale ale lojilor din Europa, trebuie depuse eforturi pentru refacerea valorilor noastre tradiționale. Pe lângă aceste planuri pentru perioada de după război, prin munca de sprijinire a răniților, loja din Timișoara a participat la ameliorarea consecințelor războiului. Spre sfârșitul războiului, la ședința lojii din 29 noiembrie 1918, au apărut primii membri dintre foștii combatanți. La această ședință a fost anunțat și apreciat rolul pe care l-au jucat membrii lojii (în persoana dr.-lui Kálmán Jakobi și a dr.-lui István Tőkés) în activitatea Republicii Bănățene proclamată la Timișoara⁷⁹. Peste o lună, la ședința din 18 decembrie 1918, a fost propusă schimbarea numelui lojii în *Loja Bánát*. Deoarece această propunere nu a fost sprijinită de conducerea *Marii Loji Simbolice din Ungaria*, s-a hotărât păstrarea numelui vechi. Noua denumire de *Pax* a lojii a devenit oficială abia în anul 1923⁸⁰.

De fapt, între anii 1919–1923 activitatea lojii a stagnat. Pe lângă incertitudinile politice ale primilor ani de după terminarea războiului, la această stagnare a contribuit și faptul că autoritățile au confiscat sediul lojii. Arhiva și bunurile lojii au așteptat reluarea activității într-un depozit. Reluarea activității a fost marcată de reorganizarea conducerii în anul 1924, în frunte cu maestrul principal dr. Ioan Băltescu, adjunct dr. Mór Rosenthal, purtător de cuvânt Jenő Lendvai și secretar dr. Arthur Kun⁸¹. Chiar și după această reorganizare, activitatea lojii a rămas simbolică. Reluarea adevărată a activității lojii, denumită consecvent după anul 1927 *Loja Pax*, a început după o nouă reorganizare hotărâtă în ședința din 27 ianuarie 1927. Ea s-a soldat cu

revenirea la conducerea lojii – numărând deja 35 de membri – a marelui maestru dr. Adolf Vértess. Între timp, sediul temporar al lojii a fost mutat într-un birou al Societății Lloyd din Timișoara⁸². În acești ani, *Loja Pax* din Timișoara a întreținut contacte strânse cu *Concordia* din Arad, *Dél* din Lugoj, *Unió* din Cluj, *Aurora* și *Zu den 3 Säulen* din Brașov, *Lessing zu den 3 Ringen* din Praga și *Aurora* din Vârșeș.

În anul 1929 *Loja Pax* număra deja 84 de membri. Dintre noii membri amintim numele lui: dr. Ilieș Pap, dr. Mihály Sugár, dr. Mózes Szabó, Silviu Rusu, dr. Liviu Cigăreanu, Nicolae Jucu, Vasile Brebenariu, dr. Iosif Farcescu, Gheorghe Turturea, Ion Oprea, dr. Ferenc Csendes și István Lamperter. Membrii lojii au reacționat foarte energic la veștile pogromului antisemit al studenților români din Oradea din anul 1927⁸³. Printre membrii *Lojii Pax*, cercetătorul Borsi-Kálmán Béla îi enumera pe: Lajos Balázs, Viktor Déznai, Leo Fischhof, Arnold Jacobi, Sándor Kacsóh, Salamon Kelemen, dr. Jenő Körner, Nemes N., dr. Mór Rosenthal, Gheorghe Stanciu, Mózes Szabó, György Tihanyi, J. Ursus, dr. Adolf Vértess – avocați, medici, negustori și funcționari din Timișoara⁸⁴.

Redăm mai jos câteva informații legate de cele mai importante personaje dintre membrii lojilor *Losonczy* și *Pax* din Timișoara:

Dr. Adolf Vértess (1861–1930). Primul maestru al lojii în anul fondării din 1898 va juca un rol hotărâtor în activitatea lojii și în perioada dintre cele două războaie mondiale. Înainte de 1919 dr. Adolf Vértess a fost președintele Camerei Avocaților din Timișoara. Din anul 1898 avem informații despre existența unei fundații purtând numele său (Fundația dr. Vértess Adolf pentru ajutorarea materială a condamnaților). Probabil această fundație a creat *Grădina Societății* pentru ajutorarea deșinuților, aflată, conform hărții orașului din 1903, în zona de azi a Pieții Leonardo da Vinci. Dr. Adolf Vértess a fost președintele comunității neologice a evreilor din Timișoara. În anul 1919 a jucat un rol hotărâtor la fondarea Liceului Evreiesc. Atât înainte cât și după 1919 dr. Adolf Vértess a fost deputat în consiliul municipal din Timișoara.

Jenő Lendvai (1883–1946). Absolvent al Academiei Orientale din Budapesta, a fost ani la rând secretarul Camerei de Comerț și Industrie din Timișoara și al Asociației Fabricanților din Banat. Între 1922–1935 a fost redactorul revistei economice *Keleti Lloyd*. În monografia comitatului

⁷⁸ Balázs 1929, 18–35.

⁷⁹ Balázs 1929, 41–43.

⁸⁰ Balázs 1929, 44–51.

⁸¹ Balázs 1929, 48.

⁸² Balázs 1929, 49, 68.

⁸³ Balázs 1929, 56.

⁸⁴ Borsi-Kálmán 2000, 33–44.

Timiș, redactată de Samu Borovszky, Lendvai a scris capitolul despre viața economică-comercială a comitatului și a orașului Timișoara. Pe lângă activitatea economică, el a fost un cunoscut traducător din literatura franceză și germană în lb. maghiară.

Dr. István Tőkés. Notar șef, în vremea Republicii Bănățene din toamna anului 1919 a fost comitele suprem al comitatului Timiș.

Lajos Balázs. Tipograf, autorul raportului *Harminc év. 1899–1924. A Timișoara keletén dolgozó Pax – előbb Losoncy páholy – 1929. május hó 18-án tartott jubileumi ünnepélye alkalmával tartott ünnepség alkalmából*. [Treizeci de ani. 1899–1924. Cu ocazia festivității jubiliare organizate la 18 mai 1929 a lojei Pax – fostă Losonczy – care lucrează în estul Timișoarei], Timișoara/Temesvár, broșură cu multe informații despre activitatea lojii.

Dr. Sándor Bechnitz (1888–1951). Din anul 1910 notar al comitatului Timiș; după Primul război mondial, redactor al ziarului *Déli Hírlap*, iar după anul 1945 colaborator la ziarul *Szabad Szó* din Timișoara.

Gyula Neubauer, director al Întreprinderii de Tricotaj.

Richárd Kun (1873–?). După studiile superioare de la Budapesta și Leipzig, a lucrat la Banca Comercială Maghiară din Budapesta, apoi, după 1902, la diferite bănci și întreprinderi din Timișoara. A fost directorul Fabricii de Spirt, președintele Asociației Comercianților din Timișoara, directorul Societății Lloyd.

Jenő Klein. Inginer constructor, directorul întreprinderii *Mundus și Borlo* pentru comercializarea lemnului.

Mór Rosenthal. Profesor, din anul 1895 redactorul ziarului stenografic *Gyorsírászati Hírlap*. În anul 1903 s-a aflat printre inițiatorii ziarului *Temesvári Hírlap*.

Viktor Déznai (1884–1968). După terminarea studiilor universitare de la Budapesta și Paris, începând din 1907 profesor la Liceul Piarist, iar după 1919 la Liceul Izraelit din Timișoara. Colaborator permanent al *Liceului Liber* și al *Liceului Muncitoresc*. Creatorul termenului de urbanologie. Studiile sale în domeniul urbanistic au fost publicate în lb. franceză, engleză, germană, română și maghiară. După al doilea război mondial, Viktor Déznai a fost profesor și șef de catedră la secția de urbanistică a facultăților de profil ale universităților Babeș și Bolyai din Cluj.

Arnold Jacobi, funcționar, apoi inginer șef la atelierele CFR din Timișoara. În anul 1910 din inițiativa lui a fost întemeiată la Timișoara societatea sportivă *Kinizsi Sport Egyesület*.

Sámuel Kasztriener (1871–1937). După terminarea studiilor universitare la Budapesta, pentru o scurtă perioadă a trăit la București. După 1897 a lucrat la Timișoara ca redactor al ziarelor de lb. germană *Temesvarer Zeitung*, *Die Posaune*, *Temesvarer Volksblatt*, dar a publicat și în ziarul *Temesvári Hírlap*. A tradus în lb. maghiară din publicațiile lui Heine Klabund (Alfred Henschke) și Franz Xaver Kappus și în lb. germană din operele lui Ferenc Herczeg, Sándor Bródy și Frigyes Karinthy.

K. Géza Rech/Karl Geysa Rech (1882–1956). Preot catolic și profesor de teologie, organizator al mișcărilor culturale interbelice, a redactat revista timișoreană *Der Morgen*.

Loja Concordia din Lipova (1871–1883)

Loja *Concordia* din Lipova a aparținut de lojile de rit ioanit din Ungaria. Printre membrii fondatori ai lojii îi găsim pe: pădurarul șef Imre Horváth, maistrul constructor Ferenc Förbacher, comerciantul József Ernst. Maeștrii principali ai lojii au fost comerciantul Jakab Deutsch și notarul László Panajoth. Printre membrii lojii îi întâlnim pe pălărierul Antal Wellimszky, comercianții Ede Winkler și József Weitner, pretorul Károly Raduay, directorul morii locale Emil Jeiteles, administratorul cameral Pál Frank, contabilul casei de economii Nándor Steinbach, învățătorul Lajos Tisch, farmacistul József Baum, precum și pe deputatul parlamentar József Tormássy. Conform raportului din anul 1875 loja a făcut eforturi pentru deschiderea unei grădinițe de copii de tip Fröbl⁸⁵. La desființarea lojii raportorii au subliniat că în cei 8 ani de activitate, pe lângă grădinița amintită, loja locală a adus o contribuție importantă la înființarea unei case de economii și a unei săli de lectură în Lipova⁸⁶.

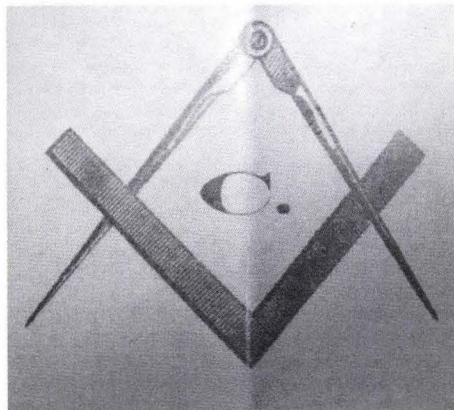

Fig. 6. Simbolul Lojii Concordia din Lipova

⁸⁵ MOL, P. 1081, vol. 26, 35.

⁸⁶ MOL, P. 1081, vol. 5.

Loja Kosmos din Oravița (1870–1878)

Membrii lojii *Kosmos* din Oravița, lojă aflată sub îndrumarea lojii *Marele Orient al Ungariei*, au provenit din rândul funcționarilor superiori ai domeniilor StEG-ului (K. K. Privilegierte österreichische Staatseisenbahn-Gesellschaft) din Banat. Maestrul lojii a fost Lajos Maderspach, directorul adjunct al districtului Oravița al StEG-ului. Ceilalți membri din conducerea lojii au fost: primul supraveghetor – Adolf Steger, director StEG din Oravița, al doilea supraveghetor – Adolf Krautner, maistru minier din Anina; secretari: supraveghetorul silvic Wenzel Speri și măsurătorul cadastral Samuel Hus; casier Franz Hoffmann din Oravița. Printre membrii fondatori îi amintim pe inginerii Alfred Maderspach, Carl Rode, Viktor Bálványi, Georg Kresl, Gerhard Güttner și Wilhelm Hirschpek din Oravița. Din localitate se trăgea și directorul uzinelor rafinăriei, Franz Grünes, proprietarul de mine Zsigmond Horváth și inspectorul silvic Rudolf Mayer. Din Dognecea au provenit: inspectorul minier Rudolf Grell, maistrul de la furnale Georg Scheda, inspectorul silvic Otto Hausbrand și contabilul Ludwig Wittkamp. De la Anina a intrat în organizație inginerul Arnold Szlava, iar de la Subotica inginerul Peter Scosso.

Dintr-o scrisoare al lojii *Marele Orient al Franței* din 18 august 1871 reiese că, prin hotărârea din 10 iunie 1871 al lojii franceze, a fost aprobată înființarea lojii din Oravița; loja din Franța a asigurat și aprinderea simbolică a luminii lojii din Banat. La introducerea luminii proiectată pentru 23 septembrie 1871, conducerea lojii din Oravița, prin Lajos Maderspach, a invitat și conducerea lojii *Három Fehér Liliom* din Timișoara⁸⁷.

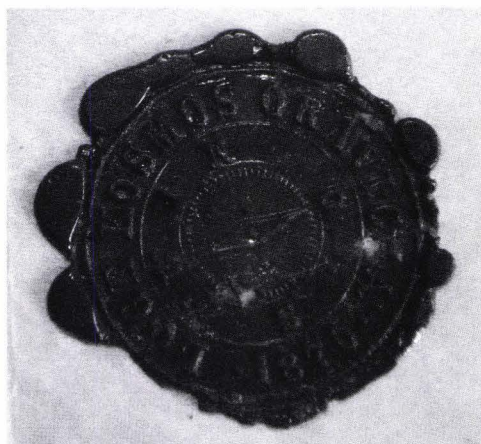

Fig. 7. Amprenta sigilului Lojii Kosmos din Oravița

Loja Glückauf zu den drei Schlägeln

– Oravița (1871–1878)

Lista membrilor lojii de rit ioanit *Glückauf zu den drei Schlägeln* din Oravița din anul 1871:

Maestri onorifici:

Peter Alexander, comerciant Oravița

Philipp Suchard, fabricant din Neuchatel

Membri onorifici:

Béla Kramár, Ignác Leyritz, Eduard Gerger, Heinrich Fricke, Alexandru Stoici, Michael Magori, Benjamin Habekost, Josef Schildo – din Timișoara, Russ Suchard din Neuchatel și scriitorul L. J. Schneeberger – din Viena.

Membrii lojii:

Peter Alexander, maestrul lojii, comerciant din Oravița

Josef Becker, maestru adjunct, comerciant din Oravița

Julius Schnabel, primul supraveghetor, comerciant din Oravița

Johann Wolf, al doilea supraveghetor, comerciant din Oravița

Dr. Johann Heinrich, secretar, avocat din Oravița

Dr. Emanuel Kohn, secretar, responsabil cu corespondența, medic din Oravița

Gustav Eckl, contabil-casier, comerciant din Oravița

Robert Behr, purtătorul de cuvânt, comerciant din Oravița

Dr. Samuel Schneeweis, maestru de ceremonie, medic din Oravița

Josef Bauer, adjunctul maestrului de ceremonie, curelar din Oravița

Paul Schäfer, supraveghetor, sticlar din Oravița

Ilie Trăila, arhivar, avocat din Oravița

Julius Becker, maestru de banchet, cofetar din Oravița

Simeon Deutsch, săpunar din Oravița

Emil Seydl, proprietar de moară din Ciclova

G. Max Graf, comerciant cu fier din Oravița

Gustav Bujkovsky – preot evanghelic din Ludwigsdorf

Karl Karasz – dirijor din Timișoara. Între 25 septembrie 1868 și noiembrie 1872 a fost dirijorul societății muzicale *Orawitzscher Musik- und Gesangsverein*, fondată la data de 6 mai 1863. (n.n. Kakucs L.).

Josef Novac, învățător din Oravița

Julius Prella, maistru tinichigiu din Oravița

Julius Nemcsik, avocat din Oravița

Peter Broșteanu, avocat din Reșița

Julius Patzer, morar din Bocșa Germană

Julius Wunder, redactor din Biserica Albă

⁸⁷ MOL, P. 1082, vol. 5, VII.

Fritz Karl, proprietar din Biserica Albă
 Hermann Ring, farmacist din Timișoara
 Sava Grecu, proprietar de moară din Oravița
 Sebastian Ludwig, comerciant din Anina
 Peter Karl, director de gară din Periam
 Fessler, fabricant de bere din Reșița
 Koller, fotograf din Reșița
 Schönberger, comerciant din Reșița
 Ferdinand Wattmann, funcționar din Reșița
 Johann Simu, învățător din Reșița
 Heeger, funcționar din Reșița
 Leopold Kanitz, comerciant din Pesta⁸⁸.

Fig. 8. Amprenta sigiliului lojii Glückauf zu den drei Schlägeln – Oravița (1871–1878)

Loja Ireneia din Caransebeș (1882–1894)

Membrii lojii aflată sub conducerea lojii *Marele Orient al Ungariei*:

József Faragó, secretar, de la depozitul de sare din Caransebeș

Soma Gyenge, pădurar din Slatina

Mór Halle, supraveghetor adjunct din Caransebeș

Heinrich Klesz, purtător de cuvânt, aurar din Caransebeș

Oliver Küsztel, maestru de ceremonie, inginer feroviar din Caransebeș

Mátyás Lichtel, proprietar de restaurant din Caransebeș

Hermann Perlfaszter, primul supraveghetor, comerciant din Caransebeș

Ignác Perlfaszter, comerciant din Caransebeș

Károly Szabó, maestru principal, judecător din Caransebeș

Béni Szörényi, învățător din Caransebeș

Vilmos Ziprin (Ciprics), medic din Caransebeș

Lipót Weisz, medic legist din Caransebeș
 József Mandry, învățător din Caransebeș
 Frigyes Schwab, proprietar de restaurant din Caransebeș⁸⁹.

Loja Petőfi din Aradul Nou (1871)

Membrii lojii *Petőfi* din Aradul Nou din anul 1871:

János Bíró, maestru principal

Dezső Reicher, primul supraveghetor

Lőrinc Reisz, al doilea supraveghetor

Béla Krusel, secretar

Dr. Ármin Scheller, purtător de cuvânt

Károly Foitschek, casier

Mátyás Martinyi, maestru de ceremonie⁹⁰.

Loja Dél din Lugoj (1903–1918)

Loja *Dél* a aparținut de *Marea Lojă Simbolică din Ungaria*; conform unei invitații, semnate de maestrul principal Gyula Berecz și de secretarul Béla Vas, a avut sediul în clădirea Bursei din Piața Izabella nr. 8⁹¹.

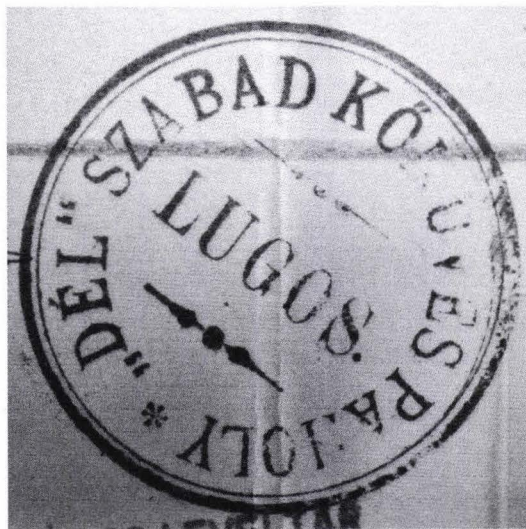

Fig. 9. Amprenta sigiliului lojii francmasonice Dél din Lugoj (1903–1918)

În afara lojilor enumerate mai existau în Banat lojile: *Zur Wahrheit* din Reșița, înființată în anul 1874, *Egalitas* din Vârșeș din anul 1870, *Fels der Wahrheit* din Vârșeș din anul 1873, *Vaskapu Kör* din Orșova, *Stella Orientalis* din Panciova din anul 1890 și *Thales* din Becicherecul Mare. Nu deținem informații despre activitatea acestor loji.

⁸⁹ MOL, P. 1082, vol. 29.

⁹⁰ MOL, P. 1134, vol. 18, 24.

⁹¹ MOL, P. 1134, vol. 16, 7.

⁸⁸ MOL, P. 1081, vol. 3, XI.

Legăturile Banatului cu francmasoneria din Ungaria și Austria

Adam Müller Guttenbrunn, cel mai cunoscut scriitor al șvabilor din Banat, a fost membru al lojii *Zukunft* din Bratislava.

Conform procesului verbal din data de 12 februarie 1785 al lojii *Zur Wahren Eintracht*, la dorința împăratului („*auf Wunsch des Kaisers*”), Josef Brigido (1737–1817), guvernator al Banatului (între anii 1774–1777), a devenit membrul lojii amintite, apoi din anul 1786 al lojii *Zur Wahrheit*⁹².

Timișoreanul Johann Ludwig Friedel (1755–1789), militar, scriitor, om de teatru și actor a devenit în anul 1782 membrul lojii *Zur Beständigkeit* din Aachen. Între anii 1784–1785 Friedel a fost dramaturgul teatrului vienez de la Kärthnertor, apoi între anii 1788–1789 director al Freihaustheater din capitala imperiului⁹³.

Baronul József Haller, mai târziu prefect al comitatului Caraș, în anul 1780 l-a schimbat pe Draskovics în funcția de mare maestru al lojii *Nagyszívűséghez (Ad Magnanimitate)* din Pesta. Dintre membrii lojii îi amintim pe locotenentul János Laczkovics, József Hajnóczy și Ignác Martinovics.

Graficianul și pictorul Lipót Herrman (1884–1972), născut la Sănnicolau Mare, a fost și el francmason.

Johann Georg Hoffinger (1756–1792). Născut la Brașov, după terminarea studiilor a lucrat ca medic în localitățile miniere Zlatna și Oravița. La data de 13 octombrie 1783 Hoffinger a devenit membrul lojii vieneze *Zur Wahrheit*⁹⁴.

George Ioanovici (Joannovics György). Lingvistul născut în anul 1821 la Timișoara a fost închis cinci ani pentru participarea la revoluția maghiară din anul 1848–1849. Din anul 1867 Ioanovici a îndeplinit funcția de secretar de stat la Ministerul Cultelor condus de József Eötvös. Ca francmason Ioanovici a făcut o carieră deosebită: membru al lojii *Corvin Mátyás*, apoi între 1871 maestru principal al lojii *Marele Orient al Ungariei*, iar între anii 1897–1909 cel al *Lojii Simbolice din Ungaria*.

Károly Klapka (1757–1817), în calitate de supraveghetor al farmaciilor militare imperiale, la 12 august 1772 a devenit membru în loja din Sibiu *St. Andreas zu den 3 Seeblätter*, obținând în anul 1783 gradele 2 și 3⁹⁵. În anul 1794, la stabilirea sa în Timișoara, loja locală nu mai funcționa.

Unele acțiuni ale lui Klapka, precum înființarea bibliotecii de împrumut, arată spre o activitate tipic francmasonă. Să nu uităm că în timpul șederii la Sibiu, acolo a existat deja o bibliotecă a lojii amintite.

Fostul căpitan al revoluției maghiare din anii 1848–1849, medicul generalului Jozef Bem, ciancoveanul Antal Schneider (1817–1897), a rămas după moartea lui Bem în Turcia, apoi a luptat în Legiunea Maghiară din Italia. Reîntors în Ungaria, a devenit membru al lojii *Türr István* în anul 1867, îndeplinind apoi funcția de mare maestru al *Lojii de Rit Scoțian din Ungaria*.

În lista nominală din anul 1912 a *Cercului Galilei* al studenților progresiști din Budapesta (cerc liberal care a funcționat între 1900–1919 pe lângă revista *Huszádik Század* din capitala Ungariei) găsim numele unor studenți din Banat ca: Dénes Balázs, ajuns din cartierul Iosefin Timișoara la facultatea de mecanică; János Belean, student la facultatea de artă, venit de la Franzdorf-Reșița; Izidor Blau, student la medicină, originar din Nădlac; Pal Blassevac, jurist din Zombor; Blumberg Raul, student la farmacie, venit din Timișoara; Zoltán Brasch, student la medicină, din Buziaș; Robert Deák, student la medicină, venit de la Becicherecul Mare; Ilona Goldberger, studentă la medicină, sosită din Timișoara; János Hun, a frecventat Academia Orientală, fiind originar din Jimbolia; Arnold Hanter, a venit de la Timișoara; Richard Miszachi, student la drept, sosit din Lugoj; Nándor Molnár, student la mecanică din localitatea Žitište-Bégászentgyörgy; Gyula Popper, student la medicină, originar din Lugoj; József Reich, student la mecanică, venit din Timișoara-Iosefin; Lajos Törzs, student la drept, timișorean; Janka Weisz, studentă la medicină, sosită din Timișoara-Iosefin⁹⁶. *Cercul Galilei* s-a aflat în strânse legături cu lojile *Comenius* și *Arkhimedész* din Budapesta. Între anii 1911–1919, sub îndrumarea lojii *Arkhimedész* a apărut revista *Szabadgondolat (Gândul Liber)*, organ central al Asociației Liber Cugetătorilor din Ungaria în cadrul căreia funcționa și o Filială a Asociației Liber Cugetătorilor din Timișoara, înființată la 23 iulie 1911⁹⁷. Ședința de înființare a Asociației, ținută în Grădina Berăriei din Fabric, a fost condusă de Lajos Ernst. Filiala timișoreană cu 53 de membri în anul 1911 a cerut separarea învățământul de stat de religie⁹⁸.

⁹² Kodek 2011b, 40.

⁹³ Kodek 2011b, 77, 207.

⁹⁴ Kodek 2011b, 109.

⁹⁵ Șindilariu 2011, Anexe nr. XXI.

⁹⁶ J.F. Varga 1976, 1–2, 211–234.

⁹⁷ Schön 2002, nr. 6.

⁹⁸ Szabadgondolat, mtdportal.extra.hu/szabadgondolat.

Francmasoneria din Banat după primul război mondial

Imediat după terminarea Primului război mondial, trei loji și un cerc mason din Banat și-au continuat activitatea în lb. maghiară: loja *Losonczy* din Timișoara, care va prelua mai târziu numele de *Pax, Oriens* din Caransebeș, *Dél* din Lugoj, precum și cercul masonic *Vaskapu* (Porțile de Fier) din Orșova. La adunarea din 23 aprilie 1923, ținută la Brașov, lojile amintite, împreună cu alte 18 loji din Transilvania, au adus la viață *Marea Lojă Simbolică din România* cu sediul în Brașov. În 15 februarie 1930 *Marea Lojă Simbolică* a aderat la *Loja Națională a României*, care și-a schimbat numele în *Federațiunea Lojilor Simbolice de rit ioanit*. În lipsa cercetărilor adecvate, deocamdată nu este suficient cunoscută atitudinea presei din Banatul interbelic față de francmasonerie. În anii creșterii pericolului fascist sunt cunoscute articolele ziarului *Svastica Banatului*, organ al Ligii Apărării Național-Creștine, în care redactorul dr. Emil Țieran A. lupta cu consecvență împotriva „jidovilor” și prietenilor lor de la lojile francmasonerie și de la *Rotary Club*⁹⁹. Mai târziu, odată cu evoluția politică, ajuns notar-șef al comitatului Timiș, pe dr. Emil Țieran A. (Oberschlaraffe der Außerer, Her Gläser der Not Arier, Dr. Țieran A. Emil, Komitats Obernotar. Str. Milano 15) îl vom găsi în conducerea *Schlaraffiei Temesia*, cu membri proveniți mai ales dintre locuitorii germani și evrei din capitala Banatului¹⁰⁰. Un ton similar cu *Svastica Banatului* a avut și săptămânalul *Acțiunea* din Lugoj, unde profesorul și preotul Corneliu Zasloji, de la liceul local „C. Brediceanu”, excela cu articole împotriva francmasoneriei¹⁰¹.

Este cunoscut faptul că în 24 februarie 1937 lojile francmasonice din România s-au autodizolvat. În ciuda autodizolvării „patriotice în slujba intereselor țării”, autoritățile vor confisca la 31 decembrie 1940 bunurile lojilor, din care – sub patronajul mareșalului Antonescu – vor organiza o expoziție antimasonică¹⁰². După noua schimbare politică de la 23 august 1944, francmasoneria din România și-a reluat activitatea pentru o scurtă perioadă, fiind definitiv interzisă în anul 1948¹⁰³. În ciuda sentințelor drastice împotriva foștilor francmasoni, pronunțate în toamna anului 1953,

organele de represiune i-au urmărit cu atenție și în deceniile următoare pe foștii francmasoni. O nouă perioadă în urmărirea foștilor francmasoni a început în anul 1981. Cu această ocazie atenția organelor de securitate a fost extinsă asupra legăturilor artistice și culturale dintre intelectualitatea din țară și cea de peste hotare. În cadrul acestor acțiuni, între 1981–1985, pe lângă grupele operative ale Securității din capitală au fost create grupuri similare și în centrele județene¹⁰⁴. Printre membrii grupului din jud. Timiș, organizat sub numele de cod *Oculă*, este presupus deja amintitul maior Roland Vasilevici din Timișoara.

Obiecte masonice din colecția Muzeului Național al Banatului din Timișoara

O bună parte a obiectelor masonice din colecția Muzeului Național al Banatului provin dintr-o donație a bunurilor baronului János Károly Hiller din Butin (1748–1819). Moștenitorii fostului general de divizie al armatei imperiale au predat aceste obiecte în 19 ianuarie 1903 secretarului Societății de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud, dr.-lui István Berkeszi. János Károly Hiller, descendentul unei familii nobiliare din Württemberg, a intrat la vârsta de 14 ani în armata imperială, fiind înnobilit în anul 1792. Ca ofițer, tânărul Hiller s-a evidențiat în anul 1778 în luptele de la Dubovița, fiind decorat cu Crucea de Vitejie a Ordinului Maria Terezia. A urmat apoi înnobilarea din anul 1792 și primirea în rândul nobilimii maghiare în anul 1802. Ca ofițer superior, Hiller a participat la mai multe bătălii în timpul războaielor franceze, iar în anul 1814, ca general de divizie, a fost numit comandant militar al provinciei Galiția. Domeniul familial din Butin a fost primit de Hiller printr-o donație imperială din anul 1816 de la împăratul Franz I. Fiul baronului János Károly Hiller, Gundaker Hiller, a fost numit în 18 martie 1848 comandant al Gărzilor Naționale din Timișoara. În anul 1855 proprietatea din Butin a familiei Hiller a ajuns în posesia baronului Nándor Gáspár Bissingen-Nippenburg. Obiectele personale ale baronului János Károly Hiller, printre care și cele francmasonice, dar și crucea bătută din metalul tunurilor franceze capturate în bătălia de la Leipzig, cu inscripția *Europa libertate asserta*, au fost donate muzeului în anul 1903 de către ficele lui Gundaker Hiller – Aurélie, Adél și Iphigénia. Aici trebuie menționat și faptul că în anul 1896 câteva din armele baronului au ajuns în proprietatea muzeului amintit printr-o donație a văduvei lui

⁹⁹ „Colonizarea Jidanilor” în *Svastica Banatului*, Timișoara, din 6 și 9 aprilie 1930.

¹⁰⁰ *Allschlaraffische Stammrolle, a. u. 77–78 (1936–1937)*, Prag, 134–137.

¹⁰¹ Pinca 2006, 2, 297–306.

¹⁰² Ioniță 2007, 226–227.

¹⁰³ Kupán 2004; Dávid 2010, 11, 26.

¹⁰⁴ Ioniță 2007, 244–254.

Kálmán Tormássy, d-na Ernestine Tormássy, născută Hiller¹⁰⁵.

Donația din anul 1903 a fost înregistrată sub nr. de inventar 1866 și cuprindea: o cruce aurită, un șorț masonic, o placă de 15 × 12 cm decorată prin cusături de aur și argint, precum și o geantă confecționată din mătase. Reorganizările de mai târziu și împărțirea diletantă a unor colecții între secțiile Muzeului Național al Banatului fac imposibilă azi identificarea pieselor din colecția Hiller. La materialul masonic provenit din donația Hiller din anul 1903 trebuie să adăugăm și achizițiile din anul 1913 ale lui István Berkeszi pentru muzeu: două șorțuri și un colan de maestru, având nr. de inventar vechi 4660/nr. nou 2910. Placa și șorțul din donația Hiller au ajuns la Secția de Etnografie, unde au fost înregistrate ca „poșetă de damă” la nr. 310. Placa, înregistrată sub nr. vechi 546/nr. nou 2909-9, este decorată cu o cruce din fire de argint și aur, reprezentând imaginea Domnului în dreapta și Christos cu crucea în stânga. Deasupra, în mijloc, se poate distinge un potir cu o pasăre.

Șorțurile masonice

Cu totul necunoscută este proveniența șorțurilor și a colanului de maestru masonic cumpărate de Berkeszi în anul 1913. Colanul albastru cu un decor roz din mătase în formă de cerc este înregistrat la nr. inv. vechi 4660/nr. nou 2910. Partea superioară a colanului este decorată cu o stea în cinci colțuri înconjurată de limbi de flacără, sub stea literele I. B. În partea inferioară a colanului pot fi văzute motive florale și două compasuri, precum și o stea având cinci colțuri.

Șorțul cu numărul vechi de înregistrare 4660/nr. nou 2909/1 are 32 cm în partea superioară, 36 cm în partea inferioară și înălțimea de 28 cm. Conform literaturii de specialitate, primele șorțuri masonice sunt amintite în anul 1723. Culoarea albă a șorțului semnifică impecabilitatea caracterului purtătorului, iar rezistența pielii caracterul purtătorului. Loja plasată în centrul șorțului se referă la locul maestrului, soarele deasupra lojii arată puterea spiritului curat. Cele trei trepte în fața lojii se referă la cele trei grade de inițiere a membrilor, iar spațiul pătrat – la anticamera templului lui Solomon. Sub clădirea templului se poate desluși

¹⁰⁵ Markov, Petrović 2012, 6.

Fig. 10. Șorț de maestru (nr. inv. 2.909/1)

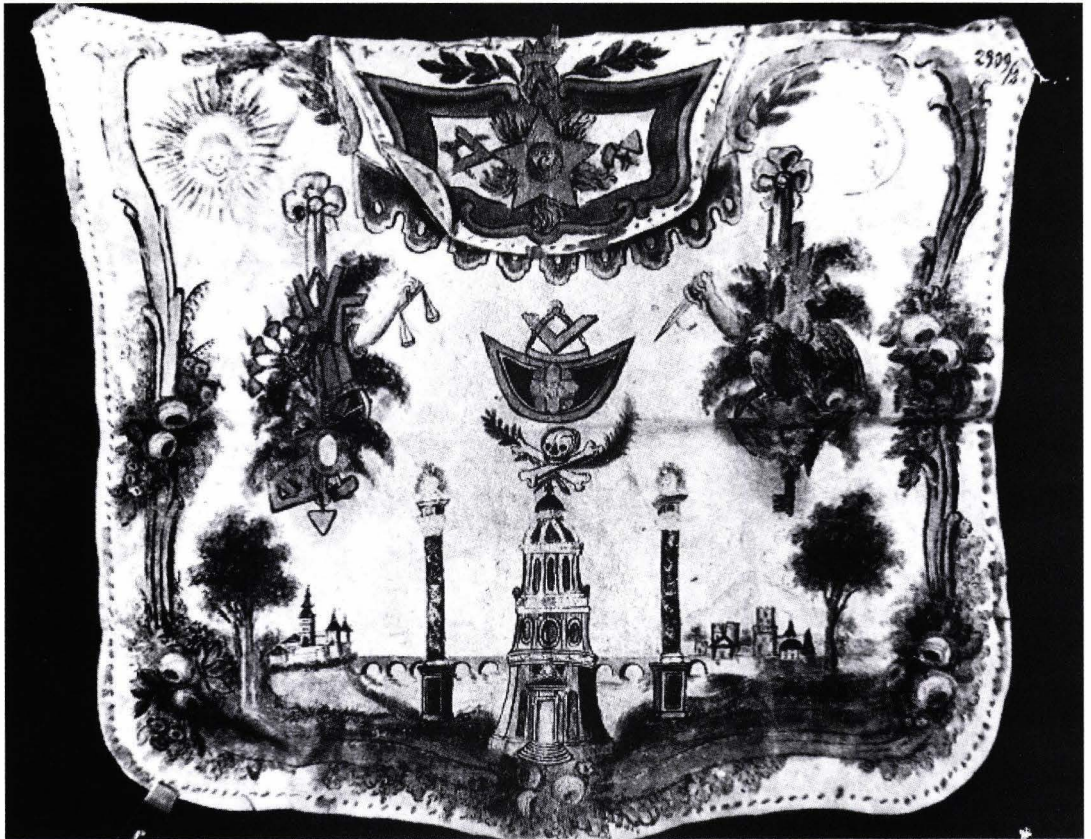

Fig. 11. Șorț de maestru (nr. inv. 2.909/2)

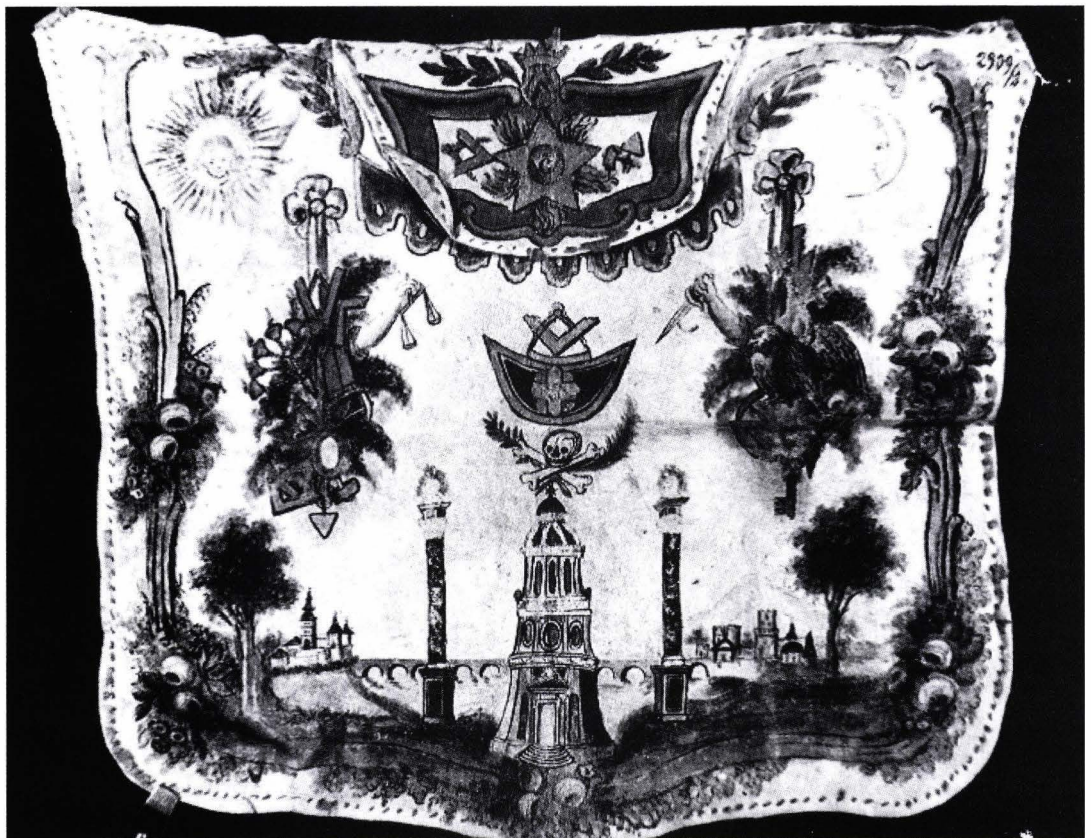

Fig. 12. Șorț de maestru (nr. inv. 2.909/3)

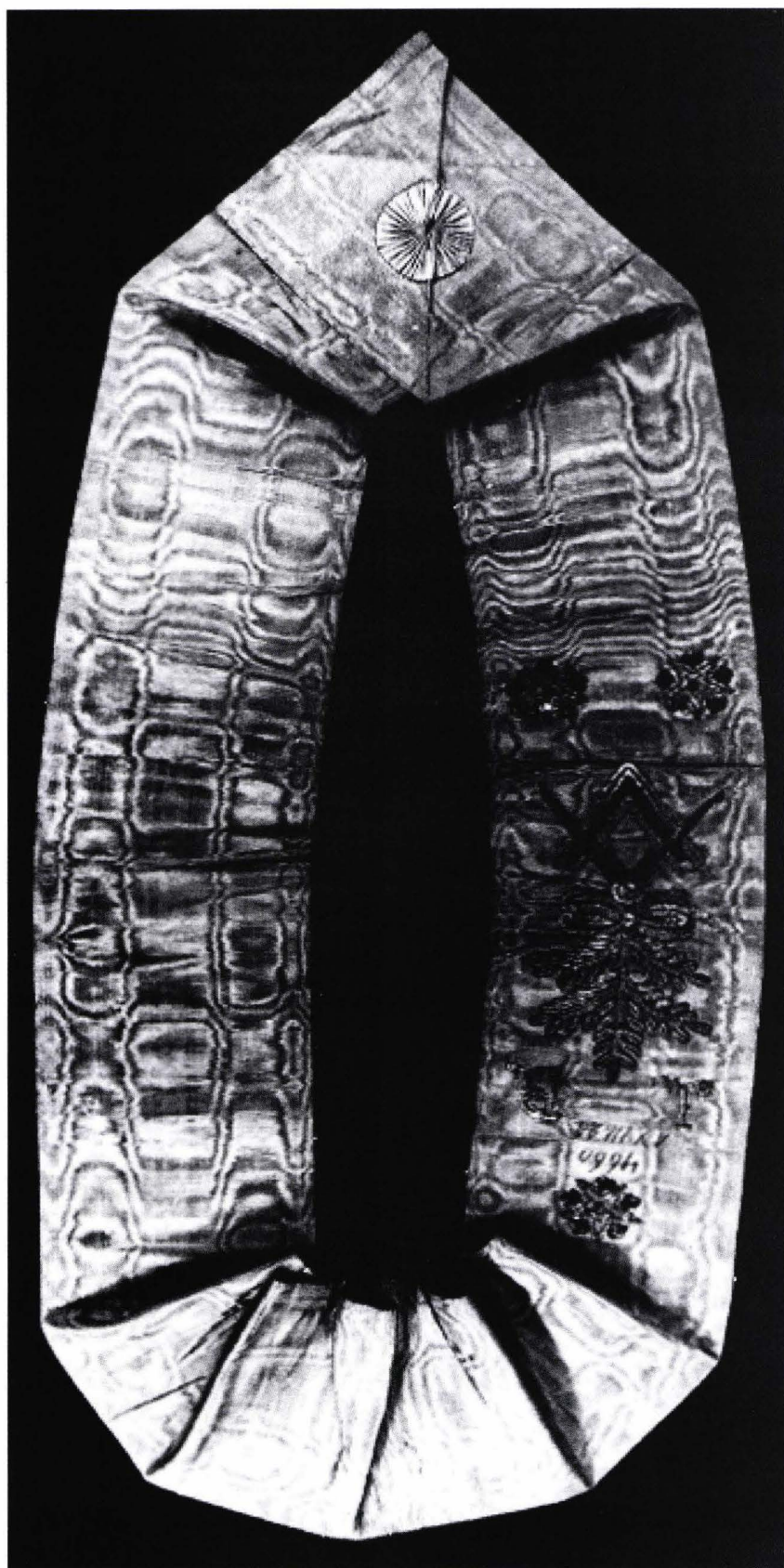

Fig. 13. Colan de maestru (nr. inv. 2.910)

inscripția: „*Temeswar. Anno 1842*”. Deoarece în primele decenii ale sec. XIX nici în Timișoara, nici în celelalte provincii ale Imperiului Habsburgic nu au existat loji masonice, iar culoarea inscripției este mai uzată decât culorile clădirii lojii, trebuie să presupunem că textul de mai sus a fost adăugat ulterior. Cei doi stâlpi ai lojii simbolizează locurile de întâlnire ale membrilor acesteia. Stâlpul cu litera „J” este locul ucenicilor încă neinițiați, iar cel cu litera „B” al ucenicilor aflați în preajma inițierii. Crinii aflați în vasele plasate deasupra stâlpului simbolizează puritatea sufletească și pacea, rodiile reprezintă aici simbolul muncii masonice, iar salcâmul de după stâlpi simbolizează viața veșnică. Triunghiul, compasul și făclia simbolizează știința, iar sabia și șarpele tăiat se referă la lupta permanentă pentru dreptate dusă împotriva răului.

Șorțul cu nr. de înregistrare vechi 4706/nr. nou 2909/3 are dimensiunile identice cu cel descris mai sus și are inscripția abia vizibilă „*Temeswar 1832*”.

Șorțul cu nr. inv. 2909/2, care a aparținut inițial baronului Hiller, se deosebește atât prin dimensiuni, cât și prin decorație de cele două șorțuri descrise de mai sus. Șorțul cu dimensiuni de 41, 33 și 39 de cm este confecționat din piele albă. Inițial șorțul a fost bordat cu o panglică de 5 cm din mătase roșie. Decorațiile acestui șorț sunt mai bogate în elemente decât cele descrise mai sus, chiar dacă executarea artistică a desenelor nu prezintă calitatea și acuratețea desenelor șorțurilor anterioare. Elementele decorative plasate în trei câmpuri sunt înconjurare de un brâu din frunze de acant, decorat cu trandafiri. În partea inferioară a câmpului este plasată o clădire în formă de turn, cu steaua lui David în vârf, încadrată de doi copaci și doi stâlpi. În spatele clădirii se poate vedea un fluviu cu un pod și un oraș imaginar. În centrul câmpului este plasat un șorț mai mic, decorat cu însemne francmasonice, sub care – pe două ramuri – este așezat un craniu și oseminte. În stânga și dreapta câmpului sunt plasate simboluri masonice. În partea superioară a câmpului apare un șorț decorativ, încadrat de soare și lună.

Din cauza reorganizărilor de mai târziu ale colecției Hiller nu se mai pot identifica crucea aurită, placa decorată și nici poșeta decorată. Din păcate nu știm nici în care dintre cele 34 de loji militare existente pe teritoriul Imperiului Habsburgic a activat baronul Hiller în a doua jumătate a sec. XVIII.

Francmasoneria și evreii

În majoritatea lojilor francmasonice din mult criticatul Imperiu Habsburgic din a doua jumătate a sec. XVIII au activat împreună fiii reprezentanților tuturor popoarelor fără deosebire națională sau de religie. Drept exemplu concret poate fi amintită loja vieneză *Zur Warheit*, unde, pe lângă evreii din imperiu îl găsim și pe cameristul (mai târziu majordomul personal al) prințului Johann Georg Christian von Lobkowitz, numit Angelo Soliman (1721–1796), un musulman negru din Africa. La 23 ianuarie 1783 la *Carnavalul Babilonial* al lojii s-au rostit cuvântări în 15 limbi, între care și în română¹⁰⁶.

În ceea ce privește istoria francmasoneriei din Austro-Ungaria, cu precădere după anul 1868, nu au existat piedici față de intrarea evreilor în loji. Acest fenomen a fost înlesnit atât de legislația liberală maghiară de după 1868, cât și de transformările pozitive în ceea ce privește acceptarea evreimii de către burghezia maghiară. Pe de altă parte, exact în a doua jumătate a sec. XIX suntem martorii unui proces de înființare a unor societăți, instituții caritative și culturale care urmăresc ameliorarea sau sprijinirea populației sărace aflată în situație dezavantajoasă în mediul urban. În marea majoritate a cazurilor înființarea și sprijinirea instituțiilor caritative pornesc din partea burgheziei evreiești a orașelor. În acest context, referitor la istoria orașului Timișoara, trebuie să subliniem că prima instituție civică creată pentru scopuri caritative a fost *Asociația Femeilor Evreice din Cartierul Fabric*, înființată în anul 1846. Această asociație, dar și cele similare, formate după 1848 în Cetate și în Iosefin, au fost întotdeauna prezente la sprijinirea celor nevoiași, indiferent de apartenența lor națională sau religioasă. Asociația a întreprins diferite acțiuni începând cu primăvara anului 1848, când întreaga avere a *Asociației Femeilor Evreice din Cartierul Fabric*, însumând 400 de florini, a fost donată pentru sprijinirea armatei revoluționare, continuând apoi în anul 1871 cu donațiile pentru sprijinirea sinistralților inundației din Szeged, iar membrele acestei organizații au participat masiv și la organizarea vacanțelor de vară a copiilor înfometați din Viena în perioada anilor 1917–1923¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Kodek 2011b, 220; Kodek 2011a, 156.

¹⁰⁷ T.Z., nr. 289/1923

BIBLIOGRAFIE

- Abafi 1884
L. Abafi, Titkos társulatok Temesvárott a múlt században. *Történelmi tár*, caiet I, nr. 3, Budapest (1884).
- Aigner 1890–1899
L. Aigner, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, I–V Bände, Budapest (1890–1899).
- Arató 1895
Fr. Arató, *Az „Árpád” páholy története 1870–1895*, Szeged (1895).
- Balázs 1929
L. Balázs, *Harminc év. 1899–1924. A Timișoara keletén dolgozó Pax – előbb Losonczy – t. és t. szk. *** 1929. május hó 18-án tartott jubileumi ünnepélye alkalmából összeáll. A Pax Könyvtára*, nr. 11, Timișoara (1929).
- Benda 1952–1957
K. Benda, *A magyar jakobinusok iratai*, I–III, Budapest (1952–1957).
- Berkeszi 1900
I. Berkeszi, *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*, Temesvár (1900).
- Berkeszi 1904
I. Berkeszi, Bogma István naplójegyzetei Temesvár 1849. évi ostromáról. *TRÉT* (1904), XX. SN, 67–86.
- Borovszky f. a.
S. Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai. Temesvár*, Budapest (f. a.).
- Borsi-Kálmán 2000
B. Borsi-Kálmán, A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén. *Pro Minoritate* (2000), jog.unideb.hu/bibo/articels/tanulmányok/borsi. 2011.
- Brînzeu 1930
N. Brînzeu, O societate secretă a românilor bănățeni acum o sută de ani. *Almanachul Banatului* (1930), 45–47.
- Freimaurer-wiki.de/index.php/Chronologie_der_Freimaurerei* (2011).
- Dávid 2010
Gy. Dávid, *Szabadkőműves irodalom*, Transindex, Erdélyi magyar elektronikus könyvtár. Adatbank (2010), http://hu.wikipedia.org/Romaniai_magyar_szabadkőműves_ir.
- Eckhardt 1922
S. Eckhardt, *Magyar rózsakeresztesek*, Budapest, Minerva (1922).
- Förster, Fassel 1999
Förster H., Fassel H., *Kulturdialog und akzeptierte Vielfalt*, Stuttgart (1999).
- Fraknói 1884
V. Fraknói, *Martinovics és társainak összeesküvése*, Budapest (1884).
- Göllner 1979
C. Göllner, Aspekte der Aufklärung in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert., in H. Ischreyt (Hrsg.), *Beförderung der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*, Berlin (1979), 185–189.
- Hausordnung* 1878
Hausordnung der St. Johannis zu den 3 weissen Lilien im O. Temesvár, Temesvár (1878).
- Helfert 2009
C. M. Helfert, *Der „Wiener Türk” Murad Efendi (1836–1881). Ein Beitrag zur Wiener Theaterhistoriographie unter Berücksichtigung des Orientalismuskurses im 19. Jahrhundert*, Wien (2009). Lucrare de doctorat, Universität Wien, 2009. othes.univie.ac.at/7601/2009-11-24.
- Herbert 1980
Z. Herbert, *Barbarul în grădină*, București (1980).
- Huszár f. a.
K. Huszár, *5.000 szabadkőműves névsora*, Budapest (f.a.).
- Ioniță 2007
N. Ioniță, Francmasoneria română în dosarele Securității – între „procesul francmasonilor” și problema „Ocultă”, in T. Sălăgean, M. Eppel (coord.), *Masoneria în Transilvania. Repere istorice*, Cluj-Napoca (2007), 121–154.
- Iorga 1928
N. Iorga, Francmasoni și conspiratori din Moldova secolului al XVIII-lea. *Analele Academiei Române*, Sect. Ist., ser. III, T. VIII (1928), 301–304.
- Jahresbericht der g.u.v. *Sct. Johannes-Loge*
Jahresbericht der g.u.v. *Sct. Johannes-Loge zu den 3 weissen Lilien im Oriente zu Temesvár für den Zeitraum vom 24. Juni 000870 bis 24. Juni 000871*, Timișoara (1929).
- Kakucs 2008
L. Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717–1918*, Timișoara (2008).
- Kodek 2011a
G. K. Kodek, *Von der Alchemie zur Aufklärung. Chronik der Freimaurerei in Österreich und den Habsburgischen Erbländen (1717–1867)*, Wien (2011).
- Kodek 2011b
G. K. Kodek, *Die Mitglieder der Wiener Freimaurerlogen (1742–1848)*, Wien (2011).

Kostić 1979

S. K. Kostić, Serbische Freimauer am Ende des 18. Jahrhunderts und ihre wissenschaftliche und literarische Tätigkeit, în H. Ischreyt (Hrsg.), *Beförder der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*, Berlin (1979), 148–152.

Krischan 1969

Al. Krischan, *Die „Temesvarer Zeitung“ als Banater Geschichtsquelle (1852–1949)*, München (1969).

Kupán 2004

Á. Kupán, *Az erdélyi magyar szabadkőművesség története a két világháború közötti időktől napjainkig*, seria 3, Várad (2004).

Lewis 1872

L. Lewis, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich und Ungarn*, Leipzig, 1872 (reeditat în 2014).

Magyarország története 1983

Magyarország története, Akadémiai Kiadó, Budapest (1983), 5/1.

Markov, Petrović 2012

Z. Markov, D. Petrović, *Cold Arms*, Vrsac, (2012).

MOL

Magyar Országos Levéltár.

Panaiteescu 1928

P. P. Panaiteescu, Medaliile francmasonilor din Moldova în secolul al XVIII-lea. *Revista Istorică*, XIV (1928), nr. 10–12, București, 354–355.

Pinca 2006

R. Pinca, *Poziții antimasonice în presa interbelică lugojeană. AnB., SN., Arheologie-Istorie*, 2, (2006), 297–306.

Schön 2002

I. Schön, A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai. *Magyar Könyvszemle*, nr. 6, Budapest (2002), 24–26.

Șerbănescu- Jacques 1991

D. G. R. Șerbănescu, P. Jacques, *Dicționarul francmasoneriei*, Paris (1991).

Șevcenco, *Istoria Masoneriei din Moldova*

Ruslan Șevcenco, *Istoria Masoneriei din Moldova*

(*Marea Lojă a Moldovei*) mlm.md.istoricul.htm – Internet (2012).

Șindilariu 2011

Th. Șindilariu, *Freimaurer in Siebenbürgen 1749–1790*, Brașov (2011).

Szabadgondolat

Mtdportal.extra.hu/szabadgondolat – A Magyar Társadalomtudományok Digitális Archivuma, Internet.

Szabadkőműves alapszabályok 1868

Szabadkőműves Alapszabályok a *Három liliomhoz* című temesvári páholytól* (Statutul lojii timișorene *La trei crini*), Temesvár (1868).

Szentkláray 1880

J. Szentkláray, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből*, Temesvár (1880).

The Ledger Book 1931

The Ledger Book of Vale Royal Abbey (Lancs. Cheshire Record Soc. 1914), studied by D. Knoop and G. P. Jones. *Ars Quatuor Coronatorum*, XLIV (1931). Ledger Book: The history of the Abbey', in *The Ledger Book of Vale Royal Abbey* (ed. John Brownbill), Manchester (1914), 1–19. *British History Online* <http://www.british-history.ac.uk/lancs-ches-record-soc/vol68/pp1-19> [accessed 9 September 2016].

Tull 1993

S. Tull, *Die politischen Zielvorstellungen der Wiener Freimaurer und Wiener Jakobiner im 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main (1993).

T.Z.

Temesvarer Zeitung.

J. F. Varga 1976

J. F. Varga, A Galilei kör névsora 1912-ből. *Történelmi Szemle*, 1–2, Budapest (1976), 211–234.

A. Varga 2008

A. Varga, *Biserică, Stat și Franc-masonerie în Banat și Ungaria (1848–1889)*, vol. I-II, Cluj (2008).

Vukovics 1894

S. Vukovics, *Emlékiratai*, Budapest (1894), 175.

POLITICAL OPTIONS AND ELECTORAL BEHAVIOUR IN THE CASE OF THE ARAD ROMANIAN ELITE AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY*

Ovidiu Emil Iudean**

Keywords: Austria-Hungary, Arad county, political elite, electoral phenomena, political strategies.

Cuvinte cheie: Austro-Ungaria, comitatul Arad, elite politice, fenomene electorale, strategii politice.

(Abstract)

Our study aims at capturing some aspects of political behaviour and attitudes of the local elites, in the county of Arad, during the parliamentary elections from 1884, starting from a series of events that profoundly influenced the direction of political action of the Romanian intellectuals in Arad.

The purpose was to approach the internal political context surrounding the 1884 elections, the origins of the two political directions in the county of Arad in this period, the kinship relations of the major political figures, as well as their involvement in the campaign and the elections themselves. We tried to achieve a detailed image of the political opinions, electoral strategies and the particular and group interests that dominated the political class in Arad in the last decades of the 19th century.

The penultimate decade of the nineteenth century brought a number of significant changes in the political life of the Romanians in Hungary. The leaders of the national movement in the Romanian provinces under the authority of Budapest gradually grew aware of the necessity of establishing unity at a decisional level, giving a collective voice to all the Romanians in these territories. Moreover, these leaders struggled to find a common position in regards to the most appropriate attitude that was to be adopted by the Romanian population in the matter of their participation in the political life of Hungary. The disputes between the adherents of activism and those of passivism had already affected the national movement for more than a decade and were gradually causing a pronounced split within it.

Within this framework and during the final decade of the nineteenth century two new political parties of the Romanians in Hungary would be established, each of these adhering to one of the two abovementioned orientations.

In 1881, following the National Conference in Sibiu, the 141 delegates from Transylvania, Banat, and Bihor decided to establish the National Romanian Party (NRP), whose main goal was to organize and coordinate the political life in all the Romanian-inhabited territories in Hungary. Its

members opted to continue the political tactic of passivism, but made an exception for the Romanians in Banat and Bihor who, due to favourable circumstances that enabled success for Romanian candidates in the parliamentary elections, were allowed to pursue an activist orientation¹.

In the same year, during the archdiocesan Synod in Sibiu, the metropolitan Miron Romanul heavily campaigned among the Romanian adherents of activism for the establishment of a Romanian Constitutional Party with moderate views, which would seek to involve itself in the political life of Hungary². If at the time the metropolitan's efforts did not enjoy support, three years later the balance would shift in his favour. With the nearing of the new elections for the diet, a certain segment of the Romanian political class in Transylvania began to see the need for entering "the practical field of a rational activity". Thus, the metropolitan and a group of Romanian representatives from the Budapest Parliament, who had managed to attract

* This study was supported by CNCS-UEFISCDI, through the funding of research project PNII-PCE-2011-3-0040.

** Babeş-Bolyai University, Mihail Kogălniceanu Street, no. 1, 400084, Cluj-Napoca, Romania. E-mail: ovidiu.iudean@gmail.com.

¹ Hitchins 1999, 124-125.

² Josan 1997, 137; Georgescu 1935, 55.

the support of a number of activist-adhering Romanian intellectuals, founded a journal that aimed to raise awareness regarding the ideas of the Romanian moderate circles. These ideas centred around the central necessity of collaborating with the Hungarian authorities in order to improve the political, social, cultural, and economic situation of the Romanians in Transylvania. The leadership of the *Viitorul* gazette, which was issued three times a week in Budapest, would fall to the governmental representative and great landowner Iosif Gall, who would also ensure its financial support³.

The next step after the founding of this gazette was to draw those around it into establishing a political formation. Following the Budapest conference, which took place in 1884 on March 15th–16th, and which was attended by around 50 Romanian intellectuals from Transylvania, the founding of the Romanian Moderate Party (RMP) – of activist orientation – was decided. This formation aimed to remain within the boundaries drawn by Hungarian constitutionalism, and from this perspective, to militate for the upholding of the Romanian language, the appointment of Romanians in public offices, the establishment of cultural institutes for Romanians, the extension of Hungarian electoral legislation to Transylvania, for confessional equality, as well as for church and educational autonomy. The party's leadership was assumed by an executive committee which included the governmental representatives Iosif Gall, George Szerb, Leontin Simonescu and alongside them C. Diaconovici, D. Borcea, L. Ciato, D. Ionescu⁴.

The most important debate centred on the issue of the party's involvement in the June 1884 elections. Two distinct opinions were advanced: the first aimed for the Romanian Moderate Party's involvement in the elections with its own candidate lists – and was preferred by the activists who had left the NRP – while the second saw as beneficial the inclusion of the RMP's candidates on the lists of the Magyar Liberal Party, which was governing at the time. The second option, strongly supported by Iosif Gall, would finally prevail⁵.

The political divisiveness of the Romanians in Hungary would also mark the elections that took place in the county of Arad in 1884. These would take place almost a decade after the Hungarian authorities had banned the so-called “National

political reunion of all the Romanians in the county of Arad”, the formation which had previously and temporarily coordinated the political activity of the Romanians in this administrative unit. After its prohibition in 1875 and following the Arad gathering of July 23rd 1878, the Romanian voters in the county had opted for passivism, having regarded their adequate political representation in the Budapest Parliament as impossible and their rights as infringed upon⁶. The 1884 elections thus gave the Romanian political class in this county the chance to reconsider their choice of political strategy in the case of the ongoing political campaign, which had begun in the spring.

To this purpose, several meetings of the county committee of the NRP took place in April. Their members decided to keep to the lines drawn by the national programme from Sibiu, and also elected an executive committee whose main purpose was to organize the voters from Arad and to ensure that it would not stray towards other political formations without the central committee's approval⁷. However, although the Arad voters had acquiesced to the national programme, in practice they chose to wait until the second National Conference in Sibiu, which was to take place in June and which would decide on the precise political tactic to be employed in the coming elections.

At this time, various solutions for the forging of an alliance between the Romanian voters in the county and the Hungarian parties were sought. Ioan Popovici-Desseanu, the president of the committee, was heavily involved in these attempts, using his own influence and without involving the committee. He had also led the “National political reunion of all the Romanians in the county of Arad”, had represented Arad at the National Conference in Sibiu in 1881, had served two terms as a Parliament MP of the electoral constituency of Radna – in the parliamentary cycles of 1865–1868 and in 1874 as a result of Alexandru Mocioni's withdrawal⁸ – and had thus amassed considerable political experience. The president of the committee was increasingly drawn by the idea of the Arad voters' re-entry in the political life of Hungary through participation in the parliamentary elections with a programme that did not exclude the collaboration with the Hungarian county-level authorities. Popovici-Desseanu was a fervent supporter of the ideas put forward by the representatives of the Romanian Moderate Party and was

³ Pușcariu 2004, 70.

⁴ *Viitorul*I (1884), no. 30, March 6th/18th; *Viitorul*I (1884), no. 32, March 10th/22th.

⁵ Pușcariu 2004, 74.

⁶ Popeangă 1978, 18–25.

⁷ Eppel 2004, 27.

⁸ Rotaru 1979, 478–480.

closely acquainted with the bishop of Arad, Ioan Meşianu, a member of the high clergy who often emphasized the necessity of cooperation between the Romanians and the Hungarians in the county. In the spring of 1884 the Arad politician endeavoured to begin a series of political negotiations with the local-level Hungarian authorities in order to establish electoral collaboration for the electoral benefit of the Romanian candidates with a national programme⁹. Thus, accompanied by the bishop Meşianu, he took part in a series of secret meetings with Tabajdi Károly, Lord Lieutenant of the Arad County, aiming to reach a compromise between the governing party and the Romanians in the county in the matter of electoral collaboration. By virtue of his position as president of the executive county-level committee, tasked with influencing the attitude of the Romanian voters during the elections, Desseanu hoped to be able to facilitate a Romanian-Hungarian collaboration in the matter of the electoral process¹⁰.

Certainly, both Desseanu and Meşianu on the one hand, and Tabajdi on the other hand, were aware of the difficulty posed by the acceptance of such a collaboration by the executive county committee, which included many Romanians who were averse to governmental politics. For this reason Popovici-Desseanu tried to strengthen his position within the committee so as to be able to impose his own viewpoints. He concentrated his entire authority and the social capital that he had accumulated in the previous years as part of the national Arad political class in order to gain the presidency of the executive committee, and then fervently opposed the election of a vice-president, thus avoiding the potential for rifts occasioned by the opposition of those who did not agree with his views on the collaboration with the governmental spheres. Popovici-Desseanu managed to obtain what he had aimed for in the meeting of the executive committee of April 15th, without however damaging the unity of the national movement and avoiding factionalism in the group of the Romanian voters of Arad. Only a few days previously, on April 10th 1884, he had announced the potential for a collaboration at local level with the governmental party, though emphasizing his allegiance to the national programme from Sibiu¹¹.

To this same purpose, Desseanu delayed the organisation of a new meeting of the Arad voters despite the numerous requests he had received

from the members of the executive committee. This tactic aimed to delay any kind of activity until briefly before the elections, when, due to a lack of clear organisation that would enable the success of Romanian candidates, a crisis measure would be taken, namely the decision to collaborate with the local Hungarian authorities from the governmental party. This would have both ensured that at least some Romanian candidates could have won mandates, and that the main opposing forces in the committee would have been easier to persuade by the necessity of the implementation of this last-minute compromise¹².

The conference of the Romanian voters in Arad, led by Ioan Popovici-Desseanu, only took place on the 10th of May. During this event, the approximately 400 participants reaffirmed their allegiance to the national programme of 1881, decided the formation of an executive committee and that of several subcommittees based on the level of each electoral constituency. Moreover, the participants expressed their opposition to the ideas promoted by the *Viitorul* circle, namely the collaboration with the Hungarian authorities in the aid of the nation's goals¹³.

The meeting of May 10th did not go as the Desseanu-Meşianu-Tabajdi group had planned. Consequently, the president of the executive committee organized a new meeting on May 14th/26th 1884, during which he again tried to attract its members towards cooperation by presenting the offer that had been made by the Lord Lieutenant in regards to a potential electoral collaboration between the Arad county committee of the NRP and the local-level Magyar Liberal Party. The cooperation was thus only valid on a local level, and held no implications for the central leaderships of the two parties. More concretely, the Lord Lieutenant had offered the following: "two-three electoral circles for the Romanian candidates, who were received by him even if they adhered to the Romanian national programme, on the condition that they entered the governmental party"¹⁴. The pact proposed by the Lord Lieutenant was difficult to accept because, although he did not exclude the adherence of the candidates to the national programme, he conditioned their participation in the elections by their entry on the lists of governing party. While this situation could be theoretically justified, it proved impossible at a practical level. The programmes of the two parties con-

⁹ Lupaş 1936, 45–46.

¹⁰ *Luminatorul* V (1884), no. 48, June 16th/28th.

¹¹ *Luminatorul* V (1884), no. 48, June 16th/28th.

¹² *Luminatorul* V (1884), no. 48, June 16th/28th.

¹³ Eppel 2004, 28.

¹⁴ Glück, Roşuţ 1978, 21.

tained political ideas that could not coexist, even in the perspective of a Romanian governmental representative.

During this same conference, the lawyer Mircea V. Stănescu – a leading figure of the political scene in Arad, a declared opponent of the bishop Mețianu and implicitly of I. Popovici-Desseanu¹⁵ – made a counterproposal. He argued for the election of a commission that would be mandated by the executive committee to negotiate with the leaders of all the local-level organisations of the Hungarian parties, so as to include in the decision-making process the offers of the Hungarian opposition. He emphasized the necessity of maintaining the adherence of the Romanian candidates to the national programme of Sibiu, regardless of how attractive the offers might have seemed. The majority of the county committee declared themselves for M.V. Stănescu's proposal, and thus the mandated commission tasked with handling the negotiations with the Hungarian party included George Venter, David Nicoară and Mircea V. Stănescu¹⁶. It should also be highlighted that, beyond the political strategies and the individual beliefs of the members of the Arad political class in the matter of attaining national goals, an important role in the decision-making process was played by personal disputes and animosities that were ever-present, even in the framework of the national movement.

Only a day later, the county committee met again, and M.V. Stănescu presented the results of the negotiations with which he had been tasked to the 20 members that had gathered. The updated proposal made by the Lord Lieutenant seemed better than that which had been previously made to I. Popovici-Desseanu, in the sense that Tabajdi had accepted that, if the Romanians would not name candidates who adhered to a governmental orientation, then candidates adhering to the national programme could run in the elections. This was regardless of the particular lists on which these individuals would be placed – either their own or those of the opposition parties. He requested however that “the right to candidacy be exerted only by the voters from their respective constituency, without the involvement of the central committee of the Romanian party”, in exchange promising that “he would in no way influence the candidacy, either directly, or indirectly, through its organs”.

Tabajdi's attitude revealed his ardent wish to obtain the collaboration of the Romanians in the county, as, in exchange for the two electoral circles

that would be “ceded” to them, it was required that they “give their votes to the governmental candidates running in all the other circles in the county”¹⁷.

M.V. Stănescu then presented the political offer of the Hungarian opposition parties. These were just as willing to cooperate with the Romanians, seeing as this group made up the majority of the county's population¹⁸, and proposed the mutual support of candidates for the mandate of representative. They did not have the pretence towards a fusion with the Romanian party, thus allowing the candidates to run on their own lists. The collaboration was limited to a common struggle against the government, and implied the division of electoral constituencies between them so that there would be no situations wherein a Romanian would have as a counter-candidate a member of the opposition. Moreover, the Romanians were offered three electoral circles, one more than the two which had been proposed by the Liberal Party. Following this exposition, the county committee decided by vote to “develop the activity with the oppositional programme against the actual regime, and thus to offer moral support to the candidates of the Hungarian opposition, regardless of faction, in those circles where the Romanian National Party would not be able to impose its own candidates”¹⁹.

In the context of the decisions taken in the meeting of May 15th/27th, I. Popovici-Desseanu realized that his entire political plan would potentially be ruined. In order to avoid this situation, he delayed the authentication of the meeting's minutes. While these were to be authenticated at meeting of May 17th/29th, under various pretexts, Desseanu avoided signing them, as the committee's president. By these delays, Desseanu wanted to gain sufficient time to organize a new meeting in which to disavow the conclusions that had been reached on May 17th/25th. On the 27th of May he thus called for the organisation of a new conference of the voters from Arad for the 4th of June, without however previously notifying the members of the committee of his intentions²⁰.

Despite the attempts to keep his purposes secret for as long as possible, the actions of the Arad leader were discovered by the members of the executive committee, who, understanding their president's strategy, rushed to publish the results of the 15th/27th May meeting and to denounce

¹⁵ Lupaș 1936, 46.

¹⁶ Glück, Roșuț 1978, 21–22.

¹⁷ Glück, Roșuț 1978, 23–24.

¹⁸ Rotariu *et alii* 1997, 26–49.

¹⁹ Glück, Roșuț 1978, 24–25.

²⁰ *Luminatorul* V (1884), no. 49, June 20th/July 2nd.

Desseanu's activity against "the solidarity and the national programme" in the pages of the journals *Tribuna* and *Gazeta Transilvaniei*²¹.

As a result of the prompt reaction of his political adversaries, the conference that was to be held on the 4th of June in the meeting room of the "White Cross" hotel had to be postponed for the next day. During this time, Desseanu, cooperating with the Hungarian authorities, managed to solve the situation. Thus, the conference took place on the 5th of June without the participation of his opponents, the reason advanced for this being that those voters were "turbulent individuals" who would affect the proper unfolding of events. Although this abuse was heavily criticized by the Romanian nationalist press, the decisions made during the meeting could not be prevented²².

Having eliminated the opposition, the conference proceeded in the direction envisaged by I. Popovici-Desseanu. Firstly, the county committee's actions against the political negotiations of its president were denounced, described as mutinous, and as a result, the 11 members who had openly declared themselves as Desseanu's adversaries were excluded from the decision-making process. The president was then also assured by the conference participants of their full trust. Enjoying the support of the Arad voters, Popovici-Desseanu's party thus proposes as a strategy for the coming elections the collaboration with the local governmental circles, relying on the support of the Lord Lieutenant Tabajdi and that of his administrative framework. In this sense, Constantin Gurban, a former representative in the Parliament, archpriest of Buteni and temporary director of the Theological Pedagogic Institute in Arad, had been tasked with leading a representation sent to Tabajdi, which was supposed to offer the cooperation of the Romanians. The Lord Lieutenant's reply was presented by Gurban during the conference on the 5th of June: „We did not doubt that His Illustriousness would receive us well, us the envoys of the Romanian people; his goodwill and the generosity with which he greeted us oblige us however to be thankful to him, not only us, but the entire Romanian people. We went only to propose alliance, for which we asked nothing, but he rushed to express those desires which we had not expressed, that the liberal party would launch its candidates also from the bosom of our people.” The voters embraced the political options of their leaders and chose as candidates the Arad

lawyer Ion Beleş, the son of the vicar general from Oradea – in the constituency of Radna – and Constantin Gurban, in the constituency of Iosăşel.

On the 4th of June however a meeting of the members of the executive committee who had opposed Desseanu had also taken place. As a result of the situation caused by their president's dissidence, they proposed to recreate the committee, and consequently, Nicolae Philimon was elected as temporary president and Demetriu Majdu served as vice-president. However, three members – Ioan Beleş, Terențiu Rațiu and Ștefan Tămășdan – left the committee and joined Desseanu's party, believing the former's action to be illegitimate. During the meeting which took place on the 5th of June, the Romanian candidates with an oppositional programme were also selected: George Popa in the Radna constituency, George Lazăr in the Ineu constituency and Vasile Mangra in the Iosăşel constituency²³. These developments thus announced an electoral campaign that would bring face to face, in two of the electoral constituencies in the county of Arad, opposing Romanian candidates, some adhering to the national oppositional programme, and some to the national governmental programme.

Desseanu's action was not without echo both in the Romanian press and at the level of the leadership of the National Romanian Party's leadership. In a letter dated 8th June 1884, this central leadership required the president of the county organisation to explain himself regarding his political options and most of all, to justify his actions²⁴.

Thus, the Romanian voters in the county had split into two groups, each with a distinct leadership, which began to prepare for the electoral campaigns, and each enjoying the support of either the Hungarian opposition parties, or that of the governing party. It should also be highlighted that both Romanian political organisations opted to collaborate with the Hungarians. Both sides believed that any political engagement in the elections would have been doomed to fail if the Romanians had chosen to stand alone. The collaboration was also highly beneficial for the Hungarians due to the majority held by the Romanian voters in the overall county voter group.

Each of these two groups was supported politically by their respective Hungarian parties to the extent that these were able. Thus, if initially the Hungarian opposition had promised to offer financial backing to the sum of 15 000 Florins for

²¹ *Tribuna* I (1884), no. 37, May 31st/June 12th; *Gazeta Transilvaniei* XLVII (1884), no.93, June 12th/24th.

²² *Luminatorul* V (1884), no. 49, June 20th/July 2nd.

²³ Glück, Roșuț 1978, 28–30.

²⁴ Glück, Roșuț 1978, 38–39.

the organisation of the electoral campaign in the three constituencies where Romanian candidates with an oppositional programme would run, as a result of the situation created by Desseanu's dissidence, which divided the Romanian voter group, this sum was reduced to 3000 Florins²⁵.

On the other side, I. Popovici-Desseanu had obtained the support of the county head and that of his entire electoral framework, constituted primarily of clerks employed in the local administration. These had proven their efficiency in the previous elections both at the level of the county of Arad, where in 1881 the governmental representative George Constantini had won the elections²⁶, and in the other electoral constituencies from Banat and Bihor, which had a significant proportion of Romanian voters. The role of this support for the candidates Ioan Beleş and Constantin Gurban would prove to be decisive. Beside the activities of the administrative clerks who often breached the boundaries of legality in their vote-gaining activities for the candidates of the national governmental orientation, a significant role was also played by the county clergy. They managed to direct the votes of the Romanians towards these abovementioned candidates by zealously supporting them²⁷.

The financial backing awarded by the opposition to the Romanian candidates proved to be insufficient compared to the presence and aid of an experienced electoral framework, which was in possession of the right levers of power at the local level. Moreover, the selected candidates did not have a significant political background, with the exception of George Popa, and were not sufficiently known in their electoral constituency²⁸.

During the entire electoral campaign, both Ioan Beleş and Constantin Gurban emphasized their allegiance to the national programme of Sibiu, an aspect which weighed heavily in their attempts to persuade the voters that, by collaborating with the governmental party, they were only establishing a necessary compromise for electoral success, without however disregarding the guidelines put forward by the leaders of the national movement from Sibiu²⁹.

The parliamentary elections took place on the 13th of June 1884. In the two electoral constituencies where Romanian candidates were opposed, the mandates were won by Ion Beleş – who was elected

in Radna, against George Popa – and Constantin Gurban – elected in Iosăşel, against Vasile Mangra. These two would represent the county of Arad in the parliamentary cycle of 1884–1887³⁰.

Finally, we may draw a series of conclusions regarding the causes and the consequences of the political behaviour adopted by the political elites of Arad during the parliamentary elections of 1884.

Firstly, it should be noted that the state of divisiveness that was observable among the Arad political class was characteristic for the entire Transylvanian and Banat area, both as far as the disputes between the activists and passivists and those between the nationals and the moderates were concerned. With the emergence of the moderate *Viitorul* group, these ideological gaps widened. However, it should also be mentioned that the founding of the Moderate Party also occasioned a split within the confines of the governmental party, which was strikingly visible on a local level. If, initially, the adherents of the moderate *Viitorul* group had enjoyed the support of the Prime Minister Tisza Kálmán, his increasingly reserved attitude towards the moderate Romanians made the county-level Hungarian liberal political clubs question the utility of such a party for the government. The Romanian activism, even if of moderate orientation, was regarded with suspicion by many Hungarian political figures. Precisely because of this situation there were cases when Romanian governmental candidates were supported by differing factions from the same Hungarian liberal electoral club, thus leading to instances when two Romanian governmental candidates were opposed in certain electoral constituencies. This type of situation occurred for instance in the case of parliamentary elections in the county of Maramureş, where, in the boundaries of the same electoral constituency, two Romanian candidates with a governmental programme – Sigismund Ciplea and Vasile Jurca – entered the race for a mandate in the Hungarian parliament³¹.

Ioan knight of Puşcariu argues that a similar situation occurred during the elections in the county of Arad. According to Puşcariu, the Lord Lieutenant Tabajdi – who was not well-disposed towards the Romanian Moderate Party (RMP) – would rather offer his support to the governmental candidates who adhered to the national programme as he preferred this impossible-to-implement political hybrid, and thus also avoided

²⁵ *Luminatorul* V (1884), no. 49, June 20th/July 2nd.

²⁶ Popeangă 1978, 27.

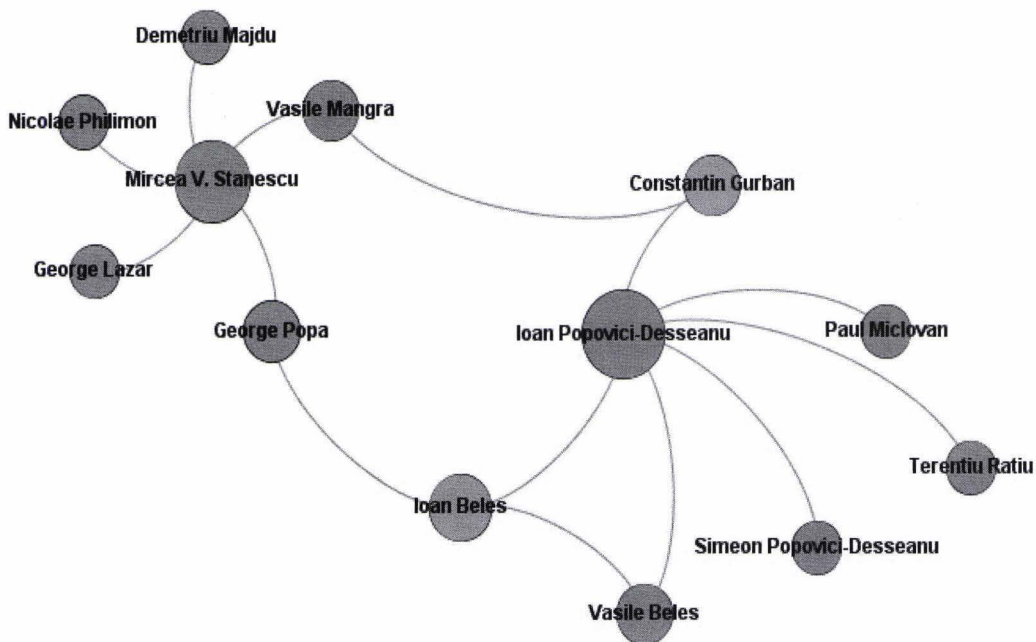
²⁷ *Luminatorul* V (1884), no. 50, June 23th/July 5th.

²⁸ *Luminatorul* V (1884), no. 50, June 23th/July 5th.

²⁹ *Tribuna* I (1884), no. 63, July 1st/13th.

³⁰ *Tribuna* I (1884), no. 39, June 2nd/14th; *Tribuna* I (1884), no. 40, June 3rd/15th.

³¹ *Viitorul* I (1884), no. 62, May 24th/June 5th.

Graph 1. Network graph depicting political and kinship ties between candidates, NRP and Moderate Party affiliates. Generated with Gephi, Forced Atlas 2 layout.

their adherence to the *Viitorul* group³². Puşcariu's hypothesis is somewhat supported by the historian Teodor Păcăţian, who argued, in a work dedicated to Iosif Gall, that the failure of the moderate party was due to the lack of support from the Hungarian government³³. This possibility is worth mentioning at least for the fact that the works of the two historians were written not many decades after the events discussed in this article took place. Moreover, the political programme of the two representatives elected from the county of Arad was entirely unclear precisely because of what they had declared to the press. While, as we have shown in the preceding lines, both Gurban and Beleş expressed their support for the national programme from Sibiu during their electoral campaigns, the Hungarian press described their orientation as a purely governmental one. In an excerpt from an article published in a Hungarian journal, the Romanian gazette *Luminatorul* quoted a declaration made by Constantin Gurban: „Regarding those newspapers, which consider that the undersigned is not a part of the liberal party, I ask you Mr. editor to notify them that I have run in the elections on the basis of the principles of the liberal party, have been elected on this basis, and will represent the constituency of Radna as a member of this party.”

³² Puşcariu 2004, 76.

³³ Păcăţian 2012, 109–110.

However, in order to be able to offer a clearer perspective on the political options of the two representatives it suffices to analyse their activity in the Budapest Parliament. Even in this respect we may identify differences in the attitudes taken by the two representative regarding different issues. While Ioan Beleş limited himself to attending the works of the Parliament without speaking out in any situation that might have reflected his adhesion to the national programme, Constantin Gurban had an intervention in a parliamentary session when the budget of the ministry of cults and public instruction was debated, an intervention that caused profound reactions on the side of the Hungarian politicians. Gurban requested – albeit on a moderate tone – a series of cultural and educational rights for the Romanians in Hungary³⁴. Likewise, the political evolution of the two representatives would prove to be highly divergent: while Ioan Beleş was repeatedly elected and continued to act as a governmental representative until the parliamentary cycle ending in 1901, Constantin Gurban would not win a second mandate, preferring instead to return to the bosom of the national movement and to continue his activity on a local level.

Beyond the divisions caused by the differing political orientations present at the time, a significant factor that led to this breach within the Arad political life was constituted by personal

³⁴ Păcăţian 1913, 248–252.

and group interests, grafted on existing kinship relations (Graph 1). The fact that the Romanian national press heavily emphasized these aspects – as opposed to the moderate press – makes it necessary to focus especially on the situation in the circle of I. Popovici-Desseanu, but we do not consider the situation to have been entirely different in the oppositional camp.

From the 20 members of the newly elected executive committee at the conference of June 5th 1884, the majority were clergymen (11), followed by a lower number of lawyers and notaries (8) and one teacher. The majority of these were related to I. Popovici-Desseanu: Simeon P. Desseanu (the president's brother, substitute notary in Orlaca), Terențiu Rațiu (the president's brother-in-law, a lawyer), Paul Milovan (the president's brother-in-law, a notary). Vasile Beleş (the representative's brother, who would become an archpriest) was included in the committee also on the basis of kinship relations. On the other side, a significant segment of the executive committee was made of lawyers – nine of the 18 members, including the two leaders, Nicolae Philimon and Mircea V. Stănescu. The list was completed by the addition of three clergymen, two professors, one physician and one bank clerk³⁵.

Even a brief analysis of these pieces of information offers a glimpse into the political confrontations between the two levels of the Romanian social elite at the end of the nineteenth century: the members of the clergy and the laymen. This confrontation was also rooted in a struggle for social ascendancy, the safeguarding of group and kinship interests, beyond the purely political debate. The nationalist press highlighted and criticized the particular interests of the main leaders of the dissidence who aimed to gain offices meant to enable their social climbing: the appointment of I.P. Desseanu's brother as notary; Ioan Beleş's intention of occupying the position of judge after the completion of his mandate and his attempt to facilitate his father's ascension in the church hierarchy; Gurban's appointment as full director of the Theological-Pedagogic institute of Arad and his continued occupation of the position of archpriest of Buteni and editor of the diocesan paper. However, these issues should be approached in a more nuanced manner: while in the case of the appointment of Desseanu's brother as notary the situation was somewhat clear, in the case of Ioan Beleş things were less so – during his political

activity, he would not fulfil any of the "predictions" made by the nationalist press. As far as Constantin Gurban was concerned, the press would seemingly forget his behaviour during the 1884 elections and, with his return to the bosom of the national movement, would begin to praise his activity in the same offices that had drawn its criticism in 1884³⁶.

Thus, the political events that took place in the county of Arad during the first half of 1884 are edifying and to a great extent also apply for the entire national movement in Transylvania at the end of the nineteenth century. Common features included the causes that dictated individual and group behaviours of the Romanian elites, their divergent adherences to various political orientations, and the strategic re-positioning that often took place. Cases of pragmatic political compromise between certain members of the Romanian political class and the Hungarian parties were a constant hallmark of the period between 1881 and 1918, if one takes into account the fact that Romanian representatives with a governmental orientation were constantly elected to the Budapest Parliament during this time. The Romanian political life in late nineteenth century Hungary should also be regarded from this perspective if one aims to write a more objective and veridical historical account.

BIBLIOGRAPHY

Eppel 2004

Eppel M., *Vasile Mangra: activitatea politică 1875–1918*, Cluj-Napoca (2004).

Georgescu 1935

Georgescu I., *George Pop de Băsești: 60 de ani de lupte naționale ale românilor transilvăneni*, Oradea (1935).

Glück, Roșuț 1978

Glück E., Roșuț N., *Aradul și mișcarea memorandistă – colecție de documente*, vol. IV, Arad (1978).

Hitchins 1999

Hitchins K., *A nation affirmed: the Romanian national movement in Transylvania 1860–1914*, Bucharest (1999).

Josan 1997

Josan N., *Ioan Pușcariu (1824–1912): viața și activitatea*, Alba Iulia (1997).

Lupaș 1936

Lupaș O., *Figuri arădene: Mircea V. Stănescu*, Arad (1936).

³⁵ *Luminatorul* V (1884), no. 50, June 23th/July 5th.

³⁶ *Luminatorul* V (1884), no. 50, June 23th/July 5th.

Păcățian 2012
Păcățian T.V., *Un mecenat român: Dr. Iosif Gall*, (ed. Iudean, O.E.), Cluj-Napoca (2012).

Păcățian 1913
Păcățian T.V., *Cartea de aur sau Luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Sibiu (1913).

Popeangă 1978
Popeangă V., *Aradul, centru politic al luptei naționale din perioada dualismului (1867–1918)*, Timișoara (1978).

Pușcariu 2004
Pușcariu I., *Notițe despre întâmplări contemporane. Partea a II-a. Despre pasivitatea politică a românilor și urmările ei*, Bucharest (2004).

Rotariu *et al.* 1997
Rotariu T., Semenici M., Mureșan, C., *Recensământul din 1880. Transilvania*, Bucharest (1997).

Rotaru 1979
Rotaru L., Ioan Popovici-Desseanu: luptător pentru organizarea politică și promovarea culturală a românilor din părțile Aradului. *Mitropolia Banatului* 7–9 (1979), 478–480.

PRESS:

Gazeta Transilvaniei, Brașov (1884)
Luminatorul, Timișoara (1884)
Tribuna, Sibiu (1884)
Viitorul, Budapesta (1884)

SITUAȚIA PAROHILOR ORTODOXE ROMÂNE DIN EPARHIA ARADULUI RĂMASE ÎN BANATUL SÂRBESC ȘI POZIȚIA EPISCOPIEI ARĂDENE (1919–1923)

Maria Alexandra Pantea*

Cuvinte cheie: români, sârbi, Primul Război Mondial, pace, biserică, protopop, episcopie, diplomați, frontieră, preoți, învățători.

Keywords: Romanians, Serbians, the First World War, peace, church, deanery, diocese, diplomats, border, priests, teachers.

The Case of Romanian Orthodox Parishes from Diocese of Arad Left in Serbian Banat and the Orthodox Diocese of Arad's Points of View (1919–1923)

(Abstract)

The end of the First World War contributed to the fall of the Austrian-Hungarian dualist state and to the rising of new nations in the center of Europe. In this context, through the Paris's Peace Treaty, new frontiers were shaped, concluding in the separation of Banat region between Romania and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. In 1919 the Banat region was claimed both by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Romania, which generated a very complex issue, debated and solved by the greatest diplomats of the time. The Banat county had a diverse multiethnic population, being claimed both by the Romania and Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, equally winners in the First World War, fact that made this issue more difficult.

The representatives of the major political powers analyzed the Banat situation in February 1919 and came up with a series of proposals which produced the dissatisfaction of both Romanian and Serb diplomacy. Setting new borders between Romania and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was solved in August 10, 1920, when the Sèvres Treaty was signed, but its implementation has lasted several years and ended in 1924. Due to the new border lines, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes included more than 70 000 Romanians.

The historical resolutions of Paris regarding the frontiers between Romania and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes made the Diocese of Arad to engage in a series of activities due to the fact that several orthodox parishes laid beyond the Romanian frontiers. Such an example are the eight villages of Comloș Deanery with 15203 of Romanians. In this context Diocese of Arad, represented by Bishop Ioan I. Papp, consistorial secretary Vasile Goldiș, and many other political and cultural personalities stood up and engage in Banat's issue. Mihai Păcățean, Dean of Comloș and Arad's Diocese official, elaborated several reports describing the situation following the implementation of the decisions taken in Paris. He highlighted the fact that the orthodox's parishes outside the Romanian frontiers were isolated having serious communication problems because even the Post stopped working. Following the Paris decisions of the Great Powers, the Bishop of Arad, Ioan I. Papp, and several Arad's Diocese officials took actions both politically and religiously, by signing memoranda and reports to the Ruling Council and to Metropolitan of Sibiu aiming to allow the Romanians beyond the borders to form their own structures. In December 3/16, 1919, Bishop of Arad, Ioan I. Papp, wrote a letter to the "Most Venerable Metropolitan Consistory of Sibiu", emphasizing the fact that the solving the Romanians issue in Serbia can only be done diplomatically "through the country's government after hearing the opinion of the national-religious congress". During the same period, Mihai Păcățean asked the Ruling Council to financially intervene aiming to improve the life style of the Romanian priests from the Serbian Banat.

În 1919 ca urmare a prăbușirii Austro-Ungariei s-au produs modificări profunde în Europa Centrală, fapt ce a dus la trasarea unor noi granițe. În acest context Banatul a fost revendicat atât de Regatul Sârbo-Croato-Sloven, cât și de

România, fapt ce a făcut ca problema Banatului să fie una foarte complexă și să fie discutată și rezolvată de marii diplomați ai timpului. Considerat o zonă multiethnică și multiconfesională cu o populație diversă care aparținea mai multor etnii a fost revendicat atât de România, cât și de Regatul Sârbo-Croato-Sloven, ambele fiind state aflate în

* Universitatea de Vest „Vasile Goldis” Arad, mariapantea82@gmail.com

tabăra învingătorilor, fapt ce a făcut ca problema Banatului să fie și mai dificilă. În rezolvarea problemei Banatului un rol important a revenit diplomației franceze care considera că disputa dintre români și sârbi putea „provoca o situație de criză în Balcani”¹. În februarie reprezentanții marilor puteri au discutat situația Banatului și au venit cu o serie de propuneri care au trezit nemulțumirea atât a diplomației românești, cât și a celei sârbești. În cele din urmă delegații francezi au propus în 13 martie 1919 „o soluție de compromis” prin care se stabilea în „linii mari frontiera română-iugoslavă așa cum se prezintă ea și azi”². Problema trasării noii granițe dintre România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven s-a rezolvat în 10 august 1920, când a fost semnat acordul de la Sèvres, dar „delimitarea cu România decurgea încet astfel că s-a terminat definitiv abia la începutul anului 1924”³. Prin trasarea noilor granițe, în Regatul Sârbo-Croato-Sloven au rămas peste 70 000 de „apartenenți ai minorității naționale române”⁴.

În 1919 Eparhia Aradului a fost „puternic afectată din punct de vedere organizatoric”⁵ după trasarea liniei de demarcație dintre România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven. Deciziile luate la Paris în problema trasării granițelor dintre cele două state au determinat Episcopia Aradului să se implice într-o serie de activități, pentru că unele parohii aflate în jurisdicția sa rămăneau Serbiei. În această situație erau opt comune bisericești din Protopopiatul Comloș, Pustiniș, Chișoros, Toracul Mare și Mic, Ianchaid, Beba Veche, Ieca Română, Sacia Română. Potrivit documentelor în aceste localități din Protopopiatul Comloș rămase dincolo de linia de demarcație în 1919 erau 15.203 români. Episcopia Aradului, prin intermediul episcopului Ioan I. Papp, a secretarului consistorial Vasile Goldiș, dar și a altor personalități ale vieții politice și culturale, a luat poziție și s-a implicat în chestiunea Banatului, Episcopia fiind interesată de soarta credincioșilor rămași în Serbia. Episcopul Aradului, Ioan I. Papp, s-a implicat în problema trasării graniței pentru că avea un rol important în ierarhia bisericească, fiind, după decesul lui Vasile Mangra, locțiitor al mitropolitului, func-

ție pe care a deținut-o până în toamna anului 1919, când Nicolae Bălan a fost ales mitropolit al Ardealului. Un rol important a revenit protopopului Comloșului, Mihai Păcățean, care în 1919 era și funcționar al Episcopiei⁶ și a făcut o serie de rapoarte prin care a arătat situația creată ca urmare a punerii în practică a deciziilor luate la Paris. În 3/16 august episcopul Ioan I. Papp și protopopul Comloșului Mihai Păcățean l-au împuternicit pe administratorul protopopesc al Comloșului, Ștefan Cioroianu, ca pe baza „biletului de liberă trecere a frontierei să-ți poți exercita dreptul de organ de control asupra comunelor bisericești a căror credincioși nu pot rămâne fără legătură canonică cu arhierul lor legal”. A urmat vizita preotului din Comloș, Ștefan Cioroianu, care după ce s-a întors a realizat un raport ce a stat la baza demersurilor făcute de episcopie în lunile următoare. În raportul său Ștefan Cioroianu arată că sârbii l-au acuzat că colaborează cu preoții și învățătorii români rămași în Banatul sârbesc. Preotul mai arată că „opinia publică a presei sârbești este foc și pară contra românilor”⁷. Propune să se încheie un acord între biserica românească și cea sârbească și cere numirea unui preot care să raporteze periodic cele întâmplate în Serbia. În acest sens îl propune pe „părintele Magdu” din Ecica Română. Întors din Serbia constată că „școlile rămase la sârbi formează fortărețele românismului”⁸ și trebuie supravegheate cu cea mai mare atenție, fără a se tolera vreun amestec din afară. Plecând de la cele constatate de preotul Ștefan Cioroianu, în 24 august/6 septembrie 1919 protopopul trimite o scrisoare Consistoriului Diecezan Arad, arătând că după trasarea granițelor între români și sârbi „nu mai pot comunica” și nu mai poate să țină legătura „de o lună și mai bine” cu cele opt parohii din Protopopiatul Comloșului care au rămas în Banatul sârbesc. Mai arată că s-a ajuns în această situație dificilă și nu mai „funcționează poșta”⁹. Ca urmare a situației apărute în vara anului 1919 după stabilirea liniei de demarcație, Mihai Păcățean a făcut o serie de demersuri privind restabilirea legăturilor cu comunitățile românești rămase Serbiei. În acest sens a trimis Consiliului Dirigent din Sibiu o plângere, unde prezenta situația din Banat. Ca răspuns, Ioan

¹ Vasile Râmneanțu, *Istoria relațiilor româno-iugoslave în perioada interbelică*, Timișoara, Ed. Mirton (2007), 20.

² *Ibidem*.

³ Mircea Măran, *Românii din Banatul sârbesc în anii interbelici 1918–1941*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca (2012), 18.

⁴ *Ibidem*, 19.

⁵ Virgil Valca, *Cultură și spiritualitate românească în Arad în perioada interbelică 1919–1940*, Ed. Vasile Goldiș University Press, Arad (2005), 155.

⁶ Din 1917 a activat mai mult la Arad, fiind numit membru al Senatului bisericesc, iar de problemele administrative se ocupa preotul din Comloș, Ștefan Cioroianu care era administrator protopopesc iar în 1920 a fost numit protopop al Comloșului.

⁷ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale, Fond xerografii, dos. C. 32, f. 23.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, f. 1.

Lupaș, reprezentant al Consiliului Dirigent, șef al resortului cultelor și instrucțiunii publice, a trimis în 8 octombrie 1919 episcopului arădean Ioan I. Papp o scrisoare prin care arăta că linia a fost trasată arbitrar și „sfășie Banatul în două”. Mai cere ca în cazul în care împărțirea Banatului va rămâne definitivă să se realizeze o „consemnare amănunțită și exactă a parohiilor române rămase dincolo de linia de demarcație unde să se indice precis numărul sufletelor, starea materială a parohiilor și instituțiile culturale românești”¹⁰. Ioan Lupaș mai arată că așteaptă și o propunere privind modul în care pot fi organizați credincioșii, astfel încât să nu-și piardă cu „desăvârșire contactul” cu ierarhia Bisericii Ortodoxe Române.

În urma propunerii reprezentantului Consiliului Dirigent Ioan Lupaș, protopopul Mihai Păcățean a realizat o serie de rapoarte privind situația parohiilor rămase în Banatul sârbesc. Printre documentele păstrate în arhiva Arhiepiscopiei Aradului am identificat o evidență a comunelor bisericești care au rămas dincolo de linia de demarcație în 1919, dar și o consemnare a bunurilor parohiilor. Potrivit documentelor, în localitatea Beba Veche erau 1689 de români și activau trei preoți: Demitrie Blaga, de 59 de ani, era paroh și avea o vechime de 33, era văduv, Andrei Blaga, în etate 30 de ani, vechime 3 ani, era preot capelan și era căsătorit, Alexiu Chisvzan, în etate 40 ani, vechime 13 ani, era preot paroh. Pe lângă acești preoți activa și învățătorul Ioachim Munteanu. În localitate era o biserică ortodoxă românească evaluată la 16.000 coroane, o casă în valoare de 22.000 coroane, 78 de jugăre pământ al bisericii, evaluat la 55.000 coroane, o școală valorând 7000 de coroane, pământ al școlii, 3 jugăre, în valoare de 3000 de coroane. Averea mobilă și imobilă a bisericii era evaluată la 25.000 coroane, la care se mai adăugau fonduri și fundații care totalizau 15978 coroane și 43 de fileri, în timp ce bunurile școlii erau evaluate la 600 de coroane. În total bunurile parohiei ajungeau la 122.078 coroane și 43 de fileri.

O importantă comunitate românească a rămas și în Toracul Mic, unde în 1919 erau 3087 suflete păstorite de preoții Eugen Muntean, de 35 de ani, care avea o vechime 10 ani și era paroh și Stefan Petrovici, de 26 de ani, cu vechime de 2 ani și jumătate. Mai activau și învățătorii Nicolae Oncu, Elena Oncu, A. Talpoș, Demian Terlai. Potrivit datelor din conscripția realizată de protopopul Comloșului, în 1919 parohia avea o biserică evaluată la 20.000 coroane, 63 de jugăre pământ

bisericesc care valora 64.500 coroane, la care se mai adaugă 8 jugăre pământ al școlii care era evaluat la 8621 coroane, două edificii școlare, valorând 20.000 coroane. Averea materială a bisericii era de 10.000 coroane, la care se mai adăugau fonduri și fundații care aveau un capital de 20.335 coroane și 33 fileri. Averea școlii consta în bunuri materiale reprezentând 1000 de coroane la care se mai adaugă și fonduri și fundații cu un capital de 9686 coroane. În total averea parohiei raportată în 1919 era de 154.143 coroane și 75 fileri.

Potrivit documentelor din 1919, cea mai bogată comunitate era în Toracul Mare, unde activa ca preot paroh Gheorghe Tedor care avea o vechime de 26 de ani. Mai activau și învățătorii Iuliu Rasa și Teodor Starinovici. În localitate exista o biserică românească evaluată la 90.000 coroane, o casă parohială valorând 8.000 coroane, o casă pentru alte scopuri valorând 14.200 coroane, 64 de jugăre pământ bisericesc valorând 104.000 coroane, două edificii școlare în valoare de 14.000 coroane, 9 jugăre pământ al școlii valorând 12.800 coroane, la care se mai adaugă bunurile materiale ale bisericii de 43.000 coroane și bunurile școlii în valoare de 2.602 coroane și 33 de fileri și capitalul fondurilor și fundațiilor școlare care ajungea la 3183 coroane și 17 fileri. În total averea parohiei era de 310.754 coroane și 19 fileri.

Într-o situație și mai dificilă era parohia din Iancăhid, unde nu exista școală confesională. Aici au rămas 1.242 de români, păstoriți de Nicolae Raichici care avea 60 de ani și o vechime de 34, fiind administrator parohial. Potrivit conscripției din 1919, în localitate exista o biserică evaluată la 15.000 coroane, 37 de jugăre pământ bisericesc valorând 27.400 coroane, la care se mai adăugau 6 jugăre pământ școlar reprezentând 4.600 de coroane. Averea bisericii ajungea la 5.024 coroane și 31 fileri, în timp ce averea școlii era reprezentată de bunuri materiale valorând 160 de coroane. În total averea parohiei ajungea la 69.175 coroane și 31 fileri.

În Sarcia Română au rămas după trasarea liniei de demarcație 1.358 de suflete, păstorite de preot paroh Gherasim Andru, de 30 ani, cu vechime de 6 ani și activau și doi învățători, Ivan Rolar și Florica Bujor. Potrivit conscripției din 1919, în localitate era o biserică românească evaluată la 20.000 coroane, 37 de jugăre pământ al bisericii care valora 25.800 coroane, la care se mai adăugau 4 jugăre pământ al școlii valorând 3.200 coroane. Mai erau două edificii școlare care erau evaluate la 13.000 coroane și bunuri materiale ale bisericii care valorau 8.138 coroane și 10 fileri, la care se

¹⁰ AAORA, dos. 35 II-1914, f. 2657.

mai adăugau 5.439 coroane reprezentând venitul fondurilor și fundațiilor bisericești. Avere școlii consta în bunuri materiale în valoare de 1.577 coroane și 84 fileri și un capital de 160 coroane și 48 fileri. În total 77.316 coroane și 37 fileri.

În Pustiniș în 1919 erau 433 de suflete păstorite de preotul paroh Dimitrie Colta, de 73 de ani, cu vechime 46, iar învățător era Iuliu Giulan. Potrivit conscripției, în localitate era o biserică românească evaluată la suma de 10.000 coroane, 25 de jugăre pământ al bisericii valorând 7.200 coroane, o școală evaluată la 10.000 coroane, în timp ce bunurile materiale ale bisericii erau de 2.470 coroane și 46 fileri, iar capitalul fondurilor și fundațiilor era de 5.000 coroane, la care se mai adăugau bunurile materiale ale școlii de 500 de coroane. În total parohia avea în 1919 o avere de 35.170 coroane și 46 de fileri.

Cea mai numeroasă comunitate era în Ecica Română unde au rămas 3373 de români și activa ca administrator parohial Valeriu Magdu, în etate de 55 de ani, cu o vechime de 27 de ani și erau patru posturi învățătoarești, dintre care unul vacant. Activau ca învățători Valeria Magdu, Iuliu Magdu și Ștefan Alep¹¹. Potrivit conscripției din 1919 în localitate era o biserică românească evaluată la 38.000 coroane, la care se mai adaugă 32 de jugăre de pământ al bisericii valorând 52.800 coroane, o școală evaluată la 16.000 coroane și 4 jugăre de pământ în valoare de 8.915 coroane. Bunurile bisericii erau evaluate la 12.623 coroane la care se mai adaugă fondurile și fundațiile bisericești care erau de 30.362 coroane și 20 fileri. Avere școlii era de 988 coroane și 1461 de coroane reprezentând fondurile și fundațiile școlare. În total averea parohiei era de 161.149 coroane și 21 fileri¹².

O situația aparte era în localitatea Chisoros unde au rămas 578 de suflete dar încă din 1919 comunitatea se confrunta cu probleme dificile ca lipsa unui învățător roman. Comunitatea era păstorită de preotul Liviu Rada, în etate de 47 de ani, cu o vechime de 22. Potrivit conscripției din 1919, nu exista biserică, dar exista un capital de 1.600 de coroane la care se mai adăugau o casă parohială evaluată la 4.000 coroane, 2 jugăre pământ al parohiei evaluat la 2.540 coroane, la care se mai adaugă averea în bunuri materiale de 4.980 coroane și 11 fileri și fondurile și fundațiile care reprezentau 3087 coroane și 64 fileri. Bunurile școlare reprezentau 441 coroane. În total averea parohiei era de 16.648 coroane.

Pornind de la cele constatate, protopopul Mihai Păcățean și episcopul Ioan I. Papp au făcut, începând cu toamna anului 1919, o serie de demersuri pentru a îmbunătăți situația materială a preoților români și a învățătorilor rămași dincolo de linia de demarcație. În 12/25 septembrie 1919 a fost trimisă o cerere Consiliului Dirigent din Sibiu prin care se solicita distribuirea cincinalelor pentru preoții rămași la sârbi. Consiliul Dirigent a cerut în 8 octombrie 1919 realizarea unei consemnări despre parohiile noastre de dincolo de linia de demarcație, indicând numărul sufletelor, starea materială a parohiilor, instituțiile culturale românești și „izvoarele financiare de care sunt susținute”. Potrivit celor raportate de Mihai Păcățean, cele cerute de Consiliul Dirigent au fost realizate, iar pe data de 3/16 decembrie 1919 „ne-am exprimat opinia că organizarea și administrarea acelor credincioși se poate regula numai pe cale diplomatică de guvern după ascultarea Prea Sfântului Sinod episcopesc”¹³. Ca urmare a demersurilor făcute în plan politic de episcop și protopop, reprezentantul Consiliului Dirigent, Onisifor Ghibu, secretar general al resortului cultelor și instrucțiunii publice, a trimis în 26 decembrie 1919 o scrisoare Consistoriului Diecezan Arad, unde vorbea de ajutorarea preoților rămași dincolo de linia de demarcație, prin intervenția președintelui Consiliului Dirigent, Iuliu Maniu, care a cerut să se intervină la guvernul de la Belgrad pentru a „înlesni comunicare preoșimii noastre din Banat cu autoritățile bisericești garantând sârbilor rămași în România aceleași drepturi”¹⁴.

Demersurile începute de Mihai Păcățean au continuat atât pe linie bisericească, cât și administrativă, atât episcopul, cât și protopopul făcând o serie de demersuri care aveau ca scop îmbunătățirea situației preoților și a credincioșilor rămași în Banatul sârbesc. În 3/16 decembrie 1919 episcopul Aradului, Ioan I. Papp, a trimis o scrisoare Prea Venerabilului Consistoriu Mitropolitan din Sibiu, unde arăta că rezolvarea problemelor românilor din Serbia se poate face numai pe cale diplomatică „prin guvernul țării după ascultarea opiniei congresului național-bisericesc”. Demersuri a făcut și protopopul Mihai Păcățean, care în decembrie 1919 arăta că a rugat Veneratul Consistoriu Mitropolitan să intervină la guvernul țării „pentru a ne putea îngriji de administrarea credincioșilor noștri dar până azi nu am primit răspuns deci nu am luat nici o dispoziție cu atât mai vârtos am avut posibilitatea și dreptul garantat să putem subșterne

¹¹ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale, Fond xerografii, dos. C. 32, f. 12.

¹² *Ibidem*, f. 20.

¹³ *Ibidem*, f. 39.

¹⁴ *Ibidem*, f. 13.

corespondențe și raporturi oficioase cu numitele parohii”.

Problema divizării Banatului și a organizării românilor rămași dincolo de linia de demarcație a fost discutată în mai multe ședințe ale Consistoriului arădean din 1919. Potrivit raportului nr. 2507/1919, conducerea Episcopiei Aradului a intervenit și a cerut atât Venerabilului Consistor Mitropolitan, cât și Consiliului Dirigent să se îngrijească de situația românilor rămași dincolo de linia de demarcație. Demersurile Episcopiei arădene au determinat Consiliul Dirigent să discute despre situația românilor rămași dincolo și prin decizia nr. 17296 din 1919 acesta anunța Episcopia că s-au făcut „pași de lipsă la guvernul de la Belgrad însă fără nici un rezultat”¹⁵. În cele din urmă Consistoriul a decis în 1919 că în „afacerea credincioșilor din dreapta Mureșului vom interveni după ce se va regula așa numita linie Clemenceau”¹⁶. În raportul general al Consistoriului Arad privind activitatea pe anii 1918 și 1919 se arată situația din Protopopiatul Comloșului, iar administratorul protopopesc din Comloș, Ștefan Cioroianu, prin actul nr. 1532-919, a raportat că, în urma trasării liniei demarcaționale între români și sârbi, opt comune bisericești din protopopiatul B. Comloș au rămas în teritoriul sârbesc. În cele opt comune trăiau 15.203 români și erau „7 biserici, 10 preoți, 11 parohii sistematizate 14 învățători 18 posturi învățătoarești sistematizate cu 18 sale de învățământ deplin corespunzătoare 340 jugăre, 1172 stâneni pământ preoțesc sesional și pământ bisericesc 36 jugăre, 893 stâneni pământ școlar”¹⁷. În același raport se mai arată că s-a mai realizat și o evaluare a bunurilor parohiilor rămase dincolo de linia de demarcație și că „averile mobile și imobile fonduri și fundațiuni evaluate în bani dau suma totală de 946.436 coroane și 64 fileri”¹⁸.

În problema trasării graniței un rol important a revenit protopopului Comloșului, Mihai Păcățean, și administratorului protopopesc, preotul din Comloș, Ștefan Cioroianu. Mihai Păcățean a fost omul de încredere al episcopului Aradului și a semnat o serie de rapoarte privind situația românilor din parohiile banățene. Pentru meritele sale a fost ales în 1920 asesor referent al Senatului bisericesc din Consistoriul Arad, fapt ce a făcut ca scaunul

protopopesc din Comloș să rămână vacant și să fie ocupat de preotul paroh din Comloș, Ștefan Cioroianu, care a fost „intoduc în oficiu”¹⁹ în 30 ianuarie 1920²⁰.

În privința trasării graniței și a rezolvării problemelor cu care se confruntau românii bănățeni, episcopul Ioan I. Papp a fost susținut și de secretarul Episcopiei din Arad, Vasile Goldiș, care în 1919 s-a impus ca un important om politic al României Mari. Date interesante despre trasarea granițelor se regăsesc în corespondențele celor doi. În februarie 1919, în calitate de membru al Consiliul Dirigent²¹, acesta îl înștiința pe episcopul arădean de cele discutate la Paris de comisia militară a aliaților în privința trasării noilor granițe. Vasile Goldiș îl anunța pe episcop și de situația Banatului, considerând că „sârbii nu vor primi nimic”, dar amintea de pretențiile ungarilor asupra unei părți din Banat. Politicianul arădean își exprima speranța că în urma intervenției Reginei Maria la șefii delegațiilor engleză și franceză, Banatul să revină în totalitate României. Vasile Goldiș a avut mai multe intervenții în parlamentul de la București, prin care a cerut ca întreg Banatul să revină României. În iunie 1919 Vasile Goldiș a revenit cu noi date privind situația la frontiera de vest. În scrisoarea trimisă de Vasile Goldiș episcopului Ioan I. Papp se arată că veștile de la Paris nu sunt chiar bune și românii se confruntă cu mari greutăți, iar Clemenceau a devenit „dușman fățiș”. Analizând situația Banatului, Vasile Goldiș o consideră ca fiind „disperată”, pentru că România pierde Torontalul, care va reveni sârbilor, dar „mai pierdem Vârșeu și Biserica Albă cu toate comunele puternice românești ce le împresoară”. Politicianul arădean scoate în evidență poziția ardelenilor, care grupați în jurul Consiliul Dirigent au decis să nu facă parte din „nici un guvern care ar semna pacea cu pierderea Torontalului, a comunelor românești dinspre unguri și a clauzelor atât de jignitoare ce privesc suveranitatea statului și interesele lui economice”²².

¹⁹ *Protocolul ședințelor Sinodului eparhial din Dieceza ortodoxă română a Aradului ținute în 1921*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane (1921), 74.

²⁰ În raportul general al Consistoriului plenar ortodox român din Arad despre activitatea sa pe anul 1920 se arată la punctul 3 că „protopopiatul vacant al B-Comloșului s-a ocupat prin alegerea și numirea de protopresbiter pentru acest tract a Prea Onor. Domn Dr. Ștefan Cioroianu care a fost introdus în oficiu”.

²¹ Până în martie Vasile Goldiș a condus resortul cultelor, apoi a fost numit ministru fără portofoliu la București.

²² Vasile Goldiș, *Corespondență. (1888-1934) Scrisori trimise*, vol. I, Cluj-Napoca, Ed. Dacia (1992), 231.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Protocolul ședințelor Sinodului eparhial din Dieceza ortodoxă română a Aradului ținute în 1918-1920*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane (1920), 159.

¹⁷ *Ibidem*, p. 158.

¹⁸ *Ibidem*.

Ca urmare a demersurilor făcute de Episcopia Aradului, în 20 aprilie 1921 mitropolitul primat Miron Cristea trimite o scrisoare episcopului Ioan I. Papp, unde arată că „oficialitatea iugoslavă purcede în modul cel mai neuman și nedrept chiar și nelegal față de cetățenii din Banatul rămas Iugoslaviei care nu sunt sârbi”. Mitropolitul arată că sunt în pericol averile bisericești și școlare și cere intervenție pe cale diplomatică pentru apărarea intereselor noastre a „dreptății și a tratatului de pace de la Trianon”²³.

Situația românilor rămași dincolo de linia de demarcație s-a înrăutățit în perioada 1919–1923 pentru că în comunitățile românești a apărut o stare de dezordine, iar în urma măsurilor luate de autoritățile sârbe numeroși preoți și învățători au decis a se retrage în România. Datorită situației care s-a extins și în parohiile ce țineau de Episcopia Aradului în august 1922 episcopul Ioan I. Papp a fost anunțat de Consistoriul Mitropolitan despre plângerile trimise din Banatul Sârbesc în legătură cu părăsirea unor posturi de către preoții și învățătorii români care au cedat în fața presiunilor făcute de autorități și au trecut în Banatul românesc unde „ocupau alte funcții publice”²⁴. În document se arată că numeroase comune au rămas fără preoți și învățători, iar guvernul i-a înlocuit cu alții de origine sârbă, rusă sau bulgară. Un astfel de caz era în Toracul Mic unde din cele cinci posturi de învățători ale școlii confesionale române doar unul era ocupat de un învățător român în timp ce „două cadre aparțineau etniei sârbe, iar două etniei ruse”²⁵. Ținând cont de situația creată episcopul Ioan I. Papp l-a imputernicit pe protopopul Ștefan Cioroianu a vizita parohiile arădene care au rămas dincolo de linia de demarcație și a verifica situația constatând care sunt motivele pentru care preoții și învățătorii le-au abandonat „lasând poporul fără conducători”²⁶. Protopopului i se mai cere să constate dacă preoții și învățătorii sunt persecutați de stat și să se indice prin ce mijloace, astfel încât Episcopia Aradului să poată interveni „pe cale diplomatică pentru respectarea angajamentelor luate față de ocrotirea minorităților”²⁷.

Problemele românilor din Banatul sârbesc au fost dezbatute și în ședințele Sinodului Eparhial Arad. În ședința din 26 aprilie/9 mai 1921

primarul Timișoarei, Aurel Cosma, dar și membru al Senatului, a prezentat raportul consistorial nr. 369/1921 unde arată că în cercul Toracul-Mare, care în prezent „se află sub ocupație sârbească nu se poate alege nici deputați mireni nici cei din cler”²⁸ pentru sinodul eparhial, din cauză că autoritățile sârbești nu au permis nici adunarea preoților, nici a credincioșilor. În urma prezentării raportului Consistoriul a decis „a stărui și pe mai departe la forurile competente ca afacerea aceasta să se reguleze”, iar școlile și bisericile rămase dincolo de graniță să nu „sufere nici o împiedicare”²⁹.

Problema trasării noii granițe dintre România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven s-a rezolvat la nivel diplomatic în 10 august 1920, când a fost semnat acordul de la Sèvres, dar problemele comunităților românești rămase dincolo de linia de demarcație au continuat și au fost în atenția episcopiei arădene. Demersurile episcopului au continuat și în 24 septembrie 1921 a trimis o scrisoare Consistoriului Mitropolitan din Sibiu: „Rugăm respectos pe Prea Venerabilul Consistoriu Mitropolitan să binevoiască a solicita la guvernatori asigurarea dreptului bisericii noastre bazat pe principiul de reciprocitate de a se putea îngriji liber și neconturbat de administrarea acelor credincioși cu cât unele comune bisericești au rămas fără preot și învățător iar corespondența cu acele comune este aproape imposibilă sau se poate face cu greutate”³⁰.

În 1920–1921, ca urmare a demersurilor făcute atât de conducerea Bisericii Ortodoxe Române, cât și de clasa politică, problema Banatului a devenit una prioritară pentru diplomația românească și sârbească, care au contribuit la formarea Miciei Antante, apoi în 1921 a fost semnat Tratatul de Alianță definitivă dintre România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, creându-se astfel condiții favorabile pentru rezolvarea problemelor românilor rămași în Banatul sârbesc. Ca urmare a demersurilor făcute în plan diplomatic, în 1921 guvernul de la Belgrad „și-a luat sarcina de a analiza problema bisericească – școlară în Banat și de a purta tratative cu partea românească în scopul încheierii unui acord pe această temă”³¹ Trasarea graniței de către marile puteri a determinat nemulțumirea atât a României, cât și a Regatului Sârbo-Croato-Sloven, fapt ce a făcut ca în anii care au urmat să înceapă o

²³ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale, Fond *xerografii*, dos. C. 32, f. 37.

²⁴ Vasile Pop, Vsile Popeangă, *Episcopia Aradului în vremuri de răscruce 1918–1940*, Arad, Ed. Episcopiei (2006), 126

²⁵ Gligor Popi, *Parohia și biserica din Toracul Mic*, Novisad (2001), 175.

²⁶ Vasile Pop, Vasile Popeangă, *op. cit.*, 126.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ AAORA, dos. 35 II–1914, f. 2570.

²⁹ *Protocolul ședințelor Sinodului eparhial din Dieceza ortodoxă română a Aradului ținute în 1921*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane (1921), 29.

³⁰ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale, Fond *xerografii*, dos. C. 32, f. 42.

³¹ Mircea Măran, *op. cit.*, 23.

perioadă de negocieri, „căutări și rezolvări pașnice, parcurse în spațiu și timp prin convorbiri reciproce avantajoase”³².

În urma acestor demersuri românii au fost integrați în granițele unui stat străin, dar li s-au asigurat unele drepturi și au putut a-și crea societăți

³² Stelian Mândruș, *Stabilirea frontierei Banatului după Primul Război Mondial (1918–1924). Impact și consecințe*, în *SIB*, XXIII-XXV, Ed. Universității de Vest, Timișoara (2001), 135.

culturale prin care să își cultive identitate națională. Din 1923 a început o perioadă de reorganizare a românilor lucrare care a fost opera preoților care au rămas și au jucat un rol important în organizarea comunităților românești. Istoricul Mircea Măran, bun cunoscător al problemei, consideră că în această perioadă „clerul a jucat un rol crucial în viața social politică și economică”³³.

³³ Mircea Măran, *op. cit.*, 23.

ASPECTE PRIVIND CIRCULAȚIA RUTIERĂ DE PERSOANE ÎN REȘIȚA, ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Babeu Ana-Carina¹

Cuvinte cheie: circulație rutieră, Reșița, educație rutieră, autovehicul, accident, amenzi.

Keywords: road traffic, Reșița, education road, vehicle, accident, fines.

Aspects on Road Traffic People in Reșița in the Interwar Period

(Abstract)

Road traffic brings to three elements: the road, the vehicle and the driver, who reported in time and space can provide a assemblies mentality, lifestyle and behavior of a population. Through these measures, the foundations of education Resita road that residents had to learn (either driver or pedestrian) and the first step in this direction was precisely empowerment. By means of transport used focus is on accessibility (can travel to areas where the train could not penetrat). Building roads, bridges widening allow communication lines. Thus, the development of road transport in Resita community in the interwar period reveals a flexible, dynamic and open to new opportunities.

Circulația rutieră aduce în prim plan trei elemente: drumul, autovehiculul și conducătorul auto, care raportate în timp și spațiu pot oferi o imagine de ansamblu asupra mentalității, modului de viață și de comportament al unei populații.

Dezvoltarea economică a Banatului din secolul al XIX-lea a determinat o impulsioneare a căilor de comunicație, transportul rutier cunoscând o evoluție semnificativă în ceea ce privește îmbunătățirea mijloacelor de transport, cât și a suportului fizic al acestora (drumul). Deplasarea persoanelor s-a realizat de-a lungul timpului prin mijloace de transport cu tracțiune animală (căruță, trăsură). La jumătatea secolului al XIX-lea mijloacele de transport se diversifică, dar este folosită tot tracțiunea animală, astfel, în aproape toate orașele bănățene se folosesc omnibuse. Apariția tramvaiului în Timișoara în anul 1869, inițial tot cu tracțiune animală, este determinată de construirea căilor ferate, în special a liniei ferate Timișoara-Jimbolia- Seghedin în anul 1857.¹ La sfârșitul secolului al XIX-lea electrificarea transportului se concretizează prin utilizarea tramvaiului electric și dezvoltarea automobilelor. Suportul fizic al mijloacelor de transport, drumul, se îmbunătățește

prin folosirea unui nou material, asfaltul. În prima parte a secolului XX, se continuă dezvoltarea transportului rutier în orașele bănățene, cu diverse particularități.

Astfel, localitatea Reșița situată la poalele munților Semenici și la confluența pârâului Doman cu râul Bârzava, este atestată oficial într-un registru turcesc de impozite din anul 1673, sub numele „*Reszinitza*”². Altă denumire, și anume „*Resicza*” apare în scrierile de călătorie ale italianului Luigi Fernando Marsigli, în anii 1690–1700³. În anul 1758, alături de vechea așezare Resitza Kamerală sau Olah Resitza (Reșița Română) este menționată Nemet Resicza sau Resiczabanya (Reșița Montană). În secolul XX, mai exact în anul 1919, se utilizează oficial denumirea „*Recita*”, după numele izvorului „*Rece*” din Valea Domanului, iar în 24 decembrie 1925, comuna rurală „*Recita*” este declarată comună urbană sub numele „*Reșița*”⁴.

Până în secolul al XVIII-lea ocupațiile de bază ale locuitorilor din Reșița Română erau creșterea animalelor și agricultura. Însă, datorită descoperirii zăcămintelor cu minereuri de fier la Ogașul Popii, la Tâlva Țapului (între Călnic și Lupac),

¹ Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, Str. Șesul Roșu, nr. 12, Caransebeș, carina_babeu@yahoo.com

² Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timiș. Monografie*, Timișoara (1998), 166.

³ Bodó Barna, *Ghid Cronologic pentru orașele bănățene*, Timișoara (2007), 28.

⁴ Gheorghe Molin, *Monografia orașului Reșița, Uzinelor și Domeniilor*, Reșița, (1926), 6.

⁵ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond: *Primăria orașului Reșița*, dos. 1/1948, inv. 48, 6.

a calcarului de pe Dealul Crucii, a pădurilor din jurul Reșiței, ce puteau asigura producția de material de bocșe (combustibil de bază folosit în industrie), dar și datorită râului Bârzava, ale cărui căderi de apă puteau pune în funcțiune instalații industriale și puteau asigura și un mijloc de transport ieftin al lemnului, Habsburgii au hotărât, în anul 1769, să mute centrul industrial de la Bocșa la Reșița⁵.

La 3 iulie 1771, se inaugurează primele două furnale la Reșița, ulterior aici dezvoltându-se Uzinele Reșița. Treptat, Reșița se transformă într-un important centru industrial, cunoscând mai multe etape: perioada 1771–1854 când funcționau uzinele Reșița ca proprietate feudală a Curții Imperiale de la Viena. Sub impulsul revoluției industriale, va fi cunoscută perioada STEG. Perioada interbelică coincide cu înființarea Societății Anonime Uzinele de Fier și Domeniile din Reșița.

Un efect pozitiv al industrializării Reșiței a fost și dezvoltarea transportului. Dacă acesta, inițial era îndreptat spre interese industriale, ulterior se va extinde și asupra persoanelor, mărfurilor, poștei. Perioada interbelică a fost una benefică pentru dezvoltarea transportului, îndeosebi cel rutier. În acest sens, un rol important l-a avut legislația, astfel la 28 august 1921 a intrat în vigoare legea privitoare la circulația autovehiculelor, prin care se aduceau precizări cu condițiile de bază ale circulației automobilelor⁶. Tendințele de încadrare a României în modernitate s-a concretizat prin aderarea României la Convenția Internațională pentru Circulația Autovehiculelor⁷ ratificată la 15.05.1929, reprezentând și o primă armonizare a legislației rutiere române. Maturizarea legislației rutiere are loc în anul 1929 când se pune în prim plan siguranța conducătorilor auto și a pietonilor prin Legea 213 din 22.10.1929, privind circulația pe drumurile publice ce conținea prevederi referitoare la interzicerea circulației automobilelor care prezentau o stare tehnică necorespunzătoare⁸. În spiritul unui transport civilizat și modern, se publică la 10 ianuarie 1931, Regulamentul pentru aplicarea legii circulației pe drumurile publice, iar la 31 mai 1935 este promulgată Legea pentru aderarea la Convențiile pentru verificarea semnalizării rutiere, la regimul fiscal pentru automobile și la aranjamentul dintre autoritățile vamale⁹.

Pe lângă o legislație flexibilă și mobilă, ce susținea realitățile rutiere, era necesară o susținere pe plan local a elementelor ce stăteau la baza transport rutier în condiții legale și civilizate.

Astfel, conform unui extras din regulamentul de organizare și funcționare al orașului Reșița din anul 1933, autoritatea locală reprezentată prin Primăria Reșița se implica activ prin serviciul tehnic la asigurarea condițiilor pentru transportul rutier¹⁰. Dintre atribuțiile acestui serviciu se numărau: întreținerea drumurilor comunale, a podurilor, asfalturilor, deschiderea, închiderea și alinierea străzilor, iluminarea străzilor. Era desemnată o persoană responsabilă, picherul orașului ce supraveghea lucrările de construire și întreținere a drumurilor, controlul porțiunilor de drumuri, avea obligația de a controla cel puțin o dată pe săptămână străzile Reșiței. Se constata modul de curățare al drumurilor, șanțurilor și terasamentelor de la marginile șoselelor. Stricăciunile și defecțiunile erau raportate șefului de serviciu tehnic.

Conform unui plan de situație al orașului Reșița, întocmit în anul 1937 figurează străzile importante ce puteau asigura un transport rutier¹¹: Calea Libertății, B-dul Regina Maria, B-dul Regele Ferdinand, Calea Principesa Elisabeta, Calea Carmen Sylva, Calea General Dragalina, Calea Dorobanților. Interesul manifestat pentru îmbunătățirea modului de circulație rutieră s-a concretizat în anul 1937, când pe baza unui contract semnat între Primăria Reșița și Societatea U.D.R., s-a construit peste râul Bârzava la întretăierea acestuia cu Calea Libertății, un pod de șosea, din oțel laminat, prevăzut cu trotuare¹². La inaugurarea acestui pod, în 28 august 1938, au participat 58 de proprietari de autovehicule¹³. Tot în anul 1937, în corespondența purtată între Primăria Reșița cu alte instituții abilitate, precum Serviciul Județean de Drumuri Caraș, Prefectura Județului Caraș s-a pus în discuție un proiect cu privire la amenajarea străzilor Berzavei și Pe Vale din Reșița, ce urma să cuprindă împietruirea străzilor nepavate, repararea trotuarelor de asfalt și construirea unor trotuare din pavele¹⁴.

Participanții la traficul rutier erau conducătorii de automobile, motociclete, căruțe, autotaxiuri, biciclete, autobuze. Conform unei statistici

⁵ *Schiță monografică a S.C. C.S.R. S.A. la 225 de ani de Siderurgie la Reșița, 1771–1996*, Reșița, (1996), 45.

⁶ *Monitorul Oficial*, nr. 117 din 28 august 1921, 4614–4621.

⁷ *Ibidem*, nr. 104 din 15 mai 1929, partea a-II-a, 5606.

⁸ *Ibidem*, nr. 236 din 22 octombrie 1929, 8062–8071.

⁹ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond *Prefectura jud. Caraș*, dos. 18/1931, 280–292.

¹⁰ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond: *Primăria orașului Reșița*, dos. 3/1933, 60–65.

¹¹ *Ibidem*, dos. 5/1937, 9.

¹² *Ibidem*, 7.

¹³ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond *Comisariatul de Poliție Reșița*, dos. 100/1938, 277.

¹⁴ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond *Serviciul Județean de Drumuri Caraș*, dos. 2/1937, 8 v.

din anul 1935, în Reșița figurau 79 de proprietari de automobile¹⁵, pentru ca în anul 1938 numărul acestora să ajungă la 85¹⁶. Dintre acestea, 6 automobile erau în proprietatea Societății U.D.R. Mărcile cele mai întâlnite erau Ford, Opel, Fiat. Mărcile Steyr și Chrysler sunt menționate cu ocazia întocmirii unor note explicative referitoare la cheltuielile efectuate cu ocazia șederii familiei administratorului delegat Max Auschnit la Vila Clause din Văliug, în perioada 14.07–2.09.1933. Pentru cursele efectuate cu automobilul Chrysler în perioada iulie-august 1933 pe o distanță de 1178 km s-au consumat 352 kg benzină costul fiind de 4576 lei și 17 kg ulei în valoare de 1290 lei. Pentru cursele efectuate cu mașina Steyr în perioada iulie-septembrie 1933, pe o distanță de 2335 km s-au cheltuit 466 kg benzină în valoare de 6.058 lei, 6 kg de ulei cu costul de 455 lei, cheltuielile de întreținere reprezentând 6916 lei. Este menționat salariul șoferului pe luna august ce reprezenta 4.500 lei¹⁷. În ceea ce privește plata impozitelor pentru automobile pe trimestrul I 1933–1934, se plătea pentru Chrysler Imperial cu nr. 48 Orv. suma de 2000 lei, pentru Chrysler cu nr. 150 Orv. suma de 1500, iar pentru Steyer cu nr. 74 Orv. suma de 2000 lei¹⁸. O modalitate de achiziționare a automobilelor se realiza prin reprezentanță, așa cum a fost în cazul fabricii „Margina–Reșița. Distilăriile de lemn unite SAR Administrația Fabricii Reșița” care comunică Poliției Reșița cumpărarea de la firma Martin Baum&Co, reprezentant al „General Motors Continental S.A. Antwerpen” o mașină Opel, tip închis, Pullmann Sedan, 36 Hp, motorul cu nr. 40989, nr. șasiu 120.1514, cu nr. de înmatriculare 247 Orv.(indicativul reședinței de jude – Oravița)¹⁹.

În privința motocicletelor, numărul acestora se ridica la 87 în anul 1938²⁰. Se menționează marca Harley-Davidson cu ataș, ce era în proprietatea Societății U.D.R. Tot datorită notelor explicative referitoare la cheltuielile efectuate cu ocazia șederii familiei administratorului delegat Max Auschnit la Vila Clause, în perioada 14.07–2.09.1933, se menționează curse zilnice de la Vila Clause – Reșița cu motocicletă, pentru transportul scrisorilor și alimentelor. Pentru o distanță de 3413 km s-a cheltuit

suma de 5333 lei pentru benzină, 3418 lei pentru ulei, iar salariul conducătorului de motocicletă era de 2523 lei²¹. Rolul motocicletei nu era doar utilitar, ci și de agrement. Astfel, în 30 august 1936 se obține o autorizație de către Societatea Sportivă a U.D.R. Uzinele de Fier și Domeniile Reșița din partea Comisariatului de Poliție Reșița cu privire la desfășurarea unui concurs de motociclete, la care urmau să participe 25–30 de concurenți, pe drumurile UDR de la bariera orașului str. Golului cu sosirea la Căminul Muncitorilor din str. Carmen Sylva, nr. 44²².

Mijlocul de transport preferat de reșițeni a fost bicicleta, întrucât achiziționarea acesteia, prețul de cumpărare cât și costurile de întreținere erau accesibile. Bicicletele erau achiziționate din prăvălii, așa cum era cea a d-lui Markovszky²³ și a d-lui Kardos²⁴. Mărcile de biciclete ce circulau pe străzile Reșiței erau diverse: Styria, Waffennrad, Puch, Bavaria, Cursier, Mars, Iris, Opel, Excelsior, Globus, Brezden, Veltrod, Majestik, Merkur, Wanderer, Drumos, Wittler, Adler, Diana, Hunter. Prețul unei biciclete marca Hunter era de 1500 lei.

Transportul public în comun era deservit, în anul 1936, de 2 autobuze ce asigurau transport extern, Reșița–Oravița, dar și intern, pe străzile celor două orașe²⁵. Transportul public privat era asigurat de „taxicouri” (trăsuri cu regim de taxi). În anul 1938 sunt menționați 17 proprietari de auto-taxiuri, din care 2 proprietari dețineau autobuzuri-taxi²⁶.

Efectul negativ al transportului rutier de persoane nu a întârziat să apară; accidente de circulație erau cauzate, îndeosebi de: neutilizarea farurilor pe timp de noapte „...Maresch Anton a circulat noaptea cu bicicleta nr. 708 Orv Reșița, fără lampă...”²⁷, lumina puternică a farurilor, conducerea autovehiculului fără permis, nerespectarea legilor circulației, nerespectarea semnelor de circulație, viteza nereglementară „...accident de circulație între automobilul dr. Ioan Popovici și trăsura săteanului Muselin Matei, la bifurcația străzilor Libertății cu Mihai Viteazul în Reșița. Conducătorul automobilului a mers cu viteză nepermisă, caii trăsuri au putut fi opriți la timp...”²⁸, neglijența șoferilor sau

¹⁵ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond *Comisariatul de Poliție Reșița*, dos. 35/1936, 779.

¹⁶ *Ibidem*, dos. 100/1938, 205.

¹⁷ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond *Uzinele de Fier și Domeniile Reșița S.A.*, inv. 1605, dos. 33/1933, 2.

¹⁸ *Ibidem*, 26.

¹⁹ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond *Comisariatul de Poliție Reșița*, dos. 35/1936, 604.

²⁰ *Ibidem*, dos. 100/1938, 205.

²¹ S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond *Uzinele de Fier și Domeniile Reșița S.A.*, inv. 1605, dos. 33/1933, 2.

²² S.J.A.N. Caraș-Severin, Fond *Comisariatul de Poliție Reșița*, dos. 35/1936, 592.

²³ *Ibidem*, 438.

²⁴ *Ibidem*, 440.

²⁵ *Ibidem*, 726.

²⁶ *Ibidem*, dos. 100/1938, 202.

²⁷ *Ibidem*, dos. 67/1937, 295.

²⁸ *Ibidem*, dos. 100/1938, 33.

a pietonilor, starea de ebrietate, defecțiunea tehnică a autovehiculelor „.....cauza accidentului a fost patinarea mașinii, știut fiind faptul că Fordurile nu au stabilitate la partea dinapoi când terenul este umed sau foarte îngust...”²⁹.

Conform unei statistici privind accidentele de circulație pe anul 1936 în orașul Reșița au fost înregistrate 7 accidente de circulație, dintre care 2 au fost mortale. În data de 27.10.1936 s-a constatat decesul unei fete de 3 ani, care a fost nesupravegheată și a fost lovită de un taxi, pe strada Libertății, iar în data de 12.06.1936 un gardian public a fost lovit de un taxi condus un șofer în stare de ebrietate³⁰. Din cele 7 accidente, 4 au fost provocate de taxiuri, 1 de motocicletă, 1 de bicicletă, 1 de un autovehicul particular. Cauzele au fost neglijența șoferilor, a pietonilor, starea de ebrietate a unui șofer. Daunele au fost fie de natură fizică (rănirea sau decesul participanților la trafic), fie materială (avarierea autovehiculelor).

Colaborarea dintre autoritățile locale, precum Prefectura județului Caraș, Primăria Reșița, Poliția de Reședință Oravița, Poliția Reșița s-a concretizat prin acțiuni de popularizare privind cunoașterea, respectarea și aplicarea corectă a regulamentelor de circulație. În acest sens, au fost emise ordine, publicații în vederea conștientizării populației asupra importanței respectării regulamentelor de circulație.

Măsurile vizau obligativitatea utilizării farurilor pe timp de noapte, montarea unor faruri cu becuri colorate cu albastru, reducerea vitezei și micșorarea luminii farurilor pentru a evita reacția imprevizibilă a animalelor de tracțiune. Se verifica până și modul de achiziționare a acestora, ce trebuia să se efectueze din comerț și nu prin intermediul autorităților³¹. Refuzul Ministerului de Interne de a aproba înființarea unei comisii pentru examinarea candidaților amatori pentru obținerea permisului de conducere a autovehiculelor, la sediul Poliției din Oravița sau Reșița, demonstrează strictețea cu care era tratat acest examen. Astfel, acordarea permiselor de circulație se realiza pe baza unui examen de „cestiune” la Chestura Poliției din Timișoara³². Nu doar conducătorii de automobile beneficiau de permise, ci și bicicliștii. Permisul de bicicletă cuprindea numele proprietarului, localitatea, domiciliul, acordul scris din partea autorităților „... are voie a circula cu bicicleta”, nr. de ordine, nr. de fabrică al scheletului inferior, data eliberării, insti-

tuția abilitată (Poliția), iar pe verso era un timbru fiscal și ștampila instituției care elibera permisul³³. Pentru evitarea accidentelor datorate unor defecțiuni tehnice, revizuirile autovehiculelor erau anuale și obligatorii. În caz de neprezentare la revizie, se anulau permisele de circulație și proprietarii erau chemați în judecată. Actele necesare revizuirii automobilului erau: permisul de circulație, permisul fiscal pentru șoferii de taxi și autobuze, polițele de asigurare cu taxele plătite³⁴. În privința taxelor, proprietarii de autovehicule apelau la diverse subterfugii, pentru a se eschiva de plata acestora. În astfel de condiții, se va interzice scoaterea autovehiculului din circulație în mod provizoriu, pentru că cererile în acest sens erau formale și se circula în realitate, evitându-se plata taxelor.

Cea mai uzuală metodă de reducere a accidentelor era amenda. Pentru conducerea vehiculelor cu tracțiune mecanică, automobile sau motociclete fără permis de circulație se prevedea o amendă cuprinsă între 4000–10000 lei, iar pentru proprietarii vehiculelor care acceptau să fie conduse de persoane fără permis se prevedea o amendă de 20000 lei³⁵. Bicicliștii care nu dețineau tăblițe cu nr. de ordine și localitatea de domiciliu erau chemați în judecată. Amenda pentru circularea fără faruri aprinse pe timp de noapte cuprindea suma de 200 lei. Pentru depășirea vitezei regulamentare amenda minimă era de 200 lei „Marcel Francisc a condus automobilul 168 Orv. prin orașul Reșița și a depășit maximum de viteză, circulând între 50–60 km/oră”³⁶. Dacă amenda minimă, reprezentând 200 lei, nu se plătea pe loc la Percepția de Stat Reșița sau se refuza plata acesteia, contravenientul era chemat în judecată, iar amenda maximă ce trebuia plătită era de 1000 lei³⁷.

Prin toate aceste măsuri, se pun bazele unei educații rutiere pe care locuitorii Reșiței trebuiau să o însușească (fie conducător auto, fie pieton), iar primul pas în acest sens era tocmai responsabilizarea acestora. Prin mijloacele de transport utilizate se pune accent pe accesibilitate (se poate circula în zone în care nu se putea pătrunde cu trenul, de ex.). Construirea, amenajarea drumurilor, podurilor au permis lărgirea căilor de comunicație. Astfel, dezvoltarea transportului rutier în Reșița în perioada interbelică dezvăluie o comunitate flexibilă, dinamică, deschisă la noi oportunități.

³³ *Ibidem*, 88.

³⁴ *Ibidem*, dos. 100/1938, 204.

³⁵ *Ibidem*, dos. 35/1936, 285.

³⁶ *Ibidem*, 546.

³⁷ *Ibidem*, 296.

²⁹ *Ibidem*, dos. 67/1937, 334.

³⁰ *Ibidem*, dos. 35/1936, 779.

³¹ *Ibidem*, 511.

³² *Ibidem*, 437.

DELICATESE, POLITICĂ ȘI DESIGN DE VITRINE ÎN TIMIȘOARA INTERBELICĂ: FRANCISC BRANISLAV MIRCSETICS (1897–1983)

Zoran Marcov*, Nicoleta Demian**

Cuvinte cheie: comerciantul Francisc Branislav Mircsetics, decorator de vitrine, diplome și medalii, expoziții și concursuri de vitrine, Cercul Tineretului Sârb din Timișoara, colecția Muzeului Național al Banatului.

Keywords: Francisc Branislav Mircsetics tradesman, glass case decorator, diplomas and medals, exhibitions and glass case contests, Serbian Youth Society from Timișoara, National Museum of Banat Collection.

Dainties, Politics and Glass Case Design in interwar Timișoara: Francisc Branislav Mircsetics (1897–1983) (Abstract)

In October 1982 the former tradesman and glass case decorator of Timișoara Francisc Branislav Mircsetics donated to Museum of Banat from Timișoara an interesting personal collection composed of eleven pieces of museum interest catalogued in the History collection and Medal collection of the institution. In the History Collection catalogue there were registered four diplomas and five photographs, while a medal and a photograph were included in the Medal Collection catalogue. These pieces, published in detail in the present study, constituted the starting point of the documentation about F. B. Mircsetics.

Mircsetics was born in Timișoara, on the 4th of October 1897, in a tradesmen family. He graduated Primary School in Hungarian and Serbian languages and then he graduated the three years Middle School and a one year Trade Course in Timișoara. In 1912 he left for Berlin where he attended and graduated in May 1913 the Glass case Decorator Course called "Das Schaufenster". He worked as an apprentice and then as a tradesman assistant at famous colonial goods and dainties firms from Timișoara: „Julius Galgon”, „Burghardt Zsuzsi” and „Babcsányi Ferenc”. In 1929 he opened his own business with colonial goods and dainties inside Makri House from Timișoara (Cetate/Fortress), firm that worked for almost a decade.

Complex and eccentric personality, Mircsetics remained in the memory of his contemporaries through the controversies related to his economic activity and his inter-war political activity. His socio-political activity was strongly connected to the life of the Serbian community from Timișoara, although Mircsetics barely expressed himself in Serbian language. At the beginning of the 30's of the last century, F. B. Mircsetics was elected president of the Serbian Youth Society from Timișoara, and in the spring of 1934 was elected in the leading structures of the Regnicolar Party of the Serbian People from Romania.

F. B. Mircsetics remained popular till nowadays especially through his participation at the glass case contests and exhibitions organized in inter-war Timișoara. In September 1923, the young tradesman assistant and decorator got the First Prize and the Honor Diploma at the glass case arranging contest organized within the Sample Fair of Banat from Timișoara. Two years later, in September 1925, under the aegis of Chamber of Commerce and Industry from Timișoara, Mircsetics taught a four month course for the young glass case decorators, at which participated 30 persons. The course was completed with a glass case exhibition held at the Military Casino from Timișoara. In May 1934, on the occasion of the contests organized within "Timișoara's Week", Mircsetics participated at two of the contests: the glass case and the glass case lighting contests. He got diplomas and prizes at both contests. The most important prize was the golden medal awarded at the glass case contest for the arrangement "The picnic of the dwarfs in the forest".

In the years that followed the Second World War, Mircsetics led a modest life, being marginalized by the communist authorities. He was not married and had no offspring. He resided with his sister in an apartment on Mărășești Street in the quarter Cetate (Fortress) from Timișoara. He died in Timișoara on the 26th of December 1983, being buried in the cemetery from Lipovei Road.

Francisc Branislav Mircsetics – comerciant de produse coloniale și delicate

Integrată în România Mare, în urma Conferinței de Pace de la Paris din anul 1919, Timișoara traversează în perioada interbelică

* Muzeul Național al Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300 002; markovzoran@yahoo.com.

** Muzeul Național al Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300 002; nicoleta.demian@muzeulbanatului.ro.

o etapă de remarcabil progres economic, edilitar, spiritual și cultural. În viața economică a urbei de pe malurile Begăi un rol important l-au avut comercianții și meșteșugarii, adică micii întreprinzători, care proveneau din rândurile tuturor naționalităților locuitoare ale orașului. Totuși, o situație aparte se înregistra în cazul comunității sârbe din Timișoara, minoritate etnică ce se confrunta încă din a doua jumătate a sec. al XIX-lea cu o scădere din ce în ce mai accentuată în plan demografic, fapt ilustrat și în sectorul economic, cu precădere în mediul comercial¹.

Dintre comercianții sârbi care au activat în perioada interbelică în Timișoara, unul cu siguranță a făcut notă discordantă, datorită excentricității de care a dat dovadă în decursul vieții, dar și datorită controverselor legate de activitatea sa economică și mai ales politică, desfășurate până la începutul celui de-al Doilea Război Mondial. Este vorba de Francisc Branislav Mircsetics (Pl. I.1), comerciant timișorean și decorator de vitrine atestat, care, deși se exprima greu în lb. sârbă, a susținut în permanență faptul că aparține acestei minorități etnice, participând activ la viața comunității sârbe din Timișoara interbelică².

Francisc Branislav Mircsetics (*Mircetici* în lb. română, *Mircetić* în lb. sârbă) s-a născut la Timișoara în 4 octombrie 1897, într-o familie de comercianți. Conform celor declarate de el însuși, familia s-a stabilit în Timișoara chiar în anul nașterii sale, în 1897³. Din matricolele parohiale ale Catedralei Ortodoxe Sârbe din Timișoara (Cetate), cu hramul Înălțarea Domnului, reiese faptul că Francisc B. Mircsetics a fost botezat în rit ortodox în 16 octombrie 1897⁴. Aceleași documente ne oferă date prețioase despre familia Mircsetics la sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX. Francisc a fost primul copil al familiei. Mama sa, Maria (născută Moț), a mai născut două fiice: Melania, născută în 14 august 1898⁵, care s-a stins după o singură zi de viață⁶ și Iuliana, născută în 6 noiembrie 1899⁷. Tatăl lui Francisc, Iosif Mircsetics, s-a născut la Novi Sad în anul 1862 și a activat ca hangiu și cârciumar. A decedat la Timișoara

în 28 iunie 1900, la vârsta de doar 38 de ani⁸. Matricolele parohiale ne oferă și singurele informații despre bunicii pe linia paternă ai lui Mircsetics. Despre bunicul său, Svetozar Mircsetics, căsătorit cu Iuliana Bočanović, aflăm că a fost croitor⁹.

Mircsetics a terminat școala primară în lb. maghiară și sârbă, apoi a absolvit școala medie de trei ani și un curs comercial de un an, toate instituțiile de învățământ fiind urmate în Timișoara. În anul 1911 a devenit ucenic în cadrul firmei de coloniale „Iulius Galgon”¹⁰ din Timișoara, unde pe lângă îndeplinirea sarcinilor de serviciu și-a descoperit înclinația și talentul în aranjarea vitrinelor¹¹, îndeletnicire care îi va aduce în timp numeroase satisfacții, atât din punct de vedere profesional, cât și financiar. În anul 1912 Mircsetics a plecat la Berlin, unde a frecventat cursul comercial-academic dedicat tinerilor comercianți, care vroiau să învețe arta decorării vitrinelor. La acest curs au participat două sute de tineri, dar dintre aceștia doar patru au obținut diploma de absolvire în anul 1913¹², printre ei aflându-se și Mircsetics. Între anii 1915–1918 a efectuat serviciul militar obligatoriu, iar după război s-a angajat ca ajutor de comerciant la firma timișoreană de coloniale și delicatese „Burghardt Zsuzsi”¹³. Începând cu anul 1923 a fost angajat al firmei de coloniale „Babcsányi Ferenc”, care avea sediul în P-ța Sf. Gheorghe nr. 3 din Timișoara¹⁴.

Patru ani mai târziu, în decembrie 1927, dorind să-și deschidă propria afacere, Mircsetics,

⁸ Idem, *Registrul celor decedați 1896–1911*, nr. 16/1900.

⁹ *Ibidem*, nr. 16/1900.

¹⁰ Magazin de produse coloniale și delicatese, cu sediul în Timișoara, str. Eugen de Savoya, nr. 5; *Almanach de adrese Timișoara* (red. D. Voniga), Timișoara (1922), 235. La Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN) există informații despre această cunoscută firmă din Timișoara, care a funcționat între 1896–1947, în mai multe fonduri (Tribunalul jud. Timiș-Torontal; Camera de Comerț și Industrie Timișoara).

¹¹ *Гласник*, anul IV, nr. 3, Timișoara, 20 ianuarie 1924, 20–21.

¹² Există o neconcordanță în ceea ce privește anul absolvirii cursului „Das Schaufenster” („Vitrina”) de la Berlin, în condițiile în care pe diplomă, care se păstrează în original la MNB, este înscrisă data absolvirii „Mai 1913”, în timp ce periodicul sârbesc *Гласник*, din 20 ianuarie 1924, scrie că finalizarea și absolvirea cursului a avut loc în anul 1914.

¹³ Magazin de produse coloniale și delicatese, cu sediul în Timișoara, Bd. Regele Ferdinand (Lloydsor); *Almanach de adrese Timișoara* (red. D. Voniga), Timișoara (1922), 235.

¹⁴ *Гласник*, anul IV, nr. 3, Timișoara, 20 ianuarie 1924, 21. Informații despre această firmă de coloniale, care a funcționat între 1913–1941, se găsesc la SJTAN în fondurile: Tribunalul jud. Timiș-Torontal; Camera de Comerț și Industrie Timișoara.

¹ Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, *Срби у Темишвару. Град, Темишвар* (2011), 431.

² Стеван Бугарски, *Политичке партије Срба у Румунији 1918–1938*, Темишвар (2008), 111–112.

³ Informație inedită furnizată de dl. Stevan Bugariski.

⁴ Matricolele parohiale ale Catedralei Ortodoxe Sârbe din Timișoara (Cetate), *Registrul celor botezați 1896–1924*, nr. 18/1897.

⁵ *Ibidem*, nr. 7/1898.

⁶ Idem, *Registrul celor decedați 1896–1911*, nr. 17/1898.

⁷ Idem, *Registrul celor botezați 1896–1924*, nr. 7/1899.

care împlinise deja 30 de ani, înainta o cerere Consiliului parohial sârb din Timișoara (Cetate), solicitând închirierea unui spațiu comercial¹⁵ în Casa Makri¹⁶ (Pl. VIII.1) din Cetate, în schimbul chiriei anuale de 70000 de lei. Documentul este redactat într-o limbă literară de o complexitate și un stil superioare cunoștințelor de lb. sârbă ale lui Mircsetics, fapt ce ne face să credem că cererea nu a fost scrisă de el, ci de un fin cunoscător al lb. sârbe, posibil de bunul său prieten dr. Spasoje Nikolić¹⁷. Și structura în sine a cererii este deosebit de interesantă: la început face referire la un articol elogios la

¹⁵ În cererea adresată Consiliului parohial, Mircsetics solicita închirierea locației aflată până în acel moment în folosința lui Tillschneider.

¹⁶ Casa Makri este situată în colțul sud-vestic al Pieței Libertății din Timișoara, la intersecția actualelor străzi Victor Vlad Delamarina și Alba Iulia. Mai este cunoscută și sub numele de Casa cu Atlanți, datorită coloanelor cu atlanți de pe fațadă, clădirea distingându-se și prin cele două tunuri turcești îngropate cu gura în jos, amplasate la poarta de acces dinspre str. Victor Vlad Delamarina. Clădirea a fost construită la începutul sec. al XIX-lea de bogatul comerciant timișorean de origine aromână, Toma Naum Makri, cu destinația clădire pentru închiriat. Fiica acestuia, Persida Makri (căsătorită Stojković), a moștenit clădirea, înființând prin testamentul său din anul 1849 Fundația „Makri-Stojković”, cedată spre administrare Parohiei Ortodoxe Sârbe din cartierul Cetate. Oficial, Fundația a fost înregistrată în anul 1860, având un caracter umanitar. Din veniturile obținute prin închirierea spațiilor comerciale au fost ajutați numeroși elevi, văduve, familii sărace etc. În perioada interbelică, această locație a găzduit temporar internatul Secției Sârbe a Liceului „C.D. Loga”, iar în perioada celui de-al Doilea Război Mondial a fost ocupată de armată. În perioada comunistă, în condițiile în care autoritățile bisericești sârbe s-au aflat în imposibilitatea de a întreține imobilul, la presiunea municipalității, Casa Makri a fost cedată spre administrare Primăriei municipiului Timișoara. După 1990, Eparhia Ortodoxă Sârbă a cerut retrocedarea clădirii, municipalitatea opunându-se în repetate rânduri. Inevitabil s-a ajuns la instanța de judecată, diferendul juridic nefiind finalizat nici în prezent (Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, Срби у Темишвару. Град, Темишвар (2011), 216–218).

¹⁷ Spasoje Nikolić (1880–1951) a fost arhimandrit al Mănăstirii Vojlovica de lângă Pančevo (1908), referent și secretar al Eparhiei Ortodoxe Sârbe a Vârșeului (1903–1919), vicar al Eparhiei Ortodoxe Sârbe a Timișoarei (1919–1927). La inițiativa sa a apărut periodicul timișorean de lb. sârbă *Гласник* în 1921. În iunie 1926 a obținut titlul de *doctor honoris causa* în științe politice al Universității din Pécs. În septembrie 1927 a renunțat la ortodoxie și s-a declarat ateu, căsătorindu-se civil. Excomunicat de către Patriarhia Sârbă, a trecut la prenumele laic Spasoje și s-a lansat în polemici politice, a devenit colaborator al periodicului *Темишварски весник* și s-a implicat în activitatea Partidului Regnicolar al Poporului Sârb din România, unde a deținut funcția de secretar general. Confruntat cu o serie de probleme după terminarea războiului, Nikolić a murit la Timișoara în 23 ianuarie 1951 (Стеван Бугарски, *Политичке партије Срба у Румунији 1918–1938*, Темишвар (2008), 104–106).

adresa lui Mircsetics, publicat în cotidianul timișorean *Temesvarer Zeitung*, apoi inserează câteva date biografice, pentru ca după enunțarea ofertei de închiriere să marșeze pe latura națională, având ca scop sensibilizarea clerului sârb în luarea deciziei: „Sunt convins de faptul că se va găsi vreun neortodox, care să vină cu o ofertă mai bună și mai mare decât a mea, pentru aceeași locație, însă în acest caz niciodată cel care se va instala (în Casa Makri – n.n.) nu va fi de naționalitate sârbă, deoarece sârbii noștri sunt foarte buni profesioniști, însă marea lor majoritate provin din familii cu părinți săraci”¹⁸.

După mai mulți ani în care fusese ucenic și simplu angajat la diverse firme de produse coloniale din Timișoara, Mircsetics a reușit să-și deschidă propria afacere. După obținerea brevetului industrial¹⁹ în 12 septembrie 1928 și a avizului CCIT în 3 ianuarie 1929²⁰, Mircsetics a cerut înregistrarea firmei sale în 21 ianuarie 1929. Întrucât erau îndeplinite condițiile necesare, prin încheierea nr. 73 a Tribunalului Timiș-Torontal²¹, firma „Francisc Mircsetics” era înregistrată în 1 februarie 1929, cu sediul în Timișoara, I, str. Gen. Dragalina nr. 3 (azi, str. Victor Vlad Delamarina), care era și domiciliul lui Mircsetics la momentul respectiv. Firma avea ca obiect de activitate: bufet și comerț de coloniale și delicatese.

Din anumite motive, pe care nu le cunoaștem, Mircsetics nu a prezentat la timp, printre numeroasele acte solicitate în procesul birocratic de înregistrare a firmei, chitanța sumei de 200 de lei, taxă ce trebuia plătită la Administrația Financiară Timiș-Torontal pentru publicarea firmei în *Corespondența Economică* din București și nici nu a trimis un exemplar din *Buletinul Justiției*, ce apărea la Cluj, în care era publicată decizia Tribunalului de înregistrare a firmei²². Ca urmare, în 3 aprilie 1929 era „invitat” de Tribunal să se achite de obligațiile restante în termen de 15 zile, în caz contrar fiind pasibil de o amendă de 2000 de lei. În final, în urma trimiterii actelor solicitate, în 12 aprilie 1929 situația era rezolvată²³.

¹⁸ Cerere adresată de Mircsetics Consiliului parohial din Timișoara (Cetate), din 14 decembrie 1927; document păstrat în Arhiva Comunității bisericești sârbe din Timișoara (Cetate).

¹⁹ SJTAN, *fond Tribunalul Timiș-Torontal* (nr. fond 128), Firme individuale (1876–1938), d. 3266/1929, f. 2: brevetul industrial nr. D–264/2726/1928 emis de Biroul Industrial al municipiului Timișoara (copie).

²⁰ *Ibidem*, f. 3: avizul CCIT nr. 7394/1928.

²¹ *Ibidem*, f. 4–4 v.

²² *Ibidem*, f. 13: *Buletinul Justiției*, an VII, nr. 52, Cluj, 28 februarie 1929, 437.

²³ *Ibidem*, f. 15.

Astfel că, pe o altă cerere din 25 iulie 1929 adresată Consiliului parohial din Timișoara (Cetate), prin care Mircsetics solicita închirierea unui spațiu de locuit în aceeași Casă Makri (apartamentul în cauză fiind închiriat anterior de Milan Arađanin), sus, în partea stângă apare deja antetul firmei personale „Magazin de coloniale și delicatase [...] Timișoara I, Strada Alba Iulia. Telefon 5–18”. În cerere, Mircsetics menționa faptul că apartamentul se afla într-o stare proastă și înainte de o nouă închiriere, proprietarul de drept ar trebui să verifice condițiile de locuit din imobil. Solicita, de asemenea, ca suma de închiriere să fie identică cu cea menționată într-o cerere anterioară²⁴.

Din reclamele apărute în publicațiile vremii, firma lui Francisc B. Mircsetics era un magazin de produse coloniale și delicatase, cu sediul în Casa Makri, pe str. Alba Iulia din Timișoara. În varianta în lb. sârbă a reclamei sunt menționate și câteva dintre produsele comercializate: „Aprovizionat în permanență cu lichioruri diverse, vinuri de masă și delicatase speciale”²⁵ (Pl. VIII.3). Într-o altă reclamă apărută în primul număr al periodicului *Темнишварски весник*²⁶ (*Temišvarski vesnik*), Mircsetics își prezenta firma astfel: „Magazin de ciocolată, lichior, ceai, rom, biscuiți și sardine”²⁷ (Pl. VIII.4). Este interesant faptul că numele proprietarului (implicit și al firmei) apare redat diferit în reclamele vremii, în funcție de cei care urmau să recepționeze mesajul. Astfel, în ziarele și caielele de adrese publicate în lb. română / maghiară / germană, firma este trecută sub denumirea de „Francisc Mircsetics”, în timp ce în publicațiile de lb. sârbă magazinul apare cu titulatura „Бранислав Мирчетић” („Branislav Mirčetić”). Mai mult, una dintre reclamele în lb. sârbă conține la final sloganul „Свој-Своме” („Svoj-Svome”), îndemnând astfel cititorii de etnie sârbă să frecventeze și să cumpere produsele comercializate de către firmele conaționalilor.

Ghidul municipiului Timișoara din anul 1930 menționează firma lui Mircsetics la rubrica

„Coloniale și delicatase”²⁸. În ghidul de adrese publicat în anul 1935, firma lui Mircsetics apare menționată la două rubrici: „Cârciume și ospătării [...] cu beuturi spirtoase” și la capitolul „Coloniale și delicatase”²⁹. Publicația conține și o reclamă în lb. română a firmei³⁰ (Pl. VIII.2).

O problemă reală cu care se confruntau comercianții Timișoarei, implicit și Mircsetics, era cea a concurenței neloiale rezultată în urma practicării comerțului ambulant. În calitatea sa de proprietar al unui magazin care comercializa și băuturi alcoolice (vezi reclamele de mai sus), prezent la a 50-a Adunare generală a Reuniunii Comercianților din Timișoara din 22 iulie 1934, Mircsetics a prezentat o cerere, semnată de mai mulți comercianți de coloniale și delicatase, prin care se solicita ca „vânzările de coloniale și delicatase efectuate de către societăți de consum, bodegi, de prin piețe și de pe sub porți, bodegile ambulante, lăptării, să fie interzise în baza dispozițiilor industriale în vigoare”³¹.

Se pare că Mircsetics s-a confruntat la un moment dat cu probleme de ordin financiar, după cum reiese dintr-o nouă cerere (nedată) adresată Consiliului parohial din Timișoara (Cetate), prin care solicita amânarea plății chiriei pentru locația unde-și desfășura activitatea comercială, întrucât rămăsese fără lichidități. În acest sens, enumera câteva dintre cauzele colapsului financiar (neridicarea mărfurilor comandate, veniturile foarte mici etc.), marșând din nou pe latura națională, în vederea sensibilizării clerului sârb: „...comerciantul sârb, care în condiții normale și-a îndeplinit conștiințios obligațiile”³².

Adressbuch-ul din anul 1938 nu mai trece în revistă firma lui Mircsetics. Singura mențiune referitoare la acesta este adresa personală, trecută la capitolul „Lista locuințelor”: „Mircsetics Francisc, comerciant, III, Str. Iosif Gal nr. 3 (azi, str. Caraiman)”³³. În contextul în care *Adressbuch*-ul nu face nicio referire la firma lui Mircsetics, putem presupune că aceasta nu mai funcționa la data respectivă.

²⁴ Cerere adresată de Mircsetics Consiliului parohial din Timișoara (Cetate), din 25 iulie 1929; document păstrat în Arhiva Comunității bisericești sârbe din Timișoara (Cetate); în ceea ce privește cererea anterioară de închiriere a apartamentului, document despre care se face referire în text, acesta nu ne-a fost accesibil până în prezent.

²⁵ Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, *op. cit.*, 428.

²⁶ *Темнишварски весник*, anul I, nr. 1, Timișoara, 12 noiembrie 1933, 5.

²⁷ <http://www.dbsr.ro/cats/01-novine/temves/1933/nv-tv-g01-b0001-19331112.pdf>, site accesat în luna august 2016.

²⁸ *Ghidul comercial, industrial și general al municipiului Timișoara cu planul cel mai nou al orașului* (red. Zeno A. Velceanu, Gheorghe Gaberdean), Timișoara (1930), 145.

²⁹ *Almanach de adrese, al Comerțului și Industriei din Timișoara și Banat pe anul 1935*, Timișoara (1935), 39 și 218.

³⁰ *Ibidem*, 45.

³¹ SJTAN, *fond Reuniunea Comercianților din Timișoara* (nr. fond 103), d. 1 (PV ale Adunărilor generale 1924–1947), p. 64.

³² Cerere adresată de Mircsetics Consiliului parohial din Timișoara (Cetate); documentul nedat se păstrează în Arhiva Comunității bisericești sârbe din Timișoara (Cetate).

³³ *Mare carte de adrese și indicator al domiciliilor Timișoara 1938* (red. Victor Orich), Timișoara (1938), 178.

Informații oficiale despre dispariția firmei din peisajul comercial al Timișoarei aflăm dintr-un raport din 25 ianuarie 1941 al Oficiului Registrului Comerțului din cadrul CCIT, în care se spune că firma lui Francisc Mircsetics nu mai există, conform unei adrese a Chesturii Poliției Municipiului Timișoara din 24 noiembrie 1939. În raport se amintește că Mircsetics a fost somat în repetate rânduri să-și radieze firma³⁴, somațiile fiind trimise atât la adresa din Timișoara, cât și la adresa din București. În baza acestui raport, judecătorul delegat la Oficiul Registrului Comerțului va dispune în 7 februarie 1941 radierea din oficiu a firmei „Mircsetics Francisc” cu data de 9 ianuarie 1940³⁵.

Activitatea politică a lui Francisc B. Mircsetics

Odată cu deschiderea propriei afaceri și implicarea în plan profesional, F. B. Mircsetics a devenit din ce în ce mai activ și în plan socio-politic, activitatea sa politică din anii '30 ai secolului trecut fiind strâns legată de viața comunității sârbe din Timișoara. Poate cea mai reprezentativă descriere a implicării lui Mircsetics în viața minorității sârbe o face Stevan Bugarski, în lucrarea dedicată partidelor politice ale sârbilor din România: „Limba sârbă abia o stăpânea, utilizând multe neologisme, însă îi făcea mare plăcere să participe la întrunirile comunității sârbe, să fie mai tot timpul galant și să aibă un cuvânt greu de spus”³⁶.

Primele date importante despre implicarea lui Mircsetics în viața comunității sârbe apar odată cu înființarea la Timișoara, la începutul deceniului trei al sec. XX, a Cercului Tineretului Sârb (Kolo Srpske Omladine). Înființată la inițiativa unui grup de tineri timișoreni de etnie sârbă, în martie 1930, societatea cultural-educativă a funcționat timp de un an de zile fără statutele aprobate. La începutul anului următor au fost demarate o serie de acțiuni pentru intrarea în legalitate a Societății, astfel încât în 12 mai 1931 a avut loc Adunarea generală constituantă, prilej cu care a fost adoptat Statutul Societății și a fost ales Consiliul de Conducere. Președinte al Societății a fost ales Francisc B. Mircsetics. Sarcina imediată a nou-alesei conduceri a fost obținerea recunoașterii oficiale a organizației, obiectiv îndeplinit în cursul anului 1932, prin hotărârea nr. 45 a Tribunalului

Timiș-Torontal, act prin care Cercul Tineretului Sârb obținea personalitate juridică. Societatea a avut în scurtă sa existență o activitate foarte bogată și mai ales diversificată: a înființat o trupă de teatru și o orchestră de tamburași; a organizat spectacole, excursii, reuniuni; a contribuit la dezvoltarea activităților sportive. În contextul schimbărilor politice survenite în România anului 1938, activitatea Cercului Tineretului Sârb a fost interzisă³⁷.

Legat de activitatea sa politică, Francisc B. Mircsetics a fost membru al Partidului Regnicolar al Poporului Sârb din România, fiind cooptat și în structurile de conducere. La Adunarea Națională a partidului din 13 mai 1934, Mircsetics a fost ales membru – reprezentant al orașului Timișoara – în Consiliul Central al formațiunii politice nou constituite³⁸. Câteva luni mai târziu, în 10 noiembrie 1934, la ședința Consiliului Central al PRPSR a fost stabilit Consiliul permanent al partidului și au fost votate comisiile de specialitate. Mircsetics a fost ales membru al Comisiei politice³⁹. Despre activitatea sa politică propriu-zisă nu s-au păstrat foarte multe date, iar din ceea ce se cunoaște până la ora actuală, mai toate acțiunile lui Mircsetics au fost întreprinse în colaborare cu prietenul său dr. Spasoje Nikolić, secretar general al PRPSR la momentul respectiv.

La începutul anului 1935, publicația periodică timișoreană de lb. sârbă *Темнишварски весник* (*Temišvarski vesnik*), într-un articol publicat pe prima pagină, anunța sărbătorirea cu mare fast la Timișoara a 700 de ani de la moartea Sf. Sava, primul arhiepiscop al Bisericii Ortodoxe Sârbe și ctitor al Mănăstirii Hilandar de pe Muntele Athos. Articolul era semnat de Branislav Mircsetics⁴⁰. Festivitățile au fost programate pentru 26 mai 1935, în dimineața zilei respective având loc în sala

³⁷ Liubomir Stepanov, *Uniunea Sârbilor din România*, Timișoara (2006), 31–33.

³⁸ La inițiativa lui Spasoje Nikolić, în anul 1934 a fost înființat Partidul Regnicolar al Poporului Sârb din România (Zemaljska Srpska Narodna Stranka u Rumuniji). Adunarea de constituire a avut loc în 13 mai 1934 în grădina de vară a Fabricii de bere din Timișoara (Fabric). A fost adoptat Statutul, s-a aprobat Programul partidului și a fost aleasă conducerea politică. În funcția de președinte a fost ales dr. Mihajlo Cirić, avocat și proprietar din Variaș, iar dr. Spasoje Nikolić a fost ales secretar general. În condițiile în care populația rurală era foarte interesată de noua formațiune politică, s-au înființat numeroase organizații locale. În anul 1938 partidul dispărea de pe scena istoriei, fără să lase urme vizibile în mediul în care a apărut (Liubomir Stepanov, *Uniunea Sârbilor din România*, Timișoara (2006), 33–34).

³⁹ Стеван Бугарски, *op. cit.*, 123–124.

⁴⁰ *Темнишварски весник*, anul III, nr. 65, Timișoara, 3 februarie 1935, 1.

³⁴ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Timișoara* (nr. fond 89), d. 714/1931, f. 3. Firma lui Mircsetics fusese reinmatriculată în 1931, odată cu înființarea Oficiului Registrului Comerțului, cu nr. 2271/1931, având același obiect al comerțului: produse coloniale și delicatese.

³⁵ *Ibidem*, f. 1.

³⁶ Стеван Бугарски, *op. cit.*, 111–112.

Capitol din Timișoara și o mare Adunare Națională a sârbilor din România. Celebrarea evenimentului a avut loc în seara aceleiași zile, însă într-un cadru improvizat, în contextul tensiunilor apărute între actorii politici și conducerea bisericească. Dacă prim-planul Adunării Naționale a fost acaparat de dr. Nikolić, regizorul festivității care a urmat a fost Mircsetics⁴¹.

În cursul anului 1936, Spasoje Nikolić, nemulțumit de atitudinea periodicului *Темшварски весник* (*Temšvarski vesnik*), încearcă înființarea unui nou ziar de lb. sârbă, cooptându-l în acest scop pe prietenul său Mircsetics. Noul ziar sârbesc urma să poarte denumirea *Браник* (*Branik*). Numele noii publicații provenea de la primele litere ale prenumelui Branislav și ale numelui Nikolić. Primul număr al ziarului a fost redactat și pregătit pentru tipărire, însă un act emis de Prefectură, prin Secția pentru presă, a interzis apariția periodicului. Tot în cursul anului 1936, la inițiativa unui grup de sârbi timișoreni, din care făceau parte Nikolić și Mircsetics, Primăria Timișoara a acordat cu titlu gratuit un spațiu în centrul orașului pentru construirea Casei Naționale Sârbe și a internatului pentru liceenii de etnie sârbă. Decizia Primăriei a fost apoi anulată la intervenția unor români din Iugoslavia, pentru ca în iunie 1937 autoritățile locale să revină asupra deciziei și să aprobe pentru a doua oară doleanțele sârbilor timișoreni. Însă, la cea de-a doua aprobare a Primăriei, Nikolić și Mircsetics au încercat, prin intermediul unor articole de presă, să-și însușească toate meritele demersului⁴².

Activitatea lui Mircsetics în plan politic se încheie odată cu instituirea dictaturii regale la începutul anului 1938. Decretul-lege din 31 martie prevedea interzicerea formațiunilor politice, momentul marcând trecerea în istorie a Partidului Regnicolar al Poporului Sârb din România.

Francisc B. Mircsetics și pasiunea pentru decorarea vitrinelor. De la tânăr decorator la „maestru vitrinier”

Periodicul sârbesc *Гласник* (*Glasnik*) din ianuarie 1924, într-un articol dedicat tânărului comerciant Francisc B. Mircsetics, nota o informație interesantă referitoare la debutul acestuia în arta decorării vitrinelor: în anul 1911, când era ucenic

de comerciant la firma de coloniale și delicate a lui Iulius Galgon din Timișoara, Mircsetics a făcut primii pași în aranjarea exponatelor, descoperindu-și pasiunea pentru designul vitrinelor⁴³.

În condițiile în care meseria de decorator de vitrine era una de-a dreptul „exotică” în Timișoara anilor respectivi⁴⁴, iar de cursuri de perfecționare în acest domeniu nici nu putea fi vorba, în anul 1912 Mircsetics pleacă la Berlin pentru a-și îndeplini visul. În urma frecventării cursului organizat de revista ilustrată pentru progresul în afaceri *Das Schaufenster* (*Vitrina*), în luna mai 1913, Mircsetics a obținut la Berlin diploma de absolvire, devenind astfel decorator de vitrine atestat⁴⁵.

Primele informații referitoare la activitatea sa de decorator și organizator de evenimente publice ne parvin prin intermediul aceluiași periodic timișorean *Гласник* (*Glasnik*). În cursul anului 1922, Mircsetics a decorat sala de festivități a Cazinoului Militar din Timișoara, cu ocazia petrecerii organizate de societatea timișoreană de binefacere „Sloga/Concordia”. Cu acest prilej, a realizat la intrarea în Cazinou și un mare transparent inscripționat cu numele societății respective, transparentul fiind decorat cu numeroase becuri electrice multicolore⁴⁶.

Un an mai târziu, Mircsetics a participat la concursul de vitrine organizat de Reuniunea Comercianților din Timișoara cu ocazia Târgului de Mostre Bănățean Regnicolar, desfășurat la Timișoara în perioada 22–30 septembrie 1923. La concurs au participat 90 de concurenți, iar Mircsetics, reprezentând firma de coloniale „Babcsányi Ferenc”, a pregătit două vitrine: „În pivnița cu bunătăți” și „Casă japoneză cu ceainărie”. Juriul concursului i-a decernat în 25 septembrie 1923 Diploma de onoare (premiul I)⁴⁷ și suma de 10000 lei pentru aranjamentul „În pivnița cu bunătăți”. Legat de valoarea pecuniară a premiului există o neconcordanță între sursele păstrate

⁴³ *Гласник*, anul IV, nr. 3, Timișoara, 20 ianuarie 1924, 21.

⁴⁴ La începutul sec. XX, în Timișoara nu cunoaștem designeri de vitrine. De obicei, decorarea spațiilor publice sau a sălilor de bal era realizată de persoane cu specializări diverse: arhitecți, tapișeri, producători de mobilă etc. Putem presupune că și marile magazine apelau la serviciile acestor persoane pentru decorarea vitrinelor sau a interiorului cu diverse ocazii festive.

⁴⁵ Cerere adresată de Mircsetics Consiliului parohial din Timișoara (Cetate), din 14 decembrie 1927; document păstrat în Arhiva Comunității bisericești sârbe din Timișoara (Cetate); vezi și Catalogul pieselor, nr. 1.

⁴⁶ *Гласник*, anul IV, nr. 3, Timișoara, 20 ianuarie 1924, 21.

⁴⁷ Vezi Catalogul pieselor, nr. 3.

⁴¹ Стеван Бугарски, *op. cit.*, 65–71.

⁴² *Ibidem*, 88; *Управа града Тимшоаре-Темшвара поклонила је Српству место за народни дом и Интернат и У чије име и ко је сазвао неки народни збор*, în *Темшварски весник*, anul V, nr. 300, Timișoara, 1 septembrie 1937.

și anume, periodicul *Гласник* (*Glasnik*) vorbește despre suma de 3000 lei⁴⁸, iar în fotografia vitrinei câștigătoare apare eticheta cu textul „A câștigat această vitrină 10 000 lei și Diplomă de onoare”⁴⁹.

În toamna aceluiași an, în timpul vizitei regelui Ferdinand la Timișoara, în noiembrie 1923, Francisc B. Mircsetics a decorat balconul palatului episcopal, gardul și cele două porți de acces spre Catedrala Ortodoxă Sărbă din Piața Unirii. Decorul din verdeață a fost realizat „cu mult bun gust și într-un interval de timp foarte scurt”⁵⁰.

În martie 1925, cotidianul timișorean de lb. germană *Temesvarer Zeitung* anunța că duminică, 29 martie, la ora 11 urma să aibă loc în Sala mare a CCIT examenul de absolvire a cursului de decoratori de vitrine, ținut de „maestrul vitrinier atestat” Francisc B. Mircsetics. Cursul se afla sub patronajul președintelui CCIT, Ioan Oprea, al președintelui industriașilor, Sigmund Szana, al președintelui industriașilor din domeniul textil, Rudolf Totis și al președintelui Reuniunii Comercianților din Timișoara, Richard Kun⁵¹.

Câteva luni mai târziu, același cotidian german își informa cititorii, prin intermediul a două articole, despre deschiderea în 28 septembrie 1925 în sala Cazinoului Militar din Timișoara a expoziției de vitrine. Expoziția cursului de aranjare a vitrinelor – predat de Mircsetics – a fost deschisă în prezența primarului Timișoarei, dr. Lucian Georgevici, a președintelui CCIT, Ioan Oprea, a industriașului Rudolf Totis, a președintelui Reuniunii Comercianților din Timișoara, Richard Kun, a numeroși mari industriași și comercianți și a unui public numeros. Cursul ținut de Mircsetics a durat patru luni și a avut 30 de participanți, iar cei care au trecut examenul de absolvire au obținut atestatul de decorator de vitrine. Printre cei care au absolvit cursul îi amintim pe: Franz Dezko, Daniel Pitters, Michael Preis, Wilhelm Ziegler, Anton Dorner, Eugen Schipper, Hugo Breslauer, Alexander Gigits, Josef Kutyik, Stefan Ballmer, Anton Fuchs ș.a.

Printre vitrinele cele mai apreciate în cadrul expoziției s-au numărat: cea a țesătoriei „Astoria”, aranjament reprezentând un fluture imens

(vitrinier Michael Preis); cea a fabricii de conserve „MM”, cu o expunere modernă de conserve și a fabricii „Kandia”, expoziție de dulciuri (vitrinier Wilhelm Ziegler); cea a morii „Bega”, cu o expunere de patiserie modernă (vitrinier Eugen Schipper) sau vitrina fabricii de brânză „Jörg” din Liebling, cu o expunere modernă de brânzeturi (vitrinieri Eugen Schipper și Alexander Gigits). Sub îndrumarea „maestrului vitrinier instructor” Francisc B. Mircsetics, toți participanții la curs au contribuit la realizarea vitrinei „Moară de vânt”, confecționată din paste făinoase de calitate superioară. Autorul articolului din *Temesvarer Zeitung* menționează că expoziția amintită reprezintă o încununare a întregii activități, de până la acea dată, a lui Francisc Mircsetics⁵². În colecția MNB se păstrează două fotografii legate de cursul predat de Mircsetics în anul 1925 și expoziția finală a cursului⁵³.

În următorii ani, la Timișoara au mai avut loc concursuri de vitrine, acest tip de manifestare expozițională bucurându-se de un mare succes. Scopul declarat al concursurilor de vitrine era „ridicarea estetice orașului și rafinarea gustului de aranjament al comercianților”⁵⁴. În 1929 CCIT a organizat un concurs de vitrine în cadrul „Săptămânii mărfurilor indigene românești”⁵⁵, iar în luna decembrie 1930, un nou concurs de vitrine la care au participat 130 de firme, care au aranjat 200 de vitrine⁵⁶. Nu avem informații despre participarea lui Mircsetics la aceste concursuri. Posibil ca în acești ani, Mircsetics să se fi concentrat pe firma proprie de coloniale și delicatese nou înființată.

Îl reîntâlnim pe Mircsetics participant la concursurile de vitrine⁵⁷ organizate în cadrul grandiosului eveniment „Săptămâna Timișoarei”, desfășurat în perioada 10–17 mai 1934⁵⁸. Mircsetics s-a înscris atât la concursul de iluminare a vitrinelor, în calitate de proprietar al firmei de produse coloniale și delicatese „Francisc Mircsetics”, situată în incinta Casei Makri, cu ieșire spre str. Alba Iulia,

⁵² *Temesvarer Zeitung*, 29 septembrie 1925. Vezi nota 51 și Catalogul pieselor, nr. 5.

⁵³ Vezi Catalogul pieselor, nr. 5 și 6.

⁵⁴ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Timișoara* (nr. fond 89), d. 4/1934, f. 3 v.

⁵⁵ Ioan Hașegan, *Camera de Comerț, Industrie și Agricultură Timișoara. Repere monografice 1850–2000*, Ed. Banatul, Timișoara (2000), 97.

⁵⁶ *Ibidem*, 98.

⁵⁷ Este vorba de două concursuri distincte: unul de iluminare a vitrinelor și unul de decorare a acestora, desfășurate timp de o săptămână.

⁵⁸ Reclama evenimentului publicată în presă anunța „concurs de vitrine, revistă industrială, expoziție zootehnică, concurs hipic, emulări artistice și sportive etc”.

⁴⁸ *Гласник*, anul IV, nr. 3, Timișoara, 20 ianuarie 1924, 21.

⁴⁹ Vezi Catalogul pieselor, nr. 4.

⁵⁰ *Гласник*, anul IV, nr. 3, Timișoara, 20 ianuarie 1924, 21.

⁵¹ *Temesvarer Zeitung*, 29 martie 1925. Deoarece informațiile despre cursul de vitrinieri din anul 1925 provin din articolele din *Temesvarer Zeitung*, decupate de Mircsetics, iar datarea lor este ambiguă (vezi Catalogul pieselor, nr. 6 și observațiile), este posibil să fie vorba de un singur curs.

în centrul oraşului, cât şi la concursul de decorare a acestora, ca designer al vitrinelor propriului magazin⁵⁹.

Referitor la concursul de iluminare a vitrinelor, în 4 mai 1934, ziarul timişorean *Țara* își informa cititorii că, în ziua precedentă, la CCIT a avut loc o ședință organizatorică, constatându-se înscrierea (până la data respectivă) a 110 comercianți. În același articol de presă era amintit faptul că au fost instituite 20 de premii pentru cei care se vor distinge la iluminarea vitrinelor⁶⁰. Totodată, se anunța că Primăria urma să fie iluminată „cu faruri speciale”, iar pentru participanții la concurs, costul consumului electric va fi redus de la 9 lei la 2 lei pe toată durata evenimentului⁶¹. Aceasta era o măsură binevenită, în condițiile în care magazinele participante la concurs urmau să fie deschise până la ora 10 seara în timpul „Săptămânii Timișoarei”, încă din 27 aprilie 1934 Comitetul de Direcție al CCIT luând decizia să facă demersurile necesare în acest sens. Totodată, CCIT urma să ceară suspendarea repausului duminical pentru magazinele participante în zilele de 13 și 17 mai⁶². Firmele participante la concursul de vitrine urmau să fie marcate cu „tablă de însemnare”, a căror executare a fost acordată de Comitetul de Direcție al CCIT firmei „Kleil și Baumstark” la preț de 1400 de lei⁶³, iar de fotografierea evenimentelor din cadrul „Săptămânii Timișoarei” și executarea albumului urma să se ocupe firma „Foto Leonardo”⁶⁴.

Se pare că rezultatele eforturilor depuse de organizatori și de participanții la concursul de vitrine luminoase au fost impresionante, publicul putând admira vitrinele încă din prima seară a concursului. „...în sfârșit a venit ziua de 10 mai, când – mai ales seara – a fost o adevărată plăcere să te plimbi pe străzile Timișoarei cu vitrinele frumos decorate

și iluminate, totul fiind rezultatul măiestriei, gustului și al fanteziei unor oameni capabili”⁶⁵.

Festivitatea oficială de inaugurare a „Săptămânii Timișoarei” a avut loc în Sala festivă a CCIT în 11 mai 1934, în prezența secretarului general al Ministerului Industriei și Comerțului, Constant Georgescu, a prefectului Dimitrie Nistor, a primarului Timișoarei, Augustin Coman, a episcopului Aradului, Grigorie Comșa, a episcopului romano-catolic Augustin Pacha, a secretarului general al CCIT, Iancu Conciatu etc⁶⁶. Au fost anunțați membrii juriilor pentru cele două concursuri organizate în cadrul „Săptămânii Timișoarei”: juriul concursului de vitrine era format din Aurel Ionescu, președintele Camerei de Comerț, Stachler Adam, d-na ing. D. Mardan, Iancu Conciatu și Ferdinand Gallas, iar juriul concursului de iluminare a vitrinelor îi avea în componență pe dr. Cornel Miklosi, prof. Leonida, ing. Cornel Liuba, dr. Coloman Iacobi și Carol Engel⁶⁷.

„Săptămâna Timișoarei” s-a încheiat în 17 mai, la orele 21, în sala Teatrului Comunal, unde au fost înmânate premiile, diplomele și medaliile participanților la concursurile organizate⁶⁸. Francisc B. Mircsetics a fost premiat la ambele concursuri la care fusese înscris. Organizatorii evenimentului au acordat 58 de diplome de participare la concursul de vitrine luminoase și 104 diplome pentru firmele participante la concursul de vitrine⁶⁹. Numele comerciantului F. B. Mircsetics este trecut la ambele rubrici. La concursul de vitrine au fost acordate 16 medalii de aur și 24 medalii de argint. Mircsetics a câștigat medalia de aur⁷⁰ pentru vitrina „Picnicul piticilor din pădure”, aranjament cu delicatețe realizat într-o „ambianță de brazier”⁷¹. La concursul de vitrine luminoase s-au acordat 23 de premii, Mircsetics câștigând un premiu ce a constat în 15 becuri Tungsram, în valoare de 510 lei⁷².

⁵⁹ *Țara*, anul III, nr. 91, Timișoara, 9 mai 1934, 2: tabloul firmelor participante la concursul de vitrine. Trebuie remarcat faptul că printre firmele participante la concursul de decorare a vitrinelor se regăsesc „Iulius Galgon” și „Babcsányi Francisc” (firme la care Mircsetics lucrase în tinerețe), care în final vor primi doar diplome de participare. Vezi și *Țara*, anul III, nr. 98, Timișoara, 20 mai 1934, 2.

⁶⁰ *Țara*, anul III, nr. 88, Timișoara, 4 mai 1934, 4.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Timișoara* (nr. fond 89), d. 3/1934, p. 71 nr. 1 (PV al ședinței Comitetului de Direcție al CCIT din 27 aprilie 1934).

⁶³ *Ibidem*, p. 66 nr. 15 (PV al ședinței Comitetului de Direcție al CCIT din 20 aprilie 1934).

⁶⁴ *Ibidem*, p. 74 nr. 9 (PV al ședinței Comitetului de Direcție al CCIT din 27 aprilie 1934). Firma „Foto Leonardo” a funcționat în perioada interbelică în Timișoara, IV, pe Bd. Carol nr. 16 (azi, Bd. 16 Decembrie 1989).

⁶⁵ *Темешварски весник*, anul II, nr. 29, Timișoara, 27 mai 1934, 4.

⁶⁶ *Țara*, anul III, nr. 94, Timișoara, 13 mai 1934, 4.

⁶⁷ *Ibidem*, 3. Componența juriului concursului de iluminare a vitrinelor era cunoscută deja din 4 mai (*Țara*, anul III, nr. 88, Timișoara, 4 mai 1934, 4).

⁶⁸ *Țara*, anul III, nr. 97, Timișoara, 18 mai 1934, 4.

⁶⁹ *Țara*, anul III, nr. 98, Timișoara, 20 mai 1934, 2.

⁷⁰ *Ibidem*. Mircsetics este trecut la nr. 14 din cele 16 medalii de aur. Vezi și nr. 8 din Catalogul pieselor. Ar fi interesant de știut dacă printre designerii vitrinelor firmelor câștigătoare ale celorlalte 15 medalii de aur și a celor 24 de medalii de argint se aflau și foști elevi ai lui Mircsetics de la cursul de decorat vitrine din 1925.

⁷¹ Vezi Catalogul pieselor, nr. 9.

⁷² *Țara*, anul III, nr. 98, Timișoara, 20 mai 1934, 2: Mircsetics apare la nr. XVIII din XXIII.

Premierea lui Mircsetics în cadrul concursurilor desfășurate în perioada „Săptămânii Timișoarei” a fost elogiată într-un articol apărut în *Темешварски весник* (*Temišvarski vesnik*), materialul fiind semnat de prietenul său dr. Spasoje Nikolić⁷³. Aceste concursuri sunt ultimele competiții documentate la care a participat Francisc B. Mircsetics. În următorii ani, s-a dedicat mai mult activităților sociale și politice, iar afacerea cu produse coloniale și delicate se a intrat într-un con de umbră și a falimentat spre sfârșitul deceniului patru al secolului trecut.

Despre medaliile Uniunii Camerelor de Comerț și Industrie

Uniunea Camerelor de Comerț și Industrie, cu sediul în București, a fost înființată prin Legea pentru reorganizarea Camerelor de Comerț și de Industrie (Titlul VII), publicată în *Monitorul Oficial* nr. 102 din 12 mai 1925. Cunoaștem două medalii ale Uniunii Camerelor de Comerț și Industrie. Prima medalie – dedicată Expoziției „Cum să fie căminul meu”, dată în 1931⁷⁴ – are aversul aproape identic cu medalia prezentată de noi (nr. 8 din Catalogul pieselor), singura diferență fiind literele de pe scut: RM (în ligatură) în loc de EV. Reversul prezintă în jumătatea superioară o legendă pe trei rânduri: EXPOZIȚIA / „CUM SĂ FIE CĂMINUL MEU” / 15 OCT. – 24 NOV. 1931; iar în jumătatea inferioară, central, un cartuș dreptunghiular (pentru gravarea numelui celui premiat), încadrat de o ramură de laur, în stânga și una de stejar, în dreapta⁷⁵. Nu cunoaștem gravorul medaliei, întrucât aceasta nu este semnată.

A doua medalie cunoscută a Uniunii este cea câștigată de Mircsetics la Concursul de vitrine din 1934 (descrișă în Catalogul pieselor, la nr. 8): nu este semnată și nu este dată. Aversul medaliei are o tematică industrială, în timp ce reversul face trimitere la comerț, cele două componente ale Camerelor de Comerț și Industrie. În bibliografie

apare dată în 1938⁷⁶, dar după cum am văzut, ea a fost folosită de CCIT pentru premierea din 17 mai 1934, la finalul „Săptămânii Timișoarei”. Atunci, la Timișoara s-au acordat 50 de medalii: 16 de aur și 24 de argint pentru câștigătorii concursului de vitrine și 4 medalii de aur și 6 de argint pentru revista industrială⁷⁷. În sursele arhivistice consultate sau în presa vremii nu am găsit informații legate de o eventuală comandă a CCIT a acestor medalii la București, la Uniunea Camerelor. Fiind o medalie nedată, nu putem exclude posibilitatea ca această medalie să fi fost folosită și la alte evenimente organizate de Camerele de Comerț și Industrie din țară, membre ale Uniunii Camerelor. Un lucru însă este cert, anul 1938 este ultimul an în care această medalie a mai putut fi acordată ca premiu, deoarece în acest an Uniunea Camerelor de Comerț și Industrie a fost desființată, Camerele trecând în subordinea Ministerului Economiei Naționale.

Epilog

Informațiile referitoare la Francisc B. Mircsetics din perioada postbelică sunt relativ puține și provin din surse orale, de la oameni care l-au cunoscut personal în ultimii săi ani de viață. Dacă în anii interbelici Mircsetics cocheta cu stilul de viață opulent și luxos, organizând dineuri somptuoase, perioada postbelică a însemnat marginalizare și un trai mult mai modest, în condițiile în care noile structuri comuniste îl priveau ca pe un reprezentant al vechiului regim. Mircsetics nu s-a căsătorit vreodată și nu a avut urmași. A locuit cu sora sa Iuliana într-un apartament de pe str. Mărășești nr. 14, în cartierul timișorean Cetate. În anii '60 și '70 ai secolului trecut, oamenii și-l amintesc pe bătrânul Mircsetics venind deseori în vizită la personalul Vicariatului Ortodox Sârb din Timișoara⁷⁸. A făcut și o serie de donații bisericii sârbe, rămânând în amintirea contemporanilor prin actele de caritate, dar și prin faptul că devenise un personaj anacronic și un interlocutor dificil⁷⁹. Francisc Branislav Mircsetics a murit la Timișoara, în 26 decembrie 1983⁸⁰, fiind înhumat în cripta familială din cimitirul din Calea Lipovei.

⁷³ *Темешварски весник*, anul II, nr. 29, Timișoara, 27 mai 1934, 4.

⁷⁴ George Buzdugan, Gheorghe Niculiță, *Medalii și plachete românești. Memoria metalului*, Ed. Științifică, București (1971), 270: în tabelul medaliilor și plachetelor românești este menționat un exemplar din bronz aurit al acestei medalii, diametru 60 mm (fără ilustrație).

⁷⁵ Constantin Pașilea, *Manualul colecționarului de medalii. O cronologie a medaliilor românești de la Voievodul Iancu de Hunedoara la Regele Mihai*, Ed. Omega/Ed. Cetatea Doamnei, Buzău/Piatra-Neamț (2014), 362–363, unde este prezentat un exemplar din bronz aurit al acestei medalii, diametru 60 mm (cu ilustrație).

⁷⁶ *Ibidem*, 402–403: este descris un exemplar din alamă argintată al acestei medalii, diametru 60 mm (cu ilustrație).

⁷⁷ *Țara*, anul III, nr. 98, Timișoara, 20 mai 1934, 2.

⁷⁸ Galant, de fiecare dată dăruia doamnelor câte o cutie cu bomboane de ciocolată „Vinga”.

⁷⁹ Informații inedite despre Francisc Mircsetics la vârsta senectuții obținute prin bunăvoința d-lui Stevan Bugarski și a d-nei Javorka Markov Jorgovan.

⁸⁰ *Стеван Бугарски, оп. cit.*, 112; Matricolele parohiale ale Catedralei Ortodoxe Sârbe din Timișoara (Cetate), *Registrul celor decedați 1972–1998*, nr. 31/1983.

În concluzie, dincolo de excentricitate sau de unele aspecte controversate, putem spune că F. B. Mircsetics s-a remarcat ca designer de vitrine, domeniu în care a fost un deschizător de drumuri în Timișoara interbelică. Firma sa de produse coloniale și delicate, situată ultracentral, în Casa Makri din Cetate, deși a funcționat circa un deceniu, a fost doar una dintre numeroasele firme de acest gen din Timișoara acelor ani. Scurta sa activitate politică – singura cercetată și publicată până în prezent – este cunoscută îndeosebi în rândul comunității sârbe. În schimb, ca designer de vitrine, Mircsetics s-a evidențiat la concursurile și expozițiile de vitrine organizate în Timișoara, câștigând premii (inclusiv o medalie de aur) și diplome, pe care le-a donat spre sfârșitul vieții Muzeului Banatului din Timișoara.

Catalogul pieselor

În toamna anului 1982 F. B. Mircsetics a donat Muzeului Banatului din Timișoara un număr de unsprezece piese de interes muzeistic, inventariate în colecțiile: Istorie și Medalii, după cum urmează: patru diplome și cinci fotografii incluse în colecția Istorie⁸¹, iar o medalie și o fotografie, în colecția Medalii. Astăzi, în inventarele muzeului timișorean se mai păstrează următoarele piese donate de Mircsetics:

1. Diploma de absolvire a cursului de decorare a vitrinelor „Das Schaufenster” (Pl. I.2), acordată lui F. B. Mircetič la Berlin, în luna mai 1913. Cursul comercial-academic a fost organizat de revista ilustrată pentru progresul în afaceri *Das Schaufenster (Vitrina)*.

Emitent: revista ilustrată *Das Schaufenster (Vitrina)* din Berlin.

Date: Mai 1913.

Material: hârtie-carton.

Tehnică: imprimare.

Dimensiuni: 470 × 320 mm.

Descriere: În partea de sus a diplomei este redat în picioare zeul Hermes, protector al comercianților, care poartă pe cap coiful înaripat, iar în picioare sandale înaripate. Picioarul stâng al lui Hermes calcă pe gâtul dragonului cu două capete (reprezentare alegorică a concurenței), în timp ce în mâna stângă zeul ține o eșarfă cu textul: „Kaufleute wahrte Eure heiligsten Güter!” („Comercianți, aveți grijă de

cele mai sfinte bunuri ale voastre!”). În spatele scenei este ilustrat stilul vechi al unui magazin de coloniale în contrast cu stilul nou, modern al unui magazin cu vitrine mari, frumos decorate, admirate de un public numeros. În fața magazinului, pe stradă, sunt redată personaje care fac reclamă sau citește articole de presă despre concursul de vitrine. În colțul din dreapta jos al diplomei se păstrează o semnătură olografă.

Textul diplomei în lb. germană: „Für besonders schöne und wirkungsvolle / Schaufenster-Decoration ist / herrn *Franz Branislav Mircetič / Temesvar Banat* [scris de mână] / dieses DIPLOM / bei der Schaufenster-Preis-Konkurrenz der / ILLUSTRIRTEN ZEITSCHRIFT FÜR GESCHÄFTLICHEN FORTSCHRITT / DAS SCHAUFENSTER / zuerkannt und ausgefertigt worden, *im Mai 1913*. [scris de mână] / Für Verlag und Redaktion der Fachblätter: / „Der Deutsche Kaufmann” Berlin 0.27, An der Michaelbrücke 1. / Beiblätter: / Der Decorateur. – Neuheiten-Liste. – Agenten-Zeitung. / Reclame-Anwalt. – Firmen-Register. – Frauenblatt „MAJA”.

Traducerea textului: „Pentru o foarte frumoasă și de efect / decorare a vitrinei i se acordă / domnului Franz Branislav Mircetič / din Timișoara, Banat / această DIPLOMĂ / la Concursul pentru decorat vitrine al / REVISTEI ILUSTRATE PENTRU PROGRESUL ÎN AFACERI / VITRINA / în luna Mai 1913. / Pentru editura și redacția ziarelor de specialitate: / „Comerciantul german” Berlin 0.27, pe Michaelbrücke nr. 1. / Și suplimentele: / Decoratorul. – Lista noutăților. – Ziarul agenților. / Avocatul reclamelor. – Registrul firmelor. – „MAJA” Revistă pentru femei.”

Stare de conservare: medie.

MNB, nr. inv. Istorie 20107 (nr. inv. gen. 942881)⁸².

Observații: Diploma prezintă semne ale unei intervenții/corecturi ulterioare în partea destinată numelui absolventului și a locului de origine al acestuia, ceea ce pune sub semnul întrebării autenticitatea ei.

2. Fotografie-portret: Francisc Branislav Mircsetics (Pl. I.1), realizată în atelierul fotografului Licht F.⁸³ din Timișoara.

⁸² Nr. de inventar ale pieselor înregistrate în col. Istorie se regăsesc în Registrul de inventar IV al MNB, iar nr. de inventar general în Registrul de inventar general nr. 21, 71–72.

⁸³ Atelierul fotografului Licht Fülöp (1867–?), deschis în Timișoara în 6 noiembrie 1904, a funcționat pe str. Hunyadi nr. 2 (azi, Bd. 16 Decembrie 1989), la ultimul etaj al clădirii de pe colț (lângă Podul Maria). Vezi *Temesvári Hírlap*, nr. 280, 22 noiembrie 1904, 7. În 1910, Licht a deschis o filială la

⁸¹ Obiectele au fost înregistrate în Registrul de inventar general al Muzeului în data de 30 octombrie 1982, conform Actului de evaluare nr. 1876 din 4 octombrie 1982 și Notei contabile nr. 75 din octombrie 1982.

Date: anul 1914 (pe baza însemnării de pe verso).

Pe verso: Reclama atelierului fotografic Licht F. (în lb. maghiară); în partea de sus, o însemnare în lb. maghiară: „Emlékül k. [kedves – n.n.] Feri bátyámtól. / Temesvár, 1914. október 4. / Juczi” („Amintire de la d. [dragul – n.n.] meu frate Feri. / Timișoara, 4 octombrie 1914. / Juczi”). Însemnarea aparține surorii lui Mircsetics, Iuliana.

Dimensiuni: 150 × 107 mm.

Stare de conservare: foarte bună.

MNB, nr. inv. Istorie 20107 (nr. inv. gen. 942881).

3. Diploma de onoare (Premiul I) a Reuniunii Comercianților din Timișoara (Pl. VII.1), acordată decoratorului F. B. Mircsetics la Concursul de aranjat vitrine, organizat cu ocazia Târgului de Mostre Bănățean, desfășurat la Timișoara, 22–30 septembrie 1923.

Emitent: Reuniunea Comercianților din Timișoara.

Date: 25 septembrie 1923.

Material: hârtie-carton.

Tehnică: imprimare realizată la tipografia „Hunyadi” din Timișoara.

Dimensiuni: 660 × 455 mm.

Descriere: În partea superioară a diplomei, central, este reprezentat șezând zeul Hermes, protector al comercianților, cu coif înaripat pe cap, în mâna dreaptă ține caduceul, în mâna stângă un document. Scena este plasată sub un pavilion de purpură căptușit cu hermină, prins într-o coroană deschisă. Deasupra celor două laturi ale pavilionului se înalță câte un coif înaripat, lateralele pavilionului fiind decorate cu motive vegetale. Sub pavilion sunt redată, în oglindă, câte un corn al abundenței (*cornucopia*), bogat decorat cu motive vegetale și florale, decorul acestora prelungindu-se până în partea inferioară a diplomei. În partea de jos, central, se află amprenta fragmentară a sigiliului Reuniunii Comercianților din Timișoara: REUNIUNEA COM[ERCIANȚILOR], aplicată peste un șnur colorat. Diploma păstrează doar o parte dintre semnăturile olografe ale membrilor juriului: președintele CCIT, președintele Reuniunii Comercianților, directorul administrativ al Reuniunii Comercianților, președintele Asociației Fabricanților, rectorul Școlii Politehnice, un inspector comercial, un inspector industrial, un pictor de artă, un sculptor de artă.

Periam, iar după Primul Război Mondial a avut un atelier la Budapesta. În reclame apare doar ca Licht F. Informații amabile de la d-na Elena Miklosik.

Textul diplomei: „REUNIUNEA COMERCIANȚILOR / DIN / TIMIȘOARA / La concursul de / VITRINE ARANJAT DE SUS- / NUMITA REUNIUNE CU OCAZI- / UNEA TÂRGULUI DE MOSTRE BANĂȚAN REGNICOLAR, / ȚINUT LA 22–30 SEPTEMBRIE 1923 ÎN TIMIȘOARA LA CARE / AU LUAT PARTE 90 DE CONCURENȚI SUBSEMNAȚUL JU- / RIU A DECIS, CA ARANJAMENTUL DE ARTĂ AL / Dlui Francisc Broniszlav Mircsetics / SE FIE PREMIAT CU / PREMIUL ÎNTÂI [scris de mână] / PENTRU CARE ÎI ELIBEREAZĂ PREZENTA / DIPLOMĂ de ONOARE / DREPT RECUNOȘTINȚĂ PENTRU LUCRAREA SA / PERFECTĂ, PRODUSĂ CU MULTĂ ARTĂ / TIMIȘOARA, LA 25 SEPTEMBRIE 1923”.

Designul diplomei a fost realizat de artistul desenator Ferdinand Kóra.

Stare de conservare: mediocră.

MNB, nr. inv. Istorie 20106 (nr. inv. gen. 942880).

4. Fotografia vitrinei „În pivnița cu bunătați” (Pl. V.1), aranjament realizat de F. B. Mircsetics, premiat cu Diploma de onoare (Premiul I) la Concursul de aranjat vitrine organizat cu ocazia Târgului de Mostre Bănățean Regnicolar de la Timișoara.

Date: 22–30 septembrie 1923.

Fotografia este lipită pe un carton; în colțul din dreapta jos al fotografiei vitrinei este lipită o fotografie-portret a lui Mircsetics. Sub fotografia vitrinei este lipită eticheta de prezentare (neilustrată în planșe).

Dimensiuni: fotografia vitrinei: 227 × 145 mm; fotografia-portret: 60 × 40 mm; cartonul: 305 × 205 mm.

Stare de conservare: mediocră (fotografia este deteriorată în jumătatea inferioară).

MNB, nr. inv. Istorie 20110 (nr. inv. gen. 942884).

5. Fotografia juriului și a absolvenților cursului de vitrinieri predat de F. B. Mircsetics în 1925, organizat de CCIT (Pl. III).

Date: 1925.

Mircsetics apare în dreapta lui Ioan Oprea, președintele CCIT, situat central (singura persoană așezată din fotografie). Fotografia este inserată pe passe-partout; în colțul din dreapta jos al cartonusului este lipit articolul decupat din ziarul *Temesvarer Zeitung*, datat în 29 septembrie 1925, referitor la acest curs.

Dimensiuni: fotografia: 210 × 153 mm; passe-partout: 303 × 250 mm.

Stare de conservare: relativ bună (fotografia este deteriorată în partea dreaptă, jos).

MNB, nr. inv. Istorie 20111 (nr. inv. gen. 942885).

Observații: Data de „29 septembrie 1925” a articolului decupat din ziar este lipită ulterior, ceea ce pune sub semnul întrebării datarea exactă a evenimentului.

6. Fotografia vitrinei „Moara de vânt” (Pl. IV), lucrare realizată – sub conducerea lui F. B. Mircsetics – în cadrul examenului dat de elevii cursului de vitrinieri, organizat de CCIT în anul 1925.

Date: 1925.

În colțul din dreapta jos, pe passe-partout se vede o semnătură (?), acoperită parțial de eticheta de prezentare și anul „1925”. Fotografia (decupată de pe un passe-partout original) este lipită pe un carton, pe care, în partea dreaptă, mai sunt lipite două articole decupate din periodicul *Temesvarer Zeitung*. Sub fotografia vitrinei este lipită eticheta de prezentare (neilustrată în planșe).

Dimensiuni: fotografia: 200 × 170 mm; cartoul: 330 × 270 mm.

Stare de conservare: bună.

MNB, nr. inv. Istorie 20111 (nr. inv. gen. 942885).

Observații: Cele două date „29 martie 1925” și „29 septembrie 1925” ale articolelor decupate din ziar sunt lipite ulterior, ceea ce face dificilă datarea exactă a evenimentului.

7. Fotografia membrilor din conducerea Cercului Tineretului Sârb din Timișoara (Pl. II), realizată în studioul foto Petkovits⁸⁴ din Timișoara.

Date: 1931.

În rândul de jos, în centru – F. B. Mircsetics, președintele Societății. În colțul din dreapta jos, într-un cartuș oval este ștanțat textul: „FOTO PETKOVITS / 1931 / TIMIȘOARA II”. Fotografia este inserată pe passe-partout; sub fotografie este lipită eticheta de prezentare (neilustrată în planșe).

⁸⁴ Studioul foto Petkovits a funcționat în perioada interbelică în Timișoara, în cartierul Fabric, pe str. Dacilor nr. 11–13. Vezi *Almanach de adrese Timișoara* (red. D. Voniga), Timișoara (1922), 312. Fotografia prezentată în catalog este o dovadă că în 1931 firma încă funcționa cu denumirea de „Foto Petkovits”. Fotograful Petkovits Velimir și-a început activitatea în perioada antebelică în cartierul Fabric. Ulterior, a fost asociat câțiva ani cu Kotru Ljubomir, perioadă în care firma s-a numit „Petkovits și Kotru”.

Dimensiuni: fotografia: 228 × 167 mm; passe-partout: 295 × 245 mm.

Stare de conservare: relativ bună.

MNB, nr. inv. Istorie 20112 (nr. inv. gen. 942886).

Observații: Ordinea numelor din eticheta de prezentare a fotografiei nu respectă ordinea persoanelor din fotografie. Au fost identificați cu certitudine (de către dl. Stevan Bugarski) următorii membri: rândul de jos – diaconul Svetislav Selezanović (în stânga lui Mircsetics); Nemanja Kostić (în dreapta lui Mircsetics); rândul de sus – Tihomir Ostojić (al doilea din stânga); Vojislav Ostojić (al patrulea din stânga) și Miloš Todorov (primul din dreapta).

8. Medalia de aur a Uniunii Camerelor de Comerț și de Industrie (Pl. VI.1–2), acordată lui F. B. Mircsetics pentru vitrina „Picnicul piticilor din pădure” la Concursul de vitrine, organizat în cadrul „Săptămânii Timișoarei”, 10–17 mai 1934.

Avers: Un muncitor lucrând într-un atelier sau fabrică, în fundal, soarele care răsare; central, un scut, suprapus de coiful înaripat (al lui Hermes); pe scut, inițialele EV. Deasupra, legendă pe patru rânduri: UNIUNEA (în semicerc) / CAMERELOR DE COMERȚ / ȘI / DE INDUSTRIE. În exergă, în dreapta, semne ilizibile (litere și cifre).

Revers: Acvilă în zbor deasupra unui peisaj cu trenuri de marfă, baloți, rezervoare, fabrici (aluzie la transporturi și comerț); în fundal, stânga, soarele care răsare. În partea de jos, stânga, o bornă cu stema României, în dreapta, o ramură de laur.

Bronz aurit; diametru: 59,4 × 59,5 mm; muchie lăisă.

Stare de conservare: relativ bună.

MNB, nr. inv. Medalii 712 (nr. inv. gen. 942836)⁸⁵.

⁸⁵ Nr. de inventar ale pieselor nr. 8 și 9, înregistrate în colecția Medalii, se regăsesc în Registrul de inventar Medalii, iar nr. de inventar general ale acestora în Registrul de inventar general nr. 21, p. 67.

Adresăm mulțumiri d-lui Stevan Bugarski, pentru informațiile inedite despre Mircsetics și ajutorul neprețuit oferit pe parcursul documentării despre acesta; d-nelor Javorka Markov Jorgovan și Elena Miklosik, pentru unele informații inedite; d-lui Dejan Popov, coordonator al proiectului *Biblioteca Digitală a Sârbilor din România*, pentru permisiunea de a publica formatul digital al reclamei lui Mircsetics în lb. sârbă, apărută în ziarul *Темешварски весник* din 1933; d-nei Ligia Drăghici, pentru traducerea rezumatului în lb. engleză; colegului Ciprian Glăvan, pentru traducerea din lb. germană și colegului Milan Șepeșan, pentru fotografierea pieselor.

Observații: medalia nu este semnată și nu este datată.

9. Fotografia vitrinei „Picnicul piticilor din pădure” (Pl. V.2), aranjament realizat de Mircsetics, premiat cu medalie de aur la Concursul de vitrine organizat în cadrul „Săptămânii Timișoarei”, 10–17 mai 1934.

Dată: mai 1934.

Fotografia este lipită pe un carton; în colțul din stânga jos, pe carton este lipit un ancadrament tot de carton de formă pătrată, în interiorul căruia era fixată medalia de la nr. 8. Sub fotografia vitrinei este lipită eticheta de prezentare (neilustrată în planșe).

Dimensiuni: fotografia: 232 × 175 mm; ancadramentul de carton: 75 × 70 mm; cartonul: 335 × 280 mm.

Stare de conservare: bună.

MNB, nr. inv. Medalii 712 (nr. inv. gen. 942836).

Observații: La data donației (1982), fotografia și medalia erau înrămate împreună.

10. Diploma Camerei de Comerț și Industrie din Timișoara (Pl. VII.2), acordată lui Mircsetics la Concursul de iluminat organizat în cadrul „Săptămânii Timișoarei”, 10–17 mai 1934.

Emitent: Camera de Comerț și Industrie din Timișoara.

Dată: 17 mai 1934.

Material: hârtie-carton.

Tehnică: imprimare.

Dimensiuni diplomă: 300 × 250 mm.

Descriere: În partea de sus a diplomei, numele instituției organizatoare este flancat de simboluri ale comerțului (în stânga) și ale industriei (în dreapta). Sub numele instituției, în partea centrală, este redată stema României Mari, flancată înspre cele două laturi de o eșarfă cu inscripția:

„SĂPTĂMÂNA / TIMIȘOAREI”. Pe marginile diplomei, în stânga și în dreapta, sunt redată două coloane despărțite în registre, fiecare registru ilustrând câte o ramură a comerțului și a industriei timișorene. În total sunt redată 15 registre, opt în coloana din stânga, șapte în cea din dreapta. În exteriorul celor două coloane este prezent un decor realizat din motive florale și vegetale. Diploma păstrează în partea de jos semnăturile olografe ale președintelui CCIT, Aurel Ionescu și secretarului CCIT, Iancu Conciatu.

Textul diplomei: „CAMERA DE COMERȚ / ȘI / INDUSTRIE / TIMIȘOARA / SĂPTĂMÂNA TIMIȘOAREI / 10 MAIU / 17 MAIU / 1934 / DIPLOMĂ / CONFERITĂ ÎN SEMN DE RECUNOȘTINȚĂ / [Domnului] *Mircsetics Francisc* [scris de mână] / PENTRU CĂ S'A DISTINS CU OCAZIUNEA: / CONCURSULUI DE ILUMINAT / CARE A AVUT LOC ÎN SĂPTĂMÂNA TIMIȘOAREI / DELA 10 MAIU 1934 LA 17 MAIU 1934. – / TIMIȘOARA, 17 MAIU 1934 / CAMERA DE COMERȚ ȘI INDUSTRIE”.

Designul diplomei a fost realizat de D. Dumitrache.

Stare de conservare: bună (ușor deteriorată în partea inferioară).

MNB, nr. inv. Istorie 20109 (nr. inv. gen. 942883).

Observații: Diploma se păstrează înrămată, intrând în colecția muzeului înrămată.

ABREVIERI

SJTAN – Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale

CCIT – Camera de Comerț și Industrie Timișoara

MNB – Muzeul Național al Banatului

PRPSR – Partidul Regnicolar al Poporului Sârb din România

1.

2.

Pl. I. 1. F. B. Mircsetics în 1914 (fotografie realizată în atelierul foto Licht F. din Timișoara; col. MNB). 2. Diploma de absolvire a lui F. B. Mircsetics a cursului „Das Schaufenster” de la Berlin în 1913 (col. MNB). / 1. F. B. Mircsetics in 1914 (photography taken at F. Licht Photo Studio from Timișoara; NMB collection); 2. F. B. Mircsetics's graduation diploma of the course “Das Schaufenster” from Berlin in 1913 (NMB collection).

Pl. II. Conducerea Cercului Tineretului Sârb din Timișoara în 1931 (fotografie realizată în studioul foto Petkovits din Timișoara; col. MNB). În rândul de jos, central – F. B. Mircsetics, președintele organizației. / The leadership of the Serbian Youth Society from Timișoara in 1931 (photography taken at Petkovits Photo Studio from Timișoara; NMB collection). Bottom row, centre – F. B. Mircsetics, the president of the society.

Pl. III. Juriul și absolvenții cursului de vitrinieri predat de F. B. Mircsetics în 1925, organizat de CCIT (col. MNB). / The jury and the graduates of the glass case decorators' course taught by F. B. Mircsetics in 1925, organized by CCIT (NMB collection).

Sonntag 29. März 1925.

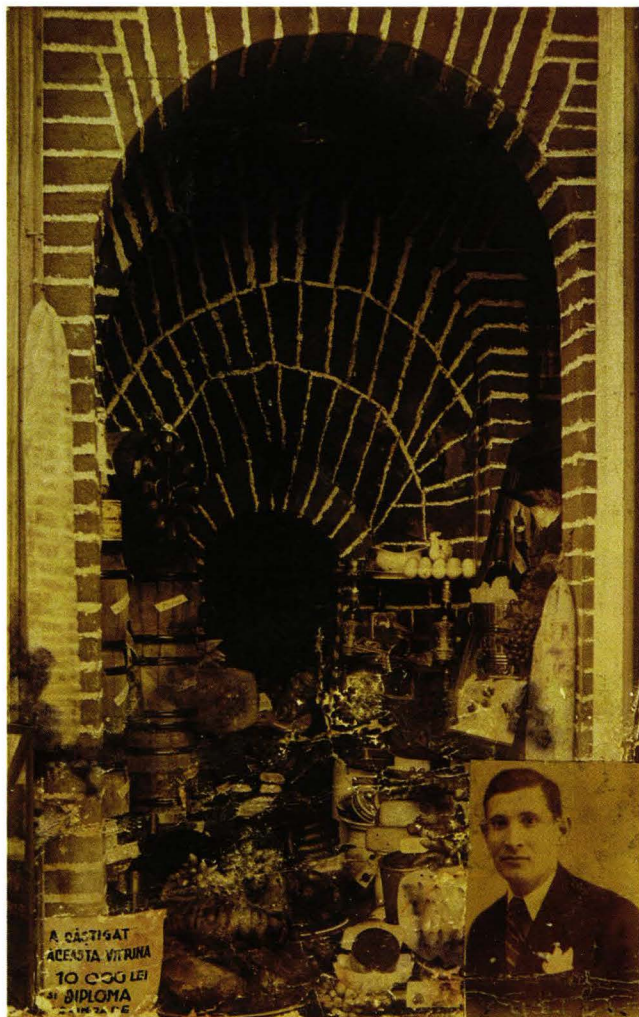
Lehrern

Schlußprüfung des Lehrcurses für Schaufensterarrangeure. Der unter Leitung des dipl. Schaufensterarrangeurs Franz Mircsetics stehende Lehrcurs für Schaufensterarrangeure wird morgen, Sonntag, den 29. März, vormittags 11 Uhr im großen Saale der Temesvarer Handels- und Gewerbetekammer durch einen Zeitungs-Kritiker, *W. G. S.*, eröffnet, sowie die Prüfung steht unter dem Vorsitz des Handelskammerpräsidenten Johann Dprea, des Präsidenten der Fabrikindustriellen Sigmund Szana, des Präsidenten der Textilindustriellen Rudolf Toti und des Präsidenten des Kaufmännischen Vereins Richard Kun.

„Temesvarer Zeitung“ den 29. September 1925.

Die Ausstellung des Auslagarrangeurkurses. Gestern vormittags 10 Uhr wurde im Beisein des Bürgermeisters Dr. Georgevicu, des Handelskammerpräsidenten Johann Dprea, des Großindustriellen Rudolf Toti und des Präsidenten des Kaufmännischen Vereins Richard Kun die Ausstellung des Auslagarrangeurkurses im großen Saale des Militärkasinos eröffnet. Zu derselben fand sich eine große Anzahl Publikum ein, was die Leitung der Ausstellung, des Kurses, des Auslagarrangeurkurses und den Veranstalters, hohes Lob spendete. Folgende Firmen hatten sehr gelungene Auslagen: „Victoria“ Kunstseidenfabrik, darstellend einen Riesenschmetterling (Arrangeur: Michael Brei); „Vah Rang“, moderne Kunstgegenstände-Auslage (Arrangeur: Stefan Wallmer); Rahmenfabrik „Reford“, moderne Rahmen (Ludwig Horvath); Konservenfabrik „WM“, moderne Auslage mit Konserven (Wilhelm Ziegler); „Mott Fils“ Biskuit, Champagner-Bar (Anton Fuchs); „Bega“ Mühle, moderne Leigwaren-Auslage (Eugen Schipper); Wallindustrie-Auslage neuesten Stils (Alexander Gigit); Heinrich Brand Söhne, Hafensgenie mit Dampfer (Josef Körner); Pelwaren-Decorations der Firma S. Eisenbüdter (Daniel Pitters); Firma Geo-Kraher, Kranzengimmor-Reflektoren, Reflektoren für „Koprol“ (Josef Kuhn); Brüder Deutsch, Wäschekonfektion, Storch mit Kind im Schnabel (Hugo Freilauer); Käsefabrik Jörg, Viehling, Auslage neuesten Stils aus Käsewaren (Eugen Schiber und Merander).

Pl. IV. Vitrina „Moara de vânt” realizată de elevii cursului de vitrinieri, organizat de CCIT în 1925 (col. MNB). Articole din *Temesvarer Zeitung* referitoare la cursul de vitrinieri predat de F. B. Mircsetics (col. MNB). / „The Windmill” glass case arranged by the pupils of the glass case decorators course organized by CCIT in 1925 (NMB collection). Articles from *Temesvarer Zeitung* newspaper related to the glass case decorators’ course taught by F. B. Mircsetics (NMB collection).

1.

2.

Pl. V. 1. Vitrina „În pivnița cu bunătăți”, aranjament realizat de Mircsetics, câștigător al Premiului I la Concursul de aranjat vitrine de la Timișoara din 1923 (col. MNB). 2. Vitrina „Picnicul piticilor din pădure”, aranjament realizat de Mircsetics, premiat cu medalie de aur la Concursul de vitrine de la Timișoara din 1934 (col. MNB). / 1. „In the Cellar of Goodies” arrangement by Mircsetics, First Prize winner at the glass case arranging contest from Timișoara from 1923 (NMB collection). 2.” The picnic of the dwarfs in the forest” glass case, arrangement by Mircsetics, awarded with a golden medal at the glass case contest from Timișoara from 1934 (NMB collection).

1.

2.

Pl. VI. 1–2. Medalia de aur a Uniunii Camerelor de Comerț și de Industrie, acordată lui F. B. Mircsetics pentru vitrina „Picnicul piticilor din pădure” la Concursul de vitrine organizat în cadrul „Săptămânii Timișoarei”, 10–17 mai 1934 (1. avers; 2. revers; col. MNB). / 1–2. The golden medal of the Union of the Chambers of Commerce and Industry, granted to F. B. Mircsetics for the glass case „The picnic of the dwarfs in the forest” at the glass case contest organized within „Timișoara’s Week”, 10th–17th of May 1934 (1. obverse; 2. reverse; NMB collection).

1.

2.

Pl. VII. 1. Diploma de onoare (Premiul I) acordată lui F. B. Mircsetics la Concursul de aranjat vitrine de la Timișoara din 1923 (col. MNB). 2. Diploma CCIT acordată lui Mircsetics la Concursul de iluminat vitrine de la Timișoara din 1934 (col. MNB). / 1. Diploma of Honor (First Prize) awarded to F. B. Mircsetics at the glass case arranging contest from Timișoara from 1923 (NMB collection). 2. CCIT Diploma awarded to Mircsetics at the contest of glass case lighting from Timișoara from 1934 (NMB collection).

1.

2.

3.

4.

Pl. VIII. 1. Casa Makri sau Casa cu Atlanți din Timișoara, la parterul căreia a funcționat în perioada interbelică firma „Francisc Mircsetics” (col. MNB). 2–4. Reclame ale comerciantului F. B. Mircsetics apărute în publicații interbelice. / 1. Makri House or Atlantes House from Timișoara, at its ground floor functioned during inter-war period the firm „Francisc Mircsetics” (NMB collection). 2–4. Advertisements of F. B. Mircsetics tradesman published in inter-war periodicals.

INSTITUȚII DE CREDIT MAI IMPORTANTE DIN MEDIUL RURAL AL JUDEȚULUI SEVERIN (1944–1948)

Eusebiu NARAI*

Cuvinte cheie: instituții, credit, rural, financiar, județul Severin

Keywords: institutions, credit, rural, financial, the Severin district

Credit Institutions Most Important in Rural Areas of the Severin County (1944–1948)

(Abstract)

The bank sector of Severin developed in a remarkable way, but it decreased because of the economic crisis between 1929–1933 and during the regime of Antonescu (1941–1944). The most important banks were in Lugoj, Caransebeș and Orșova, some of them were liquidated in 1941–1944.

According to my research I will start revealing a situation regarding each city of the districts up mentioned.

Lugoj is a place where the bank system had a flourishing period concerning the trades and the wealth of the population. Caransebeș was an important centre of railways there were signaled many banks with a great capital and a wealthy economy.

Lugoj is a place where the bank system had a flourishing period concerning the trades and the wealth of the population. Caransebeș was an important centre of railways there were signaled many banks with a great capital and a wealth economy.

To sum it up, the banks from Severin knew an ascendant evolution, but in the years followed, 1944–1945, their number decreased considerably. Here is an example of banks which were placed in: Craiova, Lugoj, Făget, Sibiu, Caransebeș and so on. There were also in Teregova and Mehadia (Severin), Bozovici (Caraș), Buziaș (Timiș), Sacul and Eșelnița (Severin).

There mustn't be omitted the enssurece societies, like: "Dacia-România" – in Lugoj and Orșova; "Franco-Română" – in Lugoj; "Steaua României" – in Lugoj and Caransebeș; "Minerva" – in Lugoj; "Urania" – in Caransebeș.

Popular banks were placed in Lugoj – "Lugojana"; "Plugarul Sinteștean" (Sintești); "Soarele" (Cireșul); "Granița" (Teregova); "Luceafărul" (Mehadia); "Economia" (Orșova); "Timișul" and The Popular Bank of Teachers in Lugoj. Their purpose was to help peasants with money, tools, machines and seeds for their land.

In 1945, Incoop. gave credits for agriculture too.

To sum it up, the financial and bank situation of the Severin district during 1944–1948 reflects the daily problems of the citizens in the area and their direct dependence to the economic sectors.

În anii 1944–1945 importanța băncilor din județul Severin s-a diminuat considerabil, datorită devalorizării accelerate a monedei naționale și a orientării firmelor industriale și comerciale spre alte surse de creditare¹.

Cu toate impedimentele arătate mai sus, pe cuprinsul județului Severin își desfășurau activitatea numeroase bănci, unele dintre acestea redeschizându-și porțile în timpul regimului antonescian. Pot fi amintite, în acest sens, următoarele instituții bancare consemnate în cursul anului 1945: *Banca*

Comerțului S.A. Craiova, sucursala Lugoj, cu un capital social de 100.000.000 lei (director: Vasile Popescu); *Făgetana*, Institut de Credit și Economii S.A. Făget, cu un capital social de 3.000.000 lei (director: Adrian Olariu); *Banca Caraș-Severinului* S.A. Lugoj, cu un capital social de 3.000.000 lei (director: Nicolae Turcu); *Banca Albina*, Institut de Credit și Economii S.A. Sibiu, sucursala Lugoj (director: Dumitru Gall); *Creditul Bănățan* S.A. Lugoj, cu un capital social de 10.000.000 lei (director: Coriolan Novac); *Pârvovana* S.p.A. Pârvova, Institut de Credit și Economii, cu un capital social de 1.000.000 lei (director: Zaharie Miulescu); *Banca Graniței* S.A. Caransebeș, cu un capital social de 3.000.000 lei (director: dr. Cornel Corneanu); *Cărășana*, Casă de Economii Lugoj,

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com

¹ Eusebiu Narai, *Situația financiar-bancară în județul Severin (1944–1948) (I)*. AnB, serie nouă, Arheologie-Istorie, Timișoara, XVIII, 2010, 327–344.

cu un capital social de 15.000.000 lei (directori: Rudolf Weicherz și Nicolae Penescu); *Craina* S.p.A. Teregova, Institut de Credit și Economii, cu un capital social de 1.000.000 lei (președinte: Petru Stoichescu); *Banca Poporală*, Institut de Credit și Economii S.A. Caransebeș – cu sucursale la Teregova și Mehadia (jud. Severin), Bozovici (jud. Caraș), Buziaș (jud. Timiș) și expozituri la Sacul și Eșelnița (jud. Severin), având un capital social de 10.000.000 lei (director: Isidor Tătaru); *Banca Banatului*, Institut de Credit, Economii și Comerț S.A. Caransebeș, cu un capital social de 2.000.000 lei (director: Augustin Munteanu); *Banca Economul* S.A. Iablașița, cu un capital social de 1.600.000 lei (director: Nicolae Domășneanu); *Prima Cassă de Păstrare* S.p.A. Caransebeș, cu un capital social de 5.000.000 lei (director: Norbert Fischer); *Banca Agrară* Cluj, sucursala Lugoj (director: Emil Chiffa); *Băncile Bănățene Unite* Arad, sucursala Lugoj (director: Iosif Wolf); *Banca de Credit* S.p.A. Orșova (director: Iosif Szal); *Banca de Credit și Comercială Română* S.A. Făget (director: Iosif Novac); Banca din Făget S.p.A.; *Comuna* S.A. Căvărân, Institut de Credit și Economii (președinte: Eftimie Lăpăduș); *Mehadia*, Cassă de Păstrare S.p.A. Mehadia (director: Simion Popescu); *Munteana*, Cassă de Păstrare S.p.A. Cornereva (director: Ioan Grozăvescu); *Banca Națională a României*, Agenția Lugoj (director: Ioan I. Zaharescu); *Banca Timișoarei* S.A. Timișoara, sucursala Lugoj (director: William Rosenfeld); *Banca Timișoarei* S.A. Timișoara, sucursala Orșova (director: Friedrich Dreichlinger) etc. Nu trebuie omise nici societățile de asigurări, care se străduiau să rezolve – prin mijloace specifice – problemele de natură materială ale locuitorilor din zonă: *Dacia România*, sucursala Lugoj (agent: Hutzl Herbert); agenția specială *Dacia România*, sucursala Orșova; *Franco-Româna*, societate anonimă de asigurări generale, agenția Lugoj (agent: Cristof Iosif); *Steaua României*, Societate Română de Asigurări Lugoj, agenție principală de asigurări (agent: Haller Carol); *Steaua României*, Societate Română de Asigurări, sucursala Caransebeș, agenție principală de asigurări (agent: Ludwig Goldschmidt); *Minerva*, societate anonimă de asigurări, sucursala Lugoj (conducător: Dancs Ladislau); *Urania* S.A. Caransebeș, societate de asigurări și reasigurări (agent: Toth Alexandru)².

Băncile populare erau menite să vină în sprijinul agricultorilor, acordându-le credite – în condiții avantajoase – pentru achiziționarea de semințe,

unelte agricole etc. Pentru a funcționa legal, băncile populare trebuiau să îndeplinească următoarele *condiții minimale*:

a) capitalul subscris să fie de minimum 100 milioane lei pentru cooperativele cu până la 500 membri, majorându-se proporțional cu creșterea numărului membrilor;

b) capitalul vărsat să reprezinte 30% din cel subscris;

c) raza de activitate să fie limitată la un cartier din oraș sau orașul întreg, în mediul urban, fiind mult mai extinsă în mediul rural;

d) numărul asociaților să fie de cel puțin 500³.

Respectând condițiile amintite mai sus, la finele anului 1945 pe cuprinsul județului Severin își desfășurau activitatea 7 bănci populare, depinzând direct de Federala *Lugojana* din Lugoj: *Plugarul Sinteștean* din comuna Sintești, având în raza de activitate cele 29 de comune din plășile Făget și Marginea; *Timișul* din orașul Lugoj – cele 48 de comune din plășile Lugoj și Baling; *Soarele* din comuna Cireșul – cele 17 comune din plasa Sacul; *Granița* din comuna Teregova – cele 20 de comune din plasa Teregova; *Luceafărul* din comuna Mehadia – 10 comune din plasa Orșova (Mehadia, Băile Herculane, Pârvova, Petnic, Lăpușnicel, Iablașița, Plugova, Valea Bolvașniței, Globurău și Pecinișca); *Economia* din orașul Orșova – celelalte 10 localități din plasa omonimă (Orșova, Bârza, Topleț, Jupalnic, Tufări, Eșelnița, Dubova, Plavișevita, Ebenthal și Svinia); *Banca Populară a Învățătorilor* din orașul Lugoj, cuprinzând în sfera de activitate întreg județul Severin⁴.

În cursul anului 1945 Institutul Național al Cooperației (INCoop – n.n.) a acordat câteva credite, prin intermediul băncilor populare și a sucursalei Lugoj a Băncii Naționale, pentru refacerea agriculturii din județul Severin, afectată profund de război și de prevederile Convenției de Armistițiu. În acest sens, în luna mai 1945 INCoop-ul a alocat un credit în valoare de 25 milioane lei sucursalei Lugoj a B.N.R., diminuat considerabil în noiembrie 1945, din lipsă de lichidități (10 milioane lei). De asemenea, la sfârșitul anului 1945, datorită crizei financiare în care se zbătea INCoop-ul și în așteptarea unor noi reglementări privind sfera sa de activitate, au fost anulate creditele inițiale acordate unor bănci populare severinene, în valoare totală de 1.700.000 lei, dintre care: 1.300.000 lei pentru Banca populară *Luceafărul* din Mehadia,

³ Eusebiu Narai, *Situația financiar-bancară în județul Severin (1944–1948) (II)*. AnB, serie nouă, Arheologie-Istorie, Timișoara, XIX, (2011), 529–539.

⁴ *Ibidem*.

² *Ibidem*.

300.000 lei pentru Banca populară *Domășneana* din Domașnea (în lichidare) și 100.000 lei pentru Banca populară *Plugarul Sinteștean* din Sintești⁵.

Evident, creditarea agriculturii severinene a fost o prioritate pentru băncile populare și în anii 1946–1948, după reorganizarea lor și primirea unui sprijin mai substanțial din partea statului, prin intermediul Institutului Național al Cooperăției.

Alte instituții bancare au alocat credite substanțiale și pentru întreprinderile industriale de pe raza județului Severin, în vederea achiziționării de materii prime și utilaje performante. De pildă, în luna aprilie 1948 firmele *Mundus-Borlova-Armeniș* din Caransebeș (sectorul forestier) și *Muschong & Co* din Lugoj (sectorul materiale de construcții) au primit fonduri, în valoare de mai multe milioane de lei, de la Banca Românească S.A. București – sucursala Caransebeș și Banca Ardeleană S.A. Orăștie – sucursala Lugoj⁶.

În perioada studiată, băncile și instituțiile de credit din județul Severin au încercat, în limita posibilităților, să crediteze alte sectoare economice, cu prioritate agricultura și industria, în condițiile crizei profunde în care se afla și regiunea respectivă.

Majoritatea instituțiilor bancare severinene erau concentrate în orașele Lugoj și Caransebeș, în mediul rural fiind consemnate o serie de bănci populare, aflate sub îndrumarea INCoop-ului, de fapt controlate îndeaproape de către stat.

– **Cassa de Păstrare din Mehadia** s-a înființat în baza hotărârii adunării generale de constituire ținută la 4 decembrie 1904, după aprobarea statutelor. Societatea bancară amintită avea următoarele *scopuri*: primirea depunerilor spre fructificare; scontarea și reescontarea cambiilor, mandatelor și a hârtiilor de valoare; acordarea de împrumuturi cambiale și cu acoperire ipotecară; acordarea de anticipații pe hârtii de valoare și gaj, împrumuturi pe realități înscrise în cartea funduară, pe pretenții intabulate în cont propriu și străin; vânzarea și cumpărarea de efecte de valoare cotate la bursele din Budapesta și Viena. *Capitalul social* inițial era de 60.000 coroane, împărțit în 300 bucăți acțiuni la purtător în valoare nominală de 200 coroane fiecare. *Direcțiunea* instituției de credit consta din 6 membri, numiți de către fondatori pe un termen de 3 ani: Géza Péczeli (prim-pretorul Orșovei) – președinte; Ioan Popoviciu (comerciant), Eftimie

Căpușă (agricultor), Constantin Burdia (președintele Comunității de Avere Caransebeș), Carol Schwab (proprietarul țiglăriei din Caransebeș) și Gheorghe Tătucu (preotul comunei Iablanța) – membri. Pe lângă Direcțiune, conducerea băncii era asigurată de un *Comitet de Cenzori*, alcătuit din 12 membri și un *Comitet de Supraveghere*, format din 5 membri⁷.

După instalarea administrației românești în zonă, *capitalul social* a fost evaluat la suma de 50.000 lei. În luna octombrie 1925, Comisia unică specială, instituită pe lângă Ministerul Industriei și Comerțului, a aprobat cererea băncii de sporire a capitalului social de la 50.000 lei la 200.000 lei, în acțiuni nominative a 100 lei⁸.

Merită prezentată și *structura acționariatului* societății bancare. Astfel, în 1926, din cei 64 de acționari, majoritatea erau etnici români – 53 (82%), 9 erau de naționalitate germană (14%) și 2 – de naționalitate evreiască (4%); această structură se va menține, aproape neschimbată, pe toată perioada funcționării băncii.

De altfel, *capitalul social* a rămas la aceeași valoare (200.000 lei) până la lichidarea instituției bancare, în luna octombrie 1945⁹.

Până în anul 1930 banca din Mehadia a înregistrat *profituri nete* destul de substanțiale, favorizate de climatul economic sănătos din regiune: 34.684,31 lei (în 1924), 100.862,42 lei (în 1930) ș.a.m.d. În condițiile crizei economice, *pierderile* sale s-au amplificat: de la 24.921,40 lei (în 1932) la 100.568,40 lei (în 1933)¹⁰.

Legea pentru lichidarea datoriilor agricole și urbane din 7 aprilie 1934 a îndrumat debitorii să-și achite datoriile, dând – totodată – posibilitatea instituțiilor de credit să-și aranjeze situația financiară față de creditorii și deponenții lor. Consiliul de Administrație al instituției bancare din Mehadia a acceptat condițiile legii privitoare la reducerea creanțelor. Pentru a evita cheltuielile, conducerea băncii amintite a preferat calea aranjamentului amiabil întrunind adeziunea voluntară și scrisă a creditorilor, respectiv deponenților, care reprezentau 60% din totalul creanțelor institutului de credit, stabilind – de comun acord – cota maximă de reducere (70%) și hotărând ca replătirea acestora să se facă proporțional tuturor

⁵ Eusebiu Narai, *Situația financiar-bancară în județul Severin (1944–1948) (III)*, AnB, serie nouă, Arheologie-Istorie, Timișoara, XX, (2012), 361–378.

⁶ Idem, *Situația financiar-bancară în județul Severin (1944–1948) (IV)*, AnB, serie nouă, Arheologie-Istorie, Timișoara XXI, (2013), 513–522.

⁷ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 206, f. 20.

⁸ Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale (în continuare SJCSAN), fond *Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 3/1904–1944, f. 389, 398.

⁹ *Ibidem*, f. 412–413.

¹⁰ *Ibidem*, f. 398, 514, 543.

deponenților pe măsura încasărilor; pierderea trebuia să fie repartizată tot în funcție de replătire (în primii 2 ani – 70%, în următorii 3 ani – 60% și în ultimii 12 ani – 50%), cote care, la rândul lor, puteau fi mărite în urma adăugării – la valoarea nominală a portofoliului – a dobânzilor restante. Intențiile forurilor decizionale ale institutului de credit deveneau realizabile numai dacă guvernul ținea cont de *memoriul* bine documentat, înaintat de către asociația „Solidaritatea”, în care erau grupate toate băncile mici din Ardeal și Banat, memoriu care ar fi permis societății bancare menționate mai sus ca – prin derogare de la Legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă – să-și continue activitatea de sprijinire a micilor agricultori din regiune¹¹.

Fiind nevoită să respecte legea lichidării datoriiilor și nereușind să-și majoreze capitalul social, banca amintită a înregistrat *pierderi* însemnate până în anul 1940: 123.996,40 lei (în 1934); 155.295,40 lei (în 1938) etc.¹² Doar în anii 1941–1942 societatea bancară din Mehadia a ajuns să obțină *profitudini* minime, care reflectau incapacitatea sa de a se redresa din punct de vedere financiar: 2.622 lei (în 1942) ș.a.m.d.¹³

Conducerea instituției de credit menționate mai sus, reprezentată prin *Consiliul de Administrație* (Martin Cincheză – director executiv, Mehadia; Ilie Ion – pensionar, Mehadia; Grigore Popescu – măcelar, Mehadia; Enache Cena – agricultor, Mehadia; Ioan Grozăvescu – preot, Cornereva; Simion Popescu – funcționar, Mehadia; Ioan Trapșa – argășitor, Mehadia) și *Comitetul de Cenzori* (Ion Blidariu – agricultor, Topleț; Niculae Hiclean – agricultor, Mehadia; Iosif Țepeneag – agricultor, Mehadia; Iosif Rittersporn – morar, Mehadia; Sămăilă Vlăducean – pensionar, Plugova) nu a reușit să mențină banca pe linia de plutire, cu toate eforturile depuse¹⁴.

Mai mult, în anul 1942 Cassa de Păstrare din Mehadia a fost trimisă în judecata Consiliului Superior Bancar, deoarece contabilul său a fost

mobilizat, în localitate neaflându-se niciun contabil autorizat și niciun stagiar care să-l înlocuiască. Astfel, banca încălca dispozițiile înscrise în art.30, alin.4 și art.62, alin.4 din Legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă*. Ca o consecință a acestui fapt, a fost adusă la cunoștința conducerii societății bancare din Mehadia *decizia* Consiliului Superior Bancar nr. 1751 din 27 martie 1942, prin care s-a dispus lichidarea Cassei de Păstrare S.p.A. din Mehadia și a fost numit – ca *lichidator* – Grigore Popescu din aceeași localitate. La 30 iulie 1942 a fost adoptată *hotărârea* Consiliului de Administrație al băncii amintite, prin care s-au luat măsuri de conformare la decizia Consiliului Superior Bancar din martie 1942 privind lichidarea sa¹⁵.

În Adunarea generală ordinară și extraordinară din 14 octombrie 1945, ținută în localul institutului de credit din Mehadia, lichidatorul acestuia, Simion Popescu, a adus la cunoștința participanților faptul că el a încercat să lichideze – pe căi normale – societatea, însă, deoarece debitorii săi erau protejați de dispozițiile Legii lichidării datoriilor agricole din 1934, iar procesele și urmăriile în justiție față de cei concentrați și mobilizați au fost suspendate până la terminarea celui de-Al Doilea Război Mondial, a fost nevoit să intervină pe lângă Consiliul Superior Bancar pentru a obține autorizarea vânzării în bloc și pe loturi a tuturor bunurilor aflate în proprietatea societății. Pentru a da – pe cât posibil – un caracter cât mai obiectiv și lipsit de orice suspiciune operațiunii de lichidare a băncii, Simion Popescu a considerat că forma cea mai potrivită de închidere a instituției de credit era licitația voluntară judiciară, organizată prin intermediul Judecătoriei Mixte Orșova. Suma realizată din această licitație se ridica la 9.532.000 lei, iar în urma scăderii numerarului aflat în casă (349.491,44 lei) și a achitării pasivului (1.670.088,68 lei) s-a ajuns la un capital disponibil în valoare de 8.211.402,76 lei. Raportând această sumă la capitalul social (200.000 lei) s-a stabilit faptul că, pentru o acțiune cu valoarea nominală de 100 lei, se va plăti suma de 4.000 lei, diferența de 211.402,76 lei fiind destinată pentru acoperirea cheltuielilor până la definitivarea operațiunii de lichidare¹⁶.

Răspunzând solicitării făcute de lichidatorul unic, banca din Mehadia a fost radiată din

¹¹ SJTAN, fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 206, f. 51.

¹² *Ibidem*, f. 42, 50.

¹³ SJCSAN, fond *Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 3/1904–1944, f. 589.

¹⁴ SJTAN, fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 206, f. 37, 42.

*, „Dacă în cursul existenței unei întreprinderi bancare se constată că aceasta nu se conformează prevederilor legilor, regulamentului și codului comercial, statutelor sau deciziunilor date de Consiliul Superior Bancar, acesta va putea aplica sancțiunile prevăzute la art.56, printre care se cuprinde și dizolvarea și lichidarea acesteia”.

¹⁵ SJCSAN, fond *Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 3/1904–1944, f. 585–586, 606.

¹⁶ SJTAN, fond *Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 206, f. 2, 6.

Registrul Bancar de pe lângă Camera de Comerț și Industrie Lugoj la data de 18 martie 1946¹⁷.

– **Institutul de Credit și Economii „Comuna” S.A. din Căvăran** s-a înființat în baza hotărârii Adunării Generale din 10 septembrie 1903, având un *capital social* de 12.000 coroane, asigurat deja cu 60 buc. acțiuni în valoare nominală de 200 cor. fiecare. Prin vot secret au fost aleși în *Direcțiune*, pe termen de 3 ani, următorii: Eftimie Lăpăduș, Vichentie Țăran, Gheorghe Franțescu și Nicolae Țăran. În baza articolului 157 din Legea Comercială a fost desemnat, pentru același interval de timp, un *comitet de supraveghere* compus din 4 membri: David Murgoi, Ludovic Graf, Ioan Lăpăduș și Trandafir Drăghina. Direcțiunea institutului de credit era mandată să obțină brevetul industrial pentru funcționarea acestuia și să înscrie firma în Registrul Comerțului¹⁸.

Statutele Institutului de Credit și Economii „Comuna” din Căvăran, adoptate în anul 1934, defineau *scopurile* societății bancare: „ridicarea simțului economic, satisfacerea trebuințelor de credit ale comunei și ale zonei dimprejur și, prin aceasta, a economisi timp și cheltuieli de drum la institutele de credit orășene (orășenești – *n.n.*), iar, prin dările plătibile prin institut, a ușura contribuțiile comunale”. *Capitalul social* a fost stabilit la valoarea de 400.000 lei, împărțit în 500 buc. acțiuni a 800 lei fiecare, valoare pe deplin achitată. Pe întreaga perioadă a mandatului, Direcțiunea era obligată să desemneze – din sânul ei – un *director general*, care prezida adunările generale ale societății. De altfel, *Direcțiunea* era compusă din 5 membri, aleși de adunarea generală pe timp de 5 ani, răspunzând solidar cu Comitetul de Cenzori la stabilirea exactă a bilanțului, conform articolului 199 din legea comercială. De asemenea, *Comitetul de Cenzori* era alcătuit din 4 membri, desemnați de adunarea generală pentru un mandat de 5 ani; pentru completarea locurilor vacante din Comitetul de Cenzori, Direcțiunea trebuia să convoace – de urgență – adunarea generală extraordinară¹⁹.

Conducerea instituției bancare s-a menținut neschimbată din anul 1934 până la lichidarea sa, în 1945, respectând aproape integral articolele înscrise în statut privind componența sa. Astfel, din *Consiliul de Administrație* făceau parte Eftimie Lăpăduș, Vichentie Țăran, Gheorghe Franțescu și Nicolae Țăran, *Comitetul de Cenzori* fiind

reprezentat de 3 persoane (Ioan Popovici, Nicolae Neagoe și Romulus Lăpăduș)²⁰.

În ședința din 19 februarie 1941, Consiliul Superior Bancar a adoptat *decizia* nr. 1404, prin care institutul de credit din Căvăran era trimis în judecată pentru abaterile săvârșite de la dispozițiile art.10 alin.5, art.13, art.19 alin.3, art.25 și art.30 din Legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă*.

Având în vedere dispozițiile articolului 56 din Legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă, prin care se prevedea că, dacă în cursul existenței unei societăți bancare se constată faptul că aceasta nu se conformează prevederilor legilor, regulamentului și codului comercial, statutelor sau deciziilor date de Consiliul Superior Bancar, acesta va putea aplica băncilor contraveniente una din sancțiunile prevăzute la articolul amintit, inclusiv dizolvarea și lichidarea, alături de concluziile scrise, depuse la dosar de Ministerul Finanțelor, prin delegatul său, Lazăr Ionescu, C.S.B. a hotărât, în aceeași zi (19 februarie 1941 – *n.n.*), dizolvarea și lichidarea Institutului de Credit și Economii „Comuna”, cu sediul în Căvăran

* Art. 10 alin.5, deoarece societatea în cauză nu indica – pe actele sale de corespondență – capitalul efectiv vărsat, rezervele, precum și numărul de înscriere în Registrul societăților bancare (adresa înregistrată la No. 5557/1940).

Art. 13, prin faptul că societatea amintită nu a preluat – pentru fondul de rezervă – 10% din beneficiile nete pe anii 1938 și 1939 (1.990 lei și, respectiv, 1.339 lei), arătate în bilanșurile anuale 1938 și 1939 aflate la dosar atât în pasiv, cât și în debitul contului de profit și pierdere, beneficii reportate pe anul viitor.

Art. 19 alin.3, pentru că preotul Eftimie Lăpăduș, membru în Consiliul de Administrație al societății în cauză, cu mandat până în luna mai 1945, îndeplinea și funcția de director la sus-menționata societate (declarația preotului Lăpăduș se găsea în dosarul acestuia).

Art. 25, deoarece niciunul dintre cenzorii institutului de credit din Căvăran nu era contabil autorizat sau stagiar.

Art. 30, prin faptul că nu a publicat în „Monitorul Oficial” bilanșurile anuale pe 1934, 1935, 1936, 1937, 1938 și 1939; nu a publicat în „Buletinul Oficial Bancar” bilanșurile anuale pe 1935 și 1936 și nici bilanșurile semestriale, încheiate la 30 iunie, pe anii 1936 și 1937; a publicat tardiv, în „Buletinul Oficial Bancar” No. 80 din 15 octombrie 1938, bilanșul semestrial încheiat la 30 iunie 1938, în timp ce trebuia publicat până la 15 august 1938; a publicat tardiv, în „Buletinul Oficial Bancar” No. 38 din 17 mai 1939, bilanșul anual pe 1938, aprobat de adunarea generală a societății din 30 martie, publicație ce trebuia făcută până la 30 aprilie 1939; a publicat tardiv, în „Buletinul Oficial Bancar” No. 70–71 din 4 septembrie 1940, bilanșul semestrial, încheiat la 30 iunie 1940, publicație ce trebuia făcută până la 15 august 1940; nu a înaintat Consiliului Superior Bancar copii întocmite pe coloane după bilanșurile semestriale încheiate la 30 iunie pe anii 1936, 1937 și 1940 și nici bilanșul anual pe 1937.

²⁰ *Ibidem*, f. 33.

¹⁷ *Ibidem*, f. 1.

¹⁸ *Ibidem*, d. 204, f. 31.

¹⁹ *Ibidem*, f. 45, 46 v.

(jud. Severin), pentru abaterile menționate mai sus, numindu-l – în calitate de *lichidator* al acestei bănci – pe Ștefan Duică, domiciliat în Lugoj, str. Timișului nr. 26²¹.

Primind un concediu de câteva zile de la unitatea militară unde era concentrat, Duică s-a deplasat la sediul institutului de credit „Comuna” pentru a lua în primire administrația și patrimoniul societății amintite. Operațiunile băncii din Căvăran au fost finalizate de către Romulus Lăpăduș, lichidatorul numit de Consiliul de Administrație al societății în ședința din 29 aprilie 1941. Încheierea acestor registre s-a făcut în ziua de 31 octombrie 1941. Din operațiunile efectuate în registre s-a constatat faptul că pasivul societății, prevăzut în bilanțul încheiat la 31 decembrie 1940, a fost complet lichidat.

Din *bilanțul* încheiat în mod definitiv la 31 octombrie 1941 s-a constatat – la *activ* – un sold de 184.172 lei și la pasiv aceeași sumă. Activul prevăzut în bilanțul amintit a fost cesionat de institutul „Comuna” unor membri ai conducerii sale (Eftimie Lăpăduș și Romulus Lăpăduș) pentru sumele pe care trebuiau să le primească de la societate (120.000 lei și, respectiv, 64.172 lei), fără vreo obligație din partea băncii referitoare la încasarea sumelor din activ. Cei doi reprezentanți ai conducerii, menționați mai sus, au declarat că, în schimbul cesionării activului din bilanțul încheiat la 31 octombrie 1941, nu au nicio pretenție, de nicio natură, față de această societate, chiar dacă din portofoliul de scont, acțiuni și imobil n-ar încasa nimic. Soldul depunerilor spre fructificare (635.783 lei), prevăzut în bilanțul din 31 decembrie 1940 și apărut în registre la 1 ianuarie 1941, s-a achitat complet până la 31 octombrie 1941. Acționarii și-au primit contravaloarea acțiunilor lor, conform hotărârii Consiliului de Administrație și a Adunării Generale din 29 aprilie 1941, astfel încât au și predat acțiunile posedate lui Eftimie Lăpăduș, care a avansat numerarul necesar, fapt constatat din registrele băncii. Autorizația pentru radierea firmei din registrele de comerț trebuia obținută de către Eftimie Lăpăduș, ca substitut al curatorului Romulus Lăpăduș²².

Operațiunile de lichidare a societății anonime „Comuna” au fost finalizate în luna iulie 1945, iar lichidatorul fiind plecat din localitate, Eftimie Lăpăduș, preot pensionar și fost director al băncii amintite a solicitat radierea societății din registrul bancar²³.

– **Cooperativa de Credit „Luceafărul” din Mehadia** a funcționat în conformitate cu prevederile legii pentru organizarea cooperăției din 1935, fiind radiată din Registrul Comerțului la data de 14 mai 1946²⁴.

– **Cooperativa de Credit din Fârliug**, înființată în anul 1906, și-a desfășurat activitatea în sediul primăriei din localitate. Fiind o cooperativă cu răspundere limitată, a funcționat în baza legii pentru organizarea cooperăției din 1935. Cooperativa a fost puternic afectată de criza economică și de implicațiile celui de-Al Doilea Război Mondial în plan financiar. În consecință, în anul 1945 au fost desemnați – în calitate de *lichidatori* ai cooperativei amintite – Alexandru Arkossy și Iosif Drăgulescu, ambii domiciliați în Bodo. Cooperativa din Fârliug a împărțit soarta celei din Mehadia, fiind radiată din Registrul Comerțului în ziua de 14 mai 1946²⁵.

– **Banca Populară „Domășneana” din Domașnea** s-a constituit în anul 1930, cu *scopul* de a înlesni creditarea și a fructifica economiile asociaților.

Statutul, adoptat în același an, stabilea faptul că societatea amintită putea să-și desfășoare activitatea cu minimum 50 de *asociați*. *Capitalul* cooperativei era format din părți sociale egale, cu valoarea de 1.000 lei fiecare. *Conducerea* societății era încredințată unui *Consiliu de Administrație* format din 5–12 membri, aleși de către adunarea generală dintre asociații cu drept de vot; primii administratori erau desemnați de fondatori, prin actul constitutiv al societății; membrii Consiliului de Administrație trebuiau să fie cetățeni români, bucurându-se de toate drepturile civile și politice, știutori de carte; rudele administratorilor, până la al 3-lea grad inclusiv nu puteau intra în Consiliul de Administrație. De asemenea, nu puteau îndeplini funcția de *cenșori* următorii: funcționarii societății, rudele administratorilor (până la gradul al 4-lea inclusiv), cetățenii străini și neștiutori de carte²⁶.

Printre cei 25 de *membri fondatori* ai societății bancare din Domașnea figurau: primarul, notarul, șeful postului de jandarmi, șeful de gară, 2 preoți, 2 învățători, 2 agricultori, 2 tăbăcari, 1 cojocar și 12 economi²⁷.

La data începerii activității (11 mai 1931 – *n.n.*), institutul de credit avea un *capital social* (vărsat în numerar și minimal) în valoare de 200.000 lei. *Conducerea* sa era exercitată de *Consiliul de Administrație* (Simeon Răzvan – președinte,

²⁴ *Ibidem*, d. 150, f. 1.

²⁵ *Ibidem*, d. 34, f. nenumărată.

²⁶ *Ibidem*, d. 21, f. nenumărată.

²⁷ *Ibidem*, f. nenumărată.

²¹ *Ibidem*, f. 26, 28.

²² *Ibidem*, f. 18–19.

²³ *Ibidem*, f. 6–7.

Zaharia Pepa – vicepreședinte, Ion Miloș, Matei Horescu, Ion Adamescu și Ioan Horescu – membri) și *Comitetul de Cenzori* (Ilie Șoimu, Nistor Iuga și Petru Izbășa – membri)²⁸.

Banca populară amintită a funcționat în baza legii pentru organizarea cooperăției din 1935, însă activitatea sa a fost puternic perturbată de implicațiile crizei economice și ale celui de-Al Doilea Război Mondial. Ca efect al acestei situații, „Domășneana” a intrat în procedură de lichidare în cursul anului 1945, fiind radiată din Registrul Comerțului la 14 mai 1946²⁹.

– **Banca Cooperativă „Speranța” din Eșelnița** s-a constituit în luna aprilie 1924. *Scopul societății* amintite era de a înlesni creditul și de a fructifica economiile membrilor. Ea putea mijloci aprovizionarea cu obiectele necesare și organiza desfacerea în comun a produselor localității, însă numai ca operațiuni în comision. *Capitalul subscris* la constituire însuma 33.750 lei, din care s-a vărsat inițial suma de 12.400 lei, urmând ca restul să se verse, treptat, în termen de doi ani.

Statutele, adoptate în anul 1924, defineau *operațiunile* pe care le putea face banca din Eșelnița: „a primi – spre fructificare – economiile membrilor; a primi depunerile nesocietarilor, când societatea are nevoie de fonduri; a contracta împrumuturi, numai cu autorizația Casei Centrale; a acorda împrumuturi membrilor, chiar și nesocietarilor, când societatea are prisos de fonduri; a sconta și reesconta efecte comerciale; a procura articole de strictă necesitate, vite, semințe, unelte, instrumente și mașini necesare gospodăriei sau practicii profesionale, precum și de a înlesni desfacerea în comun a produselor, însă numai ca operațiuni în comisii (aceste operațiuni le va face societatea numai până când, în localitate sau în cercul ei de activitate, vor funcționa cooperative anume pentru aceste scopuri); a organiza, cu permisiunea Casei Centrale, asigurări pe bază de mutualitate; a se asocia în uniuni și federale, legal constituite și la Centrala Băncilor Populare; a sădi și întări între membri, prin educație cooperativă, spiritul de solidaritate și prevedere”. Printre *fondatorii* institutului de credit, în număr de 68, figurau persoane de diverse profesii (funcționari, economi, antreprenori, comercianți, învățători și agricultori), domiciliat în Eșelnița, Ogradena Veche, Ogradena Nouă și Brașov³⁰.

Conducerea societății era asigurată de *Consiliul de Administrație* – alcătuit din președinte (Iosif

Moacă), vicepreședinte (Ștefan Tomescu) și 4 membri – și de *Comitetul de Cenzori*, format din 2 membri (Vasile Marișescu și Dumitru Plăvăț)³¹.

Banca amintită a funcționat în baza legii pentru organizarea cooperăției din 1935. Criza economică și Al Doilea Război Mondial și-au pus amprenta asupra institutului de credit din Eșelnița, care a intrat în procedură de lichidare în anul 1945, fiind radiată din Registrul Comerțului la data de 9 mai 1946³².

– **Banca Populară „Lucafașul” din Găvojdia** și-a început activitatea în ziua de 20 septembrie 1927.

Statutele din 1930 precizau *scopurile* societății: „să înlesnească creditul de care au nevoie asociații, procurându-le – prin împrumuturi sau scontare de polițe – fondurile necesare pentru gospodăria, meseria sau comerțul lor; să le primească economiile; să facă orice operațiuni de bancă și comision în folosul acestora; să sădească între asociați spiritul de solidaritate și prevedere și să contribuie la răspândirea culturii în masele populației prin toate mijloacele potrivite acestui scop”. În conformitate cu prevederile aceluiași statut, *capitalul* cooperativei era format din părți sociale egale, în valoare de 500 lei fiecare. *Conducerea* societății era încredințată unui *Consiliu de Administrație* format din 7 membri, aleși de către Adunarea Generală dintre asociații cu drept de vot, primii administratori fiind aleși de fondatori prin actul constitutiv al societății; membrii Consiliului de Administrație trebuiau să fie cetățeni români, bucurându-se de toate drepturile civile și politice, știutori de carte, neputând îndeplini – concomitent – funcția de administratori ai unei societăți comerciale cu scopuri și activități asemănătoare; rudele, până la al 3-lea. grad inclusiv, nu puteau fi desemnate ca membri în același Consiliu de Administrație. În egală măsură, nu puteau fi aleși *cenzori* următorii: funcționarii societății, rudele administratorilor (până la gradul al 4-lea inclusiv), cetățenii străini și neștiutorii de carte³³.

Cei 45 de deponenți au contribuit substanțial la *capitalul social* al institutului de credit amintit (*capital subscris* – 103.500 lei și *capital vărsat* – 31.823 lei). În consecință, cei mai importanți deponenți (Dionisie Țiru, Petru Ciorogariu, Romulus Hanțu, Ioan Popovici ș.a.m.d.) au primit funcții de conducere în cadrul societății³⁴.

³¹ *Ibidem*, f. nenumărată.

³² *Ibidem*, f. nenumărată.

³³ *Ibidem*, d. 47, f. nenumărată.

³⁴ *Ibidem*, f. nenumărată.

²⁸ *Ibidem*, f. nenumărată.

²⁹ *Ibidem*, f. nenumărată.

³⁰ *Ibidem*, d. 27, f. nenumărată.

În *ședința Consiliului de Administrație* al băncii populare „Luceafărul” din Găvojdia, desfășurată în ziua de 7 septembrie 1930, a adoptat unele decizii importante privind conducerea instituției bancare: pe de o parte, a respins cererea lui Aurel Marta de intrare în societate, acuzat de faptul că „a umblat contra intereselor societății”, iar pe de altă parte Ioan Popovici a fost cooptat ca membru în Consiliul de Administrație, în locul lui Ioan Țiru, demisionat din motiv de boală³⁵.

La data înmatriculării acesteia la Camera de Comerț și Industrie Lugoj (15 octombrie 1931 – n.n.), *conducerea societății* menționate era asigurată de *Consiliul de Administrație*, alcătuit din: Nicolae Marian – președinte; Dionisie Țiru – casier; Romulus Hanțu, Ioan Popovici, Moise Antanasie, Ilie Căprariu, Ioan Floare și Petru Ciorogariu – membri. Consiliul de Administrație era sprijinit, în exercitarea atribuțiilor sale, de *Comitetul de Cenzori*, format din 3 membri: Dimitrie Dema, Ioan Roșu și Ioan Cocârlă³⁶.

Fiind o cooperativă cu răspundere limitată, „Luceafărul” din Găvojdia a funcționat în baza legii pentru organizarea cooperației din 1935. Criza economică și Al Doilea Război Mondial au avut consecințe negative asupra băncii populare amintite, care a intrat în procedură de lichidare în cursul anului 1945, fiind radiată din Registrul Comerțului la data de 14 mai 1946³⁷.

În anii 1944–1945 importanța băncilor din *județul Severin* s-a diminuat considerabil, datorită devalorizării accelerate a monedei naționale și a orientării firmelor industriale și comerciale spre alte surse de creditare. Cu toate impedimentele arătate mai sus, pe cuprinsul județului Severin își desfășurau activitatea numeroase *bănci*, majoritatea concentrate în orașele Lugoj și Caransebeș, unele dintre acestea redeschizându-și porțile în timpul regimului antonescian: „**Banca Comerțului**” S.A. Craiova – sucursala Lugoj; „**Făgetana**”, **Institut de Credit și Economii** S.A. Făget; „**Banca Caraș-Severinului**” S.A. Lugoj; Banca „**Albina**”, **Institut de Credit și Economii** S.A. Sibiu – sucursala Lugoj; „**Creditul Bănățan**” S.A. Lugoj; „**Pârvovana**” S.p.A. Pârvova, **Institut de Credit și Economii**; „**Banca Graniței**” S.A. Caransebeș; „**Cărășana**”, **Casă de Economii** Lugoj; „**Craina**” S.p.A. Teregova, **Institut de Credit și Economii**; „**Banca Poporală**”, **Institut de Credit și Economii**

S.A. Caransebeș – cu sucursale la Teregova și Mehadia (jud. Severin), Bozovici (jud. Caraș), Buziaș (jud. Timiș) și expozituri la Sacul și Eșelnița (jud. Severin); „**Banca Banatului**”, **Institut de Credit, Economii și Comerț** S.A. Caransebeș; Banca „**Economul**” S.A. Iablanita; „**Prima Cassă de Păstrare**” S.p.A. Caransebeș; Banca Agrară Cluj – sucursala Lugoj; „**Băncile Bănățene Unite**” Arad – sucursala Lugoj; Banca de Credit S.p.A. Orșova; Banca de Credit și Comercială Română S.A. Făget; Banca din Făget S.p.A.; „**Comuna**” S.A. Căvărân, **Institut de Credit și Economii**; „**Mehadia**”, Cassă de Păstrare S.p.A. Mehadia; „**Munteana**”, Cassă de Păstrare S.p.A. Cornereva; Banca Națională a României – Agenția Lugoj; „**Banca Timișoarei**” S.A. Timișoara – sucursalele Lugoj și Orșova, etc.

În perioada 1946–1948 instituțiile bancare au alocat credite substanțiale și pentru întreprinderile industriale de pe raza județului Severin, în vederea achiziționării de materii prime și utilaje performante. Nu trebuie omise nici *societățile de asigurări*, care se străduiau să rezolve – prin mijloace specifice – problemele de natură materială ale locuitorilor din zonă: „**Dacia România**” – sucursalele Lugoj și Orșova; „**Franco-Româna**” – agenția Lugoj; „**Steaua României**” – agenția Lugoj și sucursala Caransebeș; „**Minerva**” – sucursala Lugoj; „**Urania**” – agenția Caransebeș ș.a.m.d.

În mediul rural din județul Severin erau desemnate o serie de *bănci populare* depinzând direct de Federala „Lugojana” din Lugoj, aflate sub îndrumarea Institutului Național al Cooperăției, de fapt controlate îndeaproape de către stat: „**Plugarul Sinteștean**” (comuna Sintești), „**Soarele**” (comuna Cireșul), „**Granița**” (comuna Teregova), „**Luceafărul**” (comuna Mehadia), „**Economia**” (orașul Orșova), „**Timișul**” și **Banca Populară a Învățătorilor** (orașul Lugoj). Băncile populare erau menite să vină în sprijinul agricultorilor, acordându-le credite – în condiții avantajoase – pentru achiziționarea de semințe, unelte agricole etc. În cursul anului 1945 INCoop-ul. a acordat câteva credite, prin intermediul băncilor populare și a sucursalei Lugoj a Băncii Naționale, pentru refacerea agriculturii din județul Severin, afectată profund de război și de prevederile Convenției de Armistițiu. De asemenea, la sfârșitul anului 1945, datorită crizei financiare în care se zbătea INCoop-ul. și în așteptarea unor noi reglementări privind sfera sa de activitate, au fost anulate creditele inițiale acordate unor bănci populare severinene. Evident, creditarea agriculturii severinene

³⁵ *Ibidem*, f. nenumărată.

³⁶ *Ibidem*, f. nenumărată.

³⁷ *Ibidem*, f. nenumărată.

a fost o prioritate pentru băncile populare și în anii 1946–1948, după reorganizarea lor și primirea unui sprijin mai substanțial din partea statului, prin intermediul Institutului Național al Cooperăției.

În perioada studiată, băncile și instituțiile de credit din județul Severin au încercat, în limita posibilităților, să crediteze alte sectoare economice, cu prioritate agricultura și industria, în condițiile crizei profunde în care se afla și regiunea respectivă.

THE ISSUE OF REGENCY DURING KING MIHAI'S ROYAL STRIKE (1945)

Marian-Alin Dudoi*

Keywords: Communism, Cold War, Coup, Romania, the Soviet Union, the United States of America

Cuvinte-cheie: Comunism, Războiul Rece, Lovitură de stat, România, Uniunea Sovietică, Statele Unite ale Americii

(Abstract)

Romania was considered a defeated country in the World War II and was occupied by the Red Army, under Armistice, supervised by the Soviet Union, the United States of America and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.

On the 6th of March 1945 the Soviets imposed to King Mihai the loyal Groza Government, found unacceptable by the USA and the UK. Encouraged by those two powers, Mihai dismissed the Government but Groza stayed in power as the King and the opposition could not match the Red Army. Mihai addressed the three powers in the matter and refused any collaboration with the Government, including the signing of Royal Decrees for approving laws made only by the Government, after the 21st of August 1945 marking the beginning of the so-called Royal Strike,

The Government used all sorts of pressure in order that the King should resume his duties and warned him he would be deposed. In September the Government approached the Soviets in order to assume the Royal Prerogative but the Groza Cabinet continued to rule Romania as the only political power neglecting the King.

In December, the Soviets and the Romanian Communists that dominated the Cabinet thought about a Regency Council under their control but the Allies's Moscow Conference proposed Mihai to add two ministers of the opposition. Provided only with the opposition's help, the King had to accept in January 1946 and ended unsuccessfully the Royal Strike.

As no Romanian Parliament existed the Government sent their law projects to the King and they became laws under the form of Royal Decrees. This modality allowed the Communists to prepare the illegal transformation of Romania into a Communist State and this under King's patronage! To stop this, King Mihai [Michael], encouraged at and after the Potsdam Conference, by the Great Britain and especially the United States of America – who supervised with the Soviet Union the Armistice with the defeated Romania, demanded Petru Groza, President of the Council of Ministers [Prime Minister], to resign on the 19th and the 20th of August 1945 but Groza, backed by the occupying Soviets, refused although the King could not be refused according to the Constitution; consequently Mihai refused to have any collaboration with the Government for four months and a half, a period called the Royal Strike [in Romanian, *Greva regală*]¹.

On the 22nd of August General Constantin Vasiliu Rășcanu, War Minister, requested an audience with the King, under Queen-Mother Elena's presence, and tried to influence the latter in order to convince his son to attend the ceremony the following day arguing the King would be placed under restraint for many years and declared insane. Rășcanu broke down at the end of audience but no change happened². Rășcanu made another try and

¹ Dinu Zamfirescu, "Implicațiile externe," in *6 Martie 1945. Așezirea*, München: Jon Dumitru – Verlag, 1983, 42. Dinu C. Giurescu, *Imposibila încercare: Greva regală, 1945. Documente diplomatice* (hereafter D.C. Giurescu), (1999), București: Editura Enciclopedică (1999), 11–19.

Ghișă Ionescu, *Comunismul în România*, București: Editura Litera (1994), 146.

Arthur Gould Lee, *Elena, Regina-Mamă a României, Prințesă de Grecia și Danemarca. O biografie autorizată*, Traducere din engleză de Liana Alecu, București: Editura Enciclopedică (2000), 224–225.

² *Ibidem*, 225.

The Microfiches of Great Britain, Public Record Office, Foreign Office (hereafter PRO FO) 371/48557, The Telegram no. 922 of 11.09.1945 of John H. Le Rougetel,

* The Secondary School, 35A Unirii Street, Segarcea, Romania. E-mail: marianalindudoi@yahoo.com.

returned with a delegation of Romanian Generals but Mihai refused to grant the audience.³ The fact appeared in Queen Elena's diary and Nelly Catargi, Queen's Lady-in-Waiting, when the latter met the British and proved the hard pressure upon the King. Also in Government's circles, Gheorghe Tătărescu, Vice-President of the Council of Ministers and Foreign Minister, started waving the idea of the returning of former King Carol II [Charles II], Mihai's father, as Tătărescu had been the former king's friend and favourite Prime Minister⁴.

In May 1945 Carol II had appealed for French visa in order to leave Brazil for his property in Normandy and the French Government had granted it but three weeks later the French had canceled it as the British Government and Romanian emigration in France had criticized any return in Europe fearing the former King would want to replace his son.⁵

In August, the Americans intervened to the Portuguese Government to cancel the visa for Portugal as the former King intended to leave Rio de Janeiro.⁶ Two days later, the United States found the request observed as the Portuguese Ambassador in Brazil withdrew the visa.⁷ The Americans approached the French Government to refuse any visa for Carol II⁸.

British Political Representative in Romania, to Foreign Office (Robert Anthony Eden was the Principal Secretary of State for Foreign Affairs) (R. 15422 in Foreign Office; the telegram's content belonged to Air Vice-Marshal Donald F. Stevenson, Head of the British Military Mission in Romania), mf. 186.

³ *Misiunile lui A.I. Vășinski în România. (Din istoria relațiilor româno-sovietice, 1944–1946). Documente secrete*, București (1997), Doc. no. 68, Susaikov's Report of 22.08.1945 to A.A. Lavrichiev, 69.

⁴ The Telegram of 22.08.1945 of Roy M. Melbourne, Acting U.S. Representative in Romania, to State Department, D.C. Giurescu (1999), doc. no. 40, 204.

⁵ The telegram no. 2 of 8.01.1945 of M.A. du Chayla, French Chargé d'Affaires in Lisbon, to Georges Bidault, French Foreign Minister, and François Coulet's (French Foreign Office) Telegram no. 34 of 23.07.1945 to Jean Paul-Boncour, French Minister in Romania, Mark László-Herbert, *Abdicarea regelui Mihai I. Documente diplomatice inedite*, București, Editura Humanitas, (2010), 86–87.

⁶ The Telegram no. 1404 of 27.08.1945 of James Francis Byrnes, U.S. Secretary of State, to Crocker, the United States Chargé d'Affaires in Portugal, *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers*, 1945, Volume V, *Europe*, (Washington: United States Government Printing Office) 1967, 597–598; available at <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=article&did=FRUS.FRUS1945v05.i0009&id=FRUS.FRUS1945v05&isize=M>, accessed on 30.06.2016.

⁷ See note 74, *Ibid.*, 598.

⁸ Byrnes's Telegram no. 2128 of 1.09.1945 to Adolf A. Berle, the United States Ambassador in Brazil, *Ibid.*,

In the meeting of 24 August, The Government criticized the King for listening to reactionary parties (National Peasants and National Liberals) and thus affecting the Crown's interests (*sic!*); this meeting's communiqué, published only eleven days later, publicly notified the Romanians about a discord between the King and the Presidency of the Council of Ministry, the formal denomination of the Government⁹.

As the Court received threats in regard to the Sovereign's life, they recommended he should stay in the Kisselef Palace, also known as Elisabeta Palace because Carol II had constructed it for his sister [Elizabeth], as the Royal Palace had been bombarded by the Germans in last August¹⁰.

Tătărescu played both sides seeking to secure prominence for himself and his party by achieving the role of peacemaker but ultimately he hoped to limit the spread of Communism in Romania. He informed prominent members of his party, fact admitted by an important Communist whose identity was not disclosed, that the real purpose of Groza's visit to Moscow aimed at Stalin's help for assuming the Royal Prerogative by the Government; no matter under which form but one that would deprive, at least temporarily, Mihai of acting as a King¹¹. Using an intermediary, Tătărescu warned Mihai about being deposed and told this to the Soviets¹². After the Moscow visit, the Communists

602; available at <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=article&did=FRUS.FRUS1945v05.i0009&id=FRUS.FRUS1945v05&isize=M>, accessed on 30.06.2016.

⁹ The Telegram of 6.09.1945 of Burton Yost Berry, U.S. Representative in Romania, to State Department, D.C. Giurescu (1999), doc. no. 81, 288.

¹⁰ Melbourne Telegram nr. 581 of 22.08.1945 to Byrnes, *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers*, 1945, Volume V, *Europe*, 585; available at <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=article&did=FRUS.FRUS1945v05.i0009&id=FRUS.FRUS1945v05&isize=M>, accessed on 30.06.2016.

O domnie întreruptă: Majestatea Sa, Regele Mihai I al României. Convorbiri cu Philippe Viguié Desplaces, Versiune în limba română: Ecaterina Stamatii, București: Editura Libra (1995), 102.

Cortlandt Van Rensselaer Schuyler, *Misiune dificilă. Jurnal (28 ianuarie 1945 – 20 septembrie 1946)*, București, Editura Enciclopedică, (1997), 188.

Paul D. Quinlan, *Ciocnire deasupra României. Politica anglo-americană față de România, 1938–1947*, Traducere de Gheorghe Onișoru, Iași: The Center for Romanian Studies (1995), 141.

¹¹ PRO FO 371/48557, Le Rougetel's Telegram no. 899 of 4.09.1945 to FO (R. 15007 in FO), mf. 116.

¹² *Misiunile lui A.I. Vășinski în România...*, Doc. no. 73, Vyshinski's Conversation Notes with Tătărescu on 6.09.1945, 200.

approached again the possibility of a Regency, but, secretly, Tătărescu informed Mihai he was willing to support him and the Regency had no chance to be put into practice¹³.

Arguing the need of Royal Decrees for the military and clerks wages' rising, the Government took into consideration to propose that the King should declare himself ill and the Government would assume the Royal Prerogative and would impose the risings¹⁴.

With no contact to Mihai, the Government continued to believe in the possibility of assuming Royal Prerogative but declaring the King absent from the country (*sic!*) due to the fact he had refused in the last thirty days to sign any decrees but Mihai rejected Tătărescu's audience who had to transmit a message from Stalin¹⁵. The King's Private Secretary, Mihai Ionnițiu, informed the United States Mission about the pressures upon the King, including an ultimatum of 24 hours¹⁶. Tătărescu tried using his friend, this time mentioned – Scanavi, to convince Mihai but he resisted and the Government didn't dare to usurp the Royal Prerogative¹⁷.

On 26th September, the Foreign Minister met with Sergey (Sergo) Kavtaradze, Soviet Ambassador, and told him the Government had not been making any progress with the King, who had declared "Să-mi ia guvernul prerogativele si tot nu voi face concesii!" ("The Government may take my prerogatives and I will still not make any concession!", author's translation). The Foreign Minister also argued the Western representatives were often seen at the Elisabeta Palace¹⁸. A relief for the Government happened when the two Royals left Bucharest for Sinaia, where they remained for over three months¹⁹.

¹³ Telegram no. 681 of 14.09.1945 of Charles Hulick, U.S. Acting Representative in Romania, to State Department, Giurescu (1999), doc. no. 89, 303.

¹⁴ Hulick's Telegram no. 696 of 18.09.1945 to State Department, *Ibid.*, doc. no. 92, 310.

¹⁵ Note (excerpt), Romanian National Archives (Bucharest), Fund Președinția Consiliului de Miniștri, Serviciul Special de Informații (hereafter RNA, PCM.SSI), Dossier no. 12/1944, f. 106.

¹⁶ Hulick's Telegram no. 716 of 21.09.1945 to State Department, Giurescu (1999), doc. no. 94, 313.

¹⁷ Hulick's Telegram no. 720 of 21.09.1945 to State Department, *Ibid.*, doc. no. 96, 318.

¹⁸ *Misiunile lui A.I. Vâșinski în România...*, Doc. no. 77, Kavtaradze Telephone Transcription of 26.09.1945 to Dekzanov, Soviet Deputy People's Commissar for Foreign Affairs, 205.

¹⁹ A. Gould Lee, *Elena, Regina-Mamă a României, Prințesă de Grecia și Danemarca. O biografie autorizată*, 226.

The self-imposed isolation at the Peleş Castle, the mountain Royal residence in Sinaia, strengthened the worldwide opinion of the crisis between the Crown and the Government²⁰.

At the end of September, the Communists had to accept they could not use the Royal Prerogative and imposed unlawfully decisions without being signed by the King and without being published in "Monitorul Oficial" ["The Official Monitor"] – requirements imposed by the Constitution; those facts clearly revealed the Government's disrespect for state affairs²¹.

At the beginning of October, Mihai decided to leave the throne in case the Groza Government would not resign; that information provided by the Romanian Special Intelligence Service [in Romanian, *Serviciul Special de Informații*] would prove unreliable but showed Mihai's constant determination²². The failure of the Allies's London Conference (the 2 October) diminished Mihai's chances in bringing a new Government but also the Communists had no other choice than to renounce temporarily to negotiate with the Crown as they had found Mihai impossible to reach to an agreement with²³.

In December, the Soviets, the Communists and Tătărescu were preparing to publicly open the subject of a Regency Council, despite Groza's reluctance. The proposed Regents were Princess Elisabeta, King Michael's aunt and former Queen of Greece, the reluctant Romanian Orthodox Patriarch, Nicodim [Nicodem], and the President of High Court of Justice and Cassation, Oconel Cireș, as the Soviets believed Prince Nicolae, King's uncle and Elisabeta and Carol II's brother, allegedly refused to return from Switzerland. Elisabeta represented the biggest shareholder of the new SovromBanc [The Soviet-Romanian Bank], criticized the King and kept close connections with Tătărescu. Cireș was considered the Groza Government's protégé²⁴. Tătărescu hoped

Ivor Porter, *Mihai I al României. Regele și Țara*, Ediția a II-a, Traducere de Gabriel Tudor, revizuită de Christian Mititelu, București: Editura Allfa (2008), 142.

²⁰ Hugh Seton-Watson, *The East European Revolution*, (New York: Praeger Publications in Russian History and World Communism), Third Edition, 1956, Second Printing, (1961), 207.

²¹ Berry's Telegram no. 744 of 27.09.1945 to State Department, Giurescu (1999) doc. no. 100, 327–328.

²² Source Demostene's Note of 4.10.1945, RNA, PCM.SSI, Dossier no. 12/1944, f. 110.

²³ Source Rudy's Note of 4.10.1945, *Ibid.*, f. 111.

²⁴ Burton Y. Berry, *Romanian Diaries, 1944–1947*, Edited by Cornelia Bodea, Iași-Oxford-Portland: The Center for Romanian Studies (2000), 322.

he would succeed to become a member of Regency instead of Princess Elisabeta or Cireș²⁵.

Later information proved that the Patriarch and Cireș would not accept to enter Regency Council if Mihai was deposed²⁶. Nicodim refused, although the Soviet High Command made him a visit, on the grounds of being too old²⁷. Probably, the two expected the result of Big Three Allies's Moscow Conference, held between the 16 and 26 December 1945.

On 17th December, also the Senior members of the Romanian War Forces rejected the idea of any sort of Regency when consulted by the War Minister²⁸.

Viorel Virgil Tilea, the last Romanian Minister in the United Kingdom and since then self-exiled in that country, notified the British Foreign Office, and Grigore Gafenco confirmed from Paris, that Ana Pauker, an important Romanian Communist, arrived in Paris and tried, using her comrades in the French Communist Party, to persuade French Government to help Carol II to return to Europe with the purpose of installing him on the throne²⁹. The British Foreign Office intervened to the Portuguese Government to deny Carol II's transit facilities³⁰. Also the French Government was asked to deny Carol II the right to enter France even though he was issued a French visa³¹. Under the British and the United States' new demarches, Georges Bidault, French Foreign Minister, renewed the assurance of denying any visa³².

In the next two years, another candidate seemed promoted by the Communists to become king, the minor prince Ștefan, the eldest son of Archduchess Ileana, Mihai's aunt³³.

The disappointing end of the Royal Strike, although Mihai continued to reign, came shortly after the Moscow Conference when the Big Three Allies decided to enlarge the Groza Government (and not to be removed from office as the King hoped) with only a National-Peasant Minister (Maniu's party, in opposition) and a National-Liberal Minister (Dinu Brătianu's party, in opposition), promised free elections, freedom of the press etc.³⁴.

In September the issue of Regency took the form of assuming the Royal Prerogative by the Groza Government while in December it evolved into a moderate solution under the Council of Regency.

The Regency proposals represented the highest level of pressures upon the King during the Royal Strike in order that the latter should resume the collaboration with the Soviet-imposed Groza Government and demonstrated the Soviets and the Communists' determination to stay indefinitely in power no matter what the Constitution's provisions were.

Berry's Dispatch no. 966 of 13.12.1945 to Byrnes, Romanian National Archives (Bucharest), USA Microfilm Collection, Reel no. 667, frame 867–868.

Ion Calafeteanu (coordonator), *Istoria politicii externe românești în date*, București: Editura Enciclopedică (2003), 347; Porter *op. cit.*, 146.

²⁵ Berry *op. cit.*, 2000, 315; Schuyler *op. cit.*, 269; Source Mihai's Note of 22.12.1945, RNA, PCM.SSI, Dossier no. 12/1944, f. 130.

²⁶ Source Titu's Note of 17.12.1945, *Ibid.*, f. 128.

²⁷ Source Mihai's Note of 22.12.1945, *Ibid.*, f. 130.

²⁸ PRO FO 371/48564, The Telegram no. 1322 of 22.12.1945 of James Marjoribanks, British Acting Political Representative in Romania, to Foreign Office (R. 21447 in Foreign Office), mf. 133.

²⁹ The Note of 19.12.1945 of Orme S. Sargent, British Deputy Under-Secretary of State for Foreign Affairs (R. 21213 in Foreign Office), Id., 371/48542, mf. 139.

³⁰ Foreign Office's Telegram no. 913 of 21.12.2016 to British Embassy in Lisbon (R. 21213 in Foreign Office), *Ibid.*, mf. 141.

³¹ Foreign Office's Telegram no. 3013 of 21.12.2016 to British Embassy in Paris (R. 21213 in Foreign Office), *Ibid.*, mf. 139.

³² George Bidault's Dispatch of 20.12.1945 to Jefferson Caffery, the United States Ambassador in Paris,

M. László-Herbert (2010), 101.

³³ Note of 15.07.1947, RNA, PCM. SSI, File no. 13/1944, vol. 1, f. 184.

³⁴ Dinu C. Giurescu, "Soarta României este hotărâtă la Moscova," in *Istoria Românilor*, vol. IX, *România în anii 1940–1947*, Editată de Academia Română (coordonator Dinu C. Giurescu), București: Editura Enciclopedică, (2008), 608–609.

IUGOSLAVII ȘI BĂRĂGANUL (1955)

Miodrag Milin*, Andrei Milin**

Cuvinte cheie: deportare, chiaburi, banateni, sarbi, minoritati, normalizarea relatiilor

Keywords: deportation, koulaks, banatians, Serbs, minorities, normalization of relations

The Yougoslaves and the Baragan Question (1955)

(Abstract)

The death of the Soviet dictator Stalin brought to end the extreme tension among the countries of Eastern Communist Block and the Tito's Yugoslavia. After the visit of new soviet leader Hruscirov to Belgrade, slowly followed new steps toward a normalization of relations. The Yugoslav diplomacy started acting in Bucharest too, beginning with Summer and Autumn of 1955, in order to bring to end the deportation (of living in border area with Yugoslavia banatians) in Baragan plain and turn them home. The authors give a presentation of some relevant papers from Yugoslav diplomatic archives, revealing the pourparles taken place with Romanian communist rulers, in order to bring to a positive resolution the question of Baragan deportation.

Introducere

Cercetând cu ani în urmă la Arhiva diplomatică de la Belgrad problema deportării în Bărăgan, am avut surpriza să vedem o relativ corectă evaluare a momentelor de început ale acestei tragedii care a lovit atât de crunt satele bănățene din fașia de graniță cu Iugoslavia de-atunci.

Reacția diplomației iugoslave, atâta cât mai putea să se exercite din România, cu libertate de mișcare extrem de redusă și efectiv înjumătățit prin măsurile restrictive de la București¹, decapitată și la propriu, prin „defectarea” ambasadorului în funcție², a fost totuși una energică și relativ eficientă. Belgradul este bombardat cu telegrame și

scrisori (unele via SUA, pentru a se evita cenzura necruțătoare) despre dezastrele care au lovit satele bănățene de pustă, dar și starea disperată a celor dizlocați și abandonați sub cerul liber la marginea pustiei Bărăganului³.

La nici zece zile de la dizlocare (28 iunie 1951) s-a înaintat o notă de protest din partea iugoslavă către Ambasada RPR de la Belgrad față de cele întâmplate.⁴ Cum era previzibil, rămânând acest demers fără de efect, la mai puțin de o lună reprezentantul permanent iugoslav la ONU îl înștiința pe secretarul general al Organizației mondiale despre conținutul protestului iugoslav⁵. Cu acordul secretarului general ONU Trigve Lie și prin mijlocirea iugoslavului D. Protitch, directorului de departament de la Consiliul de securitate,

* Academia Romana, Filiala Timisoara; e-mail: miomi333@yahoo.com

** Muzeul Satului Banatean, Timisoara; e-mail: andrei.milin@gmail.com

¹ Миодраг Милин, Андреј Милин, Срби и Румуније и румунско – југословенски односи. Прилог и грађа. 1944–1949./ M. Milin, A. Milin, *Sârbii din România și relațiile româno – iugoslave. Studiu și documente...*, Timișoara, 2004. Documentul 55, 6 noiembrie 1948. Raport de serviciu, către Oficiul de la Belgrad: doi membri ai ambasadei au fost somați să părăsească România în 48 de ore. Li s-a imputat că au difuzat „neadevăruri” despre România..., 229–230.

² Ambasadorul Radonja Golubović a defectat la 1 august 1948, devenind la scurt timp propagandistul antiugoslav de serviciu la oficina din Moscova. (M. Milin, A. Milin, *op. cit.*, 213. (Doc. 44, 1 august 1948: Ambasadorul Radonja Golubović a înștiințat ziarul „Scânteia” despre abandonarea liniei lui Tito...).

³ Vezi relatările reproduse în Миодраг Милин, Љубомир Степанов, Срби из Румуније у Бараганској Голготи, друго допуњено издање, Темишвар, 2002, 225–254 (Архив Савезног секретаријата за иностране послове, Београд, Фонд Политичка архива, фасцикла 74, бр. 48881/ 1951; 44740/1951; 410962/1951; 419234/1952; 417228/1952; 44489/1953); vezi în traducere românească M. Milin, Lj. Stepanov, *Sârbii din România în Golgota Bărăganului*, traducere din limba sârbă Ivo Muncian, Timișoara, 2003, 218–247.

⁴ Arhiva Ministerului federal al afacerilor externe, Belgrad, *Fondul Arhiva politică*, fascicula 74, nr. 4881/1951; M. Milin, Lj. Stepanov, *op. cit.*, 220–224.

⁵ *Ibidem*.

conținutul notei a fost distribuit, deja la 20 iulie 1951, sub formă de circulară, tuturor delegațiilor membre ale ONU⁶.

Primele semne, extrem de timide, de destindere româno – iugoslavă le putem observa abia din vara anului 1953 când, în decursul lunii iunie a avut loc, la Timișoara, Conferința de reglementare a disensiunilor de graniță și aplanarea șirului de incidente soldate, de-a lungul anilor de tensiune, cu mai multe victime⁷. Din relatările păstrate în sursa iugoslavă reiese că această conferință a fost, deocamdată, mai degrabă o întâlnire „de lucru” a agenților celor două servicii secrete aflați de astădată sub acoperire „diplomatică”. Cum-necum, a fost un prim semn palpabil al dezghețului de după sfârșitul teribil al lui Stalin.

Terenul fertil pentru această destindere, dacă e să privim dinamica puterii comuniste din România prin disputa Gheorghiu-Dej – Ana Pauker, trebuie căutat în gruparea dominantă, de sub autoritatea lui Dej. Spre deosebire de ferocitatea nimicitoare și obtuză a discursurilor antiugoslave din rostirile Anei Pauker⁸, ale lui Teohari Gergescu⁹ sau Iosif Chișinevski¹⁰, intervențiile rostite de către

Gheorghiu-Dej presupuneau și o logică oarecum duplicitară, pentru început atenuând ascuțișul criticii „revizionismului” de la Belgrad¹¹. În particular însă, liderul comuniștilor români dădea frâu liber simpatiei sale admirative pentru verticalitatea deplină a comuniștilor iugoslavi¹².

Totul se desfășoară încă sub semnul mesajului primit de la Moscova. După tranșarea în favoarea sa a disputei pentru putere, Hrușciiov, noul lider sovietic, abil și imprevizibil, dă semnalul unui nou curs și față de Iugoslavia.

De acum și conducătorii români adoptă o atitudine rezervată, oarecum bipolară față de Iugoslavia. Moghioroș, Drăghici, Bodnăraș, lucrează la un plan de măsuri privind întărirea securității militare, grănicerești și politice la granița cu Iugoslavia. Gheorghiu-Dej sugerează Biroului politic (în ședința din 10 aprilie 1953) ca, deocamdată, să fie stopată sarabanda proceselor titoiștilor „ca să nu stricăm cu pripeala noastră... ofensiva de pace începută de Uniunea Sovietică”¹³. Pas cu pas, din vara lui 1954, au fost reluate și relațiile diplomatice.

Trebuie că acest important moment al noului curs româno – iugoslav a debutat sub auspiciilor favorabile, odată ce ambasadorul Vuianovici și

⁶ *Ibidem*, 225. („...United Nations – New York. 20. July 1951. Dear Mr. Ambassador, I have the honour, on behalf of the Secretary-General, to acknowledge the receipt of your letter dated 17 July 1951, No. Br. 665, together with a copy of a Note No. 48881 of June 1951, addressed to the Romanian Government by the Government of the Federal People's Republic of Yugoslavia. I further have the honour to inform you that copies of your letter and of its enclosure are being reproduced as an A/document for circulation to all members of the United Nations. Please accept...D. Protitch Principal Director in charge of the Department of Security Council Affairs”). Demersul acesta n-a avut vreun efect concret în vremea stalinismului celui mai dur. Va fi însă receptat mai târziu, atunci când România și-a depus candidatura de membru la ONU. Aceasta va trece, în cele din urmă (la 14 decembrie 1955) nu însă și fără peripecii: obstrucția iugoslavilor (din cauza tergiversării la nesfârșit a soluționării chestiunii Bărganului) ducând spre sfârșit la o etichetare dură a regimului de dictatură din România, fiind caracterizat ca unul la fel de nedemocrat precum regimul generalului Franco din Spania.

⁷ Vladimir Cvetković, Miodrag Milin, *Tratatative din Timișoara în 1953*, în M. Milin (editor), *Sârbii din România în secolul XX*, Cluj-Napoca, 2012, 114–125.

⁸ Expunerea tov. Ana Pauker de la Ploiești, „Scânteia”, 10 iulie 1948. (M. Milin, A. Milin, *op. cit.*, doc. 36, 196–198).

⁹ Cuvântarea ministrului de interne Teohari Georgescu de la Timișoara, „Scânteia”, 7 iulie 1948. (*Ibidem*, doc. 33, 187–188). Creatorul sinistru al Securității. (Laurențiu Ungureanu, Radu Eremia, *Apostolii lui Stalin. Cercul brutelor*, II, 5–23).

¹⁰ Iosif Chișinevski, ideologul-șef al campaniei anti-ugoslave și cel mai înverșunat politruc în reprimarea dizidenței sârbești. Cel mai odios exponent al prolet-cultismului din România. Iată o mostră din perorațiile sale anti-ugoslave, la congresul „partizanilor păcii”: „Frica de pace...a început să-i cuprindă pe agenții trădători din conducerea Iugoslaviei...

Căpeteniile iugoslave...încearcă să ascundă trădarea socialismului...Iugoslavia decade pe zi ce trece, într-o piață de consum a culturii reacționare occidentale...Proiecții grandioase ale filmelor decadente americane se desfășoară în prezența autorilor, a Prezidiului și a Guvernului iugoslav... În sălile de cinematograf ale Iugoslaviei s-au stârnit însă manifestații... poporul nu iubește filmele americane cu gangsteri...Manifestanții au scandal ‘Vrem filme sovietice!’...” („Îndrumătorul cultural”, 8/1949) (Vezi pe larg M. Milin, *Începuturile sub imperiul „limbii de lemn”. De la „Iuda” Tito și „genialul” Stalin spre jaloanele comunismului autohton*, în M. Milin – editor, *Sârbii...*, 65–85).

¹¹ Discursul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej în fața Activului de Partid din capitală, „Scânteia”, 9 iulie 1948. (M. Milin, A. Milin, *op. cit.*, doc. 35, 193–193).

¹² Într-o discuție cu un fost dizident iugoslav, domnul Milan Petrovici din București, domnia sa mi-a relatat un episod relevant în acest sens. Fost militar, trimis la studii în URSS și repatriat acasă, bănuir de simpatii pro-Stalin, s-a văzut constrâns să fugă peste graniță ca să scape de teroarea UDB-ei. Excelent sportiv, a trecut Dunărea înot, la Turnu-Severin. A fost ridicat de securitate și dus la București. În urma anchetei, nu mică i-a fost mirarea când s-a trezit în biroul lui Gheorghiu-Dej. Acesta l-a întâmpinat jovial, cu fraze de admirație pentru eroismul iugoslavilor etc. Milan Petrovici numai înțelegea nimic; fugise din Belgrad, de spaima UDB-ei lui Tito – iar aici era elogiât, ca un prototip autentic de vocație titoistă ș. c. l. Va face carieră apoi ca radio-jurnalist, la „Vocea Iugoslaviei” ce se emitea de la București. (Vezi informații extrem de bogate în Arhiva CNSAS, București, *Fond Emigrația iugoslavă-Milan Petrovici*).

¹³ Nicoleta Ionescu-Gură, *Dimensiunea represiunii din România în regimul comunist. Dislocări de persoane și fixări de domiciliu obligatoriu*, București, 2010, 136.

consoarta sa au fost răsfățați da anul nou cu vinuri alese, ȕigări fine și trandafiri din partea galantului Dej. (Anexa 1). Un gest categoric de bună voință, Iugoslavia fiind și simbolic, pentru întâia dată, asimilată la tratamentul preferențial al țarilor „frățești” din Blocul comunist răsăritean.

De acum începe și ofensiva diplomatică a Belgradului, pe câmpul de confruntări al banchelelor, recepțiilor și adunărilor festive ocazionate de evidențierea oficială a noilor date de reper ale mitologiei comuniste: Ziua Poloniei, Bulgariei, Albaniei, Ungariei, chiar și a Chinei; tot atâtea posibile contacte de re-acordare a diverselor tonuri politice din cadrul corului diplomatic. Iar reprezentațiile majore sunt pentru marile festinuri de la 23 August și cel de ultim reper, de la 7 Noiembrie.

Ana Pauker cea bătaioasă și incomodă a eliberat scena, Chișinevski, Pintilie¹⁴ și ceilalți păpușari moscoviți își pierd, pe zi ce trece, sensul utilității după ce Stalin numai este... Dej se impune ca prim actor în noul Birou politic, Olimpul de necontestat al Comunismului românesc.

Este de presupus că un prim contact mai „consistent” între liderul român și ambasadorul iugoslav s-a produs în jurul acestui moment de efervescență reciprocă, marcat de anul nou 1955. Nu avem o confirmare pozitivă de arhivă (sau n-am dat de ea) dar o serie de indicii sugerează totuși acest fapt. Relatarea de la 19 octombrie, în urma întâlnirii celei mai „de substanță”, cu primul ministru comunist Chivu Stoica, readuce în discuție elementele formulate la o primă discuție cu Dej, petrecută cu 10 luni în urmă; aici conducătorul român ar fi formulat ipoteza că sârbii au fost deportați în Bărăgan din două motive: 1. Ca dușmani ai socialismului românesc; și 2. Ca exponenți ai chiaburimii, dușmanul noilor rânduiri colectiviste din agricultura românească.

Tezele „dejiste” cu pricina sunt demolate în *Sinteza de orientare pentru uzul Ambasadei iugoslave* (din 4 august, în Anexe), elaborată de „experții” de la Internele din Belgrad, după toate aparențele originari și ei din Banatul românesc.

Această descâlcire a ghemului de probleme ale Bărăganului nu poate să înceapă cu adevărat decât după vizita-semnal a liderului sovietic la Belgrad și semnarea aici, la 2 iunie 1955 a *Declarației* de normalizare a relațiilor sovieto – iugoslave.

¹⁴ Gheorghe Pintilie (Pantelei Bodnarenco), remutul asasin al Securității, stăpân al dosarelor și adjunct al ministrului internelor Alexandru Drăghici. Figură sinistă din galleria „brutelor” sistemului comunist. (Laurențiu Ungureanu, Radu Eremia, *op. cit.*, II, 24–34).

Istoriografia apologetică a mareșalului Tito a încercat să confere o dimensiune de epopee „Declarației de la Belgrad”¹⁵, ca act de penitență al succesorilor sovietici, pentru toate relele îndurate de iugoslavi din partea lui Stalin. În realitate „declarația” cu pricina este un document teoretic foarte modest, lipsit de încărcătură politică, cam apatic, schițând cu stângăcie reperele conduitei rezonabile în relațiile internaționale: regula respectului reciproc, a suveranității, independenței, a coexistenței pașnice, neamestecului în afacerile interne ale celuilalt... tot fapte neutre, care să nu deranjeze dar să nici nu angajeze... Hrușciiov, cândva „clovnul de serviciu” din faza târzie a dictaturii lui Stalin, acumulasă în decursul obedienței tinereți suficiente resentimente pentru a-i înțelege în compasiune și pe iugoslavii aflați în aceeași suferință cu rănile trecutului. Capricios, adeseori și imprevizibil, noul lider sovietic trăia acum euforia descătușării și satisfacția triumfului asupra rivalilor Beria, Malencov, Molotov, nesfîindu-se, curând, să-l scoată din scenă și pe Jukov, cel care i-a netezit calea victoriei. Iar în plan extern dorea repararea nedreptății față de oamenii lui Tito. În această stare, deocamdtă „de bine”, a consimțit și la reprezentația „declarației” iugoslavilor; care, se va dovedi cât de curând că nu o va lua în serios, căci nici nu spunea mare lucru. Deocamdată era sub efectul primirii extrem de cordiale și entuziaste de la Belgrad, cu toasturi, recepții și fraternitate, un pic comunistă¹⁶, un pic slavă de pretutindeni.

Alături de mult trâmbițata „declarație”, sovieticii au fost puși în temă de iugoslavi și cu problemele lor cu vecinii, care trebuiau și acestea să fie remediate; printre ele, problema deportării sârbilor în Bărăgan. Că lucrurile stăteau așa ne-o dezvăluie constatarea că în preajma lui Hrușciiov era și Mitin, ideologul șef al Biroului informativ și cel ce orienta

¹⁵ Veljko Mićunović, *Moskovske godine. 1956–195–8/Anii de la Moscova...*, Zagreb, 1977, 525–527. Mulțumim călduros mai tânărului confrate Zoran Stojić de la Belgrad pentru gestul amabil, de a ne pune la dispoziție această prețioasă sursă de informare, devenită o raritate bibliofilă.

¹⁶ Deja la Belgrad s-a pus la cale o nouă declarație de principii, mult mai politizată, a relațiilor cu Iugoslavia. Este așa-numita „Declarația de la Moscova”, semnată la 20 iunie 1956, cu ocazia vizitei de răspuns, a președintelui Tito în URSS. Aceasta încerca să sugereze că relațiile dintre cele două state socialiste trebuie așezate mai ferm pe principiile relațiilor dintre PCI și PCUS. Se încerca astfel asimilarea Iugoslaviei cu torul regulilor de bloc. De data aceasta Tito se codea să mai „aprofundeze” un asemenea dialog inegal. Inutil să adăugăm că, atât la venire cât și la întoarcere acasă, Tito a făcut largi escale prin România... (V. Mićunović, *op. cit.*, 529–530, *passim*).

de-acum noul curs sovietic, al reparațiilor cuvenite iugoslavilor.

Nu întâmplător Hrușciov a făcut apoi, la întoarcerea de la Belgrad, o escală semnificativă la București, unde au fost de urgență convocați și ceilalți parteneri de bloc, pentru consultări privind cursul viitor de urmat. Mare euforie când i-a fost prezentat ambasadorul Vuianovici; indicații operative, pentru Mitin, ca problemele iugoslave rămase încă nesoluționate să primească o soluție satisfăcătoare; de-acum știrile privind Iugoslavia trebuiau să primească doar o componentă pozitivă, să se consemneze doar realizările și nimic altceva. Dej se află mereu în preajmă, lucid, receptiv, abil în a se angaja pe un curs care-i satisfăcea oarecum orgoliul propriu și propriile opinii, dublate însă și de încurajările Moscovei.

Aerul recepțiilor este însă sufocant, inconfortabil pentru cugetări mai aplecate, despre lucruri „delicate”, precum repararea nedreptăților față de cei oropsiți în Bărăgan. E nevoie de noi discuții, *tete a tete*, undeva în aer curat, la o vânătoare și un pahar de vin...

Belgradul este pus la curent cu cele petrecute la București. Indicațiile de la Centrală spun că, pentru deplina normalizare, problemele trebuie abordate global, în principiu – și nu punctual, pe detalii facile de îndeplinit. Iar în această abordare generalizatoare piatra de încercare, nodul gordian al întregului demers, trebuie să fie problema Bărăganului și a reparării urgente a nedreptății făcute sârbilor.

Întâlnirile cu oamenii politici de decizie de la București se succed, de acum într-un ritm tot mai accelerat spre toamna anului 1955, odată cu succesiunea în avalanșă a serbărilor și recepțiilor din reprezentanțele țărilor Blocului răsăritean, marcate de „zilele naționale”, toate în vară târzie și-n toamnă, în ritmul cu care s-a derulat, în anul 1944, ofensiva sovietică pe frontul „eliberării”. Ambasadorul Vuianovici nu mai prididește să-i abordeze pe toți actorii potențiali ai partiturii pro-iugoslave de la București. Îi vin în ajutor auxiliarii ambasadei, secretarul I Milutin Popovici¹⁷, șeful serviciului consular George Popovici și ceilalți. Se discută, se insistă, se repetă cu obstinație postulatele din materialul de sinteză și de orientare ticluite

de semidocții „specialiști” bănațeni de la Internele din Belgrad: sârbii și numai sârbii din Bărăgan sunt cheia succesului dialogului iugoslavo-român, *Moscova dixit*. Dar Moscova între timp s-a mai și „răcit”, o superputere mondială nu se poate împiedica într-o declarație anostă, ticluită de niște „copii naivi” și încă puțin instruiți ai comunismului iugoslav¹⁸.

Dej îl reintâlnește pe ambasador la recepția de la bulgari, întărește promisiunile făcute anterior, vine și cu ideea extinderii și consolidării conlucrării prin ridicarea de obiective comune, hidrocentrala de la Dunăre prinde acum contur în mințile politicianilor. Cu sârbii se va rezolva și asta, deocamdată avem un Ansamblu de cântece și dansuri sârbești, ale celor buni, „pe linie”, ce construiesc socialismul și depun strădanii proletcultiste prin Banat, atât la sat cât și la oraș. Tito însă nu se lasă amăgit, declină vizita anunțată pentru 23 August, „onorându-l” la rece pe Dej, cu apelativul dător de frisoane pentru camarazii-tovarăși, de „domn”¹⁹.

Audiențele și întrevederile continuă însă neabătut, la îndemnul aceluiași Mitin, revenit la București, cu directive „de bine” reinnoite pentru iugoslavi. Sunt luați la rând toți locatarii Olimpului politic românesc: Moghioroș²⁰, Bodnăraș²¹, Drăghici²², Apostol²³, chiar și obositul și scosul din uz dr. Petru Groza, apoi cei mai „mărunței”, adjuncții precum Sălăjan²⁴ sau Pintilie. Cei mari se țin „tare” și în bloc, conform directivelor de la Dej, despre învățăturile stalinismului vulgarizat cu

¹⁸ Milomir Marić, *Deca Komunizma/Copiii Comunismului*, Ediția a 3-a, vol. I–II, [Beograd, 2014], 502+506 pag. (O interesantă abordare istoriografică despre această generație incomplet maturizată, a comuniștilor născuți de ororile războiului și care se pierd tot mai mult în hățișurile bunăstării și ale refinamentelor sofisticate ale automulțumirii de sine, striviți sub povara propriului mit). Aceleași alese mulțumiri se îndreaptă către confratele belgrădean Zoran Stojić care ne-a făcut încă odată beneficiari ai acestei prețioase surse de informare și înțelegere a esenței comunismului iugoslav.

¹⁹ Vezi Anexa nr. 9 (Telegrama 301, din 25 aug. 1955).

²⁰ Alexandru Moghioroș, vezi L. Ungureanu, R. Eremia, *Apostolii lui Stalin (Cercul ereticilor)*, I, 187–202 („A fost domesticit la curtea lui Gheorghiu-Dej și a executat fiecare comandă a stăpânului politic. Recompensa: supraviețuirea.”)

²¹ Emil Bodnăraș, vezi *Ibidem*, II, 143–162 („A jurat credință Moscovei iar jurământul i-a fost răsplătit, căci a fost ales să aibă cea mai mare putere între militarii români.”).

²² Alexandru Drăghici, vezi *Ibidem*, II, 35–52 („A fost cel mai longeviv ministru de interne, meșterul terorii staliniste.”)

²³ Gheorghe Apostol, vezi *Ibidem*, I, 162–173 („A fost comunismul care n-a fost. A avut doar iluzia puterii, nu și puterea politică.”).

²⁴ Leontin Sălăjan, adjunctul lui Bodnăraș la Apărare și succesorul acestuia în funcție.

¹⁷ Aflăm cu stupeoare că șeful Comisiei de verificare a persoanelor cu domiciliu obligatoriu din cadrul MAI, lt. colonelul Einhorn Wilhelm, după încheierea „misiunii” Bărăganul a fost detașat ca secretar I la Ambasada României de la Budapesta (Nicoleta Ionescu-Gură, *op. cit.*, 230–231). Sunt motive temeinice să presupunem că și Milutin Popovici, în post la București, a beneficiat de aceeași „specializare diplomatică”.

privire la dușmanii „revizionisti” și la „culaci”. Se pare că de la aceștia din urmă „transpiră” câte ceva:

Sălăjan are experiențe plăcute din anii ilegalității, de la Timișoara cu tovarășii sârbi, nici-când n-a simpatizat (în particular, de bună-seamă!) cu măsurile abuzive împotriva lor, dar că ... cheia problemei este la Dej.

Dr. Petru Groza este încântat că iugoslavii și-au adus aminte de el dar că...e la pensie, nu-l mai pun comuniștii în delegații, ar vrea la Belgrad...

Chivu Stoica²⁵, primul ministru comunist în exercițiu, n-are încotro și îl ascultă pe ambasador vreme de vreo două ceasuri, alternând mai mereu între rece și cald, cu scurte intervenții, de corecție, despre ingerințele dinafară în teburile interne românești, despre aceiași-inexistenți dușmani ai socialismului și despre odioșii chiaburi. Ambasadorul, cam exasperat și ajuns la capătul răbdării, în cele din urmă „rupe pisica”: – *dacă nu se rezolvă cum trebuie problema „bărăgăniștilor” sârbi lucrurile, în loc să meargă spre bine, s-ar putea din nou complica.*²⁶ Că nu sunt simple vorbe ne-o probează apoi intervenția lor la ONU, împotriva admiterii României ca membru. Stoica se ține tare, nu cedează la presiuni: problema din Bărăgan trebuie soluționată în întregime, nu se pot face excepții doar pentru sârbi! Ambasadorul scoate răspunsul ticluit, ca din mânecă: – *Voi ați făcut-o, voi să o desfaceți, cum știți, pe noi nu ne interesează!* Cam dură întvederea, anunțând posibili nori negri pe cerul de octombrie.

Noi consfătuiri în Biroul politic, însuși Dej intervine... La urmă de tot, întâlnirea cu sinistrul adjunct al Internelor, Pintilie, ocupat cu dosarele congresului, aflat și în serioasă eclipsă de carieră. Dă asigurări, că... se rezolvă sigur, până la Congresul din decembrie... Și s-a rezolvat!

Surse diplomatice iugoslave

I.
„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat)
Telegram
Šalje: Bukurešt Primljen: 4. I. 1955 u 11,45
Broj: 1 Uzet u rad: 5. I. 1955 u 09,50
Datum: 3. I. 1955 Završen: 5. I. 1955 u 10,10

Sekretarijatu za inostrane poslove

Uoči Nove godine Dež poslao čestitke meni i drugarici sa buketom ruža za drugaricu i sa jednom korpom

²⁵ Chivu Stoica, vezi L. Ungureanu, R. Eremia, *op. cit.*, I, 174–186 („Fost prim-ministru, vioara întâi în orchestra lui Dej. A fost slugarnicul oportun, limitat intelectual și supus energic.”).

²⁶ Vezi Anexa nr. 12 (Consemnarea din 19 oct. și trimisă la 12 nov. 1955).

primeraka raznih rumunskih pića i cigareta za mene. Ovo doneli u stan dva službenika protokola. Izgleda da je ovo običaj prema zemljama istočnog bloka, ali ne do sad izvan toga.

Vujanović²⁷

(Arhiv Ministarstva spoljnih poslova FNRJ u Beogradu, *Fond Politička arhiva*, 1955, fascikla 56, dosije I – 17, signatura br. 4157, str. 1 a)

TRADUCERE

Secretariatul de stat pentru afaceri externe al RPFI (Republicii Populare Federative Iugoslavia) (LS)

Telegramă

Trimite: Bucureștiul

Primit:

4. I. 1955 la (ora) 11,45

Numarul: 1

Luat în lucru:

5. I. 1955 la (ora) 09,50

Data: 3. I. 1955 Terminat: 5. I. 1955 la (ora) 10,10

Către Secretariatul pentru afaceri externe

În ajunul Anului nou Dej (Gheorghe Gheorghiu-Dej) ne-a trimis, mie și tovarășei mele, felicitări cu un buchet de trandafiri pentru tovarășă și un coș cu diferite băuturi românești și țigarete pentru mine. Această expediere a fost adusă la locuință de către doi angajați ai protocolului. Se pare că acestea sunt uzanțele față de țările blocului estic dar nu până acum și în afara acestuia.

(Semnat) Vuianovici

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al RPFI la Belgrad, *Fondul Arhiva politică*, 1955, fascicula 56, dosar I–17, cota nr. 4157, f. 1 a)

2.

„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat)
Telegram

(Šalje:) Bukurešt

(Primljen:) 4. V. 55 u 22,30

Broj: 124

(Uzet u rad:) 5. V. 55 u 09. 35

(Datum:) 4. V. 1955

(Završen:) 5. V. 55 u 11,30

Sekretarijatu za spoljne poslove

Dežu sam čestitao 1 Maj kao i on meni. Uz čestitku je poslao kao poklon 1 sanduk starih vina. To je isto radio i ranije uz novogodišnju čestitku.

Vujanović²⁸

(Arhiv..., *Fond Politička arhiva*, ..., dosije I–19, signatura br. 46077, str. 1 a)

²⁷ Nikola Vujanović, născut 1911 în Muntenegru. Liceul la Podgorica, Dreptul la Belgrad. Comunist din perioada interbelică. Prizonier de război și deportat la lagăr în Germania. După război activist de partid și jurnalist. 1950–1951 director al Școlii politice superioare, apoi lider sindical național. Octombrie 1953 – noiembrie 1954 ministru plenipotențiar în Secretariatul federal pentru afaceri externe și apoi ambasador la București. Locotenent în rezervă. (*Ko je ko u Jugoslaviji/ Cine e cine în Iugoslavia*, Beograd, 1957, 781). Date puse la dispoziție prin amabilitatea colegului belgrădean Vladimir Cvetković, căruia îi mulțumim pe această cale. (M. Milin).

TRADUCERE

Secretariatul de stat...

(Trimite:) Bucureștiul

(Primit:)

4. V. 1955 la (ora) 22,30

Numărul: 124

(Luat în lucru:)

5. V. 1955 la (ora) 09,35

(Data:) 4. V. 1955

(Terminat:)

5. V. 1955 la (ora) 11,30

Către Secretariatul pentru afaceri externe

L-am felicitat pe Dej cu ocazia zilei de 1 Mai, la fel și el pe mine. Cu felicitarea mi-a trimis un cadou o ladă cu vinuri vechi. La fel a procedat și mai înainte, cu felicitarea de Anul nou.

(Semnat) Vuianovici

(Arhiva ..., dosar I-19, cota nr. 46077, f. 1 a)

3.

„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat)

Telegram

(Šalje:) Bukurešt (Primjen:) 27. VII. 55 u 10,40

Broj: 242 (Uzet u rad:) 27. VII. 55 u 13,20

(Datum:) 25. VII. 1955 (Završen:)

27. VII. 55 u 17,15

Sekretarijatu za inostrane poslove

Poslednja dve prijema kod Belgijanaca i Poljaka koristili obimno da obavimo što više razgovora sa najvišim rumunskim rukovodiocima. Tako smo razgovarali sa Bodnarašom, Kišinjevskim, Dragićem, Ljubom Kišinjevskom, ministrom spoljne trgovine Popeskuom i još s nekolicinom. Predmet razgovora bila (je) **Beogradska deklaracija**²⁸ i njena realizacija u Rumuniji.

Bodnaraš izašao jasno sa svojom linijom da se realizacijom beogradskih razgovora ne treba žuriti već postepeno studirajući svaki detalj temeljito prilaziti rešavanju svakog pitanja. U razgovoru je izneo da *treba najpre dobro utabati pre no što se podje dalje, da treba biti oprezan kako se ne bi ponovile stare greške, jer iza nas stoji šest teških godina*. Nastojao je da ostavi utisak opreznog čoveka kome je mnogo stalo do solidnosti u stvaranju i razvijanju daljih međusobnih odnosa kako se prošlost ne bi ponovila. On (je) obećao našem vojnom atašeu mnogo više nego što je to uobičajeno. Za njega tu nema problema, samo s vremena na vreme je napomenuo da se to krije pred ostalima (misli na Zapadne).

Kišinjevski (je) pažljivo slušao moje izlaganje da se stvari s Rumunijom vrlo sporo a neke nikako odvijaju u poredjenju sa ostalim IE (istočno-evropskim) zemljama, da nas interesuje razlog zašto to tako ide itd. Kišinjevski bio (je) kao iznenađen i rekao da nema nikakvog

razloga za to da sve stvari ne podju odmah najboljim tokom, pozvao Popeskua ministra spoljne trgovine i u mom prisustvu mu rekao da treba odmah preduzeti sve mere da se pitanje trgovinske razmene pokrene i dalje uveravao da će sve stvari ubrzo da krenu kako treba. Nije pokazivao neku posebnu volju da mnogo diskutujemo o tome, već je nastojao da preko svih pitanja predje olupštenim konstatacijama *kako će sve biti u najboljem redu*, pokazujući pri tome mnogo optimizma i dobre volje.

Na moju primedbu da je potrebno neke stare stvari rasčistiti da bi normalizacija dobila svoj tok, ministar unutrašnjih poslova Dragić u odgovoru rekao da *pripremaju jednu širu amnestiju*. Dodao je da su juče naši vojni avioni povredili njihovu teritoriju ali da su on i Bodnaraš izdali naredjenje da se ne preduzimaju mere pošto su to prijateljski avioni koji mogu malo da predju i na našu teritoriju.

Ova grupa rukovodilaca uključujući i Ljubu Kišinjevski neprekidno je zajedno i u pitanjima koja smo im postavljali su jednoglasni. U taj krug spada i Mitić (Mitin?)²⁹ sa kojim su ostali vrlo intimni. U mom prisustvu su se dogovarali gde će zajedno da provedu slobodno vreme. Pada u oči da (je) Apostol, koji je takodje bio prisutan na prijemu, otvoreno izbegavao ovu grupu. U nekoliko navrata pokušavao sam da stupim u razgovor sa njim, ali sam tek na kraju prijema uspeo samo da se s njim pozdravim, jer me je gore pomenuta grupa stalno držala u svojoj sredini. Ovih dana ću nastojati svakako da dodjem s njim u kontakt. Dež je na odmoru i Bodnaraš će ga posetiti ovih dana. Ako bi imali nekih sugestija za razgovore, pošaljite nam, pošto smo pozvani kod Kineza 1. avgusta gde ćemo se sresti sa svima.

Popović³⁰

(Arhiv..., *Fond Politička arhiva*..., dosije I-16, signatura br. 410533, str. 3-4)

(Odgovor za 242)

„I Odeljenje

Br. 410151

29. VII. 1955

Ambasadi FNRJ Bukurešt

Veza vaš 242. Imamo utisak da Kišinjevski, Bodnaraš i drugi nastoje da monopolišu vezu sa Ambasadom za

²⁹ Mitin, redactor șef la publicația moscovită de orientare cominformistă „*Krepkij mir*”, „*Pentru o pace trainică*”, ideologul hrușciovist al noului curs în politica Blocului estic față de Iugoslavia.

³⁰ Milutin Popovici, secretar de ambasadă la București. Se pare agent al Securității iugoslave (UDBa) sub acoperire, extrem de preocupat în străngerea datelor cu privire la cei deportați în Bărăgan, folosite apoi spre discreditarea candidaturii României la ONU, pentru abuzuri împotriva drepturilor omului și internarea indezirabililor politic. (Vezi detalii în M. Milin, Lj. Stepanov, *Sârbii din România în Golgota Bărăganului*, Timișoara, 2003, p. 221-226; A. Milin, M. Milin, T. Mihailov, *Sârbii din România în vremea Comunismului. Arhivă sonoră și manualul pătimirii*, Timișoara, (2011), p. 189-204.

²⁸ *Declarația de la Belgrad*, document de mare însemnătate, încheiat la 2 iunie 1955, în împrejurarea vizitei „reparatorii” a liderului Uniunii Sovietice N. S. Hrușciov la președintele iugoslav Tito. A marcat, oficial, sfârșitul conflictului cu Tito și a izolării Iugoslaviei de către țările Blocului moscovit est-european. (Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958. / Anii de la Moscova...*, Zagreb, 1977, 525-527).

sebe, a da Apostola i druge izoluju. Mi ne bi trebalo da idemo na ruku takvim tendencijama. Nemamo posebnih sugestija za razgovore sa Rumunima na prijemu kod Kineza. Mogli bi koristiti informaciju Dragića o amnestiji radi pokretanja pitanja naših zatvorenih gradjana.

Djerdja³¹

(Arhiv..., dosije I-16,..., 410533, str. 5)

TRADUCERE

Secretariatul de stat...

(Trimite:) Bucureștiul

Numărul: 242

(Data:) 25. VII. 1955...

Secretariatului pentru afaceri externe

Ultimele două recepții, la belgieni și polonezi, le-am folosit din plin pentru a avea cât mai multe discuții cu cei mai înalți conducători români. Am discutat cu Bodnăraș, Chișinevski, Drăghici, Liuba Chișinevski, ministrul comerțului exterior Popescu și alți câțiva. Obiectul discuției l-a reprezentat *Declarația de la Belgrad* și aplicarea ei în România.

Bodnăraș s-a exprimat clar în sensul că aplicarea celor convenite la Belgrad nu necesită grabă ci o studiere aprofundată a fiecărui detaliu și corespunzător o abordare a soluțiilor pe problemele punctuale. În cursul discuției s-a exprimat că *trebuie mai întâi bine identificate faptele înainte de a se trece mai departe, că trebuie mare atenție pentru a nu se repeta vechile greșeli, căci în spate ne stau șase ani grei*. S-a străduit să lase impresia unui om vigilent, căruia-i pasă mult de temeinicie în construirea și dezvoltarea pe mai departe a relațiilor reciproce, pentru a se evita repetarea trecutului. El a făcut și promisiuni mult mai mari decât era de așteptat (în fața) atașatului nostru militar. Pentru el în acest caz nu sunt probleme, doar, din timp în timp, a pomenit ca faptul să fie ținut secret în fața celorlalți (gândindu-se la Occident).

Chișinevski a ascultat cu atenție afirmațiile mele despre faptul că treburile cu România se desfășoară extrem de lent, iar unele nu evoluează deloc comparativ cu restul țărilor blocului est european, că suntem interesați să știm din ce cauză lucrurile stau așa ș.a. Chișinevski s-a arătat aparent surprins și a remarcat că nu există niciun motiv pentru care lucrurile să nu apuce imediat cursul cel mai favorabil, l-a chemat îndată pe Popescu ministrul comerțului exterior și în prezența mea i-a dispus că de îndată trebuie luate toate măsurile încât să pornească schimburile comerciale și mai departe ne-a asigurat că, cât de curând, lucrurile au să demareze cum trebuie. Nu a arătat o voință specială de a prelungi discutarea acestui subiect ci mai degrabă s-a străduit ca peste toate problemele să treacă cu o constatare generală *cum că totul va fi în ordine deplină*, afișând totodată mult optimism și bună voie.

La remarcă mea asupra necesității ca unele lucruri ce trenează de mult să fie lămurite deplin pentru ca normalizarea să-și primească propriul curs, ministrul de interne Drăghici a răspuns că *pregătesc o mai largă amnistie*. A mai adăugat că ziua precedentă chiar avioanele noastre militare au vătămat teritoriul lor dar el și Bodnăraș au dat ordin să nu se ia măsuri de rigoare întrucât sunt avioane prietene care pot din neglijență să atingă și spațiul nostru teritorial.

Acest grup de conducători, incluzând-o și pe Liuba Chișinevski, tot timpul sunt împreună și în chestiunile pe care le-am ridicat au aceleași vederi. În același cerc intră și Mitin, cel cu care ceilalți se arată a fi extrem de intimi. În prezența mea plănuiau unde aveau să-și petreacă împreună timpul liber. Bate la ochi că Apostol, de asemenea prezent la recepție, i-a evitat voit pe cei din grup. De câteva ori am încercat să intru în discuție cu el însă am reușit doar spre sfârșitul recepției să ne salutăm căci grupul amintit m-a ținut tot timpul ocupat. Zilele acestea voi insista să intru în contact cu dânsul. Dej se află la odihnă iar Bodnăraș îl va vizita cât de curând. Dacă aveți sugestii pentru discuții, trimiteți-le, căci am fost invitați la chinezi pentru 1 august și îi vom întâlni pe toți.

Popovici

(Arhiva... dosar I-16, cota 410533, 3-4)

(Răspuns la 242)

Secția I

Nr. 410151

29. VII. 1955

Ambasada RPFI București

În legătură cu 242 al vostru. Avem impresia că Chișinevski, Bodnăraș și alții se străduie să monopolizeze pentru sine relația cu Ambasada iar pe Apostol și încă pe unii să-i izoleze. Noi nu ar trebui să dăm apă la moară unor asemenea tendințe. Nu avem sugestii deosebite pentru discuțiile cu românii la recepția de la chinezi. Ați putea folosi informația lui Drăghici despre amnistie pentru a demara chestiunea cetățenilor noștri aflați în închisoare.

Djerdja

(Arhiva..., 5)

4.

„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat)
Telegram

(Šalje:) Bukurešt (Primljen:) 4. VIII. 55 u 14,20

Broj: 263 (Uzet u rad:) 4. VIII. 55 u 17,00

(Datum:) 3. VIII. 1955 (Završen:) 4. VIII. 55 u 17,45

Sekretarijatu za inostrane poslove

Na prijemu kod Kineza razgovarali (smo) sa Apostolom i još nekolicinom visokih rukovodilaca. Tom prilikom (je) Apostol izneo da *normalizacija odnosa* izmedju naše dve zemlje treba da bude potpuna i brza i da svako zakašnjanje šteti i jednoj i drugoj strani. Naglasio (je) da treba da idemo linijom direktnog

³¹ Josip Djerdja, șef de direcție în Centrala ministerului de la Belgrad.

razmenjivanja iskustava na terenu putem razmene kadrova. U pogledu trgovine smatra da se ona izmedju nas mora dobro razvijati jer imamo i dobre mogućnosti za transport i brojne artikule koje nas medjusobno interesuju. Upućuje nas na razgovore sa najvišim rukovodiocima jer će se tako stvari najbrže rešavati. Dalje (je) rekao da se ove godine očekuje bogata žetva koja će stvoriti ekonomske uslove za odžavanje kongresa partije. Pristupaće novim formama kolektivizacije na principu striktno dobrovoljnosti. Najveći problem pred kojim danas stoje je što brže i efikasnije postići puno korišćenje prirodnih bogatstava zemlje kako bi mogli da se oslobode industrijske zavisnosti od Čeha i Rusa. Poljoprivreda i industrijalizacija biće dva glavna pitanja o kojima će da raspravlja kongres.

Napomena: u čitavom razgovoru Apostol je stavljao akcenat na *sopstvene snage*, govorio o oslobodjenju od zavisnosti od češke i ruske industrije i nijedanput nije pomenuo SSSR. Treba ukazati i na njegovo tumačenje i shvatanje normalizacije za razliku od Bodnaraša i Kišinjevskog, veza naš 242.

Popović“

(Arhiv..., dosije I–16, ..., 410533, str. 6)

TRADUCERE

Secretariatul de stat...

(Trimite:) Bucureștiul

Numărul: 263

(Data:) 3. VIII. 1955...

Secretariatului pentru afaceri externe

La recepția de la chinezi am discutat cu Apostol și alți câțiva înalți demnitari. Apostol ne-a accentuat că *normalizarea relațiilor* dintre țările noastre *trebuie să fie deplină și rapidă* și că orice întârziere dăunează și unei părți și celeilalte. A remarcat că trebuie să mergem pe linia schimbului nemijlocit de experiențe pe teren urmând calea schimbului de cadre. Cât privește comerțul apreciază că acesta ar trebui să se dezvolte fără piedici căci avem bune posibilități de transport și numeroase articole de interes reciproc. Ne-a îndemnat spre discuții cu cei mai înalți demnitari căci astfel se pot rezolva cel mai repede problemele. Mai departe observa că în acest an se așteaptă o recoltă bogată ceea ce va crea și condiții prielnice pentru ținerea congresului Partidului. Vor aborda și noi forme de colectivizare pe baze stricte de voluntariat. Cea mai mare problemă este însă atingerea unei rapide și eficiente depline utilizări a bogățiilor naturale ale țării spre a putea să se elibereze de dependența industrială din partea cehilor și a rușilor. Agricultură și industrijizarea sunt cele două chestiuni majore despre care se va dezbate la viitorul congres.

De remarcat: în întreaga discuție Apostol a pus accent pe *propriile resurse*, a vorbit de nevoia eliberării de sub dependența față de industriile cehă și rusă și niciodată n-a pomenit URSS-ul. Trebuie observată și înțelegerea și interpretarea lui privind normalizarea,

diferit de ceea ce gândesc Bodnaraș și Chișinevschi, vezi la 242.

Popovici

(Arhiva...I–16,...,410533,6)

5.

„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat Telegram

(Šalje:) Bukurešt

(Primljen:) 4. VIII. 55 u 17,00

Broj: 259

(Uzet u rad:) 5. VIII. 55 u 15,00

(Datum:) 3. VIII. 1955 (Završen:) 5. VIII. 55 u 17,20

Sekretarijatu za inostrane poslove

Na prijemu kod Kineza razgovarali (smo) sa Mogjorošom i Salazhanom, pomoćnikom Ministarstva odbrane.

Mogjoroš pitao kako idu stvari sa Rumunijom. Kada sam mu rekao da ne najbolje, nije bio mnogo iznenaden. Izrazio spremnost da učini sve što je u njegovoj moći. U pogledu nacionalne manjine rekao da treba razgovarati sa Kišinjevskim. Salazhan priča o kako je za vreme rata bio ilegalac i kasnije sekretar partije u Banatu, kako su Srbi krasan živalj i kako se od samog početka nije slagao sa deportacijom koja je bila *nevaljalala rabota*. Dodao je da o manjini treba razgovarati sa Dežom koji će tu mnogo učiniti. Kada sam mu pomenuo Dragića, odmahnuo je rukom i rekao: *Ostavite Dragića kao i Popeskua u trgovini*.

Popović“

(Arhiv..., dosije I–16, ..., 410587, str. 1)

TRADUCERE

...

(Trimite:) Bucureștiul

Numărul: 259

(Data:) 3. VIII. 1955...

Secretariatului...

La recepția de la chinezi am discutat cu Moghioroș și Sălăjan, adjunctul la Ministrul apărării

Moghioroș s-a interesat cum merg treburile cu România. Când i-am răspuns că nu cel mai bine, n-a fost prea surprins. Și-a exprimat disponibilitatea să facă tot ce-i stă în puteri. În privința minorității naționale a spus că trebuie discutat cu Chișinevschi. Sălăjan ne-a povestit cum a fost ilegalist pe vremea războiului și apoi secretar de Partid în Banat, cât de minunați oameni sunt sârbii și cum de la început a fost în dezacord cu deportarea, un lucru cu totul netrebnic. A adăugat că despre minoritate trebuie discutat cu Dej, cel care în mare poate să decidă. Când i l-am pomenit pe Drăghici, a făcut din mână și a spus: – *Lăsați-l pe Drăghici și la fel și pe Popescu, la comerț*.

Popovici

(Arhiva... I–16,...410587, 1)

6.

„Problem jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji

Sadašnja situacija normalizacije odnosa sa istočno-evropskim zemljama, pa i sa Rumunijom, stvorila je uslove za postepeno rešavanje i pitanja naše manjine u Rumuniji. Opšti stepen normalizacije koji je već postignut, pruža mogućnosti da se i ovo pitanje iznese i principijelno postavi.

Budući da u priličnoj meri poznajemo stanje u našoj manjini, da pratimo razvoj normalizacije odnosa između FNRJ i Rumunije i da smo u poslednje vreme zapazili izvesne promene kako u stavovima najviših rumunskih rukovodilaca tako i u tretmanu državnih organa prema jugoslovenskoj nacionalnoj manjini, smatramo za korisno da DSIP FNRJ upoznamo sa nekim našim mišljenjima i predlozima u vezi rešavanja ovog problema.

Uvod

Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji nalazi se danas u vrlo teškoj situaciji, proizišla iz dugogodišnjeg spora, od 1948 godine. Otvorena politika diskriminacije i grube denacionalizacije od strane rumunskih vlasti vodjena je isključivo u cilju slamanja otpora koji je manjina pružala politici Kominforma protiv FNRJ. Solidarnost naše manjine sa stavom KPJ, otvoreno stajanje na pozicijama naše zemlje i propagiranje tih stavova bili su glavni razlozi zbog kojih je manjina došla pod udar rumunske policije. Ova borba protiv propagande Kominforma uključivala je u sebi i zahteve za očuvanje stečenih manjinskih prava.

Povezanost sa politikom i stavovima nove Jugoslavije, došla je kao normalna posledica aktivnog učestvovanja u NOP-u za celo vreme rata, što je bio rezultat pozitivnog uticaja borbe koju je vodila KPJ još od 1941 godine. Za potvrdu gornjih konstatacija, navešćemo nekoliko najvažnijih primera:

1. U Banatskoj klisuri, pod rukovodstvom Žarka Despotovića, nastaje pokret već u jesen 1941 godine i ne prestaje do kraja rata. Direktive za rad dolazile su iz Jugoslavije (Južnobanatski partizanski odred, OK KP za Banat), a u selima Sokolovac, Belobreška, Moldava i Langovet nalazila su se sedišta NOP-a. U ilegalnom radu učestvovalo je 26 manjinaca dok je u odredima bilo 16 boraca. U proleće 1943 godine osnovan je i Antifašistički odbor Srba za Banat Rumunije, koji je okupljao naš živalj iz okoline Temišvara. Pokret je osnovan od V-og Severno-banatskog partizanskog odreda (Jugoslavija) sa kojim je održavana veza. U pokretu je učestvovalo oko 70 manjinaca iz 11 sela i Temišvara. I u Klisuri i Severnom Banatu NOP je nastao kao rezultat aktivnosti KPJ i simpatija manjinaca za Narodno-oslobodilački pokret. Sa organizacijom KP Rumunije uspostavljen je kontakt tek u proleće 1944 godine, ali

je on bio često formalnog karaktera. To su bile veze sa pojedinim članovima KP Rumunije, jer ona kao organizacija nije postojala niti je što delovala sve do 23. VIII. 1944 godine.

2. Posle pada Antoneskua, najveći broj bivših vojnih begunaca i omladine iz redova manjine dobrovoljno stupa u JA. Iz Banatske klisure stupilo je u dobrovoljce 1073 lica, a iz Severnog Banata 1300 manjinaca. U borbama u Sremu, Hrvatskoj i Sloveniji poginulo je oko 200 mladića, ili oko 9% manjinaca. Blizu 80 boraca je ranjeno.

3. U jesen 1944 i proleće 1945 godine naš živalj u Rumuniji je pokrenuo široku akciju odašiljanja pomoći postradalim krajevima u Jugoslaviji. Samo Srbi iz Severnog Banata su prikupili i poslali 100 vagona pšenice i oko 5 vagona odeće i drugih predmeta, kao i 6 miliona rumunskih leja i 323 hiljada dinara. Organizacija AFŽ iz Temišvara imala je pod pokroviteljstvom 3 doma ratih siročadi u Srbiji i Bosni.

4. U leto 1946 i 1947 godine preko 400 omladinaca jugoslovenske narodnosti učestvovalo je u izgradnji omladinskih pruga Brčko – Banovići i Šamac – Sarajevo. Za drugu smenu pruge Šamac – Sarajevo prijavilo se oko 1300 manjinaca, ali zbog ograničenog broja nisu mogli doći na rad u Jugoslaviju. Oko 100 omladinaca bilo je pohvaljeno, 49 njih proglašeno je za udarnike, a petorica je odlikovano Ordenom bratstva i jedinstva. U leto 1948 godine prijavilo se 100 omladinaca za gradnju autoputa Beograd – Zagreb, ali ih rumunske vlasti, zbog pojave rezolucije IB-a, nisu pustile u Jugoslaviju.

Ogromni politički uticaj Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, kao i njen posleratni razvitak doprneli su da se naša manjina osećala sastavnim delom FNRJ. Novu Jugoslaviju zavoleli su kao istinsku socijalističku zemlju. Taj odnos je bio progresivan i nije imao nikakve veze sa bilo kakvim neživiljenim nacionalizmom. Primer za to je potpuni krah četnika i malog broja crkvenih vrhova u Temišvaru da, u toku rata i posle, organizuju pokret DM među manjinama.

Posle 1948 godine simpatije za FNRJ bile su u porastu i naročito potencirane činjenicom što je KP Rumunije imala u nizu bitnih stvari nepravilan stav prema manjini (diskriminacija prilikom sprovođenja agrarne reforme, hapšenje vojnih begunaca iz doba Antoneskua, maltretiranje i zatvaranje dobrovoljaca koji su bili u JA, bojkotovanje rada Saveza kulturnih udruženja i slično), i što je manjina trebala da se izbori za sva prava koja je stekla u režimu komunističke vlade Dr P. Groze. Zahvaljujući jedino liniji KPJ, uticaju i sugestijama odgovornih jugoslovenskih organa, manjinci su odustali od zahteva da se masovno presele i kolonizuju u FNRJ, usvajajući savet da treba ostati u Rumuniji uključujući se u organizacije KP Rumunije, pomagati demokratizaciju zemlje i biti pionom jugoslovensko – rumunskog zbliženja. Rezultati takvog rada nisu izostali. KP Rumunije je imala najbolje svoje organizacije baš u manjinskim selima, Front narodne demokratije dobijao je samo u srpskim selima 95–97% glasova na

³² După conținut pare a fi un material de orientare elaborat de „specialiștii” din UDBa, unde funcționau mai mulți angajați și colaboratori originari din Banatul românesc.

izborima, a političke i privredne mere vlade su jedino u manjinskim mestima dosledno ostvarivane. Reči druga Tita: *Ja želim da Srbi u Rumuniji budu u prvim redovima borbe za demokratiju*!, izgovorene u Temišvaru decembra 1947 godine, manjinci su sproveli u delo.

Stanje posle Rezolucije Informbiroa

Razumljivo je da stav jugoslovenske nacionalne manjine u sporu KPJ – Kominform nije mogao biti drugačiji nego potpuna opredeljenost na strani naše partije. Ovakav stav manjina je mogla zauzeti, pored ostalog, i zbog činjenice što je vrlo dobro poznavala liniju KPJ, prilike u FNRJ i njen razvitak.

Rukovodstvu KP Rumunije je držanje manjine zadavalo najveću brigu. Odmah posle rezolucije IB-a na teren Banata dolaze visoki partiski funkcioneri: Teohari Djordjesku, tada sekretar Politbiroa, Moraru, instruktor CK (sada rukovodilac u sindikatima), Bogdan iz agitpropa CK, i Vidrašku iz odeljenja za vezu sa inostranim partijama u CK. Njihovi pokušaji da slome manjinu ostali su bez rezultata. Kada metodi političkog ubedjivanja nisu urodili plodom počinju se sprovoditi policijske mere: hapšenja, maltretiranja, procesi i na kraju deportacija.

Rukovodstvo Sveza je uhapšeno septembra 1948 godine, sa motivacijom da se radi o *jugoslovenskim špijunima*. U periodu 1948–1950 godine održano je 5 tajnih sudjenja, a avgusta 1950 godine poznati proces u Bukureštu. Na njemu su dvojica osuđeni na smrt a ostali na doživotne robije i kazne do 25 godina zatvora. Svima je sudjeno kao *jugoslovenskim špijunima*. Na toj liniji bila su i sudjenja kao desetini srpskih učitelja i sveštenika.

Od septembra 1950 godine datiraju prvi počeci deportacija. To su bila iseljavanja manjeg obima, uglavnom iz sela neposredno pored granice. U periodu april – juli 1950 godine uhapšeno je preko 400 manjinaca. Između 17 do 22 juna 1951 godine deportovano je u Baragan oko 5000 manjinaca. Na konferencijama su, oficiri i organi vlasti, govorili manjincima da ih deportuju *jer se očekuje napad Jugoslavije na Rumuniju*. Derportircima je obećano da će ih vratiti kućama ukoliko do napada ne dodje. (Konferencija u selu Stara Moldava, Banatska klisura).

Deportacija i progoni manjine usledili su isključivo kao rezultat sukoba od 1948 godine i zbog njenog odlučnog stava u prilog KPJ. U drugim IB zemljama (Mađarska, Bugarska) naša manjina je uglavnom bila razbijena i njeno kompaktno političko delovanje onemogućeno zaključnom sa 1950 godinom. Sa jugoslovenskom manjinom u Rumuniji to nije bio slučaj i zbog toga su bile preduzimane tako drastične mere.

I još jedna stvar: Dok su gotovo u svim IB zemljama bili organizovani procesi (Dzodze, Kostov, Rajk, Slanski) u kojima su dotičnim osuđenjcima skidane glave kao *jugoslavenskim špijunima*, a Jugoslavija optužavana kao vinovnik i neprijatelj br. 1 njihove državne nezavisnosti, u Rumuniji je ta uloga bila dodeljena jugoslovenskoj manjini. Ni jedan istaknutiji rumunski partiski ili

državni rukovodilac nije osuđen kao *jugoslovenski špijun*, ali zato je celo rukovodstvo Saveza slovenskih udruženja izvedeno na proces avgusta 1950 godine i osuđeno. Proces je održan u Bukureštu – a ne u Temišvaru gde je centar našeg življa, i time je manjina prikazana kao neprijatelj cele rumunske države, a Jugoslavija kao glavni potstrektač takve aktivnosti. Na taj način su vlasti stvorile i *preduslove* za otvoreno fizičko uništavanje i deportaciju manjine.

Sadašnje stanje u manjini i stav rumunskih vlasti

Iako je prošlo više od godinu dana od normalizacije međudržavnih odnosa FNRJ – Rumunija položaj manjine je ostao uglavnom nepromenjen. Poboľšanje se oseća jedino u tome što im je dozvoljena prepiska i sa inostranstvom. Stanje na Baraganu je ostalo isto. Niko nije vraćen kući, ljudima je zabranjeno kretanje više od 15 km., nemaju ličnih legitimacija, žive pod istim teškim uslovima kao i pre 4 godine (u kućama od dasaka i blata, idu po vodu po 6 km., rade na pirinčanim poljima i državnim imanjima za mizernu platu od 3 do 5 leja dnevno, tj. Za 1 do 2 kg. hleba). Vlasti sprovode nasilnu denacionalizaciju i decu šalju samo u rumunske škole. Mogu se sresti stvari koje se danas pominju jedino u spisima iz srednjeg veka. U naseljima rejona Fetești i Insuracei, oblast Galac, došao je u maju 1955 godine jedan sveštenik iz okoline Temišvara i posle 4 godine održao prvo bogosluženje na otvorenom polju i pokrštao ih... Rekao da će opet navratiti u jesen o.g. i pokrstiti degu srpske nacionalnosti koja se u medjuvremenu budu rodila! Ovo *primanje u hrišćanstvo* vlasti nabrajaju kao *dokaz liberalnog postupka* prema deportircima...

Prema manjincima koji nisu deportovani, režim takodje nije bitno izmenjen. Stanje u školama je kao i ranije. Politička aktivnost IB-emigranata iz Jugoslavije i dalje traje. Emigranti dolaze po selima, agituju protiv rukovodstva FNRJ, a pomoćnik glavnog urednika lista *Pravde* – emigrant Slobodan Pauljević – dobio je zadatak da odredi koji antijugoslovenski materijal treba izbaciti iz školskih udžbenika. (U vezi toga Pauljević kaže: *Ja sam svojevremeno odredjivao koji se materijal ima štampati, a sada šta treba iz knjiga izbacivati...*) Pauljevića rumunske vlasti namerno šalju kao provokatora da stupa u razgovor sa našim zvaničnim delegacijama koje idu u Temišvar i da najpogrdnije govori protiv našeg rukovodstva. (Boravak naše delegacije u Temišvaru po pitanju graničnih incidenata, juni 1953 godine.)

Medjutim rumunska vlada je svesna posledica koje mogu nastati usled njenog dosadašnjeg kursa prema manjini, a naročito posle odlučnog i sasvim otvorenog razgovora druga Vujanovića sa Dežom, pa je počela sa izvesnim malim taktičkim potezima da *rešava* ovaj problem. Na Baragan su poslate komisije koje vrše anketu među deportircima, govore da će neke pustiti kućama, a neke će i dalje zadržati (što zavisi od mesnih organa vlasti u selima gde su ranije živeli), dozvoljavajući deci do 15 godina da odlaze kod svojih rodjaka na 2 do 3 meseca, a nekim su ljudima počeli deliti po 1 do 2 ha

zemlje iz državnog fonda na Baraganu. Na ovaj način žele izbiti iz ruku argumente da deportirani nemaju od čega živeti, i pošto će im sada biti *dobro* i na Baraganu, mogu tu i ostati.

Dež je pronašao i političko objašnjenje za deportovane manjince: *to su kulački elementi i bivši članovi Gvozdene garde!* Ove neistine nije teško demantovati.

Prvo, tačno je da su u velikom broju deportovani imućniji seljaci. Međutim, činjenica je da su vlasti već pre toga oko 70 do 80% ovih lica prethodno bile *raskulačile* (oduzele im svu zemlju i kuće i to suprotno svim postojećim zakonima u Rumuniji, a da nisu potpadali ni pod agrarni maksimum – već samo zato što su Srbi), pa ih deportovali kao neimućne građane.

Sa druge strane, čak i da se veruje Dežu da se radi o *kulačkim elementima*, vidi se da je *klasna politika* KP Rumunije na selu bila rigurozno sprovedjena samo u odnosu na *kulake* iz redova manjine. Imućni seljaci rumunske i mađarske narodnosti (pa čak i srpske koji su bili na liniji IB i protiv FNRJ, nisu deportovani a živeli su u susedstvu srpskih sela a da ne govorimo o onima iz unutrašnjosti Rumunije. Da je kriterijum bio isti prema svim *kulačkim elementima* u zemlji, onda bi deportacija morala obuhvatiti najmanje 1 milion ljudi. A na Baraganu je pretežno srpski živalj i dosta veliki broj građanskog stanovništva (ove su u poslednje vreme počeli puštati u kućama).

Drugo, u redovima naše manjine *Gvozdena garda* je imala, u doba svoje najjače afirmacije, minimalna uporišta (oko 1% manjinskog življa). Pa i oni najzagriženiji legionari, kao Petrović Ljubiša, šef legionarske organizacije, Damjanović Milutin, predsednik opštine od 1940 do 1944 godine, obojica iz Sokolovca, Klisura), nisu deportovani jer su se uključili u kampanju IB-a i bili primljeni u KP Rumunije. Šta bi se tek moglo reći za hiljade i hiljade aktivnih legionara Rumuna koji su danas slobodni, pa čak postali i istaknutiji državni i partijski funkcioneri?!

Predlozi

Budući da u priličnoj meri poznajemo metode vladine i partijske politike, naročito u odnosima na manjinu, smatramo da će Rumuni, na njima svojstven način, pokušavati da reše ovo pitanje. Oni će svakako ići na polumer, a verovatno biti *izdašniji* u odnosu na manjince koji su ostali kućama (već su formirali u Temišvaru neki ansambl igara). Vraćanje ljudi sa Baragana predstavlja za njih u prvom redu materijalni problem, jer treba vratiti opljačkanu imovinu. (Svojevremeno je današnja vlast zadovoljila zahteve Jevreja i vratila sve što su im Nemci i Antonesku oduzeli). Sa druge strane je tu i politički problem, jer će vraćanje predstavljati i potpunu diskreditaciju mesnih partijskih organizacija i ljudi na koje se Rumuni sada oslanjaju. Mogućno je da deportirce pošalju u druga rumunska sela u Banatu.

Međutim, smatramo da ovi problemi i *teškoće* režima oko pravilnog rešavanja manjinskog pitanja nisu stvar naše zemlje. Oni su te probleme sami stvorili i

neka ih rešavaju. Naše postupke treba usmeravati jedino u pravcu da se ovo pitanje reši ispravno. Naši predlozi u tom pravcu su sledeći:

1. Pokrenuti ovo pitanje kod najodgovarajućih rumunskih organa. Izneti naš stav, nastale promene u manjini za proteklu godinu dana, kritički se osvrnuti na Dežove tvrdnje o manjini i postaviti kao prvi korak u rešavanju tog problema: *vraćanje ljudi sa Baragana, svih, bez razlike, i to u mesta gde su živeli do juna 1948 godine.* [Sublinierea noastră]

2. Tražiti puštanje na slobodu svih lica uhapšenih od pojave rezolucije IB-a, kao i poništenje presuda manjinaca osuđenih zbog podržavanja stava FNRJ u sporu sa Kominformom. Za neke manjince kao Boška Lacića, službenika Ambasade, (imao naš pasoš a ženu sa decom Rumuni pustili kao državljanku FNRJ), tražiti isručenje u Jugoslaviju. Smatramo da se po njegovom pitanju moglo više uraditi i da je, s obzirom na aktivnost u manjini za vreme rata i do 1950 godine, potrebno veće zauzimanje naših odgovornih organa.

3. Zahtevati da rumunske vlasti zabrane svaku političku aktivnost IB-emigrantima među pripadnicima jugoslovenske manjine. Tim više što je ta aktivnost i sada usmerena protiv Jugoslavije i njenog rukovodstva.

4. Imamo utisak da u normalizaciji međudrževnih odnosa Rumuni drže inicijativu i da manje – više sitnim predlozima žele da pokažu svoju *spremnost i želju* za saradnjom. Na ovaj način žele da izbegnu postavljanje naših protiv-predloga, u prvom redu manjinskog. Izgleda nam da je i izvesna pasivnost DSIP-a u tom pogledu dozvolila Rumunima da se ovako postave.

5. Smatramo da bi naša štampa i radio trebali povremeno tretirati stanje manjine u Rumuniji, kao što je to i ranije činila i kao što piše o ostalom našem življu u inostranstvu (Slovenci u Italiji i sl.). Tim pre, ako je položaj ljudi ostao isti kao i pre normalizacije.

6. Mišljenja smo da bi se o stanju naše manjine moglo diskutovati u jednom direktnom kontaktu sa Rumunima, u rangu vladinih delegacija. Time bi se istaklo i značenje koje Jugoslavija poklanja ovom problemu.

Smatramo da je u sadašnjem momentu najvažnije upoznati Rumune sa našim principijelnim stavom i gledanje na rešavanje manjinskog pitanja. Nije bitno da se ovo pitanje odmah i korenito reši, ali važna su uveravanja, zvanična i najodgovornija da će se stanje vratiti na ono od 1948 godine. Sa druge strane, ozakav otvoren i jasan stav FNRJ više je nego potreban našoj manjini. Ljudima teško pada činjenica da se o njihovom teškom problemu ništa ne govori, ne zauzima stav i slično, dok rumunska propaganda permanentno nabraja uspehe normalizacije (tregovina, granica, Dunav, saobraćaj, kulturna razmena, gostovanje i sl.) i prosto stvara utisak da se odnosi sa FNRJ mogu dobro razvijati, bez ukidanja Baragana i rumunizacije manjine. Manjinci na Baraganu su potišteni i govore da ih je Jugoslavija zaboravila. Pokretanje ovog pitanja zvaničnim putem, preko štampe i u govorima naših rukovodilaca (kao što

je to uvek bio slučaj do sada i iz čega su ljudi crpeli osnovnu moralnu snagu), pretstavljalo bi za manjince veliko olakšanje i otvorilo perspektivu.

Tačno je da problem naše manjine pretstavlja unutrašnju stvar Rumunije. Ali ostaje činjenica da je manjina bila žrtva kampanje protiv FNRJ (političke, ekonomske, fizičkog istrebljenja). Zbog toga Jugoslavija ima moralno-političko pravo da to pitanje postavi. U normalizaciji državnih odnosa Rumunija – FNRJ problem naše manjine zauzima posebno i najvažnije mesto, a stepenom njegovog razvijanja usloviće se i odnosi na drugim poljima. Smatramo da se i Rumuni, i naši manjinci, trebaju upoznati sa ovakvim našim stavom. Naši ljudi preko granice su, svojom dosadašnjom borbom za novu Jugoslaviju, stekli pravo da se o njihovom problemu rešava na ovakav način.

Na kraju, izražavamo spremnost da DSIP-u FNRJ budemo uvek na usluzi po pitanju rešavanja manjinskog problema u Rumuniji, eventualne dokumentacije ili šire obrade gore iznetih stavova, pružanja materijala za našu štampu i slično.

Beograd, 4. Avgusta 1955 godine“
(Arhiv..., dosije I–15, signatura
br. 419041, str. 1–7)

TRADUCERE

Problema minorității naționale iugoslave din România

Situația actuală, a normalizării relațiilor cu țările est-europene, inclusiv cu România, a generat condiții prielnice și pentru soluționarea treptată a chestiunilor minorității noastre din România. Contextul general al normalității atinse până acum crează condiții favorabile ca această problemă să fie deschisă și abordată principal.

Dat fiind că avem o cunoaștere apleciabilă a situației din cadrul minorității noastre, că urmărim evoluția dezvoltării normalizării relațiilor dintre RPFI și România, și că am observat în vremea din urmă anumite schimbări de opinie, atât în pozițiile celor mai înalți demnitari români precum și în conduita organelor de stat față de minoritatea națională iugoslavă, apreciem ca util faptul de a aduce la cunoștința Secretariatului de stat pentru afaceri externe al RPFI unele din opiniile noastre legate de soluționarea acestei probleme.

Introducere

Minoritatea națională iugoslavă din România se află astăzi într-o situație foarte dificilă, rezultată în urma diferendului de mai mulți ani, cu începere din anul 1948. Politica de discriminare fățișă și deznaționalizare promovată de către autoritățile române, a fost îndreptată exclusiv în scopul de a se frânge rezistența pe care minoritatea a dovedit-o față de politica Biroului informativ îndreptată împotriva RPFI. Solidaritatea probată de minoritatea noastră cu poziția PCI, situarea deschisă pe pozițiile țării noastre și propagarea unor atari poziții au fost motivele principale pentru care minoritatea s-a găsit expusă în fața loviturilor poliției române. Această

luptă împotriva propagandei cominformiste a presupus și revendicările pentru conservarea drepturilor câștigate în seama minorității.

Strânsa legătură cu politica și vederile noii Iugoslavii au apărut ca o consecință firească a participării active în Mișcarea de eliberare națională (iugoslavă) în vreme de război, un rezultat al influenței pozitive a luptei pe care a desfășurat-o PCI încă din anul 1941. În sprijinul celor enunțate mai sus vom enumera câteva exemple semnificative:

1. În Clisura bănățeană lua naștere sub conducerea lui Jarco Despotovici o mișcare de rezistență încă din toamna anului 1941 și se menținea vie până la sfârșitul războiului. Directivele de operare soseau din Iugoslavia (Detașamentul de partizani condus de Comitetul regional al PCI pentru Banat), iar în satele Socol, Belobreșca, Moldova Veche și Câmpia au ființat sedii ale Mișcării de eliberare iugoslave. În munca aceasta ilegală au luat parte 26 de minoritari în timp ce în formațiunile combatante au participat 16 luptători. În primăvara anului 1943 a fost înființat Comitetul antifascist al sârbilor din Banatul României care a reunit în jurul său populația noastră din jurul orașului Timișoara. Mișcarea a fost generată de acțiunea Celui de-al V-lea detașament de partizani nord-bănățean (iugoslav), cu care a fost menținută legătura. În mișcare au participat în jur de 70 de minoritari din 11 sate și din Timișoara. Atât în Clisura cât și în Banatul de nord Mișcarea de eliberare iugoslavă a luat ființă ca rezultat al angajării PCI și al atașamentului dovedit de minoritari față de mișcare. Legătura acestora cu organizațiile PCR datează abia din primăvara anului 1944, dar ele au fost adesea doar de natură formală. Erau mai degrabă legături individuale cu membrii PCR, căci aceasta ca și organizație nu a existat și nici nu a activat în vreun fel până la 23 august 1944.³³

2. După căderea lui Antonescu cel mai mare număr dintre foștii transfugi tineri din rândurile minorității s-a înrolat voluntari în Armata iugoslavă. Din Clisura bănățeană s-au înrolat 1073 de voluntari iar din Banatul de nord 1300.³⁴ În luptele din Srem, Croația și Slovenia au căzut în jur de 200 de tineri, sau vreo 9% dintre minoritarii combatanți. Aproape 80 de luptători au fost răniți.

3. În toamna lui 1944 și în primăvara lui 1945 conaționali noștri din România au inițiat o largă acțiune de ajutorare a victimelor din ținuturile lovite de urgia războiului în Iugoslavia. Sârbii din Banatul de nord au adunat și trimis în ținuturile sinistrate 100 de vagoane de grâu și vreo 5 vagoane de îmbrăcăminte și alte obiecte, precum și 6 milioane de lei românești și

³³ Opinii similare, de minimalizare a angajării românilor pe linia antifascistă în Banat, răzbat și din însemnările lui Bojidar Stanoiević, în A. Milin, M. Milin, T. Mihailov, *Sârbii din România în vremea Comunismului...*, 27–53.

³⁴ Cifrele sunt totuși relative. Din cercetările noastre am documentat un număr de 2079 de voluntari – partizani iugoslavi originari din Banatul românesc.

323 mii de dinari (iugoslavi). Organizația Frontului antifascist sârb al femeilor din Timișoara a avut în îngrijire 5 cămine de orfani de război din Serbia și din Bosnia³⁵.

4. În vara anilor 1946 și 1947 peste 400 de tineri de naționalitate iugoslavă³⁶ au luat parte la construirea căii ferate a tineretului Brčko-Banovići și Šamac-Sarajevo.³⁷ Pentru cea de-a doua serie de muncă la calea ferată Šamac – Sarajevo s-au înscris peste 1300 de minoritari, dar din cauza limitării numărului nu au putut veni la muncă în Iugoslavia. În jur de 100 de tineri au fost evidențiați, 49 din ei au fost declarați fruntași iar 5 au fost distinși cu Ordinul „Frăție și unitate”. În vara anului 1948 s-au înscris 100 de tineri pentru șantierul autostrăzii Beograd – Zagreb, dar autoritățile române nu le-au mai permis să plece în Iugoslavia, intervenind problemele Rezoluției Biroului Informativ.

Uriașă influență politică exercitată de lupta de eliberare națională din Iugoslavia, precum și dezvoltarea ei de după război au contribuit la faptul că minoritatea noastră să se resimtă în mod firesc ca o parte componentă a RPFI. Iugoslavia cea nouă a fost îmbrățișată de ei ca o patrie cu adevărat socialistă. Această simțire a fost una de natură progresistă, fără de vreo conotație naționalistă șovină. Stau mărturie deplina falimentare a cetnicilor și a celor câțiva ierarhi bisericești din Timișoara în încercarea lor, pe timp de război și imediat după, de a organiza o mișcare favorabilă lui DM³⁸ printre minoritari.

³⁵ Informațiile sunt verosimile căci această campanie de ajutorare a victimelor războiului a fost coordonată de Frontul antifascist sârb din România (FAS – Timișoara) și de continuatorul său, Uniunea asociațiilor culturale democrate slave din România (UACDSR). Se pare că dintre foștii membri ai FAS au fost recrutați și autorii (autorul?, posibil Pavle Stojanov, din Diniș) sintezei de față. Vezi pe larg în A. Milin, M. Milin, *UACDSR sau sârbii din România pe baricadele Războiului rece*, Timișoara, (2009), 9–62.

³⁶ Surprinde etichetarea populației cu denominarea generică unitaristă de iugoslavi. Era în plină eră a „frăției și unității între popoarele federației”, când, prin mâna UDB-ei, s-a tras forțat o perdea a uitării între popoare învrăjbite de ură de moarte, punându-se toate relele trecutului în cărca fascismului german. Aceste omisiuni deliberate se vor răzbuna, apoi, prin disoluția sângeroasă a federației iugoslave din anii 90.

³⁷ Adevărate pepiniere de viitori agenți ai UDBa în România. Model stimulat de altfel și pentru „pepinierile” de activiști UTC și PMR de pe șantierele românești Bumbești-Livezeni și Salva-Vișeu.

³⁸ Draža Mihajlović, colonel, ministru de război al guvernului de la Londra și conducător al rezistenței promonarhice iugoslave, antigermane și anticomuniste. Adepții săi, refugiați după război și prin România, au fost cu sălbăticie și extremă violență combătuți și reprimați de oamenii UDB-ei, inclusiv la București și Timișoara ori în Clisura Dunării. Vezi amintirile însemnări ale lui Bojidar Stanoiević, în A. Milin, M. Milin, T. Mihailov, *Sârbii din România...27–53*; vezi și M. Milin (editor), *Sârbii din România în secolul XX*, Cluj-Napoca, (2012), 23–35.

După anul 1948 simpatiile pentru RPFI au fost în creștere, în mod special potențate prin faptul că PMR a adoptat o poziție greșită față de minoritate într-o serie de chestiuni importante (discriminare la aplicarea reformei agrare, arestarea dezertorilor din Armata română a lui Antonescu, maltratarea și privarea de libertate a voluntarilor care s-au înrolat în Armata iugoslavă, boicotarea muncii UACDSR și altele), și faptul că minoritatea a fost constrânsă să se lupte pentru a-și dobândi drepturile câștigate în regimul guvernării comuniste al Dr.-ului Petru Groza. Datorită exclusiv liniei PCI, influenței și sugestiilor organelor responsabile iugoslave, minoritarii au renunțat la ideea dizlocării masive și a colonizării în RPFI, însușindu-și recomandarea că trebuiau să rămână în România, să se înroleze în organizațiile PCR, să contribuie la democratizarea țării și să reprezinte un pion al apropierii româno-iugoslave³⁹. Rezultatele unei asemenea munci nu s-au lăsat așteptate. PCR și-a căpătat astfel cele mai bine organizații chiar în satele cu minoritari (sârbi).⁴⁰ Frontul național democrat a înregistrat doar în satele cu populație sârbească 95–97% voturi la alegeri, iar măsurile politice și cele economice ale guvernului au fost cu consecvență aplicate doar în localitățile minoritarilor. Cuvintele tovarășului Tito: *Eu doresc ca sârbii din România să fie în primele rânduri ale luptei pentru democrație*, rostite la Timișoara în decembrie 1947, au fost transpuse în fapt.

E posibil ca informațiile pentru acest raport să le fi furnizat inclusiv Dušan Iovanovici și Zoran Vuletić, ofițeri activi ai UDBa la acea vreme, implicați în activități de contrainformații în România. După sursele de la CNSAS-București, referitoare la *Emigrația iugoslavă*, Iovanovici era pe atunci șeful UDBa de la Veliko Gradište iar Vuletić, originar din Socol, era la datorie la UDBa din Vârșeț, localități din preajma frontierei româno-iugoslave.

³⁹ Cu ocazia semnării *Acordului de prietenie, colaborare și ajutor reciproc dintre România și Iugoslavia*, la 19 decembrie 1947, a intervenit și vizita mareșalului Tito la Timișoara. Cu această ocazie liderul iugoslav a promovat această nouă idee, a angajării totale a minorității sârbe pe linia comunismului din România. De atunci datează și sloganul-lemnă al presei comuniste sârbe din România: „Eu doresc ca sârbii de aici să fie în primele rânduri în edificarea democrației populare în România. Timișoara, 20. XII. 1947” (Miodrag Milin, Andrei Milin, *Sârbii din România și relațiile româno-iugoslave. 1944–1949*, Timișoara, 2004, doc. 24, 163–165).

⁴⁰ În acele câteva luni de eferescență a relațiilor reciproce, s-a convenit și recunoașterea automată a calității de membru PCR pentru cei ce erau deja înregimentați în PCI. Acum își încheie activitatea și problematic *Consiliul voluntarilor slavi din Clisura bănațeană/ Odbor Slovena dobrovoljaca Banatske klisure*, care își propusese reunirea Clisurei bănațene la Iugoslavia lui Tito. Printre cei mai activi militanți ai cauzei iugoslave în Clisura erau Zoran Vuletić din Socol, Despotovici Bogdan și frații Radosavliević, Nikola și Svetomir din Belobreșca. (Miodrag Milin, Andrei Milin, *Clisura bănațeană a Dunării – enclavă iugoslavă nord-dunăreană în anii 1944–197 sau experiment comunist românesc „avant la lettre”*, „Analele Banatului”, Serie nouă, Arheologie-Istorie, XXII, (2014), 445–474.

Situația de după Rerzoluția Biroului informativ

E de la sine înțeles că poziția minorității naționale iugoslave în disputa PCI – Biroul informativ nu putea fi alta decât înregimentarea deplină de partea partidului nostru. Minoritatea a putut adopta o asemenea poziție și datorită faptului unei foarte bune cunoașteri a liniei PCI, a stării de lucruri din RPFI și a evoluției acesteia.

Poziția minorității a cauzat cele mai mari griji conducerii PCR. Imediat după difuzarea rezoluției pe teren în Banat sosesc înalți funcționari de partid: Teohari Georgescu, pe atunci secretar în Biroul politic, Moraru, instructor al CC-ului (acum conducător sindical), Bogdan [Iosif] din agitprop-ul CC-ului și Vidrașcu [Nicolae?] de la secția de relații cu partidele străine a CC-ului. Încercările lor de a frânge obstrucția minorității s-au dovedit fără de rezultat. Când n-au dat rod metodele de convingere politică au trecut la reprimarea polițienească: arestări, maltratări, procese și la urmă deportarea.

Conducerea uniunii [a UACDSR-ului] a fost arestată în septembrie 1948, cu motivarea că sunt în cauză *spioni iugoslavi*. În intervalul anilor 1948–1950 au avut loc 5 procese secrete, iar în august 1950 cunoscutul proces de la București⁴¹. La acest proces doi acuzați au fost condamnați la moarte iar ceilalți la închisoare pe viață și pedepse de până la 25 de ani de închisoare. Toți au fost judecați ca *spioni iugoslavi*. Pe această linie au mai fost judecați și o duzină de învățători și de preoți sârbi.

Din septembrie 1950 au început primele deportări. Erau dizlocări de mai mică dimensiune, operate mai cu seamă în satele din imediata apropiere de graniță. În perioada aprilie-iulie 1950 au fost arestați peste 400 de minoritari. Între 17–22 iunie 1951 au fost deportați în Bărăgan în jur de 5000 de minoritari⁴². În adunările publice ofițeri și organe ale puterii afirmă în fața minoritarilor că i-au deportat *deoarece era așteptat un atac din partea Iugoslaviei împotriva României*. Li s-a promis că cei deportați vor fi readuși la casele lor dacă atacul preconizat nu ar avea loc. (Adunarea ținută în localitatea Moldova Veche, Clisura bănațeană).

Deportarea și prigonirile minoritarilor s-au produs ca rezultat exclusiv al conflictului din anul 1948 și datorită situării lor hotărâte în favoarea PCI.⁴³ În alte țări

din Blocul estic (Ungaria, Bulgaria) minoritatea noastră a fost destabilizată iar o atitudine politică compactă a fost curmată începând cu anul 1950. Acesta nu a fost cazul cu minoritatea iugoslavă din România, motiv pentru care au fost luate împotriva ei măsuri atât de drastice.

Și încă o observație: în timp ce în toate țările Blocului estic au fost orchestrate procese (Dzodze⁴⁴, Kostov⁴⁵, Rajk⁴⁶, Slanski⁴⁷) în care condamnaților li s-au luat capetele ca *spioni iugoslavi* iar Iugoslavia acuzată ca vinovatul principal și dușmanul nr. 1 al independenței lor statale, în România acest rol a fost atribuit minorității iugoslave.⁴⁸ Niciun demnitar român de partid sau de stat mai important nu a fost condamnat ca *spion iugoslav*, dar pentru aceasta întreaga conducere a UACDSR a fost adusă la procesul din august 1950 și condamnată. Procesul s-a desfășurat la București – și nu la Timișoara unde este centrul minorității noastre și astfel minoritatea a fost înfățișată ca și dușman al întregului stat românesc, iar Iugoslavia ca principal artizan al unei asemenea malverzații. În acest fel autoritățile și-au creat condițiile prealabile pentru reprimarea fizică și deportarea minorității.

Situația actuală din cadrul minorității și poziția autorităților române

Deși a trecut deja un an de la normalizarea relațiilor interstatale RPFI – România în tot acest răstimp condiția minorității a rămas în general neschimbată. O oarecare ameliorare e sesizabilă doar prin faptul că le este permisă corespondența și cu străinătatea. Situația lor din Bărăgan a rămas aceeași. Nimeni nu a fost întors acasă, oamenilor le este interzisă deplasarea la o distanță mai mare de 15 km., nu posedă legitimații de identitate, trăiesc în aceleași condiții grele ca și cu 4 ani în urmă (în case de scânduri și lut, merg după apă și câte 6 km., lucrează în orezării și în ferme de stat pentru o plată mizeră de 3 până la 5 lei pe zi, respectiv pentru 1–2 kg. de pâine). Autoritățile fac în continuare presiuni de deznaționalizare iar pe copii îi trimit doar în școli românești. Suntem în fața unor fapte despre care astăzi putem lua cunoștință doar din scrierile evului mediu. În localitățile din raioanele Fetești și Însurăței, regiunea

privilegiilor ce li se oferă pe toate planurile) și preoțimea sârbă (divizată și ea).

⁴⁴ Albania.

⁴⁵ Bulgaria.

⁴⁶ Ungaria.

⁴⁷ Cehoslovacia.

⁴⁸ În cercetarea sa recentă despre „Procesul titoiștilor”, istoricul ieșean Ionuț Nistor pledează pentru o abordare mai nuanțată a Procesului titoist ca un vârful de lance pentru teroarea stalinistă din România. Aduce o serie de alte exemple cu aceeași conotație represivă, precum Procesele „spionilor britanici și americani” (aprilie 1950), ale „spionilor imperialiști-turci” (iunie 1950), ale „spionilor catolici-francezi” (august 1950), ale „spionajului în favoarea Londrei” (august 1951) și ale „spionajului în favoarea Vaticanului” (septembrie 1951), procese secrete, desfășurate la Tribunalul Militar din București. (I. Nistor, *op. cit.*, 12–15).

⁴¹ *Culegere de materiale privitoare la activitatea criminală a serviciilor de spionaj imperialiste pe teritoriul Republicii Populare Române* (Capitolul *Procesul trădătorilor și spionilor titoiști*), [București], 1951, 151–201; vezi procesul reprodus și în A. Milin, M. Milin, Ț. Mihailov, *Sârbii din România în vremea Comunismului...*, 54–100; vezi mai recent o excelentă sinteză asupra chestiunii în Ionuț Nistor, *„Procesul Titoismului” în România (1950)*, Iași, 2015, 271 pag.

⁴² Nu avem o cifră absolut precisă a sârbilor deportați în Bărăgan. Ultimele estimări merg spre 2800 de deportați sârbi. Numărul total al celor deportați se estimează la aproximativ 44000 de persoane.

⁴³ De fapt lucrurile erau mai nuanțate. Pe lângă o simpatie pro-iugoslavă afișată de o parte a conducerii UACDSR (care vor ajunge apoi prin închisori), a existat și o minoritate atașată de politica PMR (care își va spori numărul pe măsura

Galați, a apărut în luna mai a anului 1955 un preot de pe lângă Timișoara și după o întrerupere de 4 ani a oficiat un prim serviciu divin în câmp deschis și i-a botezat...Le-a transmis că va reveni în toamnă pentru a boteza toți copiii de naționalitate sârbă care se vor naște între timp.⁴⁹ Această primire în ritul creștin autoritățile o percep ca o dovadă de atitudine liberală față de cei deportați...

Regimul nu a arătat bunăvoință nici față de minoritarii care nu au fost supuși deportării. Situația cu școlile este ca și până acum. Este în continuare prezentă activitatea emigranților Biroului informativ din Iugoslavia. Emigranții [politici] sosesc prin sate, agită împotriva conducerii RPFI, iar ajutorul redactorului șef al gazetei *Pravda* – emigrantul Slobodan Paulievici – a primit dispoziție să decidă asupra materialelor antiugoslave ce trebuie eliminate sau introduse în manuale. (În legătură cu aceasta Paulievici spune: „eu sunt cel care decid ce fel de materiale au să se tipărească și ce trebuie eliminat din cărți.”). Paulievici este în mod deliberat trimis de autoritățile române ca un provocator, să intre în vorbă cu delegațiile noastre oficiale care merg la Timișoara și să discrediteze cu vorbe urâte conducerea noastră. (Este vorba de șederea delegației noastre la Timișoara, în chestiunea soluționării incidentelor de frontieră, în iunie 1953)⁵⁰.

Guvernul român totuși s-a dovedit conștient cu privire la posibilele urmări ce pot să apară dacă va continua cursul de până acum față de minoritate, cu precădere în urma discuției ferme și extrem de deschise dintre tovarășul Vuianovici și Dej⁵¹, și s-a apucat să schițeze unele gesturi tactice mărunte în vederea soluționării acestei probleme. În Bărăgan a fost trimise comisii de anchetă în rândul deportaților, se zvonește că vor fi unii trimiși la casele lor iar alții reținuți și pe mai departe (în funcție de voința organelor puterii locale din localitățile unde au domiciliat înainte), permițându-se copiilor până la 15 ani să meargă pe la rudele lor până la 2–3 luni, iar unora au început chiar să le distribuie câte 1–2 ha de pământ din fondul de stat în Bărăgan. În acest fel doresc să elimine argumentele că deportații nu aveau din ce să trăiască și, întrucât de-acum le va fi bine și în Bărăgan, ar putea aici să și rămână.

Dej a găsit și o explicație politică pentru minoritarii deportați: *era vorba de elemente chiabure și de foști*

membri ai Gărzii de fier! Asemenea neadevăruri nu sunt deloc greu de combătut.

În primul rând, chiar de ar fi să-i dăm crezare lui Dej, că ar fi vorba de elementele chiabure, se poate constata că în România politica de clasă de la sat a fost cu rigurozitate aplicată doar cu privire la chiaburii din rândul minorității. Țăranii aveau de naționalitate română și maghiară (cât și cei sârbi, carer s-au arătat pe linia BI-Biroului informativ și potrivnici RPFI, nu au fost deportați și au continuat să trăiască netulburați pe mai departe în vecinătatea satelor sârbești lovite, ca să nu vorbim despre cei din interiorul României. Dacă ar fi fost aplicat un criteriu unitar față de toate elementele chiaburești din țară, atunci trebuiau supuși deportării cel puțin 1 milion de oameni. Iar în Bărăgan sunt cu precădere oameni de origine sârbă și un număr destul de însemnat de cetățeni de origine burgheză (pe aceștia în vremea din urmă au început să-i lase să locuiască prin case).

În al doilea rând, în sânul minorității noastre Garda de fier n-a avut, chiar în vremea celei mai intense afirmări, decât un ecou minim (la cam 1% dintre minoritari). Chiar și cei mai învederați legionari, precum Petrovici Liubișă, șeful organizației legionare, Damianovici Milutin, primar din 1940 până în 1944, ambii din Socol, în Clisura, nu au fost deportați deoarece s-au implicat în campania BI-ului și au fost primiți în rândurile PCR. Ce ar fi de spus însă despre mii și mii de legionari români activi care sunt și astăzi liberi, iar unii au devenit chiar demnitari frunțași de stat și de partid?!

Propuneri

Ținând cont de faptul că în măsură importantă avem cunoștințe despre metodele politicii de stat și de partid, mai cu seamă cele referitoare la minorități, apreciem că românii vor încerca să rezolve această problemă într-un mod care le este specific. Vor porni, de bună seamă, cu jumătăți de măsură, și se vor arăta mai generoși față de minoritarii rămași acasă (deja au înființat la Timișoara un ansamblu de dansuri populare).⁵² Reînțoarcerea oamenilor din Bărăgan reprezintă pentru guvernanți o chestiune în primul rând de ordin material, căci vor trebui să le restituie întreaga avere jefuită. (La vremea sa puterea de acum a ieșit în întâmpinarea revendicărilor evreilor și le-au restituit toate bunurile de care îi deposedaseră germanii și Antonescu). Pe de altă parte se ridică acum și o nouă problemă de natură politică, căci restituirea în sine are și o semnificație de discreditare a organizațiilor de partid locale cât și a oamenilor pe care autoritățile române pun bază. Ca atare, este posibil ca deportații să fie direcționați spre alte sate românești din Banat.

Noi apreciem însă că aceste probleme și dificultăți ale regimului, privind soluționarea justă a problemei minoritare nu sunt o sarcină în căruia țării noastre. Ei

⁴⁹ Vezi Матични протокол Срба у Барагану 1951–1955. / *Registrul bisericesc al sârbilor din Bărăgan...*, registrul întocmit de protopopul Milivoj Cacic, ediție de Stefan Bugarschi, Timișoara, 2011, 168 pag.

⁵⁰ Vladimir Cvetković, Miodrag Milin, *Tratatulele din Timișoara în 1953*, în Miodrag Milin (Editor), *Sârbii din România în secolul XX*, Cluj-Napoca, 2012, 114–125.

⁵¹ Un prim contact semnificativ, cu urmări vizibile în demararea chestiunii reparației nedreptăților deportării în Bărăgan, s-a petrecut la Ambasada Bulgarei, la 11 septembrie 1955, la dorința lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. Vezi detalii la Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza Gvozdena zavesel Privire în spatele Cortinei de fier*, Beograd, (2013), 231–233.

⁵² Vezi Ljubomir Stepanov, Stevan Bugarschi, Српски ансамбл у Темишвару/ *Amsamblul sârbesc din Timișoara*, Timișoara, 2005, 224 pag.

singuri și-au creat acele probleme și singuri să le și pună capăt. Demersurile noastre trebuie îndreptate doar în sensul ca această problemă să fie soluționată cu dreptate. În acest sens propunem următoarele:

1. Problema să fie demarată la cele mai îndreptățite organe românești. Poziția noastră să fie făcută publică, să fie menționate schimbările din cadrul minorității intervenite în anul din urmă, să se facă referire critică la afirmațiile lui Dej despre minoritate și stipularea ca un prim gest în rezolvarea acestei probleme: *reânțoarea oamenilor din Bărăgan, a tuturor, fără de deosebire, și așezarea lor în localitățile unde au trăit până în iunie 1948* [până la Rezoluția antiugoslavă].

2. Să se solicite punerea în libertate a tuturor persoanelor arestate de la apariția Rezoluției BI, precum și anularea sentințelor pronunțate față de minoritarii condamnați pentru a fi susținut cauza RPFI în disputa cu Biroul informativ. Pentru unii dintre minoritari precum Boșco Lațici⁵³, funcționar al Ambasadei (avea pașaport de-al nostru iar soția și copiii au fost lăsați de români să plece, ca fiind cetățeni ai RPFI) să se ceară repatrierea în Iugoslavia.

3. Să se ceară ca autoritățile române să interzică orice activitate de natură politică a emigranților BI în rândul aparținătorilor minorității iugoslave. Aceasta cu precădere ținând cont de faptul că activitățile lor sunt și acum îndreptate contra Iugoslaviei și a conducerii ei.

4. Avem impresia că românii sunt cei ce dețin inițiativă în acțiunea de normalizare a relațiilor interstatuale – mai degrabă prin sugestii mărunte, dorind să arate în acest fel o disponibilitate și o dorință de colaborare. Procedând astfel urmăresc de fapt să evite avansarea contra-proponerilor noastre, în primul rând a celei privind starea minorității. Este posibil că și o anumită pasivitate din partea Secretariatului federal de afaceri externe în această privință să fi permis românilor să adopte o atare strategie.

5. Considerăm că presa și radio de la noi periodic ar trebui să trateze problema minorității în România, precum o făceau și mai înainte și cum o face față de minoritățile noastre în străinătate în general (despre slovenii în Italia ș.a.). Aceasta cu atât mai mult cu cât condiția acelor oameni a rămas neschimbată, ca și înainte de normalizare.

6. Apreciem că despre situația minorității noastre s-ar putea discuta și printr-o întâlnire de contact directă, de rangul delegațiilor guvernamentale. În acest fel s-ar evidenția și importanța pe care Iugoslavia o acordă acestei probleme.

Suntem de părere că în momentul de față cel mai important este să-i încunoștințăm pe români cu poziția noastră de principiu și vederile noastre pentru soluționarea problemei minoritare. Nu este important ca această problemă să se rezolve de îndată și radical, dar importante sunt asigurările, oficiale și de cea mai mare credibilitate, că situația va reveni la starea de

până la 1948. Pe de altă parte o asemenea poziție deschisă și limpede din partea RPFI este extrem de necesară minorității noastre. Oamenilor le cade extrem de greu constatarea că despre problema lor cea grea nu se vorbește deloc, nu se adoptă atitudine ș.a., în timp ce propaganda românească înșiruie neâncetat succesele normalizării (în plan comercial, cu granița, problema navigației pe Dunăre, a circulației interstatuale, a schimburilor culturale, a vizitelor ș.a.) și se induce impresia [falsă] că relațiile cu RPFI se pot dezvolta favorabil și fără „desființarea” Bărăganului și românizarea minorității. Minoritarii din Bărăgan sunt deprimați și vorbesc că Iugoslavia a uitat cu totul de ei. Deschiderea acestei probleme pe cale oficială, prin intermediul presei și al mesajelor din partea conducătorilor noștri (așa cum a fost întotdeauna până acum, gesturi din care oamenii au absorbit puterea lor morală esențială), ar fi pentru minoritari un semn de mare ușurare și deschizător de o nouă perspectivă (speranță).

Este adevărat că problema minorității noastre reprezintă o chestiune internă a României. Dar rămâne constatarea că minoritatea a fost o victimă în campania orchestrată împotriva RPFI (politică, economică, chiar de exterminare fizică). Datorită acestor motive Iugoslavia are și dreptul moral-politic să ridice această chestiune. În vederea normalizării depline a relațiilor de stat România-RPFI problema minorității noastre ocupă un loc special, de cea mai mare importanță, iar pașii câștigați aici vor înrăuri și asupra raporturilor de pe celelalte planuri. Apreciem că atât partea românească cât și minoritarii noștri trebuie să ia cunoștință cu privire la această poziționare a noastră. Prin sacrificiile lor trecute pentru noua Iugoslavie, oamenii noștri de peste graniță au dobândit și dreptul ca despre problema lor să se soluționeze în acest fel.

La sfârșit, ne exprimăm deplina disponibilitate față de Ministerul federal de externe al RPFI, de a fi întotdeauna pregătiți să contribuim la soluționarea problemei minoritare din România, prin eventualitatea documentației sau a unei mai complexe elaborări a principiilor mai sus enunțate, punerea la dispoziție a materialelor pentru presă ș.a.

Belgrad, 4 august 1955
(Arhiva..., I-15, ...nr. 419041, 1-7)

7.
„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat)
Telegram
(Šalje:) Bukurešt (Primio:) 24. VIII. 55 u 14,30
Broj: 298 (Uzet u rad:) 26. VIII. 55 u 09,25
(Datum:) 23. VIII. 1955 (Završen:) 26. VIII. 55 u 16,45

Sekretarijatu za inostrane poslove

Na sinočnoj akademiji govorio prvo Dež. Bio ume-ren. Nije govorio uobičajenim rečnikom o *imperijalističkim potpaljivačima rata*, već mirno i konstruktivnije. Posebno istakao Ženevsku konferenciju, poboljšanje odnosa između SSSR-a i Jugoslavije, privrženost

⁵³ Deținut politic la acea vreme și fost tovarăș de cauză al presupusului autor (Pavle Stoianov) al sintezei de față.

Rumunije politici mirovne koegzistencije, značaj pet principa usvojenih između Kine i Indije, zatim Indije i Jugoslavije itd. Pomenio kao i uvek Staljina. Posebno istakao želju za saradnjom sa Jugoslavijom i rekao između ostalog: *Mi smo oduševljeni željom da, što od nas zavisi, uradimo sve što je potrebno za likvidiranje nesrećnih događaja koji su narušili prijateljske odnose između naše zemlje i Jugoslavije. U čitavom toku naše istorije rumunski i jugoslovenski narodi bili su prijatelji. Time prirodnije da naši narodi žive u čvrstom prijateljstvu sada kada su nadahnuti zajedničkom težnjom da brane svoju nacionalnu nezavisnost i sigurnost i osiguraju svojim zemljama socijalističku budućnost. Zbog toga želimo da učvrstimo i razvijemo mnogobrojne prijateljske veze sa susednom Jugoslavijom, veze bazirane na prijateljstvu i bratstvu i recipročnim interesima. Mi šaljemo pozdrave za nove uspehe i ostvarenja bratskom jugoslovenskom narodu, Vladi FNRJ, Savezu komunista Jugoslavije i Predsedniku FNRJ Josipu Brozu Titu.*

Hruščov u svome govoru nije pominjao Jugoslaviju. Govorio (je) u duhu poslednjih izjava i uglavnom konvencionalno. Staljina nije spominjao.

Od gostiju Jugoslaviju pomenio samo šef poljske delegacije, pozdravljajući rezultate Beogradskih razgovora i izražavajući želju Poljske da razvije saradnju i prijateljstvo s Jugoslavijom. Albanac, Madjar, Čeh i Korejanac upadljivo mnogo isticali SSSR. Kod Rumuna to bilo nešto manje nego obično.

Vujanović

(Arhiv..., dosije I-16,...br. 411415, str. 1)

TRADUCERE

Secretariatul de stat...

(Trimite:) Bucureştiul

Numărul: 298

(Data:) 23. VIII. 1955...

Către Secretariatul de afaceri externe

La recepția de aseară primul a vorbit Dej. A fost moderat. Nu a vorbit în clișeu obișnuit, despre *piromanii imperialiști ai războiului* ci liniștit și mai constructiv. A evidențiat rolul Conferinței de la Geneva, ameliorarea relațiilor dintre URSS și Iugoslavia, atașamentul României față de politica coexistenței pașnice, importanța celor cinci principii adoptate în relațiile dintre China și India, apoi despre India și Iugoslavia etc. Ca de obicei l-a pomenit și pe Stalin. A evidențiat în mod special dorința de colaborare cu Iugoslavia, spunând printre altele: *În ce ne privește pe noi, suntem însufleșiți de dorința de a face tot ce este necesar pentru lichidarea evenimentelor nefericite care au periclitat relațiile prietenești dintre țara noastră și Iugoslavia. Pe parcursul istoriei noastre popoarele român și iugoslave au fost mereu în relații de amicitie. Cu atât mai firesc este acum ca popoarele noastre să trăiască într-o strânsă prietenie, acum când sunt însufleșite de dorința comună să-și apere independența și securitatea lor națională și de a-și asigura pentru țările noastre un viitor socialist.* Tocmai

de aceea dorim să consolidăm și să dezvoltăm numeroase legături de prietenie cu Iugoslavia vecină, legături bazate pe o prietenie, o fraternitate și pe interese reciproce. Salutăm noile succese și înfăptuiri ale poporului frate iugoslav, ale Guvernului RPFI, ale Uniunii comunistilor din Iugoslavia, ale președintelui RPFI Iosip Broz Tito.

În discursul său Hruščiov nu a pomenit Iugoslavia. A vorbit în spiritul ultimelor declarații și, în general, convențional. Nu l-a pomenit deloc pe Stalin.

Dintre oaspeții de față Iugoslavia a fost pomenită doar de șeful delegației poloneze, acesta salutând rezultatele convorbirilor de la Belgrad și exprimându-și în numele Poloniei dorința de dezvoltare a colaborării și prieteniei cu Iugoslavia. Albanezul, maghiarul, cehul și nord-coreanul au evidențiat din cale afară URSS-ul. Din partea românilor acest fapt s-a produs în mai mică măsură decât se obișnuia până acum.

Vujanovici

(Arhiva..., I-16,..., nr. 411415, 1)

8.

„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat) Telegram

(Šalje:) Bukurešt (Primio:) 25. VIII. 55 u 15,00

Broj: 300 (Uzet u rad:) 26. VIII. 55 u 10,45

(Datum:) 25. VIII. 1955 (Završen:) 26. VIII. 55 u 14,00

Državni sekretarijat za inostrane poslove

Hruščov u svojoj zdravici na prijemu govorio (je) veoma pomirljivo. Prošli put kada (je) bio ovde govorio više za unutrašnju potrebu, sa ironijom i zajedljivo u odnosu na Zapad. Ovaj put se pre svega obraćao preko kora Zapadu i to veoma pomirljivo. Najbitnija izjava da (su) zadovoljni rezultatima Ženevske konferencije, kao i da poslednje smanjenje armije nije poslednja reč sovjetske vlade u tome, ali da sada očekuju slične poteze od Zapada. Veoma jako podvukao opasnost razaranja i uništavanja u slušaju jednog atomskog rata, što odudara od Molotovljeve o uništenju kapitalizma. Verujemo da ste dobili ceo tekst preko štampe. Prilikom zdravica Jugoslaviji izmenjali smo nekoliko rečenica. Izjavio u šali da je on sada u neku ruku upola Jugosloven, da razume ponešto i naš jezik. Zatim (je) naglasio da je veoma zadovoljan što je posetio i upoznao Jugoslaviju, zamolio da predam njegove pozdrave drugu Titu. Pomenio sam, nato, da sam se upravo vratio s odmora iz Jugoslavije gde sam razgovarao s nekoliko najviših rukovodilaca i da mogu reći da je njegova poseta mnogo značila za razvoj naših odnosa, da se oni pozitivno razvijaju i da su svi drugovi u tome optimisti. Ovo je očito saslušao sa zadovoljstvom i dodao: vaša privredna delegacija ne čelu sa drugom Tempom nalazi se već u Moskvi i biće mi krivo ako se s njim ne sretnem. Ja sam evo postao u neku ruku turista i ne znam da li ću stići dok su još tamo. Izlazilo je iz toga kao da namerava da ide još negde, jer ovde ostaje izgleda još oko 2 dana. Dodao sam da se ipak nadam da će se sresti, što je on prihvatio.

Dež je dodao da i on šalje drugu Titu mnogo pozdrava i najboljih želja. Pada u oči da su ga Dež i ostali bili sasvim blokirali i nastojali da izbegnu njegove kontakte s kim drugim, a poebno s korom. Što se nas tiče, ne isključujem ni njihovu bojazan da se požalimo Hruščovu na odnose s njima.

Vujanović⁴⁴

(Arhiv..., 1955, fascikla 56, dosije II, signatura br. 411418, str. 1)

TRADUCERE

Secretariatul...

(Trimite:) Bucureștiul

Numărul: 300

(Data:) 25. VIII. 1955

Secretariatului de stat pentru afaceri externe

În toastul său susținut la recepție Hruščiov a vorbit foarte împăciuitor. Data trecută când a fost aici a vorbit mai mult pentru nevoile politicii interne, caustic și cu ironie la adresa Occidentului. De această dată, prin intermediul corului diplomatic s-a adresat Occidentului extrem de împăciuitor. Cea mai importantă afirmație se referea la satisfacția cu privire la rezultatele Conferinței de la Geneva, precum și la faptul că reducerea armatei nu este ultimul cuvânt al guvernului sovietic în această chestiune, doar că acum așteaptă gesturi asemănătoare din partea Occidentului. A subliniat pericolul devastărilor și al distrugerii în cazul unui război atomic, ceea ce vine în contradicție cu opiniile lui Molotov privind nimicirea capitalismului. Sperăm că ați primit întregul text pe calea presei. Cu ocazia toasturilor adresate Iugoslaviei am schimbat câteva propoziții. A afirmat în glumă că se simțea acum cumva pe jumătate iugoslav și că înțelege câte ceva și pe limba noastră. Apoi a subliniat că este foarte satisfăcut că a vizitat și a cunoscut Iugoslavia, m-a rugat să transmit salutările sale tovarășului Tito. Eu i-am răspuns că abia m-am întors de la odihna din Iugoslavia unde am discutat cu mai mulți înalți demnitari și că pot spune că vizita lui a avut o mare însemnătate pentru dezvoltarea relațiilor noastre, că ele evoluează pozitiv iar toți tovarășii sunt optimiști în această privință. Acestea le-a primit cu satisfacție și a adăugat: „delegația voastră economică în frunte cu tovarășul Tempo⁵⁴ se află deja la Moscova și îmi va părea rău dacă nu apoc să mă întâlnesc cu el. Într-un fel, iată, am devenit și turist și nu știu dacă voi ajunge până sunt ei acolo.” Se deducea din aceasta că intenționează să mai meargă undeva, căci aici se pare că rămâne încă vreo 2 zile. Am adăugat speranțele că, totuși, s-ar putea să se întâlnească, ceea ce el a admis.

Dej s-a alăturat și el cu multe salutări și cele mai bune urări pentru președintele Tito. Bate la ochi că Dej și ceilalți l-au acaparat cu totul și se străduiau să evite contactele lui cu alți oficiali și mai cu seamă cu cei din corul diplomatic. În ceea ce ne privește, nu exclud nici

îngrijorarea lor să nu ne plângem lui Hruščiov despre starea [încă neschimbată] a relațiilor cu ei.

Vujanović

(Arh..., 1955, fascicula 56, dosar II, cota nr. 411418, l)

9.

„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat) Telegram

(Šalje:) Bukurešt (Primio:) 26. VIII. 55 u 11,00

Broj: 301 (Uzet u rad:) 26. VIII. 55 u 13,00

(Datum:) 25. VIII. 1955 (Završen:) 26. VIII. 55 u 14,35

Sekretarijatu za inostrane poslove

Kod Rumuna se zapaža izvesna uvredjenost i razočarenje zbog nedolaska naše delegacije, kao i zbog oslovljavanja Deža sa *gospodine* (Titovo pismo). Očekivali su kao veoma verovatan odziv naše delegacije, pa su se pobrinuli da u programima na Akademiji i prijemu dadu istaknuto mesto srpskom folkloru (kako bi prikrili položaj naše manjine) skoro svi su me pitali kako su mi se svidеле tačke naše manjine – na šta nisam direktno odgovorio, već da je sav program dobro odabran i uvežban. Ovo je verovatno bilo namenjeno i Rusima, za slučaj ako je do njih doprlo naše nezadovoljstvo.

Mogioroš mi je govorio da ih je iznenadio i razočarao nedolazak naše delegacije. Obrazložio sam stvar u duhu Titova pisma navodeći da se upravo vraćam iz zemlje, da sam razgovarao sa nekoliko najviših rukovodilaca, da posle toga dolazim s puno optimizma u pogledu daljeg razvijanja naših odnosa, da kod nas postoji dobra volja da se sva pitanja reše na obostrano zadovoljstvo. On (je) dodao da to postoji i kod njih i da će učiniti sve što je u ljudskoj moći da izgrade prijateljske odnose sa nama. Napomenuo da je o tome govorio s drugom Popovićem i drug Kišinjevski (vidi naš 282). Kad sam rekao da su izvesni njihovi rukovodioci govorili da se priprema neka *amnestija* i da se dobijao utisak da će to biti na nacionalni praznik, on odgovorio da se nezna za to, da su to možda bile nečije izmišljotine, ili kako ih narod zove *bombe*. Kada sam napomenuo da se ne radi o tome nego o izjavama članova Vlade (ministra inostranih poslova) on (je) izjavio da o tome nezna ništa, da takva stvar u Vladi nije diskutovana, da oni te stvari ne vezuju za datume, već ako utvrde da je negde pogrešno, ispravljaju stvar odmah i da će i dalje tako raditi.

Kada je kasnije govorio o njihovoj spremnosti da reše svako pitanje koje je moguće, pitao je zašto ne rešimo pitanje filmova. Rekao sam da neznam na šta misli, jer smo mi stupili u kontakt s njihovim ljudima, pokazali im nekoliko naših filmova i povezali ih sa našim odgovarajućim preduzećem, pa verujem da ta stvar ide dobro. On na to kaže da je *aparatus* – *aparatus* i da ga treba kontrolisati. (Očito je nešto zapelo u tome i trebalo bi hitno videti šta i izvestiti nas!).

Nekoliko drugih rukovodilaca (Salažan i drugi) pominju nedolazak naše delegacije i kao u šali pitali

⁴⁴ Svetozar Vukmanović-Tempo, demnitar iugoslav de prim rang, din generația „călătă”, a comuniștilor de război.

neke naše: šta smo sada, *tovariši* ili *gospoda*, kako da se oslovljavamo, aluzija na Titovo oslovljavanje Deža.

Vujanović“

(Arhiv....., dosije II,... 411419, str. 1–2)

TRADUCERE

Secretariatul...

(Trimite:) Bucureștiul

Numărul: 301

(Data:) 25. VIII. 1955...

Secretariatului pentru afaceri externe

E sesizabilă la români o anumită supărare și dezamăgire cauzate de neparticiparea delegației noastre, precum și din modul adresării către Dej, cu *domnule* (din scrisoarea lui Tito). Se așteptau foarte probabil la un răspuns pozitiv din partea delegației noastre și s-au străduit că în programul oficial de la întrunirea festivă și de la recepție să dea un loc marcant folclorului sârbesc (pentru a masca în acest fel condiția deplorabilă a minorității noastre); aproape toți m-au întrebat cum îmi plac punctele de program ale minorității noastre – la care eu nu am răspuns direct ci în general, că întregul program este bine ales și pregătit. Această pregătire era probabil destinată și rușilor, în caz că ajunge și la ei vestea nemulțumirii noastre.

Moghioroș îmi spunea că au fost surprinși și dezamăgiți din cauza absenței delegației noastre. Am oferit explicații în spiritul scrisorii lui Tito, menționând că abia am venit din patrie, că am purtat discuții cu câțiva dintre cei mai înalți demnitari ai noștri, în urma cărora vin cu mult optimism în privința dezvoltării în continuare a relațiilor noastre, că la noi există bunăvoință în vederea rezolvării tuturor problemelor spre o satisfacție reciprocă. El a adăugat că la fel este și la ei și că *vor face tot ce este omeneste posibil pentru a edifica relații prietenești cu noi*. A amintit că despre aceasta a stat de vorbă și tovarășul Popovici [secretarul Ambasadei] cu tovarășul Chi;inevski (vezi nr. 282 al nostru – lipsește din arhivă, n. n.). Când am pomenit că anumiți demnitari de-ai lor vorbeau că se pregătește o *amnistie* și exista impresia că aceasta s-ar putea să fie la sărbătoarea națională, el mi-a răspuns că nu știe de-un asemenea lucru, că probabil acestea erau doar unele invenții sau, cum le numesc oamenii simpli – *bombe*. Când am observat apoi că nu era vorba de așa ceva ci de spusele unui membru al guvernului (ministrul afacerilor străine) el mi-a răspuns că nu știe nimica în această privință, că în guvern nu s-a discutat o asemenea problemă, că la ei asemenea lucruri nu sunt corelate cu anumite zile, ci dacă stabilesc că undeva s-a făcut o greșală, repară imediat lucrul greșit și așa vor face și de acum încolo.

Pe când vorbea despre disponibilitatea lor de a soluționa orice problemă în acord cu posibilitățile, m-a mai întrebat și despre chestiunea nesoluționată a filmelor. I-am zis că nu știu la ce se referă, căci noi am intrat în contact cu oamenii lor, le-am arătat câteva filme

de-ale noastre și i-am pus în legătură cu întreprindea distribuitorii și sperăm că acea colaborare să meargă bine. El a replicat că *aparatul este aparat și el trebuie controlat*. (Se pare că lucrurile s-au blocat cumva și ar trebui văzut cum stă treaba și să fiu informat!)

O serie de alți demnitari (Sălăjan și alți) vorbesc de nevenirea delegației noastre și sub formă de glumă i-au întrebat pe unii de-ai noștri: – ce suntem acum, *tovarăși sau domni?*, cum să ne adresăm, o aluzie la adresarea din partea lui Tito către Dej.

Vujanović

(Arh....., II, 411419, 1–2)

10.

„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat)
Telegram

(Šalje:) Bukurešt (Primio:) 26. VIII. 55 u 11,30

Broj: 302 (Uzet u rad:) 26. VIII. 55 u 12,40

(Datum:) 25. VIII. 1955 (Završen:) 26. VIII. 55 u 09,40

Sekretarijatu za inostrane poslove

Grozi (sam) preneo pozdrav druga Tita (po dogovoru s drugom Markom). On (je) bio jako zadovoljan. Kaže da je tako željno očekivao susret sa mnom (on me ranije zamolio da predam njegov pozdrav drugu Titu, pa je valjda očekivao odgovor). Moli da ponovo pozdravim druga Tita i da mu saopštim da je Groza sada srećan zbog promene do koje je došlo i zbog odbacivanja dosadašnje politike prema Jugoslaviji, s kojom on lično nije imao ništa zajedničkog. Kad sam mu rekao da mi to znamo i da to i drug Tito zna, počeo je da priča malo i o svome položaju, navodeći da ga je Mao Tze Tung pre izvesnog vremena zvao da poseti Kinu; ali da ga s početka nisu puštali, sve dok nije zamolio Deža, koji mu je najzad dozvolio. Naveo je da on nije ustvari ni išao u sastavu delegacije, niti kao njen šef. (Štampa je kasnije pisala da je putovao na čelu njihove delegacije – primedba naša).

Vujanović“

(Arhiv..., 411439, str. 1)

TRADUCERE

Secretariatul...

(Trimite:) Bucureștiul

Numărul: 302

(Data:) 25. VIII. 1955

Secretariatului de afaceri externe

I-am transmis lui Groza salututările din partea tovarășului Tito (conform înțelegerii convenite cu tovarășul Marko⁵⁵). Mi-a spus că a așteptat cu mare interes întâlnirea cu mine (el mă rugase mai înainte să-i transmit salutul său către tovarășul Tito și probabil aștepta un răspuns). M-a rugat să îl salut încă odată pe tovarășul Tito și să-i comunic că groza era acum fericit

⁵⁵ Tovarășul Marko – numele conspirativ de război al lui Aleksandar Ranković, ministrul sârb al internelor iugoslave, la acea vreme omul nr. 3 din ierarhia Tito-Kardelj-Ranković.

ca urmare a schimbării survenite și a abandonării vechiului curs politic față de Iugoslavia, politică cu care el personal nu a avut nimic în comun. Când i-am răspuns că noi știm aceasta și că și tovarășul Tito știe, a început să povestească câte ceva și despre poziția sa, amintind că Mao Tze Tung l-a invitat cu ceva vreme în urmă să viziteze China; dar de la bun început nu i s-a permis aceasta, până ce nu l-a rugat pe Dej, care i-a dat voie la urmă. A menționat că de fapt nici nu a mers în cadrul delegației și nici ca șef al acesteia. (Presă mai târziu a scris că ar fi călătorit în fruntea delegației lor – observația noastră).

Vuianovici
(Arh...., 411439, 1)

11.

„Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ (Pečat) Telegram

(Šalje:) Bukurešt (Primio:) 12.IX. 55 u 10,00
Broj: 337 (Uzet u rad:) 12. IX. 55 u 14,40
(Datum:) 10. IX. 1955 (Završen:) 12. IX. 55 u 15,45..

Sekretarijatu za inostrane poslove

Drugu Mićunoviću. Sinoć kod Bugara (sam) razgovarao sa Mitinom. Bio (je) sasvim napit i pričao svakako više nego inače. Ja izrazio zadovoljstvo s razvojem odnosa između dve zemlje. On govorio da je skoro bio u SSSR-u, da je prisustvovao kao član CK plenumu i drugim razgovorima u najužem krugu CK, da na osnovu toga može da mi kaže da Jugoslavija nema nigde tako iskrenih prijatelja i drugova kao što su Hruščov, Bulganjin, Mikojan i drugi koji su posetili Beograd, da su oni od sveg srca pružili prijateljsku ruku našoj zemlji i u CK s puno žara govorili o Jugoslaviji i o njenim rukovodiocima. Zatim isticao da Čvrst mir [časopis Kominforma *Za čvrst mir i narodnu demokratiju* n. n.] organizuje seriju članaka o Jugoslaviji, da se gotovo u svakom broju pojavljuje po jedan takav članak, da sve to oni organizuju. Nekoliko puta podvlačio da *to oni* (tj. *sovjetski predstavnici*) organizuju. Na to Dež (koji neko vreme prisustvovao razgovoru), ubacio da bih mogao i ja neki put da napišem članak. Mitin, pretpostavljajući da bih odbio, nije mu dao da dovrši; već upao sa konstatacijom da to nije sada aktuelno, da će i to doći u svoje vreme. Zatim govorio kako ima među nama razlika u pogledima i u praksi, da to ne treba prikrivati, ali da su naši ciljevi zajednički i da je na toj osnovi moguće izgraditi odnose najiskrenije saradnje. Isticao značaj *Beogradske deklaracije* uz napomenu da joj je jedini nedostatak što nije bilo više reči o međupartijskoj saradnji. Ja dodao da je bitna saradnja među našim državama, da je to ustvari gotovo isto što i saradnja među partijama, a da će svakako doći i do ovoga drugoga.

Zatim govorio kako on lično najpažljivije prati naše stavove, našu štampu i publicistiku, da je to vrlo interesantno, i ako se on ne slaže s nekim stavovima pojedina. Na pitanje u čemu i s kime, pomenio Kardeljevo predavanje *Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj*

praksi i Vlahovićev članak u *Komunistu*. Istakao da se mi ne možemo ujediniti i poistovetiti sa socijaldemokratima itd. Rekao sam da tako ne stoji u pomenutim člancima, da treba stvar gledati malo šire i osloboditi se uskog statističkog gledanja na ove probleme, da se život razvija, stiču se nova iskustva, a na toj osnovi mora da se razvoja i socijalistička misao. Istakao sam da je Staljin i u teoriji i u praksi pravio stvari koje su otudjivale ideje komunizma kod mnogih naroda kod radničkih masa u raznim zemljama, da je zato potrebno dosta učiniti da se sve to ispravi. Zatim sam dodao: < – Zar ne smatrate da je jugoslovenska teoretska misao i praksa učinila dosta da se ideje socijalizma i komunizma približe narodnim i radničkim pokretima kojima su one postale u poslednje vreme tudje i daleke, da mi tu možemo mnogo učiniti i da smo već dosta toga učinili?> Saglasio se i onda dodao: < – Znaite, reći ću jeretičku misao, (smejući se) imam utisak da *nekakav svež vetar bije iz vaše zemlje*, to je verovatno zato što niste bili vezani duže vremena nikakvim disciplinom.>. (Već ga je bilo jako uhvatilo). Na jednom mestu govori o Marks, Engels, Lenjinu i Staljinu. Ja ubacio kao u šali da bih ja ova nabranja završio Lenjinom. On na to dodao: < – Dobro, pustimo Staljina, o tome se može diskutovati, ali za Marksa, Engelsa i Lenjina dajem da me seku, ako treba, komadi po komad.>. Ja istakao da kod nas takodje nije sporno učenje prve trojice. U vise navrata molio me da predam drugu Titu najiskrenije pozdrave i poštovanje, kako od njega lično, tako i od redakcije.

.....[pagina 3 lipsa; e de presupus că dialogul dintre Dej și ambasador a atins aici subiectul sensibil al emigrației iugoslave în România și a fost catalogată separat – n. n.]

[O projektu hidrocentrale na Dunavu] <... koja bi davala struju obema zemljama. Ja [Dež n. n.] *sam lično proučavao ovaj projekt*, kaže dalje, *i mnogo mi se svideo*. Takve stvari treba pronaći pa da zajedno prionemo na posao na ono što će nas spajati i još više približiti>.

Kazao sam da sve ono što je realno i konstruktivno, a što može doprineti zbližavanju i zajedničkom interesu, biće pozdravljeno od moje vlade i da mi takodje želimo od sveg srca da se pridje ostranjivanju svakog nepoverenja i izgradnji svega onoga što će nas još vise zbližiti

U jednom momentu, kad je Mitin bio tu, kaže (Dež) da bi trebalo da se nadjemo, da posedimo, popijemo nešto i porazgovaramo, ili idemo u lov u užem krugu i prijateljski, nas trojica i eventualno još neko od drugova iz najužeg kruga. To je, kaže, mnogo interesantnije i lepše nego ovako pred masom sveta i u protokolarnoj formi. Složio sam se i zahvalio. Mitin isto.

Podvlačio je da je <drug Tito već bio u Rumuniji, da je bio dočekan toplo i srdačno kao niko do sad koji dolazio u ovu zemlju>, da i njega lično vezuju mnoge prijatne uspomene s drugom Titom i da veruje da će sve ono što je bilo neprijatnog biti zaboravljeno. < – Znaite kako je, kaže dalje, bilo je to teško vreme, bilo je i uvreda, ali treba preći preko svega i shvatiti

to. >. (Opet kao neka vrsta ličnog izvinjavanja). Zatim (me je) zamolio da predam drugu Titu njegov lični pozdrav.

Mislio sam da dodirnem *neka osetljiva pitanja, kao njihovo držanje izvesnih emigranata* [Observ. pe marginea textului, manuscris: *potrebno!*] na mestima osetljivim za razvoj medjusobnih odnosa, ali se uvek neko prikačio tako da sam imao utisak da bi bilo nezgodno u prisustvu raznih ljudi. Zato sam na kraju, opraštajući se, napomenuo da bi mi bilo vrlo prijatno da uskoro ponovo s njim razgovaram i to baš ovako kao sad, bez protokolarnog ceremonijala, bez prevodioca i onako prijateljski i srdačno kao sada. Biće mu, kaže on, drago i možemo se uskoro dogovoriti.

Vujanović“

(Arhiv..., 412210, str. 1–4)

TRADUCERE

Secretariatul...

(Trimite:) Bucureştiul

Numărul: 337

(Data:) 10. IX. 1955...

Secretariatului de afaceri externe

Tovarăşului Mićunović⁵⁶. Aseară am discutat la bulgari⁵⁷ cu Mitin. Era băut bine şi povestea de bună-seamă nai multe decât obişnuit. Eu mi-am exprimat satisfacţia faţă de dezvoltarea relaţiilor dintre ţările noastre. El vorbea că de curând a fost în URSS, că a luat parte ca membru al CC-ului la Plenară şi la alte consultări în cercul intim al CC-ului, că în baza acestora poate să-mi spună că Iugoslavia nu are niciunde prieteni şi tovarăşi atât de sinceri [devotaţi?] precum sunt Hruşciiov, Bulganin, Mikoian şi ceilalţi care au vizitat Belgradul, că ei din toată inima au întins o mână prietenescă ţării noastre, că în CC-ul sovietic se vorbeşte cu multă căldură despre Iugoslavia şi despre conducătorii ei. Apoi a subliniat că „*Pace trainică*” [publicaţia Biroului informativ „*Pentru o pace trainică şi democraţie populară*”] pregăteşte o serie de articole despre Iugoslavia, că aproape număr de număr se publică câte un asemenea articol, că totul este organizat de dâşii. De câteva ori mi-a subliniat că „*aceasta ei (adică reprezentanţii sovietici) o organizează*”. La cele spuse Dej (care de-o vreme asista la discuţie), a intervenit, cu remarcă să scriu şi eu câteodată câte un articol. Mitin, presupunând că s-ar putea să refuz, nu i-a dat să termine; a intervenit cu remarcă că acesta n-ar fi acum încă de actualitate, că va veni la timpul său. Apoi a continuat că există încă între noi deosebiri de vederi dar şi în practică, că acest fapt nu trebuie ascuns, căci ţelurile noastre sunt comune şi că pe această bază

e posibil să edificăm relaţiile cele mai sincere de colaborare. A evidenţat însemnătatea în această privinţă a *Declaraţiei de la Belgrad*, cu singura remarcă că îi lipseşte faptul că nu face în mai mare măsură referire la colaborare interpartidică. Eu am adăugat că esenţială este conlucrarea dintre statele noastre, că de fapt este aproape acelaşi lucru precum colaborarea dintre partide şi că de bună-seamă se va ajunge şi la aceasta din urmă.

Apoi ne-a spus că el personal urmăreşte cu cea mai mare atenţie aserţiunile noastre, jurnalistica şi publicistica noastră, că sunt lucruri deosebit de interesante, deşi personal nu împărtăşeşte unele poziţii exprimate. La întrebarea în ce privinţă şi despre cine, a amintit de prelegerea lui Kardelj⁵⁸ *Democraţia socialistă în practica iugoslavă* şi articolul lui Vlahović⁵⁹ din revista *Komunist*. A pledat apoi în sensul că noi nu ne putem identifica cu social democraţie ş.a. I-am răspuns că lucrurile nu sunt puse astfel în amintitele articole, că e necesară o abordare mai largă a problemelor şi o eliberare din chingile interpretărilor statistice în aceste probleme, că viaţa are cursul său ascendent, se parcurg şi noi experienţe, iar pe această nouă bază trebuie să se dezvolte şi gândirea socialistă. Am observat că Stalin a făcut, atât în teorie cât şi în practică, lucruri pentru care ideile comunismului s-au înstrăinat la multe popoare şi mase de muncitori în diferite ţări, că este mult de făcut pentru a repara aceste greşeli. Am mai adăugat: „– Nu credeţi oare că gândirea teoretică şi practica iugoslavă au făcut destul ca ideile socialismului şi ale comunismului să fie din nou apropiate popoarelor şi mişcărilor muncitoreşti de care în vremea din urmă se înstrăinaseră, că noi putem aici face mult şi că am făcut deja destul?” A fost de acord şi a mai adăugat: „– Ştiţi, vă voi spune un gând eretic, (zâmbind) am impresia că *un curent de aer proaspăt suflă dinspre ţara voastră*, aceasta şi datorită faptului că n-aţi fost o bună bucată de vreme aserviţi niciunui discipol.” (L-a prins deja bine băutura). De-a valma s-a pus să vorbescă despre Marx, Engels, Lenin şi Stalin. Eu l-am întrerupt şi sub formă de glumă am remarcat că aş opri această enumerare cu Lenin. A adăugat: „– Bine, să-l lăsăm pe Stalin, despre aceasta se poate încă discuta, dar pentru Marx, Engels şi Lenin sunt gata să mă taie, dacă trebuie, bucată cu bucată”. Eu am completat că şi la noi nu sunt dubii cu privire la învăţăturile celor trei. În mai multe rânduri m-a rugat să transmit tovarăşului Tito cele mai sincere salutări şi respecte, atât din partea lui personal, cât şi din partea redacţiei.

.....[pagina 3 e lipsă; e de presupus că dialogul dintre Dej şi ambasador a atins aici subiectul mai delicat al emigraţiei iugoslave în România şi a fost catalogată separat – n. n.]

[Este vorba despre proiectul de la Dunăre] „...care trebuie să dea curent electric ambelor ţări. „*Eu personal* [Dej n. n.] *am studiat acest proiect*, spune mai departe,

⁵⁶ Veljko Mićunović, munte negrean de-al lui Vujanović, ministru adjunct al externelor, unul dintre artizanii noului curs iugoslav faţă de ţările Blocului moscovit. Peste câteva luni va fi şi numit ambasador la Moscova. Vezi Veljko Mićunović, *Moskovske godine...*, Zagreb (1977), 530 pag.

⁵⁷ 9 Septembrie, ziua naţională a Bulgariei comunizate, un fel de „23 August bulgăresc”.

⁵⁸ Edvard Kardelj, ideologul socialismului iugoslav bazat pe ficţiunea autoconducerii.

⁵⁹ Veljko Vlahović, alt demnitar iugoslav (munte negrean) din generaţia de război.

și mi-a plăcut foarte mult. Trebuie să aflăm asemenea lucruri și împreună să ne apucăm de treabă, să facem lucruri care ne vor lega și apropia și mai mult”

I-am răspuns .că tot ceea ce este real și constructiv, ceea ce poate contribui la apropierea noastră și la atingerea interesului comun, va fi salutat din partea guvernului meu și că noi de asemenea dorim din inimă să se pornească eliminarea oricărei urme de neîncredere și să se înfăptuiască toate cele ce ne vor apropia și mai mult.

Într-un moment, când era și Mitin de față, spune [Dej] că ar trebui să ne întâlnim, să ne așezăm, servim ceva și să discutăm, sau să mergem la vânătoare într-un cerc mai restrâns și prietenește, noi trei și eventual încă cineva dintre tovarășii cei apropiați. Așa ar putea fi, spune, mult mai interesant și mai profitabil decât aici, de față cu o masă de oameni și cu forme protocolare stânjenitoare. Am căzut de acord și i-am mulțumit. Mitin de asemenea.

Mi-a amintit faptul că „tovarășul Tito a fost deja în România, a fost călduros și cordial primit, ca nimeni altul care a venit în țara noastră”, că și el personal are multe amintiri plăcute împreună cu tovarășul Tito și crede că tot ce a fost neplăcut va fi dat uitării. „– Știți cum este, spune mai departe, a fost o vreme grea, au fost și insulte, dar trebuie să trecem peste toate acestea și să le înțelegem ca atare.” (Iarăși ca un fel de scuză personală). Apoi m-a rugat să transmit tovarășului Tito salutul său personal.

M-am gândit să ating și *unele probleme mai sensibile, precum ținerea anumitor emigranți* [Observație pe marginea textului, în manuscris: „*Și trebuie!*”] în locuri sensibile pentru dezvoltarea relațiilor reciproce, dar mereu intervenea câte cineva așa că am rămas cu impresia că așa face o nepolitețe în prezența altor oameni. De aceea, la sfârșit, luându-mi rămas bun, am adăugat că mi-ar face mare plăcere să pot cât de curând să discutăm, fără un ceremonial protocolar, fără traducător, la fel prietenește și cordial, ca și acum. Mi-a răspuns că îi va face plăcere și vom putea curând să ne înțelegem [în această privință].

Vuianovici
(Arh..., 412210, 1–4)

12.

„Ambassade de la Republique Federative Populaire de Yougoslavie (Pečat)

Bucarest

Bukureșt, 12 novembra 1955

Str.(ogo) pov.(erljivo) br. 12

Državni sekretarijat za inostrane poslove

I odeljenju, Beograd

U prilogu vam dostavljamo zabelešku o razgovoru druga ambasadora Nikole Vujanovića sa predsednikom rumunske vlade Kivu Stojkom, u pet primeraka.

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Po naredbi ambasadora, sekretar
(Pečat) Stevan Soć (mp)

Zabeleška o poseti predsedniku Vlade Kivu Stojki

Posetio sam ga 19 oktobra na naš zahtev. Poseta je trajala sat i po. Iako se trudio da ostavi utisak srdačnosti, primećivala se zategnutost u držanju. Videlo se da pogadja o čemu će biti reči. Kasnije je, u razgovoru, pomenuo da je pažljivo pročitao zabelešku o ranijem razgovoru s Dežom po istom pitanju, uz napomenu da njihovim stavovi ostaju u principu isti. Bio prisutan samo prevodilac (Stojka zna samo veoma malo ruski). Obično ranije bio neko iz MIP-a. Razgovor je izgleda bio sniman, jer nije ništa beleženo.

Posle uvoda od par rečenica, u kome sam rekao da je u dosadašnjoj saradnji rešeno nekoliko pitanja iz naših međusobnih odnosa na obostrano zadovoljstvo i da se odnosi u celini uzeto povoljno razvijaju, napomenuo sam da ima nekih pitanja s čijim rešavanjem nismo zadovoljni i da zbog toga dolazim, po nalogu moje vlade, da ga upoznam s tim. Tako moja poseta, pored protokolarnog ima i poslovni karakter. Radi se o statusu jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji.

Izložio sam da je, posle 1948, počelo da se primenjuje niz mera usmerenih na ograničavanje prava koja je dotle uživala naša manjina. Jedna od najdrastičnijih mera bila je proterivanje više hiljada ljudi s njihovog ognjišta, gde žive vekovima, i njihovo prinudno naseljavanje u močvarama Baragana, gde žive do danas kao internirci, sa veoma ograničenim rejonom krtetanja i uz nemoguće materijalne i higijenske uslove. Zatim, da je pored hapšenja, sudjenja i sličnih vrsta pritisaka, bio primenjen i niz drugih mera ograničavanja prava koja je naša manjina dotle uživala. Napomenuo sam da, naprimer, naša manjina u ogromnoj većini služi vojsku u radnim jedinicama, što znači na najtežim fizičkim poslovima. Dalje, da u pogledu škola ne uživa ona prava koja joj pripadaju. Naveo sam da se dešava da u mestima čije stanovništvo čini u ogromnoj većini naša manjina, mesto srpske osniva se rumunska sedmoletka, zatim da je jako otežano njihovo upisivanje na univerzitet itd.

Napomenuo sam da u poslednje vreme ima izvesnog poboljšanja ovog stanja, ali da je sve to još daleko od onoga što bi trebalo da proističe iz naše obostrane želje za normalizacijom i izgradnjom prijateljskih odnosa. Istakao sam da se još uvek ogromna većina proteranih nalazi na Baraganu, a da i sudbina većine oslobođenih nije bolja. Naime, oslobođenim se, sem retkih izuzetaka, ne dozvoljava povratak u svoja sela, na njihova ognjišta i imanja. Oni se potučaju po tuđim kućama, moleći da ih neko primi u kuću kao slugu ili nadničare. Javnost, a isto tako politički krugovi i moja vlada jako su zainteresovani za sudbinu i stanje jugoslovenske manjine u Rumuniji, s obzirom na ono što su ti ljudi dosad neopravdano propatili. Potsetio sam ga da smo ovo pitanje postavili i u mom razgovoru sa Dežom pre 10 meseci, da smo očekivali da će ono vremenom biti rešeno na obostrano zadovoljstvo. Medjutim, poslednji događaji pokazuju, po našem mišljenju, da mesto rešavanja nastupa novo komplikovanje nekih vidova

ovog problema. Što se tiče pitanja proteranih mi rešenje vidimo jedino u oslobađanju tih ljudi i vraćanju na njihova ognjišta i imanja, gde su vekovima živeli. Sadašnja puštanja, po našem mišljenju, idu linijom zadržavanja istog stanja samo u drugom obliku.

Zatim sam istakao da su mere o kojima sam govorio specijalno primenjivane u graničnom pojasu, gde i onako živi veći deo naše manjine, da su bile sastavni deo niza vanrednih mera (od kojih su neke još na snazi), poduzetih onda protiv Jugoslavije. Kada danas govorimo o normalizaciji, mi je shvatamo kao ukidanje svih takvih mera, jer su one bile rezultat jedne pogrešne i nenormalne politike. Napomenuo sam da je *rukovodstvo SSSR-a politiku koja je sada sprovedjena prema Jugoslaviji ocenilo kao pogrešnu*, te da *mi verujemo da se i rukovodstvo Rumunije slaže s ovom ocenom*. (Ovo sam napomenuo zato što Rumuni nikad dosad ništa jasnog u ovom smislu nisu javno izjavili). A ako podjemo od toga onda je prirodno da i vanredne mere koje su tada preduzete u graničnom pojasu prema Jugoslaviji, i u odnosu na Jugoslaviju uopšte, budu otklonjene. Jedna od njih, i to *najosetljivija* sa stanovišta moje zemlje, jeste *nepravda učinjena prema jugoslovenskoj manjini*.

On je na to upao s pitanjem: – na koje to vanredne i nenormalne mere u graničnom pojasu mislim?, a koje još nisu otklonjene?

Odgovorio sam da pre svega mislim na položaj naše manjine, koju su te mere najoštrije pogodile, a zatim da ima još nekih ostataka iz tog perioda. Ovaj put nisam mislio – nastavio sam – da govorim o tim ostalim stvarima, jer nije to cilj ove posete, ali ako ga interesuje mogu mu reći na šta konkretno mislim. Pored brojnog preseljavanja naše manjine iz pograničnog pojasa, poduzete su tada i neke druge mere, koje još nisu odstranjene. Jedna od njih je, naprimer, prekidanje malog pograničnog saobraćaja i problem dvovlasničkih imanja, koji je iz toga proistekao. Zatim, sam dodao, kao u šali, da i oграда od bodljikve žice, koja deli njihovu teritoriju od naše, već, mislim, odudara od stepena razvoja naših odnosa, jer se ovi razvijaju tako da to treba da bude prijateljska granica između dva dobra suseda. Zatim, da je to, razume se, njihova stvar, ali mi se lično čini da je to jedan od neugodnih znakova koji potseća na ono najgore što je već za nama. Još jednom sam podvukao da mu obe ove stvari govorim neoficijelno, kao svoje lično mišljenje, jer smatram da o njima treba i mi i oni da još razmislimo, da ih bliže proučimo i onda potražimo sporazumno rešenje.

Ovaj deo izlaganja odobravao je klimanjem glave i manjim upadicama.

Predviđajući da će mu osnovna teza biti da je pitanje naše manjine u Rumuniji njihova unutrašnja stvar, hteo sam da ga što više i unapred razoružam u tome, pa sam se osvrnuo zatim, i na ovo. Rekao sam da može nekome izgledati da je ovo *samo rumunska unutrašnja stvar*, ali ustvari nije tako. To je takva unutrašnja stvar koja ima i svoj *medjunarodno-pravni*, kao i moralno-politički aspekt. Medjunarodno-pravni u tom smislu što je

Poveljom ujedinjenih nacija, a i mirovnim ugovorom koji je Rumunija potpisala, predviđeno garantovanje određenih prava nacionalnim manjinama. Ovo proističe i iz ranije prakse među Rumunijom i Jugoslavijom, koje su ova pitanja uvek sporazumno rešavale na obostrano zadovoljstvo, te su na osnovu te prakse do 1948 godine uvek bila zagarantovana osnovna prava manjine.

Medjunarodni moralno-politički aspekt ovog pitanja proističe iz toga da njegovo pravilno rešenje može samo povoljno delovati za razvoj odnosa među našim zemljama u pravcu prijateljstva i dobrog susedstva, što je želja moje vlade a, nadam se, i rumunske. A njegovo nerešavanje, nasuprot tome, može samo unositi nepoverenje u te odnose i usporavati i otežavati ovaj proces za koji smo, nadam se, zainteresovane obe zemlje. Pomenuo sam, dalje, da mi imamo manjinu u skoro svim susednim zemljama i obrnuto i navikli smo da odnos prema ovom pitanju posmatramo kao neku vrstu barometra dobre volje kod naših suseda. A mi smo se trudili da susedi ne mogu da nam u tome prebace nikada makakvu nekorektnost u odnosu na njihovu manjinu. U tome smo, nadam se, uspeli i ne tražimo ni od koga više prava za našu manjinu nego mi dalemo manjinama drugih. Kada bi bilo bar približno s druge strane, mi bi bili potpuno zadovoljni.

Onda je počeo Stojka da izlaže njihov stav. Podvukao je da je *pročitao pažljivo zabeležku o mome ranijem razgovoru s Dežom o ovom pitanju* i da oni principijelno ostaju pri istim stavovima. A to je marksistička politika nacionalne ravnopravnosti, kojom su se dosad navodno rukovodili i kojom će se i dalje rukovoditi. Kod njih sve manjine imaju ista prava kao i Rumuni. Prema tome ni prema Srbima nije bila, niti je mogla biti, vodjena neka drugačija politika. Moglo je biti pojedinačnih nacionalističkih grešaka, a koje su prouzrokovane šovinističkim ispadima pojedinaca i među manjinama i među Rumunima, ali to ne menja stvar u celini i takve greške se blagovremeno ispravljaju.

Za mere, o kojima sam govorio, kaže da je tačno da su pogodile i izvestan broj Srba, samo su one u principu nosile klasni karakter, što ne isključuje da je moglo biti pojedinačnih grešaka, koje se blagovremeno ispravljaju. Sada nije mnogo insistirao, kao ranije Dež, na kulacima, već je više govorio o neprijateljima socijalizma, kojih ima među Srbima, kao i među drugima; iako – dodao je – možda nešto i manje nego među drugima. Govorio je, dalje, da takvi koriste sva sredstva za borbu protiv radničke klase i socijalizma, da su nastojali da iskoriste sukob koji je nastao između Rumunije i Jugoslavije za svoje klasne ciljeve. Zatim, da su oni morali da neprijatelje socijalizma progone, bez obzira kojoj nacionalnosti pripadali. Merama o kojima je bilo reći pogodjeni su bili i neprijatelji socijalizma – Rumuni, isto tako kao i manjinci. Na Baraganu i u zatvoru ima više Rumuna nego ijedne druge nacionalnosti, zato što su Rumuni Najbrojnija nacionalnost u zemlji. Mi znamo – kaže dalje – da i vi poduzimate mere za ograničavanje i sprečavanje klasnog neprijatelja, za suzbijanje kulaka itd.,

što je sasvim razumljivo za svaku socijalističku državu, pa molimo da vaše rukovodstvo razmotri celu stvar s ovakvog principijelnog stanovništva. Zamolio je da uverim moju vladu da su te mere bile usmerene protiv neprijatelja socijalizma, a da nisu bile inspirisane nikakvim nacionalnim motivima, zatim de će biti ispravljene greške koje ustanove da su počinjene, te da će našoj Ambasadi biti zahvalni da im svakom prilikom ukaže na takve pojedinačne greške, tj. Ako je učinjena nepravda prema nekom siromašnom seljaku, zatim nekom ko se borio protiv fašizma i sl.

Što se tiče službe u radnim jedinicama, oni su, kaže, ograničeni mirovnim ugovorom na oko 140000 vojnika (ova cifra je ustvari daleko prevaziđena, iako to ne priznaju), te prema tome ne mogu da prime sve mladiće u regularne jedinice. Tamo, kaže, ne primaju ni sve Rumune. Zatim ističe da u radnim jedinicama ima više Rumuna nego ostalih narodnosti. Oni se, kaže, i ovde rukovode istim principima o kojima je maločas govorio. A to je da u regularnu armiju primaju politički najbolje i stvari socijalizma odane elemente, bez obzira na njihovu nacionalnost. Ne služe, znači, ni svi Rumuni u regularnim jedinicama, već vrše izbor po klasno-političkom merilu, tako da otpadaju izversni Rumuni, izvesni Srbi i drugi.

Što se tiče primedbi o školama, izneo je da je i tu njihov stav principijelan – marksistički, a to znači ravnopravnost svih nacionalnosti, sloboda jezika, škole na domaćem jeziku itd. Zamolio da iznesem neki konkretan slučaj, ako znam, jer on ne isključuje pojedinačne greške, ali ističe spremnost, ako im na njih ukažemo da ih isprave.

Na ovo sam insistirao da bih bio srećan kad bi to bili retki slučajevi, jer bi se onda to lako uklonilo. A pošto (je) insistirao da pomenem neki slučaj, pomenuo sam Senpeter, u kome je stanovništvo, prema podacima iz 1940 godine 79% srpske nacionalnosti. Sada se u tom mestu, gde postoji samo osnovna škola na srpskom jeziku, otvara rumunska sedmoletka. U Jugoslaviji bi, na primer, rekao sam dalje, u jednom mestu gde bi bila rumunska većina, mogla biti otvorena pre svega rumunska osmoletka, a na srpskom jeziku, za srpsku manjinu u mestu, samo ako ima uslova i mogućnosti za obe.

On prevodiocu rekao da ovo zaobilježi, s napomenom da će se stvar ispraviti ako informacija bude tačna.

Kada sam govorio o slučaju rumunske sedmoletke u srpskom mestu i sličnim stvarima, ubacio sam par rečenica i o položaju rumunske manjine u nas. Napomenuo sam da i među Rumunima u Jugoslaviji ima neprijatelja socijalizma, da ih mi ograničavamo i sprečavamo, kao i druge neprijateljske elemente, ali se oni uprkos tome nalaze svi na svojim ognjištima, kao i drugi građani, da mi kažnjavamo samo na osnovu zakona i sudovi rešavaju o tome ako se neko konkretno ogrešio o zakone. Medjutim, napomenuo sam, Srbi na Baraganu su tamo poslani po administrativnom postupku i suprotno ustavu i zakonima same Rumunije. Dodao sam, dalje, da mi u ovom pitanju ne tražimo ništa što

ne bi bilo zagarantovano njihovim ustavom i zakonima, kao i ništa što ne bi uživala rumunska manjina kod nas.

Na to je kazao da oni znaju da mi prema rumunskoj manjini postupamo principijelno – marksistički, ali je zatim dodao da se to njih ne tiče, da je to potpuno naša *unutrašnja stvar* kao što je i položaj jugoslovenske manjine u Rumuniji njihova stvar. Nije dalje na ovome insistirao, iako se videlo da je u nekoliko maha tražio u razgovoru priliku da ubaci ovakvu napomenu. Očito je bilo da je teza o tome da je ovo njihova unutrašnja stvar bila pripremljena, kao osnovna, ali je u velikoj meri bila depasirana posle izlaganja našeg stava u kome je unapred osvetljeno kako gledamo na tu *<unutrašnju stvar>*.

Onda produžio svoje ranije izlaganje. Istakao je zajedničke interese naše dve zemlje, izgradnju socijalizma, kao zajednički cilj, iste principe, itd. A zatim, kako neprijatelji socijalizma, kojih ima i među Srbima kao i među drugim nacionalnostima, nastoje da nas pogrešno obaveste iz dva razloga. Prvo, da bi, stavljajući se pod zaštitu Jugoslavije, izbegli, koliko je moguće, udar rumunskih zakona i time zaštitili svoje klasne pozicije; a drugo, da bi time pomutili naše međusobne odnose. Oni, kaže, slušaju neprijateljske strane stanice, koje se trude da unesu nepoverenje i nesporazume među nama (možda je time aludirao i na vest Pariskog radija o problem naše manjine).

Istakao sam onda da je naša manjina u ratu bila u prvim redovima borbe protiv fašizma, isto u borbi za učvršćenje nove vlasti. Podvukao sam da je drug Tito pozvao Jugoslovene – manjince, prilikom posete Rumuniji, da budu u prvim redovima borbe za socijalizam, da je naša manjina bila i ostala konstruktivan elemenat i da mi nikada nismo podupirali kakve anti-rumunske i antisocijalističke tendencije među njima, da imamo dovoljno iskustva iz duge i teške borbe s klasnim neprijateljem, te nam nije teško razlikovati intrige antisocijalističkih pojedinaca od žalbi radnih ljudi i od faktičkog stanja ovog problema.

Zatim, da su prema onome što mi imamo, najviše progonjeni upravo ljudi koji su se u ratu borili protiv fašizma u okviru Jugoslovenske armije, zatim siromašni seljaci, koji su od države dobili zemlju i slični, da (je) proganjanje počelo posle 1948, da (je) tesno povezano sa ostalim merama protiv Jugoslavije itd. Dalje, da je naša manjina bila dobro informisana o stanju u Jugoslaviji, da se njih nekoliko hiljada borilo pred kraj rata u našoj armiji, da su vezani rodbinskim vezama i svojim nacionalnim osećanjima s Jugoslavijom, da to nisu mogli bez reserve da private netačne optužbe protiv naše zemlje. Zato je pograšno iz toga izvlačiti, kao što je činjeno, zaključke o njihovoj antisocijalističkoj orijentaciji i neprijateljstvu prema Rumuniji. Smatramo da ovom problemu treba sada prići s ovog stanovišta, pa će sve biti jasnije i lakše će se naći rešenje, u skladu sa interesima obe zemlje. Takvo rešenje može samo da povoljno deluje i u samoj Rumuniji u smislu unutrašnje stabilizacije.

On onda istakao da se ne može uvek suditi o imovnom stanju prema količini zemlje, da oni kulakom smatraju i seljaka ispod 10 ha u nekim krajevima, a zatim brzo (je) prešao preko pitanja kulaštva, iako je ovo bilo osnovni argumenat prilikom prvog razgovora s Dežom, i vratio se na temu o <neprijateljima socijalizma>. Imao sam utisak da ga je sada i u tezi o <neprijateljima socijalizma> uveliko razoružao argumenat da *nije pravilno danas izvlačiti zaključke o neprijateljstvu prema socijalizmu iz činjenice što naša manjina nije mogla bez rezerve prihvatiti ranije antijugoslovenske optužbe*, te da tu stvar danas treba razmotriti u novom svetlu.

Zato je sada s manje sigurnosti insistirao na ispravnost njihove dosadašnje politike i počeo da govori da sada ispravljaju niz stvari, da vode ozbiljno računa o našim primedbama, te da će sve stvari biti rešene u sklopu promena koje već vrše. Napomenuo pritom *amnestiju* i puštanje na slobodu svih uhapšenih *jugoslovenskih gradjana*, od kojih su se mnogi, kako kaže, stvarno ogrešili o njihove zakone. Istakao da im je za ispravljanje tih stvari i donošenje novih odluka potrebno vremena, da moraju svaku stvar da dobro prouče, kako ne bi zapali u nove greške. Zamolio da ih razumemo, da se strpimo, da se rukovodimo međusobnim poverenjem i poštovanjem. Reč *poštovanje* je nešto vise potencirao. A zatim dodao: <Eto, na primer, smatramo da bi bilo poželjnije da se članci u *Borbi* i *Tanjugu* nisu pojavili pre ovog našeg razgovora, jer takve stvari unose obično neugodnu atmosferu i mogu biti iskorišćene samo od onih koji, ionako, žele da pomute naše odnose>.

Ja sam mu rekao da treba da shvate da je kod nas javno mnjenje veoma zainteresovano na ovom pitanju, da se mnoge društvene organizacije i pojedinci interesuju za to šta je dosad učinila naša vlada da se isprave ove stvari, traže odgovor na pitanje šta se dosad faktički poboljšalo. Treba imati na umu i razne rodbinske veze, koje vezuju našu manjinu u Rumuniji sa gradjanima Jugoslavije. Sve to čini da smo mi imali mnogo muke u sprečavanju da ove stvari izadju na javnost, jer kod nas štampa nije pod nekom čvrstom kontrolom.

On je na to upao sa primedbom da se tu ne radi o neakvim neoficijelnim novinama, već o *Borbi* kao organu CK Partije i o *Tanjugu* kao zvaničnoj agenciji. Napomenuo sam, u vezi sa tvrdnjom o *Borbi*, da je ona organ Socijalističkog saveza, a ne CK Partije, i ponovo insistirao da je teško u našim uslovima beskonačno dugo sprečavati da u štampi dodju do izraza zahtevi javnosti, a ta javnost traži odgovor na jedno od pitanja koje je tišti. Tim je ovo teže ako se ne vidi perspektiva rešavanja jednog ovakvog pitanja, tj. Ako se na mnoge žalbe i pitanja ne može dati odgovor, da je rešavanje pitanja dobro počelo i da će se ostvariti na zadovoljavajući način. A mi to, na osnovu dosadašnjeg razvoja i naših dosadašnjih razgovora, nažalost, još uvek ne možemo tvrditi.

On je onda rekao da treba da imamo poverenja da će oni učiniti sve što je moguće da se uklone svi uzroci nepoverenja i da se izgrade prijateljski odnosi medju

našim zemljama, da je njima iskreno stalo do toga i da veruju u obostranu dobru volju. Zatim, da će s ovim našim razgovorom upoznati CK, kako bi on to pitanje prodiskutovao. Vi znate, dodao je, da kod nas Partija igra rukovodeću ulogu, a ja sam samo veza izmedju CK i Vlade – kaže za sebe. Posle toga ćemo vam dati odgovor, nastavio je dalje, s obzirom na formu u kojoj ste ovo pitanje postavili.

Zahvalio sam se na prijemu i izrazio nadu u povoljan odgovor i u to da će shvatiti da nam je iskreno stalo do toga da izmedju naše dve zemlje bude uspostavljeno prijateljstvo i poverenje. Zato i nastojimo da se uklone sve prepreke s takvoga puta, sve ono što bi moglo da otežava takav razvoj.

Pred kraj je atmosfera bila manje hladna i srdačno smo se oprostili. Ispratio me do izlaza iz kancelarije i još jednom čvrsto mi stegao ruku.

Moj utisak bio je da nema ovlašćenja da odstupi od ranijih opštih Dežovih postavki o ovom pitanju, iako nije čvrsto uveren u njihovu održivost. Dežovu tezu o kulacima je samo jedanput ovlas dodirnuo (jer je teško dokazivati njenu ispravnost). Ostavljao je utisak da nije čvrsto ubedjen u ispravnost njihove politike u ovom pitanju i u održivost njihove argumentacije. Dalje, da će blago zastupati liniju popuštanja u ovoj stvari, ali da se neće odlučno za to založiti. Pogotovu ako otpor bude jak. Videlo se, dalje, i to da su njegova ovlašćenja prilično skućena i da ustvari Dež i Politburo treba da kažu svoju reč i u ovome, kao i u svakome drugom važnijem pitanju.

Bukurešt, 19 oktobra 1955

Ambasador

Nikola Vujanović (m.p.)“

(Arhivfasc. 56, dosije III, signatura br. 415376, str. 1–10)

TRADUCERE

.....

Consemnare despre vizita efectuată la Președintele Guvernului Chivu Stoica

L-am vizitat la 19 octombrie, la cererea noastră. Vizita a durat o oră și jumătate. Deși s-a străduit să lase o impresie de cordialitate, era totuși o mascată stare de încordare în conduită. Din start se vedea că ghicește despre ce va fi vorba. Pe parcursul întrevederii mi-a spus că a citit cu atenție stenograma discuției anterioare purtate cu Dej în aceeași chestiune, menționând că pozițiile lor au rămas în principiu neschimbate. De față era doar traducătorul (căci Stoica știe doar superficial rusește). De regulă în alte ocazii era și cineva din partea MAE. Se pare că întreaga discuție a fost înregistrată, căci nu s-a consemnat nimic în scris.

După introducerea de câteva propoziții, în care am spus că în conclucrarea noastră de până acum am rezolvat câteva chestiuni din relațiile noastre spre satisfacția reciprocă și că relațiile prite în general au o evoluție favorabilă, am menționat că sunt unele probleme despre a căror soluționare nu putem fi mulțumiți și tocmai

din această cauză mă aflu aici de față, în baza mandatului guvernului meu, spre a i le aduce la cunoștință. Astfel, vizita mea, pe lângă aspectul ei protocolar, are și un caracter de lucru. Concret, este vorba despre statutul minorității naționale iugoslave din România.

I-am expus faptul că, după 1948, s-a început cu aplicarea unei serii de măsuri de natură să limiteze drepturile de care până atunci s-a bucurat minoritatea noastră. Una dintre cele mai drastice măsuri puse în practică a fost alungarea a mai multe mii de oameni de pe vetrele lor, unde viețuiesc de secole și așezarea lor forțată în mlaștinile Bărăganului, unde trăiesc până astăzi în regim de internați, cu un spațiu de mișcare foarte restricționat și în condiții insuportabile din punct de vedere material și igienic. Apoi, pe lângă arestări, condamnări și alte măsuri represive similare, asupra lor au fost aplicate și o serie de alte măsuri de restricționare a drepturilor de care minoritatea noastră beneficiase până la cea dată. I-am amintit, spre exemplu, că minoritatea noastră în copleșitoarea majoritate slujește stagiul militar în unități de muncă, adică prestând cele mai grele munci fizice. Mai departe, nici în privința educației școlare nu poate beneficia de acele drepturi ce-i revin în mod firesc. Am dat exemplu faptul că în localități unde minoritatea trăiește în majoritate copleșitoare se întâmplă totuși ca în locul școlii sârbe să se înființeze școală românească de 7 clase, apoi este extrem de îngreunată procedura accesului lor la universitate, etc.

Am remarcat și că în ultima vreme sunt semne de relativă ameliorare a acestei stări de lucruri, dar aceasta este încă departe de ceea ce ar trebui să rezulte din dorința noastră reciprocă de normalizare și edificare a relațiilor prietenești. Am scos în evidență faptul că marea majoritate a celor alungați de acasă încă sunt în Bărăgan și că nici soarta celor eliberați nu este mai bună. Anume, cei puși în libertate, cu rare excepții, sunt opriți să se întoarcă în satele lor, la vetrele și bunurile ce la aparțin. Ei sunt dirijați spre case străine, la mila străinilor să fie adăpostiți, pe post de slugi sau lucrători cu ziua. Opinia noastră și în egală măsură cercurile politice și guvernul nostru sunt foarte preocupați de soarta și condiția de viață a minorității iugoslave din România, avându-se în vedere toate suferințele și nedreptățile la care acești oameni au fost supuși. I-am reamintit că această problemă am ridicat-o și cu ocazia discuției avute cu Dej cu 10 luni în urmă, că ne-am așteptat ca în decursul timpului să-și găsească soluționarea, spre o satisfacție reciprocă. Însă, ultimele evenimente parcă o arată, după părerea noastră, că în locul unei soluționări urmează o nouă complicare a unor aspecte ale acestei probleme. Cât privește chestiunea celor alungați de acasă, noi soluția o vedem doar prin eliberarea acelor oameni și reîntoarcerea la vetrele și bunurile lor, unde au trăit de veacuri. Punerile în libertate de până acum, după opinia noastră, merg pe aceeași linie a menținerii situației de fapt doar că într-o formă oarecum schimbată.

Apoi am accentuat că măsurile despre care am vorbit au fost în mod special aplicate în fâșia de graniță, unde

trăiește și cea mai mare parte a minorității noastre, că acestea au fost o parte constitutivă dintr-o serie de măsuri excepționale (dintre care unele sunt încă în exercițiu), întreprinse atunci împotriva Iugoslaviei. Dacă vorbim astăzi despre o normalizare, noi o înțelegem aceasta și ca pe o anulare a tuturor acestor măsuri restrictive, căci acestea în sine au apărut ca rezultat al aplicării unei politici greșite și nenormale. Am subliniat faptul că întreaga conducerea URSS-ului a evaluat ca fiind *greșită politica aplicată până acum față de Iugoslavia, și noi credem că și conducerea din România este de acord cu această apreciere*. (Am rostit aceste cuvinte și pentru faptul că românii până acum niciodată nu au declarat oficial nimic explicit în acest sens). Și dacă pornim de la acest fapt atunci este firesc ca și măsurile excepționale întreprinse pe atunci în fâșia de graniță către Iugoslavia și față de Iugoslavia în general, să fie eliminate și ele. Una dintre acestea, și aceasta *cea mai sensibilă* din punctul de vedere al țării mele este *nedreptatea înfăptuită față de minoritatea iugoslavă*.

El a intervenit la aceasta cu întrebarea: „– la ce măsuri excepționale și nenormale din fâșia de graniță fac eu referire? Și care nu au fost eliminate?”

I-am răspuns că, înainte de orice, am în vedere poziția minorității noastre, care a fost cel mai dur lovită de acele măsuri, măsuri care produc anumite consecințe din acea perioadă încă și acum. De data aceasta nu mi-am propus – am continuat – să vorbesc despre acele consecințe încă rămase, căci nu acesta a fost scopul vizitei, dar dacă dorește, pot în mod concret să-i spun la ce am în vedere. Pe lângă masivele dizlocări ale minorității noastre din fâșia de graniță, au fost atunci întreprinse și o serie de alte măsuri, care încă nu au fost eliminate. Una ar fi, de exemplu, întreruperea micului trafic de frontieră și problema averilor în co-proprietate, care a apărut pe cale de consecință. Apoi, am adăugat, sub formă de glumă, și gardul de sârmă ghimpată care separă teritoriul lor de al nostru, deja, cred, face notă discordantă cu nivelul dezvoltării relațiilor noastre, căci acestea evoluează de-așa natură că și granița ar trebui să fie una prietenească, ca între doi buni vecini. Aceasta e o problemă a lor, proprie, se înțelege, dar îmi pare a fi și un semn neplăcut, care aduce aminte de lucrurile cele mai urâte, pe care le-am lăsat deja în urma noastră. Încă odată am accentuat că îi vorbesc despre cele două aspecte în mod neoficial, ca despre o părere personală, căci presupun că despre ele trebuie și noi și voi să mai reflectăm, să le studiem mai îndeaproape și atunci să căutăm și o asemenea rezolvare în consens.

Această expunere a mea a primit-o cu aprobări din cap și mici intervenții.

Presupunând că teza lui esențială va fi cea că problema minorității noastre din România este o chestiune internă de-a lor, mi-am propus pe cât posibil și dinainte să-l „dezarmez” în această privință, și m-am referit apoi și la aceasta. Am spus că s-ar putea cuiva să-i pară că avem aici *doar o chestiune internă românească*, dar lucrurile nu sunt așa. Avem de-a face cu o treabă internă care

are însă și un aspect *de drept internațional* precum și unul moral-politic. O latură de drept internațional în sensul în care în *Carta națiunilor unite*⁶⁰ dar și în tratatul de pace pe care România l-a semnat⁶¹, se stipula garantarea unor drepturi speciale pe seama minorităților naționale. Acestea decurg și din practica trecută a relațiilor dintre România și Iugoslavia, care au soluționat mereu aceste probleme spre satisfacția reciprocă, și în baza acestei experiențe până în anul 1948 întotdeauna au fost garantate drepturile fundamentale ale minorității.

Aspectul moral-politic internațional al acestei probleme decurge din constatarea că o soluționare dreaptă poate doar să aibă efecte pozitive pentru dezvoltarea relațiilor dintre țările noastre, în sensul prieteniei și al bunei vecinătăți, ceea ce exprimă dorința guvernului meu și, sper, și a celui românesc. Iar omisiunea soluționării sale, dimpotrivă, poate doar să inoculeze neîncrederea în aceste relații, să încetinească și să îngreuneze acest proces pentru soluționarea căruia, sper, suntem interesate ambele țări. Am amintit apoi că noi avem minorități în aproape toate țările vecine și reciproc; și ne-am obișnuit să privim raportarea față de această chestiune cu rolul de barometru al bunei voințe afișate din partea vecinilor noștri. Iar noi ne-am dat silința ca vecinii să nu poată să ne reproșeze în această privință nicidecum niciun fel de lipsă de corectitudine în raport cu minoritatea lor. În această privință, sper, am reușit – și nu cerem de la nimeni mai multe drepturi pentru minoritatea noastră decât noi oferim în seama minorităților celorlalți. Dacă ar fi măcar pe aproape așa de cealaltă parte, noi am fi pe deplin mulțumiți.

Atunci s-a apucat Stoica să expună poziția lor. A subliniat faptul că *a citit cu atenție stenograma discuției mele anterioare cu Dej în această chestiune* și că din punct de vedere principal ei se situează pe aceleași poziții. Iar acestea sunt politică marxistă a egalității naționale, pe care aparent au promovat-o până acuma și pe care o vor promova și de acum înainte. La ei toate minoritățile au aceleași drepturi ca și românii. Prin urmare nici față de sârbi nu a fost și nici n-ar fi putut să fi fost promovată o altfel de politică. Puteau să fie greșeli individuale naționaliste, cauzate de excese șoviniste de ale unor indivizi și dintre minoritari și dintre români, dar acestea nu schimbă situația generală și asemenea greșeli la timpul potrivit se corectează.

Măsurile incriminate, de care am vorbit eu, spune că i-au afectat într-un anumit număr pe sârbi, doar că acestea în principiu aveau un caracter de clasă, ceea ce iarăși nu înseamnă că nu puteau să fie și greșeli individuale, care să fie la timpul potrivit și corectate. De data aceasta nu a mai insistat, ca mai devreme Dej, cu problema chiaburilor, ci a vorbit mai mult despre dușmanii socialismului, care sunt printre sârbi, ca și printre ceilalți; deși – a adăugat – poate chiar mai puțini decât

printre alții. A spus, mai departe, că unii dintre aceștia folosesc toate mijloacele pentru a lupta împotriva clasei muncitoare și a socialismului, că s-au străduit să exploateze conflictul iscat între România și Iugoslavia în favoarea obiectivelor lor de clasă. Prin măsurile de care a fost vorba au fost loviți și acei dușmani ai socialismului – români ca și minoritari deopotrivă. În Bărăgan ca și în închisori sunt mai mulți români decât orice altă minoritate, din cauză că românii reprezintă și cea mai numeroasă naționalitate din țară. „Noi știm – zice în continuare – că și voi aplicați măsuri pentru limitarea și împiedicarea faptelor dușmanului de clasă, pentru combaterea chiaburilor etc., ceea ce e cu totul de înțeles pentru orice țară socialistă, și rugăm conducerea voastră să examineze în întregime problemele pornind de la o asemenea raportare principală”. A cerut să asigure guvernul meu că acele măsuri au fost îndreptate împotriva dușmanilor socialismului și că nu au fost inspirate de fel de o motivație națională, apoi a asigurat că vor fi corectate greșelile, din partea oricărei instituții ar fi ele, și că vor fi recunoscători Ambasadei noastre dacă, în vreo împrejurare, le va semnala asemenea greșeli individuale, etc., dacă s-a înfăptuit o nedreptate față de vreun țaran sărac, sau față de vreunul care s-a luptat împotriva fascismului ș.a.

Cât privește efectuarea stagiului militar în unități de muncă, ei sunt limitați prin acordul de pace să aibă până la 140000 de soldați (această cifră este însă cu mult depășită, deși nu o recunosc oficial!), și prin urmare nu pot să-i primească pe toți tinerii în unități regulate. Acolo nu îi primesc nici măcar pe toți românii. De aceea spune că în unitățile de muncă există mai mulți români decât din celelalte naționalități. Ei și aici se bazează pe aceleași principii de care pomenea și mai înainte. Iar aceasta înseamnă că în armata regulată primesc elementele cele mai bune politic și mai devotate cauzei socialismului, fără deosebire de naționalitate. Nu servesc în unitățile regulate, prin urmare, nici toți românii ci se face selecția pe criterii de clasă și politice, așa că rămân înafară un număr aparte dintre români, dintre sârbi ș.a.

În ceea ce privește reproșurile referitoare la școli, a arătat că și în acest caz poziția lor este una principială – marxistă, aceasta însemnând egalitatea tuturor naționalităților, libertatea de exprimare în limba proprie, școli în limba autohtonă etc. M-a rugat să-i aduc un exemplu concret, dacă am cunoștință, căci el nu exclude greșelile individuale, dar își arată disponibilitatea ca, dacă li se atrage atenția, aceste greșeli să fie corectate.

Am insistat la aceasta, observând că așa fi fericit dacă ar fi vorba doar de cazuri rare, căci acestea ș-ar putea ușor elimina. Și întrucât a insistat să-i dau un caz concret, i-am amintit de Sânpetru Mare, unde în baza statisticii din anul 1940, 79% din populație era de naționalitate sârbă. În această localitate, unde există doar o școală elementară în limba sârbă, acum se deschide o școală românească de 7 clase. În Iugoslavia, spre

⁶⁰ În curs era în acele zile procedura depunerii și evaluării candidaturii României la ONU.

⁶¹ Tratatul de pace de la Paris, semnat de România la 10 februarie 1947.

exemplu, într-o localitate unde ar exista o majoritate românească, s-ar fi putut deschide cu prioritate o școală românească de 8 ani; iar pentru cei de limbă sârbă, pentru minoritatea sârbă deci, doar dacă existau condiții, pentru ambele.

I-a spus translatorului să rețină acest caz, cu menționarea că se vor corecta lucrurile dacă informația se dovedește a fi exactă.

Când vorbeam de cazul școlii românești de 7 clase într-o localitate sârbească și altele asemenea, am adus în discuție și condiția minorității române de la noi. Am amintit că și printre românii din Iugoslavia există dușmani ai socialismului, că noi îi controlăm și împierdicăm de la fapte, la fel ca și pe alte elemente dușmane, dar în pofida acestei stări de fapt ei cu toții se află și pe mai departe la vetrele lor, ca și ceilalți cetățeni, că noi aplicăm pedepse doar în baza legilor și instanțele de judecată singure hotărăsc asupra faptului dacă cineva în mod concret a încălcat legile. Cât timp sârbii din Bărăgan au fost acolo trimiși pe baza unei proceduri administrative în contradicție cu constituția și ineseși legile României. Am adăugat, mai departe, că noi în această chestiune nu cerem nimic din ce nu ar fi fost garantat prin constituția și legile lor, precum nimic din ceea ce nu ar fi beneficiat minoritatea română de la noi.

Mi-a răspuns că ei au cunoștință de faptul că noi procedăm principial – marxist față de minoritatea românească, dar a adăugat că aceasta nu îi privește pe ei, că acerasta este o problemă exclusiv internă de-a noastră, tot la fel cum și poziția minorității iugoslave din România este treaba lor. N-a mai insistat asupra acestui subiect, deși căutase în câteva rânduri ocazii să strecoare asemenea aserțiuni. Era evident că pregătiseră teza lor de bază cea a competențelor lor interne, care însă a fost în mare măsură destabilizată în urma expunerii poziției noastre, prin care de la început am făcut lumină prin felul cum privim la această „problemă internă” a lor.

Apoi și-a continuat expunerea. A scos în evidență interesele comune ale țărilor noastre, construirea socialismului, ca un obiectiv comun, aceleași principii, etc. Și apoi despre dușmanii socialismului, care sunt și printre sârbi, ca și în rândul altor naționalități, și care se străduie să ne inducă în eroare, din două motive. Mai întâi, așezându-se sub protecția Iugoslaviei, spre a evita, pe cât posibil, mâna justițiară a legilor române și astfel să-și protejeze propriile interese de clasă; în al doilea rând, în acest fel urmăresc să ne tulbure și relațiile noastre reciproce. Aceștia, spune el, ascultă posturile străine, cele care se străduie din răspuseri să inoculeze neîncrederea și neînțelegerea între noi (poate în acest fel a făcut aluzie la știrile difuzate de Radio Paris cu privire la problemele minorității noastre).

Am evidențiat atunci că în vremea războiului minoritatea noastră a fost în primele rânduri ale luptei împotriva fascismului, de asemenea și în lupta pentru instaurarea și consolidarea noii puteri. Am reliefat că tovarășul Tito i-a chemat pe minoritarii iugoslavi, cu ocazie vizitei în România, să fie în primele rânduri ale luptei pentru

socialism, că minoritatea noastră a fost și a rămas un element constructiv și că noi nicicând nu am ațâțat vreo tendință antiromânească și antisocialistă în rândul lor, că avem suficiență experiență acumulată din îndelungatele și grelele lupte cu dușmanul de clasă, și nu ne este greu să facem distincție dintre intrigile indivizilor antisocialiști și plângerile oamenilor muncii și să evaluăm starea de fapt a acestei chestiuni.

Pe urmă, după datele noastre cea mai intensă prigonire a fost făcută chiar împotriva acelor oameni care s-au luptat împotriva fascismului în cadrul Armatei iugoslave, apoi țărani săraci, dintre cei care au fost în proprietăți de la stat și alții asemenea, că prigonirea a început după 1948, că a fost strâns legată cu celelalte măsuri luate împotriva Iugoslaviei etc. Minoritatea noastră era bine informată cu privire la situația din Iugoslavia, câteva mii de minoritari au luptat spre finalul războiului în armata noastră, ei sunt legați prin fire de rudenie și prin simțăminte naționale cu Iugoslavia, încât nu au putut să accepte fără rezervă acuzațiile mincinoase ridicate împotriva țării noastre. Din această cauză e greșit ca din acestea să se tragă, cum de altfel s-a procedat, concluzii privind orientarea lor antisocialistă și dușmănia față de România. Considerăm că această problemă trebuie abordată din asemenea considerente, și totul se va dovedi mult mai limpede și se va afla mai ușor și soluția, în conformitate cu interesele ambelor țări. O asemenea rezolvare nu poate avea decât urmări pozitive în România însăși, în sensul asigurării unei sporite stabilități interne.

El atunci a remarcat că nu se poate întotdeauna judeca despre starea materială în funcție de suprafața de pământ deținută, ei apreciind în unele părți ca și chia-bur și pe țăranul cu mai puțin de 10 ha, iar apoi a trecut repede peste problema chia-burimii, deși acesta fusese argumentul principal cu ocazia celei dintâi discuții cu Dej, și s-a întors la tema „dușmanilor socialismului”. Am avut impresia că acum s-a aflat dezarmat și cu privire la teza despre „dușmanii poporului” prin argumentul nostru că *nu este drept astăzi să se tragă concluzii cu privire la dușmănia față de socialism din constatarea că minoritatea noastră nu a fost dispusă să accepte fără de rezervă acuzațiile antiugoslave din trecut, și că acest lucru trebuie astăzi privit dintr-o nouă lumină*.

De aceea în continuare a insistat cu mai puțină convingere despre justetea politicii lor de până acum și a început să spună că acum îndreaptă o serie de lucruri, că iau serios în seamă observațiile noastre, că toate aceste lucruri vor fi rezolvate în contextul schimbărilor care sunt în desfășurare. A amintit apoi de *amnistie* și punerea în libertate a tuturor *cetățenilor iugoslavi* care au fost arestați, dintre care mulți, după vorbele sale, „au încălcat cu adevărat legile în vigoare”. A precizat că pentru îndreptarea acelor lucruri și aducerea unor noi hotărâri era nevoie de timp, că trebuie fiecare lucru să fie bine cumpănit, pentru a nu cădea într-o nouă greșală. Ne-a rugat să arătăm înțelegere, să avem puțină răbdare, să dovedim un spirit de încredere și respect reciproc. A

accentuat mai cu seamă cuvântul **respect**. Și apoi a adăugat: „Iată, spre exemplu, considerăm că ar fi fost de dorit ca articolele din *Borba*⁶² și *Taniug*⁶³ să nu fi apărut înainte ca această discuție a noastră să fi avut loc, căci asemenea lucruri aduc cu ele o atmosferă neplăcută și pot fi exploatate doar de aceia care și așa ar dori să ne tulbure relațiile noastre”.

Eu i-am răspuns că trebuie să fie conștienți de faptul că opinia noastră publică este foarte preocupată de această chestiune, o serie de organizații sociale și oameni simpli se întreabă despre ce a făcut până acum guvernul nostru pentru a se repara acele lucruri, sunt nerăbdători să afle răspuns la întrebarea *ce s-a ameliorat de fapt până acum cu adevărat*. Trebuie ținut seamă și de faptul că există o serie de legături de rudenie, care leagă minoritatea noastră de cetățenii Iugoslaviei. Toate acestea au făcut să avem multe dificultăți în a pune obstacol ca aceste lucruri să iasă în public, căci la noi presa nu se găsește sub un control atât de strict.

A intervenit atunci cu remarca că aici nu este vorba despre niște ziare neoficiale, ci este *Borba*, organul CC-ului de Partid și de *Taniug*, agenția oficială de știri. Cu privire la *Borba* am precizat că ea este organul Uniunii socialiștilor și nu al CC-ului Partidului; din nou am insistat că e greu ca în împrejurările de la noi să împiedici la nesfârșit ca în presă să iasă în evidență așteptările publicului larg, iar acesta așteaptă răspunsul la întrebarea care-i cauzează această neliniște. Faptul e cu atât mai dificil dacă nu se întrevide perspectiva soluționării unei asemenea chestiuni; dacă nu se poate oferi și un răspuns la multele jalbe și întrebări puse, în sensul că rezolvarea problemei e pe calea cea bună și se așteaptă o soluționare de natură să mulțumească pe toți. Iar noi, pe baza evoluției de până acum și a discuțiilor de până în prezent, din păcate, nu putem avea o asemenea confirmare.

Mi-a răspuns că trebuie să avem încredere că ei vor face totul posibil ca să fie eliminate toate motivele de neîncredere și că vor crea condiții pentru edificarea relațiilor de prietenie dintre țările noastre, că ei țin în mod sincer la aceasta și cred în buna voință reciprocă. Apoi, va încunoștiința CC-ul despre această discuție a noastră, ca această problemă să fie și acolo dezbătută. Voi știți, a adăugat el, „că la noi Partidul joacă rolul conducător, iar eu am doar un rol de legătură dintre CC-u și Guvern”. A continuat că, după aceea „vă vom da și răspunsul, având în vedere forma în care ați pus această întrebare.”

I-am mulțumit pentru primire și am exprimat speranța într-un răspuns favorabil și în convingerea că sincer ținem ca între țările noastre să fie instaurată prietenia și încrederea reciprocă. De aceea ne și străduim să fie eliminate toate piedicile din această cale, toate cele ce ar putea îngreuna această evoluție.

La urmă atmosfera a devenit mai puțin rece și ne-am despărțit cordial. M-a condus până la ieșire și încă odată mi-a strâns cu putere mâna.

⁶² Oficialul de presă al comuniștilor din Iugoslavia.

⁶³ Agenția de știri iugoslavă.

Impresia mea este că nu are prerogativele necesare de a se abate de la pozițiile generale anterioare ale lui Dej în această chestiune, deși numai era atât de convins în trăinicia lor. Teza lui Dej despre chiaburi a atins-o doar o singură dată și mai mult în treacăt (căci e greu să se dovedească corectitudinea ei). Lăsa impresia că nu este prea convins nici de justetea politicii lor în această chestiune și nici de trăinicia argumentației lor. Mai departe, că va adopta o linie lejeră de detensionare în această cauză, dar că nu se va implica hotărâtor pe această cale. Mai cu seamă dacă va avea de a face cu o rezistență puternică. S-a observat limpede că prerogativele sale sunt destul de restrânse și că de fapt Dej și Biroul politic trebuie să-și spună cuvântul și în acest caz, ca în orice altă problemă majoră.

București, la 19 octombrie 1955

Ambasadorul

Nikola Vuianovici (m.p.)

(Arh..., fasc. 56, dosar III, nr. 415376, 1–10)

13.

„Ambassade....

Bukureșt, 12 novembra 1955

Str. pov. br. 13

Dršavni sekretarijat za inostrane poslove, I odeljenje
Beograd

U prilogu vam dostavljamo zabelešku o razgovoru druga Ambadora Nikole Vujanovića sa Mitinom, urednikom lista *Za čvrst mir i narodnu demokratiju*, u pet primeraka.

Smrt fašizmu – Sloboda Narodu!

Po naredbi Ambadora

(Pečat)

Sekretar, Stevan Soć (m. p.)

Zabeleška

O razgovoru sa Mitinom na dan 7 novembra 1955

Ovih dana došao (je) iz Moskve posle dužeg odsustva. Kaže da zna da je Mikojan veoma zadovoljan boravkom i razgovorima u Jugoslaviji; zatim da se odnosi sasvim pozitivno razvijaju i da očekuju da će se i dalje još bolje razvijati. Potvrdio sam i dobacio da bi dobro bilo kad bi i s ostalima bilo tako. Na pitanje s kim imamo teškoća, pomenuo sam Madjarsku, a zatim pitanje naše manjine u Rumuniji. Upoznao sam ga s ovim drugim da ne bi bio jednostrano obavešten od Rumuna. Pravio se da mu nije poznato.

Kao uzgred je napomenuo da treba da o tome razgovaram s Dežom i Stojkom, jer on nema pravo da se upušta i meša u rumunske unutrašnje stvari. Rekao sam da sam s ovim upoznao i Dežu i Stojku, a njemu ovo govorim samo kao odgovor na njegovo pitanje s kim imamo teškoća.

Zatim je isticao kako *on i njegov list čine mnogo u istočnim zemljama da se isprave greške prema Jugoslaviji*, da štampa u SSSR-u ima direktivu da **ne sme napisati ni slova kritičkog o Jugoslaviji**, <iako vaša štampa ponekad drukčije postupa u odnosu na SSSR>. Kada

se radi o sitnijim pitanjima nije, kaže, važno, ali ima osnovnih stvari s kojima se politički ljudi i teoretici radnici u SSSR-u ne mogu miriti, iako zasad *ne žele javnu polemiku* koja bi bila štetna za obe strane. Pomenuo ponovo Vlahovićev članak, s napomenom da njih <bolno diraju gledišta po kojima se dovodi u sumnju ne samo Informburo, nego čak i III Internacionala, kao i Lenjinsko učenje o diktaturi proletarijata>. Zatim pomenuo neki članak u *Našoj stvarnosti* gde se govori o filozofiji Staljiniskog perioda kao o reviziji marksizma (radi se o članku Stojkovića u *Našoj stvarnosti* za avgust). Dodao je da ovakve stvari bolno dirnu svakog teoretiskog radnika u SSSR-u i da niko od njih ne može prihvatiti da se sada <razgrađuje i omalovažava sve ono što je Staljin napravio>. Ovo je bilo rečeno pomalo tonom koji *dozvoljava greške Staljinove*, ali da je to nezgodno objavljivati. Napomenuo je da je u pomenutom članku pozitivno govoreno o njemu, te da on nema nikakvog ličnog razloga za nezadovoljstvo.

Iako je, kaže, članak, navodno, samo informativne prirode, u njemu se oštro kritikuju staljinski period u filozofiji kao revizija marksizma; kaže da je njihov CK, nasuprot tome, dao *direktivnu da se u odnosu na Jugoslaviju piše samo o onome u čemu se slažemo*, ono što će nas približavati i zbijati, te da ovakvo pisanje u Jugoslaviji teško može biti ravnodušno prihvaćeno. <Mi sada ne želimo polemizirati o ovim stvarima – kaže dalje – ali kasnije, kad i poslednja senka nepoverenja medju nama nestane, moraćemo sesti i pretresti ove stvari, ali ne ni tada u vidu polemike preko štampe>. (...)

Razgovor je bio prijateljski, uz vino i dobro raspoloženje. Od njega se može, u takvim prilikama, dobiti izvestan uvid u to kako reaguje SSSR ma pojedine mere ili istupanja našeg rukovodstva.

Bukurešt, 8 novembra 1955

Ambasador

Nikola Vujanović (m.p.)

(Arh..., 56, III, br. 415377, str. 1–4)

TRADUCERE

.....

Consemnare despre convorbirea cu Mitin din ziua de 7 noiembrie 1955

Aceste zile [Mitin] a sosit de la Moscova după o mai îndelungată absență. Spune că are cunoștință despre faptul că Mikoian era foarte mulțumit în urma vizitei și a discuțiilor purtate în Iugoslavia; apoi că relațiile au o evoluție întru totul pozitivă și sunt așteptări că se vor dezvolta și mai bine. Am confirmat faptul acesta și am adăugat că ar fi bine dacă și cu ceilalți să fi fost tot așa. La întrebarea cu cine avem dificultăți, am pomenit de Ungaria și apoi de problema minorității noastre din România. L-am pus în temă cu aceasta din urmă, ca să nu fie unilateral înștiințat de către români. S-a prefăcut că nu cunoaște faptele.

În treacăt a amintit că despre acest lucru este necesar să se discute cu Dej și cu Stoica, căci el personal nu are dreptul să se angajeze și să intervină în afacerile interne românești. I-am zis că i-am pus în cunoștință cu acestea

și pe Dej și pe Stoica, iar lui i-am vorbit doar ca un răspuns la întrebarea cu cine avem dificultăți.

Apoi a amintit faptul că el și publicația lui depun mari strădanii în țările Blocului răsăritean pentru a îndrepta greșelile față de Iugoslavia, că presa din URSS are consemn *să nu scrie nicidecum critic la adresa Iugoslaviei* „deși presa voastră câteodată procedează și altfel față de URSS.” Când este vorba despre chestiuni mai mărunte nu este important, dar sunt lucruri fundamentale cu care oamenii politici și cei din domeniul teoretic din URSS nu se pot împăca; deși, deocamdată *nu se dorește să se polemizeze public*, ceea ce ar fi dăunător de ambele părți. A pomenit din nou despre articolul lui Vlahović, cu mențiunea că asupra lor au efect „dureros” opiniile în baza cărora se pun sub semnul întrebării nu doar activitățile din cadrul Biroului informativ ci și Internaționala a III-a [Cominternul n. n.] precum și învățăturile lui Lenin cu privire la dictatura proletariatului. Apoi a amintit un articol din *Nașa stvarnost/Realitatea noastră*, unde se vorbește despre filozofia perioadei lui Stalin ca despre o revizuire a marxismului (esre vorba despre articolul lui Stojković din numărul pe luna august). A adăugat că asemenea lucruri ating orgoliul oricărui lucrător teoretic din URSS și că nimeni dintre ei nu poate accepta ca de-acum „să fie distrus și discreditat tot ceea ce a construit Stalin”. Aceasta s-a rostit *cu un ton permisiv față de greșelile lui Stalin, doar că nu se cade să se și publice asemenea lucruri*. În treacăt a observat că se vorbea despre el la modul pozitiv în acel articol, așa că personal nu ar trebui să aibă motiv de nemulțumire.

Totuși, spune, a evaluat articolul doar sub aspect informativ, deși în el sunt critici dure la adresa perioadei staliniste în filozofie, ca o revizuire a marxismului; spune mai departe că, spre deosebire de acest ton critic, CC-ul lor a dat *o directivă ca, în ceea ce privește Iugoslavia, să se scrie doar despre acele aspecte în care suntem în acord*, despre cele ce ne vor apropia și lega, și că un asemenea mod de scriere în Iugoslavia cu greu poate fi acceptat în liniște. „Noi acum nu dorim să polemizăm despre aceste lucruri – a precizat el – dar mai târziu, pe când și ultima umbră de neîncredere va dispărea dintre noi, va trebui să ne așezăm și să cercetăm pe îndelete aceste lucruri, dar nici atunci sub forma de polemică de presă”.

Discuția a fost una prietenească, la un pahar de vin și cu bună dispoziție. De la el se poate, în asemenea ocazii, dobândi o certă impresie cu privire la natura reacției presupuse din URSS față de anumite măsuri sau poziții adoptate de către conducerea noastră.

București, la 8 noiembrie 1955

Ambasadorul

Nikola Vujanović (m.p.)

(Arh..., 56, III, nr. 415377, 1–4)

14.

„Ambassade...

Bukurešt, 15 novembra 1955

Str. Pov. br. 15

(...)

U prilogu vam dostavljamo zabeleške drugova Minića, Popovića i Zupana sa Moghiorošom, Dragićem i Pintilijem, na dan 7 novembra ove godine...

(...)

Razgovor sa Al. Moghiorošom podpredsednikom vlade, 7 novembra 1955.

Prišavši mu čestitao sam mu praznik. On me zadržao pitajući šta ima novo, kako se sada stvari razvijaju, itd. Ja mu rekao da, za razliku od poslednjeg razgovora u leto, se u nekim stvarima napredovalo (kultura, trgovina i sport). Ali da stvar o kojoj smo ranije diskutovali (manjina) slabo ide. Dalje, razgovor po ovom pitanju preduzeo (je) on. Poznat mu razgovor Stoika – Ambasador.

Izlaganje počeo na sledeći način: Da je bio kod Deža prisutan razgovoru koji je ovaj vodio sa Guinom prilikom odlaska za Beograd. Da je Dež rekao sledeće: <Ideš u prijateljsku Jugoslaviju, celokupna tvoja aktivnost treba da se svede na maksimalno zalaganje na produbljivanju i proširivanju prijateljskih veza sa Jugoslavijom>. Dalje mu rekao da pažljivo proučava unutrašnji razvrtak Jugoslavije, da uči iz naše stvarnosti, da pita drugove Jugoslovene i da će mu oni izaći u susret, da ih on poznaje i da će mu oni izaći u svemu u susret.

Dalje, da je bio takodje prisutan razgovoru Dež – Guina prilikom prvog Guininog referisanja. Da je Dež tom prilikom Guini rekao sledeće: <Ti nisi tamo nikakav inspektor i ne smeš se tako postaviti. (Guina izgleda govorio o njihovoj manjini kod nas). Rumuni u Jugoslaviji, to je stvar prijateljske Jugoslavije. Mi imamo puno poverenje da će Jugoslavija to rešavati kako treba>. Dalje mu Dež naredio da kod manjine ne ide i da se sa tim pitanjem ne bavi, već da se drži ranijih instrukcija, da pažljivo proučava jugoslovensku praksu i da i rumunska iskustva pruža jugoslovenskim drugovima, kao i obrnuto.

Celu ovu priču je izneo tako da podvuče stvar sa 'inspektorom', tako da sam došao u situaciju da mu kažem da <znači da smo mi inspektori zato što jedno opravdano pitanje postavljamo>. On je malo zastao posle ove primedbe, čime je potvrdio da ostaje pri tvrdnji o ulozi 'inspektora'. Zatim nastavio je, po njegovom mišljenju, između Rumunije i Jugoslavije svotrena (je) solidna ekonomska baza koja će moći da posluži dobrome razvrtku svih ostalih problema.

Opšti utisak: da su oni stvar diskutovali u CK. Teško (je) reći dali je Moghioroš pomagao ili odmagao, već izgleda prenosi stav CK i način diskusije koja se izgleda kretala starom linijom.

I sekretar
Milutin Popović (m.p.)

Razgovor sa Dragićem, ministrom unutrašnjih poslova, 7 novembra 1955.

Iskoristili (smo) priliku da se s njim upoznaju drugovi Zupan i Djordje Popović, tako da je razgovor jedno vreme vođen u troje. Dragić bio raspoložen i prijateljski se odnosio prema nama. Ja u šali nabacio da koristim ovu priliku da upoznam Djordja Popovića, kao šefa konzularne sekcije sa ministrom unutrašnjih poslova, zbog toga što ova sekcija ambasade ima često posla sa njegovim resorom (kontrola stranaca).

Dragić odmah izašao sa pitanjem repatriiranja poštenih zatvorenika, rekao da to ide slabo sa naše strane, da je vraćeno svega 7 ili 8 ljudi i interesovao se zašto to tako sporo ide. Mi mu rekli da su u pitanju emigranti i da treba, pre donošenja odluke o repatriaciji, ispitati slučaj svakog pojedinca posebno. Dragić rekao da i oni imaju probleme sa njihovim emigrantima koji se posle amnestije vraćaju nazad u Rumuniji. Procedura je svuda ista, u svim zemljama emigranti dolaze u njihova predstavništva odakle bivaju odmah repatriirani. Kazao da oni primaju sve. (Mi primetili da su oni dali amnestiju za emigrante, dok mi nismo). Dragić nastavio, više u šali, da ima slučajeva i sa jedne i sa druge strane, da se emigranti, čekajući te procedure, ponovo ilegalno vraćaju u svoje zemlje.

Govoreći, zatim, uopšte o našim odnosima konstatovali smo zajedno sa njim da stvari dobro idu (trgovina, kulturna saradnja), pa sam zatim *ja pomenio manjinu kao pitanje koje ne ide* u korak sa pomenutim problemima. Pošto smo izneli stavove zasnovane na razgovoru našeg ambasadora sa Kivu Stojkom, pa taj susret i pomenuli, Dragić je najpre rekao da ne zna šta je Stojka rekao našem ambasadoru, a zatim da smatra da je to pitanje njihova unutrašnja stvar. Da bi mi bili u pravu da to pitanje postavimo kada bi samo Srbi bili deportovani na Baragan, ali da je tamo Srba najmanje, a mnogo više Madjara, Rumuna i drugih nacionalnosti. Mi smo nabacili da Srba baš nema malo, preko 5 hiljada; na šta je on najpre odgovorio da je manje, a zatim da <ima nešto, tako, oko 5000>. To je prvi put da neko od rukovodilaca priznaje ovaj broj. Na njegovu primedbu da se radi samo o kulacima i neprijateljima socijalizma, mi (smo) nabacili nekoliko primera puke sirotinje i učesnika u NOB. Ove primedbe su ga vrlo zainteresovale. Rekao da im pružimo sve takve primere, jer greške nisu isključene. Mi to izbegli, diskutujući o pitanju u celini. U toku razgovora, Dragić u jednom momentu, kao u šali, rekao da se ne seća da su oni ikad postavljali pitanje njihove manjine u Jugoslaviji. Ja rekao *da su Rumuni u Jugoslaviji u svojim kućama*, da ih niko nije dirao, dok sa Srbima ovde nije isti slučaj.

U daljem razgovoru, nasamo, Dragić ponovio njihov stav: da je to unutrašnje pitanje, da su progonjeni neprijatelji socijalizma. Ja mu rekao da smo i mi socijalistička zemlja i da kod nas neprijateljima socijalizma nema mesta, da je sastav naše nacionalne manjine pretežno slabog imovnog stanja, da je kulaka vrlo mali broj, itd. Rekao mu da ostale stvari idu dosta dobro, a da ovo pitanje, ukoliko se ne bude rešavalo, može samo da se komplikuje. On na kraju *obećao da će setvar ipak*

biti rešena povoljno, da po njegovom mišljenju mi više žurimo nego što to njima konvenira.

I sekretar
Milutin Popović (m.p.)”
(Arh. ..., 56, III, ..., br. 415378, str. 1–5)

TRADUCERE

.....
Consemnări
.....

Discuția cu Al. Moghioroș vicepreședintele guvernului, 7 noiembrie 1955

Apropiindu-mă de dânsul l-am felicitat cu prilejul zilei festive. El m-a reținut întrebându-mă ce mai este nou, cum evoluează lucrurile, ș.a. Eu i-am răspuns că, față de întâlnirea noastră precedentă de astă vară, în unele privințe s-au făcut progrese (în cultură, comerț și sport). Dar că, în chestiunea de care am discutat anterior (minoritatea), merge greu. Are cunoștință despre discuția dintre Stoica și ambasador.

A fost de față atunci când Dej a avut întrevederea cu Guină, cu ocazia plecării acerstuia în misiune la Belgrad. Dej i-a spus următoarele: „mergi în Iugoslavia prietenă, întreaga ta activitate trebuie să se concentreze la maxima angajare în vederea adâncirii și extinderii legăturilor de prietenie cu Iugoslavia.” Apoi i-a mai spus să studieze cu atenție dezvoltarea internă a Iugoslaviei, să învețe din experiența noastră, să-i consulte pe tovarășii iugoslavi căci aceștia îi vor ieși în întâmpinare în toate privințele.

Apoi, a fost de asemenea de față la discuția Dej – Guină, cu ocazia primei raportări din partea acestuia de la misiune. Cu acest prilej Dej i-a zis lui Guină următoarele: „– tu acolo nu ești niciun fel de inspector și nu ai voie să te comporți într-un asemenea mod. (Guină se pare că a abordat problema minorității lor de la noi). Românii din Iugoslavia, aceasta este o problemă a Iugoslaviei prietene. Noi avem deplină încredere că Iugoslavia va soluționa aceste probleme așa cum trebuie.” În continuare Dej i-a dat ordin să nu meargă la minoritate [cu de la sine inițiativă, n. n.] și să nu se arate preocupat de această problemă, ci să se țină de instrucțiunile primare mai devreme, să studieze cu atenție experiența practică iugoslavă și la rândul său să pună la dispoziția tovarășilor iugoslavi experiența românească, precum și reciproc.

Întreaga poveste mi-a expus-o în așa fel încât să evidențieze chestiunea cu „inspectorul”, încât am fost pus în situația să-i răspund în sensul că „înseamnă că noi suntem un fel de inspector din cauza faptului că ridicăm o problemă bine motivată”. El a păstrat o tăcere interogativă la remarcă mea, prin care a și confirmat faptul că rămâne la aceeași părere, cu privire la rolul „inspectorilor”. A continuat apoi, cu părerea că între România și Iugoslavia s-a creat o bază economică solidă, care va putea cu succes să slujească unei dezvoltări pozitive a tuturor celorlalte aspecte.

Impresia generală: ei au discutat problema în CC. E greu de spus dacă Moghioroș a ajutat sau a obstrucționat, se pare că mai degrabă doar ne transmite poziția CC-ului și modalitatea discutării, care pare a fi în ton cu vechea linie.

Sekretar I (de Ambasadă) Milutin Popovici (m.p.)

Discuția cu [Alexandru] Drăghici, ministrul afacerilor interne, 7 noiembrie 1955

Am folosit prilejul pentru a-i face cunoștință cu tovarășii Zupan și George Popovici⁶⁴, așa că discuția s-a desfășurat o vreme în trei. Drăghici era bine dispus și s-a raportat amical față de noi. Mai în glumă am observat că aceasta este o bună ocazie să-l introduc pe tovarășul Popovici, șeful secției consulare la ministrul afacerilor interne, și pentru faptul că această secție a ambasadei are adesea de lucru cu resortul internelor (în problema controlului străinilor).

Drăghici a ieșit imediat cu problema repatrierii deținuților „cinstiți”, ne-a spus că treaba merge greu din partea noastră, că au fost repatriați doar vreo 7–8 oameni și s-a interesat de ce așa de puțini. Noi i-am răspuns că este vorba despre emigranți și este necesar, înaintea aducerii deciziei despre repatriere, să cercetăm individual cazul fiecărui solicitant. Drăghici ne-a spus că și ei au probleme cu emigranții lor care, după pronunțarea amnistiei, se reântorc în România. Procedura este peste tot aceeași, în toate țările emigranții vin la reprezentanțele lor, de unde sunt apoi de îndată repatriați. A menționat că ei îi primesc pe toți. (noi am făcut observația că ei au dat emnistie pentru emigranți – cât timp noi nu). Drăghici a continuat, mai mult în glumă, că sunt cazuri și de o parte și de cealaltă ca emigranții, așteptând efectuarea procedurilor, să se întorcă din nou ilegal în țara de baștină.

Vorbind apoi, despre relațiile noastre în general, am constatat împreună că lucrurile merg bine (comerțul, colaborarea culturală), și apoi *am pomenit eu minoritatea ca o problemă care nu merge în pas cu celelalte*. Deoarece am expus pozițiile noastre rezultate în urma discuției ambasadorului nostru cu Chivu Stoica, făcând referire la acea întâlnire, Drăghici inițial a spus că nu știe ce i-a transmis Stoica ambasadorului nostru, iar apoi că este vorba de o chestiune internă de a lor. Am fi avut și noi dreptate să ridicăm această problemă dacă în Bărăgan ar fi fost deportați numai sârbi; dar acolo sârbii sunt cei mai puțini, iar mult mai mulți sunt unguri [germani de fapt, n. n.], români și de alte naționalități. Noi am adăugat că sârbi nu sunt chiar atât de puțini, peste 5 mii; el a replicat inițial că sunt mai puțini, iar apoi că „da, sunt așa, cam la 5000”⁶⁵. Este pentru prima dată că cineva dintre conducători recunoaște o asemenea cifră. La obiecția lui că este vorba doar despre chiaburi și dușmani ai socialismului, noi am răspuns că sunt acolo cu precădere oameni săraci și paricipanți în lupta de eli-

⁶⁴ Auxiliari în Ambasada de la București a Iugoslaviei.

⁶⁵ Ministrul de interne nu prea cunoaște datele despre cei deportați în Bărăgan: sârbi erau acolo în jur de 2800.

berare a iugoslavilor. Aceste remarci i-au stârnit în mod deosebit interesul. Ne-a spus să-i dăm astfel de exemple, căci greșelile nu sunt excluse. Noi am evitat individualizarea cazurilor, discutând despre problemă în întregul ei. În cursul discuției, Drăghici într-un moment, ca și o glumă, a observat că nu ține minte ca ei să fi ridicat problema minorității dâșilor în Iugoslavia. I-am răspuns că *românii în Iugoslavia se află la casele lor*, că nimeni nu i-a deranjat, în timp ce cu sârbii nu este cazul.

În continuarea discuției, în particular, Drăghici mi-a repetat poziția lor: că este o problemă internă, că au fost izgoniți dușmanii socialismului. Eu i-am răspuns că și noi suntem o țară socialistă și nici la noi nu încap dușmanii socialismului, că minoritatea noastră este cu precădere alcătuită din oameni săraci, că sunt foarte puțini chiaburii, etc. I-am repetat că celelalte lucruri evoluează destul de bine și că această problemă, dacă nu se rezolvă, poate doar să se complice⁶⁶. La urmă ne-a promis că *problema se va rezolva totuși favorabil*, doar că *noi îi grăbim mai mult decât le convine lor*.

Secretar I Milutin Popovici (m. p.)
(Arh..., 56, III..., nr. 415378, 1–5)

15.

„Državni sekretariat...

Telegram

Šalje: Bukurešt

Primljeno: 10. XI. 1955 u 15,40

Broj: 425

Uzeto u rad: 12. XI. 1955 u 11,30

Datum: 9. XI. 1955

Završeno:

12. XI. 1955 u 12,35

Državni sekretariat za inostrane poslove

Pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Pintilie kaže da materijale za kongres spremaju 4 komisije (...)

Na pitanje šta je sa Anom Pauker, da li će kongres ovo tretirati, kaže da je ona običan gradjanin kao i svaki drugi, da radi kao običan službenik da bi mogla da živi, da je posle izbacivanja iz MIP-a bila isključena iz CK i iz partije (ovo nigde nije objavljeno), da je bilo ozbiljno diskutovano da li da joj se sudi, ali su na kraju pokazali širokogrudost i demokratičnost pa su je pustili na slobodu (prema nekim informacijama formalno radi negde kao službenik i leči se; po drugim, živi u nekoj vili – a prema obe varijante pod kontrolom jednog agenta). Kaže, dalje, da je politički likvidirana i ne veruju da će kongres ovo diskutovati, ali ne zna dok Dež ne odluči, kad mu predadu materijale komisije za unutrašnja pitanja.

U vezi sa nacionalnom manjinom, zna da je to kod nas srećno rešeno, da oni imaju mnogo problema s tim,

da mu poznati svi razgovori ambasadora, da će pitanje biti rešeno, ali da treba da se strpimo, da oni ne mogu s Baragana da puste samo Srbe, a ostale da ostave, da (je) tamo najmanje Srba, da pitanje moraju rešavati u celini itd. Za sprečavanje puštenih da se vrata u svoja mesta kaže da to bila stvar lokalnih organa, bez direktiva odozgo (nije tačno), ali da se to više neće dešavati.

Zatim govorio da on lično misli da treba dozvoliti stanovništvu pograničnih oblasti da se medjusobno posećuje, ukoliko ima rodjaka preko granice, bez nekih većih formalnosti, kao što je to u prošlosti bilo, te da je takav predlog već dao. (...)

Vujanović “

(Arh...56, III,...br. 415203, str. 1–2)

TRADUCERE

Secretariatul de stat...

Trimite: Bucureștiul

Numărul: 425

Data: 9. XI. 1955

Secretariatului de stat pentru afaceri externe

Adjunctul ministrului de interne Pintilie spune că materialele pentru congres⁶⁷ sunt pregătite în 4 comisii...

La întrebarea ce se întâmplă cu Ana Pauker, dacă se va ocupa congresul cu acest lucru, spune că ea este un cetățean obișnuit, ca și oricare altul, că lucrează ca funcționar pentru a punea trăi, că a fost eliminată de la MAE și exclusă din CC și din Partid (acest fapt nu a fost niciunde pomenit) că s-a discutat serios dacă să fie trimisă în judecată, dar ei au dovedit mărinimie și „democraticitate” (!?) și au lăsat-o în libertate (după unele informații lucrează de formă undeva ca funcționar și se tratează medical; după alții, trăiește într-o vilă – iar după ambele variante este sub controlul unui agent). Spune, mai departe, că a fost lichidată politic și nu cred că va mai discuta congresul această problemă, dar nu știe sigur până ce Dej nu decide, atunci când îi vor preda materialele comisiei pentru afaceri interne.

În legătură cu minoritatea națională, cunoaște că acest lucru la noi a fost soluționat în mod fericit, dar că ei au multe probleme cu aceasta, are cunoștință de toate discuțiile ambasadorului, problema va fi rezolvată, trebuie doar să avem puțină răbdare căci ei nu pot să-i elibereze doar pe sârbi, iar pe ceilalți să-i rețină, că acolo sârbii sunt cei mai puțin numeroși, iar problema trebuie să o rezolve în totalitate, etc. Despre faptul că cei deja eliberați au fost împiedicați să se întoarcă la casele lor, spune că aceasta a fost decizia organelor locale, fără directive de sus (nu este adevărat!), dar că așa ceva nu se va mai întâmpla.

A vorbit apoi că el personal este de părere că trebuie să se permită vizitele reciproce pentru populația din

⁶⁶ Presupunem că deja gândeau inițierea unui protest la ONU, împotriva candidaturii de membru a României, ca țară nedemocrată, care își prigonește minoritățile prin deportare. Vezi cazul Zoraidei Draghinov, arestată și întemnițată pentru datele despre cei deportați, oferite funcționarului de ambasadă Milutin Popovici, care vor sta la baza protestului iugoslav la ONU. (Vezi A. Milin, M. Milin, T. Mihailov, *Sârbi din România în vremea Comunismului...*, 188–194).

⁶⁷ 1955, sept. 30 – oct. 1. Plenară a CC al PMR: alegerea ca prim-secretar a lui Gh. Gheorghiu-Dej. Oct. 3, Chivu Stolica devine prim-ministru. Dec. 14, România este primită în ONU. Dec. 23–28, Congresul II al PMR *Istoria Lumii în date*, sub redacția Acad. Andrei Oțetea, București, (1969), 464.

regiunile de graniță, dacă au rude peste graniță, fără de formalități mai complicate, așa cum a fost și în trecut, a și înaintat o propunere în acest sens(...)

Vuianovici

(Arh..., 56, III..., nr. 415203, 1-2)

REFLECTAREA ÎN JUDEȚUL TIMIȘ A HOTĂRÂRII PLENAREI COMITETULUI CENTRAL AL PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN DIN APRILIE 1968 PRIVIND REABILITAREA UNOR ACTIVIȘTI DE PARTID

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: Partidul Comunist Român, plenara C.C., aprilie 1968, reabilitare, foști lideri comuniști, ecoul reabilitării, județul Timiș.

Keywords: Romanian Communist Party, The Plenary Sitting of the Central Committee, April 1968, rehabilitation of former communist leaders, the echo of the rehabilitation in Timiș County party organisations.

The Reflexion of the Plenary Sitting of the Central Committee of Romanian Communist Party from April 1968 Decisions in Timiș County Concerning the Rehabilitation of Some Party Activists (Abstract)

In the present study we will analyze the way the decisions of the Plenary Sitting of the Central Committee of the Romanian Communist Party from April 1968 – regarding the rehabilitation of some activists like Lucrețiu Pătrășcanu and Ștefan Foriș – reflected among the members of the party organizations from Timiș County. The Plenary Sitting of the Central Committee of the Romanian Communist Party from the spring of 1968 (one of the outstanding political moments of that year) took place in a period of liberalization of the communist polity in Romania.

The Plenary Sitting decided the political rehabilitation of Lucrețiu Pătrășcanu and Ștefan Foriș the main culprits of their killing being the former leader of the party, Gheorghe Gheorghiu Dej (whose merits in the „construction of the socialism” were however recognized) and the former Minister of the Interior Alexandru Drăghici. There is a similar situation in the U.S.S.R., where Nikita Hrușciiov considered Stalin and Beria responsible of the mighty Stalinist terror.

Through these rehabilitations, the party leadership, Nicolae Ceaușescu himself, intended to create the image of a communist party which aimed to definitely enthrone the socialist legality, the development of the party and state democracy, the observance of the collective work principle, its development in all fields, the rehabilitation of the historical truth.

At the same time it was stated that the new party government didn't want to assume and to be the accomplice of the political crimes from the 50s of the 20th century.

On the other hand, Nicolae Ceaușescu wanted through the rehabilitation of the former leaders of the party and the conviction of Gheorghe Gheorghiu Dej and Alexandru Drăghici to consolidate his own political power. Thus, the new leader of the party came off the Dej epoch and removed from power one of his main political rivals: Alexandru Drăghici. Concomitantly, other eminent communists (possible competitors for Ceaușescu), with years of service, like Emil Bodnăraș, Gheorghe Apostol, Chivu Stoica, who belonged to the ruling factors of the party and who didn't stand out against Pătrășcanu's conviction, were warned.

Nor security either was exonerated of critics on this occasion, the general secretary of the party diminishing its merits in defeating the anti-communist resistance movement from Romania (allegation assumed also by other collaborators of the communist leader). Certainly, the assertion of the leader – that “the punitive activity” was not decisive in defeating the anti-communist opposition – was not true, as only through terror the resistance towards the Bolshevik regim could be defeated.

Untrue was also the charge brought to the Security according to which the murders and the abuses of the 1950's were possible because the security forces backed out of the control of the party. But at that time at the head of the security were two eminent activists of the Romanian Communist Party: Teohari Georgescu and Alexandru Drăghici. The killing of Ștefan Foriș and of Lucrețiu Pătrășcanu was decided by the party leadership and not by Security. Even from the record of the Plenary Sitting, but also from the assertions of some speakers results the state

* Universitatea de Vest Timișoara, B-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail vasileramneantu@yahoo.com.

of suspiciousness existing inside the party during Dej epoch and also the fact that those having different opinions from the leader of the party were investigated by the security agents.

Of course, through these accusations against Security they aimed to totally subordinate it to the party, in fact to its leadership.

The fact that the rehabilitation of the two falsely convicted in the past was political and not juridical has to be kept in mind. On the other hand, there were brought into the open the murders perpetrated by the party and by the Security only towards some of the party members, the violent suppression of the Romanian political, cultural, economical elite being not a concern for the Romanian Communist Party leadership in 1968. Thus, the Romanian communist leaders continued to approve the way their political opponents were eliminated.

At the meeting of the Timiș County Party activists, the speakers appreciated that the murders “were done in the name of the party”, demanding also the penal conviction for the guilty ones.

It has to be pointed out also the fact that the leaders of the Security Inspectorate, the Militia, the Magistracy, the County Court of Justice generally informed the participants at the meeting about the illegitimacies committed in Banat by their employees.

Paul Niculescu Mizil, one of the close collaborators of Nicolae Ceaușescu at that date, brought into discussion the necessity of increasing the role of the Great National Assembly and of the Council of Ministers in the economical and political life of the country.

Within the meetings of the local party committees of the county, the participants unanimously agreed with the decisions of the Plenary Sitting, some of the speakers referring to the abuses perpetrated in their localities by the militia and security forces.

On the other hand some of the party members were afraid to accuse Gheorghe Gheorghiu Dej and Alexandru Drăghici directly, fact that shows the fear and the uncertainty caused by the evolution of the reactions at the level of the party leadership.

At the level of Timiș County Committee of the Romanian Communist Party they observed that many of the local organisations party meetings were not well prepared, the discussed problems were superficially handled, the speakers scarcely expressed their own opinions, preferring to lay out whole passages from the press published materials. As a consequence, they advised the speakers to state their own opinions about the decisions of the plenary, positive fact that encouraged the democratization of the party.

Thereby, we can assess that through the decisions of the Plenary Sitting of the Central Committee of the Romanian Communist Party from April 1968 occurred a partial political rehabilitation, which aimed, besides the improvement of the image of the party, at the consolidation of Nicolae Ceaușescu's political power.

În România, încă de la mijlocul anilor 60, au început să se manifeste tendințe spre liberalism în politica Partidului Comunist Român, societatea românească primind destul de repede și favorabil aceste schimbări. Astfel, după „Declarația din aprilie” din 1964, starea de spirit din societatea românească s-a ameliorat cu atât mai mult cu cât se constata clar o creștere, e adevărat lentă, dar constantă, a nivelului de trai pentru majoritatea cetățenilor.

Din 1965 s-a accelerat simțitor și liberalizarea în domeniul culturii, deși procesul s-a desfășurat sub controlul atent al ideologilor partidului¹.

În plan politic, la începuturile regimului Ceaușescu, a avut loc transferul puterii politice de la o generație a nomenclaturii comuniste, legată de perioada sovietizării și de relația cu Moscova ca o condiție obligatorie a supraviețuirii politice, la o nouă generație de lideri politici „românizată”, ca urmare a inițierii de către fostul lider, Gheorghiu Dej, a liniei comunismului național. Două dintre direcțiile principale pe care s-a desfășurat acțiunea

de legitimare politică a regimului Ceaușescu au fost: „rescrierea istoriei oficiale a partidului și inserarea acesteia într-o nouă versiune, renaționalizată, a istoriei oficiale a României”.

Intenția de reinterpretare a trecutului cominternist al P.C.R. și de condamnare a rolului negativ al Kremlinului în evoluția interbelică a partidului a fost făcută publică la Congresul al IX-lea, Nicolae Ceaușescu vorbind despre necesitatea de a admite existența unor erori care au fost comise de către comuniștii români în perioada ilegalității, solicitând o „judecată obiectivă” a acestora².

În cadrul acestei politici, Nicolae Ceaușescu a urmărit și consolidarea propriei sale puteri, congresul partidului din 1965 aducându-i primele succese importante în acest sens. Astfel, în funcții importante de partid și de stat au fost promovați oamenii săi de încredere, iar unul dintre principalii săi adversari politici, Alexandru Drăghici, a fost înlocuit din demnitatea de ministru de interne,

¹ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu. 1965–1989. Geniul Carpaților*, Iași, (2011), 89.

² Arhivele Naționale ale României, *P.C.R. și intelectualii în primii ani ai regimului Ceaușescu (1965–1972)*, ediție de documente elaborată de Alina Pavelescu, Laura Dumitru, București (2007), V.

pierzând astfel controlul serviciilor secrete, fapt ce i-a permis lui Ceaușescu să înființeze, puțin mai târziu, o comisie specială care să strângă materiale compromițătoare în legătură cu activitatea lui Drăghici la Ministerul Afacerilor Interne.

Această comisie, care avea sarcina oficială de a-l reabilita pe Lucrețiu Pătrășcanu, a fost înființată printr-o decizie a Secretariatului C.C. al P.C.R. în 21 octombrie 1965³, tot în acest scop constituindu-se (în toamna lui 1967) și o comisie a Comitetului Central condusă de către Gheorghe Stoica⁴.

În studiul de față vom analiza modul cum hotărârile Plenarei C.C. al P.C.R. cu privire la reabilitarea unor activiști de partid în frunte cu Lucrețiu Pătrășcanu și Ștefan Foriș s-au reflectat în rândul membrilor organizațiilor de partid din județul Timiș.

La 16 aprilie 1968 au fost trimise Comitetului Județean Timiș al P.C.R. proiectul ordinii de zi a viitoarei plenare a Comitetului Central al P.C.R., precum și materialele care urmau a fi dezbătute cu acel prilej, documente în care nu era prevăzută discutarea chestiunii reabilitării unor foști activiști de partid.

Se sublinia însă că „Avînd în vedere caracterul intern al materialelor se recomandă ca ele să fie studiate în sediul Comitetului județean P.C.R.” și apoi să fie restituite Cancelariei Comitetului Central⁵.

Scînteia din 23 aprilie 1968 anunța lapidar că în ziua de 22 aprilie s-au deschis lucrările plenarei Comitetului Central al P.C.R., la care au participat ca invitați șefi ai secțiilor C.C. al P.C.R., primi secretari ai Comitetelor județene de partid, miniștri, conducători ai instituțiilor centrale de stat și ai organizațiilor obștești, redactori șefi ai ziarelor centrale.

Plenara avea următoarea ordine de zi: 1) Dezvoltarea învățămîntului de cultură generală, profesională, tehnic și superior în Republica Socialistă România; 2) Cu privire la compoziția partidului, la întărirea continuă a rîndurilor sale și intensificarea activității de educare a comuniștilor; 3) Activitatea organelor și organizațiilor de partid,

de stat și obștești privind examinarea și rezolvarea scrisorilor, sesizărilor și cererilor oamenilor muncii; 4) Cu privire la pregătirea de luptă și politică a forțelor armate ale Republicii Socialiste România și la înzestrarea lor cu armament și tehnică militară; 5) Unele probleme actuale ale activității internaționale a Partidului Comunist Român; 6) În legătură cu reabilitarea unor activiști de partid⁶.

Hotărârea C.C. al P.C.R. cu privire la reabilitarea unor activiști de partid subliniază constatarea comisiei însărcinată cu cercetarea acestei chestiuni că erau lipsite de orice temei învinuirile la adresa lui Lucrețiu Pătrășcanu potrivit cărora acesta ar fi activat în slujba serviciilor de spionaj străine în vederea destrămării din interior a Partidului Comunist, că ar fi organizat un grup complotist antistatal și că ar fi desfășurat o acțiune de răsturnare prin violență a regimului politic, precum și că ar fi uneltit împotriva independenței țării.

Procesul Pătrășcanu a fost o înscenare, fiind încălcate cele mai elementare norme de legalitate și dreptate, toate acestea fiind posibile datorită faptului că în anii respectivi în Comitetul Central, în organele de conducere ale acestuia nu erau respectate normele democrației interne de partid, principiile muncii și conducerii colective. În aceste condiții, se preciza în continuarea documentului, măsuri de importanță deosebită pentru viața social-politică a țării erau luate fără o analiză temeinică și fără o dezbateră colectivă în organele de conducere ale partidului.

Pe de altă parte, era întreținută o stare de suspiciune și neîncredere față de membrii Comitetului Central, față de cadrele de conducere ale partidului și statului, având loc încălcări ale legalității, abuzuri contra unor activiști de partid și de stat, arestări și procese fără vreo bază juridică.

Plenara considera de o deosebită gravitate faptul că probleme cu caracter politic, divergențele de opinii asupra liniei politice sau activității partidului erau privite ca motive pentru anchetarea penală a cadrelor de partid, în loc să fie rezolvate prin metode politice, dezbătute și soluționate în cadrul organelor sau organizațiilor statutare ale partidului. Astfel de metode au provocat mari daune activității partidului, au dus la excluderea din partid și la condamnarea unor activiști care nu au săvârșit fapte penale.

⁶ *Scînteia*, 23 aprilie 1968, 1. O hotărâre de o mare importanță a fost luată în domeniul învățămîntului, plenara decizând „prelungirea duratei învățămîntului de cultură generală obligatoriu de la 8 ani la minimum 10 ani”, acțiune care urma să se realizeze treptat până în anul 1972, vezi *Scînteia*, 24 aprilie 1968, 1.

³ Adam Burakowski, *op. cit.*, 79–89, 99–108.

⁴ Lavinia Betea, Cristian Diac, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Țiu, *Viața lui Ceaușescu. Fiul poporului*, Vol. 2, București, (2013), 306. Despre cazul Pătrășcanu și reabilitarea sa, vezi Lavinia Betea, *Lucrețiu Pătrășcanu. Moartea unui lider comunist*, București, (2001), 428; Belu Zilber, Actor în procesul Pătrășcanu. Prima versiune a memoriilor lui Belu Zilber, București, (1997), 259; Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași (2005), 234–235.

⁵ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Comitetul județean al P. C. R. Timiș*, d. 2/1968, f. 206.

Comisia a constatat că fostul lider al partidului, Gheorghe Gheorghiu Dej, în contrazicere cu normele de partid, a intervenit în mersul anchetei dând indicații privitoare la desfășurarea acesteia, făcând adnotări orientative pe procesele verbale de interogatoriu, stabilind ce mărturii să fie obținute de la unii dintre cei anchetați, cine să mai fie arestat, îndrumând astfel nemijlocit întreaga activitate judiciară contra lui Pătrășcanu și exercitând, în acest fel, o influență negativă asupra întregii anchete și apoi a procesului.

Din materialul procesului rezulta și rolul nefast al altui lider comunist, Iosif Chișinevski, care s-a ocupat direct de pregătirea și desfășurarea procesului, recurgând la falsuri grosolane și la încălcarea celor mai elementare norme de justiție.

„O răspundere însemnată pentru hotărârea luată de a se trece la judecarea lui Pătrășcanu, fără să se fi asigurat de temeinicia învinuirilor aduse de organele de anchetă revine membrilor de atunci ai Biroului Politic al C.C. al Partidului Muncitoresc Român. Aceasta arată lipsa de responsabilitate în luarea unor hotărâri de asemenea gravitate cum era trimiterea în instanța de judecată a unui militant de seamă a partidului”.

Comisia a mai constatat că ancheta desfășurată sub conducerea lui Alexandru Drăghici în loc să meargă pe linia stabilirii cu strictețe a adevărului, spre a se vedea în ce măsură acuzațiile invocate își aveau temei, s-a orientat spre obținerea cu orice preț a unor dovezi de învinuire penală pentru a se putea ajunge la condamnarea și executarea lui Pătrășcanu, recurgându-se la metode abuzive, samavolnice. În privința lui Drăghici, acesta s-a încărcat de o gravă răspundere prezentând Biroului Politic concluzii false, inducere în eroare care a stat la baza hotărârii trimiterii în judecată a lui Lucrețiu Pătrășcanu.

La aceasta a contribuit faptul că Ministerul Afacerilor Interne era scos de sub îndrumarea organelor colective de conducere ale Comitetului Central, iar ministrul afacerilor interne se sustrăgea controlului acestor foruri, neadmițând subordonarea față de acestea⁷.

Plenara a hotărât *reabilitarea politică post-mortem* a lui Lucrețiu Pătrășcanu, urmând a se recomanda instituțiilor de justiție revizuirea, potrivit legii, a sentinței de condamnare, precum și luarea de măsuri pentru reabilitarea politică și juridică a celorlalte persoane din procesul Pătrășcanu⁸.

De fapt Nicolae Ceaușescu nu dorea să meargă mai departe în acest caz, declarând de la bun

început că partidul „nu-și va pune poalele în cap”, decidându-se, De asemenea, că anchetatorii, judecătorii și procurorii din procesele staliniste nu mai puteau fi trași la răspundere penal deoarece faptele lor s-au prescris prin depășirea termenelor legale în care ar fi putut fi urmăriți și judecați⁹.

În privința cazului Ștefan Foriș se arată că din „cercetările minuțioase” ale comisiei de partid, rezulta că învinuirea adusă acestuia de a fi fost agent informator al Siguranței nu era întemeiată, arestarea unor activiști în perioada celui de-al doilea război mondial nu s-a datorat vreunui act de trădare din partea lui Foriș, ci acțiunii unor elemente provocatoare strecurate în partid, precum și a încălcării regulilor de conspirativitate de către unele cadre de partid.

Se aprecia că în activitatea lui Foriș au existat lipsuri serioase și grave greșeli datorate unor metode nepartinice în muncă și a unor trăsături negative de caracter care au dus la fracționarea și dezorganizarea unor organizații de partid, la nerespectarea unor reguli ale conspirativității. În consecință plenara considera că demiterea acestuia din funcția de secretar general al C.C. al P.C.R. la 4 aprilie 1944 a fost necesară pentru a asigura unitatea de acțiune a partidului, capacitatea sa combativă și mobilizatoare.

În același timp plenara aprecia însă că lipsurile și greșelile lui Ștefan Foriș nu puteau constitui un motiv politic sau juridic pentru aplicare unor măsuri represive contra acestuia, de uciderea lui făcându-se vinovați Gheorghe Gheorghiu Dej, Teohari Georgescu, Ana Pauker și Vasile Luca.

Plenara C.C. a hotărât reabilitarea politică post-mortem a lui Ștefan Foriș, urmând a se recomanda organelor de justiție reexaminarea proceselor intentate unor activiști care au lucrat cu Foriș.

Cu același prilej s-a mai hotărât reabilitarea politică post-mortem a unor activiști de partid uciși în U.R.S.S. în timpul lui Stalin (Ecaterina Arbore, Constantin Dobrogeanu Gherea, Elena Filipovici, Marcel Pauker, etc.), ca și anularea sancțiunilor de partid, a celorlalte măsuri politice care au fost luate în trecut contra lui Miron Constantinescu, Ion Craiu, Ioan Demeter, Constantin Doncea, Mihai Levente, Vasile Modoran, Dumitru Petrescu, Aurel Vijoli.

Plenara a mandatat Comitetul Executiv al C.C. al P.C.R. să analizeze și celelalte cazuri similare privind activiști de partid și de stat și să ia măsurile corespunzătoare, informând despre aceasta Comitetul Central.

⁷ *Ibidem*, 26 aprilie 1968, 1.

⁸ *Ibidem*, 3.

⁹ Lavinia Betea, Cristina Diac, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Țiu, *Viața lui Nicolae Ceaușescu...*, 305–306.

Având în vedere răspunderea deosebită, directă, ce-i revenea pentru anchetarea abuzivă și ilegală, cu metode nepermise a lui Lucrețiu Pătrășcanu, pentru inducerea în eroare a conducerii partidului în legătură cu învinuirile aduse acestuia, pentru abuzurile și măsurile represive contra altor activiști ai partidului, apreciind cu totul nesatisfăcătoare poziția pe care a avut-o în Prezidiul Permanent, în Comitetul Executiv și în Comitetul Central, plenara a hotărât scoaterea lui Alexandru Drăghici din Prezidiul Permanent și din Comitetul Executiv, excluderea sa din C.C. al P.C.R., recomandând și revocarea acestuia din funcția de vicepreședinte al Consiliului de Miniștri.

Comitetul Executiv urma să analizeze răspunderea politică a tuturor acelor care au participat la acțiuni represive cu caracter ilegal și să stabilească măsurile de sancționare pe linie de partid a acestora.

Pentru ca pe viitor să nu se mai repete astfel de ilegalități, plenara a decis respectarea cu strictețe a principiului conducerii și muncii colective, întărirea rolului conducător al P.C.R. în toate domeniile, încât fiecare sector al vieții sociale să se afle permanent sub controlul și îndrumarea partidului, creșterea și mai mult a rolului Comitetului Central în viața P.C.R.

Pe de altă parte, organele Ministerului de Interne, ale Consiliului de Stat al Securității aveau obligația „sacra” de a respecta fără nici o abatere legalitatea socialistă, întreaga lor activitate trebuind să se desfășoare în strânsă și nemijlocită legătură cu organele de partid și sub conducerea acestora.

Trebuiau luate toate măsurile ca nici un cetățean să nu poată fi arestat fără un motiv întemeiat și dovedit, pentru ca nici un activist și în general nici un membru de partid să nu poată fi anchetat sau arestat fără aprobarea organelor de partid. În același timp, nici o indicație sau dispoziție dată de vreo persoană, indiferent de funcția pe care o deținea aceasta, nu putea să înlocuiască legea¹⁰.

Public, poziția liderului P.C.R., Nicolae Ceaușescu, a fost exprimată la adunarea activului de partid din București. Acesta aprecia, cu acest prilej, că faptele „îl acuză și îl condamnă pe Alexandru Drăghici, ca organizator și înfăptuitor al acestor acțiuni criminale împotriva activului de partid și de stat, îl acuză și-l condamnă pe Gheorghiu Dej, care a inițiat și patronat aceste acțiuni”.

Pe de altă parte, Ceaușescu sublinia că „În decursul anilor s-a încercat să se acrediteze la securitate ideea că aceasta a dus de fapt lupta cu dușmanul.

Încă din 1956 am criticat această concepție, subliniind că nu securitatea, ci partidul a fost organizatorul și conducătorul luptei împotriva dușmanului, că nu activitatea represivă este hotărâtoare, întrucât nici o activitate de acest fel nu poate lichida burghezia, nu poate lichida moșierimea. Numai activitatea revoluționară, de transformare a societății și de construcție socialistă poate asigura victoria în această luptă. Dar dacă noi am desființat clasele dominante, reacțiunea, aceasta se datorește nu măsurilor represive, ci tocmai victoriilor strălucite obținute de poporul nostru în construcția socialistă...”.

Nicolae Ceaușescu îl mai acuza pe Drăghici că „Nu există domeniu de activitate în care (acesta n.a.) să nu fi împins securitatea de a se erija în organ suprem de conducere, pe deasupra partidului, a Comitetului Central, a comitetelor regionale, a ministerelor”¹¹.

Desigur condamnarea epocii lui Gheorghe Gheorghiu Dej (ca și schimbările survenite la nivelul conducerii de partid și de stat, măsurile luate în cadrul Securității) au întărit poziția politică a lui Nicolae Ceaușescu¹².

În perioada care a urmat au fost organizate în toate capitalele de județ consfătuiri care au analizat hotărârile plenarei Comitetului Central al Partidului Comunist Român¹³. Ședința activului de partid din județul Timiș s-a desfășurat în ziua de 27 aprilie 1968, la lucrările acesteia participând din partea conducerii partidului Paul Niculescu-Mizil, care la data respectivă era membru al Comitetului Executiv, al Prezidiului Permanent și secretar al Comitetului Central al P.C.R.

Au fost prezenți la această întrunire importantă pe lângă membrii și membrii supleanți ai Comitetului județean P.C.R., activiști de partid de la toate nivelele, conducerile organizațiilor de masă și obștești județene, un număr de membrii de partid cu stagiu din ilegalitate, conducerile institutelor de învățământ superior și instituțiilor de cultură și artă, oameni de știință, profesori, studenți, ziariști, cadre din Ministerul Forțelor Armate, Ministerul Afacerilor Interne, și din justiție.

În prima parte a ședinței a fost citit raportul comisiei de partid constituită în vederea clarificării situației lui Lucrețiu Pătrășcanu, raportul privind cazul Ștefan Foriș, referatul cu privire la unii militanți ai mișcării muncitorești din România care și-au pierdut viața în U.R.S.S.¹⁴.

¹¹ *Ibidem*, 28 aprilie 1968, 1–3.

¹² Adam Burakowski, *op. cit.*, 108.

¹³ Vezi *Scinteia*, de la sfârșitul lunii aprilie 1968.

¹⁴ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Comitetul județean P.C.R. Timiș*, d. 30/1968, f. 1. O informare

¹⁰ *Scinteia*, 26 aprilie, 3.

În cuvântul său, primul-secretar al Comitetului județean Timiș al P.C.R. Mihai Telescu afirma că reabilitarea lui Lucrețiu Pătrășcanu reprezenta „o zguduitoare înfățișare a unui șir de grave acțiuni represive ilegale”. În continuarea intervenției sale el arăta că „În plenară am încercat un sentiment de adâncă amărăciune când din documentele prezentate am aflat că Lucrețiu Pătrășcanu..., a fost executat pe baza unor învinuiri false pentru formularea cărora poartă răspunderea unii membrii ai conducerei partidului din această perioadă”.

Subliniind că unul dintre principalii vinovați era fostul ministru de interne Alexandru Drăghici, vorbitorul evidenția următoarele: „Vă mărturisesc tovarăși, că m-a pătruns adânc atitudinea principală, răbdătoare de înaltă etică comunistă care a caracterizat discuțiile purtate în Plenară, inclusiv luările de cuvânt ale unora dintre cei care au suferit represiuni fizice și morale în timpul detenției cu numai 10–15 ani în urmă deși faptele sale nu mai pot lăsa loc clemenței, întreaga atmosferă din plenară era propice pentru ca el să ia o poziție autocritică. Dar poziția sa a fost incalificabilă, revoltătoare, de-a dreptul dezgustătoare. El nu a manifestat nici măcar o licărire de vibrație omenească, atunci când Plenara Comitetului Central se pronunța pentru reabilitarea politică a lui Lucrețiu Pătrășcanu în fața partidului și a poporului”. În loc să aprecieze principialitatea cu care P.C.R. milita pentru întronarea definitivă a legalității socialiste, pentru dezvoltarea democrației de partid și de stat, Drăghici a încercat să denigreze activitatea Comitetului Central, a Comitetului Executiv, să califice acțiunea inițiată de către conducerea partidului pentru restabilirea adevărului istoric drept proces de intenție și act de răfuială personală, iar prin aceasta, arăta primul secretar al județului Timiș, fostul demnitar comunist devenea un calomniator al politicii P.C.R.¹⁵.

Mihai Telescu se întreba cum de au fost posibile asemenea acte, tot el precizând că în Partidul Comunist Român s-au simțit influențele negative ale politicilor Cominternului și Biroului Informativ, ale proceselor politice care au avut loc în alte țări socialiste în anii postbelici, dar principalele cauze trebuiau căutate în condițiile interne, în atmosfera de suspiciune (evidențiată și în documentele plenarei, n.a.), în lupta pentru putere, în trăsăturile personale negative ale celor care au contribuit la comiterea unor asemenea fapte.

Referindu-se la Gheorghe Gheorghiu Dej, vorbitorul aprecia că acesta prin meritele sale „a fost și

va rămâne unul din militanții de seamă ai mișcării revoluționare din patria noastră”, dar că în persoana lui s-au concentrat și unele dintre cele mai negative trăsături, ca aviditatea de putere, subestimarea formelor colective de conducere, încălcarea normelor vieții interne de partid, atitudini de suspiciune, de subiectivism și arbitrar, iar manifestarea acestor trăsături a creat o atmosferă ce a favorizat practicile brutale ale lui Drăghici, sustragerea acestuia de la răspunderea față de partid, scoaterea securității de sub controlul P.C.R., comiterea unor fapte grave chiar „într-o perioadă de mari victorii pe frontul construcției socialismului”.

În aceste condiții Comitetul Central a socotit just că trebuia ca adevărul istoric să fie cunoscut¹⁶.

Pentru ca asemenea crime să nu se mai repete, Mihai Telescu sublinia că fiecare organ de partid avea obligația să aplice cu fermitate principiul muncii colective, cadrele de partid din județul Timiș purtând o mare răspundere pentru crearea climatului necesar exprimării libere, curajoase a părerilor de către membrii de partid în cadrul adunărilor de partid. „Sîntem ferm hotărîți în a trage la răspundere pe acei membri de partid – indiferent de funcția pe care o ocupă – care, prin comportarea lor, înăbușă critica, amenință pe cei care caută să dezvăluie lipsurile, pe acei care se opun întronării cu fermitate a normelor democrației de partid, în toate organizațiile, în întreaga activitate a comuniștilor”, conchidea liderul comunist local¹⁷.

Iosif Bayerle, membru al C.C. al P.C.R., președintele Colegiului de partid, arăta în cuvântul său că aceste crime „s-au făcut în numele partidului”.

El preciza că a avut „cîstea” să cunoască activitatea partidului și înainte de 23 august 1944, iar ceea ce s-a întîmplat nu a caracterizat P.C.R., faptele discutate sunt ale unor oameni lipsiți de răspundere, carieriști și care nu meritau să fie conducători de partid.

Bayerle nu avea cuvinte destul de aspre pentru a condamna cercetarea abuzivă, criminală și exterminarea săvârșită de unele persoane din cadrul Ministerului Afacerilor Interne, condus de către Drăghici. Dar „...aceasta nu înseamnă că toți lucrătorii de la M.A.I. nu și-au făcut datoria pentru apărarea cuceririlor revoluționare. Dimpotrivă așa cum s-a mai analizat la Comitetul Central, la fostele organe regionale, raionale de partid, marea majoritate celor trimiși ca să lucreze în acest sector de activitate s-au achitat conștiincios de sarcinile primite”.

privind desfășurarea conferinței, vezi și în *Scînteia*, 30 aprilie 1968, 2.

¹⁵ *Ibidem*, f. 8–9.

¹⁶ *Ibidem*, f. 9–10.

¹⁷ *Ibidem*, f. 11.

Luând în discuție rolul avut de Dej la săvârșirea ilegalităților din anii 50 ai secolului trecut, vorbitorul după ce recunoștea că fostul lider a avut o contribuție pozitivă la construirea socialismului, îl învinuia că în contradicție cu normele de partid a intervenit în desfășurarea anchetei, „fapt ce dovedește că a urmărit necondiționat condamnarea lui Pătrășcanu, de care nu a reieșit la plenară că ar fi avut frică că-i va putea lua locul pentru că era bine pregătit, apreciat și stimat de popor, problemă ce a rămas de a fi adâncită în viitor”.

În continuarea cuvântării sale, Bayerle i-a acuzat și pe Iosif Chișinevschi, dar și pe ceilalți membrii ai Biroului Politic din perioada respectivă, pentru că au hotărât trimiterea în judecată a lui Lucrețiu Pătrășcanu fără a respecta normele de partid, statutul partidului, fără a cerceta cu grijă și până la capăt motivele acuzării lui de către organele de partid¹⁸.

Iosif Beyerle a adus în discuție și cazul ilegalistului bănățean Ștefan Horompo, având numele de ilegalist Miklos Kovacs, fost instructor al C.C. al P.C.R. din perioada 1923–1924 și care datorită activității sale politice a fost arestat și condamnat la Timișoara la 10 ani de închisoare. Acesta însă a reușit în anul 1925 să evadeze din închisoare, cu ajutorul partidului, plecând în U.R.S.S., unde în 1938 a dispărut (decî în timpul mării terori staliniste, n.a.) la acea dată fiind membru al Partidului Comunist sovietic. În consecință vorbitorul propunea cercetarea cazului respectiv în scopul reabilitării.

Beyerle mai preciza că soția lui Horompo, Horvath Nemedi Terezia a emigrat și ea în U.R.S.S. după fuga soțului său, devenind la rândul ei membră a Partidului Comunist din Uniunea Sovietică, fiind condamnată în 1940 la 6 ani de închisoare, reabilitată în 1960, întorcându-se apoi în țară¹⁹.

Rectorul Institutului de medicină din Timișoara, reputatul savant Pius Brânzeu considera, în intervenția sa, că „toți cei care s-au făcut vinovați de aceste nelegiuiri trebuie trași fără întârziere la răspundere”²⁰.

Prim vicepreședintele Consiliului Popular provizoriu județean, Vasile Daju se întreba cum era posibil ca „astfel de fapte odioase să aibă loc în Partidul Comunist Român”, afirmând că „Aceste metode teroriste, nu au nimic comun cu lupta politico-ideologică a partidului nostru marxist-leninist, nu au nimic comun cu morala noastră comunistă”.

Referindu-se la rolurile avute de către Dej și Drăghici în condamnarea lui Pătrășcanu și Foriș, V. Daju aprecia că „pe Gheorghe Gh. Dej tot poporul l-a stimat și iubit”, iar Alexandru Drăghici a căutat să se sustragă în mod laș de la răspunderea pe care o avea în odiosul asasinat al lui Lucrețiu Pătrășcanu, aceste fapte hidoase apărând ca o pată neagră „pe ecranul luminat de victoriile obținute de poporul nostru sub conducerea partidului”²¹.

Vasile Daju evidenția că „nu trebuie admisă încălcarea sau știrbirea principiului muncii colective sub nici o formă, întrucît una din cauzele principale care au generat aceste fapte urîte este urmarea încălcării acestui principiu”. Trebuia, De asemenea, asigurată respectarea legalității socialiste fără nici o abatere.

În județul Timiș, în fosta regiune, informa vorbitorul pe cei prezenți la ședință, unele cadre din organele locale ale administrației de stat, „din aparatul nostru, au comis încălcări de natură a prejudicia pe cetățeni sau chiar statul. Au existat situații în care unele organe nu au respectat dreptul de proprietate personală, garantat prin Constituție, sau abuzând de calitatea lor au favorizat pe anumiți cetățeni în dauna statului. Și unele cadre din Ministerul Afacerilor Interne au dovedit încălcări, fie prin omisiunea de a lua măsurile dictate de lege, fie abuzînd de competența acordată lor prin lege”²².

Ioan Pentek, procurorul șef al Procuraturii județului Timiș, sublinia că era revoltător faptul că organele de anchetă au fost orientate spre fabricarea unor probe care să confirme acuzațiile false prin orice mijloace (constrângeri fizice și presiuni morale). Dar abuzurile și ilegalitățile nu au încetat o dată cu definitivarea anchetei, ele au continuat în cursul proceselor, când s-au încălcat cele mai elementare garanții procesuale, iar „Faptul este cu atât mai grav cu cît ele s-au comis și după adoptarea de către Marea Adunare Națională a Constituției din 1952, care a marcat un pas însemnat în ocrotirea drepturilor fundamentale ale cetățenilor și a inviolabilității persoanei”.

Analizând activitatea procurorilor din Timiș, Ioan Pentek amintea că au existat cazuri de „neobservare atentă a legilor, constînd în anchetarea netemeinică a unor cauze și în supravegherea incompletă a organelor de cercetare penală ale miliției, ceea ce a avut drept consecință trimiterea în judecată a unor persoane nevinovate, care au fost apoi în mod just achitate de instanțe”.

Pentru ca în viitor să nu se mai întîmple astfel de ilegalități, procurorul șef promitea luarea

¹⁸ *Ibidem*, f. 12–14.

¹⁹ *Ibidem*, f. 14.

²⁰ *Ibidem*, f. 20.

²¹ *Ibidem*, f. 21–22.

²² *Ibidem*, f. 23.

tuturor măsurilor pentru ca nici un cetățean să nu fie arestat sau trimis în judecată fără motive întemeiate și dovedite.

El mai considera că „este justă măsura de a se analiza răspunderea politică a tuturor celor care au participat la acțiuni represive cu caracter ilegal și de sancționare pe linie de partid a celor vinovați”²³.

Alexandru Simlovici (ilegalist, membru de partid din 1936, închis pentru o perioadă de patru ani, din 1947 activând în cadrul securității) afirma că au fost încălcate în cazul Pătrășcanu (pe care l-a cunoscut personal) cele mai elementare norme de partid, precum și legile statului.

Vorbitorul aprecia ca fiind foarte justă afirmația potrivit căreia abuzurile și ilegalitățile au fost posibile datorită sustragerii organelor de securitate de sub controlul partidului la toate nivelurile.

Lucrând în securitate timp de 14 ani și având pe lângă funcțiile de serviciu și anumite sarcini politice, Simlovici își aducea aminte „că au fost date ordine din partea conducerii ministerului ca probleme importante din activitatea organelor securității să nu fie aduse la cunoștința organelor de partid”.

Ilegalistul a relatat și episodul din 1956, când fiind necesară o reducere a efectivelor securității, cea mai mare parte dintre cei trecuți în rezervă erau membrii de partid, unii cu o activitate destul de îndelungată. În acest context vorbitorul a participat, în același an, la o ședință a activului securității pe țară, la care din partea Biroului Politic a luat parte Nicolae Ceaușescu, care a criticat hotărât această atitudine avută de către conducerea ministerului față de vechii membri de partid, dar Alexandru Drăghici a respins criticile „aducând motive cu totul neîntemeiate”.

Potrivit proprie-i mărturii, Simlovici a fost scos din rândul securității în februarie 1961, fără absolut nici un motiv²⁴.

Ilegalista Terezia Horvath și-a început cuvântarea cu rugămintea de a se adresa în limba maghiară deoarece „din motive independente de mine, am petrecut 29 de ani departe de patria mea în care am uitat limba română”.

În continuarea ea a arătat că a suferit din cauza cultului personalității, iar ca emigrantă în U.R.S.S., unde a trăit 29 de ani, a activat pe linie de tineret. În anul 1940 a fost arestată și, pe baza unor acuzații false, a fost condamnată la 6 ani de închisoare, fiind eliberată în 1946.

Soțul său, Ștefan Horompo a fost membru de partid din anul 1918, fiind unul dintre fondatorii

Partidului Comunist Român. În anul 1924 a fost arestat la Timișoara și închis la Jilava, iar un an mai târziu, după 19 zile de grevă a foamei, a reușit să evadeze, fiind condamnat pentru această faptă la 10 ani de închisoare.

În U.R.S.S. în timpul mării terori staliniste a fost arestat (1938) dispărând pentru totdeauna. După moartea lui Stalin, cu mari greutăți, Terezia Horvath a luat legătura la Moscova cu reprezentanții Partidului Comunist Român, a fost reabilitată și a reușit să se întoarcă în anul 1964 în România, iar „cu ajutorul conducerii partidului mi s-a rezolvat situația”. În privința soțului său însă situația nu era clarificată, acesta nefiind reabilitat.

În încheierea intervenției sale, ilegalista a evidențiat că hotărârea plenarei privind reabilitarea unor activiști de partid reprezenta „un nou document pentru restabilirea legalității socialiste”²⁵.

Inspectorul șef al Inspectoratului județean de securitate, Iosif Turc, a condamnat cu asprime practicile abuzive care au fost folosite în anchete (provocări, plâsmuiri de declarații, constrângeri fizice și morale).

Șeful securității Timiș relatează, în continuarea cuvântării sale, că a lucrat și în aparatul central al Ministerului Afacerilor Interne și afirma „cu toată răspunderea că nu numai în cazul lui Lucrețiu Pătrășcanu s-au folosit în trecut bătaia, constrângerea fizică și morală”. El avea convingerea că unele dintre aceste metode abuzive au fost cunoscute s-au chiar au fost încurajate de către conducerea M.A.I., motiv pentru care ele „s-au petrecut și mai jos în aparatul de securitate”.

Iosif Turc a oferit și unele detalii privind metodele abuzive folosite de către organele de securitate în anii 50. Astfel „La Direcția de anchete din Ministerul de Interne, era un ofițer cu un fizic foarte dezvoltat care în scop de intimidare era introdus în camerele de anchetă și folosit ca sperton împotriva celor arestați”.

Potrivit părerii sale, Alexandru Drăghici a fost părtaș la înscenarea judiciară care a dus la exterminarea lui Pătrășcanu, fostul ministru de interne încercând apoi să arunce vina pe alte persoane. Referindu-se la Gheorghe Gheorghiu Dej vorbitorul aprecia că acesta a orientat desfășurarea anchetei în sens negativ, „Dar Alexandru Drăghici cunoaște că ofițerii prin regulament militar sînt datori să nu execute ordine ilegale și să raporteze dumnealui, însă le-a executat și atunci cînd Biroul Politic a analizat cazul Lucrețiu Pătrășcanu, în loc să raporteze adevărul a dezinforma”²⁶.

²³ *Ibidem*, f. 34–35.

²⁴ *Ibidem*, f. 40–42.

²⁵ *Ibidem*, f. 43.

²⁶ *Ibidem*, f. 47–49.

Turc sublinia că era necesar ca la nivelul securității județului Timiș să fie analizat modul cum s-a muncit, să fie scoase în evidență cu tărie neajunsurile, care în unele cazuri existau și în acel moment, „să fie înfierate practicile acelor ofițeri care au comis abuzuri și care în activitatea lor nu fac deosebire între anumite fapte ce sînt generate de nemulțumiri sau atunci cînd se are de-a face cu acte dușmănoase îndreptate contra orînduirii de stat”. Ori pentru aceasta era necesar ca întreaga activitate a securității să fie desfășurată în strînsă și nemijlocită legătură cu organele de partid și sub conducerea acestora, astfel încât să nu se mai repete abuzurile și ilegalitățile din trecut.

Trebuia, în același timp, respectată legea și aplicat principiul muncii colective în toate problemele majore, „inclusiv atunci cînd este vorba de a lua măsuri represive împotriva unor cetățeni”²⁷.

Radu Bălan, primul secretar al Comitetului județean Timiș al Uniunii Tineretului Comunist aprecia că pentru actele inumane săvârșite, Alexandru Drăghici trebuia să răspundă în fața partidului și a poporului.

„Din puținele lucruri ce le-am reținut de pe atunci îmi amintesc că datorită acestor practici se manifesta la membrii de partid, la cetățenii de rînd nesiguranța față de situația lor, frica de a-și exprima deschis părerile și opiniile, lucru care a dus la îngrădirea maselor largi de a participa liber la tot ce se înfăptuia în țara noastră”, afirma liderul organizației comuniste de tineret din județ²⁸.

Ioan Anton, profesor universitar, membru corespondent al Academiei R.S.R. și-a exprimat următoarea opinie: „Evoluția socială a României, în special în primii ani după eliberarea țării a fost caracterizată printr-o luptă de clasă ascuțită. În această luptă – condusă de partid – împotriva reacțiunii sprijinite de cercurile reacționare de peste hotare un rol important a revenit organelor Ministerului Afacerilor Interne, justiției, procuraturii, etc. Pentru succesele obținute în muncă, partidul și poporul a acordat o înaltă apreciere acestor organe. În decursul anilor însă s-au comis și unele abuzuri, încălcări ale legislației socialiste, măsurile luate față de unii cetățeni fiind arbitrare și nejustificate. Interpretînd și aplicînd legile în mod subiectiv, după bunul lor plac unele cadre au nesocotit faptul fundamental că în socialism legea este expresia voinței întregului popor și nimănui indiferent de funcție nu-i este îngăduit s-o încalce abuziv sau s-o aplice discriminatoriu”²⁹.

Ioan Cîmponeriu, conferențiar în cadrul Institutului Politehnic din Timișoara, își aducea aminte de nedumerirea cauzată în rîndul activiștilor, cînd din senin, Lucrețiu Pătrășcanu a fost acuzat de crime de înaltă trădare.

Evidențiind meritele lui Pătrășcanu, universitarul timișorean evidenția faptul că Pătrășcanu putea greși într-o problemă sau alta, dar după ce și-a dovedit devotamentul față de partid timp de trei decenii „era neconvingător ca el să treacă dintr-o dată de partea fascismului sau imperialismului”. Dar cazul său nu a fost supus discuției în partid, Pătrășcanu fiind suprimat. „Astfel de crime și samavolnicii au fost posibile fiindcă unii tovarăși care dețineau funcții de cea mai înaltă răspundere, însuși tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej (care nu putea fi absolvit de răspundere pentru ce s-a întâmplat) uitînd de etica comunistă, călcînd în picioare munca colectivă, lăsându-se tîrîți de scopuri meschine, carieriste, au dezinformat partidul, au indus în eroare activiștii, masele și prezentînd concluzii false, folosind metode abuzive, samavolnice”, au înlăturat tovarăși devotați, capabili, care le stăteau în cale.

Vorbitorul mai sublinia că nu exista nici o scuză prin invocarea cultului personalității impus din afară, căci suprimarea lui Pătrășcanu a avut loc după moartea lui Stalin și „demascarea” lui Beria, în momentul cînd în alte țări socialiste se trecea la reabilitarea unor persoane condamnate pe nedrept³⁰.

În opinia generalului Constantin Didulescu, Alexandru Drăghici se făcea vinovat nu numai în fața P. C. R., dar și în fața întregului popor, „Și ca militar care a depus jurămîntul față de popor, patrie și partid, cer să se aplice cele mai severe măsuri ale legii Republicii Socialiste România să-și atragă ura și disprețul întregului popor”³¹.

Șeful miliției din județul Timiș, Viorel Tăurăscu își exprima, în cuvîntul său, oprobiul față de gravele încălcări ale legii, abuzuri și crime săvârșite de către Alexandru Drăghici, „cu atît mai mult cu cît prin funcția pe care o deținea, a influențat negativ activitatea organelor și formațiunilor pe care le-a condus”.

Referindu-se la situația din cadrul Inspectoratului de miliție Timiș, Tăurăscu aprecia că au existat neajunsuri și greșeli. „Astfel, călăuzirea tuturor acțiunilor în baza și limitele legalității, aplicarea cu fermitate a dispozițiilor legale în practica muncii, nu a caracterizat pe fiecare lucrător de miliție, ca factor activ în apărarea

²⁷ *Ibidem*, f. 50.

²⁸ *Ibidem*, f. 47.

²⁹ *Ibidem*, f. 38.

³⁰ *Ibidem*, f. 57–58.

³¹ *Ibidem*, f. 59–60.

proprietății, drepturilor cetățenilor și asigurarea ordinii publice”.

În acest sens au fost comise unele ilegalități, comportarea față de cetățeni lăsa încă de dorit, erau folosite metode abuzive în cercetarea unor persoane (lovirea și bruscarea acestora), nu erau respectate regulile procedurare în îndeplinirea atribuțiilor profesionale, fiind săvârșite abateri intolerabile de la principiul legalității socialiste³². În acest mod oamenii cinstiți au fost îndepărtați de lucrătorii de miliție și prin aceste organele Ministerului de Interne au fost lipsite de un ajutor prețios în îndeplinirea sarcinilor încredințate.

Cu toate indicațiile date de către conducerea P.C.R. prin care s-a atras atenția asupra manifestărilor de slăbire a vigilenței față de acțiunile elementelor dușmănoase, au mai fost întâlnite cazuri de subapreciere a activității elementelor infracționale, existând încă numeroase genuri de infracțiuni care prezentau un pericol social deosebit.

Printre neajunsurile întâlnite la nivelul Inspectoratului de miliție Timiș se numărau și lipsa de control și exigență, precum și corupția. Totodată „Unii lucrători din formațiunile de deservire a populației nu au înțeles pe deplin faptul că ei sînt la dispoziția cetățenilor și nu aceștia la dispoziția lor, au dus la jignirea demnității umane, dînd în același timp ocazii la discuții nefavorabile și reclamații”.

Preocuparea conducerii Inspectoratului pentru ridicarea nivelului de pregătire profesională, juridică, politică, de largire a orizontului de cultură generală a lucrătorilor de miliție nu a fost de natură să satisfacă exigențele sporite pe care populația le cerea din partea miliției, chemată să vegheze la respectarea legalității socialiste.

Conducerea Inspectoratului își lua angajamentul, prin intermediul șefului ei, că va veghea ca nici un cetățean să nu poată fi arestat fără un motiv întemeiat și dovedit, pentru ca nici un membru de partid să nu poată fi anchetat sau arestat fără aprobarea organelor de partid³³.

În intervenția sa, Ștefania Funk, membru supleant al C.C. al P.C.R. aprecia că Gheorghe Gheorghiu Dej a avut o mare contribuție, o influență negativă asupra întregii cercetări și a procesului deoarece s-a temut de Lucrețiu Pătrășcanu, vîzînd în acesta un rival.

În privința lui Drăghici, acesta nu a avut o poziție de comunist, de conducător, nu a manifestat curaj de răspundere pentru faptele săvârșite. Concluzia la care a ajuns Ștefania Funk

sintetizează de fapt ceea ce s-a întîmplat în cadrul conducerii Partidului Comunist Român în anii 50 ai secolului al XX-lea: „Este foarte trist că am reabilitat luptători de partid care au fost lichidați de comuniști”³⁴.

Potrivit lui Ștefan Pîrvulescu, președintele Tribunalului județean Timiș, în activitatea justiției nimic nu poate fi mai grav decât condamnarea unor oameni nevinovați și cu atât mai mult desfășurarea de procese pe bază de acte plătuite sau suprimarea unor oameni chiar fără judecată.

Samavolniciile comise au fost posibile datorită existenței unor elemente de subiectivism și lipsei de răspundere în adoptarea hotărârilor, nerespectării principiului de bază al activității P.C.R. și anume cel al muncii colective, care implică o răspundere solidară a întregului colectiv și personală a fiecăruia³⁵.

Pîrvulescu se întreba cum au putut procurorii să trimită în judecată și judecătorii de atunci, pe baza unor acte plătuite care nu coroborau între ele și a unor declarații obținute prin constrângeri fizice și presiuni morale, să-l condamne la moarte pe Lucrețiu Pătrășcanu, tot el arătînd că acest lucru a fost posibil și datorită intervenției directe a lui Dej, ca și a lui Chișinevski, care s-a ocupat direct de pregătirea și desfășurarea procesului.

Ștefan Pîrvulescu se pronunța pentru respectarea principiului muncii colective în toate domeniile de activitate, fapt ce constituia o garanție că în viitor astfel de tragedii nu se vor mai putea repeta. De asemenea judecătorii trebuiau să tragă „învăță-mîntul” că prin aplicarea legii evitau cu desăvîrșire arbitariul, fiind necesară respectarea strictă a legalității socialiste³⁶.

La finalul ședinței activului de partid din județul Timiș a luat cuvîntul Paul Niculescu Mizil, care a afirmat că Lucrețiu Pătrășcanu a săvîrșit unele greșeli politice, dar nu a fost condamnat pentru acestea.

Demnitarul comunist anunța că „Poziția Comitetului Central este să se scrie o istorie a partidului nu după dorințele unui sau altui conducător de ieri sau de azi, cum s-a făcut ieri când s-a făcut după dorințele lui Gheorghe Gheorghiu Dej, ci o istorie a partidului pe baza faptelor reale”³⁷.

În privința lui Pătrășcanu, acesta a fost omorât pe baza unor înscenări monstruoase, învinuirile fiind obținute prin bătăi, schingiuiuri, falsuri, plăsmuiri, prin recurgere la provocări.

³⁴ *Ibidem*, f. 71.

³⁵ *Ibidem*, f. 72–73.

³⁶ *Ibidem*, f. 74.

³⁷ *Ibidem*, f. 89.

³² *Ibidem*, f. 66–67.

³³ *Ibidem*, f. 68–69.

Referindu-se la Ștefan Foriș, Mizil sublinia că și acesta a săvârșit greșeli, dar nu exista nici o justificare ca fostul lider de partid să fie ucis într-un mod barbar, prin lovire cu ranga în cap, fără nici o judecată. Drept urmare vorbitorul se întreba „Cu ce se deosebesc acești oameni de niște tâlhari?”.

Paul Niculescu Mizil recunoștea că a crezut în afirmația lui Dej potrivit căreia în România nu au fost asasinați, precum în alte țări socialiste, lideri comuniști, susținând și el, cu prilejul diferitelor întruniri, acest lucru³⁸.

În continuarea expunerii sale, vorbitorul relatează că Alexandru Drăghici a afirmat că nu trebuia reanalizat trecutul, chestiunile puse în discuție erau vechi, petrecute într-o epocă eroică, dar conducerea partidului a respins această teză deoarece „Crimele acestea nu fac parte din eroismul acestor epoci, noi le dezvăluim, le condamnăm cu toată asprimea, indiferent care sînt răspunderile tovarășilor”. Aceasta pentru că „...noi nu dorim să ne asumăm răspunderea, să fim complicitii acestei crime odioase”.

Dacă această problemă era dezbătută era și pentru că „dorim să vedem care sînt cauzele care au permis ca să se ajungă la asemenea monstruoziități și ce trebuie să facem ca niciodată să nu mai fim puși în situația să se mai repete asemenea monstruoziități”.

Secretarul C.C al P.C.R. atrăgea atenția că „Pătrășcanu a fost împușcat după moartea lui Stalin și demascarea lui Beria și de aceea se înțelege graba cu care a fost împușcat Pătrășcanu”, metodele folosite fiind ale securității (nu ale partidului), care era deasupra organelor de partid³⁹.

În privința lui Gheorghe Gheorghiu Dej, acesta avea meritele sale în construcția socialismului, dar nu era menirea unui secretar general să primească de la Drăghici declarațiile arestațiilor și să îndrume personal cine să fie reținut, toate aceste fapte constituind încălcări ale normelor de partid.

În același timp s-a constatat că Dej nutrea adversitate față de Pătrășcanu, că o serie de oameni au dat declarațiile dorite de către autorități în timpul anchetei cu condiția de a fi lăsați, apoi, să plece în străinătate (cazul Mocyon Stârcea).

Paul Niculescu Mizil relua acuzația lui Nicolae Ceaușescu privind controlul securității asupra economiei României, evidențiind că Drăghici analiza întreaga activitate economică din țară, prezentând informații lui Dej despre situația șantierelor de construcții, inevitabil cu propuneri cu cei care trebuiau a fi arestați, sub învinuirea de sabotaj.

Judecătorilor nu li s-a acordat nici timpul să se gândească, nici dreptul de a scrie sentința, actul de acuzare fiind dictat de către Chișinevschi, „Aceasta a fost judecată”. De asemenea „Multe din informațiile lui Drăghici care au ajuns la Dej erau pline de ură. Ură față de oamenii de artă, față de Pătrășcanu care era un om de cultură”.

În același timp, Gheorghe Gheorghiu Dej avea răspunderea și pentru asasinarea lui Ștefan Foriș⁴⁰.

Mizil relatează că în fața conducerii partidului, Drăghici a făcut apologia luptei pe care a dus-o cu „bandele din munți”, pentru a fi luat în considerare tot ce a făcut el. Desigur, aprecia vorbitorul, a existat luptă de clasă, au fost bande în munți, dar nu chiar atât de multe, iar dușmanul de clasă nu a fost înfrânt de către securitatea statului, aceasta a avut o mare contribuție, însă „dușmanul a fost învins prin lupta maselor populare din țara noastră, prin lupta partidului, prin organizarea de către partid a acestei lupte, prin faptul că poporul nostru a mers ca unul după partidul comunist împotriva capitaliștilor din țara noastră, împotriva apologetilor acestora”. „Toată lumea știe că Drăghici nu a fost în nici un munte, el în loc de dușmani a lovit în partid, el a căutat dușmani nu în munți, ci în partid, în organele de partid”. După cum se poate vedea, punctul de vedere al lui Paul Niculescu Mizil cu privire la rolul securității în înfrângerea rezistenței anticomuniste din munți era identic cu cel al lui Nicolae Ceaușescu și pe care îl găsim în cuvântarea liderului comunist din capitală.

Toate acestea au fost posibile datorită faptului că în anii 50 spiritul de partid era slab, la fel prezentându-se situația și în privința controlului de partid, fiind dat ca exemplu cazul din 1954 când au fost scoși din securitate vechi membrii de partid, declanșându-se prigoana contra lor⁴¹.

În încheierea cuvântării sale referitoare la reabilitarea unor activiști de partid, Paul Niculescu Mizil arăta că „Am dori să declarăm public că reabilităm o serie de tovarăși pe care în realitate, în practică i-am reabilitat mai demult”.

Pentru ca astfel de abuzuri să nu mai aibă loc trebuia să se asigure fiecărui comunist posibilitatea să-și exprime deschis părerea în orice problemă, „Să mergem pe linia răspunderii fiecărui membru pentru tot ce se întâmplă în țara aceasta”. Fiecare are o răspundere personală, dar fiind membru în Comitetul Central, în comitetele județene, există o răspundere colectivă pentru întreaga activitate a „organului din care face parte”, fiecare membru al Comitetului Central, al comitetelor județene,

³⁸ *Ibidem*, f. 90.

³⁹ *Ibidem*, f. 91–92.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 93–94.

⁴¹ *Ibidem*, f. 95.

orășenești, al tuturor comitetelor de partid, fiind responsabil pentru întreaga activitate de partid.

Concomitent trebuia sporit rolul Marii Adunări Naționale, Consiliului de Miniștri, instituții politice de mare însemnătate în încetățenirea respectului față de lege. Nici un om, indiferent de funcția pe care o avea nu putea să facă ce vrea⁴².

Participanții la adunare au elaborat, la finalul acesteia, documentul intitulat „Hotărârea adunării activului de partid al județului Timiș”, în care se sublinia că fiecare activist de partid și de stat, indiferent de funcția sa, trebuia să respecte legile, să nu uite că îndatorirea sa primordială era să slujească intereselor cetățenilor, activul de partid din județ fiind de acord cu scoaterea lui Alexandru Drăghici din rândurile organelor de conducere ale Partidului Comunist Român și ale statului⁴³.

La 28 aprilie 1968 a fost redactată o „Informare privind felul în care s-a desfășurat adunarea activului de partid al județului Timiș” și în care se arăta că „Participanții la discuții au condamnat cu tărie acțiunile reprobabile ale lui Alexandru Drăghici, și atitudinea revoltătoare, lipsită de răspundere pe care acesta a avut-o în plenara Comitetului Central. În același timp, mai mulți vorbitori au subliniat răspunderea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej pentru gravele abateri ce s-au săvârșit în activitatea de partid⁴⁴.

De asemenea, se preciza în document, conducători ai organelor de stat (Procuratură, justiție, Ministerul Afacerilor Interne, Securitate) „au menționat că și în activitatea lor s-au manifestat neajunsuri și greșeli, s-au folosit metode nepermise în cercetări, care au avut repercursiuni asupra aplicării întocmai a legilor⁴⁵.

Pe baza indicațiilor Comitetului Central al P.C.R., în comitetele de partid din județ au avut loc adunări în care au fost dezbătute documentele plenarei C.C. și care trebuiau să fie finalizate până în data de 15 mai 1968.

În acest scop au fost instruiți 104 activiști, membri ai Comitetului județean, activiști de partid județeni, lectori ai Școlii de partid, ai Cabinetului de partid, ziariști⁴⁶.

Într-o informare privind modul cum s-au desfășurat aceste adunări, se preciza că vorbitorii au făcut referiri la abuzurile săvârșite de către autoritățile locale de stat, președintele Consiliului popular Pișchia relatând cazul fostului șef de miliție care

aresta oameni nevinovați, bătea, considerând că era subordonat doar în fața organelor superioare din Ministerul Afacerilor Interne.

Și în alte localități s-a accentuat faptul că lucrătorii de miliție au primit indicații de la forurile lor superioare să nu informeze în legătură cu unele probleme autoritățile locale de partid.

În material se mai sublinia că în timpul acestor adunări participanții au pus puține întrebări.

Deosebit de importantă și semnificativă pentru starea de spirit a membrilor de partid (teamă, nesigură) era constatarea că „*Mai mulți vorbitori au manifestat reținere în a numi vinovăția lui Gheorghe Gheorghiu Dej, a lui Alexandru Drăghici vorbindu-se doar la general despre abuzurile comise, și din această cauză nu s-au înfierat pe cei vinovați*”⁴⁷.

Într-o nouă informare (din 11 mai 1968) privind adunările organizațiilor de partid din județ se relatează că hotărârile care se adoptau cu acest prilej erau „generale, tratând insuficient măsurile ce trebuiesc luate pentru continuarea îmbunătățirii a activității. Nu se concretizează măsurile ce se impun a fi luate în organele P.C.R. privind principiul muncii colective...”

În consecință se impunea o mai temeinică pregătire a acestor adunări, mai ales în condițiile în care în mică măsură vorbitorii reușeau să își exprime pozițiile personale, expunând pasaje întregi din materialele publicate în presă. Era necesar ca cei care luau cuvântul să-și expună liber părerea lor în legătură cu documentele plenarei și să nu mai copieze paragrafe din hotărârile acesteia.

În legătură cu prezența membrilor de partid la aceste adunări, se preciza că cei absenți erau motivați⁴⁸.

Într-un nou document în care era analizat din nou modul cum s-au desfășurat întrunirile din perioada 4–15 mai se specifica faptul că în intervalul de timp respectiv au avut loc 373 de adunări la care au participat 52.112 membrii de partid și peste 7.500 invitați din conducerea organizațiilor de masă, cadre de conducere, specialiști din întreprinderi și instituții, cadre didactice care nu erau membrii de partid, etc⁴⁹.

În mai multe adunări s-a cerut cu insistență excluderea lui Alexandru Drăghici din rândurile Partidului Comunist Român. De asemenea în localitățile Pișchia, Sânpetru-Mare, Foeni, Honorigi, etc. mai mulți vorbitori s-au referit la unele abateri de la legalitatea socialistă care au fost săvârșite de

⁴² *Ibidem*, f. 96–97.

⁴³ *Ibidem*, f. 103–104.

⁴⁴ *Ibidem*, d. 28/1968, f. 79.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 81.

⁴⁶ *Ibidem*, d. 30/1968, f. 117.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 118–119.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 180.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 184.

către lucrători de miliție și securitate, fapte pentru care aceștia au fost deja trași la răspundere⁵⁰.

La Sânpetru-Mare a fost dezbătut cazul unui membru de partid, fost primar al comunei în perioada 1946–1948, care a fost ridicat de către organele de securitate și despre care nu se mai știa nimic, vorbitorii cerând cercetarea cazului respectiv⁵¹.

Un eveniment amuzant s-a petrecut la Sinerșig, unde a participat la adunare și un membru de partid aflat în stare de ebrietate, dar care nu a deranjat întrunirea. Autorul referatului propunea ca „în asemenea împrejurări e totuși bine să se asigure securitatea eventual printr-o strajă de uteciști”⁵².

Concluzionând, plenara Comitetului Central al Partidului Comunist Român din aprilie 1968 (unul din momentele politice marcante ale anului respectiv) a avut loc într-o perioadă de relativă liberalizare a regimului politic comunist din România.

În cadrul plenarei s-a hotărât reabilitarea politică a unor activiști de partid în frunte cu Lucrețiu Pătrășcanu și Ștefan Foriș, principalii vinovați de uciderea celor doi fiind fostul lider al partidului, Gheorghe Gheorghiu Dej (cărui i se recunoșteau totuși meritele avute în „construirea socialismului”) și fostul ministru de interne Alexandru Drăghici. Întâlnim astfel o situație similară cu cea din U.R.S.S., unde Nikita Hrușciiov i-a făcut răspunzător de marea teroare stalinistă, în primul rând, pe Stalin și pe Beria.

Prin aceste reabilitări conducerea partidului, Nicolae Ceaușescu personal, urmărea să creeze imaginea unui partid comunist care își propunea întronarea definitivă a legalității socialiste, dezvoltarea democrației de partid și de stat, respectarea principiului muncii colective, creșterea rolului acestuia în toate domeniile, reabilitarea adevărului istoric.

În același timp s-a afirmat că noua conducere de partid nu dorea să-și asume și să fie complicea crimelor politice din anii 50 ai secolului al XX-lea.

Pe de altă parte, Nicolae Ceaușescu prin reabilitarea vechilor lideri ai partidului și condamnarea lui Gheorghe Gheorghiu Dej și a lui Alexandru Drăghici, dorea să-și consolideze propria sa putere politică. Astfel noul lider al partidului se rupea de epoca lui Dej și îl îndepărta de la putere pe unul dintre principalii săi rivali politici: Alexandru Drăghici. Concomitent, erau avertizați și alți fruntași comuniști (posibili competitori pentru Ceaușescu), cu vechi stagii de activitate în partid, precum Emil Bodnăraș, Gheorghe Apostol, Chivu

Stoica, care au făcut parte din forurile conducătoare ale partidului și care nu s-au opus condamnării lui Pătrășcanu.

Nici Securitatea nu a fost scutită de critici cu acest prilej, secretarul general al partidului reducând meritele acesteia în înfrângerea mișcării de rezistență anticomunistă din România (afirmație preluată și de către alți colaboratori ai liderului comunist). Desigur este falsă afirmația acestuia că nu „activitatea represivă” a fost hotărâtoare în înfrângerea opoziției anticomuniste, deoarece doar prin teroare a fost înfrântă rezistența față de regimul bolșevic.

Tot atât de neadevărată este și învinuirea adusă Securității potrivit căreia crimele și abuzurile din anii 1950 au fost posibile datorită faptului că organele de securitate s-au sustras controlului partidului. Ori în perioada respectivă în fruntea Securității s-au aflat doi activiști de frunte ai P.C.R., Teohari Georgescu și Alexandru Drăghici. Uciderea lui Ștefan Foriș și a lui Lucrețiu Pătrășcanu a fost decisă de către conducerea partidului și nu a Securității. Chiar din documentul plenarei, dar și din afirmațiile unor vorbitori, rezultă starea de suspiciune ce exista la nivelul partidului în perioada Dej, faptul că cei care nu aveau aceleași opinii cu liderul partidului erau anchetați de către organele de securitate.

Desigur că și prin aceste acuze aduse Securității se urmărea subordonarea totală a acesteia față partid, de conducerea acestuia în realitate.

Trebuie reținut și faptul că reabilitarea celor condamnați pe nedrept în trecut a fost politică și nu juridică. Pe de altă parte au fost făcute publice și condamnate crimele săvârșite de către partid și de Securitate doar față de unii membrii de partid, suprimarea violentă a elitei politice, culturale, economice românești neconstituind o preocupare pentru conducerea P.C.R. din 1968. Astfel liderii comuniști români aprobau, în continuare, modul cum au fost eliminați adversarii lor politici.

La ședința activului de partid din Timiș unii dintre vorbitori au apreciat că asasinările „s-au făcut în numele partidului”, cerându-se și condamnarea penală a celor vinovați.

Trebuie subliniat și faptul că șefii Inspectoratului de Securitate, de Miliție, Procuraturii și Tribunalului județean i-au informat, la modul general, pe cei prezenți la consfătuire de ilegalitățile care au fost comise de către lucrătorii din aceste instituții în Banat.

Paul Niculescu Mizil, unul dintre colaboratorii apropiați ai lui Nicolae Ceaușescu la acea dată, aducea în discuție și necesitatea sporirii rolului

⁵⁰ *Ibidem*, f. 186.

⁵¹ *Ibidem*, f. 170–173.

⁵² *Ibidem*, f. 121.

Marii Adunări Naționale și Consiliului de Miniștri în viața economică și politică a țării.

În cadrul adunărilor care au avut loc în comitetele de partid din județ, cei prezenți au fost în unanimitate de acord cu hotărârile plenarei, unii dintre vorbitori făcând referiri la abuzurile care au fost săvârșite în localitățile lor de către organele locale de miliție și securitate.

Pe de altă parte s-a manifestat și teama unor membri de partid de a-i învinovăți direct pe Gheorghe Gheorghiu Dej și pe Alexandru Drăghici, fapt ce denotă frica, nesiguranța față de evoluțiile care aveau loc la vârful partidului în acel moment.

La nivelul conducerii Comitetului județean P.C.R. Timiș se constata că multe dintre adunările

organizațiilor locale de partid nu erau bine pregătite, problemele discutate erau tratate superficial, cei care luau cuvântul doar într-o mică măsură și-au exprimat părerile personale, expunând pasaje întregi din materialele publicate în presă. În consecință, se recomanda ca vorbitorii să-și afirme propriile opinii față de hotărârile plenarei, fapt pozitiv ce încuraja democratizarea partidului. Exista astfel o stare de conformism în organizațiile respective.

Drept urmare, putem aprecia că prin hotărârile plenarei Comitetului Central al Partidului Comunist Român din aprilie 1968 a avut loc o reabilitare politică parțială, care a urmărit, pe lângă îmbunătățirea imaginii partidului, consolidarea puterii politice a lui Nicolae Ceaușescu.

VARIA

TRACKS INTO THE PAST

Alexandra Zbucnea, Silviu Anghel***

Keywords: archeological heritage, archeological site management, visitors to archaeological sites, heritage management.
Cuvinte-cheie: patrimoniu arheologic, managementul siturilor arheologice, vizitatorii siturilor arheologice, managementul patrimoniului.

(Abstract)

The paper investigates ways to make archaeological heritage accessible to a wide public. Although archaeological sites, museums and historical monuments are amongst the most appealing cultural establishments, their visitation is occasional. Therefore, the potential of growth is significant. The diversity of sites and a wide array of valorisation strategies could support a much more intense visitation. The paper is methodologically based on a literature review of the management of archaeological sites in order to observe the solutions adopted around the world and to identify a typology of strategies in correlation with the form of archaeological sites considered. The second part of the research investigates both the reasons which facilitate and which prevent the public from visiting archaeological sites amongst Romanians and other Europeans. The final part offers some insights into strategic approaches of archaeological sites' management that could cope with the present cultural environment and help visitors to better understand the past.

1. Introduction

A fundamental law of radio-communication states that it does not matter how good one's broadcasting is, if there is no public. The management of archaeological and historical sites needs to take this into consideration. It requires three levels of competence. First comes the scientific knowledge relevant to the site and its historical importance. This knowledge is specialized and often fully understood only by colleagues and fellow specialists. Second is the expertise of presenting and valorising the site for the needs and benefit not of the scientific community but of the general public. This involves knowing the public, its educative needs and desires, as well as technical familiarity with traditional and emerging methods of preservation, conservation and valorisation of sites. Third, last but not least, is the ability of managers to attract funding and economic interest in the site. The present paper will discuss this equally important but often neglected side of site management.

2. Interest in cultural heritage – a European synopsis

Archaeological sites, historical monuments and museums are amongst the most popular cultural venues in Europe. Around half of the Europeans visit a historical/archaeological monument or site

(palace, castle, church, garden etc.), while more than one out of three visit a museum or gallery a year¹. The figures vary a lot from country to country. For instance, in Sweden, two thirds of the population visited a historical monument or a museum, while ca. 30% visited such cultural establishments at least 5 times in 2013². In Greece, less than 30% of the population visited a monument in 12 months, while less than 20% visited a museum³. Similar variations are registered for cultural consumption, in general. Sweden, Denmark, the Netherlands, Estonia and Finland are the countries with the highest cultural engagement⁴, while Greece, Cyprus, Portugal, Hungary and Romania have the lowest registered level⁵. It seems that those who are generally interested in culture are actively involved in many types of cultural activities. There

* Faculty of Management, National University of Political Studies and Public Administration, 30a Blvd. Expoziției, Sector 1, 012104, Bucharest, Romania, alexandra.zbucnea@facultateademangement.ro.

** EDRIS Centre, Göttingen University, Germany, silviu.anghel2011@yahoo.com.

¹ EC 2013, 7.

² EC 2013, 11.

³ EC 2013, 11.

⁴ EC 2013, 9.

⁵ EC 2013, 10.

is also a strong correlation between the level of education and the interest in historical/archaeological monuments and museums⁶.

In Romania, 56% of the population do not visit museums while only less than 4% visit them monthly⁷. Considering that 70% of the Romanians did not visit a cultural heritage site outside their place of residence during the previous year and 21% of them visited less than 3 such establishments in the same period of time, the interest in such sites is rather low⁸. The main three sources of information regarding such places are friends, mass media and the internet⁹.

The Cultural Participation Barometer for 2014 investigated the way Romanians perceive cultural heritage. The most mentioned types of items are: fortresses (92%), castles / palaces (90%), religious establishments and monuments (86%), archaeological sites (77%) and monuments – other than the religious ones – (62%)¹⁰. It would be relevant for cultural heritage managers to have in mind that Romanians consider that the value of the cultural heritage is not primarily related to its aesthetic and cultural value, but to its functionality, state of use and the way the local community relates to it¹¹. The main benefits associated by Romanians to cultural heritage are tourism development, safeguarding of the identity and traditions of the local communities, and knowledge of the past¹². In this framework, 18% of the Romanians consider that local budgeting should be directed towards cultural heritage management – an interest rated higher than modernization of schools – and which is only 12%. This interest is higher amongst young men in urban areas¹³. 30% of the Romanians declare they would donate funds for the rehabilitation of cultural heritage in the area of residence and 18% would volunteer for the benefit of such a site¹⁴.

The main barriers to visiting historical monuments are, at European level, lack of time (37%) and lack of interest (28%). 35% of the Europeans are not interested in museums¹⁵. Younger respondents are less interested in historical monuments than other groups¹⁶. Romanians stand out among

the Europeans, stating in the widest degree that the main reason for a low cultural participation is either the poor quality of the cultural activities, or the lack of choice¹⁷. From a profession-oriented point of view, the highest interest level in historical monuments was reported amongst managers¹⁸.

Heritage managers should take into account their public, both visitors and local communities, when designing their strategies. Although some regional and specific characteristics might exist, it is reasonable to generalize some of the results developed by Duran *et alii*¹⁹, who identify three broad groups of persons, when considering their relationship with the cultural heritage: less sensitive (40%), indifferent (16%) and pro-culture (44%). The first group, dominated by men, recognize cultural assets but are not concerned with them. They have less previous cultural knowledge. The second group seems not to perceive the cultural loss. The cultural indifferent ones have higher incomes. The third group is opposite to the first in terms of knowledge and contact with cultural heritage²⁰.

There are also some regional differences. For instance, Datta *et alii*²¹ identify some differences between the US, the EU and the Chinese citizens. The characteristics of a heritage site have the strongest impact on the attitude of tourists towards the heritage site in the case of Europeans, followed by the Americans and the Chinese²².

Different people, based on their cultural background, perceive the same heritage site in different ways. Their experience is influenced by several factors. Some of them are related to the visitor / tourist (emotional reactions, reasons to visit, past experiences, previous knowledge and such), while others relate to the framework of the visit itself (for instance the tour guides leading the visit, conservation concerns and solutions)²³. The more the visitors consider a heritage site related to their own culture, the more they are interested in visiting it, in understanding it and they become more emotionally involved²⁴. Psychological distance is another factor that influences the perception and the experience of cultural heritage in many ways: perceived costs and willingness to visit, cognitive distance and familiarity, influences choices, emo-

⁶ EC 2013, 17.

⁷ Croitoru, Becuș 2015, 34, 59.

⁸ Croitoru, Becuș 2015, 116.

⁹ Croitoru, Becuș 2015, 117.

¹⁰ Croitoru, Becuș 2015, 108.

¹¹ Croitoru, Becuș 2015, 108.

¹² Croitoru, Becuș 2015, 110.

¹³ Croitoru, Becuș 2015, 121–122.

¹⁴ Croitoru, Becuș 2015, 126–128.

¹⁵ EC 2013, 21.

¹⁶ EC 2013, 36.

¹⁷ EC 2013, 22.

¹⁸ EC 2013, 36.

¹⁹ Duran *et alii* 2015.

²⁰ Duran *et alii* 2015, 360.

²¹ Datta *et alii* 2015.

²² Datta *et alii* 2015, 24–25.

²³ Poria *et alii* 2006, Massara – Severino 2013.

²⁴ Poria *et alii* 2006.

tional evaluation, relationships with stereotypes and others²⁵. Psychological distance is associated with four factors: time, space, culture and probability of visit. A higher psychological distance is related with a more abstract understanding of reality (especially for older visitors), and less attention to details²⁶.

Engagement with the heritage is an important aspect to be considered by heritage management. It has many dimensions, such as contextualization, attachment, emotional connection, commitment, satisfaction, motivation, previous knowledge etc.²⁷ It influences repurchase / revisit and loyalty. Cultural motivation, as well as emotional attachment to a heritage site influence engagement and fidelity²⁸. Tourists' emotional attitude also positively influences loyalty²⁹. Although visitors are initially attracted by the tangible aspects of the heritage, the immaterial aspects and cultural experience and engagement lead to loyalty (repeated visit). Intangible characteristics are related to the emotional impact of the visit, and have a significant contribution in the appreciation of culture and history. Worldwide, cultural elements seem to be more influential when compared to both the tangible and intangible aspects of heritage, but an appropriate mix of the three aspects, and also public's segmentation is useful in a successful management planning³⁰.

When it comes to a heritage site or visible remains of the past they can interact with, people tend to associate their significance to the present, to the current evolution in society. The value of a heritage site is also linked to the meaning(s) it holds within various groups of people and stakeholders. Sometimes different segments of the public have conflictual perceptions about a site. Therefore, the management of a heritage site should deal with these challenges and not compromise the site's significance to satisfy certain interests and opinions³¹.

The context of the visit might also be relevant. For instance, not all those sightseeing a region are actual visitors of a heritage monument. The factors positively influencing a visit are not only the site features, the meaning of the heritage discovery and the characteristics of the visit, but also perceptions about the site and the conditions of experience³².

The main drivers might be considered: personal tastes and preferences, previous knowledge about the heritage, the context of the visit, conditions of the tour, the cues associated with visitation. Fees are not so important. Amongst the characteristics of visitors, the following may have a positive influence on site-visitation: the level of education, a higher social status, a greater geographic distance to the heritage site, urban residency, interest in history and interest in specific heritage types³³.

The costs accepted by various segments of the public are associated with the way heritage is evaluated. A higher income and level of education segment of the public is willing to pay more for the conservation of heritage attributes³⁴. Older people and larger families are willing to pay less for heritage preservation.

People also tend to react differently regarding the status of a certain heritage site. For instance, the designation of a site as a world heritage site leads to an increase in prestige and attractiveness. It is therefore the equivalent of branding it and, consequently, the number of visitors increases – as well as the associated revenues. Nevertheless, part of the public would associate such a status with a more crowded and more expensive site. Managers, employees and residents are also influenced, their pride in their cultural heritage increasing. In addition, some managerial tasks are facilitated. Compliance with certain restrictions and monitoring systems for the management of world heritage sites, as well as for local communities could be considered restrictive, but they lead to better protection of the world heritage sites³⁵. The managers of world heritage sites also benefit of guidance in their managerial practice and of various resources associated with their status³⁶.

3. Stakeholders of the cultural heritage

Important stakeholders of cultural heritage are the residents / local communities. They built mental and emotional associations with the heritage, and link it with local identity. In some regions, they might be more active than in others in monitoring and supporting the situation of the local cultural heritage. It is noteworthy that a study of Duran *et alii*³⁷ shows that people who consider that the state of the heritage is better would contribute more towards its preservation and development, than

²⁵ Massara, Severino 2013, 113–116.

²⁶ Massara, Severino 2013.

²⁷ Bryce *et alii* 2015, 573–574.

²⁸ Bryce *et alii* 2015, 577.

²⁹ Datta *et alii* 2015.

³⁰ Datta *et alii* 2015, 28.

³¹ de la Torre 1997, 7.

³² Petr 2015, 252–253.

³³ Petr 2015, 254.

³⁴ Lourenco, Gomes *et alii* 2014.

³⁵ Poria *et alii* 2013, Wang *et alii* 2015.

³⁶ UNESCO 2013.

³⁷ Duran *et alii* 2015, 361.

those considering it in a poor state. Therefore, the state of conservation and the perceived value of the heritage influence in a contradictory way public support, meaning that those most in need do not necessarily get the most support.

The involvement of local communities depends on the status of cultural heritage, as well as its characteristics. Contemporary society and communities tend to reduce and sometimes even eliminate the differences between public or private heritage³⁸. Therefore, communities, tourists and heritage managers relate in a complex way to heritage sites. Within this framework, a participatory heritage construction could take place – as investigated by Frederick J. Conway³⁹ for the case of Sierra de San Francisco – a World Heritage Site in Mexico. A heritage site manager must also take into consideration that the local community/communities increasingly become the heritage owner/custodian⁴⁰. Therefore, involving local representatives reduces the likelihood of various kinds of conflicts.

Different local groups evaluate differently various components of the heritage. They would have different sets of priorities when supporting or promoting different components of the local heritage. In some cases, stressing the cultural heritage component of a marginalized group might cause disengagement of some present-day communities⁴¹.

Heritage might create social exclusion and dissonance. It could be a source of conflict among various local communities, also amongst residents and (various types of) visitors. In this context interpreting and ensuring a stimulating and positive experience for all those visiting and developing a connection with a certain heritage site should constitute a major aim for the management of the respective site. For instance, sustainable heritage tourism could be developed by finding similarities between various local communities/minorities and the mainstream population/dominant narratives⁴².

The European Union, through the 2005 Faro Convention has adopted a view on cultural heritage that takes into consideration the way communities perceive and relate to heritage, rather than the definitions and taxonomies developed by scientists and cultural elites⁴³. The EU also stimulates the interest in and visitation of heritage sites by set-

ting up several mechanisms, such as the European Heritage Days, the European Heritage Label, Europa Nostra Awards, as well as several financing schemes⁴⁴. Such developments indicate that communities are important stakeholders that should be considered and involved in heritage management.

Another aspect to be considered, at least in the case of the archaeological areas, is the increased interest in community archaeology⁴⁵. It refers to involving local communities in the archaeological research, with several positive outcomes for all those involved⁴⁶. Nevertheless, there are also some risks associated with such processes, *e.g.* the relationships between those involved might become unbalanced, the archaeological heritage might not benefit from the best expertise and choice in what both research and preservation are concerned, the interpretations might be biased etc.. Such risks are also to be considered when archaeological sites are investigated and managed exclusively by professionally trained people, with no explicit community involvement. An open approach to archaeology, argues Mark Lake, will increase expectations of community involvement and accelerate the development of means by which more reflexive and iterative relationships can be facilitated⁴⁷. Open archaeology also involves using crowdsourcing for a better understanding and investigation of the heritage, ensuring new types of *in situ* interpretation.

Scientists are relevant stakeholders of cultural heritage. Their interpretation of the heritage significantly influences public perception, as well as its valorisation and thus, the management of a site. In the case of archaeological sites, archaeologists are interested in the continuous excavation and research. Although excavation is relevant to the understanding of the site and the ongoing of the research, in some cases it puts a stress on providing for the proper conservation of the uncovered artefacts and structures. In addition, public presentation and interpretation of finds does not usually keep up with the pace of the discoveries⁴⁸.

Scientists are related to universities and research centres. These institutions are in many cases partners in complex projects with heritage organizations. Most of these are research projects. Nevertheless, they also have social and educational aims related to the dissemination of the results to

³⁸ Conway 2014.

³⁹ Conway 2014.

⁴⁰ Aas *et alii* 2005, 33.

⁴¹ Chhabra, Zhao 2015, 107.

⁴² Chhabra, Zhao 2015, 98.

⁴³ Croitoru, Becuț 2015, 101–102.

⁴⁴ EC 2014.

⁴⁵ Marshall 2002, Moser *et alii* 2002.

⁴⁶ Moser *et alii* 2002, 222–223.

⁴⁷ Lake 2012, 474.

⁴⁸ de la Torre 1997, 12.

a wider public, and taking into consideration the impact of a certain project on local communities. Luca Zan and Sara Bonini Baraldi argue for “the set of activities that takes place from the production or discovery of heritage (the equivalent of “raw material”) to its possible “uses” by visitors (the “final product”), including uses made by actors within the chain (as for instance researchers)”⁴⁹. All these organizations are therefore part of the heritage chain. Proper relationships between the members of the heritage chain are extremely important in order to ensure good operationalization and distribution of the gained knowledge throughout the chain, as well as towards the wider public.

Public administration/institutions represent another stakeholder interested in several aspects, some of them with a socio-cultural significance, others an economic one. Public administration could use heritage as a cultural, social and/or political resource. Different public institutions might be interested in a cohesion between the heritage’s significance, the image of the place, and the cultural values of the local community/communities. Various public institutions selected certain heritage sites in order to offer a definite image when developing (heritage) tourism⁵⁰. Sustainable local development backed by public administration plans is also responsible for the conservation policy. This is related not only to the intrinsic value of the heritage, but also to place narratives⁵¹.

The public administration or various public institutions also have the responsibility of taking the heritage conservation and promotion decisions, integrated with a wider regional development strategy. Many urban economic development pressures are related with conservation of heritage properties; sometimes these might be challenging cultural reasons⁵². Public management takes into account several aspects when designating the heritage status of an asset. Studies show that the older the heritage and the smaller the property, the greater the chances of its designation as a heritage site⁵³.

Special attention should be given to *in situ* presentations of archaeological remains, which are not part of an archaeological site/park⁵⁴. In these cases, the public-value of the remains should be considered and they could be harmonically integrated

in various development projects, associated either with private economic initiatives (such as shops or restaurants), or with public-space amenities (such as parks or subway stations).

Another challenging situation for public administration is the existence of several cultural and natural heritage assets in an area. Even if their management is different in terms of legal status, they should be connected in various ways in order to ensure a sustainable development of the region. Valentina Ferretti and Elena Comino⁵⁵ developed an integrated framework based on multi-criteria analysis to assess complex heritage systems in order to better support their planning. Several stakeholders were considered, especially experts and users of the heritage evaluated.

In many regions, various public institutions are also managers of the heritage. They should cooperate, integrated in a heritage chain⁵⁶, to better preserve and manage the overall heritage of the area. Therefore, there are complex relationships and interdependencies amongst all these institutions.

Local entrepreneurs and various investors in the area of heritage sites are also stakeholders. Their commercial success is tightly related with the visitation and the way the public evaluates and experiences the heritage. Relevant stakeholders for a heritage site are the cultural entrepreneurs, as well as tourism investors. Cultural heritage and tourism are increasingly more related, but tourism development is considered to generate a stress on heritage, various social problems, or difficulties associated with urban development etc. Nevertheless, heritage is an important aspect of sustainable local development especially associated with tourism⁵⁷.

Stakeholders’ consensus is necessary for better management and promotion of cultural heritage sites. Heritage itself has increased value and it could be sustainably managed only in connection with the local framework – taking into account local resources as well as local needs. Stakeholders must also understand the implications in the region of the management strategies related to a certain heritage site.

A heritage/archaeological site might have multifaceted significance: historical, political, aesthetic, economic, social, educational and such. Not all stakeholders might agree on these aspects or might be sensitive only to some of them. Sometimes, valorising and planning an archaeological site might generate conflicts because the interests of

⁴⁹ Zan, Bonini Baraldi 2013, 212.

⁵⁰ Chhabra – Zhao 2015, 106.

⁵¹ While – Short 2011.

⁵² Yung *et alii* 2016, 313.

⁵³ Yung *et alii* 2016, 316.

⁵⁴ Fouseki, Sandes 2009.

⁵⁵ Ferretti, Comino 2015.

⁵⁶ Zan, Bonini Baraldi 2013.

⁵⁷ Aas *et alii* 2005, 32–34; Ursache 2015, 135.

stakeholders are not identical and sometimes are not even converging. For instance, local communities have some expectations and interests, different from those of the scientists, of the public administration or of the entrepreneurs. The management of an archaeological site has to keep a balance between these aspects/interests. If some facets are less considered under the influence of certain stakeholders, other aspects and values – significant for the site itself as well as for other stakeholders – might be compromised⁵⁸. One of the problems that have to be considered is that in many cases the dialogue between the representatives of an archaeological site and various stakeholders is not effective and meaningful⁵⁹.

4. Conservation and management options for archaeological sites

Heritage sites are complex organizations, serving in various ways many categories of stakeholders as well as the public and thus facing many challenges. Amongst the most common ones is maintaining a balance between public needs and site conservation. Rising the public awareness towards cultural and scientific values is another. Even finding common ground between various specialists involved in site interpretation is challenging. For instance, in the case of archaeological sites, archaeologists and historians are those competent in building explanatory theories, being aware of the scientific significance of the site. Protecting the site and the artefacts is one thing, while interpreting and presenting them to the public – making them accessible – is another responsibility. The experts in charge of them may have different views on various aspects related to heritage management according to their own specific expertise and view of the priorities related to heritage understanding and valorization. In this context, Martha de la Torre argues that

“the role of the site manager is to ensure the implementation of the plan as developed by the larger group, including protection of the values identified by the stakeholders. The site manager assumes the responsibility of operational decisions that follow the policies set out for the site. For certain aspects of operations, the site manager calls on other individuals with specialized skills. A site manager cannot work independently, and a major part of the day-to-day implementation work is to maintain coordination with national and local authorities,

as well as with other groups who have access to and use of the site”⁶⁰.

The national/ regional/ local framework could facilitate the management of a heritage/ archaeological site, considering various aspects – financing, preservation, protection or various forms of support. The system for the protection of the built cultural heritage is not very efficient in the case of Romania, as the report of a Presidential Commission in 2009 documented⁶¹. One of the causes of this situation is, according to the mentioned report, the narrow significance of cultural heritage as monument/ sites, not tightly connected to its historical, cultural and social environment in association with its limited legal protection. Investigating the state of built heritage of historical monuments, the report concentrates less on managerial issues, when compared to structural and human-related ones. The main problems related to the destruction of heritage are abandonment, arson or unchecked fire, unclear legal status, lack of education of the local communities and administration, changes in the local communities' structures, etc.⁶² Even in the case of restoration/ usage, monuments could be victim of inadequate restoration/ usage, causing loss of authenticity or other types of problems⁶³. Many of these problems are related to the lack of education of the monument administrators, leading to bad management. Sometimes it is connected with a limited understanding of the monument needs and a too broad acceptance of the tastes and desires of the wider public. Such problems may be widespread in Romania, as the above-mentioned report presents, but they represent risks connected to all cultural heritage sites. The management of such sites faces challenges of various sorts; many of them are connected to an improved presentation to the public, and increased accessibility, not only in a practical sense, but also in a cultural or spiritual one.

Management strategies related to the valorisation of archaeological sites and the accessibility options depend on a wide range of factors. Some factors are related to the environment: the administrative framework, the socio-political and urban situation, the needs of stakeholders and such⁶⁴. Even fashions in conservation and presentation

⁵⁸ de la Torre 1997, 8–9.

⁵⁹ Gould – Burtenshaw 2014, p. 8

⁶⁰ de la Torre 1997, 13.

⁶¹ Mohanu, Sturdza 2009.

⁶² Mohanu, Sturdza 2009, 8–11.

⁶³ Mohanu, Sturdza 2009, 32–40.

⁶⁴ Fouseki, Sandes 2009, 37.

in a specific society (trends in the contemporary society) constitute a relevant aspect, influencing managerial decisions, the way heritage is valorized and communicated, as well as public interest and preferences⁶⁵. Other factors are related with the characteristics of the site.

Each type of site raises different issues to its managers. Worldwide renowned, fully preserved monuments are quite different from the “not-so-spectacular-for-the-wider-public” sites despite their significant scientific and cultural value (such as many of the archaeological sites). Some of the sites – such as cultural landscapes or maritime cultural heritage – integrate built, immaterial and natural heritage. They need protection in many forms to prevent not only deterioration, but also preservation of traditions (for instance fishing traditional techniques in the case of maritime cultural heritage). In such cases, public intervention, such as the involvement of local authorities, is also needed to better support managerial decisions. For instance, the public might donate money for local assets. Duran *et alii*⁶⁶ proposed discrete choice experiments in the case of maritime cultural heritage to evaluate the practical implications and the value associated with cultural heritage – both the economic and the social values. Their study indicates that there is a direct relationship between the provision of cultural goods and social wellbeing. People are willing to pay for the preservation of cultural heritage, but the figures vary in terms of both amount and destination / elements of heritage considered⁶⁷.

Dissonant heritage sites pose specific challenges⁶⁸. The management of such sites should promote social and cultural inclusion in order to increase awareness and visitation, leading to a sustainable development. Strengthening relationships, offering common meeting grounds through interpretation makes a site representative for wider categories of public. Heritage management should mediate dialogue between various stakeholders⁶⁹. This process is not an easy one, either from a social / political perspective, or when considering also authenticity and interpretation issues tightly related to the considered heritage.

One of the aims of a management plan for archaeological sites is to involve all the stakeholders influenced by the strategy adopted in order to

ensure sustainability. The key to a good management plan is to identify the most relevant stakeholders and their needs. These groups have to be also involved in the decision-making process and planning for a heritage site⁷⁰. Bringing together relevant stakeholders would be the first step in developing a management plan. Nevertheless, it is difficult to assess which of the stakeholders are representing the local community/communities, while the cooperation with the stakeholders could determine a series of problems and challenges⁷¹.

The next step is the documentation on site's history and significance, the assessment of its relevance and multifaceted value, the management assessment and the policy definition, followed by a strategy choice⁷². The management policy is vital for a suitable management of the site; it has to take into account many aspects and provide guidance for their implementation: set the statement of significance, be acceptable to the stakeholders, be economically adequate, and provide a framework for sustainable development.

Management and heritage sites, including archaeological sites, have to face many threats related to site conservation. Those more appealing to the public are facing most of the problems due to the increased human pressure and various types of expectations during the visit to such places. The range of factors negatively affecting archaeological sites is wide: the development of the surrounding communities and associated urban development, natural disasters, various conflicts including political and religious issues, lack of resources for preservation, increased visitation, amplified use of heritage sites for various events, inappropriate restoration, bad management etc.⁷³

It is vital to consider the way heritage is preserved and how interventions on the uncovered archaeological remains are conducted. Four main approaches could be considered: stabilization, anastylosis⁷⁴, restoration and reconstruction⁷⁵. A new approach is called “reversible reconstruction”, ensuring the protection of the remains⁷⁶. When developing the most appropriate approach, several factors should be considered, some of

⁶⁵ Price 2000, Jameson 2000.

⁶⁶ Duran *et alii* 2015.

⁶⁷ Duran *et alii* 2015, 364.

⁶⁸ Chhabra, Zhao 2015, 98.

⁶⁹ Chhabra, Zhao 2015, 107.

⁷⁰ de la Torre 1997, 17–18.

⁷¹ Aas *et alii* 2005, 30–31.

⁷² de la Torre 1997, 18–25.

⁷³ de la Torre 1997, 6–7.

⁷⁴ de la Torre 1997, 43–46; Thuswaldner *et alii* 2009, Vacharopoulou 2004.

⁷⁵ Çetin *et alii* 2012; de la Torre 1997, 41–50; Alberts, Hazen 2010, 62–63.

⁷⁶ de la Torre 1997, 53.

them related to the heritage and the costs of its management, some others related to the public. The general principles recommended are the following⁷⁷:

“1. Any intervention must be consistent with the significance of the place and its management policy. Intervention for the sake of appearing “to do something” can be very dangerous and can, in fact, destroy one or all of the values of the site. This situation is perhaps especially likely when conjecture is used as the basis for restoration or reconstruction, or when restoration processes alter or destroy the historical or archaeological value of the site.

2. Physical interventions are often experimental, with disastrous long-term consequences, especially if the solution demands overly elaborate maintenance and monitoring practices that require skills or tools that are not available locally or that cannot be guaranteed over the long term.

3. Physical conservation solutions need to be approached with care and, indeed, with suspicion in most cases. The rule of thumb is that the best solution is the least possible intervention.”

The management of archaeological sites is influenced by contemporary ideas concerning the role of heritage sites and the way they should be preserved and administrated, as well as the contexts in which the public places them⁷⁸. Value assessment, significance evaluation and interpretation are key aspects to be considered in deciding the type of intervention on archaeological monuments.

Interventions should consider many aspects in order to protect an archaeological site and to preserve the chances for further research and valorisation. The main criteria considered for reconstructions are accuracy of the process, avoidance of physical damage, compatibility of materials and techniques, a higher degree of visibility of interventions, allowance for future treatments, and reversibility⁷⁹. Reconstructions and any other forms of approach should preserve the characteristics of an archaeological site.

Authenticity and integrity are key aspects in managing heritage and archaeological sites⁸⁰. They imply to maintain a site to its original condition as much as possible. As a principle, this approach is simple to understand, but implementing it becomes extremely challenging considering both

the needs of the site and its management, and those of visitors.

To better preserve and manage a heritage site, visitor studies are valuable. These studies could lead to the appropriate decisions regarding the infrastructure, facilities and services on the one hand and heritage interpretation decisions on the other hand. In the case of the archaeological sites presenting many peculiar features, and where the tangible/ intangible elements are sometimes less spectacular or accessible to the public, understanding the visitors is even more necessary. For instance, a study of the visitors at the Hadrian's Roman Wall in the UK revealed that visitors consider that ongoing archaeological excavations are useful, that new finds should be integrated in the exhibition at the site and not removed to be displayed elsewhere⁸¹. Visitors also find it useful to increase the scale of reconstruction (especially for older visitors) and interpretation. The authors of the survey observed the satisfaction derived by visitors when being able to experience (or thinking they did) an artefact or site as it would have been in its original historical context⁸². It is noteworthy mentioning that visitors tend not to appreciate a children's play area if it diminishes the museum experience⁸³. Entrance price is also negatively evaluated, especially in correlation with the existence of substitute-sites in the neighbourhood⁸⁴. This study shows that visitors to a specific archaeological site appreciate the ongoing research and its continuous presentation, and are not so eager to see the archaeological site transformed into an entertainment area. It is possible that visitors to other archaeological sites to have different attitudes towards the management strategies associated to them.

Presentation and interpretation of archaeological heritage depends both on the visitors and the stakeholders, as well as on the heritage itself, as physical evidence uncovered and its cultural significance. An interdisciplinary team should have in mind several elements when interpreting a site, setting the message and the story to be told, and designing the way it is presented to the public. Several key elements to be considered are the size and characteristics of the site and of the remains, the significance and attractiveness for the public, the value of the remains as well as that of the site itself.

⁷⁷ de la Torre 1997, 24–25.

⁷⁸ Vacharopoulou 2004, 84.

⁷⁹ Çetin *et alii* 2012, 586.

⁸⁰ Alberts, Hazen 2010, 59–62.

⁸¹ Willis 2009, 494.

⁸² Willis 2009, 496.

⁸³ Willis 2009, 494–496.

⁸⁴ Willis 2009, 497.

Since the presentation of the archaeological heritage to the public means interpretation of (partial and unclear) information, no objective presentation can be designed. Moreover, archaeological sites are complex and reflect many histories. They tell many stories and are understood in many ways. Therefore, several stories could be told, with the condition not to confuse and overwhelm visitors⁸⁵. The setting of the presentation could be the site itself or a nearby location (a visitor centre, for instance). Many forms of presentation exist, some of them quite spectacular and interactive. Nevertheless, the focus should remain on the archaeological site itself, which should not be shadowed but rather put in light. A visitor centre, for instance, should stimulate the interest in the archaeological site; make it more interesting and accessible⁸⁶.

Preserving and valorising built heritage has been highly influenced by the philosophy of sustainable development, by the changes in the expectations both of the public and the specialists. Heritage sites have to be not only authentic, but also politically correct, energy efficient, environmentally friendly, economically viable etc.⁸⁷ Nevertheless, this new framework generates challenging problems for heritage site management: the way to preserve the integrity and authenticity of the site, to accurately interpret its cultural value, to make it suitable for modern (re)use and expectations, functionalism and such. In the case of industrial heritage sites, Mirjana Roter Blagojevic and Anica Tufegdžic⁸⁸ identified four dimensions and six aspects to be considered. The dimensions are artistic, historic, social and scientific. The aspects are form and design, materials and substance, use and function, traditions and techniques, location and settings, spirit and feeling. We recommend that the management of heritage sites should also bear in mind the economic and technological dimensions.

New and emerging technologies are not only facilitating these processes and make heritage sites more accessible, but they also are becoming compulsory from a preservation perspective. For instance, archaeologists use new technologies for the non-destructive mapping of sites and their conservation, for (virtual) reconstructions useful both to scientific purposes and a better presentation of the heritage to the public⁸⁹. These results

could be used for exhibitions, shared online with all those interested, valorized through various public educational programs. They could make heritage accessible in a non-invasive way both to visitors at the archaeological site, and to all those interested via the internet. Using new technologies could be cost effective and make the heritage sites offer of more appealing. The management of archaeological sites is therefore more effective in a scientific context, as well as social and economic ones⁹⁰. New technologies and complex mapping could also help heritage sites integrated better in larger databases and management systems designed at regional or national level⁹¹.

Using heritage sites for the larger public's benefit involves various facilities and maintenance systems. Electricity, acoustics and other amenities have to be provided without risks for the site and with minimal costs. They would also facilitate the use of the (archaeological) sites for various cultural purposes, such as theater or concert venues. All these amenities and facilities have to be visitor-friendly, as well as sustainable⁹².

Heritage sites would be more appealing for many visitors if they incorporated new technologies in order to make the experience interactive and more complex. Augmented reality is such an approach. It could be used both onsite, as well as online to stimulate the intention to visit the site. Augmented reality helps visitors to better understand the heritage and make the visit more appealing. The more useful and easy-to-use these technologies are considered, the more people would be interested to visit the site. New technologies could provide both a cognitive, as well as an emotional access to heritage, generating critical-thinking and learning; therefore, providing a participatory public space for learning and enjoyment⁹³. Nevertheless, especially for those not very familiar with these technologies, facilitating conditions should be planned⁹⁴.

The presentation should also include services and various types of cultural products that would attract, explain and deepen the understanding of the archaeological heritage. Not only tangible and intangible elements of a heritage site should be included in management planning, but also

⁸⁵ de la Torre 1997, 52–53.

⁸⁶ de la Torre 1997, 54–59.

⁸⁷ Roter Blagojevic, Tufegdžic 2015.

⁸⁸ Roter Blagojevic, Tufegdžic 2015.

⁸⁹ Bruno *et alii* 2010, Caggiani *et alii* 2012, Campanaro *et alii* 2015, Stryliadis *et alii* 2009, Thuswaldner *et alii* 2009,

Torres *et alii* 2014.

⁹⁰ Caggiani *et alii* 2012.

⁹¹ Micle 2014.

⁹² Bo *et alii* 2015.

⁹³ Papathanassiou-Zuhrt 2015.

⁹⁴ Chung *et alii* 2015, 595–596.

cultural components should be integrated in an appealing mix. These include man-made and natural aspects, various events and cultural services provided at the heritage site in order to have a stimulated setting and to inspire various experiences for the visitors. Cultural aspects have to be in harmony with the heritage itself. These could help visitors immerse in history and tradition, but also contribute to the protection of the cultural resources related to the heritage⁹⁵.

Educational and other public programs add value not only from the perspective of the perception of the offer of the archaeological site, but they also increase the understanding of the site. These programs should be developed considering a marketing perspective, thus meeting the needs, desires and characteristics of the public considered⁹⁶. The variety of public programs developed at archaeological sites is wide: lectures, workshops, shows, treasure hunting, storytelling, re-enactment etc. Some of them would be limited to a few participants with specific characteristics (for instance children of certain age or persons with specific disabilities) or to a wide public. Re-enactment is such a program. Developing re-enactment programs in archaeological sites involves many aspects⁹⁷. Some people might consider it a show, but it should be planned and implemented as a communication frame/ opportunity between the archaeological site (archaeologists, historians, and other stakeholders) and the public/visitors of the site⁹⁸. All public programs should not be only learning opportunities, but also means of interaction between the public, the past and its present-day stakeholders. Another aspect to be considered when developing public programs associated to an archaeological site is to promote preservation ethics, respect for the past and the value of archaeology and history⁹⁹.

The management of a heritage site must also consider the economic value related to its valuation. Few studies address models assessing this aspect, and many of them are critical to the value and economic appropriateness of the offer associated with heritage sites¹⁰⁰. Increased economic outcomes are associated with higher numbers of more satisfied, even more loyal visitors. Therefore knowing one's visitors is necessary. Their characteristics and motivations, the way they relate to the site

and evaluate the offer are the main aspects to be considered. Bryce *et alii*¹⁰¹ recommend the following approach in the case of visitors motivated by heritage-related grounds: stress existential authenticity not only object-based authenticity, facilitate self-connection between visitors and heritage site in order to enhance engagement and loyalty.

The correlation between archaeology and economic development is multifaceted¹⁰². Sometimes they are placed in a conflictual setting, in which archaeology is an impediment to local economic development, sometimes archaeology becomes a pillar of sustainable development. In several cases, the economic valorization of the archaeological finds destroys the remains, at other times public display gives new life to the neglected ruins. In this context, the management of the archaeological sites should better understand and involve various relevant stakeholders, as well as the economic value of a certain heritage site. Archaeology is funds consuming and mastering economics is imperative for archaeologists¹⁰³. In fact, archaeologists successful at attracting economic interest in a site are also able to improve their own scientific expertise. In most cases, the economic relevance of archaeology is related to heritage tourism, but some other aspects might be considered, among them, those related more to local stakeholders.

Marketing heritage sites within a certain region constitute a good drive for visitation, tourist deception, on the other hand, should be avoided. Promoting the heritage should take into consideration that the intention to visit is more often based on perceptions rather than on facts related to the heritage site¹⁰⁴.

Physical stress on archaeological sites is an issue relevant both from conservation reasons, as well as from visitors' perspective. Too much visitation may put at risk some of the more fragile structures, for instance. An archaeological site has a maximum carrying capacity that should be considered; otherwise, the risks related to its conservation become significant¹⁰⁵.

Crowds can make a visit annoying, and limit the experiences related to it. The first aspect that visitors have to deal with is the entrance cues. They have a significant negative impact on visitation, therefore attendance management is an important

⁹⁵ Datta *et alii* 2015, 28.

⁹⁶ Zbucha 2014, 85–106.

⁹⁷ Zbucha 2015, 490–492.

⁹⁸ Kobialka 2014, 324–330.

⁹⁹ Lerner, Hoffman 2000, 232.

¹⁰⁰ Choi 2010, 214–215.

¹⁰¹ Bryce *et alii* 2015, 578.

¹⁰² Gould, Burtenshaw 2014.

¹⁰³ Gould, Burtenshaw 2014, 7.

¹⁰⁴ Petr 2015, 255, 257.

¹⁰⁵ de la Torre 1997, 11.

part of the management on a popular heritage site¹⁰⁶.

Another aspect influencing heritage related experiences is the environment provided¹⁰⁷. The evaluation of the visit takes into account the ambience, the design and the layout of the space. These elements also influence the recommendation of the site to other visitors. The most influential elements are the interior design and signage¹⁰⁸. Some social elements (interaction with employees, other visitors etc.) play a lesser role in these processes, but they are influencing the return of the visitors.

The managers of the archaeological sites should also consider various natural and anthropic risks¹⁰⁹. Archaeological sites are frequently affected by local development plans, such as land management activities, agricultural management, real estate development, or infrastructure works. Therefore, heritage site management should closely cooperate with various local stakeholders to ensure the preservation and integrity of the site, as well as the sustainable local development.

5. Concluding remarks

The present survey was designed as a prolegomenon to the wide interest in site management and valorisation within the scientific community in Europe and elsewhere. These theoretical studies are only a small part of this type of activity, which often assumes a more pragmatic nature, oriented towards particular characteristics of each site. Romanian interest in site management is rather insignificant, in many cases non-existent and therefore the potential for development is much greater. At the same time expansion of contract archaeology excavations and the exposure of already exposed sites, together with the exploding level of anthropic intervention makes the responsibility of site management even a greater and more difficult task.

BIBLIOGRAPHY

- Aas *et alii* 2005
C. Aas, A. Ladkin, J. Fletcher, Stakeholder collaboration and heritage management. *Annals of Tourism Research* 32(1) (2005), 28–38.
- Alberts, Hazen 2010
H.C. Alberts, H.D. Hazen, Maintaining authenticity

and integrity at cultural world heritage sites. *Geographical Review* 100(1) (2010), 57–74.

Bo *et alii* 2015

E. Bo, M. Bergoglio, A. Astolfi, A. Pellegrino, Between the archaeological site and the contemporary stage: an example of acoustic and lighting retrofit with multifunctional purpose in the ancient theatre of Syracuse. *Energy Procedia* 78 (2015), 913–918.

Bonn *et alii* 2007

M.A. Bonn, S.M. Joseph-Mathews, M. Dai, S. Hayes, J. Cave, Heritage/ Cultural Attraction Atmospherics: Creating the Right Environment for the Heritage/ Cultural Visitor. *Journal of Travel Research* 45 (2007), 345–354.

Bruno *et alii* 2010

F. Bruno, S. Bruno, G. De Sensi, M.L. Luchi, S. Mancuso, M. Muzzupappa, From 3D reconstruction to virtual reality: A complete methodology for digital archaeological exhibition. *Journal of Cultural Heritage* 11, 42–49.

Bryce *et alii* 2015

D. Bryce, R. Curran, K. O’Gorman, B. Taheri, Visitors’ engagement and authenticity: Japanese heritage, *Tourism Management* 45 (2015), 571–581.

Caggiani *et alii* 2012

M.C. Caggiani, M. Crimnale, D. Gallo, M. Noviello, F. Salvemini, Online non-destructive archaeology, the archaeological ark of Egnazia (Southern Italy) study case, *Journal of Archaeological Science* 39 (2012), 67–75.

Campanaro *et alii* 2015

D.M. Campanaro, G. Landeschi, N. Dell’Unto, A.-M. Leander Touati, 3D GIS for cultural heritage restoration: A ‘white box’ workflow, *Journal of Cultural Heritage*, 2015, <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1296207415001582>

Çetin *et alii* 2012

F.Y. Çetin, B. İpekoğlu, D. Laroche, Reconstruction of Archaeological Sites: Principles Practice and Evaluation, *International Journal of Architectural Heritage* 6(5), (2012), 579–603.

Chhabra, Zhao 2015

D. Chhabra, S. Zhao, Present-centered dialogue with heritage representations. *Annals of Tourism Research* 55 (2015), 94–109.

Choi *et alii* 2010

A.S. Choi, B.W. Ritschi, F. Papandrea, J. Bennett, Economic valuation of cultural heritage sites: A choice modeling approach. *Tourism Management* 31 (2010), 213–220.

Chung *et alii* 2015

N. Chung, H. Han, Y. Joun, Tourists’ intention to visit a destination: The role of augmented reality (AR) application for a heritage site. *Computers in Human Behavior* 50 (2015), 588–599.

¹⁰⁶ Petr 2015, 255.

¹⁰⁷ Bonn *et alii* 2007.

¹⁰⁸ Bonn *et alii* 2007, 352.

¹⁰⁹ Micle 2014, 270–271.

- Conway 2014
F.J. Conway, Local and public heritage at a World Heritage site. *Annals of Tourism Research* 44 (2014), 143–155.
- Croitoru, Becuț 2015
C. Croitoru, A. Becuț (eds.), *Barometrul de consum cultural 2014. Cultura între global și local*, Pro Universitaria, Bucharest (2015).
- Datta et alii 2015
P. Datta, G. Bigham, Z. Zou, G. Hill, A global study of heritage site ecology, proclivity & loyalty. *Journal of Hospitality and Tourism Management* 25 (2015), 19–29.
- de la Torre 1997
M. de la Torre (ed.), *The Conservation of Archaeological sites in the Mediterranean Region: an international conference organized by the Getty Conservation Institute and the Paul Getty Museum, 6–12 May 1995*, Los Angeles, 1997.
- Duran et alii 2015
R. Duran, B.A. Farizo, M.X. Vasquez, Conservation of maritime cultural heritage: a discrete choice experiment in a European Atlantic Region. *Marine Policy* 51 (2015), 356–365.
- EC 2013
European Commision, *Special Eurobarometer 399. Cultural access and participation. Report*, Bruxelles (2013).
- EC 2014
European Commision, *Mapping of Cultural Heritage actions in European Union policies, programmes and activities*, Bruxelles (2014).
- Ferretti, Comino 2015
V. Ferretti, E. Comino, An integrated framework to assess complex cultural and natural heritage systems with Multi-Attribute Value Theory, *Journal of Cultural Heritage* 16 (2015), 688–698.
- Fouseki, Sandes 2009
K. Fouseki, C. Sandes, Private Preservation versus Public Presentation: The Conservation for Display of *In Situ* Fragmentary Archaeological Remains in London and Athens. *Papers from the Institute of Archaeology* 19 (2009), 37–54.
- Gould, Burtenshaw 2014
P.G. Gould, P. Burtenshaw. Archaeology and economic development. *Public Archaeology* 13(1–3) (2014), 3–9.
- Jameson 2000
J.H. Jameson, Public interpretation, education and outreach: the growing predominance in the American archaeology. In: Francis P. McManamon and Alf Hatton (eds.), *Cultural Resource Management in Contemporary Society. Perspectives on Managing and Preserving the Past*, London: Routledge (2000), 288–299.
- Kobialka 2014
D. Kobialka, Archaeology and communication with the public: archaeological open-air museums and historical re-enactment in action. *European Journal of Post – Classical Archaeologies* 4 (2014), 315–332.
- Lake 2012
M. Lake, Open Archaeology. *World Archaeology* 44(4) (2012), 471–478.
- Lerner, Hoffman 2000
S. Lerner, T. Hoffman, Bringing archaeology to the public: Programmes in the Southwestern United States. In: Francis P. McManamon and Alf Hatton (eds.), *Cultural Resource Management in Contemporary Society. Perspectives on Managing and Preserving the Past*, London: Routledge (2000), 231–246.
- Lourenco-Gomes et alii 2014
L. Lourenco-Gomes, L.M. Costa Pinto, J.F. Rebelo, Visitors' preferences for preserving the attributes of a world heritage site. *Journal of Cultural Heritage* 15 (2014), 64–67.
- Marshall 2002
Y. Marshall, What is community archaeology?. *World Archaeology* 34(2) (2002), 211–219.
- Massara, Severino 2013
F. Massara, F. Severino, Psychological distance in the heritage experience. *Annals of Tourism Research* 42, 2013, 108–129.
- Micle 2014
D. Micle, Archaeological heritage between natural hazard and anthropic destruction: the negative impact of social non-involvement in the protection of archaeological sites. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 163 (2014), 269–278.
- Mohanu, Sturdza 2009
D. Mohan, Ș. Sturdza (coord.), *Raportul Comisiei Prezidențiale pentru Patrimoniul Construit, Situri Istorice și Naturale*, Administrația Prezidențială, Bucharest (2009).
- Moser et alii 2002
S. Moser, D. Glasier, J.E. Philips, L. Nasser el Nemr, M.S. Mousa, R.N. Aiesh, S. Richardson, A. Conner, M. Seymour, Transforming archaeology through practice: strategies for collaborative archaeology and the Community Archaeology Project at Quseit, Egypt. *World Archaeology* 34(2) (2002), 220–248.
- Papathanassiou-Zuhrt 2015
D. Papathanassiou-Zuhrt, Cognitive Load Management of Cultural Heritage Information: An Application Multi-Mix for Recreational Learners. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 188 (2015), 57–73.
- Petr 2015
Ch. Petr, How heritage site tourists may become monument visitors, *Tourism Management* 51 (2015), 247–252.

- Poria *et alii* 2006
Y. Poria, A. Reichel, A. Biran, Heritage site management. Motivations and expectations. *Annals of tourism research* 33(1) (2006), 162–179.
- Poria *et alii* 2013
Y. Poria, A. Reichel, R. Cohen, Tourists perceptions of World Heritage Site and its designation. *Tourism Management* 35 (2013), 272–274.
- Price 2000
C.A. Price, Following fashion: the ethics of archaeological conservation. In: Francis P. McManamon and Alf Hatton (eds.), *Cultural Resource Management in Contemporary Society. Perspectives on Managing and Preserving the Past*, London: Routledge (2000), 213–230.
- Roter Blagojevic, Tufegdzcic2015
M. Roter Blagojevic, A. Tufegdzcic, The new technology era requirements and sustainable approach to industrial heritage renewal. *Energy and Buildings* 7, (2015). <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S037877881530178X>.
- Styliadis *et alii* 2009
A.D. Styliadis, I.I. Akbaylar, D.A. Papadopoulou, N.D. Hasanagas, S.A. Roussa, L.A. Sexidis, Metadata-based heritage sites modeling with e-learning functionality. *Journal of Cultural Heritage* 10 (2009), 296–312.
- Thuswaldner *et alii* 2009
B. Thuswaldner, S. Flory, R. Kalasek, M. Hofer, Q.-X. Huang, H. Thur, Digital Anastylosis of the Octagon in Ephesos, *Journal on Computers and Cultural Heritage* 2(1), 2009, 1–27.
- Torres *et alii* 2014
J.A. Torres, D. Hernandez-Lopez, D. Gonaes-Aguilera, M.A. Hidalgo, A hybrid measurement approach for archaeological site modelling and monitoring: the case study of Mas D'Is, Penaguila. *Journal of Archaeological Science* 50 (2014), 475–483.
- UNESCO 2013
UNESCO, IICROM, ICOMOS, IUCN, *Managing Cultural World Heritage*, available online at whc.unesco.org/document/125839, 2013, accessed Oct. 17, 2015.
- Ursache 2015
M. Ursache, Tourism – significant driver shaping a destinations' heritage. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 188 (2015), 130–137.
- Vacharopoulou 2004
K. Vacharopoulou, Conservation and Management of Archaeological Monuments and Sites in Greece and Turkey: A Value-Based Approach to Anastylosis, *PLA Papers from the Institute of Archaeology* 16 (2004), 72–87.
- Wang *et alii* 2015
Z. Wang, Z. Yang, G. Wall, X. Xu, F. Han, X. Du, Q. Liu, Is it better for a tourist destination to be a World Heritage Site? Visitors' perspectives on the inscription of Kanas on the World Heritage List in China. *Journal for Nature Conservation* 23, 2015, 19–26.
- While, Short 2011
A. While, M. Short, Place narratives and heritage management: the modernist legacy in Manchester. *Area* 43(1) (2011), 4–13.
- Willis 2009
K.G. Willis, Assessing Visitor Preferences in the Management of Archaeological and Heritage Attractions: a Case Study of Hadrian's Roman Wall. *International Journal of Tourism Research* 11 (2009), 487–505.
- Yung *et alii* 2016
E.H.K. Yung, L.W.C. Lai, Ph.L.H. Yu, Public decision making for heritage conservation: a Hong Kong empirical study. *Habitat International* 53 (2016), 312–319.
- Zan, Bonini Baraldi 2013
L. Zan, S. Bonini Baraldi, The heritage chain management. General issues and a case study, China. *Journal of Cultural Heritage* 14 (2013), 211–218.
- Zbucea 2014
A. Zbucea, *Marketing muzeal pentru nonmarketeri*, Tritonic, Bucharest (2014).
- Zbucea 2015
A. Zbucea, Museums as theme parks – a possible marketing approach?. *Management Dynamics in the Knowledge Economy* 3(3) (2015), 483–507.

BIBLIOTHECA HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA BANATICA LA CEAS ANIVERSAR

Acum două decenii, la preluarea responsabilității directoriale a Muzeului Banatului, alături de protejarea patrimoniului mobil și imobil, de întinerirea personalului de specialitate și de revitalizarea cercetării științifice, am pus în centrul priorităților manageriale promovarea unei active politici editoriale. Această orientare mi-a fost insuflată de faptul că, după 1918, în 70 de ani, instituția noastră a publicat un număr din revista *Gemina* (1923), patru numere din *Analele Banatului* (trei în perioada 1929–1931 și unul în 1981) și cinci din *Tibiscus* (1971, 1972, 1974, 1976 și 1979), la care s-au adăugat și patru monografii și cataloage.

O primă preocupare în direcția reluării și revitalizării aparițiilor editoriale ale muzeului a fost sprijinul constat, material și moral, acordat pentru continuarea publicării anuale a revistei *Analele Banatului* seria *Arheologie-Istorie*, din care, începând cu 1993, prin strădaniiile unui colectiv coordonat de regretatul Florin Medeleț, s-au putut edita numerele 2–4. În paralel cu seria *Arheologie-Istorie* am capacitat reluarea publicării și a celorlalte serii ale *Analelor*, care nu mai apăruseră de mai bine de un deceniu: *Etnografie*, *Artă și Științele naturii* și, în 1997, publicarea unui nou anuar, al Muzeului Satului Bănățean, pe atunci secție a Muzeului Banatului, intitulat *Memoria Satului Românesc*.

Studiind potențialul științific al personalului de specialitate din instituție, precum și al altor muzee și unități de învățământ și cercetare din Banat și Transilvania, am ajuns la concluzia necesității unei publicații separate, care să pună în valoare atât contribuțiile importante legate de cercetările din domeniile istoriei, arheologiei, artei, etnologiei, științelor naturii, cât și reeditarea unor cărți importante pentru cunoașterea trecutului bănățean, dar care au fost tipărite în tiraje mici. Pe baza acestor considerente, a fost creată seria de publicații monografice a muzeului, intitulată sugestiv *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, pe care am structurat-o în două grupe tematice: seria *Monografii* și seria *Restituiri*.

Încă de la primele apariții, *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica* a fost bine primită de

lumea științifică care, numai în primii doi ani, ne-a propus pentru tipărire un număr de 15 cărți, adică de aproape patru ori mai multe decât numărul tuturor cărților și cataloagelor tipărite de Muzeul Banatului în perioada 1918–1995.

Privind retrospectiv, în cei 20 de ani de apariție, în seria *Monografii* au fost publicate 57 de volume din domeniile de cercetare fundamentală și aplicativă ale cercetătorilor și muzeografilor dar și ale cadrelor universitare care au studiat trecutul Banatului și Transilvaniei. Dintre volumele apărute, la paritate, câte 20, au abordat domeniile arheologiei și istoriei, 3 al științelor naturii, 2 ale artei și, câte unul din domeniile etnologiei, restaurării-conservării și geografiei istorice. Pe lângă acestea au fost publicate, în limbi de circulație internațională, și comunicările prezentate în cadrul a trei manifestări științifice organizate de Muzeul Banatului în anii 1995, 1997 și 2009, manifestări dedicate dezbaterii chestiunilor ridicate de stadiul cercetărilor neoliticului și eneoliticului din această parte a Europei. Între coperțile seriei și-au găsit locul cuvenit și două volume omagiale dedicate lui Gheorghe Lazarovici și Florin Medeleț, doi dintre cercetătorii care au avut o contribuție majoră la cercetarea istoriei străvechi a Banatului, cu ocazia împlinirii vârstei de 60 de ani. Din paleta editorială nu a lipsit nici patrimoniul muzeal care a fost promovat prin intermediul a patru cataloage de colecție, dintre care ultimul, scris de Branislav Andjelković și Nicoleta Demian, analizează și datează antichitățile egiptene aflate în colecțiile Muzeul Banatului. Până în prezent, din motive obiective, nu a putut fi încă publicat volumul al XXXVI-lea, intitulat *The Prehistory of Banat. The Neolithic*, rod al colaborării dintre specialiștii români și cei sârbi, volum aflat în faza de pregătire.

În seria *Restituiri* a fost reeditată *Monografia familiei Mocioni*, scrisă în perioada interbelică de preotul și omul de cultură dr. Teodor Botiș, reeditare care a suscitat un interes atât de mare din partea iubitorilor de istorie, încât tirajul s-a epuizat în numai câteva luni de la apariție. Justețea deciziei de a le oferi această lucrare a fost confirmată, peste

ani, în 2016, de hotărârea Academiei Române, Filiala Timișoara, de a retipări Monografia familiei Mocioni, ca un omagiu adus lui Andrei Mocioni, unul dintre membrii fondatori ai Academiei, cu ocazia aniversării a 160 de ani de la fondarea acestui înalt for de consacrare.

Statistic, cele mai multe volume (30 la număr) au apărut între 1996–2001, fiind urmată de perioada directoratului domnului Dan Leopold Ciobotaru (2006–2014) cu 17 volume, perioada interimatului doamnei Tatiana Bădescu (2004–2006) cu 4 volume, directoratul domnului Octavian Dogariu (2001–2004) cu 3 volume (unul în seria Restituiri) și a domnului Claudiu Ilaș (2014–prezent) cu 3 volume.

Nu este cred de prisos dacă menționez că, dintre cele 57 de lucrări publicate până în prezent în seria Monografii, șase dintre ele, reprezentând peste 10% din totalul aparițiilor, au fost laureate cu unul dintre Premiile Academiei Române, ceea ce arată, în mod indubitabil, standardele înalte de selecție ale manuscriselor în vederea publicării. Amintim, în ordinea acordării lor, premiile obținute de lucrarea autorului acestor rânduri (Premiul A. D. Xenopol, în 1998), ale lui Radu Ardevan (Premiul Vasile Pârvan, în 2000), Coriolan Horațiu Opreanu (Premiul Vasile Pârvan, în 2000), Raularian Rusu (Premiul Simion Mehedinți, în 2009), Miodrag Ciurușchin (Premiul Dimitrie Onciul, în 2012) și Adina Boroneanț (Premiul George Barițiu, în 2014). Din acest punct de vedere, Muzeul Banatului se situează în elita editurilor de carte de specialitate din România, în acest moment ocupând un loc meritoriu, după Editura Academiei Române.

Toate aceste realizări ne îndeamnă să continuăm linia politicii editoriale prin promovarea producțiilor istoriografice autentice, a lucrărilor care își propun punerea în valoare a patrimoniului cultural din Banat și Transilvania, indiferent de vârsta autorilor. Vom publica cu prioritate acele lucrări din domeniile istoriei artei, etnologiei precum și al restaurării și conservării patrimoniului, domenii de cercetare care sunt deficitare în acest moment în peisajul științific din Banat.

În încheierea acestor rânduri țin să mulțumesc tuturor autorilor care, prin scrierile lor, au contribuit la perenitatea acestui proiect editorial, colegilor din Muzeul Banatului care, în 1996, m-au încurajat și mi-au dat credința că *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica* poate avea un viitor, precum și directorilor acestei instituții de după 2001 care m-au susținut financiar și moral în derularea acestui proiect editorial.

Un gând de aducere aminte se îndreaptă spre autorii trecuți la cele veșnice. Ne plecăm cu pioșenie în memoria lor, a regretaților Mircea Barbu, Elena Borugă, Oltea Dudău, Lidia Maria Gaga, Marian Gumă, George Pascu Hurezan, Doina Florica Ignat, Dan Isac, Florin Medeț și Nicolae Săcară. Dumnezeu să-i odihnească!

Acum, la ceas aniversar, urez seriei *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica* la multe apariții.

Vivat, crescat, floreat!

Prof. univ. dr. Florin Drașovean
Fondator și editor coordonator

Timișoara, 2016, în ziua
Sfântului Slăvitul Prooroc Ilie Tesviteanul

A. Seria Monografii.

- I. Florin Drașovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*.
- II. Florin Drașovean (Ed), *The Vinča culture: its role and cultural connections*.
- III. Georgeta El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor 6 î. Ch – 1 d. Ch*.
- IV. Vasile Rămneanțu, *Emanuil Ungureanu*.
- V. Marian Gumă, *Epoca bronzului în Banat*.
- VI. Rodica Vărtaciu, *Centre de pictură românească în Banat, sec. XIX*.
- VII/1. Florin Medeleț, Nicoleta Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică*.
- VIII. Ioan Hașegan, *Filipo Scolari, un condotier italian pe meleaguri dunărene*.
- IX. Lajos Kakucs, *Contribuții la istoria agriculturii în Banat (sec. XVIII–XIX)*.
- X. Radu Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*.
- XI. Vasile Dudaș, *Aurel Cosma*.
- XIII. Gheorghe Lazarovici, Florin Drașovean, Zoia Maxim, *Parța*, vol. I.1,2.
- XIV. Florin Drașovean (Ed), *The Late Neolithic of the middle Danube Region*.
- XV. Lidia Maria Gaga, *Norme sociale și atitudini individuale în obiceiurile de familie din Banat*.
- XVI. Doina Florica Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*.
- XVII. Coriolan Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum*.
- XVIII. Miodrag Milin, *Rezistența anticomunistă în Munții Banatului*.
- XIX. Dumitru Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*.
- XX. Ioan Munteanu, *Sever Bocu*.
- XXI. Andrei Kiss, *Avifauna din zonele umede ale Banatului*.
- XXII. Elena Borugă, *Traian Vuia*.
- XXIII. Florin Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile din metal*.
- XXIV. *** *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior. Județul Arad*.
- XXV. Andrei Kiss, *Dionisie Linția*.
- XXVI. Horia Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: Cultura Coțofeni*.
- XXVII. Sorin Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat până în epoca romană*.
- XXVIII. Miodrag Milin, *Rezistența anticomunistă din Munții Banatului*, vol. II.
- XXIX. Iancso Arpad, *Istoricul podurilor din Timișoara*.
- XXX. Florin Drașovean (Ed), *Festschrift für Gheorghe Lazarovici*.
- XXXI. Ioan Hașegan, *Habitat și populație în Banat (secolele XI–XX)*.
- XXXII. Petru Rogozea, Valentin Cedică (Ed), *Festschrift für Florin Medeleț*.
- XXXIII. Florin Drașovean, Doina Benea, Mircea Mare, Mariana Crânguș, Florentina Chiu, Dorel Micle, Simona Regep-Vlascici, Al. Szentmiklosi, Atalia Ștefănescu, Călin Timoc, *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița*.
- XXXIV. Vasile Rămneanțu, Lucian Ciucurel, *Istoricul gazetei Cuvântul Satelor (Scriș de Ion Ciucurel)*.
- XXXV. Nicolae Săcară, *Icoane pe sticlă din Banat. Catalog*.
- XXXVII. Eduard Nemeth, *Armata romană în sud-vestul Daciei*.
- XXXVIII. Oltea Dudău, *Circulația monetară în castele de trupe auxiliare din provincia Dacia*.
- XXXIX. Vasile Rămneanțu, *Istoria relațiilor româno-iugoslave în perioada interbelică*.
- XL. Andrei Kiss, *Păsările contelui Marsigli*.
- XLI. Diana Mihoc-Andrasy, *Banatul catolic al secolului al XVIII-lea ilustrat în argintăria barocă*.
- XLII. Raularian Rusu, *Organizarea spațiului geografic în Banat*.
- XLIII. Florin Drașovean, Costin Feneșan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zs. Kopeczny, Hedy M-Kiss, Raul Șeptilici, Niculina Dinu, *Timișoara în amurgul Evului Mediu*.
- XLIV. Lajos Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între 1718 și 1918*.
- XLV. Maria Vertan, *Colecția de matrice sigilare a Muzeului Banatului din Timișoara*.
- XLVI. Dumitru Protase, Nicolae Gudea, Radu Ardevan, *Din istoria Daciei romane. Castrul de interior de la Gherla*.
- XLVII. Eusebiu Narai, *Situația politică din județele caraș și Sevenin (1945–1948)*.
- XLVIII. Hedy M-Kiss, *Textile istorice din colecția Muzeului Banatului Timișoara secolele XVIII–XX*.

- XLIX. Florin Draşovean, Dan Ciobotaru, Margaret Maddison (Eds), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans as uncovered by the last decade of research.*
- L. Miodrag Ciuruşchin, *Relaţii politico-diplomatice ale României cu Serbia în perioada 1903–1914.*
- LI. Vasile Rămneanţu, *Coriolan Băran, o viaţă pentru Banat.*
- LII. Mircea Mare, Daniela Tănase, Florin Draşovean, Georgeta El Susi, Szilard Sandor Gal, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006.*
- LIII. Adina Boroneanţ, *Aspecte ale tranziţiei de la mezolitic la neoliticul timpuriu în zona Porţilor de Fier.*
- LIV. Costin Feneşan, Cristina Feneşan, *Transilvania între Habsburgi şi Poarta Otomană la mijlocul secolului al XVIII-lea.*
- LV. Zoran Markov, *Pistoale şi revolvere. Catalogul colecţiei de arme a Muzeului Banatului din Timișoara.*
- LVI. Vasile Bogdan Domocoş, *Circulaţia monetară în spaţiul dintre provinciile Dacia şi Pannonia.*
- LVII. Vasile Rămneanţu, *Activitatea Primăriei municipiului Timișoara în perioada 1919–1940.*
- LVIII. Branislav Andjelković, Nicoleta Demian, *Colecţia de antichităţi egiptene a Muzeului Banatului din Timișoara.*

B. Seria Restituiri:

- I. Teodor Botiş, *Istoria familiei Mocioni.*

OBITUARIA

GEORGE PASCU HUREZAN (1949–2016)

La începutul acestui an, pe 28 ianuarie, a trecut la cele veșnice, la numai 66 de ani, colegul și prietenul nostru, arheologul și directorul de muzeu, George Pascu Hurezan.

S-a născut în 20 octombrie 1949 la Nadăș (com. Tauș, jud. Arad), sat în care a urmat clasele primare. Iubitor de carte, și-a continuat studiile gimnaziale la Ineu și pe cele liceale la Arad. Încă de pe băncile liceului George Pascu Hurezan a fost fascinat de istorie, fapt ce i-a călăuzit pașii spre facultatea de profil a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, pe care a absolvit-o meritoriu în anul 1972.

Indisolubil legat de meleagurile natale, după terminarea studiilor universitare se întoarce acasă și activează ca profesor în învățământul preuniversitar în județul Bihor și, mai apoi, la Arad. Pasiunea sa ardentă pentru studiul istoriei l-a îndemnat să se îndrepte spre cariera de muzeograf-arheolog la Muzeul Județean Arad, instituție cu destinele căreia își va împlini întreaga sa existență, muzeul devenindu-i o a doua casă, iar colegii o a doua familie.

Încă de la începutul carierei de muzeograf s-a integrat activ în colectivele de cercetare coordonate de cei care, mai apoi, aveau să-l devină buni prieteni, Mircea Barbu – în cetatea dacică de la Săvârșin – *Cetățuia* și de Vasile Boroneanț – în situl multistratificat de la Cladova – *Dealul Carierei*. Un an mai târziu, în 1981, sub coordonarea cercetătorului clujean Mircea Rusu și a lui Mircea Barbu, George Pascu Hurezan participă la primele săpături de la Frumușeni – *Hadă*, sit ce a fost identificat ulterior cu Mănăstirea Bizere, precum și la săpăturile coordonate de Ștefan Ferenczi și Mircea Barbu de la Bulci – *Cetate*. Tot alături de Mircea Barbu efectuează cercetări și în situl medieval de la Zărand.

După această perioadă de formare, George Pascu Hurezan s-a dăruit plenar activității de cercetare arheologică, coordonând – sau făcând parte – din colectivele de cercetare ale unui număr semnificativ de proiecte, dintre care amintim doar pe cele de la Bulci, Frumușeni, Săvârșin și Tauș. În paralel cu acestea, s-a implicat și în cercetările de la Cladova, conduse de arheologul Vasile Boroneanț, de care

l-a legat o lungă și frumoasă prietenie. Din 2004, în calitate de șef de colectiv, a făcut parte și din proiectul de cercetare interdisciplinară de la Pecica – *Șanțul Mare* derulat în colaborare cu Muzeul Banatului din Timișoara și cu Universitatea Ann Arbor/Michigan, SUA.

Pe lângă cercetările sistematice, în ultimul deceniu al activității sale, George a coordonat marea majoritate a cercetărilor arheologice preventive ale Muzeului Arădean, cercetări legate atât de marile lucrări de infrastructură, dintre care amintim doar autostrada Nădlac – Arad – Timișoara și magistralele de transport gaze, cât și de lucrările de infrastructură urbană sau investițiile private.

O etapă definitorie pentru personalitatea sa a fost perioada în care a condus destinele Muzeului Județean Arad, funcție pe care a deținut-o timp de peste 18 ani, în care și-a împărțit cu responsabilitate activitatea între cea managerială și cea de cercetare arheologică, la care n-a renunțat nicio clipă. În perioada directoratului său muzeul a cunoscut o dezvoltare fără precedent, atât din punctual de vedere muzeologic și al organizării patrimoniului mobil, cât și al înființării de noi muzee sau puncte muzeale. Este elocvent dacă amintim că într-un singur an, în 1988, prin eforturile sale au fost deschise Muzeul etnografic și Colecția Eugen Popa/Iosif Dohangie de la Săvârșin și Muzeul Viei și Vinului de la Miniș. După 1989, în condițiile provocărilor, dar și al oportunităților de după Revoluție, directorul George Pascu Hurezan s-a preocupat de extinderea și diversificarea ofertei expoziționale din Palatul Cultural și de la Muzeul de Artă. Ca urmare a strădaniilor sale și a calității sale de a coagula și capacita energiile colegilor, în 1992 au fost deschise publicului expoziția permanentă de științele naturii, iar un an mai târziu și tronsonul de istorie interbelică a expoziției permanente de istorie. Peste numai câțiva ani, în 1998, după finalizarea lucrărilor de reabilitare a clădirii, a vernisat și Muzeul de Artă. În paralel, cu tenacitatea-i ardelenească, a susținut și necesitatea înființării unei expoziții permanente dedicate Revoluției de la 1989 la Arad, expoziție ce va fi deschisă pentru public în 2003, și, în același an, prin eforturile sale au fost finalizate

amplu lucrări de renovare a sălii "Clio", menită să găzduiască expozițiile temporare ale muzeului.

Nu a neglijat nici politica de personal, fiind conștient că un muzeu, oricât patrimoniu ar avea și oricât de valoros ar fi acesta, nu se poate dezvolta și afirma fără a avea specialiști de înaltă clasă. Credincios acestui principiu, George Pascu Hurezan a angajat și promovat tineri care s-au remarcat încă din timpul studiilor universitare, cărora le-a asigurat toate condițiile pentru ca aceștia să se poate forma și dezvolta fără opreliști, atât pe plan profesional, etico-moral, cât și uman.

A plecat dintre noi cu aceeași discreție și modestie cu care a trăit, pe ultimul său drum fiind condus cu regrete de colegii și prietenii care, la unison, l-au apreciat pentru știința sa și l-au îndrăgit pentru felul său de a fi.

Dumnezeu să te odihnească, Georgică dragă!

Florin Drașovean

LISTA SELECTIVĂ A LUCRĂRILOR PUBLICATE

Articole

M. Barbu, G. P. Hurezan, *Cercetările arheologice de la Săvârșin*, în *Ziridava*, XIV, 1982.

V. Boroneanț, G. P. Hurezan, *Reședința voievoдалă de la Cladova*, în *Documente Recent Descoperite*, București 1984.

V. Boroneanț, G. P. Hurezan, *Cimitirul din secolele XI–XII de la Cladova*, în *Ziridava*, XV–XVI, 1987.

V. Boroneanț, G. P. Hurezan, *Cetatea Cladova – reședința voievozului Transilvaniei – Pousa*, în *Ziridava*, XV–XVI, 1987.

E. Chirilă, M. Barbu, G. P. Hurezan, *Tezaurul dacic de la Feniș (Cronologie și semnificație istorică)*, în *Ziridava*, XV–XVI, 1987.

G. P. Hurezan, *Un nou inel sigilar descoperit la Cladova (jud. Arad)*, în *Ziridava*, XIX–XX, 1993.

G. P. Hurezan, I. Szatmári, *Az Aradi Múzeum késő középkori kályhacsempe – és kályhaszemgyűjteménye*, în *MFMF StudArch*, IV, Szeged, 1998.

V. Boroneanț, G. P. Hurezan, P. Hügel, *Cercetări privind exploatarea miniere de la Cladova (jud. Arad) și din partea de sud-vest a masivului Highiș*, în *Analele Banatului*, VI, 1998.

G. P. Hurezan, I. Szatmári, *Colecția de cablă și de ochiuri de cablă din evul mediu târziu a Muzeului din Arad*, în *Ziridava*, XXI, Arad, 1998.

G. P. Hurezan, I. Szatmári, *Az Aradi Múzeum késő középkori kályhacsempe – és kályhaszemgyűjteménye II*, în *MFMF StudArch*, VI, Szeged, 2000.

P. Hügel, G. Hurezan, F. Mărginean, V. Sava, *Cercetarea arheologică în zona arădeană (scurt istoric)*, în *Ziridava*, XXV/1, 2011.

P. Hügel, G. Hurezan, F. Mărginean, V. Sava, *One and a Half Century of Archaeology on the Lower Mureș*, în *Ziridava StudArch*, 26.1, Arad 2012.

A. Nițoi, F. Mărginean, G. P. Hurezan, *Medieval and early modern military items discovered in the village of Tauș (Arad County, west Romania)*, în *Ziridava StudArch*, 26.1, Arad 2012.

F. Mărginean, G. P. Hurezan, A. Mureșan, *The Medieval Church in the Village of Secaș (Arad County) and its Vestiges*, în *Ziridava StudArch*, 27, Arad 2013.

F. Mărginean, G. P. Hurezan, V. Sava, *Investigații arheologice la Biserica Reformată din Iermata Neagră (jud. Arad)*, în *Banatica*, 24, I, 2014.

Rapoarte de săpătură

M. Barbu, P. Hügel, G. P. Hurezan, V. Boroneanț, *Săvârșin, jud. Arad. Punct: Cetățuia*, în *CCAR*, Campania 1994.

V. Boroneanț; P. Hurezan, P. Hügel, S. Oța, *Cladova, com. Păuliș, jud. Arad. Punct: Dealul Carierei*, în *CCAR*, Campania 1995.

V. Boroneanț; G. P. Hurezan, P. Hügel, *Cladova, com. Păuliș, jud. Arad. Punct: Dealul Carierei*, în *CCAR*, Campania 1996.

V. Boroneanț, G. P. Hurezan, P. Hügel, *Cladova, com. Păuliș, jud. Arad. Punct: Dealul Carierei*, în *CCAR*, Campania 1998.

V. Boroneanț, G. P. Hurezan, P. Hügel, *Cladova, com. Păuliș, jud. Arad. Punct: Dealul Carierei*, în *CCAR*, Campania 2000.

D. Marcu; G. P. Hurezan; S. Heitel, *Pâncota, jud. Arad. Punct: Cetatea Turcească*, în *CCAR*, Campania 2000.

V. Boroneanț, G. P. Hurezan, P. Hügel, *Cladova, com. Păuliș, jud. Arad. Punct: Dealul Carierei*, în *CCAR*, Campania 2001.

V. Boroneanț, G. P. Hurezan, P. Hügel, *Cladova, com. Păuliș, jud. Arad. Punct: Dealul Carierei*, în *CCAR*, Campania 2002.

D. Marcu; I. F. Pascu, G. P. Hurezan; S. Heitel, *Pâncota, jud. Arad. Punct: Cetatea Turcească*, în *CCAR*, Campania 2002.

P. Hügel, V. Boroneanț, G. P. Hurezan, F. Mărginean, *Cladova, com. Păuliș, jud. Arad. Punct: Dealul Carierei*, în *CCAR*, Campania 2003.

G. P. Hurezan, A. A. Rusu, P. Hügel, *Frumușeni, com. Frumușeni, jud. Arad. Punct: Fântâna Turcului*, în *CCAR*, Campania 2001.

G. P. Hurezan, A. A. Rusu, P. Hügel, I. Burnichioiu, *Frumușeni, com. Frumușeni*,

jud. Arad. Punct: *Fântâna Turcului*, în CCAR, Campania 2002.

G. P. Hurezan, P. Hügel, A. A. Rusu, F. Mărginean, *Tauș, com. Tauș, jud. Arad. Punct: La Cetate (Cetatea Turcească)*, în CCAR, Campania 2002.

G. P. Hurezan, A. A. Rusu, I. Burnichioiu, *Frumușeni, com. Frumușeni, jud. Arad. Punct: Fântâna Turcului*, în CCAR, Campania 2003.

G. P. Hurezan, P. Hügel, A. A. Rusu, F. Mărginean, *Tauș, com. Tauș, jud. Arad. Punct: La Cetate (Cetatea Turcească)*, în CCAR, Campania 2003.

P. Hügel, G. P. Hurezan, V. Boroneanț, A. Boroneanț, A. Doboș, G. Popescu, A. Tuffreau, S. Bălescu, B. Lefevre, T. Vigreux, *Zăbrani, jud. Arad. Punct: Dealul Pietrei*, în CCAR, Campania 2003.

A. A. Rusu, G. P. Hurezan, F. Mărginean, I. Burnichioiu, *Frumușeni, com. Frumușeni, jud. Arad. Punct: Fântâna Turcului*. Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2005.

G. P. Hurezan, Fl. Mărginean, A. A. Rusu, V. Mizgan, *Tauș, com. Tauș, jud. Arad. Punct: La Cetate (Cetatea Turcească)*, în CCAR, Campania 2004.

D. Marcu; I. F. Pascu, G. P. Hurezan; S. Heitel, *Pâncota, jud. Arad. Punct: Cetatea Turcească*, în CCAR, Campania 2004.

P. Hügel, G. P. Hurezan, V. Boroneanț, A. Boroneanț, A. Doboș, G. Popescu, A. Tuffreau, S. Bălescu, B. Lefevre, T. Vigreux, *Zăbrani, jud. Arad. Punct: Dealul Pietrei*, în CCAR, Campania 2004.

G. P. Hurezan, A. A. Rusu, F. Mărginean, S. Köpeczny *Tauș, com. Tauș, jud. Arad. Punct: La Cetate (Cetatea Turcească)*, în CCAR, Campania 2005.

P. Hügel, G. P. Hurezan, D. Țeicu, F. Mărginean, *Bulci, com. Bata, jud. Arad. Punct: La Mănăstire*, în CCAR, Campania 2005.

G. P. Hurezan, J. O'Shea, F. Drașovean, A. Szentmiklosi, A. Barker, *Pecica, jud. Arad. Punct: Șanțul Mare*, în CCAR, Campania 2005.

A. A. Rusu, G. P. Hurezan, F. Mărginean, I. Burnichioiu, *Frumușeni, com. Frumușeni, jud. Arad. Punct: Fântâna Turcului*, în CCAR, Campania 2006.

George Pascu Hurezan, Florin Drașovean, Alexandru Szentmiklosi, John M. O'Shea, Sarah Sherwood, Alex W. Barker, *Pecica, jud. Arad. Punct: Șanțul Mare*, în CCAR, Campania 2006.

P. Hügel, G. P. Hurezan, V. Sârbu, *Săvârșin, com. Săvârșin, jud. Arad. Punct: Dealul Cetățuia*, în CCAR, Campania 2006.

P. Hügel, G. P. Hurezan, V. Sava, F. Mărginean, V. Sârbu, C. Bodo, *Săvârșin, com. Săvârșin, jud. Arad. Punct: Dealul Cetățuia*, în CCAR, Campania 2007.

G. P. Hurezan, F. Mărginean, V. Sava, A. Stoenescu, *Tauș, com. Tauș, jud. Arad. Punct: Cetate*, în CCAR, Campania 2007.

George Pascu Hurezan, Florin Drașovean, Alexandru Szentmiklosi, John M. O'Shea, Sarah Sherwood, Alex W. Barker, *Pecica, jud. Arad. Punct: Șanțul Mare*, în CCAR, Campania 2007.

P. Hügel, G. P. Hurezan, V. Sava, V. Sârbu, C. Bodo, *Săvârșin, com. Săvârșin, jud. Arad. Punct: Dealul Cetățuia*, în CCAR, Campania 2008.

George Pascu Hurezan, Florin Drașovean, Alexandru Szentmiklosi, John M. O'Shea, Sarah Sherwood, Alex W. Barker, *Pecica, jud. Arad. Punct: Șanțul Mare*, în CCAR, Campania 2008.

G. P. Hurezan, F. Mărginean, V. Sava, A. Stoenescu, A. Nițoi, G. Tomegea). *Tauș, com. Tauș, jud. Arad. Punct: Cetate*, în CCAR, Campania 2009.

P. Hügel, G. P. Hurezan, V. Sava, V. Sârbu, C. Bodo, G. El Susi, *Săvârșin, com. Săvârșin, jud. Arad. Punct: Dealul Cetățuia*, în CCAR, Campania 2009.

G. P. Hurezan, F. Mărginean, V. Sava, *Șagu, com. Șagu, jud. Arad. Punct: Sit A1_1 – traseu autostradă km 19+900 – 20+620*, în CCAR, Campania 2010.

Cărți

Repertoriul arheologic al văi Mureșului Inferior. Timișoara 1999.

Arad – monografia orașului. Arad 1999.

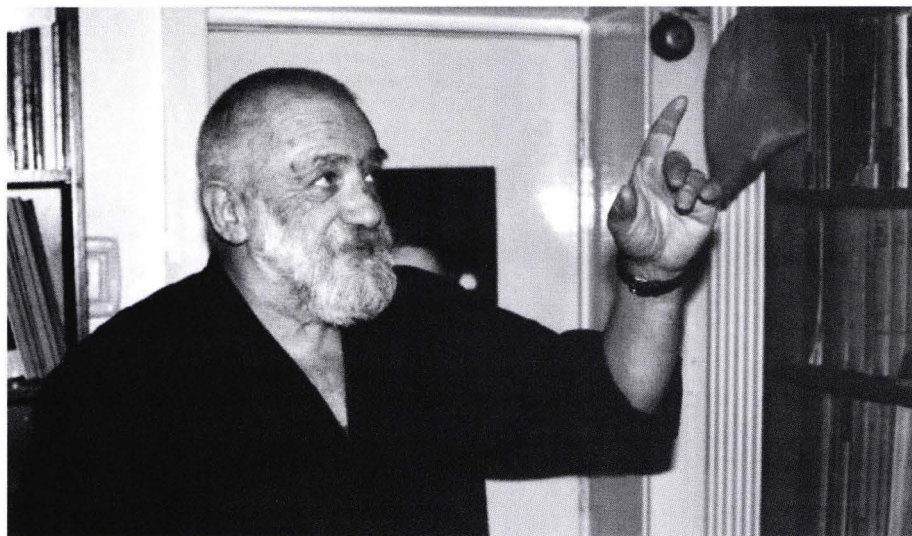
A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999.

A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*. Arad, 2000.

V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, *Șagu. Situl A1_1, o așezare a epocii finale a bronzului la Mureșul de jos*. Cluj-Napoca 2011.

(Întocmită de Peter Hügel)

ION MOTZOI CHICIDEANU (1943–2016)

Într-o dimineață însorită de toamnă, pe 8 octombrie, s-a răspândit vestea tristă a plecării dintre noi a celui care a fost Ion Motzoi-Chicideanu, arheolog bucureștean care va rămâne în memoria noastră nu doar prin valoroasele lucrări de specialitate scrise, ci și prin faptul că a format multe generații de arheologi.

Ion Motzoi-Chicideanu a fost un arheolog non-conformist, dur și implacabil, și-a condus șantierul ca un adevărat căpitan de vas, stilul său militar transformându-le în adevărate nave pe care totul trebuia să funcționeze perfect. Așa am învățat cu toții ce importante sunt pe un șantier arheologic disciplina muncii, seriozitatea, corectitudinea, acribia științifică, spiritul de colegialitate, dar și faptul că nu trebuie să ne pierdem simțul umorului indiferent de ce se întâmplă, pentru că dincolo de toate dânsul avea mult umor. Duritatea pe care o afișa era de fapt dublată de bunătate și generozitate, astfel că în cele din urmă realizai că muștruluielile le făcea din dragoste părintească față de noi, cei care an de an veneam să învățăm pe șantierele sale. Arheologul a fost mereu dornic să împărtășească ceea ce știa tinerilor pasionați de arheologie și se străduia totodată să le insufle respect pentru această profesie. A avut un real talent de pedagog știind să coaguleze în jurul lui tineri cu caractere diferite. Nu pierdea prilejul de a sublinia importanța spiritului de echipă și dădea exemplul pușcașilor marini

care trebuie să care un buștean și să depună toți aceeași râvnă și același efort pentru ca totul să fie dus la bun sfârșit, pentru că dacă unul ar fi mai puțin conștiincios ar avea cu toții de suferit. Ion Motzoi-Chicideanu îndemna tinerii să gândească, să își pună întrebări, să caute răspunsuri, să învețe să se exprime clar și concis, să-și definească bine ideile, să aibă spirit practic.

Scriu aceste rânduri din perspectiva unui om ai cărui pași în arheologia de teren au fost îndrumați și de Ion Motzoi-Chicideanu. Îi aduc astfel un omagiu pentru tot ceea ce m-a învățat. Chiar și astăzi, la aproape două decenii de la terminarea facultății, îmi aduc aminte pe șantier de învățămintele domniei sale și nu rareori mă mir câtă dreptate a avut (de la acribia metodelor de tehnică de săpătură și până la comportamentul față de lucrători).

Se poate spune răspicat că cine a trecut prin botezul focului unui șantier cu Ion Motzoi-Chicideanu a reușit să devină un arheolog bine pregătit nu doar profesional, ci și psihologic. Domnia sa a creat o adevărată școală de arheologie, chiar dacă nu făcea parte din rândurile cadrelor universitare. Tinerii i-au venit mereu în preajmă, atrași de faima sa, ajutați însă, după 1989, și de faptul că erau studenții soției sale, doamna prof. univ. dr. Monica Șandor-Chicideanu, de la Facultatea de Istorie a Universității București, arheoloagă specializată în preistorie, care i-a fost alături aproape

trei decenii și cu care a alcătuit un cuplu științific vrednic de toată prețuirea.

Ioan-Șerban Motzoi-Chicideanu Șandor alias Ion Motzoi-Chicideanu s-a născut în 9 decembrie 1943 în București.

Între 1967–1972 a urmat cursurile Facultății de Istorie a Universității București. După absolvire, a activat o scurtă perioadă de timp ca arheolog-muzeograf la Muzeul Județean Dâmbovița din Târgoviște, pentru ca în anul 1975 să revină în orașul natal, București, ca arheolog la Direcția Patrimoniului Cultural Național, unde a lucrat până în anul 1978. O scurtă perioadă de timp a lucrat la Muzeul Național de Istorie a României ca arheolog-muzeograf, pentru ca din 1979 și până la pensionarea survenită la finele anului 2006 să activeze ca arheolog și apoi ca cercetător științific la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române. Activitatea sa a interferat pentru scurte perioade de timp cu viața didactică universitară, între 1980–1982 fiind seminarist de istorie veche universală la Facultatea de Istorie a Universității București, unde a avut câțiva ani mai târziu, în anul universitar 1994–1995, un curs și un seminar special intitulat *Arheologia funerară preistorică*.

Domniei sale i s-a conferit titlul științific de doctor *Suma cum laudae* a Universității București, pentru lucrarea de doctorat *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, coordonată de către academicianul Alexandru Vulpe.

Mentor în tainele arheologiei i-a fost marele arheolog Ion Nestor, despre care ne vorbea mereu cu mare drag, considerându-se cu nedismulată mândrie ca „ucenic” al lui Nestor. Formarea sa ca arheolog și ca specialist în epoca bronzului a fost marcată de alte mari nume ale arheologiei românești: Mircea Petrescu-Dâmbovița, Alexandru Vulpe, A. C. Florescu. Marii maeștri au așezat semințele cunoașterii într-un pământ fertil și putem spune astăzi că Ion Motzoi-Chicideanu poate fi așezat alături de ei în galeria arheologilor legendari ai României.

Ion Motzoi-Chicideanu a condus în calitate de responsabil științific numeroase șantiere arheologice, între anii 1973 – 2006, de numele său fiind legate cercetările arheologice desfășurate în situri preistorice de mare însemnătate, cum sunt cele de la Bistreț cu punctele: Bistreț-Grindu Ciumați, Cârna-Ostrovogania, Cârna-Prundu Măgarilor, Cârna-Nea Vasile Feraru, Cârna-Nasta sud, Plosca-Cabana de metal (jud. Dolj); Sărata Monteoru – Poiana Scorușului (jud. Buzău); Cârlomanești-La Arman (jud. Buzău); Năeni-Zănoaga (jud. Buzău).

De asemenea, a condus șantiere arheologice care vizau monumente istorice din epoca medievală, dintre care amintim doar câteva: Biserica Târgului din Târgoviște (jud. Dâmbovița), mănăstirea Ciolanu (jud. Buzău), mănăstirea Mera (jud. Vrancea), mănăstirea Adormirea Maicii Domnului Râmnicu Sărat (jud. Buzău). A fost și responsabil adjunct al șantiierelor conduse de Radu Popa, la Gurasada (jud. Hunedoara) și Ulpia Traiana Sarmizegetusa, precum și membru în colectivul de cercetare la numeroase situri arheologice, dintre care enumerăm: Bratei (jud. Sibiu) – responsabil Ion Nestor; Sânnicolau de Beiuș (jud. Bihor) – responsabil Radu Popa; Cotnari Dealul Cătălina (jud. Iași) – responsabil A. C. Florescu; Stoicani și Foltești (jud. Galați) – responsabil Mircea Petrescu-Dâmbovița; Radovanu (jud. Giurgiu) – responsabil Eugen Comșa.

De-a lungul îndelungatei sale cariere a căutat să se perfecționeze prin călătorii de documentare în străinătate (Ungaria, Cehia, Germania, Serbia, Slovacia), și a beneficiat de o bursă de studii oferită de Uniunea Europeană (între 1990–1991, la Berlin la Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität). Domnia sa a susținut un număr impresionant de comunicări științifice (150), atât în țară la sesiunile organizate de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, la sesiunile anuale de rapoarte arheologice, la diferite sesiuni ale muzeelor din toate regiunile României, cât și în străinătate (Germania – Berlin; Ungaria – Budapesta și Szeged; Cehia – Praga și Brno; Slovacia-Nitra). A scris numeroase studii și articole (86), a căror tematică principală a fost epoca bronzului. Dintre acestea se remarcă cele legate de arheologia funerară.

Mereu în pas cu vremurile, a înființat o pagină web, www.archaeology.ro, unde au fost publicate on line lucrări de specialitate, dar care a fost și o tribună unde se lua atitudine cu privire la starea de lucruri din arheologia românească.

Ion Motzoi-Chicideanu a desfășurat și activitate redacțională, fiind din anul 1991 și până în anul 2009, membru în redacția prestigioasei publicații a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” – *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*.

Activitatea sa științifică a fost încununată cu succes prin publicarea în anul 2011 a cărții *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, în fapt teza sa de doctorat, pentru care a fost răsplătit cu premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române.

Ion Motzoi-Chicideanu a fost în mod cert unul dintre cei mai de seamă arheologi ai

epocii preistorice din țara noastră, iar lucrările sale științifice vor fi întotdeauna un reper important pentru cercetători. Stilul său incisiv a deranjat poate pe mulți, dar toți ar trebui să recunoaștem că a fost un mare om și un mare arheolog.

Sunt deosebit de onorată că mă număr printre discipolii domniei sale și mă bucur că am apucat să-i spun aceasta și prin viu grai, în 19 decembrie 2013, când sărbătorea primirea premiului „Vasile Pârvan”.

Vă mulțumesc Domnule Profesor și rămas bun! Fie ca de acolo sus să vă bucurați că ați lăsat în urmă oameni care să ducă mai departe pasiunea dumneavoastră pentru arheologie.

Daniela Tănase

LISTA SELECTIVĂ A LUCRĂRILOR PUBLICATE

Cărți:

1 – *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Editura Academiei, București 2011, vol. I – 900 p. ISBN 978-973-27-2047-9; vol. II – 479 planșe ISBN 978-973-27-2048-6.

Coautor:

2 – 43 voci la C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I-III, Editura Enciclopedică, București 1994, 1996, 2000, ISBN 973-45-0044-9.c.

Studii și articole:

3 – *Două topoare de aramă descoperite la Brătești (jud. Dâmbovița)*, SCIV 24.3, 1973, p. 521-525.

4 – *Un mormânt de la sfârșitul secolului al XVI-lea, descoperit în incinta Curții Domnești din Târgoviște*, Valachica 5, 1973, p. 81-84 (în colaborare).

5 – *O nouă descoperire Coțofeni în Muntenia*, Valachica 6, 1974 (1975), p. 63-68.

6 – *Cercetări și rezultate la Mănăstirea Bradu*, Bul. BOR 9-12, 1976, p. 1-13 (în colaborare).

7 – *Date noi privind începutul culturii Tei (Săpăturile de la Brătești-Bungetu)*, SCIVA 28.2, 1977, p. 225-238.

8 – *Săpăturile arheologice de la Brătești de Sus, județul Dâmbovița*, Valachica 9, 1977, p. 119-151 (în colaborare).

9 – *Un cuptor de ars oale descoperit la Târgoviște*, Valachica 9, 1977, p. 513-519.

10 – *O așezare din sec. XIV-XV la Bradu, jud. Buzău*, Cercetări Arheologice 3, 1979, p. 421-438.

11 – *Depozitul de bronzuri de la Ocnița*, SCIVA 30.4, 1979, p. 607-611.

12 – *Unele probleme privind începutul culturii Tei*, Thraco-Dacica 3.1-2, 1982, p. 102-106.

13 – *Mănăstirea Bradu. Scurt istoric și cercetări arheologice*, în vol. A. Plămădeală (ed.), *Spiritualitate și istorie la Întorsura Carpaților*, Buzău 1983, p. 168-205 (în colaborare).

14 – *Unele probleme privind sfârșitul epocii bronzului în sudul Olteniei*, SympThrac 2, 1984, p. 12-13.

15 – *Informații noi și câteva considerații istorice privind biserica românească de la Gurasada – jud. Hunedoara*, SCIVA 35.1, 1984, p. 54-67 (în colaborare).

16 – *Observații asupra necropolei hallstattiene de la Stoicani*, SCIVA 35.4, 1984, p. 331-344 (în colaborare).

17 – *Zur Verbreitung und Typologie der Schalenknaufschwerter*, Dacia NS 27, 1983, p. 11-27.

18 – *Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, Dacia NS 30.1-2, 1986, p. 7-47.

19 – *Observații privind practicile funerare din epoca bronzului pe teritoriul României*, SympThrac 5, 1987, p. 46-47.

20 – *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Bistreț*, în vol. Științele sociale și politice din România 3-4, ASSP, 1988, p. 53-60 (în colaborare).

21 – *Din nou despre spadele cu mâner în formă de cupă*, SCIVA 39.2, 1988, p. 159-168.

22 – *Dezbaterea: Cercetări de sociologie a necropolelor și de ideologie funerară*, SCIVA 39.4, 1988, p. 413-414.

23 – *Zu den Grabsitten der Periam-Pecica-Kultur*, Dacia NS 33.1-2, 1989, p. 5-38 (în colaborare).

24 – *Contributions to the study of the Gârlela Mare anthropomorphic statuettes*, Dacia NS 34, 1990, p. 53-75 (în colaborare).

25 – *O descoperire de la începutul primei epoci a fierului la Cârna*, SCIVA 43.1, 1992, p. 49-54.

26 – *Cuvânt introductiv la Colocviul „Obiceiuri de depunere în pre- și protoistorie*, SCIVA 43.4, 1992, p. 335-339.

27 – *Observații asupra depozitului de bronzuri de la Străoști, Prahova*, SCIVA 44.1, 1993, p. 33-39 (în colaborare).

28 – *Observații asupra unor materiale ceramice inedite de la Dubovac aflate în colecțiile Muzeului Banatului*, Analele Banatului NS 2, 1993, p. 151-169 (în colaborare).

29 – *Der Bronzefund von Bogdan Vodă, Kr. Maramureș*, în vol. T. Soroceanu (Hrsg.),

Bronzefunde aus Rumänien, PAS 10, Berlin 1995, p. 141–168, ISBN 3–89166–182–7 (în colaborare).

30 – *Der Bronzefund von Străoști, Kr. Prahova*, în vol. T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin 1995, p. 261–278, ISBN 3–89166–182–7 (în colaborare).

31 – *Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum*, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, PAS 11, München-Berlin 1995, p. 219–242, ISBN 3–925450–47–5.

32 – *Cultura Cruceni-Belegiș*, în vol. M. Petrescu-Dîmbovița (ed.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București 1995, p. 167–170.

33 – *Cultura Gârla Mare*, în vol. M. Petrescu-Dîmbovița (ed.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București 1995, p. 171–173.

34 – *Cultura Periam-Pecica*, în vol. M. Petrescu-Dîmbovița (ed.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București 1995, p. 226–233.

35 – *Ein bronzezeitliches Grab aus Năeni-Zănoaga*, Dacia NS 37–38, 1994–1995 (1997), p. 19–40 (în colaborare).

36 – *Cercetările arheologice de la Năeni-Zănoaga (jud. Buzău)*, MCA SN 1, 1999 (2001), p. 59–98 (în colaborare).

37 – *Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der Kleinen Walachei*, Dacia NS 43–45, 2001, p. 197–229.

38 – *The medieval monument from Gurasada*, EA-online, March 31, 2001 / [www.archaeology.ro / imc_gurasada.eng.htm](http://www.archaeology.ro/imc_gurasada.eng.htm).

39 – *Un mormânt în cistă din piatră descoperit la Văleni-Dâmbovița*, SCIVA 51.1–2, 2001, p. 3–70 (în colaborare).

40 – *Cu privire la istoricul cercetărilor comportamentului funerar din epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Studii și articole de istorie LXVII, 2002, p. 5–28.

41 – *Un mormânt din epoca bronzului descoperit la Cărlomănești (jud. Buzău)*, SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 5–41 (în colaborare).

42 – *Câteva remarci asupra studiului descoperirilor mortuare*, în vol. D. Marcu-Istrate (ed.), *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca 2003, p. 65–76, ISBN 973–8445–21–3.

43 – *Câteva observații asupra culturii Monteoru*, Mousaios 8, 2003, p. 37–59.

44 – *Observations concerning the Bronze Age cult-object from Sărata Monteoru – Poiana Scorușului*, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturscheinungen im karpatischen Raum. Die*

Beziehungen zu den benachbarten Gebieten, Baia Mare 2003, p. 361–378, ISBN 973–86386–7–8.

45 – *Bronze age funeral discoveries in Pietricica (Prahova county)*, EA-online, March 2003 / [www.archaeology.ro / imc_pietricica_eng.htm](http://www.archaeology.ro/imc_pietricica_eng.htm).

46 – *Cimitirul din epoca bronzului – La Arman (Campania 2003)*, Mousaios 9, 2004, p. 15–38 (în colaborare).

47 – *Observații asupra cimitirului din epoca bronzului de la Pietroasa Mică*, Mousaios 9, 2004, p. 57–100.

48 – *Cu privire la descoperirile funerare ale grupei Verbicioara*, Oltenia StCom Arheologie-Istorie 15, 2004, p. 3–12.

49 – *Cu privire la comportamentul funerar al culturii Sabatinovka*, Mousaios 10, 2005, p. 55–66.

50 – *Cimitirul din epoca bronzului de la Cărlomănești-La Arman. Campaniile 2003–2007*, MCA SN 6, 2010, p. 21–70 (în colaborare).

51 – *O brățară din bronz descoperită la Plosca (jud. Dolj)*, Analele Banatului SN Arheologie-Istorie 20, 2012, p. 17–22 (în colaborare).

52 – *Observații preliminare privind cercetările efectuate în anii 2008–2009, 2011–2012 la cimitirul din epoca bronzului de la Cărlomănești*, Mousaios 18, 2013 (sub tipar), (în colaborare).

53 – *O piesă de harnașament din epoca bronzului descoperită la Cărlomănești-Cetățuia*, Mousaios 18, 2013 (sub tipar), (în colaborare).

Rapoarte de săpături:

54 – *Săpăturile arheologice de la Biserica Târgului (Târgoviște) – 1972. Raport preliminar*, Valachica 4, 1972 (1973), p. 169–177.

55 – *Cercetări arheologice de teren*, Valachica 4, 1972 (1973), p. 390–392.

56 – *Săpăturile arheologice de la Bungetu de Sus (Brătești, comuna Văcărești)*, Valachica 5, 1973, p. 27–41.

57 – *Biserica Târgului (Târgoviște) Raport preliminar asupra celei de a doua campanii de săpături arheologice*, Valachica 5, 1973, p. 75–79.

58 – *Raport asupra cercetărilor arheologice din anul 1978 ale MIRSR în cadrul șantierului național Turnu-Măgurele*, MCA 13, Oradea 1979, p. 413–414, (în colaborare).

59 – *Șantierul arheologic Sarmizegetusa – jud. Hunedoara (Epoca postromană). Raport privind rezultatele cercetărilor campaniei 1978*, MCA 13, Oradea 1979, p. 315–318, (în colaborare).

60 – *Săpăturile arheologice de la Costești din Vale, jud. Dâmbovița*, MCA 14, Tulcea 1980, p. 127–129.

61 – *Săpăturile arheologice de la Călugăreni* (jud. Gorj), MCA 15, Braşov 1983, p. 103–107, (în colaborare).

62 – *Săpăturile arheologice de la Năeni, județul Buzău*, Mousaios 4.1, 1994 (1995), p. 31–36.

63 – *Necropola de incinerare din punctul „Cabana de metal”, Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, Bucureşti 2000, p. 76–77.

64 – *Aşezarea din epoca bronzului din punctul Zănoaga, com. Năeni, jud. Buzău*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2000*, Bucureşti 2001, p. 157–159.

65 – *Necropola de incinerare din punctul „Cabana de metal”, Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2000*, Bucureşti 2001, p. 186–189.

66 – *Săpăturile de la Văleni-Dâmboviţa, jud. Dâmboviţa*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2000*, Bucureşti 2001, p. 264–266.

67 – *Săpăturile arheologice din anul 2001 de la Năeni-Zănoaga, com. Năeni, jud. Buzău*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2001*, Bucureşti 2002, p. 213–216.

68 – *Cercetările arheologice din anul 2001 de la Plosca „Cabana de metal”, com. Bistreţ, jud. Dolj*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2001*, Bucureşti 2002, p. 240–242.

69 – *Săpăturile arheologice din anul 2002 de la Năeni-Zănoaga, com. Năeni, jud. Buzău*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, Bucureşti 2003, p. 208–211.

70 – *Sondajul arheologic de la Pietricica „La mesteceni”, com. Lapoş, jud. Prahova*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, Bucureşti 2003, p. 231–233.

71 – *Cercetările arheologice din anul 2002 de la Plosca „Cabana de metal”, com. Bistreţ, jud. Dolj*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, Bucureşti 2003, p. 240–243.

72 – *Cercetările arheologice de la Cărlomăneşti-La Arman, campania 2003*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, Bucureşti 2003, p. 77–81.

73 – *Săpăturile arheologice din anul 2003 de la Năeni-Zănoaga, com. Năeni, jud. Buzău*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2003*, Bucureşti 2004, p. 214–217.

74 – *Cercetările arheologice din anul 2003 de la Plosca „Cabana de metal”, com. Bistreţ, jud. Dolj*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2003*, Bucureşti 2004, p. 237–241.

75 – *Cercetările arheologice de la Cărlomăneşti-La Arman, campania 2004*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2004*, Bucureşti 2005, p. 109–111.

76 – *Săpăturile arheologice din anul 2004 de la Năeni-Zănoaga, com. Năeni, jud. Buzău*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2004*, Bucureşti 2005, p. 214–217.

77 – *Cercetările arheologice din anul 2004 de la Plosca „Cabana de metal”, com. Bistreţ, jud. Dolj*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2004*, Bucureşti 2005, p. 279–281.

78 – *Cercetările arheologice de la Cărlomăneşti-La Arman, (Campania 2004)*, în Mousaios 10, 2005, p. 31–43, (în colaborare).

79 – *Cercetările arheologice din anul 2005 de la Plosca „Cabana de metal”, com. Bistreţ, jud. Dolj*, în vol. *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2005*, Bucureşti 2006, p. 265–270.

Recenzii, note bibliografice:

80 – Recenzie la D. Protase, *Riturile funerare la daci şi daco-romani*, Bucureşti 1971, în *Analele Universităţii Bucureşti* 18, 1972, p. 161–163.

81 – Recenzie la G. L. Carancini, *Die Nadeln in Italien*, PBF XIII.2, München 1975, în *Dacia* NS 24, 1980, p. 382–383.

82 – Recenzie la vol. *Régészeti kutatások az MO autópályá nyomvonalán*, Budapesta 1992, în *SCIIVA* 46.1, 1995, p. 80–83, (în colaborare).

83 – Notă bibliografică la Sofija S. Berezanskaja, Viktor I. Klociko, *Das Gräberfeld von Hordeevka*, Archäologie in Eurasien 5, Rahden/Westfalen 1998, în *SCIIVA* 50.1–2, 1999, p. 98–99.

84 – Recenzie la Martin Bartelheim, *Studien zur Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen*, UPA 46, Bonn 1998, în *SCIIVA* 50.1–2, 1999, p. 99–100.

85 – Notă bibliografică la Horia Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului şi prima epocă a fierului în Transilvania*, Bibliotheca Musei Apulensis 7, Alba Iulia 1997, în *SCIIVA* 50.1–2, 1999, p. 103–104.

86 – Recenzie la L. Olexa, *Nižna Myšľa Osada a pohrebisko z doby bronzovej*, Archaeologické pamätníky Slovenska zv. 7, Košice 2003, în *SCIIVA* 54–55, 2004–2005, p. 464–467.

87 – Recenzie la Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Igor Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2.Jt. v. Chr.*, Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn 2010, în *MCA* SN 8, 2012, p. 214–216.

88 – Recenzie la C. Schuster, A. Morintz, Raluca Kogălniceanu, C. Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, C. Cătălin, Georgiana Mureșan, Cercetările arheologice de pe tronsonul Constanța-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3, Târgoviște 2011, în MCA SN 8, 2012, p. 216–220.

Necroloage:

89 – *Radu Popa (Necrolog)*, în SCIVA 44.3, 1992, p. 227–230.

90 – *In memoriam Radu Popa*, în vol. D. Marcu-Istrate (ed.), *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca 2003, p. 17–22, ISBN 973–8445–21–3.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balkaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9–15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaS – Acta Siculica, Sfântu Gheorghe.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arqueología, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- ArÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AHP – Archaeologia Historica Polona, Toruń.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AJPA – American Journal of Physical Anthropology, Smithsonian Institution's National Museum of Natural History, New York.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- AMS – Annual of Medieval Studies at CEU, Budapest
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine "Dimitrie Cantemir", Seria Istorie, București.
- AnaleleANTIM – Analele Asociației Naționale ale Tinerilor Istorici din Moldova, Chișinău.
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- AnUC – Analele Universității din Craiova, Craiova.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității "A.I. Cuza", Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- Archaeometry – University of Oxford.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – * * *, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.

- ArchCech – Archeologie ve středních Čechách, Praha.
 ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapesta.
 ArchHist – Archaeologia Historica, Brno.
 ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapesta
 Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
 ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
 ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
 ArchMEd – Archeologia Medievale, Firenze.
 ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
 ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław-Varşovia-Cracovia.
 ArchRevC – Archaeological Review from Cambridge, Cambridge.
 ArchRozhl – vezi, AR.
 ArhJ – Arheo Journal, Ljubljana.
 ArhMed – Arheologia Medievală, Reşiţa.
 ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.
 ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
 ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
 ArhSofia – Arheologija, Sofia.
 ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
 Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoeológicas Andinas, Trujillo, Peru.
 AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
 ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Instituti Archaeologici Nitriensis. Academia Scietiarum Slovacae), Bratislava.
 ASDI – Anuarul Şcolii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
 Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
 ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
 Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
 AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
 AUSZ – Acta Universitatis Szegediensis, Szeged
 AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Braşov).
 BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi.
 BAM – Brukhental. Acta Musei, Sibiu
 BĂMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
 Banatica – Banatica, Reşiţa.
 BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
 BCCIT – Buletinul Camerei de Comerţ şi Industrie Timişoara.
 BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
 BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, Bucureşti.
 BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
 BCSS – Buletinul Cercetărilor Ştiinţifice Studenţeşti, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
 BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. - Berlin.
 BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timişoara.
 BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
 BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
 BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
 BThr – Bibliotheca Thracologica, Bucureşti.
 BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
 BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.
 BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
 BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
 BMJG – Buletinul Muzeului Judeţean Giurgiu.
 BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
 BMÖ – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Wien.
 BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
 Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
 BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
 BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
 BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
 BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.
 Buridava – Buridava. Studii şi materiale, Râmnicu Vâlcea.
 CA – Current Anthropology, Chicago.
 CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, Bucureşti.
 CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
 CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
 CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti.
 Carpica – Carpica, Bacău.
 CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.
 CCDJ – Cultură şi civilizaţia la Dunărea de Jos, Călăraşi.
 CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Naţional de Istorie al României, Bucureşti.
 Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iaşi.
 Cetăţi dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi dacice din sudul Transilvaniei*, Bucureşti, 1966.
 CIGD – L. Ruscus (ed.), *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (HPS 10), Debrecen 2003.
 CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
 CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, Bucureşti.
 Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timişoara.
 CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
 CN – Cercetări Numismatice, Bucureşti.
 CNA – Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti.

- ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
- Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
- Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
- Crisia – Crisia, Oradea.
- CS – Croația Sacra, Zagreb.
- CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
- Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
- Cumania – Cumania, Kecskemét.
- Cumidava – Cumidava, Brașov.
- CT – Caiete de teren, Novi Sad.
- CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
- Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
- DDMÉ – A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
- Depozitele – M. Petrescu Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996), București, 1996.
- Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Matiseel/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22.–24. November 1997), București 1998
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951–1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem – és Régiséggyűjteményéből. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège
- ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ETF – Erdélyi Tudományos Füzetek – Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FAH – Fasciculi Archaeologiae Historicae, Lodz.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1–2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološki ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Metohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnik na Narodnja arheološki muzej v Plovdiv.
- GodišnikSevBălg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HK – Hadtörténelmi Közlemények, Budapest.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Ivestija na Arheološki Institut, Sofia.
- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IEA – Issues in Ethnology and Anthropology, Belgrade.
- IGRR – R. Cagnat *et alii* (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906–1927.
- IJCS – International Journal of Conservative Science
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).

- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- Instrumentum – Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité, Montagnac.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpes des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- JRZM – Jahrbuch des Römischen Zentralmuseums, Mainz.
- ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istanbul.
- Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
- JAMÉ – Jós András Múzeum Értésítője, Nyíregyháza.
- JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
- JBOÖMus.-Ver. – Jahrbuch des Oberösterreichischer Musealverein, Linz.
- JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
- JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- JLS – Journal of Life Sciences
- JMH – Journal of Modern History, Chicago.
- JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
- J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
- JPMÉ – Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- JPR – Journal of Prehistoric Religion
- JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
- JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
- JWP – Journal of World Prehistory, New York.
- KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
- KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Warszawa.
- Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
- Korall – Társadalomtörténeti folyóirat, Budapest.
- KözlCluj – Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiséggyűjtéséről, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
- KSIA – Kratkie Soobščeniia Instituta Arheologii, Moskva.
- KSIIIMK – Kratkie Soobščeniia Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenlebens, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern*. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – Latomus, Bruxelles.
- Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
- LK – Levéltári Közlemények, Budapest
- LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324–498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324–346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346–498*), Londra, 1965.
- MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
- Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
- MagIst – Magazin Istoric, București.
- MB – Mitropolia Banatului,
- MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
- MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
- MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
- Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – Marmația, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskij muzej Subotica, Subotica.
- MatZach – Materiały Zachodniopomorskie, Szczecin.
- MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
- MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
- MFME – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MHB – Monumenta Historica Budapestinensia, Budapest.
- MIA – Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR, Moscova.
- MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapesta.
- MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
- MKE – Múzeumi és Könyvtári Értésítő, Budapesta.
- MM – Madrider Mitteilungen, Deutsches Archäologisches Institut, Madrid
- MN – Muzeul Național, București.
- MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
- Monede – C. Preda, *Monede geto-dacilor*, București, 1973.
- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Kraków.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arkeologia, San Sebastian, 1947

- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
 Művészet – Művészet, Budapest.
 MZ – Mainzer Zeitschrift, Mittelrheinisches Jahrbuch für Archäologie, Kunst und Geschichte, Mainz.
 MW – Materialy Wczesnośredniowieczne, Kraków-Wrocław-Warsawa
 NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
 NAR – Norwegian Archaeological Review, Oslo.
 NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
 NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979.
 NK – Numizmatikai Közlöny, Budapesta.
 NListy – Numismatice Listy, Praga.
 NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
 NumSbor – Numismatický Sborník, Praga.
 OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
 OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
 OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*, Budapest – Wien 1994–2002.
 OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
 OpusculaHung – Opuscula Hungarica, Budapest.
 Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
 OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
 ŐL – Ősrégészeti levelek, Budapest.
 PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
 PAT – Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca.
 PamArch – Památky archeologické, Praga.
 PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
 PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
 PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
 PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
 Peuce – Peuce, Tulcea.
 PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
 PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalja, Sarajevo.
 PlosOne – Plos One, San Francisco, Cambridge.
 PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
 PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
 Pontica – Pontica, Constanța.
 Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
 Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
 PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
 Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
 PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Belgrad.
 PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
 PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
 Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
 PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
 RA – Revista Arhivelor, București.
 Radiocarbon – Cambridge University.
 RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
 RB – Revista Banatului, Timișoara.
 RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
 RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
 RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
 Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
 RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
 RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.
 RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
 RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
 RevMuz – Revista Muzeelor, București.
 RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
 RI – Revista Istorică, București.
 RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923–1994.
 RISBC – Revista Institutului Social Banat-Crișana, Timișoara.
 RIM – Revista de Istorie Militară, București.
 RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorie și de Artă, București.
 RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
 Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
 RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
 RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
 RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
 RRML – Revista Română de Medicină Legală.
 SAA – Spectrochimica Acta, Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy.
 SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
 SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
 SAI – Svod Arheoloških istočnikov, Moskva – Leningrad.
 Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
 SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
 Science – AAAS.
 SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
 SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
 SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
 SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
 SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
 SH – Studime Historike, Tirana.

- SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
- SIArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
- SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
- SM – Studii de Muzicologie, București.
- SdM – Societatea de Măine, Brașov.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
- SMK – Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár.
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
- SocRom – Sociologia Românească, București.
- SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
- Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
- Starinar – Starinar, Beograd.
- StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
- StCom – Studii și Comunicări, Arad.
- StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
- StComP – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
- StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
- StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
- StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
- StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
- StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
- StudArchMed – Studia Archeologica et Medievalia, Bratislava.
- StudClas – Studii Clasice, București.
- Studentski Proučivanja – Studentski Proučivanja, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
- Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu.
- StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
- StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
- StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archaeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
- StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
- Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
- Studii – Studii, Revistă de știință și filosofie, București.
- Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
- StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
- Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varşovia.
- Századok – Századok, Budapest.
- SzMMÉ – Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok.
- Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200–700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
- SympThrac – Symposia Thracologica.
- The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
- The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11–14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
- Thracia – Thracia, Sofia.
- Thrac-Dacica (TD) – Thrac-Dacica, București.
- Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
- Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
- TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapest, 1968.
- TörtSz – Történelmi Szemle, Budapest.
- TörtTár – Történelmi Tár, Budapest.
- TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
- Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
- TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
- TS – Terra Sebus, Sebeș.
- Tyragetia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău.
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapest.
- VDI – Vestnik Drevnej Istории, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Vjesnik – Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, Split.
- VMMK – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YPA – Yearbook of Physical Anthropology (AJPA – annual supplement), New York.
- YoungDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11–14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
- ZborHist – Zbornik Slovenského Národného Múzea, História, Bratislava.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg.
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.
- ZA – Zona Arqueológica, Madrid.

